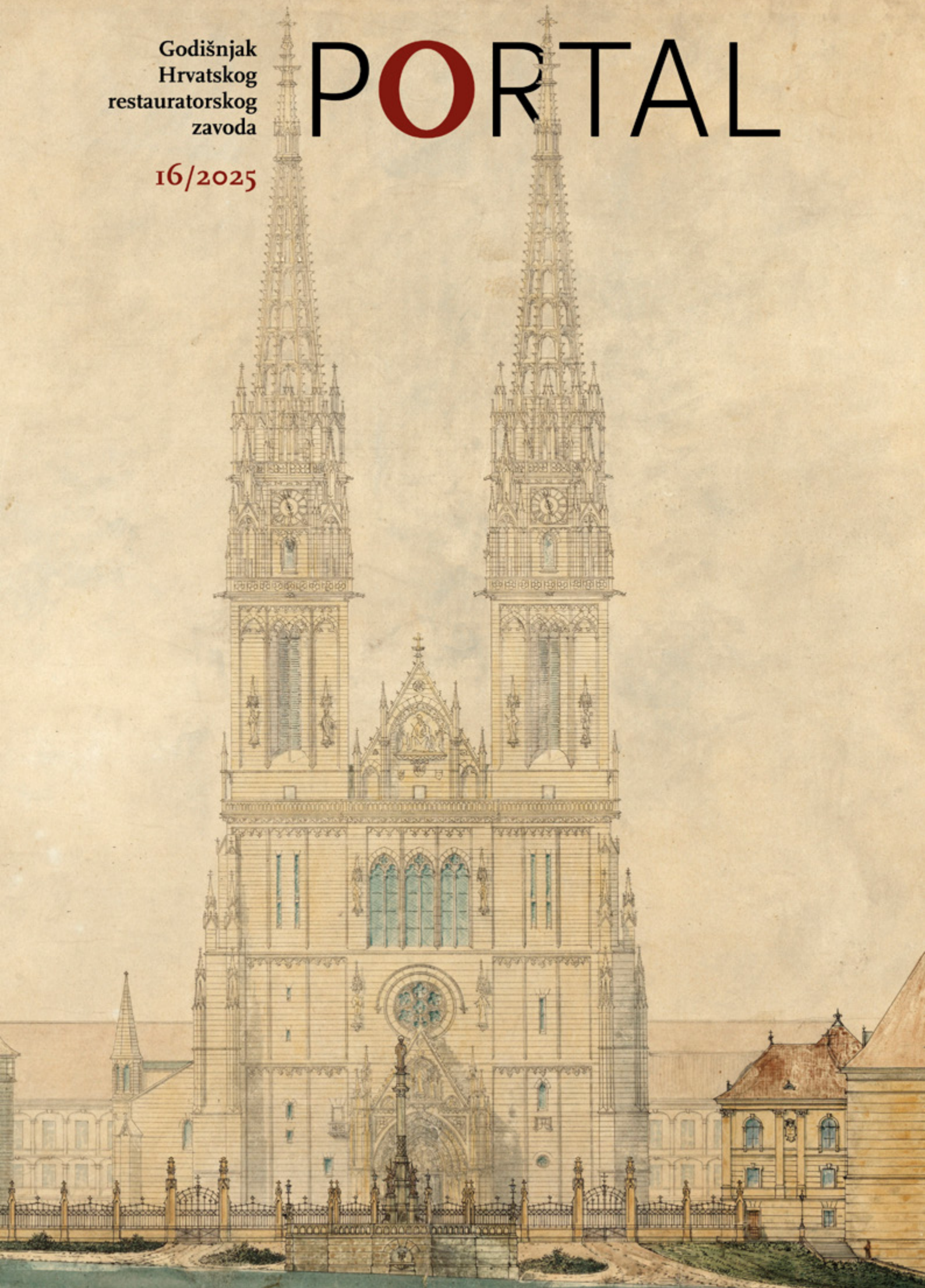
Godišnjak
Hrvatskog
restauratorskog
zavoda

PORTAL

16/2025

PORTAL

16/2025

Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda

Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale

UDK 7.025
DOI: http://dx.doi.org/10.17018/portal

ISSN: 1847-9464
ISSN: 1848-6681

IZDAVAČ / PUBLISHER:
Hrvatski restauratorski zavod

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER:
Boris Mostarčić

GLAVNA UREDNICA / EDITOR-IN-CHIEF:
Ksenija Škarić

IZVRŠNE UREDNICE / EXECUTIVE EDITORS:
Krasanka Majer Jurišić, Bernarda Ratančić

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD:
Ana Azinović Bebek, Višnja Bralić, Janja Ferić Balenović, Martina Ivanuš, Marijana Krmpotić, Nađa Lučić, Krasanka Majer Jurišić, Petar Puhmajer, Bernarda Ratančić, Ksenija Škarić

UREDNIČKO VIJEĆE / ADVISORY BOARD:
Erwin Emmerling (München), Krešimir Filipec (Zagreb), Jernej Hudolin (Ljubljana), Zlatko Karač (Zagreb), Matej Klemenčič (Ljubljana), Boris Mostarčić (Zagreb), Katarina Predovnik (Ljubljana), Karin Šerman (Zagreb), Marko Špikić (Zagreb), Ana Šverko (Split)

RECENZENTI / REVIEWERS:
Neven Budak, Sanja Cvetnić

PRIJEVOD / TRANSLATION:
Nataša Đurđević

LEKTORI / LANGUAGE EDITORS:
Rosanda Tometić, Andy Tomlinson

KOREKTURA / PROOF-READING:
Ana Azinović Bebek, Martina Ivanuš, Nađa Lučić, Krasanka Majer Jurišić, Bernarda Ratančić, Ksenija Škarić

NASLOVNICA / FRONT COVER:
Herman Bollé, Katedrala nakon restauriranja, 1902. (MGZ)
Herman Bollé, Cathedral after restoration, 1902 (MGZ)

GRAFIČKO OBLIKOVANJE / LAYOUT:
Ljubo Gamulin

NAKLADA / COPIES:
500 primjeraka

TISAK / PRINTED BY:
Kerschoffset

ADRESA UREDNIŠTVA / ADDRESS OF THE EDITOR'S OFFICE:
Hrvatski restauratorski zavod
Nike Grškovića 23, HR – 10000 Zagreb
tel.: +385 (0)1 4683 515; portal@hrz.hr

Časopis izlazi jedanput godišnje. Referiran je u Portalu znanstvenih časopisa Republike Hrvatske (HRČAK), ERIH PLUS, Scopus, ESCI i EBSCO. Za iznesene stavove i mišljenja u člancima, točnost podataka, te pravo objave teksta i ilustracijskih priloga odgovorni su autori. Portal 16 sufinanciran je sredstvima Ministarstva kulture i medija, Grada Zagreba i Zaklade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.
The journal Portal is published annually. The journal is indexed by HRČAK, ERIH PLUS, Scopus, ESCI and EBSCO. Authors are accountable for professional and academic stands and opinions stated in the article, the accuracy of information and copyrights for texts and illustrations. Portal 16 is co-financed by the Ministry of Culture and Media, City of Zagreb and the Foundation of the Croatian Academy of Sciences and Arts.

Zagreb, studeni 2025. / *November 2025*

UDK: 7.025
ISSN: 1847-9464 (tiskano izdanje / Print edition) ISSN 1848-6681 (digitalno izdanje / Electronic edition)
DOI: https://doi.org/10.17018/portal
https://www.hrz.hr/index.php/djelatnosti/publikacije/casopis-portal-novo

Sadržaj

9 Uvodna riječ

12 Riječi recenzenata

Ponovno stihije

17 Maja Gorianc Čumbrek, Andrijana Tadić
Aktivnosti konzervatorske službe u provedbi mjera zaštite zagrebačke katedrale nakon potresā 2020.
Activities of the Conservation Service in Implementing Protective Measures for the Zagreb Cathedral after the 2020 Earthquakes

45 Janja Ferić Balenović
Zaštita sakralnog i umjetničkog inventara zagrebačke prvostolnice poslije potresā 2020. godine
Protection of the Liturgical and Artistic Inventory of the Zagreb Cathedral after the 2020 Earthquakes

Pogled unatrag

65 Petra Vručina
Što srednjovjekovni pisani izvori otkrivaju o zagrebačkoj katedrali
What do Medieval Sources Say about the Zagreb Cathedral

77 Marijana Krmpotić, Ana Azinović Bebek, Boris Mašić
Arheološka istraživanja unutar i oko zagrebačke katedrale
Archaeological Research within and around Zagreb Cathedral

91 Matko Marušić
Povijest izgradnje zagrebačke katedrale do početka 16. stoljeća – kratki pregled dosadašnjih spoznaja
History of Construction of the Zagreb Cathedral before the 16th Century – a Brief Overview

103 Miroslav Jelenčić, Krasanka Majer Jurišić
Novi tragovi srednjovjekovnih struktura zagrebačke katedrale
New Traces of Medieval Structures of the Zagreb Cathedral

137 Katarina Horvat-Levaj
Zagrebačka katedrala u 17. i 18. stoljeću – biskupi kao naručitelji i Hans Alberthal kao graditelj i obnovitelj
Zagreb Cathedral in the 17th and 18th centuries – Bishops as Patrons, and Hans Alberthal as Builder and Restorer

157 Danko Šourek
Kotera pod korunom vugerskom sebe prispodobne nema – zagrebačka katedrala očima pisacā 17. i 18. stoljeća
A Cathedral like no other under the Hungarian Crown – Zagreb Cathedral through the eyes of writers of the 17th and 18th centuries

191 Ladislav Dobrica
Opis zagrebačke katedrale u kanonskoj vizitaciji 1792. godine
Description of the Zagreb Cathedral from the 1792 Canonical Visitation of the Cathedral

Inventar i ures

209 **Kristina Krulić, Edita Šurina**
Srednjovjekovni zidni oslici u zagrebačkoj katedrali
Medieval Wall Paintings in Zagreb Cathedral

227 **Matko Marušić**
Monumentalno raspelo zagrebačke katedrale: problem datacije i smještaja
Monumental Crucifix of the Zagreb Cathedral: Chronology and Context

239 **Daniel Premerl**
Ostaci renesansne opreme u zagrebačkoj katedrali
Remnants of Renaissance Furnishings in the Zagreb Cathedral

261 **Krasanka Majer Jurišić, Matija Deak, Kristina Krulić**
Boje u unutrašnjosti zagrebačke katedrale: doprinos poznavanju uređenja kroz stoljeća
Colours in the Interior of the Zagreb Cathedral: a Contribution to Understanding its Decoration through the Centuries

287 **Irena Kraševac**
Oltari zagrebačke katedrale izrađeni prema nacrtima Hermana Bolléa u službi „jedinstva i čistoće stila“
Altars of the Zagreb Cathedral Designed by Herman Bollé in the Service of ‘Unity and Purity of Style’

303 **Emin Armano**
Orgulje zagrebačke katedrale i potresi
Earthquakes and the Pipe Organs of the Zagreb Cathedral

Građevina po mjeri

317 **Vinka Marinković, Edita Šurina**
Kamen zagrebačke katedrale: historijat propadanja i radova
Stone of Zagreb Cathedral: History of Decay and Interventions

335 **Iskra Karniš Vidovič**
Krov zagrebačke katedrale – rezultati istraživanja i rekonstrukcija izgubljenog „petog pročelja“
Roof of Zagreb Cathedral – Research Results and Reconstruction of the Lost ‘Fifth Façade’

355 **Toni Šaina**
Podovi u zagrebačkoj katedrali: tipologija, materijali i dekoracije
Floors of the Zagreb Cathedral: Typology, Materials and Decoration

367 **Matija Marić, Jeronim Tišljar**
Vitraji zagrebačke katedrale
Stained Glass of the Zagreb Cathedral

385 **Tijana-Annar Trputec Strčić**
Drvena oprema zagrebačke katedrale
Wooden Furnishings of the Zagreb Cathedral

403 **Martina Wolff Zubović**
Metalna oprema zagrebačke katedrale: kontekst, autori, dekorativna rješenja i uzori
Metal Fixtures of the Zagreb Cathedral: Context, Makers, Decorative Solutions and Inspirations

423 **Valentina Radoš Bonić**
Satovi zagrebačke katedrale: povijesni pregled i stanje nakon potresā 2020. godine
Clocks of Zagreb Cathedral: Historical Overview and Condition after the 2020 Earthquakes

Riznica dragocjenosti

433 **Tomica Plukavec, Emilia Plukavec**
Riznica zagrebačke katedrale i njezini čuvari
Zagreb Cathedral Treasury and its Keepers

449 **Pavao Lerotić**
Skidanje s križa i krilni oltar s *Raspećem na Golgoti* iz sakristije zagrebačke katedrale – izazov čuvanja slika na drvenom nosiocu u grijanom prostoru
Descent from the Cross and the Winged Altarpiece with the *Crucifixion on Golgotha* from the Sacristy of the Zagreb Cathedral – Challenges of Preserving Paintings on Wooden Supports in Heated Spaces

467 **Vlasta Bošnjak, Marta Budicin Munišević, Sandra Lucić Vujičić, Branka Regović**
Suradnja Hrvatskog restauratorskog zavoda i Zagrebačke nadbiskupije na očuvanju fundusa zbirke tekstila zagrebačke katedrale
Collaboration between the Croatian Conservation Institute and the Archdiocese of Zagreb on Preserving the Textile Collection of the Zagreb Cathedral

Restauriranje katedrale nekoć i sad

487 **Dragan Damjanović**
Počeci i koncepti restauriranja zagrebačke katedrale 1870-ih godina
Beginnings and Concepts of Restoration the Zagreb Cathedral in the 1870s

507 **Željka Čorak**
Historija historicizma zagrebačke katedrale (19. – 21. stoljeće)
History of Historicism of the Zagreb Cathedral (19th–21st century)

521 **Krasanka Majer Jurišić, Lana Križaj**
Pred još jednim restauriranjem zagrebačke katedrale
Towards Another Restoration of the Zagreb Cathedral

Prilozi

540 **Neki važniji događaji iz povijesti zagrebačke katedrale**

544 **Podaci o programu i suradnicima**

546 **Recenzenti**

Uvodna riječ

U dosadašnjih 15 brojeva *Portala: godišnjaka Hrvatskog restauratorskog zavoda* nije se dogodilo da cijeli broj bude posvećen samo jednom kulturnom dobru. No, to je samo jedna od posebnosti ovog broja koji predstavlja građevinu koju većina od nas poznaje kao *zagrebačku katedralu* iako joj je službeni naziv prvostolnica Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava.

Nakon razornih potresa koji su zadesili Zagreb i okolicu u dva navrata 2020. godine, katedrala je teško stradala. U prvim koracima nakon katastrofe, Hrvatski restauratorski zavod bio je uključen u zbrinjavanje ugroženih umjetnina, a potom je preuzeo važnu ulogu izrade potrebne konzervatorske dokumentacije i elaborata, istovremeno osiguravajući primjenu zahtjevne stručne metodologije, i pružajući potrebne podatke kako bi se provođenju nužnih radova konstruktivne obnove moglo pristupiti bez odlaganja.

Provođenje opsežnih konzervatorsko-restauratorskih istražnih radova koje je vodila dr. sc. Krasanka Majer Jurišić, objedinilo je doista velik broj zasebnih aktivnosti koje se međusobno nadopunjuju i omogućuju cjelovito sagledavanje promjena katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu od vremena njezine gradnje do danas, uz točnije definiranje njezinih građevinskih faza.

Arhivska i povijesna istraživanja dopunjena saznanjima iz relevantne literature i prethodno izrađene konzervatorske i građevinske dokumentacije poslužila su za izradu povijesnog pregleda gradnje, arhitektonskih preinaka i opremanja katedrale, kao i analizu prostornih i oblikovnih karakteristika, građevinskog stanja i oštećenja. Dosadašnji arheološki podaci o položaju na kojem je katedrala izgrađena i općenito o području Kaptola, izuzetno su oskudni. Stoga je izrađen pregled svih dosadašnjih istraživanja, a predložena su i buduća, kada se osiguraju uvjeti za njihovo izvođenje.

Terenski dio istražnih radova obavili su brojni djelatnici Zavoda, ne samo iz Zagreba već i iz cijele Hrvatske što je omogućilo da se taj dio aktivnosti izvrši u vrlo kratkom roku, iako su provođene u ograničenim uvjetima uslijed ponavljajućih slabijih potresa i u zimsko doba godine kada zbog hladnoće takvi zahtjevni radovi postaju pravi podvig. Obavljeno je sondiranje žbuka, naliča i građe, istraživanje i dokumentacija umjetničkog i sakralnog inventara (oltara, propovjedaonice, slika, skulptura, vrijednih liturgijskih predmeta i ukrasa), opreme i elemenata završnog oblikovanja (klesanih kamenih elemenata, grafita, grbova, klesarskih znakova, dekorativnog i figurativnog zidnog oslika, namještaja, stolarije i metala, vitraja, pokrova te podnih obloga), uz povijesno-umjetničku obradu. Za potrebe istraživanja korišteno je i laboratorijsko ispitivanje sastava i vrsta materijala, utvrđivanje stratigrafije, ispitivanje starosti metodom ^{14}C, analiza pigmenata, veziva i soli. Bilježeni su svi nalazi, kao i pojedini karakteristični oblikovni elementi te je izrađena opsežna i detaljna terenska arhitektonska i fotografska dokumentacija.

U istraživanjima je, osim velikog stručnog tima konzervatora i restauratora Hrvatskog restauratorskog zavoda, i uz podršku Zagrebačke nadbiskupije i mons. Zlatka

Korena, kanonika Prvostolnog kaptola zagrebačkog i rektora zagrebačke katedrale, sudjelovao i niz suradnika s Instituta za povijest umjetnosti, Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Instituta Ruđer Bošković, Hrvatskog državnog arhiva, Nadbiskupskog arhiva te Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije i Riznice zagrebačke katedrale (svi uključeni su navedeni u posebnom prilogu i svima im se na izvrsnoj suradnji i ovim putem zahvaljujem). Istovremeno, izrada konzervatorskog elaborata odvijala se uz stručnu i nesebičnu suradnju s kolegama iz Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu te Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske.

Ovaj nešto duži opis provedenih aktivnosti navodim u samom uvodniku jer je izrađeni konzervatorski elaborat na način na koji je bio zamišljen potaknuo brojne teme koje su iznjedrile ovaj broj Zavodskog časopisa. To nas dovodi do još jedne od posebnosti katedralnog *Portala* koji je je brojem članaka uvelike nadišao svoj uobičajeni opseg. Stoga zahvaljujem i glavnoj urednici dr. sc. Kseniji Škarić na trudu i predanom radu te glavnim recenzentima dr. sc. Sanji Cvetnić i dr. sc. Nevenu Budaku koji su sve okupljene tekstove sagledali ne samo pojedinačno nego i kao dio cjeline. Raznorodnost tema, kao i odaziv okupljenih autora, ističe relevantnost novih spoznaja koje su proizišle iz provedenih istraživanja. Ujedno je to potvrdilo i uvodnu napomenu kako neke građevine doista ne samo da zavrjeđuju nego i nude izvore da im se posveti cijeli jedan broj našega godišnjaka. Zagrebačka katedrala u svakom je slučaju jedna od njih.

Zaključno, s obzirom na predstojeću cjelovitu obnovu prvostolnice nadam se da će ovaj broj *Portala* postati dobra podloga i vodič kroz raznovrsnost tema nužnih za sagledavanje posebnosti njezinog povijesnog oblikovanja, prije svega za projektante i njihova promišljanja, ali i za sve druge sudionike u obnovi. Značaj i vrijednosti koje zagrebačka katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, predstavlja kao najveća hrvatska sakralna građevina i mjesto stoljetne pobožnosti i liturgije, ali i kao jedan od najvrjednijih spomenika hrvatske kulturne baštine, ovim prilozima su ponovno istaknuti i dodatno prepoznati i vjerujem da će pridonijeti njezinom budućem očuvanju i zaštiti. ■

Ravnatelj Hrvatskog restauratorskog zavoda
Boris Mostarčić, dipl. ing. arh

Zagreb u g. 1840.

Riječi recenzenata

Zagrebačka katedrala, najvažniji spomenik srednjovjekovne arhitekture u sjevernoj Hrvatskoj, pa i šire, dosad je doživjela samo jednu monografsku obradu, i to već razmjerno davne 1988., iz pera njezinih vrsnih poznavateljica, Ane Deanović i Željke Čorak. Više od tri desetljeća ta je knjiga bila temeljno polazište svim istraživačima, kako onima materijalne baštine, tako i povjesničarima. Knjiga dviju istaknutih autorica počivala je, dakako, na dotadašnjim znanstvenim spoznajama. Pisanih izvora koji bi osvijetlili najstariju povijest biskupije i katedrale ima malo, a nije sačuvana ni utemeljiteljska isprava kralja Ladislava. S arheološkim istraživanjima situacija je još gora, jer su nam dosad otkrila premalo, a njihova interpretacija nije jednoznačna. Zahvat koji je nakon potresa 1880. izveo Herman Bollé bio je takve naravi da je ne samo izmijenio postojeću građevinu, nego je otežao, a u velikoj mjeri čak i onemogućio istraživanje preživjelih srednjovjekovnih slojeva.

Zbog toga je ovaj broj *Portala* dragocjen prilog poznavanju zagrebačke katedrale. Potresi koji su je nedavno zadesili nisu samo nalagali nužnost sanacije i restauriranja, nego su i pružili mogućnost detaljnog istraživanja svih građevinskih elemenata kakvo nikad prije nije bilo provedeno. Osim toga, nametnula se nužnost pažljivog pregleda skulpture, oslika, oltara, namještaja i svega onoga što čini inventar katedrale. Niz stručnjaka, specijaliziranih za određene vrste materijala – skulpturu, slikarstvo, umjetnički obrt ili građevinske radove – iznio je pred čitatelje članke u kojima su spoznaje prethodnika, posredstvom kritičkog odnosa prema literaturi i pisanim vrelima, sljubljene s novim uvidima i tumačenjima, od kojih su mnoga nastala baš u poslijepotresnom razdoblju. Iako nije riječ o knjizi u obliku sinteze, za koju se nadamo da će se pojaviti u najskorijoj budućnosti, jer katedrala to zavređuje, ovaj opsežni zbornik vrlo kvalitetnih znanstvenih i specijalističkih radova nije tek nadomjestak takvom pothvatu. Popraćen brojnim likovnim prilozima koji nisu puke ilustracije, nego su nadopune onome što je napisano, on je dobrodošao i nadasve vrijedan prilog izučavanju toga izvanrednog spomenika, višestoljetnom trudu svih onih koji su pomagali njegovu izgradnju, ukrašavanje i održavanje, često u krajnje nepovoljnim vremenima. S jedne strane zbornik je prikaz naših saznanja o katedrali, a s druge pouzdano polazište za buduća istraživanja čije rezultate s nestrpljenjem očekujemo, jer je povijest katedrale ujedno i povijest Zagreba: grad i prvostolnica neraskidivo su vezani tijekom cijele svoje povijesti. Velik trud urednica i niza autora uložen u ovo djelo zasigurno nije bio uzaludan, jer su napravili velik korak u izučavanju i očuvanju zagrebačke i hrvatske kulturne baštine. ■

dr. sc. Neven Budak, red. prof.

U ovom, posebnom izdanju *Portala,* godišnjaka Hrvatskog restauratorskog zavoda, u tridesetak priloga istraživača raznih strukā i pristupa, svi zainteresirani čitatelji i kulturna javnost mogu saznati odgovore na mnoga pitanja ili naći putokaze za daljnja istraživanja o zagrebačkoj katedrali, koji do sada nisu bili jasno izrečeni. Naime, većina priloga rezultat je posve novih arhivskih, konzervatorsko-restauratorskih, povijesno-umjetničkih i arheoloških istraživanja provedenih nakon potresā 2020. godine, dok su neki nastali kao posljedica ranjene savjesti prema spomeniku koji, premda svakodnevno prisutan pred našim očima, nije dobivao potrebnu pozornost.

Dosad su o katedrali objavljene tri male, ali iznimno važne monografije iz 19. stoljeća (Ivan Kukuljević Sakcinski, *Prvostolna crkva zagrebačka* 1855.; Karlo Wiess, *Der Dom zu Agram*, 1860.; Ivan Krstitelj Tkalčić, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada*, 1885.), jedna iz druge polovice 20. stoljeća (Ana Deanović i Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, 1988.) te vodič Antuna Ivandije (*Zagrebačka katedrala*, 1967., 1983., 1989.). No ni ta vrijedna izdanja ne odgovaraju potpuno značenju spomenika središnje crkve Zagrebačke nadbiskupije, povijesnoga i duhovnoga središta Hrvatske i vrhunskoga arhitektonskog spomenika.

Povijesne katedrale znatno su više i od same građevine, kako ističe Alain Erlande-Brandenburg (*La cathédrale*, 1989.); potrebno je proučiti cijeli katedralni sklop: crkvu, biskupsku palaču, baptisterij, riznicu, kanoničke kurije, hospicij i druge građevine te javne prostore koji su tvorili urbanu cjelinu grada molitve, liturgije i Božje blizine. Zagrebačka katedrala, koja je u povijesti služila i kao riznica Kraljevstva – a time i začetak Hrvatskoga državnoga arhiva – te kao *locus credibilis*, s nizom drugih društvenih i političkih funkcija, posebno jasno svjedoči o toj višeslojnosti. Za nju su kroz povijest naručivana najbolja umjetnička djela, pozivani domaći i strani umjetnici kako bi ostvarili njezinu liturgijsku opremu te je njezina nutrina stoljećima postajala riznica umjetničkoga blaga (slikarstva, skulpture, djelā primijenjene umjetnosti, sitnoslikā i drugih liturgijskih predmeta) čija se važnost proteže daleko od brežuljka na kojem se nalazi, na cjelokupno područje koje je pod njezinim crkvenim autoritetom, kako je prikazano na zemljovidu naslovljenom *Mappa Dioecesis Zagrabiensis* Josipa Szemana (1822.), s petnaest arhiđakonata, a u državno-administrativnoj podjeli s mjestima iz dvanaest hrvatskih županija i pukovnija.

O svemu tome – od arheoloških dubina do vrhova katedralnoga krova i zvonikā, od arhivskih svjedočanstava i povijesnih glasova do suvremenih restauratorskih i konzervatorskih zahvata – moguće je sada čitati u ovom izdanju koje je golem izdavački pothvat. Ono potvrđuje snagu i zrelost Hrvatskoga restauratorskog zavoda, koji je ispunio istraživačku i izdavačku prazninu što je godinama postojala. Potresi 2020. godine pokazali su koliko je zajedničkoga napora potrebno da bi se na suvremen i cjelovit način odgovorilo izazovu obnove toga slojevitoga i iznimnoga spomenika. U tom smislu, valjanost izreke *svako zlo za neko dobro* ovdje se ostvaruje u punom značenju: ovaj broj *Portala* posvećen zagrebačkoj katedrali istinsko je dobro i trajna vrijednost hrvatske baštine. ■

dr. sc. Sanja Cvetnić, red. prof.

01
PONOVNO STIHIJE

Ona bijaše sviedok dogadjajah slavnih, sretnih i radostnih;
ali takodjer mnogih nesretnih i turobnih.

Ivan Kukuljević Sakcinski, *Prvostolna crkva zagrebačka*, 1856.

Aktivnosti konzervatorske službe u provedbi mjera zaštite zagrebačke katedrale nakon potresā 2020.

Maja Gorianc Čumbrek
Andrijana Tadić

Maja Gorianc Čumbrek
Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode
Odjel za provedbu državnih programa zaštite nepokretne kulturne baštine
maja.gorianc-cumbrek@zagreb.hr

Andrijana Tadić
Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode
Odjel za pokretnu i nematerijalnu kulturnu baštinu
andrijana.tadic@zagreb.hr

Pregledni rad / Scientific review
Primljen / Received: 9. 8. 2024.

UDK: 726.025.3/.4:[27-523.41(497.5 Zagreb)"20"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.1

SAŽETAK: Katedrala je 22. ožujka 2020., gotovo 140 godina nakon velikog potresa 1880., koji je njezin izgled potpuno izmijenio, ponovno pretrpjela teška oštećenja. Upravo su oštećenja nastala ožujskim potresom povod pisanju ovoga članka u kojem će se kronološki prikazati tijek provedbe hitnih mjera sanacije (s posebnim osvrtom na konzervatorske postupke koji se prije svega odnose na arhitekturu katedrale, ali i na inventar). Te su mjere poduzete u protekle četiri godine u sklopu provedbe mjera zaštite (od pregleda oštećenja, izdavanja akata mjera zaštite, smjernica i mišljenja, utvrđivanja posebnih uvjeta do izdavanja prethodnih odobrenja na projekte hitnih mjera te provođenja konzervatorskog nadzora tijekom izvođenja radova).

KLJUČNE RIJEČI: Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, nepokretna kulturna dobra, pokretna kulturna dobra, katedrala, potres, popis štete, hitne mjere zaštite

U nedjeljno jutro, 22. ožujka 2020. u 6:24, sjeverozapadnu Hrvatsku (s epicentrom u zagrebačkom Markuševcu) probudio je i protresao snažan potres.[1] Već se u prvim vijestima javljalo o vrlo velikim oštećenjima diljem središta grada, no isticala se vijest o padu vrha južnog zvonika katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava. Postavši jednim od simbola toga zagrebačkog potresa, pad vrha južnog zvonika upozorio je odmah na velika oštećenja građevinske strukture katedrale.

Oštećenja utvrđena neposredno nakon potresa 22. ožujka 2020.

U trenutku potresa, na katedrali su trajali radovi treće faze obnove južnog zvonika, koji su se u kontinuitetu izvodili još od 1990. godine.[2] Stoga su sudionici radova obnove prvi

1 https://www.pmf.unizg.hr/geof/seizmoloska_sluzba/o_zagrebackom_potresu_2020 (pristupljeno 15. 6. 2024.). Potres je 22. 3. 2020. bio magnitude 5,5 prema Richteru. Nakon glavnog potresa uslijedio je niz naknadnih potresa (do kraja 2021. zabilježeno je oko 3500 potresa; samo ih je u prvoj godini bilo oko 3200).

2 FORETIĆ, 2019. Obnova katedrale počela je inicijativom zagrebačkog nadbiskupa kardinala Franje Kuharića koji je 1987. osnovao Odbor Zagrebačke nadbiskupije za obnovu katedrale. Građevinske skele postavljene su u prosincu 1990. Projektant je od 1991. poduzeće ARBI d.o.o., oko kojega se okupio tim projektanata, konstruktora i umjetnika, a činili su ga: projektantica arh. Lidija Krolo, d.i.a., projektant suradnik arh. Anton Biba, d.i.a., suradnica Anica Mudri, d.i.a., konstruktor Anselmo Tomljenović, d.i.g. († 2006.), restaurator prof. Vinko Fabris, akad. kipar († 2009.) te voditelj projekta arh. Damir Foretić, i.g. Od 2002. godine, projekte izrađuje tvrtka Foretić i sinovi d.o.o., s mr. sc. Darkom Žagarom, d.i.g., kao konstruktorom. Konzervatorski nadzor radova obnove provodili su djelatnici Grad-

pregledali građevinu nakon potresa. Pregledom snimki obaju zvonika iz zraka, uočeno je znatno i alarmantno oštećenje vrha sjevernog zvonika (**sl. 1**).[3] Dana 28. ožujka 2020. organizirana je radna skupina,[4] koja je istoga dana pregledala potresom oštećenu građevinu, ustvrdivši da je zbog oštećenja i potencijalnog pada potrebno demontirati vrh sjevernog zvonika, o čemu je sastavljena Promemorija.[5]

Konzervatorski tim Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode (u daljnjem tekstu Gradski zavod) pregledao je 6. travnja 2020. stanje katedrale.[6] Pregledana je vanjština i unutrašnjost građevine, uključujući prostor krovišta. Opis oštećenja izrađen je na temelju vizualnog pregleda očevidom na licu mjesta i temeljem pregleda fotografija oštećenja snimljenih dronom. Istoga je dana bio ispunjen i obrazac za popis štete.[7]

Nekoliko dana poslije i službeno je na snagu stupila Odluka o provedbi popisa štete na nepokretnim kulturnim dobrima prouzročene potresom u Gradu Zagrebu i okolici, koju je propisala ministrica kulture i medija, dr. sc. Nina Obuljen Koržinek, i kojom je određeno da će popis štete i njezinu procjenu za nepokretna kulturna dobra u Gradu Zagrebu obaviti stručni djelatnici Gradskoga zavoda i djelatnici Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske.[8]

Pregledom stanja katedrale utvrđena su brojna oštećenja. U potresu se srušio vršni dio južnog zvonika, i to kamena lanterna u visini od 10,30 m, na koju je bio pričvršćen pozlaćeni križ s gromobranskim šiljkom ukupne visine 3,20 m. Lom se dogodio na visini od 95 m od tla, odnosno u visini 71. reda kamenih blokova.[9] Prema pregledu fotografija oštećenja zvonika snimljenih dronom ili s dizalice, utvrđena su oštećenja južnog zvonika i u dijelu ispod odlomljenog vrha. Kameni elementi vrha južnog zvonika pali su većim dijelom na južnu stranu, na prostor između katedrale i Nadbiskupskog dvora. Dio kamenih elemenata pao je na postojeću skelu, postavljenu radi obnove južnog zvonika, oštetivši dio netom obnovljene treće galerije. Dio kamenih elemenata pao je na južnu krovnu plohu katedrale, pri čemu je došlo do oštećenja bakrenog pokrova na više mjesta te do proboja na samom krovu. Oštećen je i pokrov i drvena konstrukcija krovića te kameni zabatni zid najzapadnije krovne kućice – *wimperga* (**sl. 2**). Nadalje, u padu kamenih elemenata vrha zvonika oštećena je kamena struktura drugog kontrafora na južnoj lađi katedrale. Metalni pozlaćeni križ, obnovljen i postavljen 2013., raspao se u brojne dijelove koji su pronađeni raspršeni na skeli, na krovu katedrale i u dvorištu. Osim oštećenja na katedrali, pad vrha južnog zvonika uzrokovao je i proboj krova na Nadbiskupskom dvoru, na čijem je tavanu pronađen i sam vrh metalnog križa, tzv. jabuka.

Na južnom zvoniku novopostavljena zapadna fijala s treće galerije odlomila se i pala na skelu, kao i jugoistočna rigalica na trećoj galeriji. Odlomljeni kameni dijelovi nađeni su kako vise i na zaštitnom platnu skele.[10] Na južnom zvoniku utvrđeno je da je 56. red izmaknut zbog torzije od puknuća jednoga od osam nosača. U stubištu južnog zvonika teže je oštećeno tridesetak stuba (kamena gazišta) i žbuka.

Na sjevernom zvoniku uočena su oštećenja i pomak kamenih elemenata iznad 71. reda, na oko 95 m visine, odnosno na istoj visini na kojoj se dogodio lom vrha južnog zvonika. Na prijelazu iz 72. u 73. red, zvonik se zaokrenuo oko svoje osi. Zdrobljena je baza jugozapadnog stupa u 71. redu te je stup u 72. redu izbačen iz ležišta. Na sjevernom zvoniku uočeno je i oštećenje zida kamenog stubišta na visini od 75 m te manje pukotine u svodovima. Na drugoj galeriji nađen je kraj čeličnog užeta promjera 15 mm, koje spaja vrh zvonika i povezuje ga s protuutegom od oko četiri tone.

Osim vrha južnog zvonika, u potresu se srušio znatan dio ukrasnih kamenih elemenata u vršnoj zoni pročelja. Potpuno se srušila balustrada u zoni krovnog vijenca apside (**sl. 4**). Srušili su se i vršni dijelovi baldahina na vrhovima kontrafora, jedan cijeli baldahin na sjevernom kontraforu apside, kao i dio križnih ruža na vrhovima krovnih kućica na sjevernoj i južnoj strani krova (**sl. 5**). Znatno je oštećen vrh krova u piramidalnoj formi iznad južnog stubišta koje vodi iz bočne lađe katedrale do krova na apsidi, a vrh na sjevernom stubištu odlomio se i ostao

skog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, Zrinka Oštrić, dipl. ing. arh. i Silvije Novak, prof.

3 Snimke zvonika katedrale iz zraka izradio je Josip Ninković iz obrta NINAC za videoprodukciju.

4 Članovi radne skupine: mons. Ivan Hren (tadašnji predsjednik Odbora Zagrebačke nadbiskupije za obnovu katedrale), Damir Foretić (nadzorni inženjer na radovima obnove), Filip Foretić, Ivan Foretić, Višeslav Foretić, Silvije Novak, Stipe Tutiš, Josip Ninković, Hrvoje Hlupić i Tomica Capan.

5 Arhiva GZZSKP-a, Promemorija – priprema za uklanjanje dijela sjevernog tornja od 28. 3. 2020. sastavljena po Filipu i Ivanu Foretiću, odobrena po Damiru Foretiću; urudžbirana u Gradskom zavodu 2. 4. 2020., KLASA: 612-08/20-005/317.

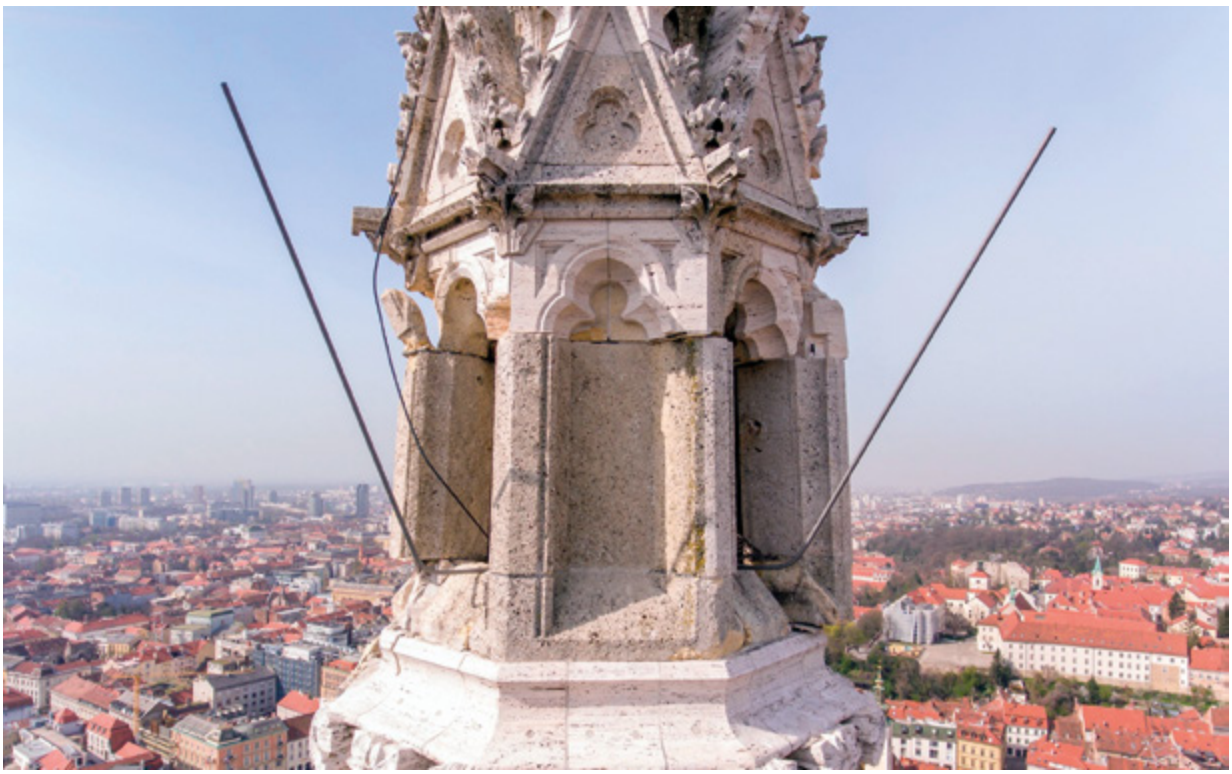
6 Konzervatorski tim GZZSKP-a: voditeljica tima Marijana Sironić i članovi Jasna Šćavničar Ivković, Antonia Matković Šerić, Silvije Novak i Maja Gorianc Čumbrek.

7 GZZSKP, Obrazac za popis štete, popisni broj 206-01, https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/popis%20šteta%20od%20potresa//Obrazac%20za%20popis%20štete%20od%20potresa%20-Z-202.pdf (pristupljeno 15. 6. 2024.).

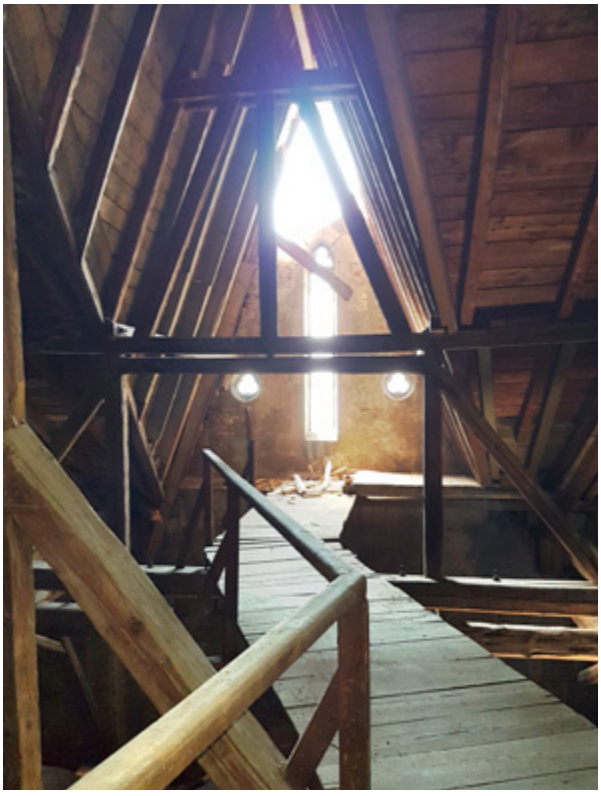
8 Odluka o provedbi popisa štete na nepokretnim kulturnim dobrima prouzročene potresom u Gradu Zagrebu i okolici koju je propisala ministrica kulture i medija, dr. sc. Nina Obuljen Koržinek, stupila je na snagu 10. travnja 2020., a sam je obrazac Ministarstvo ustupilo Gradskom zavodu i nekoliko dana prije, kako bi šteta promptno bila zabilježena.

9 Oznake broja kamenih blokova zvonika odnose se na dio iznad treće galerije zvonika, odnosno visine +66,40 m. Visina reda iznosi 40 cm, s nekim iznimkama.

10 Projektant obnove katedrale i nadzorni inženjer Damir Foretić u izvješću objavljenom u srijedu, 1. travnja 2020., detaljno je opisao oštećenja nakon potresa. https://katedrala.hr/hr/detaljno-izvjesce-o-ostecenjima-zagrebacke-katedrale/210 (pristupljeno 29. 6. 2024.).

1. Oštećenje vrha sjevernog zvonika na visini od 95 m nakon potresa (fototeka GZZSKP-a, snimka: J. Ninković, 2020.)
Damage to the top of the northern bell tower at a height of 95 m after the earthquake (GZZSKP Photo Archive, J. Ninković, 2020)

2. Oštećeni pokrov i drvena konstrukcija krovića te kameni zabatni zid najzapadnije krovne kućice – *wimperga*, pogled iz krovišta (fototeka GZZSKP-a, 2020.)
Damaged cover and wooden structure of the roof and the stone gable wall of the westernmost crowning (*wimperg*), view from the roof (GZZSKP Photo Archive, 2020)

3. Kameni element križne ruže srušen s vrha timpanona krovne kućice na sjevernoj strani ispred ulaza u sakristiju (fototeka GZZSKP-a, 2020.)
Stone element that had fallen from the top of the pediment of the crowning on the north side in front of the entrance to the sacristy (GZZSKP Photo Archive, 2020)

4. Pogled na apsidu sa sjeveroistočne strane: srušena balustrada, baldahin na kontraforu, odlomljen vrh krovića iznad kružnog stubišta, vidljive pukotine zida iznad rozeta (fototeka GZZSKP-a, 2020.)
View of the apse from the NE side: collapsed balustrade, canopy on the buttress, broken roof top above the circular staircase, visible cracks in the wall above the rose window (GZZSKP Photo Archive, 2020)

5. Južno pročelje: srušeni ukrasni elementi kamenih ruža s vrha timpanona krovnih kućica i vrh baldahina na kontraforu; vidljive su pukotine zida iznad prozora (fototeka GZZSKP-a, 2020.)
South façade: demolished decorative elements (stone roses) from the top of the pediment of the crowning and top of the canopy on the buttress. Cracks in the wall above the window are visible. (GZZSKP Photo Archive, 2020)

visjeti na čeličnoj sajli. Polomljeni ostaci kamenih ukrasnih elemenata nađeni su na tlu oko katedrale (**sl. 3**).

Na sjevernom, istočnom i južnom pročelju uočena su brojna oštećenja kamene građe zidova, u vidu pukotina, razmaknutih kamenih blokova i povećanih reški između kamenih blokova. Veće pukotine pojavile su se u zonama nadvoja iznad prozorskih otvora. Najveće pukotine i izmicanje kamenih blokova iz vertikale utvrđeni su iznad ukrasnih kružnih rozeta na apsidi. Vidljive su i jače pukotine s vanjske i unutarnje strane na zidovima između kontrafora na dijelu apside katedrale.

Na svetištu su znatno oštećeni vitraji na deset prozora u središnjoj apsidi i u bočnim apsidama. Osim puknuća stakla i vitoperenja olovnih elemenata sa staklenim dijelovima, znatno su stradali i vitki kameni elementi prozora, naročito središnji stupići i tzv. sedla, koji su se urušili ili izmaknuli. Istu vrstu oštećenja pretrpjele su i rozete s vitrajima iznad prozora.

Pokrov katedrale od bakrenog lima nije oštećen zbog potresa, kao ni drvena nosiva konstrukcija krovišta, osim na mjestima na kojima su pali dijelovi vrha južnog zvonika. Iz prostora krovišta, međutim, utvrđene su pukotine s gornje strane svodova i do oko 10 cm širine, kao i konstruktivne pukotine u gornjoj zoni nosivih zidova u krovištu. Sve tri kupole iznad kružnih stubišta su popucale s vidljivim konstruktivnim pukotinama od oko 2 cm.

U unutrašnjosti katedrale primarno su uočena oštećenja križno-rebrastih svodova. Na mnogo mjesta odvojila se žbuka s oslikom i pala na pod. Također su se mjestimično odlomili i pali komadi kamenih rebara svodova. Najveća oštećenja svodova detektirana su u apsidi, iznad kora i u prvom polju uz kor (**sl. 6**). Rastresao se svod srednje lađe, došlo je odvajanja svoda od zida u pukotini većoj od 2 cm i teških konstruktivnih oštećenja svodova od opeke i oko 30 % kamenih rebara s otvaranjem zglobova (vidljivo i iz krovišta). U južnoj lađi pukla je jedna zatega.

Na portalu katedrale, koji je obnovljen 2006. godine, srušen je kameni element samog vrha. Iznad Kristova kipa također je uočena velika pukotina, a kipu sv. Katarine odlomljena je lijeva šaka s mačem.[11]

Na temelju provedenih vizualnih pregleda te ispunjenog obrasca s opisanim oštećenjima i iskazanom kategorijom oštećenja građevine prema skali Europske makroseizmičke ljestvice EMS-98, na katedrali Uznesenja Marijina zabilježena su vrlo teška oštećenja (K4),[12] pa je katedrala, označena kao znatno oštećena i privremeno neuporabljiva, zatvorena za javnost.

Dana 8. travnja 2020. Gradski zavod izradio je akt mjera zaštite za katedralu,[13] s obzirom na zatečena oštećenja i stanje toga kulturnog dobra,[14] s ciljem očuvanja njegovih izvornih arhitektonskih, spomeničkih i estetskih vrijednosti. Propisane su sljedeće hitne mjere zaštite kulturnog dobra: provođenje statičke ekspertize građevinsko-konstruktivnog stanja zgrade i utvrđivanje opsega i vrste potrebnih radova za cjelovitu građevinsku sanaciju zgrade te izrada detaljne tehničke dokumentacije za sanaciju zgrade (svi građevinski i obrtnički radovi za cjelovitu sanaciju nosive konstrukcije, krova, svodova i pročelja zgrade) za koju je potrebno ishoditi zakonom propisana odobrenja. Također, propisano je utvrđivanje opsega i vrste potrebnih radova uklanjanja i razgradnje oštećenih dijelova zgrade, izvedba podupiranja i zaštite prije početka radova cjelokupne sanacije, ako ekspertiza utvrdi moguću opasnost od pada dijelova pokrova, pročelja, svodova, ukrasnih elemenata i drugih elemenata zgrade, kako bi se spriječila eventualna ugroza života i zdravlja ljudi te daljnja oštećenja zgrade, kao i okolnih zgrada kulturnog dobra i izvan njega. Bilo je potrebno osigurati i javnu površinu ispred zgrade, tako da se ispred pročelja postavi zaštitna skela i osigura prostor za siguran rad. Za sve navedene radove bilo je nužno ishoditi propisana odobrenja na temelju tehničke dokumentacije izrađene po ovlaštenoj fizičkoj osobi.

Provedba pripremnih aktivnosti, radova demontaže, stabilizacije i zaštite

Zbog utvrđenih znatnih oštećenja vrha sjevernog zvonika, radna skupina Odbora Zagrebačke nadbiskupije za obnovu katedrale u već spomenutoj Promemoriji donosi prijedlog načina demontaže oštećenog vrha. U konačnu odluku o potrebi i načinu uklanjanja vrha sjevernog zvonika uključeni su potom stručnjaci građevinske struke koji su i prije sudjelovali u obnovi katedrale.[15] Temeljem višekratnih pregleda katedrale i pregleda dokumentacije, zaključeno je da je na sjevernom zvoniku došlo do potpune destabilizacije kamene konstrukcije iznad 70. reda, na 94,71 m visine, te je potrebno hitno uklanjanje cijele konstrukcije iznad 73. reda, a zatim i uklanjanje preostalih kamenih elemenata iznad 70. reda.

Mišljenje o stanju konstrukcije zagrebačke katedrale nakon potresa izradio je 9. travnja 2020. i Zavod za tehničku mehaniku Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Navedenim mišljenjem se, također, daje suglasnost za kontrolirano uklanjanje gornjeg dijela sjevernog zvonika, iznad mjesta oštećenja, zbog detektiranih velikih oštećenja.[16]

Stoga je 17. travnja 2020. kontroliranom eksplozijom demontiran vrh sjevernog zvonika, u visini 10,30 m, ukupne težine 30 tona. Bila je to vrlo zahtjevna akcija, izvedena zajedničkim snagama projektanata, statičara,

11 Navedeni su dijelovi pronađeni i pohranjeni u prostoru katedralnog kompleksa.

12 Europskom makroseizmičkom ljestvicom, EMS-98, određuje se i intenzitet potresnog djelovanja. Opisi oštećenja koji odgovaraju kategoriziranoj šteti (K1 do K5) dio su utvrđenog obrasca za popis štete.

13 GZZSKP, Rješenje o utvrđivanju mjera zaštite, KLASA: UP/I-612-08/20-014/4, URBROJ: 251-18-01-20-01 od 8. 4. 2020. Mjere zaštite za katedralu bile su ujedno i prve mjere zaštite Gradskoga zavoda nakon potresa. Detaljnije o postupanjima konzervatorske službe Gradskog zavoda opisano je u članku: SIRONIĆ, MAŽAR, 2023.

14 Kompleks katedrale Uznesenja Marijina, Nadbiskupskog dvora s kapelom sv. Stjepana, utvrdama i parkom Ribnjakom na Kaptolu, kulturno je dobro, upisano u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske i na Listu zaštićenih kulturnih dobara pod br. Z-202.

15 Arhiva GZZSKP-a, Mišljenje o Promemoriji o uklanjanju vrha sjevernog tornja od 30. 3. 2020. izradio dr. sc. Ivo Podhorsky; Mišljenje od 4. 4. 2020. izradio mr. sc. Darko Žagar; Mišljenje o stanju sjevernog tornja zagrebačke katedrale i planu daljnjih mjera od 14. 4. 2020. izradio mr. sc. Krunoslav Mavar.

16 Arhiva GZZSKP-a, Mišljenje o stanju konstrukcije zagrebačke katedrale nakon potresa 22. ožujka 2020. izradili su prof. dr. sc. Josip Krolo, dipl. ing. građ., dr. sc. Josip Atalić, izv. prof. i dr. sc. Ivan Duvnjak, doc. Mišljenjem se navodi potreba izrade projekta sanacije, za što se predlaže provođenje opsežnih istražnih radova (utvrđivanje mehaničkih svojstava ugrađenih materijala, provedba eksperimentalne modalne analize i geotehničkih istražnih radova) te izrada nekoliko razina numeričkog modela, od preliminarnih do detaljnih.

6. Oštećenja svodova u apsidi (fototeka GZZSKP-a, 2020.)
Damage to the vaults in the apse (GZZSKP Photo Archive, 2020)

Hrvatske vojske, alpinista i drugih stručnjaka, uz konzervatorski nadzor Gradskoga zavoda. Zahvat je izveden s pomoću velike petstotonske dizalice, vrh je demontiran u komadu omatanjem izvana u plastičnu mrežu, male španer gurtne i visoko nosive gurtne (trake za podizanje tereta sa zatezačima). U unutrašnjosti su postavljene razupore od hrastovih gredica. Teret je podignut s pomoću osam sajli povezanih iz jedne točke nakon aktivacije eksploziva i spušten na tlo sa sjeverne strane zvonika (**sl. 7**).

Do kraja svibnja 2020., osim demontaže vrha sjevernog zvonika, izvedeni su sljedeći hitni radovi: demontaža i učvršćenja na oštećenim dijelovima zvonika; učvršćenje 62. i 61. reda čeličnim prstenom s vanjske strane na južnom zvoniku; demontaža kamenih elemenata na sjeverozapadnom prozoru koji su bili odvojeni u redovima od 50. do 56. na južnom zvoniku; zamijenjen dotrajali čelični prsten s unutarnje strane u 31. redu na južnom zvoniku; izvedena konsolidacija (povezivanje) završnih kamenih elemenata na oba zvonika u 70. redu, s postavom zamjenskih metalnih križeva, ujedno u funkciji gromobrana.[17]

Nakon niza manjih potresa, katedrala je dodatno oštećena u potresu 29. prosinca 2020. s epicentrom kod Petrinje, što je otežalo izradu statičkih modela, kao i rješenja potrebnih ojačanja.

Detaljni prikaz oštećenja svodova, pročelja i zvonika, s grafičkim prilozima i fotodokumentacijom izrađen je u prosincu 2021. u sklopu izrade projektne dokumentacije, u dijelu projekta „Mjerenja dinamičkih svojstava konstrukcije, izrada elaborata eksperimentalne modalne analize konstrukcije katedrale i elaborata oštećenja katedrale“ (**sl. 8**).[18]

U skladu s utvrđenim mjerama zaštite, u prosincu 2020. Gradski zavod izdao je prethodno odobrenje[19] Odboru Zagrebačke nadbiskupije za obnovu katedrale za postavljanje radno-potporne skele i podupiranje svodova te za izradu drvenih podupora svodova u zoni kora (**sl. 9**) i svetišta u katedrali.[20] Radovi su obuhvaćali kontinuirani projektantski nadzor i stručni nadzor ovlaštene osobe za

17 Arhiva GZZSKP-a, Glavni projekt – Uklanjanje dijela sjevernog zvonika, krhotina srušenog južnog zvonika i zaštita katedralnog inventara i ostalih hitnih mjera i radova – sve nakon posljedica potresa u Zagrebu od 22. 3. 2020., od ožujak/travanj/svibanj 2020., izradio Foretić i sinovi d.o.o.

18 Arhiva GZZSKP-a, Elaborat oštećenja i pukotina konstruktivnih elemenata na katedrali, Mapa 03; Knjiga I/1; Interna oznaka projekta (IOP): 46/2021, od prosinca 2021., izrađen po Građevinskom fakultetu, Zavod za tehničku mehaniku. Detaljni pregled obavio je Građevinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i tvrtka Foretić i sinovi d.o.o.

19 GZZSKP, Prethodno odobrenje, KLASA: UP/I-612-08/20-06/993 od 23. 12. 2020.

20 GZZSKP, Prethodno odobrenje izdano je temeljem tehničke dokumentacije: Projekt skele za obnovu zagrebačke katedrale od studenog 2020., izrađen po tvrtki KONSTRUKCIJE-KOSTELAC d.o.o. te Glavni projekt i troškovnik za izradu drvenih podupora svodova u zoni kora i svetišta katedrale Uznesenja Marijina, oznake TD 559-09/20A od studenog 2020. izrađen po tvrtki Foretić i sinovi d.o.o.

statiku tijekom izvođenja radova, osiguranje zaštite svega crkvenog inventara koji se ne može izmjestiti, kao i orgulja prije izvođenja radova (u suradnji s ovlaštenom tvrtkom zaduženom za održavanje orgulja), pažljivo izvođenje radova naročito u blizini profiliranih kamenih elemenata, vitraja i zidnih oslika, kako se oni ne bi oštetili, kao i izvođenje učvršćenja vanjske skele oko apside pažljivom postavom vijaka u fuge.[21]

Izrada projektne dokumentacije za provedbu mjera zaštite

Nakon postave skele s vanjske strane svetišta i u dijelu interijera te nužnog podupiranja svodova, Zagrebačka nadbiskupija[22] pristupila je izradi projektnog zadatka i odabiru projektanata za izradu projekata sanacije, pod nazivom „Izrada projektne dokumentacije i provedba mjera zaštite kompleksa katedrale Uznesenja Marijina, Kaptol 31, Zagreb“ u sklopu Poziva na dodjelu bespovratnih financijskih sredstava za provedbu mjera zaštite kulturne baštine oštećene u potresu 22. ožujka 2020. godine na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske i Zagrebačke županije iz sredstava Fonda solidarnosti Europske unije.[23]

Zakonom o obnovi zgrada oštećenih potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije i Zagrebačke županije, i njegovim kasnijim izmjenama nakon petrinjskoga potresa 29. prosinca 2020.[24] pod nazivom Zakon o obnovi zgrada oštećenih potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije

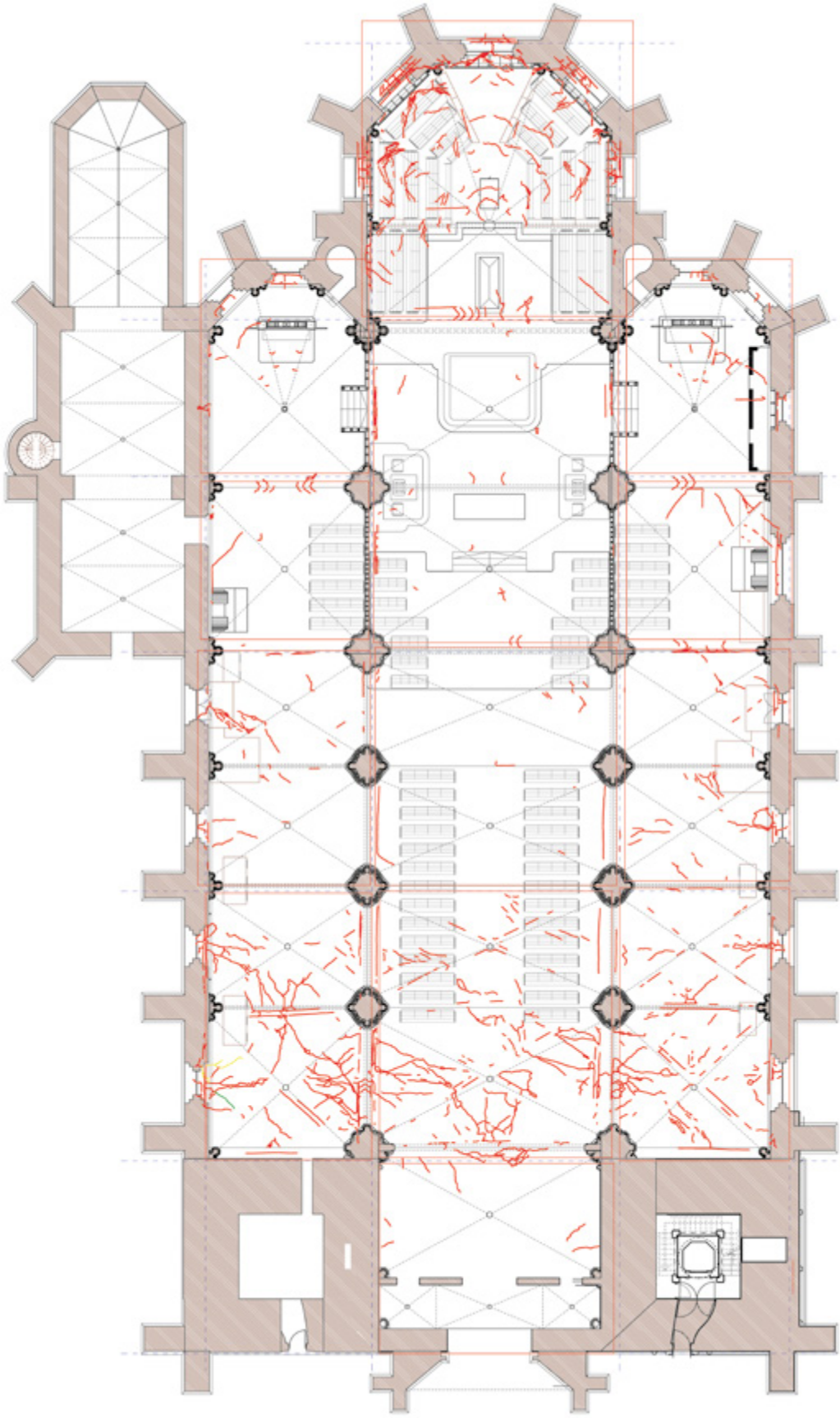
7. Spuštanje vrha sjevernog zvonika na tlo (fototeka GZZSKP-a, 2020.)
Lowering the top of the northern bell tower to the ground (GZZSKP Photo Archive, 2020)

21 Radove postavljanja skela izvela je tvrtka Agram d.o.o.

22 U ime Zagrebačke nadbiskupije projekt koordinira mons. Zlatko Koren, rektor katedrale. Pripremu prijave projekta, upravljanje projektom i nabavu vodi Ivan Sertić iz tvrtke SIM CONSULTING j.d.o.o. Projekt je u početku operativno vodio Josip Bošnjak, a poslije Krešimir Gluhak iz tvrtke ING-CTRL d.o.o.

23 Poziv je Ministarstvo kulture i medija objavilo 26. 1. 2021. (KLASA: 612-05/21-01/0147). U sklopu toga Poziva potpora se dodjeljuje za pripremu projektne dokumentacije za provedbu mjera zaštite kulturne baštine i provedbu mjera koje obuhvaćaju izvođenje radova osiguranja i stabiliziranja te radova obnove s ciljem provedbe mjera zaštite, kao i sve hitne radnje poduzete od dana potresa. Prihvatljive aktivnosti koje se mogu financirati unutar toga Poziva su: 1. Priprema projektne dokumentacije za provedbu mjera zaštite kulturne baštine oštećene u potresu i 2. Provedba mjera zaštite kulturne baštine – izvođenje radova osiguranja i stabilizacije.
https://min-kulture.gov.hr/prva-izmjena-poziva-na-dodjelu-bespovratnih-financijskih-sredstava-provedba-mjera-zastite-kulturne-bastine-ostecene-u-potresu-22-ozujka-2020-godine-na-podrucju-grada-zagreba-krapinsko-zagorske-i/20492 (pristupljeno 29. 6. 2024.). Prijedlog za provedbu mjera zaštite katedrale Uznesenja Marijina prihvaćen je na 5. sjednici Povjerenstva za odabir projektnih prijedloga Ministarstva kulture i medija, održanoj 29. travnja 2021. godine, temeljem uvjeta prihvatljivosti i kriterija definiranih Pozivom. https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/20969 (pristupljeno 29. 6. 2024.).

24 Zakon donesen nakon zagrebačkog potresa 22. 3. 2020. stupio je na snagu 15. 9. 2020. (NN 102/2020). Nakon petrinjskoga potresa 29. 12. 2020., donesena je izmjena Zakona koji je stupio na snagu 6. 2. 2021. (NN 10/21). Sljedeća izmjena bila je na snazi od 30. 10. 2021. do 23. 2. 2023. (NN 117/21), otkad vrijedi posljednja izmjena (NN 21/23).

8. Detaljni prikaz oštećenja svodova na nacrtu iz Elaborata oštećenja i pukotina konstruktivnih elemenata na katedrali. Mapa 03, 2021., Građevinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i tvrtka Foretić i sinovi d.o.o. (ustupila tvrtka Foretić i sinovi d.o.o.)
Detailed view of the damage to the vaults on the drawing from the Study of Damage and Cracks in the Structural Elements of the Cathedral, Folder 03, 2021, Faculty of Civil Engineering, University of Zagreb and the company Foretić i sinovi (provided by the company Foretić i sinovi)

i Zagrebačke županije, Sisačko-moslavačke županije i Karlovačke županije (u daljnjem tekstu Zakon o obnovi), definirano je da se pojedinačno zaštićena kulturna dobra obnavljaju cjelovitom obnovom zgrade. Prema Zakonu o obnovi, Projekt obnove zgrade za cjelovitu obnovu izrađuje se na temelju prethodno izrađenog Elaborata ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije.[25]

U pogledu pristupa projektiranju, za katedralu je odabran specifični pristup u odnosu na druga pojedinačno zaštićena kulturna dobra, zbog zahtjevnosti projektnog zadatka u rokovima definiranim Javnim pozivom. Naime, zagrebačka katedrala kao sakralna zidana građevina monumentalnih dimenzija, sa 108 m visokim zvonicima i križno-rebrastim svodovima velikog raspona na vitkim stupovima u lađama, smještena je na izuzetno nepovoljnoj poziciji blizu dvaju aktivnih rasjeda: sjeverno rubnoga medvedničkog i kašinskog. Zbog arhitektonskih i graditeljskih karakteristika s naslijeđenim statičkim nedostacima, kao i brojnih nepoznanica o građevini u trenutku potresa, izrada Elaborata ocjene stanja konstrukcije nesvakidašnji je inženjerski problem i izazov za kakav ne postoji komparativni primjer u europskim razmjerima. Stoga se pristupilo izradi projekta tako da se Preliminarnim elaboratom ocjene postojećeg stanja konstrukcije definiraju kritični elementi konstrukcije i aktivnosti usmjerene na hitne mjere sanacije i ojačanja pojedinačnih dijelova konstrukcije ili sklopova (zvonici, svodovi, kontrafori i dr.), dok se dugotrajnim procesom ne iznađe cjelovito rješenje ojačanja konstrukcije na razinu koju zahtijevaju današnji tehnički propisi za javne zgrade.[26] Projektna dokumentacija podijeljena je u niz od 21 dijela;[27] svaki

9. Drvene podupore svoda svetišta (fototeka GZZSKP-a, 2021.)
Wooden supports of the sanctuary vault (GZZSKP Photo Archive, 2021)

sadrži karakteristične ishode s konačnim ciljem provedbe urgentnih mjera. Konačni dokumenti u sklopu ugovorenog projekta su „Elaborat ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije katedrale" koji bi slijedio Zakon o obnovi i sadržavao sve prethodno izvedeno na katedrali (prema projektima hitne sanacije) i „Izrada statičke i dinamičke analize varijantnih rješenja konstruktivne obnove katedrale", koji otvaraju vrata sljedećim fazama obnove za koje se preporučuje da budu cjelovite i kontinuirane prema važnosti građevine. Intencija takvog pristupa ujedno je bila da se omogući kontrolirano korištenje katedrale u liturgijske svrhe nakon provedbe urgentnih radova. Gradski zavod se u kolovozu 2021. pozitivno očitovao o predloženoj strukturi provedbe projekta.

25 Pravilnikom o sadržaju i tehničkim elementima projekata obnove, projekta za uklanjanje zgrade, projekta za građenje zamjenske obiteljske kuće i projekta za građenje višestambene i stambeno-poslovne zgrade oštećene potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije, Zagrebačke županije, Sisačko-moslavačke županije i Karlovačke županije, definirano je da Elaborat ocjene postojećega stanja građevinske konstrukcije sadrži: opis tehničkog stanja postojeće oštećene zgrade koja se obnavlja (sve snimke postojećeg stanja zgrade, obavezno uključujući snimke oštećenja) i elaboriranu ocjenu postojećeg stanja građevinske konstrukcije kojom se ocjenjuje je li oštećena zgrada uopće primjerena za obnovu i je li obnova građevinske konstrukcije dovoljna ili su nužni i zahvati na unaprjeđenju drugih temeljnih zahtjeva za građevinu, sve prema provedenom detaljnom pregledu koji mora obuhvatiti cjelokupnu zonu zahvata koja se obnavlja (obavezno obuhvaća vizualni pregled, uvid u postojeću dokumentaciju i po potrebi provedbu istražnih radova kojima se utvrđuje vrsta i stanje konstrukcije, geometrija, mehanička svojstva i stanje svih konstruktivnih elemenata zgrade, stanje svih drugih elemenata zgrade, npr. stanje instalacija i opreme i sl.).

26 Prema Tehničkom propisu o izmjenama i dopunama Tehničkog propisa za građevinske konstrukcije – Prilog III, Razine obnove potresom oštećenih konstrukcija zgrada u odnosu na mehaničku otpornost i stabilnost (NN 17/17; 75/20), predviđa se popravak konstrukcije uz pojačanja kojima se postiže mehanička otpornost i stabilnost zgrade na potresno djelovanje razine III.

27 1. Organizacija i izrada BIM modela kat.S130-18\01; 2. Izrada podloga kat.S130-18\02; 3. Mjerenja dinamičkih svojstava konstrukcije kat.S130-18\03; 4. Izrada urgentnog projekta organizacije građenja/izvođenja radova i osiguranja kat.S130-18\04; 5. Izrada urgentnog glavnog i izvedbenog projekta sanacije čelične skele i platformi na južnom tornju katedrale kat.S130-18\05; 6. Izrada urgentnog glavnog i izvedbenog projekta čelične nosive skele, na zapadnoj strani katedrale kat.S130-18\06; 7. Izrada urgentnog glavnog i izvedbenog projekta čeličnih nosivih konusnih struktura kat.S130-18\07; 8. Izrada urgentnog projekta razgradnje oštećenih kamenih elemenata s tornjeva katedrale kat.S130-18\08; 9. Izrada urgentnog projekta mjera fiksiranja, odnosno demontaže oštećenih elemenata graditeljske baštine kat.S130-18\09; 10. Izrada urgentnog glavnog i izvedbenog projekta sanacije konstrukcije tornjeva katedrale kat.S130-18\10; 11. Izrada urgentnog glavnog i izvedbenog projekta sanacije površine svodova i lukova lađa i apside katedrale kat.S130-18\11; 12. Izrada urgentnog glavnog i izvedbenog projekta sanacije drvene krovne konstrukcije i pokrova kat.S130-18\12; 13. Izrada urgentnog glavnog i izvedbenog projekta sanacije pukotina kat.S130-18\13; 14. Izrada urgentnog glavnog i izvedbenog projekta sanacije kontrafora katedrale. kat.S130-18\14; 15. Izrada glavnog i izvedbenog projekta čelične nosive skele za unutarnje podupiranje kat.S130-18\15; 16. Izrada elaborata zaštite na radu kat.S130-18\16; 17. Izrada Elaborata ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije katedrale; Preliminarna ocjena postojećeg stanja građevinske konstrukcije katedrale; Elaborat ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije katedrale kat.S130-18\17; 18. Izrada statičke i dinamičke analize varijantnih rješenja konstruktivne obnove katedrale kat.S130-18\18; 19. Izrada glavnog i izvedbenog projekta čelične nosive skele za vanjsko podupiranje kat. S130-18\19; 20. Provođenje projektantskog nadzora kat.S130-18\20; 21. Ugradnja opreme za opažanje i mjerenje ponašanja građevinske konstrukcije (monitoring konstrukcije) kat.S130-18\21.

Nakon odabira projektanata,[28] zajednice ponuditelja: Građevinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (autor koncepta konstrukcijske obnove dr. sc. Damir Lazarević, dipl. ing. građ. i glavni projektant dr. sc. Josip Atalić, dipl. ing. građ.), Toding d.o.o. (glavni projektant Mario Todorić, dipl. ing. građ.), Studio Arhing d.o.o. (glavni projektant Juraj Pojatina, dipl. ing. građ.) i Foretić i sinovi d.o.o. (glavni projektant Damir Foretić, ing. građ.),[29] na Građevinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu održana je 2. prosinca 2021. prezentacija izrade projekta, u kojoj su sudjelovali svi projektanti i revidenti, predstavnici investitora te predstavnici Ministarstva kulture i medija te Gradskog zavoda, sa svrhom upoznavanja konzervatorske službe s prijedlozima hitnih mjera na najoštećenijim dijelovima građevine u sklopu izrade Preliminarnog elaborata ocjene stanja konstrukcije, kako bi se utvrdile konzervatorske smjernice za daljnje korake.[30]

Istodobno s izradom Preliminarnog elaborata ocjene stanja konstrukcije, počela je i provedba opsežnih istražnih radova radi utvrđivanja točnog sastava i stanja konstrukcije, svojstava temeljnog tla i temelja, u svrhu što preciznije procjene mehaničke otpornosti i stabilnosti građevine. Provodili su se sljedeći istražni radovi: istražni radovi na građevinskoj konstrukciji katedrale i mjerenja dinamičkih svojstava konstrukcije s eksperimentalnom modalnom analizom konstrukcije katedrale; geotehnički istražni radovi; geofizički istražni radovi; istražni radovi i laboratorijska ispitivanja za utvrđivanje mehaničkih i tehničkih svojstava postojećega i novoga kamena katedrale; istražni radovi i laboratorijska ispitivanja drvene krovne konstrukcije te konzervatorsko-restauratorski istražni radovi s laboratorijskim ispitivanjima. Nalazi i zaključci navedenih istraživanja rezultirali su Elaboratima istražnih radova.[31]

Preliminarna ocjena postojećeg stanja građevinske konstrukcije

„Preliminarni elaborat ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije katedrale“[32] izrađen je nakon detaljnih pregleda konstruktivnih i nekonstruktivnih elemenata i sklopova građevine te na temelju rezultata do tada provedenih istražnih radova. Građevina je sagledana s konstruktorskoga gledišta i raščlanjena na više statičkih sistema s obzirom na načine odupiranja vertikalnim i horizontalnim djelovanjima. Osnovna podjela je na tri konstruktivne, ali ne i neovisne cjeline: zvonici (tornjevi) sa spojnim dijelom, trobrodni korpus i sakristija. Svaki je dio moguće raščlaniti na niz nosivih podsistema. Tako se zvonici sastoje od četiri statička podsistema od vrha prema dolje: osmerostrana piramidalna rešetka, osmerokutni šuplji nosač, svod na stupovima i četverokutni šuplji nosač s kontraforima. U analizi statičkog sistema katedrale detektirani su kritični dijelovi konstrukcije tornjeva s aspekta djelovanja potresnih horizontalnih sila koji zbog konstruktivnih i graditeljskih karakteristika te oštećenja zahtijevaju hitne intervencije. Najslabiji dio (ne samo zvonika nego i cijeloga statičkog sistema) je osmerostrana piramidalna rešetka sastavljena od kamenih blokova i velikih otvora, odnosno dijelovi zvonika iznad kote +73 m do vrha, koje je potrebno stabilizirati dodatnom potkonstrukcijom (stožastim čeličnim strukturama). Drugi kritični dio su tornjevi od kote +36,75 do +55,85 m, između prve i druge galerije u kojima se nalaze zvona, a koji su u statičkom pogledu svod na četiri stupa, od kojih je jedan stup oslabljen otvorom za stubište i remeti tlocrtnu simetriju sistema, potičući torzijsku komponentu odziva tornja na potresne horizontalne sile. Elaboratom je utvrđeno da postoji neposredna opasnost od urušavanja vršnoga dijela južnog tornja iznad kote +85 m (kameni elementi izmaknuti su i više od 10 cm iz svojega položaja, čime je stabilnost konstrukcije uvelike narušena);

28 https://strukturnifondovi.hr/wp-content/uploads/2021/09/6.-Odluka-o-odabiru-ponuditelja-ZG-KAT-01.pdf - Odluka o odabiru ponuditelja 22. 9. 2021. (pristupljeno 28. 6. 2024.).

29 Odabrani revidenti su Milan Crnogorac, dipl. ing. građ. (za zidane i betonske konstrukcije) i Ivan Palijan, dipl. ing. građ. (za čelične i spregnute konstrukcije).

30 Na sastanku su bili predstavnici službe zaštite: Kristina Zloušić Idjaković iz Ministarstva kulture i medija te Maja Gorianc Čumbrek, Karla Živčić i Andrijana Tadić iz Gradskoga zavoda.

31 Arhiva GZZSKP-a, Elaborati istražnih radova: Utvrđivanje mehaničkih i tehničkih svojstava postojećeg i novog kamena u laboratoriju i *in situ* zagrebačke katedrale, od ožujka 2022., Sveučilište u Zagrebu, Rudarsko-geološko-naftni fakultet, nositelj izrade dr. sc. Petar Hrženjak, izv. prof.; Elaborat o stanju fizičkih, bioloških i mehaničkih svojstava drvene krovne konstrukcije katedrale, od ožujka 2022., Sveučilište u Zagrebu, Fakultet šumarstva i drvne tehnologije, prof. dr. sc. Hrvoje Turkulin; Elaborat inženjersko-geoloških istražnih radova, od siječnja 2022., Geotehnički studio d.o.o.; Elaborat geofizičkih istražnih radova, od siječnja 2022., Moho d.o.o; Geotehnički elaborat, od siječnja 2022., Grasa projekt d.o.o.; Elaborat istraživačkih radova konstrukcije katedrale – Mjerenja dinamičkih svojstava konstrukcije, izrada elaborata eksperimentalne modalne analize konstrukcije katedrale i elaborata oštećenja katedrale, od prosinca 2021., Sveučilište u Zagrebu, Građevinski fakultet, Zavod za tehničku mehaniku, Katedra za mehaniku materijala i ispitivanje konstrukcija; Elaborat mjerenja dinamičkih svojstava konstrukcije katedrale, studeni 2021.; Elaborat oštećenja i pukotina konstruktivnih elemenata na katedrali, prosinac 2021.

32 Arhiva GZZSKP-a, Preliminarni elaborat ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije katedrale, Zajednička oznaka projekta – dio 17 (ZOP-dijela 17): kat.S130-18\17, od siječnja 2022. izrađen po zajednici ponuditelja: Građevinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Toding d.o.o., Studio Arhing d.o.o. i Foretić i sinovi d.o.o. Elaboratom je obuhvaćeno sljedeće: Statički sistem katedrale s nizom naslijeđenih manjkavosti, Povijesni pregled faza izgradnje, Pregled provedenih istražnih radova te Preliminarne ocjene za pojedine dijelove građevine na kojima je potrebno provesti urgentne mjere: Tornjevi katedrale od kote +73 m, Tornjevi katedrale od kote +36,75 m do +55,85 m, Svodovi i lukovi lađe i apside, Drvena krovna konstrukcija i pokrov, Kontrafori, Stožaste (konusne) strukture na tornjevima, Ostali elementi, poput zabatnih zidova, balustrade, zidova apside, fijala, baldahina, kamenih vijenaca i tornjića, Oštećeni elementi graditeljske baštine – vitraji u apsidi. Cjelovitu arhitektonsku snimku postojećeg stanja katedrale izradila je tvrtka Foretić i sinovi d.o.o. u ožujku 2022. na temelju 3D skeniranja koje je obavio Geodetski fakultet u Zagrebu 2020.–2022. godine za Ministarstvo kulture i medija RH, https://min-kulture.gov.hr/zagrebacka-katedrala/25655 (pristupljeno 29. 6. 2024.).

zato bi ga trebalo kontrolirano ukloniti. Sjeverni toranj je manje oštećen.

Elaboratom je utvrđeno i izuzetno loše stanje križnorebrastih svodova, s mnogobrojnim, u apsidi znatnim strukturnim pukotinama. Jače su oštećeni i svodovi iznad kora i u prva tri zapadna polja. Također je utvrđeno vrlo loše stanje žbuke s oslikom na donjoj strani svodova. U statičkom pogledu, trobrodni korpus katedrale čine svodovi oslonjeni na stupove okvira, koji su u poprečnom smjeru vrlo loše povezani. Svodovi su vrlo vitke ljuske koje mogu preuzeti samo male tlačne sile. Osim toga, postojeće zatege nisu postavljene uzduž svih raspona, nemaju prednapon i maloga su poprečnog presjeka. Predloženo je ojačanje svodova s gornje i donje strane sustavom morta ojačanog mrežicama, sidrenjem u zidove, uz prethodnu sanaciju linijskih pukotina. Također je bitna izvedba dodatnih adekvatnih uzdužnih i poprečnih zatega koje ne bi dopuštale diferencijalne pomake petâ luka.

Na dostavljeni Preliminarni elaborat Gradski zavod je izdao stručno mišljenje[33] kojim je utvrđeno da se predložene hitne mjere sanacije pojedinih dijelova katedrale mogu prihvatiti za daljnju razradu, a hitni zahvati trebaju biti projektirani tako da ujedno budu dio buduće konstrukcijske i cjelovite obnove građevine. Propisano je potrebno očuvanje u najvećoj mogućoj mjeri, obnova i prezentacija izvornih graditeljskih i oblikovnih karakteristika u vanjštini i unutrašnjosti građevine, kao i zaštita vrijednog pokretnog inventara katedrale u cijelosti. Tehnička rješenja obnove i pojačanja seizmičke otpornosti trebaju se u najvećoj mogućoj mjeri prilagoditi očuvanoj građevinskoj strukturi, pri čemu je potrebno predvidjeti metode ojačanja koje su najmanje invazivne za povijesne konstrukcije i sakralni prostor interijera, upotrebom primjerenih materijala za statička ojačanja povijesnih građevina. Mišljenjem je izražena potreba detaljnog definiranja metodologije dokumentiranja i snimanja, označavanja i pohrane kamenih elemenata koji se demontiraju, što treba provoditi u suradnji s restauratorima za kamenu plastiku. Sa stajališta zaštite, traženo je da se postojeći svodovi očuvaju u što većoj mjeri.[34]

Naposljetku, stručnim mišljenjem utvrđena je potreba izrade konzervatorskog elaborata za katedralu, kojim će biti obuhvaćen povijesni pregled i građevinski razvoj na temelju dostupne arhivske dokumentacije i na temelju nalaza svih istražnih radova i ispitivanja, uključujući konzervatorsko-restauratorske istražne radove na građevnoj strukturi i završnim obradama (primarno u interijeru) koje treba provesti. Konzervatorskim elaboratom potrebno je dokumentirati, analizirati i valorizirati pojedine građevne faze i dati prijedlog konzervatorskih smjernica za izradu konačnog projekta cjelovite i konstrukcijske obnove.

Za izradu konzervatorskog elaborata odabran je Hrvatski restauratorski zavod.[35] Poslovi su podijeljeni u dvije faze. Prva faza obuhvatila je provođenje konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, a druga objedinjavanje rezultata istraživanja i izradu dokumentacije te izradu konzervatorskog elaborata. Za konzervatorsko-restauratorska istraživanja Gradski zavod izdao je rješenje o prethodnom odobrenju[36] i pratio tijek istraživanja. Elaborat je dovršen u svibnju 2023. godine.[37]

Pokretni inventar katedrale – provođenje hitnih mjera zaštite i inventarizacija

Današnji katedralni inventar oblikovan je kao rezultat obnove s kraja 19. stoljeća. U obnovi, započetoj netom prije, ali najvećim dijelom nastavljenoj nakon snažnoga potresa 9. studenoga 1880. godine,[38] koji je uzrokovao velike štete na samoj građevini, Herman Bollé, zagrebački arhitekt njemačkoga podrijetla, među ostalim postupanjima, pročišćava dotadašnji katedralni inventar. Prema prvom popisu oltara, koji je za vrijeme biskupa Maksimilijana Vrhovca, od 1792. do 1794. izradio geometar Franjo Klobučarić, u katedrali je prije potresa u 19. stoljeću bilo njih tridesetak, a nakon Bolléove intervencije ostala su samo dva barokna oltara, oltar sv. Luke i oltar Posljednje večere, koji su ostavljeni jer dimenzijama nisu utjecali na ostale arhitektonske elemente u katedrali.[39] Uz ta dva oltara, u katedrali je još jedan barokni, onaj Majke Božje koji je 1980. prenesen iz Nadbiskupskog dvora u katedralu. Prvostolnica je stoljećima čuvala artefakte koji su s vremenom oblikovali njezin inventar, a o tome nam svjedoče i neka likovna djela. Poznati su grafički otisci Branka Šenoe koji prikazuju oltare unutar katedrale (bakropis *Unutrašnjost stare katedrale*), a o opremi katedrale svjedoči i poznata ilustracija objavljena u tjedniku *Illustrierte Zeitung* iz 1853., u povodu ustoličenja Jurja Haulika za zagrebačkog nadbi-

33 GZZSKP, Stručno mišljenje, KLASA: 612-03/22-005/114, URBROJ: 251-14-03/001-22-03 od 10. 3. 2022.

34 O postupanjima vezanima uz zidni oslik vidjeti: MAJER JURIŠIĆ, DEAK, KRULIĆ, 2025.

35 Prema Ugovoru sa Zagrebačkom nadbiskupijom od 1. prosinca 2022. godine (UU22-049, URBROJ: 11996-03-222-21-KMJ-22), definirani su poslovi organizacije i provođenja konzervatorsko-restauratorskih istražnih radova, izrade preliminarnog i završnog izvještaja (konzervatorski elaborat) te pružanja usluge konzervatorsko-restauratorskog nadzora. Voditeljica programa Hrvatskog restauratorskog zavoda bila je dr. sc. Krasanka Majer Jurišić, a osim navedenim ugovorom aktivnosti su bile financirane i sredstvima Ministarstva kulture i medija u redovitoj djelatnosti HRZ-a.

36 GZZSKP, KLASA: UP/I-612-03/22-015/31, URBROJ: 251-14-04/003-22-03 od 24. 5. 2022.

37 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023.

38 DAMJANOVIĆ, 2013, 72. Procjenjuje se da je potres 9. studenoga 1880. s epicentrom sjeveroistočno od Zagreba bio magnitude 6,2 prema Richteru.

39 DAMJANOVIĆ, 2013, 171. Troškovnik za uklanjanje središnjeg dijela pregrade, oltara Svetog Križa i biskupske katedre izradio je 1795. Ivan Either.

10. Pogled iz južnog broda na izrađenu drvenu oplatu za grob bl. Alojzija Stepinca (fototeka GZZSKP-a, 2021.)
View from the south aisle of the wooden coverings for the tomb of the Blessed Aloysius Stepinac (GZZSKP Photo Archive, 2021)

11. Skulptura anđela s prospekta orgulja katedrale prije pripreme za transport u čuvaonicu HRZ-a (fototeka GZZSKP-a, 2022.)
Sculpture of an angel from the organ prospect before preparation for transport to the Croatian Conservation Institute storage (GZZSKP Photo Archive, 2022)

skupa, koja prikazuje velik broj oltara unutar katedrale.[40] Premda je Bolléovim postupanjem inventar iz prvostolnice većinom razaslan diljem crkava sjeverozapadne Hrvatske, dijelovi do danas očuvanog inventara (poput baroknih oltara, propovjedaonice ili pak korskih klupa), svjedoče o dugoj povijesti naše prvostolnice.

Danas je u katedrali ukupno 14 oltara, od čega ih je 12 vidljivo u glavnoj lađi i bočnim lađama, dok su još po jedan u kapeli blaženog Augustina Kažotića i jedan u sakristiji. Osam katedralnih oltara tijekom historicističke obnove izrađeno je prema nacrtima Hermana Bolléa. Glavni oltar podignut je 1884., a potom su slijedili oltari sv. Petra i Pavla i sv. Josipa 1886., oltari sv. Ladislava i Stjepana i sv. Marije 1887., oltar sv. Jeronima 1889. oltar sv. Ćirila i Metoda 1901. godine.[41] Na oltarima su radom sudjelovali i neki priznati hrvatski umjetnici: Robert Frangeš Mihanović, Celestin Medović i drugi. Inventar katedrale bio je dopunjavan i tijekom 20. stoljeća, posebno prije 900. obljetnice osnivanja Zagrebačke nadbiskupije.

Već pri prvom komisijskom obilasku katedrale, 6. travnja 2020., vizualnim je pregledom uočeno da pokretni inventar nije pretrpio velika oštećenja. Osim onečišćenja padanjem žbuke sa svodova, tada nisu bile vidljive znatnije štete ni na oltarima ni na drugim dijelovima inventara, stoga za katedralu nisu bili ispunjavani obrasci za popis štete od potresa na pokretnim kulturnim dobrima. Međutim, hitnim mjerama zaštite zatražen je detaljniji stručni pregled kako bi se utvrdili daljnji koraci i potreba za eventualnom privremenom evakuacijom određenih dijelova inventara. Tek kasnije bit će uočena neka manja oštećenja inventara, poput onih na kipu anđela s propovjedaonice.[42]

Nakon što su katedralu pregledali stručnjaci Hrvatskog restauratorskog zavoda, žurno je obavljena evakuacija najosjetljivijih dijelova inventara iz svetišta te s prospekta orgulja u kapelu blaženog Augustina Kažotića u sjevernom tornju katedrale.[43]

U navedenu kapelu preseljeni su dijelovi Nebeskog dvora, točnije deset skulptura autora Anselma Sickingera, potom Bogorodica s Isusom i anđelima – dijelovi nekadašnjega katedralnog glavnog oltara Hansa Ludwiga

40 Bakropis *Unutrašnjost stare katedrale* dio je zaštićene Obiteljske zbirke Šenoa u vlasništvu Kuće Šenoa, Ulica Ive Mallina 27, Zagreb, dok je knjižna ilustracija *Inthronisationsfeier des Erzbishofs Georg von Haulik im Dome zu Agram am 8. Mai* objavljena u tjedniku *Illustrirte Zeitung*, XX (28. Mai 1853) N˚517, 344.

41 O Bolléovim oltarima više je riječi u članku: KRAŠEVAC, 2025.

42 PLUKAVEC, 2023, 64.

43 Sva postupanja Hrvatskog restauratorskog zavoda na pokretnoj baštini detaljno su opisana u članku: FERIĆ BALENOVIĆ, 2025.

Ackermanna, slike *Isus u Getsemanskom vrtu* (autora Georga Gündtera) i *Krunjenje trnovom krunom* (autora Luke Markgrafa?) koje su bile na zidovima u sjevernom brodu katedrale, četiri relikvijara Joannesa Reimanna, pet raspela s oltara, skulpture svetaca (sv. Cecilije, sv. Grgura i sv. Ambrozija i četiriju anđela s prospekta orgulja katedrale, autora Josefa Fassinga?), grb bana Nikole Erdödyja (autora Ivana Komersteinera) te brončana poprsja nadbiskupa Antuna Bauera (autora Ivana Meštrovića) i kardinala Franje Šepera (autora Ivana Kožarića). Također, u tom su razdoblju izrađene drvene zaštitne oplate za propovjedaonicu, oltar svetih Petra i Pavla te grob blaženog Alojzija Stepinca (**sl. 10**).

U provođenju tih prvih mjera zaštite u katedrali pronađen je i izniman arheološki nalaz: četiri dijela nadgrobne ploče od crvenog mramora nekadašnjega zagrebačkog biskupa Luke Baratina koji je biskupijom upravljao od 1500. do 1510. godine. Prvi fragmenti njegove nadgrobne ploče bili su pronađeni nakon potresa 1880. godine te se čuvaju u Hrvatskom povijesnom muzeju. Novi nalaz iz 2020. iznimno je važan jer sadrži dio nadgrobnog natpisa, ali i dijelove biskupova torza u svečanom pontifikalnom ruhu. O navedenom nalazu koji se ističe ljepotom ornamentike i finoćom izvedbe već je pisano u znanstvenim krugovima i poznat je stručnoj javnosti.[44]

Potkraj prosinca 2020., dok su se još zbrajale štete koje je ožujski potres ostavio na području sjeverozapadne Hrvatske, uslijedila su dva petrinjska potresa,[45] koja su progredirala oštećenja na katedrali, ali kao ni onaj ožujski, nisu nanijela veća oštećenja na pokretnom inventaru.

Tijekom 2021. godine, kad se već intenzivno počelo s izradom potrebnih projekata za izvođenje hitnih mjera zaštite, u srpnju 2021. u katedrali je održan sastanak sudionika uključenih u projekt obnove te su dogovoreni daljnji koraci u izradi projekta hitnih mjera zaštite.[46] Pritom je istaknuta i potreba daljnjeg zbrinjavanja pokretnog inventara (izmještanjem ili *in situ*) te je dogovoreno daljnje postupanje s katedralnim orguljama koje su se prvotno trebale privremeno izmjestiti iz katedrale. Nakon primitka jednog u nizu izvješća o pregledu katedralnih orgulja nakon potresa u Zagrebu, organologa i člana Stručnog povjerenstva za orgulje Ministarstva kulture i medija, prof. Emina Armana,[47] zaključeno je da bi se navedenim izmještanjem izuzetno ugrozio taj vrijedni instrument, posebno njegovi drveni dijelovi, stoga je Gradski zavod uputio preporuku da predmetne orgulje ostanu u katedrali, o čemu je dopisom obaviješten i rektor katedrale.[48] Naime, Walckerove orgulje izrađene su u samoj katedrali sredinom 19. stoljeća te su postale njezin neodvojiv dio.[49]

U prosincu 2021. godine u suradnji s djelatnicima Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije i Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, proveden je detaljni pregled cjelokupnoga pokretnog inventara u katedralnom kompleksu, što je rezultiralo izradom detaljnih smjernica[50] Gradskog zavoda o daljnjem postupanju s tim vrijednim predmetima.[51]

U veljači je pak održan sastanak u Ministarstvu kulture i medija Republike Hrvatske, na kojemu su raspravljana pitanja otvorena tijekom zajedničkog obilaska te je predstavljena dokumentacija koju je nakon siječanjskoga obilaska izradio Hrvatski restauratorski zavod.[52]

Gradski zavod je radi provođenja svih daljnjih mjera po hitnom postupku izradio rješenje o preventivnoj zaštiti

44 PELC, 2021.

45 Dana 28. prosinca 2020. u 6 sati i 28 minuta zabilježen je jak potres magnitude 5 prema Richteru, s epicentrom kod Petrinje, dok je 29. prosinca 2020. u 12 sati i 19 minuta područje oko Petrinje pogodio razoran potres, magnitude 6,2 prema Richteru.

46 GZZSKP, KLASA: 612-08/21-010/171, URBROJ: 251-18-04/003-21-3. Sastanak je održan 7. srpnja 2021. Izvadak iz dopisa: „S obzirom na predviđena daljnja hitna postupanja, a u skladu s mjerama zaštite izdanima od strane ovog Zavoda, KLASA: UP/I-612-08/20-14/4, od 8. travnja 2020., još jednom podsjećamo kako je prije svih radova potrebno zaštititi sav pokretni inventar katedrale, što uključuje oltare, ispovjedaonice, kao i posebno vrijedne korske klupe. Sitniji inventar i manje elemente potrebno je evakuirati i privremeno pohraniti na sigurno i mikroklimatski primjereno mjesto."

47 Arhiva GZZSKP-a, Emin Armano, Izvješće o pregledu katedralnih orgulja nakon potresa u Zagrebu (2) od 24. lipnja 2021. Važno je napomenuti da profesor Armano kontinuirano provodi pregled orgulja u katedrali te o njihovu stanju dostavlja izvješća svim sudionicima obnove.

48 GZZSKP, navedeni dopis rektoru katedrale, KLASA: 612-08/21-010/171, URBROJ: 251-18-04/003-21-3.

49 Orgulje u katedrali su, rješenjem Ministarstva kulture, KLASA: UP/I-612-08/02-01/166, URBROJ: 532-10-1/8(JB)-02-2 od 17. travnja 2002., postale zaštićeno kulturno dobro, upisano u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, pod brojem Z-9. Izgradila ih je tvrtka Walcker iz Ludwigsburga (Savezna Republika Njemačka) 1855. godine. Instrument ima četiri manuala i pedalu te pedeset registara.

50 GZZSKP, Konzervatorske smjernice, KLASA: 612-08/21-001/243, URBROJ: 251-18-04/003-21-5 od 22. prosinca 2021.

51 GZZSKP, Zapisnik o zajedničkom obilasku katedrale, službena zabilješka, KLASA: UP/I-612-08/21-001/243, URBROJ: 251-14-04/003-22-03 od 20. siječnja 2022. Uz dr. sc. Tajanu Pleše, tadašnju ravnateljicu HRZ-a i restauratore HRZ-a, u navedenom obilasku bile su dr. sc. Višnja Bralić, glavna konzervatorica Ministarstva kulture i medija RH, Tatjana Horvatić, voditeljica Službe za pokretnu, etnografsku i nematerijalnu kulturnu baštinu, Zrinka Mažar, voditeljica odjela za pokretna i nematerijalna kulturna dobra Gradskog zavoda za zaštitu spomenika te Stela Cvetnić Radić, viša stručna savjetnica-konzervatorica i Andrijana Tadić, stručna savjetnica s istog Odjela. Zajedničkim obilaskom djelatnika Hrvatskog restauratorskog zavoda, Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture i medija i Gradskoga zavoda dogovorena su daljnja postupanja. Pregledan je cjelokupni pokretni inventar katedrale te su dogovoreni daljnji postupci zaštite svakog njegova dijela.

52 GZZSKP, KLASA: 612-08/21-001/243, URBROJ: 251-14-04/003-21-9. Na sastanku su 25. veljače 2022. bili dr. sc. Višnja Bralić, glavna konzervatorica Ministarstva kulture i medija RH, dr. sc. Tajana Pleše, tadašnja ravnateljica Hrvatskog restauratorskog zavoda i Matea Bilogrivić s Odsjeka za konzervatorsku dokumentaciju pokretne baštine Hrvatskog restauratorskog zavoda te dr. sc. Vlado Mikšić iz Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije, kao i predstavnice Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, Zrinka Mažar, voditeljica Gradskog zavoda i Andrijana Tadić s istoga Odjela.

12. Priprema umjetnina za transport iz katedrale (fototeka GZZSKP-a, 2022.)
Preparing artworks for transport from the cathedral (GZZSKP Photo Archive, 2022)

13. Glavni oltar katedrale tijekom zatvaranja u drvenu oplatu (fototeka GZZSKP-a, 2022.)
Main altar of the cathedral during its enclosure in wooden coverings (GZZSKP Photo Archive, 2022)

inventara katedrale s danom 25. ožujka 2022. te je time i svako postupanje s inventarom postalo obvezujuće za investitora i izvođača.[53]

Osnovni popis inventara sadržan u rješenju o zaštiti poslužio je i Hrvatskom restauratorskom zavodu pri daljnjoj izradi konzervatorskog elaborata. Naime, tijekom mjeseci koji su uslijedili, Hrvatski restauratorski zavod izradio je već spomenuti opsežni konzervatorski elaborat. Rezultati svih istraživanja, zajedno s valorizacijom, postali su temelj za donošenje smjernica za buduću cjelovitu obnovu katedrale.[54]

Početkom studenoga 2022. godine, nakon svih obavljenih priprema i nakon ishođenja prethodnog odobrenja,[55] pristupilo se radovima zaštite pokretnog inventara, točnije demontaži, pripremi za premještanje i privremenu pohranu jednog dijela, kao i zaštitu *in situ* preostalog pokretnog inventara. Navedene radove izvodila je tvrtka IG visokogradnja, uz restauratorske naputke Hrvatskog restauratorskog zavoda i konzervatorski nadzor Gradskoga zavoda. Sav inventar koji je bio smješten u kapeli blaženog Augustina Kažotića otprašen je, spakiran i pripremljen za evakuaciju. Osim navedenih predmeta iz Kažotićeve kapele (sl. 11), za premještanje su pripremljene i oltarne slike sv. Jeronima (autora Mate Celestina Medovića s oltara sv. Jeronima) i slika Bogorodice s Djetetom (nepoznatoga autora s oltara Majke Božje) te mramorno poprsje kardinala Jurja Haulika (autora Ivana Rendića) koje je bilo uz drveni oltar u sjevernoj bočnoj kapeli. Nakon završetka pripreme i pakiranja, 8. studenoga 2022. navedeni

53 GZZSKP, Rješenje o preventivnoj zaštiti inventara, KLASA: UP/I-612-03/22-003/3, URBROJ: 251-14-04/003-22-2 od 25. ožujka 2022.

54 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023. Izvadak iz poglavlja: Valorizacija, prijedlog prezentacije i smjernice za obnovu Konzervatorskog elaborata Hrvatskog restauratorskog zavoda (sv. 1, 298–306), pripremila voditeljica istraživanja: dr. sc. Krasanka Majer Jurišić: „Elaborat je obuhvatio povijesni pregled i građevinski razvoj katedrale na temelju dostupne arhivske građe, kao i prethodno objavljene literature te nalaza svih istražnih radova (uključujući konzervatorsko-restauratorske istražne radove na građevnoj strukturi i završnim obradama, primarno u unutrašnjosti, ali i na inventaru) te je dokumentirao, analizirao i valorizirao pojedine faze s ciljem izrade prijedloga prezentacije i smjernica za izradu projekta cjelovite obnove. (...) S obzirom na valorizaciju pojedinih umjetnina, valjalo bi razmotriti i vraćanje nekih od njih u prostor katedrale ili pak uklanjanje pojedinih neusklađenih cjelina i iznalaženje kvalitetnijeg rješenja njihovog smještaja i prezentacije."

55 GZZSKP, KLASA: UP/I-612-03/22-006/526, URBROJ: 251-14-04/003-22-2 od 4. srpnja 2022. prema dokumentaciji HRZ-a: HRZ, PLEŠE, MOSTARČIĆ, 2022.

su predmeti preneseni u čuvaonicu Hrvatskog restauratorskog zavoda u Ludbregu (**sl. 12**). Preostali dijelovi inventara za koje je projektom bila predviđena zaštita *in situ* (svi oltari, korske klupe, biskupska katedra, ograde, kandelabri i dr.) zatvoreni su u drvene oplate te su ostali u katedrali tijekom izvođenja građevinskih radova (**sl. 13**).

Stručnim mišljenjem iz rujna 2022. godine Gradski zavod potvrdio je potrebu zaštite katedralnih orgulja *in situ*, zatvaranjem u drvene oplate.[56] Navedeni pripremni radovi započeti su u ožujku 2023. godine. Zaštita katedralnih orgulja *in situ* provedena je u ožujku 2023. prema smjernicama organologa, konzervatora i restauratora.[57] Tek nakon završetka tih zaštitnih radova pristupilo se sanaciji svodova u katedrali.

Projektna dokumentacija za radove hitnih mjera zaštite

Na temelju prethodno izrađenog Preliminarnog elaborata ocjene postojećeg stanja konstrukcije, do travnja 2022. izrađeno je sedam urgentnih projekata, odnosno Elaborata ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije za zahvate na sljedećim oštećenim dijelovima građevine: za razgradnju oštećenih kamenih elemenata s tornjeva, na visini od oko 85 do oko 100 m; za tornjeve na visinama +36,80 do +55,68 m; za elemente graditeljske baštine (vitraji, baldahini, balustrade, stubišni tornjevi, križne ruže); za drvenu krovnu konstrukciju, potkonstrukciju i pokrov od lima; za lukove, svodove i ležajeve; za kontrafore; za oštećene kamene elemente, zatege, oštećene kamene vijence, krovne kućice, razmaknute kamene elemente i sve slabodržeće dijelove na pročeljima.

Za svaki od navedenih zahvata Gradski zavod je utvrdio posebne uvjete zaštite za daljnju razradu projekata.

OCJENA STANJA KONSTRUKCIJE ZA RAZGRADNJU OŠTEĆENIH KAMENIH ELEMENATA S TORNJEVA KATEDRALE

Elaboratom ocjene stanja konstrukcije za razgradnju oštećenih kamenih elemenata s tornjeva katedrale, na visini od oko 85 do oko 100 m,[58] obrazlaže se potreba provedbe takvog zahvata. Gornji dijelovi tornjeva od visine +73 m do vrha, koji su u konstruktivnom pogledu osmerostrane piramidalne kamene rešetke, argumentirano su ocijenjeni kao kritični dijelovi konstrukcije tornjeva s aspekta djelovanja potresnih horizontalnih sila, odnosno najslabiji dijelovi čitavog statičkog sistema građevine, zbog konstruktivnih i graditeljskih karakteristika (nedostataka). U potresu su kameni elementi vršnog dijela tornjeva (iznad kote +85 m) znatno strukturno oštećeni, pa je došlo do znatnih horizontalnih pomaka pojedinih kamenih blokova i loma trnova koji spajaju elemente. Zbog navedenog, elaboratom je zaključeno da su tornjevi iznad visine od oko 85 m izravno opasni zbog urušavanja te ugrožavaju niže dijelove katedrale, cijeli okolni prostor i ljudske živote.

Stoga je, posebnim uvjetima zaštite,[59] ocijenjen opravdanim predloženi zahvat razgradnje, odnosno privremenog uklanjanja u toj fazi provođenja mjera zaštite (do izrade i provedbe projekta cjelovite obnove katedrale). Utvrđeno je da je za predmetni zahvat razgradnje dijelova tornjeva potrebno izraditi projekt sa zasebno elaboriranim i detaljno razrađenim stanjem sjevernog i južnog tornja, kojim će se definirati točna kota od koje je potrebno izvesti razgradnju vršnih dijelova, a projekt razgradnje treba sadržavati svu potrebnu, detaljno razrađenu dokumentaciju postojećeg stanja, radi buduće restitucije vršnih dijelova tornjeva kad se za to stvore uvjeti.[60] Nadalje, uvjetima je utvrđeno da projekt treba sadržavati statičku analizu/proračun postojeće konstrukcije vršnih dijelova tornjeva s obrazloženjem utjecaja ponašanja tih dijelova tornjeva na cjelovitu strukturu građevine, s tim da prethodno treba dovršiti sva potrebna istraživanja i ispitivanja materijala i konstrukcije kako bi se pri statičkoj analizi raspolagalo egzaktnim ulaznim podacima. U projektu valja detaljno obrazložiti predviđenu tehnologiju i postupak razgradnje te razraditi metodologiju dokumentiranja i snimanja, razvrstavanja, označavanja i pohrane demontiranih kamenih elemenata, što treba predvidjeti u suradnji s restauratorima za kamenu plastiku. Preporučuje se lasersko trodimenzionalno skeniranje

56 GZZSKP, Dopis upućen rektoru katedrale, mon. Zlatku Korenu, KLASA: 612-03/22-005/686, URBROJ: 251-14-04/003 od 28. 9. 2022.

57 Arhiva GZZSKP-a, Emin Armano, Koordinacijski sastanak i pregled orgulja zagrebačke katedrale, Zagreb, 15. 3. 2023. Za sve potrebne radove na zaštiti katedralnih orgulja, član Povjerenstva za orgulje Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, profesor Emin Armano, dostavio je smjernice postupanja, a poštujući naputke organologa, konzervatora i restauratora. Tvrtka IG visokogradnja počela je s izradom drvenih oplata za zaštitu katedralnih orgulja. Radovi su trajali nekoliko dana i završeni su potkraj ožujka. Smjernice su detaljno popisane u 14 točaka, a cijeli je dokument dostupan u dokumentaciji Gradskoga zavoda.

58 Arhiva GZZSKP-a, Elaborat ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije za uklanjanje dijela oštećene građevine – Izrada urgentnog projekta razgradnje oštećenih kamenih elemenata s tornjeva katedrale, na visini cca 85 m do cca 100 m", ZOP: dio 08-kat.S130-18/8, interna oznaka projekta 112/21 od ožujka 2022. izrađen po TODING d.o.o. (projektant Mario Todorić, dipl. ing. građ.).

59 GZZSKP, posebni uvjeti KLASA: 612-08/22-005/301, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 21. 4. 2022.

60 Posebnim uvjetima traženo je da glavni projekt sadrži detaljnu 3D i arhitektonsku snimku tornjeva od kote +73 m (u mj. 1 : 50 ili nižem), sa snimkom karakterističnih elemenata (u mj. 1 : 20 ili nižem), sa svim potrebnim izmjerama (horizontalni i vertikalni presjeci na svim karakterističnim pozicijama i detaljima izvedbe). Potreban je grafički prikaz na kojem će biti označena i opisana sva oštećenja i pomaci kamenih elemenata, s prikazom izvornih i zamijenjenih dijelova te to potkrijepljeno dostatnom fotodokumentacijom. Projektom razgradnje potrebno je također obuhvatiti dokumentiranje i uklanjanje oštećenih i labavih dijelova kamenih elemenata s dijelova tornjeva ispod kote uklanjanja. S obzirom na to da je elaboratom utvrđeno da je za zahvat razgradnje tornjeva potrebna izvedba čelične potkonstrukcije unutar osmerostranih vršnih dijelova tornjeva, potrebno je istodobno s projektom razgradnje izraditi i projekt za predmetnu stožastu strukturu potkonstrukcije jer su neposredno povezani.

svih elemenata. Također je potrebno očuvati i pohraniti metalnu konstrukciju s kuglom.

OCJENA STANJA KONSTRUKCIJE ZA TORNJEVE NA VISINI OD +36,80 DO +55,68 M

Osim vršnih dijelova tornjeva katedrale, kao kritični dijelovi konstrukcije tornjeva s aspekta djelovanja potresnih horizontalnih sila u analizi statičkog sistema katedrale, detektirani su i dijelovi tornjeva na visini od kote +36,80 do +55,68 m, dijelovi između prve i druge galerije u kojima se nalaze zvona.[61] Pregledom i analizom utvrđeno je da je zbog spiralnog stubišta, smještenog u jednom kutu tornjeva unutar debljine ziđa, zbog potresnih sila došlo do nesimetričnog ponašanja tornjeva i torzijskog djelovanja, pa su na tim dijelovima nastala veća pukotinska oštećenja zidova (u stubištu i na vanjskim zidovima).

Predložena sanacija pukotina na ziđu u spiralnom stubištu injektiranjem zidova i plošnim ojačanjem ocijenjena je posebnim uvjetima zaštite[62] načelno prihvatljivom, s tim da je potrebno preispitati i izbjeći predloženu upotrebu betona, ako je moguće primijeniti manje invazivne metode. Prijedlog učvršćenja tornjeva čeličnom rešetkastom konstrukcijom povezanom sa zidovima ocijenjen je prihvatljivim, s tim da elemente čelične konstrukcije treba optimizirati statičkim proračunom, uz očuvanje zidanih svodova. Zbog izvedbe čelične konstrukcije, Elaboratom je predviđeno ukloniti postojeću drvenu konstrukciju zvona i zvona premjestiti (osim velikog zvona u južnom tornju koje treba zaštititi) te predvidjeti novu konstrukciju za njih. Prema posebnim uvjetima, prethodno treba ispitati potencijalne promjene u akustici zbog zamjene postojeće drvene konstrukcije novom, čeličnom, a projekt izmještanja i zaštite zvona treba izraditi u suradnji sa stručnim osobama. Elaboratom planirano sidrenje čelične rešetkaste konstrukcije u tijelo tornjeva na nižim visinama valja detaljno razraditi (način i dubina sidrenja) sa sagledavanjem utjecaja planiranog zahvata na strukturu zidova te prethodno provesti sve potrebne istraživačke radove na zidovima tornjeva u koje se rešetka planira sidriti. Za predmetni zahvat sanacije dijelova tornjeva od prve do druge galerije potrebno je izraditi projekt sa zasebno elaboriranim i detaljno razrađenim postojećim i planiranim stanjem sjevernog i južnog tornja, s obzirom na to da su različiti – od vremena gradnje, debljine i sastava zidova te geometrijskih karakteristika svodova, do broja i veličine zvona, kao i postojećih konstrukcija koje nose zvona.

OCJENA POSTOJEĆEG STANJA GRAĐEVINSKE KONSTRUKCIJE – LUKOVA, SVODOVA I LEŽAJEVA

Elaboratom ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije – lukova, svodova i ležajeva,[63] utvrđena su znatna oštećenja križno-rebrastih svodova. Svodovi su male debljine u odnosu na raspon i ne mogu prenositi horizontalne sile potresa. Predložena je sanacija i ojačanje svodova sustavom FRCM s gornje i donje strane svodova, koje povezuje užad FRP.[64] S obzirom na to da svodovi nemaju potrebnu stabilnost pri horizontalnim djelovanjima, Elaboratom je predviđena izvedba horizontalnog diska iz čeličnih profila u prostoru krovišta, iznad svodova, kojim bi se horizontalne sile prenijele na obodne zidove i kontrafore.

Budući da je Elaboratom utvrđeno i vrlo loše stanje žbuke s oslikom na donjoj strani svodova, posebnim uvjetima zaštite[65] utvrđeno je da projektom sanacije treba predvidjeti restauratorske istražne radove na žbuci i osliku prije uklanjanja žbuke, kako bi se utvrdili povijesni/izvorni slojevi žbuke i oslika, te prethodno izvesti sve pripremne radove za rekonstrukciju oslika (dokumentiranje, uzimanje šablona, uzoraka, obojenja i dr.). Prije izrade projekta sanacije potrebno je dovršiti istraživanja postojeće žbuke/obloge s gornje strane svodova (stanje, sastav, debljina, tehničke karakteristike, prionjivost na opeku) i definirati uklanja li se postojeća žbuka i na koji način, zbog mogućega (negativnog) utjecaja na svod. Također valja provesti istražne radove kojima će se utvrditi karakteristike kamenih rebara (spojevi, način ugradnje, stanje kamena). U planiranju građevinskih radova na svodovima treba provesti mjere zaštite pokretnog inventara i zidova južne lađe s ostacima srednjovjekovnog oslika s prizorima iz apokrifnih evanđelja, kao i vitraja na bočnim lađama. Za izvorne srednjovjekovne oslike na svodovima u sakristiji, zatečenima u lošem stanju zbog nepovoljnih mikroklimatskih uvjeta, posebnim je uvjetima utvrđena potreba provedbe mjera preventivnog konzerviranja *in situ* u suradnji s restauratorima za zidno slikarstvo i konzervatorskom službom,[66] dok je eventualni zahvat statičke sanacije predmetnih svodova moguće predvidjeti samo

61 Arhiva GZZSKP-a, Elaborat ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije tornjeva na visinama od kote +36,80 m do +55,68 m – Izrada urgentnog projekta sanacije konstrukcije tornjeva Katedrale, ZOP: dio 10-kat.S130-18/10, interna oznaka projekta 111/21 od travnja 2022. izrađen po Toding d.o.o. (projektant Mario Todorić, dipl. ing. građ.).

62 GZZSKP, posebni uvjeti KLASA: 612-08/22-005/390, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 23. 6. 2022.

63 Elaborat ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije – lukova, svodova i ležajeva, ZOP: dio 11-kat.S130-18/11, interna oznaka projekta 113/21 od travnja 2022. izrađen po TODING d.o.o. (projektant Mario Todorić, dipl. ing. građ.).

64 Sustav FRCM (*fibre-reinforced cementicious matrix*, u prijevodu: cementna matrica ojačana vlaknima) je sustav za ojačanje zidanih konstrukcija, sastavljen od staklenih ili karbonskih vlakana ugrađenih u matricu na bazi anorganskih tvari, obično izrađenoj od cementnog ili vapnenog morta. Užad FRP (*fiber reinforced polymer*, u prijevodu: polimerom ojačana vlakna) služi za povezivanje i učvršćenje sustava FRCM.

65 GZZSKP, posebni uvjeti KLASA: 612-08/22-005/389, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 6. 6. 2022.

66 O tematici zidnih oslika i vitraja vidjeti: KRULIĆ, ŠURINA, 2025; MARIĆ, TIŠLJAR, 2025.

s gornje strane i ne smije imati negativan utjecaj na oslik s donje strane svodova.

Istim Elaboratom utvrđeno je da postojeće zatege nisu postavljene uzduž svih raspona, nemaju prednapon i premalog su poprečnog presjeka. S obzirom na to da se preko zatega osigurava veza zidova i stupova, umanjuju diferencijalni pomaci petâ lukova te pri potresu zatege poboljšavaju ukupni odziv nosivog sustava na otkazivanje, čelične zatege su bitan strukturni element nosivog sustava katedrale. Stoga je prijedlog zamjene postojećih neadekvatnih i izvedbe novih dodatnih zatega ocijenjen prihvatljivim, s tim da projektom sanacije, odnosno statičkim proračunom treba optimizirati dimenzije (poprečni presjek), a oblikovanje i završnu obradu zatega predvidjeti prema povijesnom uzorku, s obzirom na to da su zatege vidljiv element u prostoru. Projektom se želi prikazati način i detalji sidrenja zatega u zidove i stupove, odnosno rebra svodova (postojeće i planirano stanje). Sidrenje novih zatega treba predvidjeti tako da se što manje zadire u izvornu kamenu strukturu, a mjesta sidrenja potrebno je pomno odabrati u odnosu na profilacije rebara, kapitele i oslik stupova.

OCJENA POSTOJEĆEG STANJA KONTRAFORA

Elaboratom ocjene stanja kontrafora[67] utvrđeno je da su kontrafori, kao bitni stabilizacijski elementi konstrukcije građevine u cjelini za preuzimanje horizontalnih potresnih sila, oštećeni zbog vanjskih utjecaja nastalih protekom vremena (djelovanje atmosferilija, prokapavanje oborinskih voda i sl.), pojedini kameni elementi su uvelike dotrajali, a oštećeni su i kontrafori na južnoj strani zbog pada vrha tornja u potresu (odlomljeni dijelovi kontrafora). Zaključeno je da je potrebna njihova urgentna sanacija zbog stanja i važnosti u statičkom pogledu. Dotadašnjim provedenim istražnim radovima (bušotine na pojedinim pozicijama) utvrđeno je da su kontrafori građeni od više vrsta kamena prema poprečnom presjeku te da sadrže mnoge šupljine (do čak 20 % ukupnog volumena ziđa), što bitno umanjuje mehaničku otpornost. Predložena sanacija (tj. ojačanje injektiranjem u strukturu kamenog ziđa kontrafora) ocijenjena je prihvatljivom metodom. Posebnim uvjetima zaštite[68] definirano je da za određivanje točne vrste injekcijskoga materijala (kompatibilnog s izvornom građevnom strukturom) te tehnologije izvođenja, treba provesti sve potrebne dodatne istražne radove kojima će se utvrditi točan sastav strukture ziđa. Također je potrebno definirati masu za zatvaranje sljubnica na vanjskom licu kamena, koja sastavom te bojom i strukturom treba biti usklađena s kamenim pročeljem.

Preliminarnom analizom provedenom na lokalnom proračunskom modelu, utvrđeno je da su prema postojećem tehničkom propisu poprečni presjeci kontrafora u nedopuštenom stanju naprezanja, tj. ne mogu preuzeti potresno opterećenje za propisanu razinu 3 te ih treba ojačati u sklopu globalnog ojačanja konstrukcije katedrale. Kao mogući zahvat predlaže se ugradnja bušenih prednapetih sidara u zidnu masu kontrafora te izvođenje ojačanja temelja za prijenos sile u tlo. Sa stajališta zaštite, predloženo tehničko rješenje načelno je prihvatljivo, jer nema utjecaja na vanjsko lice i oblikovanje kontrafora. S obzirom na dosta nepoznanica o temeljenju, kao i o potrebi i načinu ojačanja temelja, posebnim uvjetima napominje se da je predmetni zahvat ojačanja kontrafora potrebno rješavati u sklopu cjelovite obnove konstrukcije, a ne kao urgentni zahvat. Pri provedbi sondažnih istražnih radova oko temelja potrebno je osigurati kontinuirani arheološki nadzor.

OCJENA POSTOJEĆEG STANJA DRVENE KROVNE KONSTRUKCIJE, POTKONSTRUKCIJE I POKROVA OD LIMA

Elaboratom ocjene postojećeg stanja drvene krovne konstrukcije, potkonstrukcije i pokrova od lima,[69] izrađenim na temelju detaljnih pregleda i nalaza istražnih radova za utvrđivanje fizičkih, kemijsko-bioloških i mehaničkih svojstava drvene građe krovišta, utvrđeno je opće zadovoljavajuće stanje drvene krovne konstrukcije i bakrenog pokrova, s obzirom na vrijeme gradnje (nakon potresa 1880.), velike dimenzije krovišta i djelovanje potresa. Oštećenja elemenata drvene konstrukcije i pokrova, uzrokovana različitim djelovanjima, kao i određene nepravilnosti ili izvorni nedostaci konstrukcije, utvrđeni su na manjem broju pozicija, dok se globalna stabilnost krovne konstrukcije ocjenjuje uvjetno prihvatljivom. Posebnim uvjetima[70] utvrđuje se da u daljnjoj razradi projekt sanacije krovne konstrukcije treba sadržavati detaljnu 3D i arhitektonsku snimku krovišta s grafičkim prikazom svih oštećenja i nedostataka drvenih elemenata, s prikazom izvornih i zamijenjenih dijelova, što sve treba biti potkrijepljeno dostatnom fotodokumentacijom. U projekt mora biti uključena statička analiza/proračun postojeće konstrukcije krovišta i ojačane konstrukcije, s obrazloženjem utjecaja ponašanja planiranog ojačanja na cjelovitu strukturu

67 Arhiva GZZSKP-a, Elaborat ocjene postojećeg stanja kontrafora Katedrale – Izrada urgentnog projekta sanacije kontrafora Katedrale, ZOP: dio 14-kat.S130-18/14, interna oznaka projekta 115/21 od travnja 2022. izrađen po Toding d.o.o. (projektant Mario Todorić, dipl. ing. građ.).

68 GZZSKP, posebni uvjeti KLASA: 612-08/22-005/403, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 23. 6. 2022.

69 Arhiva GZZSKP-a, Elaborat ocjene postojećeg stanja drvene krovne konstrukcije, potkonstrukcije i pokrova od lima, ZOP: dio 12-kat.S130-18/12, interna oznaka projekta 14/22 od travnja 2022. izrađen po Studio Arhing d.o.o. (projektant Juraj Pojatina, dipl. ing. građ.).

70 GZZSKP, posebni uvjeti KLASA: 612-08/22-005/368, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 31. 5. 2022.

14. Postavljanje čelične skele na sjeverni zvonik (fototeka GZZSKP-a, 2023.)
Installing steel scaffolding on the north bell tower (GZZSKP Photo Archive, 2023)

građevine. Elaboratom predviđeni očekivani zahvati na drvenoj konstrukciji krovišta i bakrenom pokrovu – zamjena dotrajalih drvenih i metalnih elemenata, kurativna biocidna zaštita oštećenih drvenih elemenata, lokalna pojačanja dijelova konstrukcije te dodatna stabilizacija krovišta uvođenjem čeličnih elemenata (prednapete užadi) te sanacija i zamjena dijelova pokrova – prihvatljivi su sa stajališta zaštite i treba ih provesti zbog sprečavanja daljnjih oštećenja i osiguranja stabilnih uvjeta za samo krovište, ali i za strukture ispod krovišta (npr. svod u sakristiji sa srednjovjekovnim oslicima). Sanaciju i ojačanje krovne konstrukcije valja projektirati u skladu s mjerama zaštite: potrebno je maksimalno očuvanje i sanacija izvornih drvenih elemenata konstrukcije i metalnih spojnih elemenata, zamjena dijelova ili čitavih drvenih elemenata koji su posve dotrajali (ili oštećeni) novima, jednakih ili najsličnijih karakteristika, ojačanja konstrukcije trebaju biti što manje invazivna za izvornu konstrukciju te po mogućnosti reverzibilna, novi elementi stabilizacije konstrukcije trebaju oblikovno (u materijalu i dimenzijama) biti nenaglašeni i 'čitki' u odnosu na izvornu drvenu konstrukciju. Osim sanacije i ojačanja konstrukcije, valja predvidjeti i zahvate kojima će se osigurati uvjeti za redoviti monitoring stanja krovišta, kao i omogućiti obilazak i pregled krovišta u stručne svrhe u kontroliranim uvjetima. Nadalje, potrebno je predvidjeti sanaciju oštećenja na bakrenom pokrovu, pogotovo na mjestima krovnih lukarni, spojeva, prodora, otvora i sl. te zamjenu dijelova oštećenog i korodiranog pokrova. Uz to, treba predvidjeti i rekonstrukciju gromobranske instalacije, zbog zahvaćenosti postojećih elemenata korozijom.

OCJENA POSTOJEĆEG STANJA ELEMENATA GRADITELJSKE BAŠTINE

Elaboratom ocjene postojećeg stanja elemenata graditeljske baštine – vitraji, baldahini, balustrade, stubišni tornjevi i križne ruže,[71] dokumentirana su velika oštećenja vitraja u svetištu (deset prozora u središnjoj apsidi i bočnim apsidama), utvrđena detaljnim pregledima nakon potresa. Vitraji u svetištu katedrale, njih pet, središnja trifora i bočne bifore s kružnim rozetama, izrađeni su između 1845. i 1849. u Kraljevskom zavodu za oslikavanje prozora „Kralj Ludwig I." u Münchenu, prema narudžbi biskupa Jurja Haulika. U potresu 1880. vitraji su bili oštećeni te su obnovljeni u radionici u Münchenu i vraćeni na katedralu. Prozori u pokrajnim lađama, urešeni narodnim motivima, izrađeni su nakon potresa 1880. u Beču i Innsbrucku, dovršeni do 1885. godine. Elaboratom je predložena demontaža oštećenih vitraja i njihova pohrana u prikladni prostor do provedbe radova sanacije, u cilju njihova očuvanja i sprečavanja daljnjih oštećenja. Posebnim uvjetima[72] utvrđeno je da projekt za demontažu vitraja treba sadržavati detaljnu dokumentaciju postojećega stanja, s prikazom i opisom oštećenja kamenih i staklenih dijelova, za svaki prozor, u primjerenom mjerilu; u projektu valja detaljno obrazložiti predviđenu tehnologiju i postupak demontaže te metodologiju dokumentiranja i snimanja, razvrstavanja, označavanja i pohrane elemenata vitraja, što je potrebno predvidjeti u suradnji s ovlaštenom radionicom za popravak vitraja i restauratorima za kamenu plastiku; projektom treba predvidjeti i adekvatnu zaštitu dijelova inventara u interijeru u blizini vitraja (koji se ne može izmjestiti) pri izvođenju demontaže. Sva potrebna podupiranja, razupore i privremena učvršćenja kamenih zidova oko otvora treba provesti na što manje invazivan i reverzibilan način, kako se ne bi još više oštećivao kamen. U projektu je potrebno razraditi tehničko rješenje privremenog zatvaranja prozora, nakon demontaže vitraja, koje treba biti funkcionalno, a u

71 Arhiva GZZSKP-a, „Elaborat ocjene postojećeg stanja elemenata graditeljske baštine – vitraji, baldahini, balustrade, stubišni tornjevi, križne ruže", ZOP kat. S130-18/09, oznake projekta, TD 585-10/21 od ožujka 2022. izrađen po Foretić i sinovi d.o.o.

72 GZZSKP, posebni uvjeti KLASA: 612-08/21-005/302, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 21. 4. 2022.

oblikovanju, materijalu i detalju primjereno spomeničkom statusu i sakralnom prostoru.

Također, detaljnim pregledom vanjštine utvrđena su mnogobrojna oštećenja kamenih ukrasnih elemenata na pročelju, nastala od potresa, ali i zbog dotrajalosti samog kamena. Dio tih elemenata urušio se u potresu, a većina je oštećena ili labilna pa ih je zbog mogućega pada potrebno (privremeno) demontirati. Posebnim uvjetima utvrđeno je da projekt za demontažu oštećenih ukrasnih kamenih elemenata (križne ruže, baldahini, završeci tornjića kružnih stubišta) treba sadržavati detaljnu dokumentaciju postojećeg stanja, s grafičkim prikazom i opisom oštećenja pojedinih elemenata, u primjerenom mjerilu te s pripadajućom fotodokumentacijom; s detaljno razrađenom metodologijom dokumentiranja i snimanja, razvrstavanja, označavanja i pohrane demontiranih kamenih elemenata, što treba predvidjeti u suradnji s restauratorima za kamenu plastiku. Preporučuje se lasersko trodimenzionalno skeniranje svih elemenata.

OCJENA POSTOJEĆEG STANJA OŠTEĆENIH KAMENIH I DRUGIH ELEMENATA NA PROČELJIMA

Elaboratom ocjene postojećeg stanja oštećenih kamenih elemenata, zatega, kontrafora, oštećenih kamenih vijenaca, baldahina, krovnih kućica i drugih elemenata, razmaknutih kamenih elemenata, svih slabodržećih dijelova na pročeljima,[73] utvrđena su mnogobrojna oštećenja ukrasnih elemenata na pročeljima i tornjevima (fijale, baldahini i dr.), oštećenja zabatnih zidova krovnih kućica, mnogobrojne pukotine na zidanim elementima nosive strukture (znatne na nadvojima iznad otvora) te deformacije i puknuća zatega u bočnim brodovima. Na zabatnim zidovima krovnih kućica (*wimperzima*), osim oštećenih ukrasnih križnih ruža na vrhovima, oštećenja u vidu pukotina nastala su na parapetima i nadvojima otvora, a statičkom analizom u Elaboratu je utvrđeno da zabatni zidovi nemaju potrebnu stabilnost na otkazivanje zidova izvan ravnine pa je potrebno izvesti njihovo pridržanje za krovište. Posebnim uvjetima[74] utvrđeno je da tehničko rješenje pridržanja zidane konstrukcije *wimperga* za drvenu konstrukciju krovišta treba biti što manje invazivno za izvorne konstrukcije (i drvenu i zidanu), a novi elementi stabilizacije konstrukcije trebaju oblikovno (u materijalu i dimenzijama) biti nenaglašeni i 'čitki' u odnosu na izvornu konstrukciju. U razradi predviđenog zahvata potrebno je detaljno obrazložiti i opisati način i postupak radova, materijale i detalje izvedbe, uz prateće grafičke prikaze. Elaboratom su utvrđena oštećenja u vidu pukotina i destabilizacije ukrasnih kamenih elemenata fijala i baldahina na tornjevima, a pojedini su elementi već demontirani. Valja izvesti osiguranja od mogućega pada predmetnih elemenata, a ovisno o stupnju oštećenja, treba ih sanirati i učvrstiti ili demontirati.

Nadalje, Elaboratom su nakon detaljnog vizualnog pregleda i istražnih radova na kamenu utvrđena i znatna oštećenja na dijelu zidanih elemenata nosive strukture katedrale, odnosno na ziđu, koje je izvedeno u kombinaciji kamena i opeke. Vidljive su pukotine po sljubnicama (najizraženije na zidovima svetišta) i na samim kamenim blokovima, a došlo je i do ispadanja elemenata ziđa, pa i otklona od vertikale. Elaboratom su detaljno fotodokumentirana navedena oštećenja. Predložene metode sanacije (djelomično prezidavanje, injektiranje zidova, ugradnja spiralnih ankera, ojačanje kompozitnim materijalima) načelno su prihvatljive, a potrebno je (i moguće) primijeniti ih ovisno o pojedinim pozicijama na građevini i stupnju oštećenja te završnoj obradi ziđa (vidljivi kamen ili žbukani zid), što treba biti razrađeno u tehničkoj dokumentaciji. Tehnička rješenja treba provesti na što manje invazivan način, kako se ne bi dodatno oštećivao kamen, odnosno da se u što manjoj mjeri zadire u izvornu strukturu.

Nakon utvrđivanja posebnih uvjeta zaštite, tijekom procesa razrade glavnih/izvedbenih projekata održavane su kontinuirane koordinacije svih sudionika projekta: investitora, voditelja projekta, projektanata, revidenata i predstavnika službe zaštite, na kojima se raspravljalo o mogućim rješenjima i optimalnim načinima sanacije, i s konstruktorskog aspekta i s konzervatorskog.

Usporedno s razradom projekata hitnih radova, izrađeni su projekti za postavljanje vanjske i unutarnje građevinske skele. U ožujku 2022. Gradski zavod izdao je prethodno odobrenje Zagrebačkoj nadbiskupiji za postavljanje nosive čelične skele na zapadnoj strani katedrale,[75] a zatim i za postavljanje čelične nosive skele za unutarnje podupiranje i osiguranje oštećene konstrukcije katedrale.[76] Nadalje, izdano je prethodno odobrenje za postavljanje čeličnih nosivih skela za vanjsko podupiranje konstruktivnih i nekonstruktivnih dijelova katedrale te za izvođenje hitnih

73 Arhiva GZZSKP-a, Elaborat ocjene postojećeg stanja oštećenih kamenih elemenata, zatega, kontrafora, oštećenih kamenih vijenaca, baldahina, krovnih kućica i drugih elemenata, razmaknutih kamenih elemenata, svih slabodržećih dijelova na pročeljima, ZOP: dio 13-kat. S130-18/13, interna oznaka projekta 114/21 od travnja 2022. izrađen po Toding d.o.o. (projektant Mario Todorić, dipl. ing. građ.).

74 GZZSKP, posebni uvjeti KLASA: 612-08/22-005/404, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 23. 6. 2022.

75 GZZSKP, Prethodno odobrenje KLASA: UP/I-612-03/22-006/82 od 15. 3. 2022. izdano temeljem Urgentnog glavnog građevinskog projekta nosive čelične skele na zapadnoj strani katedrale i troškovniku oznake ZOP S130-18/6 od prosinca 2021., izrađenom po Građevinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za konstrukcije, Katedra za metalne konstrukcije, Davor Skejić, dipl. ing. građ.

76 GZZSKP, Prethodno odobrenje KLASA: UP/I-612-03/22-006/287 od 29. 4. 2022. izdano temeljem Urgentnog glavnog građevinskog projekta čelične nosive skele za unutarnje podupiranje i osiguranje oštećene konstrukcije Katedrale, oznake ZOP S130-18/15 od veljače 2022., izrađenom po Građevinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za konstrukcije, Katedra za metalne konstrukcije.

sanacijskih radova,[77] kao i prethodno odobrenje za organizaciju gradilišta na prostoru oko katedrale za potrebe obnove kulturnog dobra.[78]

Projektantskim kontinuiranim praćenjem građevinskog stanja katedrale, posebice zvonika, zbog brojnih manjih potresa nakon zagrebačkoga i petrinjskoga, utvrđena je progradacija oštećenja. Prof. dr. sc. Damir Lazarević početkom srpnja 2022. upozorio je na hitnu potrebu zatvaranja prostora ispred katedrale zbog izravne opasnosti od pada kamenih elemenata težine 200 – 500 kg sa zvonika, u cilju stvaranja sigurnosnog perimetra, odnosno zaštite prolaznika. Gradski zavod je 8. srpnja 2022. izdao rješenje Zagrebačkoj nadbiskupiji kojim se nalaže provedba hitnih mjera zaštite – postavljanje zaštitne ograde i potrebne signalizacije na prostoru ispred katedrale (do zdenca) te privremeno osiguranje vrhova tornjeva.[79]

Temeljem prethodno izrađenih Elaborata ocjene stanja konstrukcije i izdanih posebnih uvjeta zaštite, sredinom 2022. izrađeni su glavni i izvedbeni urgentni projekti za provedbu radova sanacije i ojačanja najoštećenijih dijelova katedrale. Svaki od tih projekata sastoji se od pet mapa: glavni građevinski projekt, glavni arhitektonski projekt, izvedbeni građevinski projekt, izvedbeni arhitektonski projekt i troškovnik radova. Na predmetne projekte Gradski zavod izdao je prethodna odobrenja,[80] i to za sljedeće zahvate: za izvedbu čeličnih nosivih konusnih struktura u tornjevima katedrale; za provedbu mjera fiksiranja, odnosno demontaže oštećenih elemenata graditeljske baštine na pročelju katedrale (vitraji, baldahini, balustrade, stubišni tornjevi, križne ruže); za razgradnju oštećenih kamenih elemenata s tornjeva katedrale; za sanaciju površina svodova i lukova lađa i apside katedrale; za sanaciju pukotina / učvršćivanje i demontaža oštećenih kamenih elemenata, zatega, kontrafora, oštećenih kamenih vijenaca, baldahina, krovnih kućica i drugih elemenata, razmaknutih kamenih elemenata, svih slabodržećih dijelova na pročeljima katedrale; za sanaciju drvene krovne konstrukcije i limenog pokrova katedrale; za sanaciju tornjeva na visinama od kote +36,80 m do +55,68 m; za sanaciju kontrafora katedrale. Izdano je i prethodno odobrenje za nužno osiguranje vrhova tornjeva i ostalih nestabilnih dijelova katedrale zbog izravne ugroze života i imovine.[81]

Izvođenje hitnih radova sanacije

U kolovozu 2022., odabirom izvođača radova za postavu skela, tvrtke Agram d.o.o. iz Zagreba, počinju radovi provedbe mjera zaštite prema objavljenom Javnom pozivu, uz stručni nadzor tvrtke KLing d.o.o. iz Liča. Sredinom prosinca 2022. uveden je u posao izvođač hitnih radova sanacije Spegra d.o.o. iz Splita, uz isti stručni nadzor[82] te

77 GZZSKP, Prethodno odobrenje KLASA: UP/I-612-03/22-006/288 od 29. 4. 2022. izdano temeljem Urgentnog glavnog građevinskog projekta čeličnih nosivih skela za vanjsko podupiranje konstruktivnih i nekonstruktivnih dijelova Katedrale te za izvođenje urgentnih sanacijskih radova oznake ZOP S130-18/19 od veljače 2022., izrađenom po Građevinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za konstrukcije, Katedra za metalne konstrukcije.

78 GZZSKP, Prethodno odobrenje KLASA: UP/I-612-03/22-006/83 od 3. 5. 2022. izdano temeljem Projekta organizacije građenja ZOP kat.S130-18/04, koji se sastoji od: MAPA 01 – Projekt organizacije građenja i MAPA 02 – Troškovnik za tenderiranje radova organizacije građenja, oznake IZ-21-POG-K od prosinca 2021., izrađenima po Građevinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za organizaciju, tehnologiju i menadžment, Katedra za tehnologiju građenja, te MAPA 03 – Elektrotehnički projekt oznake TD 2106 od prosinca 2021. izrađen po MIHA-ING d.o.o.

79 GZZSKP, Rješenje KLASA: UP/I-612-03/22-006/577, URBROJ: 251-14-02/01-22-02 od 8. 7. 2022.

80 GZZSKP, Prethodno odobrenje KLASA:UP/I-612-03/22-006/641, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 27. 7. 2022. za izvedbu čeličnih nosivih konusnih struktura u tornjevima prema Projektu čeličnih nosivih konusnih struktura, od svibnja 2022., zajednička oznaka projekta – dio 7 (ZOP-dijela 7): kat.S130-18\7, izrađenom po Toding d.o.o. i Foretić i sinovi d.o.o.; GZZSKP, Prethodno odobrenje KLASA: UP/I-612-03/22-006/642, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 27. 7. 2022. za učvršćenje/demontažu oštećenih elemenata prema Projektu mjera fiksiranja, odnosno demontaže oštećenih elemenata graditeljske baštine, od svibnja 2022., zajednička oznaka projekta – dio 9 (ZOP-dijela 9): kat.S130-18\9, izrađenom po Foretić i sinovi d.o.o.; GZZSKP, Prethodno odobrenje KLASA: UP/I-612-03/22-006/643, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 27. 7. 2022. za razgradnju oštećenih kamenih elemenata tornjeva prema Projektu razgradnje oštećenih kamenih elemenata s tornjeva Katedrale, od svibnja 2022., zajednička oznaka projekta – dio 8 (ZOP-dijela 8): kat.S130-18\8, izrađenom po Toding d.o.o. i Foretić i sinovi d.o.o.; GZZSKP; Prethodno odobrenje KLASA: UP/I-612-03/22-006/644, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 27. 7. 2022. za sanaciju površina svodova i lukova lađe i apside prema Projektu sanacije površine svodova i lukova lađa i apside Katedrale, od lipnja 2022., zajednička oznaka projekta – dio 11 (ZOP-dijela 11): kat.S130-18\11, izrađenom po Toding d.o.o. i Foretić i sinovi d.o.o.; GZZSKP, Prethodno odobrenje KLASA: UP/I-612-03/22-006/645, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 27. 7. 2022. za sanaciju pukotina prema Projektu sanacije / učvršćivanje i demontaža oštećenih kamenih elemenata, zatega, kontrafora, oštećenih kamenih vijenaca, baldahina, krovnih kućica i drugih elemenata, razmaknutih kamenih elemenata, svih slabodržećih dijelova na pročeljima Katedrale, od lipnja 2022., zajednička oznaka projekta – dio 13 (ZOP-dijela 13): kat.S130-18\13, izrađenom po Toding d.o.o. i Foretić i sinovi d.o.o.; GZZSKP, Prethodno odobrenje KLASA: UP/I-612-03/22-006/772, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 30. 9. 2022. za sanaciju drvene krovne konstrukcije prema Projektu sanacije drvene krovne konstrukcije i pokrova Katedrale, od svibnja 2022., zajednička oznaka projekta – dio 12 (ZOP-dijela 12): kat.S130-18\12, izrađenom po Studio Arhing d.o.o. i Foretić i sinovi d.o.o.; GZZSKP, Prethodno odobrenje KLASA: UP/I-612-03/22-006/770, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 3. 10. 2022. za sanaciju tornjeva prema Projektu sanacije tornjeva Katedrale u visini od kote +36,80 m do kote +55,68 m, od lipnja 2022., zajednička oznaka projekta – dio 10 (ZOP-dijela 10): kat.S130-18\10, izrađenom po Toding d.o.o. i Foretić i sinovi d.o.o.; GZZSKP, Prethodno odobrenje KLASA: UP/I-612-03/22-006/771, URBROJ: 251-14-03/001-22-03 od 17. 10. 2022. za sanaciju kontrafora prema Projektu sanacije kontrafora Katedrale, od svibnja/lipnja 2022., zajednička oznaka projekta – dio 14 (ZOP-dijela 14): kat.S130-18/14, izrađenom po Toding d.o.o. i Foretić i sinovi d.o.o.

81 GZZSKP, Prethodno odobrenje KLASA: UP/I-612-03/22-006/817, URBROJ: 251-14-03/001-22-02 od 17. 10. 2022. za nužno osiguranje vrhova tornjeva i ostalih nestabilnih elemenata prema projektu Nužno osiguranje vrhova tornjeva i ostalih nestabilnih dijelova zbog izravne ugroze života i imovine, od kolovoza 2022., zajednička oznaka projekta ZOP kat.S130-18, izrađenoga po Toding d.o.o.

82 Glavni inženjer na obnovi katedrale je Ante Mlinar, ing. građ. iz Spegre d.o.o. Stručni nadzor započela je tvrtka KLing d.o.o. predvođena nadzornim inženjerom Marinkom Prostranom, dipl. ing. građ., a od sredine veljače 2024. stručni nadzor preuzela je tvrtka Interkonzalting d.o.o., s nadzornim inženjerom Zoranom Kržišnikom, dipl. ing. građ.

15. Sustav zatega u apsidi: zrakasto postavljene čelične zatege spojene na središnji disk (fototeka GZZSKP-a, 2023.)
Bracing system in the apse: radially-arranged steel bracing connected to a central disk (GZZSKP Photo Archive, 2023)

16. Primjer injektiranja kontrafora: pakeri za injektiranje malog promjera postavljeni u fuge i postojeće rupe u kamenu (fototeka GZZSKP-a, 2023.)
Example of buttress injection: small-diameter injection packers placed in joints and existing holes in the stone (GZZSKP Photo Archive, 2023)

17. Označavanje i dokumentiranje vrste i razine oštećenja vitraja nakon demontaže proveli su djelatnici tvrtke Bokart d.o.o. (fototeka GZZSKP-a, 2023.)
Marking and documentation of the type and level of damage to the stained glass after dismantling was carried out by employees of the company Bokart (GZZSKP Photo Archive, 2023)

18. Dotrajali kameni prozorski profili i tzv. sedlo od kamena pješčenjaka (fototeka GZZSKP-a, 2023.)
Dilapidated stone window profiles and the so-called saddle of sandstone (GZZSKP Photo Archive, 2023)

19. Ojačanje svodova s gornje strane FRP trakama, pogled sa zapada prema istoku (fototeka GZZSKP-a, 2023.)
Reinforcement of the vaults on the upper side with FRP strips, view from west to east (GZZSKP Photo Archive, 2023)

uz konzervatorski nadzor Gradskoga zavoda. Na koordinacijama gradilišta, koje se održavaju tjedno, uz prisutnost svih sudionika gradnje, raspravlja se o svim problemima, dinamici i redoslijedu radova i razradi detalja izvedbe projektiranih tehničkih rješenja te se prati tijek radova, što se bilježi u zapisnicima koordinacija.

Skela je najprije montirana u interijeru (u lađama) i na sjevernom i južnom pročelju, dok su radovi postave skele na zvonicima počeli potkraj studenoga 2022. uklanjanjem dotadašnje skele na južnom zvoniku. Skela je postavljena najprije na sjevernom, a zatim na južnom zvoniku (sl. 14). Projekt skele za zvonike koncipiran je kao konzolna čelična konstrukcija oslonjena na prvu galeriju zvonika, koja nosi modularnu skelu. Iako se u projektu u najvećoj mogućoj mjeri pazilo da konstrukcija ne kolidira s ukrasnim elementima kamene plastike, ipak su se elementi ukrasnih kamenih tornjića na uglovima zvonika i zapadnom pročelju timpanona trebali demontirati da bi se mogla postaviti čelična konstrukcija. Elementi su pažljivo privremeno uklonjeni, označeni i pohranjeni, do restitucije na izvornu poziciju, što je traženo u prethodnom odobrenju Gradskoga zavoda. Pri izvedbi skele na zvonicima, na dvije pozicije na sjevernom zvoniku došlo je do kolizije s elementima vodoriga (postavljenima u recentnoj obnovi) pa su dvije vodorige na sjevernoj i južnoj strani morale biti uklonjene, da bi se konstrukcija skele mogla montirati prema projektu, za što su se očitovale predstavnice konzervatorskog nadzora, pa su vodorige odrezane i pohranjene.

Provedba hitnih radova sanacije počela je demontažom[83] oštećenih elemenata kamene arhitektonske plastike, koji su prijetili padom, a nisu uklonjeni odmah nakon potresa. Zatim se pristupilo pripremnim radovima za zamjenu starih i ugradnju novih zatega u lađama, kao preduvjet za izvedbu ojačanja svodova. Trebalo je doraditi skelu na određenim pozicijama. Izvedeno je probno bušenje kamenog rebra na projektiranoj visini kako bi se provjerilo pravo stanje stupa na poziciji ugradnje. Tijekom izvođenja radova, detaljnim sagledavanjem stanja sa skela dolazilo je do novih saznanja, zbog kojih su se projekti trebali dodatno razrađivati. Npr. zbog velikog odstupanja iz idealnog smjera stupova u lađama, trebalo je prilagoditi detalje ugradnje zatega korištenjem zglobova. Sa stajališta zaštite traženo je da se detalji prihvata zatege riješe upuštanjem unutar kamenog stupa, kako bi u konačnici bila vidljiva samo zatega u prostoru. Same zatege izvedene su prema projektnom rješenju u bočnim lađama i u središnjoj lađi, gdje ih dosad nije bilo, pa su jedini novi vidljivi element protupotresnog ojačanja konstrukcije u interijeru katedrale. Također, detaljni statički proračuni pokazali su da nove zatege, izvedene od šupljih čeličnih profila, moraju biti većeg poprečnog presjeka od izvornih zatega, kako bi ispunjavale svrhu preuzimanja horizontalnih sila. U apsidi je ugrađen sustav od osam lepezasto postavljenih zatega (uvjetovan geometrijom prostora), koje su spojene u sredini na središnji disk (sl. 15).

Istodobno su se izvodili radovi injektiranja kontrafora. Dogovoreno je da se pri injektiranju koriste pakeri (cjevčice) malog promjera koji će se postavljati u fuge između kamenih blokova ili u već postojeće rupe u samom kamenu, kako bi se što više očuvala površina kamenih blokova (sl. 16).

Za radove demontaže vitraja angažirana je tvrtka Bokart d.o.o. iz Dugog Sela koja ima dugogodišnje iskustvo rada na sanaciji i izradi vitraja. Segmenti vitraja su demontirani, na licu mjesta se izrađivalo potrebno dokumentiranje vrste i razine oštećenja te označavanje (sl. 17). Također se provelo samo nužno čišćenje prije premještanja u radionicu tvrtke, gdje se vitraji i sada nalaze primjereno pohranjeni. Pri demontaži vitraja uklonjeni su i potpuno dotrajali kameni prozorski profili, sedla i središnji stupovi od kamena pješčenjaka (sl. 18). Također, trebalo je zatvoriti otvore privremenom konstrukcijom, koja je izvedena od prozirnog leksana na kojem je otisnuta slika vitraja.

83 Radovi demontaže provedeni su uz nadzor restauratora, Ivana Durakovića i Gorana Kopreka iz tvrtke Modulor modeli d.o.o.

20. Pogled na izvorni svod nakon obijanja žbuke (fototeka GZZSKP-a, 2023.)
View of the original vault after removal of plaster (GZZSKP Photo Archive, 2023)

21. Pogled na svod izgrađen nakon potresa 1880. (fototeka GZZSKP-a, 2023.)
View of the vault built after the 1880 earthquake (GZZSKP Photo Archive, 2023)

Privremeno ostakljenje ugrađeno je u okvire od siporeksa. Restauratori za kamen počeli su odmah nakon uklanjanja ukrasnih elemenata prozora apside s izradom modela u 3D printu, kako bi se moglo pristupiti izradi novih komada istovjetnih izvorniku.

Sanacija svodova izvodila se najprije na ekstradosu (gornjoj strani) svodova. Nakon uklanjanja postojeće cementne žbuke s gornje strane svodova, injektirane su pukotine i dodatno prošivene spiralnom armaturom te su izvedena ojačanja FRP trakama, i na kraju sustavom FRCM (**sl. 19**). Nakon ojačanja s gornje strane, moglo se pristupiti i sanaciji intradosa sustavom FRCM u vapnenoj matrici. S obzirom na zahtjev projektanata da se svi svodovi moraju ojačati i s donje strane, konzervatori su u suradnji s predstavnicima Hrvatskog restauratorskog zavoda, zaključili su da se u obijanju žbuke očuvaju dijelovi žbuke i oslika u petama i samom središtu svodova. Nakon ojačanja s obiju strana, sustavi FRCM spregnuti su ugradnjom staklenog užeta FRP. Osim ojačanja svodova, izvedeni su i radovi učvršćenja kamenih rebara sidrima od staklenih vlakana. Nakon obijanja žbuke, uvidom u građu opečnih svodova potvrdile su se činjenice o povijesnim fazama njihove gradnje. U prva tri polja uz kor očuvani su izvorni svodovi debljine 30 – 40 cm, s kamenim rebrima koja su samo upuštena u svod, odnosno nisu vidljiva s gornje strane svoda. Istočni dio katedrale ima svodove iz vremena Bolléove obnove nakon potresa 1880., koji su debljine 15 – 20 cm, s rebrima koja prolaze kroz svod (**sl. 20** i **21**). Nakon ojačanja svodova, pristupilo se izvedbi žbuke s donje strane, vapneno-cementnom žbukom.

Nakon postave skele na zvonike, počeli su zahtjevni radovi demontaže kamenih elemenata vršnih dijelova, za što je prethodno montirana i čelična konusna struktura unutar osmerostrane piramidalne rešetke vršnog dijela zvonika.[84] Demontažom se potvrdilo neodrživo stanje kamene rešetke, budući da su kameni elementi sastavljeni od dva, a češće i od tri komada i vrste kamena, litotamnijskog vapnenca (bizeka) iz faze gradnje 1880. te bizeka iz obnove 1938. i travertina iz recentne obnove s početka 21. stoljeća (**sl. 22**). Kamen u obnovama ugrađivan je metodom tašela. Kameni blokovi su po vertikali spojeni samo željeznim trnovima i klamfama koji su zatečeni u izuzetno lošem stanju. Kameni blokovi građeni u pravilnim redovima spuštani su na tlo dizalom, gdje su dokumentirani

84 Detaljni opis radova sanacije svodova i zatega te razgradnje vrhova zvonika donosi: BOROVINA, 2024.

22. Demontirani kameni element sa sjevernog zvonika označen bar-kodom; sastavljen je od tri dijela: iz razdoblja izgradnje i iz dviju naknadnih obnova (fototeka GZZSKP-a, 2023.)
Dismantled stone element from the north bell tower marked with a barcode. It is made up of three parts: from the construction period and two subsequent renovations (GZZSKP Photo Archive, 2023)

i snimljeni 3D skenerom, a svaki komad označen je bar-kodom koji definira njegovu točnu izvornu poziciju. Sav kamen je pohranjen u skladišnom prostoru.[85]

Stalnim praćenjem stanja zvonika u sklopu projektantskog nadzora, utvrđeno je znatno oštećenje tornjeva sve do kote +73,60 m, te potreba za hitnom razgradnjom južnog i sjevernog tornja od kote +85,00 m do kote +73,60 m, odnosno potreba dodatnog uklanjanja vrha zvonika u znatno većoj visini od prvotno predviđene. U sklopu izrade Elaborata ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije katedrale, proračunskim metodama pokazano je da bi se vršni dijelovi zvonika iznad kote +75 m srušili pri daljnjim potresnim opterećenjima. Za dodatno uklanjanje ishođeno je prethodno odobrenje Gradskoga zavoda[86] te se pristupilo radovima dodatne razgradnje, čime su uklonjeni dijelovi zvonika iznad četvrte galerije, odnosno cijele osmerostrane piramidalne rešetke.

Zaključak

Zagrebačka katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava najveća je (i jedna od najvažnijih) sakralnih građevina u Hrvatskoj. U svojoj je tisućljetnoj povijesti proživljavala burne događaje koji su utjecali na njezino stanje i izgled. Od provala raznih osvajača, preko požara i ratova sve do dvaju snažnih potresa, onoga na izmaku 19. stoljeća, koji je promijenio njezin dotadašnji izgled, te recentnog, koji je 2020. protresao Zagreb i sjeverozapadnu Hrvatsku, teško oštetivši katedralu, svaki od navedenih događaja postao je dio njezine izuzetne, bremenite povijesti.

Potresi iz 2020. ne samo da su nanijeli velike štete građevinama u središtu glavnog grada, nego su cjelokupnoj javnosti otkrili i krhkost zagrebačke prvostolnice. Katedrala otada, dakle već pune četiri godine, nije upotrebljiva ni dostupna javnosti. Obnova započeta 1990. godine nije se bavila konstruktivnim ojačanjem, nego samo površinskom zamjenom kamena koji se istrošio djelovanjem atmosferilija i onečišćenja. Potres je razotkrio sve slabe točke prijašnjih obnova pa su u poslijepotresnom razdoblju započeti hitni građevinski radovi, ali je istovremeno počelo i opsežno istraživanje katedrale, kao i izrada dokumentacije potrebne za njezinu cjelovitu obnovu.

Unatoč neupitnoj vrijednosti za našu kulturnu baštinu, katedralom su se naši znanstvenici, posebice povjesničari arhitekture i umjetnosti, bavili djelomično, ne i sustavno i u mjeri koju je zaslužila. I danas je najrelevantnija monografija autorica Ane Deanović i Željke Čorak, tiskana prije više od tri desetljeća.[87] Prva novija ozbiljna valorizacija katedrale izrađena je nakon potresa 2020. godine, a sadržana je u konzervatorskom elaboratu Hrvatskog restauratorskog zavoda.[88]

Daljnje aktivnosti za cjelovitu obnovu katedrale trebale bi uključiti i stvaranje interdisciplinarnog tijela, sastavljenog ne samo od konzervatora, restauratora, arhitekata i građevinara, koji su trenutno uključeni u provođenje hitnih mjera zaštite, nego i od stručnjaka drugih struka koji su upoznati s važnošću i kompleksnošću toga kulturnog dobra. Također, s obzirom na brojne faze gradnje, potrebna su arheološka istraživanja cjelokupnog prostora na kojem se katedrala nalazi, s ciljem dobivanja dodatnih važnih podataka o povijesti naše prvostolnice.

U trenutku pisanja ovoga članka, hitni radovi u katedrali, prema odobrenim projektima, većim su dijelom izvedeni. Ipak, konstruktivna obnova ni približno nije završena. U sljedećem razdoblju očekuje se izrada projekta cjelovite obnove konstrukcije i nastavak radova. Dakle, pred svim sudionicima projekta obnove još su mjeseci i godine rada kako bi se došlo do konačnog cilja, završetka obnove katedrale. ■

85 Svi uklonjeni kameni elementi, demontirani neposredno nakon potresa i tijekom izvođenja hitnih radova, otpremljeni su i deponirani u skladištima na Radničkoj cesti u Zagrebu i u Dugom Selu.

86 GZZSKP, Prethodno odobrenje KLASA: UP/I-612-03/23-006/780, URBROJ: 251-14-02/001-23-02 od 20. 11. 2023. i KLASA: UP/I-612-03/24-006/70, URBROJ: 251-14-02/001-23-04 od 4. 3. 2024.

87 DEANOVIĆ, ČORAK, 1988.

88 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023.

Izvori

GZZSKP

Dokumentacija, 2020. – 2024.

HRZ

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I–IV

HRZ, PLEŠE TAJANA, MOSTARČIĆ BORIS, Zagreb, katedrala Uznesenja BDM i sv. Stjepana i Ladislava, Troškovnik za zaštitu inventara, Zagreb, 2022.

Literatura

BOROVINA BERISLAV, *Sanacije i ojačanja zidanih građevina*, Split, 2024.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DEANOVIĆ ANA, ČORAK ŽELJKA, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988.

FERIĆ BALENOVIĆ JANJA, Zaštita sakralnog i umjetničkog inventara zagrebačke prvostolnice poslije potresā 2020. godine, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 45–60

FORETIĆ DAMIR, 30 godina obnove zagrebačke katedrale, *Klesarstvo i graditeljstvo*, Vol. XXIX, No. 1–2 (2019.), 35–53

KRAŠEVAC IRENA, Oltari zagrebačke katedrale izrađeni prema nacrtima Hermana Bolléa u službi „jedinstva i čistoće stila", *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 287–302

KRULIĆ KRISTINA, ŠURINA EDITA, Srednjovjekovni zidni oslici u zagrebačkoj katedrali, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 209–225

MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, DEAK MATIJA, KRULIĆ KRISTINA, Boje na zidovima i svodovima zagrebačke katedrale: doprinos poznavanju uređenja kroz stoljeća, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 261–285

MARIĆ MATIJA, TIŠLJAR JERONIM, Vitraji zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 367–383

PELC MILAN, Nadgrobna ploča zagrebačkog biskupa Luke od Szegeda (Luke Baratina), *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 45 (2021.), 43–52

PLUKAVEC TOMICA, Povijesno-kulturni detalji zagrebačke prvostolnice oštećeni u potresu 22. ožujka 2020. godine, *Kaj: časopis za književnost, umjetnost, kulturu*, Vol. 56/256 No. 3–4/382–383 (2023.), 55–72

SIRONIĆ MARIJANA, MAŽAR ZRINKA, Potresi u Gradu Zagrebu 2020. – aktivnosti konzervatorske službe te dokumentiranje razmjera i vrste šteta na kulturnoj baštini, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske,* 46/47 (2022/2023.), 111–135

GZZSKP – Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode / City of Zagreb, City Institute for Cultural and Natural Heritage Conservation

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute

Summary

Maja Gorianc Čumbrek, Andrijana Tadić

ACTIVITIES OF THE CONSERVATION SERVICE IN IMPLEMENTING PROTECTIVE MEASURES FOR THE ZAGREB CATHEDRAL AFTER THE 2020 EARTHQUAKES

The paper discusses the damage to the cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislaus caused by the Zagreb earthquake on 22 March 2020, and the Petrinja earthquake on 29 December 2020. It also highlights the actions and activities of the conservation service in implementing protective measures after the earthquakes when dealing with the cathedral's architecture and inventory. Initial assessments were conducted shortly after the earthquakes, revealing significant damage to the top of the north bell tower. Conservators of the City Institute for Cultural and Natural Heritage Conservation documented the damage using a form based on a Decision on the implementation of the inventory of damage to immovable cultural assets caused by the earthquake in Zagreb issued by the Minister of Culture and Media, Nina Obuljen Koržinek, on 10 April 2020.

During the earthquake, the upper section of the south bell tower, about 10 metres high, collapsed, and similar damage was observed on the north bell tower at the same height. Numerous decorative stone elements fell from the façade, and cracks were detected between stone blocks on the exterior walls. The sanctuary's stained-glass windows suffered significant damage. The ribbed vaults in the cathedral were heavily affected, particularly in the apse and west bays. Due to the damage, the cathedral has been closed to the public ever since.

After the City Institute decided on which protective measures were necessary that outlined procedures from a conservation perspective, the damaged top of the north bell tower was removed. This complex operation, conducted by an interdisciplinary team, was completed on 17 April 2020. Subsequent steps included installing external and internal scaffolding to support the vaults, drafting project specifications, and selecting designers for the restoration project. This was part of the grant programme for the implementation of protective measures for cultural heritage damaged

in the earthquake on 22 March 2020, and funded by the EU Solidarity Fund. The selected consortium included the Faculty of Civil Engineering at the University of Zagreb and companies Toding, Studio Arhing, and Foretić & sinovi.

During the first inspection on 6 April 2020, it was observed that the movable inventory had not suffered significant damage apart from contamination from falling plaster. No major damage was initially evident on altars or other furnishings, so forms for listing damage to movable cultural property were not filled out. However, urgent protective measures required a more detailed expert inspection to determine further steps and the potential need for temporary evacuation of certain parts of the inventory. Minor damage, such as that to the angel statue on the pulpit, was identified later.

Following inspections by the Croatian Conservation Institute, the most vulnerable parts of the inventory were urgently evacuated from the sanctuary and organ prospect to the chapel of Blessed Augustin Kažotić in the cathedral's north tower.

During emergency protective measures, an exceptional archaeological find was made: four fragments of a red-marble tombstone of former Zagreb Bishop Luka Baratin, who served from 1500 to 1510.

Given the cathedral's architectural and construction characteristics (a monumental structure with 108-metre towers and ribbed vaults), its inherited structural deficiencies, and the unknowns about its condition during the earthquake due to the complexity of the project task within the deadlines, it was decided to prioritize designing and executing emergency repairs on the most severely damaged structural elements. While the Preliminary Study was prepared in order to assess the condition of the structure, extensive research was conducted to determine the exact composition and condition of the structure, along with properties of the underlying soil and foundations to assess the mechanical resistance and stability of the building as precisely as possible.

The preliminary structural study identified critical structural parts with respect to horizontal seismic forces: the tops of the bell towers above 73 metres, the bell tower between 36.75 and 55.85 metres, ribbed vaults in the nave with significant cracks, especially in the apse, inadequate existing braces and an insufficient number of them. The City Institute provided guidelines for further development of the project, and the need was confirmed for a conservation report, which was entrusted to the Croatian Conservation Institute.

In December 2021, a detailed inspection of the entire movable inventory in the cathedral complex was carried out, which resulted in the development of detailed guidelines by the City Institute on the further handling of these valuable items.

On 25 March 2022, the City Institute issued a preventive protection order for the inventory.

By mid-2022, seven emergency projects had been developed, including the Structural Assessment Study, Master Project and Detailed Design with cost estimates for emergency procedures, such as the removal of the damaged top parts of the bell towers, renovation of the bell towers between the first and second galleries, buttress repairs, ribbed-vault reinforcements, removal of damaged stone elements from the façade, dismantling the stained-glass windows in the sanctuary, and roof repairs. Projects for the construction of scaffolding were also developed. The text provides a description of interventions covered by the projects, and the special protection conditions that the City Institute established for individual interventions.

Emergency projects began in August 2022, with scaffolding installed throughout the interior, façade and towers. Renovation and dismantling of individual parts of the cathedral began in early 2023 with the selection of a contractor with continuous conservation oversight by the City Institute.

After obtaining prior approval, protective measures for movable inventory, including dismantling, relocation and temporary storage of part of the inventory, and in situ protection of the remaining movable inventory, began in November 2022. The above-mentioned work was carried out by the company IG visokogradnja with restoration instructions from the Croatian Conservation Institute and the conservation supervision of the City Institute. After the inventory was packaged, it was transported to the storage of the Croatian Conservation Institute in Ludbreg on 8 November 2022. Items remaining on-site, such as altars, choir stalls, bishop's chair, railings, candelabra, and other fixtures, were encased in wooden protective coverings during construction.

Throughout November, all parts of the inventory that were to remain in situ were enclosed in wooden coverings and remained in the cathedral during all construction work.

In an expert opinion in September 2022, the City Institute confirmed the need to protect the cathedral organ *in situ* by encasing it in wooden protective coverings. The protection of the cathedral organ was carried out in March 2023 in accordance with guidelines from organologists, conservators and restorers, and work on the restoration of the cathedral vaults could begin.

At the time of writing, a significant portion of the work has been carried out in accordance with the approved project documentation, including the necessary elaboration of execution details after detailed inspections of the structure from scaffolding. Damaged stone elements, which posed a risk of falling, have been dismantled, stained glass windows from the sanctuary removed and stored, buttresses

injected, vaults repaired and reinforced using an FRCM system, and new braces installed in all the bays.

Following the installation of scaffolding on the bell towers, complex work was undertaken to dismantle the stone elements of the top sections above the 85-m level, for which a steel conical structure was first installed inside the octagonal pyramidal lattice of the top section of the bell tower. All stone elements were documented and marked after dismantling. Continuous monitoring revealed damage to parts of the bell tower above the 73-m level, requiring the removal of elements at significantly greater heights than initially planned.

In the coming period, the development of a comprehensive structural restoration project and the continuation of work are expected.

KEYWORDS: City of Zagreb, City Institute for Cultural and Natural Heritage Conservation, immovable cultural property, movable cultural property, cathedral, earthquake, damage assessment, emergency protection measures

Zaštita sakralnog i umjetničkog inventara zagrebačke prvostolnice poslije potresā 2020. godine

Janja Ferić Balenović

Janja Ferić Balenović
Hrvatski restauratorski zavod
jferic@hrz.hr

Pregledni rad / Scientific review
Primljen / Received: 23. 6. 2025.

UDK: 73.025.3+75.025.3:[27-523.41(497.5 Zagreb)"20"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.2

SAŽETAK: U tekstu se donosi pregled mjera i aktivnosti provedenih da bi se zaštitio sakralni i umjetnički inventar zagrebačke katedrale nakon potresa 2020. godine. Stručnjaci Hrvatskoga restauratorskog zavoda, u suradnji s konzervatorima Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba, neposredno nakon potresa detaljno su pregledali stanje cjelokupnoga inventara prvostolnice i poduzeli hitne mjere evakuacije i zaštite. Uslijedila su konzervatorsko-restauratorska istraživanja i izrada konzervatorskog elaborata, a u drugoj polovici 2022. godine sastavljen je na temelju pregleda, preliminarnih analiza i povijesnih podataka katalog u kojem je zabilježeno stanje svake umjetnine i predmeta. Utvrđena su i dokumentirana zatečena oštećenja i/ili onečišćenja te su donesene preporuke za preventivnu zaštitu svih elemenata inventara (*in situ* ili u čuvaonicama) tijekom građevinske sanacije katedralnog sklopa. Također, izrađen je pojedinačni prijedlog daljnjih istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih radova za gotovo sve umjetnine i predmete sakralnog inventara katedrale. Prema potrebi, provedeno je preventivno i kurativno konzerviranje te su obavljeni konzervatorsko-restauratorski radovi. Dio inventara premješten je u privremene čuvaonice.

KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, potres, umjetnički i sakralni inventar, pregled, zaštita

Nakon dvaju razornih te niza manjih potresa koji su pogodili Zagreb i okolicu u 2020. godini, tijekom kojih je katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu znatno oštećena, izvedene su nužne mjere evakuacije inventara i zaštite *in situ*. U sklopu opsežnih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja (koja su rezultirala konzervatorskim elaboratom)[1] te brojnih povezanih aktivnosti u objektima Zagrebačke nadbiskupije, Hrvatski restauratorski zavod angažiran je za pregled, zaštitu i zbrinjavanje cjelokupnoga sakralnog i umjetničkog inventara tijekom građevinske obnove prvostolnice. Konzervatori-restauratori specijalizirani za kamenu plastiku, drvenu polikromiranu skulpturu, slikarstvo, namještaj i metal te povjesničari umjetnosti i fotografi,[2] u suradnji s nadležnim konzervatorima Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba[3] pregledali su cjelokupni inventar, utvrdili stanje očuvanosti te donijeli preporuke za njegovu zaštitu. Povijesno-umjetničku obradu i valorizaciju dodatno su pripremili i suradnici Instituta za povijest umjetnosti,[4]

1 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023. Potreba izrade elaborata utvrđena je Stručnim mišljenjem koje je izdao Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba (KLASA: 612-03/22-005/114, URBROJ: 251-14-03/001-22-03 od 10. 3. 2022.). Hrvatski restauratorski zavod sklopio je Ugovor sa Zagrebačkom nadbiskupijom (UU22-049, URBROJ: 11996-03-222-21-KMJ-22 od 1. 12. 2022. godine) za poslove organizacije i provođenje konzervatorsko-restauratorskih istraživačkih radova, izradu preliminarnog i završnog izvještaja (konzervatorski elaborat) te pružanja usluge konzervatorsko-restauratorskog nadzora. Voditeljica programa bila je dr. sc. Krasanka Majer Jurišić (HRZ). Za detaljan hodogram aktivnosti konzervatorske službe u provedbi mjera zaštite zagrebačke katedrale nakon potresa 2020. vidjeti: GORIANC ČUMBREK, TADIĆ, 2025.

2 U pregledu su sudjelovali stručni djelatnici HRZ-a: Edo Anušić, Nelka Bakliža, Jan Cerovečki, Janja Ferić Balenović, Marijana Galović, Ljubo Gamulin, Katarina Gavrilica, Azra Grabčanović, Ivan Jengić, Ivan Marinković, Mladen Mustaček, Ines Palčić, Diana Požar, Ivana Sambolić, Toni Šaina, Maria Maša Štrok, Orest Šuman, Goran Tomljenović, Tijana-Annar Trputec Strčić i Martina Wolff Zubović, a laboratorijske analize u Prirodoslovnom laboratoriju obavili su Domagoj Mudronja, Margareta Klofutar, Mirjana Jelinčić i Ana Bogi.

3 GZZSKP, Zrinka Mažar, Stela Cvetnić Radić i Andrijana Tadić.

4 Tim istraživača IPU-a koji je sudjelovao u izradi konzervatorskog elaborata HRZ-a: Katarina Horvat-Levaj, Daniel Premerl, Matko Marušić, Irena Kraševac, Željka Čorak, Mirjana Repanić-Braun, Radoslav Tomić.

pri čemu je iznova fokus bio na iznimnim ostvarenjima iz svih razdoblja gradnje, preuređenja i opremanja katedrale, ali i na potrebi sagledavanja, dokumentiranja i ponovnog vrednovanja stilskih cjelina inventara koji je u velikoj radikalnoj intervenciji Hermana Bolléa potkraj 19. stoljeća premješten iz katedrale.[5]

Briga o inventaru nastavljena je praćenjem njegova stanja tijekom građevinskih radova u katedrali, a upravo je u tijeku pregled i katalogiziranje predmeta Riznice, u suradnji sa stručnjacima GZZSKIP-a i MKM-a. (**sl. 1**)[6]

Pregled stanja inventara

Do studenoga 2022. godine pregledano je stanje sljedećega sakralnog i umjetničkog inventara u katedrali:[7]

- u svetištu: kameni, srebrnim predoltarnicima obložen glavni koncilski oltar (Caspar Georg Meichel, 1721., Stanko Jančić, 1983.); kameni, djelomično pozlaćen neogotički oltar sv. Marije / pretkoncilski glavni oltar (Herman Bollé, Josef Beyer, majstori Obrtne škole, 1884./1885., 1979.);[8] drveno polikromirano nadbiskupsko prijestolje (Herman Bollé, majstori Obrtne škole, 1898.); kamena i drvena kanonička sjedala u svetištu (15., 17. st., 1892.) te četiri drvene, tapecirane korske klupe (kraj 19. stoljeća)[9]
- u središnjem brodu: kamena propovjedaonica (Mihael Cussa, 1696., kraj 18. st., Martin Gigl, 1801., kraj 19. st.)[10]
- u južnom brodu: drveni polikromirani oltar Blažene Djevice Marije (Herman Bollé, majstori Obrtne škole, 1888.); kamena nadgrobna ploča Tome Bakača Erdödyja (1624.); kamena spomen-ploča i brončana poprsja Petra Zrinskog (Marija Ujević Galetović, 1971.) i Frana Krste Frankopana (Šime Vulas, 1971.); kamena i drvena sjedala Čazmanskog kaptola (16. st., Herman Bollé, majstori Obrtne škole, kraj 19. st.); kameni oltar sv. Luke (Paolo Callalo [?], 1703.); dvije renesansne drvene intarzirane korske klupe[11] pokraj oltara sv. Luke (Ioannes Nicza iz Firenze [?], 1507. godina [?], 17. st. [?]); drveni ostakljeni vjetrobran (Herman Bollé, majstori Obrtne škole, kraj 19. st.); renesansna drvena intarzirana korska klupa (klupa oltara sv. Barbare / klupa četvorice evanđelista), (1520. [?], 17. st. [?]); kameni, djelomično pozlaćen oltar sv. Jeronima (Herman Bollé, majstori Obrtne škole, 1896.) s oltarnom palom sv. Jeronima (Mate Celestin Medović, kraj 19. st.); dvije drvene ostakljene ispovjedaonice istoga tipa (Herman Bollé, majstori Obrtne škole, kraj 19. st.); kameni, djelomično obojen i pozlaćen oltar Svetog Križa (Herman Bollé, majstori Obrtne škole, 1890.) i kameni oltar Marije Pomoćnice[12] (radionica Sebastiana Petruzzija, 1778.) s oltarnom palom Majke Božje s Djetetom (nepoznati autor, 17. st.); sadreni kipovi XII. postaje križnog puta *Isus umire na križu* (Ante Orlić, 1977.) te uklesani glagoljički natpis na zapadnom zidu broda (1942.)
- u sjevernom brodu: slika uljem na platnu *Uznesenje Marijino* (Vladimir Pavlek, 1986.); kameni, djelomično pozlaćeni oltar svetih Petra i Pavla (Herman Bollé, majstori Obrtne škole, 1887.);[13] dvije drvene ostakljene ispovjedaonice (Herman Bollé, majstori Obrtne škole, kraj 19. st.); kameni, djelomično obojen i pozlaćen oltar s mozaicima posvećen svetima Ćirilu i Metodu (Herman Bollé, majstori Obrtne škole i dr., 1903.); kameni, djelomično obojen i pozlaćen oltar sv. Josipa (Herman Bollé, majstori Obrtne škole, 1886.); renesansna drvena intarzirana korska klupa (klupa oltara sv. Emerika) (majstori Petar slikar i kipar i Nikola stolar, 1520.); drveni ostakljeni vjetrobran (Herman Bollé, majstori Obrtne škole, kraj 19. st.); kamena spomen-ploča i brončana poprsja Ivana Paližne i Petra Berislavića (Ante Starčević, 1971.); kameni oltar Posljednje večere (Paolo Callalo [?], 1703., kraj 19. st.); dvije drvene ostakljene ispovjedaonice istoga tipa (Herman Bollé, majstori Obrtne škole, kraj 19. st.); drvena nadgrobna ploča Ignatiusa (Ignacija) Pokajzena (1816.); kamene nadgrobne ploče biskupa Ivana Kralja (19. st.) i Nikole Gotala (18. st.); kameni reljef *Susret Stepinca s Kristom* (Ivan Meštrović, 1960.); drveni polikromirani oltar svetih kraljeva Ladislava, Stjepana i Emerika (Herman Bollé, majstori Obrtne škole, 1887.); sarkofag i mramorno poprsje kardinala Jurja Haulika (Ivan Rendić, 1888.); kameni i brončani spomenik banu Josipu Jelačiću (Ante Orlić, 1985.) te 66 rasvjetnih tijela (većinom izrađenih prema nacrtima Hermana Bolléa, u sklopu obnove katedrale nakon potresa 1880. godine)[14] i 81 vjernička klupa u središnjem, sjevernom i južnom brodu katedrale (Herman Bollé, stolar Josip Šeremet, 1885.).[15]

5 ČORAK, 1988; DAMJANOVIĆ, 2013.

6 Temelj za izradu dokumentacije je posljednji popis predmeta Riznice koji je sastavio mons. Antun Ivandija, a godinama ga dopunjava i ažurira s. Lina Plukavec, rizničarka.

7 Redoslijed navođenja dijelova inventara katedrale određen je prema prostornom smještaju u katedrali u vrijeme njegova pregleda. Za ovu svrhu inventar je određen dominantnim gradbenim materijalima, s podacima o atribuciji i dataciji.

8 Za inventar, odnosno oltare postavljene u katedrali u vrijeme obnove nakon potresa 1880. vidjeti primjerice: KRAŠEVAC, 2025.

9 Neposredno nakon potresa u ožujku 2020. godine grob bl. Alojzija Stepinca (1997.) u svetištu katedrale zaštićen je drvenom oplatom pa je opis stanja očuvanosti temeljen na recentnim fotografijama.

10 Propovjedaonica i oltar sv. Petra i Pavla također su 2020. godine zaštićeni drvenom oplatom. Tijekom pregleda inventara 2022. oplate su djelomično demontirane zbog utvrđivanja stanja umjetnina te ponovno postavljene.

11 Za renesansni inventar vidjeti primjerice: PREMERL, 2025.

12 BARIČEVIĆ, 1997, 378; ŠOUREK, 2018, 130.

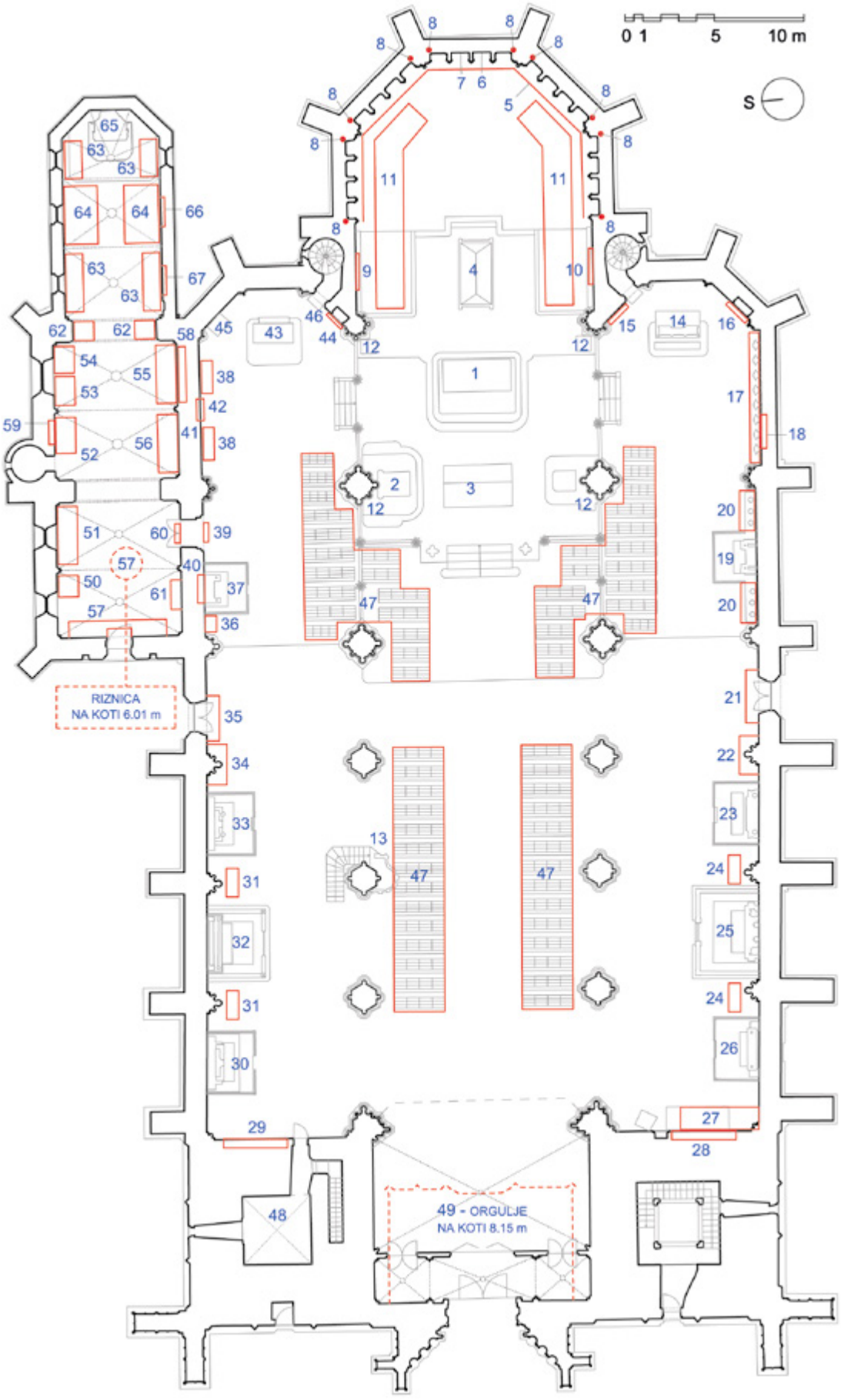
13 Vidjeti bilješku 10.

14 WOLFF ZUBOVIĆ, 2025.

15 TRPUTEC STRČIĆ, 2025.

1. Zagreb, katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, središnji brod, stanje prije zaštite inventara *in situ* (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Zagreb, Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Sts Stephen and Ladislaus, main nave, condition before protection of the inventory *in situ* (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

2. Tlocrt s ucrtanim pozicijama sakralnog i umjetničkog inventara prije obnove katedrale (arhiva HRZ-a, izrada: T. Prpić, 2025.)
Layout of the cathedral with liturgical and artistic inventory before the construction work (HRZ Archive, T. Prpić, 2025)

1. Oltar sv. Marije (pretkoncilski glavni oltar)
2. Nadbiskupsko prijestolje
3. Glavni oltar (oltar prema puku)
4. Grob bl. Alojzija Stepinca
5. Kanonička sjedala
6. Poprsje kardinala Franje Šepera
7. Poprsje nadbiskupa Antuna Bauera
8. Nebeski dvor, 10 drvenih kipova
9. Skulpture Bogorodice s Djetetom i anđela
10. Slika *Isusova molitva u Getsemanskom vrtu*
11. Četiri korske klupe
12. Četiri metalna relikvijara
13. Propovjedaonica
14. Oltar Blažene Djevice Marije
15. Nadgrobna ploča Tome Bakača Erdödyja
16. Spomen-ploča i poprsja Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana
17. Sjedala Čazmanskog kaptola
18. Spomenik banu Nikoli Erdödyju
19. Oltar sv. Luke
20. Dvije renesansne korske klupe
21. Vjetrobran
22. Renesansna korska klupa
23. Oltar sv. Jeronima
24. Dvije ispovjedaonice
25. Oltar Svetog Križa
26. Oltar Marije Pomoćnice
27. Skulpturalna grupa *Isus umire na križu*
28. Glagoljički natpis
29. Slika *Uznesenje Marijino*
30. Oltar sv. Petra i Pavla
31. Dvije ispovjedaonice
32. Oltar sv. Ćirila i Metoda
33. Oltar sv. Josipa
34. Renesansna korska klupa
35. Vjetrobran
36. Spomen-ploča i poprsja Ivana Paližne i Petra Berislavića
37. Oltar Posljednje večere
38. Dvije ispovjedaonice
39. Nadgrobna ploča Ignatiusa (Ignacija) Pokajzena
40. Nadgrobna ploča biskupa Ivana Kralja
41. Nadgrobna ploča Nikole Gotala
42. Reljef *Susret Stepinca s Kristom*
43. Oltar sv. kraljeva Ladislava, Stjepana i Emerika
44. Slika *Krunjenje trnovom krunom*
45. Sarkofag s poprsjem kardinala Jurja Haulika
46. Spomenik banu Josipu Jelačiću
47. Vjerničke klupe
48. Kapela bl. Augustina Kažotića
49. Orgulje
50.–56. Sedam drvenih ormara
57. Vjetrobran
58. Slika *Skidanje s križa*
59. Osam slika s nekadašnjeg oltara sv. Stjepana i Emerika
60. Slika *Uznesenje Marijino*
61. Slika *Sv. Nikola biskup*
62. Dva metalna ormara
63. Četiri drvena ormara
64. Četiri klupe s klecalima
65. Krilni oltar Muke Kristove
66. Slika *Blaženi Augustin Kažotić*
67. Slika *Blaženi Augustin Kažotić*
68. Katedralna riznica

Dio umjetnina i predmeta iz svetišta i brodova katedrale bio je neposredno nakon potresa 2020. godine sklonjen u kapelu blaženoga Augustina Kažotića ispod sjevernog zvonika katedrale. Riječ je o brončanim poprsjima kardinala Franje Šepera (Ivan Kožarić, 1966.) i Antuna Bauera (Ivan Meštrović, 1929., 1980.); deset drvenih polikromiranih kipova svetaca koji predstavljaju tzv. Nebeski dvor (*Curia Coelestis*), (Anselm Sickinger 1847. – 1849.); drvenim polikromiranim kipovima Bogorodice s Djetetom i anđelima (Hans Ludwig Ackermann, 1632.) s nekadašnjega glavnog „Ergelskog" oltara; o slici uljem na platnu *Isusova molitva u Getsemanskom vrtu* (pavlinski slikar, 18. st. [?]); četirima metalnim relikvijarima (Joannes Reimann, 1738.) te sedam lustera iz svetišta; zatim drvenom polikromiranom reljefnom spomeniku banu Nikoli Erdödyju (Ivan Komersteiner, 1693.); slici temperom na dasci *Krunjenje trnovom krunom*, također s nekadašnjega glavnog „Ergelskog" oltara (Georg Gündter [?], 1631./1632. [?]) iz sjevernog broda; 16 kandelabara različitih vrsta; sedam drvenih polikromiranih kipova s neogotičkog kućišta orgulja (sv. Ambrozije, sv. Cecilija, sv. Grgur i četiri anđela), (sredina 19. st.), te o drvenoj polikromiranoj skulpturi s atike oltara svetih kraljeva Ladislava, Stjepana i Emerika.

U staroj sakristiji pregledano je stanje sedam drvenih ormara za pohranu liturgijskih predmeta (18. st.), drvenog ostakljenog vjetrobrana (kraj 19. st.), slike temperom na dasci *Skidanje s križa* s nekadašnjega glavnog „Ergelskog" oltara (Georg Gündter [?], 1631./1632. [?]), slike uljem na dasci *Blažena Djevica Marija sa sv. Joakimom i sv. Anom* (Ivan Eisenhart, 1688.) i slike uljem na platnu *Sv. Nikola biskup* (Carl Johann Nepomuk Hemerlein, 1847.) te osam slika uljem na dasci s vratnica nekadašnjega oltara sv. Stjepana i Emerika (Bernard Bobić [?], 1692.). U novoj sakristiji pregledano je stanje dvaju metalnih ormara (kraj 19. st.), četiriju drvenih ormara (kraj 19. / poč. 20. st.), četiriju drvenih tapeciranih klupa s klecalima (kraj 19. st.), krilnog oltara Muke Kristove, složenog od slikanog triptiha temperom i uljem na dasci i platnu[16] (kraj 15. st., Hans Georg Geiger, 17. st., 1883.) i drvene neogotičke arhitekture s kraja 19. stoljeća te dviju slika uljem na platnu s prikazima blaženoga Augustina Kažotića (Ignac Berber, 19. st., nepoznati autor, 18. st.).

Na temelju vizualnog pregleda stanja i rezultata preliminarnih analiza, uz povijesne podatke i podatke o prethodnim restauratorskim radovima na inventaru, za konzervatorski je elaborat kao zasebna cjelina izrađen katalog sakralnog i umjetničkog inventara katedrale (**sl. 2**).[17] U katalogu je pojedinačno zabilježeno stanje svake umjetnine i predmeta, utvrđena su i dokumentirana zatečena

16 VOKIĆ, BEROVIČ, 2005, 150; PREMERL, 2025; LEROTIĆ, 2025.
17 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 844–989.

3. Herman Bollé, majstori Obrtne škole, neogotički oltar sv. Marije (pretkoncilski glavni oltar), stanje prije zaštite (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Herman Bollé, masters of the Zagreb Craft School, neo-Gothic altar of St Mary (pre-conciliar main altar), condition before protection (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

4. Glavni koncilski i pretkoncilski oltari, zaštita *in situ* (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2025.)
Main conciliar and pre-conciliar altars, *in situ* protection (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2025)

oštećenja i/ili onečišćenja te su donesene preporuke za preventivno konzerviranje svih elemenata inventara (*in situ* ili u čuvaonicama) tijekom građevinske sanacije katedralnog sklopa. Također, izneseni su, ako je to bilo potrebno, pojedinačni prijedlozi dodatnih istraživanja i cjelovitih konzervatorsko-restauratorskih radova na elementima inventara.[18]

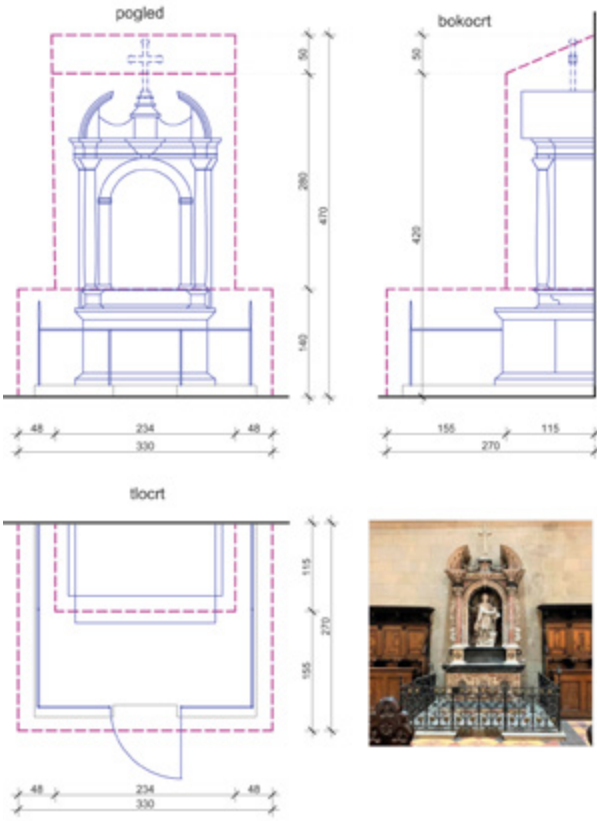
U odnosu na vrste gradbenih materijala inventara, izdvajaju se zajedničke karakteristike očuvanosti, odnosno oštećenja.

Površine kamene plastike (arhitektonski, dekorativni i skulpturalni elementi) djelomično su erodirane, na pojedinim su mjestima stvorene sitnije pukotine, a manji se fragmenti ljuskaju i odlamaju. Primijećeno je i nestajanje ili ispadanje vezivnog materijala iz sljubnica između kamenih elemenata. Na kamenoj plastici nataložene su naslage različitih nečistoća (prašine čađe, tamnih kora itd.), kao i naslage prethodno nanesenih zaštitnih premaza na bazi voska. Sondiranjem su na izvornom obojenju utvrđeni naknadni slojevi obojenja i pozlate. Veća mehanička oštećenja ili pomaci kamenih elemenata koja su uzrokovana potresom 2020. godine, zamjetna su samo na pojedinim arhitektonskim dijelovima oltara ili reljefnoj i figuralnoj plastici (npr. na oltaru sv. Josipa, oltaru sv. Jeronima, propovjedaonici, poprsju biskupa Haulika i dr.).

18 Valja istaknuti da su podaci o oštećenjima i evidentiranim starijim povijesnim slojevima utvrđeni samo preliminarnim pregledom i istraživanjima, koja su provedena ponajprije sa svrhom izdvajanja osobito ugroženih umjetnina kojima su potrebne hitne mjere zaštite. Tijekom pregleda određeni dijelovi inventara nisu bili dostupni za pregled zbog postavljene prostorne skele u katedrali. Kad umjetnine budu preuzete za izvođenje konzervatorsko-restauratorskih radova, bit će potrebno provesti cjelovita istraživanja stanja i slojevitosti materijala te na temelju njihove interpretacije odrediti smjer i metodologiju konzervatorsko-restauratorskih radova.

5. Paolo Callalo (?); Tomo Jurjević i Pavao Belina, Giacomo Piazzetta (?); Herman Bollé, oltar sv. Luke, stanje prije zaštite (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Paolo Callalo (?), Tomo Jurjević and Pavao Belina, Giacomo Piazzetta (?), Herman Bollé, altar of St Luke, condition before protection (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

6. Oltar sv. Luke, skica za tehničku zaštitu (arhiva HRZ-a, izradile: A. Orčić Vukašin, N. Marušić, 2022.)
Altar of St Luke, technical documentation for construction of protective structure (HRZ Archive, A. Orčić Vukašin, N. Marušić, 2022)

Većina oštećenja na elementima kamene plastike uzrokovana je prijašnjim dugogodišnjim djelovanjem prirodnih utjecaja ili ljudskog čimbenika, a mogu se registrirati kao nakupljanje raznih vrsta nečistoća, erozija i habanje površine, stvaranje mikropukotina te ljuskanja i odlamanja pojedinih fragmenata. Uzroci takvih oštećenja su prirodne pojave, poput štetnog djelovanja vlage i vodotopljivih soli, temperaturnih promjena ili pak uporabe neprimjerenih materijala tijekom prijašnjih obnova.

Mozaici na oltarima izvedeni su zlatnim i staklenim kockicama koje su slagane na prethodno pripremljenu podlogu gotovo bez fuge, vjerojatno produžnom žbukom u tehnici *opus tesselatum*. Osim što su primijećene naslage nečistoća i neke statičke pukotine na spoju s okvirom oltara, mozaici su zatečeni u dobrom stanju.

Konstrukcije drvenih sjedala, ispovjedaonica, vjetrobrana te vjerničkih klupa bile su pri pregledu uglavnom stabilne. Na površinama je vidljiva prašina i sitni dijelovi otpale žbuke. Na brojnim elementima uočena su manja mehanička oštećenja. Nedostaju mnogi dijelovi rezbarenih dekoracija i profilacija. Na dijelovima drva koji su smješteni uz vlažne zidove nastala je plijesan. Furniri na intarzijama izjedeni su drvnim insektima i mjestimično se odižu od podloge. Mnogi spojevi na klupama su popucali. Tkanine na klupama i sjedalima su istrošene. Dio inventara je prije prepravljen i nestručno obnovljen. S gornje su strane tih ormara postavljene priručne električne svjetiljke. Oštećenja su vrlo izražena na trima renesansnim korskim klupama u južnom brodu, na četirima korskim klupama s kraja 19. stoljeća u svetištu te na sedam baroknih ormara u staroj sakristiji.

Slike izvedene tehnikom ulja na platnu bile su uglavnom u relativno dobrom stanju očuvanosti. Uočena su sitna oštećenja nosioca, slikarske podloge i slikanog sloja te materijali iz prethodnih restauratorskih intervencija – platnene zakrpe, zakiti i preslici. Slike na drvenim nosiocima također su bile u relativno dobrom stanju očuvanosti. Uočene su pukotine u drvenim nosiocima te rupice od drvotočaca. Slojevi podloge i slikanog sloja na većini umjetnina dobro su prianjali uz nosilac. Izuzetak je slika temperom na dasci *Skidanje s križa* Georga Gündtera (?) iz prve polovice 17. stoljeća, koja se nalazila

7. Mihael Cussa, Paolo Callalo i dr., barokna mramorna propovjedaonica (snimka: Đ. Griesbach za A. Schneidera i JAZU/HAZU, MKM – FKB, inv. br. 13807)
Mihael Cussa, Paolo Callalo et al., baroque stone pulpit (Đ. Griesbach for A. Schneider and JAZU /HAZU/, MKM-FKB, Inv. No. 13807)

na južnom zidu stare sakristije (podloga i slikani sloj zatečeni su vrlo nestabilni, odizali su se i otpadali zbog izrazito nestabilnih mikroklimatskih uvjeta u prostoru te zbog prethodne neprikladne intervencije na poleđinskoj parketaži). Slika je stoga u sklopu programa hitnih intervencija preuzeta u radionicu HRZ-a.[19] Uz navedene vrste oštećenja, na slikama *Krunjenje trnovom krunom* i *Isusova molitva u Getsemanskom vrtu*, koje su nakon potresa bile sklonjene u kapeli blaženoga Augustina Kažotića u katedrali, zbog visoke vlažnosti zraka u prostoriji došlo je do infestacije plijesnima.

Drveni, polikromirani i pozlaćeni dijelovi oltara te skulpture bili su u dobrom stanju očuvanosti. Gradbeni materijali su stabilni, no površine su prekrivene prašinom i prljavštinom. Utvrđena su manja mehanička oštećenja nosioca, podloge i obojenja te odlomljeni dijelovi. Zabilježene su prijašnje restauratorske intervencije (nadoknade u sloju nosioca i podloge te preslici).

Metalni predmeti, elementi ograda oltara i rasvjetna tijela zatečeni su u vrlo dobrom stanju. Uz površinsku nečistoću te pojavu blage patine, utvrđeni su pojedini nedostajući elementi.

Zaštita inventara i konzervatorsko-restauratorski radovi

Na temelju procjena stanja očuvanosti te rizika od oštećivanja tijekom građevinske sanacije katedralnog sklopa, u lipnju 2022. godine dovršen je plan i sastavljen je troškovnik za zaštitu inventara zagrebačke katedrale, čime su određeni dijelovi inventara koje je potrebno zaštiti *in situ* te su specificirani materijali i načini zaštite toga inventara u prostoru katedrale.[20] Troškovnik je odobren Rješenjem GZZSKP-a kojim se „izdaje prethodno odobrenje Zagrebačkoj nadbiskupiji-zagrebačkoj katedrali (...) za izvođenje radova demontaže, pripreme za premještanje i privremene pohrane te zaštite *in situ* pokretnog inventara u katedrali".[21] Izvođenje radova zaštite inventara *in situ* provedeno je u organizaciji Zagrebačke nadbiskupije (tvrtke Agram d.o.o. i IG visokogradnja d.o.o.), a stručni nadzor nad radovima zaštite povjeren je HRZ-u.

PREVENTIVNO I KURATIVNO KONZERVIRANJE I KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI

U studenome i prosincu 2022. godine obavljeni su prema potrebi radovi preventivnog i kurativnog konzerviranja. S obzirom na povišenu vlažnost zraka uz vanjske zidove katedrale, na poleđinama drvenih predmeta koji su bili blizu zida pojavila se plijesan. Obavljena je dezinfekcija poleđina dviju renesansnih klupa u južnome brodu te svih šest ispovjedaonica, kao i unutrašnjosti dviju velikih renesansnih klupa iz sjevernog i južnog broda katedrale. Denaturirani 96 %-tni etanol nanesen je prskanjem na površinu i potom je mekom krpom uklonjena površinska plijesan. Preventivno je nanesen još jedan sloj etanola. S dviju velikih renesansnih klupa uklonjene su dodatne stražnje konstrukcije s vratima koje su spajale klupe i zid, zatim vrata koja su povezivala vjetrobrane i klupe te šperploče koje su zatvarale stražnji prostor odozgo. Vrata i razmontirani dijelovi su otprašeni, zaštićeni paropropu-

19 Konzervatorsko-restauratorske radove obavio je viši konzervator-restaurator Pavao Lerotić, koji u ovome broju časopisa iznosi detaljne podatke o stanju slike, uzrocima oštećenja i obavljenim radovima. LEROTIĆ, 2025.

20 HRZ, PLEŠE, MOSTARČIĆ, 2022. U pripremi troškovnika za zaštitu inventara, kao i u terenskim izvidima i mjerenjima, aktivnosti su koordinirali Alma Orčić Vukašin, Teodora Kučinac, Edo Anušić, Anđelko Pedišić i Matea Bilogrivić.

21 GZZSKP, KLASA: UP/I-612-03/22-006/526, URBROJ: 251-14-04/003-22-2 od 4. srpnja 2022.

8. Propovjedaonica, zaštita *in situ* neposredno nakon potresa 2020. (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Pulpit, *in situ* protection after the earthquake (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

9. Propovjedaonica, zaštita *in situ* neposredno nakon potresa 2020. (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Pulpit, *in situ* protection after the earthquake (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

snom folijom te složeni u prostor klupa između sjedala i klecala. Šperploče nisu sačuvane jer su bile u lošem stanju.

Plijesan na slikama *Krunjenje trnovom krunom* i *Isusova molitva u Getsemanskom vrtu* uklonjena je 70 %-tnom otopinom etanola i vode. Kao što je spomenuto, konzervatorsko-restauratorskim radovima na slici *Skidanje s križa* obuhvaćena je aklimatizacija slike, konsolidacija odignutih fragmenata boje koja je otpadala s drvenog nosioca te prilagodba poleđinske armature ('parketaže').[22]

S umjetnina i predmeta za koje je određeno da će se premjestiti iz katedrale tijekom građevinskih radova, kistom je i usisivačem uklonjena prašina te su zapakirani s pripadajućim atributima i otpalim dijelovima za prijevoz. Sve su umjetnine i/ili njihovi dijelovi (koji su demontirani ili premješteni sa svoje izvorne pozicije) obilježeni identifikacijskim karticama s podacima o oznaci predmeta, nazivu, vlasništvu, smještaju, datumu zaprimanja u čuvaonicu, obavljenoj dezinsekciji te odgovornoj osobi.

22 LEROTIĆ, 2025, 457.

ZAŠTITA INVENTARA U KATEDRALI

Prema navedenome troškovniku za zaštitu inventara, pojedinačni predmeti i umjetnine te cjelina zaštićeni su *in situ* unutar drvenih potkonstrukcija obloženih OSB pločama s vratima (kroz koja se pristupa umjetnini da bi se kontrolirali mikroklimatski uvjeti i stanje umjetnine) s lokotima i otvorima za cirkulaciju zraka te propusnim sintetičkim materijalima za zaštitu od prašine i otpalih sitnih dijelova žbuke (**sl. 10**). Na taj su način zaštićeni: glavni koncilski oltar, neogotički pretkoncilski oltar (**sl. 3** i **4**), oltar Blažene Djevice Marije, oltar sv. Luke (**sl. 5** i **6**), oltar Svetog Križa, oltari sv. Jeronima i Marije Pomoćnice bez oltarnih pala, oltar svetih Ćirila i Metoda, oltar sv. Josipa, oltar Posljednje večere i oltar svetih kraljeva Ladislava, Stjepana i Emerika, nadbiskupsko prijestolje, kanonička sjedala u svetištu, nadgrobna ploča Tome Bakača Erdödyja,

10. Sjeverni brod katedrale, izrada i postavljanje zaštitnih oplata nad dijelovima inventara (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Cathedral's north nave, *in situ* construction and installation of the protective structures over parts of the inventory (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

spomen-ploča i poprsja Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana, sjedala Čazmanskog kaptola, dva mramorna stolića u svetištu, četiri renesansne korske klupe u južnom i sjevernom brodu, dva vjetrobrana u južnom i sjevernom brodu, skulpturalna grupa *Isus umire na križu*, glagoljički natpis, monumentalna slika *Uznesenje Marijino* sa zapadnog zida sjevernog broda, spomen-ploča i poprsja Ivana Paližne i Petra Berislavića, svih šest ispovjedaonica, nadgrobne ploče Ignatiusa (Ignacija) Pokajzena, biskupa Ivana Kralja te Nikole Gotala, kameni reljef *Susret Stepinca s Kristom*, sarkofag (bez poprsja) Jurja Haulika, spomenik banu Josipu Jelačiću te dio rasvjetnih tijela (**sl. 11** i **12**).[23] Na zaštitnoj oplati oltara sv. Petra i Pavla, koja je postavljena neposredno nakon potresa 2020. godine[24] u organizaciji Zagrebačke nadbiskupije, izrađena su i postavljena vrata radi mogućnosti provjere stanja umjetnine. Demontirana je i zaštitna oplata nad propovjedaonicom, također iz 2020., te je izrađena i postavljena nova zaštitna konstrukcija kojom su obuhvaćene i prilazne stube propovjedaonice (**sl. 7**, **8** i **9**). Dva monumentalna neogotička lustera[25] iz sjevernog i južnog broda su demontirana, obilježena identifikacijskim karticama te pojedinačno ovješena unutar dviju zaštitnih konstrukcija (**sl. 13** i **14**). Rasvjetna tijela koja nisu izložena riziku od oštećenja tijekom građevinskih radova ostavljena su na izvornim pozicijama bez dodatne zaštite.[26] Preostala rasvjetna tijela[27] su demontirana, obilježena identifikacijskim karticama s podacima o vrsti svjetiljke i točnom položaju u prostoru te postavljena u izrađenu zaštitnu kućicu od OSB ploča u južnome brodu katedrale.

PREMJEŠTAJ

Vjerničke klupe iz središnjeg, sjevernog i južnog broda (81 komad) te četiri korske klupe iz svetišta premještene su u osiguranu čuvaonicu u Dugom Selu.

Dio umjetnina i predmeta premješten je u studenome 2022. godine na Restauratorski odjel Ludbreg Hrvatskog restauratorskog zavoda. Riječ je o palama s oltara sv. Jeronima te s oltara Marije Pomoćnice, brončanim poprsjima kardinala Franje Šepera i nadbiskupa Antuna Bauera, poprsju Jurja Haulika, deset kipova Nebeskog dvora, skulpturama Bogorodice s Djetetom i anđela, slikama *Isusova molitva u Getsemanskom vrtu* i *Krunjenje trnovom krunom*, o četirima metalnim relikvijarima, spomeniku banu Nikoli Erdödyju, sedam otpalih skulptura s orgulja te otpaloj skulpturi s oltara sv. Ladislava. Na slikama i drvenim skulpturama provedena je dvomjesečna dezinsekcija u komori anoksičnim postupkom, a potom su svi navedeni predmeti pohranjeni u čuvaonici Odjela u Ludbregu. Nakon dovršetka konzervatorsko-restauratorskih radova početkom 2023. godine, slika *Skidanje s križa* također je prenesena u čuvaonicu Restauratorskog odjela Ludbreg.

PRIJEDLOG DALJNJIH KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKIH RADOVA

Na temelju stanja očuvanosti utvrđenog preliminarnim pregledom i analizama, pojedinačni prijedlog potrebnih istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih radova za gotovo sve umjetnine i predmete sakralnog inventara katedrale iznesen je u katalogu sakralnog i umjetničkog inventara konzervatorskog elaborata. Za ovu svrhu donosimo općenite preporuke prema vrstama gradbenih materijala inventara te izdvajamo dijelove inventara za koje je preporučljivo prioritetno obaviti daljnja konzervatorsko-restauratorska istraživanja i radove. Osobito je važno istaknuti da sve konzervatorske i restauratorske ra-

23 Riječ je o deset visokih kandelabara (osam ih je postavljeno u središnjem brodu na kamenim ogradama, a dva samostojeća uz oltar Svetog Križa) te o dvjema zidnim svjetiljkama postavljenima na polustupove uz oltar Svetog Križa u južnom brodu katedrale.

24 GORIANC ČUMBREK, TADIĆ, 2025, 29.

25 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 52.

26 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 51d, 53.

27 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., 13, 51a, 51b, 54, 55, 56.

11. Herman Bollé, majstori Obrtne škole, kandelabar s kamene ograde središnjeg broda, 1885. (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Herman Bollé, masters of the Zagreb Craft School, candelabrum from the stone fence of the central nave, 1885 (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

12. Kandelabar, zaštita *in situ* (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2025.)
Candelabrum, protection *in situ* (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2025)

dove na zaštićenim kulturnim dobrima obavljaju ovlašteni specijalizirani stručnjaci, uz pisano dopuštenje i nadzor nadležnih konzervatora Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba.

KAMENA PLASTIKA

Potrebni konzervatorsko-restauratorski radovi na kamenoj plastici odnose se na radove čišćenja (mehaničkog i/ili kemijskog) na cjelokupnoj površini kamene plastike na kojima su nečistoće ili neprimjereni materijali iz prethodnih intervencija. Nakon uklanjanja nečistoća bit će moguće preciznije odrediti vrste i opseg oštećenja na kamenim elementima. Pukotine na dijelovima kamene plastike potrebno je sanirati injektiranjem te prema potrebi učvršćivanjem spojnicama od nehrđajućeg metala. Sve odvojene i privremeno demontirane dijelove kamene plastike treba spojiti u cjelinu, odnosno ponovno postaviti na izvorna mjesta. Pri izradi rekonstrukcija manje oštećenih dijelova ili nedostajućih formi kamene plastike izvodi se kiparski retuš, tj. izrađuje se armatura od nehrđajućeg metala, a nedostajuće forme modeliraju se u masi umjetnog kamena te obrađuju ručnim klesarskim alatom da bi se izjednačile s teksturom izvorne površine kamena. Sljubnice se zapunjavaju novim vezivnim materijalom na bazi gotove industrijske vapnene žbuke. Rekonstruirani dijelovi kamene plastike završnim se slikarskim retušem tonski ujednačavaju s izvornim tonom kamenog materijala. Prema potrebi izvodi se obnova sloja pozlate, kao i sloja boje u utorima slova i znakova pojedinih dijelova oltara ili nadgrobnih ploča. Završna zaštita kamene plastike kemijskim sredstvom izvodi se u koordinaciji s ovlaštenim laboratorijem i prema uputama laboratorijskih

13. Karl Rösner, luster, sredina 19. stoljeća (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Karl Rösner, chandelier, mid-19th century (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

14. Zaštita lustera unutar oplate u brodu katedrale (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2025.)
Protection of the chandelier within the case in the cathedral's nave (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2025)

stručnjaka. Također je sve površine kamene plastike na kojima se zamjećuje gubitak polirnog sjaja potrebno obnoviti vraćanjem izvornog izgleda, ručnim alatom za poliranje i odgovarajućim industrijskim proizvodima.

Znatnija oštećenja kamene plastike utvrđena su na arhitektonskim skulpturalnim i dekorativnim dijelovima propovjedaonice[28] te na oltaru sv. Josipa.[29]

NAMJEŠTAJ

S drvenog namještaja (klupa, sjedala, ispovjedaonica, vjetrobrana i ormara) treba ukloniti prašinu i nečistoće, istražiti vrste i utvrditi stanje drva, sastav i stanje završnih slojeva i boje, obaviti stolarsku sanaciju i prema potrebi konsolidaciju drva natapanjem, podljepljivanje furnira i intarzija prema potrebi, uklanjanje površinskog sloja laka, preslika i materijala iz nestručnih prijašnjih intervencija te, prema potrebi, rekonstrukciju nedostajućih intarzija, rezbarije i profilacija. Mjesta oštećenja valja zapuniti kitom te ga obraditi, izvesti retuš te nanijeti završni lak i vosak. Postojeće tkanine na klupama i sjedalima potrebno je zamijeniti novima. Konzervatorsko-restauratorski radovi potrebni su na ostakljenim dijelovima i olovnim mrežama vratnica te na metalnim bravicama i okovima.

Zbog lošeg stanja očuvanosti, potrebno je prioritetno provesti konzervatorsko-restauratorska istraživanja i radove na trima korskim klupama iz 16. stoljeća u južnom brodu,[30] na četiri korske klupe iz svetišta s kraja 19. stoljeća[31] te na sedam baroknih ormara u staroj sakristiji.[32]

SLIKE

Slike na vratnicama drvenog krilnog oltara Muke Kristove[33] iz nove sakristije u lošem su stanju očuvanosti. Najveća

28 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 14.

29 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 34.

30 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 21a, 21b i 23.

31 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 11.

32 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 58–64.

33 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat.

15. Hans Ludwig Ackermann, Bogorodica s Djetetom, središnja skulptura s nekadašnjeg glavnog „Ergelskog" oltara katedrale, 1631./1632. (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2025.)
Hans Ludwig Ackermann, Virgin and Child, central sculpture of the former cathedral's main altar, 1631/1632 (HRZ Archive, I. Marinković, 2025)

oštećenja su na desnoj vratnici s prizorima Uskrsnuća i Obrezivanja Krista (lagana zakrivljenja i pukotine unutar dasaka). Na sceni Obrezivanja slikarska podloga i slikani sloj nedostaju na manjem području u sredini kompozicije. Na ostatku slike uočena su veća odignuća slikanog sloja te izražene pukotine u sloju podloge. Na objema vratnicama uočeno je loše prianjanje slojeva podloge i boje u većem ili manjem opsegu. Preporučuje se primarno zaštititi nestabilne slojeve te obaviti daljnje konzervatorsko-restauratorske radove.[34]

Na poleđinama drvenih nosioca slika uljanim bojama, koje se nalaze u krilima oltara Blažene Djevice Marije i oltara svetih kraljeva Ladislava, Stjepana i Emerika, prisutne su mjestimične pukotine te iskrivljenja nosioca.[35] Također, na drvenom nosiocu slike na drvu *Blažena Djevica Marija sa sv. Joakimom i sv. Anom* iz stare sakristije utvrđena je pukotina te su uz rubove primijećene rupice od drvotočaca. Predlaže se sanacija navedenih pukotina.[36]

Od slika na platnenom nosiocu, predlažu se istraživanja te cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi na pali s oltara Marije Pomoćnice iz 16. stoljeća,[37] pali Mate Celestina Medovića s oltara sv. Jeronima[38] te na slikama s prikazima blaženoga Augustina Kažotića iz nove sakristije[39].

DRVENE POLIKROMIRANE I POZLAĆENE SKULPTURE TE ARHITEKTONSKI I DEKORATIVNI ELEMENTI

Drvene skulpture i arhitektura oltara uglavnom su u dobrom stanju očuvanosti. Utvrđena su manja mjestimična mehanička oštećenja nosioca, podloge i obojenja na oltarima Blažene Djevice Marije i svetih kraljeva Ladislava, Stjepana i Emerika, a ispod zadnjega sloja obojenja nalaze se i stariji slikani slojevi. Predlaže se nosilac, podlogu i obojenje rekonstruirati na mjestima oštećenja. Za potpun uvid u stratigrafiju polikromnih slojeva i stanje njihove očuvanosti, treba provesti konzervatorsko-restauratorska istraživanja te na temelju rezultata istraživanja donijeti odluku o mogućim daljnjim radovima.

Na kipovima Nebeskog dvora[40] neki su dijelovi odlomljeni te ih je potrebno ponovno povezati.

S obzirom na vrijednosti umjetnina, preporučuje se detaljan pregled stanja skulpturalne grupe Bogorodice i anđela,[41] djela Hansa Ludwiga Ackermanna iz 1632. godine (**sl. 15**) te pregled stanja spomenika banu Nikoli Erdödyju,[42] djela Ivana Komersteinera iz 1693. godine.

METAL

Metalne predmete i dijelove ograda oltara potrebno je očistiti od površinske prljavštine i ispolirati.

Uz navedene preporuke, zbog znatnih strukturnih oštećenja umjetnina i predmeta (ponajprije u staroj, ali i u novoj sakristiji), uzrokovanih ponajprije visokom temperaturom i suhim zrakom zbog centralnog zagrijavanja prostora, važno je istaknuti prijedlog njihova premještanja u prostor s povoljnijim mikroklimatskim uvjetima ili uspostavljanje takvih uvjeta u prostoru stare i nove sakristije.

Umjesto zaključka

Potres 2020. godine prouzročio je veliku štetu na povijesnom urbanom kompleksu grada Zagreba, a najviše su pogođeni objekti Donjega i Gornjega grada te Kaptola. Sakralni i umjetnički inventar zagrebačke katedrale nije u potresu znatnije oštećen u odnosu na građevinske strukture, no i na primjeru provođenja mjera njegove zaštite, kojima je obuhvaćeno popisivanje, pregled, dokumentiranje stanja, preventivna zaštita, zaštita *in situ*, privremeni premještaj u čuvaonice te konzervatorsko-restauratorski radovi (sve u vrijeme izvanrednih okolnosti uzrokovanih pandemijom), retrospektivno je moguće izvesti nekoliko već poznatih zaključaka, koje ipak vrijedi ponavljati.

Praksa je pokazala da je izuzetno važna promptna interdisciplinarna međuresorna suradnja stručnjaka s područja zaštite kulturne baštine (upravno-administrativnog, stručnog i znanstvenog), operativnih snaga civilne zaštite te komunalnih službi. Poslovi evidencije i dokumentiranja štete nakon potresa na kulturnim dobrima potaknuli su „intenzivniju prisutnost i povezanost konzervatora na terenu, aktivniju valorizaciju i zaštitu sakralnih inventara te dodatna istraživanja i konzervatorsko-restauratorske radove na pokretnoj baštini“.[43] Stoga je važno istaknuti da je primjerenu, dugotrajnu skrb za kulturnu baštinu moguće obavljati samo s dovoljno stručnih djelatnika (konzervatora, restauratora, arhitekata, građevinara, fotografa i drugih) koji redovito prate i bilježe stanje kulturnih dobara na terenu te primarno obavljaju poslove preventivne zaštite. Time se uvelike utječe na stabilnost umjetnina, što je osobito važno u situacijama nepogoda, a

jed. 73; LEROTIĆ, 2025.

34 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 73.

35 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 15 i 44.

36 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 68.

37 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 27.

38 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 24.

39 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 74 i 75.

40 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 8.

41 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 9.

42 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.2.2., kat. jed. 19.

43 SIRONIĆ, MAŽAR, 2020, 130.

posljedično se i smanjuje potreba za restauratorskim radovima. Vlasnici kulturnih dobara, u suradnji s nadležnim konzervatorima, trebali bi utvrditi prioritete za spašavanje te obučiti kadrove i organizirati prostore za postupanje i evakuaciju najvrjednijih dobara u kriznim situacijama. Također, zbog brojnih umjetnina i predmeta koje je trebalo premjestiti iz potresom oštećenih građevina, pokazala se nužna potreba za unaprijed pripremljenim čuvaonicama sa stabilnim i sigurnim mikroklimatskim uvjetima, dostupnim prilazima i sl. Službe koje se bave zaštitom kulturne baštine trebale bi organizirati i educirati interdisciplinarne timove stručnjaka koji su pripremljeni za reagiranje u slučaju katastrofa. U tom smislu, vrlo je vrijedan i koristan projekt *CPforHeritage* koji provodi Ravnateljstvo civilne zaštite Ministarstva unutarnjih poslova u suradnji s Ministarstvom kulture i medija te uz potporu gradova Zagreba i Siska na edukaciji pripadnika Državne intervencijske postrojbe civilne zaštite, Hrvatske gorske službe spašavanja, Hrvatske vatrogasne zajednice te konzervatora, kako bi, u slučaju katastrofa koje mogu ugroziti kulturnu baštinu, bili osposobljeni za zajedničku, brzu i učinkovitu intervenciju, rukovanje umjetninama i rad u interdisciplinarnim timovima na terenu.[44] Uz organizirane, educirane i povezane stručnjake, važno je pripremiti zalihe opreme, materijala i uređaja za preventivnu zaštitu umjetnina te za hitne intervencije.

Tijekom pregleda stanja inventara zagrebačke katedrale nakon recentnih potresa utvrđeni su uzroci nastalih pojedinih šteta na umjetninama te je na temeljima tih saznanja i općih preporuka za čuvanje umjetnina, u obnovi katedralnog sklopa izuzetno važno osigurati stabilne i primjerene mikroklimatske uvjete u prostorima katedrale i sakristije koji će pridonijeti dugotrajnom čuvanju vrijedne umjetničke i sakralne baštine Zagrebačke nadbiskupije. ■

44 https://civilna-zastita.gov.hr/operativne-snage-sustava-civilne-zastite-za-zastitu-kulturne-bastine-cpforheritage/7709 (pristupljeno 21. 5. 2025.).

Izvori

HRZ

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. III

Poglavlja:

PREMERL DANIEL, REPANIĆ BRAUN MIRJANA, KRAŠEVAC IRENA, Povijesni podaci i stilske odrednice, (8.2.1.), 801–843

FERIĆ BALENOVIĆ JANJA (ur.), Katalog sakralnog i umjetničkog inventara, (8.2.2.), 844–982

FERIĆ BALENOVIĆ JANJA (ur.), Prijedlog zaštite i konzervatorsko-restauratorskih radova, (8.2.3.), 983–988

HRZ, PLEŠE TAJANA, MOSTARČIĆ BORIS, Zagreb, katedrala Uznesenja BDM i sv. Stjepana i Ladislava, troškovnik za zaštitu inventara, Zagreb, 2022.

Literatura

BARIČEVIĆ DORIS, Oltari Sebastijana Petruzzija u zagrebačkoj katedrali, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 1 (1997.), 371–400

ČORAK ŽELJKA, Zagrebačka katedrala i XIX. stoljeće, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 257–354

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

GORIANC ČUMBREK MAJA, TADIĆ ANDRIJANA, Aktivnosti konzervatorske službe u provedbi mjera zaštite zagrebačke katedrale nakon potresā 2020., *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 17–43

KRAŠEVAC IRENA, Oltari zagrebačke katedrale izrađeni prema nacrtima Hermana Bolléa u službi „jedinstva i čistoće stila", *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 287–302

LEROTIĆ PAVAO, *Skidanje s križa* i krilni oltar s Raspećem na Golgoti iz sakristije zagrebačke katedrale – izazov čuvanja slika na drvenom nosiocu u grijanom prostoru, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 449–466

PREMERL DANIEL, Ostaci renesansne opreme u zagrebačkoj katedrali, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 239–260

SIRONIĆ MARIJANA, MAŽAR ZRINKA, Potresi u Gradu Zagrebu 2020. – aktivnosti konzervatorske službe te dokumentiranje razmjera i vrste šteta na kulturnoj baštini. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske,* 46/47 (2023.), 111–135

ŠOUREK DANKO, Prilog zagrebačkom opusu riječkoga kipara Sebastijana Petruzzija. *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti,* 61 (2018.), 129–144

TRPUTEC STRČIĆ TIJANA-ANNAR, Drvena oprema zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke*

katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda, 16 (2025.), 385–402
VOKIĆ DENIS, BEROVIČ MARIN, Konzervatorsko-restauratorski zahvat i nove spoznaje o triptihu iz sakristije zagrebačke katedrale, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 48 (2005.), 145–154
WOLFF ZUBOVIĆ MARTINA, Metalna oprema zagrebačke katedrale: kontekst, autori, dekorativna rješenja i uzori, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 403–422

GZZSKP – Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode / City of Zagreb, City Institute for Cultural and Natural Heritage Conservation
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute

Summary

Janja Ferić Balenović

PROTECTION OF THE LITURGICAL AND ARTISTIC INVENTORY OF THE ZAGREB CATHEDRAL AFTER THE 2020 EARTHQUAKES

The Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislaus, in Zagreb, was severely damaged in two devastating earthquakes and a series of smaller tremors that struck Zagreb and the surrounding area in 2020. Following the earthquakes, an extensive conservation and restoration project was carried out (which resulted in a conservation study) along with numerous related activities in the buildings of the Archdiocese of Zagreb. One of the tasks of the Croatian Conservation Institute was to inspect, protect and look after the complete liturgical and artistic inventory during the structural reconstruction of the cathedral. Conservators from the City Institute for Cultural and Natural Heritage Conservation of the City of Zagreb coordinated conservator-restorers (specialising in stone sculpture, polychrome wooden sculpture, painting, furniture and metalwork), art historians and photographers, who conducted inspections, assessed their condition, and made protection recommendations for the entire inventory.

Based on the assessed condition and the risk of damage during structural repairs to the entire cathedral complex, a protection plan and budget for *in situ* protection of the inventory of the Zagreb cathedral was completed in June 2022. Materials and methods for its protection within the cathedral were individually specified.

By November 2022, the entire liturgical and artistic inventory of the cathedral and sacristy had been inspected. Based on a visual inspection and preliminary analyses, along with historical information and previous restorations, a catalogue of the liturgical and artistic inventory of the cathedral was created as a separate section of the conservation study. The catalogue includes records of the condition of each artwork and object, identifies and documents existing damage and/or contamination, and provides recommendations for preventive protection of the inventory during the structural restoration of the cathedral complex.

Preventive and curative conservation was carried out in November and December 2022 as necessary. The wooden inventory and paintings affected by mould due to high humidity were disinfected. The tempera-on-wood painting *Descent from the Cross* (Georg Gündter (?), first half of the 17th century) was severely damaged and in unstable condition, due to extremely fluctuating microclimatic conditions in the cathedral sacristy. It underwent acclimatisation, consolidation of lifted paint fragments, and adjustment of the cradling support in the workshop of the Croatian Conservation Institute.

The *in situ* protection of the inventory was organised by the Archdiocese of Zagreb, and the expert supervision was entrusted to the Croatian Conservation Institute. In accordance with the project, individual objects and artworks were protected in their original positions in the cathedral within wooden substructures covered with OSB boards, fitted with doors and openings for air circulation, and lined with permeable synthetic materials for protection against dust and falling plaster fragments. Surface dust was removed from artworks and objects designated for relocation during construction. They were then packed for transport and moved to secure storage facilities in Ludbreg and Dugo Selo. All inventory elements and/or parts that were dismantled or relocated from their original positions were labelled with identification tags.

Recommendations for further research, conservation and restoration for nearly all artworks and items of the cathedral's liturgical inventory were based on their condition, assessed through preliminary inspection and analysis. Care for the inventory continued with monitoring of its condition during the construction work in the cathedral.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, earthquake, artistic and liturgical inventory, inspection, protection

02
POGLED UNATRAG

Svuda dakle zagonetke.

Gjuro Szabo, *Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale*, 1929.

Što srednjovjekovni pisani izvori otkrivaju o zagrebačkoj katedrali

Petra Vručina

Petra Vručina
Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest
https://orcid.org/0000-0002-7548-2177
5ra.vrucina@gmail.com

Prethodno priopćenje / Preliminary communication
Primljen / Received: 19. 8. 2024.

UDK: 930.25:[27-523.41(497.5 Zagreb)"14/15"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.3

SAŽETAK: Rad analizira i problematizira srednjovjekovne pisane izvore, do 1522. godine, u kojima se spominje zagrebačka katedrala. Na njihovu se temelju donose zaključci o gradnji i obnovama te katedrale u srednjem vijeku, posebice o njezinu unutarnjem izgledu i neposrednoj okolici. Poseban je fokus u radu stavljen na drugu polovicu 15. i početak 16. stoljeća, s obzirom na to da iz toga razdoblja postoji znatno više sačuvanih dokumenata nego u ranijem razdoblju. Naposljetku, argumentira se da u to vrijeme zagrebačka katedrala doživljava niz graditeljskih promjena koje su ostavile velik trag sve do današnjega vremena.

KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, srednji vijek, srednjovjekovni oltari, srednjovjekovna utvrda, zagrebački biskupi

Kontinentalna Hrvatska nema mnogo sreće u pogledu očuvanosti monumentalnih spomenika iz najranijega razdoblja hrvatske prošlosti. Mjestimično, crkve i kapelice kontinentalne Hrvatske skrivaju poneku gotičku fresku, poneki srednjovjekovni element. Takav je zapravo slučaj i s najvećom očuvanom povijesnom građevinom na području kontinentalne Hrvatske – zagrebačkom katedralom. S obzirom na brojna oštećenja i pregradnje koje je doživjela tijekom gotovo tisućljeća postojanja, nije očuvana u prvotnom obliku. No, s druge strane, zagrebačka katedrala, bogata raznim arhitektonskim stilovima i vremenskim slojevima razotkriva i slojevitu prošlost svojega grada, kao i državnih tvorevina čiji je bila dio. Katedrala svjedoči, nadalje, o institucionalnom kontinuitetu te i danas ima iznimnu religijsku, kulturnu, reprezentativnu i političku važnost, zbog čega se ulažu veliki napori i resursi u njezinu obnovu nakon potresa 2020. godine. Zadatak je ovoga rada dati pregled najstarijih pisanih povijesnih izvora u kojima se ona spominje – do 1522. godine. Ta je godina, naime, uzeta kao kraj srednjovjekovnoga razdoblja i za katedralu je neka vrsta prekretnice jer je do tada sagrađena utvrda oko katedrale (sl. 1).[1]

Svi su podaci spomenuti u ovome radu već više ili manje poznati u hrvatskoj historiografiji. Stoga mi je cilj reinterpretirati ih, prije svega nastojati uputiti na arhitektonske i druge promjene koje katedrala doživljava u srednjem vijeku, a da su vidljive iz pisanih izvora – bilo diplomatičkih bilo epigrafskih. Napokon, argumentirano je kako upravo na samome kraju srednjovjekovnoga razdoblja (u posljednjem dijelu 15. i početkom 16. stoljeća) zagrebačka katedrala dobiva oblik koji zadržava sve do velike poslijepotresne obnove iz 1880. godine. Unatoč brojnim kasnijim intervencijama, današnji je izgled katedrale i njezine neposredne okolice ponajviše uvjetovan upravo promjenama koje su se dogodile na samom kraju srednjega vijeka.

O pisanim izvorima

Kaptolski arhiv, kao dio Nadbiskupijskoga arhiva u Zagrebu jedan je od najbolje sačuvanih srednjovjekovnih

1 Za potrebe konzervatorskoga elaborata, širi povijesni pregled za razdoblja od srednjeg vijeka do kraja 19. stoljeća, poglavlja 3.1. do 3.12., pripremljen je temeljem teksta Nevena Budaka „Zagrebačka katedrala (prvostolnica) u povijesnim izvorima", uz konzultacije sa Stjepanom Razumom i časnom s. Linom Plukavec. HRZ, BUDAK, 2023, 21–70.

1. Nicolo Angielini, prikaz Zagreba i Kaptola, 1566. (izvor: KRMPOTIĆ, 1997.)
Nicolo Angielini, depict of Zagreb and Kaptol, 1566 (from: KRMPOTIĆ, 1997)

arhiva u kontinentalnoj Hrvatskoj.[2] Unatoč tomu, počeci gradnje zagrebačke katedrale, ili punim nazivom katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i svetih Stjepana i Ladislava, ostaju zavijeni mrakom. U Kronici zagrebačkih biskupa, u uvodnome dijelu Statuta Zagrebačkoga kaptola, koji nastaju 1334. – 1354. godine, gorički arhiđakon Ivan eksplicitno kaže da su isprave najstarijih zagrebačkih biskupa još u njegovo doba (sredinom 14. stoljeća) bile izgubljene. Prema njemu, u doba provale Mongola prenesene su na otok Rab i nikad nisu vraćene.[3] Je li se to doista dogodilo i gdje su na kraju završile najstarije isprave Zagrebačke biskupije, ako su doista postojale, ne možemo znati. Međutim, može se pretpostaviti da njihov broj u svakom slučaju nije bio velik. U prvim stoljećima postojanja zagrebačke katedrale produkcija isprava i drugih dokumenata općenito nije bila velika. Ona se umnožava u 14. i 15. stoljeću, kad raste povjerenje u pisanu riječ pri obavljanju bilo kakvih administrativnih i pravnih poslova. Do tada je prevladavala usmena komunikacija. Osim povećanog obujma izdavanja dokumenata, u tom vremenu raste i svijest o važnosti njihova čuvanja.[4]

Brojnije interne dokumente o administrativnom i ekonomskom sustavu Kaptola i Biskupije imamo sačuvane tek iz 15. stoljeća, a iz toga razdoblja sačuvano je i mnogo više pisanih informacija o promjenama u unutarnjem i vanjskom izgledu katedrale.[5] Usto, treba imati na umu da i pisani tragovi ponekad izostavljaju važne informacije. Primjera radi, u spomenutom Kaptolskom arhivu nema nikakva spomena o radionici pećnjaka koja se od 14. do 16. stoljeća nalazila u Novoj Vesi, na prostoru današnjega Kaptol-centra, a arheološkim iskapanjima utvrđeno je da je takva radionica postojala i, čini se, bila gospodarski i kulturno-umjetnički važna u navedenome razdoblju.[6]

Ivan Krstitelj Tkalčić, samouki paleograf i povjesničar koji je djelovao u 19. stoljeću, uvelike je olakšao posao i

2 U njemu se čuva gradivo četiriju povijesnih arhiva: Arhiv Zagrebačke nadbiskupije, Kaptolski arhiv Zagreb, Arhiv Čazmanskoga kaptola, Arhiv Prebendarskoga zbora zagrebačkog. Vidjeti o Arhivu u: RAZUM, 2010, 101–110.

3 Vidjeti bilj. 41 ovoga rada. O uvodnome dijelu Statuta Zagrebačkoga kaptola i njezinu sastavljaču, u: VRUČINA, 2022, 259–260.

4 Usp. primjerice SZENDE, 2018, 68–84, 287–321.

5 TKALČIĆ, 1879, 19–75. Popis sačuvanih popisa desetina: VRUČINA, 2023, 243–245.

6 MAŠIĆ, 2002.

današnjim povjesničarima, objavivši kodekse – transkripcije najstarijih isprava vezanih uz Zagreb i okolicu koje se čuvaju upravo u Kaptolskome arhivu.[7] Njegove zbirke isprava sadrže i one malobrojne isprave koje spominju katedralu, a objavio je i Statut Zagrebačkoga kaptola.[8] Njegov rad nastavio je Andrija Lukinović, objavivši isprave iz Kaptolskoga arhiva do 1465. godine vezane uz Zagrebačku biskupiju.[9] Međutim, ni Tkalčić ni Lukinović nisu uspjeli objediniti sve dokumente koje su izdavali i sastavljali Zagrebački kaptol i Biskupija. Najveći dio tih dokumenata dostupan je na mrežnoj stranici Mađarskoga državnog arhiva – *Hungaricana*.[10] Napokon, nekoliko informacija o zagrebačkoj katedrali dostupno je u ispravama Vatikanskoga arhiva, koje su objavljene u Diplomatičkome zborniku.[11] U budućnosti će se možda u Vatikanskome arhivu otkriti još neke isprave o zagrebačkoj katedrali.

12. i 13. stoljeće

O najstarijem izvoru u kojemu se spominje Zagrebačka biskupija, Felicijanovoj ispravi, toliko se puta pisalo u hrvatskoj historiografiji da je ona postala mjesto opće kulture.[12] Oslanjajući se upravo na tu ispravu, kao i na izvore mađarske provenijencije, naši su povjesničari iznijeli neke pretpostavke o godini osnivanja biskupije i posljedično o prvotnoj gradnji prvostolnice.[13] Takve tvrdnje ostaju na razini hipoteza, budući da Felicijanova isprava ne donosi podatke o osnivanju biskupije. Isprava ipak otkriva da je 1134. godine, kad je zapisana, Zagrebačka biskupija sigurno postojala kao već dobro utvrđena administrativna jedinica koja upravlja svojim posjedima, budući da se u ispravi govori o utvrđivanju prava biskupije na vlasništvo šume u Dubravi. Godina 1094. koja se uglavnom uzima kao godina osnutka biskupije, odabrana je kao provizorna, s obzirom na to da službenike koji se spominju u uvodu Felicijanove isprave nije moguće preciznije datirati.[14] Povjesničari nevoljko tu ispravu ili zapis i njezin sadržaj dovode u pitanje pa to nije učinila čak ni Nada Klaić, koja je često propitivala autentičnost srednjovjekovnih isprava. Međutim, s obzirom na nepodudarnosti u datiranju službenika u njezinu uvodnom dijelu, treba ipak postaviti pitanje je li se radilo o stvarnom prijepisu dignitarija ili pak o djelomičnoj konstrukciji prepisivača isprave.[15] Ta nam isprava također ništa ne govori o gradnji katedrale.

Idućih nekoliko sačuvanih isprava malo nam više rasvjetljava podatke o katedrali iz 13. stoljeća. U ispravi Andrije II. iz 1217. godine zagrebačka katedrala spominje se kao samostan (*monasterium*), sagrađen još u doba Andrijina prethodnika Ladislava.[16] Dok se može dovoditi u pitanje je li katedrala sagrađena u Ladislavovo doba, na temelju te isprave može se zaključiti da je početkom 13. stoljeća, u Andrijino doba, svakako postojala fizička građevina koja je predstavljala katedralu. Lujo Margetić, naime, uvjerljivo je argumentirao da je pojam *monasterium* svojevrsni homonim, odnosno, s obzirom na kontekst uporabe, može imati značenje ili fizičke građevine ili crkveno-pravne institucije biskupa i kanonika, a u toj ispravi koristi se u prvome kontekstu.[17] Ispravu iz 1217., o postojanju crkve, potvrđuje i pismo pape Honorija III. iz 1223. godine koje registrira da je nekad ove ili protekle godine sam biskup Stjepan I. dao spaliti katedralu (*Zagrabiensis episcopus loci diocesanus ecclesiam ipsam incendio devastarat*).[18] Palež se gotovo sigurno dogodio u kontekstu dinastičkih previranja između kralja Andrije II. i njegova sina, budućega kralja Bele IV.[19]

Neki su povjesničari i arheolozi, pak, iznijeli pretpostavku da je današnja katedrala sagrađena na temeljima starijega benediktinskog samostana, što bi se onda moglo povezati s nazivom *monasterium* za katedralu.[20] To je svakako moguće rješenje, no bez daljnjih arheoloških istraživanja nije moguće ništa decidirano zaključiti o građevinama koje su prethodile današnjoj katedrali na temelju samo pisanih izvora.[21]

Jedna druga vrsta pisanoga izvora, koji je transkribirao u ranom novom vijeku kroničar Rafael Levaković (o. 1590. – 1650.), otkriva nam da je oko 1200. crkva postojala na mjestu na kojem je kasnije bio podignut oltar sv.

7 MCZ 1–3 i 11. O Ivanu Krstitelju Tkalčiću vidjeti: RAZUM, 1997, 7–262.

8 MHEZ 2.

9 MHEZ 5–6.

10 O Hungaricani: SZENDE, 2018, 50. Poveznica na Hungaricanu: https://www.hungaricana.hu/en/ (pristupljeno 15. 7. 2024.). Svakako treba raditi na tome da i hrvatske institucije digitaliziraju iznimno vrijedno srednjovjekovno gradivo Nadbiskupijskoga arhiva jer bi na taj način srednjovjekovne isprave, posebice kasnosrednjovjekovne, postale dostupnije povjesničarima, a ujedno bi se spriječilo njihovo daljnje oštećivanje i propadanje.

11 CD.

12 Felicijanova isprava objavljena je u: CD 2, dok. 42, 42–43; MCZ 1, dok. 1, 1.

13 Vidjeti DEANOVIĆ, 1988, 16; DOBRONIĆ, 1991, 5–11; BUNTAK, 1996, 31; ANČIĆ, 1998, 237–239.

14 Vidjeti minucioznu analizu Lelje Dobronić u: DOBRONIĆ, 1991, 5–11, 21.

15 KLAIĆ, 1982, 299–301. O Felicijanovoj ispravi kao zapisu u: HRZ, BUDAK, 2023, 24. Usp. i FILIPEC, 2015, 222.

16 ... *et monasterium in honore sancti regis Stephani construxit*... MCZ 1, dok. 7, 4–6. Vidjeti i MCZ 1, dok. 8, 6.

17 MARGETIĆ, 2000, 339–348. Usp. i JERKOVIĆ, 2011, 160.

18 CD 3, dok. 203, 229–230.

19 Vidjeti HRZ, BUDAK, 2023, 29, kao i tamo citiranu literaturu. O sukobu između Andrije II. i njegova sina vidjeti i: ANČIĆ, 2013, 170–173.

20 HRZ, BUDAK, 2023, 22, 24, 28–29; FILIPEC, 2015, 331–332. Usp. i ANČIĆ, 1998, 246–247.

21 Unatoč tomu što su arheološka istraživanja iznjedrila nalaze struktura koje sežu do samoga kraja 11. stoljeća, one nisu potpuno rekonstruirane pa se ne može mnogo toga zaključivati o njihovu prvotnome tlocrtu i smještaju. HRZ, AZINOVIĆ BEBEK, KRMPOTIĆ, 2023, 1431–1433.

Ladislava pokraj sakristije. To je mjesto u Levakovićevo doba bilo poznato kao kapela sv. Ladislava i nalazilo se na prostoru između lijevoga bočnog broda i zida katedrale. Ako je vjerovati Levakoviću, ondje je u njegovo doba stajao nadgrobni spomenik s natpisom:

Hic iacet generosa domina Elisabeth filia magnifici Valentini comitis Zagrabiensis. Obiit anno 1200.
Ovdje počiva darežljiva plemkinja Elizabeta, kći plemenitoga zagrebačkog župana Valentina. Preminula 1200.[22]

S obzirom na taj spomenik i njegov natpis, postoji mogućnost da je „predtatarska katedrala", kako se katkad naziva u literaturi, stajala na istome mjestu kao i ona poslije pregrađena. Citirani epigraf otkriva nadalje važnost utjecaja društveno moćnih laika na prvotnu katedralu, koji su očito mogli u njoj biti i pokapani, što sigurno znači i da su dotirali svoju ostavštinu ili novac za gradnju ili obnovu katedrale. Poslije laici uglavnom nisu bili pokapani u katedrali, osim ako se nije radilo o iznimno moćnim pojedincima, kao što je bio herceg Stjepan Anžuvinac 1355. godine.[23] Katedrala je u srednjem vijeku bila uglavnom posljednje počivalište svojih biskupa i kanonika. Tako je bilo od samoga početka, pa goričkи arhiđakon Ivan u uvodnome dijelu Statuta kaže da su trojica biskupa, Dominik, Prodan i Gothard, bila pokopana pokraj oltara sv. Mihovila, koji se vjerojatno nalazio u sredini lađe katedrale. Ana Deanović pretpostavila je da je *terminum post quem non* završetka izgradnje „predtatarske katedrale" 1175. godina, budući da je oko te godine umro Prodan.[24] Nada Klaić iznijela je sumnju u istinitost tvrdnje goričkoga arhiđakona o Prodanovu grobu, s obzirom na to da on taj grob nije vidio uživo, nego je prenosio predaju. Zbog toga gradnju katedrale smješta u doba biskupa Dominika.[25] U svakom slučaju, najkasnije razdoblje kad je sagrađena zagrebačka katedrala mora se pomaknuti u razdoblje biskupa Dominika (o. 1193. – 1205.) jer se iz navoda goričkoga arhiđakona i poznatih pisanih isprava upitne autentičnosti o Prodanu, ne može uvjerljivo zaključiti ni kada je točno taj biskup obnašao službu niti da je umro 1175. godine.[26]

Iz najranijih isprava o katedrali saznajemo i neke podatke za koje nije potrebno iznositi pretpostavke. Isprava iz 1227. godine registrira da je neki Nikola, sin Petra iz Ludbrega, zagrebačkim kanonicima usred mise i ispred oltara sv. Stjepana u katedrali darovao svoj posjed Vražji laz u Moravču.[27] Nešto mlađa papinska bula iz 1254. godine potvrđuje da je katedrala bila sagrađena u čast sv. Stjepana kralja.[28] Njome je papa Inocent IV., naime, potvrdio zagrebačkome biskupu pravo dodjeljivanja indulgencija na blagdan sv. Stjepana kralja u trajanju od godinu i 40 dana onima koji bi se ispovijedali na blagdan sv. Stjepana. Papa Aleksandar IV. potvrđuje to pravo 1257. godine i 1261. godine.[29] Osim za blagdan sv. Stjepana kralja, isti papa dodijelio je zagrebačkome biskupu pravo dodjeljivanja indulgencija i na blagdan sv. Ladislava 1257. godine.[30] Posve je očekivano da je prvotna katedrala imala istaknuta obilježja kojima se isticala povezanost s Arpadovićima, budući da je biskupija bila osnovana u svrhu što čvršćega povezivanja srednjovjekovne Slavonije i vladajuće ugarske dinastije. Titular katedrale (uključujući i titular župne crkve sv. Emerika ispred katedrale do 1510. godine), oltari, blagdani i popratni sajmovi te umjetnička djela nastala u čast trojice Arpadovića (kraljeva sv. Stjepana i sv. Ladislava te kraljevića sv. Emerika), bili su najvažniji način diseminacije društvenoga znanja o političkome autoritetu Arpadovića i njihovih nasljednika u toj regiji u srednjem vijeku.[31]

Spomenuto je ranije kako je 1223. godine Zagrebačka katedrala preživjela požar, čije posljedice nisu poznate. Ako je i jače nastradala, do 1227. godine sigurno je bila obnovljena budući da se tada spominje slavljenje mise u unutrašnjosti katedrale. Prema starijoj historiografiji, novo stradanje zadesilo je katedralu 1242. godine u naletu Mongola s istoka, koji su uzdrmali cijelo Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo.[32] Međutim, kao što je zaključila Ana Deanović, katedrala tada, ako je i oštećena, nije bila sasvim razrušena, budući da papinska dozvola za obnovu katedrale dolazi deset godina nakon razaranja, a tek dvadesetak godina poslije imamo i stvarnu potvrdu o obnovi.[33] Tek, naime, isprava iz 1272. ugarsko-hrvatskoga kralja Stjepana V., kojom potvrđuje povlastice zagrebačkoj Crkvi, donosi informaciju da je biskup Timotej (1262. – 1287.) obnovio katedralu.[34] Dvije isprave koje su se uzimale kao dokaz o tomu da je katedrala stradala u naletu Mongola ne opisuju to izravno. Tako je Neven Budak primijetio da isprava biskupa Stjepana II. (1225. – 1247.) iz 1244. godine

22 MCZ 1, 408. Epigrafski natpis koji je Tkalčić prenio prevela P. V.

23 DEANOVIĆ, 1988, 9. Epitafi iz katedrale: MCZ 1, 408, 409; MCZ 2, 531–533; MCZ 3, 259–261.

24 MHEZ 2, 5; CD 2, dok. 136, 139; DEANOVIĆ, 1988, 21.

25 KLAIĆ, 1982, 380–382.

26 Vidjeti u MIROŠEVIĆ, 1995, 23–26 i 29–31.

27 MCZ 1, dok. 9, 7.

28 ... *in honore beati Stephanis regis Hungarie constructa esse* ... MCZ 1, dok. 30, 25–26.

29 MCZ 1, dok. 33, 28 i dok. 41, 32.

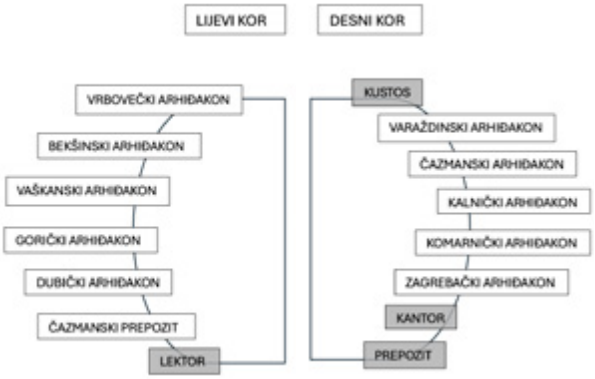
30 MCZ 1, dok. 34, 28.

31 Usp.: ANČIĆ, 2013, 159; PELC, 2017, 7–22; RATKOVČIĆ, 2020, 1–18.

32 O prodoru Mongola vidjeti primjerice: POW, 2019, 239–250. Tkalčićevu interpretaciju stradavanja katedrale u doba mongolske provale vidjeti u: MCZ 1, cxxxix.

33 DEANOVIĆ, 1988, 40.

34 MCZ 1, dok. 55, 48–49.

2. Shematski prikaz sjedala kanonika dostojanstvenika u koru zagrebačke katedrale (pripremila: P. Vručina, 2024.)
Schematic representation of the choir stalls for canons and prebendaries in the Zagreb cathedral (P. Vručina, 2024)

govori o tomu da je zagrebačka Crkva, u smislu biskupije, bila opustošena.[35] Isprava, pak, iz 1258. godine u kojoj papa Aleksandar IV. daje dozvolu o ponovnoj izgradnji, registrira da je biskup Filip tražio dozvolu kako bi katedralu sagradio na prikladnijem mjestu budući da je na mjestu na kojem se tada nalazila postojala opasnost od urušavanja.[36]

O činjenici da katedrala nije bila u potpuno ruševnom stanju, već dapače u funkciji, svjedoče i sljedeće dvije isprave. Prema prvoj, iz 1256., župan Hahold morao je prisegnuti u vezi s davanjem crkvene desetine u katedrali.[37] Prema drugoj, iz 1269. godine, neki kanonici te godine polagali su prisegu pred oltarom sv. Stjepana kralja u vezi sa selima Zagrebačkoga kaptola koje su prije toga bili okupirali neki plemići.[38]

Iz pisanih izvora nadalje ne saznajemo nikakve informacije o tomu kako je protjecala obnova. U svakom slučaju, na temelju kraljeve isprave i vijesti iz 1275. godine da je biskup Timotej posvetio dva oltara, može se zaključiti da je dotad barem dio planirane obnove bio gotov. Prvotno je, naime, Timotej te godine posvetio oltar u čast sv. Petra i Pavla s brojnim relikvijama u sakristiji katedrale, a potom već spomenuti oltar u čast sv. Ladislava kralja koji se nalazio pred sakristijom, također s mnogo relikvija.[39] Iz 1284. godine sačuvana je vijest o tomu da je Timotej podigao i oltar posvećen Djevici Mariji.[40] Za Timoteja i gorički arhiđakon Ivan u uvodnome dijelu Statuta kaže da je obdario katedralu brojnim ukrasima i vrijednim predmetima.[41] Prema Lelji Dobronić, gorički se arhiđakon na još jednom mjestu u uvodu Statuta osvrnuo na gradnju katedrale, no upitno je odnosi li se doista fraza *novo opere serario* na gradnju katedrale, kao što je to ustvrdila Lelja Dobronić, budući da se u prvome dijelu rečenice govori o izgubljenim ispravama i čuvanju prava i povlastica zagrebačke Crkve.[42] To znači da bi se fraza mogla odnositi i na zagrebačku Crkvu kao instituciju.

14. stoljeće

Iduća vijest vezana uz uređenje katedrale u pisanim izvorima pristiže nam tek iz 1356. godine, kad je podignut novi oltar – sv. Magdalene.[43] Ono što je značajno u tom slučaju jest da nije biskup bio taj koji je inicirao postavljanje novoga oltara, nego komarnički arhiđakon Dionizije, koji je za to tražio potvrdu kralja Ludovika Velikog. Potvrda mu je bila potrebna zato što je usput vlastiti posjed Petrouch u Zagrebačkoj županiji prenio u posjed oltara i njegova kapelana, odnosno rektora. Nekoliko mjeseci poslije toga, novoizabrani zagrebački biskup Stjepan Kanižaj (1356. – 1375.) vlasništvu oltara dodatno potvrđuje pripadnost pola zemljišta banske kurije (*fundi curiae bani*).[44] Bio je to početak procesa postavljanja bočnih oltara u katedrali, a postavljali su ih sami kanonici, što će kulminirati u drugoj polovici 15. stoljeća, o čemu će biti riječi malo kasnije. Od 13. stoljeća, naime, u crkvama drugih europskih gradova počinje se prakticirati postavljanje bočnih oltara uz glavni oltar, što je bilo povezano s održavanjem zakladnih misa i slavljenjem lokalnih svetaca.[45]

Iako je arheološkim istraživanjima utvrđeno da se i u 14. stoljeću, pogotovo u doba spomenutoga biskupa Stjepana

35 *... Zagrabiensis ecclesia a sancto rege Ladislauo fundata et ex regia liberalitate donata, insultu Tartarorum inenarrabiliter sit desolata et tam rebus quam incolis miserabiliter spoliata et edificiis combustis, hospitibus fugatis et intefectis...* MCZ 1, dok. 20, 19; HRZ, BUDAK, 2023, 29–30.

36 *Cum igitur, sicut nobis exponere curavisti, ecclesiam zagrabiensem, que in loco minus apto contructa miniatur ruinam, cupias in loco contruere magis apto...* MCZ 1, 35, 28. Vidjeti i KLAIĆ, 1982, 384.

37 *... prestari Zagrabie apud ecclesiam maiorem coram Zagrabiensis...* CD 5, dok. 548, 14–15.

38 CD 5, dok. 979, 518.

39 MCZ 1, dok. 58, 51 i dok. 61, 54. O tim oltarima vidjeti i: DOBRONIĆ, 1991, 24.

40 MCZ 1, dok. 66, 58.

41 *Huic successit dominus Thymotheus per provisionem sumpmi pontificis, qui laudabiliter prefuit ecclesie, quam in diversis ornamentis et vasis argenteis dotavit.* MHEZ 2, 6.

42 *Ipse eciam zagrabiensem ecclesiam in honore sanctissimi regis Stephani fundaverat, et multis possessonibus, iuribus et prerogativis dotaverat; sed processu temporum, advenientibus Tartaris et totum regnum Hungarie ac eius decorem flebiliter devastantibus tempore domini Bele regis quarti, filii Andree regis, patris beate Elyzabeth, privilegia ipsius ecclesie, metu ipsorum Tartarorum fuerunt asportata pro conservacione in insulam marinam Arbum vocatam, nec exinde protuerant (!) omnia rehaberi, et quomodo hoc accederit ignoratur, ex quo nullus iam vivit, qui facti seriem posset scire, et sic creditur, quod propter hoc non in paucis suis iuribus dampnificata fuerit ecclesia supradicta, que per dominum Thymotheum, olim ipsius ecclesie episcopum,* cum novo opere serario *honorabiliter incepta, prout apparet nunc, processisse recolitur et procedit adhuc domino concedente.* MHEZ 2, 1. (Istaknula P. V.) DOBRONIĆ, 1991, 29. Dobroničin se prijevod dalje prenosio – vidjeti: DEANOVIĆ, 1988, 41. Usporedi i razmatranja Nevena Budaka: HRZ, BUDAK, 2023, 37.

43 MCZ 1, dok. 236, 211–213 i dok. 238, 213–214.

44 MCZ 1, dok. 238, 213–214. O tome oltaru vidjeti i: MCZ 2, dok. 132, 185.

45 Više o tomu: KROESEN, 2009, 147–167; PLOEG, 2002, 103–121.

Kanižaja te, na samome kraju stoljeća, Eberharda (1397. – 1406.), unutrašnjost katedrale i kapele sv. Stjepana (sagrađene južno od katedrale) preuređuje, pisani izvori o tome šute.[46] U pisanim je izvorima sačuvana jedino informacija da su u prvoj polovici 14. stoljeća postojali planovi za obnovu katedrale. Godine 1343., naime, biskup Jakob iz Piacenze (1343. – 1348.) molio je papu za odobravanje indulgencija na određene dane za hodočasnike, koji su katedralu posjećivali i davali milostinju za njezinu obnovu.[47] Nažalost, ne precizira se o kakvim se radovima/obnovi na katedrali radilo, kao ni jesu li realizirani.

Ipak, neke druge informacije dostupne u pisanim izvorima mogu nam poslužiti za rekonstruiranje unutarnjega izgleda svetišta katedrale, preciznije informacija o ceremonijalu na misnim svečanostima. Statuti Zagrebačkoga kaptola u trećem dijelu, u opisivanju kanoničkih službi, donose i informacije o tomu gdje su kanonici dostojanstvenici trebali stajati u koru, koji se nalazio u svetištu katedrale, prilikom misnih slavlja. Raspored je izgledao ovako (**sl. 2**):

prepozit – u desnom koru na prvom mjestu
lektor – u lijevom koru na prvom mjestu
kantor – u desnom koru do prepozita
čazmanski prepozit – u lijevom koru do lektora
zagrebački arhiđakon – u desnom koru do kantora
dubički arhiđakon – u lijevom koru do čazmanskog prepozita
komarnički arhiđakon – u desnom koru do zagrebačkoga arhiđakona
gorički arhiđakon – u lijevom koru do dubičkoga arhiđakona
kalnički arhiđakon – u desnom koru do komarničkoga arhiđakona
vaškanski arhiđakon – u lijevom koru do goričkoga arhiđakona
čazmanski arhiđakon – u desnom koru do kalničkoga arhiđakona
bekšinski arhiđakon – u lijevom koru do vaškanskoga arhiđakona
varaždinski arhiđakon – u desnom koru do čazmanskoga arhiđakona
vrbovečki arhiđakon – u lijevom koru do bekšinskoga arhiđakona
kustos – u desnom koru do varaždinskoga arhiđakona[48]

Da je u lijevome koru u sredini bilo mjesto goričkoga arhiđakona, potvrđuje i natpis koji je u 17. stoljeću pročitao i prepisao Rafael Levaković, a prenio ga Ivan Krstitelj Tkalčić. Prema tome natpisu, gorički arhiđakon Ivan iz Moravča iz doba biskupa Luke Baratina (1500. – 1510.) dao je urediti svoje mjesto u koru koje se nalazilo u svetištu katedrale u sredini.[49] Ostali jednostavni kanonici, kojih je bilo 18 (ukupno su bila 33 kanonika), vjerojatno su sjedili na lijevoj strani kora, budući da je desna strana bila rezervirana za prebendare, čiji je broj u 15. stoljeću prelazio dvadeset članova, što nam otkrivaju Statuti prebendara Zagrebačkoga kaptola.[50] Tom rekonstrukcijom sjedala u koru katedrale može se opovrgnuti pretpostavka da je kapela sv. Stjepana, koja se danas nalazi u Nadbiskupskome dvoru, bila korištena za potrebe kora.[51]

Nadalje, iz jedne se isprave iz 1392. godine, registrirane tijekom sukoba Kaptola i Gradeca, saznaje da je sakristija katedrale bila veća prostorija jer se koristila ujedno i kao riznica i kao prostor za suđenje:

> *Tamen adveniente ipso termino et nobis in sacristia seu thezaurario ecclesie Zagrabiensis pro tribunali sedentibus…*
> Tako dođosmo u dogovoreni dan i okupismo se u sakristiji ili riznici zagrebačke crkve kako bismo održali sud…[52]

Prostor sakristije koristio se i za održavanje kaptolskih sjednica.[53] Osim toga, sakristija je zasigurno služila i kao skriptarnica i arhiv budući da je Zagrebački kaptol od 13. stoljeća imao funkciju vjerodostojnoga mjesta.[54] U jednoj od odredbi s kaptolskih sjednica eksplicitno stoji da se u sakristiji čuvaju popisi desetina koje je Kaptol prikupljao.[55] Ondje se čuvala i škrinjica u kojoj se nalazio pečat za ovjeru izdanih isprava.[56] Najkasnije od druge polovice 15. stoljeća katedrala je imala zasebnu riznicu (*thesauraria ecclesie Zagrabiensis*), odvojenu od sakristije, jer se ona 1474. spominje u naslovu tadašnjega inventara.[57]

Također je važno istaknuti ulogu zvona u svakodnevnom životu kanonika i stanovništva Kaptola. *Ad sonum campane*, naime, redovito su počinjale kaptolske sjednice i misne svečanosti. Zbog toga je Kaptol brinuo i o tomu da funkcija zvonara (*pulsatoris sive campanatoris*) uvijek bude popunjena i propisno plaćena.[58] Iako je sačuvan

46 DEANOVIĆ, 1988, 34–38, 56–62.
47 CD 11, dok. 76, 100–101.
48 MHEZ 2, dio 3., 74–99.
49 MCZ 3, 261.
50 … *omnes domini fratres in chorum benedicte virginis Marie, ad latus dextrum sanctuarii maioris ecclesie…* MCZ 3, 261. O broju kanonika i prebendara: JERKOVIĆ, 2018, 42–44; VRUČINA, 2023, 195.
51 DEANOVIĆ, 1988, 21.
52 MCZ 1, dok. 360, 335. Prevela P. V.
53 Vidjeti primjerice: …*conclusum est capitulariter in interiori sacristia per dominos…* TKALČIĆ, 1879, dok. 16, 34 i dok. 11–12, 31–32.
54 Vidjeti o tomu: JERKOVIĆ, 2018, 275–348.
55 *Registra vero originalia semper in sacristia maneant.* TKALČIĆ, 1879, dok. 61, 69.
56 TKALČIĆ, 1879, dok. 46, 61.
57 MCZ 11, dok. 3, 178.
58 TKALČIĆ, 1879, dok. 53, 65.

T. 1 Oltari navedeni u ispravi iz 1481. godine
Altars listed in the document of 1481

1.	oltar Svih svetih	*ara Omnium sanctorum*
2.	oltar sv. Jakova	*ara sancti Jacobi*
3.	oltar sv. Ivana i Matije apostola i djevice Uršule	*ara sanctorum Johannis et Mathie apostolorum et Vrsule virginis*
4.	oltar Marije Magdalene	*ara sancte Marie Magdalene*
5.	oltar svetih mučenika Fabijana i Sebastijana	*ara sanctorum Fabiani et Sebastiani martirum*
6.	oltar sv. Jurja	*parva ara sancti Georgii*
7.	oltar sv. Katarine	*ara sancte Katherine*
8.	oltar sv. Jeronima	*ara sancti Jeronimi*
9.	oltar sv. Pavla	*ara sancti Pauli*

pečat s prikazom katedrale s dva tornja iz 1297. godine, u nekim razdobljima srednjega vijeka nisu postojala dva tornja.[59] Primjerice, u jednom popisu rashoda s kraja 15. stoljeća spominje se samo jedan toranj.[60]

Da se nadalje prostor katedrale koristio i u svrhu sazivanja koncila, potvrđuje nekoliko isprava iz 1467. godine, kad je biskup Osvald Thuz (Osvát Túz) bio sazvao sinodu u katedrali na kojoj je trebalo sudjelovati svo okolno zagrebačko svećenstvo.[61] Postoje indikacije da je barem jedna sinoda bila sazvana i u 14. stoljeću, u doba biskupa Augustina Kažotića (1303. – 1322.).[62]

15. stoljeće i početak 16. stoljeća

Iz arheoloških istraživanja poznato je da je i 15. stoljeće bilo doba kad se katedrala u više navrata preuređivala, no više informacija u pisanim izvorima imamo samo za drugu polovicu 15. stoljeća.[63] Arheološka istraživanja i istraživanja povjesničara umjetnosti potvrdila su da se pregrađivalo u doba Sigismundovih biskupa Eberharda (1397. – 1406. i 1410. – 1419.) i Ivana Albena (1421. – 1433.). Iz razdoblja potonjeg sačuvan je neizravni pisani dokaz da je uređivao katedralu jer u svojoj oporuci iz 1433. godine zahtijeva da ga se pokopa ispred oltara u koru katedrale koji je očigledno on sam postavio (*ante suum altare in choro*).[64] Osim toga, u svrhu preuređivanja katedrale ostavio je polovicu sume u iznosu od 7000 forinti od otkupa gradova koje je mu je u zalog dao kralj Sigismund. Također ostavlja 1500 forinti u svrhu *nastavka* uređivanja katedrale (*ad fabricam ecclesie zagrabiensis continuandam*).[65] Nije, međutim, sasvim jasno je li Kaptol uspio raspolagati tim novcem jer ga je poslije uzurpirao njegov brat Rudolf Alben.[66]

Ne može se, nadalje, potvrditi ni jedan navod zagrebačkih kanonika nastao oko 1480. godine u kojem tvrde kako su Sigismundovi podložnici Celjski nasilno zauzeli katedralu, prilikom čega je moguće došlo do njena oštećivanja.[67] Vjerodostojnost otežava ponajviše činjenica da navod nije iz doba suvremenih događaja. Potom, kao što je ustvrdila Nada Klaić, Celjski su u doba nakon biskupa Albena bili proglašeni zaštitnicima zagrebačke Crkve.[68] Međutim, to također nije ni dokazom da se zauzimanje katedrale nije dogodilo jer su Celjski bili u ambivalentnim odnosima sa zagrebačkom Crkvom. Iz izvora se, naime, vidi da su odbijali plaćati Kaptolu crkvenu desetinu. Moguće je da su stoga i nasilnim putem pokušavali uzurpirati moć nad biskupijom, pogotovo ako uzmemo u obzir činjenicu da u razdoblju između Ivana Albena i Osvalda Thuza zagrebačka Crkva nije imala snažnoga biskupa.[69]

U drugoj polovici 15. stoljeća, prema pisanim izvorima, izdašno se izdvajalo za obnovu katedrale. Primjerice, prema popisu rashoda biskupa Osvalda Thuza (1466. – 1499.) iz 1485. godine, koji je objavio Tkalčić, biskup je

59 DEANOVIĆ, 1988, 20. No takvi su prikazi na pečatima bili često shematizirani. Usp. s gradskim pečatima Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva iz 13. stoljeća na kojima je uvijek bio prikaz utvrde s tri kule. SZENDE, 2018, 92.

60 *Item magistro Stephano de Crisio restitui flor. unum, quem dederat carpentariis* in campanili... MCZ 11, dok. 7, 296. Istaknula P. V.

61 MCZ 2, dok. 253–254, 310–313, dok. 256, 314–316.

62 Usp. BARLÉ, 1913, 157–161.

63 DEANOVIĆ, 1988, 62–63.

64 MCZ 2, dok. 63, 72.

65 Isto. O oporuci Ivana Albena vidjeti i: HRZ, BUDAK, 2023, 42; KLAIĆ, 1982, 390.

66 MCZ 2, dok. 70, 88; dok. 73–74, 94–98.

67 MCZ 2, dok. 319, 401.

68 KLAIĆ, 1982, 389.

69 Vidjeti detaljnije u: VRUČINA, 2023, 52–55. O zagrebačkim biskupima u periodu između 1433. i 1466. vidjeti u: MIROŠEVIĆ, 1995, 189–201.

3. Menci Clement Crnčić, *Bakačeva kula*, bakropis u boji, 1905. (izvor: DOBRONIĆ, 1991, 76)
Menci Clement Crnčić, *Bakač Tower*, colour etching, 1905 (from: DOBRONIĆ, 1991, 76)

ad labores ecclesie dao 216 forinti, no to je vjerojatno samo djelić onoga što je bio izdvojio za katedralu.[70] To se, među ostalim, može zaključiti prema oporučnom legatu, u iznosu od čak 713 zlatnih forinti, koje je za obnovu katedrale (*ad fabricam ecclesie zagrabiensis*) ostavio čakovečki kapetan Fridrik Lamberger.[71] Čim je on ostavio toliko novca u svrhu obnove katedrale, ili su postojali planovi o njezinoj obnovi ili se već radilo na tomu. Također se, nažalost, u popisu biskupa Thuza ne precizira koji su se dijelovi katedrale obnavljali. Prema istraživanjima povjesničara umjetnosti, taj je biskup, između ostaloga, dao postaviti nov, zvjezdasti svod u svetištu, što upućuje na opsežnije radove.[72]

Iz kanoničkih popisa rashoda saznajemo ipak malo više informacija. Godine 1491. kanonici su dali 45 forinti za uređivanje svetišta i kora katedrale s obiju strana.[73] Sljedeće su pak godine uložili 90 forinti za obnovu krova iznad središnjega dijela katedrale.[74] Kanonici su također ponekad u svojim oporučnim legatima namjenjivali određen iznos za uređivanje katedrale ili crkvenoga namještaja i ukrasa, orgulja, zvonika.[75]

Njihovi su legati sačuvani tek od druge polovice 15. stoljeća, no to je vjerojatno i prije bio običaj. Osim što se obnavljao 'kostur' katedrale, u drugoj polovici 15. stoljeća događale su se i druge velike promjene u unutrašnjosti.[76] Jedna od njih bila je već spomenuto povećavanje broja oltara. Isprava iz 1481. spominje ih čak devet (**T 1**).[77]

Osim navedenih oltara, u drugim ispravama spominje ih se još nekoliko. Iz isprave iz 1496. godine doznajemo da je kanonik poznat kao Juraj *de Topusko* podigao novi oltar u čast Djevice Marije.[78] Godine 1515. godine prebendar Mihael dotirao je svojim nasljednim posjedima oltar

70 MCZ 11, dok. 5, 288.
71 MCZ 2, dok. 269, 333–334.
72 DEANOVIĆ, 1988, 66.
73 MCZ 11, dok. 7, 294.
74 MCZ 11, dok. 7, 294.
75 MCZ 11, dok. 7, 293, 295–305; dok. 10, 310–311.
76 Vidjeti iz arheološke perspektive: DEANOVIĆ, 1988, 42.
77 Sastavljeno prema MCZ 2, dok. 325, 409.
78 MCZ 2, dok. 383, 507.

Sv. Trojstva.[79] Iste godine spominje se oltar sv. vojvode Emerika, podignut zasigurno da bi se nadomjestilo rušenje župne crkve sv. Emerika ispred katedrale 1510. godine.[80] U župnoj crkvi sv. Emerika nalazio se oltar sv. Bernardina koji je najvjerojatnije nakon 1510. prenesen u zagrebačku katedralu, budući da je sačuvan njegov inventar iz 1513. godine.[81] Znamo još za oltar Svetog Križa kojim je od 1466. godine upravljao komarnički arhiđakon Matija Kelked. Nije doduše sasvim jasno zašto se ne spominje u popisu iz 1481. godine.[82]

Svi ti oltari bili su vezani uz neke posjede i imali svojega rektora. Uvećavanjem njihova broja tako su se ujedno povećavali prihodi Zagrebačkoga kaptola, ali i aktivnosti vezane uz pobožnost.[83] U pogledu unutarnjega izgleda, zasigurno su pojačavali dojam luksuza i raskoši katedrale. To se može zaključiti i s obzirom na očuvane inventare oltara iz 15. i 16. stoljeća: sv. Pavla (1492.), svete Barbare (1513.), svetoga Bernardina (1513.), sv. Doroteje (1513.), sv. vojvode Emerika (1521.), Sv. Trojstva (o. 1522.).[84] Sudeći po jedinom i samo dijelom očuvanom pobočnom krilnom oltaru iz toga doba, sv. Gervazija i Protazija, koji se ne spominje u pisanim izvorima, vjerojatno su postojali još neki oltari o kojima nema više traga u pisanim izvorima. Moguće je da taj oltar nije ostao zapisan u ispravama jer nije bio vezan uz određene posjede u okolici Zagreba i jer je bio dar svjetovne osobe – Mihajla Viteza.[85] To znači i da su se na njemu rijetko (ako uopće) služila misna slavlja. Dojmu raskošne unutrašnjosti uz te oltare treba svakako dodati druge luksuzne i umjetnički vrijedne crkvene predmete i namještaj s kraja 15. i početka 16. stoljeća te posebice oslikane crkvene misale. Jednim su dijelom ti predmeti ostali sačuvani do danas, a dijelom za njih znamo iz sačuvanih inventara i opisa prijašnjih zagrebačkih klerika i povjesničara, poput Rafaela Levakovića, Pavla Rittera Vitezovića i Ivana Krstitelja Tkalčića.[86] Iz jednoga kratkog zapisa iz 1445. godine, koji bilježi težinu i vrijednost neopisane crkvene srebrnine i zlatnine, može se zaključiti da su kanonici za neke svoje potrebe ili potrebe uređenja katedrale znali zalagati stare crkvene predmete.[87] Također, jedan dio crkvenih vrijednosti svakako je bio 'domaće proizvodnje'. Sačuvane su naime dvije isprave o naručivanju izrade srebrne škrinjice za relikvijar nevinoga djeteta od dvojice zlatara, Pavla i Benedikta iz obližnjega Gradeca 1455. godine.[88]

Sljedeća veća promjena koja se tiče katedrale događa se u drugoj polovici 15. stoljeća; bila je to gradnja obrambenoga sustava. Naime, zbog opasnosti od osmanskih osvajanja, Osvald je Thuz uz dopuštenje Matijaša Korvina oko 1469. počeo ograđivati prostor Kaptola nekom vrstom obrambene ograde ili zida i izgradnjom jarka, što je bilo gotovo do 1476. godine.[89] Međutim, već su tada vjerojatno postojali planovi o izgradnji mnogo čvršćega zida s kulama oko same katedrale, u čiju je svrhu biskup Osvald Thuz, između ostaloga, oporučno ostavio velik iznos novca.[90] U doba njegova nasljednika, biskupa Luke Baratina (1500. – 1510.) još nije bio izgrađen čvrsti vanjski zid. Međutim, sačuvani popis rashoda 1501. – 1505. otkriva da je biskup Baratin potrošio deset tisuća zlatnih forinti koje je biskup Thuz oporučno ostavio za obnovu katedrale. Nažalost, u popisu nije precizirano o kakvim je radovima riječ. Pretpostavlja se da se radilo o većim promjenama, budući da je i svota bila pozamašna.[91] Prema istraživanju Lelje Dobronić, jedna od većih arhitektonskih inovacija biskupa Baratina bilo je dodavanje kora ili pregrade u središte katedrale.[92]

Nakon 1510. godine napokon se gradi obrambeni zid s nekoliko kula. Taj nam je, pak, proces moguće rekonstruirati u cijelosti, budući da je bio precizno dokumentiran, a zapisi o tomu ostali sačuvani. Pripreme za gradnju započete su 1510. godine, kad je papa Julije II. odobrio rušenje crkve sv. Emerika, koja je stajala ispred katedrale, i njezino premještanje.[93] Od 1512. do 1520. sačuvani su detaljni popisi rashoda pri izgradnji zidina, koje je Lelja Dobronić analizirala u studiji *Zagrebačka biskupska tvrđa*.[94] Ona je izračunala da je prema tim popisima 1512. – 1520. bilo utrošeno 12.140 zlatnih forinti.[95]

Iz izvora nije moguće jasno ekstrapolirati kako je biskupija namaknula taj novac. Kao što je rečeno, velik dio novca biskupa Thuza bio je utrošen na preuređivanje katedrale, a dio je bio preusmjeren i u obranu Jajca.[96] Prema tvrdnjama ostrogonskoga prepozita Andrije tridesetak godina poslije toga, kardinal Toma Bakač dio toga prihoda prisvojio je za

79 MCZ 3, dok. 114, 134–136; dok. 116–119, 138–145.

80 MCZ 11, dok. 15, 211–213.

81 MCZ 2, dok. 375, 498; MCZ 11, dok. 8, 195.

82 MCZ 2, dok. 252, 310.

83 Detaljnije: VRUČINA, 2023, 200–201.

84 MCZ 11, 6–9, 190–196; dok. 15–16, 211–217.

85 O tome oltaru: DOBRONIĆ, 1994, 40–41; DEANOVIĆ, 1988, 68.

86 Više u DOBRONIĆ, 1994, 42–75; DEANOVIĆ, 1988, 66–70; MUNK 1983. Sačuvani inventari zagrebačke katedrale iz srednjega vijeka: MCZ 11, dok. 1, 125–145 (kraj 14. st.), dok 2, 146–177 (o. 1425.), dok. 3, 178–181 (1474.), dok. 4, 182–187 (1502.), dok. 5, 188–189 (1510.); MHEZ 6, dok. 184, 193–208 (1421.–1425.), dok. 412, 396–418 (o. 1433.).

87 MHEZ 6, dok. 61, 60.

88 MHEZ 7, dok. 265–266, 284–285.

89 MCZ 2, dok. 266, 331; dok. 302, 372, dok. 304, 377–378.

90 MCZ 3, dok. 394, 516–521.

91 MCZ 11, dok. 6, 289–290.

92 DOBRONIĆ, 1994, 59–60.

93 MCZ 3, dok. 75, 79–81; dok. 83, 90–91; dok. 93, 100; dok. 95–96, 109–114.

94 DOBRONIĆ, 1988. Na Hungaricani dostupni su popisi rashoda iz 1512. i 1518. godine: MNL OL, DF 256988 i DF 256775. Onaj iz 1512. transkribirao je i Ivan Krstitelj Tkalčić: MCZ 11, dok. 12, 314–318.

95 DOBRONIĆ, 1988, 28.

96 VRUČINA, 2023, 31.

sebe, kao i dio ostavštine Luke Baratina.[97] U tome pismu iz 1540. kardinala Tomu Bakača naziva gubernatorom Zagrebačke biskupije, iako se u suvremenim izvorima on uvijek nazivao patronom, a ne gubernatorom.[98] Razlika je važna, budući da kao patron biskupije vjerojatno nije imao pravo ubirati prihode. Je li ili nije prisvojio 23.000 forinti, kao što Andrija tvrdi u pismu, ne možemo znati, no vjerojatno je imao istaknutu ulogu u izgradnji utvrde, budući da je Kaptol njegovo ime i grb uklesao na kulu koja je stajala ispred katedrale, zbog čega je poslije nazvana Bakačeva kula.[99] Dapače, s obzirom na natpis i na činjenicu da se u suvremenim dokumentima Bakač spominje kao patron, to bi prije sugeriralo da je sam nekako sudjelovao u financiranju utvrde ili barem spomenute kule. Dio prihoda morao je svakako doći i iz recentno prikupljenih biskupskih i kaptolskih desetina. Početkom 16. stoljeća, nakon brojnih sudskih procesa biskupa Osvalda Thuza sa slavonskim plemstvom, sustav ubiranja crkvene desetine prilično je dobro funkcionirao.[100]

Popisi rashoda koji su ostali kao potvrda gradnje utvrde oko katedrale izniman su izvor informacija o tomu na koji su način strani stručni graditelji i lokalna zajednica sudjelovali u tome velikom pothvatu. Popisi svjedoče i o logističkim problemima s kojima su se graditelji susretali, budući da su kamen dovozili s obližnjega Markuševca.[101]

Nakon izgradnje zida oko katedrale, njezina vizura prilično se izmijenila. Kao što je rečeno, zbog potrebe prostora za zidine srušena je župna crkva sv. Emerika, ali je srušen i hospital sv. Elizabete, čija se točna lokacija ne zna, no zna se da se nalazio u neposrednoj blizini katedrale.[102] Nadalje, kapela sv. Stjepana ugrađena je u jednu od kula katedrale koja postaje biskupskim dvorom.[103] Paradoksalno, zagrebački biskupi rijetko su boravili u Zagrebu do gradnje utvrde, jer su imali dvorove u Ivaniću, Dubravi i Čazmi.[104] Isprava iz 1384. godine (nastala u kontekstu borbi za prijestolje nakon smrti Ludovika Anžuvinca, u kojima je sudjelovao i zagrebački biskup Pavao Horvat) spominje da je u blizini katedrale postojala neka vrsta biskupske rezidencije (*ad curiam ipsius episcopi et cellarium suum Zagrabie habitum*), no vjerojatno je bila jednostavnija i skromnija od palače na biskupskim posjedima istočno od Zagreba.[105]

Gradnja zida uvjetovala je potom i promjenu 'mikrolokacije' na kojoj se održavao srednjovjekovni kaptolski sajam. Iz isprava iz 15. stoljeća znamo da se organizirao na kaptolskom prostoru (*forum nostrum hic in area nostra fieri solitum*), ali vjerojatno ne neposredno ispred katedrale.[106] To se može zaključiti prema činjenici da je do 1510. ispred katedrale bila crkva sv. Emerika, okružena vrtom i potokom.[107] Međutim, nakon izgradnje zidina, sajam je najvjerojatnije bio postavljan ispred njih, čineći taj prostor vrlo dinamičnim i društveno važnim (usp. **sl. 3**). Prostor ispred katedrale bio je, dakle, pravo malo gospodarsko središte u srednjem vijeku, pogotovo ako se prisjetimo da su dva puta godišnje kaptolski i biskupski podanici upravo ispred katedrale donosili dužnu crkvenu desetinu.[108]

Naposljetku, treba postaviti pitanje zašto je baš 15. stoljeće doba tako velikih ulaganja u katedralu i njezinu okolicu. Osmanlije su samo jedan dio odgovora na to pitanje. Jedan od razloga je i u činjenici da se početkom 15. stoljeća, u doba kralja Sigismunda, promijenio način postavljanja biskupa u Zagrebačkoj biskupiji. U doba Arpadovića i Anžuvinaca biskupi su bili uklopljeni u hijerarhijski sustav napredovanja u sklopu kraljevske kancelarije i natjecali su se za više crkvene pozicije s višim prihodima pa se uglavnom nisu dulje zadržavali na zagrebačkoj biskupskoj stolici.[109] U takvim okolnostima, nije bilo ni previše vremena, a vjerojatno ni interesa, za opsežnije građevinske intervencije na katedrali. S druge strane, u doba Eberharda i Ivana Albena, te posebice u doba Osvalda Thuza, koji je upravljao biskupijom čak 33 godine, tim je biskupima Zagrebačka biskupija bila 'stalno' mjesto pa su se mogli fokusirati i na dugoročnije 'reforme' u pogledu upravljanja svojim prihodima i u pogledu ulaganja u vanjsku reprezentaciju.

Zaključak

Zaključno, srednjovjekovni pisani izvori otkrivaju nam relativno malo informacija o izgradnji i obnovama zagrebačke katedrale sve dok ne dođemo do druge polovice 15. stoljeća. Prema tim malobrojnim pisanim izvorima, prvotna građevina zagrebačke katedrale izgrađena je do posljednjega desetljeća 12. stoljeća. Godine 1242. u naletu Mongola katedrala je moguće pretrpjela neka oštećenja, no nije bila do kraja razrušena kako je tvrdila starija historiografija. U svakom slučaju, bilo zbog navedenoga događaja ili nekih drugih, nama nepoznatih razloga, sredinom 13. stoljeća postojala je potreba za

97 MCZ 3, dok. 5, 7–9. Prenosi DOBRONIĆ, 1988, 18–19.

98 Vidjeti primjerice: MCZ 3, dok. 118, 141–144.

99 DOBRONIĆ, 1988, 43; DOBRONIĆ, 1994, 80.

100 Detaljnije u: VRUČINA, 2023, 60–76.

101 Vidjeti: DOBRONIĆ, 1988, 19–29.

102 DOBRONIĆ, 1988, 25.

103 DOBRONIĆ, 1988, 60.

104 Primjerice: MCZ 1, dok. 33, 40; MHEZ 2, gl. 33, dio 1., 31–32.

105 MCZ 1, dok. 327, 306. Prema istraživanjima Lelje Dobronić, ta se rezidencija nalazila na početku današnje Vlaške ulice. DOBRONIĆ, 1988, 60.

106 TKALČIĆ, 1879, dok. 47, 62.

107 MCZ 2, dok. 72, 92–93.

108 MHEZ 2, gl. 33, dio 1., 31–32.

109 Usp. biografije biskupa u: MIROŠEVIĆ, 1995, 95–220.

njenom pregradnjom. Do kraja 1280-ih bila je jednim dijelom obnovljena te se polako u njezinoj unutrašnjosti počinju postavljati dodatni bočni oltari. O katedrali iz 14. stoljeća iz pisanih izvora znamo najmanje; može se tek zaključiti da u tome stoljeću nisu obavljani ekstenzivni radovi. Završavamo s 15. stoljećem, čija je druga polovica ostala prilično dobro dokumentirana. U tom se vremenu ulagalo mnogo i u njezin vanjski i u unutarnji izgled, a do 1522. njezina se vizura potpuno promijenila nakon što je sagrađen vanjski zid oko katedrale, u koji je bio uklopljen i biskupski dvor. Druga polovica 15. stoljeća doba je akumulacije velikih prihoda u Zagrebačkoj biskupiji, a ujedno i težnji da vanjska reprezentacija bude što luksuznija i nadmoćnija. Zagrebačka je katedrala tako pokazatelj da je i u doba Jagelovića Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo bila moćna država, spremna uhvatiti se ukoštac s nadirućim neprijateljem – Osmanlijama, ali i kulturno dominirati. ■

Neobjavljeni izvori

Magyar Országos Levéltár, Budapest [Mađarski državni arhiv]
(Konzultirano preko mrežne stranice Mađarskoga državnog arhiva: https://www.hungaricana.hu/en/
Q szekció: Mohács előtti gyűjtemény [predmohačka zbirka]
Diplomatikai levéltár (DL) [Arhiv diplomatičkih isprava]
Diplomatikai fénykéogyűjtemény (DF) [Zbirka fotografija diplomatičkih isprava]

HRZ

AZINOVIĆ BEBEK ANA, KRMPOTIĆ MARIJANA, Arheološka istraživanja (poglavlje 8.4), u: HRZ, Krasanka Majer Jurišić (prir.), Zagreb, Kaptol: Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. IV, 1431–1471

BUDAK NEVEN, Zagrebačka katedrala (prvostolnica) u povijesnim izvorima (poglavlja 3.1.1.–3.1.12), u: HRZ, Krasanka Majer Jurišić (prir.), Zagreb, Kaptol: Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I, 21–70

Objavljeni izvori i literatura

ANČIĆ MLADEN, Desetljeće od godine 1091. do 1102. u zrcalu vrela, *Povijesni prilozi*, vol. 17, No. 17 (1998.), 233–259

ANČIĆ MLADEN, Dva teksta iz sredine 14. stoljeća. Prilog poznavanju „društvenog znanja" u Hrvatskom Kraljevstvu, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. 3, br. 40 (2013.), 155–199

BARLÉ JANKO, *Naše diecezanske sinode*, Zagreb, 1913., 157–161

BUNTAK FRANJO, *Povijest Zagreba*, Zagreb, 1996.

CD – SMIČIKLAS TADIJA *et al.* (prir.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,* Zagreb, JAZU/HAZU, 1905–1990, sv. 2–3, 5 i 11, sv. 1: 1967.

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 7–90

DOBRONIĆ LELJA, *Zagrebačka biskupska tvrđa*, Zagreb, 1988.

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991.

DOBRONIĆ LELJA, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb, 1994.

FILIPEC KREŠIMIR, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo, 2015.

JERKOVIĆ MARKO, Uprava Zagrebačkog kaptola nad sisačkim vlastelinstvom od 1215. godine do sredine 14. stoljeća, u: *Antiquam fidem: radovi sa znanstvenoga skupa Sisak, 3.–5. prosinca 2010.*, ur. Spomenka Jurić, Darko Terpet, Zagreb, 2011., 149–176

JERKOVIĆ MARKO, *Zagrebački kanonici u 14. stoljeću: institucionalna i društvena povijest katedralne zajednice*, Zagreb, 2018.

KLAIĆ NADA, *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb, 1982.

KRMPOTIĆ LJUDEVIT, Izvještaji o utvrđivanju granica Hrvatskog kraljevstva od 16. do 18. stoljeća, Hannover, Karlobag, Čakovec, 1997.

KROESEN J. E. A., Recentering Side Altars in Medieval Church Interiors. The Example of Late Romanesque Churches in Groningen, u: *The Altar and its Environment*, 1150–1400, ur. J. E. A. Kroesen, V. M. Schmidt, Turnhout, 2009., 147–167

MARGETIĆ LUJO, Zagrebački monasterij, u: *Hrvatska i Crkva u srednjem vijeku*, ur. Lujo Margetić, Rijeka, 2000., 339–348

MAŠIĆ BORIS, *Kasnogotički pećnjaci s Nove Vesi*, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002.

MCZ – TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ (prir.), *Povijesni spomenici slobodnog i kraljevskog grada Zagreba / Monumenta historica liberae et regiae civitatis Zagrabiensis*, sv. 1–3 i 11, Zagreb, 1880.–1905.

MHEZ 2 – TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ (prir.), *Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije / Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis*, Zagreb, 1874.

MHEZ 5–6 – LUKINOVIĆ ANDRIJA (prir.), *Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije. Monumenta historica Episcopatus Zagrabiensis*, sv. 5–7, Zagreb, 1992.–2004.

MIROŠEVIĆ FRANJO (ur.), *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995.

MUNK ZDENKA (ur.), *Riznica zagrebačke katedrale*, katalog izložbe (Zagreb, Muzejski prostor, 31. ožujka – 15. rujna 1983.), Zagreb, 1983.

PELC MILAN, Ius supremi patronatus regis and the Hungarian Holy Rulers in the Liturgical Books of Zagreb' s Bishops around 1500, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 41 (2017.), 7–22

PLOEG VAN DER KEES, How liturgical is a Medieval Altarpiece?, *Studies in the History of Art*, 61 (2002.), 103–121

POW STEPHEN, Hungary's Castle Defense Strategy in the Aftermath of the Mongol Invasion (1241–1242), u: *Fortifications, defence systems, structures and features in the past. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval*

Archaeology of the Institute of Archaeology, ur. Tatjana Tkalčec et al., Zagreb, 2019., 239–250
RATKOVČIĆ ROSANA, Ugarski sveti vladari u srednjovjekovnom zidnom slikarstvu u Zagrebačkoj biskupiji, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 38, No. 1 (2020.), 1–18
RAZUM STJEPAN, Životopis Ivana Krstitelja Tkačića, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 1 (1997.), 7–262
RAZUM STJEPAN, Biskupijski, kaptolski i samostanski arhivi. Nadbiskupijski arhiv Zagreb i Metropolitanska knjižnica Zagreb, *Arhivski vjesnik*, vol. 53, no. 1 (2010.), 101–110
SZENDE KATALIN, *Trust, Authority, and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary*, Turnhout, 2018.
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ (prir.), Izprave XV. vieka iz „crvene knjige" zagrebačkog kaptola, *Starine JAZU*, XI (1879.), 19–75
VRUČINA PETRA, Okolnosti nastanka Statuta Zagrebačkog kaptola: korporativni identitet pod okriljem anžuvinske dinastije, u: *Zadarski mir: prekretnica anžuvinskog doba*, ur. Mladen Ančić, Antun Nekić, Zadar, 2022., 249–280
VRUČINA PETRA, *Gospodarski sustav Zagrebačkog kaptola u 14. i 15. stoljeću*, doktorski rad, Zadar, Sveučilište u Zadru, 2023.

CD – *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
MCZ – *Monumenta historica liberae et regiae civitatis Zagrabiensis*
MHEZ – *Monumenta historica Episcopatus Zagrabiensis*

Summary

Petra Vručina

WHAT DO MEDIEVAL SOURCES SAY ABOUT THE ZAGREB CATHEDRAL

The paper discusses the oldest surviving written sources that mention the cathedral of Zagreb. Most of them are preserved in the Archives of the Archdiocese of Zagreb and were published by Ivan Krstitelj Tkalčić in the 19th century. According to scarce written sources from the 12th century, the original building of the Zagreb cathedral was built in the last decade of the 12th century at the latest. In 1242, the cathedral was raided by the Mongols, but the sources are inconclusive as to whether the cathedral was destroyed entirely or not. In any case, by the end of the 1280s, it was partially renovated, and additional side altars began to be installed in its interior. The least is known about the cathedral from written sources from the 14th century. It can only be concluded that no extensive construction work was carried out during that period. There is indirect proof that Bishop Ivan Alben (1421–1433) had some repairs done to the church. The second half of the 15th century is fairly well documented. Significant investments were made in both its exterior and its interior appearance during this time. By 1522, its appearance had been completely transformed after the construction of the outer wall around it, which included the bishop's palace. These changes shaped the appearance of the Zagreb cathedral for centuries to come.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, Middle Ages, medieval altars, medieval fort, bishops of Zagreb

Marijana Krmpotić
Ana Azinović Bebek
Boris Mašić

Arheološka istraživanja unutar i oko zagrebačke katedrale

Marijana Krmpotić
Hrvatski restauratorski zavod
https://orcid.org/0000-0002-1050-2173
mkrmpotic@hrz.hr

Ana Azinović Bebek
Hrvatski restauratorski zavod
https://orcid.org/0000-0002-2063-6466
aazinovic@hrz.hr

Boris Mašić
Muzej grada Zagreba
https://orcid.org/0000-0003-2327-0751
bmasic@mgz.hr

Prethodno priopćenje / Preliminary communication
Primljen / Received: 18. 7. 2024.

UDK: 904:[27-523.41(497.5 Zagreb)"19/20"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.4

SAŽETAK: Dosadašnji arheološki podaci o položaju na kojem je smještena zagrebačka katedrala i općenito o području Kaptola izuzetno su oskudni, a zbog opsegom vrlo ograničenih istraživanja, njihove rezultate često je teško ili nemoguće interpretirati. Sveobuhvatna istraživanja unutar katedrale mogla bi rezultirati definiranjem kompletnog tlocrta „predtatarske katedrale", odnosno crkve čiji su temelji djelomično istraženi s vanjske strane južnog zida starijeg dijela katedrale. Unutar katedrale također treba očekivati i ostatke temelja zidova Timotejeve katedrale, čime bi se konačno definirao njezin originalni tlocrt i utvrdio odnos sa starijom građevinom kojoj pripadaju temelji masivnih kontrafora u južnom zidu.

KLJUČNE RIJEČI: katedrala, Zagreb, arheološka istraživanja

Zagrebačka katedrala nažalost nije dovoljno arheološki istražena. Povremena istraživanja provedena 1956., 1971. i 1981. godine te u nekoliko navrata od 2016. do 2020. godine, nisu dovoljna za donošenje konkretnih zaključaka. Ipak, otvorila su nam neka pitanja i omogućila sagledavanje potencijalnih problema u budućim istraživanjima. Jasno je da su istraživanja nužna za vjerodostojno tumačenje i definiranje arhitektonskih mijena na zagrebačkoj katedrali.

S obzirom na kompleksnu situaciju koja podrazumijeva brojne faze gradnje, postojanje groblja i očekivane različite druge intervencije koje su ostavile traga u arheološkim slojevima, što je uobičajeno na arheološkim nalazištima u gradskim sredinama, za dobivanje cjelovite slike potrebna su arheološka istraživanja na većoj površini. Istraživanja unutar katedrale mogla bi rezultirati definiranjem kompletnog tlocrta „predtatarske katedrale", odnosno crkve čiji su temelji djelomično istraženi s vanjske strane južnog zida starijeg dijela katedrale. Također je još otvoreno pitanje prve katedrale – je li nakon osnivanja biskupije neka postojeća crkva proglašena katedralom ili je podignuta nova? Unutar katedrale treba očekivati i ostatke temelja zidova Timotejeve katedrale, čime bi se konačno definirao njezin originalni tlocrt i utvrdio odnos sa starijom građevinom kojoj pripadaju temelji masivnih kontrafora u južnom zidu. U ovom tekstu donosi se pregled dosadašnjih arheoloških radova unutar katedrale, kao i pokušaj sagledavanja šireg prostora Kaptola u svrhu boljeg tumačenja i planiranja budućih arheoloških istraživanja.

Arheološka istraživanja 1956. godine

Prva arheološka istraživanja na prostoru neposredno uz katedralu provedena su 1956. godine,[1] kad je istraženo devet sondi („iskopi I – IX") na prostoru između kapele

1 Voditeljica istraživanja bila je Ana Deanović.

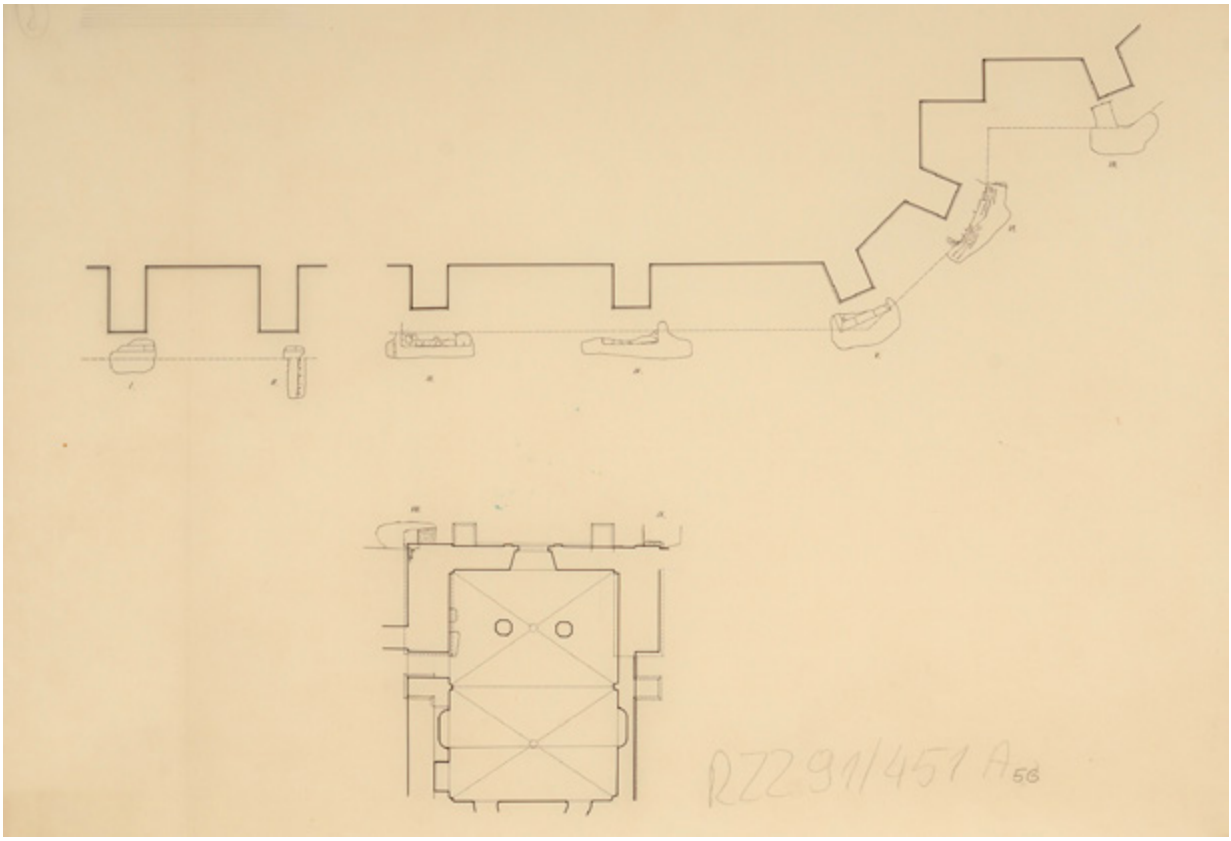
1. Skica svih do sada učinjenih arheoloških sondi u katedrali i oko nje (izrada: M. Krmpotić, 2023.)
Drawing of all archaeological probes carried out so far in and around the cathedral (M. Krmpotić, 2023)

sv. Stjepana i južnog zida katedrale, od kojih sedam uz kontrafore katedrale („iskopi I – VII") i dvije uz sjeverni zid kapele („iskopi VIII – IX") (**sl. 1** i **2**). Uz te sonde, spominju se i iskopi između kapele i katedrale do relativne dubine od dva metra, u kojima nisu evidentirani nepokretni arheološki nalazi, nego samo veće količine građevinske šute.[2] Istraživanja su uslijedila nakon otkrića dijela starijeg zida s dva vjerojatno ranogotička kontrafora ugrađena u sjeverni dio zapadnog i istočnog zida kapele sv. Stjepana, a u istim je istraživanjima pronađen i mali predromanički kapitel uzidan kao spolija u sjeverni zid kapele.[3] Kontrafori su izgrađeni od klesanaca šupljikavog vapnenca sa Zagrebačke gore te međusobno povezani temeljima na kojima leži sjeverni zid kapele, znatno dubljima i drugačije strukture od temelja njezinih ostalih zidova. U arheološkim sondama 1956. godine istraženi su temelji tih kontrafora, pri čemu su uz temelje zapadnog (u „iskopu VIII") nađeni i ostaci zida smjera zapad – istok koji bi mogao biti istovremen kontraforima.[4] U sondama uz kapelu pronađeni su i ostaci temelja kapeli istovremenih, manjih i pliće temeljenih kontrafora, kao i temelji lukova koji su podupirali kontrafore na južnom zidu katedrale, a bili su srušeni u Bolléovoj obnovi.[5]

U sondama uz kontrafore starijeg dijela lađe (Timotejeve katedrale) evidentirani su stariji temelji izgrađeni od „širokog pločastog kamenja".[6] Ostaci starijih temelja ispod istočnog kontrafora južne apside građeni su od grubo obrađenog kamenja, širi su i drugačijeg načina gradnje od ostalih temelja starijih kontrafora nađenih uz južni zid lađe Timotejeve katedrale. Unutar te sonde pronađena su i dva kosturna groba, ukopana u sloj sterilne ilovače, na relativnoj dubini od 1,67 m. Pokojnici su ležali paralelno s temeljima, orijentirani u smjeru sjeveroistok – jugozapad, ruku položenih uz tijelo.[7] U dostupnoj dokumentaciji ne spominju se nikakvi nalazi iz grobova pa se može pretpostaviti da su pokojnici pokopani bez grobnih priloga ili drugih dijelova odjeće ili opreme izrađenih od trajnih materijala.

Arheološka istraživanja provedena 1956. godine, premda mala opsegom, omogućila su definiranje elemenata starije građevine. Temelji njezinih kontrafora ustanovljeni su u sondama uz sjeverni zid kapele sv. Stjepana te

2 DEANOVIĆ, 1963, 13–32.
3 DEANOVIĆ, 1960, 67–72, ilustracija 19.
4 DEANOVIĆ, 1963, 17.
5 DEANOVIĆ, 1963, 16–17.
6 DEANOVIĆ, 1963, 17–19.
7 DEANOVIĆ, 1963, 20, 25.

2. Nacrt arheoloških sondi istraženih 1956. godine (MKM, RZZ91/451A56)
Drawing of archaeological probes explored in 1956 (MKM, RZZ91/451A56)

u sondama postavljenima uz južni zid Timotejeve katedrale. Iz uzdužnog presjeka (zapad – istok) struktura istraženih u sondama uz južni zid katedrale primjetno je da su strukture starijih kontrafora u „iskopima III – V" ostale sačuvane otprilike do iste visine, tj. javljaju se na relativnoj dubini od oko 0,8 m ispod površine. Na istoj razini u „iskopu V" završavaju temelji te počinje gradnja klesancima s okapnicom na dnu,[8] što može upućivati na razinu poda starije građevine. Nacrtna dokumentacija iz istraživanja[9] pokazuje da se spomenuti temelji pojavljuju ispod sloja ilovače pomiješane s pepelom, koji se javlja isključivo uz Timotejev dio katedrale, a uz južnu je apsidu probijen gradnjom temelja nađenih u „iskopu VI". Stratigrafija u dijelu uz kasnogotički dio lađe je drugačija pa na tom dijelu potpuno nedostaje spomenuti sloj ilovače s pepelom. Stratigrafska situacija u „iskopu VI", uz južnu apsidu katedrale, pokazuje da su temelji nađeni ispod postojećeg kontrafora mlađi od onih uz Timotejev dio lađe, a stariji od postojećeg kontrafora. Također su jedino tim istraživanjima zabilježeni grobni ukopi.

Nadzor zemljanih radova unutar katedrale 1981. godine

U ljeto 1981. godine provedeni su radovi zemljanog iskopa radi uvođenja centralnog grijanja na prostoru katedrale.[10] Iskop u obliku rovova širine između 0,8 i 1 m i relativne dubine do 0,8 m proveden je s vanjske strane pilona u južnoj i sjevernoj lađi te u glavnoj lađi kod spoja istočnog, bazilikalnog sklopa sa zapadnim, dvoranskim sklopom katedrale (**sl. 1** i **3**).[11] Deset godina prije, 1971. godine, bio je proveden i iskop na prostoru sakristije, gdje je na relativnoj dubini od 0,4 m pronađen stariji pod od kamenih ploča kvadratnog tlocrta, dimenzija između 60 i 80 cm i žućkasto-bijele boje.[12] U iskopima rovova za polaganje cijevi za centralno grijanje pronađeni su ostaci zidanih struktura koji se prema materijalu i načinu gradnje mogu svrstati u tri tipa: temelji građeni od klesanog kamenja, temelji građeni od lomljenog vapnenca s vapnenim vezivom te ostaci ožbukanog i oslikanog zida. Temelji zidova izgrađeni od klesanog kamenja evidentirani su duž pilona u južnoj (br. 1 i 8 na **sl. 3**) i sjevernoj lađi (br. 7 na **sl. 3**). Kod polupilona na spoju svetišta s južnom apsidom evidentiran je jugoistočni ugao pretpostavljene građevine (br.

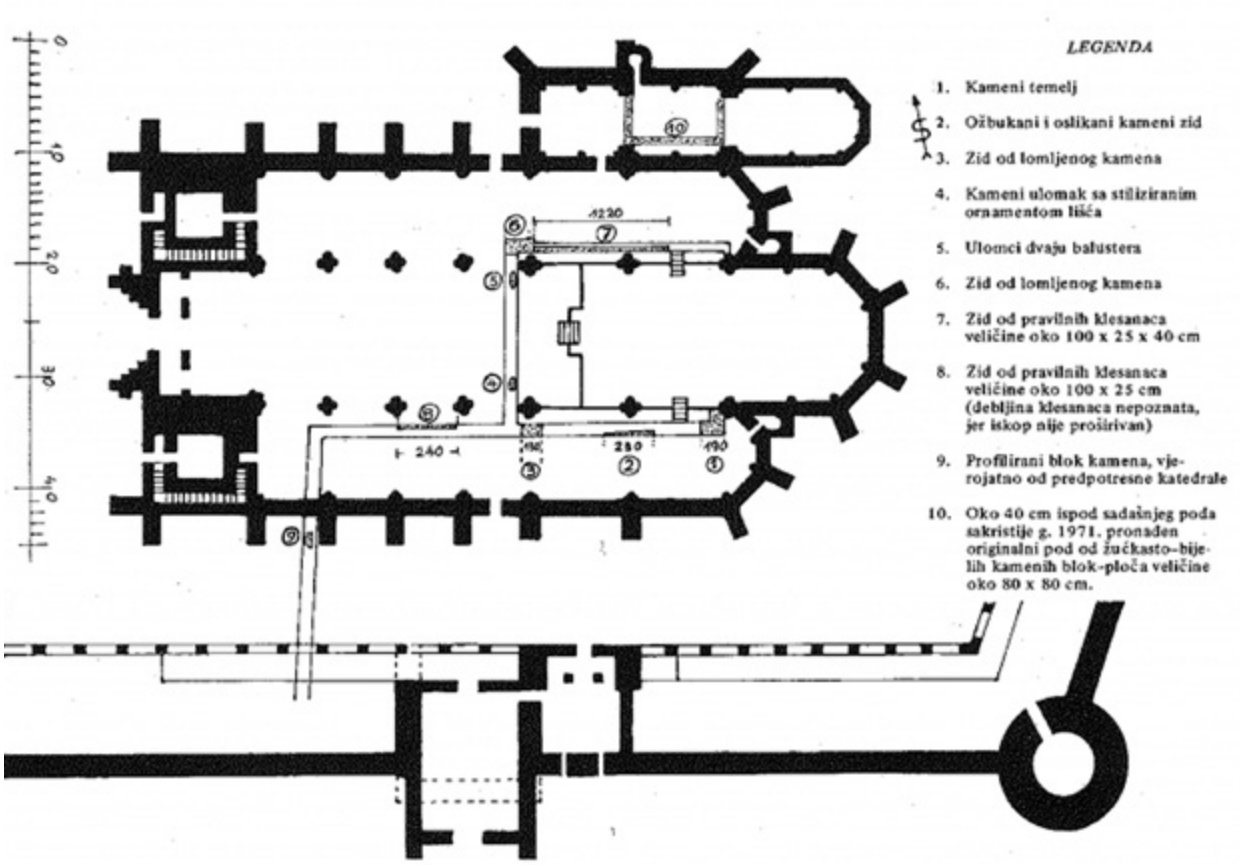
8 DEANOVIĆ, 1963,18–19.

9 Nacrtna dokumentacija: Planoteka IPU u Zagrebu, Zagrebačka katedrala i Arhiv Deanović, Inv. br. 2617/1957; Dokumentacija MKM RH, Katedralni sklop, Kapela sv. Stjepana, Ana Deanović.

10 Nadzor iskopa proveo je Antun Ivandija.

11 IVANDIJA, 1981, 1–4, sl. 1; KOZG, ŠAVORA, IVEKOVIĆ, 1981.

12 IVANDIJA, 1981, 2, 4, sl. 1.

3. Tlocrt katedrale s ucrtanim iskopom za potrebe uvođenja centralnog grijanja i nalazima iz 1981. godine (izvor: IVANDIJA, 1981, 2, sl. 1)
Floor plan of the cathedral showing the area excavated for central heating and findings of 1981 (from: IVANDIJA, 1981, 2, Fig. 1)

1 na **sl. 3**), dok je u zapadnom sklopu katedrale otkopan dio zida dužine 2,4 m (br. 8 na **sl. 3**). Dio zida građenog od klesanaca otvoren je u sjevernoj lađi u dužini od 12,2 m s obrađenim završetkom kod današnjeg stubišta prema svetištu (br. 7 na **sl. 3**). Za gradnju opisanih struktura upotrijebljen je vrlo tvrd kamen, guste strukture i svijetle boje. Nije zabilježeno da je ijedan od zidova današnje katedrale građen od takvoga kamena; Antun Ivandija pretpostavlja da je riječ o ostacima neke druge, starije građevine.[13] Drugom tipu struktura pripadaju temelji izgrađeni od lomljenog vapnenca s vapnenim vezivom. Na takav su način zidani temelji širine 1,3 m i smjera sjever – jug, pronađeni na prijelazu istočnog u zapadni sklop u južnoj (br. 3 na **sl. 3**) i sjevernoj lađi (br. 6 na **sl. 3**). Premda ti zidovi leže otprilike u liniji sa zapadnim zidom sakristije i zapadnim zidom kapele sv. Stjepana, struktura im se razlikuje od one zidova sakristije i kapele, pa Antun Ivandija pretpostavlja da se radi o temelju zida koji je podržavao emporu, a u teoriji je mogao biti na mjestu starijeg zida katedrale.[14] Trećem tipu struktura pripada ostatak zida smjera zapad – istok, dužine oko 2,3 m, ožbukan i oslikan tamnim (crnim) prugama na bijeloj podlozi (br. 2 na **sl. 3**).[15]

Osim zidanih struktura, pri iskopu je nađeno i nekoliko kamenih arhitektonskih ulomaka. U glavnoj lađi pronađeni su ulomak ugaone kamene ploče ukrašene stiliziranim biljnim motivima (br. 4 na **sl. 3**) i dva oštećena balustera kamene ograde (br. 5 na **sl. 3**), dok je u iskopu s vanjske strane južnog zida katedrale evidentiran profilirani kamen (br. 9 na **sl. 3**). Antun Ivandija pretpostavlja da bi ulomak ugaone ploče mogao biti dio arhitrava oltarnog retabla, a s obzirom na materijal izrade pojedinih oltara te preseljenje oltara sv. Jeronima, vjeruje da je pripadao oltaru sv. Kuzme i Damjana ili drugom oltaru sv. Jeronima.[16] Balusteri kamene ograde izrađeni su od grubozrnatog pješčenjaka žućkaste boje, od kakvoga su napravljeni i arhitektonski dijelovi starog Vinkovićeva portala katedrale. Vjerojatno su pripadali korskoj pregradi koja se protezala na spoju istočnog, bazilikalnog i zapadnog, dvoranskog sklopa. Na sebi imaju tragove žute boje kojom je u 18. stoljeću bila obojena unutrašnjost katedrale te se pretpostavlja da su srušeni pri uklanjanju

13 IVANDIJA, 1981, 1–4, 10–11, sl. 1.
14 IVANDIJA, 1981, 1–3, 8–9, sl. 1.
15 IVANDIJA, 1981, 1–2, sl. 1.
16 IVANDIJA, 1981, 1–2, 4–6, sl. 1, sl. 4.

srednjeg dijela pregrade prema nalogu biskupa Vrhovca, oko 1800. godine.[17] Za ulomak arhitektonske profilacije od sivog šupljikavog vapnenca nađen izvan katedrale uz njezin južni zid, Antun Ivandija navodi da moguće potječe s katedrale prije potresa ili je riječ o neupotrijebljenom elementu iz Bolléove obnove.[18]

Prema načinu i materijalu zidanja, strukture pronađene u iskopu za potrebe uvođenja centralnog grijanja unutar katedrale pripadale bi najmanje trima fazama ili objektima. Međutim, s obzirom na izuzetno malu površinu iskopa, na sadašnjem stanju istraženosti i prema sačuvanoj dokumentaciji, te strukture nije moguće pouzdano interpretirati niti povezati s ostacima starije, vjerojatno ranogotičke građevine, ustanovljenima u istraživanjima Ane Deanović. Temelji spomenute građevine uz južni zid katedrale pojavljuju se na relativnoj dubini od oko 0,8 m, što je oko 1,25 m ispod poda katedrale (izdignutog za 0,44 m u odnosu na prostor južno od nje). Prema postojećim podacima, može se pretpostaviti da se otprilike na toj visini nalazio pod spomenute građevine čiji je nadzemni dio, sudeći prema nalazima u „iskopu V“ iz 1956. godine, bio izgrađen od klesanaca. Kako je iskop za centralno grijanje bio proveden do dubine od 0,8 m ispod poda katedrale, što znači gotovo oko 0,5 m više od očekivane hodne razine iz vremena starije građevine, nije vjerojatno da se ostaci temelja pronađeni u lađama mogu povezati s tom ranogotičkom gradnjom.

Arheološka istraživanja od 2016. do 2018. godine

Na inicijativu Prvostolnog kaptola zagrebačkog, Muzej grada Zagreba proveo je od 2016. do 2018. godine arheološka istraživanja na prostoru sjeverno od katedrale (sl. 1).[19] Sonda 1 postavljena je 2016. godine na potezu od kule ‘puškarnice’ i bedema prema sakristiji, u dimenzijama 10 x 3 m. Sjeverni rub sonde činili su temelji kule i bedema te je primijećeno da su u istraženom dijelu temelji kule zidani kvalitetnije od temelja bedema, što upućuje na vjerojatno angažiranje stranih majstora za zidanje kula.[20] U sondi su pronađeni ostaci zidane vapnenice popločene opekom i podijeljene drvenim pregradama u tri dijela, u omjerima 1 : 1 : 2 (sl. 4). U sjevernom je dijelu ostalo sačuvano gašeno vapno, dok su druga dva bila zapunjena šutom. Pokretni arheološki nalazi evidentirani u zapuni vapnenice upućuju na to da je korištena tijekom Bolléove obnove katedrale nakon potresa 1880. godine. Među nalazima iz zapune ističe se ulomak kamene skulpture muškarca, od koje je sačuvan dio torza (sl. 5). Pretpostavlja

4. Ostaci vapnenice u sondi 1, arheološka istraživanja 2016. godine (sekundarna dokumentacija MGZ-a: MGZ-SZ-54, sl. 35, snimka: B. Bošković, 2016.)
Remains of limestone in probe 1, archaeological excavations in 2016 (MGZ secondary documentation: MGZ-SZ-54, fig. 35, B. Bošković, 2016)

17 IVANDIJA, 1981, 1–3, 5–7, sl. 1, sl. 5.

18 IVANDIJA, 1981, 2, 4–6, sl. 1, sl. 6.

19 Voditelj istraživanja bio je Boris Mašić, muzejski savjetnik – arheolog.

20 U vrijeme gradnje spomenute kule, 1518./1519. godine, spominje se angažman majstora Petra Nijemca. DOBRONIĆ, 1988, 16, 17.

se da skulptura potječe iz vremena oko 1643. godine, kad je biskup Benedikt Vinković od klesara Kozme Müllera iz Krškog naručio izradu portala, zamijenjenog novim u Bolléovoj obnovi katedrale.[21] Uklanjanjem južnog dijela vapnenice otkriven je sjeverozapadni ugao temelja građevine izrađen od kamenih klesanaca, spolija profiliranih arhitektonskih elemenata te sitnog lomljenog kamenja. Širina temelja od 0,9 do 1,1 m te njihova dubina od 1,3 m sugeriraju da se radi o ostacima objekta znatne visine. Kako bi se objekt potpuno tlocrtno definirao, 2017. godine sonda je proširena prema istoku i jugu. Tlocrtna dispozicija otkrivenih zidanih struktura ostavila je otvorenim pitanje svrhe i namjene te gradnje. O vremenu gradnje, podatke pružaju u temelje ugrađene spolije profiliranih arhitektonskih elemenata, među kojima je i kapitel samostojećeg stupa (**sl. 6**). Kapitel je vrlo sličan primjerku iz same katedrale, pripisanom radionici iz kruga Petra Parlera te datiranom oko 1400. godine.[22] Dio sonde južno od sjevernog zida istražen je do arheološki sterilnog sloja – zdravice. Neposredno iznad zdravice nalazio se sloj vapnene žbuke čija visina odgovara onoj ostataka podnice nađene u kutu koji zatvaraju sjeverni i zapadni zid pa se može pretpostaviti da je riječ o ostacima poda koji je postavljen na sterilnoj zemlji. Na sterilnoj su zemlji također pronađeni ostaci ognjišta iz prapovijesnog razdoblja (**sl. 7**).

Sonda 2 postavljena je 2017. godine oko tri metra zapadno od sonde 1 u dimenzijama 3,5 x 1 m. Iskopom je utvrđeno da se na tom dijelu nalazi više od dva metra dubok jednolični kulturni sloj zemlje s malo opeke i kamenja.

Iste je godine otvorena sonda 3 uz svetište katedrale između sjevernog i sjeveroistočnog kontrafora. Postavljena je u dužini od devet metara od svetišta prema istoku te u širini od tri metra, a poslije je u zapadnom dijelu proširena prema sjeveru do najveće širine od sedam metara. Neposredno ispod recentne hodne površine nađena je prva temeljna stopa apside te od opeke zidan sustav odvodnje iz 19. stoljeća, građen kao nadsvođeni kanal koji se veže na zidanu četvrtastu akumulaciju. Iskopom unutar zidane akumulacije evidentirana su još tri proširenja temelja apside. U proširenju sonde prema sjeveru, ispod recentnih infrastrukturnih instalacija ustanovljeni su ostaci prapovijesnog, vjerojatno eneolitičkog, kulturnog sloja sa zapečenom zemljom i, djelomično ukopani u zdravicu, negativi zidova građenih od opeke. Za zidanje je upotrijebljena kvalitetna opeka, ujednačenih dimenzija i karakteristika, proizvedena vjerojatno u jednom mahu i u jednoj radionici. Evidentirani su temelji zida smjera sjeverozapad – jugoistok te jugozapadni kut nekog objekta. Prema tlocrtnoj dispoziciji otkriveni ostaci temelja nisu u korelaciji s postojećim zidovima katedrale. Istraženi dio unutrašnjosti objekta bio je zapunjen šutom, dok su temelji bili ukopani u zdravicu, što upućuje na podrumsku prostoriju.

U radovima uz katedralu 2017. godine, pri iskopu za polaganje plinske instalacije, pronađena je i kositrena ploča s lijesa biskupa Aleksandra Alagovića (30. 12. 1760. – 18. 3. 1837.) (**sl. 8**), te je pohranjena u Muzeju grada Zagreba.[23]

Terenski uviđaji 2020. godine

Tijekom radova na sanaciji posljedica potresa koji je zadesio Zagreb 22. ožujka 2020. godine, djelatnici Muzeja grada Zagreba proveli su nekoliko uviđaja. Terenski uviđaji provedeni su u travnju 2020. godine, na poziv Prvostolnog kaptola zagrebačkog. Pri deniveliranju hodne plohe u apsidalnom dijelu katedrale, u sloju građevinske šute i morta kojim je nakon potresa 1880. godine bio izdignut pod apside, pronađena su četiri ulomka nadgrobne ploče Luke Baratina (**sl. 9**), zagrebačkoga biskupa od 1500. do 1510. godine. Nadgrobna ploča biskupa Luke Baratina bila je uklonjena pri postavljanju novoga mramornog poda u svetištu 1703. godine, kad je razbijena i upotrijebljena u novom podu.[24] Do ovoga nalaza bila su poznata tri ulomka ploče, danas pohranjena u Hrvatskom povijesnom muzeju.[25] Nadgrobna ploča biskupa Baratina ponajbolji je renesansni kiparski rad na području kontinentalne Hrvatske, a prema posljednjim istraživanjima izrađena je od kamena iz Gersche, kamenoloma u blizini Ostrogona, te je vjerojatno djelo majstora Johannesa Fiorentinusa.[26]

Ostali arheološki nalazi s Kaptola

U blizini katedrale, na području zagrebačkog Kaptola, evidentirani su arheološki nalazi koji nisu neposredno vezani uz katedralu, ali upućuju na način korištenja šireg prostora u određenim razdobljima (**sl. 10**). U rušenju Bakačeve kule na prostoru ispred katedrale, u Arheološki muzej u Zagrebu dospjeli su primjerci ranosrednjovjekovnog nakita bez točnih okolnosti nalaza. Svaka od četiri pronađene naušnice pripada drugom tipu: jedna je lijevana sa zvjezdolikim privjeskom, jedna predstavlja karičicu sa spiralnim završetkom, jedna karičicu s lančanim privjescima, a jedna je lijevana grozdolikog tipa.[27] Prema tipološkim analogijama, pronađeni primjerci mogu se datirati

21 KORADE, 1995, 323.

22 VALENTIĆ, PRISTER, 2002, 19, kat. 3.

23 MGZ-67319.

24 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 23; BRUNŠMID, 1912, 183–184.

25 HPM-PMH 6732.

26 PELC 2006; PELC 2021.

27 VINSKI, 1952, 30, 51, sl. 8–11; VINSKI, 1960, 54–55, T. 17: 50–53; DEMO, 2007, 23–24, sl. 23, 24.

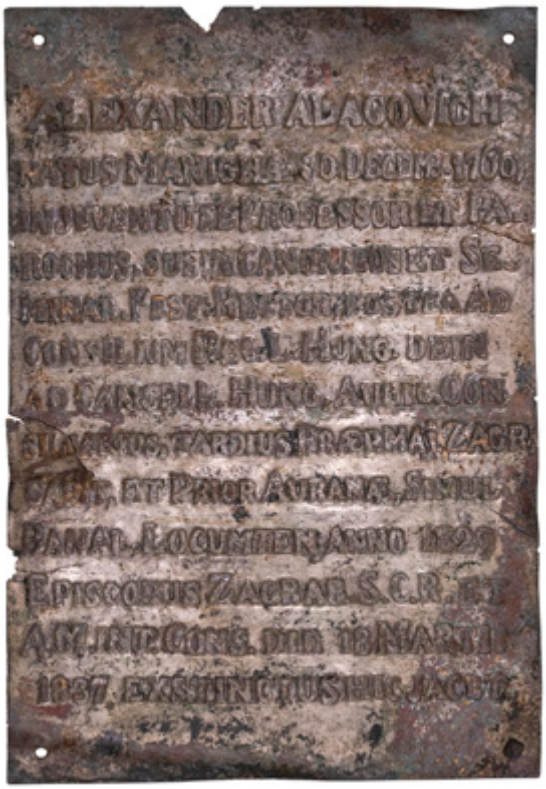
5. Ulomak kamene skulpture iz zapune vapnenice u sondi 1, arheološka istraživanja 2016. godine (sekundarna dokumentacija MGZ-a: MGZ-IMD-2, snimka: B. Bošković, 2017.)
Fragment of a stone sculpture from the limestone fill in probe 1, archaeological excavations in 2016 (MGZ secondary documentation: MGZ-IMD-2, B. Bošković, 2017)

7. Ostaci prapovijesnog ognjišta sjeverno uz katedralu, arheološka istraživanja 2017. godine (sekundarna dokumentacija MGZ-a: MGZ-F-13289, snimka: B. Bošković, 2017.)
Remains of a prehistoric hearth north of the cathedral, archaeological excavations in 2017 (MGZ secondary documentation: MGZ-F-13289, B. Bošković, 2017)

6. Kapitel stupa uzidan kao spolija u temelje objekta u sondi 1, arheološka istraživanja 2017. godine (sekundarna dokumentacija MGZ-a: MGZ-SZ-49, sl. 25, snimka: B. Bošković, 2017.)
Column capital built as spolia into the foundations of the building in probe 1, archaeological excavations in 2017 (MGZ secondary documentation: MGZ-SZ-49, Fig. 25, B. Bošković, 2017)

8. Kositrena ploča s lijesa biskupa Aleksandra Alagovića (sekundarna dokumentacija MGZ-a: MGZ-KRP-139, 7, snimka: D. Doračić, 2023.)
Tin plate from the coffin of Bishop Aleksandar Alagović (MGZ secondary documentation: MGZ-KRP-139, p. 7, D. Doračić, 2023)

9. Dijelovi nadgrobne ploče Luke Baratina s označenim ulomcima pronađenima 2020. godine (sekundarna dokumentacija MGZ-a: MGZ-SZ-78, sl. 8, snimka: B. Bošković, 2020.)
Parts of the tombstone of Luka Baratin with fragments found in 2020 (MGZ secondary documentation: MGZ-SZ-78, Fig. 8, B. Bošković, 2020)

10. Položaji arheoloških nalaza oko katedrale: 1. ispred katedrale / Bakačeva kula; 2. Kaptol 29a; 3. Gamula; 4. Kaptol 8; 5. Kaptol 28; 6. Opatovina / ispred crkve sv. Franje (podloga: Geoportal DGU; izrada: M. Krmpotić, 2023.)
Locations of archaeological finds around the cathedral: 1. in front of the cathedral / Bakač Tower; 2. Kaptol 29a; 3. Gamula; 4. Kaptol 8; 5. Kaptol 28; 6. Opatovina / in front of the church of St Francis (background: Geoportal DGU; made by: M. Krmpotić, 2023)

od sredine 8. do kraja 10., odnosno početka 11. stoljeća.[28] Kako je pri niveliranju trga ispred katedrale 1935. godine pronađen velik broj ljudskih kostiju, postoji mogućnost da se radi upravo o ostacima ranosrednjovjekovnog groblja s kojega potječu i spomenute naušnice.[29] Na prostoru ispred katedrale zemljani su radovi ponovno provedeni kad su se postavljale električne instalacije 1968. godine. Iskopan je rov koji se protezao preko temelja Bakačeve kule prema sjevernoj kaptolskoj kuli u dužini od 21,5 m. Pri iskopu je ponovno pronađena velika količina dislociranih ljudskih kostiju.[30] Spomenute kosti mogle bi biti vezane i uz groblje oko župne crkve sv. Emerika koja se nalazila ispred katedrale, a srušena je u vrijeme gradnje utvrde oko nje 1513. godine prema zahtjevu biskupa Luke Baratina.[31] U iskopu za postavljanje električnog voda, uz temelje Bakačeve kule (građene od grubo obrađenog tesanog kamenja) pronađeni su i temelji zida smjera zapad – istok, građeni od opeke. Također se spominju nalazi životinjskih kostiju, željeznih čavala, ulomaka crkvenih prozora i keramike, koji pripadaju „mlađoj građevnoj fazi na Kaptolu".[32]

S vanjske strane sjevernog bedema katedrale, u dvorištu Kaptol 29a (br. 2 na **sl. 10**), 2004. godine provedena su manja arheološka istraživanja u kojima je otvorena sonda dimenzija 9 x 5 m.[33] U južnom profilu sonde otkriveni su temelji bedema izgrađeni od nepravilnog i grubo klesanog kamenja pomiješanog s opekom, a primijećene su i kamene spolije.

Položaj Gamula (br. 3 na **sl. 10**), probno istražen 1951. godine, smješten je iza jugoistočnog krila nadbiskupske palače, danas u parku Ribnjak. Radi se o humku visine od oko tri metra istraženom probnom sondom dužine 12,6

28 DEMO, 2007, 23–24.

29 VINSKI, 1952, 51. Groblje ispred katedrale sigurno je postojalo, ali je vjerojatno pripadalo crkvi sv. Mirka koja je stajala ispred zidina koje su okruživale katedralu. FILIPEC, 2015, 331, bilj. 894.

30 KOZG, Kaptol (Kaptol 30, ispred katedrale), Radovi na dokumentaciji prilikom kopanja rova radi postavljanja električnog voda, ZG-360.

31 DOBRONIĆ, 1991, 209–211.

32 KOZG, Kaptol (Kaptol 30, ispred katedrale), Radovi na dokumentaciji prilikom kopanja rova radi postavljanja električnog voda, ZG-360.

33 Istraživanja je proveo Muzej grada Zagreba, a voditelj istraživanja bio je Boris Mašić, muzejski savjetnik – arheolog.

m i širine 1,5 m na sjeverozapadnom dijelu. U sondi su pronađeni ostaci obrambene strukture koja se sastojala od dva reda drvenih palisada i središnjeg zida na koji su se naslanjali vodoravni i kosi drveni potpornji okomitih balvana. Ostaci obrambene fortifikacije pružaju se u smjeru prema istočnoj kuli utvrde oko katedrale te se mogu usporediti s najstarijim prikazom zagrebačkog Kaptola, vjerojatno iz 1528. godine, na kojem je na jugoistočnom dijelu prikazana palisada kao dodatna vanjska fortifikacija oko katedrale koja se proteže između istočne i južne kule (**sl. 11**). Pokretni arheološki nalazi evidentirani u slojevima šute koji su prekrivali ostatke obrambene strukture svjedoče da u 17. stoljeću ta fortifikacija više nije postojala.[34]

U dvorištu kurije na Kaptolu 8 (br. 4 na **sl. 10**) 2001. godine provedena su zaštitna arheološka istraživanja vezano uz gradnju svećeničkog mirovnog doma.[35] U sjevernom dijelu dvorišta kurije (sonda 1) evidentirane su u zdravicu ukopane jame i prokopi iz 14. stoljeća i duboko ukopani objekt iz 17. – 18. stoljeća. U zapadnom dijelu dvorišta (sonda 3) pronađeni su slojevi bogati arheološkim materijalom, ponajviše keramičkim. Ispod humusa javlja se sloj iz 18. – 19. stoljeća, koji leži na sloju iz 14. – 15. stoljeća. Iz 14. stoljeća potječe i objekt temeljen na oblucima te u jednoj fazi prepravljan sekundarno upotrijebljenim opekama. U središnjem dijelu dvorišta (sonda 2) pronađene su rupe od drvenih stupova i otpadna jama. Većinu pokretnih arheoloških nalaza prikupljenih u dvorištu Kaptola 8 čine ulomci pećnjaka i keramičkog posuđa, a većina materijala može se datirati u razdoblje od 13. do 15. stoljeća.

Arheološka istraživanja provedena u dvorištu Kaptola 28 (br. 5 na **sl. 10**) tijekom 2016. godine obuhvatila su istraživanje dviju sondi u sjeverozapadnom i jugozapadnom dijelu dvorišta.[36] U sjeverozapadnom dijelu istražen je dio radioničkog kompleksa iz 16. i 17. stoljeća. U jugozapadnom dijelu dvorišta Kaptola 28 definirani su zidovi horizonta gradnje kurije iz 16. ili 17. stoljeća. Na prostoru između zidova evidentirani su manji i veći ukopani objekti iz kasnosrednjovjekovnog i novovjekovnog razdoblja, među kojima su i rupe od stupova. Uz ostale pokretne nalaze, u tom su dijelu dvorišta pronađeni i malobrojni ulomci ranosrednjovjekovnih keramičkih posuda porozne fakture, ukrašeni češljastim snopovima ili snopovima pojedinačno izvedenih valovnica koji datiraju iz 8. – 9. stoljeća te potvrđuju ranosrednjovjekovni horizont naseljavanja na Kaptolu prije osnutka biskupije.

Zaštitna arheološka istraživanja na Opatovini (br. 6 na **sl. 10**) provedena su 2002. godine, nakon što su prilikom arheološkog nadzora radova rekonstrukcije kanala i vodoopskrbnog cjevovoda bili uočeni ostaci ljudskih kostura. Istraživanja je proveo Arheološki muzej u Zagrebu na poziciji pred zapadnim ulazom u crkvu sv. Franje.[37] Istražene su tri sonde ukupne površine 82,5 m².[38] Najstarije nalaze na toj lokaciji čine ostaci ranosrednjovjekovnog naselja, znatno oštećeni ukopom kasnosrednjovjekovnoga groblja na istom položaju. Utvrđeno je postojanje stambenih poluzemunica s unutarnjim ognjištem obrubljenim kamenom. Na temelju nalaza ulomaka keramičkih posuda, izdvojene su dvije srednjovjekovne faze, od kojih je starija datirana u razdoblje između kasnog 8. i sredine 10. stoljeća, a mlađa pripisana razdoblju od druge polovice 10. ili ranog 11. do 13. stoljeća.[39] Povijesni i arhivski izvori svjedoče o tome da su se franjevci na Opatovinu doselili u prvoj polovici 13. stoljeća, dok je crkva podignuta vjerojatno u drugoj polovici istog stoljeća,[40] a svjetovno groblje oko nje razvilo se nekoliko desetljeća nakon njezine gradnje u 13. stoljeću. Kako se veći broj grobova nastavlja prema istoku, pod današnji zapadni zid crkve, očigledno je da je prva franjevačka crkva bila manjih dimenzija. Današnje gabarite franjevačka crkva je dobila produženjem lađe prema zapadu tijekom 17. stoljeća.[41] Na istraženom dijelu pred zapadnim ulazom u crkvu grobovi iz prve polovice 14. stoljeća su rijetki. Najbrojniji su ukopi iz druge polovice 14. i 15. stoljeća, dok se početkom 16. stoljeća broj grobova smanjuje, a onda je, sredinom istoga stoljeća, pokapanje pokojnika na tom groblju potpuno prestalo.[42]

S prostora Kaptola poznato je još nekoliko slučajnih nalaza, među kojima je najstariji nalaz polirane kamene sjekire s rupom za nasad, datirane u 4. tisućljeće pr. Kr., u razdoblje eneolitika.[43] Na Kaptolu su zabilježeni i nalazi iz antičkog razdoblja. Nadgrobni spomenik Akonije Silvije s kraja 1. ili početka 2. stoljeća izvađen je iz zida nadbiskupske gospodarske zgrade 1878. godine,[44] a kasnoantička opeka pronađena je ispod mramornog pločnika kapele sv. Stjepana. U ovom je kontekstu potrebno spomenuti i slučajne nalaze rimskog novca iz potoka Medveščaka.[45]

34 VINSKI GASPARINI, 1958, 35–48, Ilustracije 1–8.

35 Istraživanja je proveo Muzej grada Zagreba, a voditelj istraživanja bio je Boris Mašić, muzejski savjetnik – arheolog.

36 Istraživanja je proveo Muzej grada Zagreba, a voditelj istraživanja bio je Boris Mašić, muzejski savjetnik – arheolog.

37 Rezultati istraživanja objavljeni su u: DEMO, 2007.

38 DEMO, 2007, 12–20, sl. 11.

39 DEMO, 2007, 26–31, 47.

40 DEMO, 2007, 33.

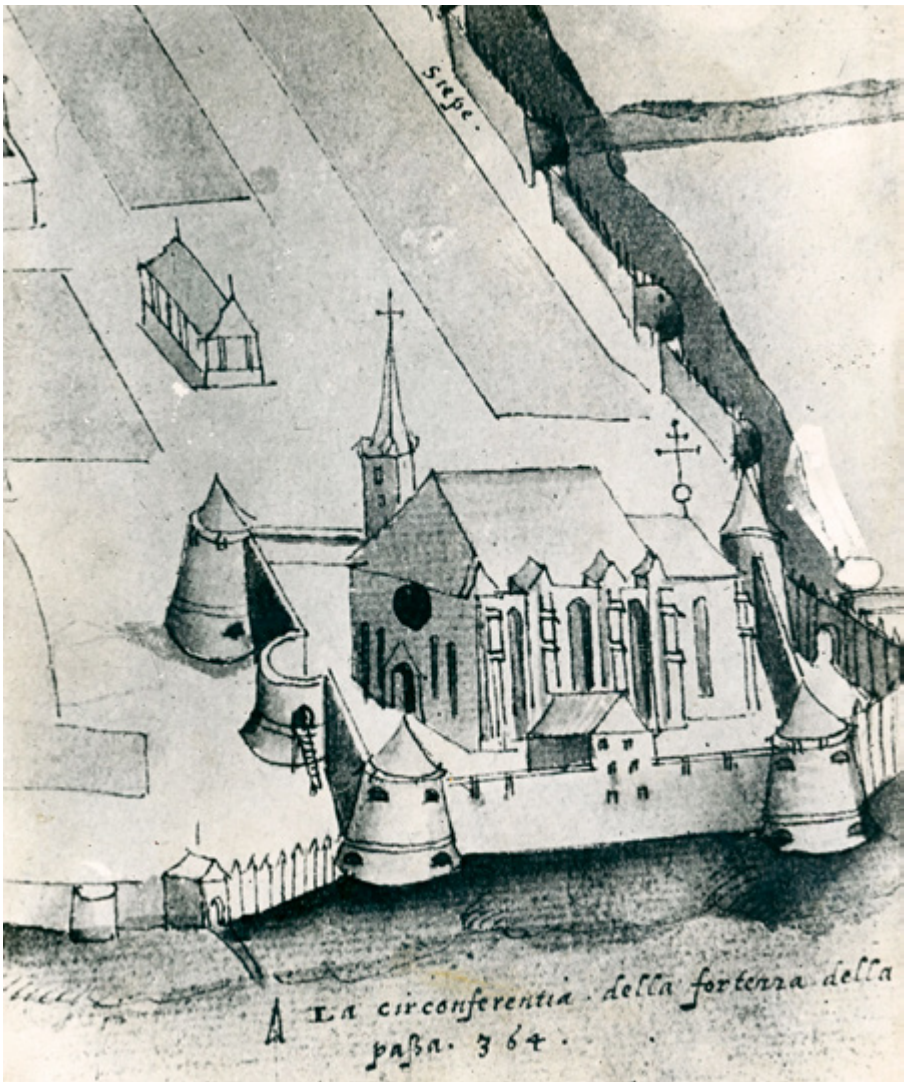
41 DEMO, 2007, 34–35.

42 DEMO, 2007, 47.

43 VINSKI GASPARINI, 1981, 109, 111, sl. 1: 1; BAKARIĆ, 1994, 84, kat. jed. 30.

44 RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1994, 104, kat. jed. 148.

45 BRUNŠMID, 1900, 217; DUKAT, 1996, 65–68; DUKAT, MIRNIK, 2005, 139–142, 146–147.

11. Zagreb, katedrala s bedemima i kulama, prikaz vjerojatno iz 1528. godine (MKM RH, Fototeka kulturne baštine, inv. br. 914, br. neg. V-305)
Zagreb, cathedral with ramparts and towers, view probably from 1528 (MKM RH, Cultural-Heritage Photo Archive, inv. no. 914, neg. no. V-305)

U istom je potoku nađen i velik broj bakrenog, brončanog i srebrnog novca iz razdoblja od 15. do 19. stoljeća.[46]

Zaključna razmatranja

Dosadašnji arheološki podaci o položaju na kojem je smještena katedrala i općenito području Kaptola izuzetno su oskudni, a zbog opsegom vrlo ograničenih istraživanja, njihove rezultate često je teško ili nemoguće interpretirati. Postojeći podaci upućuju na najranije naseljavanje toga prostora još u prapovijesti, vjerojatno u razdoblju eneolitika. Može se očekivati da su zbog intenzivnih kasnijih aktivnosti, ponajprije građevinskih, ti najstariji slojevi najvećim dijelom uništeni, posebice unutar i oko same katedrale. Pojedinačni nalazi iz razdoblja antike otvaraju mogućnost naseljavanja Kaptola i tijekom toga razdoblja. No kako se u jednom slučaju radi o spoliji antičkoga nadgrobnog spomenika, u drugom o jednoj antičkoj opeci te u trećem o slučajnim nalazima novca u potoku, moguće je da oni potječu i s nekog drugog položaja u blizini Kaptola. Sigurno je potvrđeno naseljavanje Kaptola u ranom srednjem vijeku prije osnutka biskupije, još od druge polovice 8. ili 9. stoljeća. Dva su prirodno zaštićena položaja u središtu današnjega grada Zagreba bila pogodna za naseljavanje u ranom srednjem vijeku. Jedan je Gradec, koji se nalazi na višem i strmom padinom bolje branjenom položaju nekadašnje prapovijesne gradine, a drugi je Kaptol, okružen močvarama i potocima.[47] Materijalni ostaci iz toga razdoblja ustanovljeni su na položaju Bakačeve kule, Kaptola 28 i Opatovine. S prostora ispred katedrale, na kojem se nalazila Bakačeva kula, potječu nalazi ranosrednjovjekovnog ženskog nakita datiranog od sredine 8.

46 BRUNŠMID, 1900, 217; DUKAT, 1996, 70; DUKAT, MIRNIK, 2005, 142–157.

47 FILIPEC, 2015, 208.

do prijelaza 10. u 11. stoljeće, koji upućuju na vjerojatan položaj groblja. Ostaci istovremenog naselja utvrđeni su dvjestotinjak metara sjeverozapadno, na Opatovini ispred franjevačke crkve, a pokretni arheološki nalazi iz 8. – 9. stoljeća nađeni su i na lokaciji Kaptol 28. Sudeći prema poznatim podacima, to je naselje živjelo kontinuirano i u razvijenom srednjem vijeku, kad u 13. stoljeću dolaze franjevci, osniva se samostan i gradi crkva uz koju se razvija svjetovno groblje. Ostaci naseljavanja iz te faze, kad se na području starijega naselja grade samostan i crkva te nastaje groblje, pronađeni su na lokaciji Kaptola 8, stotinjak metara južnije. Naseobinski slojevi na tom položaju upućuju na kontinuitet života do 15. stoljeća, istovremeno groblju na Opatovini. Najkasnije iz 16. stoljeća datiraju i ostaci vanjske obrambene konstrukcije oko katedrale otkriveni na Gamuli, koja u sljedećem stoljeću više nije bila u funkciji.

Na položaju katedrale na najstariju srednjovjekovnu gradnju upućuje nalaz kamenog kapitela uzidanog u temelje sjevernog zida kapele sv. Stjepana. Ana Deanović prema stilskim karakteristikama taj kapitel pripisuje predromanici i datira najkasnije u kraj 11. ili početak 12. stoljeća te ga povezuje s Ladislavovom crkvom.[48] Josip Stošić smatra da se taj kapitel može datirati i znatno prije,[49] dok ga Zorislav Horvat smješta u 12. stoljeće ili početak 13. stoljeća, što bi podrazumijevalo da ni temelji u koje je ugrađen ne mogu biti stariji od toga razdoblja.[50] Prema Ani Deanović, nakon osnutka biskupije najprije je bila sagrađena mala Ladislavova crkva koja bi zadovoljavala najnužnije potrebe, a u drugoj polovici 12. stoljeća „predtatarska katedrala". Dodatni argument za tu tezu su kameni ulomci ugrađeni kao spolije u apsidi pobočne kapelice sv. Marije u katedrali.[51] Tom najstarijem vremenu pripadao bi i ulomak menze nađen u zidu, na čije se kontrafore naslonila kapela sv. Stjepana.[52]

Ostaci starijih kontrafora pronađeni u sjevernom zidu kapele sv. Stjepana te ispod istočnog dijela južnog zida katedrale dokazuju postojanje starije građevine. Na te se ostatke s južne strane naslonila kapela sv. Stjepana, dok su na sjevernom dijelu ti temelji iskorišteni za podizanje južnog zida Timotejeve katedrale. Navedeni temelji mogu se usporediti s prikazom katedrale na najstarijem pečatu zagrebačkoga Kaptola iz 1297. godine, na kojem se s južne strane katedrale nalazila prigradnja. Ana Deanović tu fazu opisuje kao „predtatarsku katedralu" i pretpostavlja da se radilo o trobrodnoj troapsidalnoj crkvi, kakve su bile uobičajene u 12. stoljeću u doba Arpadovića. Sudeći prema spomenu pokopa biskupa Prodana u lađi katedrale oko 1175. godine, o čemu izvještava Ivan arhiđakon gorički, pretpostavlja da je do toga vremena katedrala morala biti gotova, ostavljajući mogućnost da su zvonici bili sagrađeni poslije.[53] Opseg oštećenja katedrale u tatarskoj provali nije poznat, no s obzirom na to da su Tatari progonili Belu IV. i zato se nisu zadržavali, vjerojatno nije bila porušena, nego samo oštećena, prije svega požarima. Obnova katedrale u gotičkom stilu uslijedila je za biskupa Timoteja (1263. – 1287.). Prema povijesnim izvorima i rezultatima skromnih arheoloških istraživanja, spomenuta je obnova zapravo podrazumijevala gradnju od starih temelja. Tada je sagrađen istočni dio današnje katedrale: sakristija i tri apside, ispred kojih je bilo nužno sagraditi barem kratke lađe,[54] dok su zapadni dijelovi lađa sagrađeni tijekom 14. i 15. stoljeća.[55]

Dok se ostaci kontrafora pronađeni u sjevernom zidu kapele sv. Stjepana i temeljima južnog zida Timotejeve katedrale mogu povezati sa starijom, vjerojatno ranogotičkom građevinom, tzv. predtatarskom katedralom, ostatke zidanih struktura pronađenih unutar katedrale na sadašnjem stupnju istraženosti nije moguće pouzdano interpretirati. Također trenutno nije moguće interpretirati ni djelomično istražene strukture evidentirane u sondama sjeverno od katedrale, izuzev vapnenice korištene tijekom Bolléove obnove i sustava odvodnje iz 19. stoljeća nađenog uz svetište katedrale. U svakom slučaju, ostaci zidanih struktura pronađeni unutar katedrale i neposredno uz nju različitih su karakteristika, što se odnosi ponajprije na materijal i način gradnje te upućuju na različite faze, odnosno objekte. Dok su temelji starijih kontrafora u južnom zidu katedrale i sjevernom zidu kapele izgrađeni od lomljenog kamena, unutar katedrale nađene su strukture građene i od lomljenog kamena i one sagrađene od klesanog kamenja, kao i ostaci ožbukanog i oslikanog zida. Sjeverno uz katedralu, uz spomenutu vapnenicu i sustav odvodnje, evidentirani su ostaci zidane strukture građene od klesanog kamenja sa spolijama arhitektonskih profilacija, kao i oni građeni od opeke. Također je potrebno spomenuti nalaze kosturnih grobova uz južnu apsidu katedrale, kao i vjerojatno groblje zapadno od nje, koje se prostiralo na položaju Bakačeve kule, no nepoznato je koliko se protezalo prema istoku, odnosno prema današnjoj katedrali.

S obzirom na opisanu kompleksnu situaciju koja podrazumijeva brojne faze gradnje, postojanje groblja i očekivane različite druge intervencije koje su ostavile traga u arheološkim slojevima, što je uobičajeno na arheološkim

48 DEANOVIĆ, 1960, 67–72; DEANOVIĆ, 1963, 22–24; DEANOVIĆ, 1988, 18–19.

49 STOŠIĆ, 1994, 107.

50 HORVAT, 1989, 15.

51 DEANOVIĆ, 1988, 18.

52 DEANOVIĆ, 1960, 67–72; KARAMAN, 1963, 9; DEANOVIĆ, 1988, 18.

53 DEANOVIĆ, 1988, 20–21.

54 DEANOVIĆ, 1988, 40–42; DOBRONIĆ, 1991, 23–25.

55 DEANOVIĆ, 1988, 56–58; DOBRONIĆ, 1991, 29–33.

nalazištima u gradskim sredinama, za dobivanje cjelovite slike potrebno je provođenje arheoloških istraživanja na većoj površini. Istraživanja unutar same katedrale mogla bi rezultirati definiranjem kompletnog tlocrta „predtatarske katedrale", odnosno crkve čiji su temelji djelomično istraženi s vanjske strane južnog zida starijeg dijela katedrale. Također je još uvijek otvoreno pitanje prve katedrale – je li nakon osnivanja biskupije neka postojeća crkva proglašena katedralom ili je podignuta nova? Imajući u vidu kontinuitet svetoga mjesta i pretpostavku da se radilo o manjoj građevini, prvotna katedrala najvjerojatnije se nalazila u gabaritima današnje. Unutar katedrale također treba očekivati i ostatke temelja zidova Timotejeve katedrale, čime bi se konačno definirao njezin originalni tlocrt i utvrdio odnos sa starijom građevinom kojoj pripadaju temelji masivnih kontrafora u južnom zidu. ■

Izvori

IPU

Planoteka, Zagrebačka katedrala i Arhiv Deanović, inv. br. 2617/1957

KOZG

Kaptol (Kaptol 30, ispred katedrale), Radovi na dokumentaciji prilikom kopanja rova radi postavljanja električnog voda, ZG-360

ŠAVORA BISERKA, IVEKOVIĆ DRAGICA, Kaptol – Zagreb, Nadzor nad radovima uvođenja centralnog grijanja, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, 1981., ZG-77

MKM RH

Katedralni sklop, Kapela sv. Stjepana, Ana Deanović

Literatura

BAKARIĆ LIDIJA, 30. Zagreb – Opatovina, u: *Zagreb prije Zagreba: arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine*, katalog izložbe (Zagreb, MGZ, prosinac 1994. – veljača 1995.), ur. Ante Rendić Miočević, Zagreb, 1994., 84

BRUNŠMID JOSIP, Stari novci iz potoka Medveščaka u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu,* 4/1 (1900.), 217

BRUNŠMID JOSIP, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu. Dio II., *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu,* 12/1 (1912.), 129–197

DEANOVIĆ ANA, Srednjovjekovna arhitektonska plastika u Stjepanovoj kapeli na Kaptolu, u: *Iz starog i novog Zagreba,* II, Zagreb, 1960., 67–84, Ilustracije 19–22

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala u okvirima prvih iskapanja, u: *Iz starog i novog Zagreba,* III, Zagreb, 1963., 13–32

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 7–90

DEMO ŽELJKO, *Opatovina, tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti*, Zagreb 2007.

DOBRONIĆ LELJA, *Zagrebačka biskupska tvrđa*, Zagreb, 1988.

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991.

DUKAT ZDENKA, Nalazi novca na širem području grada Zagreba, u: *Arheološka istraživanja u Zagrebu i zagrebačkoj okolici i arheologija i obnova*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 17, 1996., 65–71

DUKAT ZDENKA, MIRNIK IVAN, Stari novci iz potoka Medveščaka u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu,* 38 (2005.), 139–159

FILIPEC KREŠIMIR, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo, 2015.

HORVAT ZORISLAV, *Strukture gotičke arhitekture. Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske*, knj. 47, Zagreb, 1989.

IVANDIJA ANTUN, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, *Croatica Christiana periodica,* V/8 (1981.), 1–13

KARAMAN LJUBO, Bilješke o staroj katedrali, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU*, 11/1–2 (1963.), 1–46

KORADE MIJO, Biskup Benedikt Vinković 1637–1642, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 315–325

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.

PELC MILAN, Ugarske kiparske radionice i renesansa u sjevernoj Hrvatskoj, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti,* 30 (2006.), 67–80

PELC MILAN, Nadgrobna ploča zagrebačkoga biskupa Luke od Segeda (Luke Baratina), *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 45 (2021.), 43–52

RENDIĆ-MIOČEVIĆ ANTE, 148. Zagreb – Kaptol, u: *Zagreb prije Zagreba: arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine*, katalog izložbe (Zagreb, MGZ, prosinac 1994. – veljača 1995.), ur. Ante Rendić Miočević, Zagreb, 1994., 104

STOŠIĆ JOSIP, Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva o zagrebačkoj biskupiji, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije, 1094.–1994.*, katalog izložbe, (Zagreb, MGC – Muzej Mimara, Zagreb, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), ur. Tugomir Lukšić, Ivanka Reberski, Zagreb 1994., 102–130

VALENTIĆ MIRKO, PRISTER LADA, *Zbirka kamenih spomenika*, drugo dopunjeno izdanje, Zagreb, 2002.

VINSKI ZDENKO, Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čađavica, *Starohrvatska prosvjeta,* 2 (1952.), 29–56

VINSKI ZDENKO, Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i njegovoj okolici, u: *Iz starog i novog Zagreba,* II (1960.), 47–65, Ilustracije 11–18

VINSKI GASPARINI KSENIJA, Noviji arheološki nalazi s područja grada Zagreba, u: *Tkalčićev zbornik: zbornik radova posvećenih sedamdesetogodišnjici Vladimira Tkalčića*, sv. II, Zagreb, 1958., 35–48, Ilustracije 1–8
VINSKI GASPARINI KSENIJA, Prethistorijski nalazi s područja Zagreba i okolice, u: *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 6, 1981., 109–127

IPU – Institut za povijest umjetnosti / Institute of Art History
KOZG –Konzervatorski odjel u Zagrebu / Conservation Department in Zagreb
MGZ – Muzej grada Zagreba / Zagreb City Museum
MKM RH – Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske / Republic of Croatia, Ministry of Culture and Media

Summary

Marijana Krmpotić, Ana Azinović Bebek, Boris Mašić

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH WITHIN AND AROUND ZAGREB CATHEDRAL

Archaeological research conducted in 1956, though limited in scope, allowed the identification of elements of an older structure. The foundations of buttresses were identified in probes along the northern wall of the Chapel of St Stephen and in those placed along the southern wall of Timotheus' Cathedral.

Archaeological monitoring was carried out in 1971 (in the sacristy) and in 1981 during excavations for the installation of central heating in the cathedral. Remnants of masonry structures were discovered that can be categorized, on the basis of their material and construction methods, into three types: foundations built with cut stone, foundations built with broken limestone and lime mortar, and remnants of plastered and painted walls.

While the remains of the buttresses found in the northern wall of the Chapel of St Stephen and in the foundations of the southern wall of Timotheus' Cathedral can likely be associated with an older, probably early Gothic structure – commonly referred to as the 'pre-Tatar cathedral' – the masonry structures discovered within the cathedral cannot be reliably interpreted at the current stage of research.

At the initiative of the church in Zagreb, the Zagreb City Museum conducted archaeological research north of the cathedral from 2016 to 2018. This research documented a lime kiln from the time of Bollé's renovation of the cathedral, a 19th-century drainage system, prehistoric structures, and remnants of stone sculptures.

During the work to repair damage caused by the earthquake that struck Zagreb on 22 March 2020, staff from the Zagreb City Museum conducted several site inspections.

The text also references all archaeological research or monitoring conducted during excavations near the cathedral, in the broader area of Zagreb's Kaptol, shedding light on how the area was used during various historical periods.

KEYWORDS: cathedral, Zagreb, archaeological research

Povijest izgradnje zagrebačke katedrale do početka 16. stoljeća – kratki pregled dosadašnjih spoznaja

Matko Marušić

Matko Marušić
Institut za povijest umjetnosti
https://orcid.org/0000-0001-9208-3111
mmarusic@ipu.hr

Pregledni rad / Scientific review
Primljen / Received: 21. 11. 2024.

UDK: 726:[27-523.41(497.5 Zagreb)"11/15"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.5

SAŽETAK: U radu se, u povodu predstavljanja novih konzervatorskih istraživanja zagrebačke katedrale u posebnom broju časopisa *Portal*, donosi sažet pregled teza o njezinu postanku i građevnom razvoju od otprilike 12. do početka 16. stoljeća. Razlažu se u dosadašnjoj literaturi prepoznate ključne točke u graditeljskoj povijesti zdanja, uključujući problem njegova izgleda od 11. do prve polovice 13. stoljeća ('Ladislavova' i „predtatarska" katedrala), opsežnih gotičkih promjena tijekom druge polovice 13. stoljeća („Timotejeva faza") te (do)gradnje brodova tijekom 14. i 15. stoljeća. Donose se kratki osvrti na iznesene teze te se ističe nužnost daljnjih povijesnoumjetničkih istraživanja koja bi, uz preciznije razlikovanje određenih etapa gradnje, također trebala jasnije definirati njihova podrijetla i izvorišta.

KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, srednji vijek, građevni razvoj, arhitektura, historiografija

Zagrebačka katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, unatoč opsežnoj obnovi nakon potresa 1880. godine, znatnim dijelom čuva ostatke srednjovjekovne faze gradnje. Vizualni i identitetski pečat katedrale, s dva monumentalna tornja na pročelju i cjelovitim uređenjem interijera (napose svetišnoga dijela, gdje su zamijenjeni stupovi i svodovi), neosporno je neogotički, no na obodnim zidovima i stupovlju brodova razaznaju se faze gradnje od 13. do 16. stoljeća. Time je sama građevina i dalje osnovni dokument za razumijevanje njezina razvoja, iako joj je taj status – zbog radikalnosti neogotičke obnove i uvjerenja u potpuni gubitak srednjovjekovnog sloja – prije često bio negiran.[1]

Proučavanje sloja prije druge polovice 13. stoljeća nužno se zaustavlja na spekulativnoj razini jer pisani izvori ne pružaju pouzdane oslonce za uspostavljanje kronologije gradnje, pa čak ni precizne ubikacije najranijih zdanja. Raspravlja se je li u trenutku osnivanja Zagrebačke biskupije 1094. godine već postojala crkva ili se ona tada nanovo podiže te kakvog je arhitektonskog tipa bila nova građevina, čija je gradnja počela tijekom druge polovice 12. stoljeća, a posvetio ju je Andrija II. 1217. godine. Navedene etape povijesti zagrebačke katedrale nisu vidljive u tkivu današnje građevine, no sâm spomenik, unatoč navedenim, razmjerno velikim očuvanim dijelovima iz srednjega vijeka, ne daje jednoznačne odgovore o svojem daljnjem razvoju.

Na stranicama koje slijede – kao vrlo sažet uvod specijalističkim studijama sabranima u posebnom izdanju časopisa *Portal* – iznosi se pregled najvažnijih razmišljanja

1 Obnova je, prema projektu Friedricha von Schmidta, bila planirana i prije potresa, no nakon što je 9. prosinca 1880. godine konstrukcija pretrpjela znatna oštećenja, moralo se pristupiti mnogo radikalnijem zahvatu, pod vodstvom Hermana Bolléa. Kritika suvremenika bila je žestoka te je tijekom većega dijela 20. stoljeća zadržano izrazito negativno stajalište o voditelju radova i samoj intervenciji, zbog čega se, barem prešutno, negirala arhitektonska i povijesna vrijednost katedrale. Istraživači njezinih srednjovjekovnih slojeva osjećali su potrebu isticati taj širi kontekst recepcije spomenika čiju su davnu prošlost tumačili, a najbolji je primjer A. HORVAT, 1959, 245.

1. Pečatnjak Stolnog kaptola iz 1371. godine – kopija izvornika iz 1297. godine (snimka: G. Vranić, 2020.)
Seal of the Cathedral Chapter from 1371 – copy of the original from 1297 (G. Vranić, 2020)

o srednjovjekovnoj katedrali (tj., kako smo vidjeli, katedralama) s naglaskom na povijesnoumjetnička istraživanja od sredine 20. stoljeća do danas. 'Srednjovjekovna' faza zagrebačke katedrale mnogo je dulja od granica koje uobičajeno vežemo za istoimeno razdoblje. Donja granica su nerazjašnjeni početci katedralnog sklopa u ranom srednjem vijeku (sigurno u 11. stoljeću, a moguće i prije), a gornja se granica može 'rastegnuti' čak do sredine 17. stoljeća. Uistinu, ključna graditeljska faza koja je počela u drugoj polovici 13. stoljeća simbolički je zaključena dovršetkom južnog zvonika i opsežnim projektom zamjene svodovlja tek 1644. godine te je takva – najvećim dijelom – preživjela do potresa 1880. godine, odnosno obnove koja je uslijedila. Ovaj pregled obuhvaća dio toga dugog razdoblja: zaustavlja se s građevinskim zahvatima početkom 16. stoljeća, a problematizira, dakle, teze o mogućem izgledu crkve prije 13. stoljeća te slijed gradnje i probleme arhitektonskog rješenja zdanja iz druge polovice istoga stoljeća, no koje će biti dovršeno stoljećima poslije.[2]

Arhivski izvori na temelju kojih istraživači mogu graditi pretpostavke iznenađujuće su oskudni.[3] O katedrali se, međutim, zarana počelo pisati, a njezinu je povijest prvi ukoričio Baltazar Adam Krčelić u djelu *Povijest Stolne crkve zagrebačke*, objavljenom na latinskom 1770. godine.[4] U 19. stoljeću, nekoliko desetljeća prije razornog potresa i obnove, objavljeni su i danas nezaobilazni radovi Ivana Kukuljevića Sakcinskog (1856.) i Karla Weissa (1860.), potonji s vrijednim arhitektonskim snimkama Josepha Lipperta.[5] Uoči stilskog restauriranja u drugoj polovici 19. stoljeća arhitekt Friedrich von Schmidt gotičku fazu zagrebačke katedrale prvi je povezao s europskim spomenicima onoga doba, kako francuskim tako i njemačkim.[6] Proučavanje katedrale tijekom prve polovice 20. stoljeća, nakon što je ona postala 'neogotički' spomenik, obilježio je Gjuro Szabo člankom objavljenim 1929. godine u *Narodnoj starini*.[7] Zbog kratkog formata ovog teksta, ne mogu se nabrojiti svi važni autori koji su o katedrali pisali; u 20. stoljeću valja izdvojiti Ljubu Karamana, Anu Deanović, Zorislava Horvata, ali i druge, o čijim će tezama biti riječi na stranicama koje slijede.

'Ladislavova' i „predtatarska" katedrala

Starija je literatura pretpostavljala da je stolnicu počeo graditi kralj Ladislav (na tronu od 1077. do 1095.) nakon utemeljenja biskupije potkraj 11. stoljeća, no da je građevina dovršena tek nakon više od stotinu godina.[8] Poslije je diplomatičkom analizom sačuvanih isprava osporen Ladislavov udio u gradnji katedrale, koja se u izvorima nazivala *monasterium* (što su istraživači pogrešno tumačili kao 'samostan').[9] Kako bilo, tipične crkve toga vremena na području kontinentalne Hrvatske i obližnje Ugarske su jednobrodne, zaključene polukružnom ili poligonalnom apsidom, što je – iako sasvim hipotetski – mogao biti slučaj i s najranijom crkvom.[10] Ana Deanović smatrala je da su ostatci ziđa i potpornjaka, koji su na dubini većoj od dva metra ustanovljeni arheološkim istraživanjima sredinom 20. stoljeća, ostatci te građevine.[11] Budući da

2 Za pregled zahvata na građevini u sljedećim stoljećima vidjeti: HORVAT-LEVAJ, 2025.

3 Analizu srednjovjekovnih izvora u ovom izdanju donosi: VRUČINA, 2025.

4 Važni su i podatci koje donose Rafael Levaković, Benedikt Vinković i Ivan Tomko Mrnavić, no zbog sažetosti ovoga prikaza, njihova pisanja se ne iznose.

5 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856; WEISS, 1860.

6 Citirano prema: DEANOVIĆ, 1988, 14.

7 SZABO, 1929.

8 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 2; SZABO, 1929, 6. Sličnog je mnijenja bio i Ljubo Karaman, pretpostavivši početak gradnje u Ladislavovo vrijeme i dovršenje za njegovih nasljednika. KARAMAN, 1963, 7. Usporedi tekst Nevena Budaka u: HRZ, BUDAK, 2023.

9 KLAIĆ, 1981.

10 DEANOVIĆ, 1988, 18–20.

11 DEANOVIĆ, 1963, 22. Opremi iste faze pripadali bi i fragmenti manjeg lisnatog kapitela (dimenzije 40 x 30 cm, datiranog u 11. ili

nisu provedena sustavna arheološka istraživanja sklopa, tu je tezu teško prihvatiti ili odbaciti. Parcijalna iskapanja, s nekoliko uskih i plitkih prokopa izvedenih pri uvođenju centralnog grijanja početkom osamdesetih godina prošloga stoljeća, iznjedrila su strukture koje, prema Antunu Ivandiji, pripadaju barem četirima razdobljima.[12] Tragovi masivnog zida ispod podnice sjevernog broda protumačeni su kao ostatci prve crkve koja je za Ladislava izdignuta na rang katedrale, no opseg istraživanja bio je nedostatan i za kakve daljnje zaključke o obliku i dataciji građevine.[13]

Prema mišljenjima Ljube Karamana i Ane Deanović, nasljednica prvotne crkve, iz otprilike sredine 12. stoljeća, koja se u historiografiji uobičajeno naziva „predtatarska katedrala", bila je trobrodna i troapsidalna, s reprezentativnim dvotoranjskim pročeljem, a dimenzijama je odgovarala današnjoj.[14] Identično arhitektonsko rješenje prikazano je modelom crkve koju kralj Ladislav predaje Bogorodici na pečatu Stolnog kaptola iz 1297. godine.[15] Pitanje je, međutim, koliko rečeni prikaz (**sl. 1**) odgovara ondašnjoj zagrebačkoj stolnici, a koliko je riječ o simboličkom uprizorenju 'idealne' katedrale onoga vremena.[16] Također, je li romanička zagrebačka katedrala doista bila tako velika kako pretpostavljaju njezini uvaženi istraživači, teško je tvrditi bez arheoloških istraživanja. Uz to, u literaturi nije postignut konsenzus u pogledu vremena podizanja zvonika: dio autora, kako je navedeno, smatra ih „romaničkim", tj. „predtatarskim", drugi su skloniji kasnijoj dataciji, u drugu polovicu 13. stoljeća, a treći njihovo podizanje ne smještaju prije 14. stoljeća.[17]

Izvori o „predtatarskoj katedrali" ne donose mnogo podataka. Prema zapisu Ivana Arhiđakona Goričkog iz 14. stoljeća, u toj su katedrali bila pokopana trojica biskupa: Prodan (preminuo oko 1185.), Dominik (preminuo 1205., pokopan ispred oltara sv. Mihovila, „pod crvenom pločom") i Gothard (preminuo 1214., pokopan „pod bijelom pločom", premda, kao i u Prodanovu slučaju, bez točne lokacije groba).[18] Katedrala je, iako u nepoznatoj mjeri, stradala između 1222. i 1223. godine, kad ju je, kako proizlazi iz pisma pape Honorija III., zapalio biskup Stjepan I. u borbama s kanonicima.[19] Na sličan je način nejasan stupanj njezina oštećenja u navali Tatara 1242. godine, ali i razlozi neznatno kasnije molbe biskupa Filipa (1247. – 1262.) upućene papi za dopuštenje da se nova stolnica (u stanovitoj mjeri očito načeta) podigne na nekom pogodnijem mjestu, što je papa Aleksandar IV. odobrio 1258. godine.[20]

Neodvojiva od povijesti gradnje katedrale je kapela sv. Stjepana prvomučenika (dimenzije 7 x 10 metara) koja se nalazi s njezine južne strane, no u cijelosti je uklopljena u volumen (nad)biskupskog dvora.[21] Ni tu, međutim, nisu razjašnjene okolnosti gradnje, a sačuvani pisani izvori vrlo su šturi (nije, primjerice, poznat ni izvorni titular kapele ni njezina funkcija). Toma Kovačević početkom 18. stoljeća bilježi da je kapelu podigao biskup Stjepan II. (1225. – 1247.) u čast svojega sveca zaštitnika, kao privremenu zamjenu za od Tatara oštećenu katedralu. Njegova su pisanja preuzeli i kasniji autori, pronalazeći dodatne potvrde takvoj dataciji u analizi arhitektonske i dekorativne plastike kapele. Prema drugoj pretpostavci o njezinoj funkciji, kapela je bila reprezentativni, ali privatni prostor molitve biskupa Stjepana II.[22] Vezano uz dataciju, izneseni su potpuno oprečni prijedlozi: jedni se odnose na drugu polovicu 12. stoljeća ponajprije zbog slijepih lukova ispod strehe na vanjštini, karakteristično romaničkih, a drugi na gotovo stoljeće poslije, na drugu polovicu 13. stoljeća, kad se otvara veliko katedralno gradilište (o čemu vidjeti u nastavku).[23]

Kapela je zidana opekom, a arhitektonska plastika je kamena. Njezin sjeverni zid zauzeo je prostor između dvaju masivnih potpornjaka neke starije strukture.[24] Kojoj fazi su pripadali potpornjaci, predmet je domišljanja

12. stoljeće) i fragment menze s uklesanim križevima te ostatci okamenjene žbuke, također pronađeni u iskapanjima. Za recentan kataloški opis ranosrednjovjekovnih fragmenata vidjeti: GOSS, 2007, 109.

12 Sonde su bile 80 do 100 cm široke i 80 cm duboke; vidjeti: IVANDIJA, 1981, 1, 5. O povijesti arheoloških istraživanja usporedi: KRMPOTIĆ, AZINOVIĆ BEBEK, MAŠIĆ, 2025.

13 IVANDIJA, 1981, 10–11.

14 KARAMAN, 1963, 9–10; DEANOVIĆ, 1988, 20–21.

15 Autorica navedenu pretpostavku iznosi retoričkim pitanjem „Zašto ne bismo povjerovali u sliku katedrale kakva je prikazana na najstarijem pečatu zagrebačkog Kaptola (...)?" (DEANOVIĆ, 1988, 20), ali ne komentira nelogičnost da pečatnjak datira iz vremena kad je građevina doživjela velike promjene u svetištu. A. Ivandija pečatnjak iz 1297. uzima kao dokaz kako je trebala izgledati Timotejeva katedrala. IVANDIJA, 1983 [1987], 29. Z. Horvat ispravno zaključuje da su „zvonici na dva sačuvana pečata različiti i shematski prikazani, da mogu tek odgovarati nakani, želji, jednoj idejnoj zamisli". Z. HORVAT, 1996–1997, 51. Sud citiranog autora proizlazi i iz uvjerenja u kasniji nastanak zvonika, u 14. stoljeću, o čemu vidjeti dalje.

16 Takvo je mišljenje zastupao STOŠIĆ, 1994, 107, 112.

17 Raspravu sažima Z. HORVAT, 1996–1997, 44–45. O zvonicima vidjeti dalje.

18 NIKOLIĆ JAKUS, 2012, 48–49.

19 Isto, 49.

20 TKALČIĆ, 1885, 8. Citirana molba biskupa Filipa mogla bi se odnositi na pomicanje položaja katedrale prema sjeveru, dalje od južne padine kaptolskoga brijega. Na takvu pomisao upućuju potpornjaci pronađeni u sjevernom zidu kapele sv. Stjepana, o čemu vidjeti u nastavku. Navedenu je mogućnost u neobjavljenom diplomskom radu istaknula BEDENKO, 2013, 18–21.

21 Kapela je doživjela više graditeljskih zahvata: još u 14. stoljeću promijenjena je razina poda i podignut je novi oltar zbog kojega je zatvoren trolisni okul na južnom zidu (zbog izvođenja zidnog oslika); oko 1500. godine zatvoreni su bočni prozori; u 18. stoljeću dodan je hodnik koji je zauzeo polovicu sjevernog traveja. Sažeti pregled intervencija donijela je DEANOVIĆ, 1995, 33.

22 Sve prema: DEANOVIĆ, 1995, 19.

23 Problem datacije kapele blisko je povezan s genezom srednjovjekovne katedrale, no upućujem tek na sintezni pregled koji donosi Z. HORVAT, 2006, 25–26.

24 DEANOVIĆ, 1995, 13.

2. Začelje katedrale (Fototeka IPU-a, NG-A-09934, snimka: N. Gattin)
Rear view of the cathedral (IPU Photo Archive, NG-A-09934, N. Gattin)

3. Poligonalne apside i cilindrični tornjevi začelja katedrale (Fototeka IPU-a, NG-A-10143, snimka: N. Gattin)
Polygonal apses and cylindrical towers of the sanctuary (IPU Photo Archive, NG-A-10143, N. Gattin)

istraživača: smatra se da su posrijedi kontrafori južnog zida „predtatarske katedrale" ili možda njezina „južnog aneksa", koji je arheološki utvrđen.[25] Oplošje kapele s južne strane ukrašeno je slijepim lukovima, što su, kao i prozorski okviri (peterolisna rozeta i trolisni okul), osobitosti koje Ana Deanović veže uz lombardijsko graditeljstvo kasne romanike, u kojem ipak nazire tragove novoga, gotičkog stila.[26] Klesana arhitektonska dekoracija unutrašnjosti, svodna rebra i snopasti polustupovi, odgovara onima u sakristiji, na temelju čega ih autorica atribuira „rutiniranoj klesarskoj radionici gradilišta katedrale", iako likovne predloške figuralnih prikaza prepoznaje u „klesarskoj tradiciji bliskoj francuskom krugu".[27] Autorica zaključuje da je kameni ukras kapele djelo više ruku, a sloboda u interpretaciji ikonografije i stilskog jezika govori u prilog naobrazbi majstora u ugarskim kraljevskim radionicama.[28]

Timotejeva katedrala

Graditeljska povijest stolnice donekle je jasnija od vremena druge polovice 13. stoljeća. Biskup Timotej (1263. – 1287.) smatra se zaslužnim za početak gradnje novoga, u cijelosti gotičkog svetišta na temelju isprave iz sredine 15. stoljeća, kojom se, među ostalim, potvrđuje povelja kralja Stjepana V. iz 1272. godine. Ondje se navodi da je Timotej „divnim i vrlo skupim djelom iz temelja popravio" zagrebačku katedralu.[29] Poznato je također da je isti biskup između 1275. i 1284. godine posvetio nekoliko oltara u apsidama bočnih brodova i sakristiji, položivši u njih čestice relikvija, što u pravilu jest pokazatelj dovršetka graditeljskog zahvata i stavljanja sakralnog prostora u

25 Za prvu pretpostavku vidjeti: DEANOVIĆ, 1988, 24; a za drugu: KAMPUŠ, KARAMAN, 1975, 29; IVANDIJA, 1983 [1987], 29. Recentno otkrivene dodatne prostorije uz kapelu otvaraju prostor novim interpretacijama.

26 DEANOVIĆ, 1988, 30; DEANOVIĆ, 1995, 14–15, 18.

27 DEANOVIĆ, 1988, 31; DEANOVIĆ, 1995, 20, 22. Svodna rebra kruškolikog profila kapele sv. Stjepana identična su onima u sakristiji, a najranije se javljaju u 13. stoljeću u Ugarskoj, nešto kasnije u Češkoj, Austriji i Sloveniji. Iako su rebra jednakih profila, drugačije su inkorporirana u svodne konstrukcije, koje su u kapeli sv. Stjepana gotovo kupolaste.

28 DEANOVIĆ, 1995, 23, 34.

29 U travnju 1275. biskup Timotej u sakristiji posvećuje oltar sv. Petra i Pavla, a u kolovozu 1275. u sjevernoj apsidi oltar sv. Ladislava. DEANOVIĆ, 1988, 41–42.

funkciju. „Timotejevim dijelom" naziva se istočni dio katedrale s trima poligonalnim apsidama te sakristija prigrađena uz sjeverni brod katedrale, iako je njezina datacija predmet prijepora (**sl. 2**).[30] Unatoč brojnim intervencijama koje su izvedene kao posljedice potresa koji su je pogađali, ponajprije neogotičke obnove, navedeni dio crkve uglavnom je očuvan.[31]

Širina te nove crkve, najvjerojatnije bazilikalnog presjeka, premašuje 30 metara, a omjer širina glavne i bočnih apsida, time i brodova koji se na njih nastavljaju, je 1 : 0,6.[32] Vanjski zidovi šire glavne apside i užih bočnih apsida ritmizirani su masivnim stupnjevitim potpornjacima pravokutne osnove, jednostavnim vijencima odijeljeni u pet zona. Stranice središnje apside raščlanjene su vitkim šiljasto zaključenim prozorskim otvorima, s okvirima stepenasto uvučenim u masu zida (**sl. 3**). O izgledu izvornoga svoda u svetištu nema podataka; pretpostavlja se da je bilo nadsvođeno križno-rebrastim svodom.[33] Na mjestu susreta kontrafora središnje apside i zidova bočnih apsida postavljeni su cilindrični tornjići sa spiralnim stubištima kojima se pristupa iz bočnih apsida. Vanjske plohe tornjića glatke su i perforirane prozorima različitih oblika. Timotejevoj fazi uređenja crkve pripisuje se i stipes oltara Blažene Djevice čija je površina ukrašena trima četverolistima upisanima u kružnicu.[34]

Prvi je Friedrich von Schmidt u 19. stoljeću upozorio na podudarnosti između tlocrta zagrebačke katedrale iz opisane „Timotejeve faze" i bazilike sv. Urbana u Troyesu (sjeveroistočna Francuska, započeta 1262.), zavjetne crkve pape Urbana IV., u čijoj je službi Timotej djelovao, te svetišta katedrale sv. Petra u Regensburgu (Bavarska), započete 1275. godine.[35] S time su se kasniji istraživači uglavnom složili, no izneseni su i drugačiji prijedlozi: istaknute su i neke druge crkve usporedivih tlocrta, poput St. Benigne u Dijonu,[36] a Antun Ivandija posve je odbacio Schmidtov prijedlog (i, posredno, tezu o francuskom ili njemačkom podrijetlu arhitektonskoga rješenja), istaknuvši da uzore katedrali treba tražiti u mađarskoj arhitekturi 12. i 13. stoljeća.[37] Točno je da su istraživanja tijekom 20. stoljeća pojasnila odnose između navedenih građevina: kad je počela gradnja regensburške katedrale, zagrebačko je svetište moralo biti dobrim dijelom podignuto, a usporedbe s crkvom u Troyesu pronalaze se isključivo na razini tlocrtne dispozicije svetišta, dočim elevacija francuske građevine pripada visokoj gotici, a zagrebačke ranoj gotici.[38] Cilindrični tornjići na spoju glavne apside i bočnih apsida ključni su za razumijevanje projekta svetišta, ali je njihova uloga nerazjašnjena. Budući da su uska spiralna stubišta nesumnjivo vodila u neki povišeni prostor, Josip Stošić pretpostavio je da se njima trebalo pristupati triforiju.[39]

Sakristija je, smještena uz sjeverni zid katedrale, ključna za razumijevanje graditeljskog razvoja sklopa u 13. stoljeću, no pitanje kronologije i mijena tijekom stoljeća i tu je zamršeno. Riječ je o dvoetažnom zdanju; na gornju etažu vodi stubište inkorporirano u cilindrični tornjić smješten po sredini sjevernog zida (većim dijelom prezidan u obnovi na izmaku 19. stoljeća). Sakristija je pravokutnog tlocrta, izvorno podijeljena u dva dvotravejna prostora (tzv. unutarnja i vanjska sakristija). Arhitektonska plastika, kako je predložila Ana Deanović, upućuje na francuske uzore: u realističnim prizorima Jaganjca Božjeg i vinove loze prepoznaju se odjeci kiparske produkcije pokrajine Champagne.[40] Općenitije govoreći, u starijoj se historiografiji smatralo da je sakristija najstariji dio sklopa; pojedini su je autori, poput Ivana Kukuljevića Sakcinskog, smatrali „predtatarskom gradnjom" (ranijom od sredine 13. stoljeća).[41] Konzervatorsko istraživanje sakristije u obnovi nakon potresa 2020. godine rezultiralo je spoznajama koje donose konkretne pomake u raspravi o tom dijelu sklopa.[42]

30 Isto, 42. Usporedi rezultate novijih istraživanja okupljenih u: JELENČIĆ, MAJER JURIŠIĆ, 2025.

31 Fotografije snimljene neposredno nakon završetka neogotičke obnove potvrđuju da je starije zide očuvano do visine završetka prozora, odnosno da je zamijenjena zona rozetona iznad njih. Zbog trošnosti je zamijenjen i kameni sokl, kao i arhitektonska dekoracija sjeverne apside. Stupovi svetišta potkraj 19. stoljeća zamijenjeni su novima, čime je sloj iz druge polovice 13. stoljeća ograničen na dio istočne zidane opne građevine. DAMJANOVIĆ, 2013, 146–147.

32 KARAMAN, 1950, 135.

33 Istraživači nisu utvrdili ni otkad datiraju svodovi bočnih apsida. Ostavljaju mogućnost – potkrijepljenu usporedbom nacrta prije regotizacije i stanja nakon – da je zahvat na križno-rebrastim svodovima bio radikalan. ŠIMUNIĆ BURŠIĆ, 2011, 43, 46, 54 (autorica smatra da su u Bolléovoj intervenciji zamijenjeni dijelovi izvornih profilacija iz 13. stoljeća, no da je zadržan izvorni oblik svodova svetišta). Svod središnje apside više je puta mijenjan (potkraj 15. stoljeća te ponovno u 17. stoljeću, prema oblicima ranijega), a iznesena je i pretpostavka da glavni brod, za razliku od bočnih, nije bio presvođen u 13. stoljeću; u tom bi slučaju najraniji svod datirao iz 15. stoljeća; vidjeti: STOŠIĆ, 1994, 116. Dataciju prema nalazima istražnih radova od 2022. do 2024. donose JELENČIĆ, MAJER JURIŠIĆ, 2025.

34 Njegova starina zarana je privukla pozornost istraživača katedrale. Josip Juraj Strossmayer zapisao je da „jedan jedini potez tih uresa više vrijedi nego desetak oltara" njegova vremena. DEANOVIĆ, 1988, 66.

35 Citirano prema DEANOVIĆ, 1988, 14.

36 KARAMAN, 1963, 13. Sličnosti tlocrta crkve u Dijonu sa zagrebačkom katedralom ističe Z. HORVAT, 1980, 83.

37 IVANDIJA, 1983 [1987], 29. Argumenti A. Ivandije dijelom se temelje i na izgledu crkve koja je prikazana na pečatnjaku kaptola, što (kako je istaknuto) ne mora biti i vjeran prikaz onodobne stolnice. Vidjeti bilješku 15.

38 ŠIMUNIĆ BURŠIĆ, 2011, 54 (s literaturom).

39 STOŠIĆ, 1994, 107. O postojanju triforija prema recentno provedenim konzervatorskim istraživanjima vidjeti: JELENČIĆ, MAJER JURIŠIĆ, 2025.

40 DEANOVIĆ, 1988, 45; DEANOVIĆ, 1995, 18–19.

41 Recentan pregled teza o starosti sakristije donesen je u: ŠIMUNIĆ, ŠIMUNIĆ BURŠIĆ, 2015, 346–347.

42 JELENČIĆ, MAJER JURIŠIĆ, 2025.

4. Južno pročelje katedrale (Fototeka IPU-a, NG-A-09937, snimka: N. Gattin)
South façade of the cathedral (IPU Photo Archive, NG-A-09937, N. Gattin)

5. Stupovlje između središnjeg i južnog broda (Fototeka IPU-a, NG-A-09946, snimka: N. Gattin)
Columns between the central and southern nave (IPU Photo Archive, NG-A-09946, N. Gattin)

U literaturi se ističe predimenzioniranost Timotejeve faze za potrebe grada, ali i biskupije, budući da bi, površinom od 1500 m², katedrala bila „dostatna za grad deset puta veći od Zagreba, koji tijekom srednjeg vijeka nije imao više od 3000 stanovnika“.[43] Novo svetište povećalo je ionako dojmljive dimenzije katedrale iz druge polovice 12. stoljeća (ako je ta gradnja doista bila pretpostavljenih razmjera). Predimenzioniranost građevine, ali i nedostatak sredstava i adekvatnih graditelja, vjerojatno je razlog zbog kojega je trebalo proći više desetljeća do nastavka radova. Može se pretpostaviti da su nakon izgradnje svetišta zadržani brodovi starije građevine, premda nije poznato kako je bio riješen spoj starog i novog dijela.[44]

Lađe i zvonici zagrebačke katedrale

Slijed gradnje nešto je jasniji u sljedećim stoljećima, iako ne bez prijepora u pogledu datacije i podrijetla arhitektonskih i dekorativnih rješenja. Zorislav Horvat gradnju brodova pripisuje početku 14. stoljeća, dodajući da je hipotetsku ulogu u izboru dvoranske crkve mogao imati biskup Augustin Kažotić (1303. – 1322.), no o samim razlozima te promjene nije posebno pisano.[45] Iznesena je i pretpostavka o početku radova u vrijeme biskupa Jakova II. iz Piacenze (1343. – 1348.), koji je 1344. godine od pape zatražio dopuštenje za dodjelu oprosta onima koji će donirati sredstva za katedralu.[46] Naposljetku, mađarski povjesničar umjetnosti Pál *Lővei* predložio je datiranje većine radova u vrijeme biskupa Stjepana III. Kanižaja (1356. – 1375.), odnosno biskupa Eberharda (na biskupskom tronu u dva navrata, 1397. – 1406. i 1410. – 1419.).[47] Ističe drugo razdoblje Eberhardova biskupovanja koje je proteklo u miru, čime su ostvareni uvjeti za nastavak podizanja katedrale.[48]

Uspostavljanje kronologije gradnje omogućuju grbovi razmješteni po oplošju. Kako zamjećuje Pál *Lővei*, u

43 STOŠIĆ, 1994, 107.

44 DEANOVIĆ, 1988, 57.

45 Z. HORVAT, 1980, 67–98 (prema autorovoj klasifikaciji, faza I i II) te Z. HORVAT, 1996–1997.

46 DEANOVIĆ, 1988, 56.

47 LŐVEI, 2000, 62.

48 LUKINOVIĆ, 1991, 10–11.

6. i **7.** Detalji s „čudovišne galerije zagrebačke katedrale“ (Fototeka IPU-a, NG-11221, NG-11583 snimka: N. Gattin)
Details from the “Monstrous gallery of the Zagreb cathedral” (IPU Photo Archive, NG-11221, NG-11583, N. Gattin)

kulturnom krugu zagrebačke stolnice nije sačuvan spomenik koji bi na usporediv način „manifestno pokazao različite faze izgradnje objekta kao što je to slučaj zagrebačke katedrale na kojoj se niz grbova nalazi na vanjskim zidovima uzdužnog dijela“.[49] Ipak, u regotizaciji je dio grbova uklonjen s izvornih položaja, a dio pro-izvoljno porazmješten vanjštinom građevine. Također, zbog navedenog zahvata, ali i oskudnih izvora o heraldičkim karakteristikama biskupskih insignija zagrebačkog srednjovjekovlja, grbovi su u literaturi različito tumačeni, što je rezultiralo drugačijim rekonstrukcijama slijeda gradnje.[50]

U drugoj polovici 13. stoljeća zacijelo zamišljena kao bazilikalna građevina, u 14. je stoljeću katedrala dobila dvoranski izgled, s bočnim zidovima rastvorenima vrlo uskim prozorima, koji zauzimaju jedva trećinu zidne plohe između masivnih potpornjaka (**sl. 4** i **5**). Pitanje dvoranske crkve (točnije „stepenaste dvoranske crkve“, *Staffelkirche*, odnosno *treppenförmige Hallenkirche*, s bočnim brodovima nižima od glavnog broda) jedno je od neuralgičnih točaka srednjovjekovne arhitekture stolnice, a blisko je povezano i s genezom zapadnog pročelja. Prije je navedeno da pojedini autori koncepciju para zvonika na pročelju smatraju romaničkom (dio još „predtatarskom“, a dio iz Timotejeve faze).[51] Zorislav Horvat smatra da zvonici pripadaju fazi s početka 14. stoljeća, odnosno da su zamišljeni istovremeno s početkom gradnje brodova ujednačenih visina. No, kako i sam zaključuje, ključne argumente mogu iznjedriti jedino arheološka istraživanja.[52]

Za razliku od stupovlja svetišta, koji su potpuno zamijenjeni novima potkraj 19. stoljeća, zahvati u brodovima bili su ograničeni na zamjenu dotrajalih klesanaca.[53] Zbog neuobičajenog oblika, nosači brodovlja potaknuli su Anu Deanović da u njima prepozna ostatke dviju faza gradnje: jednostavne visoke baze i dio do otprilike jedne trećine stupa, šesterokutnog presjeka s četiri službe, pripadali bi starijoj građevini (14. stoljeće), a svežnjasti nastavci projektu iz 15. stoljeća.[54] Kako pretpostavlja autorica, „arhaički donji dijelovi“, u kojima prepoznaje „sjećanja“ cistercitske arhitekture, vjerojatno pripadaju vremenu

49 LŐVEI, 2000, 62. O grbovima vidjeti i: Z. HORVAT, 1996–1997, 42–44.

50 Bez ulaženja u problem, valja istaknuti problem identifikacije grba Pavla Horvata, o čemu u: LŐVEI, 2000, 63–64.

51 Z. HORVAT, 1996–1997, 44–45, 51 (i ondje citirana literatura); vidjeti i: JELENČIĆ, MAJER JURIŠIĆ, 2025.

52 Z. HORVAT, 1996–1997, 44–45, 51.

53 Z. HORVAT, 1980, 69.

54 DEANOVIĆ, 1988, 56–57.

Stjepana III., biskupa koji je morao napustiti Zagreb, zbog čega je gradnja katedrale možda prekinuta. Polustupovi sjevernog i južnog broda su različiti: na sjevernom zidu kružnog su presjeka u donjem dijelu, a taj se jednostavni profil, slično stupovima brodova, usložnjava u gornjem dijelu, odnosno ritmizira četirima službama. Polukružni presjek argument je Zorislavu Horvatu da su stupovi brodova trebali biti odgovarajućega kružnog presjeka.[55] Polustupovi južne lađe jednakog su razvedenog profila u cijeloj dužini. Ističe se jugozapadni polustup, s kapitelnom zonom ukrašenom stiliziranim lišćem i grbom biskupa Eberharda, jednim od rijetkih elemenata unutrašnjosti katedrale koji je moguće preciznije datirati.

Razmišljanja Ane Deanović, prema kojima stupovlje brodova pripada različitim fazama gradnje, nisu prihvaćena, budući da je riječ o nosačima kakve pronalazimo i na drugim srednjoeuropskim gradilištima u desetljećima oko 1400. godine. Iz razdoblja nakon 1400. datira arhitektonsko-plastička dekoracija prozorskih okvira sjevernog broda. Kiparski iznimno uspjeli prizori maskerona te biljnog i životinjskog svijeta (dobrim dijelom fantastičnog) u literaturi su poznati pod nazivom „čudovišna galerija zagrebačke katedrale“, prema naslovu teksta Anđele Horvat (**sl. 6** i **7**).[56] Razinom naturalizma što izvire iz kamenog materijala izdvaja se muška glava na unutarnjem dijelu drugog prozora s istočne strane. U individualiziranim crtama lica autorica je prepoznala portret majstora sjevernog zida katedrale, no to je samo pretpostavka.[57] Kako bilo, način oblikovanja ljudskog lika upućuje na način graditeljsko-klesarskog kruga obitelji Parler, posebice majstora Petra, koji je gradio ključne spomenike srednjoeuropske gotike u Pragu. Zagrebačka ostvarenja, kako primjećuje Anđela Horvat, odlikuje dojmljiv realizam i pokrenutost, što upućuje na nekoliko desetljeća kasniji postanak od praških, tijekom prve četvrtine 15. stoljeća, što se poklapa s pretpostavljenim graditeljskim zamahom tijekom drugoga Eberhardova biskupovanja.[58]

Prinos praških majstora, kako je predložila Anđela Horvat, u literaturi sljedećih desetljeća naišao je i na odobravanje i na osporavanje. Predmet žive rasprave bio je i identitet i podrijetlo majstora koji se u izvorima nazivaju *parleri* ili *Parleri* (ovisno o tome je li riječ o funkciji na gradilištu ili ‘prezimenu’ u današnjem smislu riječi), no temeljno je pitanje je li arhitektonska plastika dostatna za pripisivanje cjelokupne graditeljske faze određenom krugu graditelja ili snažnije argumente treba tražiti u arhitektonskoj strukturi spomenika (na koju su prijašnja istraživanja obraćala manju pozornost).[59] Općenitije govoreći, faza katedrale iz prvih desetljeća 15. stoljeća bila je predmetom brojnih istraživanja koja su potvrdila srodnosti s konstruktivnim i dekorativnim rješenjima primijenjenima na drugim gradilištima, i onima udaljenima (Beč, južni zvonik katedrale sv. Stjepana) i onima bližima (Ptujska Gora, crkva sv. Marije Zaštitnice te Lepoglava, crkva Bezgrešnog začeća).[60]

Eberharda je na tronu Zagrebačke biskupije naslijedio Ivan Alben (1421. – 1433.), za čije je vrijeme gradilište također bilo vrlo aktivno.[61] Tada su podizani zidovi južnog broda s vitkim gotičkim prozorima, a potpornjaci zvonika su povišeni.[62] O nizu biskupa nakon Albena sačuvano je malo podataka (između 1433. i 1440. biskupijom je upravljao ban Talovac), a nastavak gradnje pripisuje se tek biskupu Osvaldu Thuzu (1466. – 1499.). Tijekom njegove duge službe izmijenjeno je svodovlje u svetištu: umjesto dotrajale konstrukcije iz druge polovice 13. stoljeća postavljen je zvjezdasti i mrežasti svod, s višestruko prikazanim biskupovim heraldičkim znakovljem.[63] Izneseno je nekoliko pretpostavki o razlozima takve složene intervencije, poput potrebe obnove nakon oštećenja u provali grofova Celjskih polovicom 15. stoljeća (Ivan Krstitelj Tkalčić) ili rješavanja problema usklađivanja novih, povišenih svodova u brodovima katedrale s visinom svetišta iz druge polovice 13. stoljeća (Ljubo Karaman).[64]

Iz Thuzova vremena sačuvane su računske bilježnice gradilišta. S pomoću ondje zabilježenih podataka moguće je rekonstruirati opseg i slijed zahvata, iako tek djelomično, budući da konkretni radovi nisu opisani. Godine 1482. ostakljeni su prozori, kupljeno je 28 volova za dovoz građevnog materijala i kamena koji su klesali stanoviti Barnaba i Pavao te Pavao iz Sesveta.[65] Godine 1491. spominje se tesar Blaž iz Vrbovca, s kojim je iduće godine sklopljen ugovor za pokrivanje crkve, a nedugo zatim oprema se i unutrašnjost.[66] Godine 1495. zabilježene su isplate Pavlu iz Ivanića za radove na zvoniku te neimenovanim majstorima za drvo u stubištu zvonika (prema svemu sudeći južnog).[67]

55 Z. HORVAT, 1980, 88.

56 A. HORVAT, 1979, 39–58. Navedenu je temu autorica načela ranijim tekstom: A. HORVAT, 1959.

57 A. HORVAT, 1979, 43.

58 Isto, 49–53. „Taj je majstor ostvario na najsuvremeniji način sva ona strujanja koja je njegova grupa [Parleri] nosila na prijelazu XIV. u XV. stoljeće“, DEANOVIĆ, 1988, 60.

59 Detaljan uvid u problematiku donosi BALOG, 2011, 138–139.

60 Vidjeti: BALOG, 2012, 36–39, 45 (i ondje citiranu literaturu).

61 Z. HORVAT, 1980, 82; DEANOVIĆ, 1988, 62–63.

62 DEANOVIĆ, 1988, 62–63.

63 Thuzov zvjezdasti svod stajao je do 17. stoljeća, kad je uništen u požaru, no obnovljen je prema starijim oblicima, o čemu više u: HORVAT-LEVAJ, 2025.

64 Prema: DEANOVIĆ, 1988, 66 (s literaturom).

65 DOBRONIĆ, 1995, 31–33.

66 Isto, 33. Drvena krovna konstrukcija Blaža iz Vrbovca zamijenjena je 1587. godine. Glavni oltar posvećen je 1496. godine, kad je ondje postavljen novi, monumentalni krilni oltar.

67 Isto, 33.

Biskup Thuz oporučio je deset tisuća forinti za nastavak radova, koje je utrošio njegov nasljednik Luka od Segedina (Luka Baratin, biskupovao od 1500. do 1510.). Upisi u računskim bilježnicama iz 1503. godine potvrđuju da svodovi katedrale ni tada nisu bili sasvim dovršeni. Posebno je vrijedan podatak o plaćanju „sprave poput mlina za podizanje potrebnog materijala za svod", koju je izradio stanoviti majstor Volfgang.[68] Provedeni su i radovi na sakristiji: postavljen je novi krov (isplate ciglaru Martinu i klesaru Grguru) i isklesane nove stube (isplate navedenom majstoru Grguru te Kristoforu). Radovi su trebali biti nastavljeni na samoj građevini, ali i na opremanju njezine unutrašnjosti, za što je Luka od Segedina oporukom namijenio znatan iznos.[69]

Nekada je najdojmljiviji dio unutrašnjosti stolnice bila monumentalna korska pregrada koja je protezala kroz sva tri broda i tako odvajala prostor za vjernike od prostora svetišta i bočnih kapela. Pregrada je podignuta početkom 16. stoljeća, a činio ju je hodnik koji je prema lađama bio otvoren arkadama sa šiljastim lukovima (na osam stupova) te prema svetištu i bočnim kapelama zatvoren zidom s četiri uža prolaza: dva su vodila u prostor pred središnjim oltarom, a po jedan u bočne apside. Graditeljski zahvati oko 1500. godine (svodovlje) i arhitektonski elementi unutrašnjosti (korska pregrada) zamijenjeni su u 17. stoljeću novim strukturama koje su, međutim, prema željama naručitelja slijedile starije, (kasno)gotičke oblike.[70]

Temeljni izvor o izgledu pročelja 'srednjovjekovne katedrale', tj. katedrale prije potresa 1880. godine, akvarel je Enrica Nordija i Friedricha von Schmidta iz 1877./1878. godine. Uz elemente iz kasnijih faza, poput monumentalnoga portala iz 17. stoljeća (koji se podiže u vrijeme biskupa Benedikta Vinkovića, prema kojem je i nazvan), detaljno je prikazana artikulacija glatkog pročelja katedrale te izgled masivnih potpornjaka južnog zvonika. Donja zona pročelja ritmizirana je vertikalnim profilacijama u presjeku polustupa, koji su u južnom dijelu presječeni horizontalnim kordonskim vijencem s ljiljanima, slijepim kružištima i maskeronima. Repertoar arhitektonske plastike pripisuje se vremenu biskupa Eberharda (posebice između 1410. i 1419.) i zamahu gradnje početkom 15. stoljeća, za koji je biskup, prema prije navedenim mišljenjima, klesare i graditelje doveo iz Praga.[71] Istom vremenu pripadao bi i veliki četverodijelni prozor s bogatim mrežištem ostvarenim prepletom motiva ribljeg mjehura, smješten po sredini središnjega rizalita pročelja.

8. Zapadno pročelje zagrebačke katedrale prije stilskog restauriranja, crtež prema Enricu Nordiju (izvor: WEISS, 1859, 261)
West façade of the Zagreb cathedral before stylistic restoration, drawing after Enrico Nordio (from: WEISS, 1859, 261)

Nad prozorom se nalazio oteretni luk, u kojem su pojedini autori vidjeli ostatke neke starije rozete, možda „predtatarske katedrale" (koja je, podsjetimo, prema nekim mišljenjima dužinom odgovarala današnjoj).[72] Na akvarelu se zapaža neusklađenost struktura ziđa donjeg i gornjeg dijela pročelja, kao i vrlo nespretan i neujednačen prijelaz između glatko obrađenih klesanaca u donjoj zoni i manjeg, grubljeg kamenja u gornjoj. U vjernost akvarela nema razloga sumnjati, čime se nameće zaključak da su na oplošju zagrebačke stolnice sve do druge polovice 19. stoljeća bile vidljive etape gradnje, ali i brojnih popravaka tijekom stoljetnoga podizanja.

***

Zahvatima u vrijeme biskupa Luke od Segedina početkom 16. stoljeća srednjovjekovna zagrebačka katedrala dovršena je u unutrašnjosti, dočim će vanjština ostati nedovršena (godine 1644. podignut je, na starijim donjim etažama, južni zvonik, a sjeverni nikad neće nadvisiti visinu glavnog broda). Ugroze, odnosno nepogode u bremenitoj povijesti gradnje, ni tada nisu stale. Katedrala je oštećena u opsadi Kaptola 1529. godine, a u tadašnjem topničkom napadu znatno je nastradalo pročelje.

Proučavatelji katedrale, nakon iščitanih radova o njezinu građevnom razvoju, teško da se ne mogu složiti

68 Isto, 34.

69 Riječ je o 4000 forinti, uz ostale donacije riznici. KOVÁCS, 2022, 81, 86.

70 Središnji dio pregrade uklonjen je 1800. godine, a bočni dijelovi, koji su zatvarali sporedne brodove, preživjeli su do neogotičke obnove te su zabilježeni na više arhivskih fotografija.

71 Z. HORVAT, 1980; DEANOVIĆ, 1988, 57.

72 WEISS, 1860, 27; KARAMAN, 1963, 32 (s pregledom mogućih okolnosti zamjene rozete); DEANOVIĆ, 1988, 57; Z. HORVAT, 1996–1997, 38–39.

s Gjurom Szabom o „nepoznanicama što ih susrećemo baš na svakom koraku katedrale“ (1929.).[73] Iako je više od punog stoljeća poslije, radova o katedrali znatno više, citirana opservacija i danas u bitnom stoji. *Desiderata* istraživača i dalje je ista: ustanoviti točan slijed gradnje i adaptacija tijekom vremena, o čemu će svakako biti riječi u godinama koje su pred nama. Važan, primarno povijesnoumjetnički zadatak jest odvagnuti između za sada vrlo općenitih i djelomično suprotstavljenih stilskih određenja ranijih faza, poput „lombardske romanike“, „francuske gotike“, „cistercitske arhitekture“ i sl. Među ključnim pitanjima ostaje moguće francusko podrijetlo oblikovnog rješenja svetišta, problem udjela praških parlerovaca u kasnogotičkoj fazi gradnje i povezanih srednjoeuropskih radionica te izvorišta i razlozi gradnje dvoranske crkve. Posebno treba istaknuti da su u literaturi još uvijek (uz iznimku faze iz 15. stoljeća) slabije raspravljeni dodiri sa srednjoeuropskim graditeljstvom srednjega vijeka, ponajprije s područja današnje Mađarske.[74] Navedene teme, dakako, moći će se proučavati na zadovoljavajući način isključivo obuhvatnim komparativnim istraživanjem, ali i konzervatorskim istraživanjima samog spomenika, koja jedina mogu rasvijetliti neugodno nejasne početke „prve i posljednje velike gotičke katedrale na rubu zapadnoeuropske umjetnosti“.[75] Odgovori na neke u historiografiji zagrebačke katedrale istaknute dvojbe i nedoumice nalaze se već u ovom, zasebnom broju *Portala*. ■

73 SZABO, 1929, 71.

74 Primjerice, Diana Vukičević-Samaržija ističe da „raščlamba zidnih ploha kora s rozetama iznad šiljastolučnih prozora podsjeća na cistercitsku crkvu u mađarskom Kercu“. VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 2010, 121. Ana Bedenko u neobjavljenom diplomskom radu iznosi austrijske primjere sličnih tlocrta (BEDENKO, 2013, 26), pa bi i te veze trebalo dublje istražiti.

75 Prema VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 2007, 105.

Ovaj rad temelji se na poglavlju izrađenom za konzervatorski elaborat Hrvatskog restauratorskog zavoda: "Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava", voditeljica: dr. sc. Krasanka Majer Jurišić, Zagreb, 2023., na čijoj je izradi bio angažiran i Institut za povijest umjetnosti. Dio istraživanja obavljen je u sklopu znanstveno-istraživačkog projekta Instituta *Arhitektura i likovnost urbanih cjelina Hrvatske – UrbArH*, koji financira Europska unija – NextGenerationEU.

Izvori

HRZ

BUDAK NEVEN, Zagrebačka katedrala (prvostolnica) u povijesnim izvorima (poglavlja 3.1.1.–3.1.12), u: HRZ, Krasanka Majer Jurišić (prir.), Zagreb, Kaptol: Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I, 21–70

Literatura

BALOG ZDENKO, Teza Anđele Horvat o praškim Parlerima na zagrebačkom Gradecu i Kaptolu, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 54 (2011.), 135–142

BALOG ZDENKO, *Graditeljska baština Hermana Celjskog i njezini odrazi u 15. stoljeću u zapadnoj Slavoniji*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2012.

BEDENKO ANA, *Povijest izgradnje zagrebačke katedrale Uznesenja BDM s posebnim osvrtom na gradnju lađa u 14. i 15. stoljeću*, diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2013.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb 2013.

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala u okvirima prvih iskapanja, u: *Iz starog i novog Zagreba*, 3, 1963., 13–32

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala – prošlost i sadašnjost, *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu*, 2 (1979.) [*Umjetničke znamenitosti Zagreba* III], 3–38

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb 1988., 7–90

DEANOVIĆ ANA, *Biskupska kapela sv. Stjepana Prvomučenika u Zagrebu: spomenik slikarstva XIV. stoljeća*, Zagreb 1995.

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb 1995.

GOSS VLADIMIR PETER, *Stotinu kamenčića izgubljenog raja – romanička skulptura u muzejima i zbirkama između Save i Drave*, Zagreb 2007.

HORVAT ANĐELA, Skulptura parlerovog kruga u Zagrebu, *Zbornik za umetnostno zgodovino* (n.s), 5/6 (1959.), 245–267

HORVAT ANĐELA, Čudovišna galerija zagrebačke katedrale – o skulpturama praških Parlera, *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu,* 2 (1979.) [*Umjetničke znamenitosti Zagreba* III], 39–58

HORVAT ZORISLAV, Izgradnja lađe zagrebačke katedrale, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 23 (1980.), 67–98

HORVAT ZORISLAV, Gradnja i pregradnja zapadnog pročelja zagrebačke katedrale, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 22–23 (1996.–1997.), 35–55

HORVAT ZORISLAV, Kapela sv. Stjepana u Dvoru, *Naša katedrala*, 10 (2006.), 20–26

HORVAT-LEVAJ KATARINA, Zagrebačka katedrala u 17. i 18. stoljeću – biskupi kao naručitelji i Hans Alberthal kao graditelj i obnovitelj, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 137–156

IVANDIJA ANTUN, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, *Croatica Christiana periodica*, 5/8 (1981.), 1–13

IVANDIJA ANTUN, Pregled povijesti zagrebačke katedrale, u: *Riznica zagrebačke katedrale – The Treasury of Zagreb Cathedral* (drugo, proširenо izdanje), ur. Zdenka Munk, Zagreb, 1987. [prvo izdanje 1983.], 27–37

JELENČIĆ MIROSLAV, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, Novi tragovi srednjovjekovnih struktura zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 103–135

KAMPUŠ IVAN, KARAMAN IGOR, *Tisućljetni Zagreb: od davnih naselja do suvremenog velegrada*, Zagreb, 1975.

KARAMAN LJUBO, O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, *Historijski zbornik*, 3/1–4 (1950.), 125–174

KARAMAN LJUBO, Bilješke o staroj katedrali, *Bulletin JAZU*, 11/1–2 (1963.), 1–46

KLAIĆ NADA, Tobožnji Ladislavov „monasterium sancti Stephani u Zagrebu", *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 24 (1981.), 35–40

KOVÁCS VIKTÓRIA, „Kako si me favorizirao u životu, tako me podupri u smrti". Testament zagrebačkog biskupa Luke iz Segedina iz 1510. godine, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 40 (2022.), 75–101

KRMPOTIĆ MARIJANA, AZINOVIĆ BEBEK MARIJANA, MAŠIĆ BORIS, Arheološka istraživanja unutar i oko zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 77–90

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka, opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.

LŐVEI PÁL, Prilozi povijesti izgradnje zagrebačke katedrale, u: *Hrvatska/Mađarska/Europa: stoljetne likovno-umjetničke veze*, ur. Jadranka Damjanov, Zagreb, 2000., 62–73

LUKINOVIĆ ANDRIJA, Zagrebački biskup Eberhard (1937.–1406. i 1410.–1419.), *Croatica Christiana periodica*, 15/28 (1991.), 1–13

NIKOLIĆ JAKUS ZRINKA, Počeci srednjovjekovnog Zagreba, u: *Povijest grada Zagreba, knjiga I.: Od prethistorije do 1918.*, ur. Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, Zagreb, 2012., 32–63

STOŠIĆ JOSIP, Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva o Zagrebačkoj biskupiji, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije, 1094.–1994.*, katalog izložbe, (Zagreb, MGC – Muzej Mimara, Zagreb, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), ur. Tugomir Lukšić, Ivanka Reberski, Zagreb 1994., 101–129

SZABO GJURO, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, *Narodna starina*, 8 (1929.), 65–76

ŠIMUNIĆ BURŠIĆ MARINA, *Recepcija gotičkog svoda u Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Hrvatski studiji, Zagreb 2011.

ŠIMUNIĆ IVANA, ŠIMUNIĆ BURŠIĆ MARINA, Svod sakristije zagrebačke katedrale, *Prostor*, 23/2 (2015.), 344–353

TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada*, Zagreb, 1885.

VRUČINA PETRA, Što srednjovjekovni pisani izvori otkrivaju o zagrebačkoj katedrali, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 65–76

VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA DIANA, Umjetnost kasnog srednjeg vijeka, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije, 1094.–1994.*, katalog izložbe, (Zagreb, MGC – Muzej Mimara, Zagreb, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), ur. Tugomir Lukšić, Ivanka Reberski, Zagreb 1994., 131–172

VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA DIANA, Zagrebačka katedrala, u: *Croatica – hrvatski udio u svjetskoj baštini*, (ur.) Neven Budak, Zagreb, 2007., 104–109

VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA DIANA, Gotika, u: *Hrvatska umjetnost: povijest i spomenici*, ur. Milan Pelc, Zagreb, 2010., 119–159

WEISS KARL, *Der Dom zu Agram*, Wien 1860.

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
IPU – Institut za povijest umjetnosti / Institute of Art History
MGZ – Muzej grada Zagreba / Zagreb City Museum

Summary

Matko Marušić

HISTORY OF CONSTRUCTION OF THE ZAGREB CATHEDRAL BEFORE THE 16TH CENTURY — A BRIEF OVERVIEW

The paper briefly presents the historiography of the 'medieval phase' of the Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislaus, in Zagreb. The central points of its architectural history up to the early 16th century are discussed through a critical reading of 20th-century scholarly literature. The Cathedral in Zagreb is a layered architectural monument that, beneath the Neo-Gothic exterior, still preserves a significant portion of its medieval structure. Earlier structures that date back to before the 13th century exist only as archaeological remains that have yet to be excavated.

The critical episodes in the architectural history of the cathedral include questions regarding the appearance and exact location of two earlier churches: the church that was elevated to cathedral status at the end of the 11th century

(the so-called 'Ladislaus's Church'), and a new church built in the 12th century (the so-called 'pre-Tatar cathedral').

The later history of the cathedral's construction is tied to the figures of prominent bishops, and the centuries-long building process resulted in several changes to the architectural concept. The construction of a new church began in the second half of the 13th century. The monumental sanctuary with three polygonal apses, entirely Gothic in appearance, is named 'Timotheus' Cathedral', after the bishop who initiated this major construction effort. Part of this structure has largely been preserved to this day. The construction of the nave and aisles remains a topic of significant debate, but there is no consensus regarding the chronology (during the 14th and 15th centuries), reasons for changing the original basilical structure into a hall church, dating of the two-tower façade, and overall authorship of this extensive reconstruction phase (with assumed involvement of master builders from the Parler family of Prague).

Many questions that have dominated scholarly discourse on the Zagreb cathedral still await conclusive answers. Conservation research prompted by the 2020 earthquake will undoubtedly reveal new layers of its intricate history. The fundamental goal of art-history research should be to define more precisely the origins and influences of the cathedral's various construction phases, such as 'Lombard Romanesque', 'French Gothic', 'Cistercian architecture', 'Parler style' etc. It is important to note that new research (primarily archaeological) will undoubtedly shed new light on the sequence of construction of the earliest phases of the Zagreb cathedral.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, medieval architecture, historiography

Miroslav Jelenčić
Krasanka Majer Jurišić

Novi tragovi srednjovjekovnih struktura zagrebačke katedrale

Miroslav Jelenčić
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za zidno slikarstvo i mozaik
mjelencic@hrz.hr

Krasanka Majer Jurišić
Hrvatski restauratorski zavod
Služba za nepokretnu baštinu
https://orcid.org/0000-0003-3157-9230
kmajer@hrz.hr

Prethodno priopćenje / Preliminary communication
Primljen / Received: 7. 3. 2025.

UDK: 726.033:[27-523.41(497.5 Zagreb)
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.6

SAŽETAK: U radu se izlažu rezultati recentno provedenih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja zagrebačke katedrale koji upućuju na dosad nepoznate činjenice ili potvrđuju neke od prethodnih pretpostavki o povijesti njezine gradnje. Vrijedan su prilog podrobnijem poznavanju pojedinih faza te pridonose njihovim budućim sagledavanjima i vrednovanju. Uz jasnu potvrdu očuvanih struktura iz razdoblja prije treće četvrtine 13. stoljeća i vremena biskupa Timoteja, što je dosad u pravilu bila usuglašena vremenska odrednica današnje katedrale, multidisciplinarnim pristupom i primjenom više metoda istraživanja iznjedreni su i precizniji podaci o gotovo svim njezinim dijelovima. Ističu se dosad nepoznati srednjovjekovni arhitektonski elementi otkriveni u sakristiji i riznici, kao i potvrđeni romanički dijelovi zvonika. Predstavljeni su i grafiti, otkriveni u tornjićima uz svetište, srednjovjekovne strukture između zvonika, kao i tragovi starog pjevališta iz prve polovice 19. stoljeća, a iznova je otvorena tema nekadašnjeg triforija u svetišnom prostoru. Analizom svih nalaza sagledane su promjene u oblikovanju cjelokupnog prostora, uz posebnosti obrade građevnih elemenata, pri čemu se pobliže određuje datacija pojedinih materijala, a time i zidova i svodova. Tako su obogaćena naša saznanja o povijesti katedrale, od vremena osnivanja biskupije potkraj 11. stoljeća do stilskog restauriranja nakon potresa 1880. godine.

KLJUČNE RIJEČI: Zagreb, Kaptol, katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, srednji vijek, rano moderno doba, arhitektura, konzervatorsko-restauratorska istraživanja

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja koja je stručni tim Hrvatskog restauratorskog zavoda 2022. i 2023. godine proveo na katedrali Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i sv. Ladislava u Zagrebu rezultirala su nalazima iz starijih faza gradnje.[1] Ponajprije se namjeravalo iscrpno dokumentirati zatečeno stanje i ispitati slojeve naliča i žbuka, bez prevelikih očekivanja o novim podacima o povijesnim preinakama. Vodeći se mišlju kako je današnja katedrala rezultat stilskog restauriranja Hermana Bolléa koje se u stručnoj javnosti često opisuje kao korjenito, pretpostavljalo se da je zasigurno uvelike otežana, ako ne i sasvim dokinuta, mogućnost iščitavanja njezine slojevitosti.[2] Ipak, otkri-

1 Jačine više potresa iz 2020. godine uzrokovale su znatne štete na katedrali Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu. Istraživanja su provedena istovremeno s izvođenjem hitnih mjera konstrukcijske sanacije i evakuacije dijela inventara. Vidjeti: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I–IV.

2 Katedrala je tada dobila novo zapadno pročelje, a potom su ispred nje srušene i zidine s kulama te je sasvim izmijenjena percepcija njezina volumena i oblikovanja; Program Hermana Bolléa, graditelja prvostolne crkve zagrebačke, o obnovi te crkve, *Katolički list*, 11 (13. 3. 1884.), 84–95. Izvedeni radovi detaljno su zabilježeni u izvještajima, primjerice: HR-NAZG, AEM, kutija IV, 1883–1885, Izvještaj od 17. prosinca 1884. i kutija V, 1885–1888, Izvješće društva za dograđenje prvostolne crkve u Zagrebu, o radu do konca 1885. godine; ali i u dnevnom tisku. O obnovi katedrale nakon potresa 1880. godine i revalorizaciji uloge H. Bolléa: ČORAK, 1988, 257–304; MARUŠEVSKI, 1987, 97–127; DAMJANOVIĆ, 2013, 133–187; DAMJANOVIĆ, 2013a, 385–408.

1. Otisak pečata zagrebačkog Kaptola iz 1297. godine (izvor: DOBRONIĆ, 1991)
Imprint of the seal of the Zagreb Chapter from 1297 (from: DOBRONIĆ, 1991)

veno je da uz zadržane i prezentirane starije strukture i dekorativne elemente postoje još neki, skriveni ispod neogotičkog sloja.[3]

Osim restauratorskog i građevinskog sondiranja te stratigrafske i oblikovne analize, u provedenim istraživanjima su korišteni i povijesni podaci iz arhivske građe i literature, kao i slikovni prilozi, a pronađeni materijali dodatno su laboratorijski ispitani. Određen im je sastav, vrsta i slojevitost te za neke i vremenski okvir.[4] Novi nalazi utvrđeni su za prostore sakristije i riznice, kao i za stupove, svodove i zidove, zajedno s apsidama, tornjićima sa stubištima i svetišnim prostorom, ali i za glavno pročelje i zvonike.

Katedrala

O najstarijoj fazi zagrebačke katedrale, one „Ladislavove" iz razdoblja osnivanja biskupije potkraj 11. stoljeća, potom takozvane „predtatarske" te „Timotejeve" iz druge polovice 13. stoljeća, zaključno s početkom ranomodernog doba i obnovama u 17. stoljeću, postoji mnogobrojna literatura.[5] Ipak, s obzirom na to da su prethodna sustavna arheološka i građevinska istraživanja izostala, velik dio podataka temeljen je na pretpostavkama.[6] Ne zna se kad je točno počela gradnja katedrale, niti kako je u početku izgledala. Neki smatraju da je isprva korištena manja crkva koju je kralj Ladislav zatekao, a koja je bila upravo na istom mjestu (odnosno na mjestu zaključka današnjega južnog broda) ili u neposrednoj blizini.[7] Nova katedrala je dovršena najkasnije do 1217. godine, kad ju je posvetio biskup Stjepan I., ali možda i ranije, jer su u njoj bili pokopani biskup Prodan, Dominik i Gothard.[8] Pretpostavlja se da je bila trobrodna i troapsidalna, bez transepta, s pročeljem nad kojim su se izdizala dva masivna zvonika (**sl. 1**) te eventualno nešto kraća od današnje.[9] Stradala je u 13. stoljeću, najprije u požaru 1222., a potom i u vrijeme provale Tatara koji su na područje Zagreba stigli 1242. godine. Smatralo se da je tada srušena do temelja. Iako su oštećenja svakako bila znatna, recentnim istraživanjima potvrđeni su očuvani stariji građevinski dijelovi pa biskup Stjepan II. zasigurno nije gradio katedralu sasvim iznova.[10] Vjerojatno je započeo obnovu koja je nastavljena i u vrijeme biskupa Filipa.[11] Radovi su trajali do kraja 13. stoljeća, kad je zaslugom biskupa Timoteja izveden istočni dio

3 Valja istaknuti da bi se odgovori na pitanja o počecima gradnje i svim pratećim sadržajima zagrebačke katedrale kao biskupijskog središta zasigurno razjasnili i sustavnim arheološkim istraživanjima pa je nužno i nadalje predlagati njihovo provođenje. Trenutno se provodi georadarsko snimanje podnih struktura (tvrtka CMprospection, Berlin). O dosadašnjim arheološkim istraživanjima u: DEANOVIĆ, 1963, 13–30; IVANDIJA, 1981, 1–13; KRMPOTIĆ, AZINOVIĆ BEBEK, MAŠIĆ, 2025.

4 Rezultati sondiranja žbuka, naliča i građe sadržani su u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II. Ukupno je otvorena 451 sonda na površinama koje su s obzirom na potresna oštećenja bile dostupne (Matija Deak, Miroslav Jelenčić, Kristina Krulić, Krasanka Majer Jurišić, Lara Kreš, Ramona Mavar, Adela Filip, Bojan Braun, Josip Brekalo, Josip Demo, Antonija Gluhan, Željko Hnatjuk, Ivana Jerković, Dean Pajić i Fani Župan, uz vanjske suradnike: Nika Knežević, Ana Mlinarić, Tomica Paradi, Luka Ružić Stasiow i Klara Tuđa). Laboratorijske analize (određivanje pigmenata, veziva i sastava materijala, izrada mikropresjeka i određivanje stratigrafije) obavljene su u Prirodoslovnom laboratoriju HRZ-a (Domagoj Mudronja, Ana Bogi, Mirjana Jelinčić, Margareta Klofutar), dok su ispitivanja starosti uzoraka žbuka i organskog materijala (drva, ugljena i trstike) metodom radioaktivnog ugljika ^{14}C provedena u Laboratoriju za mjerenje niskih radioaktivnosti Instituta Ruđer Bošković (Jadranka Barešić, Ines Krajcar Bronić i Andreja Sironić), HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV.

5 Primjerice, stariji rukopisni 'biografi' zagrebačke katedrale - Rafael Levaković, Ivan Gorički, Benedikt Vinković, Ivan Tomko Mrnavić, Pavao Ritter Vitezović i Tomo Kovačević (ŠOUREK, 2025) te KRČELIĆ, (1770) 1994; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856; TKALČIĆ, 1885; WEISS, 1860; SZABO, 1929, 65–77; IVANDIJA, 1948; KARAMAN, 1963, 1–46; DEANOVIĆ, 1988; Z. HORVAT, 1980, 67–98. Za potrebe ovoga rada, u tekstu se sažeto donose samo povijesni podaci ključni za tumačenje nalaza provedenih istraživanja građevinskih struktura, a detaljan povijesni pregled vidjeti u: HRZ, BUDAK, 2023, 21–70.

6 SZABO, 1929, 71; DEANOVIĆ, 1988, 11.

7 Usporediti mišljenja u: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 2; TKALČIĆ, 1885, 3–6; SZABO, 1929, 68; IVANDIJA, 1948, 36–42; DEANOVIĆ, 1988, 18–20; FILIPEC, 2015, 332.

8 Više u: HRZ, BUDAK, 2023, sv. I, 28.

9 Nije međutim poznata dovršenost pojedinih dijelova katedrale. Lađe su vjerojatno imale isti omjer širine, kao i danas, 3 : 2, a apside su bile polukružne ili upisane. Takav izgled katedrale dijelom odgovara i prikazu na pečatu iz vremena biskupa Mihalja, 1297. godine, IVANDIJA, 1948, 61–64; KARAMAN, 1963, 9–10; DEANOVIĆ, 1988, 20–21. Raspravu o vjerodostojnosti prikaza sažima MARUŠIĆ, 2025.

10 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, 224–246. Na isti zaključak upućuje i HRZ, BUDAK, 2023, sv. I, 29–30.

11 HRZ, BUDAK, 2023, sv. I, 30–32, također DOBRONIĆ (ŠANJEK ?), 1995, Stjepan II., 43–45; DOBRONIĆ, 1995, Filip, 47–59.

današnje katedrale s poligonalno zaključenim apsidama prostranoga središnjeg svetišta i dvjema bočnim kapelama. Unutrašnjost je dodatno ukrašena zidnim slikama i natpisima te iznova opremljena oltarima. Izrijekom je zapisano da je bila prekrasna i da su velika sredstva uložena u radove.[12] Tada je sa sjeverne strane preuređena i dvokatna sakristija,[13] a s južne ranogotička struktura uz koju je formirana kapela sv. Stjepana.[14]

Od vremena biskupa Augustina Kažotića pretpostavlja se postupno napuštanje prethodnog bazilikalnog i formiranje dvoranskog tipa trobrodne katedrale, s time da su lađe punu visinu dobile do sredine 15. stoljeća.[15] Novi izgled unutrašnjosti katedrale definiran je opsežnim radovima potkraj 15. i početkom 16. stoljeća, u vrijeme biskupā Osvalda Thuza i Luke Baratina. Izveden je novi, viši svod u svetištu, naručuje se oprema, ostakljuju prozori, dovršavaju svodovi, postavljaju krovovi i podiže se visoka korska pregrada.[16] Nakon toga, osim popravaka oštećenja koja su katedrali nanijeli vojnici kralja Ferdinanda 1529. godine, zbog sve veće opasnosti od Osmanlija, sva je pozornost usmjerena na izgradnju kula i zidina oko katedrale, pri čemu je 1510. godine srušena crkva sv. Emerika.[17]

Srednjovjekovna faza zagrebačke katedrale zapravo je trajala sve do 17. stoljeća i velikih požara u kojima je iznova stradala. Za radove i popravke koji su uslijedili u najvećoj je mjeri bio zaslužan majstor Ivan Alberthal, dijelom zadržavajući prethodnu koncepciju prostora i oblikovanja.[18] Potom je unutrašnjost raskošno opremljena,[19] no već je biskup Vrhovac razmatrao veća preuređenja unutrašnjeg prostora na poticaj kanonika Emerika Karla Raffaya i prema nacrtima Alessandra Morettija i Andree Meninija.[20] I tijekom 19. stoljeća su nastavljeni napori za promjenama u duhu tadašnjega vremena,[21] a katedrala je cjelovito stilski restaurirana nakon potresa 1880. godine.[22]

ZVONICI, ZAPADNO PROČELJE KATEDRALE I GALERIJA

Uz prevladavajuće mišljenje kako je „predtatarska" katedrala građena tijekom 12. stoljeća,[23] čemu u prilog ide i do danas zadržana ranosrednjovjekovna prostorna shema zvonika,[24] sondiranjem su potkrijepljene teze da je to ipak moglo biti i nešto ranije, ili su pri gradnji korišteni temelji neke postojeće starije crkve.

U donjem dijelu zapadnog zida sjevernog zvonika, u vapnenoj žbuci sljubnice između kamene građe, pronađen je komadić drva iz 11. stoljeća,[25] što dijelom odgovara i nalazima fragmenata menze s križevima i kapitela koji su već ranije također datirani u 11. i 12. stoljeće, u vrijeme neposredno nakon osnivanja biskupije.[26] O naknadnim radovima svjedoče pak tri uzorka ugljena iz žbuke na južnom, zapadnom i sjevernom zidu prizemlja tog zvonika, od kojih su dva su datirana u 14. stoljeće, a jedan u prvu polovicu 15. stoljeća.[27] Također je u 14. stoljeće datiran i komadić drva iz žbuke između klesanaca južnog zida stubišta,[28] a iz istog vremena bi prema oblikovanju mogla biti i dva manja klesana okvira vrata koja se ulazi u prve dvije etaže.[29]

U južnom zvoniku su krajem 19. stoljeća izvedene radikalne pregradnje što je otežalo istraživanja pa je utvrđeno tek nekoliko nalaza starijih slojeva. Na ulazu iz južne lađe u prezidani prizemni prostor, dokumentiran je stari drveni trn u koji je nekada bio sidren okov u kameni dovratnik. Jednako kao i dva pronađena organska uzorka iz žbuke

12 IVANDIJA, 1948, 81–89; DEANOVIĆ, 1998, 41–42; DOBRONIĆ, Timotej, 1995, 65–80.

13 Usporediti dalje u tekstu o vremenu gradnje i Timotejevom uređenju sakristije.

14 Za kapelu sv. Stjepana smatra se da ju je dao sagraditi biskup Stjepan II. u 13. stoljeću, ili da je građena prema sredini 14. stoljeća. Više u: DEANOVIĆ, 1960, 67–84; DEANOVIĆ, 1995; VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, 2000, 50–51, dok će recentna istraživanja, koja su provele Suzana Damiani, Nives Maksimović i Ivana Tomas, možda ponuditi i preciznije odgovore.

15 Usporediti razlike u mišljenjima: Z. HORVAT, 1980, 67–98 i DEANOVIĆ, 1988, 56–63. Moguće je da su radovi ipak počeli i kasnije, u vrijeme Jakova iz Piacenze ili Stjepana III. Kanižaja, pa Eberharda. LUKINOVIĆ, 1991, 10–11; LŐVEI, 2000, 62. Sličnosti u koncepciji (kao i u nekim elementima arhitektonske plastike) svakako pokazuje i crkva sv. Marije Zaštitnice na Ptujskoj Gori iz prve polovice 15. stoljeća, gdje je na prostoru Slovenije prvi put ostvaren koncept dvoranskoga trobrodnog prostora. KOMELJ, 1973, 182.

16 DEANOVIĆ, 1988, 62–68; DOBRONIĆ, 1991, 59; LUKINOVIĆ, 1995, 211–216.

17 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 7; R. HORVAT, 1941, 6; DEANOVIĆ, 1988, 66–70. S popravcima šteta iz 1529. počeo je Gašpar Stanković, a radovi su dovršeni do 1591. godine. KRČELIĆ, 1994, 313.

18 HORVAT-LEVAJ, 2025. i ondje navedena literatura.

19 O baroknoj opremi katedrale primjerice: DEANOVIĆ, 1988, 80–86; ŠOUREK, 2005, 327–310; ŠOUREK, 2016, 161–189.

20 RZK, KOCIJANIĆ, 1943. – 1959., rukopis; IVANDIJA, 1948, 187–190; ŠOUREK, 2024, 63-88.

21 Te su promjene uključile i radove 1830-ih za biskupa Alagovića te sredinom 19. stoljeća u vrijeme nadbiskupa Haulika, dok je cjeloviti program neogotizacije osmišljen i proveden potkraj 19. i početkom 20. stoljeća u vrijeme nadbiskupa Mihalovića i poslije Posilovića, na poticaj i zalaganje Ivana Krstitelja Tkalčića, Ise Kršnjavoga i Franje Račkog, uz podršku članova posebnog odbora za obnovu prvostolnice. KOŽUL, 2006, 73–126; DAMJANOVIĆ, 2025.

22 O značenju i razmjerima intervencija potkraj 19. stoljeća te nakon potresa 1880. godine vidjeti: MARUŠEVSKI, 1986, 148–151; MARUŠEVSKI, 1987, 97–127; ČORAK, 1988, 257–304; ŠAŠKO, 2006, 287–313; DAMJANOVIĆ, 2013, 133–187; DAMJANOVIĆ, 2022, 335–340.

23 DEANOVIĆ, 1988, 20–23. Vidjeti: IVANDIJA, 1948, 36–77; KARAMAN, 1963, 9–10.

24 Usporediti primjere tlocrta romaničkih i ranogotičkih katedrala u Mađarskoj (Veszprém, Esztergom, Alba Iulia, Kalocsa, Eger). SZAKÁCS, 2006, 214–218.

25 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8369.

26 DEANOVIĆ, 1988, 18–19; STOŠIĆ, 1994, 107; GOSS, 2007, 109.

27 Dokumentacija HRZ-a, lab. izvj. IRB 017-3586/1/2025, uzorak Z-9045; uzorak Z-9046 i uzorak Z-9044.

28 Dokumentacija HRZ-a, lab. izvj. IRB 017-3586/1/2025, uzorak Z-9043.

29 Portali su vidljivi i na Bolléovu crtežu s kraja 19. stoljeća (**sl. 4**). RZK N 50/2 i RZK N 50/3.

2. Vinkovićev portal i dio zapadnog pročelja katedrale prije obnove potkraj 19. stoljeća (MGZ, zbirka fotografija zagrebačkih vizura, f. 4859a-13)
Vinković's portal and part of the western façade of the cathedral before its renovation at the end of the 19th century (MGZ, collection of photographs of Zagreb, f. 4859a-13)

između kamene građe sjevernog zida, datiran je u 14. stoljeće.[30] Pronađen je i otvor ulaza u staro stubište koje je izvorno bilo formirano u debljini zida.[31] Formiranjem današnjeg stubišta u središnjem dijelu južnog zvonika krajem 19. stoljeća, i naknadnom ugradnjom lifta, na svim su etažama do razine pjevališta zidovi zaravnani većim brojem glaziranih crjepova, a pri većim prezidavanjima su ugrađene i višestruko profilirane srednjovjekovne kamene spolije.[32]

Datacija većine uzoraka u prizemlju i prvoj etaži oba zvonika okvirno odgovara razdoblju biskupovanja Augustina Kažotića, Ladislava iz Kabola i Jakoba iz Piacenze, za koje je i zabilježeno da su vodili radove na katedrali početkom 14. stoljeća,[33] kao i razdoblju Stjepana III., čiji je klesani grb bio ugrađen u zapadno pročelje južnog zvonika.[34] Do prekida gradnje, ali vjerojatno i do raznih šteta i rušenja, zasigurno je došlo u sukobima Kaptola i Gradeca,[35] no ubrzo nakon toga biskup Eberhard poduzima opsežne radove na katedrali. Nažalost, zvonici su ubrzo iznova stradali, a i sam Bollé navodi da su već 1529. godine nažalost „razoreni po Nikoli Thurnu zapovjedniku španjolskih pomoćnih četa".[36]

Između zvonika nalazi se glavni ulaz u katedralu. Kako je nekad bio oblikovan, ili kako je isprva izgledalo glavno pročelje, ne znamo. Tek je na karti *Tabula Hungariae* iz 1528. godine, kao i na crtežu koji je za vojne potrebe izradio Nicolo Angielini sredinom 16. stoljeća, nad portalom katedrale shematski naznačen prozor kružnog oblika, vjerojatno rozete.[37] Potvrđivanju takvoga izgleda ipak valja pristupiti s oprezom. Pouzdaniji je prikaz katedrale na grafici objavljenoj u *Manuale parochorum* iz 1690. godine, ali tada su već bile izvedene neke preinake na pročelju, a izvorni romanički elementi potpuno su zamijenjeni gotičkim.[38] Na vrlo detaljnom akvarelu Enrica Nordija i Friedricha von Schmidta, kao i na starim fotografijama

3. Djelomično odzidan prozor u podu pjevališta preko kojega se vidi otisak svoda pjevališta iz vremena biskupa Alagovića (arhiva HRZ-a, sondirali: M. Jelenčić, M. Deak, snimka: K. Gavrilica, 2024.) Partially bricked-up window in the choir floor through which the imprint of the choir vault from the time of Bishop Alagović can be seen (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić, M. Deak; photo: K. Gavrilica, 2024)

(**sl. 2**) iz vremena prije 1880. godine, u središnjoj osi pročelja vidljiv je polukružni rasteretni luk iznad velikog prozora[39] podijeljenog šprljcima na četiri dijela i s bogatim mrežištem s motivom ribljeg mjehura. Moguće je da je taj luk upravo ostatak ili preinaka svijetlog otvora kružnog prozora.[40] Na istim se prikazima mogu uočiti i jasne razlike u strukturi kamene građe, ali i razlike između starijih i onih naknadno dozidanih dijelova i dekorativnih elemenata. Razaznaje se i da je izvorna, romanička, čvrsta i masivna struktura zidnog plašta pročelja i zvonika u gotičkom razdoblju dobila profilirane razdjelne vijence s trolisnim slijepim lukovima, ljiljanima i maskeronima te vertikalnu raščlambu polustupovima.[41] Uz to je vidljiv i Vinkovićev portal koji je 1640-ih godina klesao Kozma Müller, a pri tom je zadržao pojedine elemente prethodnog.[42] Za taj se stariji portal pretpostavlja da je morao biti niži, vjerojatno i uži od Vinkovićeva, a nad njim se nalazila spomenuta velika romanička rozeta.[43]

30 Dokumentacija HRZ-a, lab. izvj. IRB 017-3586/1/2025, uzorak Z-9042 i uzorak Z-9041; lab. izvj. IRB 017-3586/1/2025, uzorak Z-9040.

31 Stubište je dokumentirano na nacrtima katedrale iz 18. i 19. stoljeća, nakon čega je zazidano; HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8434.

32 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 376. Spolije su možda dio klesanih kamenih okvira starijih otvora s glavnog pročelja.

33 ŠANJEK, bl. Augustin Kažotić, 1995, 95–100; DOBRONIĆ, Ladislav iz Kabola, 1995, 103–114; DOBRONIĆ, Jakob iz Piacenze, 1995, 117–119. Usporediti i bilj. 45.

34 DOBRONIĆ, Stjepan III., 1995, 129–135; LŐVEI, 2000, 62.

35 Najžešći su se sukobi zbili u vrijeme biskupa Ivana Smila i njegova nasljednika Ivana Šipuškoga, HRZ, BUDAK, 2023, sv. I, 39–40.

36 Program Hermana Bolléa, graditelja prvostolne crkve zagrebačke, o obnovi te crkve, *Katolički list,* 11 (13. 3. 1884.), 84–95.

37 DEANOVIĆ, 1988, 57.

38 Najvećim dijelom to je vjerojatno učinjeno potkraj 14. stoljeća, u vrijeme biskupa Eberharda, ali možda još i prije, za biskupa Kanižaja ili Pavla Horvata. Dio radova izveden je i nakon spomenutih razaranja iz 1529. godine. O pročelju katedrale u 14. i 15. stoljeću detaljno u: IVANDIJA, 1948, 104–135.

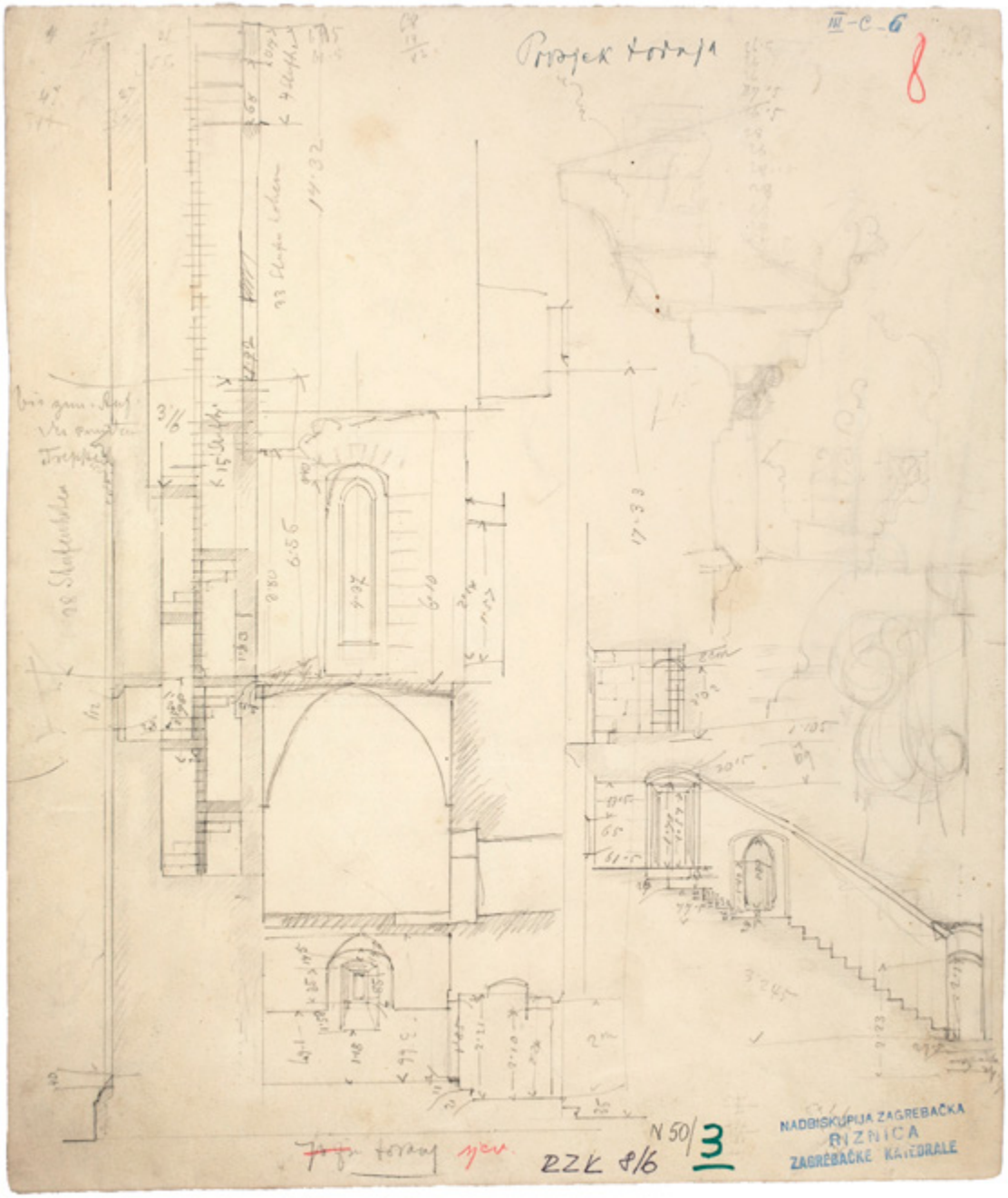
39 U oblikovanju prozora prepoznat je utjecaj praških klesara. DEANOVIĆ, 1988, 57.

40 WEISS, 1859 (broj 10), 260–262; KARAMAN, 1963, 31–33; Z. HORVAT, 1980, 89.

41 O različitosti dojma masivne zidane strukture donjih zona prizemlja i zvonika te naknadne gotike dekoracije izvedene u duhu parlerske radionice, u: IVANDIJA, 1948, 64–68.

42 TKALČIĆ, 1885, 46–47; WEIS, 1860, 27; IVANDIJA, 1944, 635–657.

43 Zaključak je donesen nakon što je pri Bolléovoj ugradnji novog portala 1901. godine, pronađen ostatak prozora u građi luka nad

4. Skica presjeka sjevernog tornja, s iscrtanim stubištem i profiliranim kamenim okvirima vrata, vjerojatno H. Bollé (RZK N 50/3)
Sketch of a cross-section of the north tower with a staircase and profiled stone door frames, probably by H. Bollé (RZK N 50/3)

Sondiranjem površina unutarnje strane glavnog pročelja pokušalo se pronaći neke tragove tih starijih otvora, no u središnjem je dijelu utvrđen samo širok i visok rasteretni luk između portala i rozete, formiran tijekom radova potkraj 19. stoljeća, kad je veći dio pročelja i prezidan.[44] Na krajnjim dijelovima unutarnje strane pročelja, uz zvonike, i na sjeverozapadnoj peti svoda iznad pjevališta, očuvana je stara građa, mjestimično zaravnana žbukom, a analizirani uzorci su okvirno datirani u 14. stoljeće.[45] Ti su dijelovi u najstarijem sloju ličeni žutim okerom i vremenski

ulazom. Njegova je profilacija vrlo slična onoj kakvu su praški majstori izveli na prozorima sjeverne lađe, a s obzirom na poziciju gdje se nalazio određena je visina srednjovjekovnog portala. RZK N 50/12; FRANIĆ, 1934, 377. Rekonstrukciju mogućega izgleda romaničkog pročelja, nalik na ono crkve sv. Jakova u Lébény, donosi IVANDIJA, 1948, 67–68.

44 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 364, 369.

45 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 365, 368, 369, 370; sv. IV, uzorak Z-8431; uzorak Z-8437. Na zahvate u 14. st. upućuju i anžuvinski grb s pročelja te onodobni klesarski znakovi, FRANIĆ, 1934, 271; KARAMAN, 1963, 24.

5a. Kapiteli svežnjastih polustupova u sjeverozapadnom kutu ispod poda pjevališta, otkriveni tijekom istraživanja (arhiva HRZ-a, sondirali: M. Jelenčić, T. Paradi, M. Deak, snimka: K. Gavrilica, 2024.)
Capitals of compound half-columns in the northwest corner below the choir floor, discovered during research (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić, T. Paradi, M. Deak; photo: K. Gavrilica, 2024)

5b. Kapiteli svežnjastih polustupova u jugozapadnom kutu ispod poda pjevališta, otkriveni tijekom istraživanja (arhiva HRZ-a, sondirali: M. Jelenčić, T. Paradi, M. Deak, snimka: K. Gavrilica, 2024.)
Capitals of compound half-columns in the southwest corner below the choir floor, discovered during research (HRZ Archive, probe: M. Jelenčić, T. Paradi, M. Deak, photo: K. Gavrilica, 2024)

6. Konzola s „lisnatom glavom", u sjeverozapadnom kutu iznad poda pjevališta (snimka: M. Jelenčić, 2025.)
Console with a 'leafy head' in the northwest corner above the choir floor (HRZ Archive, M. Jelenčić, 2025)

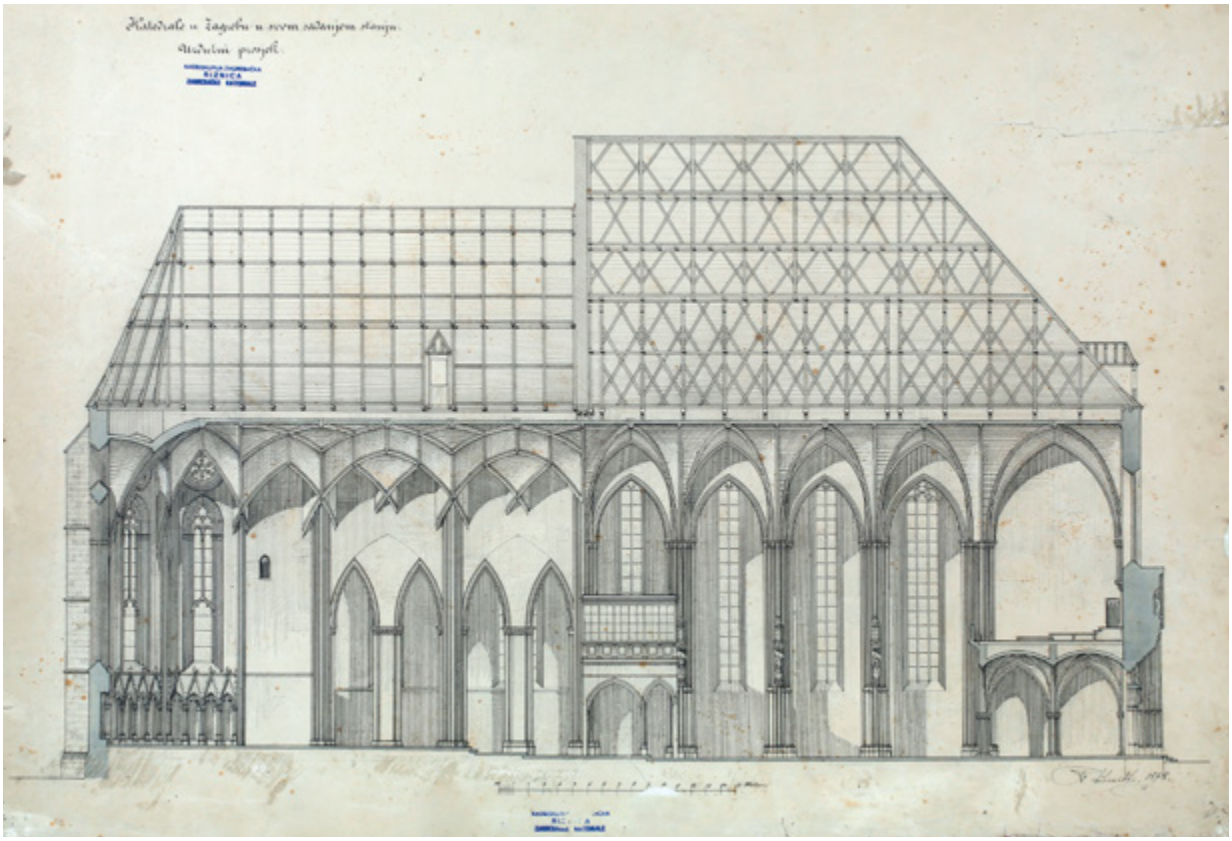
7. Konzola svežnja stupova u jugoistočnom kutu pjevališta, u visini iznad vrata južnog tornja (izvor: WEISS, 1859)
Console of a compound half-columns in the southeast corner of the choir above the door of the southern tower (from: WEISS, 1859)

odgovaraju razdoblju biskupa Ladislava iz Kabola, kada je, prema arhiđakonu Ivanu, gradnja katedrale uznapredovala.[46] Potom se žuti oker ponavlja i u idućem bojanom sloju,[47] na dijelovima građenima u vrijeme biskupa Eberharda kojem se pripisuje uloga u dovršenju i povišenju katedrale, kao i promjeni oblikovanja. Smatra se i da je on praške Parlere angažirao upravo do visine zaključnog vijenca ispod galerije glavnog pročelja.[48]

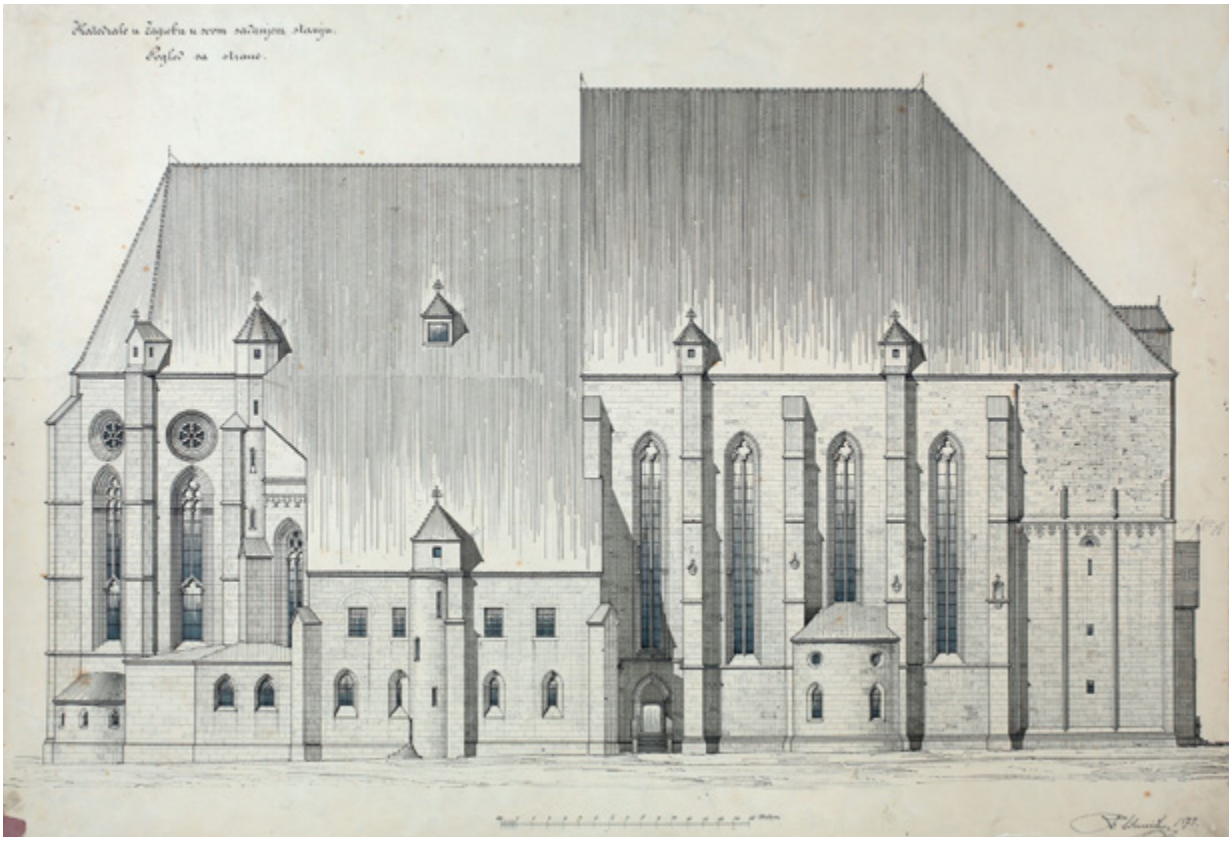
46 DOBRONIĆ, Ladislav iz Kabola, 1995, 103–113.

47 MAJER JURIŠIĆ, DEAK, KRULIĆ, 2025.

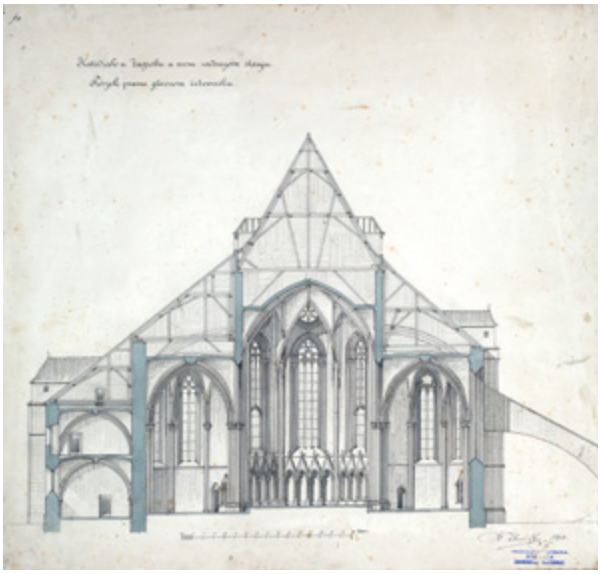
48 A. HORVAT, 1959, 245–264; A. HORVAT, 1960, 13–32; DEANOVIĆ, 1988, 57. O pronađenim kamenim ulomcima iz vremena biskupa

8a. Uzdužni presjek zagrebačke katedrale, stanje prije obnove, arhitekt Friedrich von Schmidt, 1878. godine (RZK N 13)
Longitudinal section of the Zagreb cathedral before renovation, architect Friedrich von Schmidt, 1878 (RZK N 13)

8b. Sjeverno pročelje zagrebačke katedrale, stanje prije obnove, arhitekt Friedrich von Schmidt, 1878. godine (RZK N 10)
North façade of the Zagreb cathedral before renovation, architect Friedrich von Schmidt, 1878 (RZK N 10)

8c. Poprečni presjek zagrebačke katedrale, stanje prije obnove, arhitekt Friedrich von Schmidt, 1878. godine (RZK N 11)
Cross-section of the Zagreb cathedral before renovation, architect Friedrich von Schmidt, 1878 (RZK N 11)

8d. Začelje zagrebačke katedrale, stanje prije obnove, arhitekt Friedrich von Schmidt, 1878. godine (RZK N 14)
Back of the Zagreb cathedral before renovation, architect Friedrich von Schmidt, 1878 (RZK N 14)

Akvarelirani crtež glavnog pročelja E. Nordija prikazuje i niz većih i manjih otvora formata uspravnog pravokutnika. Sličan srednjovjekovni prozorski otvor je utvrđen sondiranjem i ispod poda današnjega pjevališta. Nalazi se u južnom zidu stubišta sjevernog zvonika (**sl. 3**), okrenut prema ulaznom prostoru katedrale.[49]

Još su neki nalazi otkriveni u prostoru ispod poda današnjega pjevališta, iznad peta svoda ulaznog prostora. U jugoistočnom i sjeveroistočnom kutu su očuvani srednjovjekovni svežnjasti polustupovi, razgrađeni u gornjem dijelu. Isti se polustupovi nalaze i na suprotnoj strani, uz unutrašnji zid pročelja, ali imaju i kapitele. Kapiteli su rustično obrađeni, no različitog oblikovanja i dimenzija (**sl. 5a** i **5b**).[50] Sjeverozapadni su vitkiji i izduženiji, čaškastog oblika, dok su jugozapadni masivniji, u osnovi prizmatični, jako ukošenih donjih dijelova.[51] Danas nad njima stoji opekom dozidana baza za grede drvenog poda Bolléova pjevališta. Na gornjem dijelu nisu utvrđeni tragovi svodnih rebara pa je moguće da se u srednjem vijeku na te kapitele oslanjala neka građevinska struktura, galerija između zvonika,[52] o kojoj za sada nema pisanih izvora. Svjetlo na tu strukturu dopiralo bi kroz onaj prozor pronađen 1901. godine, a s obzirom na to da je izmaknut iz osi pročelja, njegova pozicija sugerira i da su na istoj visini bila barem dva ili cijeli niz prozora.[53]

Iznad poda današnjeg pjevališta, u jugozapadnom i sjeverozapadnom kutu uz pročelje, ugrađene su profilirane konzole na koje se dalje iznova oslanjaju svežnjasti polustupovi, sve do kapitela o koje su uprta rebra svoda. Sjeverozapadna konzola postavljena je niže, gotovo u razini hodne plohe pjevališta. Jako je oštećena, no mogu se razaznati dijelovi ljudske glave, nosa i očiju, kao i povijena i razigrana kosa i brkovi (**sl. 6**). Nalik je na „lisnate maske" i kapitele koje su u vrijeme biskupa Eberharda klesali praški majstori.[54] Jugozapadna je konzola ugrađena otprilike tri metra više. Raskošnija je (**sl. 7**), oblim

Eberharda vidjeti i: VALENTIĆ, 1969, 24–25.

49 Jednostavni klesani okvir prozora ima oblik uskog, izduženog pravokutnika, sa skošenim stranicama, visine svijetlog otvora 36 cm, a visine okvira 58 cm. Nalazi se na oko sedam metara od tla i izmaknut je iz središnje osi južnog zida sjevernog zvonika prema zapadu. Otvor je prezidan opekama formata 29 x 15 x 6 cm, slaganim u redove jedna iznad druge.

50 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 371. Kapiteli se nalaze na oko 135 cm ispod razine poda pjevališta, unutar svodnih peta. Oni sjeverni nalik su na kapitele stupova središnje lađe (visine su 22 cm, s donje strane im je prsten polukružnog presjeka visine 4 cm, a s gornje poligonalna ploča visine 8 cm), dok su južni svakako stariji (gornji dio u obliku prizme je visine 22 cm, donji ukošeni dio nad polukružnim prstenom 7 cm, a prsten na spoju s tijelom polustupova 3,5 cm).

51 Slično oblikovanje imaju i kapiteli u romarskoj crkvi na Ptujskoj gori, građenoj od kraja 14. do početka 15. stoljeća. KOMELJ, 1969, 14 i 21; PESKAR, 2011, 73–112.

52 Na mogućnost neke starije strukture između zvonika dodatno upućuje i pozicija starih vrata u sjevernom zidu južnog zvonika, vidljivih na presjeku katedrale F. von Schmidta iz 1878. godine (RZK N 13). Ucrtana su tik do zapadnog pročelja i imaju klesani kameni okvir srednjovjekovne profilacije (**sl. 8a**). Ne odgovaraju razini poda Alagovićeva pjevališta, već su od njega viša su za čak četiri stube. No, ta bi razina mogla odgovarati smještaju neke prethodne galerije (drvene ili zidane, možda uske s obzirom na izmak vrata iz središnje osi zida), za što valja potražiti i druge dokaze.

53 FRANIĆ, 1934, 377.

54 Usporediti i konzole iz hodnika minoritskog samostana u Ptuju, KOMELJ, 1973, 62, 65–66; BALOG, 2010, 16 čiji je utjecaj bio mnogo širi, CEVC, 1978, 441–448.

prstenima podijeljena u dva niza između kojih je gusto prepleteno lišće pa je možda dio obnove zapadnog pročelja nakon 1529. godine.[55]

Nekoliko sondi potvrdilo je i tragove pjevališta biskupa Alagovića iz 1830. godine.[56] U prizemnoj zoni su na bočnim zidovima ulaznog prostora otkriveni zazidi središnjih konzola, a u dijelu između Bolléova svoda prizemlja i poda pjevališta, na južnom zidu sjevernog zvonika dokumentirani su otisci lukova.[57] Na pročelnom zidu, također na visini koja je danas ispod kote poda pjevališta, uočena su veća prezidavanja (vjerojatno iz vremena zamjene baroknog portala potkraj 19. stoljeća) te su dokumentirani i stari klesanci, iskorišteni za formiranje nadvoja nad novim ulazom.[58]

ISTOČNI DIO KATEDRALE: SVETIŠNI PROSTOR I BOČNE KAPELE

Iako izgledom upućuju na srednjovjekovno razdoblje, svi današnji svodovi istočnog dijela katedrale, i križno-rebrasti nad travejima kvadratičnog tlocrta i oni radijalno-rebrasti u poligonalnim apsidama, ipak su iz vremena obnove nakon potresa 1880. godine. Na to upućuju njihova polja građena opekama s kraja 19. stoljeća (**sl. 13b**), i kamena rebra klesana tako da su ponavljane srednjovjekovne profilacije (jednostavnije kruškolike i dvostruko konkavne te složenije, razvedene i bogatije profilirane kruškolike, kao i one s parom torusa, između kojih je trokutasto prelomljena traka), no bez tragova starih žbuka i naliča, a izostaju i klesarske oznake, kako je to slučaj u zapadnom dijelu katedrale.[59] Krajem 19. stoljeća izgrađeni su i sasvim novi stupovi svetišta (također bez završnog žbukanja i ličenja) i izidani su vrhovi apsida iznad prozora (**sl. 10**). Preinačen je, odnosno zamijenjen, veći dio arhitektonske plastike pa su od starih struktura u pravilu zadržani samo pojedini dijelovi zidnog plašta, poštujući tlocrtnu shemu zacrtanu u vrijeme biskupa Timoteja.[60] Nije međutim za sada poznato tko su i odakle su došli majstori graditelji i klesari zaslužni za takav građevinski pothvat.[61] Novi, poligonalni oblik su dobili i svetište i kapele u zaključcima bočnih lađa, a debljine njihovih zidova, kao i prostorne proporcije, u pravilu odgovaraju srednjovjekovnom načelu konstruiranja.[62] Istovremeno su izgrađeni i cilindrični tornjići sa stubištima, formirani na spojevima središnje apside i bočnih apsida koje su opremljene novim oltarima, a u svakoj je postavljena piscina. Na zidovima svetišta, kao i u južnoj kapeli, bile su gotičke niše kamenih okvira koje su poslije preoblikovane, posljednji put u Bolléovom stilskom restauiranju, pri čemu se vrlo vješto imitirala ne samo struktura i oblik nego i način zidanja.[63]

Unatoč opsežnim neogotičkim promjenama, istraživanjima su na različitim površinama istočnog dijela katedrale mjestimično ipak utvrđeni svjetlocrveni i toplo-žuti žbukani slojevi iz starijih razdoblja: na južnom zidu svetišta (u zoni iznad vijenca), na zapadnom zidu prizemlja sjevernog zvonika, u nišama južne apside, u tornjićima uz svetište, ali i između klesanaca kojima su građeni istočni stupovi središnje i polustupovi sjeverne lađe.[64] Slična im je i žbuka na kojoj je izveden srednjovjekovni zidni oslik južnog zida južne lađe s prikazom dijela prizora „Kušnja gorkom vodom“[65] te ona kojom su vezani kameni elementi zaključka sjeverne apside, datirana u drugu polovicu 13. stoljeća.[66]

55 WEISS, 1859 (broj 9), 234. Konzola je bila iznad nekadašnjih vrata u sjevernom zidu južnog zvonika (vidi bilješku 53).

56 Pjevalište je sagrađeno u formi trijema sa šest traveja na stupovima, DEANOVIĆ, 1988, 82.

57 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 10, 12, 371.

58 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 371.

59 Smatralo se da su barem svodovi u bočnim, nešto nižim kapelama stariji, no tijekom istraživanja je potvrđeno da je sva građa nova. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, npr. sonde u svetišnom dijelu 310, 314, 317, 321, 325; u južnom brodu sonde 424, 426 i 416, 418, a u sjevernom brodu sonde 409, 411 te sv. III, poglavlje 8.3.2. Kameni elementi. Usporediti i slikovne priloge u: MARINKOVIĆ, ŠURINA, 2025. Pri restauriranju starih rebara potkraj 19. stoljeća na spojevima je korišteno olovo (Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, br. 69, 22. 3. 1884.), što je potvrđeno i u sondama. Neki su elementi iznova klesani, a neki su izvedeni i u opeci.

60 DAMJANOVIĆ, 2013, 146–147. Promjene i nova građa vidljivi su osim u unutrašnjosti i na starim fotografijama izvana.

61 SZABO, 1929, 68; IVANDIJA, 1948, 86–93; DEANOVIĆ, 1988, 41–43; DOBRONIĆ, 1995, Timotej, 78. O primjeni metode triangulacije (inovativne za to vrijeme) pri projektiranju svetišnog dijela, vidjeti u: DEANOVIĆ, 1988, 42.

62 Debljina zidova iznosi oko 130 cm, a širina svetišta je oko 1320 cm, što gotovo idealno odgovara omjeru 1/10. Priručnici s općim pravilima gotičke gradnje *Unterweisungen* Lorenza Lechlera (1516.), *Von des Chores Maß und Gerechtigkeit* (oko 1500.) i *Wiener Werkmeisterbuch* (1400. – 1450.) navode da je debljina zidova i kontrafora uvjetovana širinom svetišta u omjeru 1 : 10, iako su prisutni i drugi omjeri, ovisno o graditelju i vrsti materijala kojim se zida. Ta pravila najvjerojatnije vrijede za katedrale i najveće gotičke crkve. Više u: HUERTA, 2012, 165; BERECZKI, 2022, 671–689. Također, debljina zida od oko 130 cm odgovara otprilike i debljini od četiri kraljevske stope (*pied de roi* = 32,5 cm), kakve su inače primjenjivali cisterciti na svojim gradnjama, Z. HORVAT, 1989, 60–62, a isti je omjer 1/10 širine svetišta i širine zidova Zorislav Horvat prepoznao i opisao na dimenzijama kasnogotičke crkve sv. Ivana Krstitelja u Kloštar Ivaniću, Z. HORVAT, 1991, 50.

63 Nakon 1880. zidalo se tako da je potpuno ponavljan građevni slog, kao i veličina te velikim dijelom i način obrade kamena te su izvedene intervencije vrlo gusto ispunile gotovo sve površine zidova. Pri zamjeni pojedinih klesanaca ponavljana je vrlo tanka sljubnica, no u žbuci se kao dodatno učvršćenje najčešće upotrebljavao i bitumen koji ipak nedvojbeno upućuje na tadašnju intervenciju. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, primjerice sonde 125, 127, 132, 133, 238, 267, 268, 374, 433, 436, 446, 447, 449. Također, u tim radovima, prethodni su žbukani i bojeni slojevi često ljušteni i čišćeni, sve do kamene građe. Usporediti: Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, br. 160, 12. srpnja 1884.

64 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, primjerice sonde 116, 141, 180, 282, 302, 303, 439.

65 DEANOVIĆ, 1988, 54; RATKOVČIĆ, 2014, 238–239; KRULIĆ, ŠURINA, 2025.

66 Dataciju gradnje današnjega istočnog dijela katedrale u vrijeme biskupa Timoteja dodatno potvrđuje i HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8433. U zaključcima apsida izvedeni su mnogobrojni popravci naliča, žbuka i građe zidova, sv. II, primjerice sonde 58–61, 85–109, 120–125, 131–135, 433–440, 446. Do visine od oko

9a. Kamena glava ugrađena u profilaciju sjevernog svežnja polustupova, uz središnji prozor svetišta (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Stone head built into the moulding of the northern half-columns, next to the central window of the sanctuary (HRZ archive, K. Gavrilica, 2025)

9b. Kamena glava ugrađena u profilaciju južnog svežnja polustupova, uz središnji prozor svetišta (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Stone head built into the moulding of the southern half-columns, next to the central window of the sanctuary (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

Iako se prema arheološkim nalazima temelja starijih kontrafora pretpostavlja da su bočne lađe bile svođene i prije Timotejevih preinaka, dok je središnja mogla biti zaključena i otvorenim krovištem,[67] o izgledu gornjih zona u njegovo doba nema čvrstih uporišta. Visina do koje su obodni zidovi svetišta i apsida tada bili izidani potvrđena je na oko deset metara.[68] Nešto niže od toga, uz središnji prozor svetišta, nalaze se dvije klesane kamene glave ugrađene u profilaciju polustupova. Glave su oblikovane rustično (**sl. 9a** i **9b**), izrazito naglašenih bademastih očiju, punih usnica i široka nosa te stilizirane kose, a stilski ih se može odrediti u 14. stoljeće.[69] Prema sljubnicama je vidljivo da su postavljene naknadno u odnosu na donji dio polustupova. Moguće je da su postavljene u vrijeme biskupa Kažotića ili pak Ladislava iz Kabola, za kojega je zapisano da iznova pokreće veće radove na katedrali.[70] Nakon toga je, u drugoj polovici 15. stoljeća, biskup Osvald Thuz u svetištu dao izgraditi novi, monumentalni zvjezdasti svod kako bi uskladio do tada povišene lađe s visinom istočnog dijela, a svoj je zahvat označio postavljanjem grbova na završetke polustupova.[71] Uz to je promijenio i koncept sagledavanja cjelokupnog prostora katedrale izgradnjom visoke pregrade u krajnjem zapadnom traveju svetišnog prostora, a cijela je unutrašnjost sljedećih desetljeća bogato opremljena novim rezbarenim, bojenim i pozlaćenim oltarima i ostalim inventarom.[72]

Promjene svoda svetišnog prostora i svoda nad pregradom dogodile su se i u 17. stoljeću, najprije nakon udara groma 1624. godine, kad je stradao stari svod.[73] Radove je pokrenuo biskup Franjo Ergelski. S obzirom na to da je u međuvremenu još jedan požar, 1645. godine, teško oštetio katedralu, nastavljeni su i u vrijeme biskupa Bogdana. On je s majstorom Hansom Alberthalom sklopio prvi ugovor još iste godine u travnju, a zbog dodatnih šteta tijekom radova, i drugi nešto kasnije, u siječnju 1647. godine. U ugovorima se osim radova na južnom zvoniku, navode popravak i bijeljenje stupova, zidova i svoda, izvedba novih kamenih vijenaca i ponovna gradnja svoda u svetištu te kamene pregrade (**sl. 8a**), uz ponavljanje prethodnog oblikovanja.[74] Takvo se kasnogotičko prostorno rješenje unutrašnjosti katedrale, iznova uspostavljeno u baroknoj

deset metara utvrđena je dijelom očuvana srednjovjekovna kamena građa. U toj visini zidova najviše su mijenjani dijelovi klesanih profilacija poput vijenaca, a za onaj u kapeli južne lađe navedeno je i u: Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, br. 194, 25. kolovoza 1880.

67 DEANOVIĆ, 1988, 20.

68 To otprilike odgovara i visinama kamenom zidanog dijela tornjića uz svetište. Gornji dijelovi su dozidani i prezidani, posljednji put nakon 1880., kad su na više mjesta još uvijek bili oštećeni od požara iz 17. stoljeća, Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, br. 194, 25. kolovoza 1880.

69 Na glave je u svojem rukopisu upozorio RZK, KOCIJANIĆ, 1943. – 1959., pripisujući ih biskupu Timoteju. O prikazima ljudskih glava i srednjovjekovnoj kamenoj plastici na prostoru sjeverozapadne Hrvatske vidjeti u: PEŠKAN, PASCUTTINI JURAGA, 2014, 231–241.

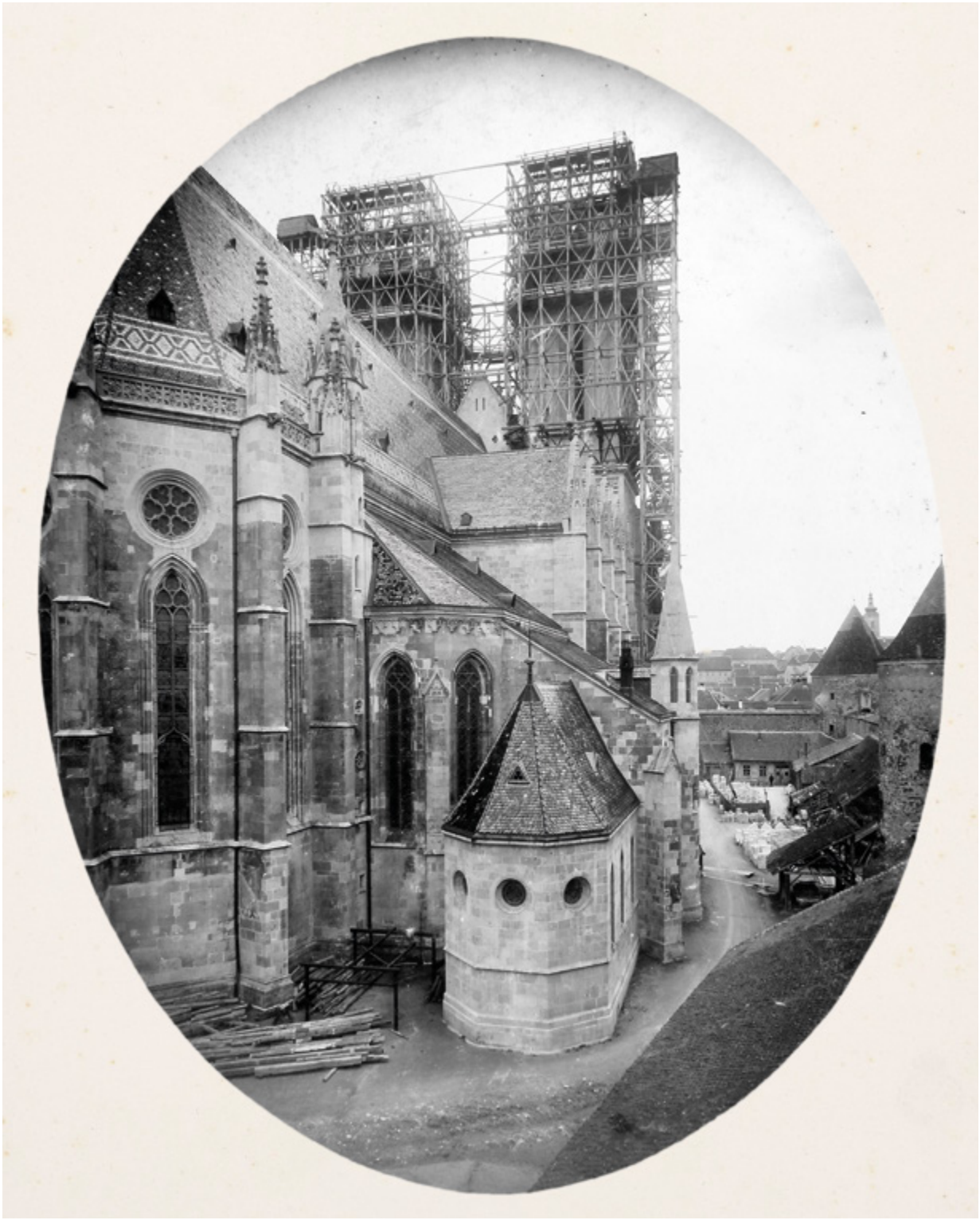
70 Za biskupa Kažotića: GULIN, 2002, 47–58; ŠAŠKO, 2002, 59–68, a Ladislava: DOBRONIĆ, Ladislav iz Kabola, 1995, 103–113.

71 LUKINOVIĆ, 1995, 207–220. O potrebi gradnje novog svoda u svetištu: TKALČIĆ, 1885, 17.

72 DEANOVIĆ, 1988, 66–70.

73 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 7.

74 TKALČIĆ, 1885, 23–33; DOBRONIĆ, 1991, 43–44. Vidjeti i: CVITANOVIĆ, 1984, 63–71; BOTICA, 2001, 199–208; BOTICA, 2004, 114–125; HORVAT-LEVAJ, 2025.

9. Stara fotografija stražnje strane zagrebačke katedrale nakon dogradnje nove sakristije, oko 1895. godine (RZK N 154/5)
Old photograph of the back of the Zagreb cathedral after the addition of the new sacristy, c. 1895 (RZK N 154/5)

obnovi, može zapravo iščitati još i na nacrtu Franje Klobučarića iz 1792. godine, a dijelom i na nacrtima stanja prije potresa 1880. godine.[75]

TORNJIĆI, GRAFITI I TRIFORIJ

Na spojevima apside svetišta i apsida bočnih brodova smješten je po jedan visoki i uski tornjić sa zavojitim stu-

75 RZK N 1. Nacrti geometra F. Klobučarića sa smještajem i imenima oltara sa strane (više verzija), 1792. – 1794.

bištem. U njih se ulazi kroz vrata višestruko profiliranog kamenog okvira. Pretpostavlja se da su dio Timotejeva projekta istočnog dijela katedrale, no o njima u pravilu nema spomena u arhivskim izvorima.[76] Zabilježeno je tek da se u južnom tornjiću do 1744. godine čuvala arhiva Čazmanskoga kaptola.[77] Danas se njihovim kamenim stubištima pristupa u prostore potkrovlja nad bočnim brodovima i dalje do potkrovlja glavnog broda. Taj je posljednji, najviši dio tornjića naknadno povišen u obnovi potkraj 19. stoljeća, kad su ugrađeni i neki novi kameni okviri prozora, a prozori okrenuti prema svetištu preoblikovani su opekama.[78] Stari otvor prolaza kojim se pristupa u potkrovlje nad sjevernim brodom tom je prilikom također preoblikovan (opekama i kamenom građom povišen mu je prag, a lijeva bočna stranica je iznova formirana).[79] Njegova je prvotna uloga svakako mijenjana, jer je već Thuzov svod, a poslije i njegova replika koju je izveo majstor Alberthal, uspostavio nove visinske odnose istočnog dijela katedrale.[80] Otvor je izgledno vodio na galeriju ili triforij, kako je to i inače slučaj u srednjovjekovnom sakralnom graditeljstvu.[81] No tragovi toga prostora potpuno su dokinuti Bolléovim preinakama.[82] Slična je situacija bila i na južnoj strani svetišta, o čemu je 1880. godine zapisano: „Pri izradi krovne konstrukcije na mjestu gdje se krov oslanja na jugoistočni stubišni toranj, uzelo se u obzir da treba postojati mogućnost da se opet otvori oratorij koji je ondje postojao. Naime, na mjestu gdje se glavni zidovi prezbiterija izdižu iznad zaključnog svoda kapele vide se zazidani otvori triju šiljasto završenih prozora koji su nekad bili otvoreni prema prezbiteriju. Pristup tom oratoriju vodio je preko spiralnog stubišta u jugoistočnom tornju, koji je ugrađen između kapele i prezbiterija.“[83]

Sondiranjem unutrašnjosti tornjića i uklanjanjem sloja svjetlosive vapnene žbuke s kraja 19. stoljeća, otkrivena je izvorna građa zidova od klesanih kamenih blokova koji su na spojevima prežbukani svjetlocrvenom vapnenom žbukom s utisnutim tankim reškama. Preko njih, kao i izravno u kamene blokove, urezivani su grafiti (**sl. 11a, 11b, 11c**). Jedinstveni su za povijest katedrale kao trag pismenosti, i klerika i laika koji su tim prostorom prolazili, a možda i samih majstora.[84] Najviše ih je oko prozorskih otvora. Stilski, njihove izvedbe variraju od onih jednostavno urezivanih nekim oštrim predmetom do onih klesanih dlijetima u dubljem reljefu. Uz imena i inicijale, vidljivi su i razni crteži (raspoznaju se veće i manje figure ljudi i životinja, vrč s dvije ručke, križevi), klesarski znakovi i godine. Za sada najstariji iščitani natpis spominje ime nekog Matije i pisan je gotičkim pismom (Mathias; ispod: IOAHANES ANNO D. 1533.). U isto, ili čak i starije razdoblje, mogu se datirati i teško čitljiva glagoljaška slova (prepoznaju se slova T i V) u sjevernom tornjiću, što ne iznenađuje s obzirom na to da je poznata prisutnost glagoljaša u Zagrebačkoj biskupiji potkraj srednjeg i početkom novog vijeka.[85] Od ostalih otkrivenih grafita dokumentirano je primjerice: H(OC) F(ECIT) AN(NO) 1622 PA: BENSICH, FERLAN i godina 1646., HANS THOMAS VRANICH, FRANC(ISCUS), August Johan Nepomuk (August Šenoa?), potom primjerice: PETRUS, F. BARTOLUS, RIBARICH, FRANC (ISCUS), FROLICH, PETRASICH 1764, FRANZ HAKL, F. GRABFIN 1884, T. KUZMAN, BARTOVSKI, JURACI, A. P., grafemi M, D, N, B, K i godine 1622., 1640., 1646., 1665., 1720., 1806., 1808., 1811., 1831., 1835., 1840. RMS, 1844., 1850. (više puta), 1881.[86] Neka imena ispisana su kapitalom, neka običnim velikim slovima, a neka pisano, i to tako da se

76 O funkciji tornjića sa stubištima unutar sakralne gotičke arhitekture: FITCHEN, 1981, 19–23. I crkva sv. Urbana u Troyesu i katedrala sv. Petra u Regensburgu, kao i kasnija crkva sv. Petra u Hamburgu, ali primjerice i srednjovjekovne crkve u Topuskom i Čazmi (iako unutar punog zida pravokutnog presjeka, a ne na spoju dvaju poligonalnih tlocrta), spiralna stubišta smještaju uz svetišni prostor. Tako je riješeno i stubište u staroj samostanskoj crkvi u Pleterju ili u crkvi sv. Jakoba u Škofjoj Loki, KOMELJ, 1969, XXV. U crkvi sv. Stjepana u Beču stubišta uz svetišni prostor smještena su u punom zidu prema bočnim kapelama, a primjerice Sv. Magdalena u Hausbachu ima stubište kružnog tlocrta prislonjeno samo dijelom obodne linije uz crkvu, GÖTZ, 1968, 266, 371. Spiralna stubišta crkve St-Bénigne u Dijonu, koju s katedralom povezuje Z. HORVAT, 1980, 83, smještena su na krajnjim dijelovima glavnog pročelja, također unutar punog zida pravokutnog presjeka te uz sakristiju, unutar punog zida uz istaknuti kontrafor, dok su stubišta s vanjske strane bočnih apsida u 13. stoljeću realizirana u katedrali u Esztergomu, LŐVEI, 1998, 17.

77 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1885, 29.

78 Tornjići su sve do visine od oko deset metara građeni kamenom, a potom opekama formata 23 x 11 x 6/6,5 cm (dimenzijama odgovaraju opekama upotrijebljenim u sakristiji i riznici). Dio tornjića koji je otprilike u razini tjemena svodova lađa izveden je opekom formata 20/24 x 12 x 7,5 cm, dok su najviši dijelovi, iznad visine potkrovlja bočnih lađa građeni klesancima bez žbuke. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 284, 285, 289, 290–295, 297, 304, 305, 309. Promjena građe kamena i opeke vidljiva je i na kontraforu sjevernog tornjića na staroj fotografiji začelja katedrale (**sl. 9**).

79 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 293.

80 DEANOVIĆ, 1988, 75; HORVAT-LEVAJ, 2025.

81 Triforij je kao arhitektonski element u crkvenom graditeljstvu prisutan još od početka 13. stoljeća. Usporediti: STOŠIĆ, 1994, 107, kao i MARUŠIĆ, 2025, gdje se izlaže prethodna rasprava o Timotejevu projektu i visinama glavne lađe i bočnih lađa, kao i o mogućem klerestoriju.

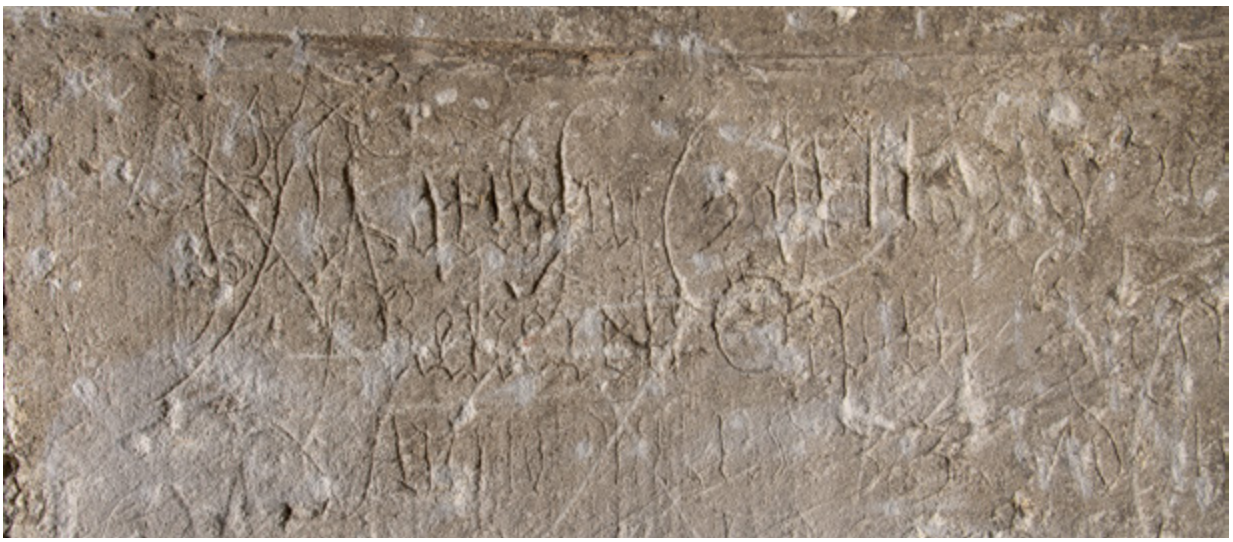
82 U prostoru potkrovlja je dokumentirano da je Bollé sasvim stanjio zid prema svetištu i formirao nove otvore, bez čuvanja prethodnih struktura.

83 Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, br. 194, 25. kolovoza 1880. Prijevod: Iskra Karniš Vidovič.

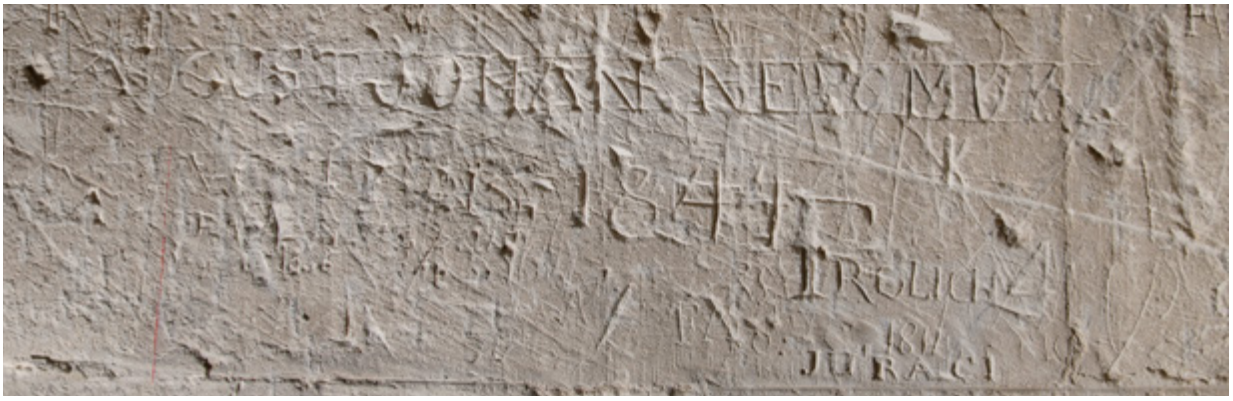
84 Tijekom istraživanja otkriven je i pregledan samo dio očuvanih povijesnih grafita, pa bi u budućim radovima obnove katedrale trebalo potpuno ukloniti svjetlosivi sloj žbuke s kraja 19. stoljeća kako bi se natpisi detaljnije pregledali, prezentirali i znanstveno obradili. Za potrebe elaborata kratku epigrafičko-povijesnu analizu sastavio je Tomislav Galović. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 1223–1235.

85 DAMJANOVIĆ, 1995, 483–491.

86 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 1223–1235 i sv. II, sonde 286–288; 298–303.

11a. Detalj zida sjevernog tornjića uz svetište s grafitima otkrivenima tijekom istraživanja – Mathias; ispod: IOAHANES ANNO D. 1533. (arhiva HRZ-a, sondirao: M. Jelenčić, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Detail of the wall of the northern tower next to the sanctuary with graffiti discovered during research – Mathias; below: IOAHANES ANNO D. 1533. (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić; photo: K. Gavrilica, 2023)

11b. Detalj zida južnog tornjića uz svetište s grafitima otkrivenima tijekom istraživanja – JOHAN AUGUST NEPOMUK – August Šenoa?; FROLICH, 1811, 1835, 1844, JURACI (arhiva HRZ-a, sondirao: M. Jelenčić, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Detail of the wall of the southern tower next to the sanctuary with graffiti discovered during research – JOHAN AUGUST NEPOMUK – August Šenoa?; FROLICH, 1811, 1835, 1844, JURACI (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić; photo: K. Gavrilica, 2023)

11c. Detalj zida južnog tornjića uz svetište s grafitima otkrivenima tijekom istraživanja – H. F. AN. 1622 PA: BENSICH (arhiva HRZ-a, sondirao: M. Jelenčić, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Detail of the wall of the southern tower next to the sanctuary with graffiti discovered during research – H. F. AN. 1622 PA: BENSICH (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić; photo: K. Gavrilica, 2023)

međusobno preklapaju, ravno, ukoso ili sasvim slobodno, mjestimično vrlo gusto ispunjavajući površine klesanaca.

SVODOVI, ZIDOVI I STUPOVI LAĐA

Lađe katedrale građene su postupno od početaka gradnje katedrale. Pritom su povisivani ne samo uzdužni zidovi nego i stupovi i polustupovi, čije različito oblikovanje upućuje na dulje razdoblje u kojem su nastajali pa su i njihove profilacije i presjeci, kao i arhitektonska dekoracija, odraz stilskog ukusa koji se mijenjao.[87]

Zasigurno se velik doprinos može pripisati biskupima Augustinu Kažotiću, Stjepanu III. i Pavlu Horvatu u 14. stoljeću,[88] kad je između ostalog izgrađen i središnji dio sjevernog zida. No oblikovanje njegove gornje zone, i prema kamenoj dekoraciji prozora i njihovu smještaju izvan osi traveja, potom prema izgledu polustupova koji su samo u gornjem dijelu slični onima na južnom zidu, razlikuje se u obradi kapitelne zone te u konačnici i u oblikovanju vanjskog, pročelnog lica i kontrafora, i svakako je iz vremena biskupa Eberharda na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće. Južni je pak zid završen u vrijeme sljedećega biskupa, Ivana Albena.[89] U to je vrijeme predložena i datacija stupova glavnog broda prema klesarskim oznakama i prema kamenim ulomcima koji najvjerojatnije odgovaraju postamentima skulptura kojima je Eberhard dao ukrasiti središnju lađu.[90] No barem bi donji dijelovi trebali biti stariji, a pripisuju se vremenu Stjepana III. početkom druge polovice 14. stoljeća.[91] Iako su kameni elementi stupova slagani gotovo bez žbuke u sljubnicama, između dva elementa krajnjeg istočnog stupa između središnje i južne lađe u malom ostatku žbuke je pronađen nagoreni komadić drvene kajle datiran u 16. stoljeće,[92] što odgovara vremenu biskupa Šimuna Erdödyja kad je katedrala iznova stradala.[93]

Rezultati provedenih sondiranja uzdužnih zidova katedrale u pravilu nisu rezultirali novim građevinskim nalazima s obzirom na metode rekonstrukcije i imitacije zidanja kamenim klesancima koje su primjenjivane u Bolléovoj obnovi. Nije bilo jasnih pokazatelja prethodnih otvora, poput reški u zidovima drugog traveja od strane zapada u oba bočna broda, koje bi označile tragove nekadašnjih ulaza u srušene kapele sv. Ivana Krstitelja (poslije Svetog Križa) iz 17. stoljeća i one posvećene sv. Mihaelu arkanđelu iz 1801.[94] ili pak starih vrata koja su vodila iz sjeverne lađe u sakristiju, kao ni razlika u građi zidova i stupova na mjestima na kojima je bio ugrađen dio baroknog inventara prije 1880. godine.[95] Na isti način pomno je prezidan i stari ulaz na pregradu do kojega se dolazilo preko spojnog mosta iz vremena biskupa Bratulića,[96] ali i onaj u zoni prizemlja prema kapeli sv. Stjepana.[97] Budući da je spomenuta pregrada jasno naznačena na starim nacrtima unutrašnjosti katedrale i opisana u vizitaciji biskupa Vrhovca,[98] očekivalo se pronaći njezine tragove, ali je na tim pozicijama (stupovi i zidovi) građa također pomno nadomještena. Pokušalo se i točnije potvrditi visine dionica pojedinih faza gradnje bočnih zidova katedrale. No zaključci su ipak zadržani na već prethodno uočenim detaljima, profilacijama vijenaca kontrafora, prozora i polustupova, kao i izmjenama u građi.[99] U tome su od važnosti arhitektonske dekoracije iz vremena biskupa Eberharda, ali i tragova čeličnih kliješta i klesarskih oznaka na klesancima.[100] Također su prilikom datacije od pomoći i grbovi biskupa. Najviše ih je na vanjskom oplošju, gdje su bili postavljeni da bi označili dovršenje pojedinog dijela, no ima ih i na zidovima i stupovima u unutrašnjosti. Nažalost, krajem 19. stoljeća neki su premješteni s izvornih pozicija ili uklonjeni.[101] Uz već zabilježene, u istraživanjima je u samom vrhu južnog zida, nad prvim zapadnim prozorom, dokumentiran i grb biskupa Ivana Albena kojim je označen dovršetak gradnje tog zida sredinom 15. stoljeća.[102]

87 Okupljajući mišljenja prethodnika, ali i detaljnom analizom pojedinih oblikovnih elemenata, Z. HORVAT, 1980, 67–98, određen je slijed gradnje bočnih te ulaznog pročelja. Usporediti: VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, 1994, 144, gdje se daju poveznice na širem području oko Zagreba. Također i: A. HORVAT, 1959, 245–264; A. HORVAT, 1979, 39–58; DEANOVIĆ, 1988, 56–60; BALOG, 2011, 135–142.

88 Iako neki istraživači ističu biskupa Jakova II. iz Piacenze kao prvog nastavljača gradnje, smatra se da je većina radova izvedena u vrijeme Stjepana III. DEANOVIĆ, 1988, 56; LŐVEI, 2000, 62.

89 Z. HORVAT, 1980, 82; DEANOVIĆ, 1988, 62–63. Također: SZABO, 1929, 72–73; IVANDIJA, 1948, 104–136.

90 Z. HORVAT, 1980, 69–88.

91 DEANOVIĆ, 1988, 56–57. Na isto upućuje i svjetlocrvena žbuka u sljubnicama klesanaca južnih stupova, kakvu nalazimo i na drugim mjestima u katedrali, vidjeti bilj. 51.

92 Dokumentacija HRZ-a, lab. izvj. IRB 017-3586/1/2025, uzorak Z-9047.

93 Nakon stradanja katedrale u građanskom ratu u vrijeme biskupa Erdödyja, radove je vodio biskup Gašpar Stankovački. SEKULIĆ, Gašpar Stankovački, 1995, 278.

94 ŠOUREK, 2024, 63–88.

95 Usporediti s crtežima Friedricha von Schmidta iz 1878. (RZK N 10 i RZK N 13, **sl. 8a** i **8b**), kao i tlocrt katedrale F. Klobučarića (RZK N 5) i tlocrt u: WEISS, 1860.

96 Spojni most između dvora i katedrale dao je sagraditi biskup Bratulić. IVANDIJA, 1948, 141.

97 Tragovi zidane strukture koja se pružala od katedrale do kapele sačuvani su na sjevernom pročelju južnog krila (nad)biskupskog dvora nakon djelomičnog obijanja žbuke (**sl. 12**). Na njih se nastavljaju kontrafori u samoj kapeli, koji su moguće pripadali južnoj prigradnji katedrale posvećene početkom 13. stoljeća. O arheološkim istraživanjima uz kapelu i katedralu: DEANOVIĆ, 1963, 13–30.

98 DOBRICA, 2025.

99 Oslanjajući se na prethodnike, Z. HORVAT, 1980, 82.

100 FRANIĆ, 1934; Z. HORVAT, 2001, 15–19; MARINKOVIĆ, ŠURINA, 2025.

101 Popis grbova u katedrali i o grbovima zagrebačkih biskupa i nadbiskupa: SZABO, 1929, 66; ZMAJIĆ, 1944, 471–492; LŐVEI, 2000, 62–64.

102 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 1236–1243.

12. Sjeverno pročelje južnog krila Nadbiskupskog dvora, sondirani položaji uzdužnih zidova nekadašnjega spojnog mosta između dvora i katedrale (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
North façade of the south wing of the Archbishop's Palace, probe locations on longitudinal walls of the former connecting bridge between the palace and the cathedral (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2023)

Svodovi lađa su kroz stoljeća trpjeli znatna oštećenja i preinake pa je sondiranjem žbukanih i slikanih slojeva, kao i kamene i opečne građe, dokumentirano stanje i povijesna slojevitost svih polja.[103] Križno-rebrasti svodovi, izvedeni nad travejima pravokutnih oblika, građeni su opekama (**sl. 13a,** usporediti i **13b**), s time da su u pravilu na zapadnoj strani očuvane starije opeke manjeg formata, samo mjestimično mijenjane.[104] Dio svodova u središnjoj lađi, prema analizi drvenog klina ispod klesanog kamenog rebra i žbuke iz fuga između opečne građe te žbuka s peta, datiran je već u 14. stoljeće, a svodovi južne lađe nešto kasnije, od druge polovice 15. do početka 16. stoljeća.[105] Arhivski zapisi također upućuju na to da svi svodovi nisu bili dovršeni u vrijeme biskupa Osvalda Thuza, nego nešto kasnije, za Luke Baratina.[106] I klesana kamena rebra zapadnih svodnih polja su starija, u pravilu kruškolike ili dvostruko konkavne profilacije. Bila su više puta bojena i na njima su pronađene brojne klesarske oznake i pomoćni crteži,[107] dok izostaju na rebrima traveja kojima u osi bočnih ulaza završava prostor lađa i, kako je već spomenuto, u cijelom istočnom dijelu katedrale, gdje je srednjovjekovna profilacija ipak ponovljena pri klesanju novih kamenih elemenata svodova.

Na Klobučarevićevu tlocrtu, kao i na presjecima J. Lipperta i Friedricha von Schmidta,[108] jasno su naznačeni i drugačiji visinski odnosi podnih ploha lađa katedrale, a i svetišta, u odnosu na današnje. Na kraju 18. stoljeća prostor pod pregradom bio je viši od lađa za jednu stubu,

103 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, primjerice sonde 330, 351, 354, 356, 378, 380, 381, 382, 384, 386, 387, 388, 393, 395, 398, 399, 400, 402, 404, 405.

104 Formati starih opeka su većinom 23 x 12 x 7,5 cm ili d x 14 x 5/6 cm, dok su popravci nakon potresa iz 1880. godine u cijeloj katedrali izvođeni opekama formata 30 x 15 x 7 cm.

105 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8432. Analizirani su i uzorci koji uz najstarija žbukanja svodova potvrđuju i naknadne popravke. U prvom traveju svoda južne lađe od zapada ispitana je žbuka između stare opečne građe, najstariji žbukani sloj na opekama te trstika iz najmlađeg žbukanog sloja kojim je izveden popravak prije oslikavanja nakon potresa 1880. godine: uzorak Z-8378; uzorak Z-8370; uzorak Z-8436; uzorak Z-8377; uzorak Z-8431. Svodovi su naknadno popravljani potkraj 16. i u 17. stoljeću te nakon potresa iz 1880. godine. Sondiranjem je ustanovljeno da je u cijelosti prezidano jedino svodno polje prvog traveja od pjevališta u središnjoj lađi, a radovi su opisani i u: Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, br. 69, 22. 3. 1884. te br. 97, 26. 4. 1884.

106 Biskup Thuz je oporučno ostavio deset tisuća forinti za nastavak radova na katedrali. DOBRONIĆ, 1991, 34.

107 Usporediti tekst i slikovne priloge u: MARINKOVIĆ, ŠURINA, 2025. Prethodno o toj temi: Z. HORVAT, 1972, 109; Z. HORVAT, 1980, 69–71.

108 Presjek J. Lipperta objavljen je u: WEISS, 1860, a presjeke F. von Schmidta vidjeti na **sl. 8a** i **8c** (RZK N 10 i RZK N 13).

13a. Opečna građa starog svoda, tijekom radova građevinske sanacije (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2024.)
Brickwork of the old vault of the cathedral during reconstruction (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2024)

13b. Opečna građa svoda s kraja 19. stoljeća, tijekom radova građevinske sanacije (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2024.)
Brickwork of the vault from the end of the 19th century during reconstruction (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2024)

a svetišni prostor za najprije jednu pa još četiri stube, dok je sam zaključak središnje apside s kanoničkim sjedalima bio izdignut za još jednu stubu. Prethodno je katedrala 1710. godine popođena rimskim opekama, potom je 1718. godine svetište „potaracano" mramorom, a 1791. cijela je iznova popločena bijelim i modrim mramornim pločama.[109] U obnovi potkraj 19. i početkom 20. stoljeća razlike u visinama prednjeg i stražnjeg dijela svetišta su izjednačene, uklonjene su nadgrobne ploče i mramorna oplođenja. Kota poda u cijeloj katedrali je snižena, navodno na onu prije baroknih preinaka te su postavljene nove višebojne keramitne pločice.[110] Time su i zidovi, kao i stupovi i polustupovi, s obzirom na to da su prije njihove baze bile ukopane, dobili na visini. Cjelokupni unutarnji prostor dekorativnim je oslikom[111] vizualno dodatno izdužen prema ozvjezdanim plavim svodovima.

Prostor sakristije, riznice i arhiva

Sakristija zagrebačke katedrale jednostavna je jednokatna građevina pravokutnog tlocrta, smještena uz istočnu stranu sjevernog broda. U njoj je uz mjesto za pripremu liturgijskog slavlja stoljećima bio i sakralni prostor s oltarom, a bila je i riznica, knjižnica, vijećnica, blagajna, gruntovnica, državni i crkveni arhiv te vjerodostojno mjesto gdje su se sklapali ugovori i potvrđivali dokumenti.[112]

Tek su rijetko zapisivani podaci o nekim radovima na sakristiji, poput onih s početka 16. stoljeća koji spominju majstora Tomu, ciglara Martina i klesare Grgura i Kristofora koji su radili na krovu i klesali stube, a 1539. postavljena su nova stakla na prozore.[113] Godine 1624. samo je sakristija s arhivom i riznicom ostala netaknuta u velikom požaru.[114] Nakon toga je u vrijeme biskupa Matije Borkovića majstor Ivan Mongin srušio istočni zid i dozidao prizemnu prigradnju.[115] Nju je biskup Alagović 1830-ih zamijenio novom, koja nam je poznata primjerice sa Schmidtovih nacrta, pogleda na sjeverno pročelje i pogleda na začelje katedrale, iz 1878. godine.[116]

U obnovi na kraju 19. stoljeća izvedene su velike preinake, a Herman Bollé je i tu primijenio sličan pristup kao i u katedrali, ponavljajući zatečene srednjovjekovne oblike, i pri popravljanju postojećih građevinskih struktura i otvora, ali i pri oblikovanju sasvim novih i u prizemlju i na katu. Iako postoje nacrti za preuređenje iz 1882. godine

109 TKALČIĆ, 1885, 50. Prema opisu iz zapisa vizitacije iz 1792. godine, podovi lađa bili su zaključeni pločama bijelog i crnog mramora između kojih su bile klesane nadgrobne ploče, a mjestimice su bili vidljivi i popravci opekama, dok je u svetištu pod bio višebojan, od mramora, i slagan u mozaičkom uzorku. Dio ploča preseljen je nakon 1880. u crkvu sv. Ivana na Novoj Vesi (s još nekom klesanom kamenom opremom), RZK, KOCIJANIĆ, 1943. – 1959., rukopis, 49.

110 DAMJANOVIĆ, 2013, 148; Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, br. 69, 22. 3. 1884. O nadgrobnim pločama u: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856.

111 MAJER JURIŠIĆ, DEAK, KRULIĆ, 2025. U istom tekstu vidi i pregled izmjena obojenja unutrašnjosti od kasnog srednjeg vijeka do danas.

112 IVANDIJA, 1948, 214–215; PLUKAVEC, 2019, 60–63.

113 DOBRONIĆ, 1991, 34–35.

114 R. HORVAT, 1941, 7.

115 Ugovor o gradnji donosi BARLÈ, 1909, 147; PLUKAVEC, 2019, 60–63.

116 DEANOVIĆ, 1988, 82. Vidjeti i **sl. 8b** i **8d**, RZK N 10 i RZK N 14.

14. Nacrt za prvo rješenje preuređenja sakristije i riznice te dogradnju nove sakristijske kapele – neizvedeno, Herman Bollé, 1882. godine (RZK N 90)
Draft of the first solution for the reconstruction of the sacristy and treasury, and the extension of the new sacristy chapel – not implemented, Herman Bollé, 1882 (RZK N 90)

(sl. 14), u konačnici je izvedena mnogo veća intervencija.[117] Zapadno pročelje sasvim je preoblikovano te je u njegovoj središnjoj osi otvoren novi ulaz. Izmijenjeni su i prozorski otvori sjevernog pročelja na objema etažama, a tornjić sa stubištem je povišen i zaključen stožastim krovom. U prizemlju je srušen debeo središnji zid koji je dijelio staru sakristiju na unutarnju i vanjsku (odnosno na istočnu i zapadnu prostoriju), otkrivene su srednjovjekovne zidne slike, srušena je Alagovićeva prigradnja i izgrađena je duža neogotička sakristijska kapela, a na katu je preuređen nekadašnji prostor arhiva, koji je prvi zagrebački nadbiskup i kardinal Juraj Haulik 1870. godine dao prenamijeniti za katedralnu riznicu.[118]

SAKRISTIJA

Općenito se smatra kako je za gradnju sakristije zaslužan biskup Timotej, jer je i zapisano da je u sakristiji dao podići oltar sv. Petra i Pavla, posvećen 1275. godine, a njegovom se vremenu pripisuje i oslikavanje zidova i svoda.[119] Tek su pojedini istraživači i povjesničari iznosili teze da je njezina struktura zapravo najstariji dio današnje katedrale, iz vremena prije druge polovice 13. stoljeća i tatarskog razaranja, budući da se pri analizi tlocrta prizemlja sakristije kao osnovni modul jasno prepoznaje približan oblik kvadrata, a odgovara mu i položaj kontrafora koji s vanjske strane podupiru zidove i s kojima su izvorni svodovi konstrukcijski morali biti povezani.[120] Taj je modul naknadno preuzeo i sam Timotej u projektiranju svetišnog dijela katedrale, no istovremeno ga je u sakristiji podjelom na manje traveje iskoristio da bi zatečenu stariju strukturu sakristije prilagodio u jedinstvenu cjelinu.[121] Vidljivo je to i u gradnji novoga križno-rebrastog svoda, gdje se kombinacijom kruškolike profilacije rebara tupoga završetka te prijelazne romaničke i ranogotičke dekoracije zaglavnih kamenova uz primjenu prelomljenih lukova, interpoliranjem u zatečenu zidanu strukturu postiglo novo, gotičko rješenje.[122] Rebra su preko masivnih kapitela oslonjena na vitke službe zaključene izduženim čaškastim kapitelima, a njihova je visina snižena u promjenama poda u obnovi potkraj 19. stoljeća jer je starije popločenje od velikih bijelih kamenih ploča utvrđeno na dubini od oko 40 cm ispod sadašnje razine poda.[123]

Provedenim istraživanjima potvrđeno je da su do danas sačuvani svodovi, a slijedom toga i zidni oslici, doista iz Timotejeva vremena.[124] Nedvojbeno se, međutim, utvrdilo da postoje i ostaci starijih struktura. Nalazi građevinskog sondiranja i njihova stratigrafska analiza dodatno su potkrijepljeni i rezultatima laboratorijskih ispitivanja. Izvornu građu zidova sakristije čine kameni klesani blokovi, dok su opeke raznih dimenzija upotrijebljene u više faza njezina uređenja.[125] Na zapadnom zidu, koji je u najvećoj mjeri preinačen nakon potresa 1880. godine, otkriveni su zazidani ostaci dvaju visokih prozora kamenih okvira ukošenih stranica (sl. 15a i 15b) koji se ljevkasto sužavaju do svijetlog, manjeg otvora otprilike na polovici debljine zida.[126] Rebrom Timotejeva svoda dijelom

117 Prema naznačenim planiranim radovima na tlocrtu prizemlja, osim kasnije izmijenjene dogradnje nove kapele, vidljive su i preinake koje su dijelom izvedene: zazidavanje starog ulaza iz katedrale, otvaranje novog, smještenog zapadnije na istom južnom zidu, otvaranje prozora i vrata na zapadnom pročelju, rušenje starog pregradnog zida, zazidavanje prozora na sjevernom zidu s istočne strane tornjića i preoblikovanje krajnjeg istočnog na istom zidu, RZK N 90, sl. 14. Usporediti i druge nacrte za preuređenje: RZK N 91 i N 92.

118 DAMJANOVIĆ, 2013, 150–152. Riznicu su uredili nadbiskup Juraj Haulik i tadašnji kustos Juraj Križanić te Josip Peruzzi i sestre milosrdnice 1870. godine.

119 Takva su razmišljanja predstavljena u: DEANOVIĆ, 1988, 45–46, gdje se izlaže i da je sakristija projektirana prema predlošcima iz Francuske (na veze s francuskom arhitekturom upozoreno je i prije, ponajprije uspoređujući cistercitske crkve u Čazmi i Kostanjevici, FOCILLON, 1938, 49–51), dok se oblikovanje kamene plastike povezuje sa skulpturom Champagne. Drugačije je viđenje o prvotnoj sakristiji izneseno primjerice u: KARAMAN, 1963, 10, prema kojemu je prvotna sakristija, kao i kod nekoliko crkava građenih oko 1200. u Ugarskoj, bila s južne strane katedrale.

120 Primjerice, FRANIĆ, 1934, 242 smatra da je građena u vrijeme biskupa Prodana, a u: IVANDIJA, 1948, 83 opširno je izloženo da je sakristija u vrijeme Timoteja zapravo obnovljena. Usporediti i: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 2; WEISS, 1859 (broj 10), 262; IVANDIJA, 1948, 97; ŠIMUNIĆ, ŠIMUNIĆ BURŠIĆ, 2015, 344–353.

121 IVANDIJA, 1948, 81–102. Izneseni podaci idu u prilog činjenici da je novim svođenjem zatečeni prostor sakristije izmijenjen da bi se prilagodio izgradnji Timotejeva svetišta, ali moguće i podebljanjem zidova i gradnjom kontrafora usklađenih veličinom i visinom s istočnim dijelom katedrale. Time bi se objasnio i u konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima utvrđeni nepravilan spoj središnjeg sjevernog kontrafora sakristije i zapadnog dijela tornjića stubišta.

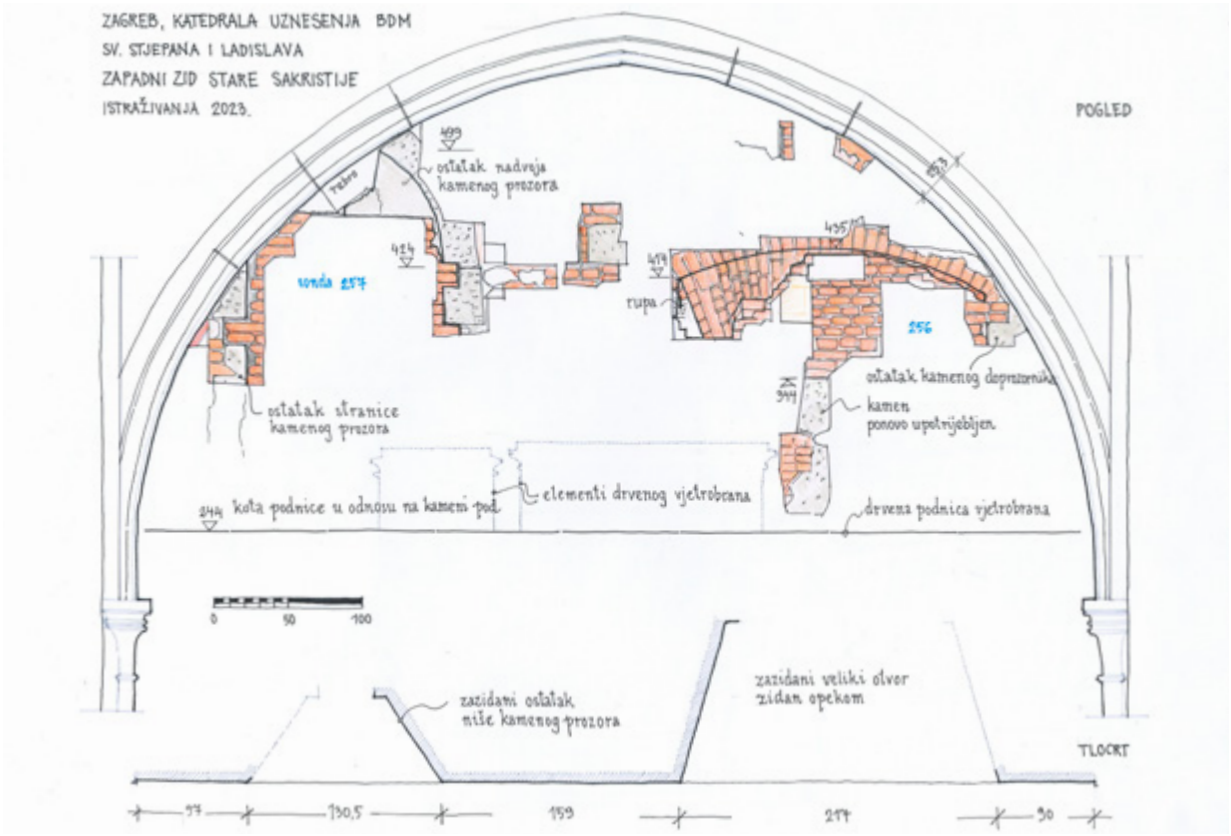
122 Z. HORVAT, 1969, 42–43; ŠIMUNIĆ, ŠIMUNIĆ BURŠIĆ, 2015, 349.

123 IVANDIJA, 1981, 10.

124 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV. Ispravnost prije pretpostavljene datacije svodova u vrijeme biskupa Timoteja potvrdila je i analiza uzorka Z-8438.

125 Jedan tip odnosi se na opeku zazida u staroj sakristiji i građu zidova nove sakristije (nakon 1880. godine) kad je u sljubnicama bila svjetlosiva žbuka te mjestimično i bitumen. Opeka je dimenzija 30 x 15 x 7 cm. Druga vrsta odnosi se na građu svoda zapadne prostorije stare sakristije (d x 11 x 6,5 cm – širinom i debljinom te bojom odgovara opeci svodova riznice), treća na opeku otvora na zapadnom zidu s lučnim nadvojem (d x 14/15 x 7,5 cm) i zadnja koja se odnosi na opeku lučnog nadvoja starog ulaza u sakristiju na južnom zidu istočne prostorije (otvorena samo djelomično, debljine 6,5 cm; također odgovara opekama svodova riznice).

126 S obzirom na to da je samo rebro svoda 'sjelo' u taj stariji prozorski okvir, nije sasvim sigurno je li izvorni bio u vrhu malo zaobljen, to jest je li bio obliji ili sasvim šiljasti. Iako nije precizirao na koje prozore u sakristiji misli, zanimljivo je da je KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 47 zapisao: „Prozori bijahu negda obli, sada su, poput drugih načinjeni šiljasti." Moguće je da će u budućim radovima biti prilike preciznije utvrditi oblikovanje tjemena starog prozora. Za sada je, prema uzorku ugljena iz žbuke između kamene građe uz prozorski okvir, taj dio zida datiran u sam kraj 11. ili početak 12. stoljeća. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8422. No, prema oblikovanju samog okvira prozora, njegova je datacija vjerojatnija u prvu polovicu 13. stoljeća, kako su pokazale analize uzoraka uz druga dva pronađena prozora. Vrlo slični su im romanički prozori na crkvi sv. Marije Magdalene u Čazmi i na crkvi sv. Marka u Zagrebu (čak i iste širine; HRZ, arhiv RZH-a, planoteka – crkva sv. Marka, Zagreb, šifra 40, dokumentacija istraživanja – nalazi na južnom pročelju) iz otprilike istoga razdoblja.

15a. Grafički prikaz sondi 257 i 256 na zapadnom zidu sakristije (arhiva HRZ-a, sondirali: M. Jelenčić, M. Deak, crtala: T. Kučinac, 2023.)
Drawing of probes 257 and 256 on the western wall of the sacristy (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić, M. Deak; drawing: T. Kučinac, 2023)

15b. Sonda 257, otkriveni srednjovjekovni prozor na zapadnom zidu sakristije kojem je izvorno tjeme preoblikovano rebrom svoda iz vremena biskupa Timoteja (arhiva HRZ-a, sondirao: M. Deak, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Probe 257, a newly-discovered medieval window in the western wall of the sacristy, whose original top was reshaped with a rib of the vault from the time of Bishop Timotheus (HRZ Archive; probe: M. Deak; photo: K. Gavrilica, 2023)

je negirana lijeva bočna stranica okvira južnog prozora, dok je ono samo klesano tako da pravilno ulazi u prozorsku nišu i tvori nešto niži, šiljasti luk tjemena, izmaknut iz središnje osi prozora. Taj je južni prozor bolje očuvan, a u vrhu unutarnjega dijela na strani okrenutoj prema pročelju ugrađena je metalna šipka.[127] Kamen okvira je natučen i mjestimično su ostali tragovi više bijelih vapnenih naliča. Izvorno je prozor bio viši, a njegovoj visini i poziciji tjemena odgovarao bi i nešto viši križni svod, izveden nad kvadratom, u suglasju s vanjskim kontraforima. Od sjevernog pronađenog prozora na izvornom mjestu očuvan je samo desni dio kamenog okvira, dok su neki njegovi dijelovi korišteni sekundarno kao građa u prezidavanju središnjeg i sjevernog dijela zida i formiranja niske i široke segmentno zaključene niše ukošenih bočnih stranica.[128] Žbuka iznad ostataka tog sjevernog prozora datirana je u drugu četvrtinu 13. stoljeća, kad je biskupovao Stjepan II.[129]

Kad su stari prozori zapadnog zida zazidani s vanjske strane, nije moguće sasvim točno utvrditi jer je to pročelje temeljito preuređeno tijekom Bolléove obnove. Imajući na umu prilagođavanje njihovih klesanih kamenih okvira rebrima Timotejeva svoda, prozori su sigurno bili u funkciji i na kraju 13. stoljeća. S obzirom na stalne opasnosti od napada, moguće je da su oba dokinuta u 16. stoljeću, a svakako ih nema u 18. stoljeću, jer nisu zabilježeni na nacrtu F. Klobučarića, ni u zapisu Vrhovčeve vizitacije (dok se i nadalje vide sva četiri prozora na sjevernom zidu stare sakristije, po dva u istočnoj i zapadnoj prostoriji, „sa željeznim rešetkama").[130] Na nacrtu i u zapisu vizitacije zabilježena je pak prigradnja iz vremena biskupa Borkovića.[131] Bila je pravokutnog tlocrta i imala je po dva prozora na istočnom i dva na sjevernom zidu te novi oltar. Zajedno s istočnom prostorijom nazivala se vanjskom sakristijom, dok je ona zapadna, odijeljena debelim zidom, bila unutarnja, s još jednim drvenim oltarom sa zidanom menzom na kojem su misu slavili samo kustosi i kanonici. U pregradnom su zidu bila vrata, izmaknuta iz osi. Ostaci južne bočne stranice njihova svijetlog otvora pronađeni su u građi zidanog istaka koji je zadržan nakon Bolléova rušenja.[132] Prema katedrali je vanjska sakristija bila povezana vratima s mramornim okvirom u krajnjem istočnom dijelu južnog zida, dok je na krajnje zapadnom dijelu sjevernog zida tornjić sa stubištem za kat, u koji se tada moglo ući i izvana za potrebe klera i poslužitelja. Zidovi i gotički svod sakristije bili su ožbukani i obijeljeni. Pod je bio mramorni, za dvije stube niži od onoga u katedrali.

Daljnjim sondiranjem potvrđene su pozicije spomenutih nekadašnjih vrata na južnom zidu, kao i sjevernog prozora uz ulaz u tornjić. Utvrđeno je da je prozor iz istog razdoblja kao i oni pronađeni na zapadnom zidu te da mu je također ugradnjom rebra Timotejeva svoda preoblikovano tjeme (**sl. 16**). Za razliku od zapadnih, zadržao je funkciju sve do potresa iz 1880. godine.[133] Tada je zbog preinaka u samom stubištu prema riznici zamijenjen i klesani kameni okvir ulaza iz sakristije u tornjić i prezidan je cijeli dio zida iznad ulaza.[134] Da je Bollé u obnovi izmijenio i ostale prozore (što se vidi usporedbom današnjega stanja i Schmidtova nacrta stanja iz 1878. godine), potvrđeno je i sondiranjem donjega dijela krajnjeg istočnog prozora sjevernog zida koji je povišen opekama.[135] Vrata na južnom zidu su potpuno zazidana, no dokumentirani su očuvani pojedini dijelovi klesanog kamenog okvira (**sl. 17**), kao i format otvora te kasnije formirana niša nad vratima.[136] S obzirom na to da je pozicija tih starih vrata izmaknuta iz središnje osi krajnje istočnog svodnog traveja više prema zapadu, moguće je da su bila u funkciji još i prije Timoteja.

Nakon 1880., Bollé umjesto Alagovićeve gradi novu istočnu kapelu, tzv. novu sakristiju. Do danas je zadržala arhitektonsko oblikovanje i inventar, kao i mramorno

127 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 257.

128 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 256. Prema segmentnom nadvoju, niša bi se mogla datirati u vrijeme nakon početka 16. stoljeća. Nalazi se vrlo visoko (tjeme je 435 cm od sadašnjeg poda) i možda je imala ulogu promatračnice ili strijelnice.

129 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8374. Moguće je to dio popravka nakon požara iz 1222. ili neposredno nakon Tatara. Također, s obzirom na istovjetnu dataciju pronađenog prozora na sjevernom zidu, prozori su mogli i tada biti ugrađeni u stariji zid. Nedvojbeno je da je to bilo prije biskupa Timoteja.

130 Tlocrt F. Klobučarića, RZK N 1. Zapisnik vizitacije biskupa Vrhovca, HR-NAZG-35, KV, protokol 203.

131 Istočni zid stare sakristije (nekad vanjski, začelni), odnosno njegovi rubni dijelovi koji su ostali nakon probijanja otvora za proširenje prema istoku, građen je od pravilno klesanih kamenih blokova vezanih finom svjetlocrvenom vapnenom žbukom, HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 180.

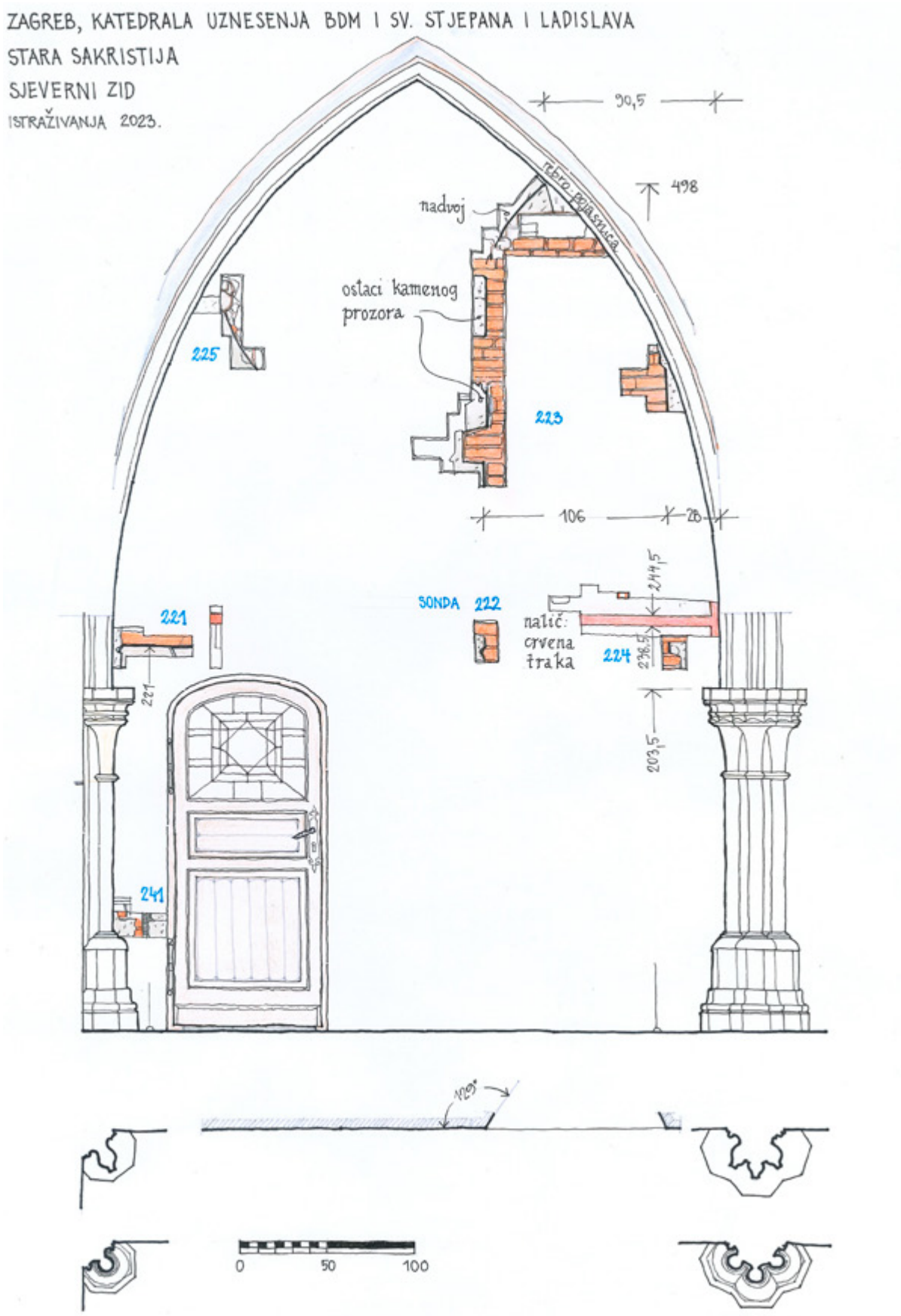
132 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II. sonde 234 i 234A. Na svim poznatim povijesnim tlocrtima vrata u pregradnom zidu nacrtana su u osi bliže jugu, osim na tlocrtu katedrale prije potresa, WEISS, 1860., gdje su vrata nacrtana točno na sredini zida. Na akvarelu koji prikazuje scenu Posljednjeg suda sa srušenog pregradnog zida (RZK N 154) vidljivo je da vrata, također izmaknuta iz središnje osi, imaju profilirani nadvratnik koji poništava pojedine dijelove srednjovjekovne zidne slike. Stoga je moguće da su izvorna srednjovjekovna vrata bila preoblikovana te da je ugrađen novi klesani okvir.

133 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 223; sv. IV, uzorak Z-8375. Da je prozor bio u funkciji sve do 1880. godine, osim činjenice da je ucrtan na svim povijesnim nacrtima prije 1880., potvrđeno je i brojnim bijelim i svjetlosivim vapnenim naličima na njegovu klesanom kamenom okviru.

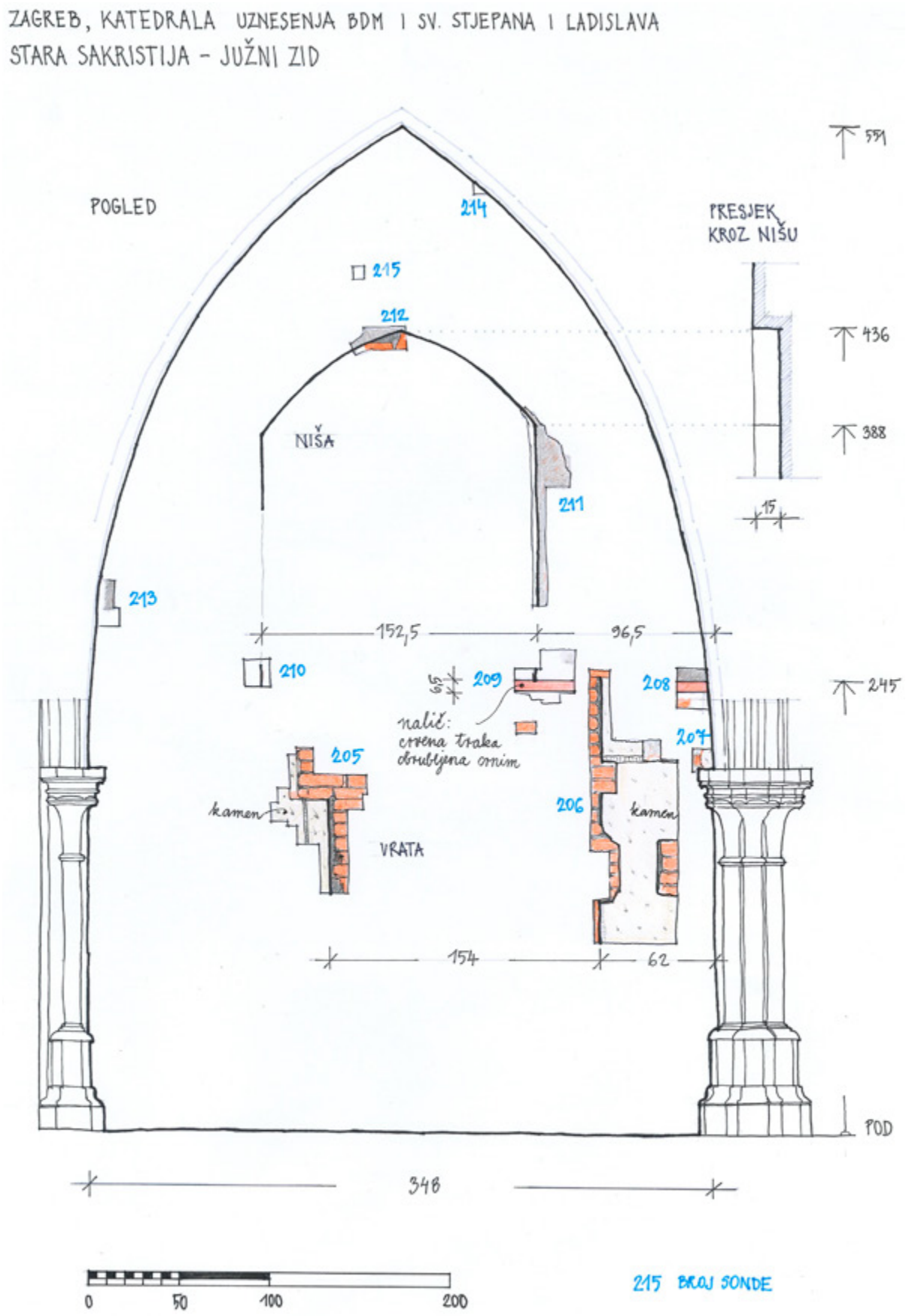
134 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 221, 222, 225, 241.

135 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 250.

136 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 209, 210. Na poziciji niše bila je ovješena slika „Raspeće" sa svetim ugarskim vladarima (16. stoljeće) koja se pripisuje furlanskom slikaru Gianfrancescu da Tolmezzu. Slika je početkom 20. stoljeća premještena u Nadbiskupski dvor.

16. Grafički prikaz sondi 221, 222, 223, 224, 225 i 241 na sjevernom zidu sakristije, uz ulaz u tornjić sa stubištem za riznicu (arhiva HRZ-a, sondirali: K. Krulić, M. Jelenčić, crtala: T. Kučinac, 2023.)
Drawing of probes 221, 222, 223, 224, 225 and 241 on the northern wall of the sacristy next to the entrance to the tower with the staircase to the treasury (HRZ Archive; probe: K. Krulić, M. Jelenčić; drawing: T. Kučinac, 2023)

17. Grafički prikaz sondi 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 214 i 215 na južnom zidu sakristije, na mjestu nekadašnjega ulaza u katedralu (arhiva HRZ-a, sondirali: K. Krulić, M. Deak, M. Jelenčić, crtala: T. Kučinac, 2023.)
Drawing of probes 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 214 and 215 on the southern wall of the sacristy at the former entrance to the cathedral (HRZ Archive; probes: K. Krulić, M. Deak, M. Jelenčić; drawing: T. Kučinac, 2023)

18. Stare kamene stube u tornjiću koji iz sakristije vodi u riznicu (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Old stone stairs in the treasury tower (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2023)

19. Srednjovjekovni prozor na istočnom zidu istočne prostorije riznice, danas ulaz u potkrovlje nad novom sakristijom (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Medieval window in the east wall of the eastern treasury room, today the entrance to the attic above the new sacristy (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

višebojno popločenje preseljeno iz nekadašnje riznice, dok je dekorativni oslik u međuvremenu preličen.[137]

SAKRISTIJSKO STUBIŠTE

Od sakristije do riznice vodi kružno stubište smješteno u tornjiću s vanjske, sjeverne strane. Izgrađeno je vjerojatno pri svođenju sakristije u vrijeme biskupa Timoteja, no neuobičajeni položaj izvan tlocrta građevine, neposredno uz središnji kontrafor, i to tako da je samo jednim dijelom obodne linije kružnog tlocrta vezano uz sjeverno pročelje, ide u prilog pretpostavci da je novo uređenje prizemlja i kata u trećoj četvrtini 13. stoljeća zamijenilo neku prethodnu unutarnju komunikaciju.[138] Stubište je posljednji put izmijenjeno u Bolléovoj obnovi, kad je dokinut i vanjski ulaz okrenut prema istoku.[139]

Zid u donjem dijelu unutrašnjosti tornjića, građen od većih klesanih kamenih blokova na kojima je mjestimično ostala očuvana i patina, ima vrlo uske fuge zapunjene topložutom vapnenom žbukom u koju je dodatno utisnuta linija.[140] Preko njih je utvrđeno više svijetlih vapnenih naliča, a nakon potresa 1880. godine cijeli je zid iznova ožbukan svjetlosivom vapnenom žbukom i završno ličen. Sondiranjem oko prozorskih otvora utvrđene su još neke preinake iz toga vremena i naknadno ugrađivani novi

137 Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, br. 270, 23. 11. 1882. i br. 97, 26. 4. 1884.; DAMJANOVIĆ, 2013, 150–152. Izmjene izvedene nakon 1880. vide se usporedbom sa stanjem na povijesnim tlocrtima i s nacrtima iz Riznice.

138 Primjer srednjovjekovnog tornjića kružnog tlocrta sa stubištem koji je samo jednim dijelom uzidan, vidljiv je u temeljima nekadašnje velike trobrodne bazilike s razvijenim svetištem u Mosaburgu u Zalaváru, SZAKÁCS, 2009, 161–170, ili tornjići benediktinske crkve u Maria Laachu te četiri tornjića također kružnog tlocrta uz crkvu sv. Mihaela u Hildesheimu. Tornjić sa spiralnim stubištem koji je samo dijelom uzidan u tijelo crkve, ali kvadratnog tlocrta, vidjeti primjerice na katedrali u Regensburgu.

139 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 269. U građi zazida ostali su kameni dijelovi starijeg ulaza koji je, osim na Klobučarevićevu tlocrtu (RZK N 5) vidljiv primjerice i na Schmidtovu crtežu sjevernog pročelja (RZK N 10, **sl. 8b**) prije potresa.

140 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 258.

kameni blokovi.[141] S obzirom na to da je Bollé dao ukloniti i vanjske stube te je nastala visinska razlika u odnosu na pristup iz sakristije, unutarnje je stubište visinski prilagođeno sve do razine riznice, gdje je zamjenom donjih stuba ostao očuvan širok kameni podest pred ulazom (**sl. 18**). Nove stube su niže, s pasicom na prednjoj strani, za razliku od očuvanih starijih, koje su visoke i grublje obrađene. Otisak toga starog stubišta, odnosno opekama zazidana mjesta na kojima su stube bile ugrađene u zid, dokumentiran je nakon uklanjanja dijela zatečene svjetlosive žbuke s kraja 19. stoljeća, a ostale su vidljive i olovkom iscrtane mjere i linije kojima su majstori naznačili pozicije novih.[142]

S vanjske strane tornjića je izvorna kamena građa očuvana samo u središnjem dijelu, kao i središnjem dijelu kontrafora na koji je naslonjena.[143] Tornjić je nakon potresa 1880. dodatno povišen i zaključen novim stožastim krovom. Taj dograđeni dio je žbukan, a klesanci su vezani svjetlosivom žbukom i mjestimično učvršćivani bitumenom.

RIZNICA

Prema opisu iz zapisa Vrhovčeve vizitacije, poznato je da su potkraj 18. stoljeća na katu iznad sakristije bile tri manje, svođene prostorije. Dvije su služile kao spremište, a u trećoj je bio javni arhiv. Pod im je bio čvrst, od vapnenca i pijeska. Svaka prostorija imala je po dva prozora, od kojih jedan na sjevernom zidu sa željeznom rešetkom, a drugi na zidu prema katedrali. Sve je bilo čisto i uredno, jedino je krov, zajednički s crkvom, mjestimično trebalo popraviti.[144]

Danas je taj prostor kata podijeljen na dvije prostorije, istočnu i zapadnu (riznica). Svođen je istim sustavom svodova kao i prizemlje, ali bez stupova, baza ili konzola; samo su rebra oslonjena o pod. U sredini pregradnog zida nalaze se vrata koja su prije Bolléove obnove bila pomaknuta više prema sjeveru.[145] Kako je navedeno, tada su preoblikovani i svi prozorski otvori duž sjevernog zida.[146]

Južni zid istočne prostorije, koja je prenamijenjena u oratorij, rastvoren je prema zaključku sjeverne lađe dvama prozorima šiljastog nadvoja.[147] Na istočnom zidu te prostorije ostao je očuvan, iako sakriven iza željeznih vrata i teže dostupan, bogato profiliran klesani okvir srednjovjekovnog prozora kroz koji se danas izlazi u potkrovlje nove sakristije.[148] Izbijen mu je središnji stupić te mrežište, od kojega su ostali utori u gornjem dijelu kamenog okvira koji su služili za uglavljivanje, a na njegovu kamenu klupčicu dozidana su još tri reda opeka, jer su je svodovi nove sakristije zaklonili (**sl. 19**).

U zapadnoj prostoriji, gdje se nalazi riznica, ispitana je stratigrafija poda u jugoistočnom kutu.[149] Ispod drvenog intarziranog parketa iz vremena nadbiskupa Haulika, pod je popločen velikim opečnim pločama pravokutnog formata koje su položene na šutu iznad uglačanog ružičastog estriha. Uklanjanjem dijela estriha na mjestu oštećenja dokumentiran je dio najstarijega očuvanog popođenja od kamena (**sl. 20a, 20b**). U samom je kutu kamena ploča položena na konzolno oblikovan istak od opeka, a s gornje je strane na spoju dviju ploča, ispod današnjega rebra svoda, pronađen i dio starijega rebra, visine od oko pet centimetara, bogatijeg profila.[150] Starije je rebro klesano od većih blokova, a završetak profila nalik je na košticu badema.[151] Prema žbuci iz fuge opekama formiranog istaka, kameno popločenje datirano je u početak 13. stoljeća, kao i ostatak starijega profiliranog kamenog rebra.[152] Svod kojem je to rebro pripadalo vjerojatno je postavljen u obnovi nakon požara iz 1222. ili neposredno nakon tatarskog naleta, za Stjepana II., kad je i prostor sakristije dijelom popravljan.[153] To potvrđuje da je cijela struktura već tada bila dvokatna. Današnji svodovi riznice su križno-rebrasti, građeni opekama i tlocrtno ponavljaju shemu prizemlja.[154]

141 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 259, 267.

142 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 258, 266. Uklanjanjem površinskih naliča i žbuke s kraja 19. stoljeća, na zidu stubišta u zoni prizemlja dokumentiran je i niz olovkom izvedenih pomoćnih linija i brojki, vjerojatno u svrhu izmjere pri ugradnji novih stuba.

143 Pregledom građe pročelja ustanovljeno je i da neki redovi klesanaca na tornjiću i kontraforu nisu u istoj horizontalnoj liniji; također pojedini klesanci tornjića 'ulaze' ispod građe kontrafora.

144 HR-NAZG-35, KV, protokol 203. Prijevod pripremio Ladislav Dobrica.

145 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 271. Položaj starijih vrata vidljiv je na poprečnom presjeku katedrale iz 1878., **sl. 8c,** RZK N 11.

146 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 277. Usporediti crtež sjevernog pročelja katedrale iz 1878. (**sl. 8b,** RZK N 10), neizvedeni projekt za preuređenje sakristije H. Bolléa iz 1882. (**sl. 14,** RZK N 90) i današnje stanje.

147 Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, br. 270, 23. studenog 1882.; DAMJANOVIĆ, 2013, 150–152.

148 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 276. Prozor je vidljiv još na crtežu začelja katedrale iz 1878. godine, **sl. 8d,** RZK N 14.

149 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 275.

150 Kamene ploče položene su dijagonalno na zid i prema otkrivenim dijelovima morale su biti klesane u formatu većem od 30 cm. Tome u prilog ide i njihova debljina (između 10 i 12 cm).

151 Ostatak rebra je dosta oštećen pa je moguće da je bademasti završetak imao vrlo uzak, tup završetak te bi stilski mogao biti međufaza između starijeg tipa završetka kao koštice badema i tipa Timotejevih kruškolikih završetaka tupoga vrha. Nalik je na profilaciju najstarijeg poznatog rebra gotičkog svoda u Hrvatskoj (datiranog u drugu četvrtinu 13. stoljeća), za koje se smatra da je pripadalo ili crkvi Sv. Duha ili crkvi sv. Marije Magdalene, obje sagrađene u vrijeme biskupa Stjepana II. Rebro slične profilacije bilo je i u cistercitskom samostanu u Topuskom, vjerojatno iz druge polovice 13. stoljeća, a takvo je i u kapeli na Medvedgradu. Z. HORVAT, 1969, 42–44; MILETIĆ, VALJATO-FABRIS, 1987, 36.

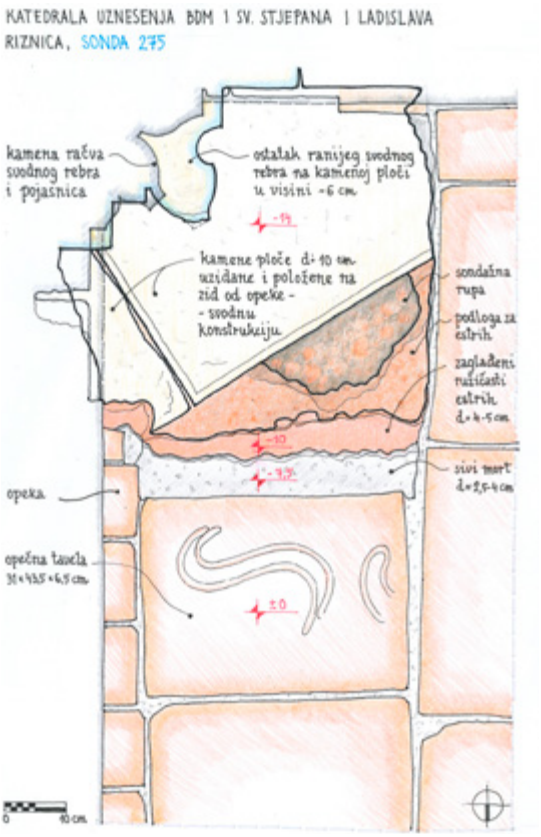
152 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8372.

153 DEANOVIĆ, 1988, 40.

154 Svodovi su građeni opekama formata 23 x 11 x 6,5 cm, dok je susvodnica u sjevernom dijelu svoda, iznad vrata koja sa stubišta vode u istočnu prostoriju riznice, popravljana opekama dimenzija 29

20a. Sonda 275, otkrivene podne strukture i izvorno kameno popločenje s dijelom starog svodnog rebra bademaste profilacije, jugoistočni kut zapadne prostorije riznice (arhiva HRZ-a, sondirao: M. Jelenčić, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Probe 275, newly-discovered floor structures and original stone paving with part of the old arch rib with almond-shaped moulding, southeast corner of the western treasury room (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić; photo: K. Gavrilica, 2022)

20b. Grafički prikaz podne sonde 275 u jugoistočnom kutu zapadne prostorije riznice (arhiva HRZ-a, sondirao: M. Jelenčić, crtala: T. Kučinac, 2023.)
Drawing of floor probe 275 in the southeast corner of the western treasury room (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić; drawing: T. Kučinac, 2023)

Iako je profilacija zatečenih rebara kruškolika i tupoga vrha, vrlo slična onoj u prizemlju iz vremena biskupa Timoteja, ta se rebra razlikuju prema finoći obrade i kvaliteti kamena, a mjestimično su i rekonstruirana te su ubacivani i sekundarno upotrijebljeni kameni elementi.[155] Nemaju ni baze ni kapitele, nego se protežu od poda i ukrštavaju u jednostavnim masivnim zaglavnim kamenima, bez ikakve dekoracije. Kao i pripadajući ružičasti estrih, datirana su nešto kasnije, u 14. stoljeće, u vrijeme između biskupa Kažotića i biskupa Stjepana III.[156]

Zaključno

Provedena konzervatorsko-restauratorska istraživanja iznjedrila su nove podatke ili su pak potvrdila neka od prethodnih mišljenja, a jasnije je definirana očuvanost srednjovjekovnih struktura (prepoznajući znatnije promjene izvedene u vrijeme Stjepana II.),[157] prije dolaska Tatara. Svakako katedrala tada nije do temelja srušena, nego je bila samo oštećena. Velika obnova izvedena je u vrijeme biskupa Timoteja na kraju 13. stoljeća. Kao dio cjelovitog preoblikovanja istočnog dijela, tada je izgrađen novi troapsidalni zaključak sa svetištem te tornjići sa stubištima, iznova je nadsvođena i oslikana sakristija i uređen je prostor na katu iznad nje. I mjestimično upotrijebljene opeke u svim tim dijelovima katedrale određene su prema

x ? x 6 cm (prema utvrđenim dimenzijama odgovara opekama kojima je zazidan mali prozor na južnom zidu sjevernog zvonika, otkriven ispod razine poda današnjega pjevališta).

155 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 273, 274, 277.

156 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8368 i uzorak Z-8371.

157 Aktivnosti provedene u vrijeme biskupa Stjepana II. bile su dio većega graditeljskog zamaha na širem zagrebačkom području, posebno u Čazmi, A. HORVAT, 1979b, 137–152; STOŠIĆ, 2001, 69–72. U tada izvedenim građevinskim strukturama prepoznati su i francuski utjecaji, što ne iznenađuje s obzirom na okolnosti u kojima je Stjepan II. najvjerojatnije stasao. BUDAK, 2004, 153–158. Usporediti i: MATIJEVIĆ SOKOL, 2011, 55–64. Moguće je da su u zagrebačkoj katedrali veće preinake bile rezultat potrebe za obnovom nakon požara iz 1222. i 1223. godine (u vrijeme Stjepana I., TKALČIĆ, 1877, 126).

svojem formatu u romaničko-ranogotički tip.[158] To su, uz atribuciju obrade kamenih elemenata, načina gradnje i primijenjenih proporcija, potvrdili i nalazi sondiranja, stariji polukružno ili oblo šiljasto zaključeni prozori, stare podnice, bademaste profilacije rebara, kao i analiza ^{14}C uzoraka organskog materijala i žbuke iz svodova sakristije i riznice te zaključka sjevernog broda.

Govoreći o najranijim fazama zagrebačke katedrale, unatoč pojedinim saznanjima, još postoje otvorena pitanja koja uključuju i pitanje prvotnog koncepta katedrale kao bazilike ili dvoranske crkve, premda se tumačenja istraživača razlikuju. Uz buduća arheološka sondiranja, koja su dosad bila ograničena samo na manje površine unutar i izvan katedrale, odgovore će zasigurno ponuditi i sagledavanje mogućih arhitektonskih predložaka. Isprva se upućivalo na sličnosti s crkvom sv. Urbana u Troyesu i svetištem katedrale u Regensburgu, kao i na Liebfrauenkirche u Trieru i Leechkirche u Grazu, a potom i sa St. Benigne u Dijonu,[159] imajući na umu izgled katedrale iz vremena od druge polovice 13. do kraja 19. stoljeća. S druge strane, prema raspravi o još starijoj srednjovjekovnoj fazi, predložene su poveznice s crkvama na tlu današnje Mađarske, u Jáku, Lébényu i Zsámbéku,[160] koje se dalje mogu usmjeriti, osim prema osnovnim romaničkim strukturama i vremenu početka gotike, i na pojedine zajedničke odrednice sa starom katedralom u Esztergomu te katedralama u Kalocsi, Veszprému ili Egeru.[161] Pritom se ne misli isključivo na proporcije i tlocrtnu shemu cjeline ili nekih dijelova, zvonika i svetišta, nego i na oblikovanje arhitektonskih klesanih elemenata, poput prozora. Na tom tragu uočene su i kasnosrednjovjekovne veze s katedralom u Pragu,[162] ostvarene djelovanjem majstorske radionice Parlera.[163] No sve su spomenute građevine izrazito mijenjane tijekom stoljeća, stoga su i usporedbe uvelike otežane. Ne bi trebalo zanemariti ni činjenicu da su za zagrebačku katedralu dosad samo dijelom istraženi relevantni srednjovjekovni povijesni dokumenti (pretpostavlja se da su oni najstariji nažalost uništeni).[164]

S obzirom da je u 16. stoljeću primarno težište bilo na osiguravanju sigurnosti i podizanju renesansne kaptolske utvrde s kulama, tek u 17. stoljeću počinje veća obnova katedrale koja je uz uređenje unutrašnjosti uključila i gradnju južnog zvonika, a nešto kasnije i radove na glavnom pročelju. Tadašnje su intervencije izvedene u pravilu uravnoteženjem elemenata različitih umjetničkih stilova ili ponavljanjem zatečenih oblika. S druge je strane, u neogotičkoj obnovi (u nastojanju da se uspostavi cjelovit izgled katedrale) pristupljeno mnogo radikalnije. Za istraživanje i sondiranje te interpretaciju novoutvrđenih građevinskih struktura stoga su bili vrlo važni povijesni nacrti, i oni iz vremena baroka, ali i oni kojima je zabilježeno stanje katedrale prije potresa 1880. godine. Kao i ostali slikovni prikazi, grafike i fotografije, pojašnjavaju uvid u elemente koje je Bollé trajno dokinuo, ali i u preinake, pregradnje, rušenja i zidanja novih struktura, preuređenja i dekoriranja.[165]

Budući da su konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima utvrđene neke do sada „sakrivene“ strukture, ne samo da je obogaćena spoznaja o povijesti zagrebačke katedrale nego je, unatoč jasnom stavu o vrijednosti Bolléovog stilskog uređenja katedrale, otvorena i mogućnost njihove prezentacije.[166] Ponajprije se misli na najstarije građevinske elemente (prozori u prizemlju sakristije, dijelovi riznice, kamena građa zapadnog zida prizemlja sjevernog zvonika, grafiti, stari opečni svodovi i stara kamena rebra s klesarskim znakovima), uz nužno čuvanje nalaza ispod poda današnjega pjevališta, u donjoj zoni svetišta i u zaključcima pobočnih lađa. Pri prezentaciji tih elemenata ne bi se nužno došlo u sukob s rješenjima izvedenim krajem 19. stoljeća, jer se oni mogu i oblikovno i kolористički uskladiti tvoreći jedinstvenu cjelinu. ■

158 Z. HORVAT, 1972a, 12–13. Taj tip opeka pojavljuje se u kontinentalnoj Hrvatskoj u drugoj polovici 13. stoljeća i manjih je dimenzija od kasnijih gotičkih.

159 O tome vidjeti primjerice: DEANOVIĆ, 1988, 43-45 ili recentno MARUŠIĆ, 2025, uz navedenu literaturu.

160 IVANDIJA, 1948, 64. Na to se nastavlja i KARAMAN, 1963, 11, ističući da kod većih crkava u Ugarskoj iz 12. i početka 13. stoljeća prevladava tip trobrodne građevine s tri polukružne apside bez transepta i s dva tornja u ravnini pročelja. Usporediti: LÕVEI, 1998, 11–44.

161 SZAKÁCS, 2006, 214–218; TAKÁCS, 2018, 166–174. Za prostorne odnose i detaljniju analizu primjera opširnije u: KINDE, 2024 (ne uzimajući u obzir raspravu koja se odnosi na krstionicu zagrebačke katedrale jer je obred krštenja obavljan u župnoj crkvi, najprije sv. Emerika, a poslije na Dolcu; do pogreške u tumačenju posude s blagoslovljenom vodom došlo je vjerojatno zbog jezične barijere, ali i neispravnog naziva izloška u postavu MGZ-a).

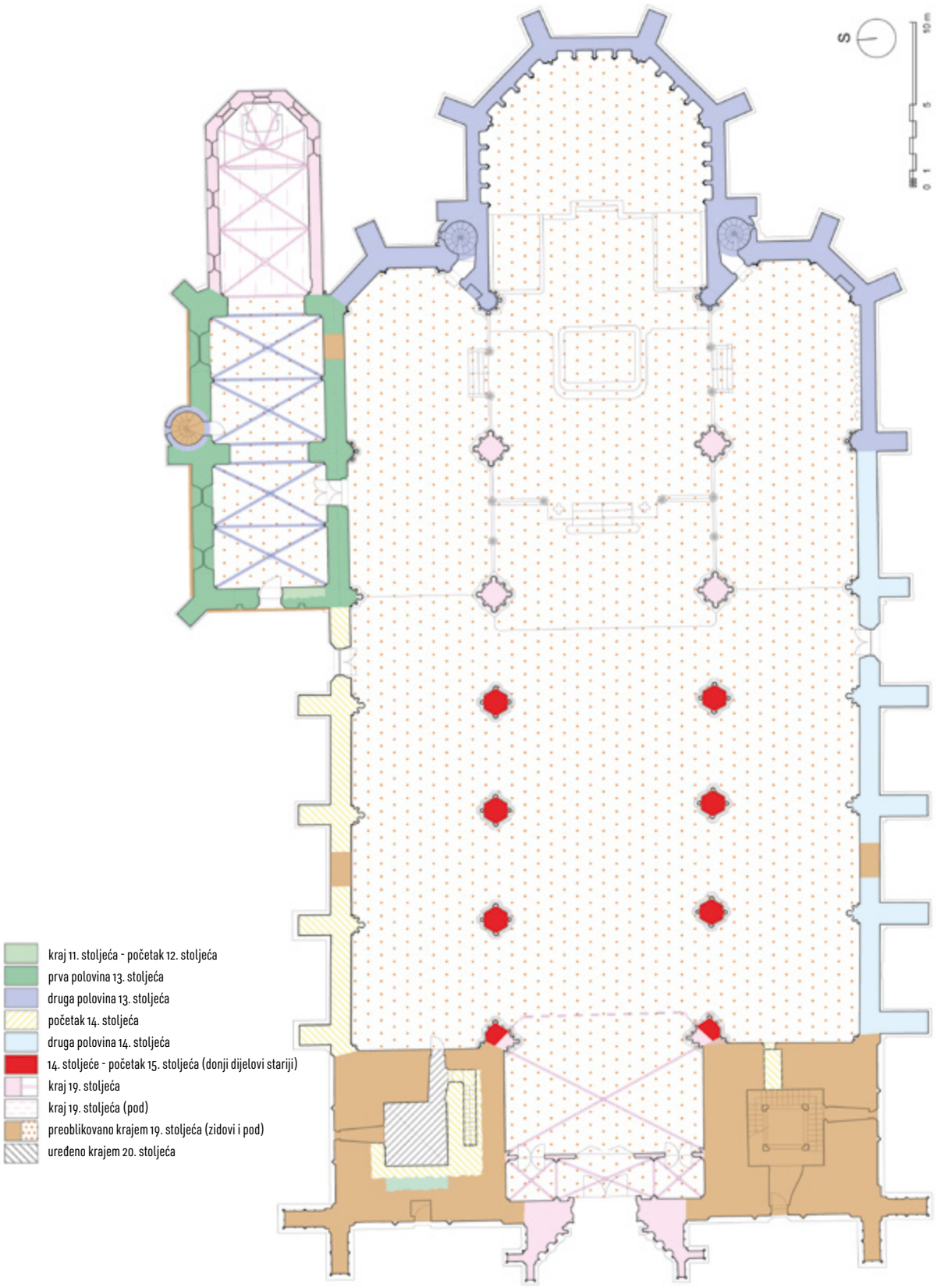
162 HOMOLKA, 1990, 174–181.

163 A. HORVAT, 1959, 245–264 te ostala prethodno citirana literatura.

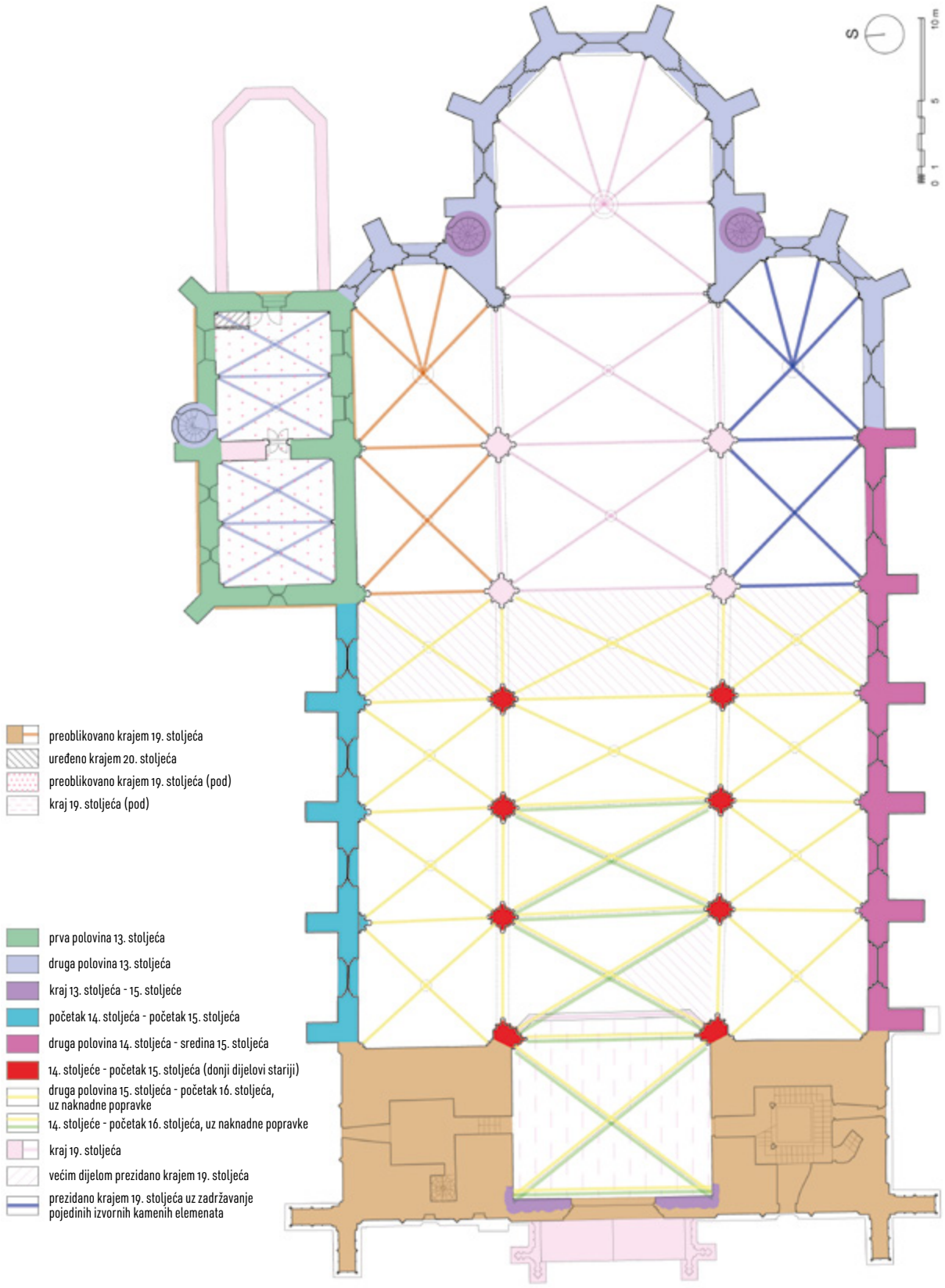
164 Vidjeti radove Ivana Krstitelja Tkalčića i objavljene arhivske dokumente. One iz sljedećih razdoblja priredila je, prevela i protumačila Lelja Dobronić, olakšavajući iščitavanje promjena koje su uslijedile. DOBRONIĆ, 1991.

165 Način na koji su izvedene intervencije također je utjecao na otežano utvrđivanje prethodnih građevinskih struktura i izgleda jer se imitirala stara građa i jedino se mjestimično, prema korištenju drugačije žbuke u fugama ili prema primjeni olova i bitumena, mogla utvrditi provedena promjena.

166 O budućim radovima i restauriranju zagrebačke katedrale vidjeti u: MAJER JURIŠIĆ, KRIŽAJ, 2025.

21a. Datacija zidanih struktura (zidova, podova i svodova) – tlocrt prizemlja zagrebačke katedrale (arhiva HRZ-a, pripremili: M. Jelenčić, K. Majer Jurišić, crtao: T. Prpić, 2025.)
Dating of masonry structures (walls, floors and vaults) – layout of the ground floor of the Zagreb cathedral (HRZ Archive, prepared by: M. Jelenčić, K. Majer Jurišić, drawn by: T. Prpić, 2025)

21b. Datacija zidanih struktura (zidova, podova i svodova) – tlocrt zagrebačke katedrale na +8.42 m (arhiva HRZ-a, pripremili: M. Jelenčić, K. Majer Jurišić, crtao: T. Prpić, 2025.)
Dating of masonry structures (walls, floors and vaults) – layout of the Zagreb cathedral at +8.42 m (HRZ Archive, prepared by: M. Jelenčić, K. Majer Jurišić, drawn by: T. Prpić, 2025)

Izvori

HRZ

BUDAK NEVEN, Zagrebačka katedrala (prvostolnica) u povijesnim izvorima (poglavlja 3.1.1. – 3.1.12), u: HRZ, Krasanka Majer Jurišić (prir.), Zagreb, Kaptol: Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I, 21–70

Dokumentacija (program Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, šifra 222)

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I–IV

NAZG

HR-NAZG-35, KV, protokoli 200–209

HR-NAZG, AEM, 1885. – 1888.

RZK

KOCIJANIĆ JURAJ, *Zagrebačka katedrala*, 1943. – 1959., rukopis

Zbirka nacrta

Literatura

BALOG ZDENKO, Gotičke lisnate maske i drugi monstrumi srednjovjekovnog bestijarija, *Peristil*: z*bornik radova za povijest umjetnosti*, 53 (2010.), 7–26

BALOG ZDENKO, Teza Anđele Horvat o praškim Parlerima na zagrebačkom Gradecu i Kaptolu, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 54 (2011.), 135–142

BARLÈ JANKO, O gradnji sakristije prvostolne crkve zagrebačke, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 1 (1909.), 146–148

BERECZKI ZOLTÁN, Order, Procedure, and Configuration in Gothic Architecture: A Case Study of the Avas Church, Miskolc, Hungary, *Architecture*, 2 (2022.), 671–689

BOTICA DUBRAVKA, Zvonici građeni po uzoru na stari zvonik zagrebačke katedrale, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 25 (2001.), 199–208

BOTICA DUBRAVKA, Gotika u baroku. Problemi stila u arhitekturi 17. stoljeća na izabranim primjerima, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28 (2004.), 114–125

BUDAK NEVEN, Zagrebački biskup Stjepan II., suvremenik Tome Arhiđakona, u: *Toma Arhiđakon i njegovo doba*, Split, 2004., 153–158

CEVC EMILIJAN, Slowenien, u: *Die Parler und der schöne Stil, 1350–1400: Europäische Kunst unter den Luxenburgern*, t. 2, Köln, 1978., 441–448

CVITANOVIĆ ĐURĐICA, Graditelj Hans Alberthal, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 8 (1984.), 63–71

ČORAK ŽELJKA, Zagrebačka katedrala i XIX stoljeće, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 257–304

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Architect Herman Bollé and German Neo-Renaissance in Croatian Architecture in the Late 19th Century, *Zeitschrift fur Kunstgeschichte*, 76 (2013.a), 385–408

DAMJANOVIĆ DRAGAN, For the Glory of Nation: Architectural Heritage in Nineteenth-Century Europe, u: *Forging architectural tradition: national narratives, monument preservation and architectural work in the nineteenth century*, Oxford, 2022., 335–340

DAMJANOVIĆ STJEPAN, Glagoljaštvo u Zagrebačkoj biskupiji, u: *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094 – 1994, Zbornik u čast Franje Kuharića*, Zagreb, 1995., 483–491

DEANOVIĆ ANA, Srednjovjekovna arhitektonska plastika u Stjepanovoj kapeli na Kaptolu, *Iz starog i novog Zagreba*, 2 (1960.), 67–84

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala u okvirima prvih iskapanja, *Iz starog i novog Zagreba* 3 (1963.), 13–30

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 7–90

DEANOVIĆ ANA, *Biskupska kapela sv. Stjepana Prvomučenika u Zagrebu: spomenik slikarstva XIV. stoljeća*, Zagreb, 1995.

DOBRICA LADISLAV, Opis zagrebačke katedrale u kanonskoj vizitaciji 1792. godine, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda,* 16 (2025.), 191–205

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991.

DOBRONIĆ LELJA, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb, 1994.

DOBRONIĆ LELJA (ŠANJEK FRANJO ?), Stjepan II., u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 43–45

DOBRONIĆ LELJA, Filip, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 47–59

DOBRONIĆ LELJA, Timotej, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 65–80

DOBRONIĆ LELJA, Ladislav iz Kabola, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 103–114

DOBRONIĆ LELJA, Jakob iz Piacenze, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 117–119

FILIPEC KREŠIMIR, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo, 2015.

FITCHEN JOHN, *The Construction of Gothic Cathedrals, a study of medieval vault erection*, Chicago, 1981.

FOCILLON HENRI, *Art d'Occident. Le moyen âge roman et gothique*, Paris, 1938.

FRANIĆ IVO, Stara katedrala u Zagrebu (nastavak 6, 8 i 11), *Zagreb – revija društva Zagrepčana*, 12 (1934.), 204–215; 9 (1934.), 270–276; 12 (1934.), 376–386

GOSS VLADIMIR, *Stotinu kamenčića izgubljenog raja – romanička skulptura u muzejima i zbirkama između Save i Drave*, Zagreb, 2007.

GÖTZ WOLFGANG, *Zentralbau und Zentralbautendenz in der gotischen Architektur*, Berlin, 1968.

GULIN ANTE, Augustin Kažotić u povijesnim izvorima, *Croatica Christiana periodica*, 26 (2002.), 47–58

HOMOLKA JAROMÍR, *Prag und die mitteleuropäische Kunst um 1400 – einige Bemerkungen*, *Kunsthistorisches Jahrbuch* Graz, 24 (1990.), 174–181

HORVAT ANĐELA, Skulptura Parlerovog kruga u zagrebačkoj katedrali, *Zbornik za umetnostno zgodovino,* 5/6 (1959.), 245–264

HORVAT ANĐELA, Odraz praškoga Parlerovog kruga na portalu crkve sv. Marka u Zagrebu, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 3 (1960.), 13–32

HORVAT ANĐELA, Čudovišna galerija zagrebačke katedrale – o skulpturama praških Parlera, *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu*, 2 (1979.), 39–58

HORVAT ANĐELA, O crkvi sv. Marije Magdalene u Čazmi, u: *Čazma u prošlosti i danas – zbornik radova čitanih na simpoziju o 750. obljetnici osnivanja Čazme,* ur. Hrvoje Tartalja, Bjelovar, 1979. a, 137–152

HORVAT RUDOLF, *Prvostolna crkva u Zagrebu*, Zagreb, 1941.

HORVAT ZORISLAV, Profilacije gotičkih svodnih rebara*, Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 12/13 (1969.), 41–52

HORVAT ZORISLAV, Klesarske oznake, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti,* 14/15 (1972.), 109–116

HORVAT ZORISLAV, Opeka u arhitekturi srednjeg vijeka kontinentalne Hrvatske, *Arhitektura*, 113/114 (1972. a), 11–16

HORVAT ZORISLAV, Izgradnja lađe zagrebačke katedrale, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 23 (1980.), 67–98

HORVAT ZORISLAV, *Strukture gotičke arhitekture*, Zagreb, 1989.

HORVAT ZORISLAV, Franjevačka crkva sv. Ivana Krstitelja u Kloštru Ivaniću u svjetlu srednjovjekovnog načina projektiranja*, Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 34 (1991.), 43–54

HORVAT ZORISLAV, O dizanju kamenih blokova na gradilištima srednjeg vijeka, *Naša katedrala*, 5 (2001.), 15–19

HORVAT-LEVAJ KATARINA, Zagrebačka katedrala u 17. i 18. stoljeću – biskupi kao naručitelji i Hans Alberthal kao graditelj i obnovitelj, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 137–156

HUERTA SANTIAGO, Technical Challenges in the Construction of Gothic Vaults: The Gothic Theory of Structural Design, u: *Construction techniques in the Age of Historicism*, Zurich, 2012., 163–195

IVANDIJA ANTUN, Vinkovićev portal zagrebačke stolne crkve, *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka*, I. dio, Zagreb, 1944., 635–672

IVANDIJA ANTUN, *Stara zagrebačka katedrala. Historijsko-umjetnička rasprava*, doktorska disertacija, Zagreb, 1948.

IVANDIJA ANTUN, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, *Croatica Christiana periodica*, V/8 (1981.), 1–13

IVANDIJA ANTUN, Pregled povijesti zagrebačke katedrale, u: *Riznica zagrebačke katedrale,* katalog izložbe, Zagreb, 1983., 19–56

KARAMAN LJUBO, Bilješke o staroj katedrali, *Bulletin JAZU*, 11/1–2 (1963.), 1–46

Katolički list, 11 (13. 3. 1884.), 84–95

KINDE ANNA, *The function of Cathedral Spaces in late medieval Central Europe (1300–1563)*, doctoral dissertation, Central European University, Budapest, 2024.

KOMELJ IVAN, *Gotska arhitektura*, Ljubljana, 1969.

KOMELJ IVAN, *Gotska arhitektura na Slovenskem*, Ljubljana, 1973.

KOŽUL STJEPAN, Doprinos Ivana Krstitelja Tkalčića obnovi zagrebačke prvostolnice, u: *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića*, Zagreb, 2006., 73–126

KRČELIĆ BALTAZAR ADAM, *Povijest stolne crkve zagrebačke*, Zagreb, 1994.

KRMPOTIĆ MARIJANA, AZINOVIĆ BEBEK ANA, MAŠIĆ BORIS, Arheološka istraživanja unutar i oko zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 77–90

KRULIĆ KRISTINA, ŠURINA EDITA, Srednjovjekovni zidni oslici u zagrebačkoj katedrali, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 209–225

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka, opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.

LŐVEI PÁL, Medieval architecture in Hungary: ca. 895-ca. 1470, u: *The architecture of historic Hungary*, London, 1998., 11–44

LŐVEI PÁL, Prilozi povijesti izgradnje zagrebačke katedrale, u: *Hrvatska/Mađarska/Europa: stoljetne likovno-umjetničke veze*, Zagreb, 2000., 61–68

LUKINOVIĆ ANDRIJA, Zagrebački biskup Eberhard (1937. – 1406. i 1410. – 1419.), *Croatica Christiana periodica*, 15/28 (1991.), 1–13

LUKINOVIĆ ANDRIJA, Osvald Thuz od sv. Ladislava, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 207–220

MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, DEAK MATIJA, KRULIĆ KRISTINA, Boje na zidovima i svodovima zagrebačke katedrale: doprinos poznavanju uređenja kroz stoljeća, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 261–285

MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, KRIŽAJ LANA, Pred još jednim restauriranjem zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 521–537

MARINKOVIĆ VINKA, ŠURINA EDITA, Kamen zagrebačke katedrale: historijat propadanja i radova, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 317–334

MARUŠEVSKI OLGA, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Zagreb, 1986.

MARUŠEVSKI OLGA, Katedrala u vremenu i prostoru, *Život umjetnosti*, 41/42 (1987.), 97–127

MARUŠIĆ MATKO, Povijest izgradnje zagrebačke katedrale do početka 16. stoljeća – kratki pregled dosadašnjih spoznaja, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 91–102

MATIJEVIĆ SOKOL MIRJANA, Prozopografska crtica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225. – 1247.), u: *Zbornik Nikše Stančića*, Zagreb, 2011., 55–64

MILETIĆ DRAGO, VALJATO-FABRIS MARINA, *Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu,* Mala biblioteka godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb, 1987.
PESKAR ROBERT, Arhitekura in arhitekturna plastika, u: *Marija Zavetnica na Ptujski Gori,* Maribor, 2011., 73–112
PEŠKAN IVANA, PASCUTTINI JURAGA VESNA, Prikaz ljudske glave u srednjovjekovnoj kamenoj plastici na području sjeverozapadne Hrvatske, *Starohrvatska prosvjeta*, 41 (2014.), 231–241
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Zidna slika Posljednjeg suda iz 13. stoljeća u sakristiji zagrebačke katedrale Uznesenja Marijina, *Vjesnik biskupa Langa*, 136/137 (2019.), 60–63
RATKOVČIĆ ROSANA, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 2014.
Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 194 (25. 8. 1880.); 270 (23. 11. 1882.); 69 (22. 3. 1884.); 97 (26. 4. 1884.); 160 (12. 7. 1884.)
SEKULIĆ ANTE, Gašpar Stankovački, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 277–278
STOŠIĆ JOSIP, Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva o zagrebačkoj biskupiji, u: *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije 1094–1994*, Zagreb, 1994., 101–130
STOŠIĆ JOSIP, Crkva sv. Marije Magdalene u Čazmi, u: *Čazma u prošlom mileniju*, ur. Pandurić Josip, Zagreb, 2001., 69–72
SZABO GJURO, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, *Narodna starina,* 8 (1929.), 65–77
SZAKÁCS BELA ZSOLT, Town and cathedral in medieval Hungary, *Hortus Artium Medievalium,* 12 (2006.), 207–220
SZAKÁCS BELA ZSOLT, The Ambulatory of Zalavár, *Hortus Artium Medievalium,* 15/1 (2009.), 161–170
ŠANJEK FRANJO, bl. Augustin Kažotić, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 95–100
ŠAŠKO IVAN, Biskup Kažotić promicatelj knjige u Hrvata s posebnim naznakama iz povijesti liturgije, *Croatica Christiana periodica,* 26 (2002.), 59–68
ŠAŠKO IVAN, Povijesno-umjetničko i bogoslužno vrjednovanje obnove prvostolnice, osobito s obzirom na udio Ivana Krstitelja Tkalčića u toj obnovi, u: *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića*, Zagreb, 2006., 287–313
ŠIMUNIĆ IVANA, ŠIMUNIĆ BURŠIĆ MARINA, Svod sakristije zagrebačke katedrale, *Prostor,* 23/2 (2015.), 344–353
ŠOUREK DANKO, Donatorska i naručiteljska djelatnost zagrebačkoga kanonika Ivana Znike, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 9 (2005.), 327–310
ŠOUREK DANKO, Virtualna katedrala Artura Schneidera, u: *Hrvatski povjesničari umjetnosti Artur Schneider 1879.–1946.*, ur. Ljerka Dulibić, Zagreb, 2016., 161–189
ŠOUREK DANKO, Između baroka i (neo)gotike: Andrea Menini i uređenje zagrebačke katedrale oko 1800. godine, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 67 (2024.), 63-88
ŠOUREK DANKO, *Kotera pod korunom vugerskom sebe prispodobne nema* – zagrebačka katedrala očima pisaca 17. i 18. stoljeća, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 157–190
TAKÁCS IMRE, The first century of Gothic in Hungary, u: *Art of Medieval Hungary,* ur. Barral Altet Xavier; Lővei Pál; Takács Imre; Lucherini, Vinni, Rim, 2018., 165–177
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada*, Zagreb, 1885.
VALENTIĆ MIRKO, *Kameni spomenici Hrvatske XIII. do XIX. stoljeća*, Zagreb, 1969.
VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA DIANA, Gotik in Nordkroatien, *Hortus artium medievalium*, 7 (2000.), 35–57
VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA DIANA, Umjetnost kasnog srednjeg vijeka u: *Sveti trag – Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije*, katalog izložbe, Zagreb, 1994., 131–188
WEISS KARL, Der Dom zu Agram, *Mittheilungen der K-K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 9 (1859), 229–238 i 10 (1859), 260–266
WEISS KARL, *Der Dom zu Agram*, Wien, 1860.
ZMAJIĆ BARTOL, Grbovi zagrebačkih biskupa i nadbiskupa, *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka*, I. dio, Zagreb, 1944., 471–492

AEM – Acta Ecclesiae Metropolitanae
KV – Kanonska vizitacija (Visitatio Canonica)
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
MGZ – Muzej grada Zagreba / Zagreb City Museum
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb
RZH – Restauratorski zavod Hrvatske / Conservation Institute of Croatia
RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury

Summary

Miroslav Jelenčić, Krasanka Majer Jurišić

NEW TRACES OF MEDIEVAL STRUCTURES OF THE ZAGREB CATHEDRAL

Conservation and restoration research on the Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislaus in Zagreb that was conducted in 2022 and 2023 by a team from the Croatian Conservation Institute has resulted in new findings from earlier phases of construction. Considering that the current cathedral is largely the result of stylistic restoration carried out by Herman Bollé, often described in professional circles as radical, it was assumed that the possibility of interpreting the cathedral's architectural layers had been signifi-

cantly hindered, if not completely erased. However, it has now been discovered that, in addition to preserved and presented older structures and decorative elements, some features remain hidden beneath the Neo-Gothic layer. These findings are significant, because they supplement the sparse historical records and enhance our understanding of the cathedral's past. It is important to note that systematic archaeological research would certainly further expand our knowledge regarding the early construction phases and associated functions of the Zagreb cathedral as the centre of the Diocese. Therefore, proposals for such investigations, at least on a limited scale, should continue to be put forward.

Alongside restoration and structural probing, together with stratigraphic and stylistic analyses, the research incorporated historical data from archival sources and literature, as well as old visual material. The material discovered was also subjected to laboratory analysis to determine the composition, type and layering, and in some cases an approximate period of origin. All of this is crucial for a better understanding of specific parts of the cathedral. There were new discoveries about the sacristy and treasury, columns, vaults and walls of the cathedral, including the apses, stairway towers and sanctuary. Findings also extended to the main façade and bell towers, leading to a clearer definition of the preserved structures dating from the founding of the diocese in the late 11th to mid-13th centuries, particularly recognizing major changes undertaken during the time of Bishop Stephen II and before the Tatar invasions. It was confirmed that the cathedral was not completely destroyed during this period, but merely damaged. Major reconstruction took place under Bishop Timotheus at the end of the 13th century. As part of the comprehensive redesign of the eastern section, a new three-apse nave with a sanctuary and towers with staircases was built, the sacristy was re-vaulted and painted, and the upper floor above it was remodelled. The sequence of construction and vaulting of all three naves of the present-day cathedral has also been clarified, a process that took place from the 14th to the 15th century, up until the time of Bishop Eberhard and Ivan Alben. This work also presents the discovery of numerous graffiti in the stairways of the towers near the sanctuary, parts of a medieval gallery structure between the bell towers, and traces of a choir loft predating the current one, of the late 19th century. Attention was once again drawn to the former structure of the triforium above the side aisles.

We still know little about the medieval phase of the Zagreb cathedral, which lasted until the 17th century, when the cathedral was again damaged in major fires. Much of the subsequent reconstruction was led by master builder Ivan Alberthal, yet the earlier spatial and design concept was largely retained until the late-19th-century restoration. Today, we also somehow lack a clear idea of what the cathedral looked like in these earlier periods, making it all the more important to consider the possibility of presenting some of the preserved elements in future restorations. This primarily includes the oldest construction elements (windows at the ground level of the sacristy, parts of the treasury, stonework of the western wall at the base of the north bell tower, graffiti, old stone ribs with masons' marks, newly-discovered medieval capitals, old façade elements and a medieval window beneath the current choir loft floor, lower zones of the sanctuary and apsidal ends of the side aisles, and potentially old brick vaulting with its original colouring, as well as the original paintwork of carved stone elements), all of which must be carefully preserved. Presenting these findings would not conflict with the 19th-century restoration solutions, but could instead be stylistically and chromatically harmonized to create a cohesive whole.

KEYWORDS: Zagreb, Kaptol, Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislaus, Middle Ages, early modern period, architecture, conservation and restoration research

Zagrebačka katedrala u 17. i 18. stoljeću – biskupi kao naručitelji i Hans Alberthal kao graditelj i obnovitelj

Katarina Horvat-Levaj

Katarina Horvat-Levaj
Institut za povijest umjetnosti
khorvat@ipu.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 25. 6. 2024.

UDK: 726.025.3/.4:[27-523.41(497.5 Zagreb)"16/17"
72 Alberthal, H.
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.7

SAŽETAK: Gotička katedrala okružena renesansnom utvrdom, tijekom 17. i 18. stoljeća, dakle baroknog razdoblja, bila je s jedne strane transformirana gradnjom onih elemenata koji su ostali nedovršeni (a to su pročelni tornjevi, odnosno realizirani južni toranj), a s druge strane obnovom onih dijelova koji su stradali u elementarnim nepogodama (poput svoda iznad kora i svetišta). Sve te zahvate zagrebački su biskupi povjerili graditelju Hansu Nicolausu Alberthalu iz Trebnja u Sloveniji. No dok toranj nosi renesansna obilježja, u koru i svetištu je u obnovi ponovljen kasnogotički mrežasti i zvjezdasti svod. Tom spektru primjenjivanih stilova valja pridodati i novooblikovani portal na glavnom pročelju katedrale, koji je izveo drugi graditelj prema romaničkom prototipu. U radu se analizira doprinos zagrebačkih biskupa kao naručitelja i Alberthala kao graditelja te se valoriziraju zahvati u širem kontekstu dugoga trajanja pojedinih stilova.

KLJUČNE RIJEČI: Zagreb, katedrala, biskupi, Hans Alberthal, toranj, svod, gotika, renesansa, barok

Početak 17. stoljeća zagrebačka je katedrala (sl. 1) dočekala kao trobrodna troapsidalna gotička građevina s mrežastim i zvjezdastim rebrastim svodom u koru i svetištu te s križno-rebrasto svođenim dvoranskim prostorom brodova, a dojmljivosti cjeline pridonosila je okolna renesansna utvrda s okruglim kulama (sl. 2).[1] Jedini važan oblikovni element koji je ostao nedovršen jesu tornjevi katedrale, koji su bili podignuti samo do visine pročelja (sl. 3 i 4). Stoga su i zahvati toga doba, kad se nakon sklapanja Žitvanskog mira (1606.) donekle smirila politička situacija, bili usmjereni ponajprije na ostvarenje davne želje za podizanjem zvonika.[2]

17. stoljeće – svod, toranj, portal

Novo je doba, kao i mnogo puta u prošlosti katedrale, počelo jednom nezgodom, a to je udar groma u krov, 27. svibnja 1624. godine.[3] Prema opisu očevidca, kanonika Andrije Otavčića,[4] osim što je izgorio krov, srušio se i svod prezbiterija, koji je potkraj 15. stoljeća nad središnjim dijelom tzv. Timotejeve katedrale (druga polovica 13. stoljeća) dao podići biskup Osvald Thuz (biskupovao

1 Ovaj rad temelji se na poglavlju izrađenom za konzervatorski elaborat Hrvatskog restauratorskog zavoda: *Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava*, voditeljica: dr. sc. Krasanka Majer Jurišić, Zagreb, 2023., na čijoj je izradi bio angažiran i Institut za povijest umjetnosti. Dio istraživanja obavljen je u sklopu znanstveno-istraživačkog projekta Instituta: *Od lokalnog do regionalnog. Umjetnost jadranske Hrvatske od srednjeg vijeka do 19. stoljeća* (LoRegUm), voditeljica dr. sc. Darka Bilić, koji financira Europska unija – NextGenerationEU.

2 DEANOVIĆ, 1988, 73.

3 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 7; TKALČIĆ, 1880, 21; DEANOVIĆ, 1988, 77.

4 DOBRONIĆ, 1991, 36.

1. Zagrebačka katedrala, stanje prije potresa 2020. (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2010.)
Zagreb cathedral, condition before the 2020 earthquake (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2010)

od 1466. do 1499.).[5] Riječ je bila o zvjezdastom svodu na službama nad glavnom poligonalnom apsidom, na koji se nadovezivao mrežasti svod iznad kora (sl. 2).[6] Istodobno, cijeli je svetišni dio bio zatvoren prema brodovima zidanom korskom pregradom (emporom).[7] Kao glavni razlog izvedbe novoga kasnogotičkog svoda, u literaturi se navodi potreba visinskog usklađivanja kora i svetišta s netom dovršenim dvoranskim prostorom brodova.[8] Sastavni dio Thuzova uređenja svetišta katedrale činio je i glavni oltar u stilu kićene gotike,[9] također uništen u požaru 1624. godine.

Zahvaljujući djelotvornosti biskupa Petra Domitrovića (biskupovao od 1611. do 1628.), za manje od dva mjeseca

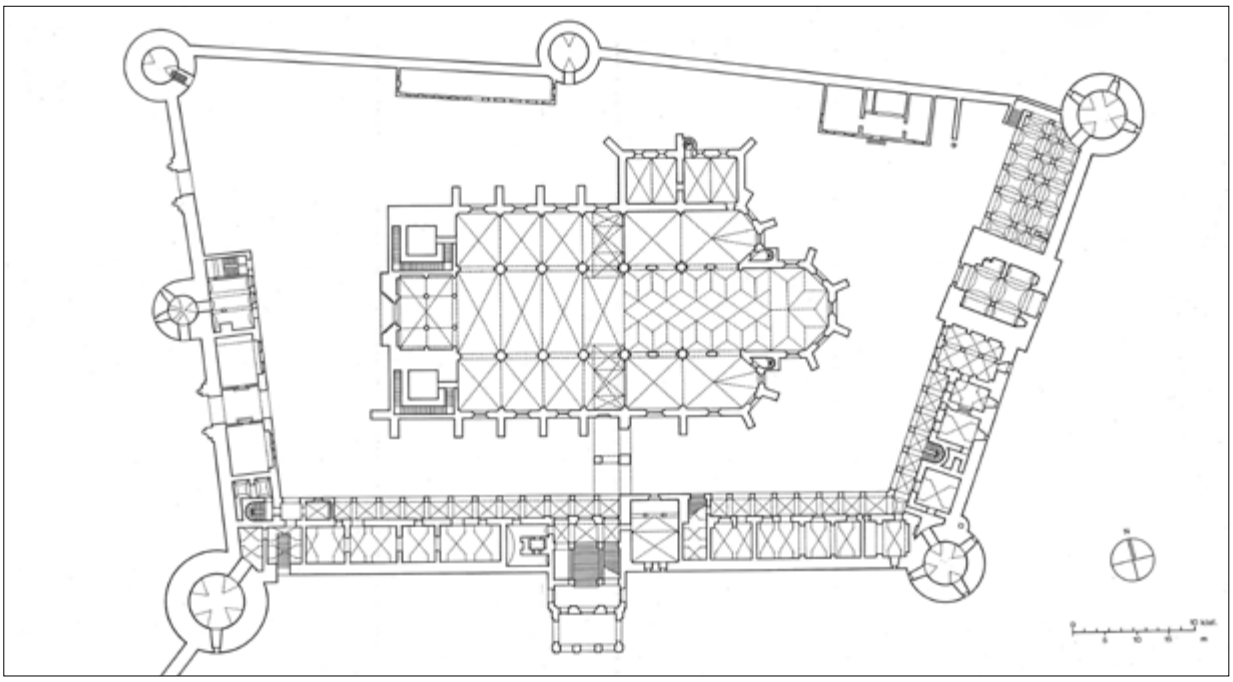
5 Na temelju pisanih izvora o graditeljskim zahvatima, kao i grbova na kapitelima polustupova u svetištu, Ivan Krstitelj Tkalčić zaključio je da je biskup Osvald Thuz počeo povisivati svetište. TKALČIĆ, 1880, 17. Prema Ani Deanović, biskup Thuz postavio je novi zvjezdasti svod u svetištu. DEANOVIĆ, 1988, 66.

6 Svod iz 15. stoljeća nije očuvan, a o njegovu se izgledu donose zaključci na temelju činjenice da je u obnovama u 17. stoljeću, prema biskupovoj odredbi, trebao biti ponovljen izvorni oblik.

7 DEANOVIĆ, 1988, 66.

8 TKALČIĆ, 1880, 17. O drugim mogućim razlozima toga zahvata vidjeti: DEANOVIĆ, 1988, 66. O izgradnji dvoranskog prostora brodova u 15. stoljeću vidjeti: Z. HORVAT, 1980, 67–98.

9 Više o oltaru u: DEANOVIĆ, 1988, 66.

2. Zagrebačka katedrala i tvrđava s nadbiskupskim dvorom, tlocrt na razini prizemlja, stanje prije Bolléovih zahvata (planoteka IPU-a, crtež: I. Tenšek)
Zagreb cathedral and fortress with the archbishop's palace, ground-floor plan, condition before Bollé's interventions (IPU Architectual Plans, Drawings and Records Collections; drawing: I. Tenšek)

poslije požara sklopljen je ugovor s arhitektom Benediktom Kogolnikom iz Kamnika, tako da je katedrala natkrivena u roku od godine dana.[10] U sklopu zahvata na biskupskom dvoru uz južni bedem renesansne tvrđave Domitrović je dao obnoviti i kapelu sv. Stjepana.[11] Obnovu katedrale nastavio je biskup Franjo Ergelski (biskupovao od 1628. do 1637.), posvetivši se najprije najzahtjevnijem zadatku – obnovi kasnogotičkog svoda u svetištu. Na sastanku Biskupije i Stolnog kaptola, održanom 29. siječnja 1629., odlučeno je da se svod obnovi u postojećem obliku – *iuxa veterem formam* te da se za njegovu izvedbu pozove graditelj iz Beča.[12] Je li navedeni graditelj zaista i bio angažiran, nema potvrde, ali prema isplatama od 1628. do 1630. godine, svod je obnavljao „majstor Alberthal".[13] Istodobno je biskup naručio kod poznatoga gradačkog majstora Hansa Ludwiga Ackermanna i novi glavni oltar,[14] povjerivši njegovu postavu također spomenutom Alberthalu.[15] Taj oltar, monumentalnih dimenzija i izražaja, proizišao tipološki iz gotičkih krilnih oltara, bio je dovršen i posvećen 1632. godine.[16]

Nakon uređenja interijera, biskup Franjo Ergelski pristupa organizaciji onoga što će dati novi pečat katedrali, a to je gradnja zvonikâ, utemeljenih još početkom 13. stoljeća.[17] Iako je biskup Osvald Thuz ostavio legat za dovršenje dvaju tornjeva,[18] oni se početkom 17. stoljeća

10 Kogolnik je poginuo 13. listopada 1624.; pao je s katedrale. LUKINOVIĆ, 1985, 120, 129.

11 DEANOVIĆ, 1988, 7–90. Prema rezultatima restauratorskih istraživanja 1955., nakon što su u 16. stoljeću zbog gradnje utvrde bili zazidani gotički otvori kapele (čime je njezin prostor stavljen izvan funkcije), probijeni su početkom 17. stoljeća veliki prozori na južnom zidu (kroz obrambeni zid utvrde). Razvedeni oblik današnjih prozora u obliku kartuše upućuje, međutim, na 18. stoljeće.

12 TKALČIĆ, 1880, 23. Podatak naveden i u: R. HORVAT, 1941, 8 i A. HORVAT, 1975, 118.

13 U isplatama se spominju i imena suradnika – Laurentio i Iulio Porta. LUKINOVIĆ, 1985, 145–146. Alberthalov udio u obnovi svoda spominje još Ivan Kukuljević Sakcinski – KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 8, ali podatak da je s njim sklopljen ugovor za svod 20. siječnja 1620. mogao bi biti greška, budući da je svod oštećen tek četiri godine poslije. Tkalčić pak (kao i Kukuljević) navodi da je svod završio 1632. majstor Ivan Alberthal – „Ovo dielo (...) svršio je ne bečki arhitekt nego krajnski graditelj i vajar Ivan Alberthal", TKALČIĆ, 1880, 23. U kasnijoj literaturi, međutim, Alberthalov udio u toj fazi obnove katedrale uglavnom nije bio akceptiran, tako da se Hans Alberthal spominje samo u kontekstu gradnje zvonika i poslije obnove svoda 1647. godine. CVITANOVIĆ, 1984, 64; DOBRONIĆ, 1991, 37–40. Lukinovića citira jedino Walter Büchi, uz ogradu da ne mora biti riječ o Hansu, jer se u računima od 1628. do 1630. ne navodi Alberthalovo krsno ime. BÜCHI, 2022, 27, 32.

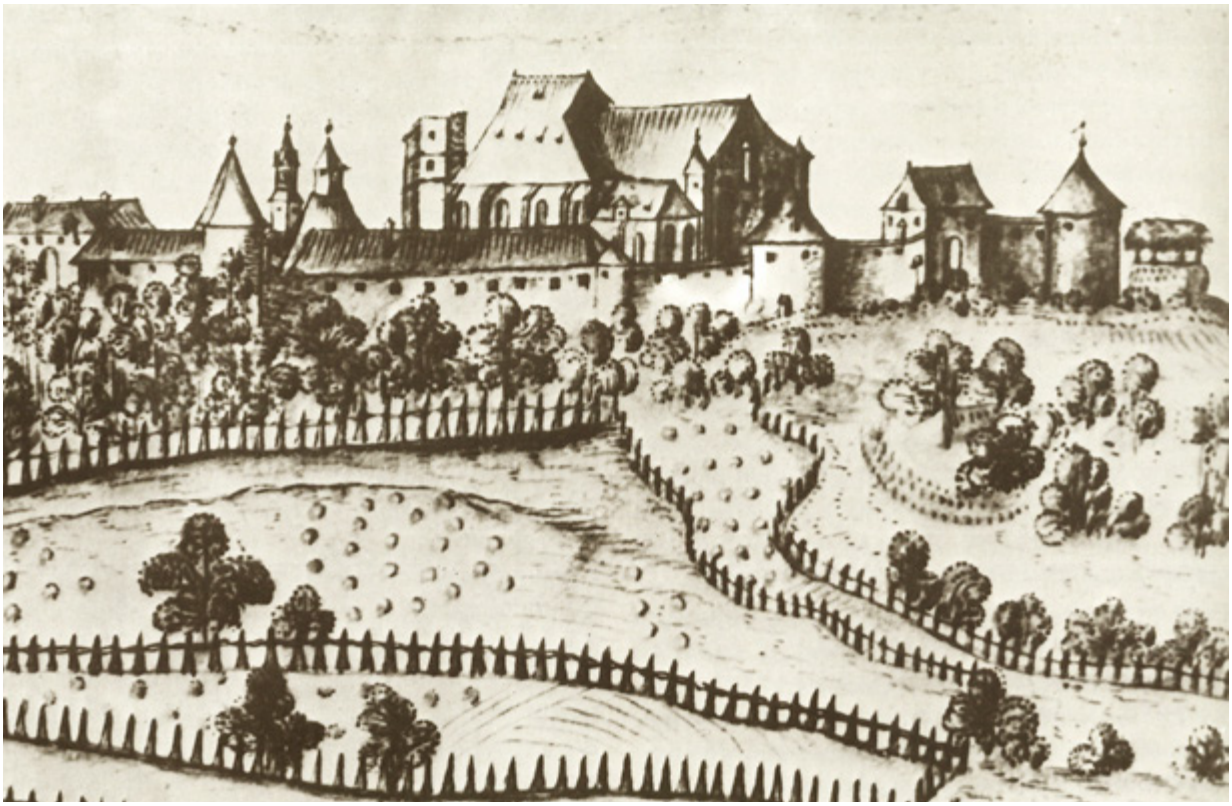
14 Više o glavnom oltaru u: BARIČEVIĆ, 1967/8, 99.

15 Ivan Kukuljević Sakcinski navodi da je Alberthal oltar „dogotovio", a Blaž Resman, bez citiranja izvora, da ga je postavio. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 8; RESMAN, 2013, http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi126696/#novi-slovenski-biografski-leksikon (pristupljeno 5. 1. 2025.).

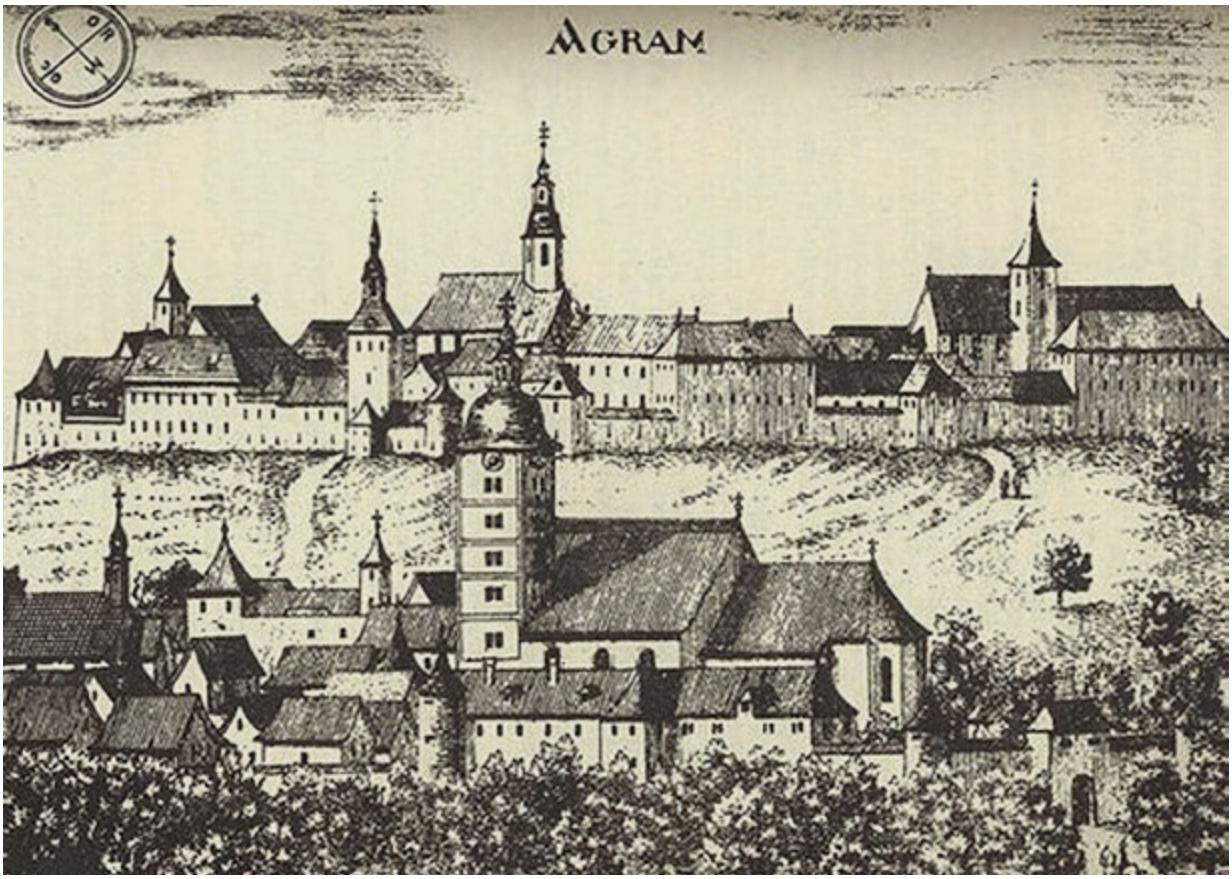
16 TKALČIĆ, 1880, 26. Oltar je uklonjen tridesetih godina 19. stoljeća u vrijeme biskupa Aleksandra Alagovića. R. HORVAT, 1941, 13.

17 DEANOVIĆ, 1988, 21.

18 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 12; TKALČIĆ, 1880, 14; DEANOVIĆ, 1988, 61.

3. Zagrebačka katedrala s tornjem u gradnji, detalj grafike iz zbirke Montecuccoli (Ratni arhiv u Beču)
Zagreb cathedral with a tower under construction, detail from the Montecuccoli collection (War Archive in Vienna)

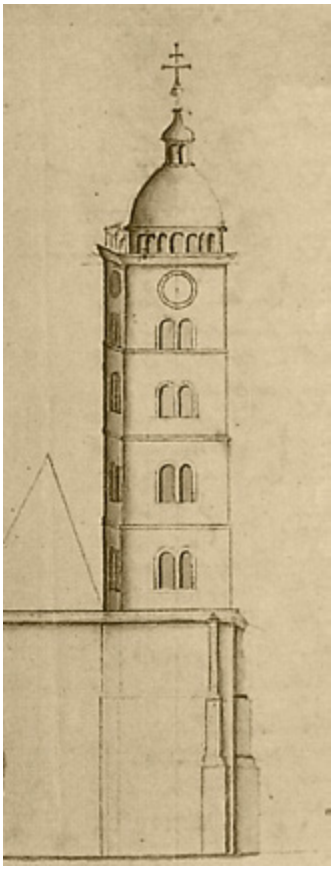

4. Johann Weichard Valvasor, *Agram*, 1689. (Grafička zbirka NSK)
Johann Weichard Valvasor, *Agram*, 1689 (NSK Print Collection)

nisu izdizali izvan obrisa gotičkoga pročelja.[19] Za razliku, međutim, od obnoviteljskih zahvata u svetištu, inspiriranih gotikom, tu su se isti naručitelj i izvođač priklonili renesansnom stilu, usklađenom s okolnom utvrdom, u čiju je izgradnju tijekom 16. stoljeća bio utrošen velik dio novca namijenjenog tornjevima.[20]

Planiranje gradnje dvaju tornjeva počinje 1632. godine sklapanjem ugovora sa Stolnim kaptolom o rasporedu tereta i poslova, prema kojem se Kaptol trebao brinuti o građi, dok se sam biskup obvezao osigurati novac za plaću graditelja, klesara i zidara, kao i sprave za gradnju.[21] Potom je biskup Ergelski počeo dogovore s graditeljem, a iz ugovora napisanog na latinskom jeziku i potpisanog u Zagrebu 15. siječnja 1633. doznajemo da je to bio „majstor, klesar i zidar Johann (Hans) Alberthal, građanin Trebnja u Kranjskoj" – *Joannes Alberthal, Magister Lapicida ac Murarius, et Civis de Trebjn Carniolae*,[22] dakle, prema svemu sudeći, isti „majstor Alberthal" koji je već bio angažiran na obnovi svoda u svetištu. Alberthal se obvezuje podići jedan toranj na „prije postavljenom temelju (...) dovedenom do visine crkve", a „budući da taj temelj ima četiri ugla (...), i toranj će biti četverouglast, izvana sav od kvadratnoga, klesanog i izglađenog kamena, a iznutra pak također od kamena, ali grubljega, poput vanjskog zida kula zagrebačke tvrđe". Alberthal dalje definira visinu tornja te podjelu na katove, kao i rastvaranje prozorima „vješto izrađenim također od uglađenog i klesanog kamena, izbočenog kao ukras", a za razlikovanje katova navodi da će izvesti „isto tako izbočene prstene od vješto isklesanog kamena". Na uglovima tornja izradit će „odgovarajući ures svuda neprekinut, od kamena jednako izglađenog, ukrašenog i izbočenog u ispravnom smjeru". U unutrašnjosti napravit će kamene stube „poput stuba koje su već prije bile postavljene". Toranj pak tako „vješto izveden" zatvorit će „lijepim i prikladnim svodom". Opisu je bio priložen nacrt (**sl. 5**), sačuvan u rukopisu zagrebačkoga kanonika Antuna Zdenčaja o povijesti Zagrebačke biskupije.[23] U ugovoru je također bilo navedeno da će se nakon dovršenja prvog tornja, „ako budu povoljne okolnosti", pristupiti gradnji drugog tornja.

Gradnja je uz prekide trajala gotovo deset godina, tako da je tek 1643. godine Hans Alberthal s novim biskupom

5. Hans Alberthal, nacrt južnog tornja zagrebačke katedrale, 1633., rukopis kanonika Antuna Zdenčaja o povijesti zagrebačke katedrale (Biskupska knjižnica u Đakovu)
Hans Alberthal, design of the southern tower of the Zagreb cathedral, 1633, manuscript of Canon Antun Zdenčaj on the history of the Zagreb cathedral (Episcopal Library in Đakovo)

Martinom Bogdanom (biskupovao od 1643. do 1647.) sklopio ugovor za podizanje kape – kupole tornja, ovaj put napisan na kajkavskom narječju hrvatskoga jezika.[24] Prema ugovoru potpisanome 4. rujna, graditelj je trebao podići i završni vijenac zvonika – žlijeb s četiri piramide na uglovima. U ugovoru je precizno opisan i izgled tambura: „Okrugel zid vse iz rezanog kamena zvana i znutra načiniti tako da znutra zid bude gladak, a zvana slepa vrata, a jedna prava, z lepim stupiči i kapiteli, kako nam je na papiru i na drvu zrezano pokazal." Prema tome, Alberthal je osim nacrta priložio i drveni model kape. Sama kapa, „bolta iliti kupola", bila je sagrađena od opeke. U ugovoru se dalje navodi lanterna sa šest kamenih stupića koji su nosili „malu kupolu", kao i križ s jabukom te pokrov kupole od „pleha". Pokrov bakrenim pločama izveden je 1644. godine.[25]

19 Preoblikovanje pročelja početkom 15. stoljeća u vrijeme biskupa Eberharda povezuje se s oblikovanjem dvoranskog prostora brodova. DEANOVIĆ, 1988, 57. Usporediti također: Z. HORVAT, 1980, 77–80.

20 DEANOVIĆ, 1988, 61.

21 Ugovor je sklopljen 1. rujna 1632. godine. TKALČIĆ, 1980, 24; DOBRONIĆ, 1991, 36.

22 Iz ugovora prevedenog i objavljenog u: DOBRONIĆ, 1991. 37. Ugovor iz 1633., ali i oni kasniji iz 1643., 1645. i 1647. godine spomenuti su u: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 8–9, TKALČIĆ, 1880, 24–32 i R. HORVAT, 1941, 9–10.

23 Rukopis i nacrt nalaze se u Biskupijskoj knjižnici u Đakovu (VIII, 57, br. 528). Nacrt je objavljen u: DOBRONIĆ, 1991, 38.

24 Prijepis dokumenta objavljen je u: DOBRONIĆ, 1991, 39.

25 To doznajemo iz ugovora sklopljenog s majstorom Pavlom Dripenbacherom. Godine 1650. kupola zvonika prekrivena je kositrenim pločama, a 1683. kositrene su ploče zamijenjene olovnima. Biskup Franjo Thauzy dao je na kupolu postaviti bakrenu jabuku i željezni

6. Enrico Nordio, pročelje zagrebačke katedrale s tornjem podignutim između 1633. i 1643. godine, akvarel, 1877. (MGZ)
Enrico Nordio, façade of the Zagreb cathedral with the tower built between 1633 and 1643, watercolour, 1877 (MGZ)

Na temelju grafičkih priloga i starih fotografija, osobito akvarela Enrica Nordija,[26] suradnika Friedricha von Schmidta, koji je prikazao pročelje katedrale 1877. godine (sl. 6), dakle neposredno prije negoli će uslijediti oštećenja u potresu 1880., a potom i regotizacija, znamo da je toranj prema navedenom nacrtu i ugovorima, uz

križ, a biskup Maksimilijan Vrhovac prekrio je kupolu tornja ponovno bakrom. TKALČIĆ, 1880, 33–34; R. HORVAT, 1941, 10, 12.

26 Akvarel je pohranjen u Muzeju grada Zagreba. Mnogo je puta objavljivan, između ostalog i u: DEANOVIĆ, 1988, 215.

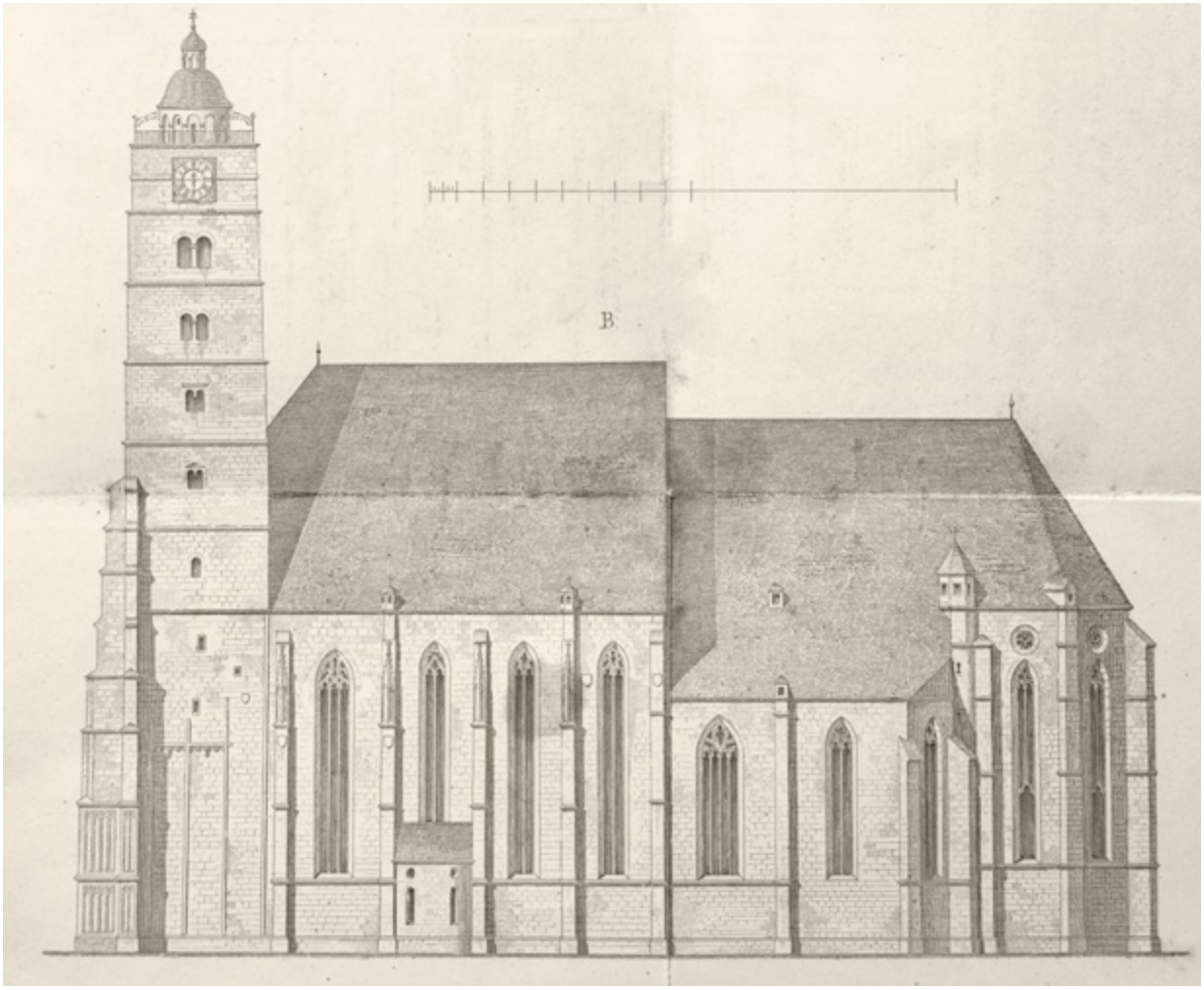
7. Portal zagrebačke katedrale podignut između 1640. i 1643. godine (MGZ)
Portal of the Zagreb cathedral built between 1640 and 1643 (MGZ)

8. Zagrebačka katedrala unutar renesansne tvrđave, pogled na klasicistički portal uz Bakačevu kulu, nakon potresa 1880. (MGZ, inv. br. fot-15857/11, snimka: H. Fickert, 9. studenoga 1880.)
Zagreb cathedral inside the Renaissance fortress, view of the classicist portal next to the Bakač Tower, after the earthquake of 1880 (MGZ, inv. no. fot-15857/11, H. Fickert, 9 November 1880)

neke razlike, i realiziran. Riječ je bila o impozantnom masivnom zdanju, iznad gotičke baze u visini pročelja katedrale raščlanjenom kordonskim vijencima. U usporedbi sa sačuvanim nacrtom, zamjetna je veća visina – pet umjesto četiri etaže s prozorima, te bogatije rastvaranje. Naime, za razliku od ujednačenih bifora (na četiri etaže) prikazanih na nacrtu, rastvaranje pet etaža izvedeno je tako da otvori idući u visinu rastu i formatom i bogatstvom obrade okvira. Na prvom katu nalazila se polukružna monofora, slijedi mala bifora bez središnjega stupa zaključena trokutnim zabatom pa uska polukružna bifora, zatim veća šiljastolučna bifora i na kraju najširа polukružna bifora, iznad koje se na zadnjoj etaži nalazio sat. Unatoč primjeni različitih lukova, monofore i bifore oblikovno su objedinjene izvedbom jednostavnih pravokutnih kapitela na doprozornicima i središnjim stupićima. Određene razlike postoje i u odnosu na opis iz ugovora gdje se spominje naglašavanje uglova tornja (lezene), što je izostavljeno ne samo u izvedbi nego i na spomenutom nacrtu. Tambur kupole bio je ukrašen, kako je navedeno u ugovoru, slijepim polukružnim arkadama, a izvedena je i kupola iznad koje se dizala lanterna sa stupićima i malom lukovičastom kupolom. Ugaoni kontrafor L-tlocrta, raščlanjen u visini gotičkog pročelja katedrale blisko primaknutim tankim lezenama s gotičkim slijepim lukovima, podignut je do druge etaže novog tornja, promijenivši, kao i toranj u odnosu na pročelje iz kojega se izdiže, raščlambu, koja sada postaje jednostavnija, svedena na razdjelne vijence. Takav masivni izgled zagrebačkoga katedralnog tornja bio je primjeren ne samo vremenu nastanka, kad zvonici još imaju nerijetko i fortifikacijsku funkciju, nego i karakteru kompleksa. S jedne strane, postupnim sužavanjem tornja prema vrhu, graditelj ga je prilagodio konturi gotičke katedrale, a s druge strane, efektnom kupolom s lanternom uskladio ga je s okolnim renesansnim kulama.

Podizanje južnog tornja očito je bilo poticajno i za obnovu pročelja katedrale. Tako još tijekom njegove

9. Joseph Lippert, zagrebačka katedrala, južno pročelje, stanje 1858. godine (izvor: WEISS, 1860)
Joseph Lippert, Zagreb cathedral, southern façade, 1858 (from: WEISS, 1860)

gradnje biskup Benedikt Vinković (biskupovao od 1637. do 1642.) odlučuje obnoviti stari gotički portal pa 1640. godine naručuje novi glavni portal kod majstora Kozme Müllera iz Krškog.[27] Isplate i zapis u Vinkovićevu rukopisu svjedoče da je portal bio dovršen, kao i zvonik, 1643. godine,[28] ali te dvije intervencije nisu međusobno bile oblikovno usklađene. Umjesto primjene gotike i renesanse na obnavljanom interijeru i eksterijeru katedrale ili pak suvremenih renesansnih ili ranobaroknih uzora, kakav je primjerice bio pročelni portal crkve sv. Katarine, Vinković se okrenuo još starijem modelu – romaničkom portalu cistercitske crkve u Jáku, gdje je prije bio opat.[29] Kao kod prototipa u Jáku, koji za razliku od svoje zagrebačke replike postoji i danas, oblikovan je zabatno zaključeni rizalit u koji je ugrađen stepenasto uvučeni kameni okvir sa stupićima i blago šiljastim lukovima (**sl. 7**). Portal se isticao bogatom plastikom: sa svake strane svijetlog otvora, iznad figura lavova, u nišama su se nalazili kipovi svetih kraljeva – Stjepana i Ladislava, iznad kojih su bili reljefni prikazi Navještenja. U nišama u zabatu bila su postavljena dvanaestorica apostola te Krist u sredini. Svi konstruktivni i dekorativni elementi zagrebačkog portala u osnovi oponašaju svoj uzor, no ipak je u osvit baroka izostavljena bogata geometrijska, florealna i figurativna plastika okvira romaničkog portala u Jáku. Analiza, koju je proveo Antun Ivandija, upućuje na to da su u neoromanički portal ostali uključeni neki elementi staroga gotičkog portala.[30] Razlike između samih kipova također pokazuju da je Müller vjerojatno izveo samo skulpture nekih apostola, dok su ostali kipovi i reljefi bili djelo kvalitetnijega

27 Više o portalu u: A. HORVAT, 1975, 122; DEANOVIĆ, 1988, 74–75; DOBRONIĆ, 1991, 40–41.

28 DOBRONIĆ, 1991, 40.

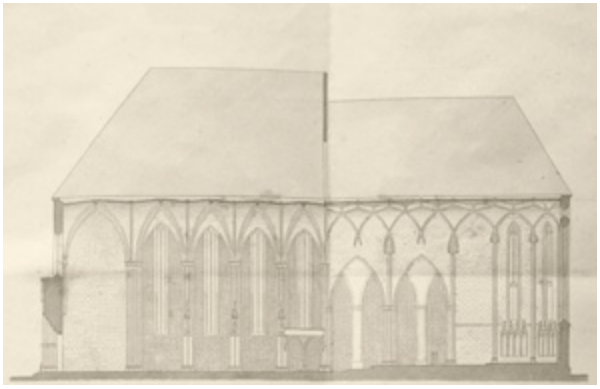
29 A. HORVAT, 1975, 122. Usporediti također: WEISS, 1860, 27.

30 Starijem portalu pripadali su četvrti i peti luk u zabatu, čije je obrise majstor potom ponovio. Portal se nije nalazio točno u sredini pročelja, već malo izvan osi sjeverno, slijedeći tako poziciju prijašnjega portala. IVANDIJA, 1944, 657.

kipara.[31] Portal je dovršio kanonik Ludovik Vukoslavić 1673. godine, postavivši ujedno spomen-ploču i grb.[32] Ono što je očigledno dodatak još kasnijega vremena jest kasnobarokni mramorni okvir umetnut unutar svijetlog otvora, o čemu će poslije biti riječi. Cjelokupna kompozicija uklonjena je u obnovi katedrale nakon potresa 1880. godine, ali Bollé je dao napraviti nacrt portala, kako bi se mogao ponovno sastaviti na drugom mjestu.

Iznad tako oblikovanog portala bila je zadržana velika gotička kvadrifora bogato oblikovanoga mrežišta (**sl. 6**), dok zabatni dio pročelja nije ni u toj fazi gradnje mogao biti sagrađen, kao što nije bio sagrađen ni drugi, sjeverni toranj. Razlog što pročelje ostaje nedovršeno, s visokim skošenim krovom rastvorenim mansardnim prozorima, zasigurno je djelomično u novoj katastrofi koja je zadesila katedralu: velikom požaru što se potkraj ožujka 1645. godine s Gradeca (gdje oštećuje i crkvu sv. Katarine) proširio na Kaptol.[33] Osim što je izgorio krov, mjestimično je popucao svod te su se rastalila zvona. U izvješću upućenom Apostolskoj stolici zapisano je da je požar bio izuzetno razoran zbog toga što krovište katedrale nije bilo prekriveno crijepom nego daskama.[34]

Tadašnji biskup Martin Bogdan angažirao je ponovno provjerenoga majstora Hansa Alberthala iz Trebnja. Prema ugovoru sklopljenom 12. travnja 1645., Alberthal je trebao popraviti i obijeliti oštećene stupove, zidove i svod te izvesti kameni vijenac oko cijele katedrale.[35] Obnova krova pak povjerena je tesaru Mihajlu Justineku iz Ptuja, s kojim je u lipnju 1646. sklopljen ugovor.[36] No tijekom radova na obnovi krovišta srušio se najprije jedan stup, a potom i svod nad korom između svetišta (apside) i glavnog broda, uništivši oltarnu pregradu, orgulje, biskupsku katedru, kanoničke klupe i pet oltara. Stoga je biskup Bogdan sklopio s Alberthalom 23. siječnja 1647. novi ugovor, prema kojemu se majstor obvezao ponovno izgraditi oltarnu pregradu, stup i svod te vijenac ispod starog i novog svoda.[37] Prema želji biskupa Bogdana, svod se obnovio „prema prvobitnom obliku“,[38] dakle kao kasnogotički mrežasti svod iz kasnog 15. stoljeća,[39] a gotička

10. Joseph Lippert, zagrebačka katedrala, uzdužni presjek s pogledom prema sjeveru, stanje 1858. godine (izvor: WEISS, 1860)
Joseph Lippert, Zagreb cathedral, longitudinal section facing north, 1858 (from: WEISS, 1860)

obilježja zadržala je i oltarna pregrada (empora).[40] Radovi na svodu dovršeni su 1650. godine, u vrijeme biskupa Petra Petretića (biskupovao od 1647. do 1667.), koji je krovište katedrale dao prekriti crijepom (1665.).[41]

Alberthalova obnova prezbiterija, kao ni toranj, nisu preživjeli posljedice potresa 1880. godine: svod je kompletno srušen, a oltarna je pregrada, čiji je središnji dio već prije bio uklonjen,[42] u potresu teško oštećena. Izgled tih kasnogotičkih, Alberthalovim radom reinterpretiranih dijelova u interijeru katedrale ostao je, međutim, zabilježen na starim prikazima i fotografijama (**sl. 12**). U tom pogledu, za izgled svoda osobito su dragocjeni tlocrt i uzdužni presjek katedrale s pogledom prema sjeveru Josepha Lipperta iz 1858. godine (**sl. 9** i **10**), objavljeni u knjizi Karla Weissa *Der Dom zu Agram* (1860.),[43] te uzdužni presjek s pogledom prema jugu (**sl. 11**) i poprečni presjek kroz svetište s pogledom prema istoku, pohranjeni u Riznici katedrale, koje je uoči planirane historicističke obnove izradio Friedrich von Schmidt (1878.).[44]

Iz navedenih presjeka vidljivo je da je Alberthal izveo svod kora na nešto nižoj razini, smanjivši tako visinu prezbiterija, odnosno kora i svetišta u odnosu na glavni brod. Pri tome je očito imao poteškoća statičke naravi

31 To su reljefi Navještenja, kipovi kraljeva, Krista te apostola Jakova starijeg i mlađeg, Bartolomeja, Ivana Pavla i Jude Tadeja. IVANDIJA, 1944, 641–646; DEANOVIĆ, 1988, 75.

32 IVANDIJA, 1941, 647; DOBRONIĆ, 1991, 40.

33 Posljedice požara opisao je kanonik Juraj Ratkaj. DOBRONIĆ, 1991, 42.

34 DOBRONIĆ, 1991, 42–43.

35 TKALČIĆ, 1880, 28; R. HORVAT, 1941, 10.

36 TKALČIĆ, 1880, 29; R. HORVAT, 1941, 10–11.

37 TKALČIĆ, 1880, 31; R. HORVAT, 1941, 10–11. Prijepis dokumenta objavljen je u: DOBRONIĆ, 1991, 43–44.

38 DEANOVIĆ, 1988, 75.

39 Iz izvora je vidljivo da se srušio jedan od stupova koji je nosio svod, dakle bila je riječ ponajprije o svodu iznad kora, no nije sasvim jasno je li bio srušen i svod iznad svetišta, odnosno u glavnoj apsidi, koji je Alberthal obnavljao od 1628. do 1630. godine. Formulacija iz ugovora da Alberthal treba izvesti vijenac iznad starog i novog svoda, upućuje na zaključak da je dio svoda u tom oštećenju ostao očuvan.

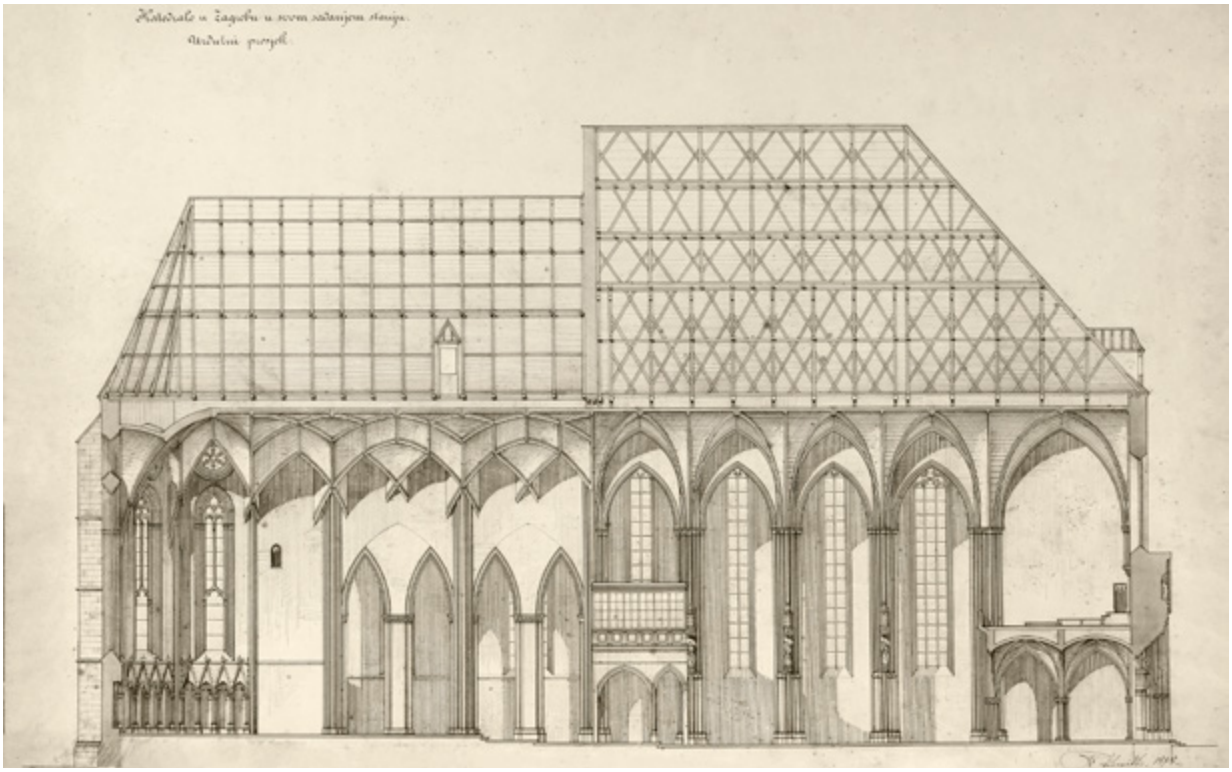
40 Pregradu je činio hodnik koji je prema brodovima bio otvoren šiljastolučnim arkadama (na osam stupova), a prema svetištu i bočnim kapelama zatvoren zidom s četiri uža prolaza. Više o pregradi u: MARUŠIĆ, 2025.

41 TKALČIĆ, 1880, 33; R. HORVAT, 1941, 11–12.

42 Dio pregrada između kora i glavnog broda uklonjen je 1800. godine. Z. HORVAT, 1980, 98.

43 Arhitektonsko snimanje katedrale obavila je *k.k. Central-Comission*. WEIS, 1860, 4. Nacrti su više puta ponovno objavljeni, između ostalog i u: DEANOVIĆ, 1988, 13.

44 Nacrti (crteži tušem na papiru) pohranjeni su u Riznici katedrale. Više puta su objavljeni, između ostalog i u: CVITANOVIĆ, 1984, 70.

11. Friedrich von Schmidt, zagrebačka katedrala, uzdužni presjek s pogledom prema jugu, stanje 1878. godine (RZK N 13)
Friedrich von Schmidt, Zagreb cathedral, longitudinal section facing south, 1878 (RZK N 13)

jer je unutar gotičkih arkada u koru (po dvije sa svake strane) umetnuo stupove koji su smanjili raspon arkada, dok su u potkrovlju bili izvedeni rasteretni lukovi.[45] Novi pravokutni nosači skošenih bridova i profiliranih kapitela bili su jednostavnije oblikovani od zatečenih gotičkih snopastih stupova. Lukovi koji s njih polaze, oslanjajući se na gotičke stupove, bili su šiljasti, jednako kao i gotičke arkade u koje su upisani. Rebra zvjezdastog svoda iznad svetišta i mrežastog svoda iznad kora samo su se djelomično upirala u službe postavljene u kutovima poligonalne apside te uz gotičke snopaste stupove kora (svako drugo rebro), a djelomično su izlazila izravno iz zida (na mjestima iznad tjemena gotičkih lukova). Navedena su uporišta svoda istaknuta osebujnim dekorativnim motivom ukrštenih rebara, koji krase zid i obuhvaćaju službe.

Osim nacrta, dragocjene podatke o Alberthalovoj intervenciji donose i opisi iz pera Karla Weisa i Ivana Krstitelja Tkalčića.[46] Izravnim čitanjem nacrta, međutim, neke njihove zaključke (koji su nekritički ušli u dosadašnju literaturu) trebalo bi korigirati. Obojica autora, naime, navode da je Alberthal znatno snizio svod, zbog čega smatraju da je i sljeme krova svetišnog dijela tada izvedeno na nižoj razini.[47] Međutim, Lippertov i Schmidtov presjek pokazuju da je novi svod u koru tek neznatno niži od svoda u brodovima (**sl. 10** i **11**), čime su dijelom zaklonjene rozete iznad prozora u svetištu, ali nikako tako mala razlika u visini nije trebala uzrokovati sniženje krovišta. Razlika u visini krovišta postoji zbog razlike u bazilikalnom presjeku kora i dvoranskom presjeku brodova, što ne datira iz 17., nego iz 15. stoljeća kad je oblikovana *Hallenkirche*. U usporedbi s prikazom katedrale iz tridesetih godina 17. stoljeća (**sl. 3**), pohranjenim u Ratnom arhivu u Beču,[48] jedina promjena u krovištu koja je nastala sredinom 17. stoljeća jest obuhvaćanje cijeloga svetišnog dijela, uključivo i sakristiju, zajedničkim krovom, umjesto prijašnjih zasebnih krovova iznad svake od prostornih cjelina. Jednako je upitna i Tkalčićeva ocjena da se Alberthal nije držao zakona graditeljstva jer rebra svoda nisu na „stupovnih glavicah", nego su utisnuta izravno u zid.[49] Ni kasnogotički svod, naime, nije mogao biti u cijelosti nošen postojećim službama, jer je dio rebara imao uporište iznad lukova arkada u koru (gdje su se mogle nalaziti jedino konzole). Kao što kasnogotički svodovi pokazuju veliku raznolikost u oblikovanju i rasporedu rebara, tako i njihovo oslanjanje u zidove nadilazi klasična rješenja gotike s uporištem u službama ili konzolama.

45 Rasteretni lukovi spomenuti su u: DEANOVIĆ, 1988, 75.

46 TKALČIĆ, 1880, 32–33.

47 Čime je krovište, prema Tkalčićevim riječima, „presječeno poprieko". TKALČIĆ, 1880, 32.

48 Prikaz je objavljen u: DEANOVIĆ, 1988, 15.

49 TKALČIĆ, 1880, 32.

12. Branko Šenoa, *Unutrašnjost katedrale*, 1928. (MUO-025726)
Branko Šenoa, *Cathedral Interior*, 1928 (MUO-025726)

Neprihvatljivim elementom u gotičkom interijeru Tkalčić smatra i dodatne stupove unutar arkada,[50] ali svakako treba razumjeti da u 17. stoljeću graditelji nisu vladali umijećem dizanja kasnogotičkih konstrukcija u onoj mjeri kao u 15. stoljeću, te je takvo ojačanje svakako bilo potrebno. Odgovarajućem oblikovanju s novim šiljastolučnim arkadama nema zamjerke, kao što je nije bilo ni adekvatnom oblikovanju oltarne pregrade, koja u obnovi iz 17. stoljeća zadržava šiljaste lukove.[51]

50 TKALČIĆ, 1880, 32.

51 Pregrada u južnom bočnom brodu vidljiva je na fotografiji iz 1880., objavljenoj u: DEANOVIĆ, 1988, 221.

13. Svetište zagrebačke katedrale sa srušenim svodom Hansa Alberthala u potresu 1880. godine (MGZ, Zbirka fotografija zagrebačkih događanja, inv. br. fot-12678, snimka: O. Dasch, 9. studenoga 1880.)
Sanctuary of the Zagreb cathedral with the collapsed vault by Hans Alberthal in the 1880 earthquake (MGZ, Collection of Photographs of Zagreb events, inv. no. fot-12678, O. Dasch, 9 November 1880)

Od arhitektonskih zahvata u 17. stoljeću treba još spomenuti prigradnju pravokutne apside sakristiji, koju je inicirao biskup Martin Borković (biskupovao od 1667. do 1687.).[52] Dvoetažna nadsvođena sakristija u to je doba bila podijeljena na vanjsku i unutarnju, a ulazi su bili na sjevernoj strani te iz crkve. Njezin tlocrt, djelomično izmijenjen u Bolléovoj obnovi, kad se prigrađuje nova izdužena poligonalna apsida istočno i probijaju vrata zapadno, ostao je zabilježen na tlocrtima iz kasnog 18. i sredine 19. stoljeća.

18. stoljeće – oprema interijera i preoblikovanje portala

Tijekom 18. stoljeća nije bilo potrebe za većim arhitektonskim zahvatima na katedrali. Interijer je bio dovršen, a u gradnju sjevernog zvonika, koji teško da bi u doba zrelog i kasnog baroka mogao dobiti fortifikacijska renesansna obilježja adekvatna južnome zvoniku, zagrebački

52 R. HORVAT, 1941, 12; DEANOVIĆ, 1988, 46–47.

14. Stična, cistercitska opatija (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2025.)
Stična, Cistercian Abbey (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2025)

15. Stična, cistercitska romanička crkva obnovljena 1622. godine (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2025.)
Stična, Cistercian Romanesque church restored in 1622 (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2025)

se biskupi nisu upuštali. Veće barokne arhitektonske intervencije bilježe se tijekom 18. stoljeća na biskupskoj palači, kojoj dominantni barokni pečat daje biskup Juraj Branjug (biskupovao od 1723. do 1748.).[53] Tu intervenciju karakteriziraju nova raskošna pročelja – sjeverno prema katedrali i južno nastalo perforiranjem zidina, te novo stubište, a kasnobarokne prozore u obliku kartuša dobila je u 18. stoljeću i kapela sv. Stjepana.

Umjesto na gradnju, sve snage zagrebačkih biskupa bile su u 18. stoljeću usmjerene na unutarnje opremanje katedrale, koje je sada u cijelosti obilježeno barokom. Novi stil ulazi na visokoj razini u katedralu potkraj 17. stoljeća postavljanjem mramorne propovjedaonice, a do kraja stoljeća katedralu je krasilo 29 oltara. Svojom raskoši osobito su se isticali mramorni oltari, djela etabliranih, mahom sjevernotalijanskih ili venecijanskih kipara, s Francescom Robbom kao najistaknutijim imenom.[54] Postavom uz gotičke snopaste stupove te uza zidove bočnih brodova, oni su radikalno transformirali gotički interijer kojim je i dalje dominirao Ackermannov drveni krilni oltar u svetištu.

Osim oltara, izvori spominju i nove mramorne portale, primjerice između sakristije i svetišta,[55] a veliku promjenu interijera, usklađenu s novim mobilijarom, unijela je svakako zamjena starog popločenja od rimske opeke (iskopane u Sisku) popločenjem od crnih i bijelih mramornih ploča, koje od 1769. do 1774. godine izvode klesari Antonius Frites iz Ljubljane i Franz Pack iz Graza.[56] Uspješna provedba toga posla potaknula je zasigurno tadašnjega kustosa katedrale, kanonika Antuna Zdenčaja, da te iste, 1774. godine s klesarom Packom sklopi ugovore za još jedan mramorni oltar te za pročelni portal, umetnut u svijetli otvor Vinkovićeva neoromaničkog portala (**sl. 7**).[57] Packov portal izveden u crnom mramoru sastojao se od dovratnika s jastučastim kapitelima te valovitoga volutnog zabata ukrašenog anđelom od bijelog mramora i festonima voća, nagovještavajući tako svojim dinamičnim oblikovanjem unutarnju baroknu transformaciju gotičkog interijera. Taj uspjeli pothvat Zdenčaj je opisao u rukopisu koji je objelodanio Andrija Lukinović: „Vrata najveličanstvenija sa stupovima i dovratnicima mramorima svuda ukrašena i s anđelom koji sjedi na vrhu iznad željeznih rešetaka, zlatom i bojama majstorski obojen, s natpisom koji se otvara na čitanje onima koji ulaze u hram 'Kuća moja kuća je molitve', podigao je za svotu od oko 1200 forinti majstor Franjo Pack i kustos ove crkve Antun Zdenčaj."[58] Osim u vještom oblikovanju

53 Više o tome u: DOBRONIĆ, 1988, 71–75.

54 Više o Robbi u: HORVAT-PINTARIĆ, 1961.

55 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 1–102.

56 BARIČEVIĆ, 1997, 372. Navedeni podatak o popločenju, koji je objavila Doris Baričević, korigira prije iznesen podatak Rudolfa Horvata da je taj zahvat izveo kanonik Zdenčaj 1791. godine. R. HORVAT, 1941, 12–13. Popločenje iz 1791. spominje se i u kanonskoj vizitaciji iduće godine (vidjeti bilj. 55).

57 LUKINOVIĆ, 1989, 55–66; BARIČEVIĆ, 1997, 372–373.

58 LUKINOVIĆ, 1989, 55–66. Prijevod teksta na latinskom jeziku objavljen je u: DOBRONIĆ, 1991, 41. Iz toga, osim evidentnih kasnobaroknih obilježja, imamo i pisanu potvrdu da je mramorni okvir vratnica u Vinkovićevu portalu izveden sedamdesetih godina 18.

16. Trebnje, župna gotička crkva sa svodom dovršenim 1645. godine (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2025.)
Trebnje, Gothic parish church with vault completed in 1645 (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2025)

kasnobaroknog portala, Pack je svoje umijeće iskazao i u arhitektonskoj konstrukciji oltara posvećenog sv. Ivanu Nepomuku, premda je za njegovo dovršenje bio angažiran novi klesar Sebastijan Petruzzi.[59] Nakon zagrebačkog angažmana, Franz Pack[60] se očito vratio u Graz, jer njegovo ime nalazimo povezano s izvedbom klesanih elemenata na zvoniku gotičke župne crkve Presvete krvi Kristove (bivše dominikanske crkve), sagrađenom prema projektu Josepha Stengga (1780. /1781.), te u župnoj crkvi *Maria im Elend,* gdje kleše pričesnu ogradu (1793.).[61]

Tako uređenu katedralu, prije velikih preinaka koje će donijeti 19. stoljeće, dao je u kanonskoj vizitaciji 1792. godine temeljito opisati biskup Maksimilijan Vrhovac (biskupovao od 1787. do 1827.).[62] Uz opće podatke o položaju i orijentaciji katedrale te njezinu odnosu prema okolnoj tvrđavi, navode se dimenzije te podatak da u nju stane 14.000 ljudi.[63] Opisuje se građa od kamena, nalič jantarno žute boje te mramorni pod. Opisani su i nabrojeni prozori (njih dvadeset) te četvera vrata – glavna na zapadnom pročelju, druga manja na sjevernoj strani, treća južno, kroz koja se iz biskupske palače preko mosta dolazilo na kor [oltarnu pregradu], te četvrta na sjevernoj strani sakristije za privatno korištenje klera. Za glavni portal vizitator kaže da je veličanstven i dostojan bazilike. Do krovišta prekrivenog crijepom vodilo je pet pristupa, a spominju se i krovni prozori, vidljivi također na starim slikovnim prikazima. Vizitator je opisao i „zvonik ili toranj", a iz komentara doznajemo da je i dalje bila aktualna ideja o gradnji sjevernog tornja: „Na suprotnoj strani ostavljen je prostor i mjesto za sličan toranj koji bi se izgradio kada za to bude prilika." Slijedi opis sakristije, koja je u to doba još bila podijeljena zidom na dva dijela. U vanjsku se sakristiju pristupalo kroz „mramorna vrata" iz kapele (bočne apside) sv. Ladislava. Taj mramorni portal nije očuvan, no možemo pretpostaviti da je i on, kao i glavni portal, pripadao baroknom razdoblju (vrata su nakon 1880. zazidana, ali su otkriveni njihovi tragovi). Pod je u sakristiji također bio mramorni, a za svod se navodi da je gotički. Cijela katedrala je ocijenjena kao gotička i veličanstvena.

Biskup Vrhovac naručio je 1792. godine kod poznatoga geometra Zagrebačke županije Franje Klobučarića tlocrt katedrale s ucrtanim oltarima.[64] Uz već spomenute presjeke i prikaz pročelja katedrale Josepha Lipperta i Friedricha von Schmidta, to su dragocjeni dokumenti ne samo za uvid u dominantnu gotičku prostornu organizaciju i raščlambu katedrale, djelomično izmijenjenu u obnovi nakon potresa 1880. godine, nego i u 'baroknu' fazu iz 17./18. stoljeća, potpuno poništenu u spomenutoj Bolléovoj obnovi (**sl. 13**).[65]

Zagrebački biskupi i Hans Alberthal

Prezentirana građevna povijest gotičke katedrale tijekom 17. i 18. stoljeća rezultat je sinergije znalačkih naručitelja i izvođača. Imajući jasno stajalište o tome što žele obnoviti, ovisno o karakteru zahvata, zagrebački biskupi biraju graditelje, klesare i druge majstore, a najčešće su pozivani oni iz susjedne Kranjske i Štajerske, odnosno iz nasljednih habsburških zemalja na području današnje Slovenije i Austrije. U tom nizu zahvata na održavanju, obnovi i novoj gradnji, veličinom i važnošću izdvajaju se dva zadatka: gradnja jednoga od dvaju planiranih

stoljeća, a ne u 17. stoljeću, kako je naveo Antun Ivandija. IVANDIJA, 1944, 656.

59 Više o Petruzzijevu dovršenju Packova oltara u: BARIČEVIĆ, 1997, 373–376. Oltar je bio smješten uz sjeverni zid bočnog broda, a u Bolléovoj obnovi premješten je u župnu crkvu u Glini, gdje je, zajedno s crkvom, uništen tijekom velikosrpske agresije.

60 Lelja Dobronić navodi da je Franz Pack bio gornjogradski građanin – DOBRONIĆ, 1991, 60, no prema svemu sudeći, riječ je o zabuni (Gradec/Graz), jer se nakon zagrebačkog angažmana Pack vratio u Graz, kako to pokazuju njegova djela u tom gradu (vidjeti bilj. 61).

61 *Dehio Graz*, 1979, 41, 258.

62 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 1–102. Vizitaciju je preveo Ladislav Dobrica za potrebe izrade konzervatorskog elaborata Hrvatskog restauratorskog zavoda: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023.

63 Zbog brojnih oltara, pregrade i opreme, taj je broj smanjen na deset tisuća.

64 Tlocrt je više puta objavljen, između ostalog i u: DEANOVIĆ, 1988, 83.

65 Restauratorska sondiranja izvedena u sklopu izrade elaborata Hrvatskog restauratorskog zavoda otkrila su samo tragove poništenih zahvata iz 17. i 18. stoljeća, vezane pretežito uz ostatke naliča na zidovima. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I i II. O bojama zidova i svodova u katedrali vidjeti također: MAJER JURIŠIĆ, DEAK, KRULIĆ, 2025.

tornjeva te obnova svoda u koru i svetištu, izvedena dva puta nakon dviju havarija. Izborom dvojice zagrebačkih biskupa – Franje Ergelskog, a potom i Martina Bogdana, te je zahvate u dva desetljeća (1628. – 1648.) izveo jedan graditelj – Hans Alberthal iz Trebnja. Premda je zahvaljujući sačuvanim ugovorima ime toga graditelja odavno poznato, njegov udio u preoblikovanju katedrale bio je različito vrednovan, a njegova osobnost različito tumačena.

U pokušaju razotkrivanja Alberthalova života i djela, stanovita prekretnica i poticaj za daljnja istraživanja bila je hipoteza Đurđice Cvitanović da je obnovitelj zagrebačke katedrale identičan istoimenome graditelju podrijetlom iz Rovereda u Misoxu u Graubündenu (jugoistočna Švicarska),[66] koji se proslavio arhitektonskim realizacijama u južnoj Njemačkoj, Tirolu i Ugarskoj. Opus spomenutoga Hansa Alberthala čine ponajprije istaknute isusovačke crkve (u Dillingenu, Eichstättu i Insbrucku), sa sustavom unutarnjih kontrafora (*Wandpfeiler*), ali i tornjevi (crkva u Neuburgu, dvorac Wilibaldsburg).[67] Karijeru je završio radeći na obnovi burga u Bratislavi, gdje umire 1648. godine.[68] Iako, međutim, izvori potvrđuju da je i zagrebački Alberthal preminuo iste, 1648. godine,[69] najnovija arhivska istraživanja Waltera Büchija, uključujući i grafološku analizu potpisa, pokazala su da nije riječ o istoj osobi.[70]

Dok je za Alberthala iz Rovereda poznat gotovo cjelokupni životopis,[71] o Alberthalu iz Trebnja, osim zagrebačkog angažmana, nema mnogo dokumentima potvrđenih podataka, a nepoznato je i mjesto rođenja i školovanja. Pouzdano se zna jedino da je u vrijeme ugovaranja gradnje zagrebačkog tornja bio građanin Trebnja, gdje je imao i obitelj, koja nastavlja živjeti u istom gradu i nakon njegove smrti.[72] Iz matičnih knjiga u Trebnju vidljivo je i njegovo srednje ime, Nicolaus, a potpisivao se uglavnom kao h:n [Hans Nicolaus] Alberthall ili Albertholl.[73] Može se pretpostaviti da je pripadao istoj sjevernotalijanskoj/švicarskoj graditeljskoj obitelji Albertallija, kao i njegov u Njemačkoj udomaćeni imenjak, a takvu obiteljsku

17. Trebnje, župna gotička crkva s pročelnim zvonikom (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2025.)
Trebnje, Gothic parish church with façade bell tower (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2025)

tradiciju potvrđuje i činjenica da je sin Hansa Nicolausa, Johann Baptist, također bio klesar.[74]

U takvim okolnostima postavlja se opravdano pitanje: što je Hans Nicolaus Alberthal radio u Trebnju i čime je zaslužio da bude pozvan obnavljati i graditi jedan od najvažnijih spomenika u regiji. Srednjovjekovno trgovište Trebnje u 17. stoljeću bilo je malo naselje s gotičkom župnom crkvom i renesansnim dvorcem te kao takvo sigurno nije bilo sredina koja bi zahtjevnim arhitektonskim zadatcima mogla privući stranoga graditelja da se tu nastani. Nešto je važnije bilo obližnje Novo Mesto, u kojem je car Friedrich III. osnovao kolegijski kaptol (1493.), ali crkva sv. Nikole dominantne je dijelove (masivni pročelni zvonik i poligonalno svetište s kriptom, prigrađene uz brod starije manje crkve) dobila još potkraj 15. stoljeća.[75] Veliko gradilište u tom dijelu Slovenije u 17. stoljeću bila je jedino cistercitska opatija u Stični (**sl. 14**). Tijekom prvih dvaju desetljeća provedena je radikalna preobrazba romaničke trobrodne bazilike s transeptom i tornjem nad križištem, koja dobiva bačvasti svod sa susvodnicama (**sl. 15**), a svod istoga tipa izveden je i u refektoriju opatije.[76] O Alberthalovoj povezanosti sa Stičnom govore i pisani izvori, osobito

66 CVITANOVIĆ, 1984, 63–71. To mišljenje zastupala je prije nje i Anđela Horvat. A. HORVAT, 1975, 120, a dijelom je bilo prihvaćeno i u kasnijoj stručnoj literaturi.

67 Više o Hansu Alberthalu i južnonjemačkim ranobaroknim crkvama u: SCHÜTZ, 2000, 155 i SAUTER, 2004, 70–71.

68 O godini smrti vidjeti: BÜCHI, 2022, 25 prema FIDLER, 1997, 233. Burg je obnavljao prema narudžbi kapetana kaštela, a poslije i ugarskoga palatina Pála Pálffyja.

69 CVITANOVIĆ, 1984, 66.

70 BÜCHI, 2022, 25–40.

71 Više o obitelji Albertalli u: PFISTER, 2016, https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/022200/2021-10-12/ (pristupljeno 5. 1. 2025.). Usporediti također: KESSLER, 1945–1949, 3–154.

72 O supruzi Mariji te kćerki Justini i sinu Johannu Baptistu, vidjeti: BÜCHI, 2022, 31–32. Iz korespondencije zagrebačkih biskupa i Alberthalove udovice vidljivo je da je do kraja života živio u Trebnju.

73 BÜCHI, 2022, 36.

74 Podatke o Johannu Baptistu Alberthalu vidjeti u: BÜCHI, 2022, 36.

75 Više o crkvi u: PESKAR, 1995, 105–106.

76 Više o stiškoj opatiji u: ŠUMI, 1969, 22 i MLINARIČ, 1995.

korespondencija između Zagrebačke biskupije i opatije.[77] Štoviše, činjenica da je 1622. godine bila završena obnova opatijske crkve, dopušta pretpostavku da je upravo rad na njezinu golemom svodu velikog raspona bio Alberthalu referencija za angažman na obnovi svoda svetišta zagrebačke katedrale, oštećenog 1624. godine, bez obzira na to što je u jednom slučaju bila riječ o gradnji suvremenog svoda, a u drugom o rekonstrukciji staroga. Je li istodobno sa Stičnom Alberthal mogao obnavljati i brod crkve sv. Nikole u Novom Mestu, koji oko 1621. godine dobiva bačvasti svod nošen unutarnjim kontraforima, ostaje pitanje na koje bi odgovor mogla dati ponajprije arhivska istraživanja.

U svakom slučaju, do sada nerazmatrana okolnost da se Alberthal prvi put javlja u Zagrebu još 1628. radi obnove svoda, a ne 1633. godine radi gradnje tornja, otvara mogućnost zaključku da je biskup Franjo Ergelski imao priliku izravno se uvjeriti u kvalitetu njegova rada prije negoli mu je povjerio gradnju tornja. Štoviše, tijekom gradnje tornja, odnosno u vremenu njegova dovršenja, zahvaljujući očito svojim rezultatima u Zagrebu, Hans Nicolaus Alberthal biva angažiran kao graditelj na Hrvatskoj vojnoj granici (*Krabatische Graenitz*), kako to doznajemo iz dodatnog ugovora za dovršenje tornja, sklopljenog 15. listopada 1641. godine.[78] Je li možda bila riječ o kaptolskim i biskupskim posjedima na granici (Dubrava, Čazma, Sisak i dr.), ostaje otvoreno, no ubrzo, gradnjom kupole tornja 1643./1644. godine završava ta faza njegova zagrebačkog angažmana, a sve upućuje na to da je u to vrijeme Alberthal dobio novi posao upravo u gradu u kojem je živio.

Tadašnji opat Stične Janez Weinzirl (opat od 1644. do 1660.) dao je u Trebnju, gdje je prije bio župnik,[79] nadsvoditi trobrodni dvoranski prostor gotičke župne crkve Uznesenja Marijina križno-rebrastim svodom, dovršenim prema uklesanom natpisu na trijumfalnom luku 1645. godine (**sl. 16**).[80] Svodovi se oslanjaju na zatečene kamene stupove poligonalnog presjeka i šiljastolučne arkade između brodova, ali rebra nisu bila izvedena u kamenu nego u žbuci, oponašajući bojom kamen. Nema pisane potvrde da je navedeni svod izveo Alberthal, ali uzimajući u obzir činjenicu da je graditelj nastanjen u Trebnju, s iskustvom gradnje rebrastog svoda u zagrebačkoj katedrali, upravo u to vrijeme bio slobodan od obveza u Zagrebu, logično se nameće zaključak da mu je povjeren rad u mjestu boravka.[81] Izneseno je to uvjerljivije zato što je naručitelj bio povezan sa Stičnom, čiji je Alberthal, prema mišljenju pojedinih slovenskih istraživača,[82] bio podanik. Ne isključujući mogućnost da je tip svoda odabrao naručitelj, modificirani gotički svod usklađen s interijerom crkve mogao bi biti upravo Alberthalov izbor, inspiriran svetištem katedrale. Budući da tu nije bila riječ o rekonstrukciji, nego o zahvatu koji je trebalo uskladiti sa zatečenim oblikovnim elementima, nije bilo potrebe, kao u Zagrebu, rebra klesati u kamenu. Slične profilacije u žbuci naglašavaju i svodove u okolnim crkvama – u crkvi Majke Božje u Slapah pri Klevevžu (1622. – 1628.), crkvi sv. Mihaela u Malom Gabru, ali i bačvasti svod sa susvodnicama u brodu kaptolske crkve sv. Nikole u Novom Mestu.[83]

Već je iste, 1645. godine, kao što je poznato, Alberthal ponovno pozvan u Zagreb radi obnove kora katedrale, a iz ugovora je vidljiv napredak u statusu jer se navodi kao „plemeniti gospodin majstor Johann Alberthall, klesar, graditelj i arhitekt" – *Nobilem D^num Magistrum Joannem Alberthall, Lapicidam, Murarium, & Architectum*.[84] U studenome 1648. godine karijeru i život završava padom sa skele katedrale,[85] koju je još jedanput bio uspješno obnovio.

I na kraju kako valorizirati udio Hansa Alberthala u cjelokupnoj obnovi i dovršenju zagrebačke katedrale koju su tijekom 17. i 18. stoljeća, kao i prije, vodili zagrebački biskupi? Iako su zastoji u gradnji katedrale tijekom 'ratnog' 16. stoljeća, kao i oštećenja u fatalnim nepogodama tekućega ranobaroknog razdoblja (udar groma 1624. i požar 1645.) otvorili priliku baroknoj intervenciji, odlukom zagrebačkih biskupa ta prilika nije bila iskorištena.[86] Naprotiv, uz nužne popravke, vođene težnjom očuvanja memorije, i daljnje arhitektonsko dovršavanje toga velebnog, povijesno slojevitog sklopa izvodi se u 17. stoljeću oblikovnim elementima izabranima iz stilskog repertoara starijih razdoblja. Razlike u izboru jednog stila – gotičkog za uređenje unutarnjeg prostora, a drugoga – renesansnog za izgradnju tornja, imale su korijene u srednjoeuropskoj kulturi, gdje usporedno uz uvođenje baroknih prostornih inovacija iz ishodišta u Italiji, tijekom 17. stoljeća traju i gotika i renesansa. Takav izbor dvaju različitih stilova bio je ujedno primjeren samoj katedrali, s dovršenim gotičkim interijerom na jednoj strani, te

77 CVITANOVIĆ, 1984, 64.

78 Prema ugovoru, Alberthal je bio „Paumeister der Krabtisch Vnd wehr Grantzen". HR-NAZG, ACA, Arhiv zagrebačkog Kaptola, fasc. 10, Nr. 33. Ugovor je naveden u: CVITANOVIĆ, 1984, 71 i BÜCHI, 2022, 31.

79 MLINARIČ, 1995, 553–554.

80 CVITANOVIĆ, 1984, 64; PAHOR, 2006, 248–249. Natpis glasi: IOAN WAINZERLE ABBAS SITTI: HOS FORNICES. 1645 F.F. Crkva je prije imala ravan strop, nošen stupovima, kako to svjedoče tragovi u potkrovlju.

81 Mogućnost da je Alberthal izveo svod župne crkve u Trebnju navode: CVITANOVIĆ, 1984, 64 i RESMAN, 2003.

82 PAHOR, 2006, 248–249. Usporediti također: RESMAN, 2013, http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi126696/#novi-slovenski-biografski-leksikon (pristupljeno 5. 1. 2025.). U dosadašnjoj literaturi iznesena je i pretpostavka da je biskup Franjo Ergelski angažirao Alberthala na preporuku opata Stične. BÜCHI, 2022, 37.

83 PAHOR, 2006, 92.

84 BÜCHI, 2022, 37.

85 CVITANOVIĆ, 1984, 66.

86 HORVAT-LEVAJ, 2015, 77–78.

nedovršenom gotičkom vanjštinom, obuhvaćenom renesansnom tvrđavom, na drugoj strani.

Istodobnu primjenu različitih stilova u zahvatima na zagrebačkoj katedrali tijekom 17. stoljeća prepoznali su naravno i stariji istraživači toga kompleksnog spomenika. Ana Deanović ističe da „gotovo sve obnove koje su se zbivale u 17. stoljeću sadrže snažan emocionalni povod, određenu viziju izgubljenoga i onoga što se želi uspostaviti".[87] Anđela Horvat je, pak, umjesto uvriježenog tumačenja primjene starijih stilova kao kašnjenja provincijske sredine, u svojoj antologijskoj studiji *Između gotike i baroka* (1975.) među prvima učinila metodološki iskorak u vrednovanju takvih pojava.[88] Njezine prosudbe aktualne su i danas, a posebno za zagrebačku katedralu vrijedi zaključak da je „kod naručitelja umjetničkih ostvarenja registar u 17. stoljeću tako širok da se može govoriti o paralelizmu stilova, jer istovremeno jednakopravno žive različiti stilski smjerovi, koji se na posebni način katkada susreću i isprepleću i na jednom objektu".[89] Vezano uz obnovu svoda katedrale, dodaje: „Iz navedenog primjera možemo razabrati da je on [Alberthal] zapravo postupao kao restaurator, koji kasnogotičke oblike primjenjuje u srednjovjekovnom prostoru."[90]

Da je prvi zahvat iz 17. stoljeća na katedrali – obnova zvjezdastog svoda svetišta od 1628. do 1630. godine bio „restauriranje zatečenog stanja", zaslužan je bez sumnje ponajprije biskup Franjo Ergelski, koji je istodobno svetište oplemenio monumentalnim Ackermannovim oltarom gotičkoga krilnog tipa. Kad se 1647. godine trebao obnoviti i srušeni mrežasti svod iznad kora, biskupu Martinu Bogdanu praktički nije preostalo drugo nego iznova sagraditi svod kao kasnogotički mrežasti. Ako zamislimo da bi očekivana modernija alternativa bio bačvasti svod sa susvodnicama, poput Stične, odakle prema svemu sudeći dolazi Alberthal, ali i netom dovršene ranobarokne crkve sv. Katarine na zagrebačkom Gradecu (1620. – 1632.), ne možemo odluke dvojice biskupa ocijeniti drukčije nego kao krajnje ispravne, a angažiranoga graditelja dovoljno fleksibilnim i sposobnim da im se prilagodi. Takav pristup u to vrijeme, uostalom, nije bio izolirana pojava. O tome svjedoče brojni primjeri diljem srednje Europe,[91] uključivo i djela tradicionalnih „širitelja baroka" – isusovaca,[92] ali i poznati slučaj produženja pavlinske crkve u Lepoglavi i natkrivanja dograđenog dijela mrežastim svodom (1663. – 1676.),[93] nastalog možda i pod utjecajem katedrale. Kako je već spomenuto, obnovitelj kasnogotičkih svodova zagrebačke katedrale – Hans Nicolaus Alberthal mogao je taj model primijeniti i u drugim sredinama, prije svega u već spomenutoj gotičkoj župnoj crkvi u Trebnju.

Za razliku od navedenog 'okretanja' starijem stilskom repertoaru gotike, gradnju renesansnog tornja tridesetih godina 17. stoljeća u osnovi ne bi trebalo ni gledati kao primjenu starijeg stila. Masivni tornjevi raščlanjeni vijencima na jednolike etaže rastvorene biforama karakteristični su na srednjoeuropskom području ne samo za 16. stoljeće nego i za velik dio 17. stoljeća. U tom kontekstu specifičnu skupinu čine visoki kvadratični, biforama rastvoreni zvonici, zaključeni polukružnim kapama – kupolama, u Njemačkoj zvanim *velškim* kapama.[94] Alberthalov projekt zagrebačkog tornja svjedoči o njegovoj upućenosti u navedeni trend, premda je područje s kojeg dolazi karakterizirala od gotičkog razdoblja primjenjivana inačica masivnih tornjeva, s donjim dijelom kvadratnog, a gornjim osmerokutnog tlocrta (zvonik župne crkve u Trebnju, zvonik kaptolske crkve u Novom Mestu i dr.) (**sl. 17**). No u izvedbi zagrebačkog tornja dolazi do gotizirajućih otklona u silueti koja se prema vrhu sužuje te u rastvaranju koje se idući u visinu povećava. I dok je povećavanje rastvaranja, uz kombinirano korištenje šiljastolučnih i polukružnih monofora i bifora opće mjesto, 'gotičko' sužavanje renesansnoga masivnog tornja idući u visinu, razmjerno je rijetka pojava. Naime, takav način oblikovanja karakterističan je za bogato raščlanjene i dekorirane gotičke tornjeve, a u slučajevima poput zagrebačkog tornja, lišenih gotičke raščlambe, nalazimo ih samo iznimno.[95] Sužavanje zvonika župne crkve u obližnjem Brdovcu, dovršenog u drugoj polovici 17. stoljeća,[96] bez sumnje je izvedeno pod utjecajem tornja katedrale. Tu izmjenu suvremenog Alberthalova projekta tijekom gradnje ne možemo tumačiti drukčije nego željom naručitelja koji je Alberthala i izabrao – biskupa Franje Ergelskog. Sam završetak tornja, odnosno gradnja njegove kupole, ostvarena u vrijeme biskupa Martina Bogdana, izvedena je u čistim renesansnim oblicima te je kao takva bila inspirativna za zvonike Zagrebačke biskupije u doba klasicizma.[97]

87 DEANOVIĆ, 1988, 76.

88 O terminu pluralizam stilova vidjeti: BOTICA, 2004, 114–125 i ondje citiranu stranu literaturu. Prema Dubravki Botici, teze Anđele Horvat bile su napredne i u širem srednjoeuropskom kontekstu za doba u kojem su nastale. BOTICA, 2011, 146.

89 A. HORVAT, 1975.

90 A. HORVAT, 1975, 120. Iste zaključke iznosi i u prvoj sintezi barokne umjetnosti *Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj*: „U ovom slučaju radi se zapravo o restauratorskom zahvatu unutar gotičke arhitekture." A. HORVAT, 1982, 22.

91 WAGNER-RIEGER, 1965, 175–224; PAHOR, 2006; BOTICA 2004, 114–125 i ondje citirana strana literatura.

92 DA COSTA KAUFMANN, 1995, 222.

93 A. HORVAT, 1982, 23–25.

94 CVITANOVIĆ, 1984, 67. Usporediti također: HOLZSCHUH-HOER, VANCSA, 2003, 265–300 i LORENZ, 1999, 219–302.

95 Primjerice toranj župne crkve u Raaunam am Inn, 1492. BRUCHER, 2003, 213.

96 O crkvi u Brdovcu vidjeti: JAKAŠA BORIĆ, OŽANIĆ, 2020, 109–132.

97 Kako je to zamijetila još Anđela Horvat, a Dubravka Botica ponovila u svojem radu. BOTICA, 2001, 199–208.

U kontekstu navedenih zahvata valja sagledati i portal biskupa Vinkovića, koji se gradio istovremeno s tornjem. Naime, očekivano bi bilo da je i radikalna obnova zatečenoga gotičkog portala bila usklađena s izgledom tornja, te kao takva povjerena Hansu Alberthalu. No odabir romaničkog portala kao uzora očito je bio vođen jakom osobnom motivacijom naručitelja, kojoj možda Alberthal nije želio udovoljiti. Arhaičnost portala, veća od očekivane, mogla je biti razlog što je to jedini element vanjštine katedrale koji je naknadno bio obilježen kasnobaroknim dinamičnim oblicima. Umetnuti kasnobarokni unutarnji okvir djelo je još jednog autora – Franza Packa, u trag čijeg opusa možemo ući, kao i u slučaju Hansa Alberthala, na širem području (Graz i okolica).

Zaključno, restauriranju gotičke katedrale u 17. stoljeću uz katedrali prilagođen gotizirajući akcent renesansnog zvonika, te njezina unutarnja barokna transformacija tijekom 18. stoljeća, s profinjenim kasnobaroknim akcentom na pročelju, svjedoče o visokoj svijesti zagrebačkih biskupa o vrijednosti gotičke katedrale, koji su primjereno zahvatima znali odabrati i odgovarajuće majstore. ■

Izvori

NAZG

HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 1–102.

HR-NAZG, ACA, Arhiv zagrebačkog Kaptola, fasc. 10, Nr. 33.

HRZ

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., I–IV

Literatura

BARIČEVIĆ DORIS, Glavni oltar zagrebačke katedrale iz 1632. godine, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 10–11 (1967.–1968.), 99–116

BARIČEVIĆ DORIS, Oltari Sebastijana Petruzzija u zagrebačkoj katedrali, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 1 (1997.), 371–400

BOTICA DUBRAVKA, Zvonici građeni po uzoru na stari zvonik zagrebačke katedrale, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 25 (2001.), 199–208

BOTICA DUBRAVKA, Gotika u baroku. Problemi stila u arhitekturi 17. stoljeća na izabranim primjerima, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28 (2004.), 114–125

BOTICA DUBRAVKA, Današnje čitanje teza Anđele Horvat. Arhitektura 17. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj između gotike i baroka, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 54 (2011.), 143–150

BRUCHER GÜNTER, Architektur von 1430 bis um 1530, u: *Spätmittelalter und Renaissance*, Geschichte der bildenden Kunst in Österreich, 3, ur. Artur Rosenauer, München, 2003., 195–264

BÜCHI WALTER, Hans Alberthal, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 46 (2022.), 25–40

CVITANOVIĆ ĐURĐICA, Graditelj Hans Alberthal, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 8 (1984.), 63–71

DA COSTA KAUFMANN THOMAS, *Court, Cloister & City. The Art and Culture of Central Europe 1450 – 1800*, London, 1995.

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 7–90

Dehio Graz. Die Kunstdenkmäler Österreichs, Wien, 1979.

DOBRONIĆ LELJA, *Zagrebačka biskupska tvrđa*, Zagreb, 1988.

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991.

FIDLER PETR, I Magistri Grigioni in Österreich und im Konigreich Ungarn, u: Michael Kuhlenthal, *Graubundner Baumeister und Stukkateure*, Locarno, 1997.

HOLZSCHUH-HOER RENATE, VANCSA ECKART, Architektur der Renaissance, u: *Spätmittelalter und Renaissance*, Geschichte der bildenden Kunst in Österreich 3, ur. Artur Rosenauer, München, 2003., 265–300

HORVAT ANĐELA, *Između gotike i baroka*, Zagreb, 1975.

HORVAT ANĐELA, Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982., 3–381

HORVAT RUDOLF, *Prvostolna crkva u Zagrebu*, Zagreb, 1941.

HORVAT ZORISLAV, Izgradnja lađe zagrebačke katedrale, *Peristil*, 23 (1980.), 67–98

HORVAT-LEVAJ KATARINA, *Barokna arhitektura*, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj, Zagreb, 2015.

HORVAT-PINTARIĆ VERA, *Francesco Robba*, Zagreb, 1961.

IVANDIJA ANTUN, Vinkovićev portal zagrebačke stolne crkve, u: *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka,* I. dio, Zagreb, 1944., 635–672

JAKAŠA BORIĆ VIKI, OŽANIĆ MARTINA, Župna crkva sv. Vida s kapelom sv. Barbare u Brdovcu – novi prilozi poznavanju povijesti izgradnje i štukodekoracije, *Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 11 (2020.), 109–132

KESSLER DANIEL, Der Dillinger Baumeister Hans Alberthal, *Jahrbuch des Historischen Vereines Dillingen*, 51 (1945.–1949.), 3–154

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka*, Zagreb, 1856.

LORENZ HELLMUT, Architektur, u: *Barock*, *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich* 4, (ur.) Hellmut Lorenz, München, 1999., 219–302

LUKINOVIĆ ANDRIJA, Četiri računa zagrebačke katedrale, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 9, No. 16 (1985.), 119–149

LUKINOVIĆ ANDRIJA, Antun Zdenčaj, nepoznati historiograf Zagrebačke biskupije, *Croatica Christiana periodica*, 23 (1989.), 55–66

MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, DEAK MATIJA, KRULIĆ KRISTINA, Boje na zidovima i svodovima zagrebačke katedrale: doprinos poznavanju uređenja kroz stoljeća, *Preplet starog*

i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda, 16 (2025.), 261–285
MARUŠIĆ MATKO, Povijest izgradnje zagrebačke katedrale do početka 16. stoljeća – kratki pregled dosadašnjih spoznaja, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 91–102
MLINARIČ JOŽE, *Stiška opatija. 1136 – 1784*, Novo Mesto, 1995.
PAHOR DAŠA, *Tradicija gotike v arhitekturi 16. in 17. stoletja na Slovenskem,* doktorska disertacija, Sveučilište u Ljubljani, Ljubljana, 2006.
PESKAR ROBERT, Arhitektura pozne gotike na Dolenjskem, u: *Gotika v Sloveniji,* (ur.) Janez Hofer, Ljubljana, 1995., 105–106
PFISTER MAX, Giovanni Albertalli, u: *Historisches Lexikon der Schweiz*, 2016. (mrežno izdanje)
RESMAN BLAŽ, Alberthal, Ivan, u: *Slovenska biografija*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. (mrežno izdanje)
SAUTER MARION, *Die Oberdeutschen Jesuitenkirchen (1550–1650). Bauten, Kontext und Bautypologie*, Petersberg, 2004.
SCHÜTZ BERNHARDT, *Die kirchliche Barockarchitektur in Bayern und Oberschwaben 1580–1780*, München, 2000.
ŠUMI NACE, *Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana, 1969.
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva Zagrebačka nekad i sada*, Zagreb, 1880.
WAGNER-RIEGER RENATE, Die Baukunst des 16. und 17. Jahrhunderts in Österreich. Ein Forschungsbericht, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 20 (1965.), 175–224
WEISS KARL, *Der Dom zu Agram*, Wien, 1860.

ACA – Acta Capituli Antiqua
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
IPU – Institut za povijest umjetnosti / Institute of Art History
KV – Kanonska vizitacija (Visitatio Canonica)
MGZ – Muzej grada Zagreba / Zagreb City Museum
MUO – Muzej za umjetnosti i obrt / Museum of Arts and Crafts
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb
NSK – Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu / National and University Library in Zagreb
RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury

Summary

Katarina Horvat-Levaj

ZAGREB CATHEDRAL IN THE 17TH AND 18TH CENTURIES — BISHOPS AS PATRONS, AND HANS ALBERTHAL AS BUILDER AND RESTORER

At the beginning of the 17th century, the cathedral in Zagreb was a three-nave, three-apse Gothic structure featuring a ribbed, net and stellar vault in the choir and sanctuary, and a hall-like nave with a cross-ribbed vault. The grandness of the building was further enhanced by a surrounding Renaissance fortress with round towers. The only significant architectural element left incomplete was the cathedral's towers, which had been built only to the height of the façade.

A new era, as had happened many times before, was marked by an unfortunate event: lightning struck the roof in 1624 and damaged, among other things, the vault of the sanctuary. Bishop Franjo Ergeljski decided to restore the vault in its existing Late Gothic form, and documents reveal that the work was carried out by master builder Alberthal. This was Hans Nicolaus Alberthal of Trebnje, in Carniola, whom the bishop later entrusted with the construction of the southern tower. One particularly valuable document is the builder's statement of 1633 that includes a description of the work and an accompanying blueprint. According to the plan, the bell tower was to be built as a Renaissance structure with cordon cornices featuring biforas and topped with a dome. The construction, with some interruptions, lasted almost ten years. On the basis of records and photographs, we know that the bell tower (which was rebuilt in the Gothic style after the 1880 earthquake) was built according to this plan. However, the finished tower differs from Alberthal's design in that its openings increase in size towards the top, and its silhouette narrows as it rises – elements that are Gothic deviations from the Renaissance project and can be attributed to the preferences of the patrons.

The construction of the southern tower prompted a renovation of the cathedral's façade. In 1640, Bishop Benedikt Vinković commissioned a new main portal, drawing inspiration from an even older model: the Romanesque portal of the Cistercian church in Ják, where he had previously served as abbot. However, the cathedral façade remained unfinished (lacking a second tower and gable), likely due to the great fire of 1645, which damaged the cathedral choir. Bishop Martin Bogdan re-hired Alberthal, instructing him to rebuild the vault "in its original form" as a Late Gothic net vault. This vault collapsed in the 1880 earthquake, but its appearance was preserved in old drawings.

During the 18th century, there was no need for major architectural intervention on the cathedral, so the bishops focused on furnishing the interior with lavish Baroque

marble altars. One of the sculptors, Franz Pack of Graz, created a Late Baroque marble frame within the façade portal in 1774.

Among the various restoration and construction efforts on the Gothic cathedral during the Baroque period, the most significant projects were the construction of one of the two planned towers and the restoration of the choir and sanctuary vault, undertaken in two phases. Chosen by Zagreb bishops, the work was carried out over two decades by Hans Alberthal of Trebnje. The fact that the builder of the Zagreb cathedral tower shared a name with the renowned architect from Roveredo in Misox, Graubünden, who gained fame for architectural projects in southern Germany, Tyrol and Bratislava, led some scholars to conclude that they were the same person. Recent research, including graphological signature analyses, has shown that this is not the case. Further research has allowed for a more precise reconstruction of Alberthal of Trebnje's life and work, from his involvement in the restoration of the Cistercian church in Stična and possibly the collegiate church in Novo Mesto (around 1620), through his work on the vault of the Zagreb cathedral and the installation of the main altar (1628–1632), followed by the first phase of building of the cathedral tower (1633–1641), to his engagement on the Croatian border (1641), completion of the cathedral tower (1641–1644), construction of the vault in the parish church in Trebnje (1644–1645), and finally the restoration of the choir of the Zagreb cathedral and reconstruction of the vault (1645–1648).

Finally, the question arises of how to evaluate the Baroque phase of the Zagreb cathedral without an actual Baroque transformation. Although damage from catastrophic events provided an opportunity for Baroque intervention, this opportunity was not taken. Instead, necessary repairs were carried out with a focus on preserving the existing condition, and further architectural completion of this grand, historically layered complex was executed using stylistic elements selected from older periods. The choice of different styles – Gothic for the interior and Renaissance for the tower – can be traced to Central European culture, where Gothic and Renaissance elements continued to be used throughout the 17th century even as Baroque spatial innovations spread from Italy.

KEYWORDS: Zagreb, cathedral, bishops, Hans Alberthal, tower, vault, Gothic, Renaissance, Baroque

Kotera pod korunom vugerskom sebe prispodobne nema – zagrebačka katedrala očima pisacā 17. i 18. stoljeća

Danko Šourek

Danko Šourek
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest umjetnosti
https://orcid.org/0000-0001-9255-8682
dsourek@m.ffzg.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 2. 6. 2025.

UDK: 27-523.41(497.5 Zagreb)]:82(497.5)"16/17"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.8

SAŽETAK: Tekst donosi osvrt na četiri povijesna opisa zagrebačke katedrale, iz pera Rafaela Levakovića, Pavla Rittera Vitezovića, Tome Kovačevića i Baltazara Adama Krčelića. Pisci u njima bilježe izgled vanjštine i, osobito, unutrašnjosti te iznimne građevine, bilježeći i promjene koje su je zahvaćale tijekom 17. i 18. stoljeća. Slojevi opisane opreme obuhvaćaju pritom djela nastala na izmaku gotike i tijekom kratkotrajne epizode panonske renesanse (korske klupe, krilni oltari, kameno svetohranište) te ona koja su katedralu ispunjala u dvama baroknim stoljećima. Različiti pristupi pisaca posreduju pak niz faktografskih podataka o brojnosti, razmještaju, donatorima, vremenu podizanja i sudbini pojedinih dijelova bogate crkvene opreme, ali pružaju i dragocjen uvid u kvalitativne, a ponekad i estetske sudove suvremenika o umjetnički najreprezentativnijoj spomeničkoj cjelini povijesne Zagrebačke biskupije.

KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, Rafael Levaković, Pavao Ritter Vitezović, Toma Kovačević, Baltazar Adam Krčelić, povijesni opisi, umjetnička baština

Ujednom od poglavlja knjižice *Zerczalo Marianszko* (1662.) isusovački pisac Juraj Habdelić nabraja najslavnije europske marijanske crkve te opisujući onu vlastita reda podignutu nedugo prije u Varaždinu, navodi: „Které prispodobne né, štimam u Slovenskom orsagu, zvun Biškupske zagrebečke na hvalu i diku Božju, pod imenom svetoga Štefana kralja, od svetoga Ladislava vugerskoga, takajše kralja, zdavnja negda izidana, kotera pod korunom vugerskom sebé prispodobne nema, ili meštrije v delu misliš, ili lepote v oltareh, ili velikoče v širine, dužine i visine [...]"[1] Svojom drevnošću (i autoritetom svojega osnivača), vještinom arhitektonske izvedbe, ljepotom oltara te – naposljetku – svojim impozantnim dimenzijama, zagrebačka katedrala bila je, dakle, mjerilo umjetničke vrsnoće, nadilazeći u očima suvremenikā granice Zagrebačke biskupije, Slavonskoga, ali i cijeloga Ugarskoga Kraljevstva. Ovaj prilog posvećen je četirima povijesnim opisima koji prate transformacije njezine unutrašnjosti tijekom 17. i 18. stoljeća. Riječ je o latinskim rukopisima Rafaela Levakovića (Jastrebarsko, 1597. – Zadar, 1649.; *Descriptio ecclesiae Zagrabiensis*, oko 1640.),[2] Pavla Rittera Vitezovića (Senj, 1652. – Beč, 1713.; *De Zagrabiensi episcopatu*, oko 1703.)[3] i Tome Kovačevića (Križevci, 1664. – Zagreb, 1724.; *De aris in ecclesia cathedrali zagrabiensi in anno 1720 existentibus*, 1720.)[4] te opisu Baltazara Adama

* Ovaj rad financirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom *Modeli naručiteljstva. Naručitelji, umjetnici i publika u Zagrebu u 17. i dugom 18. stoljeću* [IP-2022-10-3190].

1 HABDELIĆ, 1662, 466 (*Sedma stran*; *Osmi del*; *Peti kotrig*). Prijepis prema: HABDELIĆ, 2020, 171.

2 Autograf spisa čuva se u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (R 3339, f. 64-). U Arhivu HAZU čuva se prijepis koji je načinio Toma Kovačević (IV c 15, f. 7v-) te prijepis iz knjižnice Ivana Krstitelja Tkalčića (III d 152). Potonji opis tiskan je više od stoljeća nakon svojega nastanka u: FARLATI, 1775, 337–340. Transkripciju teksta donosi: Pavao Knezović, u: *Zbornik o Rafaelu Levakoviću*, gl. ur. Pavao Knezović, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2010., 387–394. Vidjeti također: KNEZOVIĆ, 2010, 235–239; KNEZOVIĆ, 2010a, 337–340.

3 Autograf spisa čuva se u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (R 3454). U prilogu se donosi transkripcija sljedećih poglavljā: *De structura hujus basilicae* (cap. VII., f. 62r–63v) i *De aris hujus ecclesiae* (cap. VIII., f. 63v–65r). Transkripciju i prijevod poglavlja *De magnitudine ac praestantia summae arae* (cap. IX., f. 65r–66r), tj. Vitezovićev prijepis opisa nekadašnjega glavnog oltara zagrebačke katedrale iz pera Benedikta Vinkovića donosi: BARIČEVIĆ, 1967/8, 100–102. Transkripcija svih triju poglavlja donosi se u prilogu ovoga rada.

4 Riječ je dodatku Kovačevićeva prijepisa Levakovićeva opisa katedrale koji se čuva u Arhivu HAZU (IV c 15, f. 11r–12r). Prijevod i

1. *Traditio clavium i veduta stare zagrebačke katedrale*, knjižni bakrorez u *Manuale parochorum* (1690.) koji je naručio zagrebački biskup Aleksandar Ignacije Mikulić
Traditio clavium and view of the old Zagreb cathedral, engraving from *Manuale parochorum* (1690), commissioned by Zagreb Bishop Aleksandar Ignacije Mikulić

Krčelića (Šenkovec, 1715. – Zagreb, 1778.) objavljenom u sklopu njegova djela *De Regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares*, tiskanoga u Zagrebu 1770. godine.[5] Spomenuti opisi prethode najopsežnijem povijesnom izvještaju o katedrali, sastavljenom prigodom kanonske vizitacije biskupa Maksimilijana Vrhovca 1792. godine,[6] pridonoseći razumijevanju dinamičnih umjetničkih zbivanja, naručiteljskih ambicija i promjena ukusā koji će rezultirati raskoši interijera opisanoga potkraj 18. stoljeća. Ubrzo će – početkom 19. stoljeća – započeti novi niz transformacija, kulminiravši obnovom nakon razornoga potresa 1880. godine, u kojoj će se lice „cirkve naše svetoga Kralja“[7] gotovo posve izmijeniti (**sl. 1**).

Četvorica pisaca na različit su način oblikovala svoje opise. Rafael Levaković tekst ne dijeli u zasebna poglavlja, no strukturira ga oko nekoliko glavnih (prostornih) cjelina. Započinje izvještajem o građi i dimenzijama crkve, a nastavlja opisom kora (korske pregrade), prezbiterija te kapela sv. Ladislava i sv. Marije. Unutar spomenutih cjelina nabraja i opisuje oltare, crkveni namještaj (korske klupe) i – osobito pomno, prenoseći i njihove natpise – nadgrobne spomenike. Djelo nije dovršeno, jer posve izostaje opis crkvenih brodova s *vanjske strane* korske pregrade. Pavao Ritter Vitezović katedralu opisuje u tri poglavlja opsežnijega rukopisa *De Zagrabiensi episcopatu*. Ono VII., posvećeno opisu sâme građevine (*De structura hujus basilicae*) počinje spomenom starijega opisa iz pera Benedikta Vinkovića (Jastrebarsko, 1581. – Zagreb, 1642.; zagrebački biskup od 1637.), napominjući međutim da taj opis ne uključuje i njezin završetak, do kojega je došlo nakon Vinkovićeve smrti. Navodi stoga da će katedralu opisati potpunije i s opširnijim pojašnjenjima. U tom poglavlju osvrće se i na dijelove crkvenoga namještaja (poput korskih klupa, propovjedaonice i ispovjedaonica), kao i na sakristiju. U sljedećem, VIII. poglavlju (*De aris hujus ecclesiae*) nabraja trideset bočnih oltara, a iako je u njihovim opisima često iznimno sažet, u nekoliko slučajeva pruža lapidarne, no vrijedne kvalitativne i estetske sudove o zatečenim djelima. Za razliku od Levakovića, opisavši oltare u prezbiteriju, kapelama i sakristiji, nastavlja s onima pod korom (tj. ispred korske pregrade), zatim se – s istoka prema zapadu – *spušta* duž sjevernoga, središnjega i južnoga broda, zaključujući opisom oltara sv. Mihaela sred glavnoga broda, u blizini ulaza u crkvu. Opsežan opis glavnoga oltara koji donosi u zasebnom, IX. poglavlju (*De magnitudine ac praestantia summae arae*), prema vlastitim riječima preuzima pak od starijega pisca, već spomenutoga Benedikta Vinkovića. Slijede također zanimljiva poglavlja o dragocjenim predmetima i crkvenoj opremi (X. *De clenodiis et supellectiliae zagrabiensis ecclesiae*) i svetačkim relikvijama (XI. *De sacris basilicae zagrabiensis reliquiis*), koja međutim nisu obuhvaćena ovim tekstom. Toma Kovačević, započinjući glavnim oltarom, također nabraja trideset jedan oltar. Iako ih prostorno ne određuje, jasno je da one u prezbiteriju i kapelama sv. Ladislava i Marije opisuje istim redoslijedom kao i prethodnici, no čini se da je, prešavši na one u crkvenim brodovima, napustio ustaljeni redoslijed. Vrijednost njegova opisa svakako je u trudu da što preciznije zabilježi vrijeme podizanja oltara, kao i imena

kratko tumačenje djela donose: DOBRONIĆ, 1991, 47–60; KOŽUL, 2006, 112–121 (prilog 3). Transkripcija teksta donosi se u prilogu ovoga rada.

5 KRČELIĆ, 1770, 413–416. Riječ je o dijelu potpoglavlja VI. *Cathedralis nunc Basilicae meminisse voluimus* (413–416) unutar većega poglavlja *Sclavonia superior*. Transkripcija teksta donosi se u prilogu.

6 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, *Acta Originalia S. Visitationis Canonicae Cathedralis Ecclesiae, & Capituli Zagrabiensis nec non Collegii Praebendariorum Chori eiusdem Ecclesiae, Volumen Primum* (dalje: *Acta Originalia S. Visitationis*). Vidjeti DOBRICA, 2025.

7 Usp. HR-NAZG, ACA, fasc. 101, nr. 43/1 (21. IV. 1683.), ugovor o natkrivanju kupole tornja zagrebačke katedrale. Prema: DOBRONIĆ, 1991, 45.

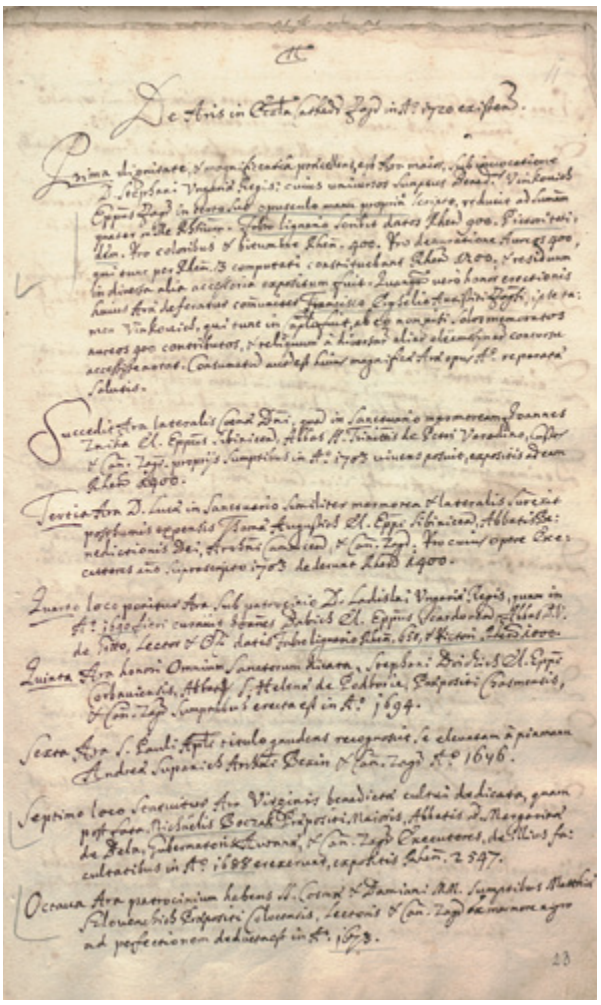
i časti njihovih donatora. Baltazar Adam Krčelić ograničava se pak na kratak izvještaj u kojemu mu je važnije kod čitatelja stvoriti dojam o cjelini građevine, njezinim posebnostima i bogatstvu njezine opreme, nego prenijeti podatke o pojedinim djelima. Ističe stoga dobročinitelje iz najviših vladarskih i crkvenih redova, nastoji pojasniti smještaj i funkciju korske pregrade, dok oltare u brodovima nabraja manirom svojevrsnoga užurbanog vodiča: naizmjence uza stupove glavnoga broda vodi čitatelja od istoka prema zapadu (od korske pregrade do ulaza), zaustavljajući se kod slobodnostojećega oltara sv. Mihaela, a zatim se južnim brodom vraća do korske pregrade te ponovno *spušta* onim sjevernim, do glavnoga ulaza.

U ovom tekstu nastojat će se usporedno prenijeti osvrti četvorice pisaca na iste dijelove građevine, tj. njezine opreme, te tako jasnije uputiti na promjene (u stvarnosti, ali i percepciji suvremenikā) koje su se u unutrašnjosti katedrale događale tijekom gotovo stoljeća i pol. Neće stoga biti uvijek moguće pratiti narativni slijed izvornih tekstova, premda će pojedini dijelovi opisa uvijek biti predstavljeni ustaljenim kronološkim slijedom (sl. 2).

***

Kao što je istaknuto, svi navedeni pisci – s iznimkom Tome Kovačevića, koji se zadržao tek na opisu oltarā – u uvodnom dijelu donose kratak opis građevine, navodeći njezinu osnovnu strukturu i dimenzije. Rafael Levaković navodi da je u cijelosti građena od klesana i uglačana kamena, dugačka 219, široka 98, a visoka 77 stope, s glavnim oltarom na istočnoj strani te s ulazom i pročeljem usmjerenima prema zapadu. Podijeljena je – nastavlja – u tri broda, građena na krasan i skladan način (*miro et proportionato modo fabrefactas*) i podijeljena kamenim stupovima (tj. stupcima) koji, razmješteni u jednakom broju i na jednakim udaljenostima, podupiru njezine svodove. Devet stupova nalazi se na strani Evanđelja (sjeverno), a isto toliko na strani Poslanice (južno).

Pavao Ritter Vitezović ponešto je opsežniji u opisu arhitekture crkve, koji počinje kratkim osvrtom na njezin smještaj u sklopu kaptolskoga naselja. Navodi, naime, da je podignuta na istom brežuljku na kojem se nalazio i grad (*civitas*), i to na njegovoj južnoj strani, duž dijela koji se proteže na istok, prema kojem je i usmjerena svojim svetištem. Ponavlja zatim da je u cijelosti – i izvana i iznutra – građena od dobro klesanoga kamena u obliku kvadra. Izvana je podupire dvadeset upornjaka, tj. pravokutnih stupova (stupaca) koji dosežu gotovo do visine zidova, a tu su i tri spiralna tornjića (*turriculas cocleatas*; tj. tornjića sa spiralnim stubama) kojima se može uspeti do njezina vrha. U zapadnim uglovima ugrađena su pak dva veća tornja, od kojih je desni (gledano iz svetišta), sjeverni, još nedovršen, tj. podignut tek do visine crkvenoga zida i svoda. Južni je zvonik – navodi dalje Vitezović – započeo

2. Zagreb, Arhiv HAZU, Toma Kovačević, *De Aris in Ecclesia Cathedrali Zagrabiensi in anno 1720 existentibus*, početak rukopisa iz 1720. (IV c 15)
Zagreb, HAZU Archives,Toma Kovačević, *De Aris in Ecclesia Cathedrali Zagrabiensi in anno 1720 existentibus*, beginning of the 1720 manuscript (IV c 15)

graditi biskup Benedikt Vinković (*Vinkovichio*) (1637. – 1642.) te je bio dovršen sredstvima njegova prethodnika Franje (Hasanovića) Ergelskoga (*sumptibus Ergelianis*). I Vitezović nastavlja da se u unutrašnjosti niže 18 iznimno snažnih i pomno izrađenih stupova (stupaca) koji podržavaju visoki svod, podijeljeni u dva reda i dijeleći crkvu u tri broda: srednji je širi i duži od dvaju bočnih te je u njemu smješteno i svetište. U jednome od sljedećih odlomaka praznima je ostavio mjesta za naknadni upis dimenzija građevine: uz dužinu, širinu i visinu same crkve, namjeravao je izraziti visinu tornja, bez – kako navodi – dviju njegovih kupola, a spominje i da je unutrašnjost crkve obojena crvenom bojom (*rubeo colore illiniuntur*),[8] dok su svodovi bijeli.

8 Za nalaze boja u unutrašnjosti katedrale usporediti: MAJER JURIŠIĆ, DEAK, KRULIĆ, 2025.

3. Unutrašnjost katedrale prilikom ustoličenja nadbiskupa Jurja Haulika, 1853. (MGZ 1862)
Interior of the cathedral during the enthronement of Archbishop Juraj Haulik, 1853 (MGZ 1862)

Osobitu pozornost arhitektonskoj strukturi katedrale posvetio je Baltazar Adam Krčelić, opisujući najprije njezin smještaj, sred biskupske rezidencije, tj. utvrde. Ponavlja zatim da je u cijelosti građena od klesana i uglačana kamena, ističući darežljivost kraljevā, biskupā, kaptola i drugih dobročinitelja. Krčelić ponavlja i dimenzije iz Levakovićeva opisa (osim što kao visinu građevine navodi 72, umjesto 77 stopa) te nastavlja da su s obiju strana glavnoga ulaza nekoć stajali tornjevi koje su uništili Španjolci u vrijeme cara i kralja Ferdinanda I. i zagrebačkoga biskupa Šimuna I. (Erdődyja). Jedan od tih tornjeva – navodi – poslije je, klesanim i uglačanim kamenom, zamijenio biskup Franjo Ergelski, dok se onaj drugi ne izdiže preko visine crkvenoga svoda. Strukturi katedrale Krčelić se vraća pri kraju svojega opisa, ocjenjujući je elegantnom i umjetnički izvedenom (*elegans artisque est*). Osvrće se zatim na njezina rebra (*intermedias ligaturas*) i navodi da je promatrao stručnjake kako se dive načinu na koji se, bez željeza (tj. željeznih spona), protežu od stupova do zidova (**sl. 3**).

***

Sva tri pisca osvrću se i na kor, tj. korsku pregradu, koja je – sve do kraja 18. stoljeća – zagrebačku katedralu dijelila u četiri funkcionalno zasebna dijela (prezbiterij sa svetištem, kapele sv. Ladislava i sv. Marije te dio crkve namijenjen laicima). Ta pregrada (*Lettner*) – na mjestu na kojemu je bilježi nacrt katedrale geometra Franje Klobučarića (1792. – 1794.)[9] – bila je podignuta još potkraj 15. ili početkom 16. stoljeća (u vrijeme biskupa Osvalda Thuza, tj. Luke od Segedina [de Szeged; Baratin]). Njezin središnji dio, koji je prezbiterij odvajao od ostatka glavnoga broda, bit će uklonjen na kraju 18. stoljeća, a odsječci u bočnim brodovima (koji su zatvarali kapele sv. Ladislava na sjevernoj i sv. Marije na južnoj strani) tek tijekom obnove nakon potresa 1880. godine.[10] Taj je kor, zidom postavljenim sučelice glavnom oltaru koji se od četvrtoga para stupaca protezao s jedne strane na drugu (riječima Rafaela Levakovića), presijecao crkvu po sredini (*medium ecclesiae secat chorus*). Na strani suprotnoj zidu podupiralo ga je osam kamenih stupova, a zanimljiv je navod da je bio ukrašen (kamenim) stupićima (*columnellis exornatus*). Levaković, naime, opisuje izvornu korsku pregradu (15./16. st.) koja će ubrzo (1646.) stradati u požarom prouzročenom urušavanju crkvenoga svoda, pa je biskup Martin Bogdan 1647. godine naručio izgradnju nove pregrade, a graditelj Hans Alberthal ugovorom se obvezao da će „chorus iliti gang porušeni zopet na pervu zavsema formu, dobro, jako i tverdno, z dobra i jakoga kamena napraviti".[11] Alberthal je zaista, u duhu „oživljenoga smisla za arhaično" karakterističnoga za svoje doba,[12] ponovio broj stupova, a zacijelo i oblik gotičkih lukova, no čini se kako ipak nije doslovce slijedio prethodno oblikovanje: na fotografijama sjeverog i južnoga broda katedrale s vidljivim ostacima korske pregrade (snimljenima nakon potresa 1880.)[13] ne uočavaju se, naime, spomenuti *stupići* (možda fijale) koji su – prema Levakoviću – krasili prvotnu strukturu (**sl. 4**). Vitezovićev opis (u međuvremenu novopodignute) pregrade znatno je kraći: spominje tek vješto izrađen (*affabre constructo*) kor s kamenim stupovima, koji cijelom širinom dijeli crkvu i na čijoj se sjevernoj strani nalaze orgulje.

Dok Lekavović na drugom mjestu spominje kako je kor podignut „ne bez štete za crkvu, jer prieči svaki pogled na svetište i glavni oltar",[14] čini se kako Vitezović ne uočava arhaičan karakter te pregrade, teško spojive s poslijetridentskim shvaćanjem funkcionalnosti crkvenoga

9 Franjo Klobučarić, *Iconographia Cathedralis Ecclesiae Zagrabiensis Sancto Stephano Regi Hungariae dicata*, 1792. – 1794., Zagreb, Riznica katedrale, Dokumenti i nacrti katedrale, N1. Objavljeno u: IVANDIJA, 1987 [1983], 33, 62 (kat. 62S); DEANOVIĆ, 1988, 83; DOBRONIĆ, 1991, 49.

10 Usp. IVANDIJA, 1987 [1983], 30.

11 HR-NAZG, ACA, fasc. 101, nr. 38 (23. siječnja 1647.), prema: TKALČIĆ, 1885, 36–37.

12 Usp. HORVAT, 1975, 117–128.

13 Hinko Krapek, *Unutrašnjost zagrebačke katedrale – pogled na kapelu Blažene Djevice Marije (južna apsida)*, 1880., Zagreb, Muzej grada Zagreba (fot-13625).

14 DOBRONIĆ, 1994, 59.

prostora. Njezino zadržavanje (pa čak i ponovno podizanje, što je poduzeo biskup Bogdan) moglo je biti povezano s još jednim *arhaizmom* brižno čuvanim sve do izmaka 18. stoljeća: specifičan obred (*Ordo zagrabiensis / Ordo goricensis*) u liturgiji zagrebačke katedrale odolijevao je Tridentskoj odluci o sveopćem uvođenju Rimskoga obreda sve do 1788. godine, kad ga je konačno dokinuo biskup Maksimilijan Vrhovac,[15] koji će ubrzo potom naložiti i uklanjanje središnjega dijela korske pregrade. Zamijetit će Baltazar Adam Krčelić, pišući u drugoj polovici 18. stoljeća, svojevrsnu neuobičajenost u unutarnjem rasporedu zagrebačke stolnice, ističući da je po sredini podijeljena korom tako da se s pravom može govoriti o vanjskoj i unutarnjoj crkvi. Nastavlja da je ona vanjska namijenjena puku – prema ako ne grčkom, a onda svakako drevnom obredu (*ritu si non graeco, profectò veteri*) – dok ona unutarnja, odvojena četverim vratima sa željeznim rešetkama smještenim pod korom, pripada samo kleru.

4. Sjeverni dio korske pregrade s oltarom sv. Katarine, 1880. (MGZ fot-4854-43)
North part of the choir screen with the altar of the St. Catherine, 1880 (MGZ fot-4854-43)

***

Svi se pisci s osobitom pomnjom osvrću na uređenje prezbiterija, od glavnoga broda odijeljenoga opisanom korskom pregradom, a od bočnih brodova (tj. kapela sv. Ladislava i sv. Marije) redovima raskošnih korskih klupa iz vremena biskupa Osvalda Thuza (1466. – 1499.). U prezbiteriju se, u dubini apside, nalazio monumentalni glavni oltar koji je – nakon što je prethodni, iz Thuzova vremena, stradao u požaru (1624.) – 1632. godine dao postaviti biskup Franjo Ergelski, angažiravši za to tada vodećega gradačkoga kipara Hansa Ludwiga Ackermanna i slikara Georga Gündtera. Oltar je bio uklonjen 1832. godine, a njegovi raspršeni kiparski i slikarski fragmenti prepoznati su, gotovo stoljeće i pol kasnije, zahvaljujući istraživačkim naporima Doris Baričević (sl. 5).[16] Neobično, Rafael Levaković ne posvećuje osobitu pozornost tom svakako impresivnom djelu, navodeći tek da ga je nakon požara dao podići biskup Ergelski, te da je od zida udaljen oko dva koraka, a visinom seže sve do svoda svetišta. Pavao Ritter Vitezović u zasebnom poglavlju svojega rukopisa prenosi pak opis glavnoga oltara koji je sastavio Benedikt Vinković (opis nije sačuvan u izvorniku), kao i njegovu smionu tvrdnju da „na svojim putovanjima po Transilvaniji, Ugarskoj, Austriji, Štajerskoj, Kranjskoj i dijelovima Italije do Rima u svim rečenim pokrajinama i dapače ni u samom Rimu nije vidio većega, pa premda je vidio raskošnije koji su bili izrađeni većim troškovima, nisu bili tako veliki kao zagrebački“.[17] Na Vitezovićev prijepis Vinkovićeva opisa glavnoga oltara zagrebačke katedrale iz 1632. godine detaljno se osvrnula Doris Baričević (1967./1968.),[18] a ovom se prilikom vrijednim čini izdvojiti piščevu visoku estetsku procjenu djela čija se ljepota „izvodi iz proporcija skulpture, slika, bojadisanja i pozlate, a ta je razmjernost u najvećoj mjeri uspjela“.[19] Toma Kovačević, također se pozivajući na Vinkovićevo „rukopisno djelce“, prenosi pak nemale troškove izrade toga, veličanstvenoga (*magnificae*), oltara: ukupno je bilo utrošeno čak 4000 rajnskih florena, od čega je tesaru (stolaru) i slikaru isplaćeno po 900, za boje i ljepilo (*bitumine*), te za pozlatu po 400, a ostatak za razne druge potrebe. Navodi – i dalje prenoseći Vinkovića – kako je biskup Ergelski za oltar dao samo 400 spomenutih zlatnika, dok je ostatak namiren raznim drugim milodarima.[20] I Krčelić ističe ljepotu i veličinu toga oltara, navodeći da je veličanstven i visok (*magnifica altaque*), s kipovima i slikama na pomičnim krilima (*ad clausuram, sive portas*). Posvećen je – nastavlja – Uznesenju Blažene Djevice Marije i sv. Stjepanu kralju, pa se stoga i naziva Svetim kraljem (*Szveti Kraly*). Kao i Levaković, i Krčelić piše da je oltar dao podići biskup Franjo Ergelski (ne spominjući druge donacije).

Čini se kako su više pozornosti nego glavnom oltaru Levaković i Vitezović posvetili monumentalnom svetohraništu koje se izdizalo u blizini, uza sjeverni zid svetišta (na strani Evanđelja). Rafael Levaković opisuje ga kao najvrsnije izrađeno (*superbissime fabrefactum*) djelo koje se izdiže poput stupa; ukrašeno je pozlaćenim i oslikanim

15 Usp. KNIEWALD, 1940, 342–344; ZAGORAC, 1995, 518.

16 Usp. BARIČEVIĆ, 1967/8, 99–116. Vidjeti: TKALČIĆ, 1885, 51–52.

17 BARIČEVIĆ, 1967/8, 101 (bilj. 6).

18 Autorica donosi prijepis i prijevod, tj. tumačenje cijeloga opisa zabilježenoga u Vitezovićevu rukopisu, kao i u Vrhovčevoj vizitaciji katedrale iz 1792. godine. Usp. BARIČEVIĆ, 1967/8, 100–102.

19 BARIČEVIĆ, 1967/8, 100.

20 Usp. DOBRONIĆ, 1991, 49; KOŽUL, 2006, 112.

5. Hans Ludwig Ackermann, Bogorodica s Djetetom s nekadašnjega glavnog oltara zagrebačke katedrale (Ergelski oltar), 1632. (fototeka IPU-a, 9941A, snimka: N. Gattin)
Hans Ludwig Ackermann, Virgin and Child from the former main altar of the Zagreb cathedral (altar commissioned by Bishop Franjo Ergeljski), 1632 (IPU-Photo Archive, 9941A, N. Gattin)

kipovima svetih Martina iz Sabarije, tourskoga biskupa; kralja Stjepana, vojvode Emerika i kralja Ladislava. Poviše njih nalazio se kiparski prikaz (*imagine sculpta*; možda reljef) Krista Spasitelja između dvaju anđela, od kojih je desni držao tri čavla, a lijevi koplje i trsku sa spužvom. Na samome vrhu bio je pak prikaz pelikana koji si kljunom ranjava prsa i vlastitom krvlju hrani ptiće. U svetohraništu se čuvao Presveti sakrament, a pred njim je visjela srebrna svjetiljka s vječnim svjetlom. Pristupalo mu se trima kamenim stubama, a u njegovu je podnožju pisac zamijetio i grbove dvojice nepoznatih mu biskupa. Iako se tek kratko osvrće na to svetohranište, opisujući ga kao prekrasno izrađeno (*opere mirifico*), Pavao Ritter Vitezović očito je razaznao heraldički sadržaj na poljima grbova, jer navodi da je izrađeno troškom biskupā Osvalda (Thuza) i njegova brata Ivana. Polazeći upravo od Levakovićeva opisa, Anđela Horvat (1956.) u zagrebačkom je svetohraništu prepoznala kasnogotički tip tzv. *Sakramentshäuschen* (arhitektonsko-kiparsku strukturu, neovisnu o zidnoj plohi crkve), smatrajući međutim da je bilo uništeno još tijekom kasnijega 17. stoljeća.[21] Ana Deanović (1988.) ispravno pak pretpostavlja da bi svetohranište koje opisuje Levaković „svojom gotičkom koncepcijom moglo [...] također potjecati iz doba biskupa Thuza".[22] Osim što potvrđuje tu pretpostavku, Vitezovićev opis svjedoči i o opstojnosti Thuzova svetohraništa još početkom 18. stoljeća. Štoviše, s novom namjenom spremišta za sveta ulja, ono se spominje još u Vrhovčevoj vizitaciji, 1792. godine,[23] a uklonjeno je tijekom radova na preuređenju svetišta potkraj 1800., tj. početkom 1801. godine.[24]

Opisujući prostor prezbiterija, Levaković i Vitezović izražavaju divljenje i prema drugim ostatcima njegove raskošne opreme iz vremena biskupa Osvalda Thuza. Na izmaku 15. stoljeća taj zaslužni prelat tu je, naime, osim opisanoga svetohraništa, dao podići i mrežasti svod, glavni oltar (1489.)[25] te drvene korske klupe duž sjeverne i južne strane (1499.).[26] Ti radovi bili su obilježeni Osvaldovim grbom i grbom Ugarskoga Kraljevstva, koje je Levaković zabilježio nad prvim stupovima uza zid svetišta.[27] Odmah nakon spomena Osvaldovih grbova, Levaković se kratko osvrće na pet prozora u svetištu (oko glavnoga oltara): navodi da su visoki oko 12 lakata, zašiljeni (*in summitate acuminatim conclusae*) i nadvišeni okruglim prozorima protkanim kamenom (*lapide perplexam*) u obliku dvostrukoga križa, koji su sezali sve do svoda. Osvaldov svod i glavni oltar stradali su u velikom požaru koji je katedralu, zbog udara groma, zahvatio 27. svibnja 1624., te će biti ponovno podignuti tek desetak godina poslije (1632.). Dio svoda ponovno se urušio nakon požara 1646. godine, pa ga je – zajedno s također uništenom korskom pregradom – već iduće godine (1647.) ponovno podigao graditelj Hans Alberthal.[28] U oba spomenuta požara bile su oštećene, no ne i uništene, i korske klupe koje će pak, za biskupa Martina Borkovića 1674. godine popraviti zagrebački stolar Matija Erlman.[29] Korske klupe, tj. sjedala, Rafael Levaković ocjenjuje najizvrsnijima (*superbissima*) te navodi kako su kiparski izrađene u drvu, zaključujući da ih je očito dao izraditi biskup Osvald, jer se na više mjesta s obiju strana mogu vidjeti njegovi grbovi. Opisuje zatim da se na strani Evanđelja (sjeverno) i na strani Poslanice (južno) u gornjem dijelu nalazi po 17 sjedala s rukohvatima postavljenima u središtu, radi lakšega uspona. U donjem je pak dijelu sa svake strane bilo raspoređeno po 13 sjedala. Uza zid kora, tj. korske pregrade (sa strane prezbiterija) izdizala

21 Usp. HORVAT, 1956, 74.

22 DEANOVIĆ, 1988, 68. Ivan Krstitelj Tkalčić pogrješno je smatrao da je to svetohranište bilo izrađeno od drva, u vrijeme biskupa Franje Ergelskoga. Usp. TKALČIĆ, 1885, 54.

23 Usp. ŠOUREK, 2016, 314. Usp. također: ŠOUREK, 2017, 48–51.

24 Usp. ŠOUREK, 2024

25 Usp. DOBRONIĆ, 1991, 32 (bilj. 22).

26 O korskim klupama vidjeti: BACH, 1943, 330–358; DOBRONIĆ, 1994, 28, 44–53; TARBUK, 1994, 429–431. Vidjeti: PREMERL, 2025.

27 Ivan Krstitelj Tkalčić navodi da su Osvaldovi grbovi bili uklesani na kapitelima čak triju stupova u prezbiteriju, no da su posve uklonjeni i zamijenjeni novima nakon potresa 1880. godine. Usp. TKALČIĆ, 1885, 16.

28 Usp.TKALČIĆ, 1885, 24, 26–27, 36; HORVAT, 1975, 118–120; HORVAT-LEVAJ, 2015, 78.

29 Usp. BACH, 1943, 348; DOBRONIĆ, 1994, 44–46; TARBUK, 1994, 429.

se biskupska katedra s klecalom, izrađena od klesanoga kamena. Levaković ističe da se katedri može pristupiti s obiju strana; da je izdignuta na dvije stube, dok je sâm biskup sjedio nad onom trećom. Nad katedrom se, na četiri drvena stupa, izdizao vješto izrađen baldahin, a na uglačanoj ploči iza biskupovih leđa bio je grb biskupa Petra Domitrovića (1611. – 1628.), postavljen tu 1618. godine. Grbom istoga biskupa bili su proviđeni i rezbareni piramidalni cvjetovi (*floribus ligneis pyramidalibus*) iznad imena Isusova koje je stajalo u središtu baldahina. Slijeva i zdesna biskupske katedre (u zidu korske pregrade) bila su dva prozora i dvoja vrata sa željeznim rešetkama (koja su iz prezbiterija vodila u prostor broda). U blizini se – četiri koraka udaljen od stupova (vjerojatno onih koji su podupirali baldahin) – nalazio pult s korskim knjigama, a iza njega – kako se navodi, na jednakoj ili nešto manjoj udaljenosti – još tri pulta, od kojih je onaj srednji, veći, služio za gradual, a druga dva za psaltire. Pavao Ritter Vitezović navodi pak da su kanonička sjedala umjetnički izrezbarena, s različitim figurama prikazanim slikarskim umijećem (*artificiose tamen excisi, varias figuras artem pictoriam repraesentantes*), pri čemu bi se potonji opis mogao odnositi na intarzije. U gornjem su dijelu – nastavlja – zaključena visokim vršcima (možda fijalama?), pozlaćena i označena opetovanim grbovima biskupa Osvalda. I Vitezović opisuje biskupsku katedru, navodeći da je izrađena od uglačanoga kamena, dok je njezin gornji dio (koji Levaković naziva baldahinom) izrađen od drva, obojen i pozlaćen. Napominje da je prijestolje, zajedno sa starim klupama iz vremena biskupa Osvalda, dao popraviti biskup Martin Borković (1667. – 1687.), označivši ih vlastitim grbovima. Za razliku od Levakovića, Vitezović uz biskupsku katedru zatječe još dva sjedala: zdesna ono velikoga prepozita, a slijeva kanonika lektora; primjećuje da su – sjedeći na njima – gledali ravno prema (glavnom) oltaru, dok su ostali kanonici gledali jedni prema drugima, izloženi pogledima spomenute trojice (tj. biskupa, prepozita i kanonika lektora). Iako ne određuje njihov broj, navodi da su kanonička sjedala bila izdignuta na dvije stube, dok su ona ispod njih bila namijenjena zagrebačkim prebendarima i kanonicima Čazmanskoga kaptola. U središtu prezbiterija i on zatječe tri pulta uz koje su – kako navodi – kanonici i prebendari te đaci klerici, zvani seminaristi, pjevali psalme i himne. Svakako je zanimljiva Vitezovićeva napomena da su klupe stalno pokrivene raskošnim (*ingentibus*) prekrivačima preostalima od opreme biskupa Osvalda, o čemu su svjedočili na njima izvezeni grbovi. Opisana korska sjedala, kao i biskupska katedra i središnji dio korske pregrade, bili su uklonjeni na samom početku 19. stoljeća u sklopu radova na preuređenju prezbiterija koje je potaknuo biskup Maksimilijan Vrhovac.[30]

Na uređenje prezbiterija osvrće se i Baltazar Adam Krčelić. I on spominje kamenu biskupsku katedru s klecalom i drvenim raskošnim baldahinom urešenim grbovima biskupa Domitrovića, smještenu između dvaju prozora i vrata u zidu korske pregrade. Ispred biskupske katedre opisuje prostor namijenjen *alumnima* i prebendarima, s pultovima za koralne knjige, te – izdignute s obiju strana – vješto izrađene drvene kanoničke klupe između kojih je bio pult s antifonarom i gradualom oko kojega su se okupljali kanonici. Tu zatječe i mramorne stupiće s uzdužnim stolićem (*cum mensula protracta*). Protezali su se s obiju strana vrata koja su vodila do glavnoga oltara, a na njihovu su se kraju – s obiju strana – nalazili mramorni oltari Posljednje večere i sv. Luke. Opisuje pritom zacijelo balustradu mramorne pričesne ograde nastale u sklopu intervencija koje je u svetištu, tj. prezbiteriju katedrale, proveo kanonik kustos Ivan Znika. Uz druge radove – prije svega novo popločenje poda mramornim pločama (1699. – 1701.), izradu nove mramorne menze i tabernakula glavnoga oltara (1705./1706.), one su obuhvaćale i postavljanje ograde svetišta, tj. pričesne ograde, duž koje je tekao kronografski natpis kojim je zabilježena godina početka radova (1699.).[31] Ta ograda, dijelom preinačena početkom 19. stoljeća, bit će uklonjena u obnovi nakon potresa 1880. godine.[32]

Pričesnu ogradu koja je prethodila opisanoj, u prezbiteriju spominje Rafael Levaković, opisujući je kao kamenu rešetku podignutu za pogodnost pričesnikā (*crates lapidea, communicantium commoditati extructa*), a protezala se od svetohraništa do polustupa na suprotnom zidu. Kroz prolaz u njezinu središtu, četirima se stubama pristupalo glavnome oltaru.[33] Na strani Poslanice, tj. južno od tih stuba, Levaković pak zatječe nadgrobnu ploču egerskoga biskupa Ivana II. Erdődyja.[34] Pomno je prenio njezin natpis,[35] kao i one na drugim nadgrobnim pločama i spomenicima koje je vidio u crkvi, ostavivši time dragocjeno svjedočanstvo o segmentu unutrašnjosti povijesne stolnice uvelike uništenom tijekom kasnijih stoljeća. Zabilježio je tako i mramornu nadgrobnu ploču bez natpisa na suprotnoj strani (strani Evanđelja) u blizini svetohraništa, s likom nepoznatoga biskupa odjevenoga u svećeničko ruho s pastoralom u lijevoj ruci,[36] a poslije u tekstu još niz drugih, koje je zatekao u kapelama sv. Ladislava i sv. Marije. Uz

30 Usp. TKALČIĆ, 1885, 60. O radovima usp. ŠOUREK, 2024.

31 Usp. ŠOUREK, 2016a, 167–181 (i navedena literatura); ŠOUREK, 2025 (u tisku).

32 Usp. ŠOUREK, 2024.

33 Vidjeti: TKALČIĆ, 1885, 54–55.

34 Ploča je bila uklonjena u obnovi katedrale nakon potresa 1880. godine, a danas je (oštećena u desnom gornjem dijelu) pohranjena u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu (kat. br. 39). Usp. ŽVORC, 2023, 153, 155, 259–260 (kat. 39; i navedena literatura).

35 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 20; TKALČIĆ, 1885, 54; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 332 (br. 1147).

36 Vidjeti: TKALČIĆ, 1885, 54.

spomenute ploče u prezbiteriju, zabilježio je pak – u blizini stuba – i mramorni spomenik (*monumentum marmoreum*) s frankapanskim grbom i prikazom oklopnika opasanoga sabljom (*acinace accinctam*),[37] kako sklopljenih ruku kleči uz odloženu kacigu. U njegovu donjem dijelu čitao se epitaf bana Franje I. Slunjskoga († 1572.), posljednjega izdanka te grane frankapanske loze.[38] Osvrćući se na promjene u unutrašnjosti katedrale i uklonjene spomenike, Ivan Kukuljević Sakcinski (1856.) istaknuo je upravo potonji: „A starinski grobni spomenici bana Frankopana Slunjskog, kao i mnogih biskupah i kanonikah, bivši urešeni kipovim, rezarijom i napisim, izbačeni su prilikom taracanja crkve, na najveću štetu nauka povjestnice i starinah, čudnovatim načinom baš od onog kanonika i čuvara, koi je ovu i mnoge druge crkve po Hrvatskoj ukrasio liepimi oltari, prodikaonicami i ostalimi djeli."[39] Kukuljević Sakcinski je suzdržano prešutio ime kanonika kustosa Ivana Znike, zaslužnoga za brojne prestižne narudžbe s kraja 17. i početka 18. stoljeća, ali i uklanjanje svih ovdje opisanih nadgrobnika iz svetišta katedrale.

***

Ispred tabernakula i pričesne ograde Levaković opisuje oltar sa slikom Posljednje večere i posvetnim natpisom apostolskoga protonotara, čazmanskoga prepozita i zagrebačkoga kanonika Ambroza Jaszkaya, koji je taj oltar dao podići 25. lipnja 1633.[40] Pred njim se, uza zid svetišta nalazila mramorna ploča biskupa Osvalda Thuza († 1499.), s njegovim likom odjevenim u biskupsko ruho i s grbom pod nogama. Sa strane su pak bila prikazana dva krilata anđela, dok se u donjem dijelu čitao biskupov epitaf.[41] U neposrednoj blizini – udaljena lakat od Thuzova spomenika – bila je i nadgrobna ploča zagrebačkoga biskupa Ivana Kranjčića Moslavačkoga (Monoszlaya; 1578. – 1584.) koja vjerojatno nije sadržavala figuralni prikaz, budući da Levaković prenosi tek njezin natpis.[42] Nasuprot oltaru Posljednje večere, na južnoj strani svetišta (strani Poslanice) spominje pak oltar sa slikom sv. Luke, nad kojom se nalazio lik (možda kip) Bogorodice s Djetetom, a pod njim posvetni natpis iz 1633. godine kojim se ponovno bilježila donacija kanonika Jaszkaya.[43] Ispred toga oltara, do zida svetišta, nalazila se nadgrobna ploča biskupa Luke od Segedina († 1510.), izrađena od crvenoga mramora. Opisan je biskupov lik odjeven u svećeničko ruho, s pastoralom u lijevoj ruci te u bronci izlivenim grbom – s grifonom koji gazi krunu – uz desnu nogu.[44] Iako fragmentarno očuvana, nadgrobna ploča biskupa Luke, pripisana dlijetu toskanskoga umjetnika Johannesa Fiorentinusa,[45] ubraja se u najvažnije renesansne spomenike u umjetničkoj baštini kontinentalne Hrvatske.[46]

Spomenute nadgrobne ploče Pavao Ritter Vitezović više nije mogao zateći na njihovim mjestima. Bile su uklonjene (i dijelom uništene) prilikom obnove i novoga popločenja prezbiterija koje je oko 1700. godine proveo agilni kanonik kustos Ivan Znika.[47] Umjesto (drvenih) Jaszkayevih oltara, Vitezović pak – desno i lijevo od glavnoga oltara, izvan luka svetišta (*extra peristilos*) – zatječe nedavno postavljene (*positae sunt non pridem*) oltare Posljednje večere ili Tijela Kristova i sv. Luke, oba izrađena od uglačanoga mramora, mozaičkim radom (*opere mosaico*). Izvješćuje i da je potonji podignut sredstvima Tome Augustića, nekoć naslovnoga biskupa šibenskoga,[48] a prvi novcem Ivana Znike, kustosa ove crkve i također naslovnoga šibenskog biskupa.[49]

Toma Kovačević preciznije navodi godinu podizanja obaju oltara – 1703. – te da je Znika, za života, prvi oltar isplatio svotom od 1400 rajnskih florena, dok je za drugi isto toliko bilo isplaćeno iz ostavine kanonika Augustića. Pisac skrupulozno prenosi naslove i časti obojice donatora (zabilježene i na posvetnim natpisima na predelama sâmih oltara): uz ime Ivana Znike one naslovnoga biskupa šibenskoga, opata Presvetoga Trojstva od Petrovaradina, te zagrebačkoga kanonika i kustosa, a saznajemo da je Toma Augustić – uz titulu naslovnoga biskupa šibenskoga – nosio i one opata *Benedictionis Dei*, komarničkoga arhiđakona i zagrebačkoga kanonika.[50] Više od pola stoljeća

37 Riječ *acinaces* Ivan Belostenec tumači kao „Persicus gladius", tj. „Mèch Persianszki, ili Turszki. Kordecz.", BELOSTENEC, 1740, 19.

38 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 20; TKALČIĆ, 1885, 57; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 328 (br. 1134). Ploča nije sačuvana. Vjerojatno je uklonjena početkom 18. stoljeća (1703.), kad je kanonik Ivan Znika dao nanovo popločiti prezbiterij. Usp. ŽVORC, 2023, 65–66, 258 (kat 35; i navedena literatura).

39 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 20.

40 Vidjeti: TKALČIĆ, 1885, 55.

41 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 22; TKALČIĆ, 1885, 55; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 326 (br. 1124). Ploča nije sačuvana. Vjerojatno je uklonjena početkom 18. stoljeća (1703.), kad je kanonik Ivan Znika dao nanovo popločiti prezbiterij. Usp. ŽVORC, 2023, 39, 256 (kat. 32; i navedena literatura).

42 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 22; TKALČIĆ 1885, 55; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 329 (br. 1135).

43 Vidjeti: TKALČIĆ, 1885, 56. Kao godinu podizanja oltara autor navodi 1632.

44 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 23; TKALČIĆ, 1885, 56; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 327 (br. 1129).

45 Usp. PELC, 2006, 67–71.

46 Ploča je uklonjena početkom 18. stoljeća (1703.), kad je kanonik Ivan Znika dao nanovo popločiti prezbiterij, no četiri njezina ulomka pronađena su ispod popločenja tijekom obnove katedrale nakon potresa 1880. godine; danas su pohranjena u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu (kat. br. 6732). Nakon potresa koji je Zagreb zadesio 22. ožujka 2020., u podu katedrale pronađena su još četiri ulomka te nadgrobne ploče. Usp. PELC, 2021, 43–52. Usp. također: ŽVORC, 2023, 34–39, 257 (kat. 34; i navedena literatura).

47 Usp. ŠOUREK, 2016a, 167–181 (i navedena literatura).

48 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 22; TKALČIĆ, 1885, 57.

49 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 21–22; TKALČIĆ, 1885, 55–56.

50 Usp. DOBRONIĆ, 1991, 50; KOŽUL, 2006, 112–113.

nakon njihova nastanka, oltarima Posljednje večere i sv. Luke divio se Baltazar Adam Krčelić, navodeći da su izrađeni od elegantnoga i najboljega (*eleganti optimoque*) bijeloga mramora.

Mramorni oltari Posljednje večere i sv. Luke i danas se nalaze u katedrali. Isprva su – početkom 19. stoljeća – bili premješteni ispred stupaca između središnje apside i bočnih apsida,[51] a zatim – nakon potresa 1880. godine – uza zidove na kraju sjevernoga, odnosno južnoga broda. Njihova kiparska oprema (čiji su dijelovi danas pohranjeni u Muzeju grada Zagreba, Muzeju za umjetnost i obrt i Dijecezanskom muzeju Zagrebačke nadbiskupije)[52] pripisana je venecijanskom umjetniku Paolu Callalu.[53]

Važnu ulogu u podizanju tih oltara imao je već spomenuti kanonik i katedralni kustos Ivan Znika. Isti je naručitelj zaslužan i za podizanje mramorne propovjedaonice i danas smještene uza drugi stup na sjevernoj strani glavnoga broda crkve. Izradio ju je ljubljanski klesar Mihael Cussa,[54] dok se njezina kiparska oprema (prije svega mramorni kip anđela atlanta u podnožju) također povezuje s venecijanskim kiparom Paolom Callalom.[55] Navodeći da je propovjedaonica nedavno podignuta sredstvima kanonika kustosa Znike, Vitezović ističe kako je najvrsnije izrađena od raznobojnoga mramora i ukrašena figurama (*speciosissimam, ex marmore diversorum colorum, & figuris elaboratam*). Ubrzo nakon Vitezovića (1715.) ta je propovjedaonica zadivila i engleskoga putnika Simona Clementa koji, opisujući zagrebačku katedralu kao staru i prilično prostranu gotičku građevinu, navodi: „Ona ima više kapela, koje su ukrašene rezbarijom i skulpturom. Ali propovjedaonica nadmašuje sve, što sam dosad te vrste vidio. Nju drži veliki angjeo od čistoga bijeloga mramora. U naokolo su različite male figure svetaca iste bjeline, metnute u mramor različite boje, koji je ukrašen mramornim umetcima različite živahne boje i mnogim malim prekrasnim stupovima od istog kamena. Sve izgleda da je sagradjeno od najboljih majstora. Tako isto ima više mramornih radova iste vrste na glavnom oltaru.“[56] Uza stup glavnoga broda – između oltara sv. Katarine i sv. Emerika – mramornu propovjedaonicu spominje i Baltazar Adam Krčelić (**sl. 6**).

6. Zagreb, katedrala, Paolo Callalo, Anđeo atlant, skulptura propovjedaonice, 1696. (snimka: D. Šourek)
Zagreb, Cathedral, Paolo Callalo, Angel-Atlas, pulpit sculpture, 1696 (D. Šourek)

Vrijedi spomenuti da je još Rafael Levaković zabilježio i postojanje starije propovjedaonice, koju je kasnije zamijenila ona majstora Mihaela Cusse. Njegovu spomenutom opisu katedrale prethodi naime zasebni kraći opis (sačuvan također u prijepisu kanonika Tome Kovačevića), usredotočen na povijest gradnje i arhitekturu crkve. Zaključen je spomenom četiriju kipova postavljenih na stupcima između glavnoga broda i bočnih brodova: na desnoj strani sv. Nikole i sv. Bartolomeja, a na lijevoj sv. Jeronima i sv. Jakova. Pod potonjim kipom zatekao je pak propovjedaonicu, vješto izrađenu (*affabre elaborata*) od klesanoga kamena, s koje se puku naviještala riječ Božja.[57] Monumentalnim drvenim skulpturama, postavljenima na konzolama

51 Usp. ŠOUREK, 2024.

52 O oltarima Posljednje večere i sv. Luke, vidjeti: ŠOUREK, 2005, 372–475 (i navedena literatura).

53 Usp. KLEMENČIĆ, 2000, 203–207.

54 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 42–44; WEISS, 1860, 35; TKALČIĆ, 1885, 101; IVANDIJA, 1965, 313–341.

55 Usp. GUERRIERO, 1997, 83 (bilj. 97); KLEMENČIĆ, 2000, 201–207. Drugačiji atributivni prijedlog za skulpturu anđela atlanta (Giacomo Piazzetta) donosi: MARKOVIĆ, 2006, 99–105. Vidjeti također: MARKOVIĆ, 2000, 191–196.

56 ŠIŠIĆ, 1926. Vidjeti također: SZABO, 1941, 75; IVANDIJA, 1965, 313.

57 „[...] Ulterius progrediendo per mediam navem, ad pedes geometricos [...] occurunt duae columnae consimilies, sed tamen bases aliquantulum altiores habentes, quemadmodum & coeterae sequentes, dextera S. Nicola episcopi, & confesori, sinistra verò S. Hieronymi praesbyteri, & ecclesiae doctoris imaginem sive statuam habet. Sequuntur aequali intercolumnio aliae duae, ad dextram stat statua S. Bartholomaei apostoli, ad laevam S. Jacobi similiter apostoli, sub qua est cathedra ex lapide secto affabre elaborata ad annunciandum populo verbum Dei.“ Arhiv HAZU, IV c 15, *Historiola Episcopatûs, & Dioecesis Ecclesiae Zagrabiensis. Authore Fr. Raphaële Levakovich Franciscano huius Ecclesiae olim Canonico, & Archidiacono Cathedrale*, poglavlje: *De structura, & Qualitate Ecclesiae Zagrabiensis*, f. 2r–3v (3v).

pod raskošnim kamenim baldahinima, svakako treba pribrojiti i one svetih Petra i Pavla (koje Levaković začudo prešućuje). Sve su se, naime, u crkvi nalazile još potkraj 18. stoljeća, kad ih je u tekstu svoje vizitacije spomenuo biskup Maksimilijan Vrhovac (kip sv. Nikole prepoznao je, međutim, kao *Sv. Augustina*).[58] Kip sv. Jakova zacijelo je uklonjen ubrzo potom, pri postavljanju baldahina propovjedaonice (1801.) koji je u gipsu izveo majstor Martin Gigl,[59] dok je preostalih pet skulptura u katedrali dočekalo potres 1880. godine. Do nas su stigle tek one svetih Petra i Pavla, naknadno zatečene u Sisku i prenesene u zagrebački Dijecezanski muzej (1952.). Anđela Horvat (1957.) u njima je prepoznala posljednje ostatke vrijednoga ansambla, povezavši ih s južnonjemačkim kiparskim krugom kraja 15. stoljeća (1480. – 1490.).[60] Moguće je pretpostaviti da je iz istoga, ili nešto kasnijega razdoblja (tj. posljednjega desetljeća pontifikata biskupa Osvalda ili iz vremena biskupa Luke) potjecala i kamena propovjedaonica koju je u katedrali oko 1640. godine zatekao Rafael Levaković.

***

Kako je već istaknuto, dijelovi bočnih brodova sa svojim apsidama, od ostatka crkve (kao i prezbiterij) odijeljeni korskom pregradom, sve do kraja 19. stoljeća funkcionirali su kao zasebne kapele. U onoj sjevernoj, posvećenoj sv. Ladislavu kralju, Rafael Levaković opisuje raskošan (*sumptuosum*) oltar posvećen tom svetcu, urešen izvrsnim (*egregii*) slikama i zlatom te postavljen nad menzom od crvenoga mramora. U njegovu su podnožju bili vidljivi likovi Blažene Djevice, Spasitelja i sv. Ivana evanđelista, a iznad – u središtu – lik Uznesene Djevice okružen tisućama anđela (*angelorum millibus circumseptae*) kojoj se zdesna nalazio sv. Ladislav, a slijeva sv. Emerik. Levaković nastavlja s opisom slika na pločama (krilima) oltara: na onoj zdesna, koja je zatvarala oltar sa strane Evanđelja, bilježi prikaz sv. Ladislava kako se, s krunom na glavi, odmara u sestrinu krilu. Na istoj je ploči kralj bio prikazan i kako, uzjahavši konja, progoni neprijatelja koji mu je bio oteo sestru. Na gornjoj ploči (zacijelo na istoj strani) opisuje ga kako, jašući i držeći štit označen križem i sjekiru uzdignutu na udarac, susreće neprijatelja (ovdje nazvanog Tatarinom) s ugrabljenom sestrom. Na gornjoj ploči na suprotnoj strani (strani Poslanice) bila je prikazana njihova borba – s prizorom sestre kako *Tatarinovu* nogu ranjava kraljevom sjekirom – a na onoj donjoj, Ladislavov trijumf. Na vanjskoj strani iste ploče bio je prikaz Raspetoga Krista između Bogorodice i sv. Ivana apostola, a u gornjem dijelu dovođenje Krista pred Pilata. U donjem dijelu suprotne ploče Levaković prepoznaje prizor nošenja križa, a u gornjem (Kristova) uhićenja. Bočno pak nabraja sljedeće scene: Molitva u vrtu; Krunjenje (trnovom krunom); Bičevanje i Uskrsnuće, dok je u vrhu oltara bilo prikazano Preobraženje. Iako ih pisac ne navodi kronološkim (tj. ikonografskim) redom, iz njegova je opisa razmjerno lako rekonstruirati raspored prizorā dvaju ciklusa prikazanih na oltarnim krilima. Na šest polja *zatvorenoga* oltara nizale su se – odozgo prema dolje i slijeva nadesno – uobičajene sekvence Kristove muke: *Kristova molitva u vrtu*; *Uhićenje Krista*; *Krist pred Pilatom*; *Bičevanje Krista* (prvi red) te *Krunjenje trnovom krunom*; *Nošenje križa*; *Raspeće*; *Uskrsnuće* (drugi red). Na otvorenim krilima, sa strana – vjerojatno kiparskoga – prikaza Bogorodice sa sv. Ladislavom i sv. Emerikom, na četiri su slikana polja bile pak prikazane scene iz Ladislavova svetačkog životopisa. Od 14. stoljeća uvrštene i u rukopise *Cronica Hungarorum*, one tematiziraju događaje nakon pobjede nad Kumanima kod Kerlésa 1068. godine, tj. Ladislavovu borbu s kumanskim ratnikom i spašavanje otete mađarske djevojke (Levaković je opetovano naziva kraljevom sestrom).[61] Specifični događaj u kojem djevojka pomaže Ladislavu, ranjavajući neprijateljevu nogu (stopalo) kraljevom bojnom sjekirom, zabilježio je pak u 14. stoljeću njemački pisac i kroničar Henrik Mügeln na latinskom (1352.) i njemačkom (1360.) jeziku.[62] Ta je zgoda likovno bila prikazana još oko 1330. godine, u iluminacijama tzv. *Ugarskoga anžuvinskog legendarija*,[63] koje uključuju i prizor Ladislava kako se poslije borbe odmara u djevojčinu krilu, a sličan slijed događaja čest je i na ciklusima zidnih slika koje tijekom 14. i 15. stoljeća nastaju diljem Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva.[64] U ponešto sažetom obliku prikazan je pak na drvoreznom frontispiciju djela *Cronica Hungarorum*, tiskanoga u Augsburgu 1488. godine.[65] Scene na otvorenim krilima zagrebačkoga oltara sv. Ladislava koje opisuje Rafael Levaković valjalo bi stoga *čitati* sljedećim redom: *Sv. Ladislav na konju susreće neprijatelja* (gore lijevo); *Sv. Ladislav u borbi s neprijateljem / Ladislavova sestra sjekirom ranjava neprijatelja* (gore desno); *Sv. Ladislav progoni*

58 HR-NAZG-35, KV protokol 2023, *Acta Originalia S. Visitationis*, 30.

59 Usp. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 43. Usp. također: BARIČEVIĆ, 1973; BARIČEVIĆ, 2008, 407.

60 Usp. HORVAT, 1956. Vidjeti također: BARIČEVIĆ, 1987 [1983], 57 (kat. 18S); VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, 1994, 169 (kat. 43).

61 Usp. KLANICZAY, 2002, 176–177 (latinski prijevod opisa sukoba s kumanskim ratnikom, 190–191). Vidjeti također: GERICS, 1973, 273–303; SZOVÁK, 1993, 241–264.

62 Usp. KLANICZAY, 2002, 191. Prijepis njemačkoga teksta donosi: TRUNTE, 2006, 328.

63 O *Ugarskome anžuvinskom legendariju* vidjeti npr.: MAROSI, 1987/1988, 219; KLANICZAY, 2002, 150–152; SZAKÁCS, 2006, 149–176.

64 *O srednjovjekovnim ciklusima fresaka* vidjeti npr.: MAROSI, 1987/1988, 219–230; GERÁT, 2013, 293–307; LÁNGI, 2011/2012 [2013], 191–208, s ilustracijama; JÉKELY, 2014, 95–107. O primjerima na području povijesne Zagrebačke biskupije (Turnišče, Novo Mjesto Zelinsko, Velika) vidjeti: RATKOVČIĆ, 2014, 48, 50–51, 183–186, 226, 227; CEPETIĆ ROGIĆ, 2019, 173–195 (i navedena literatura).

65 Usp. MAROSI, 1987/1988, 223.

neprijatelja / *Sv. Ladislav se odmara u sestrinu krilu* (dolje lijevo); *Trijumf sv. Ladislava* (dolje desno).[66]

Prvi oltar sv. Ladislava, u dnu sjeverne apside zagrebačke katedrale, posvetio je još biskup Timotej, 1275. godine, a onaj je drugi (s menzom od crvenoga mramora) na istom mjestu postavljen troškom biskupa Osvalda Thuza (oko 1496.).[67] Čini se da su slike toga oltara – koje tako detaljno opisuje Levaković – nastale nešto kasnije. Ivan Krstitelj Tkalčić (1885.) prenosi naime podatak da je 1506. godine (oko blagdana Obraćenja sv. Pavla apostola) biskup Luka od Segedina dopustio da se iz sredstava pokojnoga biskupa Osvalda slikaru Albertu isplate 22 florena za njegov rad na slikama sv. Ladislava: „Circa festum conversationis s. Pauli apostoli 1506. Rss d. Lucas episc. remisit flor. 22. qui de pecuniis condam d. Osvaldi per Andream Kemlek fuerunt dati Alberto pictori in sortem laboris tabulae s. Ladislai."[68] Tkalčić smatra da se pritom radilo samo o jednoj slici (na dasci),[69] no Levakovićev opis jasno upućuje na to da ih je – na krilima oltara – bilo čak dvanaest. Čini se da je pogrješna i Tkalčićeva tvrdnja da je taj oltar stradao u požaru 1624. godine, jer ga Levaković tada ne bi zatekao u crkvi oko 1640. Sigurno je pak da je pedesetak godina poslije (1688. – 1690.) bio zamijenjen novim drvenim oltarom, djelom kipara Ivana Komersteinera, a starijim slikama zameo se svaki trag. Vrijedno je prisjetiti se kako je novi, Komersteinerov oltar, iako nastao na izmaku 17. stoljeća, slijedio osnovnu shemu krilnoga retabla svojega prethodnika. Potonji je oltar bio uklonjen iz crkve nakon potresa 1880. godine, a fragmenti njegova nastavka i kiparske opreme danas su pohranjeni u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i obrt.[70] Na njegovim krilima nizale su se scene iz legende o sv. Ladislavu kralju (ovaj put bez pasionskoga ciklusa na vanjskim stranama) te se od izvornih dvanaest do danas sačuvalo deset slika (oko 1690.), pripisanih ljubljanskom slikaru Johannesu Eisenhartu.[71] Na njima, međutim, ne zatječemo priču o spašavanju ugarske djevojke (u Levakovićevoj interpretaciji, Ladislavove sestre), nego druge epizode iz njegova svetačkog životopisa, upotpunjene ikonografskim rješenjima povezanima s mjesnim (zagrebačkim) predajama. Potpuno je pak bila ponovljena ikonografska shema središnje niše, sa sačuvanim skulpturama Bogorodice s Djetetom, sv. Ladislavom i sv. Emerikom, dok se u gornjemu dijelu novoga oltara također nalazila skulpturalna grupa Preobraženja.

Svoj opsežni opis oltara sv. Ladislava Levaković završava spomenom dvaju prozora koji se nalaze iza njega i jednaki su onima u svetištu te nastavlja da ispred njegove stube vodi prolaz od sakristije do glavnoga oltara i drugih dijelova srednjega i južnoga broda. Na strani Evanđelja (sjeverno) opisuje pak spomenik Elizabete († 1200.), kćeri zagrebačkoga župana Valentina, s njezinim likom prikazanim u drevnoj odjeći (*ostendens habitum antiquum*) te prenosi pripadajući natpis.[72] Nad tim je spomenikom bio smješten kip sv. Ladislava u zlatnom oklopu i s drugim oružjem koje je – kako navodi pisac – blistalo zlatom. U lijevoj je ruci držao mač i štit, a u desnoj sjekiru.[73] U blizini se, lijevo od vrata sakristije, nalazila posuda s posvećenom vodom. Od tih se vrata, sve do stupa na suprotnoj (južnoj) strani kapele, protezala stuba iza koje su – s obiju strana i u jednakom broju – bila 24 korska sjedala. Njih su pak *zatvarala* dva oltara: na sjevernoj strani onaj posvećen Svima svetima,[74] a na južnoj sv. Pavlu.[75] Na stražnjoj strani prvoga nalazio se grb biskupa Luke s kratkim posvetnim natpisom i godinom 1507., a na poleđini drugoga natpis kojim je zabilježena godina smrti njegova prethodnika, biskupa Osvalda: 1499.[76] Po sredini sjedala na strani sakristije Levaković opisuje prostor do kojega se uspinjalo dvjema stubama te brončanu škrinju sličnu ormaru (*atque instar armarii erecta habetur capsa aerea*) s posvetnim natpisom kanonika Ivana iz Moravča koji je taj kor (tj. korska sjedala) dao izraditi vlastitim sredstvima, u doba kralja Vladislava i biskupa Luke, 1507. godine. Na suprotnoj strani (zacijelo na južnom nizu korskih sjedala) čitao se pak natpis kojim je bilježeno autorstvo firentinskoga majstora Ivana Nicze

66 Usp. ŠOUREK, 2017, 51–52.

67 Usp. TKALČIĆ, 1885, 61. Prema drugim podatcima, oltar je bio podignut 1497. godine, kad je kanonik kustos Ivan Jalžić iz Ivanića za tu svrhu primio četiri florena. Usp. TKALČIĆ, 1905, 296 (28. X. 1497.); RAZUM, 1995, 140.

68 HR-NAZG, ACA, fasc. 101, nr. 11, prema: TKALČIĆ, 1885, 61 (bilj. 1).

69 Usp. TKALČIĆ, 1885, 61.

70 O oltaru sv. Ladislava, njegovoj sudbini i očuvanim skulpturama, vidjeti: TARBUK, 2016, 58–67 (i navedena literatura).

71 Usp. REPANIĆ-BRAUN, 1994, 346; CVETNIĆ, 2000, 83–108.

72 Ivan Kukuljević Sakcinski spominje tu nadgrobnu ploču koja u njegovo doba više nije postojala te prenosi njezin natpis, navodeći u pratećoj bilješki: „Franc. Raph. Levaković de Fundatione Ecclesiae et Episcopatus Zagrabiensis Historia MSC." KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 24. Usp. također: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 323 (br. 1113). Ivan Krstitelj Tkalčić – očito temeljem slobodne interpretacije Levakovićeva opisa – navodi da je pokojnica bila prikazana, tj. isklesana „u narodnom hrvatskom odielu". Levakovićev pak tekst izravno spominje, izražavajući sumnju u njegovo čitanje godine Elizabetine smrti, jer je kapela sv. Ladislava bila podignuta tek 1275. godine. Usp. TKALČIĆ, 1885, 62. Usp. također: PELC, 2010, 66; ŽVORC, 2023, 43–46.

73 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 24; Ivan Krstitelj Tkalčić navodi da je sv. Ladislav, stojeći pod baldahinom, u ljevici držao „utemeljiteljnu povelju biskupije zagrebačke uz ove rieči: 'Fundationales ecclesiae zagrabiensis.' Anno MLXXXVIII." te upozorava na nesklad sa stvarnom godinom utemeljenja (1093.). Izvještava i o burnoj sudbini toga svakako zanimljiva kipa i njegovu nestanku potkraj 19. stoljeća: „Ovaj drveni kip sv. Ladislava stavljen po prilici u XVII. vieku, bio je na tom mjestu sve do god. 1832., a tada je prenesen na kaptolsko imanje Gradec, odakle ga opet g. 1841. donesoše i ovamo smjestiše. Prigodom obnove crkve opet je odstranjen." TKALČIĆ, 1885, 63. Usp. također: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 326 (br. 1125).

74 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 24; TKALČIĆ, 1885, 65–66.

75 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 24; TKALČIĆ, 1885, 67–68.

76 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 326 (br. 1124, 1127).

i godina 1507. („Opus magistri Ioannis Niczae Florentini 1507“).[77] Smatra se da bi ostatcima tih sjedala mogle pripadati dvije klupe (s po tri sjedala) koje se i danas nalaze u katedrali (uz oltar sv. Luke u južnom brodu), kao i jedna, znatnije prerađena, izložena u Muzeju grada Zagreba.[78] U središtu kapele sv. Ladislava, ispred spomenute stube, Levaković zatječe mramornu nadgrobnu ploču s natpisom kanonika Andrije Ivanića († 1510.), bilježeći nadnevak njegove smrti i zvučnu titulu oca domovine (*patriae pater*), a nešto niže i spomenik dubičkoga arhiđakona Ivana († 1383.).[79] U blizini oltara sv. Pavla opisuje pak nadgrobni spomenik od crvenoga mramora s epitafom goričkoga arhiđakona Ivana od Moravča i njegova brata, kalničkoga arhiđakona Blaža († 1495.).[80] Taj će spomenik poslije biti uklonjen, a njegov fragment – s očuvanim donjim dijelom prikaza pokojnika u svećeničkom ruhu, grbom i dijelom natpisa – ponovno iskorišten 1673. godine, kad je na njegovoj poleđini isklesan posvetni natpis kanonika Ljudevita Vukoslavića koji je komemorirao izgradnju i popravak nekadašnjega glavnog portala katedrale (tzv. Vinkovićev portal; 1640. – 1643.).[81] Potonji natpis, s vidljivim dijelom starijega spomenika na poleđini, danas je pohranjen u Muzeju grada Zagreba.[82] U blizini oltara Svih svetih nalazila se pak mramorna nadgrobna ploča kanonika lektora Petra de Myzoline (Mizolija; † 1498.), oko čijega se oboda čitao natpis kojim je zabilježena njegova iznenadna smrt na blagdan sv. Stjepana kralja u vrijeme večernje, sred trga u (Varaždinskim) Toplicama.[83]

Kasniji se pisci ne upuštaju u tako detaljan opis kapele sv. Ladislava. U poglavlju posvećenom oltarima Pavao Ritter Vitezović navodi tek da su tu smještena tri nova oltara koja su zamijenila stare: bilježi da je prvi i najveći među njima – u spomen na sv. Ladislava kralja, apostola Slavonije[84] – dao podići Ivan Babić, nekoć lektor i naslovni skradinski biskup; drugi, pod nazivom Obraćenja sv. Pavla apostola, čazmanski prepozit i naslovni krbavski biskup Stjepan Dojčić, dok je mjesto za ime donatora trećega oltara, posvećenoga Svima svetima, ostavio praznim. Ne osvrće se detaljnije ni na klupe, nego tek općenito navodi da se u oba bočna broda (tj. u obje kapele na njihovim krajevima) nalaze korska sjedala koja su gotovo jednako umjetnički izrađena kao i ona u svetištu, uglavnom sredstvima biskupā Osvalda i Luke. Na donatore i okolnosti narudžbi podrobnije se – kao i inače – osvrće Toma Kovačević: bilježi da je oltar sv. Ladislava, 1690. godine, dao načiniti Ivan Babić, naslovni biskup skradinski, opat Blažene Djevice u Kutjevu (*de Gotto*), te zagrebački kanonik lektor, plativši stolaru 650, a slikaru 1000 rajnskih florena. Izvješćuje i da je oltar Svih svetih bio podignut 1694. godine sredstvima kanonika Stjepana Dojčića, čijim titulama pridaje i onu opata Sv. Helene od Podborja.[85] Kao godinu podizanja oltara sv. Pavla apostola navodi pak 1646., a kao njegova donatora, zagrebačkoga kanonika i bekšinskoga arhiđakona Andriju Županića.[86] Baltazar Adam Krčelić tek kratko spominje oltar sv. Ladislava, korske klupe, oltare sv. Pavla apostola i Svih svetih, kao i klupe koje se nalaze pred njima (a vidljive su na Klobučarićevu tlocrtu iz 1792. godine). Spominje i vrata sa željeznom rešetkom (koja su kapelu povezivala s ostatkom sjevernoga broda) te zajedničke (*communes*) kanoničke grobnice u kapeli.

Oltare sv. Pavla apostola i Svih svetih koje je u kapeli sv. Ladislava bio zatekao Krčelić, na samom će početku 19. stoljeća (1801.) zamijeniti novi, izrađeni od mramora.[87] Uklonjeni su iz katedrale nakon potresa 1880. godine te poklonjeni zagrebačkoj župnoj crkvi sv. Petra (u Vlaškoj ulici),[88] gdje se s novim titularima nalaze i danas.[89] Njihovu jednostavnu, klasicističku strukturu moguće je povezati s furlanskim arhitektom Andreom Meninijem, tada zaposlenim na uređenju katedrale.[90]

***

Za sakristiju katedrale Levaković navodi da je zatvorena željeznim vratima, nadsvođena i urešena divnim i drevnim (*mirae pervetustaeque*) svetačkim likovima: nad samim vratima koja vode u crkvu likom sv. Jeronima, a ispod njega svetih Stjepana, Ladislava i Emerika. Pod drugim lukom na istome zidu prepoznaje likove svetih Dominika i sv. Franje sa stigmama, dok praznim ostavlja mjesta za imena središnjega lika u donjem, kao i onoga u gornjem

77 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 25 (kao izvor navodi: „Franjo Levaković MSC“); TKALČIĆ, 1885, 65; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 326 (br. 1126).

78 Usp. BACH, 1943, 240–343; DOBRONIĆ, 1994, 50–53; TARBUK, 1994, 433 (s prijedlogom datacije u kraj 17. ili početak 18. stoljeća). Vidjeti: PREMERL, 2025.

79 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 25; TKALČIĆ, 1885, 65; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 324 (br. 1116), 237 (br. 1128).

80 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 25; TKALČIĆ, 1885, 67; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 325 (br. 1120).

81 Usp. IVANČAN, SZABO, 1929, 105–107.

82 Zagreb, Muzej grada Zagreba, kat. br. 33. Usp. ŽVORC, 2023, 33–34, 257 (kat. 33; i navedena literatura).

83 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 25; TKALČIĆ, 1885, 66; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 325 (br. 1121).

84 Vitezović naziva sv. Ladislava apostolom Slavonije i u svojoj knjizi *Natales divo Ladislavo*, nudeći 19 dokaza (teza) o njegovu hrvatskom podrijetlu. Usp. RITTER VITEZOVIĆ, 1704. O djelu vidjeti: BLAŽEVIĆ, 2014.

85 Usp. DOBRONIĆ, 1991, 51; KOŽUL, 2006, 113.

86 Usp. DOBRONIĆ, 1991, 50; KOŽUL, 2006, 113. Vidjeti: TKALČIĆ, 1885, 67.

87 Usp. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 25–26; TKALČIĆ, 1885, 65–67.

88 Usp. DOČKAL, 1940, 15 (oltari su u crkvu preneseni u lipnju 1882.).

89 Usp. ZAJEC, 2016, 206–207 (i navedena literatura). Usp. također: KOŠĆAK, 2023, 62, 69.

90 Usp. ŠOUREK, 2024.

7. Križevci, kapela Svetog Križa, Francesco Robba, oltar Svetog Križa iz zagrebačke katedrale, 1756. (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2019.)
Križevci, Chapel of the Holy Cross, Francesco Robba, the altar of the Holy Cross from the Zagreb cathedral, 1756 (HRZ Archive, G. Tomljenović, 2019)

8. Zagreb, MUO, Ivan Komersteiner, Sv. Ladislav, skulptura s nekadašnjega oltara sv. Ladislava iz zagrebačke katedrale, 1688. – 1690. (snimka: D. Šourek)
Zagreb, MUO, Ivan Komersteiner, St Ladislaus, sculpture from the former altar of St Ladislaus of the Zagreb Cathedral, 1688–1690 (D. Šourek)

dijelu freske. Spominje i druge likove koje nije imenovao, tj. – kako sam navodi – opisao. Riječ je o vrijednim freskama datiranima u treću četvrtinu 13. stoljeća, nastalima neposredno nakon početka gradnje današnje katedrale. Opisana kompozicija na zidu iznad nekadašnjih vrata uništena je u obnovi crkve nakon potresa 1880. godine, dok je identitet dvaju neimenovanih likova na drugoj fresci ostao nesigurnim i u djelima kasnijih pisaca.[91] Osvrnuvši se na zidne slike, Levaković nastavlja da se na zapadnoj strani sakristije, iza željeznih vrata, nalazi spremište crkvenih stvari i kaptolski arhiv, dok se na sjevernoj strani otvaraju malena vrata „excurrentium commoditati aptata" u blizini kojih se zavojitim stubištem uspinje iznad svoda. Sakristija je imala vlastiti oltar (svetište) i u njemu relikvije svetaca.

I Pavao Ritter Vitezović spominje dvije prostorije, tj. dvostruku sakristiju, pri čemu je ona prednja (vanjska) bila veća od unutarnje, jer ju je biskup Martin Borković (1687. – 1691.) dao produžiti. Ističe da se sakristija nastavlja na sjevernu stranu crkve, na mjestu na kojemu se nekoć nalazila starija crkvena građevina: *ubi primam monasterium episcopalis ecclesiam fuisse*. Piše da je u vanjskoj sakristiji Borković dao podići i oltar posvećen sv. Petru apostolu, tj. – kako navodi Toma Kovačević – apostolskom prvaku (*Princeps Apostolorum*).[92] Mjesto za upis oltara u unutarnjoj sakristiji Vitezović je ostavio praznim, a Kovačević tu, kao posljednji od trideset jednoga žrtvenikā (koliko ih je ukupno bilo u katedrali), opisuje oltar koji nije služio samo slavljenju svetih misa, nego je bio prikladno uređen za čuvanje relikvija svetaca, a u čast Rođenja Kristova dao ga je podići grof Kristofor Erdődy, predsjednik požunske komore.[93] I Baltazar Adam Krčelić u vanjskoj sakristiji zatječe oltar svetih apostola Petra i Pavla, dok se u onoj unutarnjoj – uz spremište za dragocjenosti i relikvije – tada nalazio oltar posvećen sv. Luciji.

Ovdje spomenut oltar svetih Petra i Pavla bio je uklonjen u vrijeme biskupa Aleksandra Alagovića (1829. – 1837.), koji je dao porušiti Borkovićevu prigradnju sakristiji te dozidati novu. Pretpostavlja se da s tog oltara potječu drveni kipovi sv. Augustina (tj. bl. Augustina Kažotića) i sv. Kvirina, danas pohranjeni u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu, pripisani Ivanu Komersteineru.[94] Drugi oltar, koji se, služeći i kao moćnik, nalazio u unutarnjoj sakristiji (tj. riznici), grof Kristofor Erdődy dao je – prema natpisu koji prenosi Ivan Kukuljević Sakcinski (1856.) – podići 1692. godine.[95] Dok Kovačević kao njegov titular navodi Rođenje Kristovo, a Krčelić sv. Luciju, Kukuljević Sakcinski naziva ga oltarom svetih Stjepana i Mirka (Emerika), prema slikama dvojice svetaca na vanjskim stranama drvenih vratnica. Te se vratnice, s čije su unutarnje strane prikazani sveti Kristofor i sv. Antun Padovanski, kao i dva slikana polja s prikazom Navještenja, i danas čuvaju u sakristiji zagrebačke katedrale,[96] dok je sam oltar/moćnik očito bio razvrgnut u drugoj polovici 19. stoljeća. Opisujući ga, Ivan Krstitelj Tkalčić (1892.) ispušta slike s prikazom Navještenja, ali navodi one s prikazom Rođenja Isusova i Poklonstva kraljeva (s njihove unutarnje strane).

***

Svoj opis katedrale Levaković zaključuje kapelom Blažene Djevice Marije: tu se, nad kamenom menzom, izdizao istoimeni oltar u čijem je središtu bio Marijin kip u liku

91 Usp. npr. DEANOVIĆ, 1988, 48–50; RATKOVČIĆ, 2020, 4–6 (i navedena literatura).

92 Usp. DOBRONIĆ, 1991, 59; KOŽUL, 2006, 120.

93 Usp. DOBRONIĆ, 1991, 59; KOŽUL, 2006, 120.

94 Usp. PAVIČIĆ, 2003, 35–36; TARBUK, 2016, 82–84.

95 Usp. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 48; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 341 (br. 1173).

96 Usp. MUNK, 1987 [1983], 60 (kat. 38S); REPANIĆ-BRAUN, 1994, 347, 362 (kat. 19, 20; i navedena literatura).

(Bezgrješnoga) Začeća (*instar Conceptionis*), s mjesecom pod nogama. Zdesna i slijeva bili su kipovi svetih djevica i mučenica Katarine i Doroteje. Na pločama (krilima) koje su zatvarale oltar nalazile su se pak izvrsne slike (*pictura excellens*) koje međutim, za razliku od onih na oltaru sv. Ladislava, nisu detaljnije opisane. Riječ je, svakako, o oltaru koji je 16. lipnja 1496. posvetio zagrebački kanonik te naslovni rosonski biskup Juraj od Topuskoga,[97] pa je zacijelo nalikovao na onaj koji je u isto vrijeme bio postavljen u kapeli sv. Ladislava. Na strani Evanđelja (sjeverno), Levaković bilježi nadgrobni spomenik bana Tome Erdődyja († 1624.), opisujući ga kao mramorni kip oklopnika (*statua marmorea loricata*) pred kojim je prikaz Raspeća, dok su mu nad glavom ispisane riječi „In Deo vici". Tu su i njegov grb i epitaf (koji prenosi u cijelosti).[98] Na istome se mjestu u crkvi spomenik nalazi i danas.[99] Pokraj spomenika su stube kojima se uspinje na svod, a na strani Poslanice (južno) u zid je ugrađeno sedam sjedala od klesanoga kamena, kojima se koriste kanonici Čazmanskoga kaptola.[100] Slijede – raspoređene s obiju strana kapele – klupe s 24 sjedala koje je, sredstvima biskupa Petra Domitrovića, dao izraditi biskup Franjo Ergelski. Te klupe zatvaraju dva oltara. Zdesna je oltar svetih Kuzme i Damjana, na kojemu je slika Bogorodice s Kristom u krilu, sv. Jeronimom slijeva i sv. Ladislavom te grbom biskupa Ergelskoga na poleđini.[101] Ivan Kukuljević Sakcinski (1856.) i Ivan Kristitelj Tkalčić (1885.) prenose podatak da je sredstva za dovršetak toga oltara oporučno ostavio još biskup Ivan Alben (1421. – 1433.).[102] Levakovićev spomen grba biskupa Franje Ergelskoga mogao bi stoga upućivati na njegovu ulogu u postavljanju korskih klupa u kapeli sv. Ladislava (izrađenih sredstvima njegova prethodnika Petra Domitrovića),[103] a svakako je zanimljiv izneseni podatak o oltarnoj pali s prikazom Bogorodice u pratnji svetih Jeronima i Ladislava. Za sada je, naime, poznat tek jedan likovni prikaz toga svetačkoga para kao prepoznatljivih zaštitnikā Dalmacije (tj. Hrvatske) i Ugarske, u društvu Blažene Djevice, na kamenom reljefu iz trogirske katedrale pripisanom krugu Nikole Ivanova Firentinca i datiranom u kraj 15. stoljeća,[104] pa spomen zagrebačkoga primjera svjedoči o prisutnosti toga ikonografskog amalgama i u starijoj baštini kontinentalne Hrvatske. Pred oltarom svetih Kuzme i Damjana Levaković bilježi grobnicu plemića Jurja Ivanića iz Zagreba, čiju godinu smrti nije mogao pročitati. U blizini se pak nalazila ploča s natpisom kanonika kantora Ivana Matkovića († 1610.), dok je u sredini, prema sjeveru – uz druge grobnice koje se detaljnije ne opisuju – bila ona kanonika kantora Nikole Jalkocija (Zalkochija; † 1631.).[105] Drugi, nasuprotni, oltar bio je posvećen sv. Gervaziju (u kasnijim opisima naziva se oltarom svetih Gervazija i Protazija), a u njegovu podnožju bila je kamena ploča s grbom zagrebačkoga kanonika i velikoga prepozita Mihaela Viteza, koji je – Levakovićevim riječima – 1499. godine tu dao izraditi oltarni stol (*tabula*; moglo bi se raditi i o slici na dasci, no vjerojatnije pisac misli na menzu, kao što je to sigurno slučaj u ranijem opisu oltara sv. Marije) i četiri klupe. Oltar sv. Gervazija bio je oslikan prizorima Spasiteljeve muke, s Raspećem u središtu, a pokraj njega se nalazio i nadgrobnik s epitafom kanonika Viteza († 1499.).[106]

Pavao Ritter Vitezović u kapeli Blažene Djevice Marije zatječe novi oltar koji je započeo zagrebački stolar Matija Erlman, a dovršio ga – kao i njegov pandan u kapeli sv. Ladislava – Ivan Komersteiner (1686. – 1688.).[107] Kao i oltar sv. Ladislava (**sl. 8**), i onaj sv. Marije uklonjen je iz katedrale nakon potresa 1880. godine, a pet njegovih sačuvanih slika (s prizorima iz Marijina života) pripisuju se ljubljanskom slikaru Johannesu Eisenhartu.[108] Vitezović navodi da je oltar izrađen legatom kanonika Mihaela Bocaka, nekoć velikoga prepozita, a bilježi i, također novopodignuti, mramorni oltar svetih Kuzme i Damjana, no ostavlja praznim mjesto za ime njegova donatora. Osobito je važan Vitezovićev spomen trećega oltara u kapeli. Navodi da je posvećen svetim mučenicima Gervaziju i Protaziju te da je nedavno obnovljen, a izuzetno je plemenita i dragocjena (*perquam nobilis et pretiosa est*) njegova slika Krista Gospodina raspetoga među razbojnicima, koju je nekoć naslikao Albrecht Dürer. Na smionu Vitezovićevu tvrdnju prvi je upozorio Artur Schneider (1944.),[109]

97 Usp. TKALČIĆ, 1885, 69. Autoru, međutim, nije bio poznat izgled toga oltara, pa navodi: „Nećemo se prevariti reknemo li, da mu je oltarni stol (koj je i dan danas sačuvan) bio od kamena izklesan poput sarkophaga, a nad njim da je bila oveća na drvu naslikana i okvirena slika bl. d. Marije."

98 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 31; TKALČIĆ, 1885, 72; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 331 (br. 1143).

99 Usp. ŽVORC, 2023, 77, 89–90, 118–123, 258–259 (kat. 37; i navedena literatura).

100 Za sjedala Čazmanskoga kaptola vidjeti: TKALČIĆ, 1885, 72.

101 Iz opisa nije posve jasno je li se na poleđini oltara nalazio grb donatora ili prikaz sv. Ladislava, no vjerojatnijim se čini ovo prvo.

102 Usp. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 32; TKALČIĆ, 1885, 73.

103 Usp. TKALČIĆ, 1885, 73.

104 Triptih je danas izložen u lapidariju crkve sv. Ivana u Trogiru. Usp. MARINKOVIĆ, 2008, 174–175 (bilj. 1); BUŽANČIĆ, 2010, 35–48; CEPETIĆ, 2013, 315; IVIĆ, 2021, 231, 233. Usp. također: ŠOUREK, 2021, 122.

105 Osvrćući se na grobnice Jurja Ivanića te kanonikā Nikole Jalkocija i Ivana Matkovića – koje su već prije bile uklonjene iz crkve – Ivan Krstitelj Tkalčić kao izvor izrijekom navodi djelo Rafaela Levakovića. Usp. TKALČIĆ, 1885, 75. Vidjeti i: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 33; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 330 (br. 1140).

106 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 34; TKALČIĆ, 1885, 74, 75; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 325 (br. 1123).

107 O oltaru, njegovoj sudbini i očuvanim skulpturama, vidjeti: TARBUK, 2016, 51–58 (i navedena literatura).

108 Usp. REPANIĆ-BRAUN, 1994, 346; CVETNIĆ, 2000, 83–108.

109 SCHNEIDER, 1944, 625–634.

9. Križevci, kapela Svetog Križa, Francesco Robba, *Abraham žrtvuje Izaka*, detalj s oltara Svetog Križa, 1756. (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2019.)
Križevci, Chapel of the Holy Cross, Francesco Robba, *Abraham sacrificing Isaac*, detail from the altar of the Holy Cross, 1756 (HRZ Archive, G. Tomljenović, 2019)

dok će Željko Jiroušek (1971./1972.) Dürerovo autorstvo nastojati potvrditi opsežnom komparativnom analizom i temeljitom rekonstrukcijom naručiteljskoga konteksta.[110]

Toma Kovačević, kao ni drugi pisci, ne ponavlja Vitezovićev navod, no – ponovno – donosi detaljne podatke o donatorima i godinama podizanja oltara koje je zatekao u kapeli sv. Marije.[111] Izvješćuje da su oltar Blažene Djevice sredstvima kanonika Mihaela Bocaka, velikoga prepozita, opata Sv. Margarete od Bele i upravitelja Vrane, 1688. godine podigli njegovi izvršitelji, isplativši 2547 rajnskih florena. Za oltar svetih Kuzme i Damjana – izrađen od crnoga mramora – piše pak da je dovršen sredstvima Matije Slovenčića, kaločkoga prepozita te zagrebačkoga kanonika lektora, 1673. godine.[112] Taj oltar, kojem se nakon potresa 1880. godine, nažalost, zameo svaki trag,[113] bio je dakle prvi u nizu baroknih mramornih oltara koji će u sljedećem, 18. stoljeću gotovo posve ispuniti zagrebačku katedralu. Saznajemo i da je oltar svetih Gervazija i Protazija – čiju je nedavnu obnovu Vitezović tek kratko spomenuo – već satrt starošću (*vetustate attrita*), bio obnovljen posmrtnim sredstvima zagrebačkoga kanonika i kantora Ivana Mišića iste, 1673. godine.[114]

Baltazar Adam Krčelić navodi da je u južnom brodu, tj. onom na strani Poslanice, a koji se naziva i biskupskom kapelom jer se tu obično održavaju javna ređenja (*publicae ordinationes*) i druge biskupske službe, glavni i istaknutiji oltar Blažene Djevice Marije, koji služi i kao ormar za arhiv Čazmanskoga kaptola. Tu su i klupe te – iza njih – mramorni oltari svetih Kuzme i Damjana s jedne strane te svetih Gervazija i Protazija s druge strane. Slijedile su ponovno klupe (na Klobučarićevu tlocrtu ucrtane uza zid korske pregrade) i između njih vrata. Pisac naposljetku navodi da se svakoga radnog dana izjutra u toj kapeli pjevaju mise u čast Blažene Djevice Marije, a tijekom došašća zornice (*rorate*).

***

Kao što je istaknuto, Levakovićev opis ne obuhvaća prostor crkvenih brodova izvan korske pregrade, kao ni oltare pod njezinim svodom (tj. korom).[115] Iako će oltare u tim dijelovima crkve opisati kasnije pisci, ostajemo nažalost uskraćeni za podatke o onima koji su u međuvremenu (tj. do početka 18. stoljeća) bili zamijenjeni novima. Bio je to slučaj, primjerice, s pet oltara pod korom, za koje – nabrajajući redom (od sjeverne prema južnoj strani) titulare Ukazanja sv. Mihaela arkanđela, sv. Franje ispovjednika (Asiškoga), Presvetoga Križa, sv. naučitelja Jeronima i Jedanaest tisuća vojnika – Pavao Ritter Vitezović navodi da su obnovljeni (*venerationi restauratae*) zaslugom kantora Jurja Orehovečkoga. Čini se, međutim, da rečenom kanoniku ipak ne pripada zasluga obnove, tj. ponovnoga podizanja čak pet oltara. Kao njegovu donaciju, iz 1685. godine, Toma Kovačević navodi samo oltar Deset tisuća vojnika (kod Vitezovića njih jedanaest tisuća),[116] dok uz ostale oltare – popisavši ih obrnutim redoslijedom (od juga prema sjeveru) – bilježi sljedeće donatore i godine podizanja:[117] oltar sv. Jeronima – kojega naziva Najvećim naučiteljem (*Doctoris maximi*) dao je podići gorički arhiđakon Matija Mogorić, 1691. godine;[118] oltar Svetog Križa, 1663. godine, vrbovečki arhiđakon Juraj Harča;[119] mjesto za upis godine podizanja oltara sv. Franje Serafijskoga (Asiškoga) ostavlja praznim, no navodi da je bio podignut vlastitim sredstvima te da svake godine dobiva po sedam rajnskih florena iz zaklade koju je 1625. godine osnovao Napuly (kanonik i veliki prepozit Baltazar Dvorničić Napuly, † 1624.!);[120] prazno mjesto za godinu Kovačević ostavlja i uz spomen oltara Ukazanja sv. Mihaela arkanđela, navodeći da je sredstva za njegovo podizanje oporučno ostavio zagrebački podžupan Franjo Abbanthy, koji je pred tim oltarom želio biti i pokopan. Odmah nakon oltara Ukazanja sv. Mihaela, Kovačević navodi oltar posvećen sv. Doroteji koji je 1666. godine dao podići katedralni arhiđakon, kanonik Ljudevit Bedeković.[121] Nije posve jasno gdje se taj oltar nalazio (jer će istoimeni

110 JIROUŠEK, 1971/1972, 129–140. Vidjeti i: PELC, 2022, 603–606 (i navedena literatura). Vidjeti: PREMERL, 2025.

111 Usp. DOBRONIĆ, 1991, 52; KOŽUL, 2006, 114–115.

112 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 32; TKALČIĆ, 1885, 73; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 338 (br. 1159).

113 Ljudevit Ivančan i Kamilo Dočkal navode da je oltar, nakon 1880. godine, bio prenesen u Granešinu, gdje je propao. Usp. IVANČAN, 1932, 243; DOČKAL, 1940, 12.

114 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 39; TKALČIĆ, 1885, 74.

115 Svoj prijepis Levakovićeva opisa katedrale Toma Kovačević počinje konstatacijom da je opis ostao nedovršen: „Sequitur descriptio ecclesiae zag[rabien]sis per eundem scriptorem inchoata, sed non finita."

116 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 35–36 (kao ime kanonika umjesto Juraj navedeno je Petar); TKALČIĆ, 1885, 98.

117 Usp. DOBRONIĆ, 1991, 53–54; KOŽUL, 2006, 115–116.

118 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 38; Ivan Krstitelj Tkalčić navodi da je sve do sredine 18. stoljeća oltar sv. Jeronima stajao u kapeli sv. Marije (na mjestu na kojem će ga zamijeniti oltar sv. Magdalene) te da je mramorni oltar posvećen tom svetcu pod korom podignut tek oko 1790. godine. Usp. TKALČIĆ, 1885, 98. Ako se nekoć i nalazio u kapeli sv. Marije, tu ga nije zatekao već Rafael Levaković (koji tu spominje tri oltara: sv. Marije, svetih Kuzme i Damjana te sv. Gervazija). Pavao Ritter Vitezović početkom 18. stoljeća oltar sv. Jeronima opisuje pod svodom kora (a tu ga poslije zatječu i Kovačević i Krčelić).

119 Vidjeti: TKALČIĆ, 1885, 95.

120 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 39; Ivan Krstitelj Tkalčić navodi da je kanonik Napuly dao podići drveni oltar, koji je stradao u urušavanju crkvenoga svoda 1646. godine. Usp. TKALČIĆ, 1885, 96. Svakako ne stoji njegova tvrdnja da ga je zamijenio tek mramorni oltar koji je tu dao postaviti kanonik Franjo Popović († 1792.), jer ga u međuvremenu u opisima spominju i Vitezović i Kovačević, kao i Krčelić.

121 Kao godinu postavljanja drvenoga oltara sv. Doroteje Ivan Krstitelj Tkalčić navodi 1660. Usp. TKALČIĆ, 1885, 96. Vidjeti i: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 42.

oltar poslije stajati upravo na mjestu spomenutoga oltara Ukazanja sv. Mihaela). Na samome koru (kao 29. po redu) Kovačević pak spominje oltar Svetih triju kraljeva koji je dao postaviti biskup Aleksandar (Ignacije) Mikulić, ističući njegovu osobitu pobožnost spram trojice titularā: „On je toliko častio te svece da se pobrinuo da se na tom oltaru služe mise ne samo na njihov blagdan nego i cijelu osminu od ranog jutra do deset sati neprekidno (davši kao plaću pet groša). To je njegov neposredni nasljednik potpuno poštovao. Ostali pak poslije njega (obdržavali su) samo prvog dana."[122] Još je Vitezović spomenuo da je novi – kako ističe, prijenosni – oltar Svetih triju kraljeva dao postaviti biskup Mikulić (1688. – 1694.), davši na njega upisati i kratki stih (mjesto za stih pisac ostavlja praznim).[123] Osvrćući se na kor, Baltazar Adam Krčelić navodi da se na njegovoj sjevernoj strani nalaze veće i manje orgulje, a u središnjem dijelu raspelo okrenuto prema puku koji mu iskazuje pobožnost zbog primljenih milosti. I on spominje oltar Svetih triju kraljeva – koji se klanjanju našem Spasitelju – smješten na kraju južnoga dijela kora, gdje zatječe i manja vrata koja vode prema biskupskoj rezidenciji. Tu je i zavojito stubište koje vodi do vanjske bazilike (*ad exteriorem basilicam*), gdje se pod korom nalazi pet oltara: sv. Akacija i njegovih sudrugova mučenikā; sv. Jeronima; mramorni oltar Svetog Križa uz koji se blagdanima i nedjeljama za puk pjevaju svete mise posvećene Blaženoj Djevici Mariji; sv. Franje i sv. Doroteje (potonji je oltar očito zamijenio onaj posvećen Ukazanju sv. Mihaela arkanđela).

Mramorni oltar Svetog Križa koji spominje Krčelić – remek-djelo ljubljanskoga kipara Francesca Robbe (**sl. 7** i **9**) – bio je postavljen nedugo prije (1756.). Početkom 19. stoljeća bit će premješten u bočnu kapelu prigrađenu uz južni brod, dotad posvećenu sv. Ivanu Krstitelju, a nakon potresa 1880. godine u crkvu Svetog Križa u Križevcima gdje, kao glavni oltar, stoji i danas.[124] Na mjestima drvenih oltara sv. Franje Asiškoga i sv. Jeronima, riječki će majstor Sebastiano Petruzzi uskoro, prema Krčelićevu opisu, postaviti nove, također mramorne oltare (1780., 1783.), koji će nakon 1880. godine završiti u crkvi sv. Ivana Krstitelja na Novoj vesi u Zagrebu.[125] Nasreću, sačuvao se i prethodni, drveni oltar sv. Jeronima (pripisan kiparu Ivanu Komersteineru), koji je nakon 1783. godine dospio u Jakuševec, gdje – s promijenjenim patrocinijem – i danas stoji kao glavni oltar župne crkve sv. Marka evanđelista.[126] Oltari sv. Doroteje i Deset tisuća mučenika bit će pak, početkom 19. stoljeća (1800.), zamijenjeni manjim mramornim oltarima,[127] koje je, sa svojom radionicom, izveo već spomenuti furlanski arhitekt Andrea Menini.[128] Oba oltara uklonjena su iz katedrale nakon 1880. godine te im se otada zagubio svaki trag.[129]

***

Oltare u crkvenim brodovima ispred korske pregrade naši pisci zatječu na mjestima na kojima će ostati sve do manjih preinaka potkraj 18. stoljeća, tj. njihova uklanjanja iz katedrale na izmaku idućega, 19. stoljeća. Uza zid sjevernoga broda već Pavao Ritter Vitezović spominje tri oltara: titular prvoga (najbližega korskoj pregradi) nije mu bio poznat, pa je ostavio prazno mjesto za njegov naknadni upis. Klobučarićev tlocrt tu bilježi oltar sv. Jurja, no oltar pod tim patrocinijem Vitezović navodi kao sljedeći (tj. na mjestu gdje je kod Klobučarića ucrtan onaj sv. Ivana Nepomuka), a nakon njega još i oltar svetih Fabijana i Sebastijana koji je kao posljednji u sjevernom brodu ucrtao i Klobučarić. Uza stupove (stupce) između glavnoga i sjevernoga broda – ponovno promatrano od korske pregrade – i Vitezović i Klobučarić bilježe oltare sv. Katarine, sv. Emerika i sv. Elizabete. Na suprotnoj strani (između glavnoga i južnoga broda), uz prvi i drugi stupac i Vitezović i Klobučarić bilježe oltare sv. Barbare i Presvetoga Trojstva, dok uz treći stupac, na mjestu na kojemu Klobučarić ucrtava oltar sv. Nikole, Vitezović spominje oltar posvećen sv. Ivanu Krstitelju. Uza zid južnoga broda, od korske pregrade prema ulazu, Vitezović pak nabraja sljedeće oltare: sv. Jakoba, sv. Uršule i sv. Marije Magdalene.[130] Za potonji navodi da je uništen (*destructum est*) te se nalazi u blizini kapele koju je dao podići Ivan Zakmardi, nekoć protonotar Slavonskoga Kraljevstva, a poslije kraljevski namjesnik u Ugarskoj (mjesto za titular kapele ostavio je praznim). Na Klobučarićevu tlocrtu tu su redom ucrtani oltari sv. Jakoba, sv. Uršule (uz ulaz u Zakmardijevu kapelu) te svetih Gervazija i Protazija, a unutar same kapele – prigrađene uz drugi travej broda (promatrano od ulaza) – zabilježen je oltar sv. Ivana Krstitelja. Oltar posvećen sv. Mariji Magdaleni tu je pak ucrtan uz južni zid kapele Blažene Djevice Marije, na mjestu na kojemu i Vitezović i Kovačević, kao i Krčelić, bilježe

122 DOBRONIĆ, 1991, 59. Vidjeti također: KOŽUL, 2006, 120.

123 Zapisnik Vrhovčeve kanonske vizitacije (1792.) – u kojem se nalaže uklanjanje toga oltara – zabilježio je na njemu tek kratki zaziv trojici kraljeva: „Sancti Tres Reges orate pro nobis nunc et in hora mortis nostrae." HR-NAZG-35, KV protokol 2023, *Acta Originalia S. Visitationis*, 60–61.

124 Usp. KLEMENČIČ, 2013, 280 (kat. A40; i navedena literatura).

125 Tijekom preseljenja (1884.) oltari su izgubili svoje atičke zaključke. Fragmenti onoga s oltara sv. Jeronima pohranjeni su u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i obrt. Usp. BARIČEVIĆ, 1990, 93–104; BARIČEVIĆ, 1997, 380–384.

126 Usp. TARBUK, 2016, 78–80 (i navedena literatura).

127 Usp. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 35–36; TKALČIĆ, 1885, 96, 98.

128 Usp. ŠOUREK, 2024.

129 Usp. DOČKAL, 1940, 16.

130 Vidjeti: TKALČIĆ, 1885, 74.

oltar svetih Gervazija i Protazija. Sred glavnoga broda, u blizini ulaza, svi pisci spominju – a Klobučarić ucrtava – slobodnostojeći oltar sv. Mihaela arkanđela.

Nabrajajući spomenute oltare, Pavao Ritter Vitezović uglavnom ne navodi detaljnije podatke o njihovim donatorima ili vremenu podizanja. Pa ipak, uz neke od njih ostavio je zanimljive opaske upućenoga promatrača, pružajući nam vrijedne podatke o starijoj opremi katedrale koja je tada – početkom 18. stoljeća – brojila svoje posljednje dane. Tako za oltar sv. Barbare djevice i mučenice navodi da je izvanredno (*egregie*) oslikan te da su jednakom vještinom oslikana i njegova krila koja se mogu zatvoriti, a bio je postavljen sredstvima nekadašnjega biskupa Luke te poslije obnovljen izvanjskim ukrasima (*ornamentis exterioribus*). Izvješćuje nadalje da je na mjestu staroga oltara sv. Jakoba kaptolski trgovac Leonardo Milpacher, Kranjac (*Carniolus*), nedavno dao postaviti novi oltar s prikazom sv. Marije, koji se doima bogatijim od suhoga zlata (*rudi auro ditior apparet*), no da ga je onaj prethodni nadilazio plemenitošću svojih slika (*picturae nobilitate praestantior fuit*). Zaslugom udovice grofa Franje Ivanovića, Barbare, novopodignut je bio i oltar sv. Uršule, ali Vitezović ističe da je i njega – među poznavateljima umjetnosti (*apud artis peritos*) – uvelike nadilazila vrijednost slikā oltara koji mu je prethodio. Da u svojem sudu nije ostao osamljen, svjedoči pritom piščeva opaska da se dva spomenuta stara oltara (tj. njihovi retabli) s oslikanim krilima i danas mogu vidjeti postavljeni iznad klupa s obiju strana, između glavnoga portala i oltara sv. Mihaela arkanđela. Vitezovićevu je pozornost, naposljetku, zaokupio i potonji oltar s elegantnim i visokocijenjenim slikama (*eleganti pictura in magno praetio habita*) koji zatječe nasuprot ulazu u crkvu, između uglova tornjeva i prvih stupova. S njegove je prednje strane bila slika sv. Mihaela okruženoga anđelima i svetcima, a s druge (začelne), prikaz Posljednjega suda. Vitezović svoj opis zaključuje podatkom da je oltar, zajedno s mramornom menzom, dao podići biskup Luka.

Vitezovićev tekst pruža nam tako letimičan, no svakako dragocjen pogled na krilne oltare s kraja 15. i početka 16. stoljeća (tj. iz vremena biskupā Osvalda i Luke) koji su nekoć krasili unutrašnjost katedrale. Uz, srećom, očuvan triptih Muke Kristove s oltara svetih Gervazija i Protazija, toj virtualnoj galeriji pridružuju se i one nestale: s oltarā sv. Barbare, sv. Jakoba, sv. Uršule i sv. Mihaela. Neobično je pritom da pisac nije zastao i uz drugu – do danas sačuvanu – sliku *Raspeća* (oko 1505.), pripisanu furlanskom slikaru Gianfrancescu da Tolmezzu,[131] za koju se pretpostavlja da je izvorno stajala na oltaru Svetog Križa koji je u katedrali oko 1505. godine također dao podići biskup Luka.[132] Kako se u Vitezovićevo vrijeme na njegovu mjestu

10. Varaždinske Toplice, crkva sv. Martina Biskupa, Francesco Robba, oltar sv. Barbare, 1738., detalj (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2018.)
Varaždinske Toplice, Church of St. Martin the Bishop, Franceso Robba, altar of St. Barbara, 1738, detail, (HRZ Archive, J. Kliska, 2018)

već nalazio novi oltar (prema pisanju Tome Kovačevića, bio je postavljen još 1663. godine), vjerojatno je da se starija slika tada više nije nalazila u crkvi.

Krilni retabli sv. Jakoba i sv. Uršule, nakon Vitezovićeve vijesti o njihovu izlaganju na klupama uz oltar sv. Mihaela, više se ne spominju, a izgubljeni su i oltari koji su ih zamijenili: drveni oltar sv. Jakoba (koji se hipotetski također povezuje s djelatnošću kipara Ivana Komersteinera),[133] u

131 Usp. GAMULIN, 1961, 82–84.

132 Slika je pohranjena u Muzeju bl. Alojzija Stepinca. Usp. MATEJČIĆ, 2011, 124–126. Usp. također: PELC, 2022, 606–609 (i navedena literatura).

133 Usp. TARBUK, 2016, 43.

katedrali se posljednji put spominje u Vrhovčevoj vizitaciji, 1792. godine.[134] Godine 1800. zamijenio ga je mramorni oltar sv. Ivana Nepomuka, nešto prije (1774. – 1783.) podignut u drugom traveju sjevernoga broda katedrale te premješten nakon što je na njegovu mjestu probijen ulaz u novoizgrađenu bočnu kapelu.[135] U Vitezovićevo doba podignut oltar sv. Uršule također se posljednji put spominje 1792. godine (kad se i navodi da je bio podignut 1693.).[136] Iz katedrale je bio uklonjen svakako prije 1856. godine, jer ga Ivan Kukuljevć Sakcinski tu više ne zatječe.

Za razliku od Vitezovića, Toma Kovačević ne upušta se u opise ni u kvalitativne procjene oltarā u brodovima katedrale, no očekivano skrupulozno prenosi podatke o njihovim donatorima.[137] Saznajemo da je oltar sv. Katarine (1660.) dao podići vaškanski arhiđakon i kasniji kanonik kantor, Juraj Mišić,[138] oltar sv. Barbare (1671.) gorički arhiđakon Kristofor Kupinić,[139] a donator već spomenutoga oltara sv. Jakoba bio je kaptolski trgovac Leonardo Milpacher, koji je pokraj njega bio i pokopan. Oltar sv. Uršule podigla je grofica Barbara Želiščević, za spas duše svojega supruga, grofa Franje Ivanovića, pokopanoga u obližnjoj kripti.[140] Oltar sv. Ivana Krstitelja je, zajedno s istoimenom kapelom u kojoj je bio pokopan, dao podići Ivan Zakmardi (Dijankovečki), kraljevski namjesnik, protonotar Hrvatskoga Kraljevstva i podžupan Varaždinske županije.[141] Oltar Presvetoga Trojstva (1663.) darovao je vrbovečki arhiđakon Juraj Harča (kao donatora oltara Presvetoga Trojstva, Harču – doduše kao komarničkoga arhiđakona – spominje i Vitezović),[142] a oltar sv. Emerika (1689.) bio je podignut kamatama iz sredstava samoga oltara.[143] Oltar sv. Jurja podigao je kanonik kustos Ivan Brašić,[144] a oltar svetih Fabijana i Sebastijana – kako pisac navodi, ruševan od starosti – kiparskim je umijećem obnovio Andrija Biankini, apostolski protonotar i prepozit Blažene Djevice od Donje Vaške 1648., dok ga je biskup Petretić posvetio 1652. godine.[145] Oltar sv. Elizabete dao je podići plemeniti Nikola Tribinac sa svojom suprugom Anom Fabri, koja je pred oltarom bila i pokopana,[146] a oltar sv. Nikole biskupa (1654.) Martin Senković.[147] Za pozlatu i polikromaciju oltara sv. Marije Magdalene 1684. godine bilo je isplaćeno sto rajnskih florena iz imovine goričkoga arhiđakona Matije Ledera,[148] dok je donator njegove kiparske opreme ostao nepoznat.[149] (Nejasnim ostaje stoga zašto je Vitezović početkom 18. stoljeća naveo da je taj oltar uništen.) Za oltar sv. Mihaela arkanđela Kovačević navodi da starošću prethodi svima ostalima te je djelo biskupa Luke, koji je 1500. godine naslijedio biskupa Osvalda i stolovao deset godina.[150]

U Vitezovićevu i Kovačevićevu opisu spomenuti drveni oltar sv. Emerika – koji će sredinom 18. stoljeća biti zamijenjen novim, mramornim – dokumentirani je rad Ivana Komersteinera, a djelomično je očuvan do danas, kao glavni oltar kapele svetih Fabijana i Sebastijana u Vurotu. Drveni oltar sv. Marije Magdalene (koji je u katedrali, no na drugom mjestu, 1758. zamijenjen novim, štukomramornim oltarom) dovodi se pak u vezu s istoimenim bočnim oltarom u kapeli sv. Petra u Gotalovcu, pripisanim istome majstoru.[151]

134 HR-NAZG-35, KV protokol 2023, *Acta Originalia S. Visitationis*, 51.

135 Usp. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 36; TKALČIĆ, 1885, 92–93; ŠOUREK, 2024.

136 HR-NAZG-35, KV protokol 2023, *Acta Originalia S. Visitationis*, 52–53.

137 Usp. DOBRONIĆ, 1991, 55–58; KOŽUL, 2006, 116–120.

138 Vidjeti: TKALČIĆ, 1885, 77–78. Ime donatora navodi kao Grga Mišić, a ne – kao Levaković – Juraj Mišić.

139 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 37; TKALČIĆ, 1885, 82. Kao izvor podatka autor u bilješci navodi signaturu prijepisa Levakovićeva teksta u Arhivu tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti: „IV. c. 15."

140 Vidjeti: TKALČIĆ, 1885, 92.

141 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 34; TKALČIĆ, 1885, 92–93.

142 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 37; TKALČIĆ, 1885, 87. Potonji autor izravno se poziva na Levakovićevo djelo, iako se u njemu ne spominje oltar Presvetoga Trojstva, pa vjerojatno misli na Kovačevićev popis oltara pridodan njegovu prijepisu Levakovićeva djela.

143 Ivan Krstitelj Tkalčić prenosi podatke iz sačuvanoga ugovora (HR-NAZG, ACA, fasc. 101, nr. 52) kako su izradu toga oltara, 20. lipnja 1688., dogovorili katedralni kustos Ivan Znika i kipar Ivan Komersteiner, dok je 15. srpnja iduće, 1689. godine, Znika dogovorio njegovu pozlatu i polikromaciju sa slikarom Ivanom Rožmanom. Usp. TKALČIĆ, 1885, 80. Vidjeti i: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 40.

144 Vidjeti: TKALČIĆ, 1885, 89. I tu se autor poziva na Levakovića (koji oltar ne spominje), zacijelo misleći na Kovačevićev popis. I Ivan Kukuljević Sakcinski, „po sviedočanstvu starog jednog rukopisa", pretpostavlja da je oltar podignut sredstvima kanonika Brašića. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 41.

145 Ivan Krstitelj Tkalčić navodi da je kanonik Biankini dao „posadriti i ulaštiti" oltar od pješčenjaka koji je tu stajao još 1548. godine te nastavlja s ikonografskim opisom oltara pozivajući se, ponovno, na Rafaela Levakovića. U Levakovićevu se tekstu taj oltar, međutim, uopće ne spominje, a njegov opis ne nalazimo ni u djelima Vitezovića, Kovačevića i Krčelića.

146 Ne odajući izvor svojega podatka, Ivan Krstitelj Tkalčić navodi da je taj oltar, 29. ožujka 1633., posvetio bosanski biskup (Ivan) Tomko Mrnavić. Izrijekom pak spominje Kovačevićev izvještaj o donatorima oltara, Nikoli Tribincu (Trebincu) i Ani Kovačić (Fabri). Usp. TKALČIĆ, 1885, 81.

147 Vidjeti: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 37; TKALČIĆ, 1885, 88.

148 Vidjeti: TKALČIĆ, 1885, 93–94. Vidjeti i: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 33.

149 Iz Kovačevićeve rečenice „At opus ipsum sculptorium cuiusnam sumptibus promotum sit, in die novissimo patebit", Lelja Dobronić (1991.) zaključuje da će se ime onoga o čijem je trošku izveden skulptorski rad saznati uskoro, dok Stjepan Kožul (2006.) smatra da je skulptorski rad izveden troškom kanonika Matije Ledera. Usp. DOBRONIĆ, 1991, 58; KOŽUL, 2006, 119. U tekstu Martine Wolff Zubović (2010.) donosi se pak precizniji prijevod Irene Bratičević: „A o čijem li će se trošku izvesti skulptorski posao, saznat će se na sudnji dan." To bi moglo sugerirati i da u vrijeme Kovačevićeva opisa (1720.) oltar još nije imao izvedenu skulpturalnu dekoraciju (ili ona još nije bila isplaćena). Usp. WOLFF ZUBOVIĆ, 2010, 148 (bilj. 28).

150 Ivan Krstitelj Tkalčić navodi da je taj oltar bio podignut oko 1503. godine. Usp. TKALČIĆ, 1885, 95.

151 Usp. BARIČEVIĆ, 2008, 68; TARBUK, 2016, 67–70, 73–78. Ta pretpostavka nije, međutim, potvrđena provedenim arhivskim istraživanjima. Usp. WOLFF ZUBOVIĆ, 2010, 147–150 (i navedena literatura).

Dok Vitezovićev rukopis čitatelju pruža uvid u stariji inventar katedrale i njegovu percepciju u očima suvremenikā, a onaj Kovačevićev nîz podataka o donatorima pojedinih oltara, Baltazar Adam Krčelić ponajbolje razjašnjava njihov razmještaj i prostorne odnose unutar crkve. Opisuje pritom oltare koje će uskoro, tijekom svoje vizitacije (1792.), tu zateći i biskup Maksimilijan Vrhovac, a na već spomenuti tlocrt uskoro ih (1794.) ucrtati geometar Franjo Klobučarić. Većina njih u katedrali će ostati sve do obnove potkraj 19. stoljeća te kao cjelovita djela (premješteni u druge crkve) ili u svojim (mahom kiparskim) fragmentima opstati do danas. Uza stupove koji podupiru svod, Krčelić spominje elegantne mramorne oltare sv. Katarine, sv. Barbare, sv. Emerika i Presvetoga Trojstva, kao i one posvećene sv. Elizabeti i sv. Nikoli, koje označava kao „operis plastici". Prva četiri oltara stajala su naizmjence uz drugi i treći par stupova između glavnoga broda i bočnih brodova: oltari sv. Katarine i sv. Barbare (nakon 1728., **sl. 10**) smješteni uza prvi par stupova do korske pregrade (kao i već opisani oltar Svetog Križa koji je stajao pred njezinim središnjim dijelom) djela su ljubljanskoga umjetnika Francesca Robbe,[152] a s njegovom radionicom, tj. nasljednicima, dovode se u vezu i spomenuti oltari sv. Emerika (posvećen 1760.; nakon 1880. glavni oltar u crkvi sv. Ivana Krstitelja na Novoj Vesi u Zagrebu) i Presvetoga Trojstva (očuvane skulpture izložene u Muzeju grada Zagreba), postavljeni uza srednji par stupova.[153] Oltari sv. Elizabete (1757.) i sv. Nikole (1756.) – uz par stupova najbliži ulazu – bili su pak izvedeni tehnikom štukomramora. Nakon potresa 1880. godine, prvi je oltar prenesen u župnu crkvu Presvetoga Trojstva u Moravču, gdje je neko vrijeme služio kao glavni oltar, da bi uskoro bio uklonjen i izgubljen, a njegovi su drveni kipovi danas pohranjeni u Dijecezanskom muzeju Zagrebačke nadbiskupije. Oltar sv. Nikole – s novom oltarnom palom i bez izvorne kiparske opreme – danas se nalazi u kapeli sv. Antuna Padovanskoga u obližnjem Blaškovcu, dok se jedna od njegovih asistentskih drvenih skulptura (*Sv. Jeronim*) čuva u zagrebačkom Dijecezanom muzeju.[154] Elegantni mramorni oltar sv. Mihaela arkanđela, koji Krčelić spominje sred glavnoga broda, na tom je mjestu 1726. godine bio podignut sredstvima kanonika Mihaela Vrbanića,[155] zamijenivši onaj iz vremena biskupa Luke. Poslije je (1800.) premješten u kapelu prigrađenu sjevernom brodu katedrale,[156] a nakon njezina rušenja (poslije potresa 1880. godine) u župnu crkvu Uznesenja Marijina u Žakanju.[157] Njegova bogata kiparska oprema (koja obuhvaća i mramorne skulpture sv. Josipa i sv. Mateja, pohranjene u zagrebačkom Dijecezanskom muzeju) pripisana je venecijanskom kiparu Alviseu Tagliapietri (**sl. 11**). [158]

11. Žakanje, crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, Alvise Tagliapietra, Immaculata, detalj oltara sv. Mihaela iz zagrebačke katedrale, 1726. (snimka: D. Šourek)
Žakanje, Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, Alvise Tagliapietra, Immaculata, detail of the Altar of St Michael from the Zagreb cathedral, 1726 (D. Šourek)

152 Nakon potresa 1880. godine, oba su oltara prenesena u župnu crkvu sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama, a mramorni kipovi sv. Franje Saleškoga i sv. Andrije s oltara sv. Katarine u župnu (danas katedralnu) crkvu Uzvišenja Svetoga Križa u Sisku, gdje se nalaze i danas. Tri anđela na atici oltara sv. Barbare pripisana su padovanskom kiparu Jacopu Contieriju. Usp. KLEMENČIĆ, 2013, 271–272 (kat. A20, A21, A22; i navedena literatura).

153 Asistentske skulpture oltara sv. Emerika pripisuju se Francescu Rottmanu, a one oltara Presvetoga Trojstva drugom, anonimnom, suradniku Francesca Robbe. Usp. KLEMENČIĆ, 2013, 168. Podatak o posveti oltara sv. Emerika donosi: TKALČIĆ, 1885, 80.

154 Usp. ZAJEC, 2011, 178–180 (i navedena literatura).

155 Usp. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 35; TKALČIĆ, 1885, 90–91. Oba autora, zbog pogrješnoga čitanja natpisa na atici, navode da je oltar bio podignut 1776. godine. Usp. također: DOBRONIĆ, 1991, 54, 58 (pogrješkom zamijenjen s oltarom Ukazanja sv. Mihaela arkanđela).

156 Usp. TKALČIĆ, 1885, 90–91; ŠOUREK, 2024.

157 O sudbini oltara usp. ŠOUREK, 2016a, 181–188 (i navedena literatura). U radu iznesenu pretpostavku da je stražnji dio oltara bio izrađen od drva (te poslije, kao oltar sv. Valentina, rekonponiran u župnoj crkvi u Žakanju), čini se, valja opovrgnuti.

158 Usp. BARIČEVIĆ, 1987 [1983], 61 (kat. 46S i 50S); BARIČEVIĆ, 1991, 80; BARIČEVIĆ, 1994, 340 (kat. 14 i 15). Usp. također: KLEMENČIĆ, 2006 [2008], 267.

12. Branko Šenoa, *Pogled na staru katedralu i obelisk biskupa Alagovića (prije 1875.)*, 1910. – 1920., bakropis (MGZ 1271)
Branko Šenoa, *View of the old cathedral and the obelisk of Bishop Alagović (before 1875)*, 1910–1920, etching (MGZ 1271)

Uza zid južnoga broda Krčelić zatječe – kako navodi, mramorni – oltar sv. Marije Magdalene, prigrađenu kapelu sv. Ivana Krstitelja te oltare sv. Uršule i sv. Jakoba, između kojih su pak bile ispovjedaonice. Kratak opis južnoga broda završava spomenom vrata koja su vodila u (južni) toranj, a nalazila su se u blizini spomenutoga oltara sv. Nikole. Očito je da pisac oltare u južnom brodu nabraja od zapada prema istoku, no pomalo zbunjuje da, kao prvi među njima (kao i njegovi prethodnici Vitezović i Kovačević), spominje onaj sv. Marije Magdalene. U međuvremenu je, naime, 1758. godine bio podignut novi oltar posvećen toj svetici, no on se, i u Vrhovčevoj vizitaciji (1792.)[159] i u opisima Ivana Kukuljevića Sakcinskoga (1856.) i Ivana Krstitelja Tkalčića (1885.), navodi u kapeli sv. Marije,[160] na mjestu starijega oltara svetih Gervazija i Protazija. Novi, mramorni oltar posvećen tom svetačkom paru bit će pak iste, 1759. godine posvećen na ranijem mjestu oltara sv. Magdalene (tj. na početku južnoga broda).[161] Tu se prvi put susreće u tekstu Vrhovčeve vizitacije,[162] a poslije i u djelima spomenutih pisaca.[163] Prema pisanju Ljudevita Ivančana i Kamila Dočkala, poslije potresa 1880. godine bio je prenesen u Granešinu,[164] no u tamošnjoj mu župnoj crkvi (podignutoj između 1885. i 1886. godine) nema traga.[165] Sačuvani su, međutim, njegovi asistentski mramorni kipovi sv. Dominika i sv. Tome

159 HR-NAZG-35, KV protokol 2023, *Acta Originalia S. Visitationis*, 46.

160 Usp. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 33–34; TKALČIĆ, 1885, 74–76.

161 Usp. TKALČIĆ, 1885, 94. Vidjeti također: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 36.

162 HR-NAZG-35, KV protokol 2023, *Acta Originalia S. Visitationis*, 54–55. U istom tekstu spominje se i oltar svetih Gervazija i Protazija u kapeli sv. Marije, na strani Evanđelja oltara sv. Marije Magdalene, no – kako se navodi – cijeli podignut od dasaka, bez menze, podnožja, stuba i svega ostaloga potrebnog oltaru. Pisac nastavlja da se zapravo i ne radi o oltaru, nego o *ormaru* sastavljenom od ostataka staroga oltara. Opisuje krilni retabl oltara u čijem je središtu bio prikaz Raspeća, pa je vjerojatno riječ o djelu koje su tu zatekli i opisali još Levaković i Vitezović (a potonji ga i pripisao Albrechtu Dürreru). Usp. HR-NAZG-35, KV protokol 2023, *Acta Originalia S. Visitationis*, 47–48.

163 Usp. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 36; TKALČIĆ, 1885, 94.

164 Usp. IVANČAN, 1932, 243; DOČKAL, 1940, 13.

165 Usp. DAMJANOVIĆ, 2011, 369–370.

Akvinskoga (Zagreb, Nadbiskupski dvor), koji – iako je podizanje oltara još 1729. (te ponovno 1738.) godine bilo ugovoreno s Francescom Robbom – kvalitetom zaostaju za djelima toga kipara.[166] Drugu nedoumicu izaziva Krčelićev navod da je oltar sv. Marije Magdalene izrađen od mramora, jer je onaj koji Vrhovac, Kukuljević Sakcinski i Tkalčić zatječu u kapeli sv. Marije – a koji je 1883. godine poklonjen župnoj crkvi sv. Ilije u Maji – izrađen od gipsa (tj. štukomramora).[167] Očito je stoga da je pisac, sjećajući se starijega razmještaja oltara sv. Marije Magdalene i svetih Gervazija i Protazija, pogrješkom zamijenio njihova mjesta.

Opis sjevernoga broda Krčelić pak počinje spomenom malenih vrata koja u crkvu vode ispod kora, u blizini oltara sv. Doroteje, te nastavlja (spuštajući se prema zapadnoj strani, tj. glavnom ulazu) mramornim oltarom sv. Jurja i bl. Augustina (Kažotića) te onih posvećenih sv. Ivanu Nepomuku i svetima Fabijanu i Sebastijanu. Oltar sv. Jurja i bl. Augustina Kažotića (1741. – 1749.) izveo je riječki kipar Antonio Michelazzi, a nakon potresa 1880. godine premješten je u župnu crkvu bl. Augustina u Lupoglavu pokraj Dugoga Sela.[168] Oltar sv. Ivana Nepomuka u katedrali je prvi zabilježio upravo Baltazar Adam Krčelić. Mogao je biti postavljen tek nakon beatifikacije (1721.), odnosno kanonizacije (1729.) toga svetca,[169] te je po svoj prilici bio izrađen od drva. Ubrzo nakon izdanja Krčelićeva djela (1774.), majstor Franz Pack iz Graza počeo je s podizanjem novoga, mramornog oltara sv. Ivana Nepomuka koji će poslije (1783.) dovršiti riječki kipar Sebastiano Petruzzi. Godine 1883. oltar je darovan župnoj crkvi u Glini te je teško stradao u njezinu razaranju tijekom Domovinskoga rata.[170] Uz oltar svetih Fabijana i Sebastijana povezane su, pak, određene nedoumice. Levaković ga (kao ni ostale oltare u crkvenim brodovima) ne spominje, a Vitezović, Kovačević i Krčelić ne navode materijal od kojega je izrađen. Tek kanonska vizitacija iz 1792. godine navodi da je od gipsa (*gypsata*), što je termin koji se na drugim mjestima pojavljuje pri opisu oltara izrađenih tehnikom štukomramora. Uz opis oltara, tu se navodi i da ga je vlastitim sredstvima dao postaviti biskup Juraj Branjug (*Posuit aram hanc Georgius Branyugh episcopus quondam zagrabiesnsis sumptibus propriis […]*), a u gornjem je dijelu bio obilježen i njegovim grbom, bez natpisa (*scuto gentilitio Branyughiano sine inscriptione*).[171] Ivan Kukuljević Sakcinski (1856.) piše da je izrađen od bijeloga mramora te – zacijelo temeljem Kovačevićeva rukopisa – nastavlja da je to ostvareno troškom kanonika Andrije Biankinija 1648. godine. Isto ponavlja i Ivan Krstitelj Tkalčić (1885.), no uz pojašnjenje da je Biankini dao „posadriti i ulaštiti" stariji oltar. Vjerojatno je stoga da oba pisca iz 19. stoljeća promatraju oltar izrađen od štukomramora, čije bi vrijeme nastanka valjalo pomaknuti u prvu polovicu 18. stoljeća, tj. u vrijeme biskupovanja Jurja Branjuga (1723. – 1748.). Oltar je uklonjen u obnovi katedrale nakon potresa 1880. godine te mu se potom zagubio svaki trag, no moguće je da su mu nekoć pripadali mramorni kipovi sv. Ignacija i sv. Franje Ksaverskoga, danas smješteni na konzolama pjevališta kapele sv. Martina u zagrebačkoj Vlaškoj ulici.[172] Tkalčić naime bilježi da su se, uz druge skulpture, na njemu nalazili i „kameni kipovi sv. Ignjata Loyole i sv. Franje Ksaverija".[173] Kako sačuvani mramorni kipovi upućuju na određene srodnosti s djelima Antonija Michelazzija, kao vremenski okvir njihova nastanka moguće je predložiti peto desetljeće 18. stoljeća, kad je kipar bio zaposlen na oltaru sv. Jurja i bl. Augustina Kažotića u zagrebačkoj katedrali. Opis sjevernoga broda Krčelić završava spomenom vrata koja su vodila u drugi (sjeverni) toranj – za koji navodi da još nije obnovljen (*quae necdum reposita est*) – te crkvenih klupa razmještenih uza zid s obiju strana glavnoga ulaza.

***

Vremenski posljednji ovdje predstavljen opis katedrale, Baltazar Adam Krčelić zaključuje kratkom opaskom da je sastavio tek jednostavan izvještaj o bazilici čija bi potanka povijest ispunila cijeli svezak. I zaista, već će od sredine 19. stoljeća taj iznimni spomenik sve više privlačiti pozornost istraživača koja je – uz brojne studije – urodila čak četirima objavljenim monografskim obradama: Ivana Kukuljevića Sakcinskog (1856.), Karla Weissa (1860.), Ivana Krstitelja Tkalčića (1885.) te Ane Deanović i Željke Čorak (1988.). Svi navedeni autori, kao i mnogi drugi, izravno su ili neizravno svoja saznanja crpili, a promišljanja temeljili, na djelima davnih prethodnika. Nadamo se da će njihov komparativni prikaz predočen u ovom prilogu pridonijeti odgovoru i na pokoje neodgovoreno ili još nepostavljeno pitanje (sl. 12). ■

166 Usp. KLEMENČIČ, 2013, 78, 168, 282 (kat. B9).

167 Usp. ZAJEC, 2011, 180.

168 Usp. ŠOUREK, 2007, 153–166 (i navedena literatura).

169 S oprezom valja stoga uzeti tvrdnju Ivana Kukuljevića Sakcinskog, da je oltar izrađen još 1720. godine, troškom kanonika Tome Kovačevića. Usp. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 36. O ikonografiji sv. Ivana Nepomuka u hrvatskoj umjetničkoj baštini, vidjeti: CVETNIĆ, 2008, 161–167.

170 Usp. BARIČEVIĆ, 1997, 376; ZAJEC, 2016, 218–219.

171 HR-NAZG-35, KV protokol 2023, *Acta Originalia S. Visitationis*, 61–62. Kukuljević Sakcinski, vjerojatno pogrješno, navodi da je riječ o grbu kanonika Biankinija. Usp. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 41.

172 Usp. ŠOUREK, 2016, 321.

173 Usp. TKALČIĆ, 1885, 91. U tekstu kanonske vizitacije ne piše detaljnije o materijalu od kojega su izrađeni ti kipovi, dok Kukuljević Sakcinski navodi da su „iz sadra". Usp. HR-NAZG-35, KV protokol 2023, *Acta Originalia S. Visitationis*, 62; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 41.

PRILOG 1: Pavao Ritter Vitezović, De Zagrabiensi episcopatu, Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zbirka rukopisa i starih knjiga (R 3454), fol. 62r–66r.

Cap. VII. De structura hujus basilicae

Larga quidèm naratione Zagrabiensis basilicae structuram descripsit Vinkovitius, non tamen cum ea perfectione, quam post illius obitum consecuta est dicta Ecclesia. Nos igitur ejusdem statum stylo magè compendioso, pleniore tamen exegesi recensebimus.

In ipso monticuli Zagrabiensi in quo civitas erat sita, defectu ad meridiem, exporrectaque versùs orientem parte Basilica Zagrabiensi aedificata est, versùs itidem orientem positu directa. Tota ex quadratis, beneque elaboratis lapidibus extrinsecus unà et intrinsecus constructa, fulchris sive columnis quadratis, cum muri penè altitudine elevatis, viginti externè firmatur. Habet etiam turriculas cocleatas tres, per quas intrinsecus ad summitatem ipsius templi graditur. Duas verrò turres majores internè ad occidentales angulos aedificatas. Quarum dextra sive aqulionaris hactenùs imperfecta, cum ipso ecclesiae muro & fornice definit. Altera meridionalis, à Vinkovichio primum imposita est, sumptibus Ergelianis inchoata & promota.

Columnas egregiè validas arteque studiosa elaboratas intus habet octodecim, altam absidem sustinentes: quibus in duas series per longum ordinatis ecclesia in tres naves partitur media exteris duabus cùm longiore tum ampliore quoquè. In hac etiam sanctuarium est: ipsum tabernaculum, opere mirifico ad latus arae dextris parieti adlaboratum: expensis Osvaldi & fratris ejusdem Joannis episcoporum factum.

Choro per totam latitudinem in medio dividitur ecclesia, lapideis columnis affabrè constructo. Cui ad borealem plagam impositum est organum.

A choro ex utroque latere ad tertiarum columnarum finem incipiunt stalli, pro flexu consessusque canonicorum, lignei quidèm, artificiosè tamen excisi, varias figuras artem pictoriam repraesentantes. [*dodano:* Pinnis altis desuper tectus. & frequenti Osvaldi episcopi stemmatae, ac auro elaboratus.] In medio intra bina ostia sub ipso choro thronus episcopaslis est ... gradibus elevatus ex lapide polito erectus: Superior ejus pars ex ligno quidèm est, artificiosè tamen confecta, nec non colloribus & auro illuminata. Hanc postquam Borkovitius episcopus cum caeteris etiam stallis à vetustate Osvaldiani operis reparavit, propriis etiam insignibus memorabilem effecit. [*dodano:* In dextro ab episcopi sede angulo praeposito majori, et in sinistro lectori stallus est. Atque li tres, episcopus videlicet praepositus major & lector è sedibus suis aram recta prospiciuntur ceteri canonici è converso se invicem respiciunt, trium superiorem occulis expositi.]

Stalis canonicorum gemino gradu elevatis, alii subditi sunt, pro reclinatione praebendariorum ejusdem, et canonicorum Chasmensem ecclesiarum.

In media praesbiterii hujus arae tres pultei sunt, ad quos tam canonici quam praebendarii, & clerici studentes (seminaristas vocant) psalmos & hymnos decantant.

Stalli tapetibus ingentibus perpetuò teguntur: qui ex Osvaldi supellectile supersunt, ùt insignia eiusdem intrtexta demonstrunt.

In aliis item duobus (ùt vocant) navibus, à choro pariter stalli sunt: sumptibus utplurimùm Osvaldi & Lucae praesulum egregio, ac penè ut priores, artificio elaborati. Quos certis festivitatibus, & diebus singularium precum canonici solent considere. Non tamen tot numero sunt, ob aras, quae à lateribus extant.

Cathedram, sive suggestum, ex qua divinum verbum singulis domenicis et aliis solemnioribus atque à populo observatis diebus absque intermissione annuntriatur, habet speciosissimam, ex marmore diversorum colorum, & figuris elaboratam, sumptibus Ioannis Znikae custodis non pridem erectam: mediae intra templi portam & chorum applicatam.

Baptisterium nullum habet, pro administrationè baptismi. Quatuor enim ecclesiae parochiales basilice huic vicinae sunt. Ecclesia B. Mariae Virginis in Vico abbatiali nunc dicto; S. Ioannis Baptistae in Vico novo; S. Marci Evangelistae in Civitate Montis Grech, & S. Petri Apostoli in Vico Latinorum. In quibus quatuor parochialis ecclesiis Sacramentum baptismatis à propriis parochis administratur, cum aliis à parocho de lege & more administrandis.

Pro poenitentium confessionibus excipiendis habet cancellos: quos, à quondam tempo jussu modo praesidentis antistetis, canonici & viciniores tres antelati parochi singulis diebus ferialim confident, confessiones exaudituri; cum potestate, absolvendi poenitentes etiam à episcopo reservatis. Hic addit sui temporis consuetudinem Vinkovitius, nunc absolutam, inquiens; In festis autem solemnioribus (quibus concursus fit magnus populi confitentis) tunc omnes ferè canonici, imò & ipse praelatus, audit, in quantum curae aliaeque permittunt.

Fenestras longas habet eclesia haec … rotundas … Et quamvis majori parte non Aquilonares duncapat, sed & meridionales, obventorum impetum, obstructa sint: lucidissima nihilominus est.

Omnes autem parietes una & columnae totius ecclesiae rubeo colore illiniuntur exceptis fornicibus, qui tantùm albi sunt.

Longitudo hujus templi ad … pedes geometricos excurrit: latitudo … altitudo vero … Turris autem murus (non pensata utriusque coppulae altitudine) …

[*dodano:* Sacristiam, sive sacrarium habet dupplex; anterius quidem interiore majus, ob auctionem longitudinis ab episcopo Borkovitio factae: à boreali plaga ecclesiae adhaerens; ubi primam monasterii episcopalis ecclesiam fuisse, ante diximus.

Cap. VIII. De aris hujus ecclesiae

Triginta habet altaria Basilica Zagrabienisis ordine spatioque ab invicem commodè disposita, hoc situ atque sub hisce titulus.

In sanctuario majori ara major est sub nomine D. Stephani Regis Vngariae nobilissima: de qua capitulo sequenti specialiter. A dextro hujus arae majoris latere, extra peristilos, ara Caenae Dominicae, sive Corpus Christi, à sinistro ara B. Lucae Evangelistae, positae sunt non pridèm, utraque ex polito marmore, opere mosaico elaborata. Haec sumptibus Thomae Augustich, electi olim episcopi sibenicensis: illa aere Joannes Znika ecclesiae huius custodis, itidemque electi episcopi sibenicensis. In dextra navi ecclesiae qua sacrario jungitur tres itidem arae sunt, omnes item novae, per antiquarum depositionem. Harum prima, ipsaque aliis major, sub memoria S. Ladislavi Regis Slavoniae Apostoli, ā Ioanne Babich, lectore quondam & electo scardonensi episcopo erecta est: altera sub titulo Conversionis S. Pauli Apostoli, per Stephanum Dojçich praepositum chasmensis et electum corbaviensem: tertia sub nomine Sanctorum omnium, curante olim …

In sinistra sive meridionali nave tres itidem arae pari ordine situper visuntur; quarum superior, sive major, B. Mariae Virginis nuncupata est, Michaëlis Boczak, olim prapositi majoris legato facta: altera marmorea SS. Cosmae et Damiani Martyribus, à … de novo posita. Tertia Gervasio et Protasio Martiribus … non pridèm renovata, et hac quidem Christi Domini latrones inter crucifixi effigie, ab Alberto Dierer olim depicta, perquam nobilis et pretiosa est. Sub chori fornice quinque arae sunt:
prima S. Archangeli Michaelis apparitioni
secunda S. Francisci Confesoris,
tertia Sanctissimae Crucis,
quarta Sancti doctoris Hieronimi,
quinta Undecim Millium Martyrum à Georgorio Orehovaçki cantore, venerationi restauratae.

Iuxta parietem aquilonarem à choro procedendo tres consequens arae sunt.
prima S. …
secunda S. Georgii Militis & Martiris,
tertia SS. Fabiani & Sebastiani devotioni sacrae.

Columnis dextri lateris haec adhaerent altaria:
primum S. Catharinae Virginis & Martiris …
secundum S. Emerici Ducis …
tertium S. Elisabethae Reginae …

Sinistris a choro ad portam descendo lateris columnae haec altaria tenent:
prima, S. Barbarae Virginis & Martiris egregiè depictum, suisque tabulis pari arte depictis clausibile, sumptibus olim episcopi Lucae positum: postea ornamentis exterioribus renovatum expensis …
secunda, SS. Trinitatis: quam de novo erexit Georgius quondam Harcha canonicus zagrabiensis archidiaconus camarcensis.
tertia S. Ioannis Baptistae …

Meridionali parieti arae sequentes adstant, ex qua supra serie dispositae.
Prima, ubi qondam S. Jacobi Apostoli fuit, imaginis B. V. Mariae … à Leonardo Milpocher Carniolo mercatore capitulari, nuper constituta est: haec rudi auro ditior apparet, illa picturae nobilitate praestantior fuit.
Secunda, Beatae Vrsulae Virginis et Martyris: quam novam fieri fecit Barbara vidua quondam Francisci comitis Ivanovich; sed et hanc prioris picturae valor apud artis peritos longè superat. Quae memoratae duae arae vetustae in tabulis clausibilibus depictae, nunc supra stallos, intra portam majorem & altare S. Michaelis Archangeli, ex utraque parte dispositos, visuntur.
Tertium sub nomine S. Mariae Magdalenae destructum est, ob capellam, quam Ioannes Szakmardy Regni Slavoniae magister olim prothonotarius postea personalis praesentiae regiae in judiciis per Vngariam locumtenens, sub nomine …

Ara S. Michaelis Archangeli, stat media intra turrium angulos & primas cunti sursum columnas, per

majorem portam intrantibus prima opponitur, eleganti pictura in magno praetio habita. Prima quidem facies (nam & ipsa tabularis est) S. Michaelem diversosque angelorum choros & sanctam ordines exhibet, altera sive posterior, Extremum Judicium. Et haec quoque à Luca episcopo, unà cum suo marmores altari erecta est.
In sacrario interiori ara est ...
...
In exteriori S. Petri Apostoli

In choro quidèm ara SS. Trium Regum, sed portatilis est, pro episcoporum commodo. Quam Alexander episcopus novam fecit, eique hunc versiculum subscripsit.

Omnes autem praemissae arae habent sua ornamenta decentia, imò pleneque beneficia sibi annexa, ex quod redditibus sacra frequentur in iisdem praeguntur, ad laudem Omnipotentis, vivorum per ac defunctorum salutem. Haec de numero et situ atque nominibus altarium Ecclesiae Zagrabiensis nunc de altari majori.

Cap. IX. De magnitudine ac praestantia summae arae

Magnitudo (inquit Vinkovitius) altaris majoris Ecclesiae Cathedralis Zagrabiensis esset tanta, quantam ego praesentium scriptor peragrando provincias Transylvaniam, Hungariam, Austriam, Styriam, Carinthiam, & parte Italiae Romam usque, in omnibus dictis provinciis, sed nec in ipsa Roma viderim majorem, quodvis vidi sumptuosiorem quae videlicet majoribus & pluribus expensis facta fuisset, ast non tantae magnitudinis, qua ritè esset Zagrabiensis.

Latitudo dicti altaris majoris Edcclesiae Zagrabiensis in majori sanctuario mediae navis posito tanta est ut ab uno pariete versus meridiem, ad alium versis septentrionem posito, sese extendat, tabulas quam altas duplices habeat, sequentia indicant.

Altitudo ejus (sumpto altari lapideo cum tabulis arte elaboratis) pro uno altari, ejus altitudo à terra recipiendo, usque ad testudinem in summitate positam pertingit, ita quod caput imaginis Cricifixi ex ligno polito elaborati lapides ipsius absidis sive testudinis elaboratos attingit. In qua altitudine orgiae sive pedes mathematici reperiuntur. In quo altari (uti jam dictum est) dupplices sunt tabulae altae, unae quae fixae semper manet, aliae quae aperiuntur & clauduntur. Illae etiam magno artificio elaboratae, & nobilis coloribus depictae, auroque per omnia deauratae.

His praemissis de pulchritudine illius restat dicendum. Pulchritudo altaris deducitur ex proportione sculpturae sculptoris, picturae pictoris, decoloratione & inauratione. Si spectemus propportionem secundum debitas illius circumstantias, illa ex omni parte adhibita censetur. Sculpturae in hoc altari nobiles artificio magnae elaboratur, tam in imaginibus, quam laschiniis, sive lemniscis variis decoloratis & inauratis. In corpore tabulae hujus altari altissimae elaborata est concavitas coelum repraesentans, in qua desuper posita est Deum patrem repraesentans, circa illum angeli cherubini, Spiritus quoque Sancti persona, per speciem columbae repraesentata. Super Beatae Mariae Virginis imaginem, Christum in manibus tenens, per modum sessionis, quasi videlicet sederet, posita est. Christi pueruli imaginem in manibus super cussino pedem tenentis, quam cussinum in genibus Mariae Virginis locatum esset. Virginis facies elegantissimam formam expansis capillis prae se fert. Sub pedibus Virginis sculpta insignia Hungariae sita existant. Ad latus Virginis dextrum imago S. Stephani Regis Hungariae, ad latus sinistrum Imago D. Ladislavi Regis pariter Hungariae assisterent, Stephani imago pomum cruce desuper insignitum, mundum seu territorium suorum regnorum repraesentans, in manu sinistra, in dextra autem sceptrum regale teneret. Sancti autem Ladislai imago manu sinistra ad arma ad gladium posita esset, dextra autem securim bipennem teneret. Vtriusque reges sculpti, caput corona redimitum esset. Vestimenta quoque utriusque pulchrè elaborata, decolorata & inaurata essent, facies etiam Ladislai Regis, Stephani verò vultus minus, quàm decuisset sculpta et depicta esset. Concavitas autem illa tota, coelum preraesentans, esset caeruleo colore decolorata (stellisque illustrata). Sub pedibus, sive basi praescriptarum imaginum appositum esset carmen tale.

Supra ipsam concavitatem coelum repraesentantem est etiam alia minor concavitas, quasi coelum minus repraesentans, coelestino pariter colore decolorata, in qua imago Christi magna sculpta quidem posita est, manus habens ligatas, pallium ad partes retrorsus dorsales, habens, alias ad partes ventrales, nuda conspicitur, praeter foemuralia, qua mappa arte elaborata, decolorata et inaurata tecta conspiciuntur. Haec imago coronam spineam in capite gestat. Quae a latere habet duos angelos sculptos, unum a dextris, alterum a sinistris, fimbriam palii ex humeris Christi imaginis ejusdem dependentis, in manibus tenentes. Sub pedibus autem tam pratactae Christi imaginis, quam angelorum, tabula elaborata, dealbata inserta esset, in qua verba haec ECCE HOMO, inscripta essent. Ad partem autem ejusdem imaginis Christi extra ipsum spheram coelum repraesentantem Annuntiatio

sculpta esset, opificio nobilissimo, a dextris Mariae Virginis (ad pulpitum flectentis), a sinistri angeli annuntiantes imago, utraque pulcherrime elaborata et decolorata et inaurata extaret. Ad partem dictarum imaginum, in extremitate altaris, lemnisci sive lasciniae affabre factae, quas commune rosas vocant. Supra autem imaginem Christi praedictam, quae heret subscriptionem (Ecce homo) esset imago Crucifixi, sculpta quae capite ipsam testudinem attingeret, vitem sculptam, decoloratam et inauratam a sinistris et dextris habens, in qua a parte dextra imago Beatae Virginis, et a sinistra sancti Joannis Evangelistae sub cruce stantium. Altare tam in ipsa facie, quam etiam in ipsis extremitatibus, fasciolis, columnis coloratis, deauratis, nobilissime sculptis esset decoratum. Ex quibus cunctis praemissis, magnitudo, latitudo et altitudo, pulchritudo quoque dicti altaris majoris cognosci potest magna ex parte, major ex visione. Hactenus prolixe Vinkovitius. Superest omissa quedam paucis addere: cum secus nihil reperiamus innovatum.

PRILOG 2: Toma Kovačević, De Aris in Ecclesia Cathedrali Zagrabiensi in anno 1720 existentibus (dodatak u: *Historiola Episcopatûs, & Dioecesis Ecclesiae Zagrabiensis. Authore Fr. Raphaële Leuakouich Franciscano huius Ecclesiae olim Canonico, & Archidiacono Cathedrale*), Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (IV c 15), fol. 11r–12r

Prima dignitate, & magnificentiâ, est ara maior, sub invocatione D. Stephani Vngariae Regis: cuius universos sumptus Benedictus Vinkovich episcopus zagrabiensis in certo suo opusculo manu propria scripto, reducit ad summam quator mille Rhenensium. Fabro lignario scribit datos Rhenensesium 900. Pictori totidem. Pro coloribus & bitumine Rhenensium 400. Pro deauratione aureos 400, qui tunc per Rhenenensium 3 comparati constituebant Rhenensium 1200, & residuum in diversa alia accessoria expositum fuit. Quanquam verò honor erectionis huius arae deferatur communiter Francisco Erghelio antistiti zagrabiensi, ipse tamen Vinkovich, qui tunc in Capitulo fuit, ab eo non nisi solos memoratos aureos 400 contributos, & reliquum à diversarum aliarum eleemosynarum concursu accessisse notat. Consumatum autem est huius magnificae arae opus anno reparatae salutis [...].

Succedit ara lateralis Coenae Domini, quam in sanctuario marmoream Joannes Znika electus episcopus sibenicensis, abbas SS. Trinitatis de Petri Varadino, custos & canonicus zagrabiensis propriis sumptibus in anno 1703 vivens posuit, expositis ad eam Rhenensibus 1400.

Tertia ara D. Lucae in sanctuario similiter marmorea & lateralis surrexit posthumis expensis Thomae Augustich electi episcopi sibenicensis, abbatis Benedictionis Dei, achidiaconi camarcensis, & canonici zagrabiensis. Pro cuius opere executores anno suprascripto 1703 dederunt Rhenensibus 1400.

Quarto loco ponitur ara sub patrocinio D. Ladislai Vngariae Regis, quam in anno 1690 fieri curavit Joannes Babich electus episcopus scardinensis, abbas B. V. de Gotto, lector & C[anonicus] Z[agrabiensis] datis fabro lignario Rhenensibus 650, & pictori Rhenensibus 1000.

Quinta ara honori Omnium Sanctorum dicata, Stephani Doichich electi episcopi corbaviensis, abbatis S. Helenae de Podborie, praepositi chasmensis, & canonici zagrabiensis sumptibus erecta in anno 1694.

Sexta ara S. Pauli Apostoli titulo gaudens recognoscit se elevatam à pia manu Andreae Supanich archidiaconi Bexin & canonici zagrabiensis anno 1646.

Septimo loco statuitur ara Virginis benedictae cultui dedicata, quam post fata Michaëlis Boczak praepositi maioris, abbatis B. Margaritae de Bela, gubernatori Auranae, & canonici zagrabiensis executores, de illius facultatibus in anno 1688 erexerunt, expositis Rhenensibus 2547.

Octava ara patrocinium habens SS. Cosmae & Damiani MM. Sumptibus Matthiae Szlovenchich praepositi colocensis, lectori & canonici zagrabiensis ex marmore nigro ad perfectionem deducta est in anno 1673.

Nona ara SS. Geruasii & Protasii MM. vetustate attrita posthumis expensis Joannis Missich cantoris & canonicis zagrabiensis renovata est in anno 1673.

Decimam aram ad honorem SS. X millium militum fieri fecit Petrus Orehovachky archidiaconus chasmensis & canonicus zagrabiensis in anno 1685.

Vndecima ara, quam titulus Doctoris maximi ornat, à pia munificentia Matthiae Mogorich archidiaconi goricensis & canonici zagrabiensis totale beneficium accepit in anno 1691.

Duodecima ara Sacratae Crucis Christi venerationi consecrata benefactorem sui operis profitetur Georgium Harcha archidiaconum vrboczensis & canonicum zagrabiensis anno 1663.

Decima tertia ara à D. Francisco Seraphico nomen sortita, circa annum [...] propriis sumptibus in lucem prodiit, exconflata videlicet eleemosyna Napuliana, de qua ab anno 1625 singulis annis precipit Rhenensibus septem.

Decimam 4tam aram ab Apparatione S. Michaëlis Archangeli uenerandam Franciscus Abbanthy vice-comes Comitatus Zagrabiensis testamentaliter in anno [...] suis expensis erigendam ordinavit, ante quam etiam sepeliri voluit.

Decima 5ta ara devotionem in nobis erga D. Dorotheam V. & M. excitat, estque opus Ludovici Bedekovich archidiaconi cathedralis & C[anonici] Z[agrabiensis] de anno 1666.

Decima 6ta ara portat titulum S. Catharinae V. M. quam Georgius Missich archidiaconus Vasca, & ex post cantor, ac canonicus zagrabiensis venerationi fidelium exposuit in anno 1660.

Decimam 7tam aram patrocinii D. Barbarae V. M. à vetustatis iniuria vendicavit Christoprhorus Kupinich archidiaconus goricensis & C[anonicus] Z[agrabiensis] anno 1671.

Decimam 8uam aram à deauratione eximiè splendidam D. Jacobo Maiori dedicavit Leonardus Milpocher Mercator Capitularis circa anno [...] Ibidem in proxima crypta eiusdem corpus resurrectionem expectat.

Decimam 9nam aram S. Vrsulae nomine claram comitissa Barbara Selischevich pro refrigerio animae sui mariti comitis Francisci Ivanouich (cuius corpus in proxima ibidem crypta iacet) extrui curavit anno [...]

Vigesimus locus datar arae S. Joannis Baptistae, quae una cum capella sumptibus Joannis Szakmardy praesentiae regiae locumtentis, Regni Croatiae magistri protonotarii, & vice-comitis Comitatus Varasdinensis erecta est. Ibidem in crypta aedificata corpus eiusdem tumulatum est.

Vigesimam primam aram ad laudem Summae & Indiuiduae Trinitatis consecratam Georgius Harcha archidiaconus Vrbocz, & canonicus zagrabiensis posuit in anno 1663.

Vigesima 2da ara tituli S. Emerici Confessoris, ex interesse à summis eiusdem arae capitalibus conflato, facta est in anno 1689.

Vigesima 3tia ara D. Georgii M. patrocinio gloiriatur: quam creditur statuisse Joannes Brassich custos & C[anonicus] Z[agrabiensis] qui eidem arae & sacra suae altariae alligauit, & ante eam post fata deponi voluit.

Vigesimam 4tam aram SS. Fabiani & Sebastiani MM. vetustate collapsam, arte sculptorià restituis Andreas Biankiny protonotarius apostolicus, praeppositus B. V. de Inferiori Vasca, & canonicus zagrabiensis in anno 1648. Quam dein episcopus Petretich consecravit in anno 1652.

Vigesimam 5tam aram nobilis Nicolaus Tribinacz secretarius episcopalis cum sua consorte Anna Fabri honori D. Elisabeth viduae dicavit in anno [...] Ante eandem depositum est cadaver memoratae Annae, quae pro se & marito suo in hac ecclesia cathedalis altariam pro Capitulum zagrabiense administrandam fundavit in Rhenensibus [...]

Vigesima 6ta ara à D. Nicolao episcopo & confesore nuncupata, suae erectionis benefactorem habet Martinum Szenkovich de anno 1654. Qui cuiusnam conditionis fuerit, ignoratur.

Vigesima 7ma ara ad venerationem S. Mariae Magdalenae nos provocat, in cuius decolorationem & inaurationem constat de substantia Matthiae Leder archidiaconi goricensis & C[anonici] Z[agrabiensis] expositos Rhenensibus 100 in anno 1684. At opus ipsum sculptorium cuiusnam sumptibus promotum sit, in die novissimo patebit.

Vigesima 8a Ara D. Michaëlis Archangeli titulo insignita, reliquas omnes antiquitate praecedit, quia Lucae episcopis zagrabiensis opus est, qui Osualdo in episcopatu succederis in anno 1500, sedit annis decem.

Vigesimum 9num altariolum ad honorem Divorum Trium Regum in choro locari curauit Alexander Mikulich praesul zagrabiensis; quos sanctos ille eâ ueneratione prosecutus est, ut ad eandem aram non solum in ipso eorum die festo, sed & per totam octauam à mane usque ad horam XIam sacra continuo (dato stipendio grossorum quinque) legi curravit. Id quod & successor eiusdem post hunc non nisi primo die.

Trigesimam aram pro suo singulari cultu vendicant sibi gloriosi Princeps Apostolorum, quam in sacristia

exteriori posuit episcopus zagrabiensis Martinus Borkovich anno [...]
Trigesima prima tandem & ultima ara non solum Missis celebrandis, sed & sacris Divorum lipsanis asseruandis opportune aptata, sacrarium interius eximiè ornat. Quorum ad honorem Christi nascentis fieri curauit comes Christophorus Erdődii Camerae Posoniensis praeses in anno [...]

Finis.

PRILOG 3: Baltazar Adam Krčelić, De Regnis Dalmatiae Croatiae Sclavoniae notitiae praeliminares, Zagrabiae, 1770., Typis demum Antonii Jandera V[enerabili] C[apituli] E[cclesiae] Z[agrabiensis] Typography, str. 413–414.

VI. Cathedralis nunc Basilicae meminisse voluimus.

Haec in medio residentiae Episcopalis sita est, adeoque intra muros arcis Episcopalis. Tota est ex lapide secto & perpolito, Regum, Episcoporum, Capituli aliorumque Benefactorum liberalitate constructa. Longitudo ejus 219 pedum est, latitudo 98, altitudo autem 72. Ad ingressum portae majoris, utroque in latere turris olim fuerat. Utraque ab Hispanis sub Ferdinando I. & Simone I. Eppo Zagrabiensi, ruinata fuerat, quarum successive unam, *Franciscus Erghelius* exscisso politoque lapide reposuit, altera ultra templi fornicem non ascendit. Internè, per medium Choro dividitur, ut externam internamque Ecclesiam merito vocare possis. *Externa*, populi est, Ritu si non Graeco, profectò veteri. *Interna* quatuor ferreis cratibus & portis sub choro clausa, proprie Cleri est. Haec in tres naves dividitur. *Pars media* Cleri est, ubi intra portas duas, quibus clauditur, est Episcopi Status, cum genuflexorio ex lapide scissus; aditus ex utroque est latere, duobus gradibus elevatus. *Baldachinum* ligneum affabre incisum, quatuor columnis ligneis sustentatum, paries a dorso tabulis contectus, cum insignibus *Petri Domitrovich Episc. Zagr.* anno 1618. positis. Superne floribus ligneis pyramidalibus, insignibusque fati Episcopi exornatum. Ex parte utraque est fenestra ad exteriorem Ecclesiam, tum porta. Ante Episcopi sedem, est chorum Alumnorum Praebendariorumque, cum pulpitis librisque choralibus. A porta utraque ex utroque latere, elevatiores Canonicorum affabre formati Stalus lignei cum sedibus, spatium habentes, ut commodius ascendantur. Intra quos pulpitus, *liberque Antiphonarum & Gradualium*, ad quae Canonici conveniunt. Post Canonicorum Stalus, spatium aditusque ad laterales internas Capellas; directe autem, marmorei gradus ad *Sanctuarium*, *Aramque majorem*, quae eminent. *Sanctuarium* spaciosius, tum marmoreae columnellae, cum mensula protracta, & in medio porta, ad Aram majorem. In fine harum colum[n]ellarum ex latere utroque Ara marmorea, ex eleganti optimoque marmore albo, una *Coenae Domini*, altera *S. Lucae*. Intus Ara major, magnifica altaque; suis statuis & picturis ad clausuram, sive portas aptata sub Patrocinio tituloque: *Assumptae V. Mariae, & S. Regis Stephani*, ut ideo *Szveti Kraly*, hoc est Sancti Regis vocatur. Aram hanc Franciscus Erghelius Epis. Zagrab. posuit. *Navis Septentrionalis* sive a cornu Evangelii, sanctuario hoc inferior, & a Canonicorum Stalis patens, continet *Aram S. Regis Ladislai*; tum ex utroque latere Stalos instar Canonicalium, ac post hos Aras laterales; *S. Pauli Apostoli*, & *Omnium Sanctorum*, infra quas sunt Stalus; & in medio porta, ex ferreis cratibus. In hac navi, seu Capella, sepulturae sunt communes Canonicorum. Ad latus navis hujus est *Sacristia duplex* exterior videlicet, ubi etiam ara *SS. Petri & Pauli Apostolorum*, & ex hac, *Sacristia interior* primo, ubi ara *S. Luciae*, & conservatorium suppelectilis precisioris, ac sacrarum Reliquiarum. Tum gradus ad Tabullarium, portaque minor pro exitu. *In Navi vero meridionali*, seu a cornu Epistolae, quae Capella etiam Episcopalis vocatur, quod publicae ordinationes, coeteraque Episcopalis ministerii peragi isthic assoleant, Ara major eminentiorque est BSS. V. M. Capituli Chasmensis pro Archivo armare, Stalus, & post hos arae marmoreae *SS. Cosmae & Damiani* parte ex una; ex altera autem *SS. Gervasii & Protasii*, iterum Stalus, ac in horum medio porta. In Capella hac singulis ferialibus diebus & mane *Missa cantata de B. V. M.* & per Adventum *Rorate*. Aque haec est pars templi hujus interior, quae supernè sat amplo choro, ab uno Basilicae pariete ad alium, separatur & clauditur. Porro *Chorus* iste parte ab utraque supra columnellas mensis clauditur. A septentrione, organum majus minusque habet, quo separato, servit advenientibus. In medio est *Crucifixus*, ad populum versus ad quem ejusdem populi est devotio, ob gratias quas consequuntur. Ad finem partis meridionalis est ara *SS. Trium Regum* – Salvatorem nostrum adorantium, portaque minor ad Episcopi residentiam. Sunt gradus limaces inde ad exteriorem Basilicam, ubi subtus chorum, Arae quinque, nempe: *S. Achatii sociorumque MM.*, *S. Hieronymi*, *SSmae Crucis marmorea*, ad quam aram festis dominicisque diebus causa populi, cantatum de B. V. M. Sacrum absolvitur, *S. Francisci*, *S. Dorotheae*. Tum per medium, ad columnas fornicem sustinentes arae elegantes sunt *S. Catharinae*, *S. Barbarae*, *S. Emerici*, *SSmae*

Trinitatis, & hae marmoreae. *S. Elisabeth*, & *S. Nicolai*, operis plastici. Ab his aris spatium est, correspondens, navibus supra memoratis, & in medio hujus spacii ara elegantis marmoreis *S. Michaelis*, tum versus partem meridionalem ad parietem ara marmorea *S. Mariae Magdalenae*. Sacellum S. *Joannis Baptistae*, ara *S. Ursulae*, demum *S. Jacobi Apostoli*, intra has aras *S. Poenitentiariae* confessionalia sunt. Ex hac parte introitus ad turrim est, ab ara S. Nicolai. A septentrionali ora, sub choro prope aram S. Dorotheae, est porta minor ad Ecclesiam, tum in parte illa, arae *S. Goergii M. & Augustini Eppi. Zagrab. mamrmorea, S. Joannis Nepomuceni, SS. Fabiani & Sebastiani*. Est ingressus ad turrim, quae necdum reposita est. Et abinde ad aram S. Michaelis veniendo, quae intranti prima se objicit, sunt Stali ex parte utraque, ad portam usque majorem, in medio collocatam. Structura totius Basilicae elegans artisque est, per totum 18 columnis constans pro fornice sustinendo. Hinc suas habet intermedias ligaturas, & pro templi dispositione, hic altior, hic demissior. Admirari observavi a peritis, ligaturas illas quae sunt a Columnis ad parietes extensae ac inaequales, & sine ferro. Ad Columnam intra aras S. Catharinae & Emerici, est *ambo, sive pulpitus marmoreus*, pro sacris Concionibus, quae mane post horam sunt septimam, peractamve elevationem consecratae materiae, incoat concio, Pontifexque residuum Sacri, legendo absolvit. Haec est simplex relatio Basilicae hujus, cujus in singulis historia, volumen efficeret. [...]

Neobjavljeni izvori

NSK

Zbirka rukopisa i starih knjiga, RITTER VITEZOVIĆ PAVAO, *De Zagrabiensi episcopatu*

HAZU

KOVAČEVIĆ TOMA, *De Aris in Ecclesia Cathedrali Zagrabiensi in anno 1720 existentibus* (dodatak u: *Historiola Episcopatûs, & Dioecesis Ecclesiae Zagrabiensis. Authore Fr. Raphaële Leuakouich Franciscano huius Ecclesiae olim Canonico, & Archidiacono Cathedrale*)

NAZG

HR-NAZG-35, KV, protokol 203, *Acta Originalia S. Visitationis Canonicae Cathedralis Ecclesiae, & Capituli Zagrabiensis nec non Collegii Praebendariorum Chori eiusdem Ecclesiae, Volumen Primum*

Objavljeni izvori

LEVAKOVIĆ RAFAEL, *Descriptio ecclesiae Zagrabiensis* (prir. Pavao Knezović), u: *Zbornik o Rafaelu Levakoviću*, gl. ur. Pavao Knezović, Zagreb, 2010., 387–394

KRČELIĆ BALTAZAR ADAM, *De Regnis Dalmatiae Croatiae Sclavoniae notitiae praeliminares*, Zagrabiae, 1770., Typis demum Antonii Jandera V[enerabili] C[apituli] E[cclesiae] Z[agrabiensis] Typography

TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis Regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, volumen undecimum; Povjestni spomenici Slob. kralj. Grada Zagreba prijestolnice Kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*, svezak jedanaesti, Zagreb, 1905.

Literatura

BACH IVAN, Umjetnost stolara zagrebačke katedrale od 15. do 19. stoljeća, u: *Časopis za hrvatsku poviest*, knj. I. (1943.), sv. 4, 330–358

BARIČEVIĆ DORIS, Glavni oltar zagrebačke katedrale iz 1632. godine, u: *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 10/11 (1967./1968.), 99–116

BARIČEVIĆ DORIS, Ivan Martin Gigl, stukador zagrebačkog biskupa Maksimilijana Vrhovca, u: *Radovi Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, II (1973.), 131–140

BARIČEVIĆ DORIS, Skulptura i slikarstvo; katalog S, u: *Riznica zagrebačke katedrale, drugo, prošireno izdanje*, ur. Zdenka Munk, Zagreb, 1987. [1983.], 55–64

BARIČEVIĆ DORIS, Kiparska djela baroka i klasicizma u crkvi sv. Ivana Krstitelja u Novoj Vesi, u: *Sveti Ivan Krstitelj, zaštitnik Hrvata. Povodom 200-te obljetnice župne crkve 1790. – 1990., 650 godina župe u Novoj Vesi i 900 godina Zagrebačke nadbiskupije i grada Zagreba*, ur. Stjepan Sirovec, Zagreb, 1990., 93–104

BARIČEVIĆ DORIS, Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske, u: *Tisuću godina hrvatske skulpture*, ur. Igor Fisković, Zagreb, 1991., 79–80

BARIČEVIĆ DORIS, Kiparstvo manirizma i baroka, u: *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije, 1094 – 1994.*, ur. Tugomir Lukšić i Ivanka Reberski, Zagreb, 1994., 302–340

BARIČEVIĆ DORIS, Oltari Sebastijana Petruzzija u zagrebačkoj katedrali, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 1 (1997.), 371–400

BARIČEVIĆ DORIS, *Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske*, Zagreb, 2008.

BELOSTENEC IVAN, *Gazophylacium, seu Latino-illyricorum onomatum aerarium*, Zagrabiae, Typis Joannis Baptistae Weitz, Inclyti Regni Croatiae Typographi, In Anno Domini M.DCC. XL. [1740.]

BLAŽEVIĆ ZRINKA, The Natales Divo Ladislavo Restituti: „Nationalization" of St. Ladislas in the Seventeenth-Century Croatia, u: *Cuius Patrocinio tota gaudet Regio. Saint's Cults and the Dynamics of regional Cohesions*, ur. Stanislava Kuzmová, Ana Marinković i Trpimir Vedriš, Zagreb, 2014., 411–424

BUŽANČIĆ RADOSLAV, Gospin oltar Nikole Firentinca u trogirskoj katedrali, *Klesarstvo i graditeljstvo*, XX (2010.) 3/4, 35–48

CEPETIĆ MAJA, The Cult of St Ladislas in Medieval Continental Croatia – Its Political and Cultural Context, u: *Slovakia*

and Croatia: Historical Parallels and Connections (until 1780), ur. Neven Budak, Martin Homza i Jan Lukačka, Bratislava, 2013., 308–315

CEPETIĆ ROGIĆ MAJA, Legenda o sv. Ladislavu u zidnom slikarstvu srednjovjekovne Slavonije, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti,* 37 (2019.), 173–195

CVETNIĆ SANJA, Djela ljubljanskoga slikara Ioannesa Eisenhordta na Kaptolu, u Zagrebu, *Acta historiae artis Slovenica*, 5 (2000.), 83–108

CVETNIĆ SANJA, Habsburški politički utjecaji i ikonografija sv. Ivana Nepomuka u Hrvatskoj, u: *Hagiologija: kultovi u kontekstu*, ur. Ana Marinković i Trpimir Vedriš, Zagreb, 2008., 161–167

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Gradnja i opremanje župne crkve Rođenja Blažene Djevice Marije u Granešini, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 15 (2011.), 339–386

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala. Od XI. do sredine XIX. stoljeća, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 7–90

DOBRICA LADISLAV, Opis zagrebačke katedrale u kanonskoj vizitaciji 1792. godine, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda,* 16 (2025.), 191–205

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, [1991.]

DOBRONIĆ LELJA, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb, 1994.

DOČKAL KAMILO, *Diecezanski muzej Nadbiskupije zagrebačke I*, Zagreb, 1940.

FARLATI DANIELE, *Illyrici Sacri tomus quintus. Ecclesia Jadertina cum suffraganeis et Ecclesia Zagrabiensis*, Venetiis, MDCCLXXV. [1775.] apud Sebastianum Coleti

GAMULIN GRGO, Dodatak za Gianfrancesca da Tolmezzo, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 4 (1961.), 82–84

GERÁT IVAN, Pictorial Cycles of St. Ladislas – Some Problems of Interpretation, u: *Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780)*, ur. Veronika Kucharská, Stanislava Kuzmová i Adam Mesiarkin, Bratislava, 2013., 293–307

GERICS JÓZSEF, Textbezüge zwischen den ungarischen Chroniken und Sankt-Ladislaus-Legende, *Acta Historicae Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19 (1973.), 273–303

GUERRIERO SIMONE, Paolo Callalo. Un protagonista della scultura barocca a Venezia, *Saggi e memorie di storia dell' arte*, 21 (1997.), 33–83

HABDELIĆ JURAJ, *Zerczalo Marianszko, to je to poniznozt Devicze Marie, kaje Boga rodila. Uszem Slovenszkoga i Horuatskoga naroda kerschenikom, a onem naulaztito, kiszu obilnee dare naturalzke, ali zuerhunaturalzje, od dareslyive ruke Bosje prieli, na naszledovanye*, M.DC.LXII. [1662.], Stampano u Nemskom Gradczu pri Ferenczu Widmanstetteru

HABDELIĆ JURAJ, *Zercalo Marijansko*, prijepis akademika Milana Ratkovića s originalom usporedio, predgovor napisao i za tisak priredio akademik Josip Bratulić, Zagreb, 2020. (Stari pisci hrvatski, knjiga 45)

HORVAT ANĐELA, *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međumurju*, Zagreb, 1956.

HORVAT ANĐELA, Drveni gotički kipovi apostola iz zagrebačke katedrale, u: *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 2 (1957.), 153–156 (s ilustracijama)

HORVAT ANĐELA, *Između gotike i baroka. Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700.*, Zagreb, 1975.

HORVAT-LEVAJ KATARINA, *Barokna arhitektura* (Povijest umjetnosti u Hrvatskoj), Zagreb, 2015.

IVANČAN LJUDEVIT, SZABO GJURO, Spomenik kanonika Vukoslavića – nadgrobna ploča Blaža od Moravča (1495.), *Narodna starina*, VIII. (1929.) 19, 105–107

IVANČAN LJUDEVIT, Zagrebački kaptol (1093. – 1932.), *Croatia Sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata*, II. (1932.), 161–275

IVANDIJA ANTUN, Propovjedaonica zagrebačke katedrale, *Bogoslovska smotra*, XXXV. (1965.), 2, 313–341

IVANDIJA ANTUN, Pregled povijesti zagrebačke katedrale, u: *Riznica zagrebačke katedrale, drugo prošireno izdanje*, ur. Zdenka Munk, Zagreb, 1987. [1983.], 77–37

IVIĆ INES, Kako je sveti Jeronim (p)ostao Dalmatinac? – Formiranje kulta svetog Jeronima tijekom 15. stoljeća, u: *Sveti Jeronim kroz vjekove. Kult i spomenici. Zbornik radova u povodu 1600. obljetnice smrti svetog Jeronima*, ur. Emilio Marin i Katarina Horvat-Levaj, Zagreb, 2021., 219–245

JÉKELY ZSOMBOR, Transylvanian Fresco Cycles of Saint Ladislas in the New Light, *Hungarian Review*, V. (2014.) 2, 95–107

JIROUŠEK ŽELJKO, O nepoznatoj slici „Raspeća na Golgoti" mladoga Albrechta Dürera u Zagrebu iz 1495. godine, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 14/15 (1971./1972.), 129–140

KLANICZAY GÁBOR, *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, Cambridge, 2002.

KLEMENČIČ MATEJ, Od Enrica Merenga do Paola Callala: problem avtorstva kipov na oltarjih ljubljanskih kamnoseških delavnic okrog leta 1700, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 36 (2000.), 193–211

KLEMENČIČ MATEJ, Scultura barocca in Istria tra Venezia, Gorizia, Lubiana e Fiume, *Saggi e memorie di storia dell'arte*, 30 (2006.) [2008.], 251–288

KLEMENČIČ MATEJ, *Francesco Robba (1698 – 1757). Beneški kipar in arhitekt v baročni Ljubljani*, Maribor, 2013.

KNEZOVIĆ PAVAO, Opis i njegove funkcije u prozi Rafaela Levakovića, u: *Zbornik o Rafaelu Levakoviću*, gl. ur. Pavao Knezović, Zagreb, 2010., 229–240

KNEZOVIĆ PAVAO, Opuscula Rafaela Levakovića (uvodne napomene), u: *Zbornik o Rafaelu Levakoviću*, gl. ur. Pavao Knezović, Zagreb, 2010. a, 337–340

KNIEWALD DRAGUTIN, Dokinuće zagrebačkog obreda, u: *Katolički list*, XCI (1940.) 29, 342–344

KOŠĆAK ANĐELKO, *„Ti si Petar – Stijena". Povijesno-umjetnički pregled Župe Sv. Petra apostola u Zagrebu te ponešto i o Vlaškoj ulici*, Zagreb, 2023.

KOŽUL STJEPAN, Doprinos Ivana Krstitelja Tkalčića obnovi zagrebačke prvostolnice, u: *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića*, ur. Stjepan Razum, Zagreb, 2006., 73–126

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka. Opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah i t. d. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1891.

LÁNGI JÓZSEF, Szent László ábrázolásairól [Prikazi sv. Ladislava], *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, n.s., 6/7 [16/17)], (2011./2012.) [2013.], 191–208, s ilustracijama

MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, DEAK MATIJA, KRULIĆ KRISTINA, Boje na zidovima i svodovima zagrebačke katedrale: doprinos poznavanju uređenja kroz stoljeća, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 261–285

MARINKOVIĆ ANA, La diffusione dei culti ungheresi tra i domenicani di Dubrovnik (Ragusa) nel tempo di Mattia Corvino, *Nuova Corvina*, 20 (2008.), 69–178

MARKOVIĆ VLADIMIR, La scultura marmorea a Zagabria prima di Francesco Robba, u: *Francesco Robba in beneško kiparstvo 18. stoletja*, ur. Janez Höfler, Ljubljana, 2000., 191–196

MARKOVIĆ VLADIMIR, Anđeo iz zagrebačke katedrale, u: *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 49 (2006.), 99–105

MAROSI ERNŐ, Der heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14–15. Jh., *Acta historiae artium Academiae scientiarum hungaricae*, XXXIII. (1987./1988.), 3/4, 211–256

MATEJČIĆ IVAN, Gianfrancesco da Tolmezzo, Raspeće sa svecima (kat. 18), u: *Tizian, Tintoretto, Veronese. Veliki majstori renesanse*, ur. Radoslav Tomić, Zagreb, 2011., 124–126

MUNK ZDENKA (ur.), *Riznica zagrebačke katedrale, drugo, prošireno izdanje*, Zagreb, 1987. [1983.]

PAVIČIĆ SNJEŽANA, *Sakralno kiparstvo u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu*, Zagreb, 2003.

PELC MILAN, Ugarske kiparske radionice i renesansa u sjevernoj Hrvatskoj, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 30 (2006.), 67–80

PELC MILAN, Spomenici potonuloga svijeta. Nadgrobne ploče s likom pokojnika u sjevernoj Hrvatskoj u pisanim i tiskanim vrelima do konca 19. st., u: *Umjetnost i naručitelji. Zbornik radova znanstvenog skupa „Dani Cvita Fiskovića" održanog 2008. godine*, ur. Jasenka Gudelj, Zagreb, 2010., 61–72

PELC MILAN, Nadgrobna ploča zagrebačkoga biskupa Luke od Segeda (Luke Baratina), *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 45 (2021.), 43–52

PELC MILAN, Dvije slike raspeća iz renesansne baštine zagrebačke katedrale, u: *Tragovima sveca. Zbornik u čast dr. sc. Jurja Batelje. Prigodom tridesete obljetnice rada postulatora kauze blaženoga Alojzija Stepinca*, prir. Mladen Parlov, Zagreb, 2022., 597–617

PREMERL DANIEL, Ostaci renesansne opreme u zagrebačkoj katedrali, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 239–260

RATKOVČIĆ ROSANA, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 2014.

RATKOVČIĆ ROSANA, Ugarski sveti vladari u srednjovjekovnom zidnom slikarstvu u Zagrebačkoj biskupiji, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 38 (2020.), 1–18

RAZUM STJEPAN, *Osvaldo Thuz de Szentlászló vescovo di Zagabria, 1466 – 1499*, Roma, Pontificia Universitas Gregoriana, Facultas Historiae Ecclesiastiacae (Excerpta ex dissertatione ad doctoratum), 1995.

REPANIĆ-BRAUN MIRJANA, Sakralno štafelajno slikarstvo baroknog razdoblja, u: *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094 – 1994*, ur. Tugomir Lukšić, Zagreb, 1994., 341–370

RITTER VITEZOVIĆ PAVAO, *Natales d. Ladislavo r. Slavoniae apostolo restituti*, Ab equite Pavlo Ritter S. C. R. Maj. Consiliario [Zagreb, 1704.]

SCHNEIDER ARTUR, Oltar sv. Gervazija i Protazija u staroj zagrebačkoj stolnoj crkvi, u: *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka*, sv. I., ur. Dragutin Kniewald, Zagreb, 1944., 625–634

SZABO GJURO, *Stari Zagreb*, Zagreb, 1941.

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT, Between Chronicle and Legend: Image Cycles of St. Ladislas in Fourteenth-Century Hungarian Manuscripts, *Medieval Chronicle*, 6 (2006.), 149–176

SZOVÁK KORNÉL, The Image of the Ideal King in the Twelfth-century Hungary (Remarks on the Legend of St Ladislas), u: *Kings and Kingship in Medieval Europe* (King' s College Medieval Studies X), ur. Anne J. Duggan, London, 1993., 241–264

ŠIŠIĆ FERDO, Englez Simon Klement o Hrvatskoj god. 1715., u: *Novosti*, Zagreb, 15. VII. 1926.

ŠOUREK DANKO, Donatorska i naručiteljska djelatnost zagrebačkoga kanonika Ivana Znike, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 12 (2005.), 327–410

ŠOUREK DANKO, Oltar sv. Jurja Antonija Michelazzija iz stare Zagrebačke katedrale – kontekst narudžbe, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31 (2007.), 153–166

ŠOUREK DANKO, Kapelica sv. Martina u Vlaškoj ulici i svečevi prikazi u Zagrebu tijekom 17. i 18. stoljeća, u: *Putovima europske nematerijalne baštine u 21. stoljeću: Sv. Martin, simbol dijeljenja*, ur. Antonija Zaradija Kiš i Ines Sabotič, Zagreb, 2016., 311–331

ŠOUREK DANKO, Virtualna katedrala Artura Schneidera, u: *Artur Schneider 1879. – 1946.*, ur. Ljerka Dulibić, Zagreb, 2016. a, 161–189

ŠOUREK DANKO, Arpadian Royal Cult in the Zagreb Cathedral: From Gothic to Baroque, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 41 (2017.), 47–58

ŠOUREK DANKO, Budimski dvor i hrvatska renesansa, u: *Ars et virtus. Hrvatska – Mađarska: 800 godina zajedničke kulturne*

baštine, ur. Marina Bagarić et al., Zagreb, Budimpešta, 2021., 119–133
ŠOUREK DANKO, Između baroka i (neo)gotike: Andrea Menini i uređenje zagrebačke katedrale oko 1800. godine, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 67 (2024.), 63–88
ŠOUREK DANKO, Prilog opremanju zagrebačke katedrale u kasnom 17. stoljeću – Znika, Cussa, Milpacher, u: *U službi baroknog kiparstva. Zbornik radova znanstvenoga skupa povodom stote obljetnice rođenja Doris Baričević (1923. – 2016.)*, ur. Vlasta Zajec, Martina Ožanić, Danko Šourek, Zagreb, 2025. (u tisku)
TARBUK NELA, Crkveno pokućstvo, u: *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094 – 1994.*, ur. Tugomir Lukšić i Ivanka Reberski, Zagreb, 1994., 427–446
TARBUK NELA, *Kipar Johannes Komersteiner i njegov krug*, Zagreb, 2016.
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka. Nekoč i sada*, Zagreb, 1885.
TRUNTE NIKOLAOS, Wie König Ladislaus Chan Batu erschlaug. Ursprung und Verbreitung eines Legendenzyklus, *Die Welt der Slaven*, LI (2006) 2, 315–356
VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA DIANA, Umjetnost kasnog srednjeg vijeka, u: *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije, 1094 – 1994.*, ur. Tugomir Lukšić i Ivanka Reberski, Zagreb, 1994., 131–172
WEISS KARL, *Der Dom zu Agram*, Wien, 1860.
WOLFF ZUBOVIĆ MARTINA, Podrijetlo oltara sv. Marije Magdalene i sv. Roka iz kapele Sv. Petra u Gotalovcu, u: *Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 1 (2010.), 143–150
ZAGORAC VLADIMIR, Liturgija zagrebačke Crkve, u: *Zagrebačka biskupija i Zagreb. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića*, gl. ur. Antun Škvorčević, Zagreb, 1995., 515–520
ZAJEC VLASTA, Štukomramorni oltari u sjevernoj Hrvatskoj, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35 (2011.), 177–194
ZAJEC VLASTA, Izvještaji Artura Schneidera i fotografijski arhiv kao izvori za proučavanje nekadašnjih oltara zagrebačke katedrale, u: *Artur Schneider 1879. – 1946.*, ur. Ljerka Dulibić, Zagreb, 2016., 191–223
ŽVORC MAJA, *Preci, potomci, prestiž. Naručiteljske elite i nadgrobni spomenici na području Zagrebačke biskupije od XV. do XVIII. stoljeća*, Zagreb, 2023.

ACA – Acta Capituli Antiqua
HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Croatian Academy of Sciences and Arts
IPU – Institut za povijest umjetnosti / Institute of Art History
KV – Kanonska vizitacija (Visitatio Canonica)
MGZ – Muzej grada Zagreba / Zagreb City Museum
MUO – Muzej za umjetnosti i obrt / Museum of Arts and Crafts
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb
NSK – Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu / National and University Library in Zagreb

Summary

Danko Šourek

A CATHEDRAL LIKE NO OTHER UNDER THE HUNGARIAN CROWN — ZAGREB CATHEDRAL THROUGH THE EYES OF WRITERS OF THE 17TH AND 18TH CENTURIES

This text offers an overview of four historical descriptions of the Zagreb cathedral: manuscripts by Rafael Levaković (*Descriptio ecclesiae Zagrabiensis*, c. 1640), Pavao Ritter Vitezović (*De Zagrabiensi episcopatu*, c. 1703) and Toma Kovačević (*De aris in ecclesia cathedrali zagrabiensi in anno 1720 existentibus*, 1720), and a shorter text by Baltazar Adam Krčelić, published in his book *De Regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares* (1770). These authors described the exterior and, especially, the interior of this exceptional building, noting the changes it underwent during the 17th and 18th centuries. The furnishings described include works created at the end of the Gothic period, during the brief episode of the Pannonian Renaissance, and those that adorned the cathedral during the two Baroque centuries. Considering the cathedral's later fate, especially the radical renovation after the 1880 earthquake, these descriptions (particularly that of Rafael Levaković, printed in volume five of *Illyricum sacrum* in 1775) have been of great value to generations of scholars dedicated to studying its historical furnishings (such as Ivan Kukuljević Sakcinski, Ivan Krstitelj Tkalčić, Antun Ivandija, Ana Deanović, Željka Čorak and others). The differing approaches of the 17th- and 18th-century writers offer a wealth of factual information on the number, location, patrons, time of construction, and fate of various elements of the cathedral's rich furnishings. At the same time, they provide valuable insight into the qualitative, and at times aesthetic, judgments of contemporaries regarding the most artistically significant monument of the historical Diocese of Zagreb. It is important to highlight the manuscript of Pavao Ritter Vitezović, where we can find the last description of the (undoubtedly exceptional) winged altars from the late 15th and early 16th centuries. They would soon be replaced by Baroque altars made of wood and marble. Other authors featured here also provide valuable information about the cathedral's interior, and we hope that a comparative analysis of their texts and an attempt to reconstruct the unfortunately lost layers of

the cathedral will be useful for future research into this important artistic ensemble. These descriptions precede the most comprehensive historical report on the cathedral, composed on the occasion of Bishop Maksimilijan Vrhovac's canonical visitation in 1792. Together, they contribute to a better understanding of the dynamic artistic developments, commissioning ambitions and changing tastes that culminated in the splendour of the interior as described at the end of the 18th century before the radical changes that followed the 1880 earthquake. The four writers structured their descriptions in different ways: Rafael Levaković begins with a report on the church's structure and dimensions, continuing with descriptions of the choir (rood screen), presbytery, and chapels of St Ladislaus and St Mary. He lists and describes the altars, church furniture (choir stalls) and tombstones (reproducing their inscriptions with particular care). The work remains unfinished, as it entirely omits a description of the nave beyond the choir screen. Pavao Ritter Vitezović describes the cathedral in three chapters of his more extensive manuscript *De Zagrabiensi episcopatu*. Chapter VII is devoted to the building itself, Chapter VIII lists thirty side altars (sometimes, although his descriptions are often extremely concise, offering brief but valuable qualitative and aesthetic assessments), and Chapter IX includes an earlier description of the cathedral's main altar. Toma Kovačević focuses on the altars, and the value of his description lies in his effort to record the dates of their construction, as well as the names and titles of their patrons, as precisely as possible. In contrast, Baltazar Adam Krčelić provides a brief report intended to leave an impression on the reader about the whole building, its unique features and the richness of its furnishings, rather than to convey specific information about individual artworks. This paper presents the four authors' observations on corresponding parts of the building and its furnishings, thereby more clearly indicating the changes (both real and in the perception of contemporaries) that took place in the interior of the Zagreb cathedral over the course of nearly a century and a half.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, Rafael Levaković, Pavao Ritter Vitezović, Toma Kovačević, Baltazar Adam Krčelić, historical descriptions, artistic heritage

Opis zagrebačke katedrale u kanonskoj vizitaciji 1792. godine

Ladislav Dobrica

Ladislav Dobrica
Hrvatski državni arhiv
https://orcid.org/0000-0002-0240-9921
ldobrica@arhiv.hr

Prethodno priopćenje/ Preliminary communication
Primljen / Received: 9. 8. 2024.

UDK: 272-772:[27-523.41(497.5 Zagreb)"1792/1794"
272-722.52 Vrhovac, M.
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.9

SAŽETAK: Da bi se stekao cjelovit uvid u stanje Zagrebačkoga kaptola i Zbora prebendara stolne crkve zagrebačke, što je bilo potrebno radi nastavka provedbi reformi, Maksimilijan Vrhovac proveo je kanonsku vizitaciju katedrale koja je, s prekidima, trajala od 1792. do 1794. godine. Kanonska vizitacija obuhvatila je pregled katedrale i Kaptola, ostavivši opis katedrale koji je danas jedinstven izvor o njezinu tadašnjem izgledu. Tema ovoga rada je prikaz upravo toga dijela kanonske vizitacije koji se odnosi na opis katedrale, posebno na njezin opći opis te opis oltara i danas nepostojeće kapele sv. Ivana Krstitelja. U radu su kontekstualizirane okolnosti u kojima je vizitacija bila organizirana i provedena.

KLJUČNE RIJEČI: kanonska vizitacija, zagrebačka katedrala, Maksimilijan Vrhovac, arhivsko gradivo, 18. stoljeće

Razdoblje od druge polovice 18. do prve polovice 19. stoljeća u Zagrebačkoj biskupiji obilježeno je politikom jozefinizma.[1] Početno razdoblje te politike blisko je povezano s djelatnošću zagrebačkoga biskupa Maksimilijana Vrhovca (Karlovac, 23. studenoga 1752. – Zagreb, 16. prosinca 1827., sl. 1) koji je nastojao, prihvaćajući njezine ideje, provesti ih na prostoru svoje biskupije.[2] No njegove namjere nisu prošle bez otpora kanonika Stolnoga kaptola zagrebačkoga koji su nastojali očuvati svoje povlastice. Taj je otpor u konačnici doveo do sukoba i spora koji se vodio pred kaločkim nadbiskupom, a bio je okončan Vrhovčevom pobjedom 1794. godine. Cjelokupni sukob može se pratiti na stranicama nekoliko svezaka protokola zapisnika vizitacije katedrale 1792. – 1794. koji se čuva u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, u fondu Zapisnika kanonskih pohoda.[3] Da bi učvrstio nadzor nad kanonicima Stolnoga kaptola zagrebačkoga i nad Zborom prebendara stolne crkve zagrebačke, Vrhovac je naložio provedbu kanonske vizitacije Kaptola, unutar koje je trebalo obaviti i detaljnu vizitaciju katedrale, koju je on, Vrhovac, smatrao biskupijskom, a ne kaptolskom crkvom.

Ta vizitacija nije nepoznata u historiografiji. O njoj je prvi pisao Ivan Angelo Ruspini u *Bogoslovskoj smotri*,[4] a poslije Andrija Lukinović[5] te u novije vrijeme Stipe Ledić.[6]

1 Jozefinizam nema jednoznačnu definiciju. U širem smislu odnosi se na općenite značajke vladavine Josipa II., a u užem smislu samo na dio, i to onaj koji se odnosi na odnos s Katoličkom Crkvom. O shvaćanju jozefinizma kroz povijest vidjeti: MIKŠIĆ, 2013.

2 Iscrpnu Vrhovčevu biografiju donosi PAVLIČEVIĆ, 1987, LII–LXXXIII.

3 HR-NAZG-35, KV, protokoli 200–209.

4 RUSPINI, 1916, 105–120, 209–225, 321–349; 1917, 52–63, 105–120.

5 LUKINOVIĆ, 1995, 286–295.

6 LEDIĆ, 2022; 2022a.

1. Portret Maksimilijana Vrhovca (izvor: Zagrebačka nadbiskupija)
Portrait of Maksimilijan Vrhovac (from: Zagreb Archdiocese)

No težište tih radova bio je sukob biskupa i kanonika, a ne sadržaj i opis katedrale koje ta vizitacija sadrži.[7] Stoga će se ovim radom prikazati dio vizitacije koji se odnosi na pregled katedrale i na podatke koje ona donosi, s posebnim osvrtom na oltare te na kapelu sv. Ivana Krstitelja. Zahvaljujući toj Vrhovčevoj inicijativi, sačuvan je cjelovit opis unutrašnjosti i inventara katedrale s kraja 18. stoljeća.

Gradivo te vizitacije gotovo je cjelovito sačuvano u čak trinaest svezaka protokola[8] i obuhvaća ne samo zapisnik same vizitacije s velikim brojem priloga koji čine integralni dio zapisnika,[9] nego i svu onu građu proizišlu iz sukoba biskupa s Kaptolom te postupak vođen pred sudom Kaločke nadbiskupije.[10]

Kanonske vizitacije i njihovi zapisnici

Prije nego što se posvetimo samome izvoru i njegovu inicijatoru, osvrnut ćemo se na sâm institut kanonskih vizitacija. Kanonska vizitacija (kanonski pohod, lat. *visitatio canonica*) jest posjet nadležnih crkvenih osoba u svrhu povremenog nadzora nad mjestima, ustanovama i ljudima koji su podložni crkvenoj vlasti. Premda su vizitacije postojale još od apostolskih vremena i na našim, hrvatskim prostorima zabilježene su još tijekom srednjeg vijeka, tek ih je Tridentski koncil (1545. – 1563.) jasno normirao.[11] Vizitacije se dijele, prema osobi koja je obavlja, na apostolske, biskupske, arhiđakonske ili redovničke vizitacije. Apostolske vizitacije odnose se na pastoralni pohod osobe koju je ovlastila Sveta Stolica te one obuhvaćaju šire područje, tj. više biskupija.[12] One su bitno rjeđe, a na hrvatskom prostoru poznata je ona koju je na području Istre i Dalmacije, u sklopu vizitacije biskupija Mletačke Republike, proveo veronski biskup Augustin Valieri prema nalogu pape Grgura XIII. (1579./1580.).[13] Nasuprot apostolskima, redovite su vizitacije koje prema nalogu (nad)biskupa obavljaju arhiđakoni na području svojih arhiđakonata (teritorijalna i upravna jedinica biskupije).

Na prostoru Zagrebačke biskupije najstariji podatci o vizitacijama, točnije propisi o vizitacijama, sačuvani su u najstarijem Statutu Kaptola iz 1334.[14] Nakon Tridentskoga koncila, područne sinode tijekom 17. stoljeća gotovo redovito donose i odluke o provođenju vizitacija.[15] Od spomenutih sinoda, one iz 1611. i 1638. daju detaljnije upute za provođenje vizitacije. Odredba iz 1611. jasno navodi pitanja na koja arhiđakon treba dobiti odgovore tijekom vizitacije. Najprije je potrebno obaviti pregled crkve i utvrditi u kakvom je stanju te navesti podatke o njezinoj opremi. Drugi dio vizitacije odnosi se na prihode i dobra crkve, a zadnja dva dijela tiču se župnika i puka.[16] Odredba iz 1638. donosi uputu koja se ponešto razlikuje od prijašnje: njome je propisano da se vizitacija treba sastojati od četiri cjeline (glave): prva se odnosi na pregled osoba (pravnih i fizičkih) koje treba pohoditi. Druga se odnosi na pregled mjesta, i to onih posvećenih Bogu (crkve, kapele i svetišta) i onih posvećenih ljudima (samostani, župni dvorovi i kuće). Treća cjelina obuhvaća pregled pokretne imovine: inventara u crkvi (od oltara do liturgijskog pribora). Četvrta cjelina nije jasno određena; ostavljena je za opisivanje posebnih slučajeva u biskupijama tijekom vizitacija.[17] Na pokrajinske sinode nastavljale su se biskupijske sinode koje su, u predmetu

7 Iznimka su radovi s područja povijesti umjetnosti. Usp. BARIČEVIĆ, 1967, 99–115; ŠOUREK, 2016, 161–189.

8 HR-NAZG-35, KV, protokoli 200–209a/209d.

9 Prilozi su označeni rednim brojevima na poleđini, a ti su brojevi navedeni uz tekst vizitacije na onim mjestima na koja se ti prilozi i odnose.

10 Detaljniji opis sadržaja svih protokola u: HRG, KOLANOVIĆ, 1989, 201–208.

11 HRG, KOLANOVIĆ, 1989, 13.

12 HRG, KOLANOVIĆ, 1989, 11–12.

13 JOKSIMOVIĆ (prir.), 2023, 12.

14 Statut je sastavio Ivan, arhiđakon goričkі, 1334. Dio statuta koji se odnosi na arhiđakonove dužnosti (među kojima je i obavljanje vizitacija) preveo je i objavio Andrija Lukinović u: LUKINOVIĆ (prir.), 2006, 10–12.

15 Usporedi zaključke sinoda održanih u Trnavi tijekom 17. stoljeća, objavljene u: Constitutiones..., 1805, i to: Sinoda 1611. glava V. (31–33); Sinoda 1633., glava IV. i V. (62–63); Sinoda 1638., glava V. (82–84) i Sinoda (nacionalna) 1648., glava IV. (97).

16 Constitutiones..., 1805, 31–33.

17 Constitutiones..., 1805, 82–83.

vizitacija, potvrdile zaključke pokrajinske sinode.[18] Zagrebački biskupi su, slijedom spomenutih odredbi, sastavljali upute za provođenje vizitacija. One su u početku bile dosta sažete, ali su tijekom 18. stoljeća postajale sve razrađenije, tako da je najdetaljnije upute za provođenje vizitacija sastavio upravo Maksimilijan Vrhovac, koji je u praksu uveo i formulare prema kojima se zapisnik vizitacije trebao provoditi.[19]

Prema spomenutim odredbama i uputama, svaki zapisnik kanonske vizitacije bio je sastavljen prema točno određenim točkama; počinjao bi opisom najvažnijeg mjesta u crkvi, svetohraništa (Presvetog sakramenta), nastavljao se detaljnim opisom crkve sa svim pripadajućim inventarom, a završavao opisom ostalih zgrada, posjeda, groblja, župnika te prihoda. Od polovice 18. stoljeća dodane su tzv. odredbe (*decreta visitationis*) u kojima su navedeni nedostatci te odredbe kojima se propisivalo njihovo uklanjanje.[20] Potrebno je istaknuti da nisu svi zapisnici vizitacija jednako iscrpni. Naime, vizitatori su tek svakih dvadesetak godina obavljali tzv. temeljne vizitacije (*visitatio fundamentalis*), u kojima je bio detaljan opis svih objekata te prihoda, dok su u vizitacijama između dviju temeljnih bilježene samo promjene, a u ostalome se vizitator pozivao na temeljnu vizitaciju.

Redovito obavljanje vizitacija vidljivo je u broju njihovih zapisnika koji se čuvaju u spomenutom fondu Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu. Iako je riječ o više od dvjesto svezaka koji obuhvaćaju razdoblje od 17. do 20. stoljeća, jasno je da veći broj zapisnika iz 17. stoljeća nije sačuvan (iz 16. stoljeća nije sačuvan nijedan!).[21] U tom vrijednom gradivu posebno mjesto zauzima Vrhovčeva vizitacija katedrale 1792. – 1794. godine.

Maksimilijan Vrhovac – inicijator vizitacije

Maksimilijan Vrhovac u kronotaksi (nad)biskupa Zagrebačke (nad)biskupije zauzima prvo mjesto, kao najmlađi imenovani biskup (u trenutku imenovanja bilo mu je samo 35 godina) te kao biskup s najduljim biskupovanjem (punih 40 godina).[22] Jedinstveno je stajalište historiografije da je Vrhovac bio postavljen za zagrebačkog biskupa jer je bio zagovornik jozefinističkih reformi te je njegovo biskupovanje blisko povezano s reformnim zamahom u Katoličkoj Crkvi provedbom ideja jozefinizma i jansenizma.[23] Naime, i prije nego što je bio imenovan biskupom, Vrhovac je obnašao važnu dužnost rektora središnjeg sjemeništa za Krune Zemalja Svetog Stjepana u Pešti 1786.[24] Osoba na toj dužnosti, koja sudjeluje u formaciji budućih svećenika, trebala im je usaditi i osjećaj da će kao župnici obnašati poslove, uz pastoralni rad, i državnih službenika. Stoga je jasan zaključak da je nakon smrti biskupa Josipa Galjufa 1786. trebala biti postavljena osoba koja će provoditi reforme na prostoru Zagrebačke biskupije.[25] Naime, jedna od osnovnih značajki jozefinizma jest i utemeljenje novih župa sa župnicima kao javnim službenicima.[26] Dio župnika za novoustanovljene župe stigao je i iz redova koji su bili ukinuti u sklopu jozefinističkih reformi.[27] U sjedištu Zagrebačke biskupije dva su kaptola imala svoje sijelo: Zagrebački i Čazmanski kaptol. Ugarsko namjesničko vijeće naredilo je intimatom od 6. studenoga 1787. da se broj kanonika s 28 smanji na osam, pri čemu su propisali tko treba otići, a tko ostati.[28] No na Vrhovčeve intervencije, konačni broj se povisio na 11.[29] To smanjenje (za dvadeset kanonika) bilo je potaknuto ponajprije ekonomskim razlozima (prihodi dokinutih kanoničkih mjesta trebali su biti uplaćivani u Vjerozakonski fond), no tim smanjenjem bio se umanjio i utjecaj Kaptola, zbog čega je porastao utjecaj biskupa. Iako je Vrhovac nastojao pomoći kanonicima, ipak je njegova uloga u provedbi intimata bila prvi razlog sukoba s Kaptolom. Drugi razlog sukoba bilo je ukidanje zagrebačkog obreda i uvođenje rimskoga. Vrhovac je iste godine kad je bio zaređen za biskupa (13. travnja 1788.) odlučio urediti red bogoslužja u skladu s kraljevskim odredbama. Tako je donio dekret *Regulatio Divinorum in Ecclesia Cathedralis – Decor et Sanctitas* 5. listopada 1788., kojim je ukinuo zagrebački obred i naredio uvođenje rimskog obreda.[30] Otpor kanonika, premda je njihov utjecaj bio bitno manji

18 Četvrta glava Zagrebačke sinode održane 1648. Objavljeno u: Constitutiones..., 1805, 127.

19 HRG, KOLANOVIĆ, 1989, 15. Vidjeti i fond HR-NAZG-35, KV, protokol 9a/X. Sačuvane su upute za provođenje vizitacija koje su sastavili sljedeći zagrebački biskupi iz 17. i 18. stoljeća: Franjo Ergelski, Petar Petretić, Martin Borković, Stjepan Seliščević, Martin Brajković te Maksimilijan Vrhovac.

20 Za detaljan opis pojedinih točaka zapisnika vidjeti: LUKINOVIĆ (prir.), 2006, 27–33.

21 LUKINOVIĆ (prir.), 2006, 25.

22 O životu i radu Maksimilijana Vrhovca detaljnije: DEŽELIĆ, 1904; PAVLIČEVIĆ, 1987, LII–LXXXIII; LUKINOVIĆ, 1995, 267–303; HOŠKO, 2008; LEDIĆ, 2022; 2022a.

23 Jozefinizam se može ukratko odrediti kao politika prosvijećenog apsolutizma prema Crkvi, dok je jansenizam, kao pokret obnovljenog kršćanstva, bio teološka podloga jozefinizma. Analizu historiografije o Vrhovcu kao jozefinistu vidjeti u: HOŠKO, 2008, 18–27.

24 HOŠKO, 2008, 33. Vrhovac je prije toga imenovanja bio imenovan rektorom središnjega sjemeništa za sedam susjednih biskupija u Zagrebu (sjemenište je bilo utemeljeno 14. kolovoza 1783.).

25 MIKŠIĆ, 2013.

26 LUKINOVIĆ, 1995, 272–275 i detaljno: MIKŠIĆ, 2013, 75–106.

27 LUKINOVIĆ, 1995, 271. Jedna od osnovnih značajki jozefinizma bila je i ukidanje redovničkih redova „koji nisu bili društveno korisni"; na prostoru Hrvatske važno je bilo ukidanje klarisa 1782. i pavlina 1786. godine.

28 MIKŠIĆ, 2013, 208.

29 Veći dio odobrenih bio je ostavljen zbog starije životne dobi, uz napomenu da na njihova mjesta ne mogu biti imenovani nasljednici. MIKŠIĆ, 2013, 208–209.

30 MIKŠIĆ, 2013, 223. O problemu prakticiranja zagrebačkog obreda i prijašnjim pokušajima njegova ukidanja detaljnije u: MIKŠIĆ, 2013, 206–224.

nego prijašnjih desetljeća, ojačao je nakon smrti Josipa II. 1790. godine, a Vrhovčev položaj bio je ugrožen optužbama o njegovoj povezanosti s ugarskim jakobincima.[31] Obranivši se napokon od tih optužbi, Vrhovac je mogao nastaviti s planiranom reformom Kaptola. Tako je idući korak bilo donošenje odluke o provedbi kanonske vizitacije Zagrebačke biskupije 1792. godine.

Vizitacija katedrale kao dio kanonske vizitacije Zagrebačke biskupije 1792. – 1794. godine

Maksimilijan Vrhovac donio je odluku o vizitaciji cijele Biskupije. Ta je vizitacija objavljena kao edikt 15. siječnja 1792. godine (**sl. 2**). U tom je proglasu bilo navedeno da će vizitacija početi 15. veljače pregledom katedrale.[32] Obavijest o najavljenoj vizitaciji bila je javno objavljena postavljanjem edikta na vrata katedrale, odnosno na vrata župne crkve sv. Marka na Gornjem gradu.[33] Istoga dana bila je donesena i uputa o kanonskoj vizitaciji kojom je biskup od kanonika zatražio da za potrebe vizitacije pripreme odgovore na 27 pitanja koja su se odnosila na sve što se ticalo imovine Kaptola i njegovih povlastica.[34] Na taj su edikt kanonici odgovorili da zbog kratkoga vremena i nepostojanja primjera katedralne kanonske vizitacije nisu u mogućnosti učiniti traženo.[35] Unatoč tim neslaganjima, vizitacija će početi, kako je bilo i najavljeno, 15. veljače odlaskom vizitatora u katedralu.

Vrhovac je zadužio sljedeće kanonike za provedbu vizitacije (iako se dio njih ispričao zbog bolesti ili inih obveza): Franjo Popović, veliki prepozit; Ivan Josipović, prepozit Čazmanskog kaptola, nije mogao doći zbog bolesti oka; Josip Taisperger, kanonik lektor, ispričao se zbog inih obveza; zatim su bili spriječeni i izabrani Ivan Sibarić, kanonik kantor, i Antun Pulaj, katedralni arhiđakon. Tako su u provedbi vizitacije sudjelovali Ivan David Pizetty, komarnički arhiđakon, Stjepan Kološvari, čazmanski arhiđakon, Antun Tunković, kanonik Zagrebačkog kaptola, Franjo Raffay, kanonik Čazmanskog kaptola; Josip Šalec, profesor kanonskog prava na Akademiji – također pridružen; za bilježnika je odabran Karlo Vukasović, za glasnike i izvršitelje biskupske kurije Matija Markulinić i Josip Vrhovac.[36]

Vizitacija je počela, kako je i bilo planirano, 15. veljače obilaskom katedrale. Pregled je trajao devet dana (do 24. veljače poslijepodne); posljednja dva dana bio je pregledavan pokretni inventar sakristije.[37] Prvoga dana, u 8:30 počela je svečana ceremonija prema ceremonijalu koji je propisao biskup.[38] Nakon svečanosti, počeo je pregled katedrale. U skladu s praksom vizitacija, najprije je bio pregledan najsvetiji dio: svetohranište s Presvetim sakramentom.[39] Svetohranište je pregledao sâm biskup te je bilježniku vizitacije izdiktirao opis svetohraništa.[40] Katedrala je pregledavana prema sljedećem redoslijedu, s pregledom i opisom inventara kako slijedi:[41]

1. Prvi dan vizitacije (15. veljače)
   a) Svetohranište (*Tabernaculum*), (str. 14–15)
   b) Presveti sakrament (*Sanctissimum Sacramentum*), (str. 15–16)
   c) Krsni zdenac (*Baptisterium*),[42] (str. 23)
   d) Sveta ulja (*Sacrae oleae*), (str. 23–25).

Drugi dan vizitacije (16. veljače)
   a) Relikvije svetaca (*Reliquiae sanctorum*), (str. 25–29)
   b) Općeniti pregled katedrale (*Observanda in genere*) (str. 29–32).

Treći dan vizitacije (17. veljače)
   a) Glavna kapela ili svetište (*Capella maior seu Sanctuarium*), (str. 32–34)
   b) Glavni oltar (*Altare maius*), (str. 34–38)
   c) Biskupov stolac (*Sedes pontificia*), (str. 38–39)
   d) Oltari (*Altaria*), (str. 39–55).

Četvrti dan vizitacije (18. veljače)
   a) Oltari (nastavak), (56–65).

Peti dan vizitacije (20. veljače)[43]
   a) Klerikalni kor (*Chorum cleri*), (str. 65–68)
   b) Glazbeni kor (*Chorum musicorum*), (str. 68–69)
   c) Propovjedaonica (*Suggestum*), (str. 69–70)

31 PAVLIČEVIĆ, 1987, LIV; HOŠKO, 2008, 35–36.

32 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, Prilog br. 1.

33 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, Prilog br. 1. Na poleđini je zabilježeno da je Ivan Vrhovac (nuncij biskupske kurije) objesio edikt na vrata katedrale, dok je na vrata crkve sv. Marka edikt objesio Josip Sermage, inače župnik crkve sv. Marka.

34 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, Prilog br. 2. Prvo pitanje odnosilo se na stanje relikvija, a zadnje na stanje kaptolske knjižnice. Za ovaj rad potrebno je istaknuti da je već drugo pitanje bilo posvećeno utvrđivanju stanja oltara u katedrali. Kanonici su trebali pripremiti opis oltara, navesti obveze služenja misa, postojanje nadarbina i povlastica te spomen blagdana.

35 HR-NAZG-35, KV, protokol 203. Prilog br. 3. Pregled sukoba kanonika i Vrhovca tijekom vizitacije prikazao je Stipe Ledić u: LEDIĆ, 2022, 83–89.

36 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, Prilog br. 15.

37 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 96–102.

38 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, Prilog br. 5. Ceremonijal, na koji su kanonici imali prigovore, sastavio je biskupski ceremonijar Pavao Šelendić. O tome detaljnije RUSPINI, 1916, 105–106.

39 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 14–16.

40 Opis je izrađen prema uputi priloženoj zapisniku. Vidjeti: HR-NAZG-35, KV, protokol 203, Prilog br. 19.

41 Uz nazive cjelina navedeni su brojevi stranica Protokola br. 203 na kojima su navedeni opisi.

42 Krsni zdenac nije postojao, što je zabilježeno u zapisniku. HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 23.

43 Budući da je 19. veljače bila nedjelja, vizitacija je bila nastavljena u ponedjeljak.

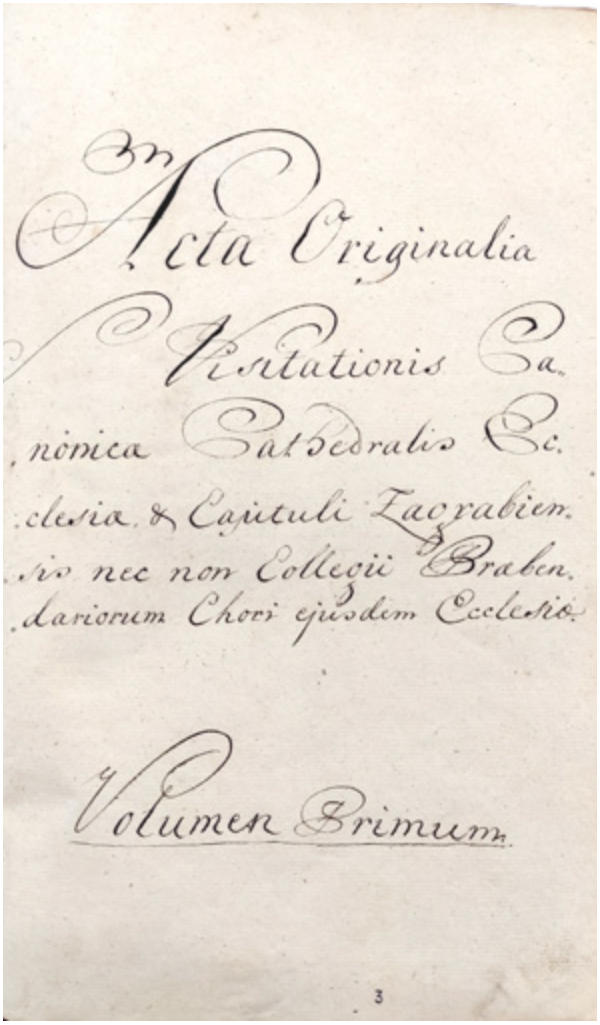
d) Ispovjedaonice (*Confessionalia*), (str. 70–71)
e) Raspelo (*Crucifixum*), (str. 71–72)
f) Kripta (*Crypta*), (str. 72–73)
g) Crkvene klupe (*Scamnae*), (str. 73–74)
h) Ormari (*Armaria*), (str. 74)
i) Izvor blagoslovljene vode (*Fons aquae benedictae*), (str. 74–75)
j) Kutije za milostinju (*Capsae elemosynarum*), (str. 75)
k) Zidovi (*Parietes*), (str. 75–79)
l) Prozori (*Fenestrae*), (str. 79–80)
m) Vrata (*Portae*), (str. 80–81).

Šesti dan vizitacije (21. veljače)
a) Krov (*Tectum*), (str. 82)
b) Zvonik (*Campanile*), (str. 82–84).

Sedmi dan vizitacije (22. veljače)
a) Sakristija – općenito (*Sacristia in genere*), (str. 85–88)
b) Oltar u unutarnjoj sakristiji (*Altare in Sacrario interiore*), (str. 88–89)
c) Pregled pokretnog inventara sakristije (str. 89–96).

Osmi dan vizitacije (23. veljače)
a) Nastavak pregleda pokretnog inventara (str. 96–102).

Deveti dan vizitacije (24. veljače)
a) Dovršetak pregleda pokretnog inventara (str. 102).

2. Naslovnica kanonske vizitacije (izvor: HR-NAZG-35, KV, protokol 203)
Cover page of the canonical visitation (from: HR-NAZG-35, KV, protocol 203)

Opis unutarnjega prostora katedrale

Treba istaknuti nekoliko cjelina opisa. Nakon pregleda relikvija, drugoga dana vizitacije, vizitatori su obavili pregled katedrale u cjelini. Sadržaj toga pregleda, na nepune tri stranice zapisnika, daje opći (*in genere*) opis unutrašnjosti katedrale. Navedeni su podatci o dimenzijama katedrale, organizaciji prostora i tlocrtnom rasporedu, obojenjima svodova i zidova te o podnom popločenju.[44] O unutrašnjosti i njezinu oblikovanju piše na više mjesta dalje u zapisu pregleda.[45]

Katedralna bazilika smještena je usred biskupske tvrđe, pokraj biskupskog dvora. Pravilno je orijentirana, izduženog oblika. Iznutra je dugačka 220 stopa, tj. 36 ⅔ orgija, a široka je 98 stopa, tj. 16 ⅓ orgija; visoka je 75 stopa ili 12,5 orgija – i zato može primiti četrnaest tisuća ljudi, ali zato što je ulaz odviše uzak, a svetište uže od ostatka tijela crkve te stupovi, oltari, klupe, ormari, ispovjedaonice itd. zauzimaju mnogo toga prostora, jedva stane deset tisuća ljudi. Arhitektura je gotička, no ipak veličanstvena. Unutra je podijeljena na tri velike lađe. Izgrađena je od rezanog kamena koji zovu travertin i izvana nije prekrivena bojom ni žbukom. Unutrašnjost je u cijelosti prekrivena jantarnom bojom, ali bez ikakve žbuke, slike ili celature, osim što se na šest glavnih stupova, malo ispod sredine, uklesane i obojene jarkim bojama, nalaze skulpture – s jedne strane sv. Petar, sv. Bartolomej i sv. Augustin, a s druge pak strane sv. Pavao, sv. Jakov i sv. Jeronim, ispod tornjića i ukrašenih gotičkim stilom kao baldahinom. Svod je obijeljen, a kamena rebra su jantarno žuta. Pod je cijeli od crnog i bijelog mramora, osim u unutarnjem dijelu svetišta gdje je prošaran raznim bojama: bijelom, crnom, žutom i crvenom. Mjestimice je krpan opekama. Ima više kripti, no dobro su zatvorene i usklađene s podom.

Svetište je u zaključku glavne lađe, malo uzdignuto. Nadsvođeno je, u dobrom je stanju, osim što na strani Evanđelja

44 Ostali podaci o unutrašnjosti katedrale potkraj 18. stoljeća i u: MAJER JURIŠIĆ, DEAK, KRULIĆ, 2025, kao i u ondje citiranoj literaturi.

45 HR-NAZG-35, KV, protokol 203. Sažetak opisa katedrale (odnoseći se na podatke sa stranica 29–39, te dodatno 42–45, 65–69, 72–73, 75–89, uz izostavljanje opisa oltara i ostalog inventara) pripremila je Krasanka Majer Jurišić temeljem prijevoda Ladislava Dobrice, koji je autor i ostalih prijevoda u ovome radu. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, 59–60 i dokumentacija HRZ–a.

odozgo visi nešto kamenja zbog udara groma. Mramornom pregradom podijeljeno je na dva jednaka dijela, unutarnji i vanjski, a zidovi su mu prekriveni zastorima od svilenog damasta, žute i crvene boje (prekrivaju izdubljene rupe koje su možda služile kao zborske klupe). Nisu ukrašeni ni slikom ni skulpturom. U dužinu, sve do stuba kojima se spušta do kora za klerike, ima 9 orgija i 1/6 ili 55 stopa, a široko je 7 orgija ili 42 stope. Zaključak svetišta rastvoren je s pet prozora koji su gotički: uski, izduženi i šiljasti. Na svakome od njih ističe se na vrhu rozeta. Glavni oltar, iz 1632. godine, nalazi se u samom vrhu svetišta, prema istoku. U cijelosti je izrađen od pozlaćenih dasaka, rezbaren je i postavljen na zidanu menzu. Cijelo mu je podnožje popločeno različitim mramorom, čvrsto i dovoljno prostrano, s dvije mramorne stube. Sa strane Evanđelja je biskupov stolac, a na strani Poslanice su još tri stolca, za pontifikanta i dvojicu njegovih pomagača: đakona i subđakona. Prema koru se iz svetišta silazi preko četiri stube koje su od bijeloga i crnog mramora.

Kor za klerike (prezbiterij) nalazi se u srednjoj lađi, ispred svetišta, što nije prikladno jer je zaklonjen pogled prema glavnom oltaru. Uzdignut je za dvije stube i u dnu se nalazi biskupski stolac koji je, kao i zborske klupe, izrađen od hrastovine i izrezbaren, s pozlaćenim inventarom. Vrata koja vode do kora su iz 1788. godine i otvorena su samo za većih svečanosti. Kor za glazbenika (pjevalište) je pak u gotičkom stilu, od čvrstog kamena i proteže se od jednog boka crkve do drugog, s time da se na jednoj strani oslanja na zid, a na drugoj na stupove. Njime je crkva podijeljena na dva dijela, a do kapela se može samo kroz uska vrata. Pod je od opeke. Ograđen je kamenom. Na kor se može pristupiti ili iz biskupske palače preko hodnika na lukovima ili iz same katedrale mramornim uskim i zavojitim stubištem, sa željeznim rešetkama i pozlaćenim ukrasima. Na sjevernoj su strani orgulje koje je 1601. postavio biskup Martin Bogdan, a sam je kor podignuo biskup Osvald. Na sredini kora za glazbenike je drveno raspelo, pričvršćeno za ogradu i okrenuto prema ulazu u katedralu.

Tri su kapele u katedrali, Blažene Djevice Marije, sv. Ladislava i sv. Ivana Krstitelja, te ona u sakristiji. S južne strane svetišta je kapela Blažene Djevice Marije, dugačka 64 stope i široka 28. Pod joj je od mramora i spušten za pola stube od ostalog poda u crkvi. Jako je osvijetljena prozorima, a zidovi su prekriveni zastorima. Ispred oltara je tepih arapske izrade. Sa sjeverne je strane gotovo identična kapela, sv. Ladislava, ali ima samo dva prozora pa je nešto mračnija.

Jantarni zidovi lađe ukrašeni su različitim natpisima i epitafima, prikazima, kamenim pločama, nadgrobnim spomenicima, slikama, grbovima, štitovima i zastavama. Prozora je ukupno 20, u gotičkom stilu s četvrtastim staklima i željeznim rešetkama: od toga već spomenutih pet u svetištu, četiri u kapeli Blažene Djevice Marije, dva u kapeli sv. Ladislava, jedan na ulazu, a preostali su u tijelu crkve (ako se izuzme ulaz u crkvu i kapelu sv. Ladislava). Razmjerno obasjavaju crkvu i od zemlje su dovoljno izdignuti da se ne može gledati unutra, a prozorska krila su tako postavljena da se, prema potrebi, mogu lagano otvarati i zatvarati. Postoje četvera vrata, drvena i s dobrim okovom. Glavna, raskošno ukrašena i mramornih dovratnika, su ona na zapadu, druga (manja) na sjevernom pročelju, a kroz treća (koja su na južnom zidu) ide se iz biskupske tvrđe na kor za glazbenike, odakle se spušta u lađu. Četvrtim se vratima privatno služi samo kler; nalaze se na sjevernoj strani, uz sakristiju. Krov nad katedralom je od ciglenih crepova, postavljen na jelove grede. Ima male prozore, opremljene željeznim vratašcima. Na glavnom je pročelju s desne strane zvonik sa zvonima, čvrst i četvrtasta tlocrta. Ima bakrom pokrivenu kupolu i terasu popločenu rezanim kamenom i ograđenu željeznom ogradom. Uz kapelu sv. Ladislava je sakristija s oltarom sv. Petra i Pavla u koju se ulazi kroz mramorna vrata, a spuštena je za dvije mramorne stube. Četvrtasta je oblika i izdužena, široka 25 stopa i dugačka 52 stope. Ima mramorni pod. Svod je gotičkog sloga, zidovi su ožbukani i obijeljeni. Na istoku su dva prozora, a na sjeveru četiri, sa željeznim rešetkama. Postoje još dvoja vrata; kroz jedna se izlazi na sjever i služi potrebama klera i poslužitelja, a druga vode u tajnu (unutarnju) sakristiju na zapadu u kojoj je još jedan, drveni oltar sa zidanom menzom na kojem misu slave samo kustosi i kanonici. Iznad sakristija su tri manje prostorije, nadsvođene, od kojih dvije služe kao spremište, a treća je za javni arhiv. Do njih se dolazi s vanjske strane, po kamenim stubama koje su postavljene odmah uz vrata sakristije. Pod prostorija je čvrst, sastoji se od vapnenca i pijeska. Svaka prostorija ima po dva prozora, od kojih jedan gleda van na sjever i ima željeznu rešetku, a drugi je prema crkvi. Zidovi su u dobrom stanju, osim što krov, koji je zajednički s crkvom, na nekim mjestima treba popraviti. Sve se čuva čisto i uredno.

U inventaru je posebno opisano i drveno raspelo koje je bilo pričvršćeno za ogradu glazbenoga kora i usmjereno prema glavnim vratima. Raspelo je, kako vizitator navodi, staro i nedavno bogato ukrašeno srebrom. Uz njega se nalazila pločica s podatkom kako je to, kao zavjet, dao izraditi zagrebački kanonik Juraj Delinić u Vrbovcu 1769.[46] Posebno je zanimljiv i opis zvonika.[47] Naime, na njegovu se vrhu nalazila mala kupola s otvorenim zvonikom i malenim zvonom. To se zvono službeno zvalo sv. Martin, no narod ga je zvao „cinkuš" (*czinkuss*).[48] Također, vizitacijom se bilježi da se iznad kupole nalazila kugla (*globus*), za

46 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 71–72. Juraj Delinić bio je vrbovečki arhiđakon, a 1742./1743. i župnik Župe sv. Marije. Usp. BUNTAK, 1936, 106. U životopisu kanonika Jurja Delinića, Ivančan navodi da je dao podići drveni, srebrom optočen križ. Vidjeti: IVANČAN, 811. Međutim, Delinićev doprinos može se odnositi samo na ukrase, a ne i na samo raspelo. O raspelu detaljnije u: MARUŠIĆ, 2025.

47 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 82–84.

48 HR-NAZG-35, KV, protokol br. 203, 83. To je zvono pozivalo kanonike i nadarbenike na konventualnu svetu misu dvaput dnevno. PLUKAVEC, 2004, 45.

koju se smatralo da čuva čestice Svetog Križa te relikvije sv. Donata.[49] Ta je pretpostavka, barem što se tiče čestica Svetog Križa, dobila potvrdu kad je nakon potresa 1880. ta kugla bila skinuta i otvorena – u njoj je bila bakrena kutijica koja je, među ostalim, sadržavala česticu Svetog Križa.[50] No koliko god vizitacija bila detaljna u opisima, u nekim su dijelovima opisi sumarni, npr. u opisu kripti. Pri njihovu opisu vizitator navodi njihova mjesta u crkvi te koje su kripte određene za ukop kanonika, prebendara, za manji kler te za sve ostale.[51] No nisu navedene pojedine grobnice, odnosno osobe koje su u njima pokopane. Nadgrobne ploče poznatijih osoba bile su podignute s grobnica (kripti) i stavljene uza zid te su bile opisane u cjelini posvećenoj zidovima katedrale.[52] Među opisanim pločama svakako se ističe nadgrobna ploča Tome Bakača Erdödyja, koja je i danas u katedrali. Ta je nadgrobna ploča još u vrijeme vizitacije bila podignuta i stavljena uza zid na istome mjestu, u tadašnjoj kapeli Blažene Djevice Marije.[53] Ispod oltara Blažene Djevice Marije nalazila se njegova kripta koju spominje Vrhovac u svojem *Dnevniku* u kontekstu ukopa bana Ivana Erdödyja 1806. godine.[54] Vrhovac je u *Dnevnik* zapisivao i nesreće koje su se dogodile na katedrali; npr. 30. kolovoza 1814. zabilježio je da je u katedralu udarila „vodena munja" (*fulmen aqueum*) i uništila jednu klupu te izbila jedan kamen kod glavnog ulaza.[55] Ta činjenica pokazuje da podatke o katedrali nakon 'Vrhovčeve' vizitacije u neku ruku dopunjuje i Vrhovčev dnevnik koji je vodio između 1801. i 1825.[56]

No uz pokretni inventar, najveći dio opisa odnosi se na oltare. To doista i ne začuđuje, jer je u ondašnjoj katedrali bilo mnogo oltara – čak 31.[57] Broj oltara je posebno istaknut i u vizitaciji, u kojoj se na jednom mjestu zaključuje da je kapacitet katedrale, zbog oltara, ali i zbog druge opreme (poput klupa, ispovjedaonica i ormara), smanjen s četrnaest tisuća ljudi na jedva deset tisuća.[58] Za razliku od pokretnog inventara, koji je u određenoj mjeri očuvan do danas, od oltara iz Vrhovčeva vremena ostala su u katedrali samo dva: oltar sv. Luke i oltar Posljednje večere.[59] Iako podatci i opisi ostale opreme u katedrali nisu zanemarivi, ni manje vrijedni, upravo opisi „nestalih" ili, u međuvremenu, uništenih oltara, čine tu vizitaciju izuzetno vrijednom; to je i razlog što je fokus ovoga rada upravo na njima.

Opis oltara

Za pregled oltara vizitatoru i pomoćnicima trebalo je gotovo dva dana da ih sve pregledaju (**sl. 3**). Pregled glavnog oltara i svetišta bio je rađen prema upitniku koji je, kao i ostala popratna dokumentacija, bio priložen zapisniku vizitacije.[60] Uputa se sastojala od dva dijela: prvi dio, pod naslovom *Observanda*, odnosio se na ono na što je trebalo obratiti pozornost tijekom vizitacije oltara, dok se drugi dio, pod naslovom *Interroganda,* odnosio na ono što je trebalo ispitati (tj. istražiti). U prvom se dijelu upitnika zahtijevalo da se oltar detaljno opiše. Vizitator je trebao zabilježiti podatke o vrsti materijala od kojega je oltar izrađen, njegove dimenzije, od kakvog je materijala izrađena menza te nabrojiti svu oltarnu opremu. Na kraju je trebao opisati glavni prikaz na oltaru (potrebno je bilo navesti i materijal od kojega je bio izrađen, npr. radi li se o slici naslikanoj na platnu ili drvu, odnosno skulpturi) te postojanje dodatnih prikaza. Vizitator je također trebao dati svoj sud o tome jesu li ti prikazi primjereni te jesu li u skladu s vjerom.[61] Drugi dio upitnika odnosio se na podatke o posvećenosti oltara, titularu te kad se slavio njegov blagdan, zatim utvrđivanje postojanja skrbnika i nadarbine.[62] Na temelju te upute vizitator je sastavio detaljan i opširan opis glavnog oltara.[63]

Nakon pregleda glavnog oltara slijedio je pregled ostalih oltara. Brojnost oltara potaknula je vizitatora da posao pregleda oltara podijeli sa svojim pomoćnicima. Stoga je za pregled oltara sa strane Evanđelja zadužio Ivana Davida Pizettyja, Antuna Tunkovića, Karla Vukasovića i Matiju Markulinića, dok je on sâm nastavio s pregledom oltara na strani Poslanice.[64] Premda je za potrebe

49 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 83.

50 *Katolički list*, 1880, 431, u kojem je prenesen Tkalčićev tekst „O jabuci prvostolne crkve", objavljen prethodno u *Obzoru*.

51 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 72–73.

52 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 75–79.

53 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 76.

54 *Dnevnik*, vidjeti: HRG, KOLANOVIĆ (prir.), 1987, 119. Aleksandar Erdödy zamolio je Vrhovca da Ivan Erdödy bude pokopan u kripti Tome Bakača Erdödyja.

55 *Dnevnik*, vidjeti: HRG, KOLANOVIĆ (prir.), 2017, 729.

56 Dosad je objavljen *Dnevnik* pisan do 1815. godine: sv. 1: HRG, KOLANOVIĆ (prir.) 1987 i sv. 2: HRG, KOLANOVIĆ (prir.), 2017. U njima je katedrala spominjana uglavnom u kontekstu obavljanja njegove biskupske dužnosti. Usp. prijašnje dvije bilješke.

57 HR–NAZG–35, KV, protokol 203, 39–65, 88–89.

58 HR–NAZG–35, KV, protokol 203, 30.

59 Danas se u katedrali iz toga vremena nalazi i oltar Marije Pomoćnice, ali je on u davnije vrijeme bio u Nadbiskupskom dvoru. BARIČEVIĆ, 1997, 378.

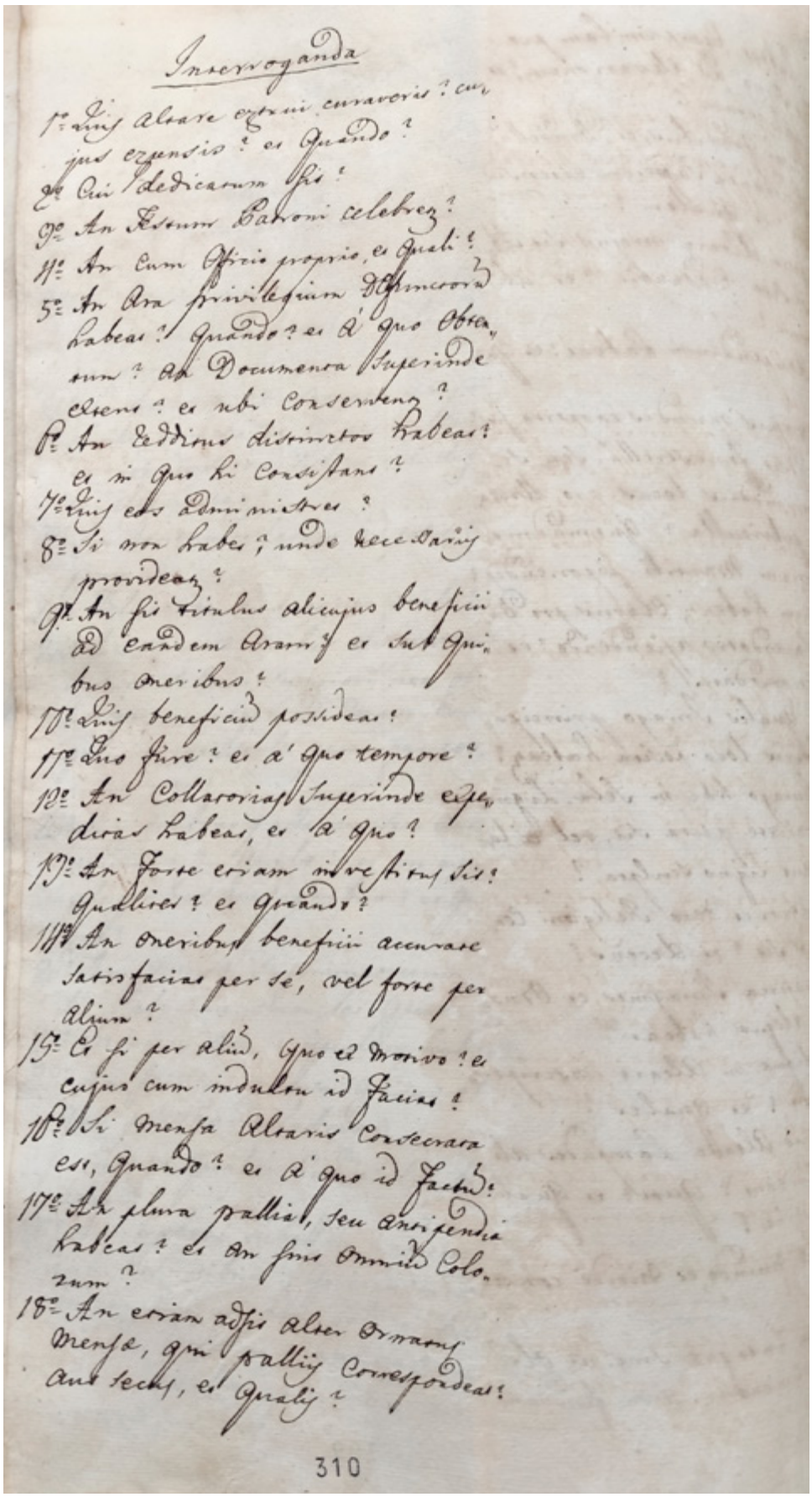
60 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, Prilog br. 25. *Index circa sanctuarium et Altare maius.*

61 O primjerenosti prizora vizitator je na dva mjesta imao primjedbe. Pri pregledu oltara sv. Magdalene konstatirao je da je manje prikladno što su obnažena prsa prekrivena razbarušenom kosom. Pri pregledu oltara sv. Jakova, na kojem se nalazila slika Blažene Djevice Marije s djetetom Isusom, a na kojem je Marija imala jednu obnaženu dojku, vizitator je iskazao neslaganje s viđenim te je dao uputu da se ta „neprikladnost" ispravi, i to tako da se prekrije bojom.

62 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, Prilog br. 25.

63 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 34–38. Opis glavnog oltara u: BARIČEVIĆ, 1967, 99–115.

64 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 39.

3. Dio upitnika (cjelina *Interroganda*) za opis glavnog i ostalih oltara katedrale (HR-NAZG-35, KV, protokol 203, Prilog br. 25)
Part of the questionnaire (*Interroganda*) for the description of the main and other altars of the cathedral (HR-NAZG-35, KV, protocol 203, Appendix no. 25)

pregleda ostalih oltara bio sastavljen drugi upitnik, koji se također sastojao od dva dijela kao i upitnik za glavni oltar: *Observanda* i *Interroganda,* zapravo je opis ostalih oltara bio rađen prema upitniku za opis glavnog oltara, budući da se drugi upitnik izrijekom pozivao na točke opisa iz upitnika za glavni oltar.[65] Slijedom tih uputa, opisi oltara su vrlo detaljni, puni podataka. Oltari su bili pregledani i opisani prema sljedećem redoslijedu:[66]

1. oltar sv. Luke (str. 40–41)
2. oltar Večeri Gospodnje (str. 41–42)
3. oltar Blažene Djevice Marije, s opisom kapele (str. 42–44)
4. oltar sv. Ladislava, s opisom kapele (str. 44–45)
5. oltar sv. Kuzme i Damjana (str. 45–46)
6. oltar sv. Magdalene (str. 46–47)
7. oltar sv. Gervazija i Protazija (str. 47–48)
8. oltar sv. Pavla (str. 48–49)
9. oltar Svih svetih (str. 49)
10. oltar Deset tisuća vojnika (str. 50)
11. oltar sv. Doroteje (str. 50–51)
12. oltar sv. Jakova (str. 51–52)
13. oltar sv. Jurja (str. 52)
14. oltar sv. Ursule (str. 53)
15. kapela sv. Ivana Krstitelja (str. 53–54)
16. oltar sv. Gervazija i Protazija (str. 55)
17. oltar Svetog Križa (str. 56–57)
18. oltar sv. Jeronima (str. 57–58)
19. oltar sv. Barbare (str. 58–59)
20. oltar Presvetog Trojstva (str. 59)
21. oltar sv. Nikole (str. 59–60)
22. oltar sv. Mihovila arkanđela (str. 60)
23. oltar Sveta tri kralja (str. 60–61)
24. oltar sv. Ivana Nepomuka (str. 61)
25. oltar sv. Fabijana i Sebastijana (str. 61–62)
26. oltar sv. Elizabete (str. 62–63)
27. oltar sv. Emerika (str. 63)
28. oltar sv. Katarine (str. 63–64)
29. oltar sv. Franje Serafskog (str. 64)
30. oltar sv. Petra i Pavla (str. 64–65)
31. neimenovani oltar u unutarnjoj sakristiji (str. 88–89).

Prvi oltar koji je bio pregledan bio je oltar sv. Luke; njega su zajednički svi opisali kako bi kasniji opisi bili provedeni na isti način. Već iz toga opisa bilo je jasno da se vizitatori drže dane upute, tj. da je najprije opisan oltar s opremom, slijedi opis prikaza svetaca, natpisa te napokon postojanje nadarbine. Premda je oltar sačuvan i već je istaknuto da se i danas nalazi u katedrali, ovdje radi lakše usporedbe opisa sa sačuvanim izvornikom donosimo njegov opis:[67]

Sav je od mramora, visok 13 stopa, a širok 5 ½ stopa. Nalazi se u glavnoj kapeli, tj. u samom svetištu, prema istoku, ima ogradu, na strani Poslanice dodiruje zid svetišta. Nema vlastito svetohranište. Ima menzu od mramora, koja je doduše kratka i uska, posvećena je, prekrivena navoštenim platnom, telarijem i trima stolnjacima koji su dosta čisti. Ima jedan jastuk od svile, koji je zbog pokrova istrošen i koji je od jednostavnog obojenog platna. Nije poznato kad ga je i tko posvetio. Podnožje i antependij također su od mramora. Izdignut je za dvije stube, koje su također od mramora i nemaju tepihe. Nijedno svetohranište nije postavljeno na menzi, ali za svetohranište služi postavljen u sredini samo malen drveni križ i prikaz Spasitelja oslikanog na platnu. Ima tri kanonske tablice, dva svijećnjaka na menzi i jedno manje zvono koje se nalazi na zidu svetišta i s kojega visi uže. Nema abak ni kredenc, ali zato običavaju odlagati vrčiće s pokrivačem na stranu Poslanice, a biretu iznad ograde koja prianja uz oltar. Glavni je prikaz skulptura sv. Luke evanđelista, od bijeloga je mramora, dosta umjetnički i elegantno izrađena, nalazi se između dva stupa od mramora s natpisom: 'Divo Lucae Evang. Thomae quondam Augustich el. episcopi Sibenicensis s, abba. Dei benedictione archidiaco. Camarc. et can. Zagr. eccl. haec ara morientis destinato aere erecta est' (Ovaj oltar božanskom Luki evanđelistu bio je podignut namijenjenim novcem pokojnoga Tome Augustića na samrti, izabranoga šibenskog biskupa, opata, Božjim blagoslovom komarničkog arhiđakona i kanonika Zagrebačke crkve). Prikaz je manje proporcionalan, a ispod njega je plemićki grb utemeljitelja. Postoji mramorna skulptura sv. Tome apostola s dvojicom anđela s ove i one strane, od kojih jedan drži grb Hrvatske, a drugi Slavonije. Na ovom oltaru slavi se blagdan sv. Luke, i ne drugačije nego samo dvjema upaljenim voštanicama. Ima pridruženi beneficij (nadarbinu) da se jedanput mjesečno slavi misa za žive i mrtve zagrebačke biskupe.

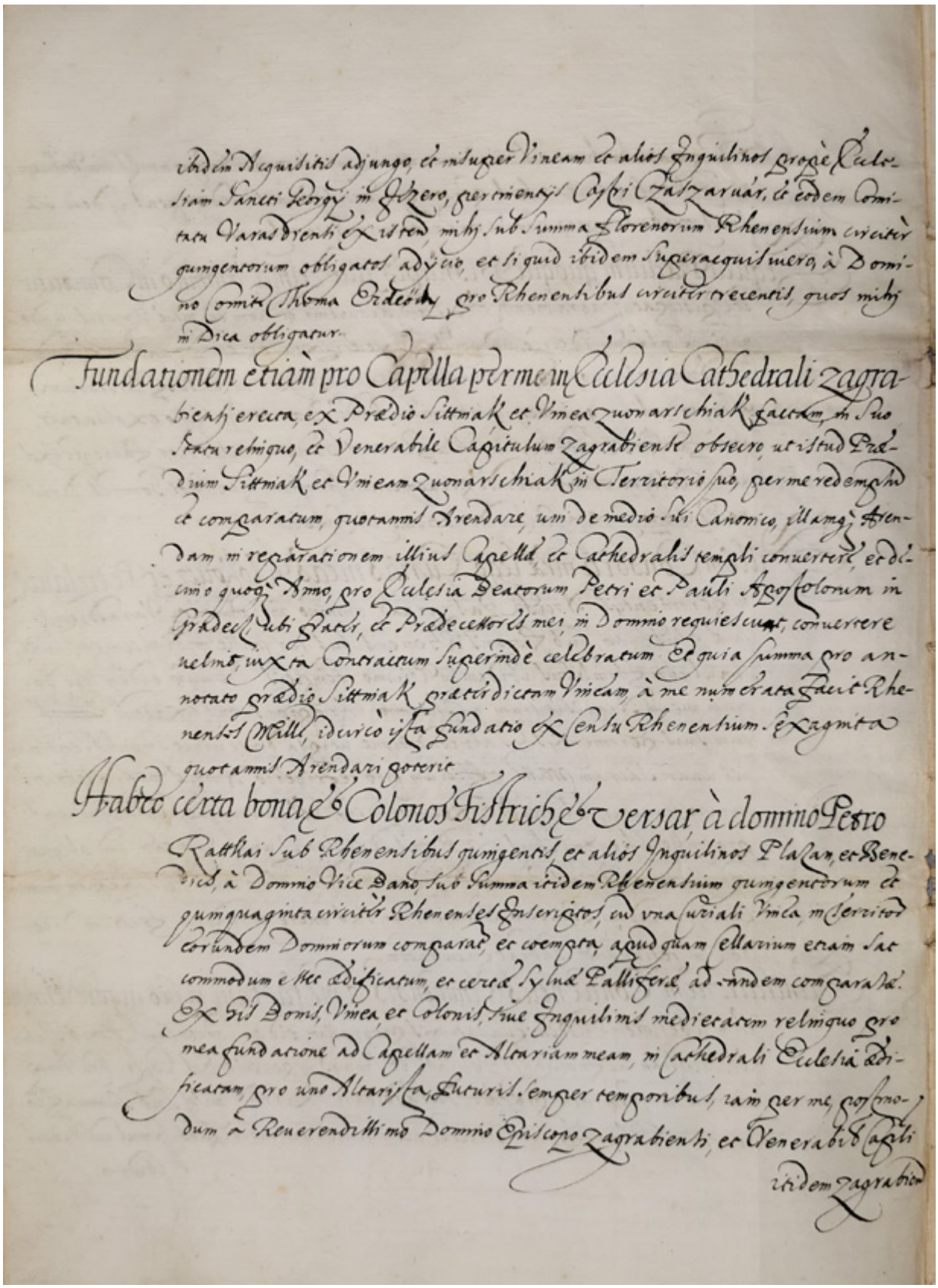
Otprilike u isto vrijeme provođenja kanonske vizitacije, Vrhovčev mjernik Franjo Klobučarić izradio je i najstariji tlocrt katedrale pod naslovom *Iconographia Cathedralis Ecclesiae Zagrabiensis, sancto Stephano regi Hungariae dicatae*. Iako tlocrt nije datiran, svakako je izrađen u posljednjem desetljeću 18. stoljeća.[68] Premda je Klobučarić izradio spomenuti tlocrt gotovo u isto vrijeme kad se provodila i kanonska vizitacija, i u smještaju oltara se podudara s opisom kanonske vizitacije, na njemu nisu ucrtani svi oltari koji su opisani u vizitaciji; nedostaju tri: oltar sv. Gervazija i Protazija u kapeli Blažene Djevice Marije, oltar Sveta tri kralja na koru te neimenovani oltar

65 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, Prilog br. 27.

66 Uz nazive oltara pribilježen je broj oltara na Klobučarićevu tlocrtu te mjesta na kojima se oltari danas nalaze ako je to posvjedočeno u dostupnoj literaturi (**T. 1**).

67 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 40–41.

68 Ivandija je tlocrt datirao u vrijeme navedene kanonske vizitacije. Usp. PLUKAVEC, 2006, 217, dok drugi autori razdoblje mogućeg nastanka proširuju do kraja stoljeća: DEANOVIĆ, 1988, 82–83; DOBRONIĆ, 1991, 47, 49; ŠOUREK, 2016, 164.

4. Dio iz oporuke Ivana Zakmardija, sastavljene u Zagrebu 18. srpnja 1664., u prijepisu Čazmanskog kaptola; o uzdržavanju zakladne kapele sv. Ivana Krstitelja u katedrali (HR-HDA-664. Isusovački samostan Varaždin. Spisi Varaždinskog konvikta. Oporuka Ivana Zakmardija u prijepisu Čazmanskog kaptola, fasc. 1, br. 2)

Part of Ivan Zakmardi's will drawn up in Zagreb on 18 July 1664, in the transcript of the Čazma Chapter, which mentions the maintenance of the chapel of St John the Baptist in the cathedral (HR-HDA-664. Varaždin Jesuit Monastery. Files of the Varaždin convictorium. Will of Ivan Zakmardi transcribed by the Čazma Chapter, folder 1 no. 2)

u unutarnjoj sakristiji. Kao mogući razlog nenavođenja tih triju oltara, donosimo opise prvog i trećeg oltara. Za oltar sv. Gervazija i Protazija vizitator je naveo sljedeće:

Smješten na strani Evanđelja oltara sv. Magdalene, u istoj kapeli (Blažene Djevice Marije, op. L. Dobrica)*, prema istoku, i naslonjen na zborske klupe, tako pučki zvan oltar svetih Gervazija i Protazija. U cijelosti je od dasaka, bez menze, bez podnožja, bez stuba, bez ostalih stvari potrebnih oltaru. Zato treba reći da to nije oltar, nego ormar sastavljen od ostataka starog oltara. No ipak je plemenit zbog ništa manje elegantnih slika s unutarnje i vanjske strane koje odišu starinom, također i zlatom. Ima dvostruka vratna krila; ako su zatvorena, prikazuju se četiri prikaza u vrlo živim bojama: prvo je anđeosko navještenje, drugo je rođenje Gospodinovo, treće obrezanje Gospodinovo, a četvrto poklonstvo kraljeva. Ako se vrata otvore, prikazuje svaka po jedan prikaz: jedna prikazuje povijest Krista koji nosi teret križa uz pratnju nebrojenog mnoštva naroda, a druga pak njegovu povijest od mrtvih do priče o grobu i s natpisom: 'Humani generis redemptoris'* (Otkupitelja ljudskoga roda)*. Među njima se nalazi glavna slika koja prikazuje Krista na brdu Kalvariji, raspetoga s dvojicom razbojnika, uz veliko mnoštvo ljudi. Na vrhu oltara, među različitim pozlaćenim ukrasima, nalazi se oslikani prikaz pokojnoga svetog biskupa s đakonom (možda sv. Gervazije s Protazijem), bez ikakva natpisa, osim što je u podnožju oltara ovaj nedavni natpis: 'Post pium obitum admodum Reverendi Domini Ioannis Missich, expensis eiusdem antiquitas huius arae SS Gervasii et Protasii renovata est Anno Domini 1673'* (Poslije pobožne smrti prečasnoga gospodina Ivana Mišića, o njegovu je trošku obnovljena starina oltara sv. Gervazija i Protazija, godine Gospodnje 1673.).[69]

Za drugi oltar, oltar Sveta tri kralja, koji se nalazio na glazbenom koru, vizitator je naredio da ga se u skorije vrijeme ukloni, zbog neprikladnoga mjesta i lošeg materijala.[70]

Za treći pak oltar, u unutarnjoj sakristiji, vizitator je naveo sljedeće:

Osim oltara svetih Petra i Pavla u vanjskoj sakristiji, koji je već bio kanonski pohođen, i na kojem je potpuno omogućeno svakom svećeniku slaviti misu... postoji drugi oltar u unutarnjoj sakristiji, smješten u tajnoj (osobnoj) sakristiji, u kojoj mise slave samo kustosi i kanonici. Od drva je, čvrst i izdignut za jednu drvenu stubu iznad mramornog poda i naslonjen na istočni zid. Ima zidanu menzu, koja je odgovarajuće dužine i širine, ali ipak nije posvećena, niti ima prijenosni oltar. Zbog toga je odlučeno da tako dugo dok se ne opremi prijenosnim kamenom(!), bude podvrgnut zabrani. Ima telarij i tri čista stolnjaka, s palijem od svile, te izvezenim slikama: s jedne strane je prikaz Rođenja, a s druge strane Večeri Gospodnje, dok je u sredini Uskrsnuće Gospodinovo. Menza nema stube ni svetohranište. Ima pozlaćeni križ od drva u dobrom stanju, dva kristalna svijećnjaka, omotana pozlaćenim srebrom, s plemićkim grbom i tekstom: 'Curante Simone Bratulich, episcopo Zagrabiensi' (Brigom Šimuna Bratulića, zagrebačkog biskupa). Na krajevima su kanonske tablice obojene zelenom bojom, dva plašta od damasta i pokrov od žutoga platna. Zvonca nema. Cijeli je oltar izrađen kao ormar, u kojemu se čuvaju relikvije svetaca. Ima dvostruka vrata, odnosno vratna krila; na jednom je prikaz sv. Stjepana, a na drugome sv. Emerika; s unutarnje strane su prikazi sv. Kristofora i sv. Antuna Padovanskog, s natpisom: 'Christophori Erdödy reviviscit fama perennis, hoc opus hic donat qui pietate sua 1692' (Vječna slava Krste Erdödyja je oživjela, ovo djelo on daruje iz svoje pobožnosti 1692.). Prema tome stoji da je posvećen sv. Stjepanu i Emeriku te čuvanju relikvija. Ima srebrnu lampadu za vječno svjetlo. Nema privilegij ni beneficij.

Slijedom navedenih opisa, može se pretpostaviti da Klobučarić nije ucrtao navedene oltare, jer oltar sv. Gervazija i Protazija nije bio smatran oltarom, nego ormarom, dok je treći oltar, onaj u sakristiji, bio pod zabranom slavljenja misa. Za treći oltar, onaj Sveta tri kralja na koru, moguće je da je već bio uklonjen u vrijeme izrade tlocrta.

Opisi katedralnih kapela

Tijekom opisa oltara vizitator je opisao i kapele u kojima su se oltari nalazili. Uz glavnu kapelu, tj. svetišta, bile su opisane kapela Blažene Djevice Marije u južnoj lađi i kapela sv. Ladislava u sjevernoj lađi. Obje lađe bile su slične, podjednakih dimenzija, s jednakim brojem oltara: u prvoj kapeli glavni oltar bio je posvećen Blaženoj Djevici Mariji, a u drugoj sv. Ladislavu te je svaki imao po još dva oltara: oltar sv. Magdalene i oltar sv. Kuzme i Damjana (kapela Blažene Djevice Marije), odnosno oltar Svih svetih i oltar sv. Pavla apostola (kapela sv. Ladislava).[71] Osim tih dviju kapela, koje i danas postoje, ali ne kao kapele, nego kao inkorporirani bočni brodovi, postojala je i treća kapela koja danas više ne postoji. Riječ je o kapeli sv. Ivana Krstitelja, koja je bila zadužbina Ivana Zakmardija od Dijankovca, prabilježnika Kraljevine (sl. 4). Ta je kapela bila izgrađena na južnoj strani i izvan zidova katedrale. Nju je, dakle, oporučno dao izgraditi Ivan Zakmardi 1664. godine i odredio je da u njoj bude pokopan. Za uzdržavanje kapele dao je svoj predij Žitnjak i vinograd Zvonarščak. U opo-

69 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 47–48. Opisana slika na oltaru zapravo jest djelo Albrechta Dürera; danas se nalazi u neogotičkom oltaru u neogotičkoj kapeli sakristije. DOBRONIĆ, 1991, 52.

70 HR-NAZG-35, KV,protokol 203, 60–61. Oltar je dao podići biskup Aleksandar Mikulić, a na oltaru je bio natpis: 'Sancti Tres Reges, orate pro nobis nunc et in hora mortis nostrae.' (Sveta Tri kralja, molite za nas sada i na času smrti naše.)

71 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 42–49. U opisima oltara kapele Blažene Djevice Marije naveden je i prije opisani oltar sv. Gervazija i Protazija.

ruci je tražio od Kaptola da se taj predij i vinograd daju nekom od kanonika u najam, a da se od dobivenog novca održava kapela.[72] Budući da je kapela upravo za biskupa Vrhovca bila desakralizirana,[73] a za Bolléa srušena, u ovoj je vizitaciji jedini njezin sačuvani opis:

Građena je od rezanoga kamena, iznutra je nadsvođena, a izvana je pak pokrivena odvojenim krovom od daščica umočenih u crvenu boju. Tako izlazi izvan zida crkve prema jugu, ali se ipak naslanja na nju. Ovalnoga je oblika, dugačka 17 stopa, a široka 12 stopa. Ulaz iz lađe crkve u kapelu je od mramora i vrlo elegantan, opremljen ogradom od željeza, bravom i prikladnim ključem sa slovima: ZP, tj. Ivan Zakmardi, prabilježnik, i godinom 1774., kad je bila opremljena rešetkom. Iznad vrata, priljubljena uza zid, stoji drvena i nedavno pozlaćena skulptura BDM, na drvenom postolju i s oslikanim baldahinom, s natpisom: 'Pulchra es et decora Filia Jerusalem' (Lijepa si i krasna, kćeri jeruzalemska), a ispod natpis: 'Consolatrix afflictorum O.P.N.' (Utjeho žalosnih, moli za nas), s lampadom koja trajno gori ispred skulpture. Zidovi kapele izvana i iznutra su čitavi, nisu obojeni, s četiri prozora trokutastog oblika djeteline. Oltar sv. Ivana Krstitelja u cijelosti je od drva i doista je u zapuštenom stanju. Visok je 16 stopa. Postavljen je na južnoj strani i oslanja se na zid kapele. Podnožje je također od drva, a izdignuto je od mramornog poda kapele za jednu stubu. Menza je od kamena, čvrsta i posvećena, s prljavim stolnjacima, sa slomljenim križem, s dva relikvijara, s uskrsnom svijećom, zatim s kanonskim tablicama od drva, jednim kožnatim jastukom, s dva mjedena svijećnjaka, s lanenim poderanim pokrovom, s palijem od svile, sa zvoncem i svime ostalim potrebnim jadno je opremljen iz zajedničke mase crkve. Na glavnome je mjestu prikaz skulpture od drva sv. Ivana Krstitelja s još nekim figurama, bez ikakva natpisa. Pokraj toga oltara, za koji se vjeruje da ga je utemeljio nekadašnji prabilježnik Zakmardi, u toj kapeli postoje još dva ormara za korištenje nadarbine. Oltar nema nikakvu pridruženu nadarbinu, ali se na blagdan zaštitnika slavi misa s upaljenim svijećama. Luster, koji visi sa svoda u lađi crkve ispred kapele, ne dotiče se same kapele.[74]

Zaključak

Nakon što je završila vizitacija katedrale, slijedila je vizitacija Kaptola i Zbora prebendara stolne crkve zagrebačke. Međutim, zbog sukoba biskupa s kanonicima, vizitacija je završila tek u rujnu 1794., kad je Vrhovac proglasio završetak vizitacije i donio *Odredbe vizitacije* (*Decreta visitationis*).[75] Budući da su kanonici bili nezadovoljni tim odredbama, pokrenuli su spor pred kaločkim nadbiskupom. Naposljetku je spor bio okončan sporazumom između biskupa i kanonika 1800. godine te je Vrhovac ponovio odluke vizitacije ne mijenjajući zapravo njihov sadržaj.[76] Time je ta vizitacija bila završena.

Kanonska vizitacija katedrale Maksimilijana Vrhovca 1792. – 1794. ističe se među kanonskim vizitacijama Zagrebačke (nad)biskupije iz nekoliko razloga. Ponajprije treba istaknuti činjenicu da je riječ o najstarijoj sačuvanoj vizitaciji katedrale. Razloge provedbe te vizitacije svakako treba tražiti u činjenici da je Vrhovac, u namjeri da nastavi s planiranim reformama Kaptola i Zbora prebendara stolne crkve zagrebačke, odlučio iskoristiti postojanje instituta kanonske vizitacije. Kanonska vizitacija provodila se prema propisanom obrascu koji je obuhvaćao najprije opis sakralne građevine s njezinom opremom, zatim opis ostale nepokretne i pokretne imovine župe – ukratko, njome su se prikupile sve relevantne informacije o stanju vizitirane župe. Tako je i u ovome slučaju vizitacija trebala omogućiti Vrhovcu cjelovit uvid u stanje Kaptola, kao i u prava i povlastice na koje su se kanonici pozivali. Stoga je prema istome obrascu trebala biti provedena i vizitacija katedrale. No njezina provedba, ali i priprema, razlikuje se od ostalih vizitacija. Vrhovac je, u skladu sa svojim jozefinističkim uvjerenjima, odlučio pripremiti vizitaciju sastavljanjem upitnika za pregled i opis svakog dijela katedrale. Zahvaljujući tim naputcima, dobiveni opisi bili su detaljni i ujednačeni. Ta detaljnost i ujednačenost opisa posebno se očituje u opisu oltarā. Njihovi opisi čine gotovo trećinu ukupnog opisa katedrale (trideset stranica od nešto više od stotinu stranica vizitacije katedrale). Uzevši u obzir činjenicu da je dio tih oltara, nakon što je bio prebačen u neku od župa, bio uništen, njihovi su opisi ponekad i jedini podatak o njihovu izgledu (kao što je to slučaj i s kapelom sv. Ivana Krstitelja). Stoga je, zahvaljujući Vrhovčevoj namjeri da stekne cjelovit uvid u stanje Kaptola, ova vizitacija najstariji cjelovito sačuvani opis katedrale. ■

72 HORVAT, 1905, 104.

73 DOBRONIĆ, 1991, 56.

74 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 53–54.

75 HR-NAZG-35, KV, protokol 209a. Potpun naziv je: *Decreta visitationis canonicae cathedralis ecclesiae Zagrabiensis eiusdem cleri publicata anno MDCCXCIV.*

76 O tome vidjeti detaljnije: LEDIĆ, 2022, 88–90.

T. 1 Usporedni popis oltara prema kanonskoj vizitaciji i tlocrtu Franje Klobučarića uz navod o njihovu današnjem smještaju/sačuvanosti
Comparative list of altars according to the canonical visitation and the floor plan of Franjo Klobučarić with information on their current location / preservation

Redni broj oltara u vizitaciji	Oltar	Redni broj oltara na Klobučarićevu tlocrtu	Današnji smještaj (sačuvanost)
1	oltar sv. Luke	2	katedrala
2	oltar Večeri Gospodnje	28	katedrala
3	oltar Blažene Djevice Marije	3	Dijelovi oltara sačuvani su u Muzeju za umjetnost i obrt te u Muzeju grada Zagreba.
4	oltar sv. Ladislava	27	Dijelovi oltara sačuvani su u Muzeju za umjetnost i obrt te u Muzeju grada Zagreba.
5	oltar sv. Kuzme i Damjana	5	Bio je preseljen u Granešinu, ali se danas ondje ne nalazi.
6	oltar sv. Magdalene	4	crkva u Maji kod Gline; stradao u Domovinskom ratu (1991. – 1995.)
7	oltar sv. Gervazija i Protazija	11	Bio je preseljen u Granešinu, ali se danas ondje ne nalazi.
8	oltar sv. Pavla	26	nepoznato
9	oltar Svih svetih	25	crkva sv. Petra, Zagreb; danas oltar posvećen sv. Barbari
10	oltar Deset tisuća vojnika	6	nepoznato
11	oltar sv. Doroteje	24	nepoznato
12	oltar sv. Jakova	8	nepoznato
13	oltar sv. Jurja	23	crkva bl. Augustina Kažotića, Lupoglav
14	oltar sv. Ursule	9	nepoznato
15	oltar sv. Ivana Krstitelja (u istoimenoj kapeli)	10	nepoznato
16	oltar sv. Gervazija i Protazija	/	vjerojatno uklonjen
17	oltar Svetog Križa	15	crkva Svetog Križa, Križevci
18	oltar sv. Jeronima	7	crkva sv. Ivana Krstitelja, Zagreb
19	oltar sv. Barbare	14	crkva sv. Martina, Varaždinske Toplice
20	oltar Presvetoga Trojstva	13	Bio je preseljen u Granešinu, ali se danas ondje ne nalazi.
21	oltar sv. Nikole	12	kapela sv. Antuna Padovanskog, Blaškovec; danas oltar sv. Antuna Padovanskog
22	oltar sv. Mihovila arkanđela	20	crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, Žakanje
23	oltar Sveta tri kralja	/	vjerojatno uklonjen do kraja 18. stoljeća
24	oltar sv. Ivana Nepomuka	22	crkva sv. Ivana Nepomuka, Glina; stradao u Domovinskom ratu (1991. – 1995.)
25	oltar sv. Fabijana i Sebastijana	21	nepoznato
26	oltar sv. Elizabete	19	Bio je preseljen u kapelu sv. Antuna Padovanskog, Blaškovec, ali se danas ondje ne nalazi.
27	oltar sv. Emerika	18	crkva sv. Ivana Krstitelja, Zagreb
28	oltar sv. Katarine	17	crkva sv. Martina, Varaždinske Toplice
29	oltar sv. Franje Serafskog	16	crkva sv. Ivana Krstitelja, Zagreb
30	oltar sv. Petra i Pavla	29	nepoznato
31	oltar u unutarnjoj sakristiji	/	nepoznato

Neobjavljeni izvori

NAZG

HR-NAZG-35, KV, protokoli 200–209

HDA

HR-HDA-664. Isusovački samostan Varaždin. Spisi Varaždinskog konvikta. Oporuka Ivana Zakmardija u prijepisu Čazmanskog kaptola (fasc. 1, br. 2)

IVANČAN LJUDEVIT, *Podaci o zagrebačkim kanonicima od godine 1193. do 1924.*, tipkopis, Zagreb, 1912. – 1924., (tipkopis je u Metropolitanskoj knjižnici Zagrebačke nadbiskupije, M31921/4), 811

HRZ

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I–IV

Objavljeni izvori

Constitutiones synodales ecclesiae Zagrabiensis pro clero dioecesano recusae, et extractu notabiliorum pro jure ecclesiastico novissimo conciliorum ecclesiae Hungaricae e collectione Péterffiana adauctae. Jussu et authoritate maximiliani Verhovacz, Zagrabie: Typis Novoszellanis, 1805.

HRG METOD, KOLANOVIĆ JOSIP (prir.), *Maksimilijan Vrhovac: Dnevnik – Diarium*, sv. 1, Zagreb, 1987.

HRG METOD, KOLANOVIĆ JOSIP (prir.), *Maksimilijan Vrhovac: Dnevnik – Diarium*, sv. 2, Zagreb, 2017.

JOKSIMOVIĆ MILENA (prir.), Apostolska vizitacija Pulske biskupije biskupa Augustina Valiera 1580. godine, Pazin, Poreč/Pula, 2023.

LUKINOVIĆ ANDRIJA (prir.), *Kanonske vizitacije Zagrebačke nadbiskupije I. Gorski arhiđakonat*, sv. 1, 1639. – 1726., Zagreb, 2006.

Literatura

BARIČEVIĆ DORIS, Glavni oltar zagrebačke katedrale iz 1632. *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 10/11 (1967.), 99–115

BARIČEVIĆ DORIS, Oltari Sebastijana Petruzzija u zagrebačkoj katedrali, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 1 (1997.), 371–400

BUNTAK FRANJO, Župna crkva sv. Marije u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu,* 17/1 (1936.), 37–109

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala. Od XI. do sredine XIX. stoljeća, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 8–90

DEŽELIĆ VELIMIR, *Maksimilijan Vrhovac (1752. – 1827.)*, Zagreb, 1904.

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991.

HORVAT KARLO, Ivan Zakmardi, protonotar Kraljevstva Hrvatskog, *RAD JAZU*, 63 (1905.), 55–115

HOŠKO FRANJO EMANUEL, *Biskup Vrhovac između baroka i liberalizma*, Zagreb, 2008.

HRG METOD, KOLANOVIĆ JOSIP, *Kanonske vizitacije Zagrebačke (nad)biskupije: [1615.–1913.]*, Zagreb, 1989.

Katolički list, XXXI, 53 (30. 12. 1880.)

LEDIĆ STIPE, Vizitacija Katedralnog arhiđakonata biskupa Maksimilijana Vrhovca, *Croatica Christiana periodica,* 89 (2022.), 73–90

LEDIĆ STIPE, Biskup Vrhovac i Zagrebački kaptol za trajanja vizitacije Katedralnog arhiđakonata 1792. – 1794. u svjetlu rasprava *Reflexiones de reformatione cleri Zagrabiensis* i *Vindiciae cleri Zagrabiensis*, *Croatica Christiana periodica,* 90 (2022. a), 51–71

LUKINOVIĆ ANDRIJA, *Zagreb – devetstoljetna biskupija,* Zagreb, 1995.

MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, DEAK MATIJA, KRULIĆ KRISTINA, Boje na zidovima i svodovima zagrebačke katedrale: doprinos poznavanju uređenja kroz stoljeća, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 261–285

MARUŠIĆ MATKO, Monumentalno raspelo zagrebačke katedrale: problem datacije i smještaja, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 91–102

MIKŠIĆ VLADO, *Der Josephinismus in der Diöezese Zagreb zwischen 1780 – 179*0, doktorska disertacija, Universität Wien, Katholisch-Theologische Fakultät, Wien, 2013., https://phaidra.univie.ac.at/detail/o:1311903 (pristupljeno 15. 11. 2024.)

PAVLIČEVIĆ DRAGUTIN, Maksimilijan Vrhovac. Život i djelo, u: *Maksimilijan Vrhovac: Dnevnik – Diarium,* sv. 1, prir. Metod Hrg, Josip Kolanović, Zagreb, 1987., LII – LXXXIII

PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Zvona zagrebačke prvostolnice – integralni dio europske kulturne baštine, *Crkvena kulturna dobra,* 2 (2004.), 9–56

PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Kaptol kao naselje, biskupski grad i trg, *Crkvena kulturna dobra* 4 (2006.), 200–256

RUSPINI IVAN ANGELO, Kanonička vizita b. M. Vrhovca iz godine 1792.–1794., *Bogoslovska smotra,* 7/2 (1916.), 105–120, 209–225, 321–349

RUSPINI IVAN ANGELO, Kanonička vizita b. M. Vrhovca iz godine 1792.–1794., *Bogoslovska smotra*, 8/1 (1917.), 52–63, 105–120

ŠOUREK DANKO, Virtualna katedrala Artura Schneidera, u: *Hrvatski povjesničari umjetnosti 1. Artur Schneider 1879.–1946.*, ur. Ljerka Dulibić, Zagreb, 2016., 161–189

ZAJEC VLASTA, Izvještaji Artura Schneidera i fotografijski arhiv kao izvori za proučavanje nekadašnjih oltara zagrabačke katedrale, u: *Hrvatski povjesničari umjetnosti 1. Artur Schneider 1879.–1946.* , ur. Ljerka Dulibić, Zagreb, 2016., 191–223

HDA – Hrvatski državni arhiv / Croatian State Archives

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute

KV – Kanonska vizitacija (Visitatio Canonica)

NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb

Summary

Ladislav Dobrica

DESCRIPTION OF THE ZAGREB CATHEDRAL FROM THE 1792 CANONICAL VISITATION OF THE CATHEDRAL

The canonical visitation of the Zagreb cathedral by Maksimilijan Vrhovac between 1792 and 1794 is the oldest known visitation of the cathedral. Besides being the earliest, it is also significant due to the circumstances under which it was organized and conducted, as well as for the wealth of information it contains. This paper focuses on just one part of that extensive documentation: the part of the visitation describing the altars and the now non-existent cathedral chapel.

The motivation behind Vrhovac's decision to conduct a canonical visitation was his desire to continue reforms that included the supervision of the Zagreb Chapter and the College of Prebendaries of the Zagreb cathedral. As the institute of canonical visitation allows for the collection of comprehensive information on the condition of the parish being visited, in accordance with the rules and instructions set by bishops, this very institute would have enabled Vrhovac to gain complete insight into the state of the Chapter and the Cathedral, which he considered the bishop's church, rather than the Chapter's.

To ensure the visitation was successfully carried out, Vrhovac prepared questionnaires for each individual part of the cathedral that was to be described. As a result, the descriptions are consistent and highly detailed. The visitation itself lasted nine days, and the resulting account – spanning over one hundred pages – is the oldest fully preserved description of the cathedral. It covers not only the architecture of the cathedral, but also its entire movable inventory.

As with any other visitation, the description begins with the interior of the cathedral, followed by an account of the furnishings, such as the tabernacle, baptismal font, relics of saints, confessionals, pews and more. The most extensive section of the description concerns the then-existing 31 altars across thirty pages, or nearly one-third of the visitation. Given that only two of the altars described in this document can still be found in the cathedral (the Altar of St Luke and the Altar of the Last Supper), and that some of the altars, after being relocated to surrounding parishes, were eventually destroyed, these descriptions represent a unique and irreplaceable historical source.

The visitation also includes descriptions of three cathedral chapels, particularly the southern chapel of St John the Baptist, bequeathed for construction in the 17th century by Ivan Zakmardi of Dijankovec, the Royal Notary. The chapel was demolished during Bollé's restoration, and this document provides its only known description.

KEYWORDS: canonical visitation, Zagreb cathedral, Maksimilijan Vrhovac, archive material, 18th century

03

INVENTAR I URES

Ona je i danas, usprkos mnogog uništavanja, vidljivi ostatak one ljepote, koju su vjekovi stvarali, svjedok visoke umjetničke kulture i stvaralačke moći prošlih generacija.

Antun Ivandija, *Stara zagrebačka katedrala – historijsko-umjetnička rasprava*, 1960.

Kristina Krulić
Edita Šurina

Srednjovjekovni zidni oslici u zagrebačkoj katedrali

Kristina Krulić
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za zidno slikarstvo i mozaik
kkrulic@hrz.hr

Edita Šurina
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za konzervatorsku dokumentaciju nepokretne baštine
esurina@hrz.hr

Pregledni rad / Scientific review
Primljen / Received: 5. 7. 2024.

UDK: 75.052.033:[27-523.41(497.5 Zagreb)
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.10

SAŽETAK: Srednjovjekovni zidni oslici očuvani su na svodu i zidovima istočnog dijela stare sakristije i na zidovima istočnog dijela južnog broda katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu. Ciklus zidnih slika u sakristiji datiran je u drugu polovicu 13. stoljeća. Kroz povijest je pretrpio znatna oštećenja zbog arhitektonskih izmjena i pregradnji. Otkriven je i restauriran nakon zagrebačkoga potresa 1880. godine, tijekom obnove katedrale koju je vodio arhitekt Herman Bollé, a ponovno je restauriran 1949. godine. Oslik istočnog dijela južnog broda katedrale odnosi se na narativni prizor *Kušnja gorkom vodom* na južnom zidu južnog broda te na fragment dekorativnog oslika na sjeveroistočnom zidu istog broda, ispod nadgrobne ploče Tome Erdődyja. Narativni prizor spominje se još u 19. stoljeću tijekom Bolléove obnove; tada je vjerojatno prekriven, a u obnovi početkom 1980-ih ponovno je otkriven i restauriran. Navedeni zidni oslici preliminarno su istraženi tijekom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja 2022. i 2023. godine. Pregled prikupljenih podataka o njihovu stanju i povijesnim restauratorskim zahvatima polazište je za cjelovita istraživanja i buduće radove.

KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, stara sakristija, figurativni i dekorativni srednjovjekovni zidni oslici, konzervatorsko-restauratorski radovi

U natoč brojnosti očuvanih primjera srednjovjekovnoga sakralnog zidnog slikarstva u široj okolici Zagreba, dosadašnja saznanja o onima na samom području grada i dalje se temelje (posljednjih više od pola stoljeća) na oslicima vezanim uz zagrebačku katedralu i Nadbiskupski dvor, koje je predstavila Ana Deanović sredinom 20. stoljeća,[1] a recentno ih je objedinila i dopunila Rosana Ratkovčić.[2] To su rijetki, ali dragocjeni pokazatelji da je srednjovjekovni Zagreb, kao biskupsko središte, bio otvoren kontinuiranom umjetničkom djelovanju radionica ili pojedinaca koji su u njega pristizali iz širokoga europskog kruga, potvrđujući i njegovu blisku povezanost s Rimskom kurijom, „stožerom zapadnokršćanske duhovnosti, kulture i civilizacije“.[3]

Srednjovjekovni zidni oslici bili su tijekom stoljeća prekriveni slojevima žbuka i naliča, a do otkrića i saznanja o njihovu postojanju često se dolazi posredno, primjerice zbog oštećenja od potresa ili zbog građevinskih preinaka, kao što je to slučaj sa zagrebačkom katedralom. U njoj su zidni oslici otkriveni upravo u radovima obnove koje je vodio Herman Bollé nakon zagrebačkoga potresa 1880. godine.[4] Iako nisu izravno stradali u oštećenjima katedrale tijekom potresa 2020. godine, njihovo današnje stanje upućuje na potrebu sustavnoga stručnog konzervatorsko-restauratorskog pristupa koji bi odredio daljnje radove.[5]

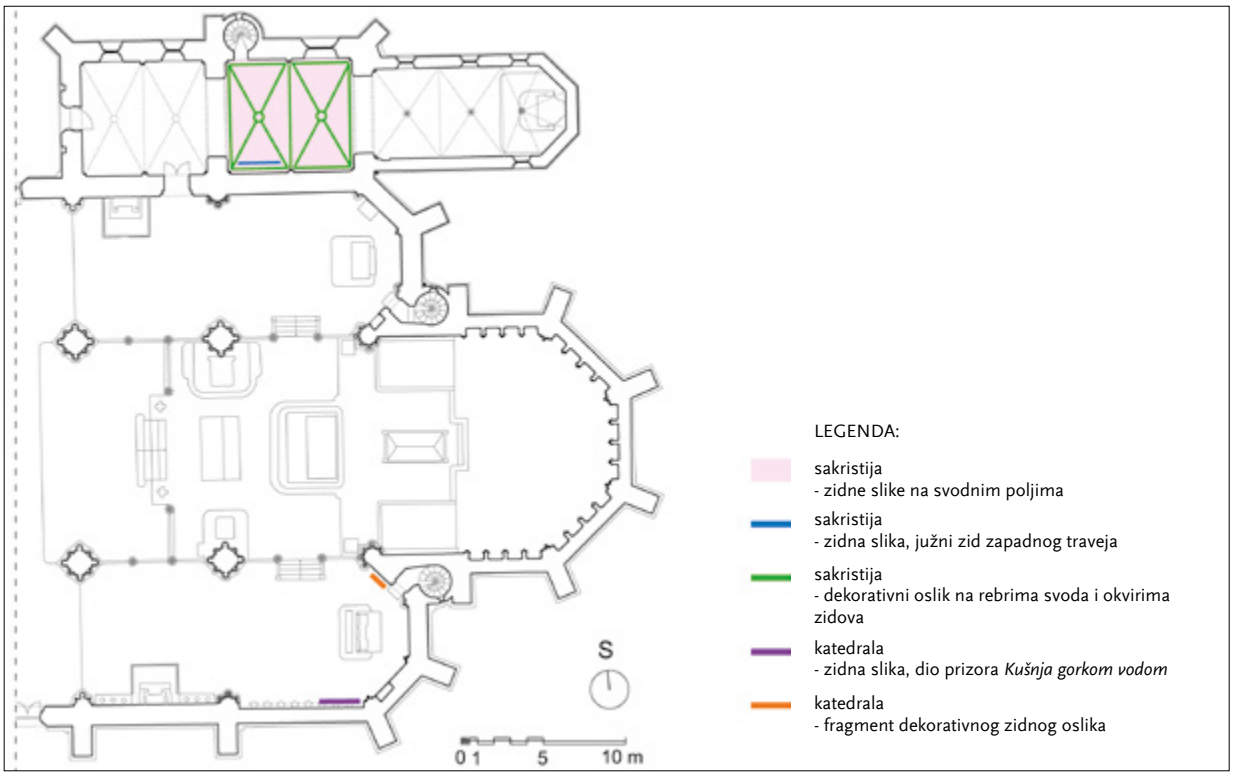
1 DEANOVIĆ, 1957, 131–138.

2 RATKOVČIĆ, 2014.

3 DOBRONIĆ, 1994, 45.

4 DAMJANOVIĆ, 2013; HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023.

5 Zidni oslici zagrebačke katedrale preliminarno su istraženi tijekom

1. Tlocrt istočnog dijela katedrale s pozicijama srednjovjekovnog zidnog oslika (arhiva HRZ-a, izradili: K. Krulić, E. Šurina, T. Prpić, 2024.)
Layout of the eastern part of the cathedral with positions of medieval wall paintings (HRZ Archive, K. Krulić, E. Šurina, T. Prpić, 2024)

Srednjovjekovni zidni oslici sakristije

Ciklus figurativnih zidnih slika na poljima križno-rebrastog svoda dvaju istočnih od četiriju traveja i na zapadnom dijelu južnog zida stare sakristije katedrale smatra se najstarijima na području Zagreba (sl. 1).[6] Njihovu dataciju u drugu polovicu, odnosno treću četvrtinu 13. stoljeća, u vrijeme biskupa Timoteja (1263. – 1287.), koji je bio papinski kapelan u Orvietu i za kojega se smatra da je pokrenuo obnovu katedrale nakon provale Tatara, postavio je Ivan Krstitelj Tkalčić potkraj 19. stoljeća.[7] Ana Deanović je zaključila da pripadaju „krugu latinske umjetnosti Lacija, koji je započeo svoj novi put napuštanjem bizantskog nasljeđa, a vraćajući se antičkom i starokršćanskom realizmu s krajnje humanim ozračjem".[8]

Zidne slike sakristije nisu očuvane u izvornom opsegu. Njihova cjelovitost narušena je građevinskim preinakama tijekom stoljeća i preslikavanjem. Na tamnomodroj podlozi osam svodnih polja prikazano je osamnaest pojedinačnih likova apostola, proroka i patrijarha Staroga zavjeta, raspoređenih oko dva zaglavna kamena sa simbolima Krista (*Agnus Dei* – na istočnom i vinova loza s grozdovima na zapadnom).[9] Od toga su dva lika u poljima istočnog traveja prikazana dopojasno u kružnim medaljonima, a ostali u frontalnoj uspravnoj pozi, u punoj visini, s aureolama. Odjeveni su pretežito u dugačke haljine, bosih nogu i/ili obuveni u sandale, držeći u pravilu u jednoj ruci filaktere, knjige ili rotule[10] s danas nečitkim natpisima, dok im je druga ruka povijena u laktu i podignuta na blagoslov ili u pozi pokazivanja (sl. 2 i 3). Unatoč znatnim oštećenjima, još je vidljiv otvoren i živ kolorit s jasnim crtežom, osobito na fizionomijama lica (sl. 4, 5 i 6). Na zapadnom zidu sakristije bila je naslikana scena Posljednjega suda, koja je s prikazima na svodu činila promišljenu ikonografsku cjelinu.[11] No taj je zid u cijelosti

sustavnih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja koje je Hrvatski restauratorski zavod na katedrali proveo nakon potresa, 2022. i 2023. godine. Više u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II–III.

6 WYROUBAL, 1954, 176. Ciklusom zidnih slika sakristije najdetaljnije se bavila Ana Deanović nastavljajući se na radove Rafaela Levakovića, Ivana Krstitelja Tkalčića i Janka Barléa, potom Lelja Dobronić, a recentno je podatke objedinila Rosana Ratkovčić. DEANOVIĆ, 1988; DOBRONIĆ, 1995, 27–30; RATKOVČIĆ, 2014, 63–66, 240–242.
Istočni dio stare sakristije i kroz povijest je imao funkciju sakristije, dok je zapadni jedno vrijeme služio kao riznica, što može opravdati postojanje oslika u istočnom dijelu, odnosno izostanak oslika u zapadnom dijelu sakristije.

7 TKALČIĆ, 1885, 112; WYROUBAL, 1954, 176.

8 DEANOVIĆ, 1988, 51; RATKOVČIĆ, 2014, 242. Recentno Rosana Ratkovčić donosi prijedlog pomicanja datacije u posljednju četvrtinu 13. stoljeća, nakon 1285. godine, upućujući na mogućnost utjecaja slikarstva u to vrijeme djelatnog rimskog slikara Pietra Cavallinija. Detaljnije: RATKOVČIĆ, 2020, 1–18.

9 DEANOVIĆ, 1988, 47; RATKOVČIĆ, 2014, 240.

10 DEANOVIĆ, 1988, 47; RATKOVČIĆ, 2014, 240.

11 TKALČIĆ, 1885, 112; DEANOVIĆ, 1988, 47, 48. O nalazu scene Posljednjega suda javlja i tadašnji dnevni tisak: Restaurirung der

2. Sakristija zagrebačke katedrale, zidne slike na svodu istočnog traveja (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Zagreb Cathedral sacristy, wall paintings on the vault of the east bay (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

3. Sakristija zagrebačke katedrale, zidne slike na svodu zapadnog traveja (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Zagreb Cathedral sacristy, wall paintings on the vault of the west bay (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

uklonjen tijekom Bolléove obnove katedrale 1882. godine i do danas je scena njegova oslika ostala očuvana jedino u obliku akvarelne skice (sl. 7).[12]

U odnosu na prikaze svoda sakristije, za one na južnom zidu smatra se da su povezani s ondašnjim prilikama na području današnje sjeverozapadne Hrvatske.[13] Do danas je očuvan oslik na zapadnom dijelu južnog zida, s četiri svetačka lika na monokromnoj podlozi, raspoređena u dva registra (sl. 8). U gornjem je jedan dopojasni lik, moguće Krist ili jedan od crkvenih otaca,[14] desnice podignute na blagoslov, dok ljevicom odozdo pridržava rastvoreni kodeks s natpisom: *Omnis qui verbum Dei audit, et credit ei, habet vitam eternam.*[15] U donjem registru su tri uspravna lika u redovničkoj odjeći: istočno sv. Dominik, zapadno sv. Franjo, a za središnji lik iznova postoje različita stajališta (sv. Bernardin iz Clairvauxa, sv. Timotej ili Krist).[16]

Na istočnoj strani južnog zida, nad bivšim vratima prema katedrali, navodi se da su bila naslikana četiri sveta zaštitnika Zagrebačke (nad)biskupije: u vrhu sv. Jeronim i ispod njega sveti ugarski kraljevi: Stjepan, Ladislav i Emerik.[17] Tkalčić navodi da su slike bile vrlo oštećene te da su „pokrečene", a na njihovo mjesto stavljena je slika s prizorom Raspeća (s oltara Svetog Križa).[18]

Uz navedene prevladavajuće figurativne oslike, na klesanim kamenim profiliranim okvirima istih zidova i rebara svoda nalazi se i dekorativni oslik, izveden u obnovi krajem 19. stoljeća prema starijem uzorku čineći im svojevrsni okvir. Javlja se u obliku traka s četiri uzorka pretežito vegetabilnih shematiziranih elemenata koji se nižu i ponavljaju u pravilnom ritmu (sl. 9). Svi su uzorci

4. Sakristija zagrebačke katedrale, detalj lika na sjevernom polju zapadnog traveja (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb Cathedral sacristy, detail of the figure on the north field of the west bay (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

5. Sakristija zagrebačke katedrale, glava lika na južnom polju istočnog traveja (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb Cathedral sacristy, head of a figure in the south field of the east bay (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

6. Sakristija zagrebačke katedrale, detalj obuće lika na sjevernom polju istočnog traveja (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb Cathedral sacristy, detail of a figure's footwear in the north field of the east bay (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

Domkirche, *Agramer Zeitung*, 270, 23. 11. 1882.

12 Riznica katedrale, inv. br. N154. Više u: Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 270, 23. 11. 1882.; PLUKAVEC, 2019, 60–63.

13 DEANOVIĆ, 1957, 132–133; DEANOVIĆ, 1988, 48.

14 Postoje različita stajališta o tome koga predstavlja središnji lik gornjega registra. Tkalčić i Karaman smatraju da je riječ upravo o Kristu, dok Deanović pretpostavlja da je prikazan jedan od trojice crkvenih otaca: papa Grgur ili biskupi Augustin ili Ambrozije. Detaljnije u: DEANOVIĆ, 1988, 48–50; RATKOVČIĆ, 2014, 240–241.

15 Prijepis: DEANOVIĆ, 1988, 48. Citat iz Ivanova evanđelja, 5:24: „Zaista, zaista, kažem vam, tko sluša moju riječ i vjeruje onomu koji me posla, ima vječni život." *Biblija – Stari i Novi zavjet*, 1993, 1017.

16 Kao i kod lika gornjega registra, postoje različita mišljenja o tome koga predstavlja. Tkalčić smatra da je prikazan sv. Bernardin iz Clairvauxa, osnivač cistercitskog reda, Karaman smatra da je prikazan Krist, s čime se slaže i Ana Deanović, jer su sv. Franjo i sv. Dominik najbliži Kristovi propovjednici, čiji sljedbenici ujedno u vrijeme nastanka oslika u samom središtu srednjovjekovnoga Zagreba imaju svoje samostane. Lelja Dobronić pak smatra da je riječ o sv. Timoteju, zaštitniku graditelja katedrale i naručitelja zidnih slika, biskupa Timoteja. Detaljnije u: KARAMAN, 1963, 1–46; DEANOVIĆ, 1988, 48–50; DOBRONIĆ, 1995, 27–30; RATKOVČIĆ, 2014, 240–241.

17 Prikazani sveci na osliku navode se u jednoj bilješci dodanoj u 19. stoljeću rukopisu Rafaela Levakovića iz prve polovice 17. stoljeća, a ponavlja ih i Tkalčić. TKALČIĆ, 1885, 112; DEANOVIĆ, 1957, 132. O uspostavi teme ugarskih svetih vladara kao samostalne ikonografske kompozicije detaljnije u: RATKOVČIĆ, 2020, 1–18.

18 TKALČIĆ, 1885, 112, bilj. 2.

7. Prizor *Posljednjega suda* na zapadnom zidu sakristije prije rušenja, akvarel na kartonu (RZK N 154)
Last Judgment on the west wall of the sacristy before demolition, watercolour on cardboard (RZK N 154)

izrazito plošni, naslikani šablonom. Crtež većine elemenata dekoracije je ujednačen, kontinuiranih poteza, dok je ispuna elemenata izvedena zemljanim bojama, podloga je tamnomodra, a oslik je obrubljen crvenim trakama.

RESTAURATORSKI RADOVI POTKRAJ 19. I SREDINOM 20. STOLJEĆA

Zidne slike sakristije posljednjih su 140 godina restaurirane u dva navrata. Prvi restauratorski zahvat počeo je nakon što su slike otkrivene tijekom Bolléove obnove katedrale. Očišćene su od slojeva naliča koji su ih prekrivali, a radove reintegracije slikanog sloja obavio je bukovinsko-bečki slikar Epaminondas Buczewski (Bučevski), što bilježi i tadašnji tisak.[19] Taj je slikar izabran vrlo vjerojatno zato što je bilo zaključeno da su sakristijske slike izvedene u „bizantskom slogu", a on je do tada vrlo uspješno sudjelovao u opremanju crkava istočnog obreda.[20] U vrijeme izvođenja radova 1884. godine, dnevni tisak pohvalno komentira rezultat rada Bučevskog,[21] no izbor se ipak pokazao nespretnim, jer, kako se navodi, Bučevski je proizvoljno preslikao pojedine dijelove oslika svoda.[22]

Druga obnova zidnih slika sakristije poduzeta je sredinom 20. stoljeća. Radove njihova čišćenja i konzerviranja,[23] tijekom svibnja i lipnja 1949. godine, izveo je restaurator Zvonimir Wyroubal,[24] tadašnji voditelj Restauratorskog zavoda JAZU, u sklopu aktivnosti koje je poduzeo Odbor za organiziranje izložbe srednjovjekovne umjetnosti naroda

19 „Još je jedna znamenitost u novoj sakristiji, gdje je bila prije riznica. Kad se je strugao zid, opažene su pod vapnom boje, a opreznošću razkrila se je fresko slikarija po cielom svodu, koju su raznimi kemičkimi preparati ipak očistili tako, da su nekoje slike posve jasne. One potječu iz četrnaestoga vieka. U koje doba i tko je bio silno mudar, te odredio, da se liepe slike vapnom pobiele, to se na njegovu sreću nezna. Ornamentalni uzorci, koji su još uzdržani na tom svodu, tako su krasni, da su isti motivi upotrebljeni i kod slikanja nove kapele. Stara slikarija figuralna je značaja i predstavlja proroke i druge svece u bizantinskom slogu. Umjetnik u ovoj struci, profesor Buševski, koji je takodjer svete slike u pravoslavnoj crkvi slikao, doći će iz Beča, da restaurira freske." Stolna crkva, *Narodne novine*, 140, 19. 6. 1884., 3.
„U sakristiji je akademski crkveni slikar Bucsevsky izvrsno i u izvornom stilu restaurirao dvije prastare slike svetaca na srednjem stropnom polju, te će, bez sumnje, nakon ovog uspješnog pokušaja restauriranja i ostale stare stropne slike ovog svodnog polja obnoviti vična ruka ovog slikara." Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 160, 12. 7. 1884. (prijevod: Iskra Karniš Vidovič).
Moguće je da su zidne slike preličene prije kraja 18. stoljeća, jer se u vizitaciji 1792. u opisu sakristije navodi da je njezin svod gotičkog sloga te da su zidovi ožbukani i obijeljeni. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, 60.

20 Godine 1883. radio je na ikonostasu pravoslavne crkve u Zagrebu. Detaljnije o životopisu slikara Bučevskog (1843. – 1891.): https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2982 (pristupljeno 17. 1. 2023.); DAMJANOVIĆ, 2013, 152, 234; DAMJANOVIĆ, 2020, 204–207.

21 Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 160, 12. 7. 1884.

22 Primjerice, navodi se da je odjeću mladog proroka Danijela / Davida preslikao u svjetovnu odjeću 14. stoljeća, a inkarnat „na bizantski način," te da je preslikao dva lika, nakon čega je angažman prekinut. Detaljnije: WYROUBAL, 1954, 178; DEANOVIĆ, 1988, 47.

23 Restauratorski radovi u sakristiji 1949. godine detaljno su opisani u: Arhiva MKM-a RH, Zapisnik o primopredaji popravka zidnih i svodnih slikarija u sakristiji Katedrale u Zagrebu dne 14. lipnja 1949.; a potom su i objavljeni: WYROUBAL, 1954, 176–178; DEANOVIĆ, 1988, 46–47. Izvedeni radovi nisu navedeni u godišnjem izvješću o radu Restauratorskog zavoda JAZU. SUNARA, 2017, 156, bilj. 646.

24 Detaljnije o Wyroubalovu životopisu u: SUNARA, 2017.

8. Sakristija zagrebačke katedrale, zidna slika na južnom zidu (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Zagreb Cathedral sacristy, wall painting on the south wall (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

9. Četiri uzorka dekorativnog oslika na kamenim okvirima zidova i svodnim rebrima izvedena krajem 19. stoljeća prema srednjovjekovnom izvorniku (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Four samples of decorative paintings on the stone frames of the walls and vault ribs (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

10. Sakristija zagrebačke katedrale, zidna slika na južnom zidu (HAZU, Schneiderov fotografijski arhiv, inv. br. SFA-1019, 1937.)
Zagreb Cathedral sacristy, wall painting on the south wall (HAZU, Schneider's photo archive, inv. no. SFA-1019, 1937)

Jugoslavije u Parizu 1950. i u Zagrebu 1951. godine.[25] Prije toga, 1937. zidne slike snimio je fotograf Ljudevit Griesbach (**sl. 10**).[26] Analizirajući njihovo stanje 1949., Wyroubal zaključuje da su u lošijem stanju u odnosu na stanje snimljeno 1937. godine. Bile su prekrivene jednoličnim debelim slojem čađe i prljavštine zbog jakog dimljenja neispravne peći kojom je sakristija tada grijana i zato gotovo neprepoznatljive i nevidljive.[27] Također, navodi da su 1882. godine mogle biti otkrivene samo slike na svodovima, a one na južnom zidu zasigurno nisu bile nikad ni pokrivene jer na njima nisu utvrđena oštećenja istovrsna oštećenjima na svodovima.[28] Iako su slike na svodovima 1949. bile vrlo oštećene i prekrivene tragovima udaraca čekića, nastalih uklanjanjem naknadnih slojeva, Wyroubal je zaključio da se ipak ne može sa sigurnošću tvrditi da su nekoć bile i prežbukane, nego vjerojatnije samo „prekrečene" u više navrata. U prilog tome govorila je i činjenica da su boje na slici južnog zida bile izrazitije, punije, svježije, slikane gušćim nanosima nego one na svodu, koje su lazurnije. Na slici južnog zida zamijećeni su i naknadni popravci, primjerice knjige koju drži lik

25 https://krlezijana.lzmk.hr/clanak/1217 (pristupljeno 22. 6. 2024.); WYROUBAL, 1954, 176; KRLEŽA, (pr.), 1951.

26 Snimanje je obavljeno u rujnu 1937., u sklopu kampanje sustavnog popisivanja i fotografskog snimanja spomenika i umjetnina Hrvatske koju je pokrenuo JAZU, a realizirao ju je predratnih godina Artur Schneider uz još trojicu fotografa: Stanislawa Noworyte, Ljudevita Griesbacha i Đure Griesbacha. U zagrebačkoj katedrali snimljeno je 30 snimki koje se čuvaju u Schneiderovu fotografijskom arhivu u HAZU-u u Zagrebu. SCHNEIDER, 1938, 148–155.

27 To je ujedno bio razlog što nisu bile ponovno fotografirane neposredno prije restauratorskog zahvata, prema uobičajenom postupku. WYROUBAL, 1954, 178.

28 WYROUBAL, 1954, 176.

naslikan u gornjem registru.[29] Slike na svodu, osobito u istočnom dijelu zatečene su svjetlije od slike na južnom zidu, najvjerojatnije dijelom zbog načina slikanja, a dijelom i zbog upotrebe vapnene vode pri učvršćivanju. Zbog razlike u načinu slikanja otvoreno je i pitanje njihova autorstva.[30] Tijekom vremena su zbog loših uvjeta u sakristiji (uzrokovanih vlagom) nastala i brojna oštećenja, kao što je rastvaranje slikanog sloja i žbuke do dubine od 1 cm, a „dio boje i žbuke visi i ima izgled spužve",[31] zbog čega te dijelove nije bilo moguće čistiti, nego samo učvrstiti. Prethodni restauratorski zahvat, s kraja 19. stoljeća također je prepoznat kao uzrok pogoršanja stanja oslika. Utvrđeno je da je Bučevski preslikavanje dvaju likova izveo s pomoću kazeinskog veziva, zbog čijih se jakih vezivnih svojstava preslik nije mogao ukloniti.[32] Tada je uočeno i da žbuka restauratorskog zahvata s kraja 19. stoljeća pokriva veće površine svodnih polja, uglavnom oko likova, na pozadini. Kao dio Bolléove obnove prepoznat je i dekorativni oslik s biljnim ornamentom na bočnim stranama svodnih rebara, izveden vodenim bojama s tutkalom, odnosno u tehnici *Leimfarbe*.[33] Ustanovljeno je i da je motiv preuzet s izvornoga ornamenta koji je djelomično još očuvan ispod slojeva novog zahvata, što je vidljivo i danas na donjem dijelu trake rebra južne strane zapadnog traveja (**sl. 11**). Tadašnje probe čišćenja pokazale su da se dekorativni oslik na većem dijelu osipa jer je vezivo (tutkalo) potpuno oslabjelo.[34]

Wyroubal je slike najprije očistio,[35] s tim da mjesta na kojima se žbuka 'raspadala' nisu čišćena, nego samo učvršćena višekratnim prskanjem vapnenom vodom i kazeinom. Nakon čišćenja, oštećeni dijelovi nanovo su zapunjeni novom žbukom.[36] Retuš je izveden na novim žbukama, vapnenim bojama s dodatkom kazeina.[37]

Na južnom zidu istočnog traveja u vrijeme izvođenja restauratorskih radova bila je vidljiva plitka niša u kojoj je bila obješena slika. Na više je mjesta na tom zidu otvoreno nekoliko sondi, no nije nađen oslik, nego se svuda ispod svjetložutog naliča nalazila tamnoplava boja.[38] Izvedeni radovi ocijenjeni su uspješnima, a iznesen je i prijedlog potrebnih budućih radova.[39] Predloženo je uklanjanje žbuke iz vremena Bolléove obnove i ustanovljavanje starijih slojeva oslika na istočnom, sjevernom i južnom zidu, potom uklanjanje dekorativnoga oslika s rebara svoda kako bi se otvorio „originalni romanički sloj ornamentacije" te čišćenje svežnjeva stupova i zaglavnih kamena svodova. Također je predloženo djelomično otvaranje niše nekadašnjih vrata prema katedrali u južnom zidu, te u sjevernom zidu otvaranje niše prozora uz stubište za koje se smatralo da su iz Timotejeva vremena i da ih Bollé nije mijenjao, nego samo zazidao. U konačnici je zaključeno da je potrebno cijeli prostor sakristije ponovno ožbukati i uskladiti s oslicima svoda i zida. No, sljedećih godina nije se ništa poduzimalo, unatoč inicijativama za sustavna konzervatorsko-restauratorska istraživanja.[40]

29 Wyroubal navodi da je u tehnici *fresco secco* slikar naknadno naslikao horizontalni rub knjige koji je dijelom otpao pa se vidi stari, kosi rub. WYROUBAL, 1954, 177.

30 Vezano uz mogućnost dvojice autora zidnih slika svoda i južnog zida, Wyroubal se referira na tvrdnju Ive Franića (FRANIĆ, 1934, 252); WYROUBAL, 1954, 176.

31 Kao jedan od uzroka pogoršanja općega stanja zidnih slika Wyroubal navodi i vlagu koja se kondenzirala za hladnog vremena na svodu iznad prozora sjevernog zida, a njezinu količinu povezao je i s prekomjernim korištenjem vode za cvijeće kojim su se kitili oltari. WYROUBAL, 1954, 176.

32 Wyroubal napominje da će zbog visoke vlage u sakristiji kazein s vremenom posve nestati, ali zaključuje da će vrlo vjerojatno zajedno s njim otpasti i oslik. WYROUBAL, 1954, 178.

33 Arhiva MKM-a RH, Zapisnik o primopredaji popravka zidnih i svodnih slikarija u sakristiji Katedrale u Zagrebu dne 14. lipnja 1949.; WYROUBAL, 1954, 178. *Leimfarbe* (njem.), *distemper* (eng.) – „vodena boja koja se sastoji od pigmenata i organskog veziva biljnog ili životinjskog podrijetla (isključujući jaja). Osjetljivost organskog veziva i mogućnost truljenja *distemper* boja zahtijeva dnevnu pripremu (npr. korištenje ljepila, kazeina, ulja, ili karboksilmetil-celuloze). Slaba *distemper* boja (kreda, osnovni pigment i životinjsko ljepilo) nije otporna na trošenje. Tvrdi *distemper* premaz (bjelilo vezano s kazeinom ili lanenim uljem) jači je i otporniji na trošenje, ali je slabije propustan. Obje su *distemper* boje spojive s vapnenom žbukom i namijenjene za rad u unutrašnjosti." WEYER et al., 2016, 104–105.

34 Arhiva MKM-a RH, Zapisnik o primopredaji popravka zidnih i svodnih slikarija u sakristiji Katedrale u Zagrebu dne 14. lipnja 1949.; WYROUBAL, 1954, 178.

35 Čišćenje je izvedeno suhim sredstvom (kruhom), nakon čega su ostaci prljavštine i čađe dodatno očišćeni destiliranom vodom i alkoholom. WYROUBAL, 1954, 178.

36 Na zidnoj slici na južnome zidu, uz Kristovu glavu i njegovu desnu ruku zatečena su također oštećenja u žbuci, manji su komadi otpali, a za neke je postojala opasnost da otpadnu. „U donjem dijelu na tamnoplavoj pozadini bilo je jedno veće oštećenje, dok je manjih bilo nekoliko." Sva su ta oštećenja, kao i ona na svodu, zapunjena novom žbukom (odnos vapna i pijeska 1 : 3), a odignuta (rasklimana) žbuka lijepljena je kazeinom. Svodno polje na kojem je Bučevski restaurirao dva lika i gdje je sloj zidne slike na većem dijelu površine prijetio otpadanjem, učvršćivano je kazeinom i vapnenom vodom. Na kraju su sve površine zidnih slika dezinficirane 4 %-tnim formalinom (u Zapisniku od 14. lipnja 1949. navodi se da su slike tretirane 2 %-tnim formalinom s dodatkom sublimata (arhiva MKM-a RH). WYROUBAL, 1954, 177–178.

37 Arhiva MKM-a RH, Zapisnik o primopredaji popravka zidnih i svodnih slikarija u sakristiji Katedrale u Zagrebu dne 14. lipnja 1949.; WYROUBAL, 1954, 177.

38 Arhiva MKM-a RH, Zapisnik o primopredaji popravka zidnih i svodnih slikarija u sakristiji Katedrale u Zagrebu dne 14. lipnja 1949.; WYROUBAL, 1954, 178.

39 Članovi komisije bili su: Dragutin Hren, kanonik prokustos, Zvonimir Wyroubal, restaurator, Ljubo Karaman, ravnatelj Konzervatorskog zavoda u Zagrebu, Tihomil Stahuljak, konzervator i prof. Neda Madiraca. Arhiva MKM-a RH, Zapisnik o primopredaji popravka zidnih i svodnih slikarija u sakristiji Katedrale u Zagrebu dne 14. lipnja 1949.

40 Godine 1971. Restauratorski zavod Hrvatske izradio je prijedlog financiranja izrade elaborata restauriranja zidnih slika sakristije temeljem kojega je Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu tražio financiranje. Restauriranje se smatralo nužnim, jer su slike već tada bile u lošem stanju i tek djelomično vidljive. Također je predloženo da RZH u izradi elaborata surađuje sa stručnjacima koji su već radili na restauriranju zidnih slika u kapeli sv. Stjepana u sklopu Nadbiskupskog dvora (Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu. Arhiva MKM-a RH, Zahtjev RZH za financiranje elaborata restauriranja zidnih slika u sakristiji zagrebačke prvostolne crkve – mišljenje, Zagreb, 4. ožujka 1971). No

11. Detalj izvornog srednjovjekovnog oslika prema kojem je izveden dekorativni oslik krajem 19. stoljeća (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Detail of the original medieval painting used as a template for the painting made at the end of the 19th century (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKA ISTRAŽIVANJA 2022. I 2023. GODINE

Tijekom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja katedrale 2022. i 2023. godine, koja su uslijedila nakon potresa 2020., zidne slike u sakristiji preliminarno su pregledane te je dokumentirano i opisano stanje njihove očuvanosti.[41] Zatečena su brojna oštećenja i potvrđene su prijašnje restauratorske intervencije, koje u kombinaciji s prljavštinom utječu na čitljivost sadržaja naslikanih prizora. Dio povijesnih restauratorskih zahvata uočen je vizualnim pregledom, a fotografskim dokumentiranjem u području vidljivog, bliskog ultraljubičastog i bliskog infracrvenog spektra pojedini dijelovi tih zahvata, zajedno s oštećenjima, dodatno su istaknuti (**sl. 12**). Oslikanom površinom svodnih polja ponajprije dominiraju velike žbukane nadoknade uglavnom na površinama oko likova. Na njima je izvedena reintegracija slikanog sloja lazurnim i mjestimice gušćim nanosima boje, koja je kromatski usklađivana s izvornim slojem. Sondiranjem je utvrđeno i da su restauratorske žbuke dijelom nanesene i preko izvornoga srednjovjekovnog sloja te da su na izvornom sloju prisutni ostaci bojenih naliča kojima su slike bile preličene prije Bolléove obnove.[42] Fragmenti izvornoga srednjovjekovnog sloja s naknadnim naličima utvrđeni su i u donjim zonama istočnog zida u kojem je formiran otvor prema novoj sakristiji.[43]

Na izvornom sloju žbuke s oslikom na svodu mjestimice su vidljiva mehanička oštećenja kao i promjene u tonalitetu, dok su na sjevernom i zapadnom svodnom polju istočnog traveja vidljive bijele magličaste mrlje. Laboratorijskim analizama uzoraka sa sjevernog polja, gdje je još 1949. bio uočen problem kondenzacije vlage, dokazana je prisutnost štetnih topljivih soli.[44] Zidna slika na južnom zidu očuvanija je od onih na svodu te osim restauratorskih zahvata nisu zabilježena recentnija oštećenja.

Tijekom Bolléove obnove sakristije svi zidovi i bočne strane svodnih rebara na kojima je tada izveden i ornament s biljnim motivima, žbukani su istom žbukom ili žbukom sličnog sastava, a zidovi su pritom bojeni svijetlim oker naličem s iscrtanim kvadrima i crvenim trakama uz rubove zidova te s vodoravnom trakom sredinom svih zidova. Za navedeni ornament pretpostavlja se da je ponovljen prema izvornom predlošku. Na istraženim dijelovima rebara, ispod žbuke s ornamentom, potvrđeni su tragovi izvornog sloja oslika, no nije očuvan ornamentalni dio, osim spomenutoga manjeg fragmenta vidljivog na rebru južne strane zapadnog traveja. Drugačiji tip ornamentalnog uzorka, najvjerojatnije također izvorni, pronađen je na tijelu rebra neposredno iznad kapitela središnjega polustupa južnog zida, a na zaglavnom kamenu istočnog

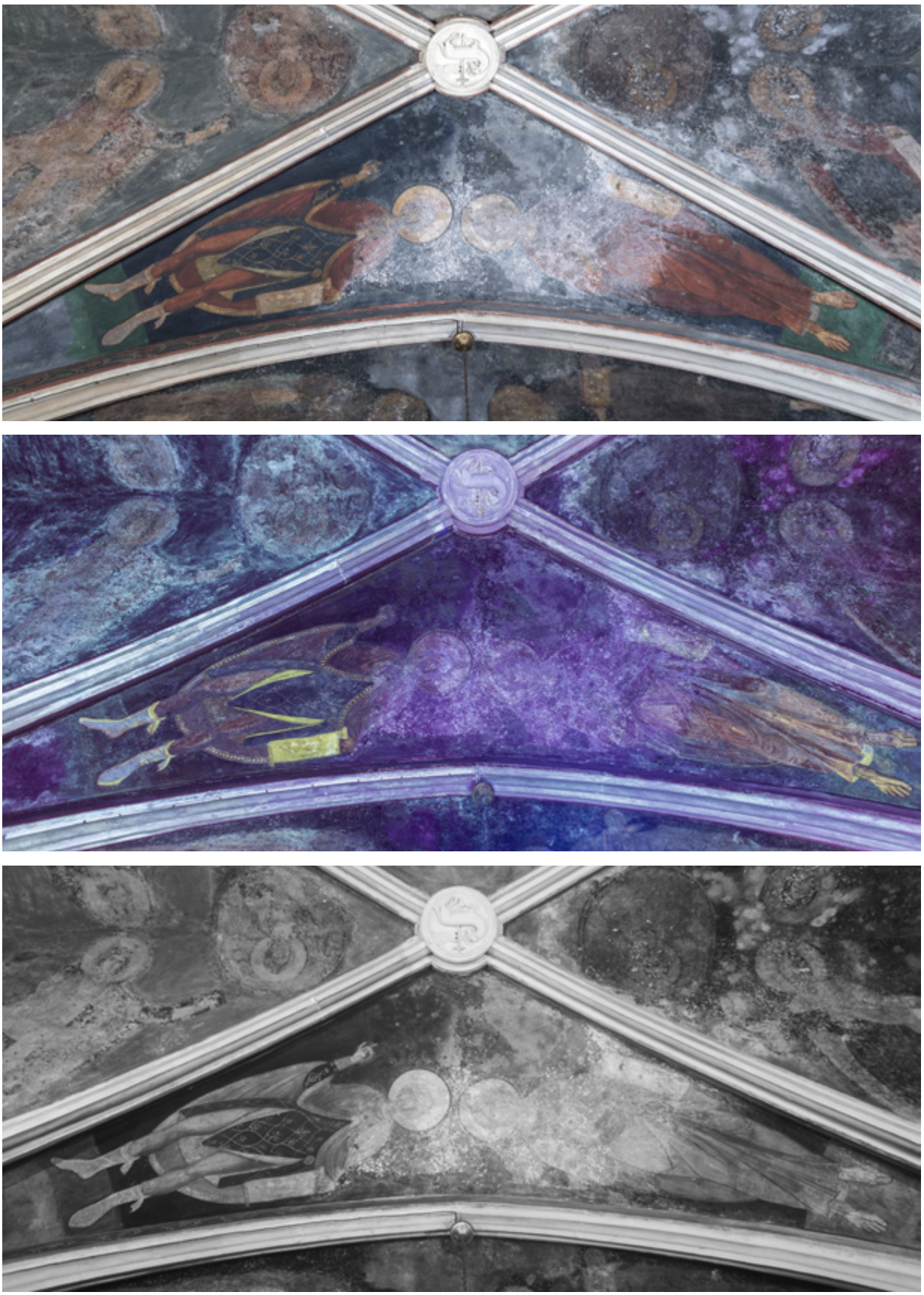
te godine nije bilo dovoljno financijskih sredstava jer su planirani radovi ličenja sakristije i uvođenje centralnog grijanja i električnih instalacija (dopis Nadbiskupije zagrebačke upućen RZH-u 11. lipnja 1971., HRZ, arhiva RZH-a).

41 Istraživanja su obuhvatila sondiranje zidova s ciljem ispitivanja starijih građevnih struktura, ispitivanje slikanih i bojenih slojeva te su obavljene i laboratorijske analize (pristup svim poljima nije bio omogućen iz neposredne blizine). Zidne slike su temeljito opisane, fotodokumentirane – korištene su sljedeće fotografske metode: izravno osvjetljenje za vidljivi spektar (VIS), ultraljubičasta fluorescencija (UVF) za bliski ultraljubičasti spektar i infracrvena reflektografija za bliski infracrveni spektar (IRR), analizirana je arhivska dokumentacija i relevantna literatura te su donesene smjernice za daljnje radove. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 990–1075.

42 To je potvrđeno na istočnom svodnom polju. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 228.

43 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 195–199. Pred istočnim zidom nekoć je stajao oltar sv. Petra i Pavla, posvećen 1275. godine. Zid je uklonjen potkraj 17. stoljeća, zajedno s oltarom, u vrijeme biskupa Borkovića (1667. – 1687.), kad se dograđuje istočna kapela. Danas je to prostor nove sakristije iz vremena obnove nakon potresa 1880. godine.

44 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, Laboratorijsko izvješće br. 14/2023.

12. Detalj oslika svoda sakristije (lijevo: prorok Danijel ili David (?) u svjetovnoj odjeći 14. stoljeća; desno: bradati muškarac u dugačkoj tamnocrvenoj haljini). Fotografsko dokumentiranje u području vidljivog, bliskog ultraljubičastog i bliskog infracrvenog spektra (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, G. Tomljenović, 2022.)
Detail of the sacristy vault painting (left: prophet Daniel or David (?) in 14th-century secular clothing; right: bearded man in a long dark-red robe). Photo documentation in the visible, near-ultraviolet and near-infrared spectrum (HRZ Archive, K. Gavrilica, G. Tomljenović, 2022)

13. Katedrala, zidna slika *Kušnja gorkom vodom*, južni zid južnog broda (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Cathedral, wall painting *Ordeal of the Bitter Water*, south wall of the south nave (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

traveja (*Agnus Dei*) utvrđeni su tragovi pozlate. Istraživanjima je potvrđen i stari ulaz u sakristiju na južnom zidu s više bojenih naliča na dovratniku, a desno od istih vrata fragment izvorne žbuke s tragovima plavosivog obojenja. Sondiranjem sjevernog i zapadnog zida istočnog dijela sakristije, ispod žbuke iz razdoblja Bolléove obnove, nije pronađen srednjovjekovni sloj žbuke i zidnog oslika, istovremen onima na svodu, no utvrđen je stariji srednjovjekovni prozorski otvor u sjevernom zidu zapadnog traveja.[45]

Usporedbom arhivske fotografske dokumentacije (1937.), relevantne literature i izvora te rezultata nedavnih preliminarnih istraživanja zidnog oslika i rezultata sondiranja zidova sakristije, moguće je potvrditi dio restauratorskih intervencija s kraja 19. i sredine 20. stoljeća, no za njihovu preciznu interpretaciju potrebno je provesti iscrpna konzervatorsko-restauratorska istraživanja kojima bi se preispitao obuhvat restauratorskih zahvata i upotrijebljeni materijali te utvrdilo stanje očuvanosti izvornoga slikanog sloja i uzroci propadanja, s konačnim ciljem određivanja pristupa budućim konzervatorsko-restauratorskim radovima i prezentaciji toga dijela stare sakristije.

Srednjovjekovni zidni oslici u katedrali

U unutrašnjosti katedrale, ostaci najstarijega zidnog oslika očuvani su u južnom brodu: dio jednog narativnog prizora te jedan manji fragment dekorativnog oslika (**sl. 1**).

Na južnom zidu zaključka broda, neposredno uz prozorsku nišu, nalazi se zidna slika s dijelom narativnog prizora *Kušnja gorkom vodom* (*Aqua probationis*), jedne od scena iz apokrifnog teksta, Protoevanđelja Jakovljeva (16,1), izvorno nastalog u 2. stoljeću.[46] Prikazuje Bogorodicu u trenutku nakon ispijanja kaleža gorke vode pred vrhovnim svećenikom i sumnjičavim mužem, dokazujući, prema Mojsijevu zakonu, svoju nevinost u optužbi za nevjeru (**sl. 13**).[47] Temeljem teme, motiva prizora, ali i tehnike slikanja, Ana Deanović datira sliku u treću četvrtinu 13. stoljeća, pripisujući je lombardskom majstoru francuskoga likovnog odgoja koji je dobro poznavao ikonografiju apokrifnog evanđelja.[48]

14. Katedrala, dekorativni zidni oslik na sjeveroistočnom zidu zaključka južnog broda (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Cathedral, decorative wall painting painting on the northeast wall of the end of the south nave (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

Zidna slika spominje se u dnevnom tisku na izmaku 19. stoljeća, tijekom Bolléove obnove; tada se pretpostavljalo da prikazuje scenu Navještenja, uz konstataciju da „nije baš osobite umjetnosti".[49] Datirana je u 14. stoljeće, u isto vrijeme kao što su tada datirane i zidne slike sakristije. Nije ju se namjeravalo obnoviti, jer „nije cielo sačuvana, a čini se, da ju je izradjivala u ono doba manje vješta ruka".[50] Evidentno je tada bila prekrivena jer je ponovno 'otkrivena' tijekom obrtničkih radova na zidnim površinama u unutrašnjosti katedrale 1983. godine, nakon čega su tijekom listopada iste godine stručnjaci Restauratorskog zavoda Hrvatske na njoj izveli konzervatorsko-restauratorske radove.[51] I tada se smatralo da je riječ o sceni

45 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir), 2023, sv. II, sonde: 201, 205–207, 219, 223, 228–231, i sv. III. 1049–1074. O novim nalazima srednjovjekovnih struktura u sakristiji više u tekstu: JELENČIĆ, MAJER JURIŠIĆ, 2025. O obojenjima zidova sakristije vidjeti: MAJER JURIŠIĆ, DEAK, KRULIĆ, 2025.

46 Detaljnije o Protoevanđelju Jakovljevu: BADURINA-STIPČEVIĆ, 2008, 75–92.

47 Prizor *Kušnja gorkom vodom* posljednja je od pet scena narativnog ciklusa *Posjet Marije Elizabeti*. Ikonografski motiv gorke vode je palestinsko-sirijskog podrijetla koji se prati još od 5. stoljeća i češći je u umjetnosti Istoka nego Zapada. U zagrebačkoj katedrali Ana Deanović je prva odredila o kojem je prizoru riječ. Detaljnije o prizoru: BADURINA, 1985, 206–207; DEANOVIĆ, 1988, 51–54.

48 DEANOVIĆ, 1988, 54; RATKOVČIĆ, 2014, 238–239.

49 *Katolički list*, 4, 24. 1. 1884., 31.

50 Isto.

51 Zbog kratkog roka izvedeni su samo najnužniji radovi, ali tako da neće biti zapreka budućim zahvatima te su ocijenjeni korektnima i prihvaćeni. Zajedno s narativnim prizorom, tijekom istih obrtničkih radova, neposredno ispod profiliranog kamenog vijenca istočnog zida zaključka broda otkriven je natpis izveden crvenom bojom. Natpis je tada očišćen od naknadnih slojeva naliča kistom i vodom, a ostaci naknadnih žbuka u udubljenjima kamena uklonjeni su mehanički,

Navještenja, no 1988. Ana Deanović donosi tumačenje da se radi o jednoj od scena apokrifnog teksta.[52]

U izvješću o radovima iz 1983. godine, navodi se da je zidna slika, izvedena u tehnici *fresco secco*, zatečena s oštećenjima koja su nastala tijekom obrtničkih radova. Veće površine otkrivenog, desnog dijela oslika bile su prekrivene slojevima preslika i raznim nečistoćama (čađom) te je cijela površina bila već pripremljena za novo ličenje i uz rubove preličena.[53] U sklopu restauratorskih radova, priprema za ličenje (impregnacija) i boja uklonjeni su nitrorazrjeđivačem, a ostaci starijih naknadnih slojeva boje, žbuka i nečistoća, mehanički. Sondiranjem površine zida istočno od otkrivenog prizora, ustanovljeno je da je slika bila većih dimenzija i da se protezala cijelom istočnom polovicom toga zida, od prozorske niše sve do spoja toga južnog zida s jugoistočnim zidom apside. Ispod više slojeva naliča utvrđeni su dijelovi žbuke s oslikom. Iako je oslika sačuvano vrlo malo, utvrđeno je da se radi o liku okrenutom prema vidljivom ženskom liku (Bogorodici), iste visine, te su otkriveni fragmenti ruke, draperije i aureole, koji su tada nažalost, ponovno preličeni. Na desnom, vidljivom dijelu prizora izveden je retuš i učvršćivanje slikanog sloja.[54]

U sredinu 14. stoljeća datiran je fragment dekorativnog oslika na donjoj zoni sjeveroistočnog zida zaključka južnog broda katedrale, između okvira vrata prema tornju i kamene reljefne nadgrobne ploče Tome Erdődyja, pri čijoj je ugradnji oslik oštećen (**sl. 14**). Unatoč njegovoj fragmentarnosti, očuvani žbukani i slikani slojevi su u dobrom stanju. Djelomično su još prekriveni slojevima naknadnih naliča i žbukom iz razdoblja Bolléove obnove. Prepoznaje se dio gornjeg desnog dijela trake okvira unutar kojega je oslik s marmorizacijom i geometrijskom bordurom s motivom tzv. kozmatskog uzorka koji podsjeća na kockice mozaika i temeljem kojega ga Ana Deanović smatra istovremenim drugom, trečentističkom sloju oslika kapele sv. Stjepana u obližnjem Nadbiskupskom dvoru.[55]

Uz opisane očuvane fragmente srednjovjekovnog oslika, do kraja 19. stoljeća postojao je i oslik u vrhu sjevernog zida sjevernog broda, iznad nekadašnjega ulaza u sakristiju, s prikazom rodoslovnog stabla Isusa Krista. Oslik je otkriven tijekom Bolléove obnove katedrale i Tkalčić ga je datirao u 14. stoljeće, smatrajući ga istovremenim zidnim oslicima sakristije i južnog broda katedrale.[56] Ana Deanović smatra, analizirajući temu Kristova rodoslovlja, da bi se oslik mogao pripisati kraju 13. stoljeća i vremenu biskupa Timoteja, jer se motiv pojavio u Francuskoj u 12. stoljeću i proširio tijekom 13. stoljeća, nakon čega se rijetko javlja.[57] Iako se nakon otkrivanja prvotno mislilo obnoviti ga, oslik je tijekom radova uklonjen i pohranjen u riznicu katedrale,[58] ali već sredinom 20. stoljeća nije bilo poznato što se s njim dogodilo,[59] niti se još uvijek zna.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKA ISTRAŽIVANJA 2022. I 2023. GODINE

U sklopu istraživanja unutrašnjosti katedrale 2022. i 2023. godine, na zidnoj slici *Kušnja gorkom vodom* provedena su preliminarna istraživanja.[60] Oko nje otvorene su manje probne sonde, s tim da nisu čišćene veće površine zbog čvrstog prianjanja recentnog naliča, da se oslik ne bi oštetio. Pregledom očuvanog i prezentiranog dijela prizora s prikazom Bogorodice (dimenzije 130 x 210 cm) utvrđeno je da je oslik izveden na sloju zaglađene vapnene žbuke. Na oštećenim dijelovima oslika vidljiv je retuš prijašnjeg

skalpelom. U izvještaju o radovima navodi se da tekst ni tada, 1983., nije bio posve čitljiv. HRZ, arhiva RZH-a, dosje 222/2. Izvještaj o radovima u 1983. godini, Zagreb, 5. listopada 1983. godine i Zapisnik o obavljenom očevidu u zagrebačkoj katedrali dne 11. studenog 1983. Natpis je prvi objavio Tkalčić (ALTARE SANCTE MARIE) i pripisuje ga Timotejevu vremenu. TKALČIĆ, 1885, 68–69. Prva trećina natpisa je još uvijek jasna i čitljiva (+ALTARE S... MAR... ..NIS), dok su srednji i krajnji dijelovi oštećeni i nečitki. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir), 2023, sv. II, sonda 435 i sv. III, 1008–1010. Vidi također: MAJER JURIŠIĆ, DEAK, KRULIĆ, 2025.

52 DEANOVIĆ, 1988, 51–54.

53 Na cijelu površinu oslika, u sklopu obrtničkih radova, već je bila nanesena podloga *Kromosil*, a rubni dijelovi bili su prebojeni bojom *Kromosil* koja je upotrebljavana tijekom tadašnje obnove unutrašnjosti. HRZ, arhiva RZH-a, dosje 222/2. Izvještaj o radovima u 1983. godini, Zagreb, 5. listopada 1983. godine; HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir), 2023, sv. III, 993–1007.

54 Izvedeno je retuširanje oštećenih površina koje su svojom bjelinom onemogućavale doživljaj cjeline. Retuš je izveden crticama, akvarelnim bojama, kombiniranjem lokalnog i neutralnog tona. U lijevom gornjem kutu prizora rekonstruirani su dijelovi naslikane arhitekture temeljem vidljivih tragova oslika i urezanog crteža u žbuku. Naposljetku je slikani sloj učvršćen jednim premazom 1 %-tne otopine *Paraloida* (B72?) u nitrorazrjeđivaču. Voditelj radova bio je Emil Pohl, akademski slikar konzervator, a članovi tima: Vinko Štrkalj, konzervator povjesničar umjetnosti, Edita Usenik, akademska slikarica konzervatorica, Vesna Pavlaković, akademska slikarica i Gordana Grim, likovna tehničarka. HRZ, arhiva RZH-a, dosje 222/2, Zagreb, katedrala Uznesenja Marijina, zidne slike u južnoj lađi. Izvještaj o radovima u 1983. godini, Zagreb, 5. listopada 1983. godine; HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir), 2023, sv. III, 993–1007.

55 Srodan kozmatski motiv vidljiv je i na zidnim slikama u kapeli sv. Stjepana u Nadbiskupskom dvoru. DEANOVIĆ, 1988, 37–38; DEANOVIĆ, 1995, 78–79; RATKOVČIĆ, 2014, 239. Kozmatski ornament javlja se u 13. i 14. stoljeću i veže prvotno uz Rim, uz krug obrtnika i intarzista Cosmata, a potom se širi talijanskim područjem. Detaljnije u: GRKOVIĆ, 1995, 45.

56 „To se vidi na fresko-slikariji sada odkrivenoj nad bivšim vratima sakristije u kapeli sv. Ladislava, kao i na onoj na južnom zidu u kapeli sv. Marije. (...) Fresko-slikarija nad bivšima vratima sakristije prikazuje rodovnicu Krista Gospodina u podobi debla, koje imade na okrajku grana loze prema referadi evangjelja. Slika u kapeli sv. Marije prikazuje, ako se ne varamo, 'navieštenje'. Slikarija jedna i druga nije baš osobite umjetnosti, ali imadu svakako starinsku vrijednost, jer su iz XIV. vieka, te suvremene onoj u staroj sakristiji. Zato misli graditelj, da se i ona nad vratima sakristije obnovi." *Katolički list*, 4, 24. 1. 1884., 31; TKALČIĆ, 1885, 65.

57 DEANOVIĆ, 1988, 51.

58 TKALČIĆ, 1885, 65; RATKOVČIĆ, 2014, 239.

59 DEANOVIĆ, 1957, 131.

60 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir), 2023, sv. II, sonde 430, 439, 440; sv. III, 993–1007.

restauratorskog zahvata, a na cijeloj površini prizora prisutne su tamnije mrlje, prašina i površinska prljavština.

Na istočnom dijelu južnog zida, odnosno lijevom dijelu prizora, preličenom sivim naličem s iscrtanim kvadrima, mjestimično se kroz oštećeni sloj naliča naziru tragovi slikanog sloja istovremeni vidljivoj zidnoj slici, i ostaci povijesnih naliča. Donja rubna traka okvira slike, zajedno sa žbukom, nastavlja se prema istočnoj strani, što potvrđuje prijašnju tvrdnju da je izvorni prizor bio gotovo dvostruko širi. Ispitivanjem površine oko zidne slike nisu utvrđeni istovremeni slojevi žbuke s oslikom, nego slojevi naliča kasnijih razdoblja koji se ponavljaju na svim zidovima katedrale. Sondiranjem zida zapadno od prozorske niše na više pozicija i visina nisu utvrđeni tragovi mogućega sloja srednjovjekovnoga zidnog oslika, koji bi potvrdio pretpostavku o postojanju ostalih dijelova toga narativnog ciklusa.[61] Zbog trenutnih radova obnove u unutrašnjosti katedrale, zidna slika je zaštićena geotekstilom i oplatom od OSB ploča s vratima, čime joj je omogućen pristup i povremeni pregled stanja tijekom građevinskih radova, nakon kojih bi na njoj također bilo potrebno provesti sveobuhvatna konzervatorsko-restauratorska istraživanja.

Srednjovjekovni zidni oslici u katedrali i sakristiji nisu stradali u nedavnim potresima, no opisani povijesni restauratorski zahvati i stanje očuvanosti upućuju na potrebu provođenja detaljnih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, kojima bi se utvrdilo stanje očuvanosti izvornih slojeva i njihova tehnologija, opseg i karakter starijih restauratorskih zahvata i uzroci propadanja, sve u svrhu njihove ponovne valorizacije, planiranja konzervatorsko-restauratorskih radova, a time i primjerene prezentacije. ■

61 Postojanje ostalih četiriju dijelova narativnog ciklusa pretpostavila je Ana Deanović, s obzirom na to da je riječ o prostoru kapele posvećene Mariji, a zidne slike nastale su u vrijeme jačanja Marijina kulta i sve brojnijih apokrifa. Detaljnije: DEANOVIĆ, 1988, 52.

Izvori

HAZU

Schneiderov fotografijski arhiv

HRZ

Arhiva RZH-a

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol: Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I–IV

MKM RH

Arhiva Uprave za zaštitu kulturne baštine

Literatura

BADURINA ANĐELKO (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i uvod u ikonologiju*, Zagreb, 1985.

BADURINA-STIPČEVIĆ VESNA, Još jedna glagoljska verzija *Protoevanđelja Jakovljeva*, *Slovo*, 56–57 (2008.), 75–92

Biblija – Stari i Novi zavjet, gl. ur. Jure Kaštelan, Bonaventura Duda, Zagreb, 1993.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Saborni hram Preobraženja Gospodnjeg i baština Srpske pravoslavne crkvene općine u Zagrebu*, Zagreb, 2020.

DEANOVIĆ ANA, Srednjovjekovne zidne slikarije na području Zagreba, u: *Iz starog i novog Zagreba*, 1 (1957.), 131–138

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 8–255

DEANOVIĆ ANA, *Kapela sv. Stjepana u Zagrebu*, Zagreb, 1995.

DOBRONIĆ LELJA, Doprinos zagrebačkih biskupa hrvatskoj kulturi, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije, 1094.–1994.*, katalog izložbe, (Zagreb, MGC – Muzej Mimara, Zagreb, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), ur. Tugomir Lukšić, Ivanka Reberski, Zagreb 1994., 43–66

DOBRONIĆ LELJA, Lik sv. Timoteja na fresci (XIII. st.) sakristije zagrebačke katedrale, *Peristil*, 38 (1995.), 27–30

FRANIĆ IVO, Stara katedrala, *Zagreb – revija Društva Zagrepčana*, 8 (1934.), 245–254

GRKOVIĆ SANJA, Bordure u srednjovjekovnom zidnom slikarstvu Istre, *Peristil*, 38 (1995.), 43–50

Izložba srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije, katalog izložbe (Zagreb, Umjetnički paviljon, 1951.), predgovor Miroslav Krleža, Zagreb, 1951.

JELENČIĆ MIROSLAV, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, Novi tragovi srednjovjekovnih struktura zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 103–135

KARAMAN LJUBO, Bilješke o staroj katedrali, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU*, 11/1–2 (1963.), 1–46

Katolički list, 4 (24. 1. 1884.), 31

MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, DEAK MATIJA, KRULIĆ KRISTINA, Boje na zidovima i svodovima zagrebačke katedrale: doprinos poznavanju uređenja kroz stoljeća, *Preplet starog*

i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda, 16 (2025.), 261–285
Narodne novine, 140 (19. 6. 1884.), 3
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Zidna slika Posljednjeg suda iz 13. stoljeća u sakristiji zagrebačke katedrale Uznesenja Marijina, *Vjesnik biskupa Langa*, 136–137 (2019.), 60–63
RATKOVČIĆ ROSANA, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 2014.
RATKOVČIĆ ROSANA, Ugarski sveti vladari u srednjovjekovnom zidnom slikarstvu u Zagrebačkoj biskupiji, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 38 (2020.), 1–18
Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 270 (23. 11. 1882.); 160 (12. 7. 1884.)
SCHNEIDER ARTUR, Popisivanje i fotografijsko snimanje umjetničkih spomenika zagrebačkih godine 1937., *Ljetopis JAZU, god 1936–37.*, 50 (1938.), 148–155
SUNARA SAGITA MIRJAM, *Život i djelo Zvonimira Wyroubala*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017.
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada*, Zagreb, 1885.
WEYER ANGELA, ROIG PICAZO PILAR, POP DANIEL, CASSAR JOANN, ÖZKÖSE AYSUN, VALLET JEAN-MARC, SRŠA IVAN, *EwaGlos – European Illustrated Glossary of Conservation Terms for Wall Paintings and Architectural Surfaces* (2nd revised digital edition), Petersberg, 2016.
WYROUBAL ZVONIMIR, Restauracija fresaka u sakristiji zagrebačke katedrale, *Peristil*, 1 (1954.), 176–178

HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Croatian Academy of Sciences and Arts
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti / Yugoslav Academy of Sciences and Arts
MKM RH – Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske / Republic of Croatia, Ministry of Culture and Media
RZH – Restauratorski zavod Hrvatske / Conservation Institute of Croatia

Summary

Kristina Krulić, Edita Šurina

MEDIEVAL WALL PAINTINGS IN ZAGREB CATHEDRAL

Medieval wall paintings have been preserved on the vault and part of the southern wall of the eastern section of the old sacristy, as well as on the walls of the eastern part of the southern nave of the Zagreb Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislaus. The cycle of wall paintings in the sacristy dates to the second half or the third quarter of the 13th century, during the time of Bishop Timotej, who is believed to have initiated the cathedral's reconstruction following the Tatar invasion. The vault fields feature individual depictions of apostles, prophets and patriarchs of the Old Testament, while part of the southern wall depicts, likely alongside Christ, the holy founders of the Franciscan and Dominican orders, both of which had monasteries in Zagreb at the time. Over the centuries, the paintings suffered significant damage due to architectural modifications and restorations carried out on two occasions. The first restoration took place during Bollé's extensive restoration of the cathedral in the 1880s, as the wall paintings had been painted over. At the time, the integrity of the medieval paintings was greatly compromised by the removal of the western wall with the scene of the Last Judgment, preserved only as a watercolour sketch. Restoration of the vault fields, attributed to Bukovinian-Viennese painter Epaminondas Buczewski (Bučevski), focused on reintegrating the painted layer, and resulted in overpainting certain portions of the wall paintings. A more appropriate presentation of the paintings was considered in the mid-20th century during the 1949 restoration, and carried out to prepare for an exhibition of medieval art. Zvonimir Wyroubal conducted cleaning and conservation, described the condition of the wall paintings, and identified shortcomings of the first intervention. Despite subsequent initiatives, comprehensive conservation and restoration was not undertaken, due to a lack of funding.

The paintings in the eastern part of the cathedral include a narrative scene, *Ordeal of the Bitter Water*, on the south wall of the south aisle, and a fragment of decorative painting on the northeast wall of the same aisle, beneath the tombstone of Tamás Erdődy. The decorative painting features marbling and a geometric border with a motif of the so-called Cosmatesque pattern reminiscent of mosaic tesserae. It dates to the mid-14th century and was likely discovered during the cathedral's interior restoration in the early 1980s. Despite their fragmentary state, the preserved plaster and painted layers remain in good condition. The narrative scene *Ordeal of the Bitter Water*, one of the episodes from the apocryphal Protoevangelium of James, was first mentioned in the late 19th century during Bollé's restoration, though it was initially thought to depict the *Annunciation*. At the time, it was considered the work of an unskilled painter and was likely painted over, only to be 'rediscovered' during the aforementioned 1980s restoration. The better-preserved portion of the scene depicting

the Virgin Mary was restored and displayed. A possible dating to the late 13th century, during the time of Bishop Timotej, was proposed, along with a new interpretation identifying it as a scene from the apocryphal text.

Since the wall paintings in both the sacristy and the cathedral were only preliminarily examined during the conservation and restoration research following the 2020 earthquake, comprehensive investigations are required to reassess their value and ensure their appropriate presentation.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, old sacristy, figurative and decorative medieval wall paintings, conservation and restoration

Monumentalno raspelo zagrebačke katedrale: problem datacije i smještaja

Matko Marušić

Matko Marušić
Institut za povijest umjetnosti
https://orcid.org/0000-0001-9208-3111
mmarusic@ipu.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 27. 2. 2025.

UDK: 73.033.5:[27-526(497.5 Zagreb)"14"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.11

SAŽETAK: Monumentalno raspelo, od sredine 20. stoljeća izloženo u kapeli sv. Stjepana u Nadbiskupskom dvoru, rijedak je prežitak opreme srednjovjekovne zagrebačke katedrale. Iako je riječ o najstarijem takvom predmetu u kontinentalnoj Hrvatskoj, raspelo je u literaturi usputno spomenuto, zbog čega tek predstoji razjasniti njegovo mjesto unutar fragmentiranog sloja rezbarskih radova srednjeg vijeka toga područja. Analiza tipologije i stila upućuje na raniju dataciju od one koju je zastupala Anđela Horvat, okvirno u vrijeme prve polovice ili sredine 15. stoljeća, no u impostaciji i pojedinim kompozicijskim rješenjima pronalaze se još stariji likovni obrasci. Izvori o unutrašnjosti zagrebačke katedrale omogućuju rekonstrukciju slijeda postava i seljenja raspela, tj. njegova udjela u likovnom programu korske pregrade i oltara Svetog Križa koji se sred nje nalazio. Ta znanja, napokon, mogu biti osnovom za razmatranje povratka raspela u prostor za koji je izvorno naručeno, u sklopu cjelovite obnove unutrašnjosti zagrebačke katedrale nakon potresa 2020. godine.

KLJUČNE RIJEČI: monumentalno raspelo, drvena skulptura, gotika, „meki stil", zagrebačka katedrala, korska pregrada, oltar Svetog Križa

Monumentalno raspelo, koje je u trenutku potresa 2020. godine bilo izloženo u kapeli sv. Stjepana u Nadbiskupskom dvoru (sl. 1), manje je poznata umjetnina zagrebačke katedrale, o kojoj je u literaturi izneseno samo nekoliko usputnih ocjena.[1] Riječ je o jednome od tek nekoliko preživjelih drvenih kipova, nekad postavljenom na uočljivom i povišenom mjestu, u središtu korske pregrade koja je unutrašnjost kroz sva tri broda dijelila na prostor svetišta i kora za svećenstvo i kanonike, odnosno brodova za laike. Takva centralna raspela, uobičajeno postavljena u osi oltara Svetog Križa, kao što je to bio slučaj u Zagrebu, nazivala su se „veliki", odnosno „trijumfalni" križ, tj. raspelo (*Crux magna* ili *Crux triumphalis*).

U unutrašnjost katedrale bili su postavljeni i drugi drveni kipovi velikog mjerila, koji nisu služili svrsi ukrašavanja oltara. Na stupovlju brodova laičkog dijela, sučelice su, unutar gotičkih kamenih baldahina, od 15. stoljeća bili izloženi pozlaćeni kipovi šestorice svetaca: apostola

1 Skulptura Raspetog visoka je 179 cm, raspona ruku 149 cm. Križ (442 x 178 cm) je drveni, u 18. stoljeću presvučen srebrnom oplatom. Oblikovanje titula, s kraticom INRI, pripada istom vremenu. Raspelo je u vlasništvu Dijecezanskog muzeja Zagrebačke nadbiskupije. Korpus je izrađen od lipovine, križ od hrastovine (HRZ, Laboratorijsko izvješće br. 85/2025). Dendrokronološko ispitivanje nosioca dalo je sljedeće rezultate: slobodni fragment drva uzet iz unutrašnjosti kipa najvjerojatnije datira iz 18. stoljeća (raspon 1734. – 1781.), a fragment uzet s donjeg dijela patibula križa iz 19. stoljeća (1884. – 1910.), vidjeti *Ispitni izvještaj o relativnoj specifičnoj aktivnosti 14C/starosti – AMS*, br. 017-3585/1/2025 (Laboratorij za mjerenje niskih radioaktivnosti, Institut Ruđer Bošković). U oba slučaja riječ je o vrlo velikom rasponu (175±25) zbog čega bi u budućnosti, u sklopu cjelovitog istraživanja raspela, trebalo ponoviti uzorkovanje i testiranje. Fragment uzet iz unutrašnjosti kipa vrlo vjerojatno ne pripada izvornoj umjetnini koja je, upravo tijekom 18. stoljeća, kako svjedoče u ovom tekstu analizirani izvori, bila podvrgnuta popravku.

1. Monumentalno raspelo zagrebačke katedrale (Fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2025., obrada: I. Šimić)
Monumental crucifix of the Zagreb cathedral (IPU Photo Archive, photo: P. Mofardin, 2025, editing: I. Šimić)

Petra, Pavla, Jakova i Bartola te crkvenih otaca Jeronima i Augustina.[2] Sačuvan je jedino prvonavedeni par, kojem je Anđela Horvat posvetila članak u *Peristilu*, pripisavši kipove nekoj južnonjemačkoj radionici posljednjeg desetljeća 15. stoljeća.[3] Veliko katedralno raspelo, koje je izvorno stajalo otprilike na istoj visini kao i nabrojeni kipovi, iako na centralnijoj poziciji, nije bilo predmetom slične studije, kakve je rečena autorica posvetila desetku djela s područja kontinentalne Hrvatske.

Raspelo, kao jednu od katedralnih umjetnina, bilježe pionirske studije iz pera Ivana Kukuljevića Sakcinskog (1856.) i Ivana Krstitelja Tkalčića (1885.).[4] Na temelju natpisa na srebrnoj pločici podno križa, u kojem je zabilježena godina 1750. (o čemu vidjeti u nastavku), Tkalčić je zaključio da korpus Krista pripada vremenu 18. stoljeća.[5] Iako su njegov sud prenijeli i neki kasniji autori,[6] likovne osobitosti djela takvu pretpostavku čine neodrživom. Raspelo je u vrijeme Kukuljevića Sakcinskog i Tkalčića stajalo na dijelu korske pregrade u južnom brodu, koji je zadržan nakon uklanjanja središnjega dijela 1800. godine, a bilo je flankirano figurama Bogorodice i Ivana evanđelista. Taj dio pregrade nazivao se „biskupova empora", budući da se onamo pristupalo izravno iz Nadbiskupskog dvora, preko mosta što ga je podigao biskup Šimun Bratulić 1607. godine. U obnovi katedrale potkraj 19. stoljeća uklonjen je preostali dio pregrade, čime je raspelo izgubilo svoj stoljetni arhitektonski postament. Premješteno je u predvorje katedrale, kudikamo bliže promatračima, što do tada nije bilo slučaj, no koliko mi je poznato, literatura ga ne spominje.[7] Naposljetku, 1949. godine preseljeno je u novoobnovljenu kapelu Nadbiskupskog dvora.[8]

U izdanju *Spomenici u Hrvatskoj* (1956.), urednice Anđele Horvat, u kapeli Dvora navedeno je „drveno gotičko raspelo iz 15. stoljeća",[9] a Antun Ivandija u pregledu *Crkvena umjetnost Hrvatske* (1971.) djelo opisuje na sličan način, kao „veliko gotičko raspelo, koje je prije bilo u katedrali".[10] Anđela Horvat u međašnoj knjizi *Između gotike i baroka* (1975.) raspelo datira oko 1500., a među ilustracijama donosi detalj Kristove fizionomije i prsa.[11] Vezano uz stilsko određenje umjetnine, iznosi složeniji sud: ističe da je raspelo „obvladala renesansna smirenost, iako su još naglašeni gotički elementi u naborima perizome".[12] U pregledu gotičke umjetnosti u Hrvatskoj, objavljenom 1984., ista autorica tumači da zagrebačko raspelo „očituje renesansno dostojanstvo s gotičkom draperijom", uspoređujući izvedbu s dalmatinskim raspelima 15. stoljeća, posvema gotičkim.[13] Zaslužna istraživačica nije iznijela svoje viđenje likovnog podrijetla umjetnine: je li riječ o importu iz neke srednjoeuropske radionice (poput kipova na stupovlju) ili djelu izrađenom u lokalnoj radionici. To je pitanje važno zato što se potkraj 15. stoljeća, kad prema autorici raspelo nastaje, izrađuju veliki krilni retabl za glavni oltar (1489.) i korske klupe (1499.), odnosno pretpostavlja se osnivanje katedralne rezbarske radionice.[14]

Daljnja *fortuna critica* raspela vrlo je oskudna. Raspelo nije, za razliku od ostalih kipova u drvu, uključeno u katalog izložbe *Riznica zagrebačke katedrale* (1983.). U monografiji *Zagrebačka katedrala* (1988.) Ana Deanović spominje ga tek usputno, kao rad iz 15. ili 16. stoljeća, čime je dijelom uvažila prijedlog što ga je više od desetljeća prije iznijela Anđela Horvat.[15] Fotografija Nenada Gattina uvrštena je u opsežan ilustracijski aparat navedenog izdanja, no kao i u ranijem slučaju, bilježi detalj glave i tijela, ali ne i total raspela.[16] Zaključujući ovaj sažeti prikaz spominjanja katedralnog raspela, važno je istaknuti da ono, unatoč tome što jest bilo izloženo, nije uvršteno u opsežan katalog izložbe *Sveti trag* (1994.), a ni prije toga u pregled *Tisuću godina hrvatskog kiparstva* (1991.), gdje bi, kao najraniji primjer rezbarenog raspela monumentalnih proporcija kontinentalne Hrvatske i jedan od starijih kipova toga prostora općenito, nesumnjivo pripadalo.

Problem datacije gotičkog raspela

Cjelovit sud o umjetnini moći će se iznijeti tek nakon provođenja opsežnog restauratorskog postupka, jer se na površini razaznaje nekoliko popravaka iz različitih vremena.[17] Budući da o likovnim odlikama raspela nije

2 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 16.

3 HORVAT, 1957.

4 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 46; TKALČIĆ, 1885, 99.

5 TKALČIĆ, 1885, 99.

6 Usp. IVANČAN, 1912–1924, III, 827; MARUŠEVSKI, 2006, 111.

7 Djelo ne spominju pionirski popisi umjetnina iz doba gotike na području kontinentalne Hrvatske, usp. KARAMAN, 1950, 148–151.

8 DEANOVIĆ, 1988, 39. Autorica premještanje raspela smješta u 1949. godinu, no istraživački i zaštitni radovi na kapeli završeni su tek 1953. godine.

9 *Spomenici u Hrvatskoj*, 1956, 104.

10 IVANDIJA, 1971, bez paginacije [7].

11 HORVAT, 1975, 375 (sl. 321).

12 HORVAT, 1975, 377.

13 HORVAT, 1984, 65.

14 HORVAT, 1963, 82. Na citiranom mjestu autorica piše o četiri preživjela djela „gotičke drvene plastike iz posljednjih decenija 15. st." iz Zagreba i okolice (kipovima sv. Petra i Pavla iz katedrale te madonama iz Stenjevca i Markuševca), ali ne i o katedralnom raspelu, koje smatra kasnijim radom. Krilni retabl i korske klupe (radovi pretpostavljene rezbarske radionice) uništeni su u požaru 1624. godine.

15 DEANOVIĆ, 1988, 39.

16 DEANOVIĆ, 1988, 39, 33 (total je ipak iz daljine vidljiv na fotografiji koja prikazuje oltar kapele sv. Stjepana).

17 Restauratorski uvid u raspelo proveden je početkom ožujka 2025. godine (prisutne su bile restauratorice Ksenija Škarić, Vanesa Gjini i Marijana Galović iz HRZ-a). Treba napomenuti da je na raspelu izveden zahvat na osliku Kristova tijela, napose na prsima. To

2. Detalj fizionomije (Fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2025.)
Detail of physiognomy (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2025)

pisano, nužno je početi sa sažetim opisom. Lik Krista pribijen je na latinski križ izduženog patibula trima čavlima. Uz kanonsko rješenje ruku, na kojima je čavao pribijen sred dlanova, ističe se položaj nogu, koje su postavljene u efektnom pomaku: stopala nisu pribijena jedno preko drugoga, nego je gornje u vidljivom otklonu spram donjeg. Time je, u profinjenom pokretu, desno koljeno izbočenije, slobodno od perizome koja se na tom dijelu meko prelijeva, za razliku od suprotne strane, gdje se, napeta preko koljena, nabire u nekoliko robusnih V-nabora. Perizoma je vezana kratkim čvorom na desnom boku, a s lijevog se okrajak tkanine blago prelijeva preko gornjeg ruba, istaknutog dvama naborima. Torzo i muskulatura riješeni su anatomski točno, no s naglašenim stilizacijama (usp. šiljasti epigastrični luk).

Udesno klonula Kristova glava okrunjena je krunom od konopca s drvenim trnjem, a s obiju strana lica blago valovita kosa prekriva ramena. Fizionomiju odlikuje najveći stupanj stilizacije: dovoljno je istaknuti bradu zatvorenog volumena s nekoliko blagih valova, pravocrtne obrve koje u obliku slova Y prelaze u izdužen nos te polumjesečaste završetke očiju što se sklapaju. U sadašnjem stanju polikromije, koja datira iz nepoznatog vremena, krv je u kapljicama naznačena samo ispod trnove krune, ali ne i na drugim čavlima perforiranim dijelovima tijela. Perizoma je pozlaćena. Izvorno rješenje inkarnata i draperije nije poznato; ispod raspuknute boje na čelu naziru se stariji slojevi (sl. 2).

Opisana tipologija zagrebačkog raspela upadljivo je arhaična. Položaj nogu, zbog kojega se dobiva dojam da Krist lebdi ispred križa, struktura perizome, kao i

potvrđuje najranija poznata fotografija raspela, objavljena u: HORVAT, 1975, 375 (sl. 321); na njoj su vidljiva znatna oštećenja na osliku, koja su u međuvremenu sanirana. O tom zahvatu nisu pronađeni nikakvi podatci. U trenutačnom stanju, na površini umjetnine ljuska se posljednji sloj polikromije, ispod kojega se u tragovima nazire stariji, a na nogama je primjetno i raspucavanje drvenog nosioca.

neosporni shematizmi u modelaciji korpusa, u bitnom odgovaraju tipologiji Krista na križu tijekom 13. stoljeća. Riječ je o brojnoj skupini (kasno)romaničkih raspela kakva uglavnom pronalazimo na rubnim dijelovima Europe, a čije se izvorište pronalazi na njemačkom području.[18] U tom tzv. prijelaznom tipu između romaničkih i gotičkih raspela, Krist više nije živ; spokojno, bez izrazitije muke, usnuo je na križu, a noge su u plesnom koraku pribijene jednim čavlom. U razdoblju gotike zadržat će se položaj čavala, draperija će nabujati prelijevajući se s bokova u kaskadnim naborima, uz gotovo ekspresionističko isticanje patnje izobličenjima na licu i repetiranjem krvavih rana na tijelu. Položaj nogu poput onog na zagrebačkom raspelu bit će napušten da bi se istaknuo dojam teškog tijela koje jedva visi s križa. Takav kratak i nužno reduciran opis ikonografskih i tipoloških transformacija raspela nužan je za preciznije razumijevanje iznesenoga mišljenja o zagrebačkoj umjetnini. Dojam 'utišavanja' Kristove patnje na križu, u kojem je Anđela Horvat prepoznala progresivnu stilsku naznaku renesanse spram gotike,[19] točnije je protumačiti kao atavizam mnogo starijih romaničkih raspela.

Tipologija, dakako, nije isključivi oslonac za dataciju. Ipak, među romaničkim raspelima „prijelaznog tipa", kakva su očuvana diljem Europe, valja izdvojiti raspelo iz crkve sv. Nikole u mjestu Lendak, u sjevernoj Slovačkoj, najranijem djelu rezbarstva cijeloga tog područja. Ono se datira u prvu polovicu 13. stoljeća i dovodi se u vezu s njemačkom plastikom istoga ili neznatno ranijega razdoblja (**sl. 3**).[20] Osim impostacije korpusa, u oči upada i nabiranje tkanine uz lijevo bedro, vrlo slično riješeno na zagrebačkom raspelu. Raspelo iz Lendaka potvrđuje da su primjeri „prijelaznog tipa" bili rašireni i na obodu srednje Europe, no tijekom 14. i napose 15. stoljeća tipologija raspela toga područja bitno će se izmijeniti. Zagrebačko raspelo teško je protumačiti jer nisu sačuvani stariji primjerci iz bliže okolice, no činjenica da impostacijom odgovara mnogo ranijim primjerima, poput onoga slovačkog, svakako je vrijedna pozornosti za buduća istraživanja.[21]

Dakako, oblikovanje nabora na zagrebačkoj umjetnini ne odgovara romaničkom načinu, a na kasniji postanak upućuje i općenito mekša izvedba ljudskog tijela (usporediti vrlo graciozno oblikovane noge i prste). Dugačke perizome (koje dopiru do polovice nogu tako da u pravilu

3. Raspelo, crkva sv. Nikole, Lendak (Slovačka), prva polovica 13. stoljeća (fotografija u javnoj domeni, snimka: T. Tamas)
Crucifix, Church of St Nicholas, Lendak (Slovakia), first half of the 13th century (photo in the public domain, T. Tamas)

vidljivim ostavljaju desno koljeno, a napete su preko lijevog) opće su mjesto srednjovjekovnih raspela diljem Europe. Gornja granica takvih perizoma, u Zagrebu bliskim područjima, je sredina 15. stoljeća, nakon čega one postaju mnogo kraće; oko 1500. godine na bokovima su sasvim razmahane u gotovo barokizirajućim oblicima.[22] I iz toga je razloga ranije predložena datacija zagrebačkoga raspela manje vjerojatna.

Izuzev tipoloških, likovne usporedbe za zagrebačko raspelo su rijetke. Na trenutačnom stupnju istraživanja moguće je istaknuti da donekle sličnu logiku tkanine, s robusnim naborima zaobljenog profila, pronalazimo na kipovima Gospe Osječke (franjevačka crkva u Osijeku) i Gospe Slunjske (izložena u svetištu Majke Božje Trsatske u Rijeci). Ti se kipovi datiraju pred kraj prve polovice ili u prva desetljeća druge polovice 15. stoljeća, a odvjetci su „mekog stila" oko 1400. godine.[23] Iz tih razloga, uz navedene argumente, predlaže se revidiranje datacije koju je svojedobno predložila Anđela Horvat – do daljnjih

18 O raspelima „prijelaznog tipa" na području Njemačke, koja se smatraju primjercima tzv. stila 1200., vidjeti LUTZ, 2004; BEER, 2005, 669–676.

19 HORVAT, 1975, 377; HORVAT, 1984, 65.

20 RADOCSAY, 1967, 19–20; SPOLOČNÍKOVÁ, 1990.

21 Prije daljnjih traganja za likovnim usporedbama potrebno je pričekati restauriranje zagrebačkog raspela, posebice zato što nisu razvidna izvorna rješenja određenih dijelova fizionomije (npr. brada).

22 Usp. liniju razvoja oblikovanja perizoma na gotičkim raspelima pokrajine Tirol, SÖDING, 2010.

23 HORVAT, 1984, 64–65.

4. Unutrašnjost zagrebačke katedrale nakon potresa, 1880. (MGZ-fot-13625, snimka: H. Krapek)
Interior of the Zagreb cathedral after the earthquake, 1880 (MGZ-fot-13625, H. Krapek)

istraživanja – na prvu polovicu ili sredinu 15. stoljeća, uz važnu napomenu da više rješenja na zagrebačkoj umjetnini otvorenom ostavljaju mogućnost da je njezin nepoznati autor imitirao neki mnogo stariji prikaz raspetoga Krista.

Raspelo, korska pregrada i oltar Svetog Križa

Od vremena nastanka do danas, kako je pojašnjeno u uvodu, raspelo je promijenilo nekoliko pozicija unutar katedrale i pripadajućeg sklopa. Najraniji fotografijom osvjedočeni postav je iz 19. stoljeća. Tada je raspelo, omeđeno niže postavljenim figurama dolenata, bilo učvršćeno na metalnu ogradu korske pregrade u južnom brodu (sl. 4).[24] Fotografija prikazuje postav raspela nakon što je, naredbom biskupa Vrhovca, uklonjen središnji dio korske pregrade 1800. godine, a raspelo je, zajedno s

24 U literaturi o zagrebačkoj katedrali, njezina korska pregrada naziva se empora ili emporij, prema Ivanu Krstitelju Tkalčiću. U *Programu* Hermana Bolléa struktura se navodi kao „red arkada, tako zvani hodnik“, odnosno „sprat za orgulje“. Ranije, sredinom 17. stoljeća, pregrada se u ugovoru o obnovi katedrale s graditeljem Hansom Albertalom naziva *chorus iliti gank*. Sve prema DOBRONIĆ, 1994, 43, 62, 65, 67. Ovdje se koristi u literaturi uobičajen, širok tehnički termin – korska pregrada.

novijim figurama dolenata, premješteno na očuvani dio pregrade u južnom brodu.

Prijašnji smještaj potvrđuje navod iz nekoliko godina ranije vizitacije istoga biskupa Vrhovca. Ondje se izrijekom navodi da je raspelo bilo pričvršćeno na ogradu „glazbenog kora", okrenuto prema glavnim vratima katedrale.[25] Takav opis ne ostavlja prostora sumnji da je u tom trenutku raspelo stajalo na sredini pregrade, na čijoj su gornjoj plohi bile postavljene orgulje, što objašnjava termin „glazbeni kor".[26] Izloženo visoko nad brodom, raspelo se nalazilo točno u osi oltara Svetog Križa. Budući da se taj oltar nalazio u sredini pregrade, bio je ključni oltar laičkoga dijela crkve. Na oltaru je od početka 16. stoljeća stajala oltarna slika *Raspeća sa svecima*, tempera na dasci pripisana furlanskom majstoru Gianfrancescu da Tolmezzu.[27] Da su oltar sred pregrade i raspelo nad njime, osim u vizualnom, djelovali i u liturgijskom suglasju, potvrđuje navod iz citirane vizitacije: raspelo nije imalo posebnu uljanicu (*lampada*) koja je pred njime gorjela, no u tu svrhu služila je ona ispred oltara Svetog Križa, koji je do tog vremena, međutim, zamijenjen baroknim.[28]

Ista vizitacija donosi još vrijednih podataka. Vrhovac ističe da je raspelo „nekoć zbog starosti bilo časno", no da je, prema njegovu viđenju, križ prebogato ukrašen kovanim srebrom. Biskup Vrhovac time iznosi sud o intervenciji od nekoliko desetljeća prije, kad je stariji korpus Krista montiran na novi križ presvučen metalnom oplatom.[29] Intervencija je zavjetni dar zagrebačkoga kanonika Jurja Delinića (1717. – 1780.),[30] o čemu je svjedočio i natpis na srebrnoj pločici podno križa, na ogradi pregrade: *Zavjetujući se, zavjetujem se, tvoj sluga, Juraj Delinić, zagrebački kanonik, učinjeno u Vrbovcu 1769.* (prijevod

5. Natpis na križu (Fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2025.)
Inscription on the cross (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2025)

Ladislava Dobrice).[31] Natpis koji donosi Vrhovac poslije je promijenjen, odnosno skraćen, a izostavljena je i godina. Tekst koji se i danas, unutar skromnog vegetabilnog okvira, nalazi podno Kristovih nogu je sljedeći: *Georgius Dellin- / ich Can. Zagr. Arch. / Urbocz. F. F.* (**sl. 5**).[32] Zaključnu kraticu F. F. treba pročitati kao *fecit fieri* („dao je izraditi"). Ne treba isključiti mogućnost da je taj reducirani natpis postavljen nakon micanja raspela s pregrade potkraj 19. stoljeća, kad je uklonjen i stariji natpis na ogradi.

Vrhovac u vizitaciji navodi da su križu postrance bile postavljene dijelom pozlaćene figure Ivana i Magdalene, no u potonjem je slučaju vjerojatnije riječ o Bogorodici.[33] Vrijeme nastanka tih kipova nije poznato, a prema fotografiji iz 1881. godine (**sl. 6**), čini se da su bitno mlađi od raspela.[34] Nije poznata ni njihova sudbina: trag im se gubi nakon obnove katedrale (kao što je slučaj s većinom

25 HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 71–72. O vizitaciji vidjeti DOBRICA, 2025.

26 Za oltare pod pregradom vizitacija navodi da se nalaze „ispod glazbenog kora" (*infra chorum musicorum*), a za gornju površinu pregrade izrijekom se kaže da su jednu trećinu, u sjevernom dijelu, zauzimale orgulje; HR-NAZG-35, KV, protokol br. 203, 56, 57. Kad je središnji dio pregrade uklonjen 1800. godine, „glazbenim korom" nastavio se nazivati samo očuvani dio u bočnom, sjevernom brodu, a dio u južnom „biskupov kor".

27 Vidjeti MATEJČIĆ, 2012 (s prethodnom literaturom).

28 Drveni oltar s početka 16. stoljeća zamijenjen je sredinom 18. stoljeća mramornim oltarom Francesca Robbe, kvalitativno najuspjelijim oltarom barokne faze katedrale.

29 Točan materijal kojim je križ obložen pisci različito navode: Vrhovac u vizitaciji 1792. bilježi kovano srebro, Kukuljević Sakcinski mjed, uz napomenu da „neki govore" o pozlaćenom srebru, a Krstitelj Tkalčić piše da je drveni križ obložen srebrom. Vidjeti HR-NAZG-35, KV, protokol br. 203, 71–72; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 46; TKALČIĆ, 1885, 99. Treba utvrditi je li križ ipak istovremen korpusu, a u 18. stoljeću samo presvučen metalnom oplatom, ili je nov, odnosno je li u istom trenutku perizoma pozlaćena. Zlatne perizome nisu karakteristične za raspela srednjeg i ranog novog vijeka pa je gotovo sigurno riječ o intervenciji iz kasnijeg vremena.

30 O Delinićevoj kanoničkoj karijeri, kao i o funkciji župnika u Kašini te vrbovečkog arhiđakona, vidjeti IVANČAN, 1912–1924, III, 826–827.

31 *Vovens vovit servus tuus Georgius Dellinich, c.z. Actum Vrbocz 1769*, HR-NAZG-35, KV, protokol 203, 71–72.

32 Natpis donosi KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 46; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 354 (br. 1222); TKALČIĆ, 1885, 99.

33 HR-NAZG-35, KV, protokol br. 203, 71–72. Identifikacija likova podno križa i poslije je bila sporna: Kukuljević Sakcinski piše o „dva drvena kipa svetih ženah" (KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 46). Tkalčić, koji je prikaze također još mogao vidjeti, piše o kipovima „matere božje i sv. Ivana evangjeliste" (TKALČIĆ, 1885, 99). Takvo, najizglednije ikonografsko čitanje, prihvatili su noviji autori, DEANOVIĆ, 1988, 39.

34 Skulpture dolenata trebale bi biti predmetom posebne studije. Do tada valja istaknuti da su pojedini autori smatrali da je te kipove naručio Juraj Delinić; vidjeti IVANČAN, 1912–1924, III, 827. Zaista je moguće da su postavljeni istovremeno s novim križem. Time je srednjovjekovno raspelo dobilo novi okvir, kako je to često bio slučaj u vremenu baroka s posebno važnim i čašćenim skulpturama.

gotičkih kolos-kipova sa stupovlja glavnog broda), no ne treba isključiti mogućnost da su ipak sačuvani u nekoj manjoj crkvi zagrebačke dijeceze, gdje se u međuvremenu izgubila uspomena na njihovu provenijenciju.

Korska pregrada zagrebačke katedrale podignuta je na izmaku 15. stoljeća, u vrijeme Osvalda Thuza (biskup od 1466. do 1499.), a ubrzo su potom (na gornju površinu koju je držalo osam stupova s prednje i puni zid perforiran četirima prolazima sa stražnje strane) postavljene orgulje.[35] Oltar Svetog Križa, u središtu pregrade, omeđen dvojim vratima koja su vodila u kanonički kor i svetište, podignuo je Thuzov nasljednik, Luka od Segedina (Luka Baratin, biskup od 1500. do 1510.).[36] Na ogradu pregrade vjerojatno je istovremeno pričvršćeno raspelo. Međutim, ako je, kako se u ovom tekstu predlaže, veliko raspelo zagrebačke katedrale barem nekoliko desetljeća mlađe od Thuzove pregrade, otvorenim ostaje pitanje prijašnjega smještaja. Rasprava o tom problemu nužno je hipotetska, no raspelo je moglo biti naručeno i za stariji oltar Svetog Križa. Oltar toga titulara podigao je biskup Eberhard (na tronu 1397. – 1406. i 1410. – 1419.), obdarivši ga znatnim prihodima. Biskup se pred oltarom Svetog Križa dao pokopati, što je bio razmjerno čest običaj toga doba,[37] odredivši također da se ondje danomice drže mise (jedna pjevana, druga govorena) za spas njegove duše i duša predaka.[38]

Oltar Svetog Križa često se spominje u izvorima, iako ne zbog opreme ili pobožnosti koje su se oko njega održavale, nego posredno, kao predmet dugogodišnjega spora između katedrale i Gradeca. Prepričano u najkraćim crtama: Eberhardov nasljednik, Ivan Alben (biskup od 1421. do 1433.), posjede u Kraljevcu, Cerju, Kobiljaku i Nartu, koji su prije pripadali Gradecu, dobio je od kralja Žigmunda. Predao ih je katedrali kako bi se od prihoda uzdržavao oltar Svetog Križa, gdje su služene mise za njega i njegova prethodnika i srodnika Eberharda. Gradska općina kralju je zato uputila žalbu. Nakon smrti Ivana Albena, posjedi su pripali njegovu bratu Rudolfu, koji ih je također predao katedrali (točnije Čazmanskom kaptolu) za prije određenu namjenu. Tom zgodom proširen je popis duša za koje se na oltaru molilo: uz Eberharda i Ivana, dodana su sva Ivanova braća: Petar, Ivan i naravno Rudolf, ali i njegov sin Leonard. Posjedi su potvrđeni kao katedralni 1436., kad je kralj Žigmund za altarista, s posebnim povlasticama, potvrdio Tomu, kanonika i varaždinskog arhiđakona. Posjedima se katedralni oltar Svetog Križa održavao sve do 1472., kad ih je kralj Matija Korvin predao gradečkoj općini ne bi li se odužio za potporu koju su mu pružili. Na to je uložena žalba, kralj je odredio da se tereni vrate, no Kaptol nije uspio ući u njihov posjed, što je dovelo do novih ročišta koja su se održavala osamdesetih godina 15. stoljeća. Posjedi su naposljetku potkraj 1487. godine pripali Kaptolu.[39]

Sudbina oltara nakon toga datuma nije poznata. Posljednjega desetljeća 15. stoljeća dovršavani su brodovi katedrale i opremala se njezina unutrašnjost. Novi oltar Svetog Križa koji je podigao biskup Luka od Segedina nije samo naslijedio titular, nego je preuzeo i nadarbinu starijega oltara iste posvete.[40] Time je taj, nakon glavnoga, najvažniji oltar katedrale, ostao vezan uz ključne biskupske ličnosti njezina srednjovjekovlja.[41] Na oltar je nedugo nakon podizanja postavljena spomenuta slika *Raspeća*, s natpisom iz Pavlove poslanice Filipljanima: „Postavši ljudima sličan; obličjem čovjeku nalik, ponizi sam sebe, poslušan do smrti, smrti na križu."[42] Gradual nazvan prema početnim riječima natpisa (*Christus factus est*) pjevao se tijekom Velikog tjedna u sklopu liturgije katedralne crkve, tzv. zagrebačkog obreda, koja se praktic-irala do kraja 18. stoljeća.[43] Izvan preduskrsnih svečanosti, natpis je upućivao na općenitu komemorativnu ulogu oltara Svetog Križa, gdje su, kako smo vidjeli, služene mise za duše pokojnih. Tomu valja dodati da je oltar početkom 17. stoljeća papa Klement VII. obdario oprostom,[44] odnosno da su se ondje služile i obljetničke mise, dok nisu prebačene na glavni oltar.[45]

Ni jedan od poznatih arhivskih podataka raniji od kraja 18. stoljeća ne spominje rezbareno raspelo, no oni redom daju čvrst kontekstualni okvir za razumijevanje važnosti

35 Pregrada je stradala u požaru 1624. godine, kad se srušio svod i oštetio arkade i gornju plohu. U obnovi koja je uslijedila sagrađena je nova pregrada, slijedeći dispoziciju i oblike stare. Tlocrtno je zabilježena na izmjeri geometra Franje Klobučarića, iz posljednjega desetljeća 18. stoljeća.

36 TKALČIĆ, 1885, 50, 95; DOBRONIĆ, 1991, 29; MARUŠEVSKI, 2006, 110–111, 116. Dvoja vrata između kojih se nalazio oltar Svetog Križa tipično je rješenje pregrada njemačkog područja, za razliku od francuskog i talijanskog, gdje su postojala samo jedna, centralno postavljena vrata. Vidjeti JUNG, 2013, 32.

37 Vidjeti primjer biskupa Alberta (pokopan 1489.) u katedrali u Halberstadtu, prema tumačenju JUNG, 2013, 49.

38 MHZ 2, CXLIX. Treba također istaknuti da je biskup Eberhard 1416. godine ustanovio spomendan na svoje pokojne prethodnike, iako nije poznato na kojem se oltaru taj blagdan slavio.

39 Opširno o sporu, koji je za potrebe ovoga teksta prepričan u osnovnim crtama, vidjeti MHZ 2, XXIX–XXV.

40 Primjerice, u Vrhovčevoj vizitaciji kao osnivač oltara navodi se, na jednome mjestu, Eberhard, a na drugom Rudolf Alben. Ti su navodi u koliziji, no neosporno potvrđuju da je barokni oltar iz sredine 18. stoljeća, koji je zamijenio renesansni s početka 16., nasljednik starijeg, podignutog u prvim desetljećima 15. stoljeća.

41 Ipak, valja istaknuti da se biskupi, uz iznimku Eberharda, ondje nisu pokapali: Osvald Thuz pokopan je ispred „svog oltara u koru", a Luka od Segedina ispred oltara sv. Mihovila (sred zapadnog dijela lađe, u osi s glavnim oltarom i oltarom Svetog Križa), kako se čita u njihovim oporukama. Vidjeti HRNČIĆ, 1942; KOVÁCS, 2022.

42 CHRISTUS FACTUS EST PRO NOBIS OBEDIENS VSQVE AD MORTEM, MORTEM AUTEM CRUCIS. O postojanju natpisa izvještava KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 47. Natpis je u međuvremenu uklonjen.

43 Vidjeti TKALČIĆ, 1881, 108.

44 MHZ 17, 33–34, 322.

45 HR-NAZG-35, KV, protokol br. 203, 57.

6. Unutrašnjost katedrale, pogled iz središnjeg broda, 1881. (MGZ-4854/44, snimka: H. Fickert)
Interior of the cathedral, view from the central nave, 1881 (MGZ-4854/44, H. Fickert)

i uloge samog središta crkvene unutrašnjosti s oltarom Svetog Križa, pregradom i velikim katedralnim raspelom. Ono je stoljećima bilo u neraskidivoj vezi s oltarom Svetog Križa i umjetninama koje su se ondje nalazile. I *Raspeće* Gianfrancesca da Tolmezza (početak 16. stoljeća) i mramorni retabl s prikazom Krista na križu i bočnim figurama Francesca Robbe (sredina 18. stoljeća) činili su vizualno jedinstvo s gotičkim raspelom na pregradi, unatoč uočljivim stilskim razlikama.[46]

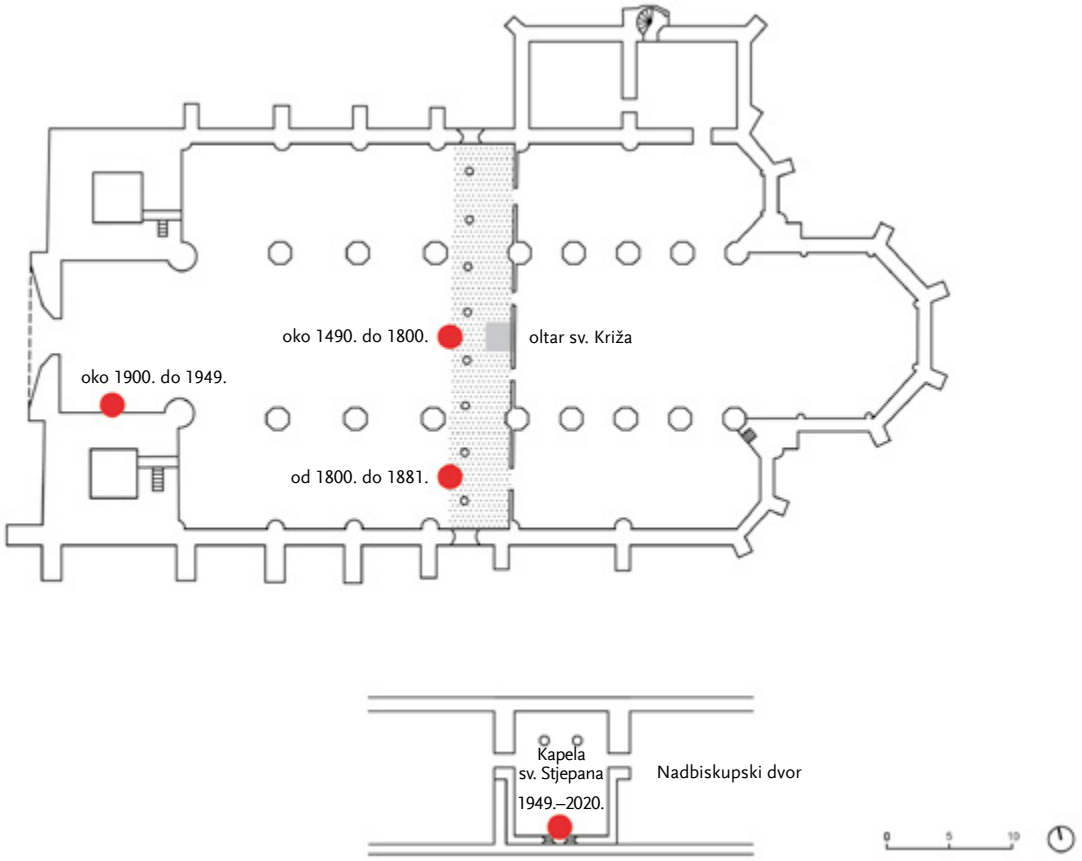
Najraniji poznati pisani izvor o velikom raspelu na pregradi više je puta citirana Vrhovčeva vizitacija. Na samom kraju odjeljka o raspelu, vizitator iznosi opservaciju da se potkraj 18. stoljeća s njega nije čistila prašina, odnosno da se o Cvjetnici nije prekrivalo velom, kao što je bio običaj (i kako se postupalo s ostalim raspelima u katedrali).[47] Pri tome biskup vjerojatno misli na manja, oltarna raspela, no implicitno potvrđuje da je „veliko raspelo" zagrebačke katedrale do njegova vremena donekle bilo lišeno svoje kultne i liturgijske uloge, koja je prije, pretpostavljamo, bila mnogo snažnija.

Za povratak raspela u katedralu?

U neogotičkoj obnovi uklonjeni su preostali dijelovi korske pregrade, a time i gotičko raspelo s mlađim likovima dolenata (sl. 4 i 6). Sudbina bočnih likova nije poznata, a raspelo je nakon obnove katedrale samostalno izloženo u predvorju, ispod pjevališta, uz sam ulaz. Ondje je stajalo gotovo pola stoljeća, kad je preneseno na oltar kapele sv. Stjepana u Nadbiskupskom dvoru, odnosno postavljeno uza zid na kojem je u 14. stoljeću naslikana scena Raspeća. Od te je cjeline preživio tek fragment lica Marije Magdalene, koja je rukama grlila križ, a usnama ljubila Kristove noge. Kako objašnjava Ana Deanović, voditeljica radova, novi postav raspela trebao je „evocirati propalu kompoziciju i sadržajno povezati očuvani dio bolnog lica

46 Os oltara Svetog Križa i raspela s dolentima iznad bila je, položajem i funkcijom, za laički dio crkve istovjetna velikom krilnom retablu glavnog oltara za kanonički dio, s unutarnje strane pregrade. Ikonografija retabla što ga je naručio biskup Osvald Thuz 1489. godine nije poznata, za razliku od retabla naručenog 1632. godine, o kojem postoje opisi, odnosno čiji su fragmenti očuvani. Kompozicija je završavala Raspećem: središnjim raspelom, s čijih su strana, povezani vinovom lozom, stajali dolenti. Doris Baričević raspelo s retabla iz 1632. prepoznala je u župnoj crkvi u Stenjevcu. BARIČEVIĆ, 1967/8, 113–114. Za analizu složene slike stare zagrebačke katedrale i mogućnosti istraživanja njezina razasutog inventara, vidjeti ŠOUREK, 2013.

47 HR-NAZG-35, KV, protokol br. 203, 71–72.

7. Slijed seljenja raspela u zagrebačkoj katedrali (autori: M. Marušić i M. Kamenar, osnova: planoteka IPU-a, autor: I. Tenšek)
Sequence of relocations of the crucifix in the Zagreb cathedral over time (authors M. Marušić and M. Kamenar, base: IPU Architectual Plans, Drawings and Records Collections, I. Tenšek)

Magdalene".[48] Uklonjeno iz katedrale i izloženo u slabije dostupnoj kapeli, raspelo je ostalo skriveno od očiju javnosti, a stručnjaci su, kad su i obilazili taj prostor, primarno proučavali njezin vrijedni zidni oslik, a ne raspelo, koje je ondje sekundarno postavljeno.

Danas, kad se konstruktivna obnova zagrebačke katedrale bliži kraju i počinje cjelovita obnova njezine unutrašnjosti, postavlja se pitanje gdje i kako izložiti veliko srednjovjekovno raspelo. Ponovno izlaganje u kapeli sv. Stjepana opravdano je zbog domišljatog postava Ane Deanović, ali i najave da bi kapela trebala postati dijelom Dijecezanskog muzeja. Odluči li se, međutim, da se raspelo vrati u katedralu, nekoliko je očitih mogućnosti njegova postava, kao što je to bio slučaj i tijekom prošlosti (sl. 7). Prva opcija jest da se izloži na posljednje mjesto prije premještanja iz katedrale, u blizini samoga ulaza. Na tom bi mjestu, blago povišeno u odnosu na promatrača, bilo prva ili posljednja umjetnina s kojom bi se vjernici i posjetitelji susretali. Ipak, valja napomenuti da je vrlo blizu toj poziciji, na dnu južne lađe, u međuvremenu postavljen veliki gipsani model Kalvarije, rad Ante Orlića iz 1977. godine, čime bi dva tematski istovjetna prikaza bila postavljena vrlo blizu jedno drugome.

Druga opcija podrazumijevala bi montiranje raspela u visinu, u skladu s povijesnom situacijom, ali i suvremenim trendovima vraćanja srednjovjekovnih raspela u sakralne prostore. Moguće je izdvojiti brojne takve primjere iz Italije, ali i jedan iz Hrvatske: iz katedrale sv. Lovre u Trogiru, gdje je u središte glavnog broda početkom novog tisućljeća vraćeno veliko raspelo iz otprilike istog vremena kao ono zagrebačke katedrale, no slikano na dasci. Takvim postavom vraća se izvorni dojam monumentalnih raspela, koja su se promatrala iz udaljenosti i iz bitno niže pozicije, a istovremeno se označava i položaj korske pregrade, koje su u brojnim slučajevima, kao i u Zagrebu, u cijelosti uklonjene.

Takav bi pristup bio u koliziji s devetnaestostoljetnom vizijom katedrale, kad su, uostalom, uklonjeni bočni dijelovi pregrade s ciljem stvaranja čiste i jedinstvene unutrašnjosti.[49] U slučaju želje za afirmiranjem toga vrlo važnog sloja, postoji treća mogućnost: vratiti raspelo

48 DEANOVIĆ, 1988, 39, 363, 366; DEANOVIĆ, 1995, 34.

49 Glavni brod također je vizualno zasićen prevelikim lusterima, postavljenima devedesetih godina prošloga stoljeća.

sred južnog broda, gdje je stajalo gotovo cijelo 19. stoljeće, kao ostatak srednjovjekovne katedrale i njezine pregrade. Ispod te pozicije, uz južni zid, izloženi su ostatci korskih sjedala s početka 16. stoljeća, čime bi se, samo dvama očuvanim elementima, stvorila evokativna mikrolokacija složene i nekad vizualno dominantne linije odjeljenja između prostora za vjernike i prostora za kanonike.

Preduvjet za bilo koju od navedenih opcija jest da se raspelo podvrgne temeljitom restauratorsko-konzervatorskom tretmanu koji će zasigurno iznjedriti nove podatke o njegovu postanku i stoljetnom postojanju. U ovom tekstu sakupljeni podatci o slijedu seljenja i iznesena razmišljanja o vremenu nastanka raspela potvrđuju da je riječ o iznimnoj umjetnini koja mora biti predmetom daljnjih istraživanja te svakako dostupnija istraživačima i javnosti nego što je to prije bilo. ■

*Istraživanje za tekst provedeno je u sklopu projekta Instituta za povijest umjetnosti *Arhitektura i likovnost urbanih cjelina Hrvatske*, koji financira Europska unija – NextGenerationEU.

Neobjavljeni izvori

NAZG

HR-NAZG-35, KV, protokol br. 203

HR-NAZG, IVANČAN LJUDEVIT, *Podaci o zagrebačkim kanonicima od godine 1193. do 1924.*, tipkopis, Zagreb, 1912. – 1924.

Objavljeni izvori

MHZ 2 – TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ (prir.), *Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba priestolnice Kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, sv. 2 (1400. – 1499.), Zagreb, 1894.

MHZ 17 – LASZOWSKI EMILIJ (prir.), *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba priestolnice kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, sv. 17 (1601. – 1617.), Zagreb, 1941.

Literatura

BARIČEVIĆ DORIS, Glavni oltar zagrebačke katedrale iz 1632. godine, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 10–11 (1967./1968.), 99–115

BEER MANUELA, *Triumphkreuze des Mittelalters. Ein Beitrag zu Typus und Genese im 12. und 13. Jahrhundert*, Regensburg, 2005.

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 7–90

DEANOVIĆ ANA, *Biskupska kapela Sv. Stjepana Prvomučenika u Zagrebu: spomenik slikarstva 14. stoljeća*, Zagreb, 1995.

DOBRICA LADISLAV, Opis zagrebačke katedrale u kanonskoj vizitaciji 1792. godine, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda,* 16 (2025.),191–205

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991.

DOBRONIĆ LELJA, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb, 1994.

HORVAT ANĐELA, Drveni gotički kipovi apostola iz zagrebačke katedrale, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 2 (1957.), 153–156

HORVAT ANĐELA, Dva drvena gotička kipa u zagrebačkoj okolici, u: *Iz starog i novog Zagreba* 3, (ur.) Franjo Buntak i dr., Zagreb, 1963., 77–83

HORVAT ANĐELA, *Između gotike i baroka: umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700.*, Zagreb, 1975.

HORVAT ANĐELA, Gotika u Hrvatskoj, u: Radovan Ivančević, Emilijan Cevc, Anđela Horvat, *Umjetnost na tlu Jugoslavije: Gotika u Sloveniji i Hrvatskoj*, Beograd – Zagreb – Mostar, 1984., 56–72

HRNČIĆ FRAN, Dvije oporuke zagrebačkih biskupa u 15. vijeku, u: *Hrvatska prošlost*, sv. 3, ur. Rudolf Horvat, Zagreb, 1942., 88–105

IVANDIJA ANTUN, Crkvena umjetnost u Hrvatskoj I, u: Antun Ivandija, Duško Kečkemet, *Crkvena umjetnost Hrvatske*, Zagreb, 1971., bez paginacije [5–17]

JUNG JACQUELINE E., *The Gothic Screen. Space, Sculpture, and Community in the Cathedrals of France and Germany, ca. 1200–1400*, Cambridge – New York, 2013.

KARAMAN LJUBO, O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, *Historijski zbornik*, 3 (1950.), 125–174

KOVÁCS VIKTÓRIA, „Kako si me favorizirao u životu, tako me podupri u smrti“. Testament zagrebačkog biskupa Luke iz Segedina iz 1510. godine, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 40 (2022.), 75–101

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Natpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih zgradah itd. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1891.

LUTZ GERHARD, *Das Bild des Gekreuzigten im Wandel. Die sächsischen und westfälischen Kruzifixe der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts, Petersberg, 2004.*

MARUŠEVSKI OLGA, *Iz zagrebačke spomeničke baštine*, Zagreb, 2006.

MATEJČIĆ IVAN, Gianfrancesco da Tolmezzo, Raspeće sa svecima, prvo desetljeće XVI. stoljeća, u: *Tizian, Tintoretto, Veronese: veliki majstori renesanse*, ur. Radoslav Tomić (katalog izložbe, Galerija Klovićevi dvori, 22. studenog 2011. – 22. siječnja 2012.), 2012., 124–126

RADOCSAY DÉNES, *A középkori Magyarország faszobrai*, Budapest, 1967.

SÖDING ULRICH, *Gotische Kruzifixe in Tirol*, Berlin – *München*, 2010.

SPOLOČNÍKOVÁ MÁRIA, Korunovaný Ukrižovaný z Lendaku, *Ars*, 1 (1990.), 37–44

Spomenici u Hrvatskoj: izbor spomenika arhitekture i likovnih umjetnosti, ur. Anđela Horvat, Zagreb, 1956.
ŠOUREK DANKO, Virtualna katedrala Artura Schneidera, u: *Artur Schneider 1879. – 1946.* [Hrvatski povjesničari umjetnosti I], ur. Ljerka Dulibić, Zagreb, 2013., 161–189
TKALČIĆ IVAN, Veliki tjedan po starom zagrebačkom obredu, *Katolički list* 32, br. 14 (7. travnja 1881.), 108–110
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada*, Zagreb, 1885.

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Consevation Institute
IPU – Institut za povijest umjetnosti / Institute of Art History
KV – Kanonska vizitacija (Visitatio Canonica)
MGZ – Muzej grada Zagreba / Zagreb City Museum
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb

Summary

Matko Marušić

MONUMENTAL CRUCIFIX OF THE ZAGREB CATHEDRAL: CHRONOLOGY AND CONTEXT

The monumental crucifix of Zagreb Cathedral ranks among the oldest preserved polychrome wooden sculptures in continental Croatia. Despite its historical and artistic significance, it has received only cursory attention in scholarly literature. In the 1970s, Anđela Horvat dated the crucifix to around 1500, highlighting its blend of Gothic and Renaissance elements. This article proposes an earlier dating – specifically, to the first half or middle of the fifteenth century. In fact, the crucifix displays features typical of thirteenth-century sculpture, including the posture of the body, the overlapping of the feet, and the stylised physiognomy. Yet its drapery folds, and the modelling of the corpus, correspond more closely with the late 'Soft style' of the mid-fifteenth century.

The crucifix has been relocated several times within the interior of Zagreb Cathedral. Although written records do not definitively establish its original placement, it was likely intended for the Altar of the Holy Cross, commissioned by Bishop Eberhard in the early fifteenth century. By the century's end, the crucifix had been mounted atop the choir screen – probably soon after its construction in the 1490s under Bishop Oswald Thuz. Positioned *in medio ecclesiae*, the large crucifix formed a visual and liturgical ensemble with the Altar of the Holy Cross located beneath it, serving as the Cathedral's lay altar. In the mid-eighteenth century, the canon regular, Juraj Delinić, commissioned a new cross with a silver coating. At this time, the original corpus was likely repainted, and statues of John and Mary were added to either side. Following the demolition of the central section of the choir screen in 1800, the crucifix and its accompanying figures were moved to the remaining portion of the screen in the south aisle. During the Cathedral's neo-Gothic renovation, this remnant was removed, and the crucifix was relocated once more – this time near the church entrance, now without the side statues. In the mid-twentieth century, it was transferred to the altar of the Chapel of St Stephen in the nearby Archbishop's Palace, a move that further removed it from scholarly visibility.

The reconstruction of the crucifix's relocations presented in this article lays the groundwork for considering its return to the space for which it was originally created. Such a return could form part of the comprehensive renovation of Zagreb Cathedral's interior following the 2020 earthquake. However, this would first require a full conservation and restoration process – an undertaking that may also yield new insights into the crucifix's complex, and largely undocumented, history.

KEYWORDS: monumental cross, wooden sculpture, Gothic, 'soft style', Zagreb cathedral, choir screen, Altar of the Holy Cross

Ostaci renesansne opreme u zagrebačkoj katedrali

Daniel Premerl

Daniel Premerl
Institut za povijest umjetnosti
https://orcid.org/0009-0007-5257-4291
dpremerl@ipu.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 2. 12. 2024.

UDK: 73.034+75.034:[27-526(497.5 Zagreb)"14/16"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.12

SAŽETAK: U članku se raspravlja o pet umjetnina iz razdoblja renesanse koje su u zagrebačkoj katedrali dočekale recentnu poslijepotresnu obnovu. To su slikarski triptih *Muke Kristove* te četiri drvene klupe. Pruža se pregled dosadašnjih spoznaja o navedenim djelima, uz kritičke komentare i nova opažanja, koja se mahom odnose na hipotezu o obnovama klupa ugradbom dijelova koji su nastali u posljednjoj četvrtini 17. stoljeća, dok se za jednu klupu pretpostavlja da je nastala 1690. godine.

KLJUČNE RIJEČI: slikarstvo, drvorezbarstvo, intarzija, renesansa, umjetnost 17. st., Italija, Ugarska, Zagreb, oltarne klupe, *Petrus pictor et sculptor, Nicolaus carpentarius*, Matthias Erlman, Sebastijan Tačker, Ioannes Nicza

Do danas se u zagrebačkoj katedrali sačuvalo u funkciji pet umjetničkih predmeta iz razdoblja renesanse: oltarni slikarski triptih *Muke Kristove* u sakristijskoj kapeli te četiri drvene klupe u bočnim brodovima katedrale.[1] To su ostaci panonske renesanse, zlatnog doba kulture Ugarsko-hrvatskog kraljevstva, kad su kraljevi, plemstvo i crkveni velikodostojnici bili među prvima u Europi mecene i promicatelji novoga umjetničkog stila iz Italije. Razlog što nije sačuvano više umjetnina iz toga ili iz ranijih razdoblja jesu dva sedamnaestostoljetna požara u katedrali te kasnije obnove uzrokovane promjenama ukusa i liturgijskih potreba, zubom vremena i željom potonjih naraštaja da ostave svoj trag u vremenu. Potpuniju predodžbu o srednjovjekovnoj i renesansnoj baštini zagrebačke katedrale steći ćemo ako zavirimo u njezinu riznicu, knjižnicu, nadbiskupski dvor, muzeje i arhive.

Namjera je ovoga članka svrnuti pogled na navedene renesansne umjetnine koje su u katedrali dočekale recentnu poslijepotresnu obnovu te pružiti pregled dosadašnjih spoznaja o njima. Kako to nerijetko biva kad se iznova promatra umjetnina te kritički čita dosadašnja literatura, neke će se hipoteze osnažiti, neke oslabiti, a neke pridodati, no prije svega naznačit će se smjerovi budućih istraživanja.

Oltarni slikarski triptih *Muke Kristove* u sakristiji

Triptih *Muke Kristove* jedna je od najpoznatijih umjetnina iz katedrale (sl. 1).[2] Bio je izložen na zagrebačkoj izložbi

1 Ovaj rad temelji se na poglavlju izrađenom za konzervatorski elaborat Hrvatskog restauratorskog zavoda: Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, voditeljica: dr. sc. Krasanka Majer Jurišić, Zagreb, 2023., na čijoj je izradi bio angažiran i Institut za povijest umjetnosti. Dio istraživanja obavljen je u sklopu znanstveno-istraživačkog projekta Instituta za povijest umjetnosti: *Između srednje Europe i Mediterana – umjetnička baština kontinentalne Hrvatske u srednjem i ranom novom vijeku* (ISEM, 2023. – 2027.), voditelj dr. sc. Daniel Premerl, koji financira Europska unija – NextGenerationEU.

2 Dimenzije središnje slike *Raspeće*: 94,4 x 66,8 cm. Dimenzije bočnih

1. Nepoznati majstor, oltarni triptih *Muke Kristove*, 1499., sakristija (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
Unknown master, *Passion of Christ* altar triptych, 1499, sacristy (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

Riznica zagrebačke katedrale (1983. i 1987.), dok je poslije izlagana samo njegova središnja slika (sl. 2), i to na izložbi *Sveti trag* (1994.) u Zagrebu te na velikim inozemnim izložbama kojima se hrvatska likovna baština predstavljala svijetu: *I Croati – cristianesimo, cultura, arte* (1999./2000.) u Vatikanu te *La Renaissance en Croatie* (2004.) u Écouenu u Francuskoj.[3] Triptih se nalazi na oltaru u sakristijskoj kapeli u prikladnom neogotičkom retablu koji je za nj

slika *Nošenje križa* i *Uskrsnuće*: 96,5 x 41,5 cm. O sadašnjem stanju triptiha i retabla vidjeti: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 976–977.

3 BARIČEVIĆ, 1987, 57; MIRKOVIĆ, 1994, 185; FISKOVIĆ, 1999, 488–489; FISKOVIĆ, 2004, 265–266.

2, 3 i **4.** Nepoznati majstor, *Raspeće*, *Nošenje križa* i *Uskrsnuće,* 1499. (fototeka IPU-a, snimke: P. Mofardin, 2023.)
Unknown master, *Crucifixion*, *Carrying of the Cross* and *Resurrection,* 1499 (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

projektirao Herman Bollé tijekom obnove katedrale nakon potresa 1880. godine.[4] Prije toga triptih je bio u katedrali.

Triptih *Muke Kristove* datira se u 1499. godinu. Sastoji se od središnje slike, *Raspeća* (**sl. 2**), koja je transferirana s drva na platno 1913. godine,[5] te bočnih slika na unutarnjim stranama krila retabla: *Nošenje križa* lijevo (**sl. 3**) i *Uskrsnuće* desno (**sl. 4**). Kad su krila retabla zatvorena, on postaje diptih: na svakom oltarnom krilu s vanjske strane nalazi se po jedna slika Hansa Georga Geigerfelda (? – 1682.), *Rođenje Kristovo* i *Obrezivanje Krista*, koje su ondje umetnute naknadno.[6] Ta restauratorska intervencija ikonografski nasljeduje starije stanje, jer je i nekoć, kao što ćemo uskoro pročitati u Vrhovčevoj vizitaciji, zatvoreni triptih imao slike s prikazima početaka Isusova života.

Osnovne podatke o izvornom smještaju triptiha *Muke Kristove* te o njegovu naručitelju i vremenu nastanka saznajemo iz rukopisa fra Rafaela Levakovića (1597. – 1649.) *Descriptio ecclesiae Zagrabiensis.*[7] Levaković piše da se triptih nalazio na oltaru sv. Gervazija i Protazija u kapeli Blažene Djevice Marije te da je podno njega bila nadgrobna ploča s epitafom Mihaela Viteza, kanonika prepozita Stolnog kaptola zagrebačkog koji je taj triptih bio i naručio 1499. godine.[8] Iz Levakovićeva opisa proizlazi da je pozicija oltara sv. Gervazija i Protazija bila uza južni zid, na mjestu na kojemu je danas barokni oltar sv. Luke.

Potkraj 17. ili početkom 18. stoljeća oltar je spomenuo Pavao Ritter Vitezović (1652. – 1713.) u rukopisu *De Zagrabiensi Episcopatu* u poglavlju *De aris huius ecclesiae*. Iz Vitezovićeva opisa razabiremo da se oltar još nalazi na istome mjestu kao i u Levakovićevo doba, da je nedavno obnovljen, da je sliku *Raspeća* naslikao Albrecht Dürer te je „vrlo plemenita i dragocjena".[9] Vitezovićev spomen

4 Za više podataka o izradi neogotičkog retabla vidjeti: LEROTIĆ, 2025.

5 O tom restauriranju Eduarda Gerischa iz 1913. godine vidjeti: LEROTIĆ, 2025. Prije se mislilo da se transfer s drva na platno proveo od 1880. do 1883. godine. VOKIĆ, BEROVIČ, 2005, 150.

6 Mirjana Repanić-Braun argumentirano pretpostavlja da su navedene slike mogle izvorno biti vratnice orgulja iz crkve sv. Katarine u Zagrebu te da su umetnute u naš triptih tijekom restauriranja od 1880. do 1883. godine. REPANIĆ-BRAUN, 1999, 60–62. Pavao Lerotić povezuje pak te dvije Geigerfeldove slike s obnovom oltara 1673. godine. LEROTIĆ, 2025. Problem te hipoteze jest u tome što se u Vrhovčevoj vizitaciji, koju ćemo uskoro citirati, navode četiri slike na vanjskoj strani vratnica.

7 SCHNEIDER, 1944, 625–626. Levakovićev rukopis objavljen je u petom svesku knjige *Illyricum sacrum* (Venezia, 1775.). Nedavno je objavljen i u LEVAKOVIĆ, 2010, 387–394.

8 „Ex opposito est altare S. Gervasii, in eius pede lapis insignia habens Vener. quondam Michaelis Withes praep. et canon. Zagrabiensis, qui tabulam et stalos quatuor fecit anno 1499. Dicatum est S. Gervasio, depicta passio Salvatoris, in medio Crucifixo. Iuxta est monumentum dicti Michaelis Withes cum epitaphio:

Clauditur hic Michael Witez de nomine gentis
Praepositus templi, Stephane Sancte, tui.
Iuris divini praelato schemmate doctor.
Quem Sanctus Michael sumpsit ad astra poli
Die 7. Mens. Aprilis 1499." LEVAKOVIĆ, 2010, 394.

9 SCHNEIDER, 1944, 626. Ovako piše Vitezović, prema Schneiderovu prijepisu: „(...) tertia (naime: ara in sinistra sive meridionali nave) Gervasio et Protasio Martyribus... (praznina u rukopisu) non pridem renovata et haec quidem Christi Domini latrones inter crucifixi effigie,

Dürera kao autora te slike navest će Željka Jiroušeka da je atribuira najvećem njemačkom renesansnom slikaru. Vitezovićeva opaska da je oltar nedavno obnovljen bit će potvrđena u vizitaciji biskupa Maksimilijana Vrhovca iz 1792. godine.[10]

Biskup Maksimilijan Vrhovac u svojoj je vizitaciji katedrale 1792. – 1794. godine našem triptihu posvetio dosta redaka: „Na strani Evanđelja pokraj oltara sv. Magdalene u istoj kapeli prema sjeveru smješten je i prislonjen na korske klupe oltar (pučki tako zvan) sv. Gervazija i Protazija, sav od dasaka, bez menze, bez podnožja, bez stuba, bez ostaloga potrebnog oltaru; stoga se mora reći: ne toliko oltar, koliko ormar sabit od ostataka nekoga starog oltara. Ipak je plemenit po veoma lijepim slikama koje odišu starinom i doista vrijednima da se vide iznutra i izvana, tu i tamo oslikanima zlatom. Ako zatvoriš dvije vratnice, od kojih je svaka jedno krilo, vide se četiri slike prikazane veoma živim bojama: 1. Anđeo pozdravlja Mariju, 2. Rođenje Gospodinovo, 3. Obrezanje Gospodinovo, 4. Poklonstvo maga. Ako vratnice otvoriš, svaka od njih prikazuje samo jednu sliku: jedna Krista koji nosi križ, a slijedi ga neizmjerno mnoštvo naroda, a druga Krista koji ustaje od mrtvih – natpis na grobu 'Otkupitelju ljudskog roda' [u izvorniku: *Humani Generis Redemptori,* op. D. P.]. U sredini između njih nalazi se glavna slika: Krist razapet na križu, s dva razbojnika njemu sa strana, na brdu Kalvariji, a mnoštvo ljudi, miješano i nebrojeno, gleda. Na vrhu oltara, među veoma dobro pozlaćenim raznim ukrasima, stoji jednako dobro naslikana slika koja prikazuje nekoga svetog biskupa sa đakonom (možda sv. Gervazija s Protazijem), jednoga odjevena biskupski, drugoga poput levita, bez ikakva natpisa, osim što je na podnožje toga oltara u novije doba stavljen natpis: 'Poslije pobožne smrti veoma časnog gospodina Ivana Mišića njegovim je sredstvima obnovljena starina ovog oltara sv. Gervazija i Protazija godine Gospodnje 1673.'"[11]

Iz vizitacije biskupa Vrhovca saznajemo da tada triptih više nije bio oltarna slika (oltara više nije bilo), nego je bio čuvana starina i umjetnina. Novi barokni mramorni oltar sv. Gervazija i Protazija podignut je naime 1759. godine na drugome mjestu, uza zapadni dio južnoga zida, do južnoga zvonika. Taj je oltar uklonjen u obnovi nakon potresa 1880. godine.[12] Iz Vrhovčeve vizitacije također saznajemo, kao što smo najavili, da je na vanjskoj strani krila bio ciklus slika s prikazima početaka Kristova života. Prikazi početaka Kristova života ikonografski su komplementarni prikazima kraja Kristova života. *Obrezivanje,* prvo prolijevanje Isusove krvi, prefiguracija je *Raspeća*.

Na inicijativu biskupa Vrhovca, početkom 19. stoljeća, triptih *Muke Kristove* prenesen je u kapelu Svetog Križa,[13] ikonografski prikladno mjesto za nj. Ondje ga je zatekao Ivan Kukuljević Sakcinski (1856.) koji ga je ovako opisao: „S desne strane ovoga oltara [Robbina oltara Svetog Križa, op. D. P.] nalazi se, u formi dvokrilnoga ormara, prekrasna slika, što predstavlja u trih razdielih, muku Isusovu. Slika ova iz staro-niemačke škole, na drvu načinjena, i pozlatjenim temeljom urešena, bit će iz 15. ili barem početka 16. vjeka, te spada medju najliepše urese prvostolne crkve. Šteta samo, što tako nizko i prosto stoji, te priliku daje neukomu puku, istu sliku celivanjem, prostačkim uresivanjem i čestim dotaknivanjem, kvariti."[14] Ondje je slika dočekala potres 1880. godine. U obnovi nakon potresa ruši se kapela Svetog Križa te se triptih *Muke Kristove* šalje u Beč na restauriranje. Sliku je restaurirao poznati bečki restaurator Carl Schellein.[15] Restaurirana slika izložena je 1883. u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu. Potom je smještena u za nju izrađen oltar u sakristiji katedrale, gdje se i danas nalazi.

Prvu i nezaobilaznu povijesnoumjetničku studiju o toj slici objavio je Artur Schneider 1944. godine. Schneider je na temelju Levakovićeva opisa utvrdio osnovne spoznaje o dataciji, naručitelju i izvornom smještaju triptiha. Na temelju Vitezovićeva, Kukuljevićeva i Tkalčićeva opisa objasnio je njegova kasnija premještanja i obnovu. Schneider je pokušao odrediti stil i podrijetlo triptiha *Muke Kristove* te je došao do zaključka s kojim se i danas slažemo – „da je zagrebački triptih importirano djelo, u kojemu su na značajan i zanimljiv način izmiešane stilske značajke talijanskog i njemačkog slikarstva posljednjih desetljeća XV. stoljeća".[16] Schneider je usto poklonio pozornost i naručitelju, kanoniku prepozitu Mihaelu Vitezu (čelniku Stolnog kaptola), donijevši o njemu biografske podatke: bio je sin Petra Viteza iz Komarnice te je doktorirao kanonsko pravo u Padovi 1487. godine.[17] Stoga se nabava zagrebačkog triptiha povezuje s njegovim padovanskim boravkom i mrežom poznanstava iz toga razdoblja njegova života. Naposljetku, Schneider je Viteza smjestio u znameniti rod iz kojega su potekli prvaci ugarskoga humanizma Ivan Vitez od Sredne i Janus Pannonius (Ivan Česmički).

Schneiderov đak Željko Jiroušek također se bavio zagrebačkim triptihom (1971./1972.), i to s medijskim odjekom, jer je središnju sliku triptiha, *Raspeće,* pripisao mladom

ab Alberto Dierer olim depicta, perquam nobilis et pretiosa est."

10 DOBRONIĆ, 1994, 40. Taj podatak iznio je i Tkalčić, no bez navođenja izvora, odnosno Vrhovčeve vizitacije. TKALČIĆ, 1885, 74.

11 DOBRONIĆ, 1994, 40.

12 TKALČIĆ, 1885, 94.

13 TKALČIĆ, 1885, 74.

14 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 35.

15 TKALČIĆ, 1885, 114. Više o Schelleinovom restauriranju u: LEROTIĆ, 2025.

16 SCHNEIDER, 1944, 634.

17 SCHNEIDER, 1944, 627. Vidjeti i PETRIĆ, 2003, 167.

Albrechtu Düreru (na poticaj spomenute tvrdnje Rittera Vitezovića) te ju je datirao u 1495. godinu, godinu Dürerova boravka u Veneciji.[18] Jiroušekova atribucija temelji se na tipološkoj sličnosti detalja odjeće i lica na zagrebačkoj slici i na Dürerovim grafikama, a ne na usporedbi slikarskoga duktusa; nije prihvaćena u literaturi o Düreru. Ipak, doprinos ovoga članka je u detaljnijem smještanju Mihaela Viteza u kontekst padovanskih humanista – primjerice, njemu i njegovu rođaku Ivanu Vitezu posvećivali su svoja djela Girolamo Balbi i Antonio Mancinelli. Napokon, Jiroušek je napravio korak dalje od Schneiderove teze o miješanom njemačko-talijanskom stilu slikara zagrebačkoga *Raspeća*, zauzevši stajalište da je slika nastala s ovu stranu Alpa, u sjevernoj Italiji, „kao djelo umjetnika kojemu je urođeni likovni govor bio njemački, 'sjevernjački' (...)".[19] To je putokaz za buduća istraživanja koja bi mogla dotaknuti pitanje: kojega je talijanskoga renesansnog slikara ili slikare taj sjevernjak gledao i asimilirao? Asimilacija talijanske renesanse na zagrebačkoj slici uočljiva je u fizionomijama.

Triptih *Muke Kristove*, koji su visoko vrednovali Artur Schneider i Željko Jiroušek, našao je svoje mjesto u pregledima domaće renesansne baštine: u knjizi Lelje Dobronić *Renesansa u Zagrebu* (gdje se donosi prijevod njegova opisa iz Vrhovčeve vizitacije) te u *Renesansi u Hrvatskoj* Milana Pelca, koji o njemu zaključuje: „(...) riječ je o likovnom ostvarenju velike važnosti za domaće prilike, o djelu koje je vjerojatno iz sjeverne Italije dospjelo u Zagreb zahvaljujući zauzimanju jednog prelata zagrebačke Crkve koji je svoju izobrazbu stekao u Padovi – na samim izvorima renesansne umjetnosti."[20] Nedavno je Pelc ponovo pisao o središnjoj slici zagrebačkoga triptiha, *Raspeću*, davši detaljniji ikonografski opis te utvrdivši da su dvojica vojnika koji dominiraju u prvom planu pripadnici postrojbe švicarskih plaćenika (*Reisläufer*).[21]

Triptih je posljednji put restauriran prije vatikanske izložbe *I Croati – cristianesimo, cultura, arte* (1999./2000.). O tim konzervatorsko-restauratorskim radovima pisali su restauratori Denis Vokić i Marin Berovič (2005.).[22] Danas se pak ne možemo složiti s njihovim sudom da je izvorno postojala samo središnja slika te da su bočne slike nastale tijekom Schelleinovog restauriranja, jer tome proturječe ovdje objavljeni i citirani narativni izvori (Vrhovčeva vizitacija iz 1792. godine i Kukuljevićev opis iz 1856. godine), ali i Schelleinov račun koji se spominje u članku Pavla Lerotića u ovoj publikaciji.

Četiri klupe

Četiri renesansne klupe s intarzijama i rezbarijama očuvane su u katedrali do danas. Još je jedna renesansna klupa iz katedrale sačuvana, preinačena, u stalnom postavu Muzeja grada Zagreba, dok su ostaci jedne druge renesansne klupe iz katedrale – vrsne figuralne intarzije – sačuvani u Vili Frangeš u Zagrebu. To su ostaci ostataka velikoga broja korskih i oltarnih klupa koje su se nekoć nalazile u katedrali. Činjenica pak da su se do danas u katedrali očuvale četiri renesansne klupe (uz petu i dijelove šeste koje su muzealizirane) govori da je njihova estetska i povijesna vrijednost bila prepoznata, premda kao namještaj nemaju auru, status ili značenje, primjerice, oltarne slike ili kipa.

Renesansne klupe iz zagrebačke katedrale nisu nepoznate. Spominje ih, primjerice, američki povjesničar umjetnosti Thomas DaCosta Kaufmann u svojem poznatom pregledu umjetnosti srednje Europe u ranom novom vijeku kao primjer koji nam može predočiti iščezle interijere Korvinova dvora koji su bili oblikovani u stilu talijanske renesanse: *Intarsia surviving in the cathedral of Zagreb in Croatia and in northern Hungary (Nyírbátor) give some idea of what was created for the ruler*.[23] DaCosta Kaufmann poznaje zagrebačke klupe iz mađarske povijesnoumjetničke historiografije, gdje se one spominju od početka 20. stoljeća zahvaljujući knjigama o prvostolnoj crkvi zagrebačkoj Ivana Kukuljevića Sakcinskog i Ivana Krstitelja Tkalčića. U inozemnoj historiografiji one se spominju u kontekstu renesansnog namještaja i intarzija u Ugarskoj te u kontekstu talijanskih renesansnih majstora u Ugarskoj i njihovih ugarskih naručitelja.[24] Mađarski istraživači visoko vrednuju zagrebačke klupe te ih stavljaju odmah iza korskih klupa iz Nyírbátora. Nezaobilaznu povijesnoumjetničku studiju o klupama zagrebačke katedrale napisao je Ivan Bach (1943.), a u našem naraštaju njegove je spoznaje aktualizirala Lelja Dobronić (1994.).[25] Nela Tarbuk (1994.) pak jasnije je od drugih upozorila na kasniji datum nastanka dijelova tih klupa,[26] a mi smo na tom tragu još proširili spoznaje o tome.

Četiri renesansne klupe iz zagrebačke katedrale možemo podijeliti u dvije skupine prema kriteriju izvorne namjene i tipologije. Jednu skupinu čine dvije klupe voluminoznije krunske profilacije s prostorijom ostave iza naslona; izvorno su bile oltarne klupe, leđima naslonjene o stupove katedrale sučelice oltaru koji je stajao uz sljedeći stup. To su klupa oltara sv. Emerika (koja se danas nalazi pokraj sjevernog ulaza) te klupa oltara sv. Barbare (danas pokraj južnog ulaza). Te dvije klupe su slične, no

18 JIROUŠEK, 1971/2, 129–140.

19 JIROUŠEK, 1971/2, 135.

20 PELC, 2007, 537.

21 PELC, 2022, 601–606.

22 VOKIĆ, BEROVIČ, 2005, 145–154.

23 DACOSTA KAUFMANN, 1995, 43–44.

24 BÁRÁNY-OBERSCHALL, 1937, 38–42, T. 18–21; ZLINSZKY-STERNEGG, 1966, 31, 35–37, 39, 49–50, 62, sl. 30–31; BIAŁOSTOCKI, 1976, 62; MIKÓ, 2010, 445–446; WALDMAN, 2011, 682–683.

25 BACH, 1943, 330–358; DOBRONIĆ, 1994, 47–53, 90–102.

26 TARBUK, 1994, 433.

nastale su u različitim radionicama (dok su, po svoj prilici, obnavljane u istoj radionici). Oltarne klupe sv. Emerika i sv. Barbare stajale su na svojem izvornom mjestu do potresa 1880. godine, nakon kojega su u obnovi uklonjene zajedno sa svojim oltarima kako bi se oslobodio prostor oko stupova.

Drugu skupinu čine dvije klupe manje voluminozne krunske profilacije bez prostorije ostave iza naslona; izvorno su, pretpostavlja se, bile dio ansambla renesansnih korskih klupa u kapeli sv. Ladislava. Danas se nalaze slijeva i zdesna baroknom oltaru sv. Luke. Te dvije klupe su vrlo slične pa zaključujemo da su nastale i da su se obnavljale u istim radionicama.

Prije negoli promotrimo navedene klupe, spomenimo da su sve četiri, prema našem mišljenju, bile obnavljane u nepoznatim obnovama prije 1880. godine i da su u tim obnovama u njih bili ugrađivani novi dijelovi, o čemu ćemo raspravljati za svaku klupu posebno. U nekoj mjeri su zacijelo obnavljane i nakon potresa 1880. godine, no tada se nisu obnavljale intarzije; na starim fotografijama snimljenima nakon potresa intarzije su trošne.[27] Stoga znamo da su obnavljane u 20. stoljeću, no kako te obnove nisu dokumentirane u konzervatorsko-restauratorskim ustanovama, moguće je da su se zbile mimo njih.[28] Buduća restauratorska i možda arhivska istraživanja dat će preciznije odgovore na navedena pitanja. Ovdje ćemo o obnovama iznijeti pretpostavke temeljene na formalnoj analizi i poznavanju objavljene arhivske građe.

Početak ćemo od prvospomenute skupine, odnosno od klupe pokraj sjevernog ulaza, jer o njoj najviše znamo zato što imamo uporište u latinskom natpisu koji otkriva godinu nastanka, majstore, naručitelja i izvorni smještaj. Na njoj je usto, prema našem mišljenju, i najočuvaniji renesansni sloj.

Dvije oltarne klupe

KLUPA OLTARA SV. EMERIKA (POKRAJ SJEVERNOG ULAZA)

Monumentalna klupa za troje nalazi se uz sjeverni ulaz (**sl. 5**).[29] Spojena je s vjetrobranom, odnosno nastavlja se na njegov zapadni kraj. Na tom je mjestu klupa zabilježena u vodiču zagrebačke katedrale Antuna Ivandije (koji je imao tri izdanja: 1967., 1983. i 1989. godine).[30] U doba kad je Ivan Bach o njoj pisao 1943. godine, nalazila se u sjeverozapadnom kutu katedrale.[31] Ondje je po svoj prilici bila smještena nakon poslijepotresnog otvorenja katedrale 1885. godine.

Podatke o izvornoj funkciji i smještaju, naručitelju te godini nastanka te klupe otkriva nam latinski natpis u istočnom bočnom frizu koji s razriješenim kraticama glasi: *Opus factum ad laudem Sancti Emerici Ducis per venerabilem dominum magistrum Ladislaum, canonicum Ecclesiae zagrabiensis, anno Domini MDXX*. („Djelo učinjeno na slavu svetoga Emerika vojvode od časnog gospodina magistra Ladislava kanonika Crkve zagrebačke godine Gospodnje 1520“).[32] Prvi dio natpisa – *Opus factum ad laudem Sancti Emerici Ducis* – znači da je klupa pripadala oltaru sv. Emerika. Oltar sv. Emerika stajao je „uz drugi stup lijevo od ulaza, a preko puta, leđima oslonjena o prvi stup nalazila se je spomenuta klupa“.[33] Oltar i klupa ucrtani su na Klobučarićevu tlocrtu. Na tom su je mjestu zatekli i opisali Kukuljević Sakcinski (1856.) i Tkalčić (1885.). Drugi dio natpisa – *per venerabilem dominum magistrum Ladislaum canonicum Ecclesiae zagrabiensis anno Domini MDXX* – znači da je klupu podigao zagrebački kanonik *Ladislaus de Gersenche* 1520. godine.[34] On se u dosadašnjoj literaturi navodio kao Ladislav iz Garešnice, no točnije bi ga bilo zvati Ladislav iz Gračenice. Prema novijim istraživanjima, srednjovjekovni toponim *Gersenche* odgovara upravnom području Gračenica (čije je najveće mjesto bila Kutina).[35] Kanonik Ladislav iz Gračenice naručio je i oltar sv. Emerika 1515. godine.[36] Klupa oltara služila je rektoru oltara kako bi iz nje pribivao liturgiji i pobožnosti ‘svojega’ oltara. Usto, stražnji dio klupe – ostava – služio je

27 Stare fotografije klupa iz katedrale koje se čuvaju u Muzeju grada Zagreba (snimljene nakon 1885.): klupa oltara sv. Emerika (MGZ-fot-2179, MGZ-fot-7789), klupa oltara sv. Barbare (MGZ-fot-7791), klupa danas zapadno od oltara sv. Luke (MGZ-fot-7788), klupa danas istočno od oltara sv. Luke (MGZ-fot-7790). Te fotografije su reproducirane u: GAZIVODA, 2008, 164, 238–239, 356. Ondje se navodi da su fotografije snimljene 1860-ih godina. No sigurno su snimljene nakon obnove 1880. – 1885. što zaključujemo prema njihovu smještaju i okolnim detaljima u kadru. Poneka stara fotografija objavljena je i u Bachovu članku i knjizi Lelje Dobronić, no ovdje navodimo negative i knjige s kvalitetnijim reprodukcijama. Klupa iz MGZ-a snimljena u stalnom postavu: F-13290, F-13291, F-13292, F-13293.

Fotografije snimljene netom nakon potresa 1880. godina, na kojima se vidi bočna strana dviju klupa na izvornim mjestima: klupa oltara sv. Barbare vidi se na MGZ-4854/44 (fotograf Herman Fickert), klupa oltara Sv. Trojstva (nesačuvana) vidi se na MGZ-4854/73, MGZ-4854/74 (fotograf Otto Dasch), MGZ-fot-13625 (fotograf Hinko Krapek). Prvospomenuta Daschova fotografija reproducirana je u: GAZIVODA, 2008, 228. Krapekova fotografija reproducirana je u: DEANOVIĆ, ČORAK, 1988, 221. Zahvaljujem kolegici Dubravki Stančec iz Muzeja grada Zagreba, voditeljici Zbirke fotografija zagrebačkih vizura, na susretljivosti.

28 Nismo pronašli dokumentaciju o obnovi klupa u arhivama Hrvatskog restauratorskog zavoda, Ministarstva kulture i medija, Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode te Konzervatorskog odjela u Zagrebu. Zahvaljujem na ovom podatku kolegama iz HRZ-a Krasanki Majer Jurišić i Matiji Mariću.

29 285 x 200 x 312 cm. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 913.

30 IVANDIJA, 1989, 29.

31 BACH, 1943, 332. Fotografija ove klupe na tom mjestu reproducirana je u: BÁRÁNY-OBERSCHALL, 1937, T. 20, sl. 1 te na fotografijama u MGZ-u; vidjeti bilj. 27.

32 DOBRONIĆ, 1994, 92.

33 BACH, 1943, 332. Renesansni oltar sv. Emerika iz 1515. godine zamijenjen je 1689. godine Komersteinerovim oltarom koji je pak 1760. zamijenjen Robbinim (danas u crkvi sv. Ivana u Novoj vesi).

34 TKALČIĆ, 1885, 78.

35 PISK, 2012, 29–40.

36 Najiscrpnije podatke o ansamblu oltara i klupe daje TKALČIĆ, 1885, 78–81. Usp. i KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 40.

5. Petrus pictor et sculptor, Nicolaus carpentarius, klupa oltara sv. Emerika (klupa pokraj sjevernog ulaza), 1520.; pročelje klecala oko 1675. (?) (Matthias Erlman?) (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
Petrus pictor et sculptor, Nicolaus carpentarius, altar stall of St Emeric (north entrance), 1520; kneeler, around 1675 (?) (Matthias Erlman ?) (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

za pohranu liturgijskoga posuđa, ruha i misala koji su se upotrebljavali na tom oltaru. Oltarnoj nadarbini oltara sv. Emerika pripala je sva imovina župne crkve sv. Emerika koja je 1511. godine bila srušena zbog izgradnje utvrde oko katedrale.[37]

Podatke pak o majstorima te klupe otkriva nam drugi latinski natpis, na zapadnom bočnom frizu: *Arte et ingenio magistri Petri pictoris et sculptoris Nicolaique carpentarius*. („Umijećem i prema zamisli majstora Petra slikara i kipara te Nikole stolara.“) Već sâm početak ove rečenice sa sintagmom *arte et ingenio* odiše duhom humanizma i renesanse. O „majstoru Petru, slikaru i kiparu“ ništa ne znamo, no bez oklijevanja zaključujemo, zajedno s prethodnim istraživačima, da je riječ o još jednom talijanskom majstoru koji je u doba Jagelovića nastavljao tradiciju modernoga umjetničkog stila iz Italije koji je u ovu regiju bio unio ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin. O „Nikoli stolaru“ također ništa ne znamo; možda je bio Zagrepčanin.[38] Oba natpisa uokvirena su intarziranom ornamentalnom bordurom, trošnom i slabo vidljivom.

37 Za inventar oltara i nadarbinu vidjeti *Povjestni spomenici*, 1905, 211–213, XXVII.

38 BACH, 1943, 333.

6. Petrus pictor et sculptor, Nicolaus carpentarius, klupa oltara sv. Emerika, 1520., detalj (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
Petrus pictor et sculptor, Nicolaus carpentarius, altar stall of St Emeric, 1520, detail (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

7. Matthias Erlman (?), detalj pročelja klecala klupe oltara sv. Emerika, oko 1675. (?), (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
Matthias Erlman (?), Altar stall of St Emeric, detail of the kneeler, c. 1675 (?), (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

Najizvorniji i najdojmljiviji dio te klupe je moćna krunska profilacija koja se sastoji od podvostručenoga greda. Njegov donji dio, arhitrav i friz, pridržavaju pilastri i volutni zasloni, a iz friza izlaze četiri konzole u osima pilastara i zaslona koje nose gornje prostorno istaknuto gređe koje formira strehu i ima funkciju i značenje baldahina. Donji friz podijeljen je konzolama na tri plohe: krajnje plohe urešene su izrezbarenim vitičastim ornamentom čiji središnji dio tvori par heraldički postavljenih dupina, dok je središnja ploha urešena drugačijim vitičastim ornamentom u čijem je središtu brkata glava. Gornji friz sastoji se od ritmičke izmjene voluta i njima pripadnih grotesknih profilnih poprsja te vegetabilnih kompozicija; u sredini friza je palmeta. Vijenac je izrađen prema pravilima *all'antica* arhitekture. Cijela ta krunska profilacija primjer je kvalitetnoga talijanskog renesansnog oblikovanja i drvorezbarstva.

U zoni visokih naslona također uočavamo dijelove koji se čine izvornima: intarzirane bordure oko uklada (**sl. 6**) koje se ne pojavljuju na ostalim klupama; kapitele pilastara (**sl. 6**) koji su drugačiji od kapitela na ostalim klupama, možemo ih nazvati korintskima, njihova forma još nije kodirana, što upućuje na to da su stari. Pilastri su intarzirani renesansnim ornamentom osmokrake zvijezde (**sl. 6**). Taj motiv ima i klupa iz Kežmaroka (mađ. Késmárk) iz 1544. godine[39] ili jedan firentinski *cassone*.[40] Takav motiv pojavljivat će se i na ostalim klupama u katedrali te na sediliji biskupa Mikulića iz 1687. godine u crkvi sv. Petra u Zagrebu,[41] čemu ćemo se uskoro vratiti. Bočni zasloni u obliku volute imaju renesansnu formu i vrsno su izrezbareni *all'antica* vitičastim ornamentom. Cijela ta zona visokih naslona djeluje renesansno.

U ukladama visokih naslona nekoć su bile figuralne intarzije: u središnjoj ukladi bio je prikazan sv. Stjepan kralj, a na bočnima sv. Emerik, odnosno sv. Ladislav.[42] Ta tri sveca iz kraljevske loze Arpadovića tipična su za ikonografiju zagrebačke Crkve.[43] Zagrebačku biskupiju osnovao je ugarski kralj Ladislav Arpadović, posvetivši katedralu svojem svetom pretku Stjepanu, prvome ugarskom kralju. Uz kralja Stjepana, u Zagrebu se, kao i drugdje u Kraljevstvu, častio i njegov sveti sin Emerik (kojemu je bila posvećena kaptolska župna crkva koja je netom prije nastanka navedenih klupa srušena zbog gradnje utvrde oko katedrale). „Triptih" koji je prikazivao u intarziji trojicu svetih Arpadovića na visokom naslonu

39 ZLINSZKY-STERNEGG, 1966, 37, 58–59; TARBUK, 1994, 433.

40 https://www.anticstore.art/56959P (pristupljeno 16. 1. 2025.).

41 Sedilija je prvi put objavljena u: KOŠĆAK, 2023, 45.

42 Te su figuralne intarzije vidjeli i opisali Kukuljević Sakcinski i Tkalčić: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 40; TKALČIĆ, 1885, 79.

43 O ikonografiji svetih Arpadovića u zagrebačkoj katedrali: ŠOUREK, 2017. O ikonografiji svetih Arpadovića u liturgijskim knjigama zagrebačke katedrale: PELC, 2017.

8. *Sv. Lovro*, oko 1520., Vila Frangeš, Zagreb (snimka: G. Vranić)
St Lawrence, around 1520, Vila Frangeš, Zagreb (G. Vranić)

9. *Misa sv. Grgura*, oko 1520., Vila Frangeš, Zagreb (snimka: G. Vranić)
Mass of St Gregory, around 1520, Vila Frangeš, Zagreb (G. Vranić)

klupe sv. Emerika, djelo talijanskoga renesansnog majstora Petra, još je jedan primjer vizualne prisutnosti kulta Arpadovića u zagrebačkoj katedrali, odnosno u zagrebačkoj Crkvi. Spomenute intarzije trojice svetih Arpadovića uklonjene su tijekom obnove između 1880. i 1886. godine te su tada „vjerojatno izvedena i nova vrata na ormarima, što se nalaze u stražnjem dielu klupe".[44] Izgled izgubljenih intarzija s klupe sv. Emerika možemo si predočiti pogledom na očuvane renesansne intarzije (sl. 8 i 9)[45] s klupe oltara Presvetog Trojstva. Klupa oltara Presvetog Trojstva bila je leđima naslonjena na prvi desni stup, okrenuta prema oltaru koji se nalazio ispred drugoga desnoga stupa (sl. 10). Oltar je podigao 1515. godine zagrebački kanonik Grgur, arhiđakon vaškanski. Ta je klupa nestala u obnovi nakon 1880. godine, a njezine dvije figuralne intarzije (sl. 8 i 9) skupio je kipar Robert Frangeš Mihanović i one su ugrađene u ormar u njegovoj kući, Vili Frangeš, u Zagrebu (vilu i namještaj projektirao je Viktor Kovačić).[46] Prema Tkalčićevu svjedočanstvu, ta klupa „glede ciele svoje ustrojbe sasvim odgovara" klupi oltara sv. Emerika pa ju je Tkalčić također pripisao majstorima Petru i Nikoli.[47] Na starim fotografijama iz 1880. godine (sl. 10) vidi se bočna strana te klupe; doista nalikuje na bočnu stranu klupe sv. Emerika.[48]

Pročelje klecala klupe oltara sv. Emerika nastalo je poslije. Raščlanjeno je trima jednakim ukladama na tri dijela. U svakoj ukladi je intarzijom iscrtan romb upleten u pravokutniku. U tom rombu je manji romb ispunjen intarziranim akantom koji izgleda kao prijevod komerštajnerovskog akanta u intarziju, što upućuje na nastanak pročelja klecala u posljednjoj četvrtini 17. stoljeća. Romb i pravokutnik upleteni su na način koji potire logiku stvarnosti, što upućuje na kasniju fazu razvoja renesansne umjetnosti, manirizam. Svaka uklada uokvirena je intarziranom bordurom jednakoga cik-cak uzorka. Takav cik-cak

44 BACH, 1943, 332.

45 Zahvaljujem Goranu Vraniću i Nini Gazivodi na ustupljenim fotografijama i susretljivosti.

46 BACH, 1943, 338–339; GAZIVODA, 2008, 81–88, 115.

47 TKALČIĆ, 1885, 86–87.

48 Za stare fotografije vidjeti bilj. 27.

10. *Katedrala nakon potresa 1880.* - lijevo se vidi oltar Sv. Trojstva s klupom, (MGZ-4854/73, O. Dasch, 1880. – 1881.)
Cathedral after the 1880 earthquake - the altar of the Holy Trinity, with the stall, can be seen on the left, (MGZ-4854/73, O. Dasch, 1880–1881)

uzorak postojao je u renesansnim intarzijama, no ovdje ga tumačimo kao sedamnaestostoljetnu emulaciju ili dugo trajanje. Sve uklade s bordurama uokvirene su potom drugom bordurom drugačijeg oblika. No još jedan argument govori u prilog kasnijem nastanku pročelja klecala – na njegovoj lijevoj strani, naime, vidi se da je ono odrezano od jedne duže klupe (sl. 7). A dugačke crkvene klupe s urešenim pročeljem klecala su uglavnom korske klupe. Ranonovovjekovne klupe u koru i u kapeli Blažene Djevice Marije nastale su 1674. i 1675. godine, izradio ih je stolarski majstor Matthias Erlman (? – Zagreb, 1687.).[49] U koru se, kako se može razabrati iz ugovora, radilo o znatnoj obnovi starih klupa,[50] dok su za kapelu Blažene Djevice Marije naručene nove klupe. Matthiasa Erlmana znamo i iz drugih arhivskih dokumenata. On je, primjerice, potpisao ugovor za ranobarokni oltar Majke Božje u istoimenoj kapeli katedrale te je potom angažirao kipara Johannesa Komersteinera za izradu oltarnih skulptura. Erlman je navedeni oltar i klupe u kapeli Blažene Djevice Marije radio na narudžbu biskupa Aleksandra Ignacija Mikulića. Stoga maloprije spomenutu sediliju biskupa Mikulića iz 1687. godine možemo pripisati Erlmanu (sl. 11 i 12). Na sediliji vidimo kako majstor iz 17. stoljeća preuzima niz renesansnih motiva (intarzirani ornamenti osmokrake zvijezde na pilastru i cik-cak uzorak bordura, gređe). Stil 17. stoljeća možemo razabrati tek u intarziranim kompozicijama rombova i eventualno u oblikovanju rezbarenog lišća na zaslonima sedilije.

Erlmanove korske klupe bile su u funkciji do 1801. godine, kad su na poticaj biskupa Maksimilijana Vrhovca zamijenjene novima.[51] Možemo pretpostaviti da su tada njihova pročelja klecala reutilizirana za popravak renesansnih klupa.

KLUPA OLTARA SV. BARBARE (TZV. KLUPA ČETVORICE EVANĐELISTA; KLUPA POKRAJ JUŽNOG ULAZA)

Monumentalna klupa za četvero nalazi se uz južni ulaz (sl. 13).[52] Spojena je s vjetrobranom, odnosno nastavlja se na njegov zapadni kraj. Na tom mjestu klupa je zabilježena u vodiču katedrale Antuna Ivandije (1967., 1983., 1989.).[53] U doba kad je Ivan Bach o njoj pisao 1943. godine nalazila se u jugozapadnom kutu katedrale.[54] Po svoj prilici ondje

11. Matthias Erlman (?), sedilija biskupa Aleksandra Ignacija Mikulića, 1687., crkva sv. Petra, Zagreb (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2025.)
Matthias Erlman (?), *Sedilia of Bishop Aleksandar Ignacije Mikulić*, 1687, church of St Peter, Zagreb (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2025)

12. Matthias Erlman (?), sedilija biskupa Aleksandra Ignacija Mikulića, 1687., detalj, crkva sv. Petra, Zagreb (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2025.)
Matthias Erlman (?), sedilia of Bishop Aleksandar Ignacije Mikulić, 1687, detail, church of St Peter, Zagreb (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2025)

49 O Erlmanu vidjeti: BACH, 1943, 344–354; BARIČEVIĆ, 1998.

50 Čini se da su te stare korske klupe koje je Erlman obnovio bile, u nekoj mjeri, one koje je bio naručio biskup Osvald 1499. godine, a koje je nakon požara 1624. dao obnoviti biskup Ergelski. Klupe su ponovo stradale u padu svoda u svetištu 1646. godine pa ih je 1674. dao obnoviti biskup Borković, angažiravši za taj posao Matthiasa Erlmana. BACH, 1943, 344–350.

51 BACH, 1943, 351.

52 330 x 204 x 305 cm. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 890.

53 IVANDIJA, 1989, 29.

54 Fotografija te klupe na tom mjestu reproducirana je u: BÁRÁNY-OBERSCHALL, 1937, T. 20, sl. 2 te na fotografijama u MGZ-u; vidjeti

13. Sebastijan Tačker (?), klupa oltara sv. Barbare (klupa pokraj južnog ulaza), 1690. (?); pročelje klecala oko 1675. (?) (Matthias Erlman?) (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
Sebastijan Tačker (?), altar stall of St Barbara (south entrance), 1690 (?); kneeler, c. 1675 (?) (Matthias Erlman?) (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

joj je bilo mjesto od poslijepotresnog otvorenja katedrale 1885. godine.

U doba kad su katedralu opisivali Kukuljević Sakcinski (1856.) i Tkalčić (1885.), ta je klupa pripadala oltaru sv. Barbare.[55] Bila je leđima oslonjena o drugi stup zdesna od ulaza, nasuprot oltaru sv. Barbare koji se nalazio ispred trećega stupa desno od ulaza. Taj se smještaj vidi na staroj fotografiji te na grafici Branka Šenoe.[56]

Datacija klupe je zagonetna. Ona nedvojbeno nasljeduje klupu oltara sv. Emerika koju su 1520. godine izradili majstori Petar i Nikola; to su uočili svi dosadašnji istraživači. Bach je smatrao da je nastala nedugo nakon klupe oltara sv. Emerika. Kasniji istraživači to nisu dovodili u pitanje. S druge strane, Kukuljević Sakcinski je napisao, ne navodeći izvor, da se čini da je ta klupa djelo *drvorezara*

bilj. 27.

55 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 38; TKALČIĆ, 1885, 83; BACH, 1943, 335–336. Oltar sv. Barbare koji je postojao 1513. godine zamijenjen je novim 1617., a on je pak zamijenjen sredinom 18. stoljeća Robbinim mramornim oltarom, koji je poslije potresa djelomično prenesen u crkvu u Varaždinskim Toplicama.

56 Vidjeti fotografiju Hermana Fickerta iz MGZ-a, spomenutu u bilj. 27. Šenoina grafika reproducirana je u: DEANOVIĆ, ČORAK, 1988, 220.

14. *Sv. Ivan evanđelist*, klupa oltara sv. Barbare, detalj, 1690. (?) (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
St John the Evangelist, altar stall of St Barbara, detail, 1690 (?) (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

15. *Sv. Luka evanđelist*, klupa oltara sv. Barbare, detalj, 1690. (?) (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
St Luke the Evangelist, altar stall of St Barbara, detail, 1690 (?) (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

16. *Sv. Marko evanđelist*, klupa oltara sv. Barbare, detalj, 1690. (?) (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
St Mark the Evangelist, altar stall of St Barbara, detail, 1690 (?) (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

17. *Sv. Matej evanđelist*, klupa oltara sv. Barbare, detalj, 1690. (?) (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
St Matthew the Evangelist, altar stall of St Barbara, detail, 1690 (?) (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

18. Sebastijan Tačker (?), klupa oltara sv. Barbare, 1690. (?), detalj (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
Sebastijan Tačker (?), altar stall of St Barbara, 1690 (?), detail (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

i stolara Sebastijana Tačkera[57] (koji je od 1690. do 1696. izradio mnogo namještaja za katedralu koji nije sačuvan). Ta pretpostavka nije bila prihvaćena u struci. Vratit ćemo joj se, no prije toga spomenimo što je još Kukuljević Sakcinski vidio na toj klupi: „Na lievoj pobočnoj strani načinjena je slika niekog junaka u hrvatskoj šerežanskoj odeći, visećom kapom, sa sabljom, handjarom i puškom. Oko slike vide se bojne sprave, straga dvorana, zavjesi, stupovi i prozori. Podobna slika stoji i na desnoj strani, ali bez uresah." Ta „slika" hrvatskoga protuosmanlijskog junaka, po svoj prilici intarzija, nije sačuvana. Spominjemo je kao zanimljiv primjer protuosmanlijske herojske sekularne ikonografije u katedrali.

Vratimo se na pretpostavku Kukuljevića Sakcinskog da je klupa djelo Sebastijana Tačkera s kraja 17. stoljeća. Emilij Laszowski (1925.) objavio je ugovor za izradu klupe pred oltarom sv. Barbare iz 1688. s aneksom iz 1690. godine (to je zacijelo ugovor koji je vidio Kukuljević Sakcinski i na temelju kojega je atribuirao spomenutu klupu). U tom ugovoru piše da je 1688. godine s ljubljanskim stolarom Abrahamom Hueberom ugovorena klupa za četiri osobe. Ugovor s Hueberom je u ime Kaptola potpisao kanonik Ivan Josip Babić, a potpisani svjedoci bili su *Johannes Komersteiner, kipar*, te *Johannes Eisenhordt, slikar*. Hueber je umro 1690. godine, dovršivši otprilike trećinu posla, pa je ubrzo pronađen novi majstor koji je klupu dovršio – bio je to stolarski majstor Sebastijan Tačker (u ugovorima s Kaptolom njegovo se prezime piše Datschgar i Tacsker). Na ugovor za klupu sv. Barbare se umjesto Tačkera, koji je bio nepismen, potpisao Komersteiner.[58] U literaturi se smatra da je Tačker bio Ljubljančanin; to se temelji na činjenici da je zamijenio ljubljanskoga majstora Huebera te da je bio okružen majstorima koji su došli iz Ljubljane (Komersteiner, Eisenhart). Smatramo da taj dokument trebamo uzeti u obzir jer niz indicija upućuje na to da je klupa oltara sv. Barbare mogla nastati oko 1690., a ne u 16. stoljeću. Usto, ta se klupa, koliko znamo, ne spominje prije 1688. godine.

Krunska profilacija te klupe nastala je prema predlošku krunske profilacije klupe oltara sv. Emerika, no rezbarije odaju nevještiju ruku – rez je grublji, nepravilniji, jednostavniji. Isto se može reći i za bočne zaslone u obliku voluta. Na bočnim stranama friza, u sredini, nalazi se po jedna ploča s natpisima koji su kopije dvaju natpisa s klupe oltara sv. Emerika te nisu uokvireni slabo vidljivom intarziranom bordurom kao natpisi sa starije klupe.[59] Ponekad se zato i ta klupa spominje u literaturi kao djelo majstora Petra i Nikole iz 1520. godine. Ne zna se kada su postavljeni ti natpisi koji dovode u zabludu, ali možemo pretpostaviti da se to dogodilo poslije Kukuljevića Sakcinskog (koji je klupu naveo kao djelo Sebastijana Tačkera iz 1690. godine). Moguće da je to bio Tkalčić ili neki kanonik blizak njegovim nazorima; Tkalčić je, naime, smatrao da je ta klupa, zbog sličnosti rezbarija friza s rezbarijama friza na signiranoj klupi sv. Emerika, također djelo majstora Petra i stolara Nikole. Mi se slažemo s Bachovim mišljenjem da rezbarije na toj klupi emuliraju rezbarije s klupe sv. Emerika, no da je kvaliteta oblikovanja drugačija i slabija.

U zoni naslona u svakoj ukladi prikazan je intarzijom po jedan evanđelist – slijeva nadesno: Ivan, Luka, Marko, Matej (**sl. 14–17**). Intarzije evanđelista su izražajne i zanimljive te im ne nalazimo usporednih primjera. Pokreti tijela i pokreti draperije ne djeluju renesansno, više upućuju na umjetnost 17. stoljeća. Ivan Bach je bio uvjeren da su evanđelisti nastali prema crtežima kipova ranorenesansnog kipara Jacopa della Quercije, premda je dobro uočio njihove „gotovo barokne nabore".[60] Mi smo

57 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 38.

58 LASZOWSKI, 1925, 248–249.

59 To uočava i Tijana-Annar Trputec Strčić u zaključku članka u ovoj publikaciji, pretpostavljajući da je taj natpis kopija natpisa s klupe sv. Emerika. TRPUTEC STRČIĆ, 2025.

60 „Bez sumnje su kao uzorci za izradbu tih likova majstoru poslužili crteži prema kipovima jednoga od najnaprednijih i najjačih umjetnika rane renesanse Jacopa della Quercia. Krepki likovi zaodjeti su bujnim, gotovo baroknim naborima, a glave su kod nekih malo neprirodno izkrenute, kao što se to često javlja upravo na kipovima

19. Ioannes Nicza (?), Matthias Erlman (?) ili Sebastijan Tačker (?), klupa iz kapele sv. Ladislava (klupa zapadno od oltara sv. Luke), 1507. (?) i posljednja četvrtina 17. st. (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
Ioannes Nicza (?), Matthias Erlman (?) or Sebastijan Tačker (?), stall from the chapel of St. Ladislaus (west of the altar of St Luke), 1507 (?) and the last quarter of the 17th century (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

skloniji predloške za evanđeliste pretpostaviti u grafikama ili crtežima 17. stoljeća. Neki detalji zagrebačkih evanđelista – razmaknuti kažiprst i srednjak u obliku slova V, u manjoj mjeri i izrazi lica – nukaju nas da pomislimo da su mogli nastati prema crtežima Ioannesa Eisenharta, slikara koji se potpisao na maloprije spomenutom ugovoru za izradu te klupe, te koji je u to vrijeme slikao cikluse sv. Ladislava, odnosno Majke Božje za istoimene oltare u kapelama katedrale, tj. u bočnim apsidama.[61] S druge strane, proporcije i pregibi draperije razlikuju se od nama poznatih Eisenhartovih figura. Nije nam namjera pripisati predloške evanđelista Eisenhartu, nego napomenuti da ih možemo datirati u njegovo vrijeme.

Uklade su uokvirene po jednom istom bordurom (**sl. 18**), a ne dvjema različitima kao kod klupe oltara sv. Emerika. Središnji pilastar istoga je tipa, s motivom osmokrake zvijezde, kao i pilastri klupe oltara sv. Emerika. Druga dva pilastra imaju ornament osmostranog pletera. Kapiteli pilastara su drugačiji nego na klupi oltara sv. Emerika, ali ih također možemo nazvati korintskima. Spomenuti elementi jesu renesansni, no smatramo da su ih kaptolski stolarski majstori iz posljednje četvrtine 17. stoljeća preuzeli s renesansnih klupa. Pilastar ispunjen intarzijom niske osmokrake zvijezde ponavlja se i na ostalim

škole spomenutog umjetnika." BACH, 1943, 336.

61 Usp. sa slikama reproduciranima u: CVETNIĆ, 2000, 83–108.

20. *Toranj s gradskim vratima*, klupa iz kapele sv. Ladislava (klupa zapadno od oltara sv. Luke), detalj, posljednja četvrtina 17. st. (?) (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
Tower with city gates, stall from the chapel of St Ladislaus (west of the altar of St Luke), detail, last quarter of the 17th century (?) (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

21. *Cvijeće u vazi*, klupa iz kapele sv. Ladislava (klupa zapadno od oltara sv. Luke), detalj, posljednja četvrtina 17. st. (?) (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
Flowers in a vase, stall from the chapel of St Ladislaus (west of the altar of St Luke), detail, last quarter of the 17th century (?) (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

klupama za koje smatramo da su rezultat sedamnaestotoljetne obnove te na sediliji biskupa Mikulića iz 1687. godine (koja ima i druge renesansne motive). Taj rječnik intarziranog ornamenta ima i ormar iz Muzeja za umjetnost i obrt koji se nekoć nalazio u tornju katedrale, a datira se u barokno razdoblje, uz koji je Nela Tarbuk zaključila: „Pri izradbi novog bilo je ugledanja na već postojeće.“[62]

Pročelje klecala slično je pročelju klecala klupe sv. Emerika. Također je odrezano od duže klupe i ugrađeno u ovu. Možemo pretpostaviti da je ono pripadalo korskim klupama iz 1674. i 1675. godine koje su 1801. godine reutilizirane za popravak renesansnih klupa, što smo objasnili za prethodnu klupu.

Sebastijan Tačker (? – ?), koji je dakle, prema ugovoru, dovršio tu klupu, ostao je i sljedećih godina raditi za kaptolske naručitelje. Godine 1690. na narudžbu kanonika kustosa Ivana Znike izradio je novi ormar u sakristiji za crkveno i kanoničko ruho. Potom je od 1692. do 1694. godine izveo „još sedamnaest klecala, koja su nekoć stajala pred oltarima sv. Marije Magdalene, sv. Elizabete i sv. Fabiana i Sebastiana“;[63] ta djela nisu sačuvana. Po svoj prilici izradio je i vrata kapelice sv. Martina u Laškoj vesi (Vlaška ulica).[64] Godine 1696. izradio je, ponovo na Znikinu narudžbu, ormare riznice, odnosno takozvane unutarnje sakristije. Godine 1870. ti su ormari zamijenjeni novima te im je nestalo traga.[65] Kukuljević Sakcinski ovako ih je opisao: „Okolo zida ponamieštjeni su starinski ormari, najduži i najliepši urešen je sa 28 slikah svetacah i niekih sgradah, udjelanih umjetno u drvo.“[66] Iz toga saznajemo da je Tačker imao iskustva u izradi figuralnih intarzija. Sebastijan Tačker spominje se samo u Zagrebu.[67]

62 TARBUK, 1994, 439. Ormar se može vidjeti na: https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=29728 (pristupljeno 16. 1. 2025.).

63 BACH, 1943, 354.

64 ŠOUREK, 2016, 319.

65 BACH, 1943, 356.

66 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 50.

67 LISAC, 1980. Objavljeno i na mrežnim stranicama *Slovenska biografija*: https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi681523/ (pristupljeno 16. 1. 2025.). Ovdje se među Tačkerovim djelima netočno navodi i klupa oltara Presvetog Trojstva. Navodimo ovu leksikografsku jedinicu zbog bibliografije.

Premda se, dakle, smatralo da je klupa oltara sv. Barbare nastala u renesansi, nasljedujući klupu oltara sv. Emerika iz 1520. godine, nama se danas čini da se to nasljedovanje zbilo 1690. godine. Ako je tako, to je svjesna podložnost tradiciji, kojoj su kaptolski naručitelji nerijetko bili skloni.

Dvije klupe iz kapele sv. Ladislava? (klupe pokraj oltara sv. Luke)

Dvije klupe nalaze se desno i lijevo od oltara sv. Luke (**sl. 19** i **22**). Na tom su mjestu zabilježene i u vodiču Antuna Ivandije (1967., 1983., 1989.).[68] Kad je Bach o njima raspravljao 1943. godine, te su se klupe nalazile u kapeli sv. Ladislava uza sjeverni zid. U vrijeme Vrhovca i Kukuljevića Sakcinskog nalazile su se, kako se čini, „kraj crkvenog ulaza".[69]

Ivan Bach je pretpostavio da su te dvije klupe mogle biti dio ansambla klupa u kapeli sv. Ladislava koje je bio izradio firentinski majstor Ioannes Nicza 1507. godine.[70] Ansambl klupa u kapeli sv. Ladislava nije sačuvan, no o njima i njihovu firentinskom majstoru saznajemo iz rukopisnog djela Rafaela Levakovića (oko 1590. – 1650.) *Descriptio ecclesiae Zagrabiensis*. Levaković piše da su se te klupe pružale poput korskih klupa duž sjeverne i južne strane kapele te da su imale po dvanaest sjedala sa svake strane. U njihovoj sredini, piše Levaković, nalazila su se dva natpisa. Na jednom je pisalo da ih je dao izraditi zagrebački kanonik Ivan iz Moravča arhiđakon gorički, u doba kralja Vladislava II. i zagrebačkog biskupa Luke od Segedina (Luka Baratin). Sučelice tom natpisu bio je drugi natpis na kojem je, piše Levaković, pisalo *Opus Magistri Joannis Niczae Florentini 1507*.[71]

Ioannes Nicza Florentinus spominje se u povijesnoumjetničkoj historiografiji kao firentinski renesansni *legnaiolo* koji je djelovao u Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu; njegova djela nisu sačuvana. Imao je radionicu u Budimu. Izradio je model intarziranih korskih klupa za katedralu u Egeru 1506. godine (ondje mu je ime zabilježeno kao *Niza Florentinus*), na narudžbu Taddea Lardija, vikara egerskoga biskupa Ippolita d'Estea.[72]

Bach je bio svjestan da te dvije klupe – koje su trosjed s gređem koje ima oblikovane bočne stranice – nisu mogle pripadati dugačkim klupama u kapeli, pa je pretpostavio da su one mogle biti klupe pred dvama oltarima koji su bili na ulazu u kapelu sv. Ladislava, oltara Svih svetih i oltara sv. Pavla apostola (koje su podigli kanonik Ivan iz Moravča, odnosno biskup Luka od Segedina).[73] Tim klupama slična je klupa iz Muzeja grada Zagreba, znatnije preinačena za stambenu uporabu (**sl. 24**).[74]

Bachova atribucija klupa Ioannesu Niczi, odnosno njihova datacija u 1507. godinu, prihvaćena je u hrvatskoj literaturi. Izuzetak je Nela Tarbuk, koja smatra da su spomenute klupe nastale kasnije u 17. stoljeću ili početkom 18. stoljeća.[75] Mađarska literatura ne osvrće se na to pitanje: ondje se smatra da su Niczine klupe uništene. Istodobno, ondje se ne dovodi u pitanje renesansnost dotičnih klupa. Naše je pak mišljenje da su klupe pokraj oltara sv. Luke rezultat znatnije barokne obnove renesansnih klupa (koje je možda izradio Ioannes Nicza 1507. godine za kapelu sv. Ladislava). Od renesansnih klupa ostalo je građe i kompozicija. Intarzije u zoni visokih naslona i pročelja klecala nastale su, prema našem mišljenju, u posljednjoj četvrtini 17. stoljeća, u vrijeme kad su stolarski majstori Matthias Erlman i Sebastijan Tačker u katedrali imali pune ruke posla.

Navedene dvije klupe zapravo su slične klupama sv. Emerika i sv. Barbare, bez obzira na različitu krunsku profilaciju i izostanak ostave iza naslona. To je zato što sve četiri klupe zagrebačke katedrale imaju počelo u renesansnoj klupi i sve četiri su znatno obnavljane ugradbama iz posljednje četvrtine 17. stoljeća. Intarzirani ornament na svima je mahom isti ili sličan, drugačiji je tek oko uklada naslona klupe sv. Emerika.

KLUPA ZAPADNO OD OLTARA SV. LUKE[76]

Građe se u cjelini doima renesansnim (**sl. 19**), napose arhitrav (sličniji je arhitravu na klupi sv. Emerika nego onome na klupi oltara sv. Barbare) i vijenac (manje je kvalitetno oblikovan od vijenca klupe oltara sv. Emerika). Iz friza izlaze četiri konzole koje nose vijenac te raščlanjuju friz na tri dijela koji odgovaraju trima vertikalnim osima klupe. U tri odjeljka friza umetnuta je naknadno daščica ispunjena izrezbarenim lisnatim ornamentom, koji se stilski čini kasnijim od ostatka građa te se doima kao rad iz 17. stoljeća. Usto, daščica je niža od plohe friza.

68 IVANDIJA, 1989.

69 BACH, 1943, 342.

70 BACH, 1943, 340–341.

71 *In medio sedilium e regione sacrarii est spatium, quo conscenditur per duos gradus atque instar armarii erecta habetur capsa aerea in qua legitur:*
Inclyto Vladislao Rege, Luca vero Pontifice dignissimo Ioannes de Marocha Archidiaconus Goricen. & Can. huius almae ecclesiae, hunc chorum Deo et patriae propriis fecit fieri impensis 1507.
Ex opposito:
Opus Magistri Joannis Niczae Florentini 1507."
LEVAKOVIĆ, 2010, 392.

72 DÉTSHY, 1964, 6, 15; MIKÓ, 2010, 445–446; WALDMAN, 2011, 682–683. Zlinszky-Sternegg iznosi bez navođenja izvora da su zagrebačke Niczine klupe poslužile kao predložak za njegove klupe u egerskoj katedrali. No autori na početku ove bilješke navode da su klupe egerske katedrale nastale godinu prije zagrebačkih klupa. ZLINSZKY-STERNEGG, 1966, 31; TARBUK, 1994, 429, 431; PELC, 2007, 402.

73 BACH, 1943, 343.

74 DOBRONIĆ, 1994, 53. Klupa iz Muzeja grada Zagreba otkupljena je iz Zbirke Radovan. Prije se nalazila u Bolléovu stanu.

75 TARBUK, 1994, 433.

76 240 x 135 x 260 cm. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 886.

22. Ioannes Nicza (?), Matthias Erlman (?) ili Sebastijan Tačker (?), klupa iz kapele sv. Ladislava (klupa istočno od oltara sv. Luke), 1507. (?) i posljednja četvrtina 17. st. (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
Ioannes Nicza (?), Matthias Erlman (?) or Sebastijan Tačker (?), stall from the chapel of St Ladislaus (east of the altar of St Luke), 1507 (?) and last quarter of the 17th century (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

Takve daščice ispunjene lisnatim ornamentom nalaze se i na klupi istočno od oltara sv. Luke. Isti lisnati ornament vidimo i na frizu klupe iz Muzeja grada Zagreba te na frizu ugrađene sofe i ormara u Vili Frangeš, no ovi primjeri su, prema našem mišljenju, citati odnosno kopije majstora Obrtne škole.[77]

U zoni visokih naslona bordure uklada sličnije su borduramа pročelja klecala klupe sv. Emerika (oko 1675.) nego zoni naslona na klupi sv. Emerika (1520.). U ukladama su figuralne intarzije: u središnjoj je prikazan toranj s gradskim vratima (sl. 20), a u bočnima cvijeće u vazi (sl. 21). Intarzija tornja s gradskim vratima (reproducirana na naslovnici knjige *Renesansa u Zagrebu* Lelje Dobronić) ne izgleda kao djelo firentinskoga majstora iz 1507. godine. Intarzije cvijeća u vazama izgledaju kao djelo iz kasnijega 17. stoljeća. Pilastri su ispunjeni motivom osmokrake zvijezde, koji se čini sličnijim onome na klupi oltara sv. Barbare (1690.?).

Pročelje klecala raščlanjeno je trima ukladama – središnja ima oblik kvadrata, a bočne uspravnoga pravokutnika. Uklade su ispunjene intarziranom kompozicijom od pet rombova. Pročelje klecala nije odrezano od duže klupe pa zaključujemo da je rađeno za ovu klupu, u posljednjoj četvrtini 17. stoljeća.

77 Navedeni namještaj iz Vile Frangeš može se vidjeti u: GAZIVODA, 2008, 122–126, 145–149.

23. *Akant*, Klupa iz kapele sv. Ladislava (klupa istočno od oltara sv. Luke), posljednja četvrtina 17. st. (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin, 2023.)
Acanthus, stall from the chapel of St Ladislaus (east of the altar of St Luke), last quarter of the 17th century (IPU Photo Archive, P. Mofardin, 2023)

24. Klupa, Muzej grada Zagreba (fototeka MGZ-a, snimka: M. Gregl, 2024., F-13293)
Choir stall, Zagreb City Museum (MGZ Photo Archive, M. Gregl, 2024, F-13293)

KLUPA ISTOČNO OD OLTARA SV. LUKE[78]

Građe ove klupe uglavnom je isto kao i ono klupe zapadno od oltara sv. Luke (sl. 22). Vijenac je uščuvaniji.

U zoni visokih naslona uklade su posve ispunjene intarzijama akanta (sl. 23). Tako razastrti akant na način *horror vacui* ima nekoliko kamenih djela u katedrali, primjerice, Komersteinerova *Spomen-ploča biskupa Mikulića s kaptolske knjižnice* (1692.) ili *Nadgrobna ploča Jurja Orehovečkoga* (pripisana Komersteinerovoj radionici)[79] ili, naposljetku, bočna strana oltara sv. Luke (1703.). Taj akant je istoga stila kao akanti na pročeljima klecala klupa oltara sv. Emerika i sv. Barbare (koje smo datirali oko 1675. godine). Bordure uklada imaju isti ornament kao i bordure uklada visokih naslona na klupi oltara sv. Barbare i klupi zapadno od oltara sv. Luke. Kapitel i baza pilastra isti su kao i na prethodno spomenutoj klupi. Ornament na pilastrima je drugačiji, vertikalna niska rombova, i javlja se samo na ovoj klupi.

Pročelje klecala raščlanjeno je trima ukladama, na isti način kao i na prethodno opisanoj klupi. Uklade su ispunjene kompozicijom romba upletenog u kvadrat ili pravokutnik. U središnjem rombu je intarzija akanta kakvoga smo vidjeli na pročeljima klecala oltara sv. Emerika i sv. Barbare. I ornamenti bordura su isti kao na navedenim pročeljima klupa. Kao i kod prethodno spomenute klupe, pročelje klecala izgleda kao da je rađeno za tu klupu, u posljednjoj četvrtini 17. stoljeća.

Od četiri renesansne klupe zagrebačke katedrale najkvalitetnija je klupa oltara sv. Emerika (pokraj sjevernog ulaza) iz 1520. godine; na njoj je i najočuvaniji renesansni sloj (sve osim pročelja klecala i uklada visokih naslona u kojima su nekoć bile intarzije svetih Arpadovića). Klupa oltara sv. Barbare (*Klupa četvorice evanđelista*; pokraj južnog ulaza) nasljeduje renesansnu klupu sv. Emerika, no smatramo, za razliku od prethodnih istraživača koji su je držali renesansnom, da je nastala 1690. godine. A dvije klupe uz oltar sv. Luke, koje se smatraju djelom firentinskoga majstora Ioannesa Nicze iz 1507. godine, čine nam se znatno obnovljenima u posljednjoj četvrtini 17. stoljeća, tako da renesansu vidimo samo u građu (isključujući friz, koji je također iz 17. stoljeća). Nova restauratorska, a možda i arhivska istraživanja pridonijet će razjašnjenju niza pitanja o datacijama, obnovama i reutilizacijama klupa zagrebačke katedrale. ■

78 232 x 126 x 252 cm. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 884.

79 Za navedena djela vidjeti: ŽVORC, 2023, 155–160, 260–261.

Izvori i literatura

BACH IVAN, Umjetnost stolara zagrebačke katedrale između 15. i 19. stoljeća, *Časopis za hrvatsku poviest,* 1/4 (1943.), 330–358

BÁRÁNY-OBERSCHALL MAGDA, *A nyirbátori stallumok – Les stalles de Nyirbátor*, Budapest, 1937.

BARIČEVIĆ DORIS, 22S. Krilni oltar iz sakristije katedrale, u: *Riznica zagrebačke katedrale*, ur. Zdenka Munk et al., Zagreb, 1987., 57

BARIČEVIĆ DORIS, Erlman, Matija (Erlmon, Matthias), u: *Hrvatski biografski leksikon, sv. 4*, ur. Trpimir Macan, Zagreb, 1998., 79

BIAŁOSTOCKI JAN, *The Art of the Renaissance in Eastern Europe*, Oxford, 1976.

CVETNIĆ SANJA, Djela ljubljanskoga slikara Ioannesa Eisenhordta na Kaptolu, u Zagrebu, *Acta historiae artis slovenicae*, 5 (2000.), 83–108

DACOSTA KAUFMANN THOMAS, *Court, Cloister, and City: The Art and Culture of Central Europe 1450–1800*, Chicago, 1995.

DEANOVIĆ ANA, ČORAK ŽELJKA, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988.

DÉTSHY MIHÁLY, Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai, *Művészettörténeti Értesítő,* 13 (1964.), 1–19

DOBRONIĆ LELJA, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb, 1994.

FISKOVIĆ IGOR, 66. The Crucifixion, u: *The Croats. Christianity, Culture, Art*, ur. Vladimir Marković et al., Zagreb, 1999., 488–489

FISKOVIĆ IGOR, K. 42. Oltarna slika Raspeće na Golgoti, u: *Hrvatska renesansa*, ur. Miljenko Jurković et al., Zagreb, 2004., 265–266

GAZIVODA NINA, *Vila Frangeš. Geneza izgradnje i prepoznavanje značenja*, Zagreb, 2008.

HRZ, KRASANKA MAJER JURIŠIĆ (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., I–IV

IVANDIJA ANTUN, *Zagrebačka katedrala (vodič)*, Zagreb, 1989.

JIROUŠEK ŽELJKO, O nepoznatoj slici 'Raspeća na Golgoti' mladoga Albrechta Dürera u Zagrebu iz 1495. godine, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 14–15 (1971. – 1972.), 129–140

KOŠĆAK ANĐELKO, *Ti si Petar – stijena. Povijesno-umjetnički pregled Župe sv. Petra apostola u Zagrebu te ponešto i o Vlaškoj ulici*, Zagreb, 2023.

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.

LASZOWSKI EMILIJ, Izradba jednog klecala pred oltarom sv. Barbare u stolnoj crkvi u Zagrebu g. 1688., u: *Stari i novi Zagreb – historičke i kulturno-historičke crtice o Zagrebu*, ur. Emilij Laszowski, Zagreb, 1925., 248–249

LEROTIĆ PAVAO, *Skidanje s križa* i krilni oltar s *Raspećem na Golgoti* iz sakristije zagrebačke katedrale – izazov čuvanja slika na drvenom nosiocu u grijanom prostoru, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 449–466

LEVAKOVIĆ RAFAEL, Descriptio ecclesiae Zagrabiensis, (prir. Pavao Knezović), u: *Zbornik o Rafaelu Levakoviću*, ur. Pavao Knezović, Zagreb, 2010., 387–394

LISAC LJUBOMIR ANDREJ, Tačker, Sebastijan, u: *Slovenski biografski leksikon,* sv. 12, 1980.

MIKÓ ÁRPÁD, *All'antica* djela i njihovi stvaraoci u Budimu i Zagrebu za Matije Korvina i Jagelovića (1480–1526), u: *Hrvatska / Mađarska. Stoljetne književne i likovno-umjetničke veze*, ur. Jadranka Damjanov, Zagreb, 1995., 53–60

MIKÓ ÁRPÁD, Lukács Szegedi, the Bishop of Zagreb and the Arts. Paths of *all'antica* style in the Kingdom of Hungary in the early 16th century, u: *Bonum ut pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday*, ur. Livia Varga et al., Budapest, 2010., 443–456

MIRKOVIĆ MARIJA, 2. Raspeće na Golgoti, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije, 1094.–1994.*, katalog izložbe, (Zagreb, MGC – Muzej Mimara, Zagreb, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), ur. Tugomir Lukšić, Ivanka Reberski, Zagreb, 1994., 185

PELC MILAN, *Renesansa*, Zagreb, 2007.

PELC MILAN, Ius supremus patronatus regis and the Hungarian Holy Rulers in the Liturgical Books of Zagreb's Bishops around 1500, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 41 (2017.), 7–22

PELC MILAN, Dvije slike *Raspeća* iz renesansne baštine zagrebačke katedrale, u: *Tragovima sveca. Zbornik u čast dr. sc. Jurja Batelje*, ur. Mladen Parlov, Zagreb, 2022., 597–617

PETRIĆ HRVOJE, Studenti na zapadnim sveučilištima kao pokazatelj mobilnosti stanovništva zapadnog dijela srednjovjekovne Slavonije (Na primjeru koprivničke Podravine do kraja 16. stoljeća), *Podravina*, II/4 (2003.), 151–199

PISK SILVIJA, Toponim Gračenica u srednjem vijeku, *Zbornik Moslavine,* 13 (2012.), 29–40

Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba, ur. Ivan Krstitelj Tkalčić, Zagreb, 1905.

REPANIĆ-BRAUN MIRJANA, Prilog opusu slikara Hansa Georga Geigerfelda i njegove radionice, *Acta historiae artis Slovenica,* 4 (1999.), 59–74

SCHNEIDER ARTUR, Oltar sv. Gervazija i Protazija u staroj zagrebačkoj stolnoj crkvi, u: *Kulturno poviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka*, ur. Dragutin Kniewald, Zagreb, 1944., 625–634

ŠOUREK DANKO, Kapelica sv. Martina u Vlaškoj ulici i svečevi prikazi u Zagrebu tijekom 17. i 18. stoljeća, u: *Putovima europske nematerijalne baštine u 21. stoljeću: sv. Martin, simbol dijeljenja*, ur. Antonija Zaradija Kiš, Ines Sabotič, Zagreb, 2016., 311–331

ŠOUREK DANKO, Arpadian Royal Cult in the Zagreb Cathedral: From Gothic to Baroque, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 41 (2017.), 47–58

TARBUK NELA, Crkveno pokućstvo, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije, 1094. – 1994.*, ur. Tugomir Lukšić, Ivanka Reberski, Zagreb, 1994., 427–445
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada*, Zagreb, 1885.
TRPUTEC STRČIĆ TIJANA-ANNAR, Drvena oprema zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 385–402
VOKIĆ DENIS, BEROVIČ MARIN, Konzervatorsko-restauratorski zahvat i nove spoznaje o triptihu iz sakristije Zagrebačke katedrale, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 48 (2005.), 145–154
WALDMAN LOUIS A., Jagiellonian Epilogue: Three Tuscan Painters in the Buda of Louis II. With Notes on the Hungarian Community in Sixteen-Century Florence, u: *Italy and Hungary. Humanism and Art in the Early Renaissance*, ur. Péter Farbaky, Louis A. Waldman, Florence, 2011., 677–693
ZLINSZKY-STERNEGG MÁRIA, *Renaissance Inlay in Old Hungary*, Budapest, 1966.
ŽVORC MAJA, *Preci, potomci, prestiž. Naručiteljske elite i nadgrobni spomenici na području Zagrebačke biskupije od XV. do XVIII. stoljeća*, Zagreb, 2023.

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
IPU – Institut za povijest umjetnosti / Institute of Art History
MGZ – Muzej grada Zagreba / Zagreb City Museum

Summary

Daniel Premerl

REMNANTS OF RENAISSANCE FURNISHINGS IN ZAGREB CATHEDRAL

This article provides an overview of the current knowledge regarding the remnants of the Pannonian Renaissance in the present-day cathedral, accompanied by critical commentary and new observations.

Passion of Christ triptych: A triptych with the *Passion of Christ* (1499) is located in the sacristy chapel within a Neo-Gothic altarpiece designed for it during the restoration between 1880 and 1883. It consists of a central painting, *Crucifixion*, transferred from wood to canvas in 1913, and side panels on the inner wings of the altarpiece: *Carrying of the Cross* on the left and *Resurrection* on the right. The outer panels contain paintings by Hans Georg Geigerfeld (?–1682) – *Nativity* and *Circumcision of Christ* – which were added later. This restoration intervention follows the previous iconographic arrangement. A visitation record by Bishop Vrhovac (1792–1794) reveals that the outer wing panels originally featured a cycle of four paintings depicting the early life of Christ.

In the first half of the 17th century, Rafael Levaković wrote that the triptych was located on the altar of Ss Gervasius and Protasius in the Chapel of the Blessed Virgin Mary, beneath which lay the tombstone and epitaph of Mihael Vitez, canon and provost of the Zagreb Cathedral Chapter, who commissioned the triptych in 1499. Mihael Vitez was the son of Petar Vitez of Komarnica and earned a doctorate in canon law from Padua in 1487, linking the triptych's acquisition to his time there. He was a member of a prominent family whose members included notable figures of Hungarian humanism: Ivan Vitez of Sredna and Janus Pannonius. In the late 17th or early 18th century, the altar was still in its original location, and Pavao Ritter Vitezović wrote that the *Crucifixion* painting was created by Albrecht Dürer. By the late 18th century, the triptych was no longer an altarpiece (as the altar no longer existed) but was preserved as a historical artefact (according to Vrhovac's visitation). At the beginning of the 19th century, the triptych was moved to the Chapel of the Holy Cross. It remained there until the 1880 earthquake, when it was sent to Vienna for restoration and then placed on an altar in the sacristy, where it is still located.

Art history considers the triptych an imported work that blends German and Italian stylistic elements of the late 15th century. Željko Jiroušek attributed the central panel, *Crucifixion*, to a young Albrecht Dürer, dating it to 1495, the year Dürer spent in Venice. However, this attribution has not been accepted by Dürer experts. Nonetheless, we agree with Jiroušek that the triptych is the work of a Northern European master, created in Northern Italy. This serves as a guide for future research, potentially addressing the assimilation of Italian Renaissance influences visible in the facial depictions.

Four stalls: The cathedral currently houses four Renaissance stalls which can be divided into two groups based on their original function and typology. One group consists of two stalls with a voluminous crown moulding and a storage space behind the backrest – originally altar stalls placed with their backs against the cathedral pillars, facing the altar positioned by the next pillar. These include the stall from the altar of St Emeric (now located near the north entrance), and the stall from the altar of St Barbara (now located near the south entrance). These two stalls are similar, but were made in different workshops (but likely restored in the same workshop). They remained in their original location until the 1880 earthquake, when they were removed along with their altars to clear the space around the pillars. The second group

includes two stalls with less voluminous crown moulding and no storage space behind the backrest. These were likely part of the Renaissance choir stalls in the Chapel of St Ladislaus and are now located to the left and right of the Baroque altar of St Luke. These two stalls are very similar, indicating they were made and restored in the same workshops.

Before examining them, we should note that all four stalls were restored in unknown renovations before 1880, when new elements were added. They were likely also restored after the 1880 earthquake, but at that time the inlays were not refurbished; old photographs after the earthquake show the inlays in a deteriorated state. We know that they were restored during the 20th century, but the process was not recorded. Future conservation and archival research may provide more answers.

Two altar stalls: *Stall from the Altar of St Emeric (near the north entrance)*. This stall is the best-documented, thanks to two Latin inscriptions on its frieze. In our opinion, it also has the best-preserved Renaissance elements. The inscriptions reveal that Canon *Ladislaus de Gersenche* commissioned it in 1520 for the altar of St Emeric, crafted by *Petrus pictor et sculptor* and *Nicolaus carpentarius*. Nothing is known about these masters, but it is believed that they were Italians who, during the Jagiellonian dynasty, continued the tradition of Renaissance art that had been brought to this region by the Hungarian-Croatian king Matthias Corvinus. The most striking feature of this stall is its prominent crown moulding, composed of a doubled beam. The high backrest also retains original elements distinct from other stalls: inlaid borders around the panels and pilaster capitals. The panels once featured inlaid figures of St Stephen, St Emeric and St Ladislaus, but they were removed during the restoration after the 1880 earthquake. These three saints of the royal Arpadian line are typical of the iconography of the Zagreb church. The stall's kneeler front was added later, which we conclude on the basis of the style (the rhombus being filled with inlaid acanthus that seems to be from the last quarter of the 17th century) and the fact that it was clearly cut from a longer bench. It was likely repurposed from choir stalls made in 1674–1675 by carpenter Matthias Erlman (? –Zagreb, 1687). These choir stalls remained in use until 1801, when Bishop Vrhovac replaced them, likely reusing their fronts for the repair of Renaissance stalls.

Stall from the Altar of St Barbara (Stall of the Four Evangelists, south entrance). This stall emulates the stall of St Emeric (see the reliefs on the crown moulding) but exhibits less skilled carving. It was long believed it was made shortly after the stall of St Emeric, but our research suggests it was actually crafted in 1690 as a copy of the stall of St Emeric. This conclusion is based on the 1690 contract for the stall of St Barbara, which states that it was made by master carpenter Sebastijan Tačker (who made a lot of the furniture for the cathedral that has not been preserved). In addition to the contract, a further argument for dating it to 1690 is the Evangelist inlays, which we believe belong stylistically to that period. As for the Renaissance intarsia patterns (eight-pointed stars and zigzag motifs), we believe that the master carpenter borrowed them from Renaissance furniture. This use of Renaissance motifs in the last quarter of the 17th century is also visible on the sedilia of Bishop Mikulić of 1687 and the kneeler fronts (around 1675), which we believe were built into these two stalls in 1801.

Two stalls from the Chapel of St Ladislaus? (Stalls near the Altar of St Luke): These benches are believed to have been parts of choir stalls in the Chapel of St Ladislaus (now lost), made by Florentine *legnaiolo* Ioannes Nicza in 1507. Nicza is recorded in sources about the Zagreb and Eger cathedrals and had a workshop in Buda. However, these stalls underwent a significant restoration in the late 17th century (by Erlman or Tačker?), so Renaissance elements are primarily present on the entablature (excluding the frieze) and in the overall concept.

KEYWORDS: painting, woodcarving, inlay, Renaissance, 17th-century art, Italy, Hungary, Zagreb, altar stalls, *Petrus pictor et sculptor*, *Nicolaus carpentarius*, Matthias Erlman, Sebastijan Tačker, Ioannes Nicza

Krasanka Majer Jurišić
Matija Deak
Kristina Krulić

Boje u unutrašnjosti zagrebačke katedrale: doprinos poznavanju uređenja kroz stoljeća

SAŽETAK: Tekstom se donosi uvid u povijesna obojenja katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu. U cijelosti je uređena nakon potresa 1880. godine, a s obzirom na to da su i krajem 20. stoljeća dekoracije na zidovima i svodovima ponovljene, posljednjih je 140 godina zadržala gotovo jednak izgled. Dugovječnost tih motiva zaslužna je da nam se na prvi pogled čini kako je katedralna unutrašnjost takva bila oduvijek. No isprva je bila kamena, mjestimično ukrašena zidnim slikama i natpisima. Potom su zidovi i klesani elementi bili „zlatno" žuti, dok su svodna polja ožbukana i obijeljena. U 18. stoljeću bila je „jantarna", s izrazitim koloritom raskošne barokne opreme koja je upotpunjavala opći dojam. Uslijedilo je bojenje blijedim ružičastim naličem, vjerojatno još u vrijeme biskupa Vrhovca, potom svjetlozelenim poslije 1830. godine, a u radovima koje je potaknuo nadbiskup Haulik svjetlosivim. Konzervatorsko-restauratorska istraživanja Hrvatskog restauratorskog zavoda nakon potresa 2020. godine, ponudila su nove podatke, prikupljene iz očuvanih fragmenata. Njihovo je tumačenje upotpunilo saznanja o nekadašnjem izgledu i doživljaju katedralne unutrašnjosti.

KLJUČNE RIJEČI: Zagreb, katedrala, uređenja unutrašnjosti, boje, zidne slike, pigmenti, konzervatorsko-restauratorska istraživanja

Krasanka Majer Jurišić
Hrvatski restauratorski zavod
Služba za nepokretnu baštinu
https://orcid.org/0000-0003-3157-9230
kmajer@hrz.hr

Matija Deak
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za zidno slikarstvo i mozaik
mdeak@hrz.hr

Kristina Krulić
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za zidno slikarstvo i mozaik
kkrulic@hrz.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 11. 10. 2024.

UDK: 667.6:[27-523.41(497.5 Zagreb)
535.37:7.025.3/.4(497.5 Zagreb)"20"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.13

Kad zakoračimo u neku sakralnu građevinu, radi euharistijskog slavlja, osobnog vjerskog razloga ili iz puke znatiželje, često našu pozornost privuče njezin izgled. Čine ga ne samo liturgijski i umjetnički inventar, oprema i namještaj, već i boje kojima je taj prostor ispunjen.[1] Teško je pritom dokučiti kako je nekad mogao izgledati, posebice ako je recentno uređenje vizualno dominantno. No već je i sama promjena kolorita mogla dočaravati drugačije okružje i ponuditi drugačije doživljaje osobi koja je u taj prostor dolazila: strahopoštovanje, zadivljenost, čuđenje, poniznost, osjećaj ugode i prihvaćanja, ili pak njima suprotne.[2]

Motivi današnjega završnog oblikovanja zidova i svodova katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu, boje i dekoracije, potječu iz vremena velike obnove koju je potkraj 19. i početkom 20. stoljeća vodio *Dombaumeister* Herman Bollé, ondašnji glavni arhitekt Zagrebačke nadbiskupije, a potom i Prvostolnog kaptola.[3] Ponovljeni su većim dijelom u radovima osamdesetih godina 20. stoljeća, uz prezentaciju pojedinih starijih zidnih slika i natpisa. O ostalim se pak povijesnim bojenim slojevima (**sl. 1a-f**) doznalo tijekom recentnih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja.[4] Dio naliča nepovratno je uništen u povijesnim uređenjima,[5] pa su

1 O primjeni boja u arhitekturi razmatra se još od antike, primjerice u: VITRUVIUS, 1999, 137–154; WARD, 1913, 1–17; KOBLER, KOLLER, 1981, 274–428; VIRDIS, 2023, 23–33.

2 Boje su povezane s različitim značenjima i potiču različite reakcije kod promatrača, ovisno o subjektivnom doživljaju, iskustvu, znanju i kulturi, GUERIN, PARK, YANG, 1995, 35.

3 Iscrpno o Hermanu Bolléu u: DAMJANOVIĆ, 2013 te MARUŠEVSKI, 2000, 52–61; DAMJANOVIĆ, 2010, 131–148; DAMJANOVIĆ, 2013a, 385–408, uz navedenu literaturu.

4 Istraživanja su provedena nakon potresa 2020. godine, kao dio redovite djelatnosti HRZ-a i prema ugovoru sa Zagrebačkom nadbiskupijom, HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I–IV.

5 To je primjerice i zapisano 1880-ih godina: Restaurirung der

1. Naliči na zidovima i svodovima u katedrali: a) žuti oker (RAL DESIGN 070 70 40), b) narančasti – jantarni (RAL DESIGN 060 70 30), c) blijedi svjetloružičasti (RAL DESIGN 070 70 20), d) svjetlozeleni (RAL DESIGN 110 90 10), e) svjetlosivi (RAL DESIGN 060 70 05), f) detalj dekorativnog oslika: svijetli oker s kvadrima (RAL DESIGN 070 70 30), (arhiva HRZ-a, pripremili: K. Krulić i M. Deak, 2024.)
Paint layers on walls and vaults in the cathedral: a) yellow ochre (RAL DESIGN 070 70 40), b) orange–amber (RAL DESIGN 060 70 30), c) pale light red (RAL DESIGN 070 70 20), d) light green (RAL DESIGN 110 90 10), e) light grey (RAL DESIGN 060 70 05), f) detail of decorative painting: light ocher with squares (RAL DESIGN 070 70 30) (HRZ Archive, K. Krulić and M. Deak, 2024)

pronađeni ostaci još vrjedniji. Uz njihovo su tumačenje ovom prilikom navedeni i građevni zahvati i brojne narudžbe inventara koji su također mijenjali doživljaj prostora unošenjem novih materijala i njihovog kolorita.

Srednjovjekovne zidne slike i natpisi

U vrijeme gradnje zagrebačke katedrale, kao i sve do kraja 13. stoljeća, kad je bila oštećena pa popravljana, dograđivana i dijelom mijenjana, okolnosti nisu bile naklonjene velikim izdacima za unutarnje uređenje.[6] Radovi su bili dugotrajni i zahtjevni s obzirom na impozantnu veličinu, a i troškovi nabave materijala zasigurno su bili vrlo visoki. I povijesne prilike bile su nesigurne i stoga je pozamašan dio financijskih sredstava Zagrebačkog kaptola ponajprije bio usmjeren uspostavljanju zaštite i stabilnosti.[7]

No i zidovi i svodovi su morali na neki način već i u tom srednjovjekovnom razdoblju biti dodatno naglašeni s obzirom na značenje i monumentalnost katedrale kao sjedišta velike biskupije.[8] Iako nemamo uvid u potpuni izgled, niti množinu uresa, ipak su nam do danas ostali sačuvani pojedini tragovi.[9] Većina njih je datirana u vrijeme biskupa Timoteja kad se dovršava i gradnja svetišnog prostora današnje katedrale, ili neposredno nakon toga.[10] Pripada im zidna slika *Kušnja gorkom vodom* na južnom zidu zaključka južne lađe, pripisana lombardijskom majstoru koji je stvarao u duhu francuske tradicije.[11] Naslikana je na sloju žbuke koja prestaje s rubom naslikanog okvira, a dio je narativnog ciklusa *Posjet Marije Elizabeti* iz apokrifnog evanđelja. Predstavlja petu, posljednju scenu; mogle su

Domkirche, *Agramer Zeitung*, 97, 26. 4. 1884.; 160, 12. 7. 1884.

6 Vidjeti tekst Nevena Budaka u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, 21–26. Usporediti i: KLAIĆ, 1982, 304–310; DOBRONIĆ, 1991, 3–28.

7 KRČELIĆ, 1994, 88–175.

8 AUTENRIETH, 1991, 380–397.

9 Može se pretpostaviti da je pozornost poklanjana i izboru boje zidova; u srednjovjekovnom razdoblju vrlo često je to neki od tonova prirodnih materijala upotrijebljenih pri gradnji, uz ponekad bogatu polikromiju, FACHECHI, 2017, 18–33.

10 STOŠIĆ, 1994, 101–130; VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, 2000, 50–51.

11 DEANOVIĆ, 1988, 51–55; RATKOVČIĆ, 2014, 238–239; KRULIĆ, ŠURINA, 2025.

2. Srednjovjekovni natpis u zaključku južne lađe (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Medieval inscription at the end of the southern nave (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2023)

biti naslikane (ili planirane) i ostale četiri, no sondiranjem površina zidova s obiju strana sačuvanog prizora nisu utvrđene.[12] U samom zaključku južne lađe su i dijelovi dvaju natpisa, vjerojatno sastavljenih za priliku dovršenja i posvećenja oltara Blažene Djevice Marije 1284. godine.[13] Na istočnom zidu je crveni, ispisan izravno na kamenu i još prilično očuvan (**sl. 2**), dok je na sjeveroistočnom bio crni koji se danas jedva nazire.[14] Valja im pridodati i nažalost izgubljenu zidnu sliku s prikazom *Rodoslovnog stabla Kristova*[15] koja se nekad nalazila na sjevernom zidu, iznad tadašnjeg ulaza u sakristiju katedrale.

Zidne slike na zidovima i svodovima sakristije s prikazima apostola, proroka i starozavjetnih patrijarha, datirane su također u treću četvrtinu 13. stoljeća.[16] Istovremeno su oslikana i kamena rebra svodova, a dio ikonografske cjeline činio je i prikaz *Posljednjeg suda,* uništen 1882. godine u rušenju pregradnog zida između stare i nove sakristije.[17] Stilski se razlikuju od onih u katedrali te su pripisane latinskom krugu koji odlikuje povrat realizmu antike i starog kršćanstva.[18] I primijenjena paleta boja je drugačija. Tamnomodra je korištena za pozadine na kojima se, danas teže vidljivi, ističu višebojni likovi svetaca i njihovi atributi (**sl. 3**). Crvenom su bojom izvedeni obrubi oslikanih polja, a dekorativni elementi na kamenim rebrima slikani su zemljanim tonovima na tamnomodroj podlozi i također obrubljeni crvenom linijom. Sudeći prema rijetkim sačuvanim fragmentima oslikane žbuke, moguće je da su i zidovi sakristije bili obojeni sličnim tonovima.[19] U zaključku južnog broda katedrale je pak umjerenost izbora tonova boja postignuta svjetlijom podlogom zidne slike na kojoj se ističe prikaz Bogorodice (**sl. 4**), ogrnute ljubičastim plaštem, uz toplu svjetloružičastu te svjetlozelenu kojom je slikan dio arhitekture.[20] Na ostalim zidovima lađa i svetišta nisu utvrđeni tragovi bojenja, pa je unutrašnjost u to vrijeme vjerojatno bila samo segmentno ukrašena zidnim slikama usklađenima s prirodnom bojom toplih svjetlosmeđih i svjetlosivih kamenih klesanaca.

Za biskupa Timoteja tako možemo ustvrditi da je ne samo dovršio građevne zahvate na srednjovjekovnoj katedrali nego ju je i opremio zidnim slikama i natpisima te raznim ukrasima i vrijednim liturgijskim posuđem, kao i oltarima i relikvijama,[21] unijevši dodatne vizualne akcente u impresivan arhitektonski prostor. O drugim uređenjima kroz srednjovjekovno razdoblje nemamo preciznijih podataka. Pretpostavka je jedino da je, možda u vrijeme biskupa Augustina Kažotića, ili nešto kasnije u 14. stoljeću, istočni dio katedrale barem mjestimično bio iznova oslikan. Tom sloju pripada djelić oslika s crvenom, narančastom i ružičastom marmorizacijom te sivom, crvenom i bijelom geometrijskom bordurom (**sl. 5**), sačuvan u zaključku južne lađe.[22]

12 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 430, 439, 440. Lijevo od prizora *Kušnja gorkom vodom,* ispod više slojeva naliča utvrđen je sloj izvorne žbuke s vrlo malim fragmentima oslika koje nije bilo moguće iščitati ni povezati u cjelinu.

13 Natpise donosi TKALČIĆ, 1885, 69. Od crvenog je natpisa i danas još uvijek čitljivo: +ALTARE S. (Sancte) MAR(IE), a u drugom redu ...(VERGI)NIS, dok su ostali dijelovi sasvim nestali ili su nečitki jer je natpis bio više puta preličen. Crni natpis više uopće nije moguće iščitati; glasio je HONORI TVO CONSECRATA MARIA DICATVM, SIT ALTARE CVM CLERO CVM GREGE GRATVM.

14 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 435 i sv. III, 1008–1010.

15 TKALČIĆ, 1885, 65; DEANOVIĆ, 1988, 51.

16 WYROUBAL, 1954, 176; DEANOVIĆ, 1988, 47–51; RATKOVČIĆ, 2014, 240–242; KRULIĆ, ŠURINA, 2025.

17 Scena je poznata prema sačuvanoj skici (Arhiva katedralne riznice, RZK N 154). Vidjeti i: Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 270, 23. 11. 1882.; TKALČIĆ, 1885, 112; PLUKAVEC, 2019, 60–63.

18 WYROUBAL, 1954, 176; DEANOVIĆ, 1988, 47–51.

19 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 196, 198–200, 206. Na još starijim strukturama koje su otkrivene tijekom recentnih istraživanja, dokumentirani su samo jednobojni svijetli vapneni naliči, sonde 223, 257.

20 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 440 i sv. III, 993–1007.

21 DOBRONIĆ, 1995, Timotej, 65–80; JELENČIĆ, MAJER JURIŠIĆ, 2025; MARUŠIĆ, 2025. Godine 1275. posvetio je oltar sv. Petra i Pavla u sakristiji i oltar sv. Ladislava u sjevernoj lađi, a 1284. oltar Blažene Djevice Marije u južnoj lađi.

22 Detalj oslika nalazi se između ulaza u tornjić i nadgrobne ploče Tome Erdödija, pri čijoj je ugradnji oštećen. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 1009. Srodan motiv uočen je i u kapeli sv. Stjepana. DEANOVIĆ, 1988, 37–38; DEANOVIĆ, 1995, 78–79.

3. Detalj srednjovjekovne zidne slike u sakristiji (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Detail of a medieval wall painting in the sacristy (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2023)

4. Detalj srednjovjekovne zidne slike *Kušnja gorkom vodom* u zaključku južne lađe (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Detail of the medieval wall painting *Ordeal of the bitter water* at the end of the south nave (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2023)

5. Detalj zidne slike s marmorizacijom na sjevernom zidu zaključka južne lađe (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Detail of a wall painting with marbling on the north wall of the end of the south nave (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2023)

Obojenja zidova i svodova od 14. do 17. stoljeća: žuto i bijelo

Od sredine 14. stoljeća,[23] a posebice tijekom 15. i u prvoj polovici 16. stoljeća, poduzeti su veliki zahvati na katedrali. U dva razdoblja biskupovanja, te znatnim povećanjem prihoda,[24] biskup Eberhard je na katedralno gradilište doveo klesare i graditelje iz Praga,[25] a radove je nastavio Ivan Alben.[26] Za biskupa Osvalda Thuza i Luke Baratina konačno je određena današnja visina lađa i katedrala je u cijelosti nadsvođena.[27] Podignut je novi glavni raskošni oltar ukrašen rezbarijama i figurama između kojih su se nalazile slike, izrađeno je novo svetohranište, postavljeno je još nekoliko oltara (pa ih je ukupno u vrijeme Thuza bilo petnaest, dok je Baratin dodao još nekoliko malih retabala s triptisima), napravljene su korske klupe od hrastovine s pozlaćenim ornamentima i nova biskupska stolica. Drveni kipovi šestorice svetaca postavljeni su na konzolama na stupove lađe, ispod pozlaćenih i obojenih baldahina. Isklesane su brojne nadgrobne ploče, ostakljeni su prozori i, gotovo u sredini katedrale, postavljena je velebna pregrada s prolazima prema svetištu i kapelama u zaključcima bočnih lađa, a na njezinoj su sjevernoj strani smještene orgulje.[28] Tom je visokom galerijom ujedno markirana ne samo vizualna nego i čvrsta fizička distinkcija prostora svetišta i lađa. Cijela je katedrala tada uređena u kasnogotičkim stilskim oblicima, a i sam papa Julije II. je 1510. godine pohvalio biskupa Baratina da je vrlo lijepo dovršena i ukrašena.[29]

Iako u do sada poznatim dokumentima nema spomena o bojama iz toga vremena (eventualno kad se ističe pozlata), nije izgledno ni da su zidovi i tek izgrađeni svodovi katedrale bili neličeni.[30] Štoviše, s obzirom na utvrđene nepravilnosti u opečnoj građi svodova te prema različitoj debljini sljubnica,[31] oni su morali biti i ožbukani.

23 Prema arhiđakonu Ivanu, poznato je da je u vrijeme biskupa Ladislava iz Kabola gradnja katedrale jako uznapredovala, i to zalaganjem samoga biskupa, DOBRONIĆ, 1991, 29; DOBRONIĆ, 1995, Ladislav iz Kabola, 103–113.

24 LUKINOVIĆ, 1995, Eberhard, 166, 170.

25 DEANOVIĆ, 1988, 57. Usporediti i: SZABO, 1929, 72–73; A. HORVAT, 1959, 245–264; A. HORVAT, 1960, 13–32; A. HORVAT, 1979, 39–58.

26 LUKINOVIĆ, 1995, Ivan Alben, 184.

27 U njihovo vrijeme je pregrađeno svetište, radilo se na zvoniku, srušen je dotrajali i izgrađen je novi zvjezdasti svod nad svetišnim prostorom, KUKULJEVIĆ, 1856, 4–5. Usporediti i: Z. HORVAT, 1980, 67–98.

28 KARAMAN, 1963, 35; DEANOVIĆ, 1988, 66–70; DOBRONIĆ, 1994, 59.

29 DOBRONIĆ, 1991, 34.

30 MICHLER, 1977, 29–68; KURMANN, 2011, 31–46.

31 Svodovi iz toga vremena utvrđeni su u zapadnom dijelu katedrale. Građeni su od stare opeke neujednačenog izgleda i približno istih formata. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), sv. I, 226, 234–238. Za dataciju vidjeti i: JELENČIĆ, MAJER JURIŠIĆ, 2025 te HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, lab. izvj. IRB 017-2510/1/2023 i 017-2535/1/2023.

Na njima su recentnim istraživanjima pronađene vrlo male površine vapnene svjetložute žbuke, nanesene izravno na stare svodove, s najstarijim bijelim naličem.[32] Istovremeno je na kamenoj građi zidova i na klesanim profiliranim svodnim rebrima upotrijebljen nalič toniran žutim okerom koji asocira na zlato.[33] Njegovi su tragovi utvrđeni (**sl. 1a**), iako doista fragmentarno, na gotovo svim kasnogotičkim arhitektonskim plohama katedrale, od poda do svodova, osim, razumljivo, na arhitektonskim elementima koji su naknadno ubačeni, a to se ponajprije odnosi na dogradnje i pregradnje u doba biskupa Alagovića i u vrijeme Bolléove obnove.[34] Na nekim mjestima uočena su po dva, ili nekoliko slojeva, istih ili vrlo sličnih tonova,[35] što upućuje na to da je katedrala bila više puta isto bojena ili su naliči popravljani. Svakako je takvo obojenje trajalo dugo.

Razdoblje od početka 16. do sredine 18. stoljeća obilježili su i brojni nemili događaji,[36] od kojih su neki znatno oštetili i unutrašnjost katedrale. Stoga je teško prosuditi koji su pronađeni tragovi žutog okera na zidovima i bijelog obojenja svodova mlađi, a koji su izvedeni nakon velikih požara u prvoj polovici 17. stoljeća.

Dana 27. svibnja 1624., u vrijeme biskupa Petra Domitrovića, grom je zapalio krov katedrale koji se potom urušio.[37] Stradao je i svod u svetištu, kao i glavni oltar koji je naručio biskup Osvald Thuz, rastopila su se zvona i oštećen je drveni inventar, zajedno s orguljama.[38] Obnova je dovršena u vrijeme Franje Ergelskog koji je uz mnogu novu raskošnu opremu 1632. godine naručio i novi glavni krilni oltar majstora Hansa Ludwiga Ackermanna iz Graza,[39] a već dvije godine kasnije katedrala je imala čak 28 oltara.[40] Potom je biskup pokrenuo i dovršenje zvonika, za što je angažiran kranjski majstor Ivan Alberthal.[41] Radove na daljnjem uređenju nastavili su biskup Benedikt Vinković,[42] naručitelj novoga glavnog portala, i biskup Martin Bogdan.[43] On je Alberthala iznova angažirao nakon još jednog velikog požara u kojem je stradala katedrala i dio njezina inventara potkraj ožujka 1645. godine. Potrebni radovi ugovoreni su 12. travnja te uz to i popravak i bojenje oštećenih zidova i popucanog svoda. Nažalost, tijekom radova su nastale dodatne velike štete pa je s Alberthalom ugovor sklopljen i 23. siječnja 1647. godine, uz posebnu napomenu da se u obnovi ponove izvorni oblici.[44] Spomenuta odluka o novom ličenju cijele katedrale vjerojatno je donesena zbog prljavštine i čađe, kao i različitih popravaka koji su uslijedili, što je bilo najlakše povezati u cjelinu novim završnim slojem. Alberthal je radove, koji su uključivali i ličenje, završio 1649. godine.[45] Nakon toga je sve do kraja 17. stoljeća nastavljena obnova unutrašnjosti, a posebno važnu ulogu u narudžbama baroknih oltara imao je kanonik Ivan Znika.[46] Za razliku od prethodnog, drvenog pozlaćenog i polikromiranog inventara, pa i novih baroknih drvenih oltara koje je radio Ivan Komersteiner sa suradnicima,[47] od ugovora sa slovenskim majstorom Michaelom Cussom za izradu propovjedaonice,[48] u katedrali se kao materijal

32 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 356 i sv. IV, lab. izvj. 27/2023, uzorak 27797.

33 Dokumentacija HRZ-a, lab. izvj. 202/2024, uzorak 29240, 29241 i 29243 (željezni oksid i kalcijev karbonat). Analizom veziva u ispitanim uzorcima stratigrafskih slojeva jednobojnih naliča, uz kalcij karbonat je utvrđeno vezivo na bazi proteina – kazein ili ovalbumin (jaje), ovisno o uzorku. Vidi dokumentaciju HRZ-a lab. izvj. 28/2025. Žuti oker nalič dokumentiran je i na sloju žbuke s pete svoda pjevališta, datirane u 14. stoljeće, HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, lab. izvj. IRB 017-2535/1/2023, uzorak Z-8431, kal. period 1324. – 1354., 55%; 1393. – 1401., 12,7% što okvirno odgovara vremenu biskupa Ladislava iz Kabola.

34 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), sv. II, sonde 9–11, 15, 51, 52, 58, 62, 63, 66, 71, 85, 116, 127–129, 132, 134, 142–146, 149–152, 156, 340, 344, 345, 363, 365–370, 379, 381, 388, 395, 396, 399, 400, 413, 415, 433, 435, 437, 439, 449. Žuti oker nalič dokumentiran je i na sloju žbuke s pete svoda pjevališta, datirane u 14. stoljeće, HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, lab. izvj. IRB 017-2535/1/2023, uzorak Z-8431, kal. period 1324. – 1354., 55%; 1393. – 1401., 12,7% što okvirno odgovara vremenu biskupa Ladislava iz Kabola.

35 Primjerice, dva su sloja žutog okera dokumentirana na unutarnjoj strani zapadnog, pročelnog zida, u razini pjevališta, gdje je donji nanesen na žbuku kojom je zaravnata površina grublje klesanih kamenih klesanaca, HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 369 i dokumentacija HRZ-a, lab. izvj. 202/2024, uzorak 29240 – žuti oker (dva sloja) ili uzorak 29247 – bijeli nalič (tri sloja).

36 Tijekom građanskih borbi 1529. godine oštećeni su toranj, dijelovi glavnog pročelja, gotički portal i krov, LUKINOVIĆ, 1995, Šimun Erdödy, 235. Potom je biskup Matija Bruman za potrebe obrane bio prisiljen prodavati predmete iz riznice, LUKINOVIĆ, 1995, Matija Bruman, 251. Tek je Gašpar Stanković počeo s popravcima, SEKULIĆ, 1995, Gašpar Stankovački, 278.

37 KORADE, 1995, Petar Domitrović, 299.

38 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1865, 7; DEANOVIĆ, 1988, 77; DOBRONIĆ, 1991, 36. Šteta na katedrali iznosila je 30.000 forinti. Biskup Domitrović je odmah počeo s radovima, usmjerivši se na popravak krova i nabavu nužnog. DEANOVIĆ, 1988, 85.

39 BARIČEVIĆ, 1967/8, 99–115.

40 R. HORVAT, 1941, 8; DOBRONIĆ, 1991, 36–30; KORADE, 1995, Franjo Ergelski, 311.

41 CVITANOVIĆ, 1984, 63–71; BOTICA, 2001, 199–208; HORVAT-LEVAJ, 2025.

42 DEANOVIĆ, 1988, 74–75; DOBRONIĆ, 1991, 40–41; KORADE, 1995, Benedikt Vinković, 323.

43 DEANOVIĆ, 1988, 75, 85; KORADE, 1995, Martin Bogdan, 383.

44 R. HORVAT, 1941, 10–11; DOBRONIĆ, 1991, 43–45; BOTICA, 2004, 114–125. Djelomičan prijepis ugovora iz 1647. donosi TKALČIĆ, 1885, 36–37.

45 R. HORVAT, 1941, 11. Na svodovima zapadnog dijela katedrale utvrđene su žbuke s početka 17. stoljeća. Vidjeti: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, lab. izvj. IRB 017-2510/1/2023, uzorak Z-8370.

46 ŠOUREK, 2005, 327–410.

47 Za nove oltare sv. Marije, sv. Ladislava, sv. Mirka (Emerika) i Svih svetih bili su angažirani Ivan Komersteiner, Bernard Bobić, Ivan Eisenhart i Matthias Erlman. Posljednji je radio i na korskim klupama u vrijeme biskupa Borkovića. O majstorima u: R. HORVAT, 1941, 13–14; A. HORVAT, 1963.–1966, 131–141; DEANOVIĆ, 1988, 78–79; TARBUK, 2016.

48 R. HORVAT, 1941, 12; IVANDIJA, 1965, 313–341; MARKOVIĆ, 2006, 99–105.

novog inventara redovito upotrebljava mramor[49] u različitim nijansama palete svojih prirodnih boja, svjetložute, smeđe, crvene i zelene te u izrazitom kontrastu bijele i crne. O izgledu i smještaju brojnog inventara koji je ispunio cijeli prostor katedrale doznajemo iz spisa Tome Kovačevića „De aris in ecclesia cathedrali Zagrabiensi in anno 1720 existentibus".[50]

U 17. stoljeću nastale su i u prostoru sakristije velike promjene. Biskup Martin Borković srušio je istočni zid, a novi oltar sv. Petra i Pavla smjestio u prigrađenu pravokutnu kapelu.[51] Pretpostavlja se da je pritom uništen i oslik na tom starom začelnom zidu koji je činio cjelinu s ostalim prikazima srednjovjekovnog ciklusa sakristije, a mogao je prikazivati predaju svitka Novog zavjeta sv. Petru.[52] Nije poznato jesu li prije te intervencije zidne slike bile vidljive, no između srednjovjekovnog sloja i svjetlosive žbuke s kraja 19. stoljeća na više su mjesta u istočnoj i zapadnoj prostoriji stare sakristije utvrđeni jednobojni naliči, svijetli okeri i nekoliko nijansi svjetlije i tamnije sive.[53]

„Jantarna" katedrala

Iz dvaju dokumenata, zapisnika kanonske vizitacije iz 1792. i istovremenog tlocrta geometra Zagrebačke županije Franje Klobučarića (**sl. 6**), prvi put precizno možemo govoriti o cjelokupnoj organizaciji unutarnjeg prostora katedrale.[54] Pritom se u umnažanju broja oltara prepoznaju promjene provedene u duhu crkvene obnove poslije Tridentskog sabora.[55] Takvom izgledu prethodilo je doba biskupa Jurja Branjuga, izrazito plodonosno kad je riječ o novom inventaru.[56] Angažmanima venecijanskoga majstora Francesca Robbe i riječkog kipara Antonija Michelazzija i njihovih radionica, katedrala je opremljena s još nekoliko novih oltara izvrsne umjetničke izvedbe,[57] a nabava umjetničkih i vrijednih predmeta nastavljena je i u vrijeme biskupa Franje Klobusiczkog te biskupa Franje Thauszija.[58]

Biskup Maksimilijan Vrhovac je pet godina nakon svojega ustoličenja dao sastaviti iscrpan zapisnik spomenute vizitacije, prema kojemu se nama stvara jasna slika tadašnje katedrale.[59] Kanonski pohod počeo je 15. veljače 1792. godine. Na početku je opisana priprema i tijek svečanosti, potom najprije mramorno svetohranište (u formi baldahina) s grbom Ivana Znike i prikazom Ivana Krstitelja od bijelog mramora i zatim Presveto i sveta ulja (nije bilo krstionice, no krsna se voda dva puta godišnje blagoslivljala u srebrnoj posudi). Od drugog do petog dana opisana je, nakon pregleda relikvija, cijela katedrala s pripadajućom opremom, šesti dan krov i zvonik, a sedmi sakristija. U zapisniku je zabilježeno da je katedrala pravilno orijentirana i smještena pokraj biskupskog dvora te se navode njezine dimenzije. Trobrodna je, građena od travertina, a pročelja su joj bez žbuke i boje. Za unutrašnjost vizitator bilježi da je bez žbuke, obojena jantarnom bojom (**sl. 1b**), što stratigrafski odgovara utvrđenom narančastom oker naliču.[60] Jedino su svodovi bili ožbukani i obijeljeni, dok su kamena rebra, kao i zidovi, bila jantarno žuta. Pod je bio zaključen pločama crnog i bijelog mramora, osim u unutarnjem dijelu svetišta, gdje je bio prošaran raznim bojama: bijelom, crnom, žutom i crvenom. Uz crvene i žute skupocjene svilene tkanine ovješene u svetištu i zaključku južnog broda gdje je pred oltarom sv. Marije bio tepih arapske izrade, na zidovima katedrale bili su vidljivi i brojni natpisi i epitafi, klesane kamene ploče, nadgrobni spomenici, slike, grbovi, štitovi i zastave. Ne spominju se pak srednjovjekovne zidne slike pa se može pretpostaviti da su bile prekrivene naličima. Osim u sondama otvaranim u recentnim istraživanjima, jantarna boja katedrale s kraja 18. stoljeća sačuvana je i na dva prije pronađena kamena balustra.[61] Najvjerojatnije su pripadali visokoj

49 Godine 1703., sredstvima zagrebačkih kanonika Tome Augustića i Ivana Znike, podignuti su mramorni oltari sv. Luke i Posljednje večere, KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 21–22; DEANOVIĆ, 1988, 80; CVETNIĆ, 2023, 16–20.

50 DOBRONIĆ, 1991, 47. Tekst je priređen kao dodatak prijepisu povijesti katedrale Rafaela Levakovića, a prethodili su mu nešto šturiji raniji inventari: HR-NAZG-35, KV, protokol br. 208. Inventar pokretne imovine i opreme iz 1687. (revidiran i potvrđen 1694.) te onaj iz 1707. godine. Za starije inventare: TKALČIĆ, 1881, 119–149; KNIEWALD, 1951, 49–81.

51 R. HORVAT, 1941, 12; DEANOVIĆ, 1988, 46–47.

52 DEANOVIĆ, 1988, 46–47. Tragovi srednjovjekovnog sloja na očuvanim bočnim dijelovima toga zida utvrđeni su istraživanjima, HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 195–199.

53 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, primjerice sonde 202, 226, 228, 239, 245. Na kamenom okviru starijeg ulaza u sakristiju (utvrđenog sondiranjem) dokumentirano je i više naliča, sonde 205 i 206.

54 Zapisnik vizitacije vidjeti u: HR-NAZG-35, KV, protokol br. 203, 1–102; a nacrt: RZK, nacrt N 1/1.

55 CVETNIĆ, 2007, 159–161, 165–177.

56 DEANOVIĆ, 1988, 85; SEKULIĆ, 1995, Juraj Branjug, 394–396. Branjug je u Zagrebu organizirao radionicu koja je izrađivala oltare i razne umjetničke predmete, no prema dosadašnjim saznanjima, ona ipak nije bila angažirana na narudžbama za zagrebačku katedralu.

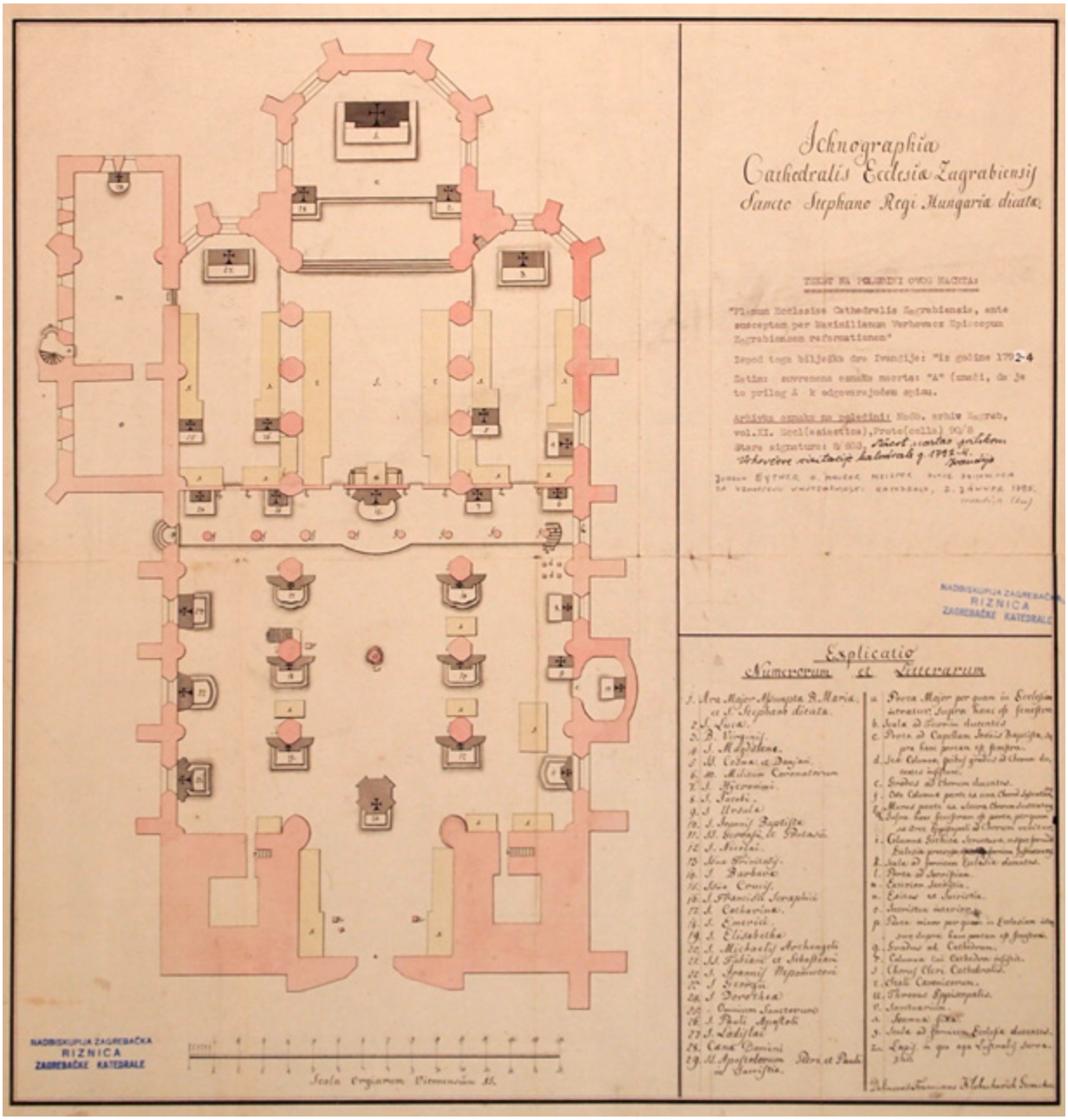
57 Usporedi: KLEMENČIĆ, 2013, 168, 271, 272, 280; ZAJEC, 2011, 178–180; ŠOUREK, 2007, 153–166.

58 KORADE, 1995, Franjo Klobusiczky, 399–402; Franjo Thauszy, 410–411. Biskup Thauszy je 15. studenoga 1766. osnovao i zakladu za uređenje i popravak katedrale u slučaju požara ili drugih nesreća.

59 HR-NAZG-35, KV, protokol br. 203. Vidjeti i: DOBRICA, 2025.

60 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 7, 9–12, 15, 21, 29, 51–53, 58, 62–64, 66, 67, 71, 85, 89, 110, 127, 128, 129, 132, 134, 141–146, 148, 150–153, 155–157, 337, 341, 344, 345, 362, 363, 365–370, 374, 379, 381, 384, 388, 395, 396, 399, 402, 404, 413, 415, 422, 425, 429, 430, 433–437, 439, 442–450. Također i: sv. IV, lab. izvj. 52/2023, uzorak 27857 (željezni oksid i kalcij karbonat).

61 Pri provlačenju cijevi za centralno grijanje 1981. godine pronađena su dva balustra koja su imala tragove *colore fulvo*, tj. navedenoga narančastog oker naliča, IVANDIJA, 1981, 7. Narančasti, odnosno jarki, topložuto zlaćani tonovi smatrani su simbolom otmjenosti i bogatstva, a ponovno se primjenjuju i u uređenju unutrašnjosti sakralnih građevina i kasnije, potkraj 19. stoljeća, MARUŠEVSKI,

6. Tlocrt katedrale sa smještajem i nazivima oltara, izradio geometar F. Klobučarić, 1792. (RZK N 1/1)
Floor plan of the cathedral with locations and names of altars, made by surveyor F. Klobučarić, 1792 (RZK N 1/1)

pregradi koja je bila čvrsta, i fizička i vizualna, cezura između istočnog, svetišnog, i zapadnog dijela lađa. Uz to je cijeli prostor bio izuzetno gusto popunjen brojnim raskošnim, polikromiranim i pozlaćenim oltarima, rasvijetljen danju visokim i izduženim, šiljasto zaključenim prozorima s četvrtastim staklima i željeznim rešetkama, te brojnim svijećnjacima. Na stupovima lađe bile su postavljene visoke skulpture nadvišene baldahinima i jarko obojene. Detaljni opisi glavnog oltara posvećenog sv. Stjepanu kralju i Uznesenju Blažene Djevice Marije, bočnih kapela s oltarima Blažene Djevice Marije i sv. Ladislava te ostalih tadašnjih oltara u bočnim lađama – njihov izgled, smještaj, materijali, dimenzije, oprema, natpisi, podaci o titularu i utemeljitelju te beneficiji, kao i opisi biskupova prijestolja, prezbiterija i pjevališta, propovjedaonice, ispovjedaonica, kripte i odra, raspela, crkvenih klupa, ormara, škropionica, čak i kutija za milostinju, poznati su nam iz spomenutog zapisnika Vrhovčeve vizitacije.[62] Navodi se i liturgijsko ruho i posuđe, crkvene

2009, 127–128.

62 Oltar sv. Luke, Večeri Gospodnje, sv. Kuzme i Damjana, sv. Magdalene, drveni i mramorni oltar sv. Gervazija i Protazija, sv. Pavla,

7. Ulomak stare opeke sa svoda katedrale, sa žbukom i više jednobojnih naliča prije obnove krajem 19. stoljeća (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Fragment of an old brick from the cathedral vault with plaster and few paint layers before the renovation at the end of the 19th century (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2023)

knjige, razne vrijednosti, nakit te dodatna oprema kojom se svećenstvo služi. Prema Klobučarevićevu nacrtu mogu se predočiti i ostale zanimljivosti, veličine arhitektonskih dijelova, zidova, stupova, pregrade, potom smještaj ulaza i tlocrtna organizacija prizemlja zvonika, položaji stuba i klupa, a u sakristiji stara vrata iz katedrale, točan raspored nekadašnjih prozora, položaj pregradnog zida i ulaza iz vanjske u unutarnju, kao i format dograđene kapele s istočne strane, čime je sačuvan doista vrlo jasan prikaz tadašnjega izgleda katedrale.

Izrazitost boje zidova, na nekoliko mjesta istaknuta u zapisniku vizitacije, morala je biti vrlo dojmljiva, to više što je opisana kao *jantarna,* boja koja se povezuje s mističnošću. Uz to su brojnost visokih prozora i njihov smještaj duž svih zidova osiguravali raznovrsno osvjetljenje prostora i promjene u naglašenosti pojedinih elemenata tijekom dana pa je arhitektura katedrale, iako za to doba stilskim oblikovanjem izrazito tradicionalna, odnosno „gotička", ocijenjena kao veličanstvena – *magnifica*.

No, kada je točno katedrala obojena u jantarnu boju ne znamo. Početkom 18. stoljeća u opisu Pavla Rittera Vitezovića spominju se crveno obojeni zidovi i stupovi te bijeli svodovi.[63] Takav je izrazito crveni, zagasiti nalič za sada utvrđen jedino na stupu ispod mramorne propovjedaonice,[64] čime su vizualno povezani njezini dijelovi klesani u crvenom, crnom i bijelom mramoru i dodatno je naglašen kontrast izabranog kolorita. Za jantarni, narančasti oker nalič može se pak jedino ustvrditi da je katedrala tako bila obojena već 1765. godine (ali možda i ranije). Tada je pomoćni biskup Stjepan Putz u sjeverni zid (između dvaju prozora riznice) ugradio kamenu ploču od raznobojnoga mramora u čast kanonika Nikole Gotala, pri čemu je sljubnica zatvorena svijetlom, gotovo bijelom vapnenom žbukom ličenom jantarno kako bi se uskladila sa zatečenim obojenjem.[65]

Svjetloružičasti nalič na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće

Mnogi veliki pothvati iz doba biskupa Maksimilijana Vrhovca, u duhu jačanja Katoličke Crkve i pod utjecajem prosvjetiteljstva i jozefinskih reformi, nastali su na liturgijskom i na političkom, društvenom, gospodarskom i kulturnom, ali i na graditeljskom polju.[66] No o onome što je zamislio (ili ostvario) u zagrebačkoj katedrali, nije puno pisano. Možda je tako zato što je u vrijeme njegova četrdesetogodišnjega biskupovanja zanimanje bilo usmjereno ponajprije na racionalna i funkcionalna ostvarenja u svrhu svestranog razvoja. Ipak, njegovu namjeru da i u katedrali izvede temeljitu obnovu iščitavamo iz prepiske s majstorom Morettijem koji je izradio i tlocrt i prijedlog za novi, suvremeniji glavni oltar.[67] Iako do radikalne obnove nije došlo, uz mnoge radove i nove oltare postavljeno je i novo popločenje, a najveća promjena bilo je rušenje srednjeg dijela visoke pregrade koji je zaklanjao pogled iz glavne lađe prema svetištu. Dio koji se nalazio u južnoj lađi, do kojega se još od početka 17. stoljeća pristupalo iz biskupskog dvora hodnikom nad arkadama, pretvorio je u bogoštovni prostor i dao podići nove stube, dok je sjeverni dio i dalje služio kao pjevalište.[68]

Svih svetih, Deset tisuća vojnika, sv. Doroteje, sv. Jakova, sv. Jurja, sv. Ursule, Svetog Križa, sv. Jeronima, sv. Barbare, Presvetoga Trojstva, sv. Nikole, sv. Mihovila arkanđela, Sveta tri kralja, sv. Ivana Nepomuka, sv. Fabijana i Sebastijana, sv. Elizabete, sv. Mirka (Emerika), sv. Katarine, sv. Franje Serafskog, sv. Petra i Pavla, a potom i oltar u kapeli sv. Ivana Krstitelja.

63 RZK, KOCIJANIĆ, 1943.–1959., 79–80 prema djelu Pavla Rittera Vitezovića, *De Zagrabiensi Episcopatu*, 1703. Usporediti i: ŠOUREK, 2025. Riječ crven (*rubeo*) bi se moglo razmotriti i u širem značenju, crvenkast, rumen, a moguće i jarko narančast, s obzirom da se opisom zapravo ističe dojam koji je boja stvorila kod promatrača. Svakako bi kod restauratorskih radova na zidnim površinama i stupovima koji će uslijediti posebno trebalo obratiti pozornost ukoliko se na još nekim pozicijama utvrdi crveni nalič.

64 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 145 (no, utvrđena stratigrafija ne odgovara u potpunosti kronološkom slijedu obojenja).

65 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 157; sv. III, 924. Za opis i dataciju ploče usporediti: HR-NAZG-35, KV, protokol br. 203, 75–79 i KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 26–27.

66 KOLARIĆ, 1995, Maksimilijan Vrhovac, 427–446.

67 KARAMAN, 1963, 38; VRHOVAC, 1987, 25, 399, 461. Sačuvani su nacrti koje je izradio A. Moretti (RZK N 5, RZK N 6 i RZK N 7), a jedan prijedlog izradio je i arhitekt A. Manini, DEANOVIĆ, 1988, 82.

68 Nove oltare su krajem 18. stoljeća radili klesar Franz Pack i kipar Sebastiano Petruzzi, BARIČEVIĆ, 1997, 376, 380–384. Potom je Vrhovac 1801. dao podići i novi oltar Deset tisuća mučenika, umjesto drvenog iz 1685. Izrađene su i nove kanoničke klupe i nova biskupska stolica, a oltar Svetog Križa je premješten. Postavljen je novi pokrov kupole zvonika, na zapadnom bedemu otvorena su dva nova kolna ulaza i klasicističkim zidnim slikama oslikana je kapela sv. Stjepana. R. HORVAT, 1941, 12, 15; DEANOVIĆ, 1988, 38, 75, 82, 86.

Vjerojatno je još u Vrhovčevo vrijeme, u duhu njegova nastojanja da se katedrala cjelovito uredi, ponovno oličena unutrašnjost. Zahvat je možda povezan i sa sanacijom šteta nastalih u potresu 1808. godine ili s „vodenom munjom" koja je udarila u katedralu 30. kolovoza 1814., uništila jednu klupu i izbila kamen kod ulaza.[69] U ličenju je upotrijebljen nježni i vrlo blijedi ružičasti nalič (**sl. 1c**), sasvim svijetle nijanse.[70] Tragovi toga sloja očuvani su na svim arhitektonskim elementima u katedrali, a uz istočnu stranu baroknog oltara sv. Luke u južnoj lađi kronološki mu odgovara oslik u kojemu je prvi put primijenjen motiv imitacije kamenih kvadara.[71] Kvadri su tonirani svjetloružičasto: jedan je izveden u toplijoj, a drugi u hladnijoj varijanti tona; odvojeni su smeđim linijama koje sugeriraju sljubnice. Tako je vizualno razigrana površina zidova približena prirodnosti boje pravih kamenih blokova. Na nekoliko je mjesta u katedrali (u donjim zonama stupova i zidova istočne strane bočnih lađa), između blijedog svjetloružičastog sloja i prethodnog narančastog okera, tijekom sondiranja pronađen i debeo sloj crnog naliča s voskom[72] koji je mogao služiti kao funkcionalna barijera između vlažne kamene građe i drvenih oltara.

Historicistička obilježja uređenja i bojenja unutrašnjosti tijekom 19. stoljeća

Još u vrijeme biskupa Aleksandra Alagovića koji je 1830. godine dao sagraditi neogotičko pjevalište nad ulaznim prostorom, bio je na zidovima katedrale blijedi svjetloružičasti nalič.[73] No, nakon dovršenih građevinskih radova, katedrala je iznova prebojena svjetlozeleno.[74] Ta je nježna boja (**sl. 1d**), koja se nimalo ne ističe, bila neutralna podloga za redizajniran svetišni prostor i novi glavni oltar koji

8. Nalaz oslika na svodu riznice (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Paint layers on the vault of the treasury (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2023)

je Alagović dao izraditi od crnog mramora, s raznobojnim mramornim svetohraništem i visokom slikom Josepha Zieglera s prikazom Uznesenja Marijina.[75]

Biskupa Alagovića naslijedio je Juraj Haulik, poslije i nadbiskup, koji se posvetio uređivanju unutrašnjosti katedrale te njezina inventara.[76] Za građevinski program preinaka svetišta „u duhu nazarenske umjetnosti" angažirao je graditelja Aleksandra Brdarića[77] koji je pritom zadržao donji dio i svetohranište Alagovićeva glavnog oltara. Gornji je dio između 1847. i 1849. potom izradio münchenski drvorezbar Anselmo Sickinger, koji je autor i deset pozlaćenih kipova nadnaravne veličine, smještenih na zidove svetišta.[78] Haulik je za svetište naručio i vitraje za prozore, dao je raditi i nove lustere, zvono Presvetoga Trojstva, velike nove orgulje, sat te slike na platnu.[79] Posebnu je pozornost posvećivao kvaliteti izvedbe i izboru materijala, kao i suvremenosti ostvarenih djela, ostvarivši s Alagovićem prve neogotičke intervencije na katedrali, tadašnjem najvažnijem spomeniku Banske Hrvatske.[80] U tim radovima katedrala je u cijelosti ponovno bojena.[81] Za razliku

69 VRHOVAC, 1987, 375; VRHOVAC, 2017, 729.

70 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 7, 12, 21, 28, 58, 66, 116, 129, 134, 143, 144, 151, 154, 155, 337, 363, 366–370, 379, 395, 396, 399, 400, 402, 404, 413, 415, 422, 425, 430, 435, 437, 439, 442, 444, 448, 449. Boja naliča na različitim površinama je svjetloružičaste do pastelne, sasvim svjetlocrvene nijanse. U bojenom sloju utvrđeni su kalcijev karbonat i željezni oksid, sv. IV, lab. izvj. 52/2023, uzorak 27856.

71 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 47.

72 Utvrđeni su pigmenti: organska crna, olovna bijela, željezni oksid i gips, a analizom veziva pčelinji vosak i vezivo na bazi proteina u tragovima. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, laboratorijsko izv. 36/2023 i 41/2023 te sv. II, sonde 134, 135, 140, 141, 142, 144, 150.

73 DEANOVIĆ, 1988, 82; KOLARIĆ, 1995, Aleksandar Alagović, 453. Pjevalište je imalo šest traveja, a sondiranjem su utvrđene pozicije kapitela svodova na zidovima zvonika na koje je bilo prislonjeno; također je dokumentiran i otisak lukova svodova na razini ispod poda današnjega pjevališta koje je izgradio Bollé. Uz otisak je ostao vidljiv i svjetloružičasti nalič, s obzirom da je gradnjom novog pjevališta ostao sakriven ispod njegova poda. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 10 i 12, usporediti i 371.

74 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, lab. izvj. 37/2023, uzorak 27808; utvrđeni su kalcijev karbonat i zelena zemlja; sv. II, sonde 9, 28, 29, 51–53, 58, 62, 67, 116, 127, 129, 132, 134, 141, 142, 144, 146, 151, 156, 337, 344, 362, 365–370, 381, 388, 395, 399, 400, 402, 404, 413, 415, 422, 425, 429, 430, 433, 434–437, 439, 442–449.

75 BARIČEVIĆ, 1967/8, 99–115; DEANOVIĆ, 1988, 82, 84; DOBRONIĆ, 1991, 20. O onodobnim ambicijama za rekonstrukciju katedrale svjedoči i sačuvani nepotpisani nacrt novoga pročelja, čija se narudžba pripisuje ili Alagoviću ili Hauliku, u: KARAMAN, 1968, 38; MARUŠEVSKI, 2009, 237.

76 Odluka o tome donesena je 1842. na sjednici kaptola, a Haulik je isticao da mu je uzor Juraj Branjug. MARUŠEVSKI, 1995, Juraj Haulik, 471.

77 MARUŠEVSKI, 1987, 99–100.

78 A. HORVAT, 1960, 225–238; DEANOVIĆ, 1988, 82; MARUŠEVSKI, 1995, Juraj Haulik, 471–472.

79 R. HORVAT, 1941, 14–16; MARUŠEVSKI, 1995, Juraj Haulik, 472; PLUKAVEC, 2004, 31–39.

80 DAMJANOVIĆ, 2013, 133.

81 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 9, 11, 13, 29, 62, 63, 67, 132, 141, 142, 144, 150, 156, 337, 362, 365, 365–370, 379,

9. Sakristija nakon rušenja pregradnog zida potkraj 19. stoljeća (RZK N 154/11)
Sacristy after the demolition of the partition wall at the end of the 19th century (RZK N 154/11)

od prethodnih obojenja, novi svjetlosivi nalič (**sl. 1e**) utvrđen je i na svodovima (**sl. 7**), na malim fragmentima očuvane stare žbuke koja je u starijim slojevima višekratno ličena samo bijelo.[82] Takvo obojenje u katedrali potrajalo je do potresa 1880. godine. Poseban naglasak u cjelokupno sivom prostoru, ispunjenom polikromiranim i pozlaćenim drvenim te mramornim oltarima u crnim i bijelim tonovima s više crvenih nijansi, morao je biti na svetišnom prostoru, rasvijetljenom raznobojnim stakalcima prozora, usmjeravajući pogled prema glavnom oltaru i nebeskim zaštitnicima u zaključku glavne lađe.

Svjetlosivo obojenje utvrđeno je i u prostorima sakristije, moguće upravo iz vremena biskupa Haulika jer je kao posljednji, najmlađi sloj pronađen na površinama sa zidnim slikama, ispod svjetlosive vapnene žbuke iz vremena obnove nakon potresa 1880. godine te u niši prozora na sjevernom zidu istočne prostorije stare sakristije, uz stubište prema riznici.[83] Taj je prozor u obnovi nakon potresa zazidan. Stubište prema riznici ličeno je toplim svijetlim okerom,[84] a prostorije kata bijelo. Jedino je uz pregradni zid s vratima za riznicu, na peti svoda sondiranjem pronađen dekorativni oslik (**sl. 8**) sa zelenim listićima i crvenim cvjetovima i crvenom bordurom.[85]

Sredinom 19. stoljeća sve se više govori o preuređenju katedrale. Istovremeno se javno kritizira njezin izgled, posebno glavno pročelje i zvonik te barokni inventar. U tome prednjače Izidor Kršnjavi i biskup Josip Juraj Strossmayer, koji je 1874. izjavio da se iz katedrale treba izbaciti sve što se ne uklapa u „zakone estetičke" njezina osnovnog stila. Tome se dijelom priklonio i povjesničar Ivan Krstitelj Tkalčić.[86] Dodatnim su zalaganjem Franje Račkog, Prvostolni kaptol zagrebački i nadbiskup Josip Mihalović prihvatili cjelovitu obnovu kakvu je predlagao Strossmayer.[87] Nadbiskup je 1877. godine imenovao Friedricha Schmidta projektantom obnove, a radovi su počeli 1880. godine pod vodstvom arhitekta Hermana Bolléa.[88] Iste je godine, nažalost, katedrala teško stradala u potresu 9. studenoga.[89] Nastalu je štetu trebalo hitno sanirati, a s obzirom na delikatnost pristupa i iznimno visoka sredstva potrebna za dovršenje i građevinskih i restauratorskih radova te izradu novoga inventara, 1883. godine osnovano je Družtvo za dogradjenje prvostolne crkve,[90] čija je savjetodavna uloga na početku obnove bila vrlo važna.

Oslikavanje katedrale nakon potresa 1880. godine

Potres koji se dogodio 9. studenoga 1880. godine izazvao je velika oštećenja na katedrali. Zbog toga su započeti radovi znatno prošireni, a prvotni građevni program morao se dijelom promijeniti.[91] U konačnici je katedrala stilski restaurirana. Promjene su se, osim arhitektonskih izmjena, odnosile i na cjelokupno unutarnje opremanje katedrale, a na izvedeno novo krovište je postavljen glazirani raznobojni crijep.[92] Uslijedili su i ličilački i

381, 384, 388, 395, 396, 399, 400, 402, 404, 413, 422, 425, 429, 430, 433–437, 439, 442, 444, 445–450.

82 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, lab. izvj. 27/2023, uzorak 27797 i dokumentacija HRZ-a, lab. izvj. 202/2024, uzorak 29247.

83 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 195–198, 217, 223, 228.

84 I prethodni slojevi naliča na stubištu su jednobojni, svijetli i vapneni. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 258–262.

85 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 270–274.

86 Pritom se izgledno više vodilo računa o estetici nego o liturgijskim potrebama. Više u: RAZUM, 1997, 85–96; ŠAŠKO, 2006, 287–313; KOŽUL, 2006, 81–83, 108–109; DAMJANOVIĆ, 2025.

87 Unatoč velikim raspravama i obrazlaganjima, potreba radikalne obnove nije bila općeprihvaćena, MARUŠEVSKI, 1995, Josip Mihalović, 477–478; DAMJANOVIĆ, 2013, 135–139.

88 DAMJANOVIĆ, 2013, 133–187.

89 DAMJANOVIĆ, 2021. U katedrali je urušen svod svetišta; statika zidova i stupova je ozbiljno narušena, jako su oštećeni svodovi istočne strane bočnih lađa, smrskan je glavni oltar i ostala oprema u svetištu, pod katedrale je na više mjesta probijen. Najveći problem bilo je nakrivljenje pilona u glavnoj lađi, na kojemu su stajale male orgulje; njegovo urušavanje vjerojatno bi uzrokovalo potpuno uništenje građevine. Usporediti i: TORBAR, 1882, 7–8; R. HORVAT, 1941, 17–18; ČORAK, 1988, 281; DAMJANOVIĆ, 2013, 140–142.

90 DAMJANOVIĆ, 2013, 151–153.

91 DAMJANOVIĆ, 2013, 140. Vidjeti i: *Katolički list,* 11, 13. 3. 1884., 84–95, *Program Hermana Bollea, graditelja prvostolne crkve zagrebačke, o obnovi te crkve*.

92 Ponovno je izgrađen svod u svetištu, ojačani su i pregrađeni ostali oštećeni svodovi, otvoreni gotički prozori koji su bili dijelom zazidani zbog visine baroknih oltara, uređeno je svetište, srušeno staro i izgrađeno novo pjevalište. Više u: DAMJANOVIĆ, 2013, 133–158;

10. Obnovljena unutrašnjost katedrale nakon potresa 1880. godine, pogled prema svetištu, snimio H. Vaffier, 1892. (MKM – FKB, inv. br. 67968)
Restored interior of the cathedral after the 1880 earthquake, view towards the sanctuary, photographed by H. Vaffier, 1892 (MKM – FKB, inv. no. 67968)

dekoraterski radovi na zidovima i svodovima, povjereni slikaru Johannesu Clausenu i njegovim suradnicima.[93] Istovremeno s oslikavanjem, što je dovršeno do srpnja 1885.,[94] planirani su i ostali radovi završnog oblikovanja. Obavljena je ugradnja vitraja, uređenje zidova, popravljanje stupova i službi, uređenje podova te stolarije i metalnih elemenata, koje je većinom pratila katedralna radionica te tvrtke iz Monarhije.[95] Tijekom 1884. godine obnovljena je i stara sakristija i uređena nova sakristijska kapela.[96] Uoči pete obljetnice potresa, 8. studenoga 1885., katedrala je posvećena i stavljena u funkciju (**sl. 10**).[97]

U obnovi zagrebačke katedrale Herman Bollé je gotovo doslovno proveo načelo jedinstva stila, uprizorivši za to vrijeme iznimnu građevinu, izdaleka uočljivu po vitkim zvonicima.[98] Uklonjena je većina starih oltara, kao i ostaci nekadašnje pregrade, čime je istaknut prostor i funkcija svakoga građevnog elementa, posebno svetišta, a tome je pridonijela i slikarska dekoracija zidova (**sl. 11**). Uređenje zidova unutrašnjosti katedrale i sakristije bilo je ujednačeno, izvedeno kombinacijom jednostavnih vegetabilnih i geometrijskih šablonskih motiva, pozlate, jednobojnog obojenja zidova s imitacijom kamenih klesanaca i ozvjezdanim svodovima.[99] Svrha takve dekoracije bila je

Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 160, 12. 7. 1884.; 194, 23. 8. 1884.

93 HR-NAZG, AEM V, 1885.–1888., *Izvješće društva za dograđenje prvostolne crkve u Zagrebu, o radu do konca 1885. godine*, str. 11. Oslikavanje katedrale popraćeno je i dnevnim tiskom, oslikavanje svetišta npr. u: Stolna crkva, *Narodne novine*, 140, 19. 6. 1884., a dovršetak oslikavanja svodova ispod pjevališta u: Restaurirung der Domkirche; *Agramer Zeitung*, 238, 17. 10. 1885. Ime Johanessa Clausena (Ivan Klausen) upisano je i na vitraju u sjevernoj lađi katedrale zajedno s ostalim obrtnicima, umjetnicima i inženjerima. Usporediti i: DAMJANOVIĆ, 2013, 96, 172–173.

94 Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 168, 25. 7. 1885.

95 DAMJANOVIĆ, 2013, 166–175. Vidjeti i: ČORAK, 1980, 7–21; MARUŠEVSKI, 2000, 53–61.

96 Prostorije stare sakristije spojene su rušenjem zida koji ih je odjeljivao, a s istočne strane dograđena je nova kapela. Otkrivene su i restaurirane srednjovjekovne zidne slike. Na katu je uređena riznica i probijeni su prozorski otvori prema katedrali. DAMJANOVIĆ, 2013, 150–152. Usporediti i: Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 194, 23. 8. 1884.

97 Svetčano otvorenje i posvećenje prvostolne crkve, *Narodne novine*, 257, 9. 11. 1885. U sljedećem razdoblju posebno se uređivala vanjština, dok je u unutrašnjosti uslijedila ugradnja još nekih oltara i dodatno oslikavanje zidova te dovršetak podnih obloga. DAMJANOVIĆ, 2013, 157–180.

98 „U crkvu se sada nemože bez ulaznicah, koje se dobivaju u risaonici straga u nadbiskupskom dvoru kod polira stolne crkve. Osim domaćega občinstva zanima crkva također i mnoge strane putnike, koji neprestano dolaze, da se nagledaju te riedke gradnje, koja je bez dvojbe najznamenitiji arhitektonski naš objekt.“; Radnje na stolnoj crkvi, *Narodne novine,* 185, 13. 8. 1885. Vidjeti i: DAMJANOVIĆ, 2005, 273; MARUŠEVSKI, 2009, 125, 253; DAMJANOVIĆ, 2013, 166, 187.

99 O stanju oslika uz ton karte i rekonstrukcije, u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 1077–1113, te sv. IV, lab. izvj. za analize

11. Sjeverna strana svetišta zagrebačke katedrale s vidljivim dekorativnim oslikom s kraja 19. stoljeća. (RZK N 150, snimka: K. Dočkal, 1940)
Northern side of the sanctuary of the Zagreb cathedral with visible decorative paint layers from the end of the 19th century
RZK N 150, K. Dočkal, 1940)

naglašavanje ljepote same arhitekture.[100] Slični motivi[101] ponavljani su, ili interpretirani, i na ostalim elementima završnog oblikovanja katedrale, zvonika i sakristije (na metalnoj opremi, stolariji, podovima), jedino su stubišta u tornjićima uređena jednobojno i bez dodatnih dekoracija.

Uglavnom su površine u katedrali prije bojenja i oslikavanja najprije bile žbukane,[102] s tim da je dio žbuke i oslika na svodovima i zidovima naknadno popravljan.[103] Svodovi su bili svjetlozeleno-plavi, sa zvjezdicama istaknutim zlatom i pigmentima, a uz rubove svodnih polja izvedene su dekorativne šablonske trake vegetabilno-geometrijskog uzorka.[104] Oslikane su i sve svodne pete i površine oko zaglavnih kamenova koji su također bojeni i dodatno pozlaćeni.[105] Na zaglavnom kamenu svoda ispod pjevališta zabilježena je i godina završetka obnove katedrale i majstorski znak graditelja Bolléa.[106] Svod ispod pjevališta, kao i svod predvorja, obojeni su svjetložutom oker bojom,[107] s tim da su ispod pjevališta dodatno naslikane

pojedinih pigmenata korištenih u tom sloju.

100 HR-NAZG, AEM IV, 1883.–1885., *Izvještaj od 17. prosinca 1884.*, 15, sastavio H. Bollé: „(...) kod priugotavljanja nacrta za slikariju držao sam se u glavnom načela da po sebi samoj liepa i bogata arhitektura u nutarnjosti netreba prebogate slikarije i polichromije, te da slikarija samo tomu služiti imade, da se ljepota linija i razmjera razgovjetnijom i zornijom učini." Također u: *Katolički list*, 4, 22. 1. 1885., 27–28. Slični se, iako jednostavniji i skromniji koncepti još i prije primjenjuju u Zagrebu (kapelica sv. Jurja, Maksimir), MARUŠEVSKI, 2009, 127.

101 Motivi dekoracija u 19. stoljeću bili su vrlo rašireni. Usporediti primjerice: JONES, 1986. Njima se često služio i Herman Bollé u obnovama, KRAŠEVAC, 2025.

102 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 54, 133, 238, 267, 436 i 449. Pri žbukanju su mjestimično primijenjena i ojačanja trstikom, vidjeti: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, lab. izvj. IRB 017-2535/1/2023, uzorak Z-8436.

103 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 359, 379, 380, 382, 393, 396. Vrlo brzo nakon obnove, u dnevnom tisku izlazi vijest o nastalim oštećenjima na svodovima i zidovima oko zvonika. Istraživanje gradilišta tornjeva počelo je 1892., zbog pucanja zidova, ali i slijeganja tla, do čega je došlo zbog povećanja težine građevne strukture. *Katolički list*, 52, 25. 12. 1890., 436; HR-HDA-905, Zbirka građevinskih nacrta, sig. XXXII.53 crkve – Zagreb (katedrala). Vidjeti i članke u časopisu *Obzor* od 3. siječnja i 5. siječnja 1893.

104 U zapadnim dijelovima lađa naslikane su oker zvijezde upisane u svjetloplavi krug, obrubljene tamnoplavo i s pozlaćenom točkom u sredini, a točke između zvijezda bile su oker boje. U svetišnom su pak dijelu i zvijezde i točke pozlaćene. Zvijezde u zaključcima bočnih lađa zbog oštećenja nisu potvrđene. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 410, 412, 414, 417, 423, 425, 441.

105 Motivi dekoracija nisu potpuno poznati zbog slabe očuvanosti, kao i otežanog uklanjanja recentnog sloja, no uglavnom su ponovljeni. Za pozlatu je korišteno pravo zlato, dok je u obnovi 1980-ih primijenjena imitacija (mjed). HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 1093; sv. IV, uzorak 27971.

106 DAMJANOVIĆ, 2013, 155–157.

107 Svjetložuti ton predvorja, bez dekoracija, bio je privremeno rješenje, no zadržan je. Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung* 238, 17. 10. 1885.

12. Oltar Svetog Križa s dekorativnim oslikom na zidu, autor nepoznat, snimljeno najvjerojatnije na prijelazu 19. u 20. stoljeće (MKM – FKB, inv. br. 46946)
Altar of the Holy Cross with decorative paint layers on the wall, photographer unknown, most likely taken at the turn of the 20th century (MKM – FKB, inv. no. 46946)

13. Detalj sondiranog dekorativnog plavog oslika izvedenog 1880-ih uz oltar Svetog Križa (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Detail of the decorative blue paint layers in the 1880s next to the altar of the Holy Cross (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

i bordure. Zidovi, stari stupovi i službe te kamena rebra starih svodova preličeni su svijetlom oker bojom i na njima su iscrtani klesanci (**sl. 1f**), dok su novi stupovi u svetišnom dijelu ostavljeni neobojeni, kao i rebra na novoizgrađenim svodovima.[108] Jedini ukras tih rebara bila je pozlata na istaknutim dijelovima kako bi „konstruktivni element ostao čist i jasno se isticao".[109] U višim su zonama zidovi s iscrtanim kvadrima raščlanjeni dekorativnim trakama s vegetabilno-geometrijskim motivima. Na pregradnim zidovima u svetišnom dijelu te zidovima koji poprečno dijele bočne lađe, trake prate arhitektonski luk zida, dok je u zapadnom dijelu bočnih lađa u vrhovima nasuprotnih pregradnih i zapadnih zidova naslikan i cvjetni vitičasto-vegetabilni ukras.[110] Sličan, ali manji cvjetni motiv, naslikan je i na zidovima između bočnih lađa i središnje lađe u zapadnom dijelu katedrale. Ostali lukovi istaknuti su samo crvenim i plavim linijama uz rubove.

Do posvete katedrale u studenome 1885., u svetištu su uređena i sjedala za kanonike i prebendare, na kojima su bogato ukrašeni i pozlaćeni zabati iznad niša, dok su bočni zidovi oslikani motivima sagova.[111] Oko sjedala Čazmanskoga kaptola u južnoj lađi izveden je oslik s vitičastim vegetabilnim motivima i dvobojnim kvadrima.[112] Obojene su, i dijelom pozlaćene, bile i niše u zaključcima bočnih lađa.[113] Zona ispod kamenog vijenca kojim su zaključene donje zone bočnih zidova katedrale bila je dekorirana uskom trakom s motivom kvadratičastog uzorka, tamnoplave, svjetlije plave i crvene boje.[114] Svi ti oslici nisu nastali istodobno, o čemu svjedoče i fotografije pojedinih

108 Stari kameni elementi u pravilu su prethodno već više puta bojeni, ili zbog oštećenja krpani, pa je novo obojenje izvedeno da bi se imitirala kamena struktura, s tim da su novi dijelovi kamenih rebara bili bojeni samo uz zaglavne kamene i kapitele kako bi se povezali u cjelinu.

109 Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 160, 12. 7. 1884.

110 Ukras čine plavi i crveni cvjetovi i peterodijelni shematizirani račvasti zeleni listovi. Detaljan opis svih elemenata oslika: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 1016–1019.

111 *Katolički list*, 32, 6. 8. 1885., 255; Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 160, 12. 7. 1884., Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 168, 25. 7. 1885. Motiv sagova izabran je možda u duhu tradicije: „Godine 1624. srušio se svod nad svetištem stradao u požaru. Tom prilikom spašavani su sagovi što su visjeli s obiju strana velikog oltara." MARUŠEVSKI, 2009, 253, bilj. 49, citirajući rukopis J. Kocijanića. Usporediti i podatke iz vizitacije iz 1792. godine. O rezultatima sondiranja donjih zona zidnih površina u zaključku svetišta u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 87–105.

112 Uokolo sjedala Čazmanskoga kaptola sondiranjem je utvrđeno više slojeva naliča. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 108–121. Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 238, 17. 10. 1885.

113 Niše su bile višekratno bojene. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 122–124, 131, 136.

114 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, II, sonde 438, 447. I na samom kamenom vijencu, kao i na kamenim profilacijama ulaza u tornjiće, mjestimično su utvrđeni tragovi obojenja.

15. Grafička dokumentacija oslika izvedenog u obnovi 1980-ih i dekorativnog oslika s kraja 19. stoljeća, detalj svodnog polja 20 (arhiva HRZ-a, snimio: SKIMI64 d.o.o., crtao: M. Deak, 2023.)
Graphic documentation of the paint layer applied during the renovation in the 1980s and decorative paint layer from the end of the 19th century, detail of vault field 20 (HRZ Archive, SKIMI64, M. Deak, 2023)

dijelova katedrale s kraja 19. stoljeća.[115] Primjerice, novi su oltari u bočnim lađama prislonjeni uza zidove prethodno obojene motivom klesanaca,[116] a tek su naknadno oko njih izvedene dekoracije s imitacijom sagova s motivima cvjetova, ornamenata i pozlate (**sl. 12** i **13**).[117] Nešto kasnije, vjerojatno između 1892. i 1895. godine, oslikan je i dio svetišnog zida između zabata kanoničkih niša i kamenog vijenca.[118]

I prostor sakristije je, nakon temeljite poslijepotresne arhitektonske obnove i rušenja pregradnog zida (**sl. 9**), potpuno uređen. Zidovi i svodovi su prema potrebi nanovo žbukani, a potom ličeni. Na zidovima su, kao i u katedrali, svijetlim oker naličem iscrtani klesanci, s tim da je u staroj sakristiji obojenje upotpunjeno crvenim trakama uz rub lukova i vodoravno sredinom zidova.[119] U istočnoj prostoriji stare sakristije otkrivene su i restaurirane srednjovjekovne zidne slike, uključujući i oslik na kamenim rebrima.[120] Svodovi zapadne prostorije obojeni su svijetlom zeleno-plavom bojom s rubnom crvenom i crnom dekorativnom trakom.[121] Novoizgrađena kapela, odnosno nova sakristija, također je opremljena potrebnim inventarom i oslikana. Osim imitacije klesanaca na zidovima, svetišni dio istaknut je naslikanom ovješenom zavjesom sa šablonskim motivom crvenog cvijeta na zelenoj podlozi, svodna polja obojena su svijetlim okerom i dekorativnim trakama uz rubove, a kamene profilacije konzola, zaglavnih kamenova i razdjelnog vijenca naglašene su pozlatom

115 Izgledno je, zbog istoga motiva dekoracije, da su najprije izvedeni oslici oko oltara Svetog Križa i sv. Ćirila i Metoda, dok su dekoracije u smeđim tonovima nastale nešto kasnije. Usporediti fotografiju barokne propovjedaonice koju je 1892. snimio Hubert Vaffier (MKM – FKB, inv. br. 67969) i fotografiju nepoznatoga autora koja prikazuje oltar Svetog Križa, snimljenu najvjerojatnije na prijelazu 19. u 20. stoljeće (MKM – FKB, inv. br. 46946).

116 O oltarima sv. Josipa, sv. Petra i Pavla, Svetog Križa, sv. Jeronima, sv. Ćirila i Metoda u: DAMJANOVIĆ, 2013, 169–171; KRAŠEVAC, 2025. Oslikani kvadri dokumentirani su na više mjesta, primjerice iza oltara sv. Jeronima. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 42 i ispod smeđeg dekorativnog oslika, sonda 21, 74 i 80.

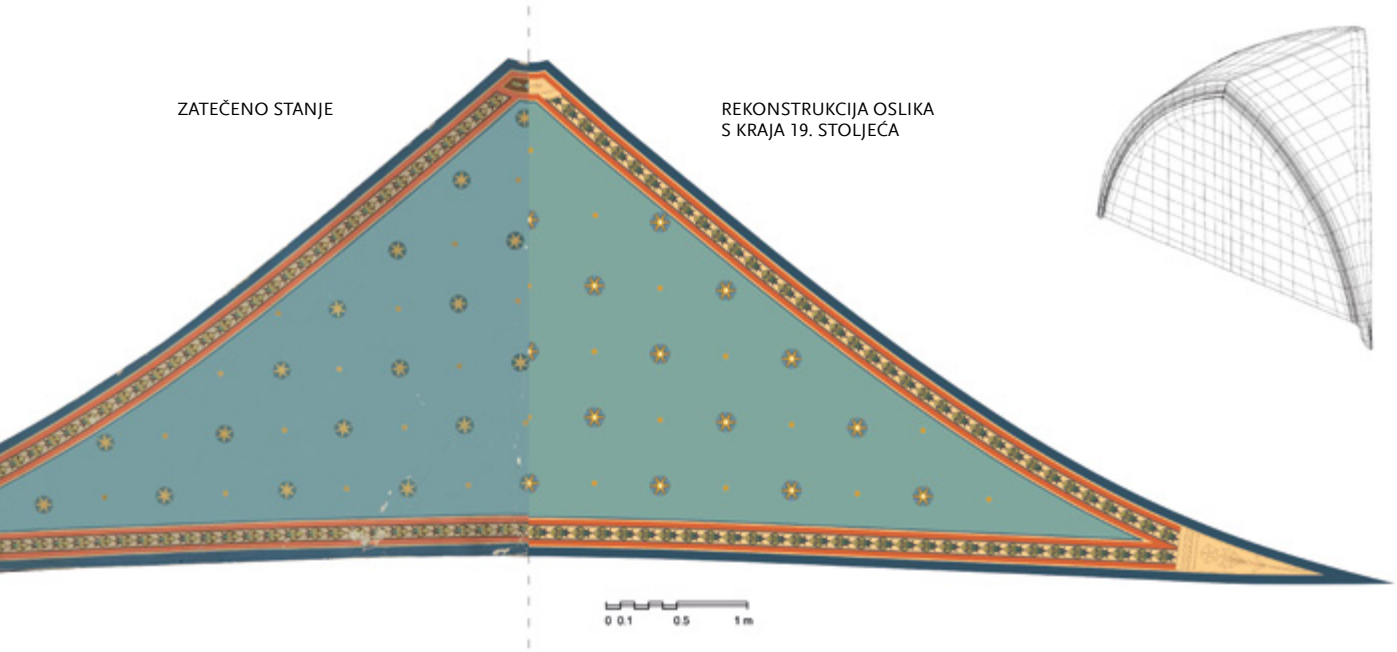
117 Oko oltara Svetog Križa i oltara sv. Ćirila i Metoda sačuvana su dva sloja naslikane dekoracije, mlađi plavi i stariji smeđi, iako je uz oltar Svetog Križa isprva bila planirana crna mramorna rezbarena i pozlaćena oplata kako bi se oltar istaknuo. Restauracija stolne crkve, *Narodne novine*, 258, 9. 11. 1888. Oko oltara sv. Josipa, sv. Petra i Pavla i sv. Jeronima, te oko i iza oltara Majke Božje Kraljice (premješten u katedralu iz kapele sv. Stjepana sredinom 20. stoljeća) naslikan je isti tip dekoracije, sa smeđom podlogom, cvjetovima i pozlaćenim detaljima. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 21–23, 25–27, 29–42, 72–75, 77–80, 82–84.

118 Na fotografiji koju je snimio Hubbert Vaffier 1892. (MKM–FKB, inv. br. 67968) dekoracije iznad niša u svetištu još nisu vidljive. Dekorativni oslik vidljiv je na fotografiji Ivana Standla iz 1895. (MGZ). Tragovi oslika i pozlate na tankom sloju žbuke i oker naliča utvrđeni su sondama, HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 103, 156. Detaljnije je oslik vidljiv na fotografiji Kamila Dočkala iz 1940. godine, RZK N 150.

119 Na južnom je zidu istočnog traveja stare sakristije između svjetlosive žbuke i sloja s imitacijom klesanaca pronađen još jedan, tamnoplavi nalič u zoni iznad horizontalne crvene linije. Moguće je da se radi o prvotnoj namjeri oslikavanja toga dijela zida (prema otkrivenom srednjovjekovnom predlošku), no u konačnici su ipak naslikani klesanci. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), sv. II, sonde 208, 209, 211–215.

120 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 206, 207, 216, 217, 219, 220, 226, 228–231; sv. III, 1049–1076. O pronalasku i radovima na oslicima u: WYROUBAL, 1954.

121 Za obojenja vidjeti: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 238–240, 242–249, 252–255; sv. III, 1092–1095.

15. Detalj oslika na svodu katedrale s kraja 19. stoljeća i oslika izvedenog u obnovi 1980-ih, stanje nakon potresa 2020. godine (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Detail of the paint layer on the cathedral vault from the end of the 19th century and the paint layer applied during the renovation in the 1980s, condition after the 2020 earthquake (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

i višebojnim obojenjem.[122] U prostoru riznice u tom su sloju zidovi i svodna polja bojeni bijelo, kao i danas, a oštećenosti građevne strukture, žbuka i naliča pridonijela je Bolléova promjena pozicija i veličine otvora, uz prethodne pregradnje.[123]

Nedjeljivo od arhitektonskih oblika i bogatog sakralnog inventara vrsne umjetničke izvedbe, dekorativni zidni oslik s kraja 19. stoljeća čini cjelinu simetrično raspoređenih ornamentalnih uzoraka po prostornim cjelinama unutrašnjosti, što se i danas iščitava na zatečenom sloju oslika u katedrali koji ga gotovo u cijelosti ponavlja. Tim je oslikom istaknuta arhitektonska struktura i svi njezini zasebni elementi. Za razliku od prethodnih bojenih slojeva koji su u pravilu činili samo podlogu, biranim je tonovima kolorit dobio na značenju te su jasnije definirane granice prostora, zaključene naslikanim zvjezdanim nebom.

Radovi u 20. stoljeću

Posljednjih stotinu godina nije se puno radilo na uređenju zidova ili svodova, niti su nastale neke veće promjene u unutrašnjosti katedrale. Na zapadnom zidu južne lađe izveden je glagoljički natpis 1942. godine,[124] a 1949. su ponovno restaurirane zidne slike u sakristiji.[125]

Današnji dekorativni oslik stupovlja, zidova i svodova katedrale je onaj iz osamdesetih godina 20. stoljeća. Iako prema motivima srodan onome s kraja 19. stoljeća (**sl. 14** i **15**), razlikuje se po tehnologiji izrade i tonovima boja.[126]

122 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 158–194.

123 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 270–275, 277.

124 Natpis je postavila Družba Braće Hrvatskoga Zmaja; HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 903.

125 WYROUBAL, 1954.

126 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 1077–1113. Usporediti i ondje priložene grafičke priloge usporedbe zatečenog stanja zidnog

16. a i **b** Pogledi na svodove glavne lađe katedrale, dekorativni oslik iz 1980-ih (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica i Lj. Gamulin, 2022.)
View towards the vaults of the main nave, decorative paint layer from the 1980s (HRZ Archive, K. Gavrilica, Lj. Gamulin, 2022)

17. Primjeri šablona izrađenih za oslikavanje katedrale potkraj 20. stoljeća (RZK N 172)
Examples of templates made for painting of the cathedral made for the renovation at the end of the 20th century (RZK N 172)

Obnova je bila nužna jer je katedrala bila u izrazito lošem stanju zbog višegodišnjega prokišnjavanja. Izvedena je na inicijativu Zagrebačke nadbiskupije i pod nadzorom Regionalnoga zavoda za zaštitu spomenika kulture[127] koji u kolovozu 1983. godine, zbog složenosti radova, osniva Komisiju za rješavanje problema obojenosti svodova zagrebačke katedrale.[128] Dekorativni oslik prepoznat je kao dio Bolléovog uređenja te je iz toga razloga podržana njegova obnova uz prezentaciju pojedinih srednjovjekovnih elemenata (sl. 16).[129] Šablonski motivi pritom su

oslika i rekonstrukcije sloja s kraja 19. stoljeća.

127 KOZG, Rješenje Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture – prethodna dozvola br: 04-UP/I-696/8, Zagreb, 3. kolovoza 1983.

128 Rješenjem su imenovani sljedeći članovi: Žarko Domljan, Edo Kovačević, Joža Ladović, Zdenka Munk, Ljiljana Nikolajević, Tihomil Stahuljak i Mirjana Visin. KOZG. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu; Rješenje o imenovanju komisije za rješavanje problema obojenosti svodova zagrebačke katedrale broj: 04-UP/I-596/4-BL/BS-83; Zagreb, 30. kolovoza 1983.

129 KOZG, Zapisnik sa sastanka Komisije za rješavanje problema obojenosti svodova zagrebačke katedrale (30. kolovoza 1983.).

i slikarski dokumentirani,[130] a u soboslikarskim i ličilačkim radovima korištene su industrijske boje (sl. 17).[131] Oslik s imitacijom sagova oko oltara u bočnim lađama i uokolo sjedala Čazmanskoga kaptola preličen je i nije ponovljen, kao ni pojedini manji detalji, poput motiva cvjetova u gornjim zonama pregradnih zidova zapadnog dijela katedrale i neke jednobojne trake, dok je naslikana tkanina oko prebendarskih sjedala u svetištu i danas vidljiva.[132] Izvedeni su i konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnoj slici *Kušnja gorkom vodom* i na slovima crvenog natpisa u zaključku južne lađe. Istih godina prebojeni su svi zidovi i svodovi u staroj i novoj sakristiji, kao i u prostoru riznice, no zadržana je prezentacija srednjovjekovnih zidnih slika.[133]

Zaključak

Uređenje neke katedrale zasigurno je raskošnije i impozantnije negoli uređenje neke druge sakralne građevine. Već i njezino značenje kao istaknutog i žarišnog mjesta bogoslužja i duhovnog razmišljanja te u vjerskom životu općenito, upućuje na to da će se izboru opreme i narudžbama sakralnog inventara pristupiti s pomnom brižnošću, težeći ispunjavanju estetskih načela pojedinog vremena u kontekstu povijesnog i kulturnog značenja. To svakako podrazumijeva i veće mogućnosti financiranja, a ujedno će pritom pozornost biti usmjerena na trajnost i dugovječnost primijenjenih materijala i tehnika, stvarajući funkcionalan i smislen prostor koji omogućuje okupljanje, liturgijska slavlja i doživljaj susreta s Bogom. Rijetkost je u sakralnim građevinama, toliko velikih dimenzija, i toliko starih poput zagrebačke katedrale, da možemo uprizoriti cjeloviti vizualni dojam izgleda unutrašnjosti iz nekih od ranijih faza.[134] Zbog građevinskih promjena često su za to nužni elementi poništeni, a oni sačuvani daju nam tek djelomični uvid u neke od osobitosti. Ne misli se pritom samo na sakralni inventar, brojne oltare, skulpture, slike, predmete od skupocjenih materijala ili klesane elemente, nego i na opći dojam koji uz građevne oblike nudi i boja. Kolorit je, uz volumen, svjetlo, pa i zvuk, iznimno bitna odrednica u sagledavanju i poimanju prostora, a izbor korištene palete neupitno utječe na ukupni doživljaj.

Ovim tekstom ponuđeni su neki odgovori na upravo tu komponentu nekadašnjega izgleda zagrebačke katedrale, na boju i oslike njezinih zidova i svodova.[135] Još je na početku spomenuto kako su te površine više puta bile „čišćene“, odnosno naliči i žbuke su strugani i prani, pa su prikupljanje podataka i rekonstrukcija mogućega obojenja bili otežani. Tome je pridonijela i velebna unutrašnjost katedrale i njezina iznimna veličina, jer se na zidovima, stupovima i svodovima trebalo na više mjesta iznova provjeravati prethodno utvrđeno. Na nekim površinama bila su očuvana samo po dva ili tri naliča i vrlo je malo pozicija na kojima su na istom mjestu pronađeni baš svi povijesni slojevi obojenja, ali su najčešće na nešto široj površini ipak utvrđeni i oni koji su nedostajali. U određivanju stratigrafije na kamenim klesancima kojima je katedrala građena, kao i na žbukama koje su pokrile opečnu građu svodova, a mjestimice su dokumentirane i na zidovima, primijenjen je širok spektar konzervatorske i restauratorske metodologije, upotpunjavajući poznate povijesne podatke i omogućujući točnije određivanje u neko razdoblje (sl. 18 i 19).[136] Obojenje je tako svojevrsni ključ u odgonetanju povijesnih faza zagrebačke katedrale; ono proširuje složeni mozaik svega onoga što je čini iznimnom, ne samo u liturgijskom nego i u umjetničkom dosegu, jer ona „spada bez dvojbe među najljepše crkvene građevine u monarhiji te zasvjedočava krasnoumnost, idealnu naobraženost i za lijepo i uzvišeno požrtvovnost tadašnje generacije koja je ovaj kršćanski spomenik podigla i nama predala“.[137] ■

130 Sheme oslika čuvaju se u Riznici katedrale, a izveo ih je Vlado Pavlek. RZK N 172.

131 KOZG, Zapisnik sa sastanka Komisije za rješavanje problema obojenosti svodova zagrebačke katedrale (30. kolovoza 1983.). Analizom je potvrđen sintetski materijal, dokumentacija HRZ-a, lab. izvj. 257/2024. Na oslicima su radili Vlado Pavlek i Josip Oštrak te Dragutin Mladić sa suradnicima. Restauratorski zavod Hrvatske izveo je 1983. i 1984. godine pozlatu zvjezdica i točki na svodnim poljima. Voditelj stručnog tima u 1984. godini bio je Franjo Mrnjec.

132 KOZG, Zapisnik o obavljenom očevidu u zagrebačkoj katedrali i Prijedlog obnove slikane dekoracije u svetištu katedrale s troškovnikom, RZH, sastavila Edita Usenik (23. 11. 1983.). Dodatno su istraživana obojenja u prizemnoj zoni svetišta i starija dekoracija sa zlatnim obrubima.

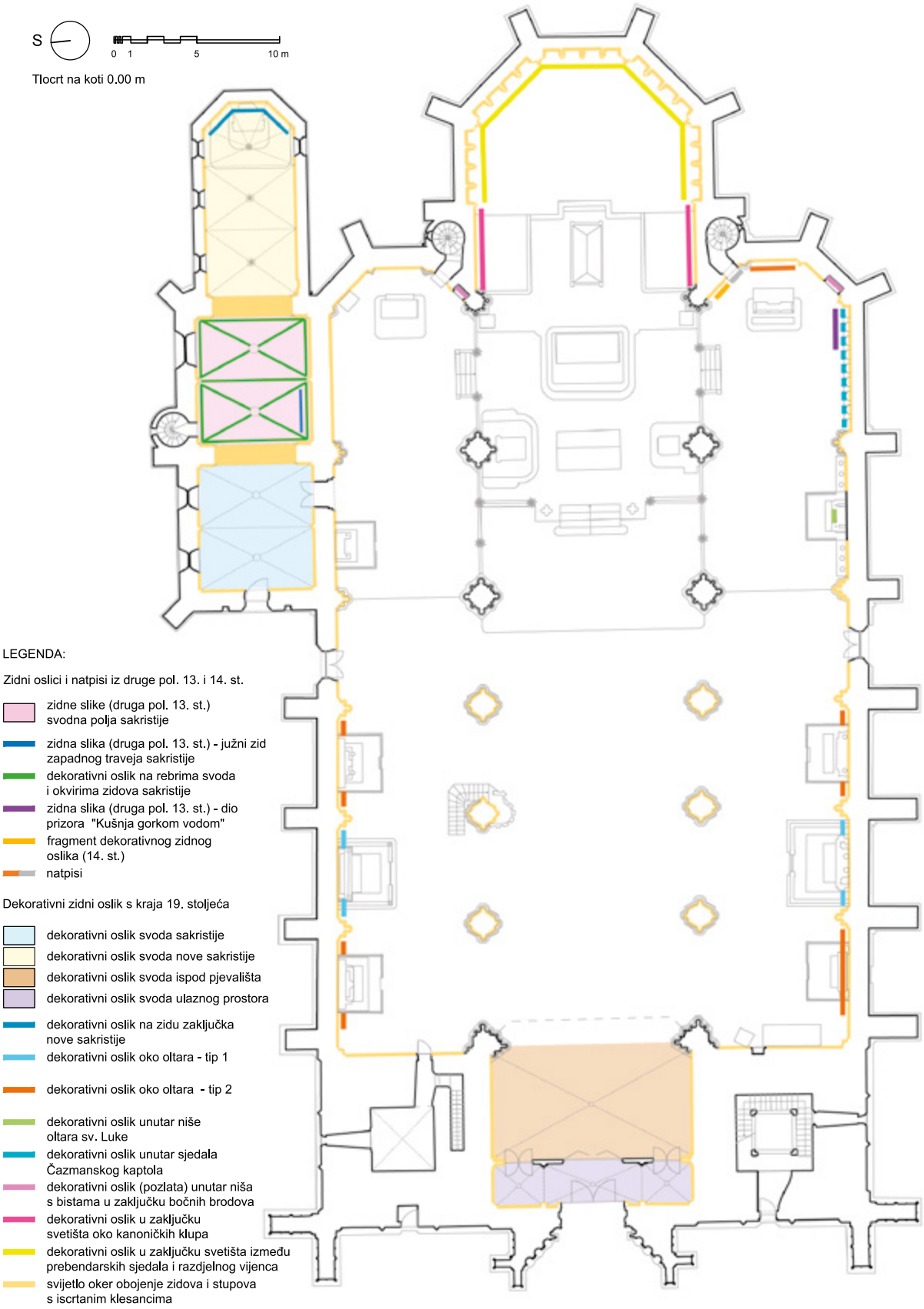
133 O restauratorskim radovima na srednjovjekovnim zidnim slikama u drugoj polovici 20. stoljeća u: KRULIĆ, ŠURINA, 2025.

134 Prezentacija nalaza u stručnoj javnosti vrlo je bitna jer istraživanje obojenja unutrašnjosti crkava obogaćuje naš pogled na njihov izgled kroz povijest. Pritom nam uvelike pomažu i vizualizacije faza tih prostora. Dok se o promjenama boja na pročeljima često pisalo, i u domaćoj i u stranoj literaturi, o bojama u unutrašnjosti to nije slučaj. Usporediti: FUCHS, HUBEL, 2019; RANDLA, HIIOP, 2021, 61–63; SCHRÖCK, 2021, 285–296.

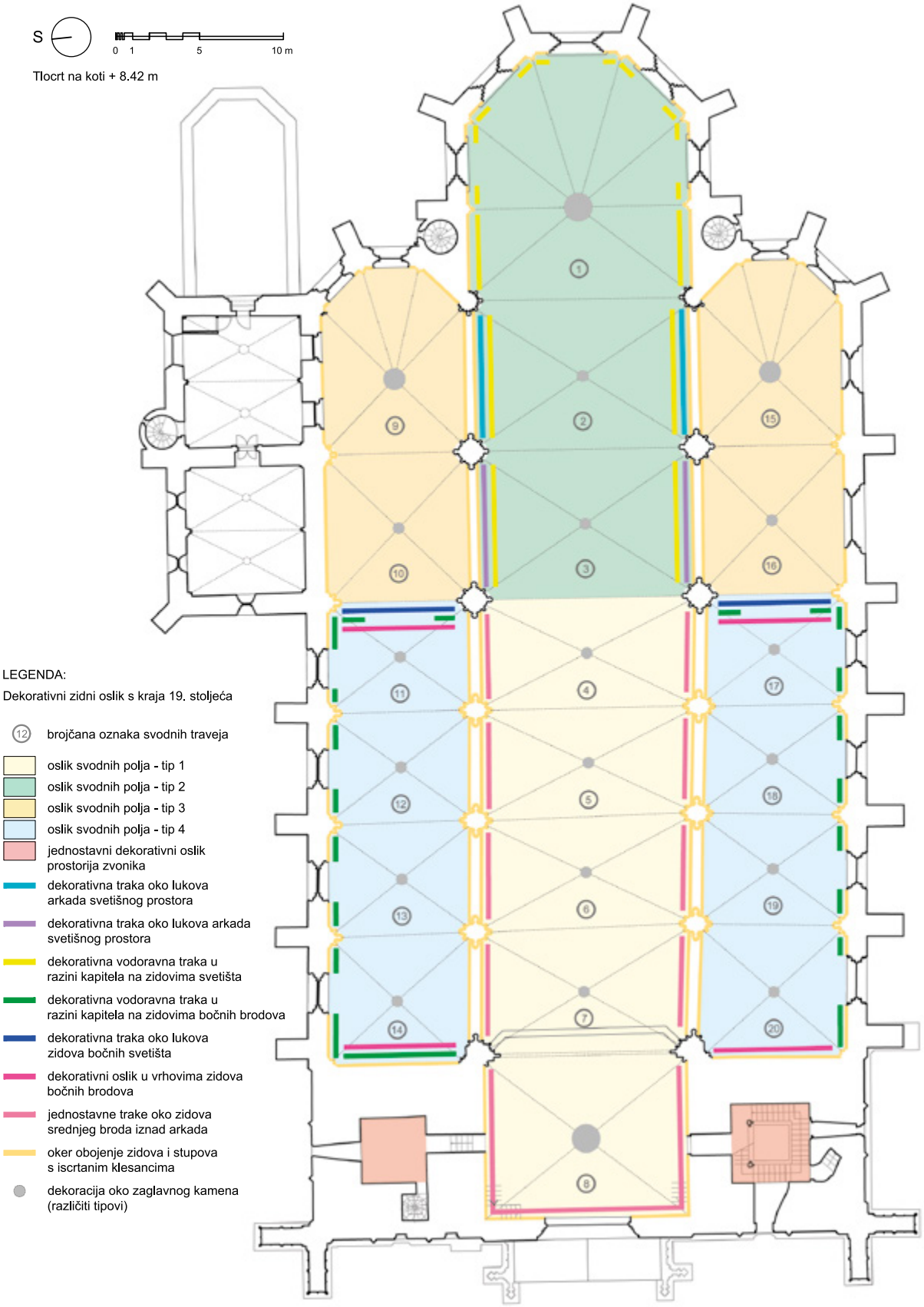
135 Usmjerenost na definiranje koloristićkog elementa koji uvelike određuje konačni izgled neke građevine nužno je interdisciplinarni problem koji se često zanemaruje, FACHECHI, 2014, 90.

136 Konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima utvrđena su povijesna obojenja katedrale, vidjeti: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I–IV. Sondiranje: Matija Deak, Miroslav Jelenčić, Kristina Krulić, Krasanka Majer Jurišić, Bojan Braun, Josip Brekalo, Josip Demo, Adela Filip, Antonija Gluhan, Željko Hnatjuk, Ivana Jerković, Lara Kreš, Ramona Mavar, Daniel Pajić i Fani Župan iz HRZ-a, uz vanjske suradnike: Nika Knežević, Ana Mlinarić, Tomica Paradi, Luka Ružić Stasiow i Klara Tuđa. Uz laboratorijske analize (određivanje pigmenata, veziva, sastava i starosti materijala, izradu mikropresjeka i određivanje stratigrafije, što su obavili Domagoj Mudronja, Ana Bogi, Mirjana Jelinčić, Margareta Klofutar iz Prirodoslovnog laboratorija HRZ-a i Jadranka Barešić, Ines Krajcar Bronić i Andreja Sironić iz Laboratorija za mjerenje niskih radioaktivnosti Instituta Ruđer Bošković), utvrđivanje šablonskih dekoracija s kraja 19. stoljeća i njihovo dokumentiranje *in situ* u mjerilu 1:1 i izradu ton-karti (Adela Filip, Ramona Mavar, Lara Kreš, Matija Deak), pripremljena je i fotografska dokumentacija (Katarina Gavrilica, Ljubo Gamulin) i napravljene su grafičke rekonstrukcije (Matija Deak).

137 BOLLÉ, 1884, 20.

18. Prikaz pozicija srednjovjekovnih slika i natpisa i dekorativnog oslika s kraja 19. stoljeća u katedrali – tlocrt prizemlja (arhiva HRZ-a, pripremili: E. Šurina, M. Deak, K. Krulić i T. Prpić, 2024.)
Position of medieval paintings and inscriptions and decorative paint layer from the end of the 19th century – ground plan (HRZ Archive, prepared by: E. Šurina, M. Deak, K. Krulić and T. Prpić, 2024)

19. Prikaz pozicija srednjovjekovnih slika i natpisa i dekorativnog oslika s kraja 19. stoljeća u katedrali – tlocrt na razini +8,42 m (arhiva HRZ-a, pripremili: E. Šurina, M. Deak, K. Krulić i T. Prpić, 2024.)
Position of medieval paintings and inscriptions and decorative paint layer from the end of the 19th century – plan at the level of +8.42 m (HRZ Archive, prepared by: E. Šurina, M. Deak, K. Krulić and T. Prpić, 2024)

Izvori

HDA
HR-HDA-905, Zbirka građevinskih nacrta
HRZ
Arhiva RZH-a
Dokumentacija (program Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, šifra 222)
HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, HRZ, Zagreb, 2023.
MKM RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine, fototeka i arhiva
Arhiva KOZG
MGZ
Zbirka slikarstva
NAZG
HR-NAZG-35, KV
HR-NAZG, AEM
RZK
Zbirka nacrta
Zbirka dokumenata
KOCIJANIĆ JURAJ, *Zagrebačka katedrala*, 1943. – 1959., rukopis

Literatura

AUTENRIETH PETER, Architettura dipinta, u: *Enciclopedia dell'arte medievale*, Romanini ur. Maria Angiola, vol. II, Rim, 1991., 380–397
BARIČEVIĆ DORIS, Glavni oltar zagrebačke katedrale iz 1632. godine, *Peristil*: z*bornik radova za povijest umjetnosti*, 10–11 (1967./1968.), 99–116
BARIČEVIĆ DORIS, Oltari Sebastijana Petruzzija u zagrebačkoj katedrali, *Tkalčić: Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije,* 1 (1997.), 71–400
BOLLÉ HERMAN, *Program o obnovi prvostolne crkve zagrebačke*, Zagreb, 1884.
BOTICA DUBRAVKA, Zvonici građeni po uzoru na stari zvonik zagrebačke katedrale, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 25 (2001.), 199–208
BOTICA DUBRAVKA, Gotika u baroku. Problemi stila u arhitekturi 17. stoljeća na izabranim primjerima, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28 (2004.), 114–125
CVETNIĆ SANJA, *Ikonografija nakon Tridentskoga sabora i hrvatska likovna baština*, Zagreb, 2007.
CVETNIĆ SANJA, Likovna oprema stare zagrebačke (prvo) stolnice, *Hrvatska revija*, 1 (2023.), 16–20
CVITANOVIĆ ĐURĐICA, Graditelj Hans Alberthal, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti,* 8 (1984.), 63–71
ČORAK ŽELJKA, Zagrebačka katedrala i XIX. stoljeće, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 257–354
DAMJANOVIĆ DRAGAN, Neogotički tornjevi zagrebačke katedrale – stil i kontekst, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 29 (2005.), 259–276
DAMJANOVIĆ DRAGAN, Herman Bollé i obnova građevina zagrebačkog Stolnog kaptola, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 34 (2010.), 131–148
DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.
DAMJANOVIĆ DRAGAN, Architect Herman Bollé and German Neo-Renaissance in Croatian Architecture in the Late 19th Century, *Zeitschrift fur Kunstgeschichte*, 76 (2013. a), 385–408
DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Veliki zagrebački potresi*, Zagreb, 2021.
DAMJANOVIĆ DRAGAN, Počeci i koncepti restauriranja zagrebačke katedrale 1870-ih godina, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 487–505
DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 7–90
DEANOVIĆ ANA, *Biskupska kapela sv. Stjepana Prvomučenika u Zagrebu: spomenik slikarstva XIV. stoljeća*, Zagreb, 1995.
DOBRICA LADISLAV, Opis Zagrebačke katedrale u kanonskoj vizitaciji Katedralnog arhiđakonata 1792. godine, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 191–205
DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991.
DOBRONIĆ LELJA, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb, 1994.
DOBRONIĆ LELJA, Timotej, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. Franko Mirošević, Zagreb, 1995., 65–80
DOBRONIĆ LELJA, Ladislav iz Kabola, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. Franko Mirošević, Zagreb, 1995., 103–116
FACHECHI GRAZIA MARIA, Quando le cattedrali non erano bianche: uso e funzione del colore nell'architettura sacra medievale, u: *Il mito del bianco in architettura*, ur. Massimo Zammerini, Rim, 2014.
FACHECHI GRAZIA MARIA, Senso del colore e assenza di colori nell'architettura sacra medievale e nelle sue 'rivisitazioni' in Italia: qualche considerazione sulla facies esterna, *Opus Incertum*, 2 (2017.), 18–33
FUCHS FRIEDRICH, HUBEL ACHIM, *Die farbige katedrale*, Regensburg, 2019.
GUERIN DENISE A., PARK YOUNGSOON, YANG SEHWA, Development of an instrument to study the meaning of color in interior environments, *Journal of Interior Design*, 20 (1995.), 31–41
HORVAT ANĐELA, Skulptura Parlerovog kruga u zagrebačkoj katedrali, *Zbornik za umetnostno zgodovino,* 5–6 (1959.), 245–264
HORVAT ANĐELA, Neogotički kolos-kipovi u Zagrebu 1847. i razmatranja o pojavi historicizma u Zagrebu, *Iz starog i novog Zagreba*, 2 (1960.), 225–238
HORVAT ANĐELA, Je li Bernardo Bobić slikar ciklusa krilnih oltara zagrebačke katedrale?, *Peristil*: z*bornik radova za povijest umjetnosti*, 8–9 (1963 –1966.), 131–141
HORVAT ANĐELA, Čudovišna galerija zagrebačke katedrale – o skulpturama praških Parlera, *Kaj: Časopis za kulturu i prosvjetu*, 2 (1979.) 39–58

HORVAT RUDOLF, *Prvostolna crkva u Zagrebu*, Zagreb, 1941.
HORVAT ZORISLAV, Izgradnja lađe zagrebačke katedrale, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti,* 23 (1980.), 67–98
HORVAT-LEVAJ KATARINA, Zagrebačka katedrala u 17. i 18. stoljeću – biskupi kao naručitelji i Hans Alberthal kao graditelj i obnovitelj, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 137–156
IVANDIJA ANTUN, Propovjedaonica zagrebačke katedrale, *Bogoslovska smotra,* 35/2 (1965.), 313–341
IVANDIJA ANTUN, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, *Croatica Christiana periodica,* V/8 (1981.), 1–13
JELENČIĆ MIROSLAV, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, Novi tragovi srednjovjekovnih struktura zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 103–135
JONES OWEN, *Die grammatik der ornamente*, London, 1986.
KARAMAN LJUBO, Bilješke o staroj katedrali, *Bulletin JAZU,* 11/1–2 (1963.), 1–46
Katolički list, 11 (13. 3. 1884.), 84–95; 32 (6. 8. 1885.), 255; 4 (22. 1. 1885.), 27–28; 52 (25. 12. 1890.), 436
KLAIĆ NADA, *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb, 1982.
KNIEWALD DRAGUTIN, Najstariji inventari zagrebačke katedrale, *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 43 (1951.), 49–81
KOBLER FRIEDRICH, KOLLER MANFRED, Farbigkeit der Architektur, u: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, ur. Otto Schmitt, vol. 7, Stuttgart, 1981., 274–428
KOLARIĆ JURAJ, Maksimilijan Vrhovac; Aleksandar Alagović, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. Franko Mirošević, Zagreb, 1995., 427–445; 447–458
KORADE MIJO, Petar Domitrović; Franjo Ergelski; Benedikt Vinković; Martin Bogdan; Franjo Klobusiczky; Franjo Thauszy, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. Franko Mirošević, Zagreb, 1995., 297–304; 307–313; 315–325; 327–331; 399–402; 410–411
KOŽUL STJEPAN, Doprinos Ivana Krstitelja Tkalčića obnovi zagrebačke prvostolnice, u: *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića*, ur. Stjepan Razum, Zagreb, 2006., 73–126
KRAŠEVAC IRENA, Oltari zagrebačke katedrale izrađeni prema nacrtima Hermana Bolléa u službi „jedinstva i čistoće stila", *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 287–102
KRČELIĆ BALTAZAR ADAM, *Povijest stolne crkve zagrebačke*, Zagreb, 1994.
KRULIĆ KRISTINA, ŠURINA EDITA, Srednjovjekovni zidni oslici u zagrebačkoj katedrali, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 209–225
KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva Zagrebačka, opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.
KURMANN PETER, Als die Kathedralen farbig waren, u: *Farbe im Mittelalter. Materialitat – Mediahtat – Semantik*, ur. Ingrid Bennewitz, Andrea Schindler, Berlin, 2011., 31–46
LUKINOVIĆ ANDRIJA, Eberhard; Ivan Alben; Šimun Erdödy; Matija Bruman, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. Franko Mirošević, Zagreb, 1995., 163–175; 181–186; 233–237; 251–253
MARKOVIĆ VLADIMIR, Anđeo iz zagrebačke katedrale, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti,* 49 (2006.), 99–105
MARUŠEVSKI OLGA, Katedrala u vremenu i prostoru, *Život umjetnosti*, 41/42 (1987.), 97–127
MARUŠEVSKI OLGA, Juraj Haulik; Josip Mihalović, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. Franko Mirošević, Zagreb, 1995., 461–473; 475–478
MARUŠEVSKI OLGA, Herman Bollé – arhitekt, restaurator i obrtnik, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, ur. Vladimir Maleković, Zagreb, 2000., 52–61
MARUŠEVSKI OLGA, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Zagreb, 2009.
MARUŠIĆ MATKO, Povijest izgradnje zagrebačke katedrale do početka 16. stoljeća – kratki pregled dosadašnjih spoznaja, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 91–102
MICHLER JÜRGEN, Über die Farbfassung hochgotischer Sakralräume, *Wallraf-Richartz-Jahrbuch*, 39 (1977), 29–68
Narodne novine, 140 (19. 6. 1884.); 185 (13. 8. 1885.); 257 (9. 11. 1885.); 258 (9. 11. 1888.)
Obzor, 2 (3. 1. 1893.); 4 (5. 1. 1893.)
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Slikani prozori zagrebačke katedrale, *Naša katedrala,* 8 (2004.), 31–39
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Zidna slika Posljednjeg suda iz 13. stoljeća u sakristiji zagrebačke katedrale Uznesenja Marijina, *Vjesnik biskupa Langa*, 136–137 (2019.), 60–63
RANDLA ANNELI, HIIOP HILKKA, Colour in Church Interiors, Medieval And Beyond, *Baltic Journal of Art History*, 21 (2021), 61–77
RATKOVČIĆ ROSANA, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 2014.
RAZUM STJEPAN, Životopis Ivana Krstitelja Tkalčića, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 6 (1997.), 7–262
RAZUM STJEPAN, Uzdignuće Zagrebačke biskupije na stupanj nadbiskupije 1852./1853. godine. Papinske pečatnice, svečanost proglašenja i odjek kod suvremenika, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije,* 6 (2002.), 325–355
Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 97 (26. 4. 1884.); 160 (12. 7. 1884.); 194 (23. 8. 1884.); 168 (25. 7. 1885.); 238 (17. 10. 1885.)
SCHRÖCK KATJA, Der Farbe auf der Spur – das 19. Jahrhundert und die Polychromiepläne für den Prager Veitsdom, *In Situ*, 13 (2021.), 285–296
SEKULIĆ ANTE, Gašpar Stankovački; Juraj Branjug, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. Franko Mirošević, Zagreb, 1995., 277–278; 393–396

STOŠIĆ JOSIP, Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva o Zagrebačkoj biskupiji, u: *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094–1994*, ur. Tugomir Lukšić, Zagreb, 1994., 101–130
SZABO GJURO, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, *Narodna starina,* 8 (1929.), 65–77
ŠAŠKO IVAN, Povijesno-umjetničko i bogoslužno vrjednovanje obnove prvostolnice, osobito s obzirom na udio Ivana Krstitelja Tkalčića u toj obnovi, u: *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića*, ur. Stjepan Razum, Zagreb, 2006., 287–313
ŠOUREK DANKO, Donatorska i naručiteljska djelatnost zagrebačkoga kanonika Ivana Znike, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije,* 9 (2005.), 327–310
ŠOUREK DANKO, Oltar sv. Jurja Antonija Michelazzija iz stare zagrebačke katedrale – kontekst narudžbe, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti,* 31 (2007.), 153–166
ŠOUREK DANKO, *Kotera pod korunom vugerskom sebe prispodobne nema* – zagrebačka katedrala očima pisacā XVII. i XVIII. stoljeća, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 157–190
TARBUK NELA, *Kipar Johannes Komersteiner i njegov krug*, Zagreb, 2016.
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ (prir.), *Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis*, I, Zagreb, 1873.
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieka, *Starine JAZU*, 13 (1881.), 119–149
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada*, Zagreb, 1885.
TORBAR JOSIP, *Izvješće o zagrebačkom potresu 9. studenog 1880.*, Zagreb, 1882.
VIRDIS ALBERTO, *Colors in Medieval Art, Theories, Matter, and Light from Suger to Grosseteste (1100–1250)*, Rim, Brno, 2023.
VITRUVIUS, *De architectura libri decem*, Zagreb, 1999.
VRHOVAC MAKSIMILIJAN, *Dnevnik*, sv. 1. (1801. – 1809.), prir. Metoda Hrg, Josip Kolanović, Zagreb, 1987.
VRHOVAC MAKSIMILIJAN, *Dnevnik*, sv. 2. (1810. – 1815.), prir. Metoda Hrg, Josip Kolanović, Zagreb, 2017.
VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA DIANA, Gotik in Nordkroatien, *Hortus artium medievalium*, 7 (2000.), 35–57
WARD JAMES, *Color decoration of architecture*, London, 1913.
WYROUBAL ZVONIMIR, Restauracija fresaka u sakristiji zagrebačke katedrale, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 1 (1954.), 176–178
ZAJEC VLASTA, Štukomramorni oltari u sjevernoj Hrvatskoj, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35 (2011.), 177–194

AEM – Acta Ecclesiae Metropolitanae
FKB – Fototeka kulturne baštine / Cultural Heritage Photo Library
HDA – Hrvatski državni arhiv / Croatian State Archives
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
IRB – Institut Ruđer Bošković / Ruđer Bošković Institute
KOZG –Konzervatorski odjel u Zagrebu / Conservation Department in Zagreb
KV – Kanonska vizitacija (Visitatio Canonica)
MGZ – Muzej grada Zagreba / Zagreb City Museum
MKM RH – Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske / Republic of Croatia, Ministry of Culture and Media
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb
RZH – Restauratorski zavod Hrvatske / Conservation Institute of Croatia
RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury

Summary

Krasanka Majer Jurišić, Matija Deak, Kristina Krulić

COLOURS IN THE INTERIOR OF THE ZAGREB CATHEDRAL: A CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING ITS DECORATION THROUGH THE CENTURIES

This paper presents the results of recent conservation and restoration research conducted by the Croatian Conservation Institute because historical colours and paintings of the Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislaus in Zagreb had not been previously examined in detail. Colour, as an expressive element, contributes to creating the atmosphere of a space and its aesthetics while also indicating various changes over time. Our understanding of the role of colour in the sacred architecture of continental Croatia during the Middle Ages is modest, whereas there is significantly more knowledge about later layers of paint, particularly those from the 19th century, which are more frequently mentioned in scholarly literature.

The decoration of a cathedral is certainly more lavish and imposing than that of other sacred buildings. If its construction began in the Middle Ages, it is rare to be able to fully recreate the visual impression of its interior from earlier phases. Many traces have been erased due to structural changes, and the ones that remain provide only a partial insight into certain characteristics. This refers not only to sacred furnishings, numerous altars, sculptures, paintings, objects made of precious materials, and carved elements, but also to the overall impression,

which is significantly influenced not only by the architectural forms, but also by the colour of its final finish. Colour, along with volume, light and even sound, is an essential factor in perceiving and understanding space, and the chosen colour palette undoubtedly affects the overall aesthetic experience.

This text offers insights into this aspect of the former appearance of the Zagreb cathedral: the colours and paintings on its walls and vaults. Since these surfaces have been 'cleaned' several times, and paint layers and plaster been partially or entirely removed, collecting data and reconstructing possible colour schemes was particularly challenging. This difficulty was further compounded by the cathedral's vast size, which required repeated verification of findings across different locations on walls, pillars and vaults. Very few areas contained all identified historical layers of colouring, but missing layers were often confirmed in nearby areas.

The cathedral's interior was initially stone with wall paintings and inscriptions. Later, the walls and stone elements were yellow-gold, and the vault fields were plastered and whitewashed. In the 18th century, the entire interior was amber-coloured, with the rich Baroque furnishings enhancing the overall impression. This was followed by pale light-red paint, likely applied during Bishop Vrhovac's tenure, then light green after 1830, and light grey during the interventions initiated by Bishop Haulik. After the 1880 earthquake, Herman Bollé commissioned Johannes Clausen and his workshop to decorate the entire cathedral with a combination of simple vegetal and geometric stencil motifs, gilding, monochromatic wall colouring imitating stone blocks, and starry vaults, most of which were replicated during the restoration in the 1980s.

A wide range of conservation and restoration methods was used to determine the stratigraphy and types of layers on the ashlar masonry that forms the cathedral, as well as the plaster that covered the brick vaults and was partially documented on the walls. These findings complemented known historical data and enabled more accurate dating within specific periods. As a result, our understanding of the transformations the Zagreb cathedral has undergone through the centuries has been enriched, further expanding the complex mosaic of elements that make it exceptional – not only in a liturgical sense, but also in terms of artistic and aesthetic achievement.

KEYWORDS: Zagreb, cathedral, Middle Ages, Baroque, 19th century, 20th century, decoration, colours, wall paintings, pigments, conservation and restoration research

Oltari zagrebačke katedrale izrađeni prema nacrtima Hermana Bolléa u službi „jedinstva i čistoće stila“

Irena Kraševac

Irena Kraševac
Institut za povijest umjetnosti
https://orcid.org/0000-0002-0494-3757
ikrasevac@ipu.hr

Prethodno priopćenje / Preliminary communication
Primljen / Received: 9. 7. 2024

UDK: 73.035:[27-526.2(497.5 Zagreb)“18“
72 Bollé, H.
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.14

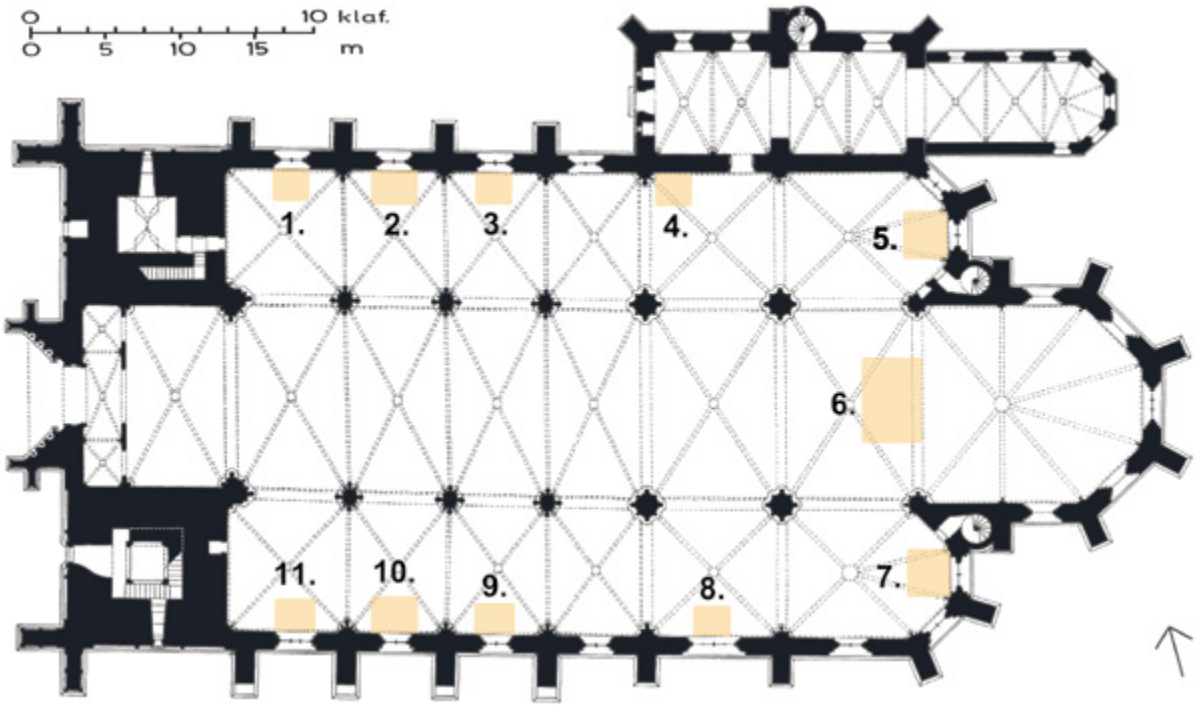
SAŽETAK: U skladu s neogotičkom obnovom, zagrebačka je katedrala dobila novi glavni oltar i sedam bočnih, izrađenih prema nacrtima graditelja katedrale / *Dombaumeistera* Hermana Bolléa. Novi se oltari podižu kao zaklade nadbiskupa i crkvenih dostojanstvenika, poštujući dijelom dotadašnju tradiciju i prilagođavajući se ikonografiji 19. stoljeća, koja uvodi nove liturgijske propise i kanonizira nove svece. Bolléovi nacrti za glavni oltar iz 1884., oltare sv. Petra i Pavla i sv. Josipa iz 1886., oltare sv. Ladislava i Stjepana i sv. Marije iz 1887., oltar sv. Jeronima iz 1889. i naposljetku oltar sv. Ćirila i Metoda iz 1901. godine, vrlo detaljno i crtački izvrsno izvedeni u tehnici tuša i olovke na papiru, važna su dokumentacija o oltaristici 19. stoljeća. Najvažniji preduvjet za njihovu izradu u Zagrebu stečen je osnutkom Obrtne škole 1882. godine, kao prvoga stručnog učilišta u zanatskim umjetničko-obrtnim vještinama, čiji su nastavnici i majstori izveli stilski ujednačen ansambl od osam žrtvenika.

KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, 19. stoljeće, Herman Bollé, Obrtna škola, historicizam, neostilski oltari, sakralna skulptura

U skladu s neogotičkom obnovom, zagrebačka katedrala dobila je novi glavni oltar i sedam bočnih, izrađenih prema nacrtima graditelja katedrale / *Dombaumeistera* Hermana Bolléa.[1] Dotadašnji, većinom barokni oltari koji su bili smješteni uza stupove po sredini crkve do velikoga potresa 9. studenoga 1880. godine, morali su biti uklonjeni iz konstruktivnih i statičkih razloga, dok su visoki oltari uza sjeverni i južni zid maknuti jer su zaklanjali gotičke prozore koji su tijekom obnove otvoreni u punoj visini. Za većinu baroknih oltara nađen je smještaj po crkvama Zagrebačke nadbiskupije.[2] Od premještanja u druge crkve ostali su pošteđeni jedino niži kameni oltari Posljednje večere uz sjeverni zid bočnog broda te oltari sv. Luke i sv. Marije Pomoćnice uz južni zid bočnog broda, koji su bili dio crkvenoga inventara prije potresa i neogotičke obnove. Ukupno je prema idejnoj zamisli i nacrtu Hermana Bolléa, a u izvedbi majstora Obrtne škole, podignuto osam oltara: glavni, tri u sjevernom, dva u južnom brodu i dva u apsidama, što s tri postojeća barokna oltara čini ansambl od jedanaest žrtvenika u prostoru crkve (sl. 1). U ovom su članku revidirane i

1 Temom Bolléovih oltara na području sjeverozapadne Hrvatske, pa tako i oltarne opreme zagrebačke katedrale, iscrpno se bavila autorica ovoga članka u svojim prijašnjim radovima na koje se referira i ovaj tekst. Vidjeti: KRAŠEVAC, 2005; KRAŠEVAC, 2006, 453–466; KRAŠEVAC, 2007, 43–57; KRAŠEVAC, 2007a, 221–240; KRAŠEVAC, 2022, 409–429. Vidjeti također tekst Irene Kraševac „Oltari izrađeni prema nacrtima Hermana Bolléa“ (poglavlje 8.2.1.3.), u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 829–843.

2 DOBRONIĆ, 1991, 47–60; ŠOUREK, 2016, 162; ZAJEC, 2016, 191. Na tlocrtu katedrale, koji je prema narudžbi biskupa Maksimilijana Vrhovca izradio geometar Franjo Klobučarić potkraj 18. stoljeća, zabilježeno je 29 oltara. Kolorirani crtež na papiru signiran *Delineavit Franciscus Klobucharich Geometra* čuva se u Riznici zagrebačke katedrale.

1. Zagrebačka katedrala, tlocrt s rasporedom oltara nakon obnove koju je proveo Herman Bollé: 1. Oltar svetih Petra i Pavla; 2. Oltar svetih Ćirila i Metoda; 3. Oltar sv. Josipa; 4. Oltar Posljednje večere; 5. Oltar svetih Stjepana, Ladislava i Emerika; 6. Glavni oltar Bl. Dj. Marije; 7. Oltar Majke Božje Kraljice; 8. Oltar sv. Luke; 9. Oltar sv. Jeronima; 10. Oltar Svetog Križa; 11. Oltar sv. Marije Pomoćnice (planoteka IPU-a)
Zagreb Cathedral, floor plan with layout of altars after renovation carried out by Herman Bollé: 1. Altar of Sts Peter and Paul; 2. Altar of Sts Cyril and Methodius; 3. Altar of St Joseph; 4. Altar of the Last Supper; 5. Altar of Sts Stephen, Ladislaus and Emeric; 6. High altar of the Blessed Virgin Mary; 7. Altar of the Queenly Mother of God; 8. Altar of St Luke; 9. Altar of St Jerome; 10. Altar of the Holy Cross; 11. Altar of St Mary, Help of Christians (IPU Architectual Plans, Drawings and Records Collections)

objedinjene dosadašnje spoznaje o Bolléovim oltarima u katedrali na temelju arhivskih izvora i dosadašnje literature, pojašnjena njihova stilska i ikonografska rješenja te razjašnjeno autorstvo izvedbe pojedinih dijelova koji čine cjelinu oltarne kompozicije.

Kontekst nastanka Bolléovih oltara

Željka Čorak tumači Bolléovu koncepciju izbacivanja baroknih oltara kao rezultat njegove „stilske volje" i težnje za doživljajem čiste proporcije prostora. Herman Bollé nije interijer crkve doživljavao „kao hranište pojedinačnih umjetnina ni povijesnih svjedočanstava. Oprema crkve svedena je na minimum [...], a njegov prostorni zahtjev bio je zahtjev za simultanim doživljajem: prostor u kojem je zbivanje ritam, a duša svjetlost."[3] Izbacivanje baroknih oltara iz katedrale i njihovo nadomještanje neostilskim oltarima također je potvrda čvrstog uvjerenja toga arhitekta o postizanju „jedinstva i čistoće stila" kao jednog od temeljnih postulata u umjetnosti 19. stoljeća,[4] a u prilog tome išli su i naručitelji koji su zahtijevali „gotičko i novo".[5] Pri tome je znatan utjecaj imao đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer, koji izričito traži izbacivanje sve barokne opreme i izradu nove, prilagođene stilskom jedinstvu (neo)gotičkog stila.[6]

Novi oltari podižu se kao zaklade nadbiskupa i crkvenih dostojanstvenika, poštujući dijelom dotadašnju tradiciju i prilagođavajući se ikonografiji 19. stoljeća, koja uvodi nove liturgijske propise i kanonizira nove svece. Oltari Blažene Djevice Marije i svetih ugarskih kraljeva Ladislava i Stjepana posvećeni su titularima prvostolnice, a reprezentirali su ih i barokni oltari iz radionice Ivana (Johannesa) Komersteinera koje su zamijenili. Novi oltar sv. Jeronima također je nadomjestio dotadašnji barokni žrtvenik Sebastijana Petruzzija posvećen tome svecu. Glasoviti barokni mramorni oltar Svetog Križa, rad Francesca Robbe, nadomješten je neostilskim oltarom istoga titulara, kojega u svim segmentima izvedbe odlikuje kvaliteta i majstorstvo izrade te je dostojan predstavnik vremena u kojem je nastao. Uz oltare posvećene sv. Josipu, svetim apostolima

3 ČORAK, 1988, 148.

4 Opširnije o sakralnoj umjetnosti 19. stoljeća i regotizaciji crkava vidjeti: KRAŠEVAC, 2005.

5 ČORAK, 1988, 290.

6 DAMJANOVIĆ, 2013, 166, prema članku Josipa Jurja Strossmayera, Nekoliko rieči o stolnoj crkvi zagrebačkoj, *Katolički list* (Prilog), 36, 3. 9. 1874., 1–8.

Petru i Pavlu, u katedrali se podiže i oltar novih titulara, svetih Ćirila i Metoda, koji iskazuju nacionalnu i slavensku težnju u skladu s duhovnom klimom i političkim uvjerenjem koje u to vrijeme predvodi biskup Strossmayer.[7]

Autorstvo Hermana Bolléa kao isključivog projektanta oltara zagrebačke katedrale potvrđuju sačuvani signirani i datirani nacrti za pojedine oltare koji se danas čuvaju u Riznici zagrebačke katedrale i Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu. Zbirku građevinskih nacrta u tadašnjem Dijecezanskom muzeju inventarizirao je Kamilo Dočkal i objavio u *Vijestima Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske*.[8] U tom su inventaru popisani i brojni Bolléovi nacrti za crkve i oltare, pa tako i za katedralne žrtvenike, od kojih su neki prvi put prikazani javnosti na izložbi *Herman Bollé,* održanoj u prosincu 1976. u Muzeju grada Zagreba i na izložbi *Riznica Zagrebačke katedrale,* 1983. godine u Muzejskom prostoru.[9]

Bollé je kao poznavatelj brojnih obrtnih tehnika vladao podjednako invencijom i tehničkom vještinom, zahvaljujući čemu je mogao suvereno pratiti i zahtjevnu arhitekturu katedrale i njezino opremanje do najsitnijih detalja dekorativne opreme. Njegovi nacrti za glavni oltar iz 1884., oltare sv. Petra i Pavla i sv. Josipa iz 1886., oltare sv. Ladislava i Stjepana i sv. Marije iz 1887., oltar sv. Jeronima iz 1889. i naposljetku oltar sv. Ćirila i Metoda iz 1901. godine, vrlo detaljno i crtački izvrsno izvedeni u tehnici tuša i olovke na papiru, važna su dokumentacija o oltaristici 19. stoljeća. Na temelju Bolléovih nacrta, izradu prvih oltara odobrilo je *Družtvo za dogradjenje prvostolne crkve* na sjednici u siječnju 1887.,[10] a najvažniji preduvjet za njihovu izradu u Zagrebu stečen je osnutkom Obrtne škole, kao prvoga stručnog učilišta u zanatskim umjetničko-obrtnim vještinama.

Izvedba oltara

Oltari su u pravilu djela većeg broja umjetnika i/ili obrtničkih majstora, od kojih izdvajamo projektante i graditelje oltarne arhitekture, kipare i drvorezbare koji izvode skulpturalnu i ornamentalnu dekoraciju te polikromatore i pozlatare. Kako je istaknula Željka Čorak, „funkcija katedrale u devetnaestostoljetnom Zagrebu bila i funkcija rasadišta oblikovne kulture“.[11] Poznato je da je obnova zagrebačke prvostolnice ponajprije potaknula osnivanje „katedralne klesarne“ u neposrednoj blizini uz sjeverni bedem,[12] no vrlo je brzo bila otvorena Obrtna škola sa svim odjelima koji su trebali poslužiti „domaćoj proizvodnji“.[13] Na temelju naredbe Zemaljske vlade 9. listopada 1882., dobivena je dozvola za osnutak Obrtne škole u Zagrebu, čiju su potrebu uvidjeli i svojim zalaganjem realizirali tadašnji predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Ivan Vončina i zagrebački (grado)načelnik Josip Hoffman. Školom je u početku upravljao direktorij koji su činili Iso Kršnjavi, Eduard Suhin i Herman Bollé. Jedan od prvih odjela koji je škola pokrenula bio je upravo Odjel kiparstva, i to na dva temeljna područja kiparske izobrazbe, modeliranju i klesarstvu. U kiparskom su odjelu kao nastavnici zaposleni Dragutin Morak[14] za modeliranje i Ignjat Franz[15] za klesarstvo. Obojica su radno iskustvo stekla u Beču, koji je u drugoj polovici 19. stoljeća bio izuzetno živo graditeljsko i umjetničko središte, u kojem je podizana reprezentativna arhitektura javne namjene, a u Zagrebu

7 KRAŠEVAC, 2005, 50. Ikonografski programi u 19. stoljeću temelje se na uvođenju, popularizaciji i širenju novoproglašenih svetaca i crkvenih dogmi. Slavenski apostoli sv. Ćiril i Metod ulaze u sakralne prostore naročito nakon proslave tisućgodišnjice Metodove smrti, 1885. godine.

8 DOČKAL, 1956, 22, „Nacrti za pojedine oltare: za glavni iz godine 1884., oltar sv. Petra i Pavla iz god. 1886., oltar sv. Josipa iz god. 1886., oltar sv. Ladislava iz god. 1887., oltar Majke Božje iz god. 1887. Sve od arh. Hermana Bollé-a.“

9 Izložba u Muzeju grada Zagreba, održana 1976. godine, nažalost nije popraćena katalogom, a u muzejskoj dokumentaciji nalaze se samo četiri fotografije izložbenog postava. Na izložbi *Riznica Zagrebačke katedrale*, održane 1983. u Muzejskom prostoru, izloženi su Bolléovi nacrti za glavni oltar (kat. 70S), nacrt za biskupsko prijestolje (kat. 71S), nacrt za oltar sv. Ladislava (kat. 72S) i nacrt za oltar sv. Marije (kat. 73S).

10 DAMJANOVIĆ, 2013, 169.

11 ČORAK, 1988, 148.

12 Važnost pokretanja klesarske radionice u neposrednoj blizini katedrale, po uzoru na srednjovjekovne *Bauhütte,* prepoznata je još u vrijeme početka radova na obnovi katedrale prije velikoga potresa 1880. godine. „Klesarna“ je otvorena u listopadu 1879. pod stručnim nadzorom poslovođe Emanuela Zelinke, klesara iz Moravske. Zelinka je nakon otvorenja Obrtne škole 1882. na njoj kratko podučavao jer je preminuo 1883. godine. Vidjeti: ČORAK, 1980, 21; ČORAK, 1988, 269.

13 Nastojanjem Ise Kršnjavoga i Hermana Bolléa osnovana je Obrtna škola u Zagrebu 1882. godine s teorijskom i praktičnom nastavom na stolarskom, tokarskom, kovačkom i bravarskom te kiparskom (modeliranje i klesanje) i dekorativno-slikarskom odjelu. Od 1892. djeluje i Graditeljska škola u sklopu Kraljevske zemaljske muške obrtne škole. Škola je okupila profesore, učitelje i majstore svih potrebnih struka za obnovu katedrale i ostalih važnih građevinskih zahvata u Zagrebu, a među prvim nastavnicima zaposleni su graditelj Hektor Eckhel, slikar Josip Bauer, klesar Ignjat Franz, kipar Dragutin Morak, stolari Ivan Budicki i Miroslav Friedrich Häcker, bravari Gjuro Hamel i Antun Mesić. Vidjeti: ČORAK, 1980; MARUŠEVSKI, 2000.

14 Dragutin Karlo Morak (Králové Dvůr u Moravskoj, 1839. – Zagreb, 1922.) rođen je u obitelji koja se tradicionalno bavila kiparstvom. Zanatsko umijeće usavršio je u Beču, gdje se susreo s Hermanom Bolléom koji ga poziva na novootvorenu zagrebačku Obrtnu školu. Svoje je ime kroatizirao u Dragutin, kako se potpisivao na službenim dokumentima. Prenoseći u Zagreb svoje bečko iskustvo, u kojem je kiparska dekoracija podređena postizanju cjelovitoga umjetničkog djela, Morak je sudjelovao na brojnim arhitektonskim projektima Hermana Bolléa te Hönigsberga i Deutscha. Kao iskusni majstor, realizirao je brojne skulpture u sklopu zadanih arhitektonskih kompozicija u stilu historicizma. Opširnije o kiparu Moraku vidjeti: KRAŠEVAC, 2007a.

15 Ignjat Franz (Frenštad u Moravskoj, 1855. – Zagreb, 1943.) usavršavao se u Beču, radeći kiparsku dekoraciju na Vijećnici Friedricha Schmidta, a u Zagreb dolazi s Hermanom Bolléom. Isprva radi u katedralnoj klesarskoj radionici (tzv. *Bauhütte*), a potom se uključuje kao učitelj klesarstva u rad Obrtne škole. Prema Bolléovim je nacrtima izradio brojne kiparske ukrase na sakralnim i profanim zgradama. Izvor podataka: ČORAK, 1980, 18–19; Franz, Ignjat, *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024, https://hbl.lzmk.hr/clanak/franz-ignjat (pristupljeno 8. 9. 2024.).

2. Kiparska radionica Obrtne škole oko 1900. (MGZ, fototeka, inv. br. 20.650, Obrtna škola u Zagrebu)
Sculpture workshop of the Craft School around 1900 (MGZ, Photo Archive, inv. no. 20.650, Craft School in Zagreb)

su pokrenuli pionirski posao profesionalnog strukovnog bavljenja kiparstvom u sklopu umjetničko-obrtnog zanata. Najveći zajednički projekt Moraka i Franza upravo je izrada dekorativnog skulpturalnog ukrasa zagrebačke katedrale; Morak je zaslužan za figurativne dijelove, a Franz za bogato izrađene filigranske ornamentalne ukrase. Praktična nastava unutar škole uključivala je i učeničko sudjelovanje, pa će prva iskustva u izradi kiparskih djela za katedralu, uz svoje nastavnike, stjecati i tadašnji učenici Rudolf Valdec, Robert Frangeš i drugi poslije zaboravljeni klesarski majstori. Pretpostavljamo da je glavnina kiparskih radova, osim u katedralnoj klesarnici, izvedena u radionicama Obrtne škole (najprije u prostoru Ilice 45, a nakon toga u novoj, reprezentativnoj zgradi na tadašnjem Sveučilišnom trgu, podignutoj 1888. godine prema projektu Hermana Bolléa), koje su ujedno bile i prvi profesionalni kiparski atelijeri u Zagrebu (**sl. 2**).

Važan dokument koji razotkriva atributivne dvojbe u pogledu izrade oltara kao kolektivnoga umjetničkog djela jest *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke, sastavljen 1915. god.* Ljudevita Ivančana. Herman Bollé i Hektor Eckhel prvom su inventarizatoru / kustosu katedrale Ljudevitu Ivančanu osobno dali podatke za upis u *Inventar,* a iz toga je dokumenta razvidno da su na izvedbi oltara sudjelovali uglavnom majstori okupljeni oko zagrebačke Obrtne škole. Na temelju Ivančanova *Inventara* možemo zaključiti da su većinu radova na oltarima izveli kipari Dragutin Morak i Ignjat Franz, stolari Ivan Budicki i Miroslav Fridrich Häcker te drvorezbar Jakov Pešek (Peschek). Tada mladi đaci Mihovil (Mijo) Stepić i Robert Frangeš klesali su dijelove oltara prema uputama svojih nastavnika. Slikane dijelove izveli su Josip Bauer i Epaminondas Bučevski te pozlatari Slavoljub Wagmeister i Ivan Clausen. Kovane dijelove napravili su bravarski majstori Anton Mesić, Gjuro Hamel i Gjuro Burić. Slikar Mato Celestin Medović autor je oltarne pale sv. Jeronima, jedine slike u ansamblu Bolléovih oltara.[16] Premda nije izravno uključen u skulpturalno opremanje katedrale, važno je spomenuti i bečkoga kipara Josefa Beyera,[17] prema čijim su modelima isklesani i modelirani brojni kipovi svetaca koje su izradili Morak i Franz sa svojim pomoćnicima.

Tipologija i stil Bolléovih oltara

Prvi podignuti oltari, sv. Josipa i sv. Petra i Pavla, trodijelni su retabli s nišama za kipove. Slijede tipologiju Schmidtovih i Bolléovih neogotičkih oltara kakve su prethodno projektirali za đakovačku katedralu (npr. oltari sv. Josipa

16 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 78. cit.: „Ove podatke kao i za radnje kod ostalih oltara dobio sam od graditelja Bolléa i njegovog bivšeg pristava prof. Eckhela."

17 Josef Beyer (Beč, 1843. – Beč, 1917.), austrijski kipar. Učenik i suradnik Antona Dominika Fernkorna u ljevaonici umjetnina u Beču, studirao na Akademiji likovnih umjetnosti kod Carla Kundmanna. Sudjelovao je u kiparskoj opremi brojnih zgrada podignutih na Ringstraße u razdoblju historicizma, a posebno je bio cijenjen stručnjak za sakralnu i grobljansku skulpturu. Njegovi kiparski radovi nalaze se u gradovima na području Monarhije (Linz, Ljubljana, Budimpešta, Zagreb i dr.). Kipovi prema Beyerovim modelima nalaze se i na pročelju zagrebačke katedrale, vidjeti: ČORAK, 1996.

3. Ivan Standl, pogled na svetište katedrale, 1895. (MUO, zbirka starije fotografije, inv. br. m16118-B-14)
Ivan Standl, view of the cathedral sanctuary, 1895 (MUO, Collection of Old Photographs, inv. no. m16118-B-14)

i sv. Marije, 1877. – 1882.), čije je podizanje i opremanje prethodilo neogotičkoj obnovi zagrebačke katedrale.[18] Kasniji oltari Svetog Križa, sv. Jeronima i sv. Ćirila i Metoda zanimljiva su i originalna Bolléova autorska rješenja, bogata detaljima i neuobičajene stilske kombinatorike; pripadaju ponajboljim primjerima oltaristike u razdoblju historicizma u Hrvatskoj. Tom ansamblu kamenih oltara pridružena su i dva (pseudo)krilna drvena oltara u apsidama bočnih brodova crkve.

Na temelju recentnog istraživanja sakralnog inventara koje su poduzeli djelatnici Hrvatskog restauratorskog zavoda, opisano je zatečeno stanje Bolléovih oltara nakon potresa 2020. godine.[19] Osim manjih mehaničkih oštećenja i naslaga prljavštine, nisu zabilježena veća oštećenja, što navodi na zaključak da su oltari solidno građeni, a kipovi i dekoracija (neogotičke fijale i dr.) ostali su na svojem mjestu. Provedena su dodatna sondiranja koja su pokazala da su dijelovi pojedinih oltara tijekom 20. stoljeća dobili nove naliče i pozlatu, ali da njihov postav i cjelokupan dojam nije mijenjan. Metalni dijelovi oltara, mozaik u pozadinama niša i oltarne ograde također su u dobrom stanju, što upućuje na radove vrlo solidnih majstora koji su slijedili Bolléove naputke i ostvarili kvalitetna kiparska, pozlatarska, drvorezbarska i kovačka djela.

Osam Bolléovih oltara

KAMENI OLTARI

U skladu s novom liturgijom, novi glavni oltar postavljen je u prednji dio svetišta, a svojom strukturom u formi baldahina ne zakriva pogled na pozadinski zid svetišta i vitraje. Bollé je na primjeru glavnog oltara dosljedno slijedio ideju „jedinstva stila“, postavljajući na menzu neogotički baldahin bogatoga kruništa, čija vitka fijala teži u vis gotičkoga svetišta katedrale, komponirajući tako arhitekturu unutar arhitekture. Taj je oltar potpuno izveden poštujući Bolléov nacrt,[20] međutim poslije je doživio nekoliko preinaka. Oltarna je arhitektura izvedena od više vrsta kamena. Stube su od repentaborskog mramora, donji dio stipesa i glave stupova su od istarskog kamena, a baldahin s figuralnim dijelovima izrađen je od finozrnatog viničkog kamena. Križ i figurativni dijelovi isklesani su u kararskom mramoru.[21] Četiri anđela, *Corpus Christi*, osam statueta crkvenih učitelja (po dva uza stupove baldahina) i dva anđela pod baldahinom, napravljeni su prema modelima bečkoga kipara Josefa Beyera, a isklesao ih je Dragutin Morak. Ornamentika je rad Ignjata Franza, a oltarni križ i velike brončane svijećnjake prema Bolléovim nacrtima izvela je tvrtka *Bronze-Arbeiten* u Beču.[22] U trokutastim zabatima s četiri strane baldahina su poprsja evanđelista s pripadajućim atributima. Oltar je nadvišen križem ispod kojega su figure sv. Veronike s rupcem i triju Marija koje su došle pomazati Kristovo mrtvo tijelo. Svečano ga je posvetio 8. studenoga 1885. nadbiskup Josip Mihalović.[23] Zanimljiv je podatak koji donosi Željka Čorak, da je baldahin glavnoga oltara klesan izravno iz kamene gromade u unutrašnjosti crkve.[24] Izgled svetišta s novim glavnim oltarom, neposredno nakon njegove postave i posvećenja, zabilježen je na fotografiji Ivana Standla iz 1895. godine, koja ponajbolje dokumentira postignut željeni sklad novih neogotičkih elemenata kao ishoda Bolléove zamisli (**sl. 3**).

Na sjevernu zidnu stijenu prvi od ulaza prislonjen je oltar sv. Petra i Pavla (**sl. 4**) kao trodijelni retabl u čijoj su središnjoj niši postavljeni kipovi sv. Petra i Pavla, dok su u bočnim nišama kipovi sv. Nikole i sv. Jurja. Arhitektura žrtvenika izvedena je posve u skladu s Bolléovim detaljnim nacrtom (**sl. 5**), dok kipovi svetaca ne slijede potpuno Bolléove predloške i razlikuju se u detaljima izvedenih figura. Svetački likovi prikazani su s tipičnim atributima: sv. Petar drži ključeve i knjigu, dok sv. Pavao u lijevoj ruci drži mač, a desnu je položio na prsa. Sv. Nikola prikazan je u biskupskom ruhu s biskupskom mitrom, štapom i zlatnim kuglama, a sv. Juraj kao mladić u viteškom odijelu s kopljem i štitom desnom nogom pritišće zmajevu glavu. Svijetle monokromne figure ističu se na tamnoj pozadini niša. Kipove je isklesao Dragutin Morak, dok je zabilježeno da je pozlatarske radove detalja ornamentacije izveo Slavoljub Wagmeister.[25] Oltar je izrađen u kombinaciji viničkog, mađarskog i salzburškog mramora.[26] Ističe se bogato kruniste s trokutastim zabatima ukrašenima rakovicama, fijalama i križnim ružama, čime se ističe neogotički stilski izričaj. Pozlaćeni dekorativni elementi aplicirani su na arhitektonske detalje retabla, kapitele i plohe između pilastara i unutar zabata i slijede tipičan Bolléov ornamentalni repertoar u kombinaciji stiliziranih cvjetova i listova. Oltar je ograđen kovanom dekorativnom ogradom u izvedbi Antuna Mesića,[27] bravarskoga majstora na Obrtnoj školi, također prema karakterističnom Bolléovu

18 KRAŠEVAC, 2006, 456–466; KRAŠEVAC, 2007, 43–57; DAMJANOVIĆ, 2017, 245–281. Đakovačka katedrala dovršena je i posvećena 1882. godine. Rad na obnovi zagrebačke katedrale uslijedio je u to vrijeme, a prvo opremanje interijera bilo je tijekom 1884. godine.

19 Vidjeti: „Istraživanje sakralnog i umjetničkog inventara“ (poglavlje 8.2.), u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 801–989.

20 *Nacrt za glavni oltar*, crtež tušem i olovkom na papiru, 83,3 x 54,4 cm, sign. d.d.: *Herman Bollé 1884.*, Riznica zagrebačke katedrale, inv. br. N 113.

21 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 78.

22 Isto.

23 Posveta velikoga žrtvenika, *Katolički list*, 44, 29. 10. 1885., 352.

24 ČORAK, 1988, 290; KRAŠEVAC, 2007, 47.

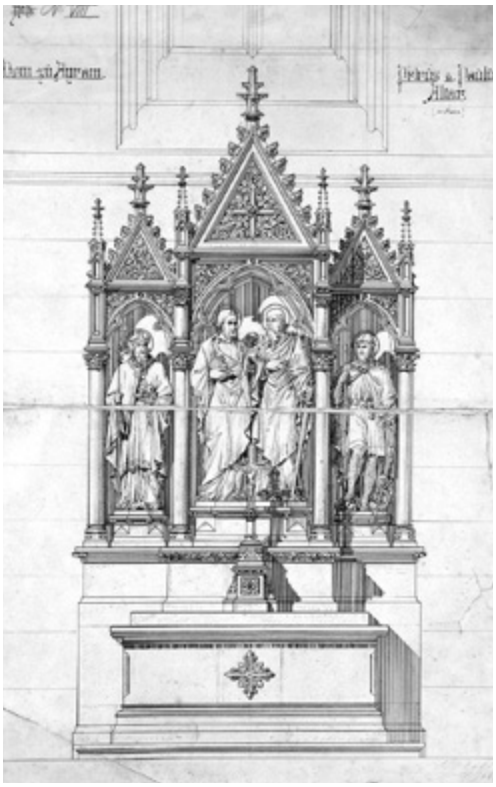
25 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 81.

26 Isto.

27 Isto.

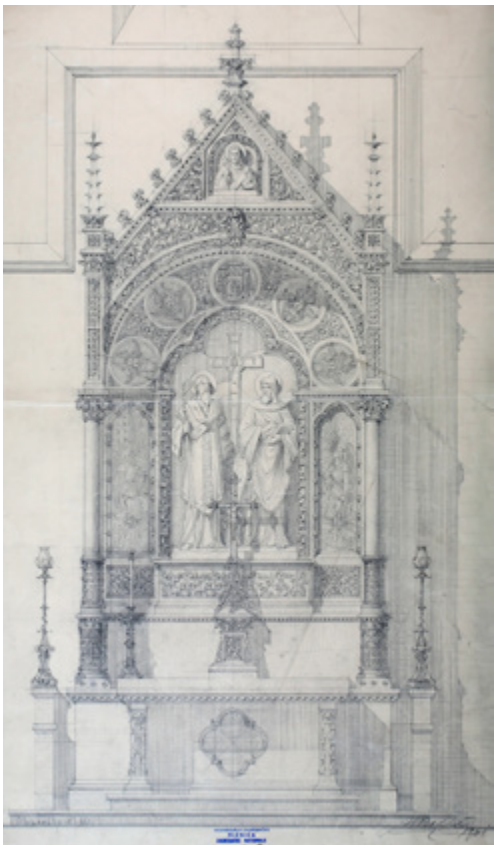
4. Oltar sv. Petra i Pavla (fototeka IPU-a, snimka: M. Drmić)
Altar of Sts Peter and Paul (IPU Photo archive, M. Drmić)

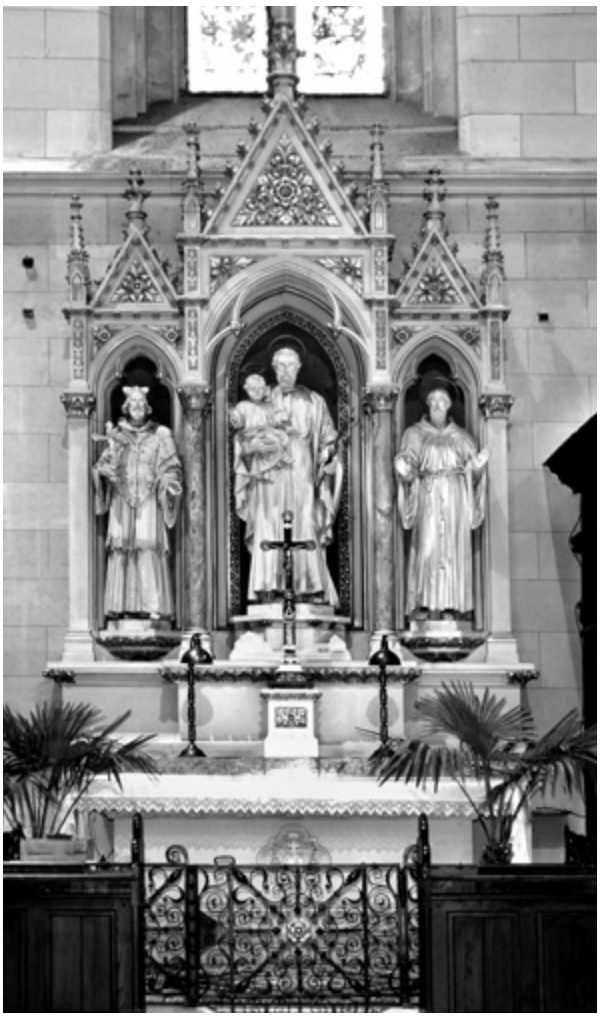
5. Herman Bollé, nacrt oltara sv. Petra i Pavla, 1886. (RZK N 134)
Herman Bollé, draft of the altar of Sts Peter and Paul, 1886 (RZK N 134)

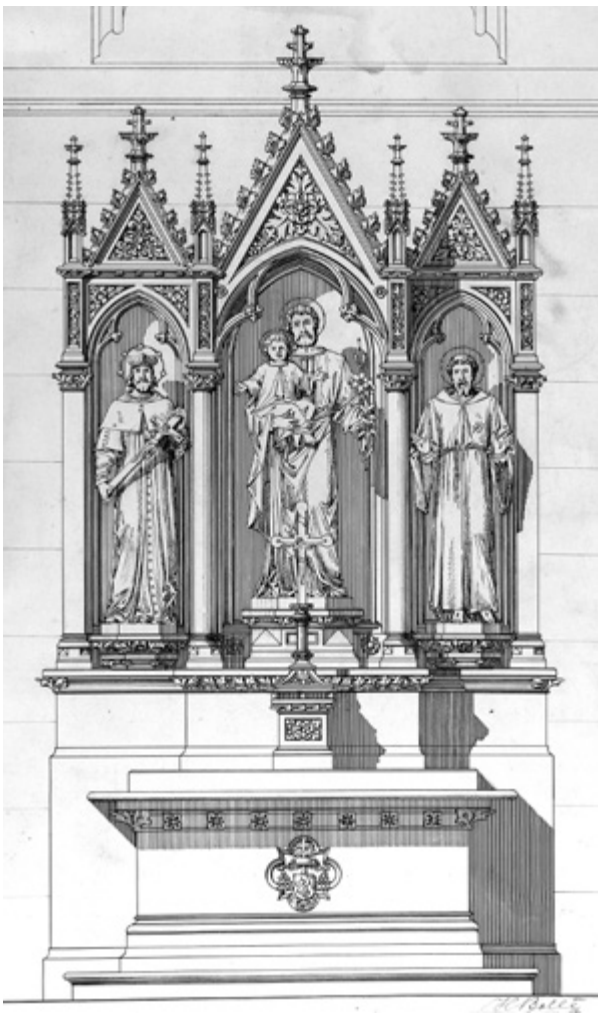
6. Oltar sv. Ćirila i Metoda (fototeka IPU-a, snimka: M. Drmić)
Altar of Sts Cyril and Methodius (IPU Photo Archive, M. Drmić)

7. Herman Bollé, Nacrt oltara sv. Ćirila i Metoda, 1901. (RZK N 130)
Herman Bollé, draft of the altar of Sts Cyril and Methodius, 1901 (RZK N 130)

8. Oltar sv. Josipa (fototeka IPU-a, snimka: M. Drmić)
Altar of St Joseph (IPU Photo Archive, M. Drmić)

9. Herman Bollé, nacrt oltara sv. Josipa, 1886. (RZK N 131)
Herman Bollé, draft of the altar of St Joseph, 1886 (RZK N 131)

stilskom izričaju simetričnog komponiranja dekorativnih detalja oko centralne rozete.

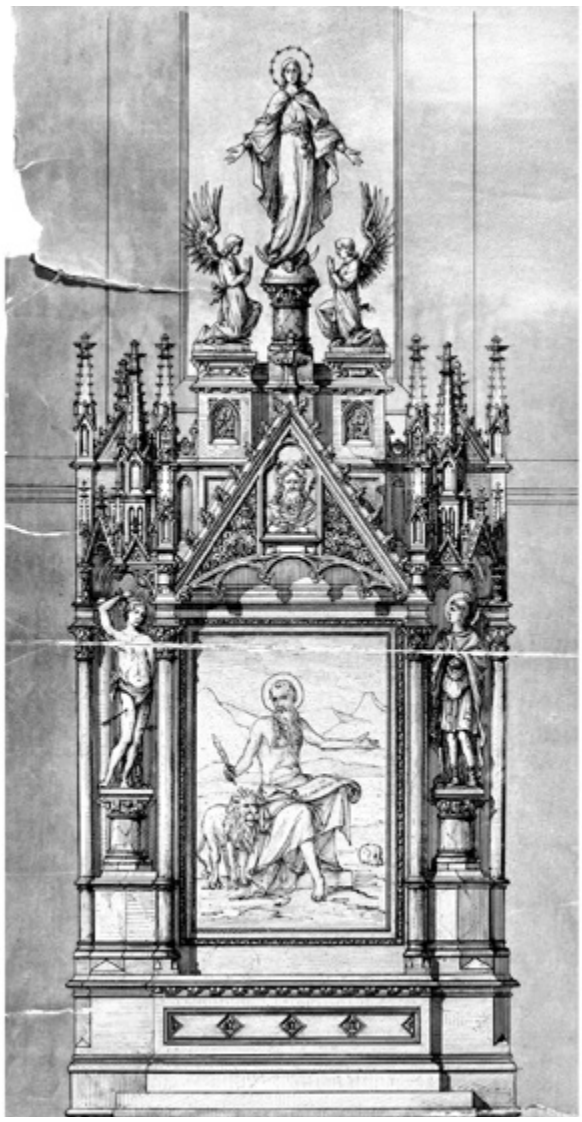
Središnji oltar u sjevernoj lađi posvećen je svetim slavenskim apostolima Ćirilu i Metodu koji se u ikonografskim programima najčešće prikazuju zajedno. Sv. Ćiril u ruci drži svitak, a sv. Metod prvostolnički (dvostruki) križ. Taj oltar kompozicijom i izvedbom pripada raskošnijim oltarima u opusu Hermana Bolléa (**sl. 6**). Oltar je izrađen prema nacrtu iz 1901., a podignut je i posvećen 1903. godine kao legat nadbiskupa Jurja Posilovića. Njegov se grb nalazi u središnjem trokutastom zabatu nadvišenim križem, a potvrđuje ga i inskripcija na stipesu: *Svetim apostolima / Ćirilu i Metodu / prikazao na čast / Juraj Posilović / nadbiskup / 1903.* Stube i menza isklesane su od repentaborskog, a gornji dio i figure su od bihaćkog kamena. Kipove sv. Ćirila i Metoda u središnjoj plitkoj niši izradio je prema modelima bečkog kipara Josefa Beyera Mihovil (Mijo) Stepić, đak Obrtne škole u Zagrebu, dok su ogradu izveli učenici Obrtne škole pod nadzorom nastavnikā Gjure Burića i Gjure Hamela. Bogatu pozlatu i dekorativnu slikariju izradio je majstor Drusani.[28] Likovi anđela s natpisnim lentama na latinskom i glagoljskom pismu flankiraju središnji prizor, dok se anđeoske glave pojavljuju u medaljonima polukružnog završetka niše. Sve plohe, uključujući i pozadinu svetačkih likova, prekrivene su zlatnim mozaikom i bogato su polikromno ornamentirane. Inkrustaciju u zlatnom mozaiku izvela je tvrtka Jele i Neuhauser iz Innsbrucka.[29] Taj je oltar ponajbolji primjer eklatantnog miješanog stila u kojem Bollé spaja neogotičke, neorenesansne i neobizantske elemente. Obli luk unutarnjega

28 Isto.

29 Isto. S ciljem da ožive tradicionalne zanate i umijeće izrade vitraja i mozaika, Albert Neuhauser, Josef Vonstadl i Georg Mader osnovali su *Glasmalereianstalt* u Innsbrucku, 1861., a 1877. *Mosaikanstalt*. Godine 1874. priključio im se i povjesničar umjetnosti, dr. Albert Jele. Jedna od prvih narudžba za Zagreb bila je izvedba vitraja za kapelu sv. Jurja u Maksimiru, čime je uspostavljen dobar kontakt sa zagrebačkim nadbiskupom Haulikom, koji će se nastaviti mnogobrojnim narudžbama za izvedbe prozora od obojenog stakla i mozaičnih inkrustacija za crkve na prostoru Zagrebačke nadbiskupije. Usp.: MAREITH, 1987; KRAŠEVAC, 2007, 49.

10. Oltar sv. Jeronima (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin)
Altar of St Jerome (IPU Photo Archive, P. Mofardin)

11. Herman Bollé, Nacrt oltara sv. Jeronima, 1886. (RZK)
Herman Bollé, draft of the altar of St Jerome, 1886 (RZK)

dijela zabata kasetiran je i ukrašen stilizirnim četverolistima u kvadratima, dok je oltarna arhitektura zaključena šiljastim zabatom ukrašenim neogotičkim fijalama i rakovicama. Zlatni mozaik pozadine podsjeća na oživljavanje bizantske umjetnosti kao konteksta djelovanja tih staroslavenskih svetaca. Nacrt oltara u literaturi je pogrešno pripisan Robertu Frangešu,[30] iako za to nema nikakve

12. Detalj oltara sv. Jeronima (fototeka IPU-a, snimka: P. Mofardin)
Detail of the altar of St Jerome (IPU Photo Archive, P. Mofardin)

30 „(...) Kolos kipove za pročelje zagrebačke katedrale radi K. Morak, učitelj kiparske škole u Zagrebu, po nacrtu J. Beyera i H. Bolléa, a M. Stepić oltar sv. Ćirila i Metoda po nacrtima R. Frangeša.“ Cit. u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Zagreb, Historijski stilovi, Hrvatska, Skulptura, 542; isti podatak ponovljen je i u *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, 1984, Historicizam, Hrvatska, 530. i *Likovna enciklopedija Hrvatske*, Zagreb, 1995, Historicizam, 335; Zdenka Marković ne navodi taj oltar među Frangešovim djelima, usp.: MARKOVIĆ, 1954, kao ni Ljudevit Ivančan u *Inventaru Stolne crkve zagrebačke iz 1915*. Bolléovo autorstvo potvrđuje podatak da je nacrt bio izložen na Izložbi Društva umjetnosti 1902. u Umjetničkom paviljonu. Vidjeti: *Katalog Izložbe Društva umjetnosti*, Zagreb, 1902,

13. Oltar Svetog Križa (Fototeka IPU-a, snimka: M. Drmić)
Altar of the Holy Cross (IPU Photo Archive, M. Drmić)

relevantne osnove jer je sačuvan Bolléov originalni nacrt u Riznici zagrebačke katedrale (**sl. 7**).

Treći u nizu sjevernog crkvenog broda je oltar sv. Josipa (**sl. 8**), podignut o trošku nadbiskupa Josipa Mihalovića 1886. godine, također prema nacrtu Hermana Bolléa i u izvedbi majstora Obrtne škole, a posvećen je u ožujku 1887. uoči blagdana sv. Josipa.[31] Bolléov nacrt oltara pokazuje da je komponiran kao trodijelni retabl s nišama za skulpture međusobno odijeljene stupovima (**sl. 9**). Središnja niša istaknuta je veličinom i prostornim istakom. Figure sv. Josipa s malim Isusom u naručju te asistentskih kipova sv. Ivana Nepomuka s lijeve i Josipa Kalasancija s desne strane, izveo je prema vlastitim modelima Dragutin Morak.[32] Niše su nadvišene šiljastim zabatima ukrašenima rakovicama, fijalama i križnim ružama, a svi dekorativni elementi su pozlaćeni. Oko oltara podignuta je kovana ograda prema Bolléovu nacrtu u izvedbi Antuna Mesića.[33] U nizu oltara prislonjenih na sjeverni zid, oltari sv. Petra i Pavla i sv. Josipa čine stilski ujednačenu cjelinu.

Kompozicija kamenih oltara izrađenih prema nacrtima Hermana Bolléa nastavlja se uza zid južnog broda. Oltar sv. Jeronima, u čijem je središtu oltarna pala slikara Mate Celestina Medovića, podignut je legatom kanonika Adolfa Vebera utemeljenim nakon njegove smrti 1889. godine.[34] Oltar je djelomično izrađen prema Bolléovu nacrtu jer su neki detalji u izvedbi izmijenjeni (**sl. 10**, **11** i **12**). Cjelokupnu kompoziciju na nacrtu nadvisuju tri postamenta s prikazom Bogorodice Imakulate okružene klečećim anđelima u molitvi, koji nisu izvedeni. Oltarna pala flankirana je kipovima svetih Sebastijana i Fabijana, a ponad slike je trokutasti zabat ukomponiran u bogato krunište, koje čine fijale jednakih visina. Na izvedenom oltaru fijale stupnjevito prate zabat na čijem je vrhu plitka niša s kipom sv. Grgura prikazanoga u papinskom ruhu s mitrom i štapom, a u njegovu podnožju je prikaz golubice Duha Svetoga. Za razliku od ostalih oltara u katedrali, to je jedini žrtvenik na kojem je izvorno planirana slika u središtu. Detalje o narudžbi i izvedbi također doznajemo iz *Inventara* Ljudevita Ivančana. Stube i ogradni kamen su nebrezinski, dok je ploča menze od vrapčanskog kamena. Gornji dio oltara i figure su od bihaćkog kamena, a kapiteli i baze stupova od kamena *Merla*. Stupovi su izrađeni od salcburškog kamena. Dekorativni detalji oltara i kipova su pozlaćeni. Figuralni ukras, kipove sv. Fabijana i Sebastijana, isklesao je Dragutin Morak, a željeznu ogradu izradio je Antun Mesić.[35] Oltar je jedinstveno djelo, jer je jedan od prvaka hrvatskoga modernog slikarstva također bio uključen u opremanje zagrebačke katedrale, za koju je isporučio kvalitetnu sliku sveca kojem je posvetio nekoliko svojih radova iz različitih faza stvaralaštva.[36]

Oltar Svetog Križa (**sl. 13**) podignut je 1889. i posvećen 1890. godine, a suvremenici su ga okarakterizirali kao „krasno izveden i pozlaćen, dosada je najljepši u crkvi".[37] Premda je neosporno riječ o još jednom uspjelom oltaru podignutom prema zamisli Hermana Bolléa,

13–14: *Bollé Herman, Zagreb*, kat. br. 270. Nacrt za novi žrtvenik sv. Ćirila i Metoda u prvostolnoj crkvi zagrebačkoj; KRAŠEVAC, 2007, 50.

31 Posveta žrtvenika sv. Josipa, *Katolički list*, 11, 17. 3. 1887., 91; Žrtvenik sv. Josipa u stolnoj crkvi zagrebačkoj, *Katolički list*, 12, 24. 3. 1887., 99.

32 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 81–82.

33 Isto.

34 Kanonik zagrebačke prvostolnice Adolfo Veber Tkalčević (1825. – 1889.) ostavio je testamentarno 6000 forinti u svrhu zaklade oltara sv. Jeronima. Vidjeti: HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 82; KRAŠEVAC, 2022.

35 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 82.

36 KRAŠEVAC, 2022, 409–429.

37 *Katolički list*, 16, 17. 4. 1890., 130–132.

nije potkrijepljen zasad pronađenim nacrtom.[38] Njegova tipologija u kojoj spaja razna neostilska rješenja u dominantno neogotičko oblikovanje, stilski ga povezuje s ostalim oltarima iz Bolléove produkcije, pa i s nekim nadgrobnim spomenicima u mirogojskim arkadama, koje su neosporno Bolléovo autorstvo, npr. spomenikom kanonicima zagrebačkog Kaptola u malim arkadama (**sl. 14**).[39] Raskošnom dojmu pridonosi i kombinacija više vrsta kamena, i to kvalitetnog istarskog, od kojega je građena arhitektura, dok su stupovi i figuralni ukras od kararskog mramora. Središnja kompozicija prikazuje raspetoga Krista, a zlatni mozaik poleđine sa zrakastim motivom u kružnici i stiliziranim ljiljanima izvela je tvrtka Jele i Neuhauser iz Innsbrucka.[40] S njegove donje strane su grupe svetaca s prizorima iz Starog i Novog zavjeta, *Mojsije sa zmijom u pustinji* i *Abrahamova nakana da žrtvuje Izaka,* koji su reminiscencije na stariji istoimeni oltar.[41] Korpus na križu napravljen je prema skulpturi Josefa Beyera koja se nalazi u katedrali sv. Stjepana u Beču, a izveo ga je Dragutin Morak, koji je izveo i grupe Abrahama i Mojsija prema Beyerovim modelima.[42] Kako je taj oltar predviđen za čuvanje Presvetoga otajstva, u njegovu predelu ukomponiran je tabernakul čije je vratnice izradio Gjuro Burić.[43] Oltar Svetog Križa najviši je od Bolléovih oltara, a dodatnu reprezentativnost daju mu bogata, kvalitetno izrađena arhitektonska ornamentika, skupocjen kamen, marmorizacija i bogata pozlata. Ogradu napravljenu u kombinaciji kamena i kovanog željeza s motivom vegetabilnih vitica također je izradio Gjuro Hamel u Obrtnoj školi, kao još jednu varijaciju na temu niske oltarne pregrade kakva se javlja ispred svih pet Bolléovih oltara u bočnim brodovima katedrale.

Na temelju *Inventara* koji je 1915. godine sastavio Ljudevit Ivančan, možemo rekonstruirati podatke o tome da su oltari komponirani od više vrsta kamena. Spominju se vrapčanski, repentaborski, istarski, vinički, bihaćki i nebrezinski kamen te kararski, salzburški i mađarski mramor.[44]

14. Spomenik kanonicima Prvostolnog kaptola zagrebačkog, oko 1895., Mirogoj, male arkade (fototeka IPU-a, snimka: J. Kliska)
Monument to the Canons of the Archdiocesan Kaptol in Zagreb, c. 1895, Mirogoj, small arcades (IPU Photo Archive, J. Kliska)

Novim kamenim oltarima u zagrebačkoj prvostolnici na prostoru Hrvatske prethode jedino slični žrtvenici izrađeni za đakovačku katedralu.[45] Obje su katedrale najveći graditeljski pothvati na prostoru sjeverne Hrvatske u 19. stoljeću. Neposredno nakon dovršenja i posvete đakovačke katedrale 1882. godine, slijedi intenzivna obnova i opremanje zagrebačke prvostolnice. Tipološki i stilski analogni, njihovi su oltari ponajbolji primjeri Bolléove crkvene opreme nastale pod primarnim utjecajem oltaristike Friedricha von Schmidta koju je projektirao za đakovačku katedralu. Premda dominanto neogotički prema svojim arhitektonskim detaljima, šiljastim zabatima te kruništima bogatima fijalama i rakovicama, njihova se ornamentalna dekoracija oslanja i na renesansne motive, među kojima dominiraju stilizirani cvjetni uzorci, dok je figuralna plastika primjer besprijekornoga akademizma u proporcijama i impostaciji skulpture. Oltari i pripadajući kipovi isklesani su i modelirani u

38 Nacrt oltara Svetog Križa nije katalogiziran u *Inventaru Riznice zagrebačke katedrale*, II. dio, V. svezak: *Dokumenti i nacrti katedrale*, koji je sastavio Antun Ivandija, 1989.

39 Gotovo identičan korpus nalazimo u sjevernim, malim arkadama na Mirogoju, kao dio nadgrobnog spomenika kanonicima Prvostolnog kaptola zagrebačkog, podignutim oko 1885., za koji postoji detaljni nacrt Hermana Bolléa u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu. Vidjeti: DAMJANOVIĆ, 2010, 92.

40 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 83.

41 Na glasovitom baroknom oltaru Svetog Križa, djelu Francesca Robbe, koji je izmješten iz zagrebačke katedrale u crkvu Svetog Križa u Križevcima, također su bili isti ikonografski motivi koji se ponavljaju i na novom Bolléovu oltaru.

42 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 83.

43 Isto.

44 Na temelju podataka iz Ivančanova *Inventara,* bilo bi poželjno petrografskim mikroanalizama točno odrediti vrste kamena koje se pojavljuju na oltarima. Zahvaljujem dr. sc. Ani Maričić, izv. prof. s Rudarsko-geološko-naftnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zavoda za mineralogiju, petrologiju i mineralne sirovine na pomoći pri određivanju pojedinih manje poznatih vrsta kamena i lokaliteta kamenoloma koji se spominju u *Inventaru*. Repentaborski mramor je zapravo vapnenac *Repen Quarries* – Marmor Sežana iz Slovenije, na granici s Italijom. Najvjerojatnije je upotrijebljen varijetet vapnenca iz kamenoloma Kopriva. Vezano uz nebrezinski kamen, najvjerojatnije se radi o tipu vapnenca *Nabresina Limestone – Beige Limestone*, koji se također vadi na granici Slovenije i Italije. Oba varijeteta su dosta slična; radi se o petrografski sličnom vapnencu prema postanku i sastavu. Za kamen *Merla* nisu pronađeni podaci.

45 KRAŠEVAC, 2006; KRAŠEVAC, 2007.

15. Herman Bollé, nacrt oltara Blažene Djevice Marije / Majke Božje Kraljice, 1887. (RZK N 125)
Herman Bollé, draft of the altar of the Blessed Virgin Mary / Queenly Mother of God, 1887 (RZK N 125)

bijelom kamenu i štuku s bogatom pozlatom ornamentalnih detalja.

DRVENI OLTARI

U apsidama bočnih brodova postavljena su dva drvena (pseudo)krilna polikromirana oltara koji već materijalom odstupaju od ansambla kamenih oltara u crkvenim brodovima. Ti su oltari postavljeni među prvim novim inventarom 1887/1888. godine. Njihovi titulari, sv. Marija i sveti Ladislav i Stjepan, ujedno su i titulari zagrebačke prvostolnice, čime slijede tradiciju ikonografskoga programa koji je otprije bio prisutan na baroknim oltarima Ivana Komersteinera koje su zamijenili. Ti su stariji žrtvenici u obnovi katedrale odbačeni zbog želje za postizanjem stilskog jedinstva, odnosno „da ne kvare ukusa narodnoga“.[46] Novopodignuti oltari vrlo su dobri primjeri historicističkog stila, izrađeni prema nacrtu Hermana Bolléa i u besprijekornoj izvedbi majstora Obrtne škole. Pripadaju tipu drvenog krilnog oltara, koji procvat doživljavaju u razdoblju kasne gotike na području Tirola i južne Njemačke. Taj tip oltara ponovno oživljava u južnonjemačkim zemljama u 17. stoljeću istodobno s protobaroknom oltarnom arhitekturom njemačke renesanse, koja gotičkom korpusu dodaje dekorativne elemente talijanske renesanse. Prelaze u tektoniziranu formu ugrađivanjem predela i tabernakula s kipovima i slikama na krilima ili u srednjoj niši, te tako postižu arhitektoniku krilnog retabla. Izrađuju se u drugoj polovici 19. stoljeća u Tirolu i na području Alpa, a česti su u opremi crkava u Beču i drugim austrijskim i južnonjemačkim središtima. Izvedbu retabla drvenih oltara Bollé povjerava tada vodećim stolarskim majstorima Obrtne škole, Ivanu Budickom i Miroslavu Fridrichu Häckeru, dok drvene svetačke kipove izrađuje Dragutin Morak.[47] Na tim je primjerima kipar pokazao vještinu podjednako u izradi kamenih i drvenih skulptura za katedralne žrtvenike.

Oltar sv. Marije, s ikonografskim prikazom Majke Božje Kraljice i s grbom nadbiskupa Mihalovića, postavljen je na kamenu menzu iz 13. stoljeća, čiji je stipes ukrašen četverolistima upisanima u kružnicu.[48] Na sačuvanom Bolléovu koloriranom nacrtu vidljivo je da je planirao sačuvati tu izvornu menzu na koju postavlja krilni oltar u kasnogotičkoj tradiciji, prema kojem je oltar u cijelosti izveden (**sl. 15**). Visoka ornamentirana predela podržava kompoziciju krila, središnju nišu i visoko krunište u formi baldahina ponad kojega se izdiže vitka fijala ukrašena rakovicama i stiliziranim ljiljanom. U predelu oltara ugrađeno je svetohranište s rezbarenim vratnicama nadvišeno raspelom. Žrtvenik je kolektivno djelo majstora zagrebačke Obrtne škole. Prema Ljudevitu Ivančanu, stolarski rad izveo je Ivan Budicki, a ornamentalni dio Jakob Pešek. Veliku sjedeću

46 Osobito se Strossmayer okomio na barokne oltare koji se oslanjaju na tanke gotičke stupove, „to je smrtni grijeh proti estetici i svetoj namjeri gotičkih stupova. Od oltara ne bi se nijedan mogao zadržati, a oni koji zastiru stupove imali bi na uvijeke izčeznuti.” Usporediti: MARUŠEVSKI, 1986, 150; F. R. [Franjo Račkі], Žrtvenici u prvostolnoj crkvi, *Katolički list*, 52, 29. 12. 1887., 420–422. Isti tekst objavljen je i u *Glasniku Družtva za umjetnost i obrt*, III, 1888, 29–32.

47 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 78-79; 83.

48 Menza sa stipesom ukrašenim kvadrilobama datira iz vremena biskupa Timoteja iz 13. stoljeća. Rijedak je primjer starijeg inventara koji je zbog svoje vrijednosti uklopljen u novu katedralnu opremu. Vidjeti: GZZSKP, Sakralni inventar katedrale Uznesenja Bl. Dj. Marije i svetih Stjepana i Ladislava, Zagreb, 2022.

16. Oltar sv. Ladislava i Stjepana (fototeka IPU-a, snimka: M. Drmić)
Altar of Sts Ladislaus and Stephen (IPU Photo Archive, M. Drmić)

skulpturu Marije s Djetetom Isusom na krilu, u središnjoj niši, izradio je prema vlastitom modelu Dragutin Morak. On je i autor figuralne kompozicije Krunjenje Marijino u kruništu pod baldahinom.[49] Unutarnje strane krila oslikao je bečki slikar poljskoga podrijetla Epaminondas Bučevski scenama iz Marijina života (*Navještenje, Pohod, Uznesenje, Isus u hramu*). Polikromaciju skulptura izveo je učitelj slikanja na Obrtnoj školi Josip Bauer, dok je ornamentalni oslik izveo Ivan Clausen. Oltar je zgotovljen i posvećen 1888. godine.[50]

Oltar svetih ugarskih kraljeva Ladislava i Stjepana (**sl. 16**) istovjetne je konstrukcije kao (pseudo)krilni oltar Blažene Djevice Marije i smješten je kao njegov pandan u apsidu sjevernoga bočnog broda crkve, a izrađen je također prema detaljnom nacrtu Hermana Bolléa.[51] Sastoji se od predele, krilnog retabla i kruništa s fijalama. Predela je ukrašena naslikanim stiliziranim vegetabilnim motivima, a retabl i kruništa krasi bogata filigranska pozlaćena perforirana rezbarija izvedena kao čipkasta ornamentacija. U središnjoj niši postavljeni su drveni kipovi svetih ugarskih kraljeva, koje je izveo kipar Dragutin Morak prema modelima Josefa Beyera.[52] Središnja figura je sv. Ladislav, a okružuju ga sv. Stjepan kralj i kraljević sv. Emerik (Mirko), odjeveni u raskošne odore. Kipovi su vrlo kvalitetno polikromirani. Minunciozna ornamentacija prati nabore draperija i fino obrađenih detalja kraljevskog ruha i velikaškog nakita. Na krilima su naslikani prizori iz života sv. Ladislava, utemeljitelja Zagrebačke biskupije, i polaganje temeljnog kamena zagrebačke crkve. Po dvije scene naslikane su u svakom krilu, a njihov autor je Josip Bauer, akademski slikar školovan na Akademiji likovnih umjetnosti u Münchenu i nastavnik slikanja na Obrtnoj školi.[53] I taj oltar možemo smatrati kolektivnim djelom majstora Obrtne škole, jer su stolarski rad izveli Miroslav Friedrich Häcker i Jakob Pešek.[54] Pozlata ističe bogatu ornamentaciju izvedenu motivima listova i stiliziranih cvjetova karakterističnih za Bolléov stilski rukopis.

Zaključna razmatranja

Dvije su knjige snažno utjecale na razvoj historicističkog stila na širem području europskih zemalja u drugoj polovici 19. stoljeća i teorijski potkrijepile ideju komponiranja cjelovitoga umjetničkog djela koji objedinjuje sve umjetničke grane, od arhitekture, preko slikarskih i kiparskih djela do radova umjetničkoga obrta u istovjetnom stilskom izričaju (*Gesamtkunstwerk*). To su *Dictionnaire raisonné de l´architeture française du XIe au XVIe sięcle* (1833. – 1868.) E. E. Viollet-le-Duca i *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten* (1860. – 1862.) Gottfrieda Sempera. Zanimanje za stilove prošlosti i njihova primjena u su-

49 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 78-79, 83; KRAŠEVAC, 2007, 221–240.

50 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 79, 83.

51 *Nacrt za oltar sv. Ladislava*, crtež tušem i olovkom na papiru, 86,5 x 38,8 cm, sign. d.d.: *H. Bollé 1887*. RZK N 126.

52 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 79, 83.

53 Josip Bauer (Warth, Austrija, 1845. – Zagreb, 1916.), akademski slikar. Zahvaljujući poznanstvu s Isom Kršnjavim u vrijeme studija na Akademiji likovnih umjetnosti u Münchenu, pozvan je na zagrebačku Obrtnu školu, gdje je predavao ornamentalno slikanje i crtanje. Kao blizak suradnik Hermana Bolléa, izradio je brojne dekorativne oslike i slikarska djela na projektima restauriranja i gradnje sakralnih objekata u sjevernoj Hrvatskoj.

54 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 79, 83.

vremenosti potaknut će izdavanje najrazličitijih knjiga uzoraka (tzv. *Vorlage-Werke* ili *Musterbücher*) za arhitekte, restauratore, dekorativne slikare i kipare, ali i za praktičnu uporabu stolarima, keramičarima i kovačima. S osnivanjem umjetničko-obrtnih škola, potreba za takvim knjigama predložaka doživljava kulminaciju, a izrađuju se prema stilskim razdobljima utemeljenima na povijesnoumjetničkim istraživanjima.

Na primjerima oltara za zagrebačku prvostolnicu Herman Bollé kreirao je raznoliku neostilsku tipologiju karakterističnu za razdoblje historicizma. Njegove precizne studije, odnosno sačuvani nacrti, ponajbolje upućuju na detaljno poznavanje neogotičkog i neorenesansnog repertoara, koji stilski skladno komponira u proporcijama i minucioznoj razradi detalja. Za razliku od baroknih oltara na kojima se očituje sceničnost, povezanost likova kretnjama, komunikacija usmjerenim pogledima i međusobnim rasporedom, oltar 19. stoljeća nije sceničan, nego su likovi svetaca komponirani frontalno, zatvoreni u obrisne linije i definirani prostorom niše, a suzdržane ekspresije svetačkih likova bliske su tada popularnom i u crkvenoj umjetnosti preferiranom nazarenskom stilu.[55] Umjetnička sloboda u kreiranju umjetničkih djela namijenjenih sakralnim prostorima nije bila preporučljiva, nego je prednost dana majstorskim djelima solidne izvedbe prema zadanom predlošku. Takva 'kopirajuća' koncepcija čini ponajveći dio cjelokupne sakralne umjetničke produkcije toga razdoblja. Herman Bollé također se služio brojnim knjigama predložaka koje je nabavljao za knjižnicu Obrtne škole i njoj priključen Muzej za umjetnost i obrt.[56] Unatoč takvom pristupu, koji je bio legitiman i opravdan u radu Obrtne škole, Bollé je uspio razviti vrlo prepoznatljiv rukopis i kreirao vlastiti izričaj koji valoriziramo kao vrhunski doprinos hrvatskoj sakralnoj baštini razdoblja historicizma.

Željka Čorak je istaknula „da je u najmanju ruku neosporna vrijednost [Bolléovih oltara] u ilustriranju izvanredne obrtno-umjetničke razine kasnog zagrebačkog devetnaestog stoljeća",[57] a osobito se zalagala za integralno čuvanje Bolléova *Gesamtkunstwerka* koji je dosljedno proveo na primjeru katedrale, od njezine arhitekture do najmanjih obrtničkih radova. „Sloj devetnaestog stoljeća, kakav smo na katedrali zatekli (i kakav upravo upropaštavamo), slijed je visoke spomeničke vrijednosti koji treba sačuvati u svim elementima njegova identiteta."[58] Svojevrsna analogija može se pronaći u stilu nadgrobnih spomenika i dekorativnih detalja koji čine cjelinu s arhitekturom mirogojskih arkada, koje su također izradili majstori Obrtne škole prema Bolléovim nacrtima.[59] Njihova je vrijednost neosporna, premda je riječ o istim vremenskim i (neo)stilskim gradnjama te djelima istih majstora izvođača koji reprezentiraju 'zlatno doba' umjetničkoga obrta u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

Na području sjeverozapadne Hrvatske u 19. stoljeću prisutniji su drveni oltari, dijelom i zbog uvoza iz Tirola, dok su primjeri kamenih oltara znatno rjeđi, pa su katedralni oltari to važniji u cjelokupnom korpusu naše sakralne baštine.[60]

Herman Bollé nastojao je pod svojim ravnateljskim ingerencijama u sklopu Obrtne škole potaknuti što više realizacija umjetničkih i umjetničko-obrtničkih djela za opremu katedrale. Samo radovi koje nije mogao izvesti unutar obrtnoškolskih radionica naručeni su izvan Zagreba. To je ponajprije izvedba mozaika i inkrustacija nabavljenih od kvalitetnog proizvođača Jele i Neuhauser iz Innsbrucka. Kako bi poboljšao kvalitetu kiparskih radova, blisko je surađivao s bečkim kiparom Josefom Beyerom, koji je slao gotove skulpture ili modele prema kojima su izvedeni kipovi svetaca i figuralne grupe za pojedine oltare. Bolléovi oltari skladno su uklopljeni u cjelinu interijera bez tendencije nametanja i međusobnog nadmetanja. Svaki oltar zasebno je kolektivno umjetničko djelo arhitekta Bolléa i majstora Obrtne škole, a objedinjeno djeluju kao harmonična stilski ujednačena cjelina. ■

55 Na sakralno slikarstvo i kiparstvo u 19. stoljeću uvelike su utjecali slikari nazarenci prema kojima je nazvan cijeli umjetnički stil.

56 Na temelju dokumentacije i arhive Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, doznajemo da su brojne knjige predložaka i aktualni časopisi za arhitektonsku i obrtničku struku nabavljani iz knjižara i od izdavača iz Berlina, Beča, Leipziga i dr. u vrijeme ravnatelja Hermana Bolléa, npr. *Vorlage-Werke für Architektur, Bauwissenschaft, Kunst, Möbel und Bau-Tischlerei, Holzbildhauerei, Stuccatur, Steinbildhauerei, Kirchenmalerei;* Riewel i Schmid, *Bautechnische Vorlagen*; Schmidt H., *Steinmetzarbeiten im Hochbau – Vorlageblätter*; *Musterbuch für Bildhauer. Eine Sammlung von Grabdenkmäler*; Andel, *Das polychrome Flachornament*, Beč, 1880.; Grunov, C., *Vorlagen für d. Handferigkeits Unterricht I., Holzschnitt-Vorlagen, Musterbuch für Bildhauer, Eine Sammlung*; Otto Schmidt, *Interieurs von Kirchen und Kapellen in Oesterreich*, 1896. i dr. Arhiva MUO, Muzealni spisi. Registratori 1880–1900. Računi za nabavu knjiga.

57 ČORAK, 1988, 290–291.

58 ČORAK, 1979, 56.

59 DAMJANOVIĆ, 2010.

60 KRAŠEVAC, 2005, 56. Osim oltara u zagrebačkoj katedrali, primjerke kamenih neostilskih oltara na prostoru Zagrebačke nadbiskupije, izvedenih prema Bolléovim nacrtima u izvedbi majstora Obrtne škole i kipara Moraka i Franza, nalazimo u proštenjarskoj crkvi Bl. Djevice Marije u Mariji Bistrici, župnoj crkvi sv. Terezije u Bjelovaru i u župnoj crkvi sv. Nikole u Jastrebarskom. U Zagrebu to je još primjer kapele Svetog Križa na Ilirskom trgu te glavni oltar u bazilici Presvetoga Srca Isusova koja je građena i opremana početkom 20. stoljeća.

Ovaj rad temelji se na poglavlju izrađenom za konzervatorski elaborat Hrvatskog restauratorskog zavoda *Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava*, voditeljica: dr. sc. Krasanka Majer Jurišić, Zagreb, 2023., na čijoj je izradi bio angažiran i Institut za povijest umjetnosti. Dio istraživanja obavljen je u sklopu znanstveno-istraživačkog projekta Instituta *Arhitektura i likovnost urbanih cjelina Hrvatske – UrbArH*, koji financira Europska unija – NextGenerationEU.

Izvori

GZZSKP

GZZSKP, Sakralni inventar katedrale Uznesenja Bl. Dj. Marije i svetih Stjepana i Ladislava, Zagreb, 2022.

HRZ

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023, sv. I-IV

HR-NAZG

IVANČAN LJUDEVIT, Inventar Metropolitanske Crkve Zagrebačke godine 1915. sastavljen, rukopis

RZK

IVANDIJA ANTUN, Inventar Riznice zagrebačke katedrale, II. dio, V. svezak: Dokumenti i nacrti katedrale te popis namještaja u riznici, D 47, Zagreb, 1989., strojopis

Literatura

ČORAK ŽELJKA, Katedrala u funkciji grada. Problem zaštitnih radova na katedrali, *Život umjetnosti*, 28 (1979.), 55–57

ČORAK ŽELJKA, Počeci Obrtne škole i vizualni identitet Zagreba, u: *Počeci Obrtne škole i vizualni identitet Zagreba*, 15. Zagrebački salon, retrospektiva, katalog izložbe (Zagreb, Umjetnički paviljon, 1980.), autori: Željka Čorak, Žarko Domljan, Ljiljana Nikolajević, Krešimir Tadić, 7–21

ČORAK ŽELJKA, Zagrebačka katedrala i devetnaesto stoljeće, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 31 (1988.), 145–149

ČORAK ŽELJKA, Katedrala i XIX. stoljeće, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb 1988., 264–304

ČORAK ŽELJKA, Obnova kipova na zagrebačkoj katedrali: Josef Beyer rukom Vladimira Herljevića, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 20 (1996.), 159–165

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Nadgrobni spomenici Hermana Bolléa i Obrtne škole na Mirogoju u Zagrebu, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 53 (2010.), 89–104

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Umjetničko blago Strossmayerove katedrale u Đakovu*, Đakovo, 2017.

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991.

Izložba Društva umjetnosti, katalog izložbe (Zagreb, Umjetnički paviljon, 1902.), Zagreb, 1902.

DOČKAL KAMILO, Zbirka građevnih nacrta u zagrebačkom Diecezanskom muzeju, *Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske* 5/I (1956.), 19–25

Katolički list, 36 (3. 9. 1874.,) 1–8.; 44 (29. 10. 1885.), 352; 11 (17. 3. 1887.), 91; 12 (24. 3. 1887.), 99; 52 (29. 12. 1887.), 420–422; 16 (17. 4. 1890.), 130–132

KRAŠEVAC IRENA, *Neostilska sakralna skulptura i oltarna arhitektura u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005.

KRAŠEVAC IRENA, Skulptura i oltari đakovačke katedrale u kontekstu sakralne umjetnosti u 19. stoljeću, u: *Josip Juraj Strossmayer 1815. – 1905.*, Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa, ur. Franjo Šanjek, Zagreb, 2006., 453–466

KRAŠEVAC IRENA, Oltari đakovačke i zagrebačke katedrale – primjeri kvalitetne historicističke sakralne baštine u sjevernoj Hrvatskoj, u: *Zbornik radova V. Strossmayerovih dana*, ur. Ivica Mandić, Đakovo, 2007., 43–57

KRAŠEVAC IRENA, Dragutin Morak – zanemareni kipar našeg 19. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31 (2007. a), 221–240

KRAŠEVAC IRENA, Medovićeva oltarna pala svetog Jeronima u zagrebačkoj katedrali – kontekst nastanka i ikonografija, u: *Sveti Jeronim kroz vjekove. Kult i spomenici*, ur. Emilio Marin, Katarina Horvat-Levaj, Zagreb, 2022., 409–429

MAREITH ELIZABETH, *Die Geschichte der Tiroler Glasmalerei- und Mosaikanstalt in Innsbruck und deren Mosaike im Innsbrucker Stadtgebiet,* doktorska disertacija, Innsbruck, 1987.

MARKOVIĆ ZDENKA, *Frangeš Mihanović*, monografija, Zagreb, 1954.

MARUŠEVSKI OLGA, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Zagreb 1986. [II. izdanje, 2009.]

MARUŠEVSKI OLGA, Herman Bollé – arhitekt, restaurator i obrtnik, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 17. veljače – 28. svibnja 2000.), Zagreb, 2000., 53–61

Riznica Zagrebačke katedrale, katalog izložbe (Zagreb, Muzejski prostor, 31. ožujka – 15. rujna 1983.), ur. Zdenka Munk, Zagreb, 1983.

ŠOUREK DANKO, Virtualna katedrala Artura Schneidera, u: *Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa Hrvatski povjesničari umjetnosti,* 1: *Artur Schneider,* ur. Ljerka Dulibić, DPUH, Zagreb, 2016., 161–189

ZAJEC VLASTA, Izvještaji Artura Schneidera i fotografijski arhiv kao izvori za proučavanje nekadašnjih oltara zagrebačke katedrale, u: *Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa Hrvatski povjesničari umjetnosti,* 1*: Artur Schneider,* ur. Ljerka Dulibić, DPUH, Zagreb, 2016., 191–240

GZZSKP – Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode / City of Zagreb, City Institute for Cultural and Natural Heritage Conservation

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute

IPU – Institut za povijest umjetnosti / Institute of Art History

MGZ – Muzej grada Zagreba / Zagreb City Museum

MUO – Muzej za umjetnosti i obrt / Museum of Arts and Crafts

RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury

Summary

Irena Kraševac

ALTARS OF THE ZAGREB CATHEDRAL DESIGNED BY HERMAN BOLLÉ IN THE SERVICE OF 'UNITY AND PURITY OF STYLE'

In line with the Neo-Gothic restoration, the cathedral in Zagreb received a new high altar and seven side altars designed by the cathedral's builder (*Dombaumeister*), Herman Bollé. These new altars were established as endowments by archbishops and church dignitaries, partially respecting previous traditions while adapting to the 19th-century iconography, which introduced new liturgical norms and canonized new saints. The authorship of Herman Bollé as the sole designer of the cathedral's altars is confirmed by preserved drawings, signed and dated, for individual altars, now housed in the Treasury of Zagreb Cathedral and the Archdiocesan Archive in Zagreb. Bollé's designs include the high altar (1884), altars of Saints Peter and Paul and Saint Joseph (1886), altars of Saints Ladislaus and Stephen and Saint Mary (1887), altar of Saint Jerome (1889), and finally the altar of Saints Cyril and Methodius (1901). These meticulously detailed and artistically-executed drawings in ink and pencil on paper are invaluable documentation of 19th-century altar design. Though predominantly Neo-Gothic in their architectural details, with pointed gables and richly-adorned pinnacles and crockets, their ornamental decoration incorporates Renaissance motifs dominated by stylized floral patterns. The figurative sculptures display impeccable academicism in their proportions and execution. The altars and their accompanying statues were crafted and modelled in white stone and stucco with lavish gilding of ornamental details.

As a connoisseur of various craft techniques, Bollé mastered both invention and technical skill, enabling him to oversee not only the cathedral's demanding architecture, but also its furnishings, down to the smallest decorative details. The production of the first altars based on Bollé's designs was approved by the Society for the Completion of the Cathedral (*Družtvo za dogradjenje prvostolne crkve*) during a meeting in January 1887. A key prerequisite for their local production in Zagreb was the establishment of the Craft School, the city's first specialized educational institution for artistic and craft skills. The school was officially founded on 9 October 1882, by order of the Provincial Government, and its first departments included Sculpture, focusing on modelling and stone carving. Instructors Dragutin Morak (modelling) and Ignjat Franz (stone carving) were employed in the department, bringing experience from Vienna, a vibrant architectural and artistic hub in the late 19th century. In Zagreb, they pioneered professional sculpture work within the framework of artistic craftsmanship. Their largest collaborative project was the creation of decorative sculptural elements for the Zagreb cathedral, where Morak was responsible for figurative elements and Franz for the richly detailed ornamental filigree work. Practical training included student participation, allowing pupils to gain their first experience working on sculptures for the cathedral alongside their teachers.

A crucial document revealing the collaborative nature of the altars as collective artistic works is the *Inventory of the Metropolitan Church of Zagreb* compiled in 1915 by Ljudevit Ivančan. Herman Bollé and Hektor Eckhel provided Ivančan, the cathedral's first curator, with details for the inventory. The document shows that the altars were primarily crafted by masters affiliated with Zagreb's Craft School. Key contributors included sculptors Dragutin Morak and Ignjat Franz, carpenters Ivan Budicki and Miroslav Fridrich Häcker, and woodcarver Jakov Pešek (Peschek). Young students such as Mihovil (Mijo) Stepić and Robert Frangeš carved altar components under their teachers' guidance. Painted elements were executed by Josip Bauer and Epaminondas Bučevski, while gilding was completed by Slavoljub Wagmeister and Ivan Clausen. Metalwork was produced by blacksmiths Anton Mesić, Gjuro Hamel and Gjuro Burić. The Saint Jerome altarpiece, the only painting in Bollé's ensemble, was created by Mato Celestin Medović. Although not directly involved in sculptural work, the Viennese sculptor Josef Beyer also played a significant role. Many statues of saints and figurative groups for individual altars were modelled and sculpted on the basis of his designs, and executed by Morak and Franz with their assistants.

Bollé sought to foster the production of as many artistic and artisanal works as possible for the cathedral within the Craft School workshops. Only items that could not be produced locally were outsourced, such as mosaics and inlays sourced from the high-quality manufacturer, *Neuhauser, Dr. Jele & comp.* in Innsbruck. To elevate the quality of the sculptural works, Bollé collaborated closely with Josef Beyer, who provided finished sculptures or models for the saints' statues and figurative groups.

Bollé's altars are seamlessly integrated into the cathedral's interior without dominating or competing with one another. Each altar stands as a collective artistic achievement by architect Bollé and the masters of the Craft School, collectively forming a harmonious, stylistically unified whole.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, 19th century, Herman Bollé, Craft School, historicism, Neo-style altars, sacred sculpture

Emin Armano

Orgulje zagrebačke katedrale i potresi

Emin Armano
red. prof. u miru
emin.armano@gmail.com

Stručni rad / Professional paper
Primljen / Received: 19. 11. 2024.

UDK: 780.649.025.3/.4:[27-523.41(497.5 Zagreb)
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.15

SAŽETAK: Članak donosi kronološke podatke iz kojih se iščitava povezanost sudbine zagrebačke katedrale i njezinih orgulja. U katedrali su šest puta građeni novi instrumenti. Oni su bili tijekom postojanja povećavani u registarskim dispozicijama da bi pratili promjene glazbenog ukusa i tehničke novine u gradnji orgulja. Novograđene orgulje značile su prihvaćanje novih stilskih i tehničkih karakteristika. Jedino je pri gradnji trećih orgulja 1649. godine tražena rekonstrukcija renesansnih orgulja stradalih 1646. godine. Današnje orgulje sagradila je tvrtka Walcker 1855. godine i od tada su ih tri puta pregrađivali i povećavali njihovi djelatnici. Pritom je zadržana osnovna supstancija orgulja (tip zračnica i svirale), što je omogućilo i zadržavanje izvornih zvučnih svojstava. Orgulje na koru katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu pojedinačno su zaštićeno pokretno kulturno dobro, upisano u Registar kulturnih dobara RH na Listu zaštićenih kulturnih dobara pod brojem Z-009. Pripadaju redu koncertnih orgulja romantičnih zvukovnih karakteristika i smatraju se vrsnim ostvarenjem orguljarskoga umijeća; prepoznate su kao kulturno dobro izuzetne međunarodne vrijednosti. Nakon potresa 2020. godine poduzete su hitne mjere zaštite kako bi i tijekom planiranih zahvata konstrukcijske sanacije i radova obnove zdanja orgulje bile očuvane, o čemu postoje pisana izvješća.

KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, orgulje, orgulje Walcker, E. F. Walcker, zaštita orgulja

Višestoljetna opstojnost mnogih biskupija gotovo uvijek podrazumijeva višestruke promjene na njihovim sakralnim objektima – katedralama. Uzroci promjena su različiti. Više vjernika, promjena stilskih epoha (pomodarstvo?!), štete nastale zbog požara ili ratova mogu potaknuti pregradnju, povećavanje postojećega objekta ili pak gradnju potpuno novih zdanja. Pri tim zahvatima ne mijenja se samo oblik i veličina prostora u građevinskom i arhitektonskom smislu, nego i unutarnji inventar. Oltari, klupe i plastika postaju žrtve katkad radikalnih odluka. Orgulje nisu izuzetak. Štoviše, zbog činjenice da se njihovi konstruktivni dijelovi upotrebom troše pa ne funkcioniraju, orgulje često postaju vlasniku stalna briga i opterećenje. Ponekad ih se radikalno pregrađuje ili zamjenjuje novima ili rabljenima. Destruktivne posljedice donekle pokušava ublažiti služba zaštite kulturnih spomenika koja je u Hrvatskoj tek početkom 20. stoljeća počela orgulje prepoznavati kao kulturno dobro. Danas je zaštita orgulja i srodnih glazbala, pozitiva i portativa, na pravnoj i deklarativnoj razini dobra, no u praksi nije uvijek tako.

Katedralne orgulje

Od osnutka Zagrebačke biskupije (1094. godine) blago izdignuto rebro južnog obronka Medvednice, neposredno prije prijelaza u dolinu rijeke Save, mjesto je najvažnijega sakralnog prostora biskupije. Tu je središte liturgijskog života, središte liturgijske prakse biskupije i kulturnog

1. Pogled prema koru s orguljama (fototeka IPU-a, NG-A-09971, snimka: N. Gattin)
View towards the choir with organ (IPU Photo Archive, NG-A-09971, N. Gattin)

života, tu je središte orguljske kulture biskupije. Tu se naručuju ponajbolja i najskuplja umjetnička djela, pa i orgulje.[1] Ali to je mjesto i strahota, ratnih pustošenja, požara, potresa.

Prožimajuću povezanost orgulja sa sudbinom prostora u kojem se one nalaze najjednostavnije je prikazati kronološki, kratko navodeći godine i događaje koji su vezani uz katedralu i orgulje u njoj. Kurzivom u zagradama dodani su tehnički podaci o zračnicama i stilskim odrednicama:[2]

- 1287. – na Milanskom koncilu dopušteno je korištenje orgulja u rimokatoličkoj liturgiji
- oko 1420. – prve orgulje u vrijeme biskupa Eberharda (*blok zračnica, razdoblje gotike*)
- 1491. – spominje se kanonik Ivan kao orguljaš katedrale
- 1493. – popravak orgulja plaćen 14 florena; spominje se orguljaš Andrija
- 1501. – spominje se orguljaš Jeronim; orguljar Matija iz Maribora popravlja orgulje
- 1502. – potres, orgulje su oštećene
- 1505./1506. – majstor Marko u vrijeme biskupa Luke povećava dispoziciju postojećih orgulja i nastaju nove, druge orgulje (*zračnica s kliznicama, razdoblje renesanse*)
- 1517. – orguljar iz Pečuha (Joannes Steck) popravlja orgulje
- 1529. – spominje se orguljaš Kristofor
- početkom 17. stoljeća – Andrija Flaunstein popravlja orgulje
- 1624. – požar krovišta katedrale, orgulje su oštećene
- 1634. – Grga Štrugl (Gregur Štrukel) popravlja orgulje i dodaje pet novih registara[3]
- 1645. – veliki požar u katedrali
- 1646. – urušavanje svoda katedrale i uništenje orgulja
- 1647. – 1649. – Grga Štrugl (Gregur Štrukel) u vrijeme biskupa Bogdana gradi treće orgulje, mehaničke trakture, 13 registara, 1 manual s 50 svirala, pedal s 19 svirala (*zračnice s kliznicama, rekonstrukcija, razdoblje renesanse*)
- 1689. – u vrijeme biskupa Mikulića, Joannes Faller iz Ljubljane popravlja Štruglove orgulje i dodaje šest novih registara te nastaju četvrte orgulje (*zračnice s kliznicama, razdoblje baroka*)
- 1727. – Joannes Franciscus Janeček iz Celja postavlja pozitiv u katedrali
- početak 19. stoljeća – orgulje (Štrugl/Faller) održava zagrebački orguljar Paul Pumpp
- 1834. – u vrijeme biskupa Alagovića, Ferenc Focht iz Pečuha postavlja nove, pete orgulje s 40 registara, 2 manuala, pedal (*zračnice s kliznicama, razdoblje klasicizma*)
- 1855. – u vrijeme biskupa Haulika, Eberhard Friedrich Walcker postavlja nove, šeste orgulje s 52 registra, 3 manuala, pedal (*zračnice s registarskim kancelama i čunjićima, razdoblje romantizma*)
- 9. studenoga 1880. – potres jačine 6,3 prema Richteru, oštećene su i orgulje
- 1885. – G. F. Steinmeyer iz Oettingena popravlja Walckerove orgulje, dodaje vlastite jezične registre s udarnim jezičcima
- 17. prosinca 1905. – potres 5,5 prema Richteru
- 2. siječnja 1906. – potres 6,1 prema Richteru
- 1912./1913. – Oscar Walcker popravlja i povećava orgulje na 60 registara, postavlja elektropneumatske trakture, izbacuje Steinmeyerove jezičnjake, ustroj trećeg manuala smješta u ormar sa žaluzijama, novi (drugi) sviraonik[4] sa slobodnim kombinacijama i pomagalima[5]
- 1940. – tvrtka Walcker povećava orgulje na 75 registara, dodaje četvrti manual s 15 registara u žaluzijama, ugrađuje Setzer (elektromagnetski), novi/preuređen (treći) sviraonik
- 1986. – povećanje dispozicije na 78 registara (IV/78), ugradnja novog Setzera (elektroničkog, digitalnog) i sekvencera; tlak svirnoga zraka: 80 do 150 mm VS, novi (četvrti) sviraonik s više pomagala
- 2005. – M. Walcker-Mayer, Harmonija-M, Olivije Repec, čišćenje i ugađanje orgulja[6]
- 22. ožujka i 29. prosinca 2020. – potresi u Zagrebu i Petrinji, bez znatnijih oštećenja orgulja

Iz svih prikazanih podataka vidljivo je, unatoč burnim događanjima u srednjem vijeku u Zagrebu koja su uvelike omela miran život, da je katedrala još u 15. stoljeću imala orgulje. Saznaje se to posredno, spominjanjem kanonika Ivana koji je obnašao službu orguljaša.[7] To je identična situacija kao i s podacima o prvim orguljama u Hrvatskoj, onima u crkvi sv. Marka na Gradecu (Zagreb), za čije se postojanje saznaje također posredno, zahvaljujući spomenu orguljaša Nikole.[8] Podataka o tipu toga prvog katedralnog instrumenta nema, kao ni o njegovu graditelju. Zahvaljujući poznavanju povijesti orgulja i arhivskim podacima u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, koje je

1 BARLÈ, 1912; MIOCS, 1969; ŠABAN, BLAŽEKOVIĆ, 1991; KLOBUČAR, 1995; PLUKAVEC, 2005.

2 Kronološki prikaz sastavljen je prema radovima: BARLÈ, 1910; BARLÈ, 1912; ŠABAN, BLAŽEKOVIĆ, 1991, 3–40 (kod kojih se popis donekle razlikuje i dopunjen je tehničkim podacima koji se i ovdje prenose kurzivom i u zagradama), te MARKUŠIĆ, 2020, http://www.pmf.unizg.hr/geof/seizmoloska_sluzba/o_potresima?@=1lpze#news_97576. (pristupljeno 12. 9. 2024.).

3 Do otprilike prve polovice 17. stoljeća orguljaši uz orguljašku službu i popravljaju orgulje, a neki su u orguljarskim poslovima tako spretni da i grade nove instrumente. Tek se poslije orguljaška i orguljarska struka počinju odvajati. Prema: ŠABAN, BLAŽEKOVIĆ, 1991.

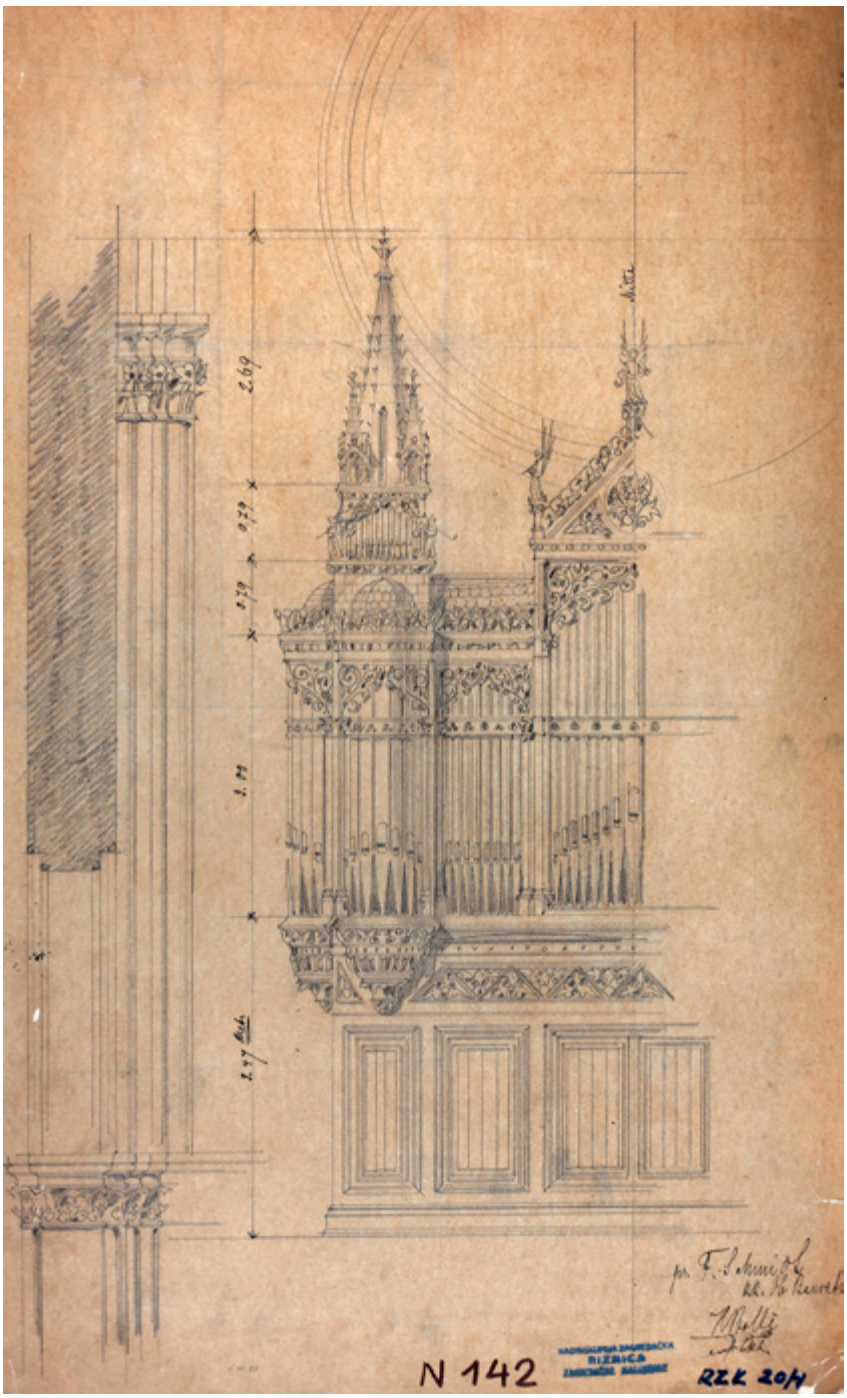
4 DRILO, 2020.

5 O tom je zahvatu ponešto pisao i Janko Barlè. Vidjeti u: BARLÈ, 1913.

6 Autorova osobna dokumentacija, Zagreb, katedrala/foto 2005.

7 ŠABAN, BLAŽEKOVIĆ, 1991.

8 ARMANO, 2006.

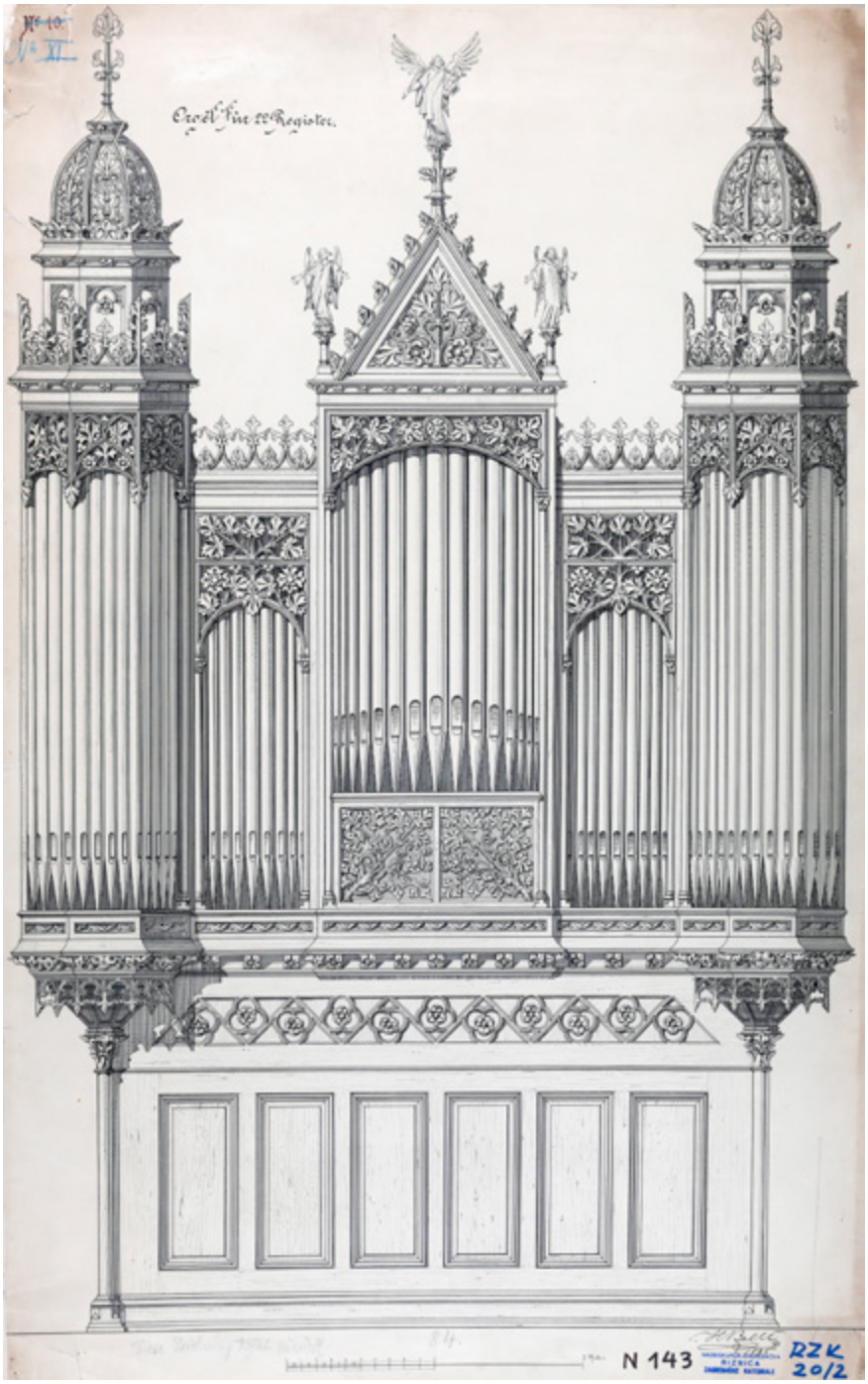

2. Friedrich Schmidt, Herman Bollé, nacrt novih orgulja (lijeva polovica) – neizvedeno (RZK N 142)
Friedrich Schmidt, Herman Bollé, design for the new organ (left half) – not built (RZK N 142)

istraživao Ladislav Šaban, može se pretpostaviti da su prve orgulje imale tzv. blok-zračnicu (*Blockwerk*). Katedrala je tek u 16. stoljeću dobila orgulje sa zračnicama s kliznicama, dakle instrument na kojem je moguće pojedinačno birati registre.[9]

Zašto ima tako malo podataka o tehničkom ustroju najstarijih instrumenata? Vjerojatno zato što u to doba kler graditelje orgulja tretira kao manje važne zanatlije. Da to nije daleko od istine, svjedoče i obrasci prema kojima su se obavljale kanonske vizitacije. Uobičajena pitanja vezana uz orgulje bila su: (1.) ima li crkva orgulje, (2.) ima li crkva orguljaša i (3.) prima li orguljaš naknadu za orguljanje. I to je sve. Dakako, od vizitatora (svećenika) nije se mogao u stručnom (orguljarskom i organološkom) smislu očekivati detaljniji odgovor koji bi sadržavao podatke o graditelju orgulja, sustavima traktura, zračnica i mjehova. Iznimka su popisi inventara, pa tako i oni za

9 ŠABAN, BLAŽEKOVIĆ, 1991.

3. Herman Bollé, nacrt orgulja, 1885. – neizvedeno (RZK N 143)
Herman Bollé, design for the organ, 1885 – not built (RZK N 143)

zagrebačku katedralu. Primjerice, u popisu Ljudevita Ivančana iz 1915. donosi se detaljniji pregled podataka i radova na orguljama iz 1855. godine.[10] To se pokušalo unaprijediti tek u 20. stoljeću, kad se služba zaštite spomenika počela sustavnije brinuti i o crkvenim glazbalima, pozitivima i orguljama. Ipak su, pažljivim iščitavanjem arhivskih podataka, Ladislav Šaban i Zdravko Blažeković uspostavili kronologiju postojanja instrumenata u katedrali, kao i njihove tipološke karakteristike.[11]

Od prvog podatka o postojanju prvih orgulja u zagrebačkoj katedrali (u 15. stoljeću) taj gotički instrument uz višekratna popravljanja i povećanja dispozicije postoji do potresa 1502. godine. Novi, drugi renesansni instrument, sagrađen 1505. godine, uz popravke i povećanja potrajat će

10 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 90–93.

11 ŠABAN, BLAŽEKOVIĆ, 1991.

4. Pregled orgulja (snimka: E. Armano, 19. 5. 2020.)
Overview of the organ (E. Armano, 19-5-2020)

5. Orgulje zaštićene tijekom građevinskih radova (arhiva HRZ-a, snimka K. Gavrilica, 2022.)
View towards the choir (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

do požara 1645. i urušavanja svoda katedrale 1646. godine. Samo dvije godine potom Grga Štrugl gradi na pregradi nove, treće orgulje koje su zapravo rekonstrukcija prijašnjih renesansnih orgulja. Imaju 13 registara na jednom manualu i pedalu. Četvrte orgulje nastat će povećanjem i pregradnjom koje je izveo Joannes Faller iz Ljubljane 1689. godine. Uz popravke i povećanja registarske dispozicije, te će orgulje postojati na pregradi do potresa 1880. godine. Pete orgulje gradi Ferenc Focht iz Pečuha 1834. godine i postavlja ih na novom pjevalištu iznad ulaza u katedralu. Prema zadanim uvjetima, orgulje su trebale imati 40 registara na dva manuala opsega *C-f*^{3} i pedalu opsega *C-h*°, mehaničke trakture, zračnice s tonskim kancelama i kliznicama. Nažalost, zbog velikih pogrešaka u konstrukciji sustava za opskrbu zrakom, prodane su 1854. godine Župi Blažene Djevice Marije u Pregradi. Šeste orgulje sagradio je 1855. godine svjetski renomirani graditelj Eberhard Friedrich Walcker iz Ludwigsburga. Svoj 121. opus sagradio je s tada najsuvremenijim tipom zračnica s registarskim kancelama i čunjićima te mehaničkom registarskom i svirnom trakturom. Imale su 52 registra raspoređena na tri manuala i pedal. Manuali su imali opseg *C-f*^{3}, a pedal *C-d*^{1}. Registarska dipozicija, kao i intonacija svirala, napravljeni su u skladu s tada dominantnim romantičkim estetskim načelima. Postavljanje tih orgulja na pjevalištu zagrebačke katedrale bio je ključni trenutak za napredak orguljarske struke i orguljaškog umijeća u Hrvatskoj. Te tada najmodernije i majstorski izrađene orgulje bile su, prema tehničkim rješenjima i svojim zvukom, nadahnuće i uzor orguljarima u Hrvatskoj i susjednim zemljama.[12]

Kod zagrebačkih je Walckerovih orgulja instrument umetnut u monumentalno drveno kućište u punoj širini prostora pjevališta. Izrađeno je u neogotičkom stilu od hrastovine, s fijalama u vrhu, a rese ga tri svetačka kipa (sv. Cecilija, sv. Grgur i sv. Ambrozije), pet anđela svirača i tri grba: hrvatski, nadbiskupov i kraljevski, te pet prospektnih polja sa sviralama. Četiri anđela svirača postavljena su u nižoj zoni, redom s južne strane: anđeo s kajdankom i rogom, anđeo s mandolinom, anđeo s harfom i anđeo s rogom, dok su u gornjoj zoni središnjega dijela postavljeni anđeo s rogom i kajdankom i tri svetačka kipa sa svojim atributima. Svi kipovi su drveni, polikromirani i pozlaćeni. Kućište i kipovi djela su južnonjemačkih drvorezbarskih radionica iz sredine 19. stoljeća s kojima je tvrtka Walcker surađivala.[13]

Tijekom vremena, kako su se mijenjale tehnologije izrade orguljskih sustava, poglavito traktura, orgulje je trebalo modernizirati.[14] Uz to, katedralu su nekoliko puta oštetili jaki potresi: 1880., 1905. i 1906. godine.[15] Pritom su bile u većoj ili manjoj mjeri oštećene i orgulje. Srećom ne katastrofalno, ali dovoljno da ih je trebalo temeljito urediti. Te su prilike korištene i za moderniziranje instrumenta. Već je 1885. godine znamenita bavarska tvrtka Steinmeyer iz Oettingena, angažirana s obzirom da je

12 ARMANO, 2019, 129; DRILO, 2020, 17–37.

13 Vidjeti u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ, 2023, sv. II, 842–843.

14 PLUKAVEC, 2005.

15 ŠABAN, BLAŽEKOVIĆ, 1991; MARKUŠIĆ, 2020, http://www.pmf.unizg.hr/geof/seizmoloska_sluzba/o_potresima?@=1lpze#news_97576 (pristupljeno 12. 9. 2024.).

T. 1 Mjerenja mikroklimatskih parametara (zagrebačka katedrala, orgulje)
Measurements of microclimate parameters (Zagreb Cathedral, organ)

datum	MJERNO MJESTO							
	pjevalište		donja razina		vrh orgulja		strojarnica	
	temp. °C	RH %	temp. °C	RH %	temp. °C	vlaga %	temp. °C	vlaga %
27.05.2020.								
Stanje: malo prašine. Preporuka: Zaštita sviraonika zaštitnom kutijom i orgulja folijama od zaprašivanja.								
09.02.2022.	7,0 °C	65 %						
(Pregledao: M. Walcker-Mayer) Stanje: Odlično zaštićene od mehaničkih oštećenja. Preporuka: Pokretati motore i odvojeno trakture.								
04.03.2022.								
Stanje: Nema plijesni. Preporuka: Odvojeno pokretati trakture.								
11.04.2022.	11,0 °C		11,0 °C	61 %	11,0 °C			
Stanje: Nema plijesni. Preporuka: Pokretati trakture.								
31.10.2022.	17,0 °C		17,0 °C	70 %	17,0 °C	70 %		
Stanje: Nema plijesni. Preporuka: Pokretati trakture.								
15.03.2023.	10,0 °C	75 %	10,0 °C	75 %	10,0 °C	75 %		
Stanje: Preporuka:								
27.03.2023.	11,0 °C	75 %	11,0 °C	75 %	11,0 °C	75 %		
Stanje: Preporuka: Ne pokretati motore ni trakture zbog velike vlage.								
02.06.2023.	19,0 °C	74 %	19,0 °C	74 %	22,0 °C	74 %		
Stanje:Nema plijesni. Preporuka: Provjetravati.								
04.12.2023.	9,0 °C	56 %	9,0 °C	56 %			10,0 °C	
Stanje: Nema plijesni. Preporuka: Čistiti donju razinu orgulja (pod). Provjetravati.								
29.04.2024.	14,8 °C	56 %	15,0 °C	66 %	15,0 °C		14,0 °C	
Stanje: Suha prašina. Nema plijesni. Preporuka: Provjetravati.								
29.08.2024.	27,0 °C	61 %	26,0 °C	64 %	28,0 °C	63 %	25,0 °C	65 %
Stanje: Mnogo suhe prašine. Žarišta plijesni na drvu. Kože su elastične, bez plijesni. Preporuka: Provjetravati. Usisivačem očistiti prašinu u strojarnici i na podu pjevališta i orgulja.								
20.09.2024.	20,0 °C	54 %	20,0 °C	54 %	20,0 °C	55 %		
Stanje: Točkasta žarišta plijesni na drvu. Kože bez plijesni, elastične. Suha prašina. Preporuka: Provjetravati. Usisivačem očistiti strojarnicu, pod orgulja i sve prolaze u orguljama. Odvojeno pokretati trakture. Plijesan tretirati sredstvom Schimmel Entferner, Clorfrei.								

sam graditelj Steinmeyer bio i voditelj gradnji orgulja u tvrtki Walcker, tijekom popravka dodala nekoliko jezičnih registara vlastite konstrukcije.[16]

Poslijepotresna obnova cijele katedrale potaknula je i samog Hermana Bolléa na promišljanja o novim orguljama. U riznici katedrale postoje dva različita nacrta s potpisima Friedricha Schmidta i Hermana Bolléa, jedan s prikazom lijeve polovine prospekta orgulja, a drugi

16 *Agramer Zeitung*, 168, 25. 7. 1885.; DRILO, 2020. Tvrtka Steinmeyer, osnovana 1847. godine, nekoć je bila najveća radionica za izradu orgulja u Bavarskoj i jedna od najvećih na svijetu. Tvrtkom su 154 godine upravljale četiri obiteljske generacije, izgradivši gotovo 2400 orgulja svih veličina, kao i harmonija u svim dijelovima svijeta. Prema: https://www.steinmeyer-orgeln.de (pristupljeno 12. 9. 2024.).

s cijelim pročeljem orgulja (sl. 2 i 3).[17] Unesene kote i mjere ukazuju da se radi o većim instrumentima, visine kućišta oko desetak metara. Zbunjujuća činjenica jest da na jednom nacrtu potoji zapis "Orgel für 22 Register" pa se s pravom postavlja pitanje - zašto projektirati orgulje s dvadeset dva registra kada postoje, doduše vjerojatno oštećene, orgulje s pedeset dva registra? Bilo kako bilo, oba nacrta svjedoče o tadašnjem stilskom ukusu dvojice istaknutih arhitekata u Hrvatskoj, kao i o repertoaru likovnih elemenata uobičajenih sredinom osamdesetih godina 19. stoljeća u Zagrebu.

Mnogo važniji zahvat na orguljama poduzeo je 1912./1913. godine Oscar Walcker. Orgulje je povećao na 60 registara, ugradio elektropneumatske trakture, ustroj trećeg manuala smjestio u ormar sa žaluzijama i uklonio jezičnjake koje je ugradio Steinmeyer; postavljen je novi (drugi) tromanualni sviraonik. Sljedeće veće promjene tvrtka Walcker ponovno je napravila 1940. godine. Postavljen je novi (treći) četveromanualni sviraonik s više pomagala i elektromagnetskim Setzerom, dodan je ustroj četvrtog manuala s 15 registara i smješten u kućište sa žaluzijama, modernizirana je elektropneumatska traktura. Registarska dispozicija je povećana na 75 registara. Konačnu, današnju verziju instrumenta ista tvrtka uspostavlja 1986. godine. Postavljen je novi (četvrti) četveromanualni sviraonik sa svim potrebnim pomagalima (digitalni Setzer i sekvencer), povećana je registarska dispozicija na 78 registara (tri nova u drugom manualu). Tlak svirnoga zraka postavljen je prema karakteristikama pojedinih ustroja i iznosi u rasponu od 80 do 150 mm vodenog stupca (VS).[18]

Na kraju pregleda podataka o Walckerovim orguljama postavljenim 1855. godine, posebnu pozornost treba obratiti na činjenicu da je sve radove povećanja registarske dispozicije i pregradnje traktura uvijek izvodila tvrtka Walcker. U radovima su sudjelovali orguljari šest generacija obitelji Walcker koji su izrazito pazili da se ne mijenja tip zračnica (registarske kancele s čunjićima) i fonički materijal. To je osnovni razlog što orgulje Walcker u zagrebačkoj katedrali i danas, nakon gotovo 170 godina postojanja, prema ocjenama svih gostujućih znamenitih orguljaša, imaju status svjetski poznatoga majstorskog djela orguljarske umjetnosti.

Orgulje danas održava austrijska tvrtka Orgelbau Michael Walcker-Mayer. Kao podizvođači radova angažirani su orguljari Damir Miler iz Hrvatske (preko t. Harmonija-M) i Olivije Repec iz Austrije.[19]

Zaštita orgulja nakon potresa 2020. godine

Potresi u ožujku i prosincu 2020. godine prouzročili su znatnu štetu na katedrali. Kad su se prorijedila naknadna podrhtavanja tla i kad je dopušten ulazak u katedralu, obavljeni su prvi uviđaji. Začudo, većih šteta na mehanizmu orgulja nije bilo, tek manja količina zaprašenja i suhih materijala. Na tako povoljnom stanju treba zahvaliti ugrađenoj betonskoj ploči iznad pjevališta između zvonika, kao i konstrukciji orgulja koje na vrhu imaju vlastiti drveni pokrov. Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, preko Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba, pokrenulo je i koordiniralo radove zaštite i obnove katedrale i njezina inventara.[20] Gornji dijelovi su odmah demontirani, sedam skulptura (sv. Ambrozije, sv. Cecilija, sv. Grgur i četiri anđela) privremeno je odloženo u kapelu bl. Augustina Kažotića.[21] Kad su građevinari i statičari odredili smjer svojih aktivnosti, mogli su se planirati i postupci zaštite mehanizma orgulja. Od tada se redovito prati stanje orgulja te se koordinacijom s izvođačima radova određuju mjere zaštite orgulja. Do sada je obavljeno 13 pregleda i sastanaka, o čemu postoji i isto toliko pisanih izvješća s pripadajućom fotodokumentacijom (sl. 4 i 5). Ta su izvješća izvor podataka za tablični prikaz provedene zaštite orgulja *in situ* (T. 1).[22]

Izvješća sadrže podatke o stanju, planiranim građevinskim radovima, preporučivanim mjerama zaštite orgulja, temperaturi i relativnoj vlažnosti u prostoru orgulja. Polazište za određivanje bilo koje aktivnosti na orguljama bilo je saznanje da orgulje u potresima nisu pretrpjele znatna oštećenja te da prema nalazu građevinske struke nisu ugrožene od budućih mehaničkih oštećenja. Stoga su predložene mjere zaštite orgulja bile usmjerene:

- na zaštitu od mogućih mehaničkih oštećenja
- na zaštitu od prodora većih količina prašine u unutrašnjost (daske, OSB ploče, plastične folije i geotekstil)
- na zaštitu od vlage, učestalim mjerenjem temperature i relativne vlažnosti, na pjevalištu izvan orgulja, na

17 Zahvaljujem Krasanki Majer Jurišić što me upozorila na oba nacrta.

18 DRILO, 2020. Djelatnost obitelji graditelja orgulja Walcker proteže se kroz sedam generacija, od 1781. godine do današnjih dana. Orgulje koje su sagradili diljem Europe i svijeta uvijek su poticale napredak orguljske umjetnosti tih sredina. To je ostvareno zahvaljujući inovativnosti na polju konstrukcijskih rješenja zračnica prema vlastitom patentu, traktura, a posebno registarskih dispozicija i intonacijskih postupaka. Prema: https://www.walcker.com (pristupljeno 17. 9. 2024.).

19 Autorova osobna arhiva i baza podataka o orguljama u Hrvatskoj.

20 Više u članku: GORIANC ČUMBREK, TADIĆ, 2025; FERIĆ BALENOVIĆ, 2025.

21 Dokumentacija HRZ-a. Godine 2022. skulpture je preuzeo Hrvatski restauratorski zavod i na njima obavio dvomjesečnu dezinsekciju anoksičnim postupkom, a potom su pohranjene u čuvaonici Restauratorskog odjela Ludbreg. Više o istraživanjima katedrale koja su uslijedila u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023.

22 Dokumentacija Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, Izvještaji E. Armana o zaštitnim radovima na orguljama zagrebačke katedrale nakon potresa 2020. godine, 1–12 (27. 5. 2020., 24. 6. 2021., 4. 3. 2022., 11. 4. 2022., 31. 10. 2022., 15. 3. 2023., 27. 3. 2023., 6. 4. 2023., 2. 6. 2023., 4. 12. 2023., 29. 4. 2024., 29. 8. 2024., 21. 9. 2024.).

najnižoj razini u orguljama, na najvišoj razini ('krovu') orgulja i u 'strojarnici' s električnim puhalima
- na sprečavanje pucanja drvene supstancije zbog nagle promjene temperature i relativne vlažnosti
- na sprečavanje nastanka plijesni na kožama pokretanjem električnih puhala, dizanjem mjehova, odvojenim pokretanjem registarske i svirne trakture
- na kontrolu pojave plijesni na drvenoj građi
- na kontrolu elastičnosti koža.

Neovisno o aktivnostima u sklopu nadležnosti Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske i Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba, orgulje je 9. veljače 2022. godine pregledao orguljar Michael Walcker-Mayer, pripadnik šeste generacije orguljarske obitelji Walcker koji održava katedralne orgulje. Njegov nalaz i preporuke zbog posebne se važnosti donose u prilogu u cijelosti, u prijevodu organologa Danijela Drila (prilog: Pregled orgulja tvrtke Walcker u Zagrebačkoj katedrali, veljača 2022.).

Temeljem iznesenog prijedloga Michaela Walcker-Mayera o odvojenom pokretanju traktura, aktivnosti su provođene od 2022. do ljeta 2024. godine. Naime, pri obijanju žbuke sa svoda katedrale porasla je količina prašine u prostoriji s električnim puhalima, a i u orguljama. Zrak je postao zasićen stalno lebdećom prašinom koja je u orgulje prodirala i kroz razlijepljene plastične folije ispred prospekta orgulja. U tom razdoblju je i postotak relativne vlažnosti u katedrali bio visok. Stoga bi pokretanje električnih puhala, traktura orgulja i podizanje mjehovlja bilo kontraproduktivno. Ipak, unatoč svim poduzetim mjerama, pojavila su se manja točkasta žarišta plijesni na drvu nekih membranlajsni. Tijekom cijelog razdoblja nakon potresa nigdje u orguljama nije primijećeno djelovanje crva.

Budući da je od presudne važnosti bilo praćenje temperature i postotka relativne vlažnosti, u sljedećoj tablici upisane su izmjerene vrijednosti pri svakom pregledu, kao i natuknice o stanju orgulja i preporučenim mjerama zaštite (**T. 1**).

Zaključak

Mjere zaštite navedene u izvješćima i poduzimane od 2020. do 2024. godine trebale su orgulje *in situ* zaštititi: (1.) od mehaničkih oštećenja, (2.) od prodora većih količina prašine u unutrašnjost, (3.) od velike vlage i vodenog kondenzata, (4.) od pucanja drvene građe zbog nagle ekstremne promjene postotka relativne vlažnosti, (5.) od pojave plijesni na kožama, (6.) od plijesni na drvu, (7.) od ukrućivanja koža na mjehovima i membranama. Nakon što je zajamčena sigurnost orgulja od mehaničkih oštećenja, plastičnim folijama uspješno je sprečavan prodor prašine u orgulje. Tek kad su obavljani radovi na donjoj strani svoda katedrale, prodor prašine postao je intenzivniji. Zbog toga se prestalo s redovitim odvojenim pokretanjem traktura kako se ne bi u sustav opskrbe zrakom, membrane, registarske i tonske kancele te svirale upuhivala prašina. Tek nakon smanjenja postotka vlažnosti zraka i čišćenja preporučeno je odvojeno pokretanje traktura. Što se tiče pojave plijesni, do sada je primijećen trag plijesni na donjoj strani nekih membranlajsni. S ciljem sprečavanja napredovanja plijesni, preporučivano je češće provjetravanje povremenim otvaranjem plastičnih folija i otvaranjem vrata pjevališta, izradom odzračnika te korištenje sredstva Schimmel Entferner, Chlorfrei.

Za sada se može reći da su poduzete mjere zaštite orgulja postigle povoljan rezultat zahvaljujući suradnji crkvenih i državnih vlasti te orguljarske i organološke struke. Pouzdana procjena uspješnosti poduzimanih mjera zaštite orgulja *in situ* moći će se napraviti kad završe radovi pri kojima nastaje mnogo prašine ili se povećava relativna vlažnost u prostoru (obijanje žbuke, injektiranje smjese u pukotine, novo žbukanje, ličilački radovi). Kako se obnova unutrašnjosti katedrale bude primicala kraju, trebat će osmisliti i financirati projekt čišćenja cijelih orgulja, provjeru i popravak traktura i elektroničkih sklopova, dovršetak započete obnove mjehova, zamjenu savijenih lamela žaluzija trećeg manuala i sustava za njihovo pokretanje, provjeru intonacije i ugodbe orgulja.[23] Taj posao bi i nadalje trebalo povjeriti tvrtki Walcker koja je i do sada održavala orgulje i zahvaljujući čijem su radu orgulje zagrebačke katedrale i danas, nakon 170 godina postojanja, međunarodno prepoznatljivo kulturno dobro.

Vrijednost i osobitost orgulja zagrebačke katedrale počiva na njihovim zvučnim karakteristikama, premda ne samo na njima. Sretan suodnos prostorne akustike katedrale s odjekom od šest sekundi, registarske dispozicije orgulja i intonacijske usklađenosti registarskih grupa svih četiriju manuala i pedala stvaraju onu estetsku čaroliju koja produbljuje doživljaj liturgije, ali i sve učestalijih orguljskih koncerata. No ta se čarolija može i izgubiti ako se dogode veće promjene u interijeru katedrale, posebno ako se za uređenje svoda ili poda budu upotrebljavali materijali koji apsorbiraju zvučne valove. Prostor bez odzvuka (jeke) poguban je za slušateljev doživljaj zvuka, a svakom je glazbeniku to noćna mora. Mjere za zaštitu orgulja nakon potresa poduzete su s nakanom maksimalnog očuvanja izvornosti toga majstorskog djela orguljarske umjetnosti.

S obzirom na to da se Zagreb nalazi na trusnom području, može se poželjeti da konstrukcijska protupotresna obnova poveća sigurnost katedrale i njezina inventara za slučaj budućih prirodnih katastrofa, a ujedno i da sačuva njezina izvorna akustička svojstva. ■

23 ARMANO, 2019.

PRILOG:
Pregled orgulja tvrtke Walcker u Zagrebačkoj katedrali – Orgelbau M. Walcker-Mayer, *www.walcker.at* (prijevod Danijel Drilo)

Pregled orgulja tvrtke Walcker u Zagrebačkoj katedrali
Termin: 9. 2. 2022. g. – od 11:45 do 13:15 sati
Prisutni:
Michael Walcker-Mayer – orguljarska tvrtka Walcker
Damir Miler + Davor Vukelić + Marija Kostrevec – orguljarska tvrtka Harmonija-M d.o.o.
Marko Đurakić – licencirani organolog
Neven Kraljić – orguljaš zagrebačke katedrale
prof. Miroslav Martinjak – regens chori zagrebačke katedrale, Kaptol Zagreb

Od 22. ožujka 2020. g., kada je bio potres u Zagrebu, nije bilo moguće da stručnjaci (orguljari tvrtke Walcker) temeljito pregledaju orgulje.

Michael Walcker-Mayer je imao priliku pregledati orgulje; pritom je ustanovio sljedeće:
01.0 Orgulje su na odličan način zaštićene od padajućeg kamenja. Iznad cijelih orgulja postavljene su skele i na njih položene debele drvene daske.
02.0 Vrijedne drvene figure (ukras orgulja) su demontirane i pohranjene u sakristiji.
03.0 Samostojeći sviraonik orgulja prekriven je debelim drvenim pločama.
04.0 Tijekom pregleda unutar orgulja uočen je tanak sloj prašine.
05.0 Vlaga zraka bila je kod RH = 68 % pri temperaturi prostorije od 7 °C.
06.0 Nije primijećena prisutnost plijesni i / ili drvotočca.
07.0 Nijedna svirala nije pretrpjela nikakvu štetu od potresa.
Michael Walcker-Mayer izrazio je sljedeće prijedloge (P) na temelju inspekcije:
P 01 Damir Miler trebao bi najmanje 1–2 puta mjesečno uključiti ventilatore za orgulje kako bi se mjehovi napuhali, tako da se između nabora na mjehovima ne bi stvorila plijesan ili ostale naslage i talozi.
P 02 Prije izvođenja prijedloga (stavak) P 01 mora se očistiti prostorija u kojoj se nalaze ventilatori.
P 03 U vezi s prijedlogom (stavkom) P 02, Damir Miler bi također trebao pokretati kompletnu svirnu trakturu (bez uključenih registara). Zatim uključiti i isključiti registre (tj. pokretati registarsku takturu) bez pokretanja svirne trakture. Kao rezultat toga pokreću se pneumatski dijelovi trakture.
P 04 Potrebno je postaviti nekoliko električnih vlagomjera i toplomjera u orguljama (gornji / srednji / donji dio orgulja i dio oko sviraonika), dodatno je potrebno zabilježiti izmjerene vrijednosti u jednoj knjizi u vezi sa prijedlogom (stavkom) P 01.
Ako imate pitanja o pojedinim stavkama prijedloga, Michael Walcker-Mayer će rado pomoći.
Guntramsdorf, 21. 02.2022. g. Michael Walcker-Mayer"

(Iz autorove osobne dokumentacije)

Izvori

GZZSKP
Izvješća E. Armana o zaštitnim radovima na orguljama zagrebačke katedrale nakon potresa 2020. godine
HRZ
HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., I–IV
NAZG
HR-NAZG, IVANČAN LJUDEVIT, Inventar Metropolitanske Crkve Zagrebačke, 1915.

Literatura

Agramer Zeitung, 168 (25. 7. 1885.)
ARMANO EMIN, *Orgulje hrvatskih graditelja – tragom Ladislava Šabana*, Zagreb, 2006.
ARMANO EMIN, Prioriteti vezani uz zaštitu povijesnih i spomeničkih orgulja u Hrvatskoj, *Arti musices*, 50/1–2 (2019.), 117–184
BARLÈ JANKO, Orgulje u Zagrebu i njegovoj okolici prije 100 godina, *Sveta Cecilija*, 4/1–2 (1910.), 3–7
BARLÈ JANKO, Orgulje prvostolne crkve zagrebačke, *Sveta Cecilija*, 6/10–11 (1912.), 90–96
BARLÈ JANKO, dr. Feliks Suk, *Sveta Cecilija*, 7/4 (1913.), 49–51
DRILO DANIJEL, Spieltechnische Aspekte bei mechanischen Registerkanzellenladen, *Ars Organi*, 58/3 (2010.), 146–155
DRILO DANIJEL, Orgulje zagrebačke katedrale u kontekstu inovacija tvrtke Walcker, *Sveta Cecilija*, 3–4 (2020.), 17–37
FERIĆ BALENOVIĆ JANJA, Zaštita sakralnog i umjetničkog inventara zagrebačke prvostolnice poslije potresā 2020. godine, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 45–60
GORIANC ČUMBREK MAJA, TADIĆ ANDRIJANA, Aktivnosti konzervatorske službe u provedbi mjera zaštite zagrebačke katedrale nakon potresā 2020., *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 17–43
KLOBUČAR ANĐELKO, Orgulje Zagrebačke prvostolne crkve, *Sveta Cecilija* , 1–2 (1995.), 16–18
MARKUŠIĆ SNJEŽANA, Potresi u okolici Zagreba – povijesni pregled, 2020.
MIOCS JOSIP, Orgulje zagrebačke prvostolnice, *Sveta Cecilija*, 2 (1969.), 52–53; 3 (1969.), 86–87
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Orgulje zagrebačke katedrale, *Crkvena kulturna dobra: analecta*, 3 (2005.), 9–63

ŠABAN LADISLAV, BLAŽEKOVIĆ ZDRAVKO, Pregled povijesti starijih orgulja zagrebačke katedrale, *Arti musices,* 22/1 (1991.), 3–40

GZZSKP – Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode / City of Zagreb, City Institute for Cultural and Natural Heritage Conservation

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute

RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury

Summary

Emin Armano

EARTHQUAKES AND THE PIPE ORGANS OF THE ZAGREB CATHEDRAL

This paper provides chronological data illustrating the interconnected fates of the Zagreb cathedral and its organs. New instruments have been added to the cathedral on six occasions. Over time, they were expanded to reflect changes in musical tastes and advancements in organ-building technology. Newly-constructed organs always embraced the stylistic and technical features of instruments from more musically advanced environments.

The first organ (c. 1420) likely had a block wind chest, characteristic of Gothic organs. The second organ (1502) featured slider wind chests, representing Renaissance organs, probably of Venetian origin. These organs were destroyed in a fire in 1645 and the collapse of the vault in 1646. The third organ was built in 1649 by Grga Štrugl, the cathedral's organist and organ builder, as a reconstruction of the earlier Renaissance organ commissioned by the church. The fourth organ was installed in 1689 when Ioannes Faller of Ljubljana expanded Štrugl's existing organ by adding six new registers. Previously, the third organ had a Renaissance register disposition dominated by principal stops. With Faller's intervention, the organ acquired new, colourful registers including *aviculas* and *cucu duplex* and adopting Baroque stylistic features. The fifth organ was built by Ferenc Focht of Pécs in 1834. This instrument had 40 registers distributed across two manuals, and a pedal. The wind chests used tone chambers and sliders. The manual range was C-c^3 and the pedal range was C-h^0, reflecting Classical stylistic characteristics. However, due to poor construction of the air supply system, the organ was sold in 1854.

The current, sixth organ was constructed by the Walcker company in 1855. Since then, it has been rebuilt and expanded three times by the same company, retaining its original wind-chest type and tonal materials, and preserving its authentic sound characteristics. The organ is listed in the Register of Cultural Heritage of the Republic of Croatia as a protected cultural property (No. Z-009) and is an important cultural asset of international significance.

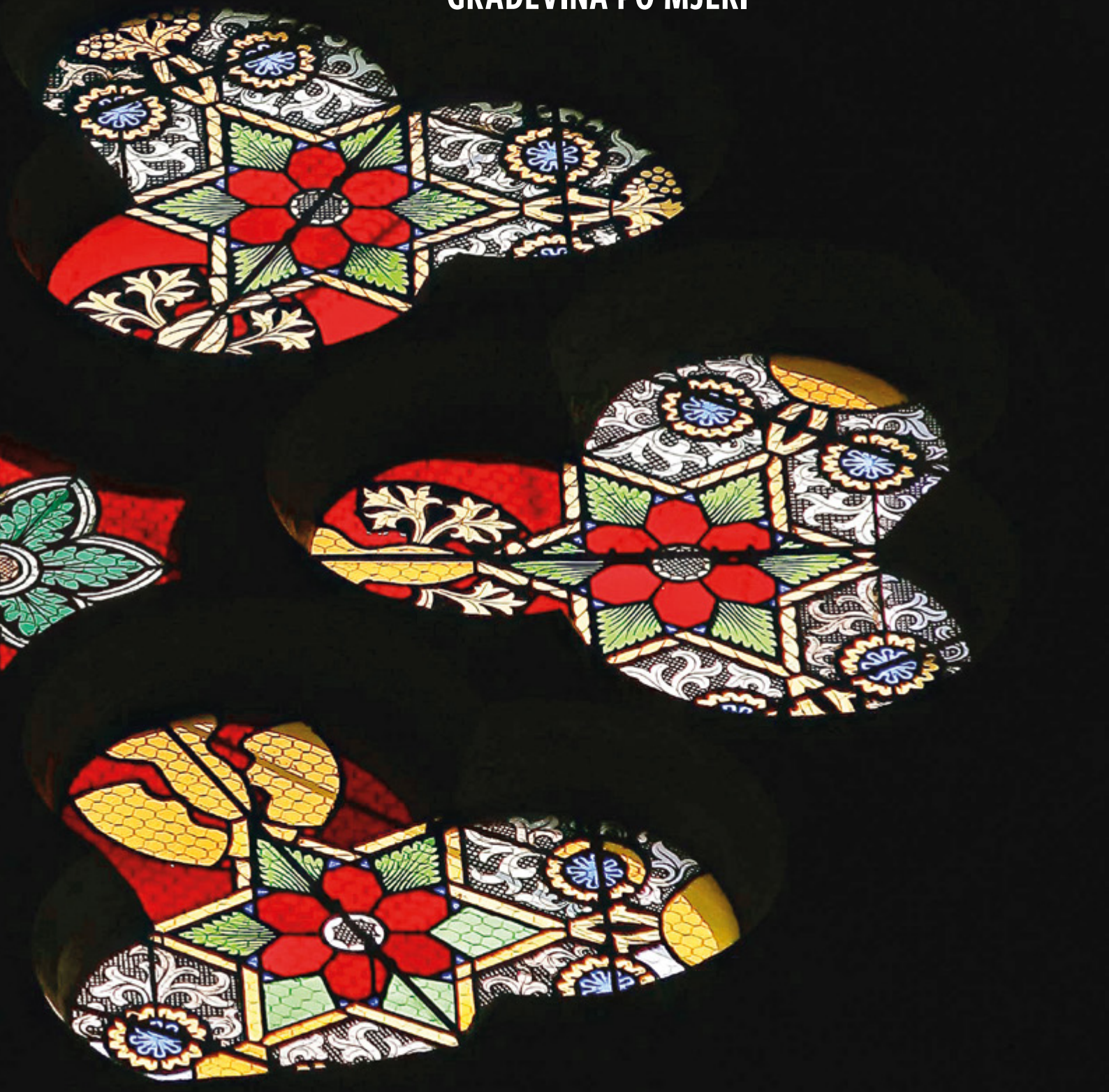
During the earthquakes in March and December 2020, the cathedral sustained significant damage, but the organ emerged without major harm. In collaboration with the Ministry of Culture and the Media of the Republic of Croatia, construction experts, structural engineers, organ builders, organologists and church authorities have planned protective measures for the organ, documented in written reports. These measures aimed to protect the organ from (1) potential mechanical damage, (2) penetration of large amounts of dust into the interior, (3) water condensation, (4) cracking of wooden components such as wind chests, air channels and wooden pipes due to sudden extreme changes in relative humidity, (5) mould growth and (6) stiffening of leather on bellows and membranes.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, pipe organ, Walcker organs, E.F. Walcker, organ preservation

04

GRAĐEVINA PO MJERI

Medjutim kad o popravi crkve stolne zagrebačke govorim,
razumijem popravu sustavnu, po znanstvenih zakonih izvedenu.

Josip Juraj Strossmayer, Nekoliko rieči o stolnoj crkvi zagrebačkoj, *Katolički list*, 3. 9. 1874.

Kamen zagrebačke katedrale: historijat propadanja i radova

Vinka Marinković
Edita Šurina

Vinka Marinković
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za kamenu plastiku, zidno slikarstvo, mozaik i štuko, sjedište Split
vmarinkovic@hrz.hr

Edita Šurina
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za konzervatorsku dokumentaciju nepokretne baštine
esurina@hrz.hr

Prethodno priopćenje / Preliminary communication
Primljen / Received: 2. 9. 2024.

UDK: 622.35:[27-523.41(497.5 Zagreb) 553.5:7.025.3/.4(497.5 Zagreb)"2022/2023"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.16

SAŽETAK: U seriji potresa koji su 2020. godine zadesili grad Zagreb, teško je stradala jedna od najvažnijih povijesnih građevina – zagrebačka katedrala. Ta nesretna činjenica bila je prilika da se tijekom pripremnih radova za strukturalnu sanaciju i cjelovitu obnovu (2022./2023. godine) prikupe i sve dosadašnje spoznaje o kamenu katedrale: o prethodnim istraživanjima, procesima propadanja i izvedenim radovima. Sagledane su i okolnosti izbora vrste zamjenskog kamena. U radu su okupljeni važniji povijesni podaci, kao i opis stanja kamene plastike i oplošja nakon potresa te opće smjernice za budući konzervatorsko-restauratorski tretman. Pri pregledu i istraživanju *in situ*, na kamenu katedrale zamijećeni su neki novi detalji i elementi završnog oblikovanja (klesarski znakovi, grbovi, natpisi, profilacije) koji su obrađeni i katalogizirani u svrhu boljega poznavanja povijesti gradnje katedrale.

KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, konzerviranje-restauriranje, konsolidacija kamena, vapnenac, pješčenjak, travertin, klesarski znakovi, grafiti, natpisi, grbovi, profilacije svodnih rebara

Od 20. do 26. studenoga 2022. te ponovno tijekom siječnja 2023. godine, temeljito je dokumentirano stanje kamenoga oplošja zagrebačke katedrale (vanjština i unutrašnjost) s elementima završnog oblikovanja. Tom su prilikom pregledani pojedini dijelovi katedrale: svetište, donje svetište, tri broda, pjevalište i prostor ispod pjevališta te ulazni dio katedrale, a zatim sakristija (stara i nova) te riznica. Cilj pregleda bio je ustanoviti stanje kamena (klesanih elemenata i građe zidova) kako bi se dale opće konzervatorske smjernice za sveobuhvatnu obnovu koja će uslijediti nakon statičke sanacije.[1] Prethodno je proučena relevantna literatura o kamenu travertinu kojim je u recentnim radovima mijenjan izvorni vapnenac,[2] a proučeni su i uzroci njegova naglog propadanja. Tijekom pregleda, u fokusu je bila unutrašnjost katedrale, prema prioritetnoj dinamici predviđenih hitnih mjera sanacije konstrukcije, ali i s obzirom na to da je vanjština već dugi niz godina obnavljana prema prethodno usuglašenoj metodologiji.[3] Već je tada, neposredno nakon potresa, i u unutrašnjosti

1 Radovi su izvedeni prema ugovoru Ministarstva kulture i medija RH s Hrvatskim restauratorskim zavodom, br. 26-130-22, KLASA:402-01/22-03/0043, URBROJ:532-02-04-01-22-02 unutar programa „Zagreb, Kaptol, katedrala Uznesenja BDM i sv. Stjepana i Ladislava" – izrada dokumentacije pod vodstvom Krasanke Majer Jurišić, detaljnije u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I–IV.

2 Detaljnije u: MALINAR, 2004, 125–126.

3 Vidjeti u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), sv. I, poglavlje 3.2.; sv. III, poglavlje 8.3.2.2.

1. Fijale sa zagrebačke katedrale: lijevo je fijala izrađena od travertina (kopija), desno od litotamnijskog vapnenca (original); danas su obje izložene ispred ulaza u katedralu (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Pinnacles of Zagreb Cathedral: on the left is a pinnacle made of travertine (copy), on the right is one of lithothamnium limestone (original); today both are exhibited in front of the entrance to the cathedral (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

postavljena radna skela te je omogućen pristup inače vrlo teško dostupnim zonama.

Vrste i stanje kamena kao građevnog materijala

U zagrebačku katedralu ugrađeno je više vrsta kamena, kao rezultat raznih stoljetnih obnova i pregradnji.[4] Korišten je kamen različitog petrografskog sastava i različitih fizičko-mehaničkih svojstava, što je utjecalo na njezin izgled, trajnost i današnje stanje. Kamen zagrebačke prvostolnice iznimno je složena tema koja je uvelike stručno i znanstveno obrađivana cijeloga posljednjeg stoljeća. Brojni autori ostavili su pozamašnu literaturu iz koje je danas moguće crpiti podatke o vrsti i karakteristikama upotrijebljenog kamena, njegovu stanju, procesima propadanja i razlozima obnove.[5] U ožujku 2022. godine Rudarsko-geološko-naftni fakultet Sveučilišta u Zagrebu izradio je iscrpnu studiju u kojoj su sabrana sva dosadašnja istraživanja i spoznaje te su podaci dopunjeni novim laboratorijskim i *in situ* istraživanjima kamena i tehničkim informacijama.[6]

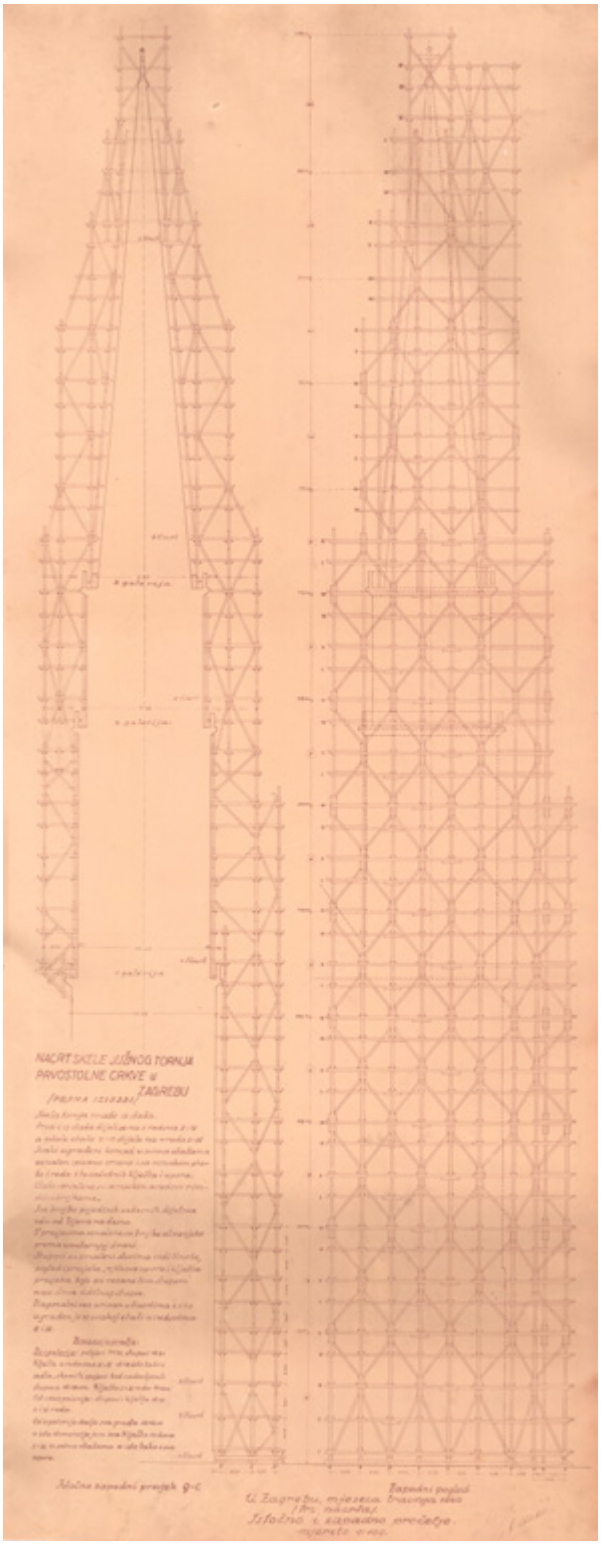
Istraživanja su pokazala da je najzastupljenija vrsta kamena koja se upotrebljavala za gradnju katedrale litotamnijski vapnenac sa svojim varijetetima litavca i algalnog litotamnijskog vapnenca te prijelaznog litotamnijskog vapnenca (litavca).[7] Drugi po zastupljenosti je vapnenački pješčenjak, od kojega je također korišteno više varijeteta (krupnozrnati i sitnozrnati pješčenjak). Osim navedenih vrsta, ali u znatno manjoj mjeri, zastupljen je vapnenac komercijalnog naziva *vinicit*. U sva tri slučaja (varijeteta), riječ je o autohtonim (lokalnim) vrstama kamena. Uz njih, na pročeljima je moguće (ali vrlo rijetko) uočiti kvarcni

4 U obnovi nakon potresa 1880. godine nastojalo se upotrijebiti istovrsni kamen, no umjesto nekih vrsta koje se nisu pokazale dobrima (poput kamena iz Vinice koji je korišten za vijence), izabrane su tvrđe vrste. Tako su novi vijenci i donji dijelovi fijala klesani od kamena iz Bregane kod Samobora, za jezgru zidova upotrijebljen je kamen iz Dolja kod Podsuseda, a samo dijelovi fijala koji se kiparski obrađuju od kamena iz Vinice. *Agramer Zeitung*, 194, 25. 8. 1880., 3.

5 CRNKOVIĆ, TADEJ, POLLAK, 1994, 1–9; CRNKOVIĆ, 1998, 7–8; MALINAR, 2004, 123–136; FORETIĆ, 2019, 35–53.

6 HRŽENJAK et al., 2023; MARIČIĆ et al., 2023, 29–42.

7 Osobna dokumentacija dipl. ing. geologije Hrvoja Malinara, *Kamen zagrebačke katedrale*: Kamen za gradnju zagrebačke katedrale pretežito je vađen u kamenolomu Bizek i Gornjem Vrapču (Dragolinec). To je vapnenac miocenske starosti u kojem se često nalaze ostaci crvene alge iz roda *Rodophyta*, vrste *Lythotamnium lythophilum*, te fosili ježinaca iz roda *Clypeaster*. Taj je vapnenac na svježem lomu lagano žućkaste boje koja potječe od minerala limonita. U tim kamenolomima ima više varijeteta miocenskog vapnenca koji se razlikuju prema svojoj šupljikavosti i nekim fizikalnim karakteristikama.

2. Nacrt skele za južni toranj prvostolne crkve u Zagrebu (prema izvedbi), travanj 1940. (HRZ, arhiva RZH-a)
Draft of the scaffolding for the south tower of the cathedral in Zagreb (based on construction), April 1940 (HRZ, RZH Archive)

pješčenjak i konglomerat. Rudistni vapnenac varijeteta *fiorito* iz kamenoloma u Krasu evidentiran je na sjevernom tornju (stup) te na pločama lavatorija u sakristiji, a riječ je o naknadnim povremenim intervencijama. U unutrašnjosti katedrale moguće je naići i na bijeli vapnenački kamen *bihacit* (vađen u okolici Bihaća), kojim su se mijenjale jako oštećene zone izrađene od *vinicita*. Na kamenoj opremi inventara (propovjedaonica, oltari itd.) i elemenata završnog oblikovanja (podovi, ploče, okviri itd.) primjenjivani su razni mramori i različit importirani dekorativni kamen. Na pročelju neogotičkog portala evidentirani su stupovi od egipatskog crvenog granita.

Još je potkraj tridesetih godina 20. stoljeća, u obnovi južnog tornja, zamijećen problem površinskog i pripovršinskog propadanja kamenog oplošja katedrale, a tada je mineraloškim, petrografskim i kemijskim analizama kao glavni uzročnik navedena transformacija kalcita (kalcijeva karbonata $CaCO_3$) u gips (kalcijev sulfat s vodom $CaSO_4 \times 2\ H_2O$) te posljedično bubrenje gipsa i razaranje kamena (osipanje i ljuskanje).[8] Iako je taj uzrok propadanja u početku samo istražen i dokazan na litotamnijskom vapnencu,[9] poslije se ustanovilo da je to problem svih varijeteta kamena karbonatne osnove na kamenom oplošju katedrale.[10] Godine 1984. počinje postupno i nabava kamena travertina[11] za potrebe radova na vanjštini katedrale.[12] S obzirom na loše stanje kamena na vanjskim oplošjima te činjenicu da su gotovo na svim elementima i vrstama kamena dokazane štetne koncentracije sulfata, te različiti stupnjevi oštećenja (ovisno o izloženosti kamena i inicijalnoj trošnosti), Odbor Zagrebačke nadbiskupije za obnovu katedrale 1999. godine donio je odluku da se svi oštećeni kameni elementi na zapadnom pročelju (uključivo i kipove) zamijene novim kamenom.[13] Od tada do 2020. godine, na oplošju katedrale sustavno su izvođeni radovi obnove, a za zamjenu istrošenih elemenata uglavnom je korišten importirani kamen travertin (komercijalnog naziva *Travertino Romano San Pietro Classico*) iz ležišta u bazenu Acque Albule pokraj

8 MARIĆ, 1937, 296–300; FORETIĆ, 2019, 36.

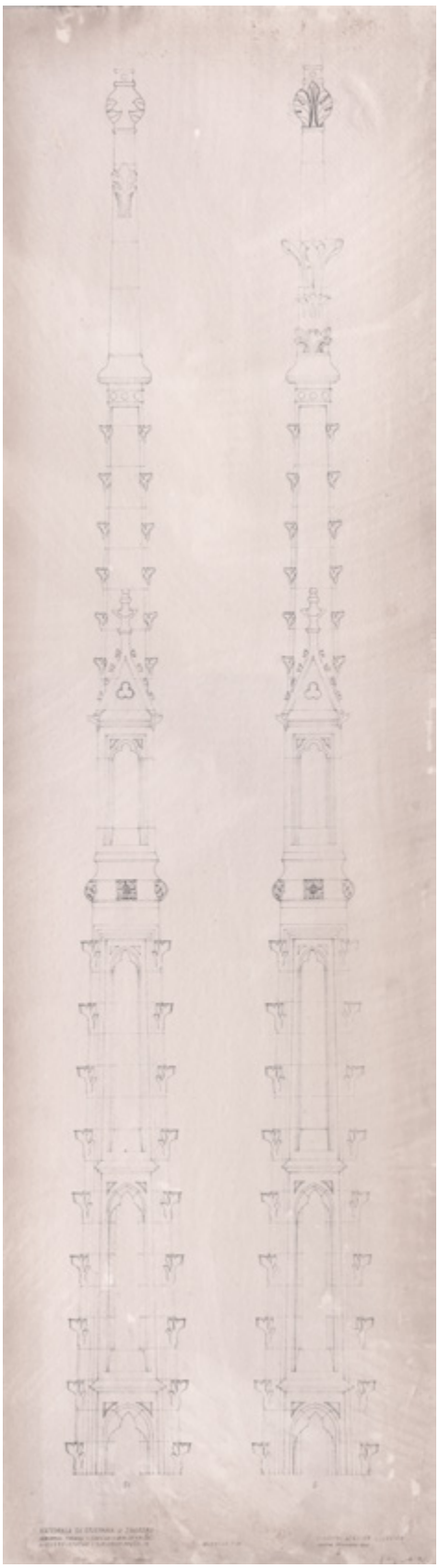
9 MARIĆ, 1937, 296–300; CRNKOVIĆ, TADEJ, POLLAK, 1994, 1–9.

10 Sustavno o tome više u: MALINAR, 2004, 127–133.

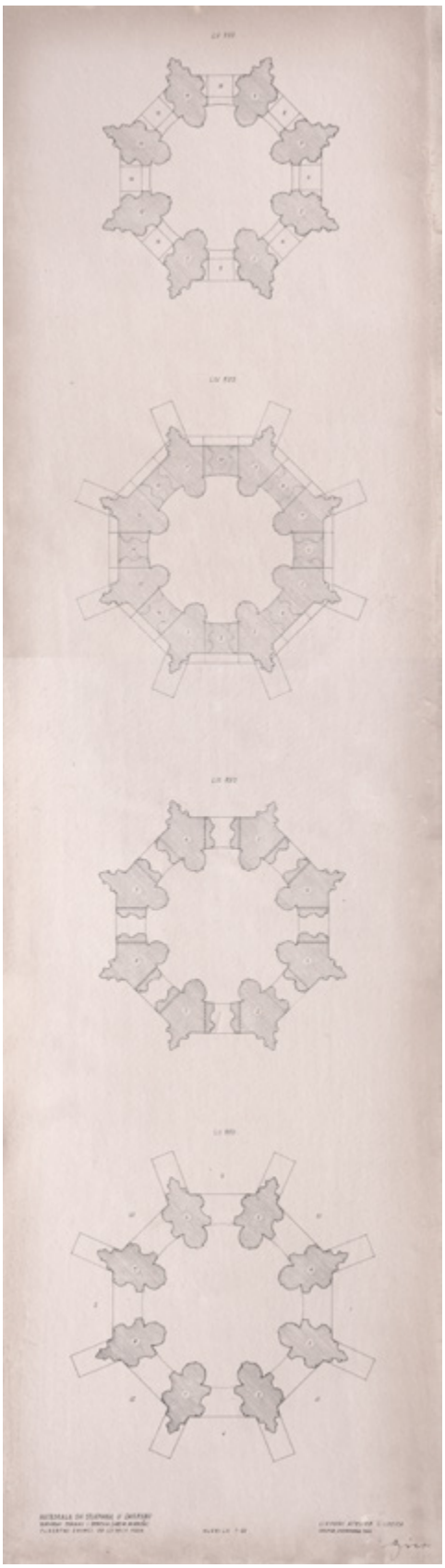
11 Zamjenski rimski travertin ima drugačija mehanička svojstva od izvornog bizečkog vapnenca. Mnogo je poroznji i njegove su alveole međusobno povezane, što povećava problem smrzavanja kišnice i razaranja strukture kamena.

12 HRZ, arhiva RZH-a. U izboru su sudjelovali Branko Crnković i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb.

13 FORETIĆ, 2019, 37. Zanimljivo je spomenuti da nisu svi stručnjaci u tom razdoblju bili suglasni s navedenom odlukom, MALINAR, 2004, 126. Usporediti: osobna dokumentacija Hrvoja Malinara, *Kamen zagrebačke katedrale*: „Prethodno izboru, učinjeni su napori da se ispitaju mogućnosti dobave kamena istovrsna izvornom." Godine 1981., na poticaj H. Malinara obavljeno je nekoliko uvida u stanje kamenoloma Bizek za koji se trebalo ispitati postoje li dovoljne količine kvalitetnog kamena varijeteta litavac i litotamnijski vapnenac koji bi mogli poslužiti u obnovi Staroga grada Medvedgrada i zagrebačke katedrale. U stručnoj raspravi i pregledu sudjelovali su petrolog Branko Crnković, akademski kipar Nesto Orčić i klesari Ante Štambuk i Božo Martinčević te Branko Lučić i Ivo Maroević. U konačnici je zaključeno da su zalihe kvalitetnog kamena dostatne, i u starom dijelu kamenoloma i u dijelu koji se eksploatirao za tadašnju Tvornicu cementa *Sloboda* iz Podsuseda.

3. Nacrt sjevernog tornja katedrale I. sekcija (+85 m do križa), sjeveroistočno i sjeverno pročelje, prosinac 1966. (HRZ, arhiva RZH-a)
Draft of the north tower of the cathedral, section I (+85 m to the cross), northeast and north façade, December 1966 (HRZ, RZH Archive)

4. Nacrt sjevernog tornja katedrale I. sekcija (+85 m do križa), tlocrtne snimke od LII. do LV. reda, prosinac 1966. (HRZ, arhiva RZH-a)
Draft of the north tower of the cathedral, section I (+85 m to the cross), floor plan from rows LII to LV, December 1966 (HRZ, RZH Archive)

Rima.[14] Na taj način je talijanski travertin postao sastavni i, uz litotamnijski vapnenac (litavac) i pješčenjak, dominantni dio zapadnog pročelja katedrale (sl. 1).

Kratki historijat radova na kamenom oplošju[15]

Prvi radovi na oplošju zagrebačke katedrale počeli su još trideset godina nakon Bolléove nadogradnje, 1930./1931. godine, zbog pada kamenih blokova s pročelja. Nakon toga počela je i tzv. veća obnova, 1938. godine, koja je obuhvatila južni toranj, na kojem je izmijenjeno 747 komada klesanaca,[16] no trajala je samo do 1940., zbog početka Drugoga svjetskog rata i nedostatka financijskih sredstava (sl. 2).[17] Između 1966. i 1968. godine počinje obnova sjevernog zvonika,[18] ali su i ti radovi ubrzo prekinuti zbog nedostatka financijskih sredstava (sl. 3 i 4).[19] Zabilježeni su naknadno samo konzervatorski zahvati na kamenim ulomcima premještenima u fundus Muzeja grada Zagreba, a prikupljena iskustva konzervatorsko-restauratorske metodologije usmjerila su daljnje postupke na kamenim elementima.[20]

Godine 1975. počele su pripreme za obnovu glavnog portala, za što je otvoren i kamenolom u Vinici.[21] Radovi su se provodili sljedećih nekoliko godina, a uključili su i ostale kamene elemente vanjštine (glavnog pročelja, galerije, sjeverne strane i sl.).[22]

Dekretom zagrebačkoga nadbiskupa kardinala Franje Kuharića, koji je 1987. godine osnovao Odbor Zagrebačke nadbiskupije za obnovu katedrale, počinje sustavna višegodišnja obnova. Radovi su povjereni tvrtki ARBI d.o.o. iz Zagreba koja je okupila tim projektanata, konstruktora i umjetnika.[23] Obnova je službeno počela postavljanjem skela potkraj prosinca 1990. godine na prvoj galeriji pročelja. Tijekom 1993. i 1994. godine potpuno je obnovljena prva galerija; dijelovi poda, kamenih ograda i fijale zamijenjeni su novim kamenom (travertinom).[24] Nastojalo se sačuvati što više figuralne plastike, no neki su primjerci bili u tako lošem stanju da ih se moralo zamijeniti novima.[25]

Tijekom 1995. godine započeti su radovi na zapadnom timpanonu.[26] Okvir timpanona bio je izvorno izrađen od bizečkoga litotamnijskog vapnenca, a skulpturalna grupa (Bogorodica s Djetetom i anđelima) od *vinicita*.[27] U obnovi je okvir potpuno zamijenjen novim kamenom (travertinom) i učvršćen armiranim šipkama. Skulpture su zbog intenzivnog oštećenja demontirane te nanovo isklesane od kamena iz Vicenze (*Pietra di Vicenza*). Autor kipova je akademski kipar Vladimir Herljević sa suradnicima, a u izradi se vodio materijalnim ostacima kipova, fotografijama iz 1889. godine te gipsanim modelima Josefa Beyera.[28] Nakon završetka i ugradbe, detalji na kipovima su pozlaćeni.

14 FORETIĆ, 2019, 37.

15 Detaljni prikaz teme vidjeti u elaboratu: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, poglavlja 3.1.13. i 3.1.4.

16 FORETIĆ, 2019, 36.

17 U dokumentaciji HRZ-a (arhiva RZH-a) sačuvana su tri nacrta skele južnog tornja izrađena u travnju 1940. godine.

18 Radovi su obuhvatili obnovu kamenih elemenata gotičke dekoracije, zamijenjen je dio ukrasa završnog dijela novima, izrađenima od umjetnog kamena (betona) te je u vrhu postavljen novopozlaćeni križ. HRZ, arhiva RZH-a.

19 U dokumentaciji HRZ-a (arhiva RZH-a) sačuvano je jedanaest nacrta kamenih elemenata sjevernog tornja katedrale koje je izradio Likovni atelier L. Lozica u prosincu 1966. godine, s tabelarnim pregledom oštećenja kamena dijela istoga tornja.

20 Radovi su izvođeni na jednom kamenom maskeronu (HRZ, arhiva RZH-a, godina 1971., Hrvoje Malinar, I. Laboratorijska istraživanja i II. Ekstrakcija soli iz kamena) te na gotičkoj skulpturi Madona s Djetetom. Vidjeti i: MALINAR, 2004, 125.

21 U tu je svrhu provedenim ispitivanjima utvrđeno da je vinički kamen, litotamnijski vapnenac, istoga sastava i izgleda kao bihacit, od kojega je bio izgrađen glavni portal katedrale. Voditelj kiparsko-klesarskih radova portala bio je akademski kipar Nesto Orčić, kojega je angažirao RZH. Dokumentacija HRZ-a (arhiva RZH-a).

22 HRZ, arhiva RZH-a, Troškovnik za konzervaciju dijela Parlerove plastike na sjevernoj strani katedrale pripremio je Hrvoje Malinar, a troškovnik za obnovu dijela galerije Nesto Orčić.

23 FORETIĆ, 2019, 37. Radovi su detaljno dokumentirani u nizu člana objavljenih u časopisu *Naša katedrala*, čiji je autor uglavnom bio nadzorni inženjer Zvonimir Rukavina.

24 Na preporuku Branka Crnkovića, za daljnje je radove izabran kamen tipa *Travertino Romano San Pietro Classico* iz Tivolija, Italija. FORETIĆ, 2019, 37. Prethodno je Hrvoje Malinar izradio katastar arhitektonskog kamena sa šireg područja Zagreba s proračunom rezervi kamena kod Bizeka, prema kojemu bi dostajale količine ne samo za obnovu katedrale nego i drugih povijesnih građevina Zagreba i okolice. Unatoč tome, nastavljena je upotreba travertina, MALINAR, 2004, 125–126.

25 Od osam figura vodoriga, četiri su bile očuvane i moglo ih se obnoviti, jedna je bila u dobrom stanju i tri su nedostajale; stručna komisija donijela je odluku da se one izrade potpuno nove. Četvorica kipara, izabrana na javnom natječaju, kreirala su i izrađivala nove modele u umanjenom mjerilu, prema kojima su potom izrađivane zamjenske figure. Na sličan način postupalo se i s fijalama i cvjetovima donje konzole, a ista metoda primjenjivana je i u obnovi drugih dijelova katedrale. Kao vezivno sredstvo korišten je produženi mort u omjeru 1 : 2 : 5 (cement, vapno, pijesak), spojnice na pročelju ispunjene su mortom od bijelog cementa s dodacima za blago bubrenje, a kameni elementi sidreni su sidrima od nehrđajućeg čelika i zaliveni epoksidnom smolom (za Bolléove obnove vezivno sredstvo je bio vapneni mort, a kameni elementi sidreni su olovom i bakrom). RUKAVINA, 1998, 23–25; FORETIĆ, 2004, 21–30; HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, 73, 112.

26 Već na kraju 1993. godine Odbor Zagrebačke nadbiskupije za obnovu katedrale poziva RZH na sudjelovanje u izradi projekta obnove arhitektonske plastike i skulptura timpanona, no RZH to odbija zbog nenadane smrti Nesta Orčića kojega su smatrali ključnim stručnjakom za navedene radove. HRZ, arhiva RZH-a. Na početku radova ispitani su uzorci kamena zida timpanona i ustanovljeno je onečišćenje do dubine od 20 cm, sa znatnim oštećenjima kamene plastike, što je dovelo do odluke da se zamijeni cijeli zid. Detaljnije u: RUKAVINA, 1998, 25–26; ČORAK, 1998, 14–19. Vidjeti i: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, 113 (informacije ponudio Damir Foretić).

27 Bogorodica s Djetetom i anđelima postavljena je 1890. godine, tijekom radova na glavnom pročelju katedrale. Izradio ju je Karlo Dragutin Morak, prema modelu bečkoga kipara Josefa Beyera. Tada su ispod Bogorodice postavljeni grbovi Trojedne kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, Zagrebačkog kaptola i nadbiskupa Josipa Mihalovića, inicijatora obnove katedrale 1880. godine. Njima je 1997. pridodan i grb kardinala Franje Kuharića koji je blagoslovio početak obnove katedrale 1993. godine. FORETIĆ, 2006, 27.

28 ČORAK, 1998, 14–19.

5. Stara i oštećena rigalica na sjevernom tornju katedrale, sačuvana *in situ* (izvor: RUKAVINA, 2004, 20)
Old, damaged waterspout on the north tower of the cathedral, preserved *in situ* (from: RUKAVINA, 2004, 20)

6. Novoisklesana rigalica za sjeverni toranj, autorski kiparski rad (izvor: RUKAVINA, 2008, 4)
Newly carved waterspout for the north tower, author's sculptural work (from: RUKAVINA, 2008, 4)

Tijekom 1997. izvode se radovi na obnovi prvog polja zapadnog pročelja (zid ispod prve galerije), na galeriji[29] te oko oba zvonika iznad galerije. Zid iznad galerije obnovljen je štokanjem, tašeliranjem i zamjenom dotrajalih kamenih dijelova novima, izrađenima od travertina. Prostor ispod galerije obnovljen je na isti način, a skulpture svetaca (sv. Ilija i sv. Rok) zamijenjene su novim skulpturama isklesanim iz *bihacita*, zajedno sa svim dijelovima postolja i baldahina, a oštećene izvorne skulpture smještene su u ograđeni prostor pred katedralom.[30]

Tijekom 1998. godine počinju radovi obnove križa vrha sjevernog tornja,[31] a između 1999. i 2000. godine zahvaćen je i kameni dio vrha tornja.[32] Dotrajali komadi zamijenjeni su novima od travertina i sva je površina uređena preklesavanjem, štokanjem i brušenjem. U 2000. godini obnavljaju se fijale kontrafora zapadnog pročelja te drugo polje zapadnog pročelja ispod prve galerije. Dio kamena zamijenjen je travertinom, a dio *vinicitom*, cijela površina je obrađena štokanjem, a kamena plastika je očišćena i dorađena bizek mortom.[33]

Od 2002. godine projektiranje i obnovu vodi tvrtka Foretić i sinovi d.o.o. iz Dugog Sela. Projektiranje je podijeljeno u više faza, ovisno o osiguranim sredstvima za radove. Svaki projekt počinjao je snimanjem postojećega stanja i bilježenjem oštećenja. I u toj fazi ponavlja se metodološki pristup i konzervatorski stav prethodnika, a to je da se jako oštećeni i izgubljeni konstruktivni elementi balustrada, konzola, galerija, fijala, baldahina i rigalica posve zamijene novima (**sl. 5** i **6**), dok je za dio ravnih profilacija i ziđa predložena metoda tašeliranja, tj. zamjena kamenih elementa do dubine od 8 do 10 cm.[34] Projekt obnove iz 2002. godine obuhvaća zapadno pročelje, tj. najniže prvo polje i njegove kontrafore. U isto vrijeme radovi su izvođeni na istočnoj strani tornjeva (sjevernog i južnog) ispod prve galerije do krovne plohe. Tijekom 2003. godine radovi se nastavljaju na prethodne, ali i na više različitih zona – obuhvaćen je gornji dio sjevernog tornja, zid istočne strane južnog tornja, prvo polje zapadnog pročelja (lijevo i desno od glavnog portala), donja polja sjevernih i južnih kontrafora te sjeverna i istočna strana sjevernog tornja.[35] U tom se razdoblju u stručnim izvješćima sve više spominju i metode desulfatizacije, kiparsko-restauratorska obrada te čišćenje i hidrofobizacija površine kamena kao tretman za kamen koji se ostavlja na izvornom mjestu.[36] Tijekom 2004. godine potpuno je zamijenjena druga galerija sjevernog tornja te su izvedeni radovi na sjevernom tornju između prve i druge galerije.[37] Radovi na sjevernom tornju[38] nastavljaju se i 2005.,

29 U svrhu postupanja s novougrađenim travertinom, izrađena je preporuka o primjeni stručne metodologije i materijala. Vidjeti u: osobna dokumentacija Hrvoja Malinara, *Završna zaštita travertina ugrađenog u prvu galeriju zagrebačke katedrale*, 29. travnja 1997.

30 RUKAVINA, 1998, 26; RUKAVINA, 1999, 8–9.

31 RUKAVINA, 1999, 9.

32 RUKAVINA, 2001, 5.

33 Isto.

34 FORETIĆ, 2019, 39. U vrijeme kad je radove na zamjeni kamenih elemenata preuzeo Damir Foretić, počela je i sanacija u međuvremenu nastalih oštećenja na ugrađenom travertinu, što je izazvalo velike stručne i financijske probleme. Stručnjaci su trebali najprije utvrditi uzroke pucanja travertina, a potom iznaći najbolje rješenje za popravak velike štete. Pukotine u travertinu najizraženije su bile na fijalama, ali i na drugim formama vanjskog oplošja (informacije ponudio Hrvoje Malinar, a detaljnije vidjeti u dokumentaciji Odbora za obnovu katedrale ili u dokumentaciji Damira Foretića).

35 RUKAVINA, 2004, 15.

36 RUKAVINA, 2002, 30–32.

37 RUKAVINA, 2005, 14–20.

38 Tijekom radova na sjevernom tornju višekratno se vodila stručna rasprava o problemima s izabranom vrstom novog kamena, travertinom (vidjeti i bilj. 32). Godine 2016. o toj je temi sastavljeno i iscrpno stručno mišljenje, osobna dokumentacija Hrvoja Malinara, rukopis *Mogući uzroci puknuća novougrađenoga kamena na sjevernom*

a cijeli je toranj, uključujući i njegovo podnožje, obnovljen 2010. godine. Istodobno s radovima na sjevernom tornju provode se radovi na glavnom portalu katedrale.[39] On je istražen 2004. godine, a 2005. i 2006. u cijelosti je obnovljen.[40] Kamen je posve očišćen uz upotrebu vodenih mlaznica, a dočišćavanje je obavljeno pjeskarenjem. Kontrafori i timpanon glavnog portala zamijenjeni su travertinom, a neki su kameni elementi izrađeni i od bračkog kamena. Kamen portala trebao je, prema rezultatima provedenih kemijskih analiza, biti i tretiran barijevim hidroksidom i učvršćivačem;[41] slijedilo je restauriranje i dogradnja manje oštećenih ukrasnih kamenih dijelova koji nisu bili predviđeni za zamjenu. Kipovi su restaurirani radionički, a *in situ* su montirani novi baldahini i elementi kamena.

Između 2011. i 2020. godine u etapama je obnavljan južni toranj.[42] Tijekom 2020. godine spremala se završna faza obnove južnog zvonika; međutim, on je u razornom potresu u ožujku iste godine teško oštećen, a i sama je katedrala uvelike stradala.

Stanje kamene građe i klesanih kamenih elemenata nakon 2020. godine

Dana 22. ožujka 2020. godine Zagreb je pogodio niz potresa, od kojih je najjači bio magnitude 5,5 ML prema Richteru. Ti su potresi znatno utjecali na dotadašnje stanje zagrebačke katedrale i uzrokovali oštećenja na njezinoj konstrukciji, kamenu i svim ostalim materijalima. Od potresa su se pomaknuli zidovi, što je potaknulo rad sljubnica između kamenih elemenata.[43] Izmicanje je destabiliziralo konstrukciju, sljubnice su popucale i otpala je žbuka te su nastala mehanička oštećenja na kritičnim zonama, točnije kamenim (uglavnom konstruktivnim) elementima: rebrima svoda, lučnim zaključcima svodova te na okvirima prozora. Pojedini elementi zadržani su na izvornim pozicijama, ali su ostali vrlo nestabilni (npr. mrežišta prozora, okviri rozeta, rebra); manji broj elemenata u unutrašnjosti je otpao (npr. manji dijelovi rebara), a na vanjskom dijelu srušio se vršni dio južnog tornja katedrale koji je padom prouzročio dodatna mehanička oštećenja oplošja. Vrh sjevernog tornja je izmaknut i destabiliziran te je naknadno, interventnim zahvatom, demontiran. Većina spomenutih oštećenja dogodila su se na katedrali, posebno na svodu svetišta te na krajnjim zapadnim svodovima brodova, dok su riznica i sakristija ostale relativno pošteđene.[44] Osim znatnih oštećenja nastalih u potresu 2020. godine, pregledom zidova i kamenih elemenata u unutrašnjosti katedrale, sakristije i riznice, evidentiran je niz karakterističnih oštećenja i onečišćenja koji su se nagomilali kroz povijest, a bitno ih je analizirati zbog definiranja smjernica za sveobuhvatnu obnovu. U tekstu koji slijedi daje se pregled po prostornim zonama, zbog njihova karakterističnog stanja, a fokus je na unutrašnjosti.

UNUTRAŠNJOST KATEDRALE

Sva kamena oplošja katedrale i uglavnom svi kameni elementi završnog oblikovanja sadrže više povijesnih intervencija te su prekriveni s nekoliko naliča i premaza (sl. 7), zbog čega originalna struktura kamena uglavnom nije čitljiva. Zatečeni sloj naliča je svjetlosiv (silikatne osnove), vrlo onečišćen. Njime su prebojeni zidovi, stupovi, polustupovi i rebra. Sadrži dodatne akcente pozlate i šablonskog oslika (na kapitelima, rebrima, zaglavnom kamenju itd.), izvedene u obnovi početkom osamdesetih godina 20. stoljeća.[45] Na zidovima, a mjestimično i na elementima stupova i polustupova evidentiran je oslik koji imitira sljubnice između blokova. Nalič nije svugdje iste konzistencije ni stanja očuvanosti, niti je izveden u

tornju zagrebačke katedrale i prijedlog sanacije, prosinac 2016.

39 Portal je izrađen 1898. godine, u sklopu već spomenutog cjelokupnog Bolléova preoblikovanja tadašnjeg zapadnog barokno-neoromaničkog pročelja iz sredine 17. stoljeća, iz vremena biskupa Vinkovića, u neogotičko pročelje. Stari je portal, koji je prema Vinkovićevoj narudžbi izradio klesar Kuzma Müller 1643. godine, Bollé počeo rastavljati još 1885. smatrajući ga stilski neodgovarajućim. Pri tome je označio kamenje da ga se ponovno može sastaviti na drugom mjestu (nacrt portala čuva se u Muzeju grada Zagreba, gdje se čuvaju i njegovi izvorni dijelovi, kao i u Hrvatskom povijesnom muzeju i Dijecezanskom muzeju). Bollé je projektirao potpuno novi neogotički portal: u zabatu je lik Krista i uz njega ugarski kraljevi Stjepan i Ladislav, u luneti nad vratima je postavljen reljef Sv. Trojstva, rad Roberta Frangeš-Mihanovića. Detaljnije u: IVANDIJA, 1944, 656–658; DEANOVIĆ, 1988, 75; DAMJANOVIĆ, 2013, 175–180.

40 FORETIĆ, KROLO, 2005, 21–24; FORETIĆ, 2005, 25–28; RUKAVINA, 2006, 7–16; RUKAVINA 2007, 24–35.

41 S obzirom na to da su se na portalu pojavili tragovi kalcijeva sulfata nakon radova, nije sigurno da je izveden predviđeni tretman barijevim hidroksidom uz dodatke potrebne za uklanjanje štetnog kalcijeva sulfata (prema informacijama dobivenim od Hrvoja Malinara). Primjena predložene metode iskušana je 1973. u konzervaciji kipa gotičke Madone s Djetetom iz katedrale, vidjeti: MALINAR, 2004, 125.

42 Dokumentacija je pohranjena u Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode Zagreb. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, 75. Tijekom radova definirani su problemi koje je uzrokovala prethodna sanacija južnog tornja, izvođena od 1930. do 1940. Tada je ugrađivan kamen slabije kvalitete iz kamenoloma u Gornjem Vrapču, a oštećenju i daljnjem propadanju pridonijela je i atmosfera izuzetno onečišćena sumpornim dioksidom. U popravcima su kao sredstvo za zaštitu kamena korišteni fluati. Godine 2011. pregledano je stanje kamena južnog tornja, uzeti su i analizirani uzorci te su definirani daljnji koraci u obnovi tornja (preporučena je metodologija, kao i materijali). Detaljnije u: osobna dokumentacija Hrvoja Malinara, *Stručno mišljenje o stanju kamena na južnom tornju zagrebačke katedrale*, 18. listopada 2011.

43 Detaljnije o oštećenjima nakon potresa i provedbi mjera zaštite u: GORIANC ČUMBREK, TADIĆ, 2025.

44 Detaljnije o rezultatima svih provedenih istraživanja 2022. i 2023. godine u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, poglavlje 5. Detaljna obrada klesanih kamenih elemenata unutarnjeg oblikovanja katedrale i vanjskih oplošja sadržana je i u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, poglavlje 8.3.2. U istraživanjima su sudjelovali V. Marinković, D. Mudronja, K. Majer Jurišić, E. Šurina, T. Kučinac i T. Prpić.

45 Detaljnije o povijesnim obojenjima u: MAJER JURIŠIĆ, DEAK, KRULIĆ, 2025.

7. Unutarnji južni zid broda crkve sa zonama naliča koji se osipa (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Inner south wall of the nave with areas of flaking facing (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

istim vremenskim razdobljima. Primjerice, zidovi oplošja prebojeni su gustim i debelim slojevima. Tijela stupova i polustupova lazurnije su prebojena, a mjestimično je nalič potpuno uklonjen (npr. na stupovima u donjem svetištu). Nalič istočnog dijela južnog zida broda jako je oštećen, a oštećenje je uzrokovano vlaženjem zida, što je nadalje uzrokovalo ljuštenje i otpadanje bojenog sloja. Činjenica da su gotovo svi kameni elementi premazani bojom, znatno otežava detekciju stanja kamena. Naime, zbog boje nije moguće detaljnije utvrditi u kakvom su stanju kameni blokovi unutrašnjosti te je li došlo do pucanja ili ljuskanja, a nalič u dosta zona maskira i stanje sljubnica. Tek na zonama koje su naknadno očišćene, sondirane ili su izgubile sloj boje, moguće je utvrditi pravo stanje kamena. Takve zone pokazuju da kamen nije svugdje koherentan te da se mjestimično javljaju problemi koji su u većoj mjeri evidentirani i na vanjštini. Riječ je o ljuskanju kamena, gubljenju završne epiderme i postojanju alveola (bilo onih koje potječu još iz procesa litifikacije nevezanog vapnenačkog sloja i koje su obložene kristalima kalcita ili onih nastalih nekim kasnijim procesima u već ugrađenom kamenu). Vidljivo je i da su sljubnice na dosta zona oštećene ili posve izgubljene. Zone koje imaju izgubljeni nalič uglavnom su zone u kojima je intenzivno migrirala

vlaga prenoseći vodotopljive soli, koje su kristalizacijom oštetile bojeni sloj i kamen.[46] Pojedini klesani kameni elementi, poput škropionica, potpuno su prezentirani i čini se da nikad nisu ni bili bojeni te su visoko polirani. Kamen spomenutih elemenata je kompaktan, čvrst i stabilan, bez vidljivih utjecaja degradacije.

Povijesne intervencije evidentirane su na dosta zona, a riječ je o raznim zakrpama (cementni ili drugi mort) te o tašeliranju oštećenja prirodnim kamenom. Te intervencije najvidljivije su na zonama bez naliča, odnosno na tijelu polustupova ili stupova. Dok su intervencije zamjene prirodnim kamenom uredne i postojane, intervencije izvedene mortovima često su degradirane, nestabilne i estetski neprimjerene. Sljubnice na zidu pjevališta te dio južnog zida broda fugirani su cementnim mortom, čije je štetno djelovanje svakako dodatno utjecalo na degradaciju kamene građe.

STARA SAKRISTIJA

Pojedini kameni elementi sakristije su prezentirani, a neki sadržavaju naličj i više povijesnih slojeva. Pod, kameni stupovi i okviri vrata su prezentirani. Okviri prozora i rebra svoda premazani su naličem, što otežava određivanje stvarnog stanja kamena. Pod sakristije je oštećen od korištenja i migracije vlage, odnosno kristalizacije soli. Oštećenja su sanirana debelim slojem cementnog morta. Kamen polustupova koji nose rebra svodova je prezentiran, iako se i na njima parcijalno uočavaju ostaci boje koji nagovještavaju da su i oni možda bili prebojeni.[47] Kamen polustupova je različitog stanja očuvanosti. Na nekima se javljaju oštećenja u vidu površinskog ljuskanja i osipanja te mehaničkih oštećenja koja su zakrpana raznim mortovima. Površina drugih je kompaktna, čvrsta i stabilna. Općenito gledajući, stanje elemenata stare sakristije je zadovoljavajuće.

NOVA SAKRISTIJA

Kameni elementi u novoj sakristiji u relativno su dobrom stanju, što je i očekivano s obzirom na vrijeme njezine gradnje (1882.). Nigdje nisu evidentirane veće pukotine i oštećenja. Rebra svodova i polustupovi su preličeni i zahtijevaju prezentaciju prema stilskoj valorizaciji. Iako je za dekorativne elemente (kapiteli, konzole, zaglavni kamenovi) upotrijebljen iznimno mekani kamen,[48] on je u dobrom stanju i nisu potrebni radovi. Zasebna je tema dio poda nove sakristije načinjen od raznobojnih mramornih ploča slaganih u tehnici *opus sectile* koji zahtijeva zaseban restauratorski tretman, kao i kameni pod stare sakristije.[49]

RIZNICA

Kameni elementi u riznici, općenito uzevši, u dobrom su stanju. Elementi rebara svodova u zapadnoj prostoriji su preličeni i nije moguće kvalitetnije utvrditi stvarno stanje kamena. Na nekim zonama je evidentirano da su neke od njih rekonstruirane, izmaknute i nanovo izvedene. Elementi u istočnoj prostoriji su u boljem stanju, kamen je prezentiran i solidan.

Novodokumentirani elementi završnog oblikovanja: klesarski znakovi, grafiti i natpisi, grbovi i profilacije svodnih rebara

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja unutrašnjosti katedrale 2022. i 2023. godine omogućila su pristup najvišim i do sada nedostupnim zonama, samim time i proširivanju prijašnjih već vrlo širokih saznanja o povijesti katedrale. Uz opisane klesane kamene elemente, istraženi su i drugi elementi završnog oblikovanja koji pripadaju različitim razdobljima, iz vremena gradnje, popravaka i oblikovanja. To su ponajprije klesarski znakovi, zatim dosad nepoznati grafiti i natpisi, kameni grbovi i profilacije svodnih rebara. Njihovom dokumentacijom, usporedbom i kontekstualizacijom valja nadograditi prethodne napore, što će u konačnici pridonijeti detaljnijem sagledavanju pojedinih preinaka i boljem poznavanju povijesnih događanja.

Slijedom navedenog, klesarski znakovi koji se ovom prilikom donose vrlo su važni, pogotovo jer su upravo gornje konstrukcije (i katedrale i sakristije, odnosno riznice) tijekom stoljeća najviše stradavale u požarima i potresima, a često su poslije i dopunjavane novim elementima.[50] Tijekom istraživanja dokumentirano je 46

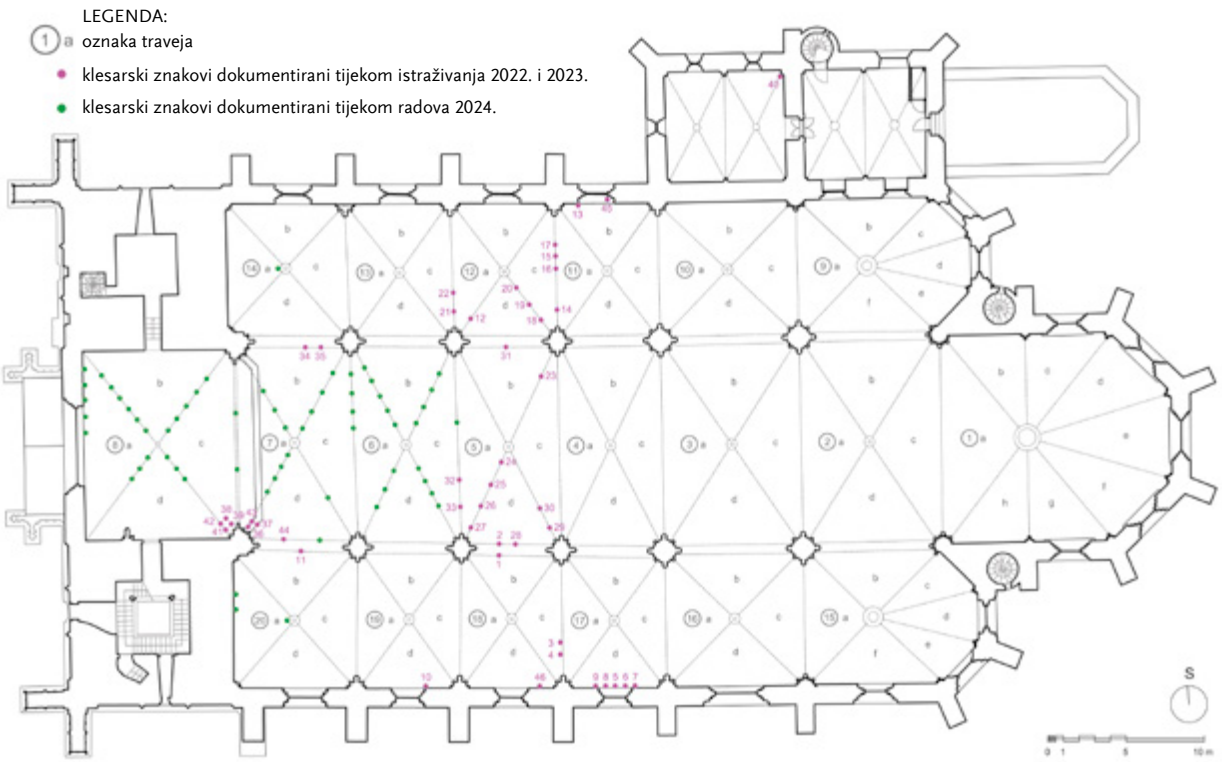
46 Detaljnije: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, Laboratorijska izvješća br. 188/2022 i 173/2022. Visoke (štetne) koncentracije vodotopljivih soli (gips, nitrati, sulfati) utvrđene su na sjevernom zidu (istočno od bočnog ulaza), na četvrtom stupu između sjevernog i središnjeg broda, na zidovima zaključka južnog broda. Dodatno su štetne koncentracije istih soli utvrđene i na bočnim kamenim oltarima uz sjeverni zid.

47 Na svodu stare sakristije također su utvrđene visoke koncentracije nitrata, silikata, kalcijeva karbonata i kalcijeva sulfata dihidrata. Vidjeti: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, Laboratorijsko izvješće br. 14/2023.

48 Mikroskopskom analizom utvrđeno je da se radi o bioklastičnom vapnencu. Ista je vrsta kamena, upravo zbog svoje mekoće koja osigurava lakšu modelaciju, primijenjena i u sličnim intervencijama izvedenima u vrijeme Bolléove poslijepotresne obnove katedrale, primjerice na glavnom oltaru, sjedalima Čazmanskog sabora, oltaru Svetog Križa. Vidjeti: HRZ, Laboratorijsko izvješće 25/2023, izradio dr. sc. Domagoj Mudronja; više u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV.

49 Kamene podne obloge u novoj i staroj sakristiji obradili su Toni Šaina i Vinka Marinković. Kataloški pregled i prijedlog potrebnih radova vidjeti u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, 1346–1347.

50 Klesarskim oznakama i znakovima u zagrebačkoj katedrali posljednjih desetljeća detaljno se bavi Zorislav Horvat (HORVAT, 1972, 109–116; HORVAT, 1980, 67–98; HORVAT, 2007, 19–23; HORVAT, 1996–1997, 35–56), nastavljajući i dopunjujući broj onih koje je zabilježio još Bollé tijekom obnove potkraj 19. stoljeća, a objavio Ivo Franić 1934. (FRANIĆ, 1934, 321–329). Crteži i skice još nekih znakova koji su dokumentirani u Bolléovo vrijeme pohranjeni su u Riznici zagrebačke katedrale (južni i sjeverni toranj, stube sjevernog

8. Tlocrt na koti +8,42 m, sa shemom pozicija klesarskih znakova dokumentiranih tijekom istraživanja 2022. i 2023. godine te tijekom radova 2024. godine (arhiva HRZ-a, izradili: V. Marinković, E. Šurina, T. Prpić, 2024.)
Floor plan at an elevation of +8.42 m, with a diagram of the positions of stonemasonry marks documented during the 2022 and 2023 research, and during 2024 (HRZ Archive, V. Marinković, E. Šurina, T. Prpić, 2024)

klesarskih oznaka na profiliranim kamenim elementima svodova i vrhova zidova,[51] na jugozapadnom profiliranom snopu stupovlja pjevališta te nekoliko na plohama zidova (**sl. 8** i **T. 1**). Recentno, tijekom radova sanacije svodovlja, dokumentirana su još 62.[52] Znakovi se mogu podijeliti u dvije grupe: u klesarske znakove i pomoćne crteže.[53]

Najveći broj znakova je dokumentiran na najstarijim elementima svodova, odnosno na kamenim profiliranim rebrima zapadnog dijela svodovlja katedrale. Većina ih je izvedena tankim linijama uparavanjem u površinu kamena šiljkom, dok je dio uklesan dlijetom. Prevladavaju znakovi geometrijskih oblika, dok se nekoliko njih koje karakteriziraju zakrivljeni i zaobljeni oblici, mogu nazvati i crtežima. Znakovi su različitih dimenzija, od 2,5 do 11 cm.[54] Pojedini se ponavljaju i više puta na različitim zonama. Pomoćni crteži, pak, javljaju se u obliku tankih urezanih pravocrtnih linija i prisutni su u najvećoj mjeri kao središnje linije na ravnim trakama (podgledima) poprečnih i dijagonalnih rebara svodova.

Vrlo je vjerojatno da je u ovoj kampanji određen broj znakova i dalje izostavljen jer ih se nije moglo detektirati zbog prekrivenosti slojevima naliča i drvenih podupirača, pa se ne može dati precizan zaključak o njihovu točnom broju, koncentraciji i rasprostranjenosti. Stoga je moguće da u budućnosti budu otkriveni novi znakovi u radovima obnove koji predstoje.

Uz klesarske znakove i pomoćne crteže na klesancima katedrale prethodno su uočeni i tragovi čeličnih škara („mačka“) kojima su oni bili podizani.[55] To su rupe, po

tornja, svod srednjeg broda) – signatura RZK N 96 / 1-3.

51 U cijelosti su pregledana profilirana klesana dijagonalna i poprečna rebra svodova traveja središnjeg dijela katedrale, zajedno s profiliranim klesanim lukovima zidova pripadajućih traveja (na **sl. 8** svodovi označeni brojevima 2 – 5, 9 – 12, 15 – 18). Istovrsna dijagonalna i poprečna rebra traveja zaključka svetišta te dva krajnja zapadna traveja svih triju brodova, uključujući i pjevalište, pregledana su tek djelomično (samo njihove bočne stranice) jer su podgledi bili nedostupni zbog prethodno postavljenih drvenih podupora (na **sl. 8** svodovi označeni brojevima 1, 6 – 8, 13, 14, 19 i 20). Detaljnije u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 1215–1222.

52 S obzirom na to da su tijekom nužne konstruktivne sanacije svodova radovi izvođeni i na njihovim kamenim rebrima koja su prethodno dijelom očišćena uklanjanjem slojeva naliča na mjestima na kojima je trebalo izvesti sanaciju, bilo je moguće detaljnije pregledati rebra traveja krajnjeg zapadnog dijela katedrale (na **sl. 8** svodovi označeni brojevima 6, 7, 8, 14 i 20). Svi naknadno pronađeni znakovi nalaze se na središnjim ravnim trakama profilacije.

53 Podjelu je donio 1972. godine Zorislav Horvat. Uz pomoćne crteže i klesarske znakove, postoje i znakovi za montažu. HORVAT, 1972, 109.

54 Oni koji su bili dostupni, precrtani su na foliju. Ostali su skicirani rukom i nisu izmjereni.

55 Čelične škare upotrijebile su se za olakšavanje dizanja tereta

9. Grafiti i natpisi na zidu južnog tornjića katedrale (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Graffiti and inscriptions on the wall of the south tower of the cathedral (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2023)

10. Grb biskupa Ivana Albena iznad krajnjeg zapadnog prozora južnog broda (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Coat of arms of Bishop Ivan Alben above the westernmost window of the south nave (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2023)

jedna uklesana na svakoj strani klesanca, kako on pri manipulaciji ne bi ispao, i koje su naknadno ispunjavane mortom (druga rupa se u pravilu ne može uočiti jer je ugrađena u strukturu zida). Smatra se da se takav način dizanja tereta, uz pretpostavljenu upotrebu drvene dizalice (krana), uvodi početkom 14. stoljeća, a do Zagreba je vjerojatno došao utjecajem parlerske radionice koja ga je primjenjivala na nizu svojih gradilišta na području Europe. Na katedrali se tragovi „mačka" također uočavaju na dijelovima pročelja koja su zidana u vrijeme Eberharda Albena koji je tijekom svojih dvaju biskupovanja u Zagrebu potkraj 14. i početkom 15. stoljeća dovodio klesare upoznate s Parlerovim načinom rada.[56]

Tijekom recentnih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja u katedrali dokumentirani su i do sada potpuno nepoznati grafiti, otkriveni ispod žbukanih slojeva na kamenim klesancima zidova sjevernog i južnog tornjića sa zavojitim stubištima uz svetište (**sl. 9**).[57] Grafiti su iznimno važan povijesni izvor; datirani su u srednji i rani novi vijek.[58] Uklesani su ili uparani u površinu kamena i pojavljuju se u obliku natpisa, imena, inicijala, godina, čak i glagoljskih natpisa, klesarskih znakova i crteža.

U analizi građevnih struktura katedrale od pomoći su i klesani kameni grbovi, koji su njihovi sastavni dijelovi.[59] Oni ne samo da pridonose atribucijama i vremenskim odrednicama pojedinih graditeljskih zahvata, faza, ali i narudžbi vezanih uz inventar, nego upućuju i na kontinuiranost svijesti o ostavljanju dokumenta u vremenu i prostoru o uključenosti pojedinca i zajednice u pothvate kao što su gradnja ili obnova katedrale.[60] Tijekom istraživanja, uz već prethodno dokumentirane grbove[61] (među kojima su i oni sasvim recentni, poput grba kardinala Franje Kuharića), uočen je i do sada nezabilježen grb biskupa Ivana Albena nad krajnjim zapadnim prozorom južnog broda (**sl. 10**) koji svjedoči o vremenu dovršetka radova i visini svodova početkom 15. stoljeća.[62]

Prethodno su u literaturi donesene i neke od profilacija pojedinih kamenih klesanih elemenata katedrale,[63] a tom prilikom su dodatno arhitektonski snimljena karakteristična rebra svodova svih triju brodova, obiju sakristija i riznice kako bi se upotpunila dosadašnja saznanja i o tim karakterističnim elementima završnog oblikovanja (**sl. 11** i **12**).

Smjernice i prijedlog metodologije budućih konzervatorsko-restauratorskih radova na kamenu

Stanje zagrebačke katedrale nakon potresa 2020. godine zahtijevalo je hitne sanacijske radove koji su tijekom

(klesanog kamena): škare se dizanjem stežu zbog djelovanja vlastite težine kamena na njihove poluge. HORVAT, 2001, 15–19.

56 Prva je grupa klesara radila na sjevernom pročelju, a vjerojatno i na dijelu zapadnog, dok je druga radila na južnom i na dijelu zapadnog pročelja. Promjer tragova korištenja „mačka" na tim klesancima je od 3 do 5 cm, a pojavljuju se na dijelu zidova koji su obilježeni Eberhardovim grbovima, ali i arhitektonskom plastikom u duhu parlerskih radionica. HORVAT, 2001, 15–19.

57 Grafite je pri sondiranju otkrio restaurator Miroslav Jelenčić, a epigrafičko-povijesnu analizu natpisa i grafita za potrebe elaborata izradio Tomislav Galović: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 1223–1235.

58 Detaljnije o dataciji grafita u: JELENČIĆ, MAJER JURIŠIĆ, 2025.

59 Pritom treba biti na oprezu jer je dio grbova tijekom obnova uklonjen, a dijelom su i razmješteni u Bolléovoj obnovi. Detaljnije u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, 67–68; sv. III, poglavlje 8.3.2.6.

60 Vidjeti bilj. 27.

61 SZABO, 1929, 66; HORVAT, 2005, 9–13; FORETIĆ, 2006, 27–32; SLATINA, 2019.

62 Detaljnije o dataciji grba u: JELENČIĆ, MAJER JURIŠIĆ, 2025.

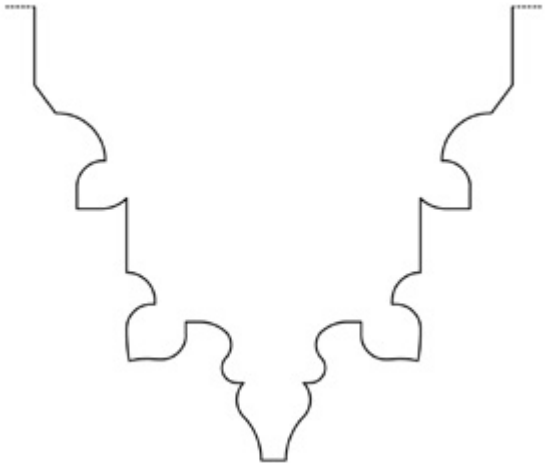
63 HORVAT, 1969, 41–52; HORVAT, 1980, 67–98; HORVAT, 2004, 7–9; WEISS, 2004, 10–14; WEISS, 2006, 3–6.

pisanja i publiciranja ovoga teksta već uvelike započeti. Radovima hitne građevinske sanacije prethodio je niz logičnih i nužnih predradnji i mjera, kao što su: zatvaranje katedrale za javnost, demontaža i pohrana nestabilnih i rizičnih zona,[64] dokumentacija stanja, izrada projektne dokumentacije, priprema gradilišta, konzervatorsko-restauratorska istraživanja i zaštita inventara. Uslijedila je konstruktivna sanacija svodova koja i danas traje,[65] a tek nakon njezina dovršetka ostvarit će se preduvjet za kvalitetnu, opsežnu i temeljitu obnovu. Jedan od nužnih segmenata koji bi svakako trebalo sagledati u cjelokupnoj budućoj obnovi je i moguće konzerviranje-restauriranje materijala i arhitektonskih detalja, čime bi se omogućilo očuvanje autentičnosti i povijesno-umjetničkog značaja katedrale. Najopsežniji konzervatorsko-restauratorski zahvat bit će upravo radovi na kamenu jer je njime izgrađeno cijelo oplošje, kao i velik dio unutrašnjosti te većina ukrasnih elemenata i dio inventara. Radove na kamenim oplošjima (na vanjštini, ali i unutrašnjosti) treba poduzeti već u procesu rane građevinske sanacije, jer se s njome preklapaju i međusobno ovise.[66] Svrha građevinskih radova je stabilizacija konstrukcije, a konzerviranje-restauriranje kamena trebala bi osigurati površinsku čvrstoću materijala i odrediti finalni izgled te valorizaciju prostora. Riječ je o složenom procesu koji neće podrazumijevati samo standardni jednostrani restauratorski tretman (npr. čišćenje i učvršćivanje kamena), nego i promišljanje o prethodnim tretmanima i povijesnim slojevima te njihovo usklađivanje sa suvremenim konzervatorsko-restauratorskim pristupom i praksom. S obzirom na brojne i opsežne povijesne intervencije, potonje je poseban izazov.

U nastavku se donose načelne smjernice za konzerviranje-restauriranje kamena u unutrašnjosti i vanjštini te rasprava o pojedinim radovima, metodološkom pristupu i ostalim specifičnim pitanjima.

VANJŠTINA

Sumarno gledajući, pri konzervatorsko-restauratorskim radovima na vanjskom oplošju potrebno je očistiti površinu kamena, zamijeniti izrazito trošne i oštećene elemente, vratiti zone koje su otpale (a njihova ponovna upotreba je moguća), isklesati elemente koji nedostaju ili su posve uništeni, konsolidirati kamen te fugirati sljubnice. Iako

11. Karakteristične profilacije rebara svodova katedrale, obje sakristije i riznice (arhiva HRZ-a, izradili: V. Marinković, T. Kučinac, T. Prpić)
Characteristic profiling of the ribs of the cathedral vaults, both sacristies and the treasury (HRZ Archive, V. Marinković, T. Kučinac, T. Prpić)

je predložena dinamika logična i očekivana, za provedbu kvalitetnog i cjelovitog konzerviranja-restauriranja prije svega treba utvrditi metodologiju cijeloga tretmana.

Dosadašnji radovi na vanjskom oplošju temeljili su se na izmjenama jako oštećenih zona metodom faksimilske rekonstrukcije ili autorske interpretacije. Većina rekonstrukcija izrađena je u rimskom travertinu koji je mnogo svjetliji od varijeteta izvornog kamena. Početkom 2000-ih godina uvodi se konzervatorsko-restauratorski tretman i „liječenje kamena".[67] Sve navedeno rezultiralo je svojevrsnom šarolikošću izgleda pročelja, a djelomično je i degradiralo izvornost oblika i stila. Za radove koji slijede potrebno je odrediti pristup kojim će se pomiriti svi dosadašnji (i budući) zahvati. U skladu s tim, sugerira se da se blokovi izmjenjuju samo ondje gdje je to nužno, a kao materijal može se i nadalje koristiti kamen travertin.[68] Dekorativne nekonstruktivne elemente treba maksimalno zadržati, dok potpunu izmjenu elemenata koja uključuje autorsku interpretaciju treba izbjegavati jer nije u skladu sa suvremenim pristupom konzervatorsko-restauratorske struke.[69]

64 Javnosti je najpoznatiji zahvat uklanjanja destabiliziranog sjevernog tornja katedrale, izveden u travnju 2020.

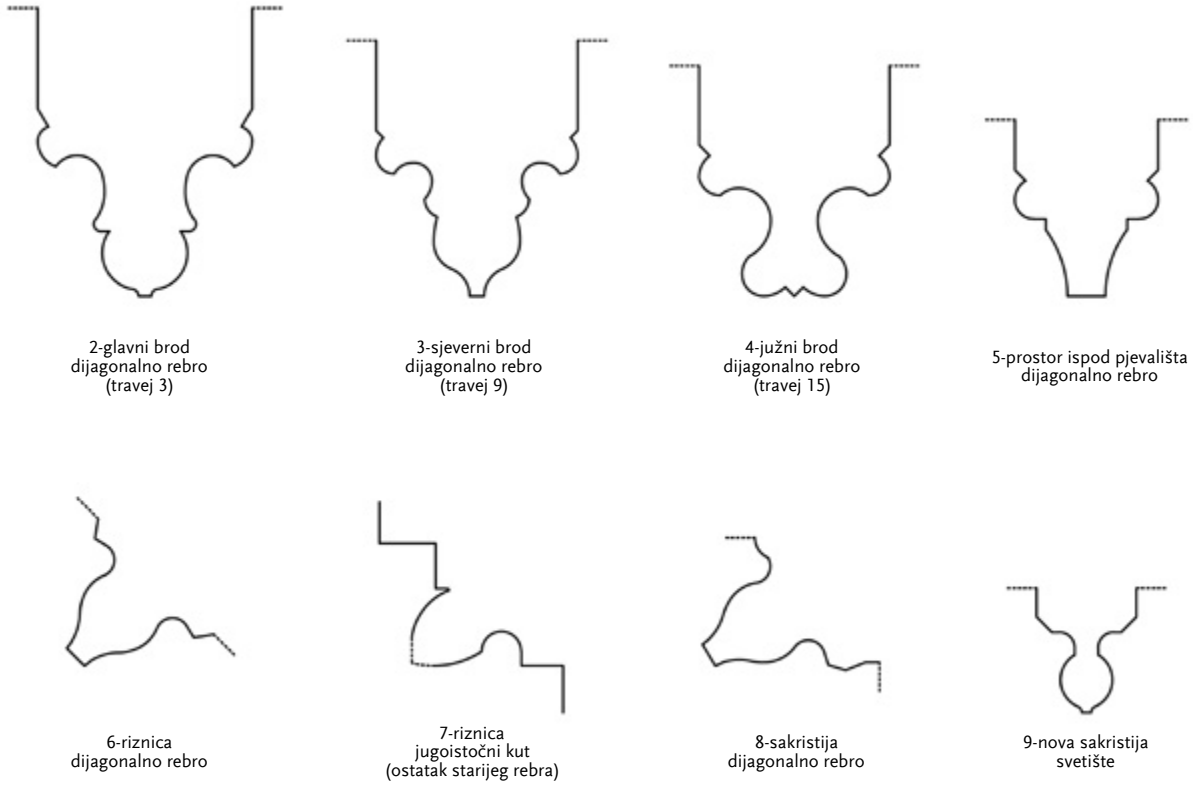
65 Radovi se provode na inicijativu Zagrebačke nadbiskupije (Odbor za obnovu zagrebačke katedrale), a autor koncepta konstrukcijske obnove je Damir Lazarević, Građevinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Strukturalnu obnovu provodi Spegra Inženjering d.o.o.

66 U zahvatu građevinske sanacije bit će nužno ojačati i povezati određene zone te zamijeniti i klesati pojedine konstruktivne elemente (npr. rebra, mrežišta prozora). Posljedično će, na zonama intervencija, trebati ukloniti slojeve oslika na kamenu i žbuci. U takvim se situacijama ispreplićе građevinska sanacija i konzerviranje-restauriranje.

67 Metodologija je usvojena prema programu Hrvoja Malinara; vidjeti: MALINAR, 2004, 123–136.

68 Travertin se u posljednjim restauracijama upotrebljavao kao materijal za zamjenu potrošenih blokova. Uvođenje neke nove vrste kamena pridonijelo bi nejedinstvu površine na već obnovljenim dijelovima, no primjerice na sjevernom i južnom pročelju mogla bi se iznova izvidjeti i mogućnost primjene litotamnijskog vapnenca.

69 Rekonstrukciju prema autorskoj interpretaciji ne priznaje ni jedan međunarodni dokument u domeni zaštite spomenika (npr. Atenska i Venecijanska povelja). Ako je radi sigurnosti potrebno zamjenjivati dekorativne zone, preporučuje se nadopuna prema izvorniku (faksimil). Ako ornament nije čitljiv ili poznat, treba ga ostaviti nedovršenim.

12. Karakteristične profilacije rebara svodova katedrale, obje sakristije i riznice (arhiva HRZ-a, izradili: V. Marinković, T. Kučinac, T. Prpić)
Characteristic profiling of the ribs of the cathedral vaults, both sacristies and the treasury (HRZ Archive, V. Marinković, T. Kučinac, T. Prpić)

Prilikom radova na oplošju, umjesto izmjene kamenih blokova i elemenata, prednost treba dati konzerviranju-restauriranju gdje god je moguće, a nju je iznimno važno provoditi na izvornim reljefima i figuralnim elementima, tj. zonama 'posebnog tretmana' (**sl. 13**). Sličan pristup zabilježen je i u kasnijim fazama obnove oplošja, kad su se za čišćenje kamena upotrebljavali vodeni nebulizatori, za desulfatizaciju tretman barijevim hidroksidom, dok se za učvršćivanje koristio konsolidant na bazi etilnih estera silicijeve kiseline.[70] Preporuka je nastaviti s primjenom utvrđenih materijala i metodologija, uz dodatno laboratorijsko i *in situ* istraživanje. Zbog vrste oštećenja i problematike propadanja izvornog kamena, vrlo je važno detaljno istražiti mogućnosti primjene raznih učvršćivača (konsolidanata) za kamen, a uz dosadašnje materijale uključiti konsolidante nove generacije (npr. nanovapno, amonijev oksalat, kalcijev acetoacetat itd.).[71] Učinkovitost odabranih konsolidanata potrebno je ispitati na svim varijetetima kamena detektiranih na oplošju katedrale, uključujući i travertin.[72] Određivanjem najkompatibilnijeg konsolidanta za pojedine varijetete, detaljno se utvrđuje metodologija koju treba dosljedno primjenjivati na kamenim površinama katedrale (koje zahtijevaju konsolidaciju) u svim fazama restauriranja.[73]

Istodobno s navedenim radovima preporučuje se pregled, izrada dokumentacije i katalogizacija svih elemenata ikad uklonjenih s katedrale.[74] Za elemente za koje se utvrdi njihova izvorna pozicija i stabilno stanje strukture,

70 KOPREK, DURAKOVIĆ, 2010, 27–34.

71 Katedrala je sazdana od vapnenaca i vapnenačkih pješčenjaka pa su se u prošlosti logično primjenjivali konsolidanti na bazi etilnih estera silicijeve kiseline. S obzirom na vapnenačku osnovu kamena, navedeni konsolidanti također dolaze u obzir, a riječ je o novoj generaciji, od kojih neki imaju funkciju i površinske zaštite. Više o konsolidantima u: KRSTIĆ, 2004, 56–61; WHEELER, 2005.

72 S obzirom na to da je konsolidiranje nepovratna intervencija s mogućim nizom štetnih učinaka, prije primjene konsolidanta potrebno je detaljno laboratorijski, a potom i *in situ*, istražiti njegovo ponašanje na svim vrstama kamena katedrale. Osim učinkovitosti, pravilno odabrani konsolidant treba imati sposobnost reguliranja propusnosti, koeficijent termičke dilatacije sličan tretiranom kamenu, dobru kompatibilnost s petrografskim i fizičko-kemijskim svojstvima tretiranog kamena i neznatan učinak na izgled kamena (prije svega boju). Također, iznimno je važno provjeriti međusobni utjecaj konsolidanta i štetnih topljivih soli u kamenu.

73 Navedeno je posebno važno zato što se može očekivati da će u razdoblju intenzivnog konzerviranja i restauriranja kamenog oplošja (s obzirom na velike površine) biti potrebno uključiti više kooperanata i manjih restauratorskih obrta. Određivanjem „karte materijala" s točno propisanim tehničkim specifikacijama (vrstom materijala, koncentracijama, načinom aplikacije) isključuje se mogućnost da svaki izvođač upotrijebi svoju metodologiju, što bi utjecalo na jedinstvo tretirane površine.

74 Tijekom povijesti, s katedrale su uklonjeni brojni kameni elementi. Neki su pohranjeni u neposrednoj blizini katedrale, neki su muzealizirani, neki reciklirani, a pojedini elementi su i odbačeni.

13. Reljef na špaleti krajnjeg zapadnog prozora na sjevernoj fasadi – predložena zona posebnog konzervatorsko-restauratorskog tretmana (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Relief on the westernmost window reveal on the north façade: suggested zone for special conservation and restoration (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

treba preispitati mogućnost anastiloze uz prethodni konzervatorsko-restauratorski tretman. Među elementima koji su jako oštećeni, bez umjetničke vrijednosti te ih nije moguće vratiti na izvornu poziciju, potrebno je izdvojiti primjerke koji će poslužiti da se na njima izvedu testovi i laboratorijska ispitivanja konsolidanata.

UNUTRAŠNJOST

Jedna od najvećih nedoumica u kreiranju prijedloga za radove u unutrašnjosti bilo je pitanje na koji način tretirati nalič zatečen na kamenim oplošjima svih prostora unutrašnjosti. Nakon detaljne analize površine i istraživačkih radova, zaključeno je da recentni nalič[75] s kamenih oplošja i elemenata treba ukloniti kemijskim i mehaničkim restauratorskim metodama (djelomično ili u cijelosti), uz pažljivo čuvanje zona i poseban restauratorski tretman dijelova zidova i svodova na kojima su izvedeni zidni oslici i natpisi (primjerice u zaključku južnog broda, uz oltare na bočnim zidovima katedrale, u tornjevima, na zidovima i svodovima sakristije, u riznici i sl.). Iako je riječ o radikalnom (i ekonomski neisplativom) pristupu, argumenti za njegovo uklanjanje su:

- nalič maskira stanje kamene površine pa nije moguće dati ukupnu procjenu štete na kamenim elementima ako se ne ukloni
- ako se nalič zadrži, nije moguće dosljedno pristupiti cjelovitom tretmanu kamene površine (npr. desalinizaciji i konsolidaciji kamena, fugiranju sljubnica)
- tijekom konstruktivnih radova očekuje se da će ionako velik postotak slikanog sloja i naliča biti izgubljen ili oštećen pa treba razmišljati o ujednačavanju svih zona
- nalič djeluje kao slabo vodopropusni materijal (pogotovo ako ima više slojeva); u dosta slučajeva u kojima je primijećeno vlaženje zida, taj sloj naliča djeluje kao barijera ispod koje dolazi do kristalizacije štetnih vodotopljivih soli, zbog isparavanja vlage.

Tek nakon uklanjanja naliča (ili tijekom intervencije) utvrdit će se razina cijeloga konzervatorsko-restauratorskog tretmana. Iskustveno gledajući, nakon uklanjanja naliča bit će potrebna desalinizacija i učvršćivanje kamena,[76] parcijalno dodatno mehaničko čišćenje uz uklanjanje starih mortova i sljubnica. Istodobno s navedenim radovima, nestabilne zone trebat će sidriti, polijepiti ili nanovo klesati.[77] Tijekom klesanja novih elemenata potrebno je voditi računa o dosljednosti profilacija i završne obrade. U svim fazama radova vrlo je važno prema već utvrđenoj metodologiji dokumentirati sve naknadno pronađene slojeve, klesarske znakove i natpise te oštećenja. Završni tretman kamena uključuje ponovno fugiranje sljubnica, nakon čega slijedi obrada svih kamenih površina i restauriranje kamene opreme, prema usuglašenim prijedlozima buduće prezentacije unutarnjega prostora katedrale.

Još potkraj devedesetih godina prošloga stoljeća obavljena su istraživanja kamena zagrebačke katedrale te je donesen detaljni prijedlog konzerviranja-restauriranja.[78] Tada utvrđena metodologija primjenjuje se i dandanas unutar suvremene struke,[79] pa je treba uvažiti u radovima koji slijede. Postojeće spoznaje i zaključke treba

75 Više u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, 295–306.

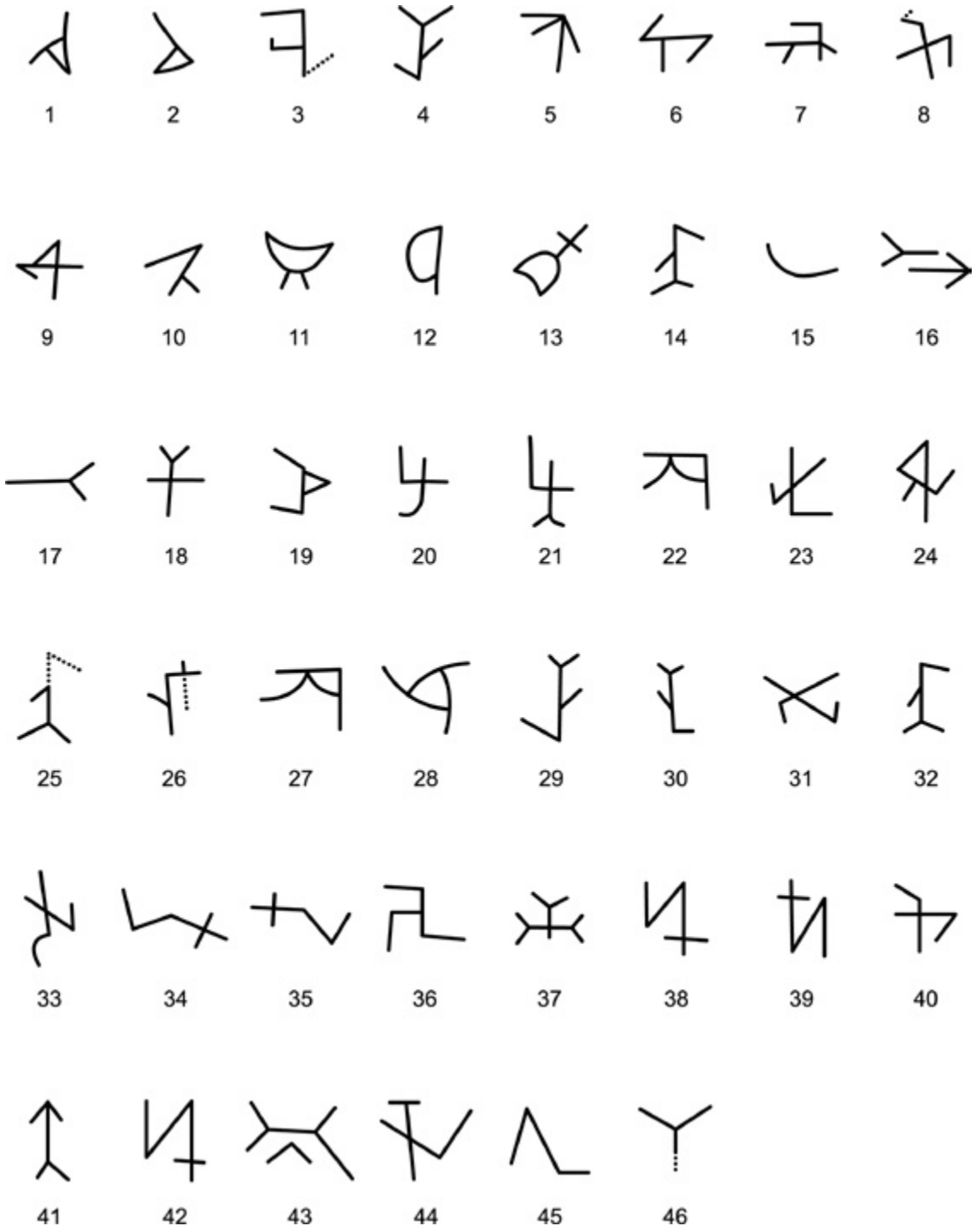
76 Za učvršćivanje kamena primjenjuju se isti materijali kao i na vanjskom oplošju.

77 I u toj fazi radova misli se na klesanje isključivo krajnje oštećenih strukturalnih elemenata (npr. rebara svodova). Primjerena vrsta kamena za zamjenu je također travertin.

78 MALINAR, 2004, 123–136.

79 Detaljno o suvremenoj metodologiji konzervatorsko-restauratorskih zahvata u: DONELLI, MALINAR, 2015, 125–183.

T. 1 Shematski prikaz klesarskih znakova u katedrali i sakristiji, dokumentiranih 2022. i 2023. godine (pripremile: V. Marinković, E. Šurina; crtao: I. Šurina)
Scheme of stonemasonry marks in the cathedral and sacristy, documented in 2022 and 2023 (prepared by: V. Marinković, E. Šurina; drawn by: I. Šurina)

upotpuniti novim istraživanjima na materijalima nove generacije (poglavito konsolidantima), ali i programom radova na kamenu u unutrašnjosti koji do sada nisu razmatrani. Valja još jedanput spomenuti da se pristupi konzerviranju-restauriranju kamena u unutrašnjosti i na vanjskom oplošju znatno razlikuju (zbog različite problematike i povijesnih tretmana), ali to nije razlog da se oni sagledavaju (i izvode) odvojeno. Naprotiv, u radovima koji slijede potrebno je povezati radove na kamenu (vanjskog i unutarnjeg oplošja) s konzervatorsko-restauratorskim radovima na ostalim materijalima te radovima konstruktivne sanacije, uz temeljito vođenje pisane i grafičke dokumentacije svih faza radova, kako bi se dobio nov i cjelovit holistički pristup obnovi. ■

Izvori

GZZSKP

Dokumentacija

HRZ

Arhiva RZH-a

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I–IV

Osobna dokumentacija Hrvoja Malinara

Završna zaštita travertina ugrađenog u prvu galeriju zagrebačke katedrale, 29. travnja 1997., rukopis

Stručno mišljenje o stanju kamena na južnom tornju zagrebačke katedrale, 18. listopada 2011., rukopis

Mogući uzroci puknuća novougrađenoga kamena na sjevernom tornju zagrebačke katedrale i prijedlog sanacije, prosinac 2016., rukopis

Kamen zagrebačke katedrale, nedatirano, rukopis

Literatura

Agramer Zeitung, 194 (25. 8. 1880.)

CRNKOVIĆ BRANKO, Kamen zagrebačke prvostolnice, *Naša katedrala*, 1 (1998.), 7–8

CRNKOVIĆ BRANKO, TADEJ NEVEN, POLLAK DAVOR, The Influence of Acid Rains on the Lithothamnian Limestone on the Gallery of the Mary's Ascension Cathedral, Zagreb, *Rudarsko-geološko-naftni zbornik,* 6 (1994.), 1–9

ČORAK ŽELJKA, Obnova kipova na zagrebačkoj katedrali: Josef Beyer rukom Vladimira Herljevića, *Naša katedrala,* 1 (1998.), 14–19

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 7–90

DONELLI IVO, MALINAR HRVOJE, *Konzervacija i restauracija kamena*, Split, 2015.

FORETIĆ DAMIR, Deset godina projektiranja obnove „Bolléove katedrale", *Naša katedrala*, 8 (2004.), 21–30

FORETIĆ DAMIR, Pokusno čišćenje glavnog portala zagrebačke katedrale, *Naša katedrala*, 9 (2005.), 25–28

FORETIĆ DAMIR, Nepoznati grb na pročelju katedrale!, *Naša katedrala*, 10 (2006.), 27–32

FORETIĆ DAMIR, Trideset godina obnove zagrebačke katedrale, *Klesarstvo i graditeljstvo*, 1–2 (2019.), 35–53

FORETIĆ DAMIR, KROLO LIDIJA, Obnova glavnog portala, *Naša katedrala*, 9 (2005.), 21–24

FRANIĆ IVO, Stara katedrala u Zagrebu, *Zagreb – revija Društva Zagrepčana*, 11 (1934.), 321–329

GORIANC ČUMBREK MAJA, TADIĆ ANDRIJANA, Aktivnosti konzervatorske službe u provedbi mjera zaštite zagrebačke katedrale nakon potresā 2020., *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 17–43

HORVAT ZORISLAV, Profilacije gotičkih svodnih rebara, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 12–13 (1969.), 41–52

HORVAT ZORISLAV, Klesarske oznake, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 14–15 (1972.), 109–116

HORVAT ZORISLAV, Izgradnja zagrebačke katedrale, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 23 (1980.), 67–98

HORVAT ZORISLAV, Gradnja i pregradnja zapadnog pročelja zagrebačke katedrale, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 22–23 (1996.–1997.), 35–56

HORVAT ZORISLAV, O dizanju kamenih blokova na gradilištima srednjeg vijeka, *Naša katedrala*, 5 (2001.), 15–19

HORVAT ZORISLAV, Karl Weiss: Der Dom zu Agram, *Naša katedrala*, 8 (2004.), 7–9

HORVAT ZORISLAV, Grbovi biskupa Eberharda, *Naša katedrala*, 9 (2005.), 9–13

HORVAT ZORISLAV, Klesarski znakovi na zagrebačkoj katedrali, *Naša katedrala*, 11 (2007.), 19–23

HRŽENJAK PETAR, MARIČIĆ ANA, BRIŠEVAC ZLATKO, ORŠULIĆ EVELINA, Utvrđivanje mehaničkih i tehničkih svojstava postojećeg i novog kamena u laboratoriju i „in situ" Zagrebačke katedrale, Sveučilište u Zagrebu, Rudarsko-geološko-naftni fakultet, 2023.

IVANDIJA ANTUN, Vinkovićev portal zagrebačke stolne crkve, *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka*, I. dio, Zagreb, 1944., 635–672 (isti tekst u: *Naša katedrala,* 3 [1999.], 3–14)

JELENČIĆ MIROSLAV, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, Novi tragovi srednjovjekovnih struktura zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 103–135

KOPREK GORAN, DURAKOVIĆ IVAN, Restauratorsko-konzervatorski radovi na sjevernom pročelju sjevernog zvonika zagrebačke katedrale, *Naša katedrala*, 14 (2010.), 27–34

KRSTIĆ DRAGICA, Materijali za učvršćivanje ili konsolidaciju kamena, *Zbornik radova „KONKAM 2004" / 20. – 23. listopada 2004., Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu*, Split, 2004., 56–61

MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, DEAK MATIJA, KRULIĆ KRISTINA, Boje na zidovima i svodovima zagrebačke katedrale: doprinos poznavanju uređenja kroz stoljeća, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 261–285

MALINAR HRVOJE, Konzervacija kamena Zagrebačke katedrale, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 28 (2004.), 123–136

MARIĆ LUKA, Litotamnijski vapnenjak (krečnjak) u prirodi i u građevini, *Tehnički list*, 19/21–22 (1937.), 296–300

MARIČIĆ ANA, BRIŠEVAC ZLATKO, HRŽENJAK PETAR, JEZIDŽIĆ HELENA, Natural building stone in the construction and renovation of the Zagreb Cathedral, *Rudarsko-geološko-naftni zbornik*, 3 (2023.), 29–42

RUKAVINA ZVONIMIR, O obnavljanju katedrale od 1990. do 1997. godine, *Naša katedrala,* 1 (1998.), 23–28

RUKAVINA ZVONIMIR, O obnavljanju katedrale u 1998. godini, *Naša katedrala*, 2 (1999.), 8–10

RUKAVINA ZVONIMIR, O obnavljanju zagrebačke katedrale od 1990. do 2000. godine, *Naša katedrala*, 5 (2001.), 3–5
RUKAVINA ZVONIMIR, O obnavljanju katedrale u 2002. godini, *Naša katedrala*, 7 (2002.), 25–32
RUKAVINA ZVONIMIR, Radovi na katedrali u 2003. godini, *Naša katedrala,* 8 (2004.), 15–20
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2004. godini, *Naša katedrala*, 9 (2005.), 14–20
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2005. godini, *Naša katedrala*, 10 (2006.), 7–16
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2006. godini, *Naša katedrala*, 11 (2007.), 24–35
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2007. godini, *Naša katedrala*, 12 (2008.), 3–15
SLATINA LORENA, *Heraldička baština zagrebačke katedrale*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2019.
SZABO GJURO, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, *Narodna starina*, 8 (1929.), 65–77
WEISS KARL, Zagrebačka katedrala, *Naša katedrala*, 8 (2004.), 10–14; 10 (2006.), 3–6
WHEELER GEORGE, *Alkoxysilanes and the Consolidation of Stone*, Los Angeles, 2005.

GZZSKP – Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode / City of Zagreb, City Institute for Cultural and Natural Heritage Conservation
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
RZH – Restauratorski zavod Hrvatske / Conservation Institute of Croatia
RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury

Summary

Vinka Marinković, Edita Šurina

STONE OF ZAGREB CATHEDRAL: HISTORY OF DECAY AND INTERVENTIONS

In the series of earthquakes that struck Zagreb in 2020, one of the city's most significant historical buildings, Zagreb Cathedral, suffered severe damage. This unfortunate event provided an opportunity in the subsequent years, during preparatory work for its structural repair and comprehensive restoration (2022–2023), to consolidate knowledge about the cathedral's stone materials.

This paper offers a brief overview and analysis of the technical properties of the stone used in the cathedral's construction: lithothamnium limestone (*litavac*) and calcareous sandstone. It also outlines the history of work and intervention on the cathedral's stone facades, with a focus on the period from 1937 to 2020, during which heavily-damaged stone was largely replaced. This section examines in detail the historically documented problem of the original stone's degradation, primarily the transformation of calcite (calcium carbonate, $CaCO_3$) into gypsum, leading to gypsum swelling, stone disintegration through spalling and flaking, and the circumstances surrounding the choice of travertine as a replacement stone during exterior renovations.

The condition of the stonework and carved stone elements after 2020 is described with emphasis on, and a catalogued overview of, internal areas. In addition to earthquake damage from 2020, characteristic damage and accumulated contamination over time have been identified. Almost all the stone facades of the cathedral, and most carved stone elements inside, bear multiple historical layers of coatings and finishes, rendering the original stone structure largely unreadable, and making problem-detection challenging. It was determined that the issues inside are similar to those on the exterior, including extensive flaking and spalling, loss of surface layers, porosity and significant joint damage. Moisture and associated issues, such as the presence and crystallization of water-soluble salts, also pose challenges.

The following section discusses newly documented elements of final detailing (documented between 2022 and 2023): masons' marks, graffiti and inscriptions, coats of arms and ribbed vault profiles. All documented elements are accompanied by photographs and/or drawings. Their documentation during these investigations, as well as their recording in forthcoming conservation and restoration, will contribute to a more detailed understanding of specific alterations and the historical sequence of events at the cathedral.

The final section presents a general proposal for conservation and restoration of the stone elements inside the cathedral, along with guidelines for further work on the exterior. A detailed conservation and restoration approach is recommended, differentiated by the types of damage and contamination between the interior and exterior. For the exterior, additional guidelines are specified, including the designation of zones requiring special conservation and restoration treatment, coordination of past work and approaches, and cataloguing of all components ever removed from the cathedral. During the execution, the emphasis is on the conservation and restoration of stone, with the replacement of blocks and carved details to be carried out only when structurally necessary.

KEYWORDS: Zagreb Cathedral, conservation and restoration, stone consolidation, limestone, sandstone, travertine, masons' marks, graffiti and inscriptions, coats of arms, ribbed vault profiles

Krov zagrebačke katedrale – rezultati istraživanja i rekonstrukcija izgubljenog „petog pročelja“

Iskra Karniš Vidovič

Iskra Karniš Vidovič
Hrvatski restauratorski zavod
Zajednička stručna služba
https://orcid.org/0009-0005-1773-6692
ikarnis@hrz.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 14. 8. 2024.

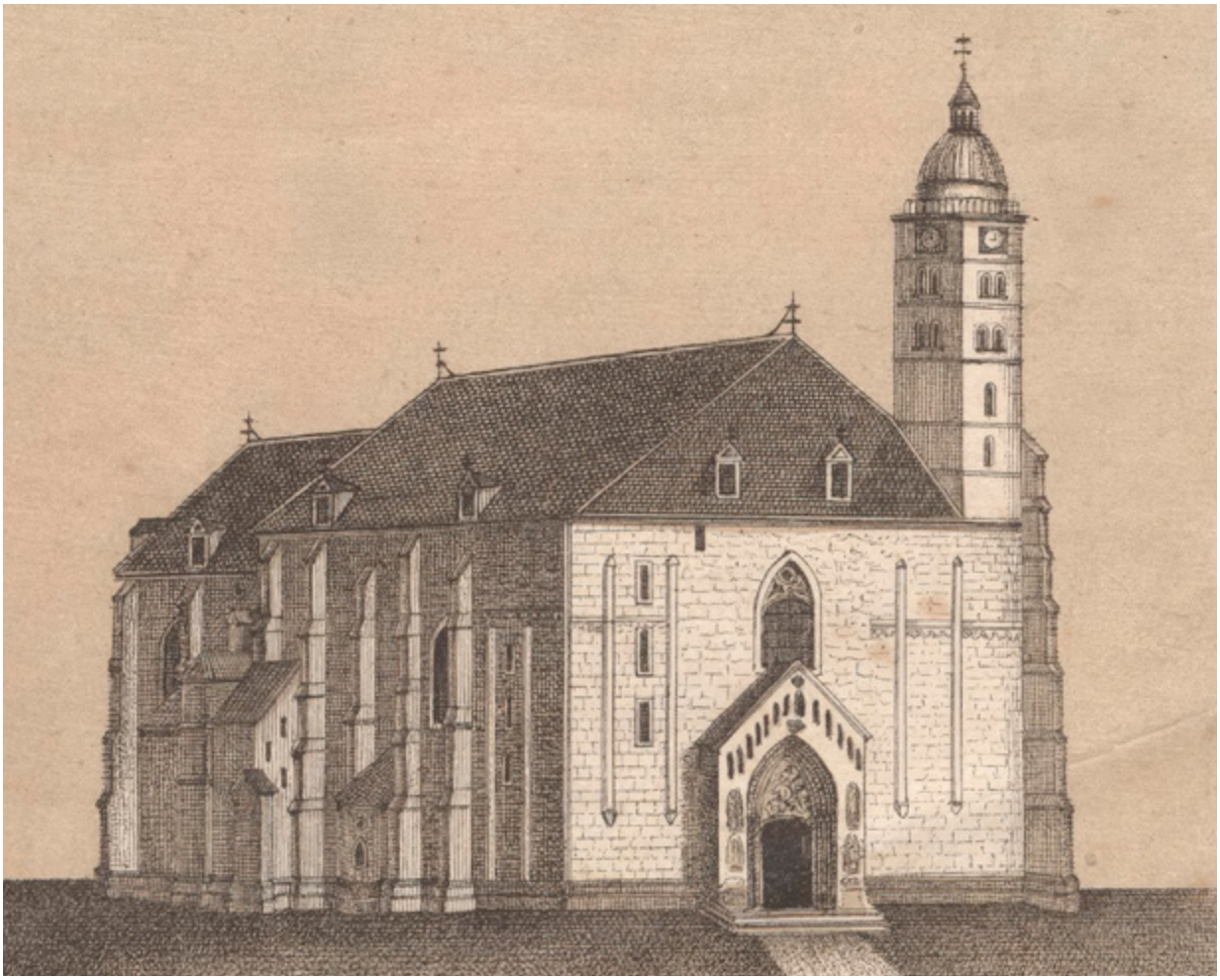
UDK: 692.4:[27-523.41(497.5 Zagreb)“18“
72 Bollé, H.
72 Schmidt, F.
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.17

SAŽETAK: Ovim se tekstom iznose rezultati istraživanja krova i pokrova katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i svetih Stjepana i Ladislava u Zagrebu. Poseban je naglasak stavljen na pokrov iz doba obnove i regotizacije katedrale koju je vodio Herman Bollé, od 1884. godine nadalje, a taj je pokrov bio izveden raznobojnim glaziranim crijepom. Potpuno je uklonjen potkraj sedamdesetih godina 20. stoljeća i zamijenjen bakrenom oplatom koja je ostala očuvana do danas. Iako su nedostajali izvorni nacrti i opisi izgleda pokrova od glaziranog crijepa, na temelju arhivskih izvora, literature, fotografija i novopronađenih ostataka glaziranog crijepa izrađen je katalog glaziranog crijepa i rekonstruiran je izgled pokrova, tj. shema polaganja crepova. Time je omogućena rekonstrukcija Bolléova „petog pročelja“ zagrebačke katedrale, kojim se ona snažno isticala u vizuri grada Zagreba na zalasku 19. stoljeća.

KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, potres 1880. godine, potres 2020. godine, Friedrich Schmidt, Herman Bollé, krov, glazirani crijep, rekonstrukcija pokrova, katalog crepova

Zagrebačka katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i svetih Stjepana i Ladislava najmarkantnija je građevina ujedinjenoga grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća. U godinama nakon velikoga potresa 1880. godine, njezin masivni krov (a poslije i zvonici) izdiže se na brežuljku Kaptol ponad Nadbiskupskoga dvora te s crkvama sv. Marka i sv. Katarine i kulom Lotrščak na brežuljku Gradec čine glavne akcente iznad Donjega grada koji se sve više širi prema željezničkoj pruzi na jugu. Novosagrađene zgrade Kemijskog laboratorija (1883./1884., Herman Bollé), palače Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1877. – 1879., Friedrich Schmidt) i uređen Zrinski trg podno Kaptola, usmjeravale su pogled s juga prema katedrali na kojoj su izvođeni opsežni radovi obnove i rekonstrukcije pod vodstvom Hermana Bolléa. Upravo krov obnovljene katedrale postaje posebnim simbolom grada, ističući se svojom impozantnom veličinom, strmim nagibom te posebno polikromijom i ljeskanjem, naglašavajući poseban status i važnost prvostolnice.

Istraživanje krovnoga pokrova zagrebačke katedrale provedeno je 2023. godine u sklopu izrade konzervatorskog elaborata Hrvatskog restauratorskog zavoda, a potaknuto je oštećenjima katedrale u potresima 2020. godine. Bilo je usredotočeno na dvije faze: fazu pokrova od glaziranog crijepa (koji je postavljen nakon 1884. godine) i fazu pokrova od bakrenog lima (koji je postavljen nakon 1976. godine). Rekonstruiran je izvorni izgled krova postavljenog nakon 1884. godine (uzorak prema kojem je bio položen glazirani crijep na glavnom brodu i svetištu katedrale) i izrađene su kataloške jedinice ostataka

1. Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, Zagreb. Prikaz iz sredine 19. stoljeća (MGZ, Zbirka slikarstva, 49479)
Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislaus, Zagreb, mid-19th century (MGZ, Painting Collection, 49479)

glaziranog crijepa, opis zatečenog stanja i oštećenja te prijedlog konzervatorsko-restauratorskih radova.[1]

Povijesne mijene krovnog pokrova zagrebačke katedrale

Prije velike obnove i rekonstrukcije potkraj 19. stoljeća, krov zagrebačke katedrale u više je navrata bio uništen ili oštećen od razornih požara. Na izmaku 15. stoljeća navodno je biskup Osvald Thuz (1466. – 1499.) srušio stari svod nad svetištem kako bi ga izjednačio u visini sa središnjim brodom te je novi svod bio dovršen 1485. godine.[2] Nakon toga je 1491. godine sklopljen ugovor između kanonika Luke i tesara Blaža iz Vrbovca, koji je trebao podići novi krov nad svetištem i bočnim kapelama.[3] Krov je završen već sljedeće godine te je biskup Thuz želio nastaviti s pokrivanjem svih triju brodova, ali je nedugo nakon toga umro i nije to doživio.[4] Troškovi za prvi ugovor iznosili su 45 forinti i dvije slanine ili dvije forinte te 40 vjedara mošta. Kad su 1492. godine kanonici s istim tesarom dogovorili pokrivanje većega trupa crkve, vrijednost posla iznosila je 90 forinti, 100 vjedara vina, dvije slanine i osam svinja. Zbog dvostruko većega iznosa vrijednosti drugoga ugovora u odnosu na prvi, Lelja Dobronić je zaključila da su tada pokrivene sve tri lađe.[5] Unatoč ugovoru, Gjuro Szabo odbacuje pomisao da bi Thuz dao povisiti svod u svetištu jer je svod ostao na istoj visini na kojoj je bio izvorno zamišljen.[6] Daniele Farlati je pak tvrdio da je Thuz samo započeo podizanje svoda, a projekt je završen u vrijeme biskupa Luke Baratina.[7] O tome svjedoči Lukina odredba iz 1503. kojom je određeno

1 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023.
2 TKALČIĆ, MCZ II, CXLVIII.
3 KARAMAN, 1963, 35.
4 TKALČIĆ, MCZ II, CXLVII.
5 DOBRONIĆ, 1991, 31–33; RAZUM, 1995, 213–214.
6 SZABO, 1929, 72.
7 KARAMAN, 1963, 35.

koliko hrastovine za crkveni krov treba dati koji biskupski i kaptolski posjed, a znatan je prilog u daskama i drvu dao i Martin Frankapan.[8]

Nadalje, Lelja Dobronić navodi da su nakon građanskoga rata (koji je počeo 1529. godine) i Ferdinandove opsade tvrđave, oko katedrale izvedeni brojni popravci, među kojima i kasniji popravci krova iznad kora sv. Marije 1572. i nad objema pobočnim lađama 1579. godine, no stanje katedrale bilo je 1587. godine zabrinjavajuće pa se kanonici obraćaju kralju Rudolfu za pomoć. Sljedeće, 1588. godine, u vrijeme biskupa Gašpara Stankovačkog (1588. – 1596.), počinju pristizati sredstva te se 1598. spominje nabava građe, a 1600. i 1601. godine natkriva se krov apside sv. Marije i dio trupa crkve.[9] Rudolf Horvat pak smatra da kaptol nije dobio pomoć od kralja te da je biskup Stankovački 1590. godine katedralu za nuždu pokrio hrastovim daščicama, za što je tada utrošeno 800 forinti i 100 talira, što ih je oporučno za krov ostavio biskup Ivan Kranjčić, koji je umro 1584. godine.[10]

U nevremenu 27. svibnja 1624. godine od udara groma zapalio se i urušio krov katedrale, a u požaru je stradala i biskupska palača. U katedrali je izgorio sav drveni inventar s orguljama – ostavština biskupa Thuza.[11] Rastalila su se i zvona. Sačuvana je samo sakristija s riznicom i arhivom.[12] Prema biskupu Benediktu Vinkoviću i Tomi Kovačeviću, prenosi Kukuljević Sakcinski, šteta je iznosila 30.000 forinti.[13] Biskup Petar Domitrović (1611. – 1628.) uspio je tada zahvaljujući kraljevoj pomoći i dobrotvornoj akciji plemstva i vojske prikupiti sredstva kojima je obnovio krov.[14] Njegov je sljedbenik biskup Franjo Ergelski (1628. – 1637.) odlučio sagraditi tornjeve te je s Johannom Alberthalom iz Trebnja u Kranjskoj 1632. godine sklopljen ugovor za gradnju južnog tornja, a 1643. ugovor o podizanju kupole nad njim.[15] Kupola od opeke podignuta je 1644. i iste ju je godine kotlar Pavao Dripenpacher iz Judenburga pokrio bakrom. Njezin je pokrov poslije zamijenjen kositrenim pločama, 1683. olovnim te 1701. godine opet bakrom iz Ruda. Vrh zvonika ukrašen je 1766. velikom bakrenom jabukom s križem.[16] Krov na katedrali je izgorio i u vrijeme biskupa Martina Bogdana (1643. – 1647.), u velikom požaru koji se 28. ožujka 1645. godine proširio s Gradeca na Kaptol, a tada je mjestimice popucao i svod i rastalila su se zvona.[17] Uslijed svih tih nedaća, krov od šindre je često bio popravljan; zato je pojednostavnjena njegova konstrukcija i zanemarena je raščlanjenost gabarita na svetište, pobočja i lađu. Odgovarajuće plohe na krovu zadržala su samo tri segmenta apside svetišta. Sa sjeverne je strane krov spušten do sakristije koja je imala polukružni tornjić.[18] Lađu je prekrivao dvostrešni krov, a treća ploha spuštala se prema zapadnom pročelju. Gabarit katedrale sveo se na dva krovišta s malim prijelomom na mjestu njihova spajanja, odnosno na razgraničenju lađe i svetišta.[19] Godinu i tri mjeseca nakon požara, 18. lipnja 1646., kaptol je sklopio ugovor s Mihajlom Justinekom, tesarom iz Ptuja, da podigne krov i prekrije ga privremeno jelovim daskama, no tijekom postavljanja rogova za krov, dio svoda nad svetištem se urušio jer je bio razmočen kišom.[20]

Sve do druge polovice 17. stoljeća krov je bio pokriven šindrom.[21] Katedrala i dvor pokriveni su crijepom tek 1665. godine u vrijeme biskupa Petra Petretića (1647. – 1667.).[22] Biskup Maksimilijan Vrhovac (1787. – 1827.) u kanonskoj vizitaciji 1792. godine navodi da zvonik ima bakrom pokrivenu kupolu, a krov katedrale pokriven je ciglenim crijepom koji je postavljen na jelove grede i opremljen malim prozorima sa željeznim vratašcima. Krov je u to vrijeme pokrivao i crkvu i sakristiju i mjestimično je zahtijevao popravak.[23] Pokrov običnim crijepom štitio je katedralu sve do obnove u 19. stoljeću (**sl. 1**).

POKROV OD GLAZIRANOG RAZNOBOJNOG CRIJEPA

U skladu s načelom Gottfrieda Sempera o „odijevanju“ građevine u dekorativne elemente koji definiraju stil, tzv. *Bekleidungskunst*, prema projektu Friedricha Schmidta izveden je 1878. godine prvi krov pokriven polikromiranim glaziranim crijepom u Zagrebu – krov crkve sv. Marka.[24] Za razliku od do tada neutralno pokrivenih krovova, taj je krov izveden u živim bojama i uzorcima narodnoga hrvatskog veza. Na dominantnome položaju, okružen zgradama Sabora, Vlade i sjedištem bana na središnjem trgu, bio je pravo mjesto za isticanje težnje hrvatskog

8 KRČELIĆ, 1994, 239.

9 DOBRONIĆ, 35.

10 R. HORVAT, 1941, 6–7.

11 DEANOVIĆ, 1988, 77.

12 R. HORVAT, 1941, 7; KORADE, 1995, Petar Domitrović, 299.

13 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 7.

14 R. HORVAT, 1941, 7; DEANOVIĆ, 1988, 85; KORADE, 1995, Petar Domitrović, 300.

15 DOBRONIĆ, 1991, 36–40.

16 KORADE, 1995, Franjo Ergelski, 310.

17 DEANOVIĆ, 1988, 75, 85; KORADE, 1995, Martin Bogdan, 328–329.

18 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 10.

19 DEANOVIĆ, 1988, 75–76.

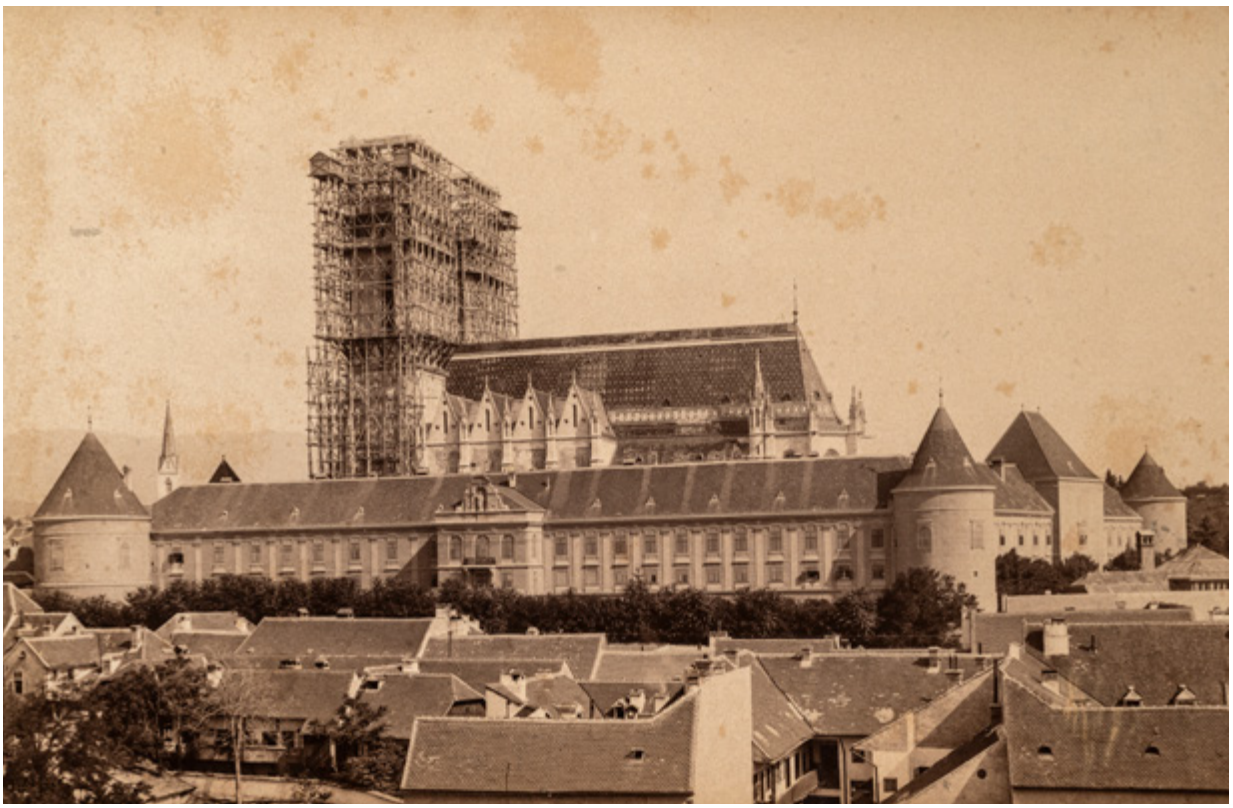
20 R. HORVAT, 1941, 10; DOBRONIĆ, 1991, 45.

21 DEANOVIĆ, 1988, 75–76.

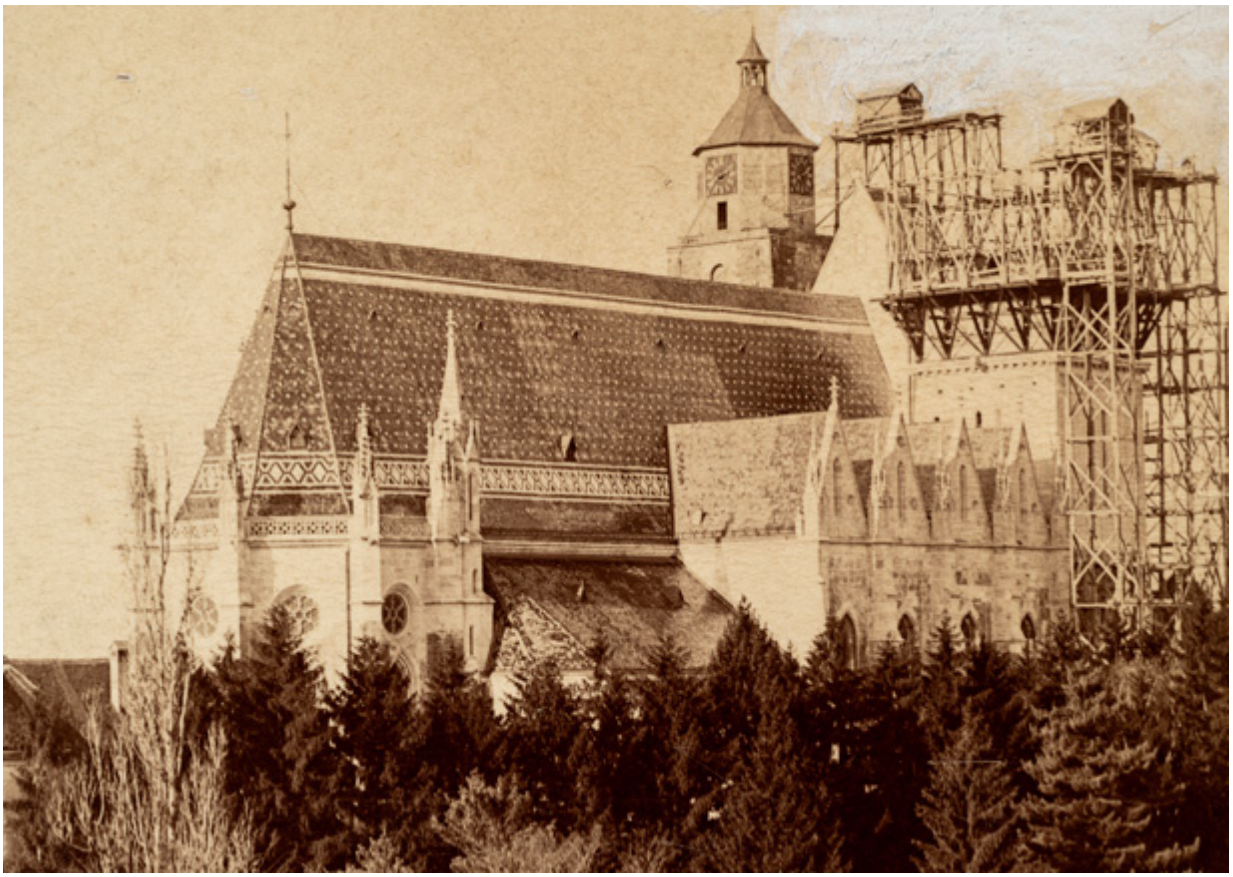
22 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 9; R. HORVAT, 1941, 12; KORADE, 1995, Petar Petretić, 334.

23 NAZG, Kanonske vizitacije različne. Protokol 203. Izvorni spisi kanonskoga pohoda katedralne crkve i Zagrebačkoga kaptola, te Kolegija prebendara iste crkve, 1. svezak, *Šesti dan pohoda* (21. veljače 1792.) – 14. Krov crkve, str. 82; prijepis vizitacije biskupa Vrhovca i inventara katedrale iz godine 1792., sastavio Antun Ivandija 1983. godine, prijevod dijela izvorne vizitacije: Ladislav Dobrica.

24 MARUŠEVSKI, 2002, 12; DAMJANOVIĆ, 2013a, 81–82, 84–85.

2. Izgradnja nove katedrale (MGZ-5055/6, snimka: I. Standl, 1895.)
Construction of the new cathedral (MGZ-5055/6, I. Standl, 1895)

3. Gradnja tornjeva katedrale, 1895. (MGZ-fot-9635, 1895., snimka: fotograf nepoznat)
Construction of the cathedral towers, 1895 (MGZ-fot-9635, 1895, unknown photographer)

naroda za ujedinjenjem, ali i za očitovanje političkoga programa grbovima Trojedne kraljevine (Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) te grada Zagreba. I na krovu bečke katedrale sv. Stjepana od 1831. godine dominirali su grb Monarhije (dvoglavi orao s inicijalima cara Franje I. s godinom) na južnoj strani te Bečke biskupije (dvostruki križ s godinom) na sjevernoj strani krova kora. Time je bečka katedrala simbolizirala ne samo sjedište biskupa nego i zaštitni znak države.[25]

Friedrich Schmidt predstavio je 1878. projekt za obnovu katedrale i opet se odlučio za gotički stil koji je u to vrijeme i Kršnjavi smatrao hrvatskim nacionalnim arhitektonskim stilom. No očito poučen kritikama na krov crkve sv. Marka, nije predvidio pokrivanje krova katedrale glaziranim crijepom,[26] iako je još 1874. biskup Strossmayer predlagao da se krov katedrale pokrije „pisanim crijepom“ poput onoga crkve sv. Stjepana u Beču iz 1831. godine.[27]

Nakon potresa, u studenome 1880. godine Herman Bollé imenovan je glavnim arhitektom obnove svih kaptolskih zdanja.[28] Uzevši u obzir odnos visine budućih tornjeva i pad linije krova, odlučio je izgraditi jedinstven pokrov glavnoga broda, a dojam velike površine krova olakšati polikromijom i sjajem pocakljena crijepa.[29] Tu je zamisao Bollé iznio na sjednici odbora Društva za dogradnju prvostolne crkve 21. siječnja 1884. godine, predstavivši program obnove prvostolnice.[30] Krov je koncipirao u četiri dijela: zajednički krov za srednji brod i svetište, krov bočnih brodova (koji uključuje dvostrešne kroviće zabatnica kod kontrafora) i niže položeni krov nad kapelama.[31] Tome treba dodati i krov nad sakristijom i krov zapadnog zabata između tornjeva. Novi veliki krov katedrale izdignut nad paralelnim krovištem Nadbiskupskoga dvora postao je time „Kruna Grada“ koja se pretvara „u titravu svjetlosnu igru, u impresionistički motiv glaziranih odbljesaka“.[32]

Kad je Schmidt obnavljao crkvu sv. Marka, glazirani je crijep bio nabavljen od ciglane u Karlovcu,[33] a Bollé pri obnovi hodočasničke crkve u Mariji Bistrici (1878. – 1885.) nabavlja glazirani crijep iz tamošnje ciglane arhitekta Theodora Grünzweiga.[34] Za potrebe obnove Kaptola i katedrale, Bollé je 1881. godine inicirao osnivanje nove ciglane, s ciljem poboljšanja kvalitete i nadzora proizvodnje građevnog materijala, ponajviše ukrasnih opeka i glaziranog crijepa. Nova kaptolska ciglana podignuta je blizu već postojeće Kaptolske ciglane Grahora i Kleina u Maksimiru, do tada najvažnije tvornice opeke u Zagrebu. Bollé je u listopadu 1883. godine otkupio ciglanu, a poslije je s njim u partnerstvo ušao i Ferdinand Kosseg. Od 1888. godine ciglana je u većinskom vlasništvu Roberta Kolmana i Leona Hönigsberga i nosi naziv „Nova kaptolska ciglana Leona Hönigsberga“.[35]

Želeći dosljedno provesti ideju o regotizaciji cijeloga Kaptola u vrijeme velike obnove oštećenih kurija i zgrada nakon potresa 1880. godine, Bollé je uveo na Kaptol glazirani crijep i ukrasne opeke za pročelje gradeći dvije kurije. Na prebendarskoj kuriji na Novoj Vesi 5 i 5a (1880./1881. godine, Herman Bollé i Kuno Waidmann) korišten je glaziran, ravno završen crijep s odsječenim kutovima, i to širi crijep na vijencu iznad prizemlja i uži crijep ispod prozora na katu (očuvan je još ispod bifora, postavljen u četiri reda naizmjenično zelene i smeđe boje) i na krovićima iznad bifora. Na kuriji na Kaptolu 6, sagrađenoj za kanonika Ivana Mikovića 1882., Bollé je također glaziranim, ravno završenim crijepom s odsječenim kutovima bijele, smeđe i zelene boje istaknuo vijenac između prizemlja i prvog kata, a zelene glazirane ploče (ili crijep) uokvirene bijelim opekama naziru se i pri vrhu pročelja.

Prva dokumentirana primopredaja 21.786 komada glaziranog crijepa za katedralu bila je 22. prosinca 1883. godine.[36] Na katedrali je 1884. godine uklonjeno staro i postavljeno novo krovište nad srednjim i bočnim brodovima, a glaziranim crijepom pokriven je dio krova nad svetištem, kapele i sakristija.[37] U srijedu 20. kolovoza 1884.

25 https://www.stephansdom.at/data/zeitung/Unser-Stephansdom-Zeitung_Ausgabe-95-Maerz_2012.pdf (pristupljeno 30. 3. 2023.). U velikoj obnovi katedrale nakon Drugoga svjetskog rata, 1950. postavljen je novi krovni pokrov. S južne je strane ponovno izveden grb Monarhije (s orlom čija je glava okrenuta u suprotnom smjeru), a na sjevernoj su strani umjesto grba biskupa istaknuti grbovi grada Beča i Austrije s godinom 1950.

26 DAMJANOVIĆ, 2011, 481–482.

27 MARUŠEVSKI, 2002, 11.

28 DAMJANOVIĆ, 2010, 131.

29 MARUŠEVSKI, 1987, 110.

30 Program o obnovi prvostolne crkve zagrebačke – Program Hermana Bollea, graditelja prvostolne crkve zagrebačke, o obnovi te crkve, čitan u sjednici odbora društva za dogradnju prvostolne crkve 21. siečnja godine 1884., Zagreb, 1884. „Istoga dana (25. srpnja 1882.) počela je gradnja novoga krova nad svetištem, a još prije zime bio je on privremeno pokriven. [...] Krov, koj čestimice pokriva brod crkve, imao bi se produljiti i cielu crkvu novimi gredami štititi. Ove bi se radnje mogle većim dielom svršiti tekom jedne godine, tako, da se nutarnjost, izuzam možda maleni dio, može predati službi božjoj oko božića 1884. ili najkašnje oko uzkrsa 1885. Ostali popravci na vanjštini kathedrale protezali bi se na južni i sjeverni brod.“

31 MARUŠEVSKI, 2002, 10.

32 ČORAK, 1988, 298.

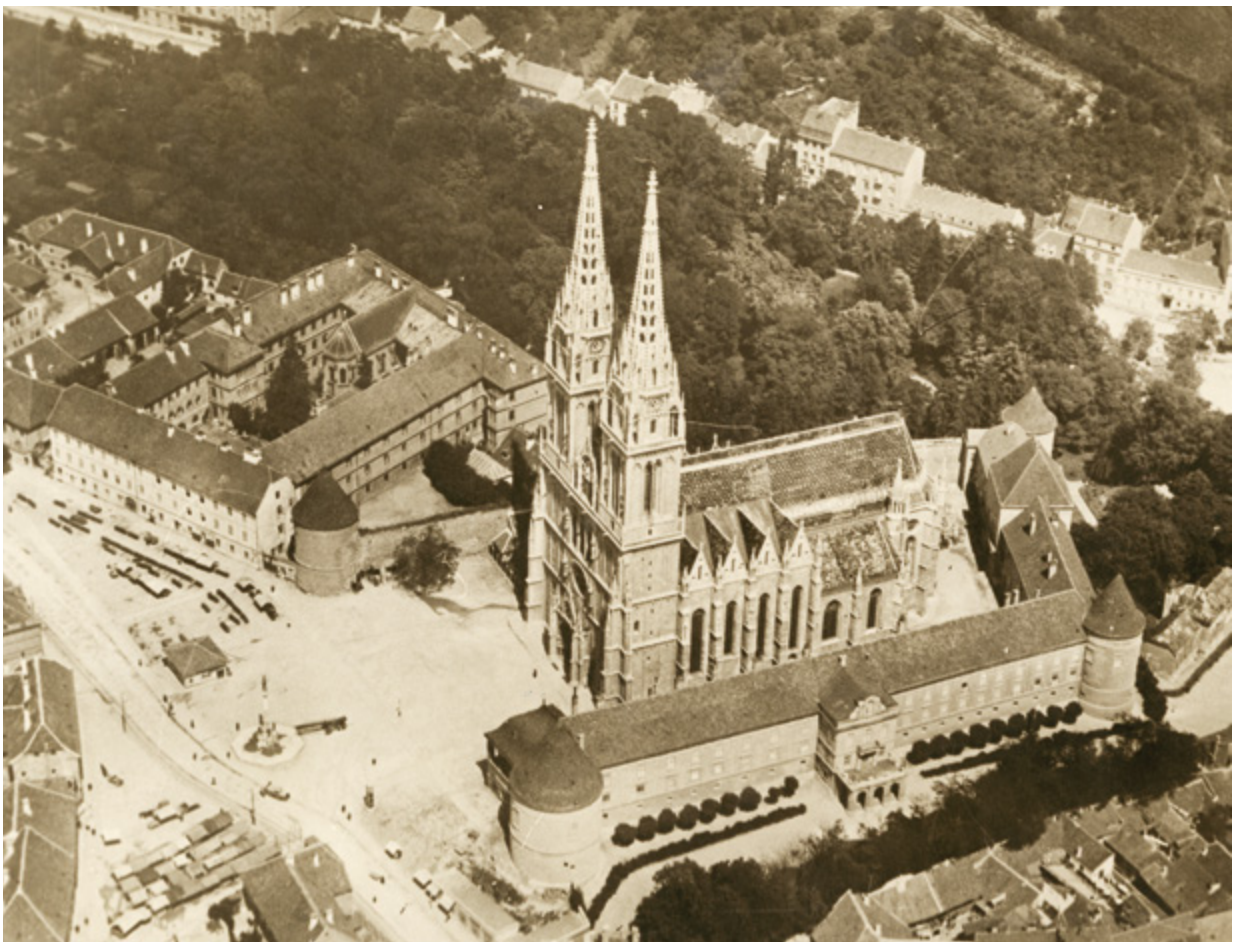
33 DAMJANOVIĆ, 2009, 336.

34 DAMJANOVIĆ, 2011, 486; DAMJANOVIĆ, 2011a, 47. Do danas je ostao sačuvan izvorni glazirani crijep na tornjiću, dok je glazirani crijep na zvoniku crkve novijega datuma.

35 MARUŠEVSKI, 2002, 11; DAMJANOVIĆ, 2013, 79–80.

36 HR-NAZG, AEM 1883. – 1885., Nalog za isplatu, br. 784 u iznosu od 1878 fl. 82 kr. M. Faleschiniju za pokriće računa za 21.786 komada glaziranih krovnih crepova dostavljenih iz Kaptolske ciglane (Kapitel Ziegelei). Preuzeo je 22. prosinca 1883. H. Bolle (Diversa 67). Zanimljivo je da se u tome i druga dva naloga za isplatu iz 1883. navodi Kapitel-Ziegelei (Kaptolska ciglana) pa nije sigurno radi li se o točnom nazivu za staru ili o pojednostavnjenom nazivu za novu ciglanu.

37 HR-NAZG, AEM 1883. – 1885., Zapisnik I. redovite glavne

4. Kaptol, katedrala (MGZ-fot-1580, snimka: fotograf nepoznat, oko 1930.)
Kaptol, cathedral (MGZ-fot-1580, unknown photographer, c. 1930)

počelo je uklanjanje crijepa s krovova brodova. Drvena građa za krovište već je bila spremna, istesana u pogonu Jokuševih nasljednika (Erben Jokuš).[38] Do kraja studenoga 1884. godine krov prezbiterija prekriven je glaziranim crijepom, postavljene su bakrene odvodne cijevi, bakrenim su limom prekrivene uvale između dvostrešnih zabata poprečno položenih prema glavnome brodu na južnoj strani, a započeti su i radovi na sjevernoj strani.[39] Krovopokrivačke radove izvodio je Heinrich (Hinko) Bauer.[40] Pokrivanje krova potom je zapelo jer dugo nisu mogli pogoditi crvenu boju crijepa[41] te je nastavljeno u srpnju 1885. Do kraja godine pokriven je krov nad svetištem i krovovi nad kapelicama, osim manjega dijela na južnoj strani gdje je još bila skela. Bollé je izvijestio: „Hinko Bauer, crepar u Zagrebu, pokrio je šareni krov sa laštenim criepom. [...] Gjuro Lenz, kotlar u Zagrebu, bakrom pokrivene kotline i bakrene žljebove."[42] Pokrivanje krova se nastavilo; potkraj siječnja 1887. Bollé je izvijestio da su pokrivena četiri sjeverna zabatna krova, na južnoj strani najveći dio glavnog krova, da su izvedeni kovački radovi u bakrenom limu u uvalama zabata te da su tesari prekrili limom priključke na zabate južne strane (**sl. 2** i **3**).[43] Prema računima za krovopokrivačke radove i nabavu glaziranih crepova od 1883. do 1889. godine, može se slijediti nabava zelenih (u najvećem broju), smeđih i bijelih glaziranih crepova te velikih žutih i manjih sljemenjaka.[44]

Pokrov od glaziranog crijepa na južnoj strani krova glavnog broda i svetišta je zadržan, uz znatne poteškoće u održavanju, višestruke popravke i zamjene drugim

skupštine društva za dogradnju prvostolne crkve zagrebačke, 18. 12. 1884.

38 Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 23. 8. 1884.

39 Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 15. 11. 1884.

40 HR-NAZG, AEM 1883. – 1889., više računa.

41 HR-NAZG, AEM 1883. – 1885., Zapisnik sjednice graditeljskoga odbora stolne crkve održane 10. 7. 1885., zapisnik sastavljen 25. 7. 1885., EM 154/1885.

42 HR-NAZG, AEM 1883. – 1885., Izvješće društva za dogradjenje prvostolne crkve u Zagrebu o radu do konca g. 1885.

43 HR-NAZG, AEM 1886. – 1887., Izvještaj H. Bolléa od 31. 1. 1887.

44 HR-NAZG, AEM 1883. – 1889. Budući da u svim računima nisu navedene boje isporučenoga glaziranog crijepa, nije moguće pratiti isporuke plavog i svjetloplavog, a crveni se crijep spominje u kontekstu kašnjenja zbog reklamacije boje.

5. Pogled na zagrebačku katedralu (MSU ATD, crno-bijeli negativ / staklo, 12 x 9 cm, inv. br. MSU ATD-13117, snimka: T. Dabac, oko 1943.)
View of the Zagreb cathedral (MSU-ATD, black-and-white negative / glass, 12 x 9 cm, inv. no. MSU ATD-13117, T. Dabac, c. 1943)

6. Pogled na zagrebačku katedralu (MSU ATD, crno-bijeli negativ / staklo, 12 x 9 cm, inv. br. MSU ATD-13127, snimka: T. Dabac, oko 1943.)
View of the Zagreb cathedral (MSU-ATD, black-and-white negative / glass, 12 x 9 cm, inv. no. MSU ATD-13127, T. Dabac, c. 1943)

crijepom ili limenim pločicama, sve do sedamdesetih godina 20. stoljeća (sl. 4, 5 i 6)[45]. Do tada je sačuvani glazirani crijep bio korišten za popravak krova glavnog broda i svetišta, s naglaskom na južnom krovu. U međuvremenu su običnim biber-crijepom pokriveni zapadni zabat između tornjeva, bočni zabatni krovovi i niži krovovi bočnih kapela te sakristije. Oštećeni crepovi, prekriveni patinom i nečistoćom, žrtvovani su za ispunu svodnih džepova, a cijeli za pokrivanje sporednih objekata. Zamjena crijepa bakrenim limom počela je 1976. godine (sl. 7).

POKROV OD BAKRENOG LIMA

Početak velike intervencije na krovu katedrale 1976. obilježen je komisijskim sastankom u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu 22. travnja. Tada je prihvaćena izvedba dijela pokrova krovišta bakrenim limom (zabat zapadnog pročelja između tornjeva, priključna krovišta bočnih zabata, zamjena krovne limarije i krovnih ploha uvala i pokrivanje dijela glavnog krovišta u širini oko dva metra, tj. dva raspona roženica uz tornjeve). Prema zaključku Komisije, Regionalni zavod izdao je Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu prethodnu dozvolu za pokrivačke, tesarske i limarske radove na dijelu krovišta s rokom 24. svibnja 1977. godine te je za izvođenje radova angažiran „INTERPUBLIC“, OOUR Inženjering iz Zagreba (prema ponudi kooperanata Andrije Punjeka i Ivana Bakšaja). U srpnju 1976. Institut za drvo izradio je pregled s ocjenom stanja krova i krovišta te prijedlog sanacije. Pokrivanje dijela krova bakrenim limom kasnilo je zbog otežane nabave bakrenih vijaka i počelo je 27. kolovoza 1976. godine.[46]

Težina dvostrukog pokrova crijepom s letvama procijenjena je na 90 kp/m^2 za 44 crijepa/m^2, a težina pokrova od

45 Odobrenje za objavu slika 5, 6 i 19 izdao je MSU prema punomoći Grada Zagreba kao nositelja autorskih prava iza pok. Toše Dabca.

46 KOZG. Zahtjev od 24. 9. 1976. i privitci: Zapisnik od 22. 4. 1976., Rješenje od 24. 5. 1976., Odobrenje od 28. 6. 1976., Ugovor od 18. 6. 1976.

7. Južna strana krovišta glavnog broda i zabati bočnog broda (MKM-KOZG, 1976.)
South side of the roof of the nave and the gable of the side nave (MKM-KOZG, 1976)

8. Pokrivanje krova zapadnog zabata između tornjeva bakrenim limom (MKM-KOZG, rujan 1976.)
Copper-sheet roof covering on the west gable between the towers (MKM-KOZG, September 1976)

bakrenog lima na drvenoj oplati na 30 kp/m^2 te površina krova 6000 m^2, od čega glavnog broda 2400 m^2. Tijekom 1976. i 1977. izmijenjeni su donji truli drveni dijelovi krovišta; Institut za drvo proveo je impregnaciju protiv truleži i insekata (ne i protiv požara) krovne konstrukcije i sve drvene građe postavljene na krovište. S krovišta zapadnog zabata između tornjeva, bočnih zabata, donjeg nižeg krova kapela i sakristije skinut je sekundarni pokrov od običnog crijepa i zamijenjen je oplatom debljine 24 mm i trakama bakrenog lima debljine 0,8 mm i širine 50 cm. U blizini tornjeva, na mjestima na kojima se ruši kamen s velikih visina, oplata je izvedena od platica 48 mm da bi pokrov izdržao udar kamena. Umjesto pocinčanog lima iz 1915. godine, bakrenim limom izvedeni su pokrovi svih uvala, opšavi, žljebovi i odvodne cijevi (**sl. 8**).[47]

Uzevši u obzir dotrajalost crijepa, oštećenja krovne konstrukcije i težinu pokrova te potrebu brze intervencije, pokrivanje oplatom od bakrenog lima, zbog njegove trajnosti, lakšeg održavanja, lakše dostupnosti i znatno nižih troškova, sve je više dobivalo prednost. Glazirani crijep više nije bilo moguće proizvesti u Jugoslaviji pa je razmatran uvoz uz visoke troškove nabave za devize i uz plaćanje carine. Na prvom sastanku konzultativne komisije za zaštitne radove, 17. svibnja 1978., predložene su dvije hitne mjere: zamjena krovnog pokrova i skidanje oštećenih ukrasnih neogotičkih kamenih dijelova, uz dopunu Uprave katedrale od 22. lipnja 1978. da se zbog zaštite drvene građe i svodova od namakanja, skine postojeći pokrov od crijepa, preko roženica stavi oplata i izvede jednostruki pokrov bitumenskom ljepenkom. Kako je ljepenka ograničenog trajanja, Uprava katedrale namjeravala je pokriti cijelo krovište bakrenim limom koji je već tada nabavila, ako se u roku od dvije godine krovište ne pokrije glaziranim crijepom za koji Uprava katedrale nema financijska sredstva. Već najesen 1978. Uprava katedrale počela je s pokrivanjem krovišta glavnog broda bakrenim limom bez prethodne dozvole, prijave radova i odobrenja pa je Regionalni zavod donio rješenje o prekidu radova.[48]

Problematiku stanja i održavanja katedrale pomno je pratilo i komentiralo Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, čiji su je predstavnici istaknuli na kongresu povjesničara umjetnosti Jugoslavije u Celju 6. i 7. prosinca 1978. godine. Stajalište DPU-a bilo je da privremeno pokrivanje katedrale pokrovom od bakra dolazi u obzir jedino

47 KOZG, Izvještaj od 7. 3. 1978. i Dopis od 22. 3. 1979.

48 KOZG, Rješenje od 29. 6. 1979.

ako se uz tu dozvolu istodobno dobije i jamstvo da će se ostvariti cjelovita koncepcija obnove i trajnog održavanja katedrale te da će se i privremeni pokrov od bakra zamijeniti glaziranim crijepom, jer samo takav, uz stilsku ima i posebnu likovnu vrijednost u vizuri cijeloga grada.[49]

Nakon prekida radova, Uprava katedrale Regionalnom zavodu uputila je 23. listopada i 1. prosinca 1978. zahtjev za prethodnu dozvolu za privremeno pokrivanje glavnog broda katedrale bakrenim limom, navodeći da se Nadbiskupija neće protiviti postavljanju pokrova od glaziranog crijepa ako se za to pribave sredstva. No zbog roka trajnosti bitumenske ljepenke i oštećenja tijekom zime 1978./1979., Regionalni zavod izdao je 29. lipnja 1979., kao nužnu mjeru, prethodnu dozvolu za provizorno pokrivanje glavnog broda pokrovom od bakrenog lima, koji je odobren na rok od pet godina. Bakrenim je limom tada pokriveno cijelo krovište katedrale (**sl. 9**). uz uvjet da Uprava katedrale osigura zamjenu privremenog pokrova od bakrenog lima glaziranim crijepom kad za to budu osigurana potrebna sredstva.[50] „Iz posvemašnjeg nerazumijevanja Bolléove arhitekture taj je gradski krov od same svjetlosti danas pretvoren u neku vrstu tamnog lijesa“, komentirala je novi pokrov bakrenim limom Željka Čorak.[51]

Dodatno je, u obnovi glavnog portala (2004. – 2006.) 16 m^2 krovne plohe prekriveno novim bakrenim pločicama koje su izrađene prema novom kalupu (prema uzorku jedne stare pločice).[52]

Nakon potresa 2020. godine, Fakultet šumarstva i drvne tehnologije izradio je Elaborat o stanju fizičkih, bioloških i mehaničkih svojstava drvene krovne konstrukcije. Zaključeno je da je krovište dobro projektirano s aspekta ventilacije i održavanja pravilnih higrotehničkih uvjeta te da se glavnim razlogom sadašnjih najtežih oštećenja mogu smatrati svojstva pokrova crijepom i neredovitost kontrole (prokišnjavanja). Bakreni je lim mjestimično oštećen (potres, probijanje lima padom predmeta ili tanadi, gibanje lima u spojevima, neodgovarajući spojevi odzračnika i ugrađenih prozora). Limeni je pokrov u velikoj mjeri spasio krovište katedrale i omogućio mu dugovječnost, a i vlaga ziđa je relativno niska. Dotadašnja biološka zaraza, nakon pokrivanja limom i isušivanja, ne razvija se dalje, osim na mjestima prokišnjavanja. Krovnu je konstrukciju i pokrov na mjestima prokišnjavanja i oštećenja nužno sanirati.[53]

9. Bakreni pokrov, pogled sa sjevernog tornja prema svetištu (arhiva HRZ-a, snimka: K. Krulić, 2023.)
Copper covering, view from the north tower towards the sanctuary (HRZ Archive, K. Krulić, 2023)

Hrvatski restauratorski zavod izradio je konzervatorski elaborat i proveo opsežna istraživanja katedrale i njezina inventara, koja su uključila i krovni pokrov.[54]

REKONSTRUKCIJA IZGLEDA KROVNOG POKROVA OD GLAZIRANOG CRIJEPA

Pokrov katedrale izveden u Bolléovoj restauraciji nije očuvan *in situ* jer je glazirani crijep skinut i krov je potpuno prekriven oplatom od bakrenog lima. Nakon skidanja s krova katedrale, sačuvanim su glaziranim crepovima pokrivani krovovi drugih zgrada i pomoćnih objekata na Kaptolu, primjerice pomoćna zgrada u dvorištu na adresi Kaptol 27 (**sl. 11**), koji su u međuvremenu također zamijenjeni novim crepovima. Ured za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije sačuvao je nekoliko cijelih crepova s glazurom zelene, smeđe, crveno-smeđe, plave, svjetloplave i bijele boje (**sl. 10**).[55]

49 KOZG, Načelni stav DPU-a.

50 KOZG, Rješenje od 29. 6. 1979. Ostatak krova glavnog broda pokriven je trakama utorenog bakrenog lima širine 50 cm, koje teku od sljemena do okapa, tako da je velika ploha limenog pokrova krova prekidana na udaljenost od oko 6,60 m rebrima širine 30–35 cm i visine oko 16–20 cm. Prva četiri rebra su u nastavku sljemena manjih krovova bočnih zabata; RZK, nacrt sjeverne strane krovišta glavnog broda – pokrivanje bakrenim limom, mjerilo 1 : 100. Nadzorni organ: ing. Srećko Ferenčak. (N 168, RZK), prozorske kućice izvedene su jednostavnije nego na nacrtu.

51 ČORAK, 1988, 298.

52 RUKAVINA, 2007, 25–26.

53 TURKULIN, 2022, 26–28, 77.

54 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023.

55 Cijele crepove sačuvao je tajnik Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije Tomica Plukavec kojem zahvaljujemo što nam je omogućio da ih pregledamo.

10.1 - 10.10 Cijeli crepovi u čuvaonici Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije (arhiva HRZ-a, snimka: I. Karniš Vidovič, 2023.)
Whole roof tiles in the storage room of the Office for Cultural Heritage of the Zagreb Archdiocese (HRZ Archive, I. Karniš Vidovič, 2023)

11. Glazirani crijep skinut s katedrale 1978. i iskorišten za popravak krova pomoćne zgrade, Kaptol 27 (Zagrebačka nadbiskupija, Ured za kulturna dobra, snimka: T. Plukavec, 2014.)
Glazed tiles removed from the cathedral in 1978 and used to repair the roof of an auxiliary building, Kaptol 27 (Zagreb Archdiocese, Office for Cultural Heritage, T. Plukavec, 2014)

12. Ulomci glaziranih crepova iz džepova svodova i razbijeni estrih (arhiva HRZ-a, snimka: I. Karniš Vidovič, 2023.)
Fragments of glazed roof tiles from vault pockets and broken screed, April 2023 (HRZ Archive, I. Karniš Vidovič, 2023)

Tijekom istraživanja 2023. godine konzervatori Hrvatskog restauratorskog zavoda pronašli su ulomke crepova u unutrašnjosti katedrale i dvorištu sjeverno od katedrale uz manje objekte, a najveća je količina ulomaka pronađena u hrpama izbačenoga građevnog materijala izvađenog u ožujku i travnju 2023. iz džepova svodova (sl. 12). Ulomci su pripadali crepovima crvene crepovine s glazurom zelene, svjetlozelene, smeđe-zelene, smeđe, smeđe-crvene, crvene, žute, plave, svjetloplave i bijele boje te crijepa svjetlosmeđe crepovine (najvjerojatnije

13. Ulomci glaziranih crepova (arhiva HRZ-a, snimka: I. Karniš Vidovič, 2023.)
Fragments of glazed roof tiles (HRZ Archive, I. Karniš Vidovič, 2023)

kao sekundarni pokrov) s ružičastom glazurom, kao i sljemenjaka (**sl. 13**). Velik broj uzoraka prikupljen je da bi se sačuvala i dokumentirala paleta boja i nijansi glazura. Prikupljeni ulomci pohranjeni su u tehnološkoj zbirci Hrvatskog restauratorskog zavoda. Tim je povodom sastavljen i opsežan katalog pokrova od glaziranog crijepa koji obuhvaća više od sto primjeraka iz čuvaonice Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije i tehnološke zbirke Hrvatskog restauratorskog zavoda.

Glazirani je crijep bio dvostruko pečen (najprije samo crijep, a potom i glazura). Glazura je nanesena izravno na crijep, bez engobe, i prekriva oko dvije trećine gornje plohe. Na pronađenim crepovima nema oznake proizvođača. Crijep je glatke površine, ima oblik dabrova repa (biber-crijep) sa završetkom u obliku košarastog luka.[56] Dužine je oko 37 cm (36,8 – 37,8 cm), širine oko 17 cm (16,3 – 17,2 cm) i debljine 1,4 cm. Postojanje drugih dimenzija crijepa (npr. užeg za završetak reda) nije moguće potvrditi. U računima i na izdatnicama, tj. potvrdama o primopredaji, nije istaknuta razlika u veličini crijepa, a cijena je bila jedinstvena – 88 fl. za tisuću komada, neovisno o boji glazure.[57] Crepovi su vješani na letve s pomoću

14. Ulomci sljemenjaka (arhiva HRZ-a, snimka: I. Karniš Vidovič, 2023.)
Fragments of ridge tiles (HRZ Archive, I. Karniš Vidovič, 2023)

pravokutnog zuba s donje strane po sredini uz stražnji rub. Zbog jakog nagiba krova (iznad glavnog broda oko 68° do 69° i visine 17 metara), crijep je bio dodatno učvršćen.

56 Završetak crijepa ima oblik košarastog luka (njem. *Korbbogenschnitt*), što je prijelazni oblik između polukruga i segmentnog luka, a naziva se i „crkvenim crijepom“ (njem. *Kirchenbieber*). https://dachziegelarchiv.de/seite.php?kat_typ=45&max=1&sei_id=64332 (pristupljeno 22. 4. 2023.).

57 HR-NAZG, AEM 1881. – 1889. računi Nove kaptolske ciglane Leona Hönigsberga od 16. 4. 1888.; (nečitko) lipnja 1888.; 29. 7. 1889.; 7. 9. 1889.; 9. 9. 1889.; 13. 11. 1889.

15. Avionska snimka Kaptola s visine od 500 m – detalj (MKM, Fototeka M-ZG-1, 14.010, snimka: V. V. Zagreb, svibanj 1954.)
Aerial photo of Kaptol from a height of 500 m: detail (MKM, Photo Archive M-ZG-1, 14.010, V. V. Zagreb, May 1954)

16. Pogled s katedrale u dvorište Nadbiskupskog dvora, stanje pokrova 1955. (MKM, Fototeka, M-ZG-23, 17.605-T-C133, snimka: V. Bradač, svibanj 1955.)
View from the cathedral into the courtyard of the Archbishop's Palace, condition of the roof in 1955 (MKM RG, Photo Archive, inv. M-ZG-23, 17.605-T-C133, V. Bradač, May 1955)

Stoga se u stražnjem dijelu nalaze dvije rupe za sidrenje čavlima, koji su očuvani u nekoliko ulomaka (**sl. 10.9** i **10.10**). Prema obračunu troškova za razdoblje od 1884. do 1888., krovopokrivač Heinrich (Hinko) Bauer pokrio je 2386,92 m^2 krova crijepom, pribivši ga čavlima i 801,91 m^2 bez pribijanja čavala.[58] Zbog takvog načina pričvršćivanja crepovi su pucali, a oštećeni su se crepovi teško vadili i mijenjali. Stoga je na krovu zapadnog zabata između tornjeva, na osam bočnih zabata između kontrafora te na nižim dijelovima glavnog krova, koji su manje uočljivi, glazirani crijep još prije bio zamijenjen novim, običnim (**sl. 15**). Na glavnom su brodu popravci izvođeni postojećim glaziranim crijepom s drugih 'žrtvovanih krovova', kako bi se što dulje očuvao izvorni izgled i uzorak pokrova južne strane glavnog broda. Na drugim su mjestima iznad razbijenog ili oštećenog crijepa s unutarnje strane krovišta umetane i ploče pocinčanog lima iste dužine i širine kao crijep (**sl. 16**). Do konačnog skidanja crijepa na pokrovu glavnog broda, naročito na sjevernoj strani, bilo ih je umetnuto nekoliko tisuća.[59] Razmatrana je i mogućnost većega popravka, za koji je trebalo naručiti novi crijep. Stoga je provjerena i usmena informacija o nabavi crijepa u manufakturi Zsolnay u Pečuhu u Mađarskoj, no tu informaciju nisu potvrdili ni manufaktura Zsolnay ni Muzej Zsolnay (u sklopu Muzeja Janusa Pannoniusa). Prema računima i izdatnicama dokumentirane su i dvije dimenzije sljemenjaka (**sl. 14**), a u jednom se računu iz 1889. godine (najvjerojatnije za zapadni zabat) navodi i boja: žuta. Cijena sljemenjaka izražena je komadno i iznosila je 40 kr za veći i 30 kr za manji.[60] Veći su sljemenjaci bili položeni duž sljemena krova glavnog broda i zapadnog zabata; prema fotografijama se može zaključiti da su bili približno tri puta duži od širine crijepa (pedesetak centimetara) jer je vidljivi dio sljemenjaka prekrivao širinu dvaju crepova. Svaki je sljemenjak imao visok šiljasti nos i bio postavljen nosom prema svetištu. Manjim su sljemenjacima bili pokriveni grebeni iznad svetišta. Pronađeni su ulomci dviju vrsta sljemenjaka: žute crepovine sa žutom glazurom i šesterokutnim nosom te oker crepovine s oker glazurom.

Budući da nisu sačuvani nacrti i opisi pokrova glaziranim crijepom, rekonstrukcija uzorka pokrova od glaziranog crijepa izvedena je na temelju komparativnog pregleda fotografija katedrale i sačuvanog crijepa te prema maketi katedrale koja se čuva u Riznici zagrebačke katedrale (inv. br. M 552). Maketu (**sl. 17**) u mjerilu 1 : 100 (v 122 cm, š 49 cm, d 81 cm) izradio je između 1923. i 1933.

58 HR-NAZG, AEM 1888. – 1889. račun i obračun H. Bauera od 3. 11. 1888.

59 KOZG, Izvještaj 7. 3. 1978. i Dopis od 22. 3. 1979.

60 HR-NAZG, AEM 1881. – 1889. računi Nove kaptolske ciglane Leona Hönigsberga od 9. 9. 1889. i 13. 11. 1889.

17. Vatroslav Bender, maketa zagrebačke katedrale, 1923. – 1933., RZK M 522 (snimka: Z. Atletić)
Model of the Zagreb cathedral, Vatroslav Bender, 1923–1933, RZK M 522 (Z. Atletić)

godine Vatroslav Bender. Nadbiskupija je autoru stavila na raspolaganje izvorne Bolléove nacrte koje Bender nije vratio, a nisu ih vratili ni njegovi nasljednici na ponovljeni zahtjev Uprave katedrale 1977. godine.[61]

Fotografije su većinom bile crno-bijele i postoje još od 1890. godine, precizno dokumentirajući izvorni izgled krova (**sl. 2, 3** i **18**). Fotografije u boji prikazuju stanje pokrova sedamdesetak godina nakon njegova polaganja i pokrov koji je do tada već znatno izmijenjen (**sl. 19** i **20**). Zahvaljujući fotografijama iz različitih vizura, moguće je rekonstruirati položaj uzorka u odnosu na bočne zabate, grebene poligonalnog svetišta te raspored odzračnika i prozorskih kućica. Dakako, pri rekonstrukciji polikromije moguća su određena odstupanja. Važno je napomenuti da svi crepovi jedne boje nisu bili iste nijanse, čime je postignuto bogatstvo nijansi, za razliku od standardizirane preujednačenosti tona glazure industrijske proizvodnje. Osim toga, u istome su uzorku mogle biti kombinirane slične boje ili nijanse (npr. crvena, smeđe-crvena i smeđa ili tamnija i svjetlija zelena), čime je bila naglašena titravost uz već postignut sjaj krova.

Prijedlog rekonstrukcije izgleda krovnog pokrova od glaziranog crijepa za glavni brod katedrale (pojasevi u smjeru polaganja crijepa, odozdo prema gore, **sl. 21**):

1. donja zona krova (oko 15 redova) – izvorno je bila podijeljena u tri pojasa, a poslije se na fotografijama i na maketi vidi da je ta ploha već prilično šarena, tj. presložena i da je čine crepovi različitih boja i različitih nijansi boja
   1.1. najdonji pojas (7–8 redova): na najranijim crno-bijelim fotografijama sivi ton može se pripisati smeđoj ili crveno-smeđoj boji
   1.2. središnji pojas (4 reda): na najranijim crno-bijelim fotografijama sivi ton može se pripisati zelenoj boji
   1.3. gornji pojas (3 reda) bio je kao i najdonji (1.1.) vjerojatno smeđ ili crveno-smeđ
2. uzorak inspiriran narodnim vezom (17 redova) – sastavljen od niza bijelo-smeđih rombova sa svjetloplavom ispunom te smeđih trokuta među njima (9 redova), odozdo i odozgo obrubljuju ga vodoravne trake od po 4 reda: bijela (1 red), smeđa (2 reda) i bijela (1 red)
3. najveći pojas naizmjence postavljenih nizova zelenih i crveno-smeđih rombova s po jednim bijelim crijepom u sredini (73 reda crijepa, svaki romb visine 9 redova i širine 5 crepova)
4. trobojnica (6 redova, odozdo prema gore po dva reda: plava, bijela i crvena)
5. bijela traka (1 red)
6. pojas pod sljemenom (12 redova) na fotografijama iz pedesetih godina 20. stoljeća izgleda kao da je na zapadnoj polovici zelen, dok je dio pojasa prema svetištu smeđe-crvene boje (Vjerojatno je cijeli potez bio zelene boje, ali to nije moguće sa sigurnošću tvrditi. Razlika u boji zacijelo je posljedica naknadnih popravaka i zamjene pokrova. Na maketi katedrale taj je pojas prikazan tanjim nego u stvarnosti i sveden je na crveno-smeđu liniju.)
7. sljemenjaci žute boje.

Rekonstruirani izgled pokrova glavnog broda i svetišta može se usporediti s Bolléovim nacrtom (**sl. 22**) objavljenim 1988. u monografiji *Zagrebačka katedrala*.[62] Prepoznaje se osnovna podjela zona. Dominira centralna zona podijeljena u redove rombova, ispod koje teče traka inspirirana narodnim vezom. Stječe se dojam da

61 Arhiva RZK-a, inventarna knjiga i dopis Nadbiskupskoga duhovnog stola – Uprave zagrebačke katedrale (prokustos A. Ivandija) upućen udovici autora makete Mercedes Bender, 29. 11. 1977.

62 ČORAK, 1988, 299. Bolléov nacrt za detalj pokrova od glaziranog crijepa na katedrali objavljen je crno-bijelo i nije navedeno gdje se čuva.

18. Pogled s katedrale na jugoistok – detalj (MGZ-fot-912, snimka: A. Mühlbauer, 1890.)
View from the cathedral towards the southeast: detail, 1890 (MGZ-fot-912, A. Mühlbauer, 1890)

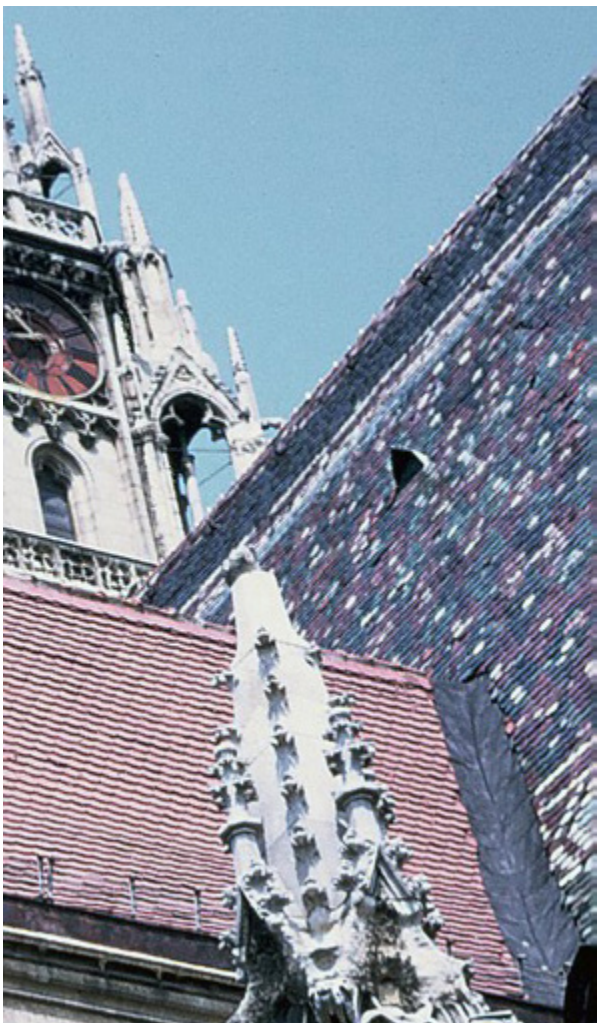
19. Pogled na zagrebačku katedralu (MSU ATD, dijapozitiv u boji, 6 x 6 cm, inv. br. MSU ATD-87255, snimka: T. Dabac, 1955. – 1961.)
View of the Zagreb cathedral (MSU-ATD, colour slide, 6 x 6 cm, inv. no. MSU ATD-87255, T. Dabac, 1955–1961)

je koloristička shema, u usporedbi s pokrovom katedrale, izvedena u negativu. Iznad rombova nema trobojnice pa se motiv romba nastavlja, sve se više usitnjavajući prema sljemenu krova. Najdonja zona pokrova sastoji se od samo nekoliko redova crepova iste boje. Može se zaključiti da pokrov katedrale nije izveden neposredno prema objavljenom nacrtu, nego je iz njega izveden, što znači da je morala postojati i konačna, izvedbena verzija nacrta koja do sada nije pronađena.[63]

Pokrov ostalih krovova katedrale nije bio izveden prema određenom uzorku. Dvostrešni krovovi zabata bočnih brodova bili su pokriveni zelenim crijepom u 50 redova, pri čemu su na maketi rađenoj od 1923. do 1933. godine oni s južne strane još zeleni, a sjeverni već pokriveni novim crvenim crijepom. Na ranim crno-bijelim fotografijama i na maketi vidi se da je niži dio južnog bočnog broda bio šaren, tj. pokriven crepovima različitih boja, bez posebnog uzorka, a prevladavala je zelena boja. Prema crno-bijelim fotografijama sjevernog pročelja čini se da je pokrov nižih krovova bio jednobojni (nijanse), najvjerojatnije zelen. No niži su krovovi sjevernog pročelja na maketi već pokriveni običnim crvenim crijepom. Jedina je iznimka krov slikovite kapele sakristije. Izvorno je bio pokriven s 46 redova glaziranog crijepa, pri čemu se i na crno-bijelim fotografijama i na maketi vidi da je bio šaren. Pokrov zapadnog zabata između tornjeva vidljiv je samo na maketi, gdje je prikazan pretežito zelenom bojom s malo crveno-smeđe.

Osim samog pokrova glaziranim crijepom, krov katedrale imao je i dodatne ukrase i opremu. Na završetku sljemena glavnog krova iznad svetišta izdizala se jabuka s križem, ispod koje su sljeme i krov bili pokriveni bakrenim limom u dužini oko sedam crepova i visini deset redova crijepa s južne i sjeverne strane te tri polja krova svetišta. Jabuka je dodatno bila učvršćena žicom usidrenom u sljeme krova. Na ranoj fotografiji vrha krova glavnog broda s južne strane iz 1890. godine vide se željezne kuke koje izlaze ispod četvrtoga reda crijepa (ispod sljemena) u razmaku od po deset crepova (**sl. 18**).

Svi su krovovi bili ventilirani. Krov glavnog broda imao je odzračnike u dvije razine. U donjem dijelu nalazile su se krovne kućice (iznad gornje bijele trake uzorka narodnog veza), po tri na istočnom dijelu južnog i sjevernog krova te po jedna u svakome od tri polja krova svetišta. U gornjem dijelu krova (drugi red crveno-smeđih rombova gledano odozgo) bio je niz manjih trokutastih odzračnika, po šest na južnom i na sjevernom krovu te po jedan u svakom od tri polja svetišta. Na fotografijama su također vidljivi odzračnici na krovovima bočnih zabata među

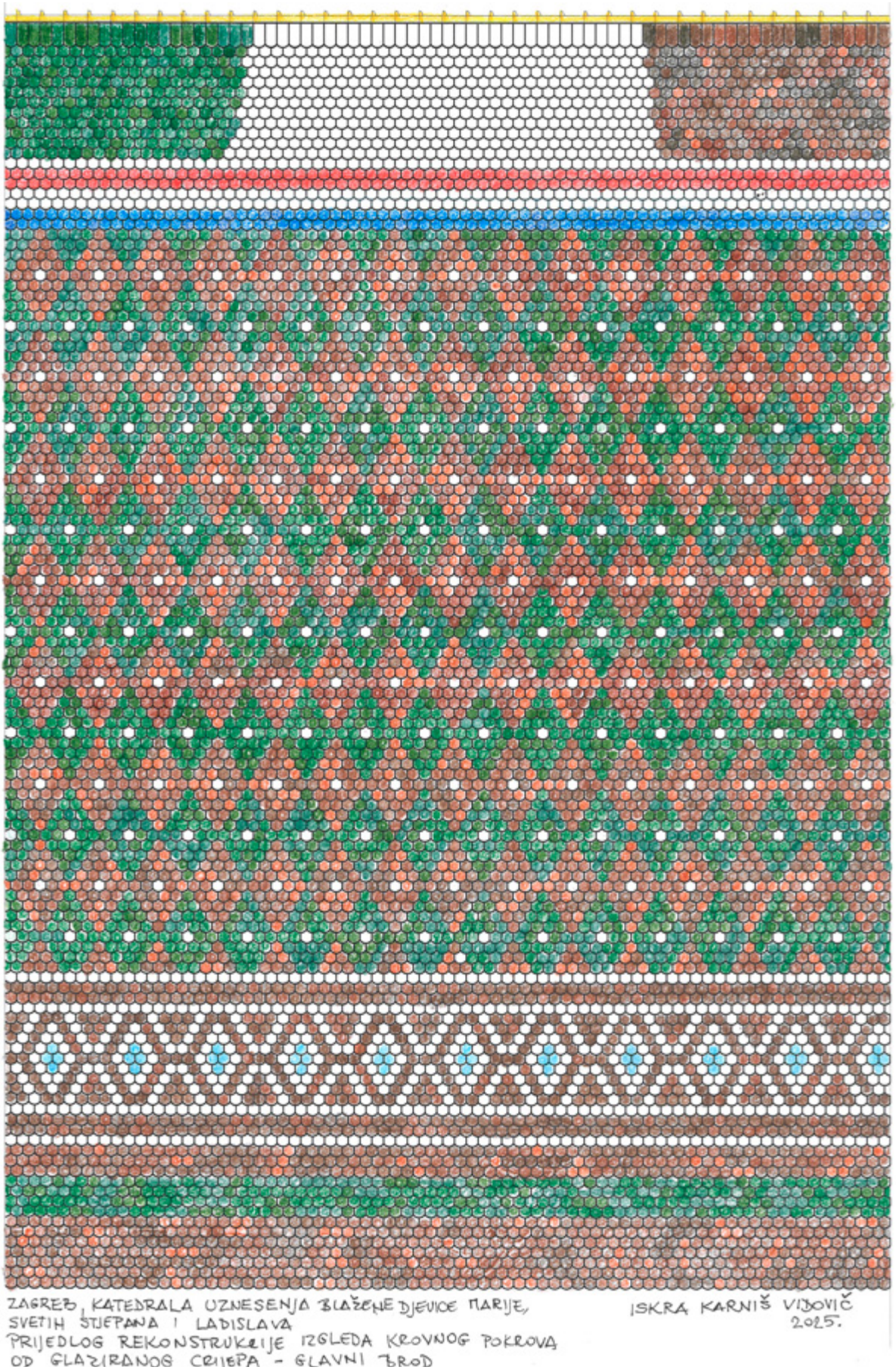

20. Krov glavnog broda i bočnog zabata, južna strana – detalj (RZK, snimka: nepoznati autor)
Roof of the nave and side gable, south side: detail (RZK, unknown photographer)

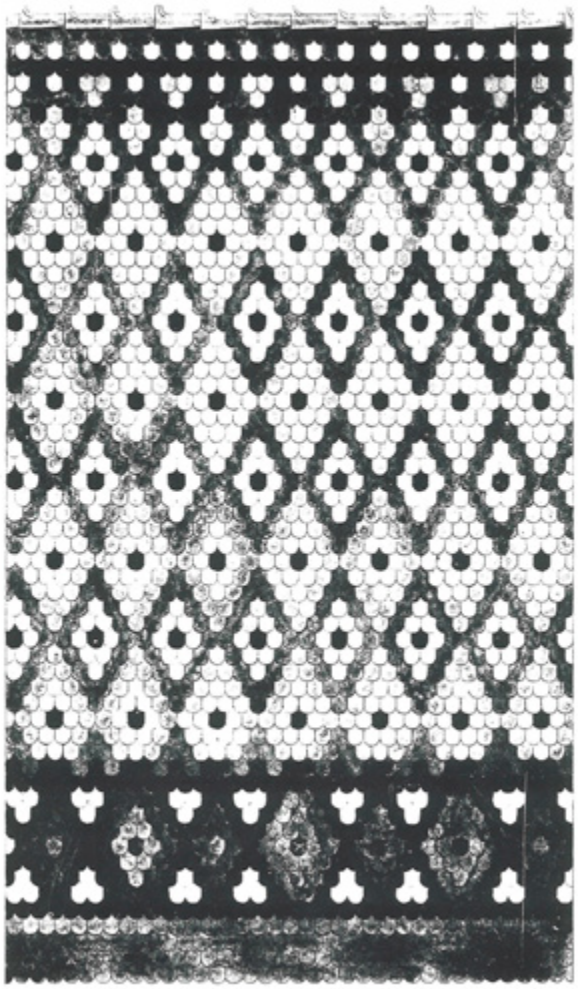
kontraforima, na istočnom dijelu krova bočnih brodova (po tri) te nad sakristijom. Snjegobrani su na srednjem dijelu krova glavnog broda bili postavljeni iznad oluka, kao i na bočnim zabatima te iznad galerije na istočnom dijelu krova glavnog broda i svetišta.

Krov zagrebačke katedrale, za razliku od katedrale sv. Stjepana u Beču i crkve sv. Marka na Gradecu, nije neposredno isticao simbole Crkve, države i grada. I dok je krov Sv. Marka izveden u bojama hrvatskoga narodnog veza (prevladavaju crvena, bijela i plava) i s dominantnim grbovima, na katedrali su grbovi istaknuti na zapadnom pročelju, a na krovu prevladava neutralni uzorak. U donjoj zoni srodniji je hrvatskom narodnom vezu, dok se u glavnom dijelu prepliću zeleni i crveno-smeđi rombovi. Simbolika i znatna prisutnost zelene boje na krovu katedrale može se povezati s ublažavanjem dojma i poruke krova Sv. Marka. Iako se pod samim sljemenom razabire hrvatska trobojnica, zelenu je boju na krovu katedrale, kao simbol Mađarske, kritizirao još Gjuro Szabo, a Olga

63 Tijekom 2023. i 2024. godine, u sklopu istraživanja HRZ-a, kontaktirano je s aktualnim nasljednicima autora makete Vatroslava Bendera, ali oni nisu ništa znali o nacrtima.

21. Prijedlog rekonstrukcije izgleda krovnog pokrova od glaziranog crijepa, glavni brod (HRZ, izradila: I. Karniš Vidovič, 2025.)
Proposal for reconstruction of the glazed-tile roof covering, nave (HRZ, I. Karniš Vidovič, 2025)

22. Bolléov nacrt za detalj pokrova od glaziranog crijepa na katedrali (izvor: ČORAK, 1988, 299)
Bollé's design for a detail of the glazed-tile roof covering on the cathedral (from: ČORAK, 1988, 299)

Maruševski je zaključila: „Tako smo u Zagrebu sasvim u duhu historicizma imali dva ‘politizirana‘ krova: hrvatski na Gradecu i mađarski na Kaptolu, a oba nam je skrojio Beč. Bez ironije i to je podatak iz kojega se može čitati znak vremena.“[64] Primjedbi na zelenu boju na krovu bilo je i u Beču.[65] Kao i zagrebačka, i bečka je katedrala posvećena sv. Stjepanu, svecu zaštitniku Mađara i osnivaču mađarske države, dok zagrebačka katedrala ima i drugog mađarskog patrona – sv. Ladislava, osnivača Zagrebačke biskupije.

Ako se ograničimo samo na Zagreb, valja spomenuti da je nakon dominantnih krovova Sv. Marka i katedrale, Bollé glaziranim crijepom posebno istaknuo i krovove kompleksa evangeličke crkve (1881. – 1884.), grkokatoličke crkve sv. Ćirila i Metoda (1885./1886.) i crkve sv. Katarine (nakon 1895., Herman Bollé i Stjepan Podhorsky), čiji je uzorak polaganja vidljiv na fotografijama iz 1912. godine.[66] Na krovu Sv. Katarine restauratori Restauratorskog zavoda Hrvatske zatekli su osamdesetih godina prošloga stoljeća betonski plavičasto glaziran utoreni crijep,[67] a u istraživanju Hrvatskog restauratorskog zavoda 2023. godine pronađeno je i nekoliko ulomaka crijepa zelene glazure.[68] Svi su ti krovovi poslije prekriveni neutralnim pokrovom; izgubili su titravost polikromije i sjaj svojega „petog pročelja“, ali zaslužuju da ih se pomno istraži i po mogućnosti rekonstruira.

Zaključak

Krovovi, tornjevi, kupole, fijale, križevi, dimnjaci, krovne kućice, kipovi... oblikuju vizuru grada i čine njegovo „peto pročelje“, podižući naš pogled od vreve svakodnevice u visinu.

Današnji izgled zagrebačke katedrale u najvećoj je mjeri rezultat obnove između 1878. i 1907. godine, dosljedno provedene u skladu s historicističkim načelima o čistoći stila. Izniman trud, napor i sredstva uloženi su tada u oblikovanje novoga, impozantnog i vrlo strmog krova pokrivenog glaziranim crijepom, kvalitetnim materijalom biranim za ukras i zaštitu najreprezentativnijih krovova. O tome svjedoči i pokretanje Nove kaptolske ciglane i posebno nadzirane proizvodnje ukrasnih opeka i glaziranoga crijepa.

Oštećenja katedrale i potresi 2020. godine potaknuli su nas na detaljno istraživanje i motivirali da preispitamo neke stare odluke i damo nove prijedloge. Imajući na umu zaključak s kraja sedamdesetih godina prošloga stoljeća o privremenom karakteru pokrova bakrenim limom, prikupljene informacije i uzorci glaziranog crijepa, kao i rekonstrukcija izgleda velikog dijela krova, pružaju nam mogućnost za vraćanje pokrova od glaziranog crijepa na krov katedrale. ■

64 MARUŠEVSKI, 1983, 189.

65 https://www.stephansdom.at/data/zeitung/Unser-Stephansdom-Zeitung_Ausgabe-95-Maerz_2012.pdf. (pristupljeno 30. 3. 2023.).

66 DAMJANOVIĆ, 2013, 116–117 i 406; HORVAT-LEVAJ, 2008, 247; HORVAT-LEVAJ, 2011, 339–342.

67 DOKIĆ, MISIUDA, NOVAK, 1992, 330; HRZ, RZH. Izvještaj od 25. 3. 1985.; Izvještaj od 13. 9. 1885.; fotografije 122-I-47, 122-I-48 i 122-I-49 Zagreb, crkva sv. Katarine, skela na lukovici, pogled sa sjeverozapada.

68 Ulomci crijepa crkve sv. Katarine sa zelenom glazurom pohranjeni su u tehnološkoj zbirci Hrvatskog restauratorskog zavoda. Zeleni crijep ima svijetlu glinenu crepovinu, nije utoren, ali se na njemu razabire tekstura daščane podloge drvenoga kalupa. Ravno je završen (tzv. *Wiener Tasche*), širine oko 170 mm i debljine oko 14 mm. Zelena glazura nanesena je na bjeličastu engobu i prekriva 9–10 cm crijepa, što znači da je bio gusto postavljen, a to se vidi i na fotografijama iz 1912. godine (MGZ, inv. br. 2779 i 2870). Valjalo bi istražiti mogućnost da je primarni pokrov bio izveden glatkim glaziranim crijepom zelene, plave i možda još neke druge svjetlije boje te da je sekundarno za popravke upotrijebljen glazirani utoreni crijep.

Izvori

NAZG

HR-NAZG, KV, Protokol 203, Vrhovčeva vizitacija i inventari 1792. godine

AEM, 1881. – 1889.

Zapisnik I. redovite glavne skupštine društva za dogradnju prvostolne crkve zagrebačke, 18. 12. 1884.

Zapisnik sjednice graditeljskoga odbora stolne crkve Zagreb, održane 10. 7. 1885., zapisnik sastavljen 25. 7. 1885., EM 154/1885

Izvješće društva za dogradjenje prvostolne crkve u Zagrebu o radu do konca g. 1885.

Izvještaj H. Bolléa od 31. 1. 1887. računi i nalozi za isplatu za krovopokrivačke, tesarske, kovačke, limarske radove, proizvode iz ciglane...

MKM RH

Zbirka fotografske dokumentacije

MKM RH, KOZG

Dokumentacija Konzervatorskog odjela u Zagrebu, ZG-360, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava – obnova krova – dopisi, troškovnik, fotodokumentacija (1976.):

Zahtjev Nadbiskupije Zagrebačke, Nadbiskupskog duhovnog stola Republičkom SIZ-u oblasti kulture, Broj: 2022/1976. od 24. 9. 1976. za sufinanciranje zaštitnih radova na zagrebačkoj katedrali

Privitci:

Zapisnik sa sastanka Komisije u prostorijama Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, održanog dne 22. 4. 1976. u vezi dostavljenog Izvještaja i programa konzervatorsko-sanacionih zahvata na oštećenim i ugroženim dijelovima objekta, Zagrebačke katedrale

Rješenje Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu Nadbiskupskom duhovnom stolu, broj 02-UP/I-350/2 od 24. 5. 1976.

Odobrenje Skupštine Općine Centar – Zagreb, Sekretarijata za građevinarstvo, komunalne i stambene poslove broj UP/I-05/1-3809/1976. od 28. 6. 1976. izdano Nadbiskupiji zagrebačkoj Nadbiskupskom duhovnom stolu Upravi katedrale

Ugovor br. P-7646 između Nadbiskupije zagrebačke, Nadbiskupskog duhovnog stola, Uprave Katedrale i „INTERPUBLIC", OOUR Inženjering, Zagreb, sklopljen 18. 6. 1976.

fotografije u privitku Izvještaja o radovima na zagrebačkoj katedrali, izvedenima do 25. IX. 1976.

Izvještaj o radovima izvršenim 1976. i 1977. Nadbiskupski duhovni stol – Uprava katedrale, broj: 450/78 od 7. 3. 1978. dostavljen Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture uz poziv na sastanak 13. 3. 1978.

Načelni stav Društva povjesničara umjetnosti SRH o problemu obnove i održavanja katedrale Uznesenja Marijina u Zagrebu. Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb, broj: 141/79, bez datuma

Dopis Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, broj: 04-138/3 od 22. 3. 1979., znak: LJN/BS/ZJP upućen Republičkom sekretarijatu za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu

Rješenje Nadbiskupiji zagrebačkoj, Nadbiskupskom duhovnom stolu – Upravi katedrale u Zagrebu, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, broj: 04-UPI5-589/2, od 29. 6. 1979. Znak: SD/PR

MGZ

MGZ, Zbirka slikarstva, Zbirka fotografija zagrebačkih vizura, Zbirka razglednica

MSU

Arhiv Tošo Dabac

HRZ

Arhiva Restauratorskog zavoda Hrvatske – RZH

Izvještaj o pripremnim radovima za zamjenu pokrova, 25. 3. 1985.

Izvještaj o radovima (zamjena pokrova, srpanj – kolovoz 1985.), Zagreb, crkva sv. Katarine, upućen Odboru za revitalizaciju Gornjeg grada i Kaptola, 13. 9. 1985.

Tehnološka zbirka (katalog glaziranog crijepa)

Fototeka

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I–IV

RZK

RZK, Arhiv Riznice zagrebačke katedrale, inventarna knjiga i dopis Nadbiskupskog duhovnog stola – Uprave zagrebačke katedrale (prokustos A. Ivandija) upućen Mercedes Bender, 29. 11. 1977.; nacrt: RZK N 168

Literatura

ČORAK ŽELJKA, Zagrebačka katedrala i XIX. stoljeće, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala,* Zagreb, 1988., 257–301

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Narodni motivi u projektima Friedricha Schmidta za Hrvatsku, *Stud. ethnol. Croat.,* 21 (2009.), 331–354

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Herman Bollé i obnova građevina zagrebačkog Stolnog kaptola nakon potresa 1880. godine, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 34 (2010.), 131–148

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Polychrome Roof Tiles and National Style in Nineteenth Century Croatia, *Journal of the society of architectural historians,* 70 (2011.), 466–491

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse, *Prostor* 1 (41) 19 (2011. a), 42–59

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Schmidt-Bolléova obnova crkve u drugoj polovici 19. stoljeća, u: *Crkva sv. Marka u Zagrebu. Arhitektura, povijest, obnova*. Zagreb, 2013. a, 63–96

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala – Od XI. do XIX. stoljeća, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 8–255

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991.
DOKIĆ DRAGAN, MISIUDA DANUTA, NOVAK SILVIJE, Obnova crkve sv. Katarine u Zagrebu, u: *Isusovačka baština u Hrvata – u povodu 450-te obljetnice osnutka Družbe Isusove i 500-te obljetnice rođenja Ignacija Loyole*, katalog izložbe, ur. Biserka Rauter Plančić, Zagreb, 1992., 330–331
HORVAT RUDOLF, *Prvostolna crkva u Zagrebu*, Zagreb, 1941.
HORVAT-LEVAJ KATARINA, Herman Bollé i Crkva sv. Katarine u Zagrebu – korekcija jedne tradicionalne atribucije, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 32 (2008.), 237–250
HORVAT-LEVAJ KATARINA, Crkva sv. Katarine nakon ukinuća isusovačkog reda 1773. godine, u: *Akademska crkva sv. Katarine u Zagrebu*, ur. Katarina Horvat-Levaj, Zagreb, 2011., 313–354
KARAMAN LJUBO, Bilješke o staroj katedrali, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, god. 11, 1/2 (1963.), 1–46
KORADE MIJO, Franjo Ergelski, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995., 307–313
KORADE MIJO, Martin Bogdan, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995., 327–331
KORADE MIJO, Petar Domitrović, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995., 297–304
KORADE MIJO, Petar Petretić, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995., 333–339
KRČELIĆ BALTAZAR ADAM, *Povijest Stolne crkve zagrebačke,* Zagreb, 1994.
KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva Zagrebačka, opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.
MARUŠEVSKI OLGA, O Trgu Republike, krovu katedrale i Maksimiru, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 26 (1983.), 189–190
MARUŠEVSKI OLGA, Katedrala u vremenu i prostoru, *Život umjetnosti,* 41/42 (1987.), 97–127
MARUŠEVSKI OLGA, Krov naše katedrale, *Naša katedrala,* 6 (2002.), 7–12
Program o obnovi prvostolne crkve zagrebačke – Program Hermana Bollea, graditelja prvostolne crkve zagrebačke, o obnovi te crkve, čitan u sjednici odbora društva za dogradnju prvostolne crkve 21. siečnja godine 1884., Zagreb, 1884.
RAZUM STJEPAN, Osvald Thuz od Sv. Ladislava, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995., 207–220
Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung,* 194 (23. 8. 1884.); 265 (15. 11. 1884.)
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2006. godini, *Naša katedrala*, 11 (2007.), 24–34
SZABO GJURO, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, *Narodna starina,* 8 (1929.), 65–77
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae II*, Zagreb, 1894.
TURKULIN HRVOJE, Elaborat o stanju fizičkih, bioloških i mehaničkih svojstava drvene krovne konstrukcije katedrale Uznesenja Marijina u Zagrebu, broj LDG-9/2021, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet šumarstva i drvne tehnologije, Zavod za namještaj i drvo u graditeljstvu, Laboratorij za drvo u graditeljstvu, Zagreb, 2022.

AEM – Acta Ecclesiae Metropolitanae
ATD – Arhiv Tošo Dabac / Tošo Dabac Archive
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
KOZG – Konzervatorski odjel u Zagrebu / Conservation Department in Zagreb
KV – Kanonska vizitacija (Visitatio Canonica)
MGZ – Muzej grada Zagreba / Zagreb City Museum
MSU – Muzej suvremene umjetnosti / Museum of Contemporary Art – Zagreb
MKM RH – Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske / Republic of Croatia, Ministry of Culture and Media
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb
RZH – Restauratorski zavod Hrvatske / Conservation Institute of Croatia
RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury
ZN – Zagrebačka nadbiskupija / Archdiocese of Zagreb

Summary

Iskra Karniš Vidovič

ROOF OF ZAGREB CATHEDRAL – RESEARCH RESULTS AND RECONSTRUCTION OF THE LOST ‘FIFTH FAÇADE’

The cathedral in Zagreb stands as the most striking building of the newly unified city of Zagreb in the second half of the 19th century. Following the great earthquake of 1880, its massive roof rose on Kaptol Hill above the Archbishop’s Palace during a restoration led by Herman Bollé. Along with the churches of St Mark and St Catherine, and the Lotrščak Tower on Gradec Hill, it formed key focal points above the Lower Town, which was steadily expanding southwards towards the railway. The restored cathedral’s roof became a special symbol of the city, distinguished by its imposing size and steep incline, and especially its polychromy and shimmering quality, underscoring the cathedral’s unique status and importance.

From 1884, the roof covering of the cathedral’s new ‘fifth façade’ was made of colourful glazed tiles produced in Zagreb at the *Nova kaptolska ciglana* brickyard. This

brickyard was established by Bollé in 1881 to facilitate the restoration of Kaptol and the cathedral following the damage caused by the 1880 earthquake. At the time, Bollé served as the Kaptol architect, overseeing the reconstruction of Kaptol buildings.

Research on the roof covering of the Zagreb cathedral was conducted by the Croatian Conservation Institute in 2023 as part of a conservation study. This study was prompted by the damage caused by the 2020 earthquakes. The research focused on two phases: the glazed-tile roof installed after 1884, and the copper-sheet roof installed after 1976 that completely replaced the glazed tiles.

Although there were no original plans and descriptions of the glazed-tile roof, archival sources, references, photographs, an old model, and fragments of glazed tiles allowed for the creation of a catalogue of glazed tiles. This enabled the reconstruction of the roof's appearance after 1884, detailing the tile-laying scheme, current condition and damage, and proposals for a conservation and restoration project. The catalogue highlights rich polychromy and includes descriptions of a few intact glazed tiles preserved in the Office for Cultural Assets of the Archdiocese of Zagreb, as well as hundreds of fragments discovered within the cathedral, in the courtyard near the auxiliary buildings, and primarily among debris cleared from vault pockets during structural restoration interventions in 2023. These fragments are now stored in the technological collection of the Croatian Conservation Institute. The reconstruction of the roof above the nave illustrates a structure divided into several horizontal zones (viewed from below): the lowest part features three bands (brown, green, brown), followed by a pattern reminiscent of Croatian folk embroidery, then the main and largest zone composed of rows of green and reddish-brown diamonds, a Croatian tricolour (*trobojnica*), a white divider, and finally the roof's peak below the ridge.

Before the cathedral, the first roof in Zagreb covered with glazed tiles was that of the newly restored church of St Mark, on Gradec. Its vibrant colours, resembling Croatian folk motifs (dominated by red, white and blue) featured the coats of arms of the Triune Kingdom and the unified City of Zagreb. That roof clearly reflected the political aspirations of the Croatian people for unification within the Austro-Hungarian Monarchy. In contrast, the new roof of Zagreb Cathedral, dedicated to the Assumption of the Blessed Virgin Mary and the holy kings Stephen and Ladislaus, was less ostentatious. It did not feature coats of arms, but the significant presence of the colour green was associated with Hungarian influence.

After the cathedral, several other roofs in Zagreb were covered with colourful glazed tiles on the basis of Bollé's designs (the Evangelical Church complex, the Greek Catholic church of Saints Cyril and Methodius, and the church of St Catherine). However, none of these has survived to the present day. Thanks to the results of this research and the reconstruction of the cathedral's roof covering, there is now an opportunity, as part of the comprehensive restoration of the cathedral, to restore the polychromy and brilliance of the late-19th-century 'fifth façade' of the Zagreb Cathedral.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, 1880 earthquake, 2020 earthquakes, Friedrich Schmidt, Herman Bollé, roof, glazed tile, roof reconstruction, tile catalogue

Podovi u zagrebačkoj katedrali: tipologija, materijali i dekoracije

Toni Šaina

Toni Šaina
Hrvatski restauratorski zavod
Odsjek za zidno slikarstvo i mozaik, sjedište Rijeka
tsaina@hrz.hr

Pregledni rad / Scientific review
Primljen / Received: 27. 11. 2024.

UDK: 692.5-033.63:[27-523.41(497.5 Zagreb)"18"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.18

SAŽETAK: Podovi katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i sv. Ladislava u Zagrebu pregledani su i dokumentirani tijekom recentnih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja koja je Hrvatski restauratorski zavod proveo nakon potresa 2020. godine. Tom prilikom utvrđeno je zatečeno stanje i potrebni radovi. Podne obloge sastoje se od kamenih ploča, inkrustacija od višebojnog mramora koje su polagane u tehnici *opus sectile*, mozaika slaganih u tehnici *opus tesselatum* i teraca te keramitnih i betonskih teraco pločica koje su izvedene u vrijeme neogotičke obnove nakon potresa 1880. godine. Pregledom povijesnih podataka utvrđeno je ime majstora mozaičara Pasqualea Pasqualija koji je izradio mozaik u svetištu, a najvjerojatnije i teraco podove. Ujedno se daje i tipologija svih podnih obloga prema vrstama materijala, a sve su podne obloge valorizirane kao važan element unutarnjeg uređenja katedrale. Detaljnije arhivsko istraživanje te analizu i valorizaciju ukrasnih motiva podnih obloga s usporednim primjerima na području Zagreba i regije tek treba izvesti.

KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, pod, kamen, teraco, mozaik, keramitne pločice

Podnim oblogama u zagrebačkoj katedrali Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i sv. Ladislava u literaturi i stručnoj dokumentaciji do sada se istraživači nisu bavili kao zasebnom temom, niti su podovi isticani kao važan element završnog oblikovanja. Međutim, tijekom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja provedenih nakon potresa 2020. godine,[1] obrađeni su i oni, te je izrađen detaljni katalog s opisom njihova stanja i s prijedlogom potrebnih radova. Pregledom su obuhvaćene podne obloge prezbiterija i svetišta, koji uključuje supedanej[2] pretkoncilskoga glavnog oltara iz 1885. godine, te podne obloge glavnog broda i bočnih brodova, zajedno s oblogama supedaneja jedanaest oltara.[3] Također, pregledane su i analizirane podne obloge stare i nove sakristije. U južnom brodu, od zapada prema istoku, pregledani

1 Hrvatski restauratorski zavod je nakon hitnih mjera i evakuacije nužnih dijelova sakralnog inventara proveo konzervatorsko-restauratorska istraživanja cijele katedrale od 2022. do 2023. godine. Rezultati istraživanja okupljeni su u konzervatorskom elaboratu, HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I–IV.

2 Dio oltara koji je za dvije stube podignut od poda crkve. BADURINA, 1986, 136.

3 Podne obloge su vizualno pregledane i izmjerene; izrađen je katalog s podacima o zatečenom stanju, tehnici izrade, opisima oštećenja uz fotografsku i grafičku dokumentaciju te prijedlog potrebnih zaštitnih radova. U istraživanjima su sudjelovali Toni Šaina, Edita Šurina, Vinka Marinković, Igor Oros i Krasanka Majer Jurišić. Na pojedinim mjestima dodatno su otvorene podne sonde radi utvrđivanja tehnologije izrade podova i eventualnoga postojanja starijih podova; vidjeti tekst Podne obloge (poglavlje 8.3.4.) u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), sv. IV, 1329–1348.

1. Predlošci dekoracija za podne pločice prema srednjovjekovnim ornamentima (izvor: JONES, 1987, tabla LXX)
Templates of decorations for floor tiles based on medieval ornaments (from: JONES, 1987, Plate LXX)

su supedaneji oltara Majke Božje Kraljice (Majke Božje Zaštitnice), oltara Svetog Križa, oltara sv. Jeronima, oltara sv. Luke te oltara Blažene Djevice Marije u zaključku južne apside. U sjevernom brodu, također od zapada prema istoku, pregledani su supedaneji oltara sv. Petra i Pavla, oltara sv. Ćirila i Metoda, potom oltara sv. Josipa, oltara Posljednje večere, te oltara Ladislava, Stjepana i Emerika u zaključku sjeverne apside.

Tipološki, prema vrstama materijala i tehnologiji, podne obloge katedrale mogu se podijeliti u više skupina: obloge od kamenih ploča, inkrustacije od višebojnog mramora koje su polagane u tehnici *opus sectile*, mozaici slagani u tehnici *opus tesselatum,* teraco podovi s rubnim trakama izvedenima kockicama mozaika te keramitne i betonske teraco pločice. Na supedanejima oltara, podne obloge uokvirene su kamenim stubama, u pravilu s tri strane (prednja i bočne).

Povijesni podaci o podovima zagrebačke katedrale

Prema ugovoru s Hansom Alberthalom od 23. siječnja 1647. godine, kad se obavezao izvesti i neke manje radove na katedrali, popravljen je i pod od „sisačke opeke", odnosno rimske opeke koju je Kaptol dopremao sa svojih posjeda u Sisku. Nije poznato otkad je bio taj pod, no vjerojatno je još u vrijeme Alberthala bio dosta star i izlizan.[4] Godine 1710. za popločenje katedrale Simon Šidić ponovio je rimske opeke, a 1718. godine u svetištu je postavljen mramorni pod. Potkraj 18. stoljeća, 1791., u cijeloj je katedrali izveden mramorni pod koji se sastojao od ploča bijelog i crnog mramora.[5] O popločenju nalazimo podatke i u zapisu kanonske vizitacije s kraja 18. stoljeća.[6] Tom prilikom navode se različite podne obloge. U prostoru svetišta nalazio se višebojni mramorni pod koji je činio mozaički uzorak.[7] Neke površine popravljane su opekama. Iznimka je bio pod u kapeli Blažene Djevice Marije, niži od ostalih za pola stube, izrađen od ponovno upotrijebljenih mramornih ploča[8] (inkrustacije) slaganih u tehnici *opus sectile*. Na pjevalištu (koru) bila je opeka. Sakristija je imala mramorni pod, a na katu u prostoru arhiva i spremišta bio je vapneni estrih.[9] Tada su u podovima lađe i svetišta još uvijek bile i kamene ploče grobnica, koje su uklonjene tijekom obnove potkraj 19. stoljeća.[10]

Izgled starih podova zagrebačke katedrale, iako bez preciznijih podataka o koloritu i vrlo fragmentarno, zabilježen je i na nekim grafikama i fotografijama, primjerice na litografiji s prikazom ustoličenja nadbiskupa Haulika iz 1853. godine,[11] na kojoj se vidi način slaganja kamenih ploča u središnjoj lađi, ili na grafici Branka Šenoe, na kojoj je zabilježena unutrašnjost katedrale prije potresa[12] pred južnim dijelom nekadašnje pregrade. Podna obloga sastoji se od tamnijih i svjetlijih kamenih ploča, kvadratnog formata, slaganih dijagonalno.

O uređenju podnih obloga saznajemo i iz dnevnog tiska s kraja 19. stoljeća, kad se katedrala obnavljala u neogotičkom stilu prema projektu i pod vodstvom Hermana Bolléa nakon potresa 1880. godine.[13] U sklopu velikih radova na pročeljima i u unutrašnjosti kojima se obuhvatilo i opremanje novim sakralnim inventarom, osmišljene su i postavljene nove podne obloge; pazilo se na usklađenost svih dekoracija koje su se temeljile na kombinaciji jednostavnih vegetabilnih i geometrijskih motiva (**sl. 1**).[14] Lađe katedrale popločene su keramitnim pločicama

4 IVANDIJA, 1948, 167–168.

5 TKALČIĆ, 1885, 50.

6 Vizitaciju je odredio biskup Maksimilijan Vrhovac 1792. godine.

7 DAMJANOVIĆ, 2013, 175.

8 *Zagrebački katolički list,* 37, 11. 9. 1884., 295.

9 HR-NAZG-35, KV, Protokol 203. Vizitacija zagrebačke katedrale iz 1792. godine.

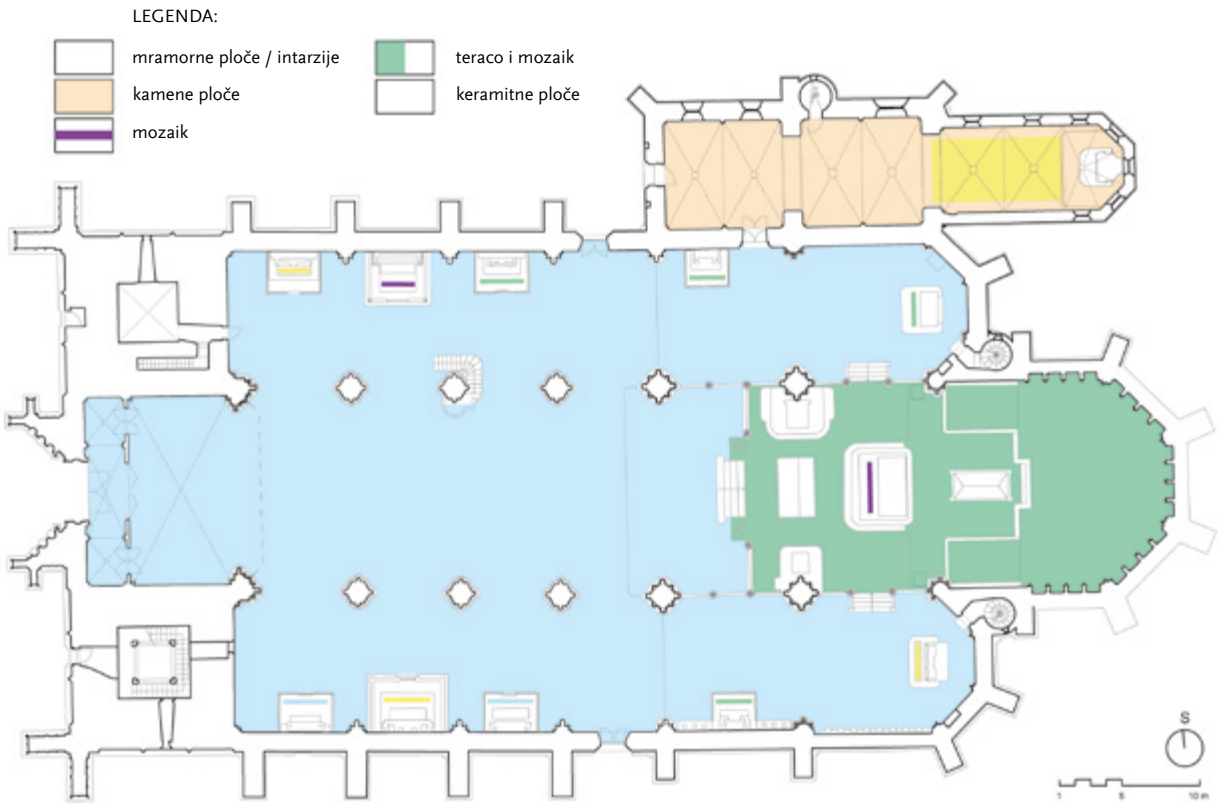
10 O njihovu položaju i izgledu, kao i o natpisima koji su na njima bili uklesani, više u: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856.

11 MGZ, zbirka slikarstva. Izradio: Josephi Nob. de Platzer, Ustoličenje nadbiskupa Jurja Haulika, 1862.

12 MGZ, zbirka slikarstva. Crtao: Branko Šenoa, 1934.

13 DAMJANOVIĆ, 2013, 133–180.

14 O dekorativnim motivima u: JONES, 1986. Primjerice, za predloške dekoracija pločica (prema srednjovjekovnim motivima) vidjeti tablu LXX.

2. Tlocrt katedrale s označenim oltarima i vrstama podova (arhiva HRZ-a, crtao: T. Prpić)
Floor plan of the cathedral with altars and types of floors (HRZ Archive, T. Prpić)

proizvedenima u Tvornici *Zagorka* u Bedekovčini,[15] a u svetištu je postavljena kombinacija mozaičnog i teraco poda.[16] Godine 1884., u travnju, zapisano je da je iz riznice u novu sakristijsku kapelu prenesen i pažljivo postavljen lijepi pod od trobojnog mramora koji se prije nalazio u riznici.[17] Nakon toga je u kolovozu u južnom, visokom brodu završeno postavljanje opečnog poda na cementnu podlogu, a u južnoj kapeli sv. Marije već je bilo postavljeno završno popločenje od mramora, mozaika i betona; trebalo ga je još samo ispolirati.[18] Do prosinca su u prezbiteriju katedrale, osim popločenja poda, bili završeni svi radovi i postavljen je glavni oltar. U apsidi su pak postavljene stube koje vode prema kružnom podestu za kanonike i prebendare i počelo je polaganje mozaičnog[19] i teraco poda.[20] Radovi su nastavljeni i iduće godine, a do ožujka je položen niz od šest ploča mozaika (*Mosaik-Pflaster*). U središnjoj lađi uklonjeno je staro stubište (koje stilski nije bilo usklađeno s prostorom), a na njegovo mjesto planiralo se postaviti novo kameno stubište.[21] U popisu majstora koji su od 1880. do 1885. godine sudjelovali u obnovi zagrebačke katedrale nažalost nisu navedena imena onih koji su izradili podne obloge.[22] Također, imena ne nalazimo među onima ispisanima na jednom od vitraja. U arhivskim dokumentima spominju se samo zagrebački mozaičar Pasquale Pasquali, koji je izradio bogato ukrašen mozaik poda u svetištu (a možda i teraco podove), te Gustav Färmisch iz Trsta, za kojega piše da je pripremio kamen za stube propovjedaonice i pločnik u brodovima.[23] Pri tim je radovima na postavljanju novih podova u katedrali dodatno snižena njihova prethodna visinska kota[24] te su uklonjene nadgrobne ploče. Naime, u ljeto 1881. godine je, tijekom radova u bočnim kapelama (Blažene Djevice Marije i sv. Ladislava), otkriven stari pod od opeka na dubini od jednog lakta te je odlučeno da se snizi kota poda u cijeloj katedrali.[25]

15 DAMJANOVIĆ, 2013, 175; *Narodne novine*, 239, 19. 10. 1892., 4.

16 *Narodne novine*, 155, 10. 7. 1885., 2.

17 Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 97, 26. 4. 1884. (prijevod: Iskra Karniš Vidovič).

18 Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 194, 23. 8. 1884. (prijevod: Iskra Karniš Vidovič).

19 *Narodne novine*, 120, 24. 5. 1884, 3.

20 Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 288, 13. 12. 1884. (prijevod: Iskra Karniš Vidovič). Usporedi i: TKALČIĆ, 1885, 100.

21 Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 60, 14. 3. 1885. (prijevod: Iskra Karniš Vidovič).

22 TKALČIĆ, 1885, 126–127.

23 HR-NAZG, AEM, kutija IV, godine 1883. do 1885., Izvješće Društva za dogradjenje prvostolne crkve u Zagrebu o radu do konca 1885. godine, 13.

24 BOLLÉ, 1884, 18; *Zagrebački katolički list*, 22, 29. 5. 1884., 176.

25 DAMJANOVIĆ, 2013, 148.

3. Pod nove sakristije (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2022.)
Floor of the new sacristy (HRZ Archive, I. Marinković, 2022)

Više podataka o podovima doznaje se iz zapažanja nekadašnjega kustosa katedrale, dr. sc. Antuna Ivandije. Pri uvođenju centralnog grijanja[26] u katedralu, pronađeni su ostaci starog kamenog poda sakristije. Čine ga kamene ploče žućkasto bijele boje i kvadratnog tlocrta, dužine stranica između 60 i 80 centimetara, a nalazi se na 40 centimetara ispod današnjeg. U katedrali tada nisu pronađeni ostaci starijih podnih obloga.

Vrste današnjih podova u katedrali

Pregledom zatečenih podnih obloga u sva tri broda, prostoru svetišta te u novoj i staroj sakristiji, prema vrsti materijala od kojega su rađene, određena su tri tipa podova (**sl. 2**).

PODNE OBLOGE OD KAMENIH PLOČA I INTARZIJA VIŠEBOJNOG MRAMORA

Kameni podovi prepoznatljivi su u prostorima nove i stare sakristije, gdje su i prethodno, iako na nižoj koti, podovi bili od istoga materijala.

U podu nove sakristije katedrale prezentiran je stari mozaični pod koji se sastoji od inkrustacija višebojnog mramora (*crustae*) polaganih u tehnici *opus sectile*.[27] Oblikovan je mramornim pločama crne, oker-crvene i bijele boje,[28] i to tako da je stvaranjem geometrijskog rešetkastog uzorka izveden zanimljiv iluzionistički efekt trodimenzionalnosti. Mramorne ploče pokrivaju središnji dio poda, dok su bočno te u apsidi postavljene kamene ploče (**sl. 3**).

Pod stare sakristije zaključen je pravilnim kvadratnim kamenim pločama slaganima u dijagonalnom smjeru, s ravnom rubnom trakom. U zoni nekadašnjega pregradnog zida između istočnog i zapadnog dijela sakristije, opločenje čine manje pravokutne ploče žuto-oker poliranog kamena slagane u dva reda (**sl. 4**).

Mramornim pločama, odnosno inkrustacijama od višebojnog mramora polaganima u tehnici *opus sectile*, zaključeni su i supedaneji oltara Svetog Križa[29] uz južni zid katedrale i oltara Blažene Djevice Marije u zaključku istoga južnog broda. Inkrustacije supedaneja oltara različitih su oblika i dimenzija, ujednačenog kolorita, od crnog, bijelog, oker-crvenog i oker-žutog mramora (**sl. 5** i **6**). Slagane su tako da tvore geometrijske dekoracije, od kojih je složenija ona oltara Blažene Djevice Marije, sa središnjom osmerokrakom dvobojnom zvijezdom.

Kamenim pločama od svjetlosivog i crnog mramora zaključen je i supedanej krajnjeg zapadnog oltara sv. Petra i Pavla, podignut uz sjeverni zid katedrale.

26 IVANDIJA, 1981, 4.

27 *Opus sectile* – način oblaganja poda ili zida komadima višebojnih mramornih i sedefastih te vapnenih ili keramičkih ploča (*crustae*) iste debljine, rezanih u različitim, pravilnim geometrijskim ili nepravilnim lomljenim oblicima koji zajedno čine jednostavnije ili složenije geometrijske ili figuralne cjeline. *Opus sectile* izvorno potječe s Bliskog istoka. U 1. stoljeću prije Krista tehnika je prenesena u Rim, gdje je postala iznimno popularna, posebno u vrijeme Carstva. Ta tehnika ukrašavanja podova nastavila se primjenjivati i u kasnijim razdobljima, sve do danas. Vidjeti: MATULIĆ, 2012, 103; GARČEVIĆ, 2006, 31, 53; 181; FARNETI, 1993, 148–149.

28 Polja su kvadratna, 55,5 x 55,5 cm, a sastoje od crnog kvadrata (34 x 34 cm) i oker-crvenih i bijelih pravokutnih ploča širine 10,5 cm, koje su postavljene s istočne i sjeverne strane crnog kvadrata.

29 Na oltaru Svetog Križa je i zlatni mramorni mozaik u pozadini niše, a izradila ga je tvrtka Jele et Neuhauser iz Innsbrucka. Vidjeti: HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 83.

MOZAIČNI PODOVI

Mozaični pod[30] supedaneja pretkoncilskoga glavnog oltara u svetišnom prostoru ističe se složenim vegetabilno-geometrijskim motivima. Izrađen je potkraj 19. stoljeća, tijekom podizanja oltara. Napravljen je od lomljenih kockica mramora crne, bijele, svjetlosive, bordo i oker-žute boje (dimenzije 1 x 1 cm), koje su polagane u fini svjetlosivi mort. Površina mozaika je brušena i završno polirana. Osim sloja površinske nečistoće, odlično je očuvana (**sl. 7**).

Mozaičnim podom izveden je i supedanej oltara sv. Ćirila i Metoda[31] uz sjeverni zid katedrale (**sl. 8**). Mozaik se sastoji od kockica vapnenca i mramora crne, bijele, svjetloplave, svjetlosive, sive, tamnosivo-plave i oker-crvene boje (dimenzije 0,5 x 0,5 cm). Kockice su rezane, polirane i polagane u fini sivi (produžni) mort. Pravokutno polje supedaneja istaknuto je dvotračnom pletenicom i središnjim četverolisnim motivom u čijem je središtu križ. U gornjem lijevom kutu nalazi se vijcima pričvršćena pločica od inoksa s natpisom donatora („Izradili i darovali Dragica i Fedor Šverko"). Mozaični pod je vrlo vjerojatno recentno izrađen. Oba mozaika izrađena su u tehnici *opus tessellatum*.[32]

KOMBINACIJA MOZAIČNOG I TERACO PODA

Najveći broj obloga supedaneja oltara u lađama katedrale izveden je u kombinaciji mozaičnog i teraco poda.[33] Za sve je karakteristično da su izrađene potkraj 19. stoljeća, polaganjem crnih, oker-crvenih, oker-žutih, bordo, bijelih i svjetlosivih mramornih lomljenih kamenčića (dimenzije od 1,6 do 0,5 cm) i lomljenih kockica (1 x 1 x 1 cm) položenih na fini crvenkasti mort jače čvrstoće, debljine otprilike 3 cm, koji u sastavu ima usitnjenu opeku i grudice vapna. Navedeni mort položen je na sloj grubog sivog morta jače čvrstoće, debljine otprilike 5 cm, koji je nanesen na opeku koja je bez veziva horizontalno postavljena na nasip od pijeska i zemlje. Sve su površine podova nakon polaganja brušene i polirane. Zajednička su im i oštećenja do kojih je došlo zbog raslojavanja podloge, što je dovelo do odvajanja i otpadanja pojedinih kockica i kamenčića.

Oltar sv. Luke uz južni zid katedrale i nasuprotni oltar Posljednje večere uz sjeverni zid, djelo su istoga autora,

4. Pod stare sakristije (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2022.)
Floor of the old sacristy (HRZ Archive, I. Marinković, 2022)

5. Supedanej oltara Svetog Križa (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Suppedaneum of the altar of the Holy Cross (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

6. Supedanej oltara Blažene Djevice Marije (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Suppedaneum of the altar of the Blessed Virgin Mary (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

30 Mozaik je slikarska i dekorativna tehnika ukrašavanja podova, zidova, svodova ili kupola; kvadratne ili nepravilne kockice (*tesserae*) jednake veličine, od kamena, mramora, staklene paste ili keramike, polažu se u žbuku ili mort na istoj razini. To je jedna od najstarijih slikarskih tehnika koja potječe iz Mezopotamije, odakle je preko Sirije i Male Azije stigla na zapad u Grčku, gdje se i razvila. MATULIĆ, 2012, 88; FARNETI, 1993, 135.

31 Na tom su oltaru mozaici izvedeni i na retablu. Mozaik čini staklena pasta i zlatne kockice; izvela ga je tirolska tvrtka Jele et Neuhauser iz Innsbrucka.Vidjeti: HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 87.

32 *Opus tessellatum* – mozaični pod slagan pravilno rezanim kockicama (teserama) kvadratičnih ili ostalih formata i ujednačene veličine, poredanih u pravilne redove koji se koriste za neutralne pozadine i jednostavne geometrijske motive. FARNETI, 1993, 150.

33 Teraco je vrsta podne obloge koju čini mort (cementni ili vapneni) i lomljeni raznobojni agregat različitih veličina (kameni, mramorni, cigleni, keramički) koji se nakon nabijanja, poravnanja i stvrdnjavanja brusi i polira, čineći raznolike dekorativne uzorke. FARNETI, 1993, 155; MATULIĆ, 2012, 147–148. Iako je povijest izrade i korištenja teraca vrlo duga i seže još u antičku Grčku i Rim, njegov ponovni procvat u raznolikosti primjene i razvoja počinje u drugoj polovici 16. stoljeća na području Venecije i Furlanije. Tijekom 18. i 19. stoljeća raširen je u cijeloj regiji Veneto, pa ga se naziva i venecijanski teraco – *terrazzo alla veneziana*. Detaljnije o povijesti i tehnikama: CROVATO, 2002.

7. Supedanej pretkoncilskoga glavnog oltara (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Suppedaneum of the pre-conciliar main altar (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

8. Supedanej oltara sv. Ćirila i Metoda (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Suppedaneum of the altar of Sts Cyril and Methodius (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

9. Supedanej oltara sv. Luke (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Suppedaneum of the altar of St Luke (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

10. Supedanej oltara Posljednje večere (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Suppedaneum of the altar of the Last Supper (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

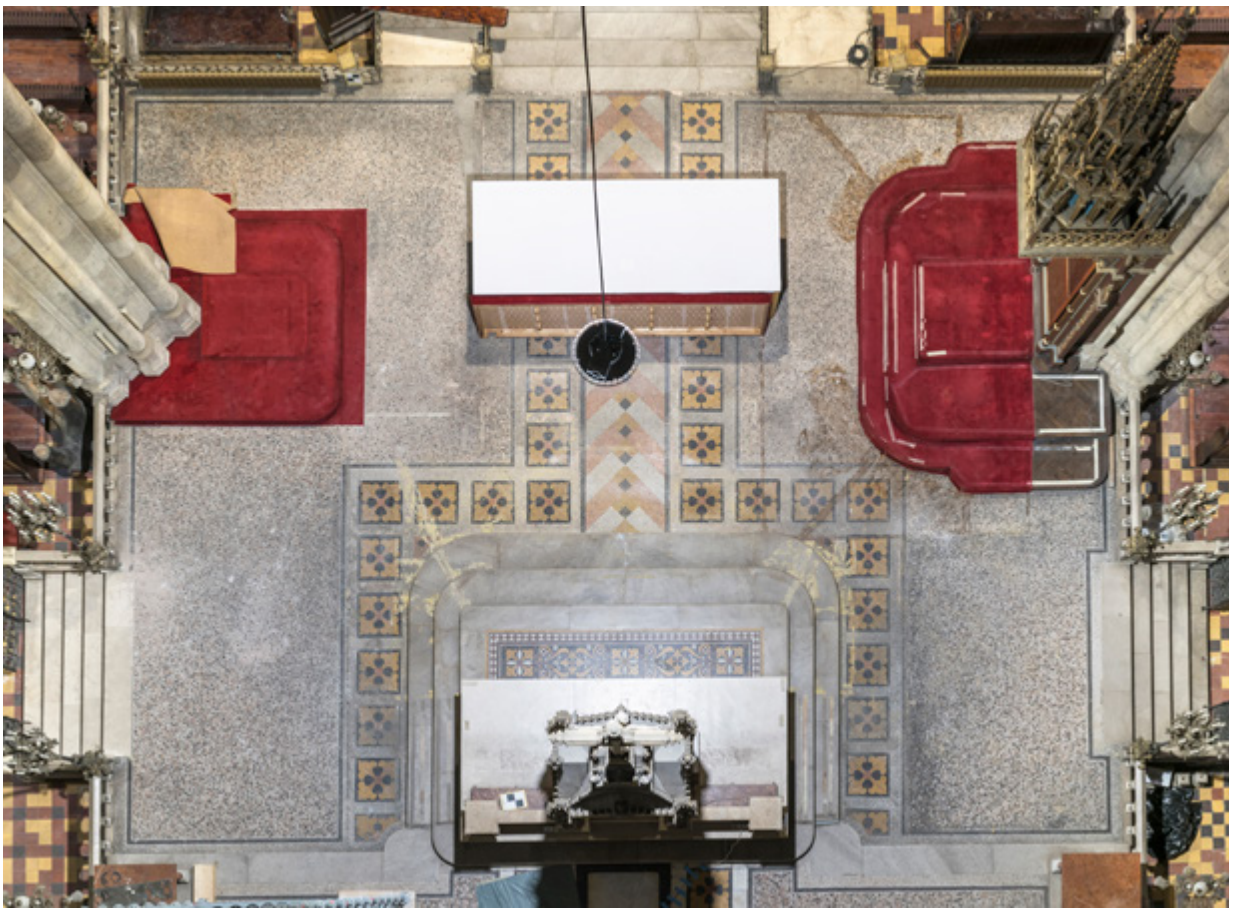
11. Supedanej oltara sv. Ladislava, Stjepana i Emerika (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Suppedaneum of the altar of Sts Ladislaus, Stephen and Emeric (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

12. Supedanej oltara sv. Josipa (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Suppedaneum of the altar of St Joseph (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

a izrađeni su na samom početku 18. stoljeća, što je vjerojatno razlog jednakog oblikovanja njihovih supedaneja na kraju 19. stoljeća (sl. 9 i 10). Supedaneji su jednostavnog, gotovo skromnog oblikovanja. Središnje plohe pravokutnog su formata izvedene u teracu, raznobojne ispune, a jednostavne okvire čini niz jednobojnih traka izvedenih pravilno lomljenim kockicama mozaika. Na jednak način oblikovana su i bočna polja supedaneja, istaknuta po jednom trakom okvira izvedenom u mozaiku, kao i dijagonalno položeni kvadrati unutar raznobojne teraco ispune.

Obloga supedaneja oltara sv. Ladislava, Stjepana i Emerika u zaključku sjevernog broda sličnog je oblikovanja

13. Pogled na pod zapadnog dijela svetišnog prostora (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, Lj. Gamulin, 2022.)
View of the floor of the western part of the sanctuary (HRZ Archive, K. Gavrilica, Lj. Gamulin, 2022)

kao i prethodno opisani oltari, s time da se u središtu pravokutnog polja nalazi križ unutar četverolista, izrađen kockicama mozaika (**sl. 11**).

Središnji dio supedaneja oltara sv. Josipa uz sjeverni zid lađe pravokutnog formata izveden je heksagonalnim betonskim teraco pločicama (promjer 17 cm) žuto-crvene, žuto-narančaste i bordo-crno-bijele boje koje čine jednostavan geometrijski uzorak (**sl. 12**). Bočna izdužena pravokutna polja ispunjena su kombinacijom teraca od raznobojnih mramornih kamenčića i rubnih traka izvedenih kockicama mozaika. U središtu se nalaze dijagonalno izvedeni kvadrati koji se u manjem mjerilu ponavljaju u kutovima pravokutnog polja. S obzirom na to da je podna obloga toga oltara u dobrom stanju, pretpostavlja se da je recentno obnovljena.

Kombinacijom teraca i mozaika istoga oblikovanja, koje se sastoji od raznobojnih kockica i kamenčića mramora, oblikovane su velike plohe podova svetišnog prostora koji je podijeljen na dva dijela (**sl. 13**). Središnja os obaju dijelova svetišta posebno je istaknuta i izvedena je kockicama mozaika u tehnici *opus tessellatum*. U zapadnom dijelu, taj središnji pristup do koncilskoga oltara i sam ophod oko pretkoncilskoga glavnog oltara ukrašeni su geometrijskim i vegetabilnim uzorkom s velikim trodijelnim oker-žutim četverolistovima. Istim uzorkom je u istočnom dijelu iza grobnice blaženoga Alojzija Stepinca izveden teraco, kojim su pokrivene velike plohe, a središnji dio izveden je kockicama mozaika na sličan način. Razlika je u dodatnoj traci s poljima uparenih jednostavnih listova (**sl. 14** i **15**). Tijekom preuređenja grobnice zagrebačkih nadbiskupa i hrvatskih nacionalnih heroja došlo je, najvjerojatnije u dva navrata, do preoblikovanja podnih obloga, što zahtijeva detaljniju analizu i arhivsko istraživanje.

KERAMITNE PLOČICE

Keramitnim pločicama[34] zaključen je pod svih triju brodova katedrale i ulaznog prostora te supedanej oltara sv.

34 Industrijska povijest izrade pločica u Britaniji dosegnula je vrhunac između 1870. i 1900. godine. Samuel Wright patentirao je izradu pločica metodom utiskivanja pločica s pomoću kalupa od gipsa postavljenog u metalni okvir s vijcima pričvršćenima s dviju strana. Nakon prešanja pločica, sve bi imale identičan izgled. Herbert Minton kupio je Wrightov patent 1835. godine, no trebalo mu je još pet godina eksperimentiranja s glinenim smjesama, temperaturama pečenja i stopama skupljanja prije nego što su on i njegov tadašnji partner Walter Chamberlain mogli pouzdano plasirati proizvod koji bi bio postojan u proizvodnji. Vidjeti: DURBIN, 2005, 38. Inovaciju su početkom 20. stoljeća prihvatili i drugi britanski proizvođači, a proizvodnja se širila europskim kontinentom. Podne pločice s umetnutim uzorcima

14. Pogled na mozaik i teraco pod s vidljivom naknadnom intervencijom i preoblikovanjem mozaika, istočni dio svetišnog prostora (arhiva HRZ-a, snimka: T. Šaina, 2022.)
View of the mosaic and terrazzo floor with visible subsequent intervention and reshaping of the mosaic, eastern part of the sanctuary (HRZ Archive, T. Šaina, 2022)

15. Stratigrafija teraco poda u svetištu (arhiva HRZ-a, snimka: T. Šaina, 2022.)
Stratigraphy of the terrazzo floor in the sanctuary (HRZ Archive, T. Šaina, 2022)

Jeronima i Majke Božje Kraljice uz južni zid (**sl. 16** i **17**). Pločice su crne, oker-crvene i oker-žute s oker-crvenim dekorativnim uzorcima (dimenzije 17 x 17 x 2 cm), proizvedene u Tvornici *Zagorka* u Bedekovčini.[35] Postavljene su potkraj 19. i početkom 20. stoljeća. Pločice poda slagane su tako da svaka prostorna jedinica (travej) ima zasebno kreirani dekorativni uzorak, dok je središnji dio poda kroz glavni brod ujednačen, čime je stvoren efekt povezanosti i ujednačenosti dinamične podloge. Pločice su polagane prema prethodno izrađenom nacrtu na podnicu koja se sastojala od svjetlosivog morta debljine otprilike 8 cm. Mort je postavljen na horizontalno slaganu opeku koja je bez veziva položena na nasip od pijeska i zemlje (**sl. 18**). Izbor boja, kao i primijenjenih dekoracija, blizak je motivima na ostalim elementima završnog oblikovanja katedrale, na stolariji, okovu i vitrajima te s njima čini skladnu cjelinu. Pločice supedaneja oltara sv. Jeronima i Majke Božje Kraljice su istovrsne, keramitne, slagane tako da tvore pravilan geometrijski uzorak. Keramitne pločice poda katedrale su relativno dobro očuvane. Od oštećenja su u najvećoj mjeri prisutne površinske nečistoće i soli, zbog utjecaja vlage, a pojedine i nedostaju.

(*Mettlacher Platten*) razvio je Eugen von Boch (Villeroy & Boch) koji ih je učinio popularnima u cijelom svijetu. Uobičajena je praksa da se vidljivi uzorak različito obojenih glinenih granula posipa od 3 do 5 mm na nosivi sloj. Radilo se o suho prešanim granulama gline koje su pečene na gotovo 1300 °C (kamenina). Detaljnije: https://de.wikipedia.org/wiki/Villeroy_%26_Boch (pristupljeno 18. 11. 2024.); https://materialarchiv.ch/de/ma:material_1693?type=all&n=Hintergrund (pristupljeno 18. 11. 2024.); https://www.fliesenmuseum-boizenburg.de/station-17 (pristupljeno 18. 11. 2024.).

35 Od 1890-ih godina Herman Bollé blisko surađuje s Tvornicom *Zagorka* iz Bedekovčine koja ga opskrbljuje podnim pločicama i ostalom opremom za brojne sakralne objekte koje je obnavljao diljem Hrvatske. DAMJANOVIĆ, 2013, 110. O Tvornici *Zagorka*: https://tehnika.lzmk.hr/zagorka-bedekovcina/ (pristupljeno 6. 11. 2024.).

16. Supedanej oltara sv. Jeronima (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Suppedaneum of the altar of St Jerome (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

17. Pogled na dio poda južnog i srednjeg broda (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, K. Gavrilica, 2022.)
View of part of the floor of the southern aisle and central nave (HRZ Archive, Lj. Gamulin, K. Gavrilica, 2022)

18. Stratigrafija podne obloge s keramitnim pločicama u brodovima katedrale (arhiva HRZ-a, snimka: T. Šaina, 2022.)
Stratigraphy of the floor covering with ceramic tiles in the naves of the cathedral (HRZ Archive, T. Šaina, 2022)

Zaključak

Podovi katedrale su raznovrsni i u najvećoj mjeri izvedeni potkraj 19. stoljeća, s time da se tada očuvao i dio starijih podnih obloga koje se sastoje od kamenih ploča i mramornih intarzija. S obzirom na to da za izradu tih podnih obloga nije ostala sačuvana dokumentacija ili nije ni izrađena, a u objavljenoj stručnoj literaturi nema mnogo obrađenih komparativnih primjera, tim se segmentom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja zagrebačke katedrale pokazala potreba sustavnog pristupa dokumentiranju povijesnih podnih obloga sakralnih građevina na našim prostorima,[36] osobito onih izvedenih u posljednjih stotinjak godina. Materijali i način na koji su podne obloge birane, tehnologija izrade i način polaganja te izbor boja i uzoraka iznimno su važni za završno oblikovanje unutrašnjosti. Nažalost, do sada podne obloge s kraja 19. i početka 20. stoljeća nisu vrednovane na ispravan način, tako da su povijesni zapisi i podaci o njima vrlo šturi.

U zagrebačkoj katedrali trebalo bi budućom obnovom zadržati postojeće podove, koliko to budu omogućili budući radovi, s obzirom na to da su dio cjelovito promišljenog uređenja katedrale. Eventualne zamjene dotrajalih ili izrazito oštećenih dijelova potrebno je uskladiti s povijesnim oblikovanjem te izvesti nužne građevinske i konzervatorsko-restauratorske radove.[37] ■

36 Zaštita i proučavanje povijesnih podova općenito je zanemarena tema koja zahtijeva šire prepoznavanje, a posebno je važno dokumentiranje i pronalazak modela održavanja i upravljanja. Više u: FAWCETT, 2001, predgovor i 120–128. Jedan od rijetkih primjera metodološki primjerene stručne obrade povijesnih podnih obloga sadržan je u: ŠPRLJAN, 2005, 141–160.

37 Detaljan prijedlog potrebnih radova na podnim oblogama vidjeti u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, poglavlje 8.3.4.

Izvori

NAZG

HR-NAZG, AEM, 1881. – 1889.

HR-NAZG, IVANČAN LJUDEVIT, Inventar Metropolitanske Crkve Zagrebačke, 1915.

HR-NAZG-35, KV, Protokol 203

HRZ

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, Konzervatorski elaborat – Zagreb, Kaptol, katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, Zagreb, 2023., sv. I–IV

Literatura

BADURINA ANĐELKO, Razvoj oltara kroz povijest, *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija*, Vol. 26 No. 2 (1986.), 134–141

BOLLÉ HERMAN, *Program o obnovi prvostolne crkve zagrebačke*, Zagreb, 1884.

CROVATO ANTONIO, *I pavimenti alla veneziana*, Edizioni Grafi, 2002.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DURBIN LESLEY, *Architectural Tiles: Conservation and restauration, From the Medival Period to the Twentieth Century*, London, 2005.

FARNETI MANUELA, *Glossario tecnico-storico del mosaico*, Ravenna, 1993.

FAWCETT JANE, *Historic Floors: Their Care and Conservation*, London, 2001.

GARČEVIĆ MILUN, *Mozaik*, Zagreb, 2006.

IVANDIJA ANTUN, *Stara zagrebačka katedrala. Historijsko-umjetnička rasprava*, doktorska disertacija, Zagreb, 1948.

IVANDIJA ANTUN, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, *Croatica Christiana periodica*, 5/8 (1981.), 1–13

JONES OWEN, *Die grammatik der ornamente*, London, 1986.

Narodne novine, 155 (10. 7. 1885.); 239. (19. 10. 1892.)

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka, opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.
MATULIĆ BRANKO, *Temeljni pojmovi konzervacije-restauracije zidnih slika i mozaika*, Split, 2012.
Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 97 (26. 4. 1884.); 194 (23. 8. 1884.); 288 (13. 12. 1884.); 60 (14. 3. 1885.)
ŠPRLJAN IVO, Stari podovi u šibenskim interijerima, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 39 (2015), 141–160
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka, nekoč i sada*, Zagreb, 1885.
Zagrebački katolički list, 22 (29. 5. 1884.); 37 (11. 9. 1884.)

AEM – Acta Ecclesiae Metropolitana
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
KV – Kanonska vizitacija (Visitatio Canonica)
MGZ – Muzej grada Zagreba / Zagreb City Museum
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb

Summary

Toni Šaina

FLOORS OF THE ZAGREB CATHEDRAL: TYPOLOGY, MATERIALS AND DECORATION

The floors of the Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislaus, in Zagreb, were examined and documented during recent conservation and restoration research conducted by the Croatian Conservation Institute following the two earthquakes in 2020. During this process, the condition of the floors was assessed, and the necessary repairs were determined.

The flooring in the Zagreb cathedral had not previously been addressed as a separate topic in the literature and professional documentation; nor had it been highlighted as an important element of the final design. The survey included the floor coverings of the presbytery and sanctuary, which includes the suppedaneum of the preconciliar main altar of 1885, as well as the nave and side aisles. In the southern aisle, from west to east, the suppedaneum of the altar of Our Lady Queen (Our Lady of Protection), altar of the Holy Cross, altar of St Jerome, altar of St Luke, and altar of the Blessed Virgin Mary, at the end of the southern apse, were all examined. In the northern aisle, also from west to east, the suppedaneum of the altar of Sts Peter and Paul, altar of Sts Cyril and Methodius, altar of St Joseph, altar of the Last Supper, and altar of Ladislaus, Stephen and Emeric, at the end of the northern apse, were examined. Floor coverings of the old and new sacristies were also inspected and analysed.

It is unusual that the list of craftsmen who participated in the renovation of the Zagreb cathedral from 1880 to 1885 does not include the names of those who made the floor coverings. Only the names of mosaicist Pasquale Pasquali, who created the mosaic in the sanctuary (and perhaps the terrazzo floors), and Gustav Färmisch of Trieste, who prepared the stone for the pulpit steps and the paving in the naves, were identified from historical records.

Typologically, on the basis of types of materials and techniques, the cathedral's floor coverings are divided into several groups: stone-slab coverings, multi-coloured marble inlays laid using the *opus sectile* technique, mosaics arranged in the *opus tessellatum* technique, terrazzo floors with border strips made of mosaic tiles, and ceramic and concrete terrazzo tiles. For the altar suppedanea, the floor coverings are framed by stone steps, typically along three edges (front and sides).

The cathedral floors were mostly laid at the end of the 19th century, with some earlier floor coverings consisting of stone slabs and marble inlays preserved from that period. Until now, the floors have not been properly evaluated, so historical records and data on them is very scarce. The existing floors are part of the cathedral's well-thought-out design, and future restoration efforts should aim to preserve them as much as possible within the scope of upcoming work.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, floor, stone, terrazzo, mosaic, ceramic tiles

Matija Marić
Jeronim Tišljar

Vitraji zagrebačke katedrale

Matija Marić
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za konzervatorsku dokumentaciju pokretne baštine
https://orcid.org/0000-0002-7741-8777
mmaric@hrz.hr

Jeronim Tišljar
info@tisljar-glass.hr

Pregledni rad / Scientific review
Primljen / Received: 6. 12. 2024.

UDK: 748.5:[27-523.41(497.5 Zagreb)"18"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.19

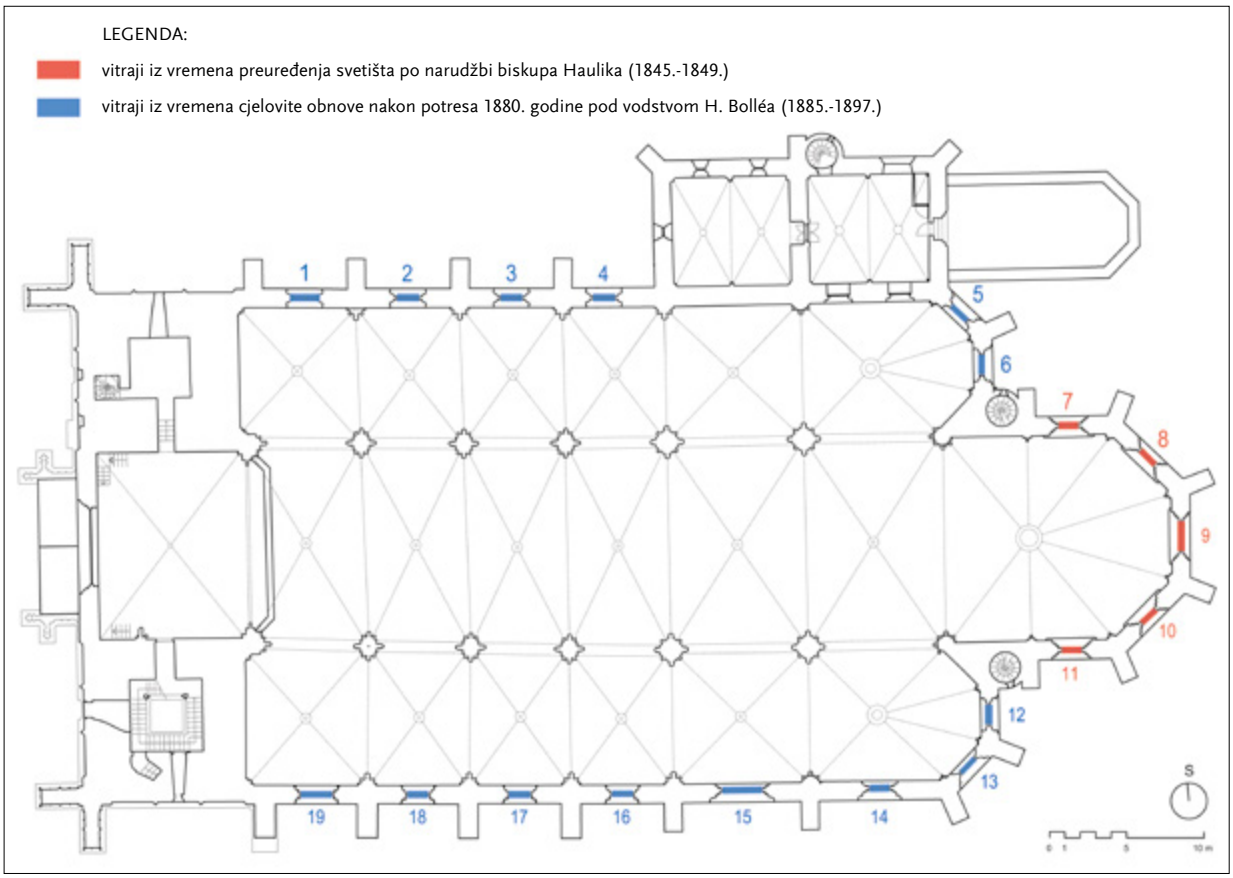
SAŽETAK: U radu se obrađuje povijest i faze nastanka vitraja zagrebačke katedrale te se kontekstualiziraju u sklopu neogotičkog pristupa obnovi katedrale; uz to, donosi se njihov formalni i ikonografski opis. Istražuje se relevantna literatura i dostupni izvori te se reproducira nekoliko crteža i skica koji se mogu povezati s njihovim nastankom. Na kraju se iznosi opis stanja vitraja nakon potresa u Zagrebu 2020. godine te opis postupka demontaže i zaštite vitraja u apsidama, kao i budućih radova potrebnih za njihovu cjelovitu obnovu.

KLJUČNE RIJEČI: vitraji, slike na staklu, zagrebačka katedrala, Uznesenje Blažene Djevice Marije, Juraj Haulik, Herman Bollé, Königliche Glasmalereianstalt München

U skladu sa sveobuhvatnim neogotičkim pristupom, vanjski prozori zagrebačke katedrale opremljeni su tijekom obnova u 19. stoljeću vitrajima. Oni se nalaze na 19 prozora katedrale, i to na zidovima središnje apside i bočnih apsida te na vanjskim zidovima bočnih brodova (T. 1). Njihov nastanak kronološki možemo podijeliti u dvije faze. Prva faza obuhvaća izradu vitraja za pet prozora na zidu glavne apside od 1845. do 1849. godine (T. 1: 7–11), u vrijeme obnove svetišta koju je pokrenuo biskup Juraj Haulik, dok je druga faza bila dio temeljite obnove katedrale pod vodstvom Hermana Bolléa potkraj 19. stoljeća (T. 1: 1–6, 12–19).

O vitrajima je u dosadašnjoj literaturi, u većoj ili manjoj mjeri, bilo riječi uglavnom u nekoliko publikacija o povijesti katedrale[1] ili pak u publikacijama u kontekstu historicizma i neogotičkih obnova, mahom vezanih uz djelovanje Hermana Bolléa.[2] Jedini cjeloviti tekstovi o vitrajima zagrebačke katedrale su članak s. Line Plukavec,[3] u kojemu se detaljno opisuje ikonografija i povijest vitraja, te članak njemačke povjesničarke umjetnosti Elgin Vaassen,[4] u kojem ona, uz također vrlo detaljne opise, donosi i pregled povijesnih podataka temeljenih

1 Usp. MARUŠEVSKI, 1987; DEANOVIĆ, ČORAK, 1988.
2 Usp. DAMJANOVIĆ, 2013; PREMERL, 2000.
3 Usp. PLUKAVEC, 2004.
4 Usp. VAASSEN, 1990.

T. 1 Shema pozicija vitraja (arhiva HRZ, crtao: T. Prpić, pripremio: M. Marić)
Position of stained-glass windows (HRZ Archive, drawn by: T. Prpić, prepared by: M. Marić)

na korespondenciji između Zagrebačke nadbiskupije i stručnjaka Kraljevskoga zavoda za slikanje na staklu iz Münchena, prilikom naručivanja vitraja za svetište katedrale.

Značenje vitraja u (neo)gotičkoj arhitekturi i uloga svjetlosti u liturgiji

Iako početke primjene tehnike izrade vitraja možemo tražiti još u antičkom vremenu, te je njezina šira upotreba najvjerojatnije vezana uz otkriće puhanja stakla u kalupe tijekom 1. ili 2. stoljeća, vrhunac popularnosti nedvojbeno je bio u kontekstu gotičke arhitekture tijekom 12. i 13. stoljeća.[5] Novi dosezi arhitektonskoga oblikovanja u gotici omogućili su stvaranje mnogo većih prozorskih otvora nego ikad prije, a staklo i boja pružili su novi izričaj svjetlu i njegovoj ulozi u liturgijskom prostoru. S obzirom na činjenicu da je upravo svjetlo svojevrsni *raison d'être*, odnosno 'razlog postojanja' vitraja, može se reći da su oni savršen medij za evociranje duhovne sfere koju svjetlo simbolizira u liturgiji.[6] Svjetlo je zapravo jedan od osnovnih elemenata koji se pojavljuju u svim religijama, pa tako i u kršćanstvu. Ono je jedan od glavnih motiva koje Biblija često koristi za Boga.[7] Gotovo se uvijek uz riječ svjetlo pojavljuje i riječ tama, a u te se dvije suprotnosti prožima čovjekov odnos prema Bogu. Biblija također jasno ističe da je svjetlo simbol Boga, spasenja i dobrote, a tama simbol zla, kaosa i nereda (npr. Job 30, 26; Izr 4, 18–19; 1 Iv 1, 5; 2 Kor 4, 6).[8] Zanimljivo je da i sam pojam Boga podrazumijeva svjetlo. Naime, sanskrtska riječ devah, grčka theos i latinska deus, dijele zajednički indoeuropski korijen de'o, što znači svjetlo.[9]

Na tome tragu opat Suger (Chennevières-lès-Louvres, Val-d'Oise, oko 1081. – Saint-Denis, 1151.), reformator i obnovitelj bazilike Saint-Denis i jedna od ključnih osoba u kontekstu početaka gotike, zauzimao se za raskošni kolorit vitraja, želeći Božju objavu Svjetla prenijeti najdragocjenijim i najsvečanijim materijalima i oblicima. Ipak, nisu svi njegovi suvremenici dijelili to mišljenje. Primjerice, sv. Bernard iz Clairvauxa (Fontaines-lès-Dijon, 1090./1091.

5 LUSZPINSKY, http://www.vitrail.free.fr/CSNV/dossiers/evelusz.php (pristupljeno 20. 6. 2024.).

6 BOURGUETE GIL. 2022, 815.

7 „Svjetlo istinsko koje prosvjetljuje svakog čovjeka dođe na svijet." (Iv 1,9); „Ja sam svjetlost svijeta." (Iv 8,12).

8 RAGUŽ, 2006, 5.

9 CRNČEVIĆ, 2006, 12.

– Clairvaux, 1153.) kritizira takav pristup; poznate su njegove riječi: „Radi Krista smo napustili ljepotu svijeta. Stoga sve što zaokuplja naša osjetila – radost boja, užitak sklada, miris tamjanova kâda, ugoda onoga što okušamo ili dodirujemo – sve je to beskorisno ako naša jedina briga nije steći Krista." U skladu s tim, on se zalaže da u crkvi bude prisutno samo netaknuto prirodno svjetlo, koje prodire kroz bezbojno staklo. Na taj način daje se manja važnost pojavnosti svjetla te se više ističe proces simboličke preobrazbe tame.[10]

Unatoč tome, vitraji su postali jedno od najvažnijih obilježja gotičke arhitekture; od 12. stoljeća nadalje njihova se primjena kao medija za postizanje bogatih ikonografskih i koloristićkih kompozicija ubrzano proširila gradnjom brojnih katedrala na području zapadne Europe (npr. Chartres, Bourges, Ste-Chapelle i Notre-Dame u Parizu). Poznat je podatak da je samo u 13. stoljeću proizvedeno oko 250.000 m^2 vitraja, no do današnjih dana, zbog različitih nepogoda, očuvano ih je samo oko 15.000 m^2.[11]

Tijekom razdoblja renesanse i osobito baroka, umjetnost vitraja gotovo je pala u zaborav. U baroku se monumentalni prozori više nisu izrađivali, a tehnika je tek djelomično ostala očuvana u proizvodnji staklenoga posuđa i namještaja, primjerice vitrina.[12]

Oživljavanjem zanimanja za srednjovjekovnu arhitekturu i razvojem neogotičkoga stila, u 19. stoljeću vrlo se sustavno i sveobuhvatno ponovno otkrivaju i reinterpretiraju mnogi aspekti gotičke arhitekture te se intenzivno obnavlja i 'dovršava' srednjovjekovna graditeljska baština. Tada oživljava, s brojnim drugim obrtničkim tehnikama, i tehnika proizvodnje vitraja. Treba istaknuti da novo zanimanje za obnavljanje i sakupljanje spomenika iz prošlih vremena nije bilo isključivo motivirano njihovim očuvanjem, nego se obnova staroga stila smatrala i obnovom vrlina povezanih s tom prošlošću. U skladu s tom filozofijom, suvremeni majstori vitraja nisu smatrali da stvaraju djela umjetnosti 19. stoljeća, nego da oživljavaju, ili čak poboljšavaju, umjetnost prošlosti koju su uvelike cijenili. Vrlo brzo proizvodnju vitraja počele su poticati i kraljevske kuće Bavarske, Francuske i Belgije te ekleziološki pokreti u Engleskoj i Americi.[13]

Za naš kontekst zasigurno je najvažnija linija razvoja obnove proizvodnje vitraja ona u Bavarskoj. Ondje je 1827. godine, prema naputku kralja Ludviga I., osnovan Kraljevski zavod za slikanje na staklu (*Königliche Glasmalereianstalt*). U početku je Zavod radio na restauriranju regensburške katedrale, a druga važna narudžba bili su, danas izgubljeni, prozori za neogotičku crkvu Marije Pomoćnice u minhenskom predgrađu Au. Ubrzo nakon toga u Münchenu su se pojavile brojne radionice za izradu vitraja pa je grad postao jedan od središta proizvodnje vitraja u Europi u 19. stoljeću.[14] Upravo je iz te, jedne od najvažnijih europskih ustanova za proizvodnju vitraja, biskup Juraj Haulik pri opremanju svetišta četrdesetih godina 19. stoljeća naručio prve vitraje za zagrebačku katedralu. Tijekom 19. stoljeća osnivaju se i u ostatku Europe druge priznate radionice za slikanje na staklu; 1841. godine osnovana je i tvrtka *Carl Geyling's Erben* u Beču[15] te 1861. godine *Tiroler Glasmalerei und Cathedral-glas-Hütte* u Innsbrucku,[16] odakle se naručuju vitraji za katedralu u drugoj fazi, tijekom obnove nakon potresa 1880. godine.

Vitraji u središnjoj apsidi katedrale – prva faza opremanja

Prvo veće opremanje katedrale potpuno historicističkim oblicima poduzima biskup Juraj Haulik četrdesetih godina 19. stoljeća. U toj obnovi[17] on, između ostaloga, od Kraljevskoga zavoda za slikanje na staklu u Münchenu (*Königliche Glasmalereianstalt*) naručuje i vitraje za pet prozora u središnjoj apsidi. Poznata je opsežna korespondencija o tim narudžbama koju biskup Haulik vodi s umjetnicima i radionicama u Münchenu.[18] U pismima od 1843. do 1849. godine određuje se ikonografski program za vitraje i dogovara se o troškovima s voditeljem spomenutoga Zavoda (radionice), arhitektom i slikarom vitraja Maxom Emanuelom Ainmillerom te sa slikarom Heinrichom Marijom von Hessom, osnivačem Zavoda.[19]

Biskup Haulik posjetio je Kraljevski institut za slikanje na staklu tijekom boravka u Münchenu 1842. godine.[20] Već sredinom siječnja 1843. godine u dopisu Zavodu izrazio je želju da se ondje izrade prozori za njegovu katedralu, a početkom travnja iste godine Max E. Ainmiller obavještava da je Zavod „sa zadovoljstvom" spreman „podvrgnuti se

10 Isto, 14.

11 CAPOBIANCO et al., 2019, https://doi.org/10.1038/s41598-019-39740-y (pristupljeno 23. 5. 2024.).

12 ANWANDER-HEISSE, 1992, 1.

13 CHIEFFO RAGUIN, 1990, 310.

14 ANWANDER-HEISSE, 1992, 1.

15 JERGOVSKI, 2007, 111.

16 ZIMMETER, 1911, 4.

17 Usp. DOBRONIĆ, 2004, 111–125.

18 Biskup Haulik u Münchenu za katedralu nabavlja i historicistički namještaj. Godine 1847. mijenja glavni oltar koji je dao postaviti biskup Alagović te naručuje novi drvorezbareni neogotički glavni oltar od minhenskoga kipara Anselma Sickingera, no taj je oltar uništen u potresu 1880. godine. DEANOVIĆ, ČORAK, 1988, 84. Biskup Alagović također je dao obnoviti i dograditi sakristiju; tada se prozori sjevernog i zapadnog zida te unutarnji prozori između sakristije i bočnog broda katedrale opremaju *butzenglas* ostakljenjima u boji, koja su i danas očuvana. Usp. HRZ, TRPUTEC STRČIĆ, IVANČEVIĆ, 2023, 1255–1257, 1259, 1260–1262, 1265–1266, 1267–1269, 1297–1298; TRPUTEC STRČIĆ, 2025.

19 MARUŠEVSKI, 1987, 100; usp. VAASEN, 1990.

20 VAASSEN, 1990, 201.

1. Središnji vitraj na zidu glavne apside s prikazom Uznesenja Blažene Djevice Marije (ZN)
Central stained-glass window on the wall of the main apse, depicting the Assumption of the Blessed Virgin Mary (ZN)

2. Skica za središnji vitraj (Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, inv. br. Handzeichnungen 7526)
Sketch for the central stained-glass window (Germanisches Nationalmuseum, Nuremberg, inv. no. Handzeichnungen 7526)

3. Skica za središnji vitraj na zidu apside crkve Marije Pomoćnice, München – Au (Staatliche Graphische Sammlung München, inv. br. 25106 Z)
Sketch for the central stained-glass window in the wall of the apse of the church of Mary, Help of Christians, Munich–Au (Staatliche Graphische Sammlung München, inv. no. 25106 Z)

izvršenju".[21] Dogovoreni su okvirni troškovi, ikonografski program te rok za realizaciju koji je trebao biti tri godine, no s obzirom na nekoliko nepredviđenih situacija u poslovanju radionice u Münchenu, radovi su kasnili pa su svi prozori u svetištu bili dovršeni tek do 1849. godine.[22]

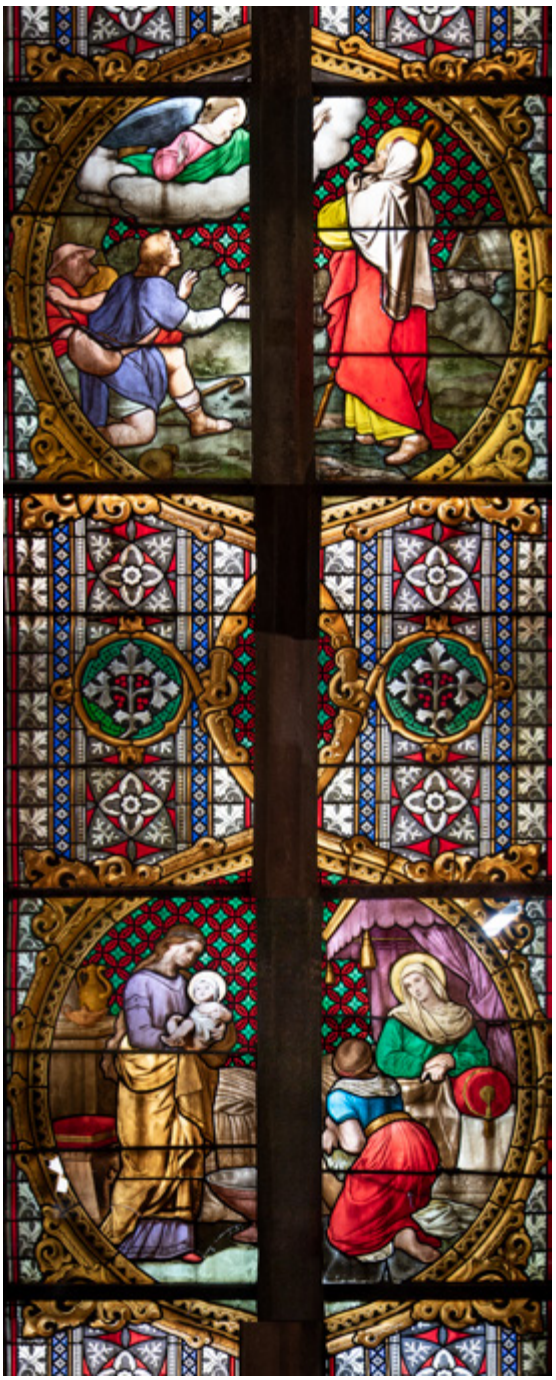
Prema Haulikovu izboru, na središnjoj trifori apside prikazano je Uznesenje Blažene Djevice Marije na nebo, titular zagrebačke katedrale (**sl. 1; T. 1: 9**). Ikonografski koncept odabran je u dogovoru i prema prijedlogu minhenske radionice.[23] Bogorodica je na oblaku među anđelima koje predvode arkanđeli Gabrijel s palminom granom te Mihael koji u rukama drži Bogorodičin pojas (lat. *Sacra cintola*).[24] Iznad nje nalazi se Presveto Trojstvo, u činu Krunidbe Bogorodice. Ispod Bogorodice prikazani su apostoli okupljeni oko njezina groba iz kojega izrasta procvali ljiljan.[25] Poznat je i nacrt za taj vitraj; danas se čuva u Germanskom nacionalnom muzeju (*Germanisches Nationalmuseum*) u Nürnbergu[26] (**sl. 2**), kao i da je predložak za njega bio veliki petodijelni središnji prozor glavne apside u spomenutoj crkvi Marije Pomoćnice u Auu, tadašnjem predgrađu Münchena.[27] Taj je vitraj dovršen 1834. godine, dakle nedugo prije Haulikova posjeta Münchenu; vrlo je vjerojatno da ga je on tom prilikom i vidio. Nažalost, svih 19 vitraja te crkve uništeno je tijekom bombardiranja Münchena u Drugom svjetskom ratu, no sačuvan je nacrt središnjega prozora. Taj se nacrt danas nalazi u Nacionalnoj zbirci grafičke umjetnosti u Münchenu (*Staatliche Graphische Sammlung München*), (**sl. 3**). Kompozicijski i ikonografski prikazi Uznesenja Marijina na zagrebačkom i minhenskom vitraju vrlo su slični, no na minhenskom prikazu zemaljska i nebeska scena jasnije su razdvojene. Vidljive su i manje razlike u impostaciji likova; na zagrebačkom su, osim anđela, uz Bogorodicu prikazani i arkanđeli.[28]

Iznad središnjega prozora nalazi se rozeta ornamentirana vitrajima, a lijevo i desno od njega nalaze se po dvije bifore iznad kojih su također rozete. Na vitrajima bifora prikazani su likovi svetaca povezani s hrvatskom i zagrebačkom crkvenom prošlošću, dok su iznad njih ornamentalna polja s po dva medaljona s prizorima iz Marijina života, čiji se slijed scena čita odozgo prema dolje te slijeva nadesno. Na svakom od tih prozora u donjem dijelu uklonjen je središnji dio kamenoga mrežišta kako bi se dobilo više prostora za bolji prikaz svetaca. Otprilike

21 Isto, 201.
22 PLUKAVEC, 2004, 34–35.
23 MARUŠEVSKI, 1987, 100.
24 FUČIĆ, 1979, 580.
25 PLUKAVEC, 2004, 32–33.
26 VAASSEN, 1990, 202.
27 Isto, 210.
28 VAASSEN, 1990, 209–210.

4. Vitraj br. 7, detalj, sv. Marko evanđelist i sv. Demetrije (Bokart d.o.o.)
Stained-glass window no. 7, detail, St Mark the Evangelist and St Demetrius (Bokart)

5. Vitraj br. 7, detalj, medaljoni s prikazima navještenja Bogorodičina rođenja Joakimu te Marijina rođenja (Bokart d.o.o.)
Stained-glass window no. 7, detail, medallions depicting the Annunciation of the Virgin to Joachim and the Nativity of Mary (Bokart)

na pola visine prozora, središnji dio mrežišta se razdjeljuje, oblikujući šiljasti luk; na taj način dobivena je cjelovita ploha za oblikovanje likova. Na krajnje lijevom prozoru (**T. 1: 7**) prikazani su sv. Marko evanđelist, kao zaštitnik Dalmacije, te sv. Demetrije, zaštitnik nekadašnje Bosansko-đakovačke i Srijemske biskupije (**sl. 4**). Iznad njih nalaze se medaljoni s prikazima navještenja Joakimu te Marijina rođenja (**sl. 5**). Na prozoru desno od njega (**T. 1: 8**) prikazan je sv. Stjepan kralj, suzaštitnik katedrale (**sl. 6**), koji objema rukama pruža krunu prema Bogorodici (na središnjem prikazu Uznesenja). Na tlu uz njega položeni su žezlo i tzv. Globus Cruciger,[29] dok iznad njega lebde

29 *Globus Cruciger* (ili tzv. zlatna jabuka) – zlatna kugla na čijem je vrhu križ. Dio je vladarskih insignija te se koristi od vremena

6. Vitraj br. 8, detalj, sv. Stjepan kralj (Bokart d.o.o.)
Stained-glass window no. 8, detail, St Stephen, King of Hungary (Bokart)

7. Vitraj br. 8, detalj, zaruke Marije i Josipa te Navještenje (Bokart d.o.o.)
Stained-glass window no. 8, detail, Engagement of Mary and Joseph, and the Annunciation (Bokart)

dva anđela, od kojih jedan drži model zagrebačke katedrale, a drugi dvostruki križ, koji je Stjepan dobio od pape Silvestra II.[30] Lijevo u pozadini nazire se scena gradnje katedrale. Iznad njih nalaze se medaljoni s prikazima zaruka Marije i Josipa te Navještenja (sl. 7).

Desno od središnjega prozora nalazi se bifora (T. 1: 10) s prikazom sv. Ladislava kralja, drugog suzaštitnika katedrale te utemeljitelja Zagrebačke biskupije (sl. 8). Sv. Ladislav također kleči okrenut prema Bogorodici, no sklopio je ruke u znak molitve. Uz njega su položeni kruna i žezlo te bojna sjekira, njegov uobičajeni atribut, a u

ranokršćanskih vladara. Kugla simbolizira svjetovnu vlast, dok je križ na kugli simbol božanske vlasti nad svijetom. Usp. HALL, 1991, 177.

30 VAASSEN, 1990, 212.

8. Vitraj br. 10, detalj, sv. Ladislav kralj (ZN)
Stained-glass window no. 10, detail, St Ladislaus, King of Hungary (ZN)

9. Vitraj br. 10, detalj, medaljoni s prikazom Isusova rođenja te Prikazanja u hramu (ZN)
Stained-glass window no. 10, detail, medallions depicting the Nativity of Jesus and the Presentation in the Temple (ZN)

pozadini se nazire scena bitke kojom se evocira Ladislavova pobjeda nad Kumanima. U gornjem dijelu tog prozora u medaljonima je prikazano Isusovo rođenje te Prikazanje u hramu[31] (**sl. 9**).

Na krajnje desnoj bifori u svetištu (**T. 1: 11**) prikazani su sv. Kvirin, sisački biskup i mučenik, te bl. Augustin Kažotić, zagrebački biskup i prosvjetitelj s početka 14. stoljeća (**sl. 10**). Sv. Kvirin uz noge ima prikazan mlinski kamen, njegov uobičajeni atribut i simbol njegova mučeništva.[32] Na traci nad njegovom glavom nalazi se natpis SANTUS QUIRINUS, dok je na traci iznad glave bl. Augustina Kažotića natpis ST. BEAT. AUGUSTINUS.

31 Isto, 212.

32 DRAGUTINAC, 1979, 371.

10. Vitraj br. 11, detalj, sv. Kvirin i bl. Augustin Kažotić (ZN)
Stained-glass window no. 11, detail, St Quirinus and Blessed Augustin Kažotić (ZN)

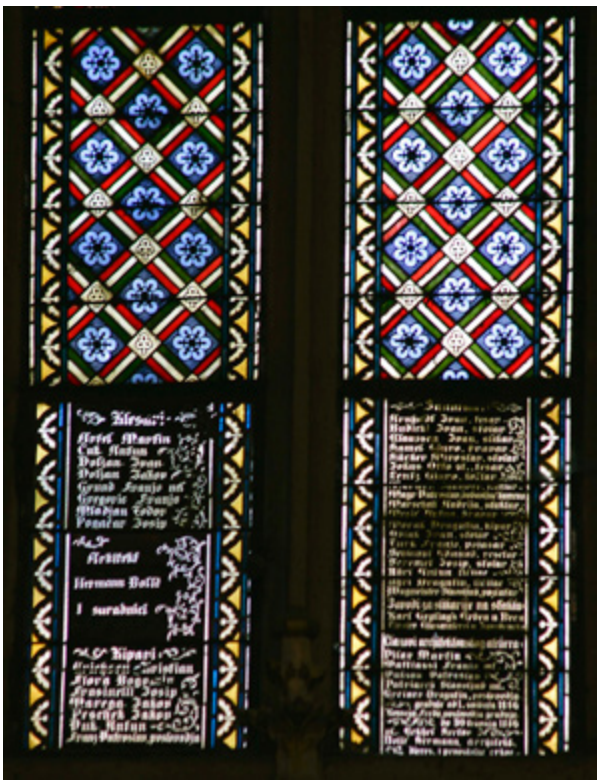
11. Vitraj br. 11, detalj, medaljoni s prikazom Isusa u hramu te Marijine smrti (ZN)
Stained-glass window no. 11, detail, medallions depicting Jesus in the Temple and the death of Mary (ZN)

GAZOLLI. Vjerojatno se radi o greški u pisanju, s obzirom na činjenicu da bi latinizirana varijanta imena bl. Augustina Kažotića trebala glasiti Gazzotti.[33] Iznad njih nalaze se medaljoni s prikazom dvanaestogodišnjega Isusa u hramu te Marijine smrti[34] (sl. 11). Prozori i rozete iznad njih ukrašeni su i elementima arhitekture i ornamentima prema uzoru na orijentalne sagove, što je također preuzeto iz srednjovjekovnih vitraja.[35]

33 Usp. KAŽOTIĆ, Augustin. Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024, https://hbl.lzmk.hr/clanak/kazotic-augustin-dominikanac (pristupljeno 30. 6. 2024.).

34 PLUKAVEC, 2004, 32.

35 MARUŠEVSKI, 1987, 100.

12. Vitraj br. 1, detalj, popis svih suradnika na obnovi katedrale nakon potresa 1880. godine (ZN)
Stained-glass window no. 1, detail, list of all collaborators during the reconstruction of the cathedral after the 1880 earthquake (ZN)

Nakon uređenja prostora svetišta, radovi na katedrali staju pa Haulik ne provodi cjelovitu i temeljitu obnovu kao što je u to vrijeme bio slučaj s mnogim drugim europskim srednjovjekovnim katedralama. Iako su tada pojedini umjetnici čak Hauliku iznosili prijedloge za daljnju obnovu i dogradnju, on ih je odbio pod izlikom nedostatka sredstava.[36]

Nakon potresa u Zagrebu 1880. godine, vitraji u svetištu većim su dijelom ostali očuvani, no ipak su demontirani 1881. godine. Restaurirani su u minhenskom Kraljevskom zavodu u kojem su izrađeni[37] te su bili vraćeni na izvorno mjesto već 1884. godine.[38]

Vitraji na prozorima bočnih lađa i apsida – druga faza opremanja

Druga faza opremanja prozora katedrale vitrajima bila je dio njezine temeljite obnove potkraj 19. stoljeća, u sklopu priprema za 800. obljetnicu osnutka Zagrebačke (nad)biskupije. Bečki arhitekt Friedrich Schmidt izradio je 1878. godine nacrte prema kojima bi se ona obnovila u svojem prvotnom gotičkom stilu. Obnovom je bilo obuhvaćeno i ponovno cjelovito otkrivanje prozora u bočnim lađama, s obzirom na to da su u to vrijeme oni bili zazidani do polovice svoje visine, te ugradnja novih vitraja.[39] Tek nakon što su nacrti bili prihvaćeni 1879. godine, Schmidt je izvedbu povjerio svojem učeniku Hermanu Bolléu.[40] U međuvremenu se u Zagrebu dogodio veliki potres 1880. godine, a tadašnji su stručnjaci smatrali da je započeta obnova katedralu zapravo očuvala od veće štete. Radovi su nakon potresa ubrzo nastavljeni te su uklopljeni u cjelokupni program obnove grada. Bollé je sa suradnicima, s ciljem sustavne podrške obnovi grada, 1882. godine utemeljio i Obrtnu školu, čije su radionice velikim dijelom sudjelovale u radovima.[41] Ipak, iako su radionice Obrtne škole pokrivale znatan dio obrtničkih radova, proizvodnja vitraja u Zagrebu nije bila razvijena sve do početka 20. stoljeća pa je Bollé za potrebe svojih projekata (a tako i za katedralu) razvio plodnu suradnju s već spomenutim velikim austrijskim poduzećima – bečkim *Geyling & Erben* te *Tiroler Glasmalerei und Katedral-Glashütte: Neuhauser, Dr. Jele & Comp.* u Innsbrucku.[42] Obje su tvrtke sudjelovale u izradi vitraja na četrnaest preostalih prozora na zidovima bočnih lađa i apsida katedrale. Motivi vitraja nastavljali su se na ornamentalni oslik zidova i svodova te su bili ukrašeni raznolikim tzv. *Teppichmuster* obrascima, no nisu imali figuralne prikaze, nego su samo na većini njih u donjim poljima prikazani grbovi donatora s datumima izrade.[43]

Na sjevernom zidu katedrale nalaze se tako četiri bifore. Na prozoru iznad oltara sv. Ćirila i Metoda (**T. 1: 2**) u dvama donjim poljima prikazani su grbovi obitelji Drašković s natpisom: „Dar obitelji grofova Draškovića“, prozor iznad oltara sv. Josipa (**T. 1: 3**) ima grbove obitelji Eltz i Pejačević s natpisom: „Darovali Dragutin grof Eltz / vlastelin vukovarski i supruga / Ludovika grofica Pejačević virovitička, god. 1886.“, dok prozor iznad sjevernog ulaza u katedralu (**T. 1: 4**) sadrži posvetni natpis „Darovao/preuzvišeni/gospodin grof/Ladislav/Pejačević/god 1885.) te

36 Isto, 101.

37 DAMJANOVIĆ, 2013, 148, usp. Program Hermana Bollea, graditelja prvostolne crkve zagrebačke o obnovi te crkve, čitan u sjednici odbora Društva za dogradnju prvostolne crkve 21. siečnja godine 1884., *Katolički list*, 12, 20. 3. 1884., 92. (Herman Bollé na sjednici Odbora Društva za dogradnju prvostolne crkve 21. siječnja 1884. godine izvještava o radovima 1881. godine: „Slikani prozori, klesani lukovi i vršci prozora u svetištu zatvorenih zaošiljenim obluci, morali su se također skinuti, pošto su prije stakla sa užeženim slikami oprezno skinuta i za kašnju porabu ostavljena.“)

38 Usp. Prva redovita glavna skupština Družtva za dograđenje prvostolne crkve zagrebačke, održane 18. prosinca 1884. godine, *Katolički list*, 4, 22. 1. 1885. (Izvještaj Prve redovite glavne skupštine Družtva za dograđenje prvostolne crkve zagrebačke, održane 18. prosinca 1884. godine: „...Od blagopokojnoga kardinala Haulika potičućih pet slikanih prozora u svetištu, koji su prigodom potresa bili razmjerno malo nastradali ali ipak dosta oštećeni bili, popunjeni su ove godine te podpuno uređeni i na svoje mjesto stavljeni.“)

39 PLUKAVEC, 2004, 35.

40 DAMJANOVIĆ, 2013, 139.

41 PLUKAVEC, 2004, 35.

42 DAMJANOVIĆ, 2013, 110–111.

43 Isto, 174.

13. Vitraj br. 14, detalj, prikaz sv. Eduarda i grb donatora Eduarda Talliana de Vizeka (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Stained-glass window no. 14, detail, depiction of St Edward and the coat of arms of the donor, Eduard Tallian de Vizek
(HRZ Archive, K. Gavrilica, 2023)

grb obitelji Pejačević. Bifora iznad oltara sv. Petra i Pavla (**T. 1: 1**) na donja dva polja umjesto grbova donatora sadrži povijesno vrlo vrijedan popis svih graditelja, majstora, obrtnika i radionica koje su sudjelovale u obnovi katedrale nakon potresa 1880. godine[44] (**sl. 12**).

Zidovi apsida sjeverne i južne lađe raščlanjeni su po dvjema biforama (**T. 1: 5, 6, 12, 13**) koje nemaju posvetne natpise ni grbove te su ukrašene isključivo stiliziranim vegetabilnim motivima. Iznad njih su velike peterolisne rozete jednake ornamentike.

Na južnom zidu katedrale nalazi se ukupno šest prozora, od kojih su četiri bifore te po jedna trifora i kvadrifora. Na prozoru iznad sjedala Čazmanskog kaptola (**T. 1: 14**) prikaz je donatorova zaštitnika sv. Eduarda s votivnim natpisom „ST. EDUARDE / Ora pro nobis." te obiteljski grb čazmanskog prepozita i kanonika zagrebačkog Kaptola, Eduarda Talliana de Vizeka (1816. – 1899.),[45] s natpisom „ANNO DOM./1897 – 14. Mart" (**sl. 13**). Iznad oltara sv. Luke (**T. 1: 15**) nalazi se površinom najveći prozor katedrale – kvadrifora za koju je vitraj donirao tadašnji nadbiskup, kardinal Josip Mihalović, pa je na njoj njegov grb i natpis: „JOSIP / KARDINAL / MIHALOVIĆ / NADBISKUP / ZAGREBAČKI / GODINE / 1885." Bifora iznad južnog ulaza (**T. 1: 16**) u katedralu sadrži grbove donatora bana Khuen-Héderváryja i njegove supruge Margarete rođ. Teleki de Szek s posvetnim natpisima, lijevo: „Comes Carolus Khuen-/Hedervary de Hedervar/

44 Navedeni su: klesari: Arten Martin, Ćuk Antun, Dolžan Ivan, Dolžan Jakov, Grund Franjo, Gregurić Franjo, Mladjan Todor, Pogačar Josip; kipari: Erichsen Kristian, Flora Bogomir, Frasineli Josip, Marega Jakov, Vuk Antun, Franz Vatroslav, poslovođa; obrtnici: Arnhold Ivan, tesar; Budicki Ivan, stolar; Alnussen Ican, slikar; Hennel Đuro, bravar; Kürker Miroslav, stolar; Jokus Otto, st., tesar; Lentz Đuro, kotlar; Markus Skender, limar; Mayer Vatroslav, dobavljač kamena; Marschall Andrija, staklar; Mesić Antun, bravar; Morak Dragutin, kipar; Oblak Ivan, stolar; Turk Franjo, pojasar; Schlumf Edmund, rešetar; Seremeta Josip, stolar; Virt Antun, tesar; Ahri Dragutin, ličilac, Wagmeister Slavoljub, pozlatar. Zavod za slikanje na staklu "Carl Geyling's Erben" u Beču i "Tiroler Glasmalerei und Cathedralglas-Hüte" u Innsbrucku. Članovi arhitektonskog atelijera: Pilar Martin, Vuksan Miroslav, Patriarh Slavoljub, ml., Greiner Dragutin, poslovođa gradnje, od 1. 5. 1886. Klasseg Ferdo, poslovođa do 30. 4. 1886., Hektor pl. Eckhel, Hermann Bollé.

45 Usp. VON BOJNIČIĆ, 1899, 186.

14. Vitraj br. 17, detalj, grbovi donatora Levina Raucha i njegove supruge Antonije rođ. Sermage (ZN)
Stained-glass window no. 17, detail, coats of arms of the donor, Levin Rauch, and his wife, Antonija née Sermage (ZN)

Banus Croatiae Slav. et Damlatiae" te desno „uxor: comitissa Margareta/nata Teleki de Szek", dok su vitraj za biforu iznad oltara sv. Josipa (**T. 1: 17**) donirali barun Levin Rauch (grb s natpisom: „Ex votis Excellentissimi/Liberi Baronis Levini Rauch") te njegova supruga Antonija rođ. Sermage (nastavak natpisa: „et consortis Antoniae natae/comitissae Sermage"), (**sl. 14**). Vitraj iznad oltara Svetog Križa (**T. 1: 18**) ikonografski je povezan s oltarom ispod prozora te sadrži prikaze simbola Kristove muke[46] (**sl. 15**). Darovali su ga tadašnji prebendari zagrebačke katedrale,[47]

46 To su: čekić, kocke, spužva, križ, kliješta, trstika, bičevi, stup za bičevanje, čavli, trnova kruna, Veronikin rubac, kalež, pijetao, uže, tablica s natpisom i vrh koplja.

47 Na njemu je i popis imena prebendara donatora s godinom donacije: „Mijo Košćec, Ivan Tkalčić, Stjepan Rihtarić, Antun Starec,

15. Vitraj br. 18, detalj, simboli Kristove muke (ZN)
Stained-glass window no. 18, detail, symbols of the Passion of Christ (ZN)

dok je vitraj za triforu iznad oltara Bogorodice (**T. 1: 19**) darovao 1886. godine Odbor za proslavu pedesetogodišnjice svećenikovanja nadbiskupa Josipa Mihalovića.[48]

Gotovo svi vitraji nabavljeni su, dakle, do 1886. godine. Ujesen 1886. godine naručen je spomenuti vitraj u čast pedesete obljetnice svećeništva kardinala Mihalovića,[49] a jedino je vitraj za prozor iznad sjedala Čazmanskoga kaptola izrađen tek 1897. godine. Njihova se nabava djelomično može pratiti u izvještajima i vijestima tadašnjih dnevnih novina. Primjerice *Katolički list* 29. svibnja 1884. godine najprije izvještava da su prozori na zidovima obiju lađa ponovo otvoreni u svojoj izvornoj visini,[50] a 22. siječnja 1885. godine prenosi izvještaj Prve redovite glavne skupštine Družtva za dograđenje prvostolne crkve zagrebačke, održane 18. prosinca 1884. godine, iz kojega se saznaje da su prozori obiju bočnih apsida naručeni iz Beča i Innsbrucka te će biti izvedeni prema izrađenim nacrtima.[51] Zanimljivo je da se u istom izvještaju navodi da je, između ostaloga, još potrebno naručiti osam novih prozora te se pozivaju građani da si tim darom, „patriotičnim srdcem", steknu trajnu uspomenu.[52] Poziv je, kao što se može primijetiti, bio vrlo uspješan pa se u izvještaju pohranjenom u Nadbiskupijskom arhivu s kraja 1886. godine navodi da je veći dio prozora poklonjen po „plemenitoj, religioznoj i patriotičnoj gospodi" te su u nastavku popisana sva njihova imena i titule.[53]

Izvorni nacrti za navedene vitraje prema svemu sudeći nisu sačuvani. U Riznici zagrebačke katedrale čuva se jedan nacrt[54] koji se nekad vodio kao „stropna dekoracija katedrale", no naknadno je uveden kao „nacrt za vitraj" (**sl. 16**). Potpisao ga je Herman Bollé, no čini se da je riječ samo o skici, s obzirom na to da uzorak ne odgovara izravno ni jednom izvedenom vitraju u katedrali.

Stručna obnova u potresu oštećenih vitraja na apsidama katedrale – izvedeni i budući radovi

Pet monumentalnih vitrajnih cjelina u glavnoj apsidi katedrale teško je oštećeno u potresu 22. ožujka 2020. godine. Zbog starosti i dotrajalosti te trajne izloženosti čestim zračnim udarima u dugom razdoblju, ali i zbog vibracija i nedostatne tehničke zaštite prije potresa, došlo je do zamora konstruktivnog materijala (nosivi olovni raster, erodirana metalna konstrukcija), popuštanja i mrvljenja vezivnog kita te prenošenja opterećenja s istrošenog olovnog rastera na pojedine zone staklenih segmenata. Raster nosive metalne konstrukcije je statički oslabljen i na više mjesta dubinski nagrizen korozijom. Posljedica toga, u vremenu koje je prethodilo potresu, bila su napuknuća i lomovi pojedinih vitrajnih cjelina. Stupanj oštećenja stakla je vrlo visok, iznosi 60 – 70 %. Zato je predložena

Josip Pažur, Franjo Kostanjevac, Ivan Plivarić, Ignjat Canjuga, Franjo Vojaković, Dr. Mato Matina, Godine 1885."

48 Na natpisu u dnu vitraja navedeno je: „Odbor u proslavu / pedesetogodišnjice / svećenikovanja Njegove Uzoritosti / Kardinala / nadbiskupa / zagrebačkoga / Josipa Mihalovića / 1886."

49 DAMJANOVIĆ, 2013, 174.

50 „... I prozori dobili su u obijuh ladjah svoj prvobitni lik, jer su sada, pošto su skinute zazidine, malo ne za polovicu viši..." Viestnik, *Katolički list*, 22, 29. 5. 1884., 176.

51 „... Prozori obijuh pobočnih kapelica naručeni su iz bečke i insbružke umjetne staklarnice. Ti prozori su po posebnih za to načinjenih nacrtih i kartonih izvedeni, te će u najkraćem vremenu na opredieljeno mjesto biti postavljeni..." Prva redovita glavna skupština družtva za dograđenje prvostolne crkve zagrebačke, održane 18. prosinca 1884. godine, *Katolički list,* 4, 22. 1. 1885., 27.

52 „Još valja u svem za 8 komada brodovih dessenirano ustaklenje nabaviti, te je tu liepa prilika pružena patriotičnim srdcem steći si tim darom trajnu uspomenu." Isto, 28.

53 Usp. HR-NAZG, AEM, fasc. V, Anno 1885–1888, 7–8.

54 RZK N159.

16. Skica za vitraj (RZK N 159)
Sketch for stained-glass window (RZK N 159)

stručna demontaža i pohrana vitraja, uz njihovo detaljno dokumentiranje te naposljetku i cjeloviti konzervatorsko-restauratorski postupak.[55]

Zbog opisanoga stanja i opasnosti od dodatnih oštećenja pri obnovi, odlučeno je da se vitraji sa zida glavne apside i bočnih apsida demontiraju.[56] Vitrajne cjeline, vitraji i pojedini segmenti te postojeća oštećenja snimljeni su prije transporta u radionicu i detaljno dokumentirani *in situ* (u mjeri u kojoj je to omogućila nakon potresa postavljena zaštitna potporna konstrukcija). Postupak demontaže izveden je stručno[57] i s izuzetnom pažnjom pa su u najvećoj mogućoj mjeri umanjena očekivana dodatna oštećenja (**sl. 17**). Kako pri transportu ne bi došlo do novih oštećenja, vitraji su kvalitetno imobilizirani te prevezeni do radionice vertikalno u prikladnim kontejnerima (**sl. 18**). U sklopu cjelovitoga rekonstrukcijsko-restauratorskog postupka, nakon transporta iz katedrale kontejneri s vitrajnim segmentima uredno su pohranjeni u zaštićenom prostoru radionice. Dopremljeni vitraji su nakon toga pojedinačno izdvojeni iz transportnih ukruta i pažljivo oslobođeni sekundarnih površinskih nečistoća.

Nakon numeriranja i izrade fotodokumentacije, segmenti su polagani na radne plohe (**sl. 19**), kako bi se kvalitetno izradili otisci svih postojećih detalja i cjelina olovnog rastera, s ciljem očuvanja identične grafičke linije nužne u završnom slaganju u nove olovne profile. Za taj restauratorski projekt konstruirane su namjenske pomične metalne spreme – ormari s prikladno dimenzioniranim ladicama za sigurnu pohranu svakog vitrajnog segmenta do završetka planiranoga konzervatorsko-restauratorskog postupka. Svakom vitraju dodijeljeno je pripadajuće nazivlje i numeracija, a cijeli postupak je detaljno evidentiran i dokumentiran.

Nakon prve, uslijedit će i druga faza konzervatorsko-restauratorskog postupka, u kojoj će stakleni segmenti biti mehanički odvojeni od izvornoga erodiranog nefunkcionalnog olovnog rastera. Tijekom te faze nježno se briše pojedini segment te se polaže u prikladnu kupku (razrijeđena saponatna sredstva s dodatkom blagih abrazivnih tvari), a zatim čisti od nanosa stare stoljetne prljavštine. Rastavljeni vitraji se kompletiraju tako da se svi dijelovi koji nedostaju izrezuju iz novog stakla adekvatne boje i strukture kao što je izvorna. Olovne profile je radi trajnosti uputno cijelom površinom zaštiti tankim slojem kositra, čime se osigurava ravnomjerno rastezanje olova pri termičkim naporima i trajnost restauriranih nosivih struktura.

Gotovi vitraji obostrano se ukrućuju nanošenjem razrijeđenog kita u sve spojeve stakla i olova te se završno čiste piljevinom. Završeni restaurirani vitraji prije transporta se imobiliziraju i u prikladnim kontejnerima u vertikalnom položaju prevoze u crkvu te montiraju u reparirane metalne okvire.

Stručno izvedeni cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi najbolja su strukturno-statička prevencija mogućih oštećenja u slučaju novih potresa. Naime, stari, krti olovni profili zamjenjuju se čvrstim i elastičnim novima; tako istovremeno djeluju amortizirajuće u eventualnim potresima te u velikoj mjeri smanjuju mogućnost oštećenja uzrokovanih potresnim gibanjima. Kao dodatnu zaštitu moguće je ugraditi horizontalna ojačanja (ukrute) okvira, no pri tome treba obratiti pozornost na to da profili tih

55 ZN, TIŠLJAR, 2023, 3–4.

56 Za vitraje sjevernog i južnog zida katedrale odlučeno je da se neće demontirati te do daljnjega ostaju *in situ*.

57 Demontažu je izvela tvrtka Bokart d.o.o.

17. Stanje tijekom demontaže vitraja glavne apside (Bokart d.o.o.)
Condition during dismantling of the stained-glass window in the main apse (Bokart)

18. Jedan od segmenata vitraja u opremi za pohranu (snimka: Bokart d.o.o.)
One of the stained-glass segments in the storage box (Bokart d.o.o.)

19. Stanje tijekom obrade i dokumentiranja stanja u radionici (Bokart d.o.o.)
Condition during processing and documentation of the condition in the workshop (Bokart)

ojačanja svojom grafikom ne narušavaju likovni prikaz na vitrajima. Dobar primjer iz prakse su restaurirani vitraji na župnoj crkvi Rođenja Blažene Djevice Marije u Granešini, restaurirani u obnovi crkve 2016. i 2017. godine, koji u potresima 2020. godine nisu pretrpjeli nikakvu štetu, unatoč tome što je sama crkva izuzetno teško oštećena.

Osim restauratorskih radova, bilo bi potrebno i preporučljivo obnovljeno povijesno ostakljenje nakon montaže zaštititi s vanjske strane, pri čemu često korištena metalna mreža možda nije najbolje rješenje, nego se kao estetski i tehnički dobro rješenje vitraji mogu s vanjske strane predstakliti meko oblikovanim rukotvornim sigurnosnim staklom. Na taj način bi se trajno zaštitili od utjecaja atmosferilija i potencijalnih mehaničkih oštećenja, a sam prostor crkve dobio bi dodatnu termičku i zvučnu izolaciju. Takvo sigurnosno staklo također je dodatna zaštita

u slučaju potresa, s obzirom na to da u tréšnji štiti vitraje od građevinskih krhotina koje bi ih pri padu mogle mehanički oštetiti. Moguće ga je postaviti i s malim odmakom, tako da između njega i vitraja cirkulira zrak, što se pokazalo boljim rješenjem od izravne kontaktne aplikacije. Ako se pak, u dogovoru stručnjaka i investitora, ipak odluči za aplikaciju metalne mreže, uputno je pri izboru materijala dati prednost nehrđajućem čeliku (inoksu), zbog njegove trajnosti i estetike.

Zaključak

Vitraji zagrebačke katedrale dio su *Gesamtkunstwerka* koji je rezultat cjelokupne obnove katedrale u skladu s historicističkom filozofijom. Odluka da se prozori opreme vitrajima bila je nezaobilazan dio vraćanja 'izvornog' gotičkog duha katedrali, s obzirom na njihovu ulogu u ostvarivanju odgovarajućeg osvjetljenja prostora, ali i prenošenja simboličke poruke svjetla u liturgiji. Najprije je, tijekom obnove prostora svetišta na poticaj biskupa Jurja Haulika, za katedralu nabavljeno pet središnjih vitraja od minhenskoga Kraljevskog zavoda za slikanje na staklu (*Königliche Glasmalereianstalt*), svojevremeno najvažnije takve ustanove u Europi. Ti su vitraji bili jedan od ključnih medija za ostvarivanje cjelovitoga ikonografskog programa katedrale; stoga je biskup Haulik zasigurno želio odabrati najbolje umjetnike toga vremena. Preostali prozori na vanjskim zidovima katedrale opremljeni su vitrajima potkraj 19. stoljeća, prema nacrtima Hermana Bolléa, te ih se njihovim dekorativnim oblikovanjem željelo uklopiti u dekorativne obrasce kojima su oslikani okolni zidovi.

Velik dio vitraja katedrale oštećen je tijekom potresa 20. ožujka 2020. godine. S obzirom na njihovu vrijednost, ključno je osigurati najstručniju moguću obnovu jer je to jedinstvena prilika za njihovo cjelovito dokumentiranje. Dodatni motiv za takav cjelovit stručni pristup jest i činjenica da je velik dio vitraja u europskim crkvama iz raznih razloga nepovratno izgubljen, osobito tijekom Drugoga svjetskog rata. Stoga bi bilo poželjno da navedeni vrlo kvalitetni preostali vitraji budu zaštićeni i restaurirani na najbolji mogući način. ■

Izvori

NAZG

HR-NAZG, AEM, fasc. V, Anno 1885 – 1888., 7–8

HRZ

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. II

TRPUTEC STRČIĆ TIJANA-ANNAR, IVANČEVIĆ LEONARDO, Drvo i metal (opis, stanje, prijedlog radova) (8.3.3.1.), 1251–1300

RZK

Skica za vitraj, inv. br. N159

ZN

TIŠLJAR JERONIM, Katedrala Uznesenja Marijina, Kaptol 31, Zagreb: Prijedlog restauratorskih i konzervatorskih radova na vitrajima u svetištu i bočnim apsidama katedrale, Zagreb, 2023.

Literatura

ANWANDER-HEISSE EVA, *Glasmalereien in München im 19. Jahrhundert*, München, 1992.

BURGUETE GIL CARMEN, Restoration of the stained glass windows of the British Cemetery of Valencia, *HERITAGE 2022 – International Conference on Vernacular Heritage: Culture, People and Sustainability*, September 15th – 17th, Valencia, 2022, 815–822

CAPOBIANCO NATAN, HUNAULT MYRTILLE O. J. Y., BALCONBERRY SYLVIE et al., The Grande Rose of the Reims Cathedral: an eight-century perspective on the colour management of medieval stained glass, *Scientific Reports*, 9, 3287 (2019.)

CHIEFFO RAGUIN VIRGINIA, Revivals, Revivalists, and Architectural Stained Glass, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 49 (3) (1990.), 310–329

CRNČEVIĆ ANTE, Arhitektura svjetla u liturgijskom prostoru, *Živo vrelo*, 6, god. XXIII. (2006.), 12–15

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DEANOVIĆ ANA, ČORAK ŽELJKA, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988.

DOBRONIĆ LELJA, Značenje i obnova prvostolnice u vrijeme (nad)biskupa Haulika, u: *Zagrebačka crkvena pokrajina. Zbornik radova znanstvenoga skupa „150. obljetnica uspostave Hrvatsko-slavonske crkvene pokrajine i uzdignuća Zagrebačke biskupije na stupanj nadbiskupije“*, ur. Stjepan Razum, Zagreb, 2004., 111–125

DRAGUTINAC MITAR, Kvirin Sisački, u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Anđelko Badurina, Zagreb, 1979., 371

FUČIĆ BRANKO, Uznesenje Bogorodičino, u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Anđelko Badurina, Zagreb, 1979., 579–580

HALL JAMES, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti* (prijevod: Marko Grčić), Zagreb, 1991.

JERGOVSKI JASMINA, Sakralna baština Župe sv. Ivana Krstitelja u Novom Čiču, *Croatica Christiana periodica*, vol. 31 no. 59 (2007.), 105–142

Katolički list, 12 (20. 3. 1884.), 92–95; 22 (29. 5. 1884.), 176; 4 (22. 1. 1885.), 27–28

MARUŠEVSKI OLGA, Katedrala u vremenu i prostoru, *Život umjetnosti*, Vol. 41/42 No. 1 (1987.), 97–127

PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Slikani prozori zagrebačke katedrale, *Naša katedrala*, 8 (2004.), 31–39

PREMERL TOMISLAV, Zagrebačka prvostolnica: Restauracija kao metoda građenja, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knj. I., ur. Maleković, Vladimir, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 17. 2. – 28. 5. 2000., 62–71
RAGUŽ IVICA, Teologija „tamnoga svjetla" i „svijetle tame", *Živo vrelo*, 6, god. XXIII. (2006.), 5–7
TRPUTEC STRČIĆ TIJANA-ANNAR, Drvena oprema zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 385–402
VAASSEN ELGIN, Fenster aus der Glasmalereianstalt König Ludwigs I. in München für die Kathedrale von Zagreb (Agram), u: *Kölner Domblatt 55*, Köln, 1990., 201–220
VON BOJNIČIĆ IVAN, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg, 1899.
ZIMMETER KUNIBERT, *Die Tiroler Glasmalerei und Mosaikanstalt in Innsbruck: (Neuhauser, Dr. Jele & Comp.); ein Rückblick anlässlich des fünfzigjährigen Gründungsjubiläums 1861 – 1911*, Innsbruck, 1911.

AEM – Acta Ecclesiae Metropolitanae
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb
RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury
ZN – Zagrebačka nadbiskupija / Archdiocese of Zagreb

Summary

Matija Marić, Jeronim Tišljar

STAINED GLASS OF THE ZAGREB CATHEDRAL

In accordance with the comprehensive Neo-Gothic approach, stained glass was added to the representative exterior windows of the Zagreb cathedral during restorations in the 19th century. These stained-glass panes can be found in nineteen windows on the walls of the main and side apses, as well as the outer walls of the side aisles. Their creation can be divided chronologically into two phases. The first phase includes the production of stained glass for the windows in the central apse between 1845 and 1849 during the restoration of the sanctuary initiated by Bishop Juraj Haulik. He commissioned five stained-glass windows with figurative representations from the Royal Institute for Glass Painting in Munich (*Königliche Glasmalereianstalt*). The central three-part window (trifora depicts the Assumption of the Blessed Virgin Mary, patron of the Zagreb cathedral. The model for this central stained-glass window was the large five-part central window in the apse of the Church of Mary, Help of Christians, in Au, a suburb of Munich. To the left and right of the central window, there are two two-part windows (biforas). St Stephen, King of Hungary, co-patron of the cathedral, is depicted on the left window with two medallions above him illustrating the Betrothal of the Blessed Virgin Mary and the Annunciation. Next to him is another two-part window featuring St Mark the Evangelist and St Demetrius, patron of the Diocese of Đakovo and Srijem, with medallions depicting the Annunciation of the Birth of the Virgin to St Joachim, and the Birth of Mary. To the right of the central window is a bifora depicting St. Ladislaus, King of Hungary, also a co-patron of the cathedral and founder of the Diocese of Zagreb. In the upper part of this window, medallions show the Nativity of Jesus and the Presentation in the Temple. The rightmost bifora in the sanctuary depicts St Quirinus, Bishop of Sescia and martyr, and Blessed Augustine Kažotić, Bishop of Zagreb and educator in the early 14th century. Above them are medallions depicting Jesus in the Temple and the Death of Mary.

The second phase of acquiring stained glass was part of the thorough restoration of the cathedral led by Herman Bollé at the end of the 19th century. At that time, fourteen additional stained-glass windows were ordered for the side aisles and apses from the companies 'Geyling & Erben' in Vienna and 'Tiroler Glasmalerei und Kathedral-Glashütte: Neuhauser, Dr. Jele & Comp.' in Innsbruck. The motifs of these stained-glass windows matched the wall and vault paintings and were decorated with so-called *Teppichmuster* patterns based on Bollé's designs. They did not have figurative portrayals, except for the coats of arms of donors depicted in the lower fields. One of these windows also includes a list of all collaborators involved in the restoration of the cathedral.

The stained-glass windows were damaged in the earthquake on 22 March 2020, leading to a decision to dismantle those in the apses, and those on the side walls of the aisles remained *in situ*. The condition of the stained glass was thoroughly documented before dismantling and transport to the workshop. The dismantling process was carried out with exceptional care, minimizing any additional expected damage. After transport to the workshop, the surface of the stained-glass windows was cleaned, and detailed expert documentation continued. They were properly stored and await full restoration.

KEYWORDS: stained glass, glass painting, Zagreb cathedral, Assumption of the Blessed Virgin Mary, Juraj Haulik, Herman Bollé, Königliche Glasmalereianstalt Munich

Tijana-Annar Trputec Strčić

Drvena oprema zagrebačke katedrale

Tijana-Annar Trputec Strčić
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za namještaj i drvene konstrukcije
tannar@hrz.hr

Stručni rad / Professional paper
Primljen / Received: 3. 7. 2024.

UDK: 73-035.3:[27-526(497.5 Zagreb)"15/19"
745.51.025.3/.4(497.5 Zagreb)"2021/2022"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.20

SAŽETAK: U pregledu drvenog inventara zagrebačke katedrale prikazane su promjene u stilovima uređenja, kao i naknadne intervencije na sačuvanim predmetima od 16. do 20. stoljeća. Postojeći katedralni namještaj i drvena oprema izvedeni u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća radovi su majstora stolara koji su ih izrađivali prema nacrtima Hermana Bolléa. Friedrich Miroslav Häcker, Ivan Budicki, Josip Šeremet, Josip Oblak i drugi surađivali su s Bolléom i na brojnim drugim objektima, a neki od njih bili su i učitelji Obrtne škole u Zagrebu. U obnovi katedrale potkraj 19., ali i tijekom 20. stoljeća, nastale su brojne promjene na opremi. Mnogi su stariji predmeti nestali, dok su neki djelomično sačuvani u privatnim zbirkama i muzejima. Preostali drveni inventar sustavno je obnavljan; pritom su pojedini dijelovi mijenjani ili dodavani. Dio je pretrpio oštećenja zbog zagrebačkoga potresa 2020. godine. Tijekom radova na konstruktivnoj sanaciji, dio namještaja je premješten u privremene čuvaonice, a na inventaru većih dimenzija koji je ostao *in situ* obavljeni su dezinfekcija i preventivna zaštita te su zaštićeni oplatama.

KLJUČNE RIJEČI: Zagreb, katedrala, Herman Bollé, drvena oprema, majstori stolari, klupe, historicizam, namještaj, hrast

Drvena oprema zagrebačke katedrale, poput ostalog inventara, znatno je promijenjena tijekom stoljeća, što zbog požara i prirodnih katastrofa, a što zbog mnogih popravaka u obnovama. Do danas nam je ostalo malo od te opreme iz vremena prije obnove potkraj 19. stoljeća, no o pojedinim primjerima, a dijelom i o njihovom oblikovanju, doznajemo iz povijesnih zabilješki i opisa.

Stariji namještaj katedrale

Od najranijih su djela do današnjih dana ostale očuvane samo četiri rezbarene i intarzirane klupe s klecalima iz 16. stoljeća u stilu toskanske renesanse uz posredan ugarski utjecaj.[1] Dvije veće klupe, danas postavljene uz sjeverni i južni zid crkvenog broda uz bočne ulaze, stajale su nasuprot nekadašnjim oltarima sv. Emerika i sv. Barbare.[2] Istovjetnog su oblikovanja, s visokim intarziranim leđnim naslonima nadsvođenim širokim rezbarenim vijencima i ormarom za pohranu duž stražnje strane (sl. 1). Obje klupe na bočnim stranama vijenaca imaju natpisne pločice na kojima se s jedne strane navodi naručitelj, kanonik Ladislav De Gersenche, koji je dao izraditi klupu za oltar

1 Više o stilskim utjecajima i provenijenciji kod: D. PREMERL, 2025.

2 „Naprema ovome oltaru (sv. Barbare) stoje drvena klecala s udjelanimi slikami, što predstavljaju četiri evangjelista. Imadu krasne arabeske. Na lievoj pobočnoj strani načinjena je slika niekog junaka u hrvatskoj šerežanskoj odeći, visećom kapom, sa sabljom, hadjarom i puškom. Oko slike vide se brojne sprave, straga dvorana, zavjesi, stupovi i prozori. Podobna slika stoji i na desnoj strani, ali bez uresah." KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 38; TKALČIĆ, 1885, 83; BACH, 1943, 3, 6; TARBUK, 1994, 432; DOBRONIĆ, 1994, 92; PELC, 2007, 402.

1. Renesansna klupa, 1520. i vjetrobran (Josip Oblak, 1884.) uz bočni ulaz na sjevernom zidu (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Renaissance stall, 1520, and windbreak (Josip Oblak, 1884) by the side entrance on the north wall (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

2. Dvije manje klupe uz južni zid, 16. stoljeće (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Two smaller stalls by the south wall, 16th century (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

sv. Emerika, i godina 1520., dok je s druge strane obiju klupa natpis s imenima majstora Petra, slikara i kipara te stolara Nikole.[3] Prije Bolléovog restauriranja na izmaku 19. stoljeća, uklade naslona klupe uz sjeverni zid krasile su intarzije s prikazima sv. Ladislava, Emerika i Stjepana.[4] Postojala je još jedna klupa vrlo slična onoj nasuprot oltaru Svetog Trojstva, koja je u Bolléovoj obnovi uklonjena.[5] Za klupu uz južni zid s četiri sjedala i leđnim naslonom s intarziranim prikazima četvorice evanđelista nije determinirano kad je nastala. Prema nekim autorima, mogla bi biti rad sljedbenika Petra i Nikole iz nešto kasnijih godina 16. stoljeća, dok je drugi smještaju u drugu polovicu 17. stoljeća.[6] U literaturi se spominje da su bočna vrata ormara bila intarzirana prikazom junaka u hrvatskoj šerežanskoj odjeći, a Kukuljević Sakcinski djelo pripisuje Sebastianu Tačkeru 1692. – 1694.[7] Vrata su u Bolléovoj obnovi zamijenjena. Bočni su natpisi zlatnom bojom na toj klupi prema oblikovanju slova i rasporedu vrlo slični onima na klupi nasuprot njoj. S obzirom na to da Bach navodi da su natpisi bili samo na klupi uz sjeverni zid i izvedeni u intarziji,[8] može se pretpostaviti da su na obje klupe natpisi postavljeni zlatnom bojom u nekoj od obnova u drugoj polovici 20. stoljeća.[9]

Uz južni zid kapele Blažene Djevice Marije stoje dvije uže klupe, bez ormara, s po tri sjedala i intarziranim

3. Josip Peruzzi, intarzirani i rezbareni ormar, 1871., detalj (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2022.)
Josip Peruzzi, carved inlaid cabinet, 1871, detail (HRZ Archive, G. Tomljenović, 2022)

ukladama naslona (**sl. 2**). Na jednoj su klupi motivi akanta, dok je na drugoj središnji perspektivni prikaz grada flankiran intarzijama vaza s cvijećem.[10] Povezuju ih s renesansnim klupama u kapeli sv. Ladislava koje je izradio firentinski majstor Joannes Nicze 1507. godine, a opisuje ih Bach 1943. godine.[11] Nažalost, te klupe nisu sačuvane. Bile su smještene na sjevernoj i južnoj strani kapele i imale po 12 sjedala s latinskim natpisima u sredini.[12]

Najstarije katedralne korske klupe koje je 1499. dao izraditi biskup Osvald Thuz stajale su na sjevernoj i južnoj strani svetišta. Bile su rezbarene i razdijeljene u dva reda s ukupno 34 kanonička i 26 svećeničkih sjedala, a među njima su stajala četiri pulpita.[13] Klupe su stradale u požaru 1624. godine te ih je dao obnoviti biskup Frano Ergelski.[14]

3 Lijeva strana vijenca: OPVS FACTV. AD LAV / DE. S. EMERICI DVCIS PER / VEN. D. M. LADISLAVM / C. E. Z. A. D. MDXX. Desna strana vijenca: ARTE ET INGENIO / MAGISTRI PETRI / PICTORIS ET SCVLPTOR. NICOLAI Q. CARPENTARIV. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 327/1131; HRZ, D. PREMERL, 2023, 806–807. Vidjeti također: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 913; DOBRONIĆ, 1994, 92; D. PREMERL, 2025.

4 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 40; TKALČIĆ, 1885, 78–79; DEANOVIĆ, 1988, 69–70; TARBUK, 1994, 432; DOBRONIĆ, 1994, 92, 95.

5 „Treća klupa, koja je prema Tkalčićevom opisu bila sasvim srodna onoj iz 1520. g., nalazila se nekoć naslonjena uz prvi desni stup nasuprot oltaru sv. Trojstva, što je stajao uz drugi desni stup. Taj je oltar podigao još 1515. g. Grgur, arhiđakon vaškanski, a kanonik zagrebački, i vjerojatno dao za nj načiniti klupu za pohranu crkvenog ruha tog oltara. Prema Tkalčićevom opisu iz 1885. klupa je bila rezana u hrastovu drvu, a podijeljena u tri stolice. Na naslonima iznad sjedala bile su intarzijom izvedene slike, i to prva nadesno predstavljala je sv. Grgura papu okružena kardinalima i biskupima, kako se klanja Presvetom Tielu Isusovu, koje je prikazivao nagi do polovine Isus. Srednja slika bila je sv. Trojstvo, a lieva sv. Lovro s roštiljem, znakom svog mučeništva, u desnici i s palmom u ljevici. Nad sjedalima dizalo se nadkrovlje, na kojem je bilo izrezbareno cvieće među granjem.“ BACH, 1943, 9; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 37; TKALČIĆ, 1885, 87; TARBUK, 1994, 432. U Zbirci Frangeš sačuvane su intarzirane uklade klupa s prikazima sv. Grgura pape i sv. Lovre, kao i kopija naslona s intarzijom Sv. Trojstva, DOBRONIĆ, 1994, 102–103; GAZIVODA, 2008, 81–83.

6 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 38; BACH, 1943, 5; HRZ, D. PREMERL, 2023, 808–809, 811; HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 890; D. PREMERL, 2025.

7 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 38; BACH, 1943, 7–8; TARBUK, 1994, 432.

8 BACH, 1943, 3.

9 To je potrebno potvrditi konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima.

10 Nela Tarbuk navodi da motivi akanta i vaza s cvijećem u kojima se pojavljuje tulipan te specifične forme intarzija na klecalu govore u prilog dataciji tih dijelova u kasnije vrijeme, u 17. stoljeće, a možda i početak 18. stoljeća, TARBUK, 1994, 433. Vidjeti kat. jed. 21a i 21b, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 884–887.

11 BACH, 1943, 11–13. Vidi također: D. PREMERL, 2025.

12 Južne klupe: INCLYTO VLADISLAO REGE. LVCA VERO PONTIFICE DIGNISSIMO, IOANNES DE MAROCHA ARCHIDIAC. GORICENS. ET CAN. HVIVS ALMAE ECCLESIAE, HVNC CHORUM DEO ET PATRIAE PROPRIIS FECIT FIERI IMPENSIS. MDVII. (U vrijeme slavnog kralja Vladislava i preuzvišenog biskupa Luke, arhiđakon gorički i kanonik ove svete crkve Ivan iz Moravča dao je izraditi o vlastitom trošku ove korske klupe Bogu i domovini 1507. g.), sjeverne klupe: OPVS MAGISTRI IOANNIS NICZAE FLORENTINI. MDVII. (Djelo majstora Ivana Nicze Firentinca. 1507.). KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 25; TKALČIĆ, 1885, 65; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1891, 326/1126.; BACH, 1943, 11-13; DEANOVIĆ, 1988, 69; TARBUK, 1994, 429, 432; DOBRONIĆ, 1994, 50–53; PELC, 2007, 401; HRZ, D. PREMERL, 2023, 810; D. PREMERL, 2025.

13 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 19; TKALČIĆ, 1885, 58; FRANIĆ, 1935, 76; DEANOVIĆ, 1988, 66; TARBUK, 1994, 429; DOBRONIĆ, 1994, 44, 46, 50; PELC, 2007, 400.

14 „Iz nesreće, koja je 1624. zadesila katedralu, znademo, da je ona u to vrijeme imala već novi drveni toranj sa zvonima. Na 27. maja te

4. Intarzirani sakristijski ormar, prva polovica 18. stoljeća (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2022.)
Inlaid sacristy cabinet, first half of the 18th century (HRZ Archive, G. Tomljenović, 2022)

Nažalost, iste su klupe nastradale 1664. padom svoda svetišta i tek je 1674. biskup Martin Borković naručio njihov popravak, kao i popravak drvenog gornjeg dijela kamenog biskupskog stolca.[15] Radove je izvodio stolar Matijaš Erlman.[16] Za vrijeme biskupa Maksimilijana Vrhovca 1801. klupe su uklonjene iz katedrale i umjesto njih su postavljene nove,[17] koje su potom zamijenjene u Bolléovoj obnovi.

Biskup Franjo Ergejski naručio je početkom 17. stoljeća izradu korskih klupa u bočnoj kapeli sv. Marije, koje je Matijaš Erlman također obnovio 1675. uklonivši stara i dodajući nova klecala te nove rezbarije na vrhove leđnih naslona. Nažalost, ni te klupe nisu sačuvane.[18]

Radovima za zagrebačku katedralu potkraj 17. stoljeća istaknuo se stolar Sebastian Tačker. Prema narudžbi kanonika kustosa Ivana Znike 1690. izradio je sakristijski ormar od hrastovine.[19] Od 1692. do 1694. izradio je sedamnaest klecala koja su stajala pred oltarima (nisu sačuvana), a 1696. ormare za unutarnju sakristiju, tadašnju riznicu katedrale.[20] Ivan Kukuljević Sakcinski navodi da su u sakristiji bili ormari postavljeni uza zidove, a najduži i najljepši bio je ukrašen intarzijama koje su prikazivale 28 slika svetaca i zgrada, s natpisom na jednom vratnom krilu CUSTODE 1696. IO. ZNIKA.[21] Ormari su 1870. godine uklonjeni i zamijenjeni novim intarziranim ormarima koje je 1871. dao izraditi kustos Đuro Križanić u Žarovnici pokraj Lepoglave. Izradio ih je stolar Josip Peruzzi i danas su u Riznici katedrale (**sl. 3**).[22]

U sakristiji od starijeg inventara možemo vidjeti cjelinu od sedam intarziranih dvodijelnih ormara iz prve polovice 18. stoljeća (**sl. 4**). Jednostavnih su formi, sa zanimljivo koncipiranom površinom u kombinaciji različitih vrsta furnira te s intarziranim ornamentima s prepletima

godine, naime u 21 sat, udario je u crkvu grom i zapalio drveni krov. Požar je zahvatio i drveni zvonik, rastalila su se zvona, teški željezni križ pao je sa zvonika na svod prezbiterija, probio ga, i kroz nastalu pukotinu prodrla je žeravica i u samu crkvu, od nje su se zapalile zavjese, izgorile kanoničke klupe i lijepi oltar biskupa Osvalda Thuza. Štetu su cijenili na 30.000 forinti." FRANIĆ, 1934, 295. Vidi također: TKALČIĆ, 1885, 59.

15 „Ova šteta nastala je tako, što se jedan nesolidno izvedeni stub, uslijed nevremena koje je probijalo u crkvu, na 27. XI. 1646. urušio s jednim komadom zida, a sa sobom povukao i svod, kojeg je podržavao. Svojom težinom srušio je i poništio prekrasno pjevalište s orguljama, pet oltara, biskupovu stolicu, i kanoničke klupe." FRANIĆ, 1934, 301. Vidi također: TKALČIĆ, 1885, 59; IVANDIJA, 1987, 31.

16 TKALČIĆ, 1885, 97; BACH, 1943, 15; DEANOVIĆ, 1988, 79; TARBUK, 1994, 434; PELC, 2007, 401.

17 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 18–19; TKALČIĆ, 1885, 60; TARBUK, 1994, 440.

18 BACH, 1943, 21–23; TARBUK, 1994, 434.

19 TKALČIĆ, 1885, 113.

20 TKALČIĆ, 1885, 114; BACH, 1943, 25; TARBUK, 1994, 437; HRZ, PREMERL, 2023, 809.

21 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 50; TKALČIĆ, 1885, 114; BACH, 1943, 26; TARBUK, 1994, 437.

22 TARBUK, 1994, bilj. 53, 440. Vidjeti također: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 982.

vrpčastog motiva, tzv. *Bandelwerk*,[23] rokaja u kutovima vrata[24] te izduženih osmerokrakih zvijezdi u kombinaciji tamnog i svijetlog furnira[25]. U inventaru Ljudevita Ivančana spominje se šest starijih ormara i tri novija: „Ormar za crkvena odijela sdola, sgora kanoničke i prebendarske predmete, šest njih starije radnje i tri novijega doba, načinjeni iza restauriranja crkve." [26] Kukuljević Sakcinski spominje da su u sakristiji postojala tri dugačka intarzirana ormara, jedan s godinom 1655., a druga dva napravljena 1690./1691., koje je izveo Sebastian Tačker za 200 fr.,[27] no ti ormari više nisu u sakristiji.

Majstori stolari – suradnici na Bolléovoj obnovi katedrale

Glavni pečat današnjem izgledu zagrebačke katedrale dao je Herman Bollé u obnovi nakon potresa 1880. godine. On je u svakoj građevini koju je gradio ili obnavljao, uz arhitekturna rješenja, projektirao i elemente unutarnje opreme, pa tako i drveni inventar. Od brojnih javnih projekata koje je ostvario sa suradnicima iz Obrtne škole i drugim obrtnicima stalnim suradnicima možemo spomenuti Renesansnu sobu obloženu hrastovinom na Odjelu za bogoštovlje i nastavu u Opatičkoj 10,[28] Parišku sobu s kojom Obrtna škola sudjeluje na Svjetskoj izložbi u Parizu 1900.,[29] knjižnicu u Muzeju za umjetnost i obrt, opremu za najamnu palaču Pongratz i mnoge druge. Za crkvene je prostore također projektirao namještaj (ispovjedaonice, korske i vjerničke klupe), zatim oltare, oplate, vrata i prozore, kao i metalnu opremu, postižući opremom i dekoracijom jedinstvo stila.[30]

Mnogi obrtnici koji surađuju s Hermanom Bolléom na katedrali, među njima i stolari, zapošljavaju se kao učitelji na Kraljevskoj zemaljskoj obrtnoj školi u Zagrebu kojoj je Bollé ravnatelj, gdje zajedno s učenicima izrađuju majstorska djela prema Bolléovim nacrtima.[31] Prvi učitelji „nauka o stolarstvu" 1882. bili su zagrebački stolari Miroslav Häcker i Ivan Budicki.[32] Häckera je 1883. zamijenio Josip Šeremet koji je ostao u školi do umirovljenja 1906., a 1885. pridružio mu se Vilim Pichler.[33] Stolari su, uz rad u školi, vodili i vlastite obrte, izrađujući namještaj za domaćinstva i ustanove te, zajednički ili samostalno, sudjelovali na brojnim domaćim i međunarodnim izložbama (Kraljevski sajam u Zagrebu 1885., gospodarske izložbe u Beču 1873., Trstu 1882. i Budimpešti 1885., Milenijska izložba u Budimpešti 1896., Svjetska izložba u Parizu 1900.). Izlagali su namještaj često izrađen prema Bolléovim nacrtima, u neorenesansnom slogu, s motivima novog i prepoznatljivog narodnog stila u kojem su forme, motivi i dekoracije preuzeti iz bogate hrvatske tradicijske baštine.[34]

Friedrich Miroslav Häcker (Szent-Elek/Stegersbach pokraj Oberwarta, 1848. – Zagreb, 1922.) bio je stolarski majstor koji se doselio u Zagreb vjerojatno prije 1880. Posjedovao je kuću i stolarski obrt u Gundulićevoj ulici 41, a zagrebačkim građaninom postaje 1892.[35] Od 1880. surađivao je s arhitektom Hermanom Bolléom, prema njegovim nacrtima izrađivao pokućstvo i sudjelovao u radovima na obnovama. Uz radove na opremanju

23 Njem. *Laub und Bandelwerk,* lisnato-vrpčasti motiv koji potječe s gravura Jeana Beraina starijeg. U altaristici taj je ornament karakterističan za drugu četvrtinu 18. st., a kompozicija se sastoji od vrpčastih prepleta i vegetabilnih motiva, prije svega listova akanta, a mogu biti dodani lambrekini, draperije, letvice, rešetkice, cvjetovi i dugovrate ptice. WOLFF ZUBOVIĆ, 2017, 516. U Austriji se motiv akantusa na namještaju ubrzo odvojio od vrpci pa se nastavio koristiti naziv *Bandelwerk*. Motiv izveden prepletima tamnih i svijetlih furnira tvori geometrijske likove i karakterističan je za prvu polovicu 18. stoljeća. TARBUK, 1994, 439.

24 Tri manja i dva veća dvodijelna ormara u drugom dijelu sakristije postavljeni nasuprotno uz sjeverni i južni zid imaju jednake dekoracije vrpčastih prepleta i rokaja; „Rokaj (fr. *roccaille*) je forma tipična za rokoko (*roc* – stijena, *coquille* – školjka) kojom se opisuju oblici bliski organskim formama školjki i kamenja. Kao pojam u ornamentici javlja se prvi put 1734. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj je karakteristični dekorativni element na oltarima i namještaju od polovice pedesetih do kraja sedamdesetih godina 18. stoljeća. Rokajni rub (koji se kao motiv uz akantov list pojavljuje iznad kutova vrata ormara) je forma uz konveksnu stranu C-volute i podsjeća na rubne dijelove školjaka." WOLFF ZUBOVIĆ, 2017, 136–142, 524. Vidjeti: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 953–962.

25 Jedan manji i jedan veći dvodijelni ormar postavljeni su uz sjeverni zid u prvom dijelu sakristije. Manji je ormar sastavljen od donjeg dijela s *bandelwerk* dekoracijama i od gornjeg dijela s vratima intarziranima zvjezdastim motivima. Ta dva dijela pripadaju zasebnim ormarima koji su vjerojatno rastavljeni i odneseni u vrijeme Bolléove obnove. Vidjeti: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 949–952. Nela Tarbuk navodi da je moguće da je gornji dio manjeg ormara onaj koji se nalazi u fundusu Muzeja za umjetnost i obrt, a prije toga je bio u privatnom posjedu. TARBUK, 1994, 439. O ormaru iz MUO-a vidjeti također: KRUŽIĆ UCHYTIL, 1985, 60.

26 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 76; TARBUK, 1994, 437.

27 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 47; HORVAT, 1982, 208; TARBUK, 1994, 437.

28 Obnova palače u Opatičkoj 10 počela je 1892., kad je odlučeno da će palača biti sjedište Odjela za bogoštovlje i nastavu kao uprave za kulturu i prosvjetu Hrvatske. Radove su izvodili domaći umjetnici i obrtnici prema Bolléovim nacrtima. Renesansna soba bila je uređena kao kabinet predstojnika Odjela, obložena u cijelosti hrastovim kasetiranim oplatama u stilu talijanske renesanse s integriranim ormarima i policama. Unutar pet kaseta bile su postavljene slike Bele Csikosa Sesije. Stolariju je izradio Josip Šeremet, a okove Đuro Burić. Bogato ukrašen kamin napravljen je u tvrtki L. Hardmmitha. Svi su izvođači radova bili članovi Društva umjetnosti sa sjedištem u istoj zgradi. RAPO, 2006, 112–115; MARUŠEVSKI, 2000, 47–48; RAPO, 2006, MARUŠEVSKI, 2009, 307–308; DAMJANOVIĆ, 2013, 369.

29 Na Svjetskoj izložbi u Parizu 1900. prikazani su organizacija, razvitak i stanje svih obrazovnih i kulturnih zavoda u Hrvatskoj, tako da su izrađeni studijski kabinet i biblioteka u kojima su bili izloženi predmeti umjetničkog obrta, slike hrvatskih škola i karte predjela. Namještaj su od hrastovine izradili učenici i profesori Obrtne škole prema Bolléovim nacrtima, RAPO, 2006, 195–197; DAMJANOVIĆ, 2013, 620.

30 T. PREMERL, 2000, 65; MARUŠEVSKI, 2009, 253.

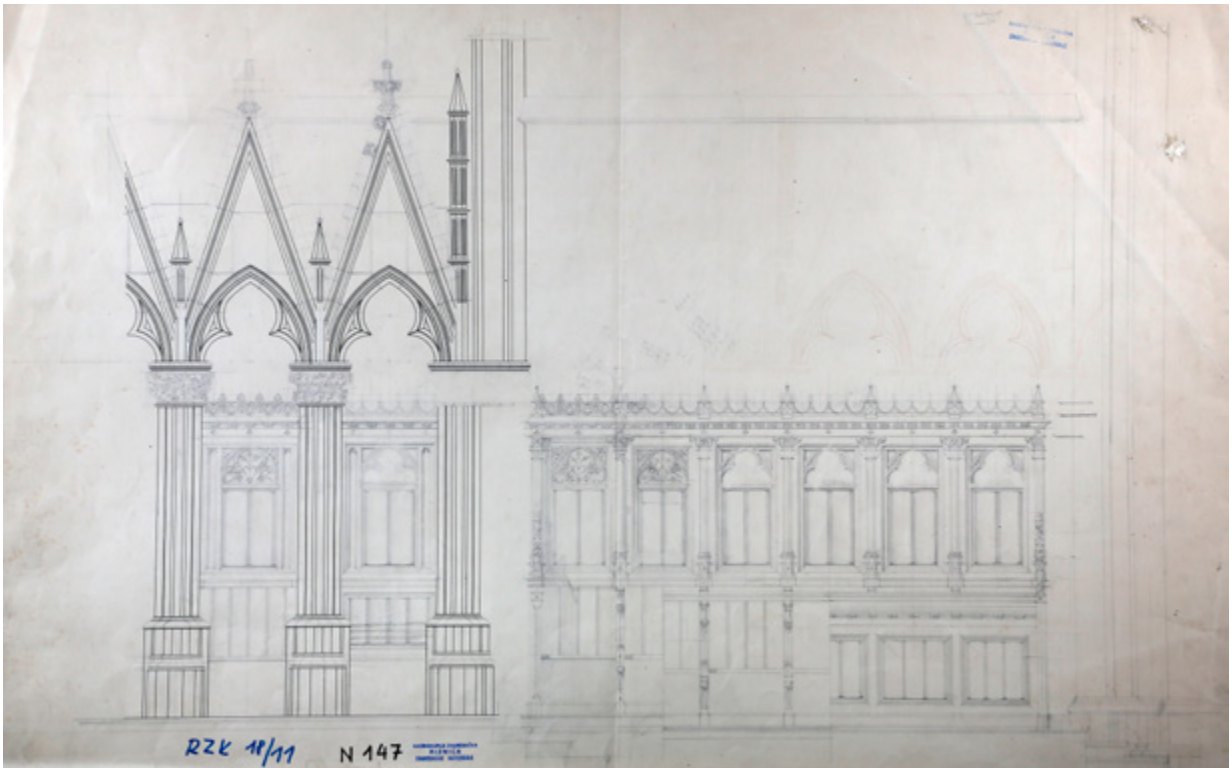
31 ČORAK, 1988, 287.

32 TATOMIR, 1993, 7; MARUŠEVSKI, 2000a, 54; DAMJANOVIĆ, 2013, 100.

33 TATOMIR, 1993, 16; RAPO, 2002, 41; DAMJANOVIĆ, 2013, 100.

34 O sudjelovanju ovih stolara u izradi oltara katedrale vidjeti više kod: KRAŠEVAC, 2025.

35 https://hbl.lzmk.hr/clanak/hacker-fridrik (pristupljeno 3. 6. 2024.).

5. Herman Bollé, nacrt drvenih klupa u nišama te uz sjeverni i južni zid svetišta (RZK N 147)
Herman Bollé, drawing of wooden choir stalls in niches and along the north and south walls of the sanctuary (RZK N 147)

6. Ivan Budicki, korske klupe uz sjeverni zid svetišta, 1885. (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Ivan Budicki, choir stalls along the north wall of the sanctuary, 1885 (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

zagrebačke katedrale, izradio je za crkvu sv. Marka 1882. vrata (s Ivanom Budickim) i klupe, u franjevačkoj crkvi 1902. kućište orgulja, a 1883./1884. u evangeličkoj crkvi u Zagrebu propovjedaonicu.[36] Radio je opremu za pravoslavnu (1884.) i grkokatoličku (1886.) crkvu te surađivao na obnovi Odjela za bogoštovlje i nastavu. Radove je izlagao na Svjetskoj izložbi u Trstu (1882., zlatna kolajna) i na izložbama u Budimpešti, Zemaljskoj izložbi 1885. i Milenijskoj izložbi 1896. Za Jubilarnu izložbu u Zagrebu 1891. izradio je namještaj za paviljone Hrvatsko-slavonskoga šumarskog društva i tvrtke Kugli i Deutsch.[37] Njegov su rad vrata Umjetničkog paviljona i reprezentativna dvokrilna ulazna vrata najamne kuće Pongratz, izrađena prema Bolléovu nacrtu, s metalnim dijelovima bravara Antuna Mesića (pohranjena u Muzeju za umjetnost i obrt) te portali i vrata Prve hrvatske štedionice u Ilici.

Ivan Budicki (Zagreb, 1843. – Zagreb, 1914.) izučio je stolarski zanat u Zagrebu, a usavršavao se u Münchenu. U Zagrebu je od 1879. do 1907. vodio radionicu, a od 1882. u Obrtnoj školi predavao nauk o stolarstvu. Radio je prema nacrtima Hermana Bolléa, Hektora Eckhela i Josipa Bauera.[38] Najviše njegovih djela nalazimo u crkvama. U Zagrebu je, uz radove u zagrebačkoj katedrali, izradio

36 DAMJANOVIĆ, 2013, 130, 198, 233.
37 ČORAK et al., 1980, 19; BRDAR MUSTAPIĆ, 2015, 446.
38 https://hbl.lzmk.hr/clanak/budicki-ivan (pristupljeno 4. 6. 2024.).

1882. vrata (s Miroslavom Häckerom) i propovjedaonicu u crkvi. sv. Marka, tri oltara u kapeli Sv. Duha 1893./1894., u crkvi sv. Franje 1902. propovjedaonicu, dva bočna oltara i ispovjedaonicu, opremao je crkvu sv. Katarine (1896. – 1901.), a u pravoslavnoj (1884.) i grkokatoličkoj (1886.) crkvi vladičanska i vladarska prijestolja.[39] Za križevačku grkokatoličku katedralu izradio je prijestolje, propovjedaonicu i baldahinski oltar, u franjevačkoj crkvi u Iloku propovjedaonicu, namještaj u sabornoj crkvi u Pakracu i bočne oltare u župnoj crkvi u Dugom Selu. Bočne oltare u župnoj crkvi u Odri izradio je prema nacrtima Hektora Eckhela.[40] Za župnu crkvu sv. Mihaela u Erdeviku izradio je glavni oltar te ostalu drvenu opremu crkve.[41] Izrađivao je kućni namještaj i izlagao ga na brojnim izložbama (Svjetska izložba u Trstu 1882., srebrna kolajna; Milenijska izložba u Budimpešti 1896., medalja). Sudjelovao je u radovima na Odjelu za bogoštovlje i nastavu, u opremi palače Vranyczány (danas Moderna galerija) u Zagrebu i opremao druge javne prostore.

Josip Šeremet (Zagreb, 1843. – Zagreb, 1920.) otvorio je stolarski obrt 1870. koji je zatvorio 1906. Od 1. studenoga 1883. imenovan je stolarskim poslovođom u Obrtnoj školi u Zagrebu. Sudjelovao je u obnovama crkava i prema Bolléovim nacrtima izrađivao namještaj: 1885. za zagrebačku katedralu, 1902. klupe u brodu u crkvi sv. Franje, pjevnice za pravoslavnu crkvu 1884. i ikonostas za grkokatoličku crkvu 1886. godine te ispovjedaonice za župnu crkvu u Dugom Selu.[42] Izlagao je kućni namještaj na mnogim domaćim i međunarodnim izložbama (Zemaljska izložba u Budimpešti, 1885., velika kolajna; Milenijska izložba u Budimpešti 1896., soba za djecu, izložbena medalja). Bio je član stolarske zadruge Strmski i Zorinić, Trstenjak, Kelemen, Šeremet i Kavurić-Jendriš, koja je izvela radove na zgradi Prve hrvatske štedionice 1899./1900.[43]

Josip Oblak (Čermin, 1851. – Zagreb, 1902.) djelovao je kao obrtnik stolar u Zagrebu od 1875. Surađivao je s Bolléom i izrađivao crkvenu opremu prema njegovim nacrtima. Za evangeličku crkvu u Zagrebu izradio je klupe i kućište orgulja 1883./1884. te 1885. opremu za zagrebačku katedralu. Izlagao je na međunarodnim izložbama i

7. Herman Bollé, nacrt klupa za prebendare i kanonike u svetištu (RZK N 148)
Herman Bollé, dawing of choir stalls for prebendaries and canons in the sanctuary (RZK N 148))

8. Ivan Budicki i Josip Šeremet, dio klupe iz svetišta za prebendare i kanonike, 1885., s oštećenjima nastalima u potresu, u pozadini Čazmanski kaptol (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Ivan Budicki and Josip Šeremet, part of a choir stall from the sanctuary for prebendaries and canons (1885) with damage caused during the earthquake, Čazma chapter in the background (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

39 DAMJANOVIĆ, 2013, 130, 152, 198, 233, 330; BRDAR MUSTAPIĆ, 2015, 800.

40 https://hbl.lzmk.hr/clanak/budicki-ivan (pristupljeno 4. 6. 2024.); ČORAK et al., 1980, 18.

41 „Remek-djelo crkvene opreme predstavlja glavni oltar, jedan od najboljih drvenih neogotičkih oltara uopće... Spomenuti stolar po svoj je prilici radio i propovjedaonicu, postavljenu uz trijumfalni luk, a možda i pobočne oltare Blažene Djevice Marije i svetog Stjepana Kralja (?), koji su vjerojatno jednako tako izvedeni prema Bolléovim projektima. On će, naime, nastaviti raditi na opremanju crkve i nakon njezine posvete." DAMJANOVIĆ, 2013, 433.

42 ČORAK et al., 1980, 21; DAMJANOVIĆ, 2013, 198, 233, 445.

43 BRDAR MUSTAPIĆ, 2015, 857.

9, 10 i **11.** Josip Šeremet, vjerničke klupe s tri različite bočne dekoracije, 1885., detalji (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Josip Šeremet, pews with three different side decorations, 1885, details (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

odlikovan je velikom kolajnom 1885. na Zemaljskoj izložbi u Budimpešti, a 1896., također u Budimpešti na Milenijskoj izložbi, izložbenom medaljom za vrata šumarskog paviljona. Izrađivao je namještaj za javne zgrade, stolariju za štedioničko krilo Prve zagrebačke štedionice, a 1884. surađivao je u izradi meteorološkog stupa na Zrinjevcu.[44]

Namještaj iz vremena Bolléove obnove

Cjelokupna drvena oprema zagrebačke katedrale izvedena je u obnovi nakon potresa 1880. prema Bolléovim nacrtima,[45] u neogotičkom slogu, i za nju je upotrijebljeno isključivo trajno drvo hrasta.

Kamene klupe u nišama svetišta, postavljene u vrijeme biskupa Osvalda Thuza, rekonstruirane su 1885., a izradio ih je stolar Ivan Budicki (**sl. 5** i **6**).[46] U niše su umetnute drvene oplate sa sjedalima na preklop, ukrašene plitkim vijencima s vitičastim rezbarijama na proboj, a u istom su stilu izrađene i duže klupe uz sjeverni i južni zid svetišta. Leđni nasloni na klupama poslije su zamijenjeni te su umjesto drvenih uklada postavljene kamene ploče s popisom svih zagrebačkih biskupa i nadbiskupa (67 biskupa i sedam nadbiskupa, od kojih su petorica bili kardinali). Klupe u svetištu za kanonike i svećenike izradili su 1885. godine Häcker i Šeremet.[47] Sjedala klupa razdvojena su ovalnim pregradama sa stupićima, a svaka je bočna stranica ukrašena trolisnom ukladom i ponad nje bogatom lisnatom rezbarijom (**sl. 7** i **8**). Prednje uklade ukrašene su vertikalno postavljenim konkavnim letvicama koje oponašaju gotički motiv nabranih tkanina.[48] Taj se motiv u većoj ili manjoj mjeri ponavlja na svim dijelovima Bolléove drvene opreme. Jednake su klupe postavljene u novoj sakristiji ispred oltara.[49] Pozlaćeni tron za nadbiskupa Posilovića izradio je 1893. Miroslav Häcker.[50]

Sjedala Čazmanskog kaptola (sjedala Zbornog kaptola čazmanskog od uzmaka pred Turcima do prijelaza u Lepoglavu 1808.) postavljena su u 16. stoljeću uz južni zid desne lađe. Potkraj 19. stoljeća Bollé postavlja klupe, odnosno drveni dio na već postojeća kamena sjedala sa sveprisutnim motivima nabranih tkanina na prednjicama klecala i leđnim naslonima te s decentnim trolisnim rezbarenim ukrasima.[51] U nišama između sjedala postavljene su spomen-ploče znamenitim Hrvatima (**sl. 8**).

Vjerničke klupe u brodu jednostavnije su izrade, a izradio ih je 1885. stolar Josip Šeremet.[52] Bočne su strane karakteristično trolisno zaključene i ukrašene s po tri plitko rezbarene rozete s tri različita motiva (**sl. 9, 10** i **11**). Slične je klupe prema Bolléovu nacrtu izradio Šeremet i za crkvu sv. Franje u Zagrebu 1902., koja je također obnovljena u neogotičkom stilu. U zagrebačkoj evangeličkoj crkvi sagrađenoj prema Bolléovu projektu 1882. – 1884. nalaze se klupe istoga sloga koje je izradio stolar Josip Oblak,[53] a u granešinskoj su župnoj crkvi klupe istih trolisnih završetaka i dekoracija djelo Miroslava Häckera i Slavoljuba Wagmeistera.[54]

44 BRDAR MUSTAPIĆ, 2015, 835.

45 IVANDIJA, 1987, 34.

46 BRDAR MUSTAPIĆ, 2015, 450. Vidjeti također: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 855–856.

47 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 83/84; DAMJANOVIĆ, 2013,150; BRDAR MUSTAPIĆ, 2015, 450. Vidjeti: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 864–865.

48 Rezbareni gotički ornament imitacije nabranog platna javlja se u sjevernoj Europi od 14. do 16. stoljeća na drvenim oplatama, leđima sjedala, ormarima i škrinjama.

49 Vidjeti kat. jed. 72, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 975.

50 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 83, br. 463; DAMJANOVIĆ, 2013, 175; BRDAR MUSTAPIĆ, 2015, 448–449.

51 Vidjeti kat. jed. 18, u: HRZ, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 879–880.

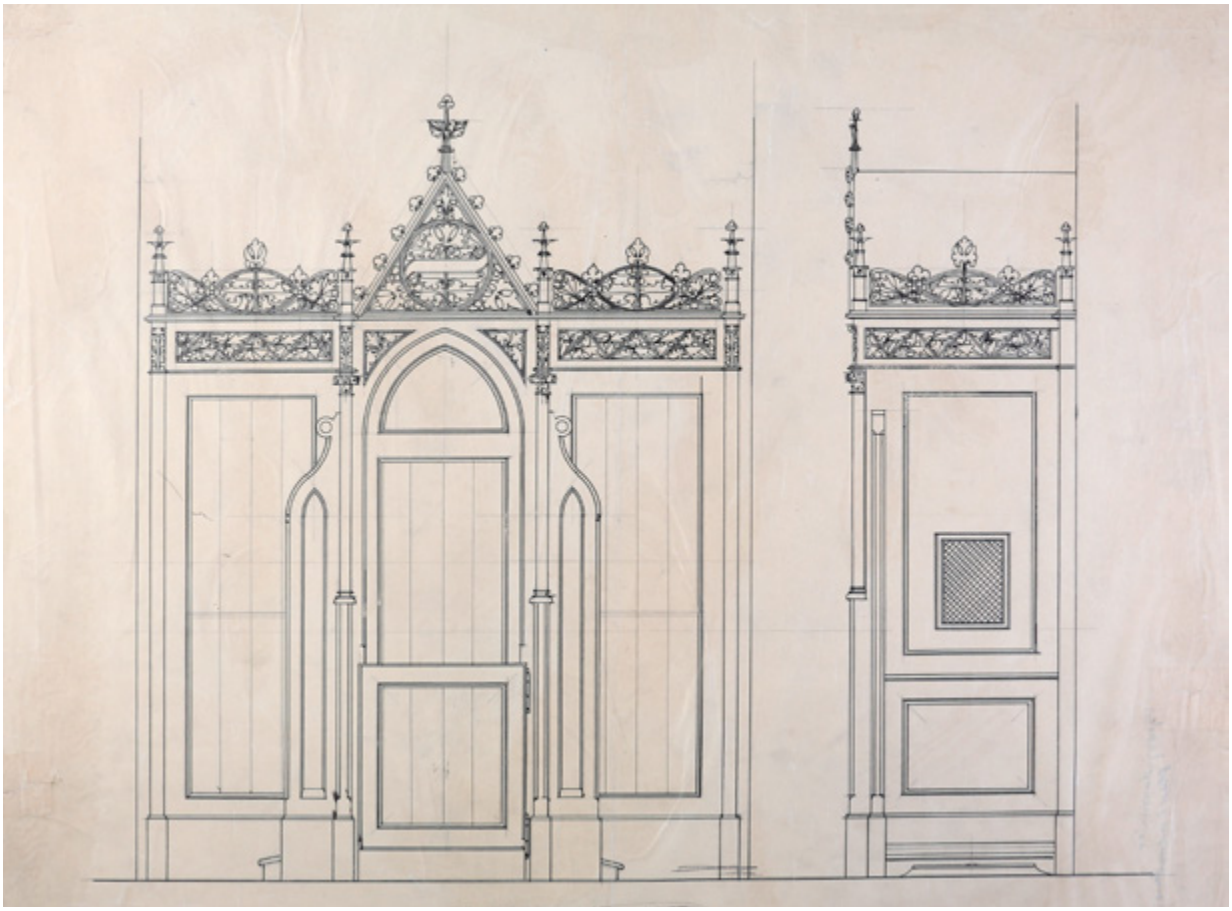
52 BRDAR MUSTAPIĆ, 2015, 450. Vidjeti kat. jed. 48, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 932–934.

53 BRDAR MUSTAPIĆ, 2015, 459.

54 DAMJANOVIĆ, 2013, 425.

12. Miroslav Häcker i Ivan Budicki, ispovjedaonica uz sjeverni zid, 1885., s oštećenjima kruništa nastalima u potresu (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2022.)
Miroslav Häcker and Ivan Budicki, confessional along the north wall (1885) with damage to the crowning caused by the earthquake (HRZ Archive, G. Tomljenović, 2022)

13. Herman Bollé, nacrt novih ispovjedaonica (RZK N 145)
Herman Bollé, design for new confessionals (RZK N 145)

Četiri ispovjedaonice, danas postavljene uz sjeverni zid crkve, djela su Häckera i Budickog. Svaki je izradio po dvije pa su one prema oblikovanju i dekoracijama vrlo slične, s manjim razlikama u tlocrtima. Ispovjedaonice su plošno razdijeljene trojim vratima, konstruirane sistemom okvira i uklada s donjim prednjim ukladama ukrašenima stiliziranim motivom nabranih tkanina, dok su u gornje uklade umetnute olovne mreže s obojenim reljefnim romboidnim staklima. Široki vijenci nose niz fijala i ogradice s lisnatim rezbarijama na proboj, a u sredini trokutasti zabat (**sl. 12**).[55] Bolléov nacrt pohranjen u Riznici zagrebačke katedrale pod oznakom RZK N 145 prikazuje neizvedeno stanje ispovjedaonice dvostranog poluotvorenog tipa s raskošnijim rezbarenim dekoracijama na vijencima (**sl. 13**).

Uz južni zid postavljene su još dvije ispovjedaonice jednostavnijeg oblikovanja s dvojim vratima, jednakih ukrasa kao i one nasuprotne, no s vijencima ukrašenima zupcima, motivom koji se ponavlja na bočnim vjetrobranima te na vjetrobranu i ormarima u sakristiji.[56]

55 Vidjeti: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 907, 921.

56 Vidjeti: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 895, 963.

Drveni okvir oltara u sakristijskoj kapeli,[57] kao i dva dvodijelna hrastova sakristijska ormara, djelo su majstora Ivana Budickog.[58] Ormari su jednakih proporcija, arhitektonski oblikovani, a plošne fronte gornjih dijelova, raščlanjene vratima, dekorirane su jednostavnim vertikalno postavljenim letvicama istovjetnima onima na vjetrobranu u sakristiji (**sl. 14**). U Riznici zagrebačke katedrale nalazi se nacrt djelomično izvedenog dvodijelnog ormara (**sl. 15**). Dvodijelni i jednodijelni ormar sličnog oblikovanja, smješteni s bočnih strana triptiha, izrađeni su naknadno, u 20. stoljeću, od drva četinjača.

Stolarija iz vremena Bolléove obnove katedrale

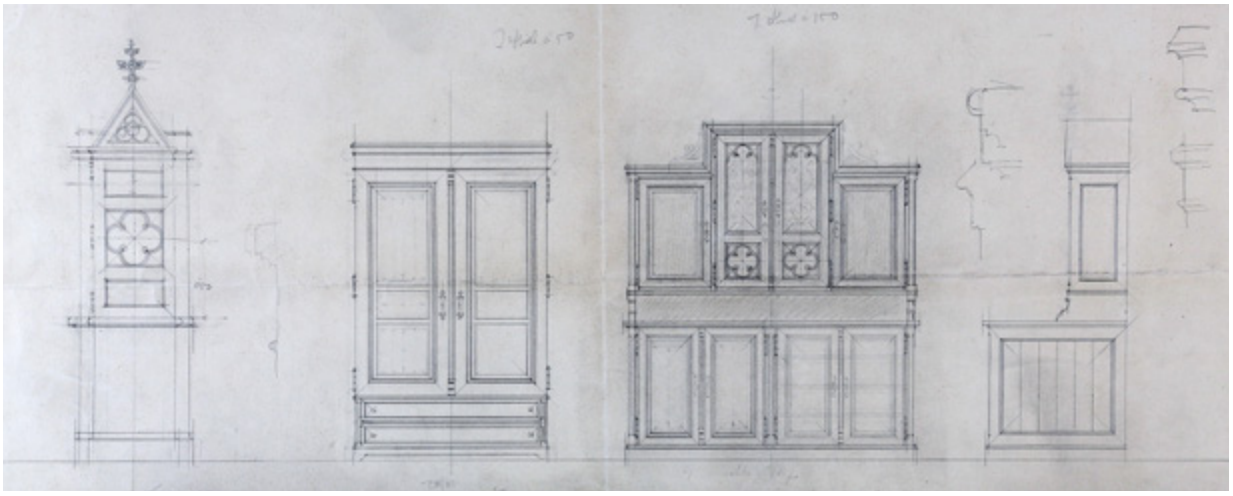
Vrata i prozori na katedrali zamijenjeni su tijekom 19. stoljeća. U vrijeme biskupa Haulika 1842. – 1845. počeli su radovi na uređenju svetišta „u duhu romantičnog

57 KRAŠEVAC, 2005, 152; DAMJANOVIĆ, 2013, 152; BRDAR MUSTAPIĆ, 2015, 450. Vidjeti: kat. jed. 73, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 976–977.

58 „Stare sakristijske ormare restaurirao je i dva nova u skladu sa starijima izradio stolarski majstor Budicki.“ Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 26. 4. 1884. (prijevod: Iskra Karniš Vidovič). Vidjeti također: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 963, 973–974.

14. Vjetrobran u sakristiji (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2022.)
Windbreak in the sacristy (HRZ Archive, G. Tomljenović, 2022)

15. Herman Bollé, nacrt kamenog lavaboa te ormara i stola (RZK N 152)
Herman Bollé, design for stone washbasin, cabinet and table (RZK N 152)

historizma" te je zamijenjeno pet prozora.[59] Kukuljević Sakcinski 1856. navodi da su prozori sakristije nekad bili obli, a sada su, nakon Alagovićeve obnove i dogradnje sakristije u prvoj polovici 19. stoljeća, poput drugih, šiljasti.[60] U Alagovićevoj su dogradnji u sakristiji postavljene hrastove oplate, uklonjene kasnije u Bolléovoj obnovi.[61] Na prozorima sjevernog i zapadnog zida sakristije te na unutarnjim prozorima između sakristije i bočnog broda sačuvana su *butzenglas*[62] ostakljenja u boji, na pojedinim

59 MARUŠEVSKI, 2000a, 58. „Liepu svoju svietlost dobiva Presbiterium od pet dugačkih velikih i šiljastih prozorah, nad kojimi stoje okrugla okna. Ove prozore i okna dade sadašnji kardinal i nadbiskup Juraj Haulik uresiti prekrasnom staklenom slikarijom, sgotovljenom god. 1846/7 u Monakovu, u ondašnjem kr. Zavodu za slikanje na staklu." KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 19; TKALČIĆ, 1885, 50.

60 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 46–47.

61 GAZIVODA, 2008, 79.

62 *Butzenglas, Butzenschiebe, bottle-glass, bull's eye*: okruglo staklo malog promjera s izdignućem u sredini; stakla su se umetala u olovnu mrežu i koristila za ostakljivane prozora od 15. stoljeća; često su upotrebljavana u 19. st. na zgradama neogotičkog i neorenesansnog stila. Vidjeti: HRZ, TRPUTEC STRČIĆ, IVANČEVIĆ, 2023, 1255–1257, 1259–1262, 1265–1269, 1297–1298.

16. Miroslav Häcker (stolar), Antun Mesić (bravarija), ulazna vrata u predvorju glavnog broda, 1884.? (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2022.)
Carpenter Miroslav Häcker, locksmith Antun Mesić, entrance door in the vestibule of the main nave, 1884? (HRZ Archive, I. Marinković, 2022)

prozorima na cijelim prozorskim plohama, a na drugima unutar šiljastih lukova.

Majstor stolar Josip Oblak izradio je 1884. bočna vrata[63] i bočne „pretince proti propuhi“,[64] vjetrobrane na sjevernom i južnom ulazu katedrale. Arhitektonski oblikovani i ukrašeni vertikalnim konkavnim letvicama, svojom krupnom formom ulaze u prostor broda. Svaki je vjetrobran povezan vijencem i uskim vratima s bočnom stranom ormara renesansne klupe. Dvokrilna vrata ostakljena su u gornjim dijelovima reljefnim obojenim staklima umetnutima u olovnu mrežu, a istaknuti, široki vijenci ukrašeni su nizom zubaca. U Riznici zagrebačke katedrale čuvaju se tri nacrta bočnih vjetrobrana. Jedan prikazuje neizvedeno stanje s kamenim istakom ukrašenim visokim dekoriranim vijencem s rozetama i dvojim bočnim vratima (sl. 17), dok druga dva nacrta prikazuju djelomično

63 Vidjeti: HRZ, TRPUTEC STRČIĆ, IVANČEVIĆ, 2023, 1277–1278.

64 Izvještaj Prve redovite glavne skupštine družtva za dogradjenje prvostolne crkve zagrebačke, održane 18. prosinca g. 1884., *Katolički list*, 4, 22. 1. 1885., 27; BRDAR MUSTAPIĆ, 2015, 450. Vidjeti također: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 888–889, 916.

17. Herman Bollé, nacrt vjetrobrana za postrane ulaze u katedralu (RZK N 155)
Herman Bollé, design for windbreaks for side entrances to the cathedral (RZK N 155)

izvedeno stanje – u izvedbi su umjesto dvojih jednokrilnih postavljena jedna dvokrilna vrata (**sl. 18**). Tim vjetrobranima sličan je i vjetrobran uz ulazna vrata sakristije no uz njega su dodana dva bočna istaka s nišama i vratima iza kojih su nusprostorije (**sl. 14**).[65]

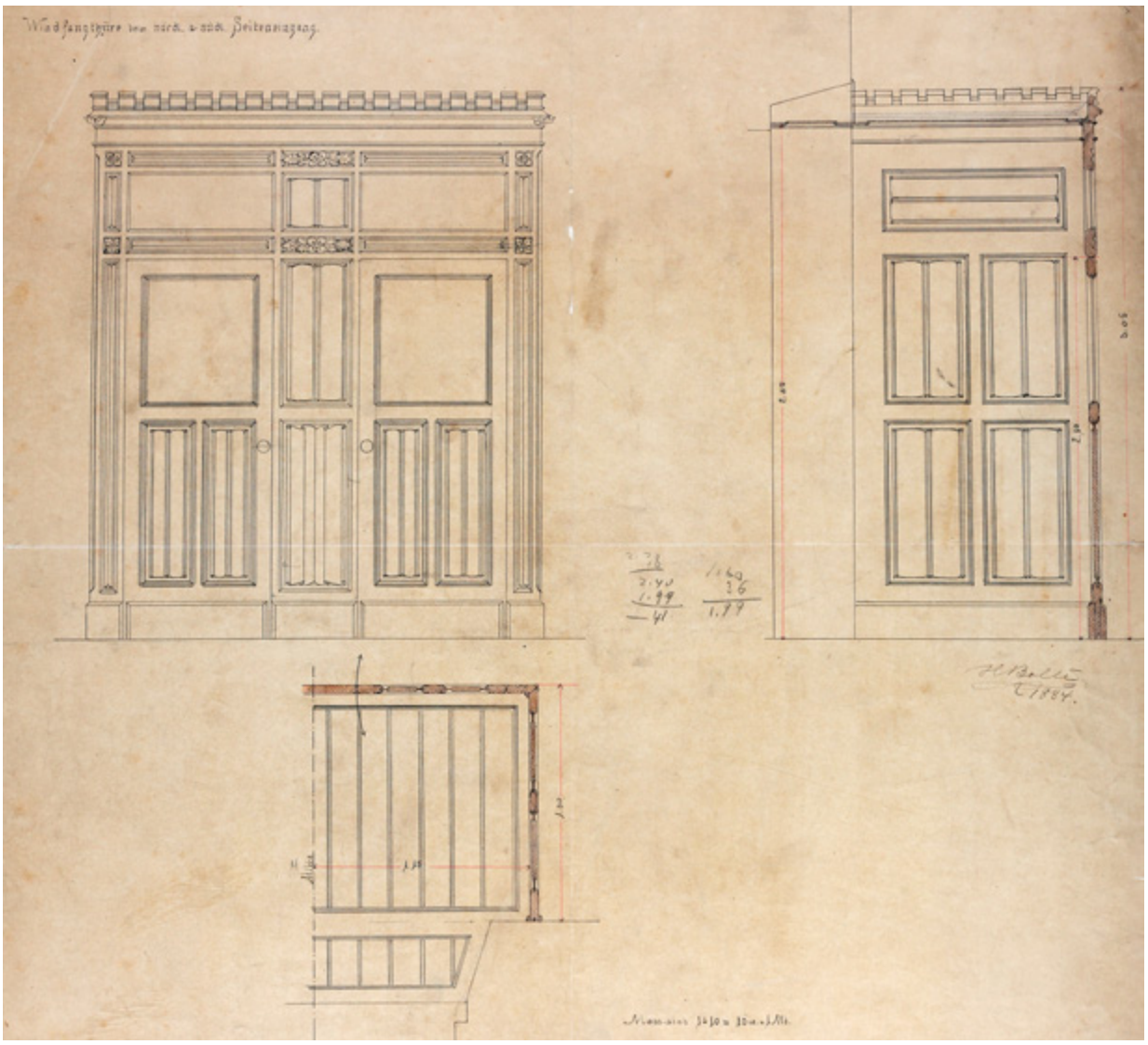
Drvena vrata u predvorju glavnog ulaza katedrale (četiri krila u sredini, po dva krila bočno) izradio je majstor stolar Miroslav Häcker (**sl. 16**). Usađena u kameni okvir, istog su tipa kao i vjetrobrani, ali s većim ostakljenjima i lučno završena, a donje su uklade dodatno s vanjske strane ukrašene rezbarenim lisnatim motivom.[66]

Sve kovane željezne okove i prihvate izradio je bravar Antun Mesić.[67] Bogate kovane dekoracije možemo vidjeti

65 Vidjeti: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 963.

66 Vidjeti: HRZ, TRPUTEC STRČIĆ, IVANČEVIĆ, 2023, 1289–1290, 1291–1292.

67 BRDAR MUSTAPIĆ, 2015, 450; DAMJANOVIĆ, 2013, 97, 100. O ulozi bravara Antuna Mesića u uređenju katedrale vidjeti više kod: WOLFF ZUBOVIĆ, 2025.

18. Herman Bollé, nacrt za nutarnji vjetrobran sjevernog i južnog ulaza u katedralu (RZK N 156)
Herman Bollé, design for the interior windbreaks of the north and south entrances to the cathedral (RZK N 156)

i na ulaznim i unutarnjim sakristijskim vratima (**sl. 19**) te bočnim vanjskim vratima katedrale.[68]

Održavanje i obnova

U 20. stoljeću, kao i u prethodnim razdobljima, bilo je intervencija na drvenoj opremi katedrale koja je bila u stalnoj upotrebi. Iz Troškovnika radova iz 1985., koji je sastavio dr. Antun Ivandija, možemo vidjeti da su ispovjedaonice preuređene, a „8 fotelja i 11 štokrla" u svetištu pretapecirani. U dopisu od 16. listopada 1986., upućenom Prvostolnom kaptolu zagrebačkom, navodi da je, zbog sigurnosti Riznice i katedrale, dao nabaviti „specijalne brave za sva vrata katedrale i sakristije, koje svojom robustnošću i specijalnim ključevima relativno osiguravaju crkvu od provale izvana". Potvrdom Uprave zagrebačke katedrale od 5. lipnja 1987. Ivandija izjavljuje da Stolarija Mesarić Stjepan i Damir, Kaptol br. 24, radi svu stolariju za zagrebačku katedralu i održava tu stolariju (klupe, oltari, ispovjedaonice, sakristijski ormari, rizničke vitrine i ormari – i sve ostalo, kao i njihovi popravci);[69] stoga je drvena oprema i danas u dobrom i funkcionalnom stanju. Veća se oštećenja uočavaju na tankim olovnim okvirima sa staklima na prozorima i vratima, gdje su olovni okviri mjestimično pukli i razdvojili se pa stakalca ispadaju, a ponegdje i nedostaju.

Na većini drvenog inventara vidljive su naknadne intervencije – rekonstrukcije u drvu, zakiti, noviji slojevi premaza i lakova, kao i promijenjene brave, okovi i kvake,

68 Vidjeti: HRZ, TRPUTEC STRČIĆ, IVANČEVIĆ, 2023, 1275–1276, 1279–1280.

69 HR-NAZG, Fond Antuna Ivandije, Registrator Katedrala. Dopisi 1976.–1990.

a tragovi korištenja vide se posebno na vjerničkim i kanoničkim klupama. Barokni sakristijski ormari u lošijem su stanju i čini se da njihovo održavanje nije bilo prioritet. Renesansne su klupe bile obnavljane, što se vidi po geometrijskim intarzijama novije izrade, rekonstrukcijama nedostajućih dijelova te novijem sloju lazurne boje i laka, no vidljiva su i oštećenja, posebno na podnim daskama i intarzijama leđnih naslona dviju manjih klupa uz južni zid. Intervencije su vidljive i na bočnim natpisima na većim klupama s ormarima. Za lijevu se klupu (na sjevernom zidu) zna da su izvorni natpisi bili izvedeni intarzijom (vidjeti bilj. 8). Pomnim vizualnim pregledom pod peterostrukim povećanjem mogu se ispod slojeva tamnog premaza uz zlatne natpise uočiti djelići intarziranog okvira. Na desnoj pak klupi to nije vidljivo, a natpisima nedostaje ukrasni okvir, pa se čini da su naknadno dodani. Potonjem ide u prilog činjenica da su oba natpisa vrlo slična izgledom i oblikom slova, a kako je prvi vjerojatno pratio obrise izvorne intarzije, tako bi drugi mogao biti kopija. To je svakako zanimljiva tema za daljnje proučavanje.

Namještaj koji je uklonjen iz katedrale nakon potresa 1880. godine djelomično je sačuvan u privatnim zbirkama i muzejima. Arhitekt Viktor Kovačić i kipar Robert Frangeš-Mihanović iskoristili su dijelove izbačene drvene opreme za uređenje interijera Frangeš-Mihanovićeve vile.[70] Upotrijebljene su intarzirane uklade klupe iz 1520., a intarzirana vrata baroknih sakristijskih ormara iskorištena su kao ploče za dva stolića i vrata za dva dvodijelna ormarića u salonu.[71] Pretpostavlja se i da je okvir salonskog ogledala intarziran dijelovima lezena s istih sakristijskih ormara.[72] Dijelovi klasicističkih hrastovih oplata iz sakristije iz razdoblja od 1800. do 1820. postavljeni su u blagovaonici,[73] a oplate s pozlaćenom ornamentikom i motivom šiljastih lukova su na zidovima salona te u salonu stana Granitz.[74] U privatnom je vlasništvu (Stanimir Vuk-Pavlović) kutni ormar sastavljen od dijelova renesansne klupe iz katedrale.[75] Muzej za umjetnost i obrt čuva dio baroknoga sakristijskog ormara,[76] a Muzej grada Zagreba klupu s

18. Vrata prema sakristiji iz crkvenog broda (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2022.)
Door to the sacristy from the nave (HRZ Archive, I. Marinković, 2022)

tri sjedala i intarziranim ukladama naslona.[77] U zagrebačkom potresu 2020., u kojem su po inventaru padali komadi žbuke, dijelovi drvene opreme dodatno su oštećeni. Najviše su nastradale kanoničke i svećeničke klupe iz svetišta, gdje su drveni dijelovi napuknuli i odvojili se (sl. 8), a na ispovjedaonicama su nastradale rezbarije na vijencima i fijalama.[78]

Zaštitni radovi nakon potresa 2020. godine

U sklopu hitnih intervencija Hrvatskog restauratorskog zavoda 2021./2022. pregledani su, fotografirani i katalogizirani svi dijelovi drvene opreme zatečeni u crkvi. Pokretni inventar koji se mogao iznijeti iz katedrale bez oštećenja, pohranjen je u privremenim čuvaonicama (vjerničke i kanoničke klupe, klecala Čazmanskog kaptola), a onaj za koji je zaključeno da je rizik prenošenja veći od rizika oštećenja za vrijeme radova, ostao je u katedrali i adekvatno je zaštićen. Tako su *in situ* ostale sve ispovjedaonice, četiri renesansne klupe, kanoničke klupe s oplatama u nišama svetišta, kao i vjetrobrani. Prije zatvaranja u za-

70 PELC, 2007, 404; GAZIVODA, 2008, 120; DAMJANOVIĆ, 2013, 172.

71 DOBRONIĆ, 1994; GAZIVODA, 2008. U Hrvatskom restauratorskom zavodu provedeni su konzervatorsko-restauratorski radovi 2003.-2005. na stoliću ravnih nogu (BREUH ID 5723) te 2007.-2010. na dvokrilnom ormaru (BREUH ID 6785) i ugradbenom ormaru (BREUH ID 6786).

72 GAZIVODA, 2008, 113–121.

73 GAZIVODA, 2008, 79.

74 Provenijenciju i smještaj oplata unutar zagrebačke katedrale potrebno je potvrditi arhivskim istraživanjima. Prema stilskim karakteristikama pretpostavlja se da su postavljene oko 1830. u vrijeme biskupa Aleksandra Alagovića. GAZIVODA, 2008, 113; BRDAR-MUSTAPIĆ, 2020, 167, 170.

75 DOBRONIĆ, 1994, 51, 53; BRDAR-MUSTAPIĆ, 2020, 170.

76 KRUŽIĆ-UCHYTIL, TARBUK, vidjeti bilj. 25.

77 BACH, 1943, 14; DOBRONIĆ, 1994, 50, 51, 53; TARBUK, 1994, 432; GAZIVODA, 2008, 86.

78 Vidjeti: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 846.

štitne oplate od OSB ploča,[79] ispovjedaonice i renesansne klupe preventivno su konzervirane dezinfekcijom poleđina, da bi se spriječilo širenje površinske plijesni. Klupe koje su bile spojene s vjetrobranima odvojene su od njih uklanjanjem spojnih vijenaca i vrata da bi se postigla bolja cirkulacija zraka. Predmeti su prekriveni tankim zaštitnim paropropusnim tkaninama i zaštićeni od većih oštećenja OSB oplatama s odzračnicima i vratima radi mogućnosti kontrole stanja umjetnina tijekom građevinskih radova u katedrali.[80]

Zaključak

Drvena oprema katedrale svjedoči o ispreplitanju kulturnih utjecaja tijekom povijesti na oblikovanje interijera. Na najstarijem i djelomično očuvanom renesansnom inventaru, a riječ je o četiri rezbarene i intarzirane klupe, očita je plodonosna suradnja naručitelja s vrhunskim talijanskim majstorima koji su u katedrali ostavili pečat toskanskoga renesansnog duha. Ti su predmeti i danas očuvani, iako su s vremenom bili obnavljani i prilagođavani pa su uočljive mnoge, više ili manje odgovarajuće intervencije. Jedna od njih je svakako 'obnavljanje' natpisa s imenom naručitelja i izvođača zlatnom bojom na obje veće klupe s ormarima. Sedam sakristijskih ormara jedini su preostali komadi namještaja iz baroknog vremena koji su u Bolléovoj obnovi očuvani,[81] a način izrade i dekoracije površina motivima vrpčastih prepleta te upotreba vrsta drva za izradu intarzija (poput korijenske topole, korijenskog oraha, močvarnog hrasta i javora) povezuju ih s baroknim sakralnim namještajem južne Njemačke i Austrije.

Drvena oprema katedrale, projektirana i izrađena u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća pod utjecajem je njemačkoga i austrijskoga neogotičkog stila, sa simetričnim vegetabilnim dekoracijama, šiljastim lukovima i neizbježnim motivom nabrane tkanine. Vrhunski je izvedena u vrlo kvalitetnom drvu hrasta koje starenjem poprima sve toplije i dublje nijanse i nenametljivo se uklapa u preostali stariji namještaj. Uspješni primjer povezivanja dvaju stilova su velike renesansne klupe s ormarima, izmještene s prvotnih lokacija u Bolléovoj obnovi. One su smještene uz bočne vjetrobrane i s njima neupadljivo povezane malim vratima i vijencima, tvoreći skladnu cjelinu. ■

79 OSB ploča, engl. *Oriented Strand Board*, građevni je materijal koji se sastoji od nekoliko slojeva lijepljenog i prešanog drvenog iverja; može biti različitih debljina i veličina. Koncept je izumio 1965. američki inženjer Armin Elmendorf, https://www.fpl.fs.usda.gov/documnts/fplgtr/fpl_gtr236.pdf (pristupljeno 1. 7. 2024.).

80 HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 983; FERIĆ BALENOVIĆ, 2025.

81 Neki su ormari u obnovi nestali, a neki su rastavljeni na dijelove.

Izvori

HRZ

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. III

PREMERL DANIEL, Renesansni umjetnički i sakralni inventar (8.2.1.1.), 801–812

FERIĆ BALENOVIĆ JANJA (ur.), Katalog sakralnog i umjetničkog inventara (8.2.2.), 844–982; Prijedlog zaštite i konzervatorsko-restauratorskih radova (8.2.3.), 983–988

TRPUTEC STRČIĆ TIJANA-ANNAR, IVANČEVIĆ LEONARDO, Drvo i metal (opis, stanje, prijedlog radova) (8.3.3.1.), 1251–1300

NAZG

HR-NAZG, IVANČAN LJUDEVIT, Inventar Metropolitanske Crkve Zagrebačke, 1915.

HR-NAZG, Fond Antuna Ivandije, Registrator Katedrala. Dopisi 1976.–1990.

RZK

Zbirka nacrta

Literatura

BACH IVAN, Umjetnost stolara zagrebačke katedrale od 15. do 19. stoljeća, *Časopis za hrvatsku poviest*, 4 (1943.), (pretisak)

BOLLÉ HERMAN, *Program o obnovi prvostolne crkve zagrebačke,* Zagreb, 1884.

BRDAR MUSTAPIĆ VANJA, *Namještaj i kultura stanovanja u Zagrebu u drugoj polovini 19. stoljeća*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2015.

BRDAR MUSTAPIĆ VANJA, Namještaj i unutrašnje uređenje stana Granitz, u: *Lelja Dobronić: 1920.–2006., Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa Hrvatski povjesničari umjetnosti* [Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 24. svibnja 2017.], ur. Đurđa Kovačić, Martina Petrinović, Zagreb, 2020., 159–178

ČORAK ŽELJKA, Katedrala i XIX. stoljeće, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 257–304

ČORAK ŽELJKA, DOMLJAN ŽARKO, NIKOLAJEVIĆ LJILJANA, TADIĆ KREŠIMIR, *Retrospektiva – Počeci Obrtne škole i vizualni identitet Zagreba*, *15. Zagrebački salon*, Zagreb, 1980.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé,* Zagreb, 2013.

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala od sredine XI. do sredine XIX. stoljeća, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 8–90

DOBRONIĆ LELJA, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb, 1994.

FERIĆ BALENOVIĆ JANJA, Zaštita sakralnog i umjetničkog inventara zagrebačke prvostolnice poslije potresā 2020. godine, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 45–60

FRANIĆ IVO, Stara katedrala u Zagrebu, *Revija Društva Zagrepčana*, 10/2 (1934), 294-301; 3/4 (1935.), 75–79

GAZIVODA NINA, *Vila Frangeš na Rokovu perivoju u Zagrebu*, *geneza izgradnje i prepoznavanje značenja*, Zagreb, 2008.

HORVAT ANĐELA, Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: *Barok u Hrvatskoj,* Zagreb, 1982., 3–381

IVANDIJA ANTUN, Pregled povijesti zagrebačke katedrale, u: *Riznica zagrebačke katedrale – The Treasury of Zagreb Cathedral* (drugo, proširenо izdanje), ur. Zdenka Munk, Zagreb, 1987. [prvo izdanje 1983.], 27–37
Izvještaj Prve redovite glavne skupštine družtva za dogradjenje prvostolne crkve zagrebačke, održane 18. prosinca g. 1884., *Katolički list*, 4 (22. 1. 1885.), 27–28
KRAŠEVAC IRENA, *Neostilska sakralna skulptura i oltarna arhitektura u sjeverozapadnoj Hrvatskoj,* doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005.
KRAŠEVAC IRENA, Oltari zagrebačke katedrale izrađeni prema nacrtima Hermana Bolléa u službi „jedinstva i čistoće stila", *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 287–302
KRUŽIĆ UCHYTIL VERA, *Barokni namještaj*, Zagreb, 1985.
KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka, opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.
KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Nadpisi sredovječni i novovjeki za crkvah, javnih i privatnih zgradah itd. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1891.
MARUŠEVSKI OLGA, Iso Kršnjavi – organizator hrvatskog kulturnog prostora, u: *Historicizam u Hrvatskoj,* Zagreb, 2000., 43–51
MARUŠEVSKI OLGA, Herman Bollé – arhitekt, restaurator i obrtnik, u: *Historicizam u Hrvatskoj,* Zagreb, 2000. a, 53–61
MARUŠEVSKI OLGA, *Iso Kršnjavi kao graditelj – Izgradnja i obnova obrazovnih, kulturnih i umjetničkih spomenika u Hrvatskoj,* Zagreb, 2009.
PELC MILAN, *Renesansa*, Zagreb, 2007.
PREMERL DANIEL, Ostaci renesansne opreme u zagrebačkoj katedrali, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 239–260
PREMERL TOMISLAV, Zagrebačka prvostolnica, restauracija kao metoda građenja, u: *Historicizam u Hrvatskoj,* Zagreb, 2000., 63–71
RAPO VESNA, *Herman Bollé i Obrtna škola: izložba u povodu 120 godina Škole primijenjene umjetnosti i dizajna*, Zagreb, 2002.
RAPO VESNA, *Hrvatski školski muzej – Pariška soba*, Zagreb, 2006.
Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 97 (26. 4. 1884.)
TARBUK NELA, Crkveno pokućstvo, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije 1094.–1994.*, Zagreb, 1994., 429–440
TATOMIR ZRINKA, *111 godina naše škole – od Obrtne škole do Škole primijenjene umjetnosti i dizajna 1882 – 1993*, Zagreb, 1993.
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoć i sada,* Zagreb, 1885.
WOLFF ZUBOVIĆ MARTINA, *Tipologija i podrijetlo ornamentike na drvenim oltarima XVII. i XVIII. stoljeća na području sjeverozapadne Hrvatske – recepcija, primjena i razvoj motiva,* doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2017.
WOLFF ZUBOVIĆ MARTINA, Metalna oprema zagrebačke katedrale: kontekst, autori, dekorativna rješenja i uzori, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 403–422

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb
RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury

Summary

Tijana-Annar Trputec Strčić

WOODEN FURNISHINGS OF THE ZAGREB CATHEDRAL

The historical overview of the wooden inventory of the Zagreb cathedral shows changes in the styles of furnishing of this sacred space. Four choir stalls, carved and inlaid – two larger ones with elaborate cornices and cabinets, and two smaller ones crafted in the style of the Italian Renaissance – are the only preserved items from the Renaissance period of the cathedral. Only seven inlaid two-section cabinets in the sacristy remain from the Baroque period, partially preserved in their original form. They are of simple design, featuring intriguingly-conceived surfaces that combine various types of veneer with inlaid ornaments, including ribbon-like *Bandelwerk* motifs, eight-pointed stars, and rocaille. Apart from the glazed, inlaid display cabinets in the Cathedral Treasury, commissioned in 1871 by curator Đuro Križanić, the remaining wooden furnishings of the church were made in the last quarter of the 19th century, during Bollé's renovation. These pieces were based on Bollé's designs and crafted by students and teachers of the Royal Craft School in Zagreb. Master carpenters Miroslav Häcker, Ivan Budicki and Josip Šeremet, who also ran private carpentry workshops and exhibited at many international exhibitions, played a major role. Collaborating with Bollé, they furnished numerous public and ecclesiastical spaces in Zagreb and Croatia. The wooden furnishings for the cathedral were made of oak in a neo-Gothic style featuring motifs such as

pointed arches, pinnacles, draped fabrics, rosettes, vines and vegetal decorations. Ivan Budicki created the stalls in the sanctuary niches, while he and Josip Šeremet crafted new stalls for prebendaries and canons in the sanctuary. The benches for worshippers in the nave and the sacristy chapel were made by Josip Šeremet. Seats with kneelers for the Čazma Chapter, six confessionals (crafted by Miroslav Häcker and Ivan Budicki), and two two-section cabinets for the sacristy chapel (by Ivan Budicki) were also produced. All the doors and most of the windows in the cathedral were replaced with neo-Gothic windows featuring *Butzenglas* glazing. Windbreaks were installed at the entrances to the side aisles and the sacristy. Josip Oblak created two side windbreaks and doors for the north and south entrances, while Miroslav Häcker crafted the multi-section entrance doors in the main vestibule. Wooden furnishings of the cathedral, which remained in continuous use, underwent interventions during the 20th century, as in previous periods. The Mesarić carpentry workshop, operated by Stjepan and Damir Mesarić at Kaptol 24, produced and maintained all the carpentry for the Zagreb cathedral including benches, altars, confessionals, sacristy cabinets, treasury display cases, and cabinets. After the 2020 Zagreb earthquake, the inventory was documented and catalogued, and disinfection and preventive conservation measures were carried out on items that remained *in situ* during the structural renovation of the cathedral.

KEYWORDS: Zagreb, cathedral, Herman Bollé, wooden furnishings, master carpenters, benches, historicism, furniture, oak

Metalna oprema zagrebačke katedrale: kontekst, autori, dekorativna rješenja i uzori

Martina Wolff Zubović

Martina Wolff Zubović
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za konzervatorsku dokumentaciju pokretne baštine
https://orcid.org/0000-0001-9621-342X
mwolf@hrz.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 5. 7. 2024.

UDK: 739:[27-526(497.5 Zagreb)"18/19"
739.4 Mesić, A.
739.4 Hammel, Gj.
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.21

SAŽETAK: Oblikovanje opreme od kovanog željeza zagrebačke katedrale sagledano je u kontekstu razvoja bravarstva prikazanog u tekstovima koji su izlazili u listu *Obrtnik* od 1884. do 1886. godine. Istaknuta je snažna isprepletenost obnove prvostolnice s osnivanjem i djelovanjem Obrtne škole te važna uloga koju u naglom razvoju zagrebačkih radionica umjetničkoga bravarstva imaju Herman Bollé i njegovi najbliži suradnici. Prikazana je pionirska uloga bravara Antuna Mesića i Gjure (Đure) Hammela (Hamela) te je preciziran njihov udio u izradi kovanih elemenata katedrale. Definiran je osnovni 'rječnik' korištenih ukrasnih motiva koji je olakšao uočavanje poveznica s drugim djelima umjetničkoga bravarstva nastalima u širem krugu Obrtne škole, kao i s istovremenim bečkim primjerima opreme od kovanog željeza.

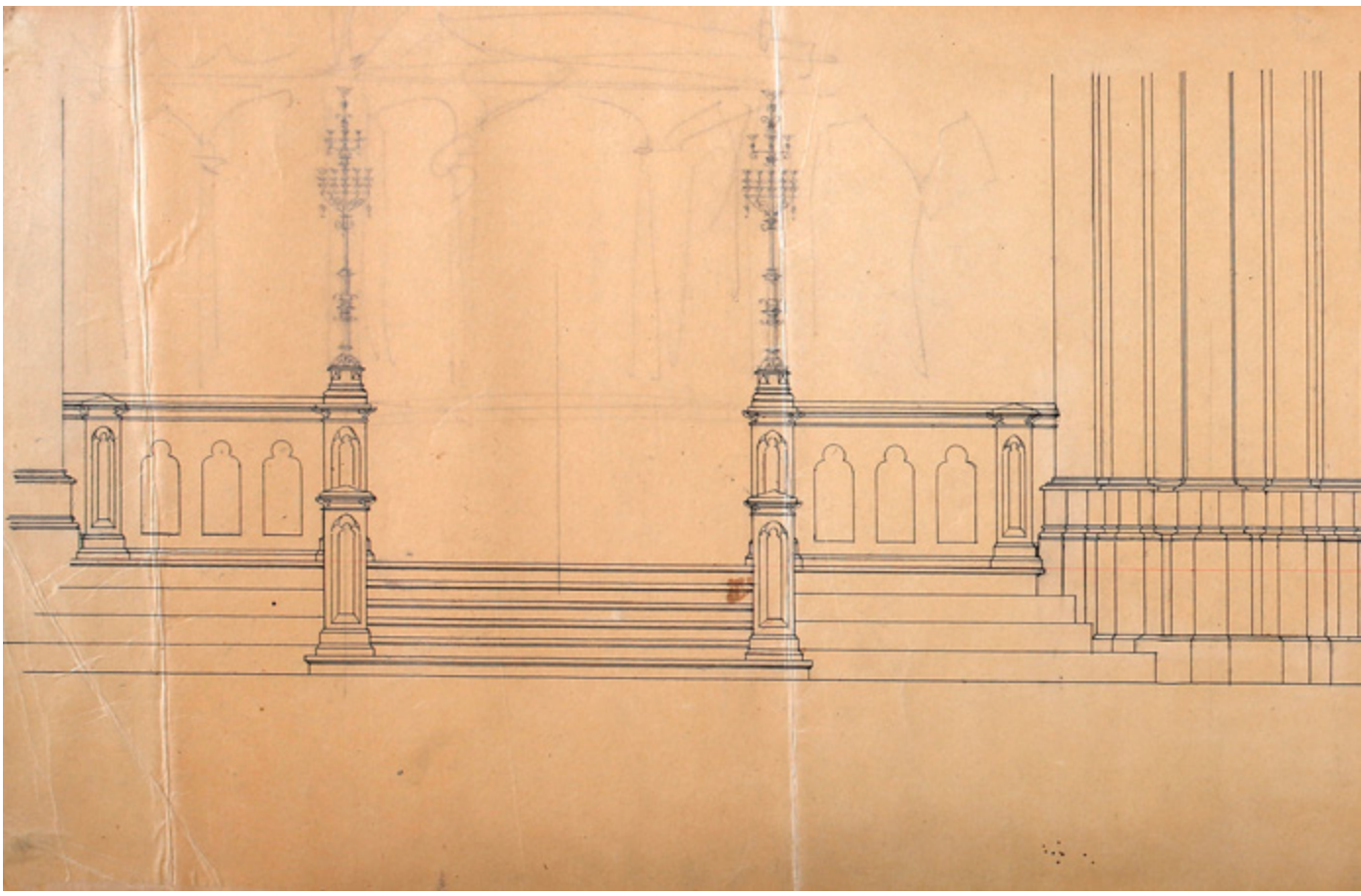
KLJUČNE RIJEČI: katedrala, historicizam, umjetničko bravarstvo, kovano željezo, rječnik motiva, Obrtna škola, Herman Bollé, Antun Mesić, Gjuro (Đuro) Hammel (Hamel), Albert Milde

Pojačanu izgradnju Zagreba,[1] tijekom posljednje četvrtine 19. stoljeća, obilježio je historicistički *Gesamtkunstwerk* koji nalaže stilsko usklađivanje cijele građevine, uključujući i njezinu završnu opremu. Prema nacrtima arhitekata trebala je biti izvedena i metalna oprema, što je zahtijevalo visok stupanj umijeća koji su imali tek neki od zagrebačkih obrtnika. Uzavreloj građevinskoj djelatnosti pridružuju se i opsežni radovi na katedrali, započeti 1879. godine uređenjem klesarske radionice.[2] Ubrzo je uslijedio potres koji je prouzročio nesagledivu štetu i otkrio postojeće nedostatke u gradnji katedrale.[3] Opseg planiranih radova stoga se znatno proširio; u kontinuitetu su trajali sve do 1902. godine, ali je već 1885. godine katedrala bila obnovljena u dovoljnoj mjeri da se može otvoriti za javnost. Prigodni tekst objavljen u listu *Obrtnik* donosi vijest o otvorenju, uz pohvalu napretku „umjetne industrije zagrebačkih majstora": „Prekjučer je ova kuća božja svečanim načinom otvorena, kojem činu

1 ČORAK et al., 1980, 7. „Nikakvim ekonomskim analizama, nikakvim mjerljivim i opipljivim činiocima ne može se objasniti čudo koje je mali, intimni grad eksplozijom otvaranja cvijeta pretvorilo u evropsku prijestolnicu."

2 BOLLÉ, 1884, 8: „Na 1. listopada 1879. počela se je graditi i uređivati klesarska radionica i dovažati gradivo potrebno za prvi početak, te je već 1. prosinca iste godine počelo raditi 7 klesara pod nadzorom pokojnoga klesarskoga poslovođe Emanuela Zelinke."

3 BOLLÉ, 1884, 9: „Užasnom katastrofom od 9. studenog 1880. budu baš svi oni djelovi ove liepe gradjevine, koji su bili krivo sagradjeni i u prijašnje doba obnovljeni, te oni koji su s vremenom postradali, strahovitim načinom razoreni."

1. Balustrada sjeverne strane svetišta s kandelabrima. Tuš i olovka na skicenpapiru nalijepljen na papir za crtanje, 98 x 32 cm (RZK N 119)
Balustrade of the north side of the sanctuary with candelabra. Ink and pencil on sketch paper pasted on drawing paper, 98 x 32 cm (RZK N 119)

je prisustvovala nebrojena množina svijeta. Radnje koje ovdje probuđuju pozornost općinstva izvedene su sve od naših domaćih obrtnika i dokazuju, do kojeg stepena da je umjetna industrija zagrebačkih majstora doprla, osobito u zidarstvu, špoljarstvu, stolarstvu, klesarstvu, pozlatarstvu itd."[4]

Opremanje unutrašnjosti katedrale odvijalo se uglavnom tijekom 1885. godine, neposredno pred otvorenje, a izrada metalne opreme u *Izvješću društva za dogradjenje prvostolne crkve u Zagrebu o radu do konca g. 1885.*[5] spominje se kao jedna od stavki, u ukupnom iznosu od 30.893,84 forinte plaćene za „unutarnje uređenje, uključujući ovamo slikariju, pozlaćenje vrata, vjetrenike, popravak orgulja, popravak stolova žrtvenika, plin, ukupne okove, kovačke i bravarske radnje, škropione, sve klupe i ostala mobilija".[6] Razvoj obrtništva, potaknut između ostalog i radovima na obnovi katedrale, zanimljivo je pratiti u tekstovima objavljivanima u strukovnom listu *Obrtnik*,[7] koji je isprva prilično kritičan prema postojećem stanju, odnosno nedostatku vrsnih majstora. Već u prvom broju, u članku *Zašto nam propada mali obrt,*[8] slaba strukovna naobrazba i pad kvalitete obrtničkih proizvoda pripisuju se dalekosežnim posljedicama Obrtnoga zakona iz 1872. godine, „koji je omogućio svakome bez razlike spola, da se zanima svakom granom obrta, razumjevajuć i trgovinu, samo ako se javi oblasti i plati malu biljegovnu pristojbu" te se ističe da je više nego jačanju kvalitete obrtničkih proizvoda taj zakon pogodovao poduzetničkim nastojanjima da se brzo, jeftino i u što većoj količini proizvede i proda roba. Istovremeno se isprva ne piše s previše entuzijazma o Obrtnoj školi[9] koja je trebala biti „žarište za razvoj i uzdignuće obrta po cijeloj Hrvatskoj",[10] a osnovana je 1882. godine, zahvaljujući nepresušnom entuzijazmu Isidora

4 *Obrtnik*, 32, 1885, 255.

5 HR-NAZG, AEM, 1885–1888, fasc. V, Izvješće društva za dogradjenje prvostolne crkve u Zagrebu o radu do konca g. 1885.,10. Više o osnivanju i radu Društva vidjeti u: DAMJANOVIĆ, 2013, 152–153.

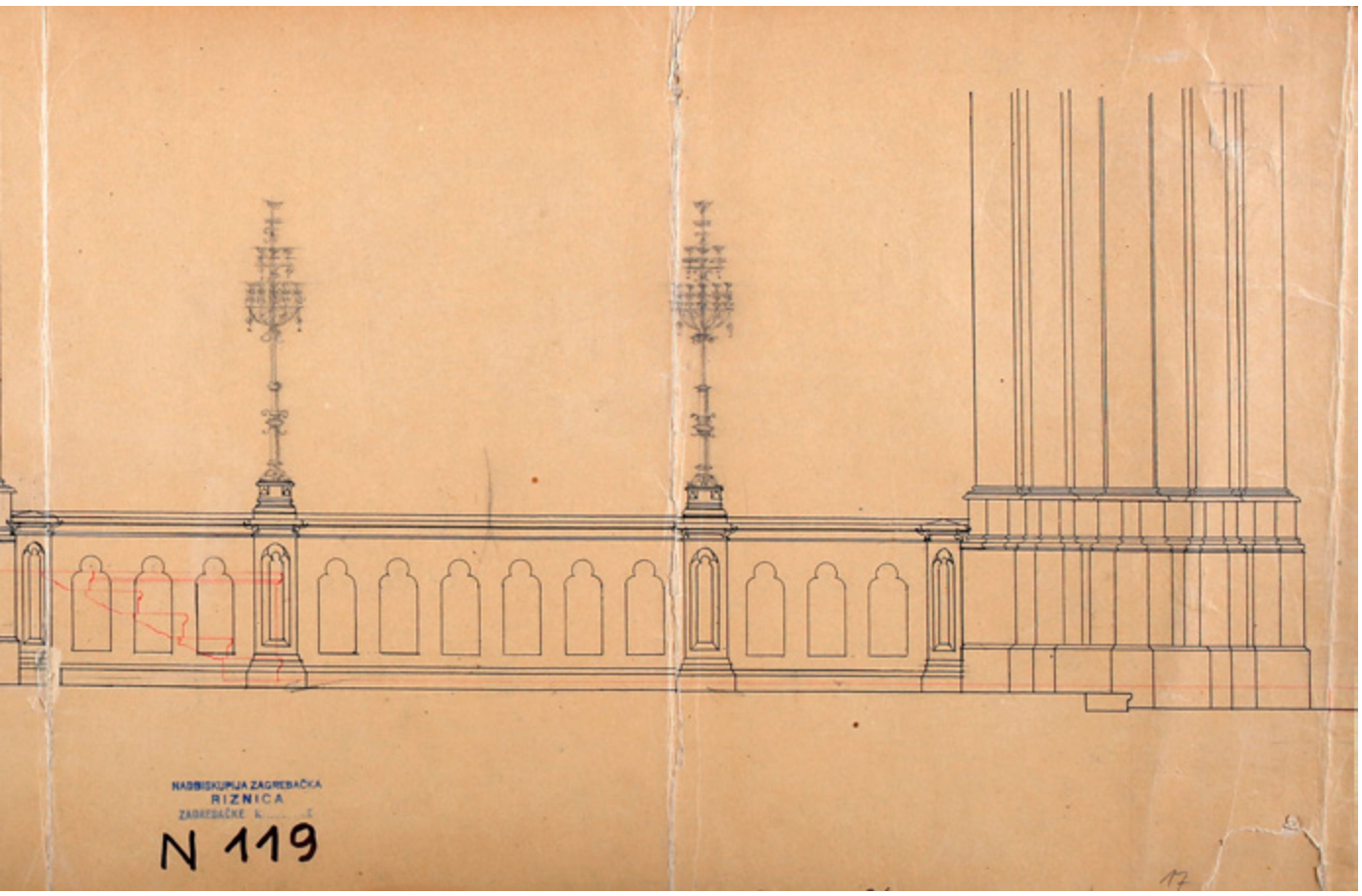
6 HR-NAZG, AEM, 1885–1888, fasc. V, Izvješće društva za dogradjenje prvostolne crkve u Zagrebu o radu do konca g. 1885, 10.

7 List je izlazio od 1884. do 1896. godine, tri puta mjesečno, u nakladništvu Trgovačko-obrtničke komore.

8 *Obrtnik*, 1, 1884, 3.

9 Više o Obrtnoj školi u: DAMJANOVIĆ, 2013, 97–103; ČORAK et al., 1980; TATOMIR, 1993.

10 ČORAK et al., 1980, 10–11.

(Ise) Kršnjavog (1845. – 1927.), Hermana Bolléa (1845. – 1926.) i Eduarda Suhina. Osnivanju škole prethodilo je osnivanje Muzeja za umjetnost i obrt, 1880. godine, te je ugledajući se na postavke pokreta *Arts & Crafts* u Engleskoj trebao pridonijeti očuvanju tradicionalnih vrijednosti narodnoga obrta. Obrtna škola bila je svojevrsni eksperiment koji je trebao uvelike unaprijediti postojeće stanje te iznjedriti tehnički potkovane obrtnike koji uz stručna znanja stječu i ona teorijska, s područja likovnih umjetnosti, materinskoga jezika i književnosti, njemačkoga jezika i književnosti, povijesti, zemljopisa, prirodopisa i niza drugih predmeta.[11] Vijest o osnivanju Obrtne škole, koja najprije djeluje u unajmljenom prostoru u kući Ivana Boričevića na Dolcu 2,[12] u *Obrtniku* se svodi tek na navođenje osnovnih činjenica: „Početkom listopada 1882. otvorena je nova Obrtna škola u Zagrebu, a istodobno prestade Obrtna risarska škola na Kaptolu te se ista cijelom svojom imovinom preseli u novi zavod. Ta nova Obrtna škola ustrojena je troškom zemlje po vladi, te je vlada postavila za upravitelje (direktorij) članove upravljajućeg odbora umjetničkog društva gg.: graditelja H. Bolléa, dr. I. Kršnjavoga i prebendara, ujedno školskog nadzornika Sl. Suhina. U tu obrtnu školu pređe također s gradske obrtne škole profesor M. Rogulja za učitelja prostoručnog risanja.“[13] Izložba učeničkih radova održana u četvrtak, 26. rujna 1884. godine, u školskim prostorijama na novoj adresi, u Ilici 45,[14] popraćena je tekstom u kojem se prije svega ističe da je dužnost strukovnog lista da čitaocima donese objektivno izvješće „pošto bi se isti lako poveli za nekim novinama koje bez ikakve savjesti, bez strukovnog znanja, koješta načrčkaju, te svaku zgodu upotrijebe da samo stanovitim osobama tamjan kade“. Što se tiče izloženih bravarskih i kovačkih radova, doznajemo da je „u bravariji podučavao djetić Burić, te da su u tom odjelu izložene osim početnih vježba spone za spajanje zidova,

11 Usp. ČORAK et al., 1980, 10–11.

12 DAMJANOVIĆ, 2013, 102; ČORAK et al., 1980, 8; TATOMIR, 1993, 8.

13 *Obrtnik*, 6, 1884, 56.

14 S obzirom na to da se prostor nekadašnjega cistercitskog samostana pokazao neadekvatnim, 1883. je unajmljen novi prostor u Ilici 45, tzv. Mahneova kuća, koja je preuređena prema Bolléovim projektima. DAMJANOVIĆ, 2013, 102; ČORAK et al., 1980, 8; TATOMIR, 1993, 15.

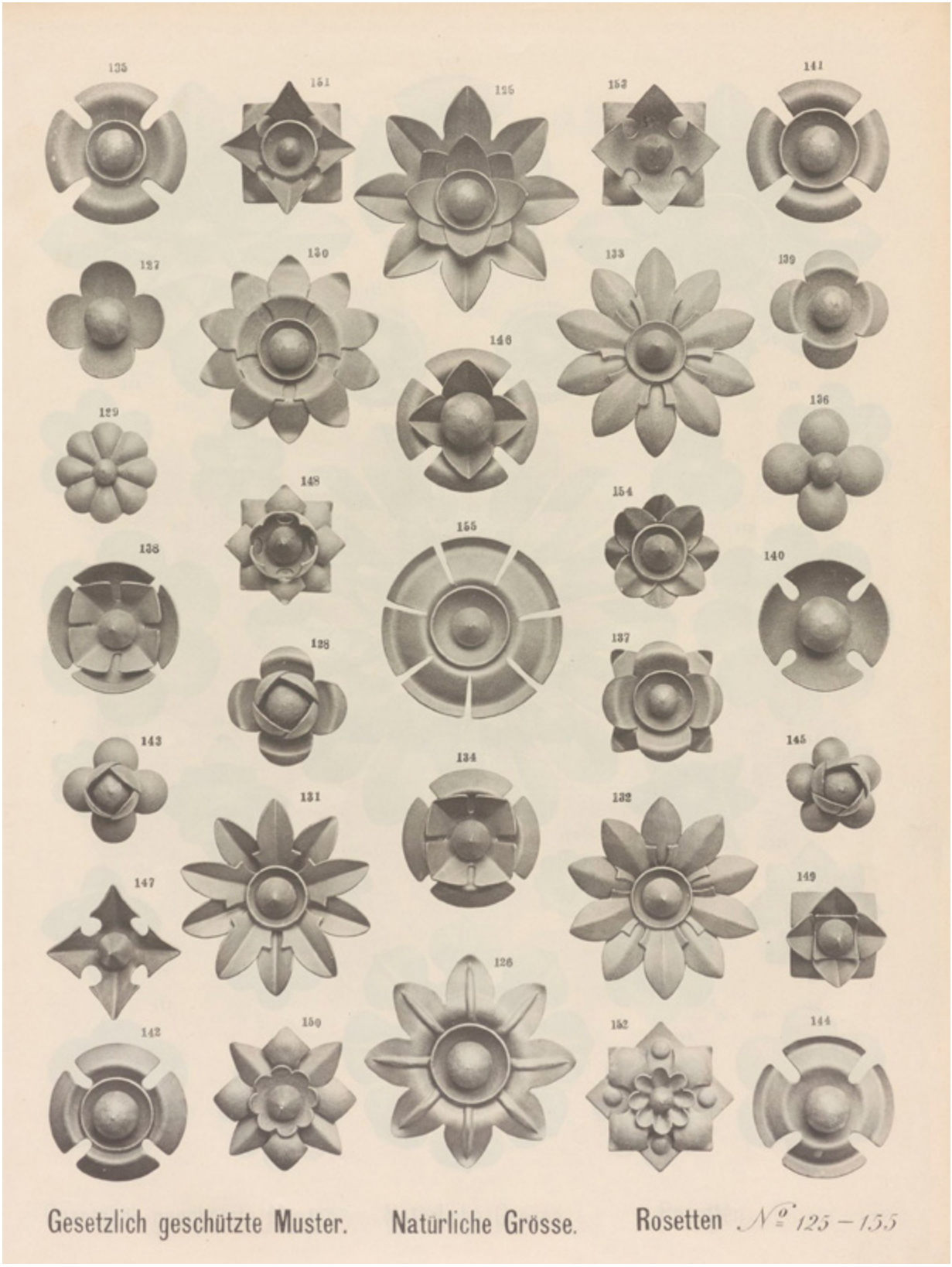
2. Zagreb, katedrala, Antun Mesić i đaci Obrtne škole, kandelabar s kamene ograde svetišta, 1885., (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Zagreb, cathedral, Antun Mesić and students of the Craft School, candelabrum from the stone railing of the sanctuary, 1885 (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

lanci, brave i sviječnjaci".[15] Samo nekoliko brojeva poslije, strukovni list objavljuje tekst u kojem se propituje odgovara li uopće ta Obrtna škola prevladavajućim potrebama i okolnostima te se smatra „da bi ju valjalo u svom početku preustrojiti, nu kako, o tom u buduće". Pretpostavlja se da „svršeni pitomci obrtne škole neće moći biti s mogućim iznimkama umjetni obrtni majstori, jerbo im manjka u nas potrebnih uvjeta". Istovremeno će biti prekvalificirani za početničke pomoćne poslove, odnosno „oni neće moći s mogućim iznimkama biti ni valjani obrtni radnici, jerbo u nas ne bude zaslužbe, niti im budu prijale okolnosti, niti budu za običan rad imali potrebne vještine". Zaključno neće moći biti ni „učitelji-majstori u novim obrtno školskim radionicama, jerbo za takove da se u nas općenito uvedu, nema još ni uvjeta, ni sredstava, a neće ni tako brzo biti".[16] Percepcija se ubrzo mijenja, pa je već sljedeće godine, 1885., objavljen opsežan tekst koji ističe znatan napredak u stupnju bravarske vještine koji je postignut u „najnovije doba" i u kojem važnu ulogu imaju „tehnički obrazovani arhitekti i inžinjeri koji su kod znamenitijih gradnja osobitu pažnju posvetili bravarskom, odnosno špoljarskom i limarskom djelu".[17] Tekst hvali iznimno vješto iskovane kovačke i bravarske radnje: „Divit se mora čovjek onim točno u jednom te istom slogu izvedenim predmetima, kojim je dašto strojarski inženjer udahnuo klasični oblik, a vješta zanatlijska ruka skovala, pomoću novih alata." Napredak je olakšala i priprema željeza u tvornicama koja je mnogo kvalitetnija nego prije pedeset ili šezdeset godina te tvornice danas „idu obrtniku na ruku gotovim gvožđem potpuno okruglim, četverouglastim i plosnatim kao da je s piljakom izrađeno". Kao potencijalni problem navodi se mali broj imućnih građana, tzv. mecena, koji bi „imali volje i sredstava da s takvim nalogom stupe u radionicu špoljarskog umjetnika", odnosno koji bi mogli platiti vrhunski izvedeno djelo umjetničke bravarije te tako potaknuti i proizvodnju.[18]

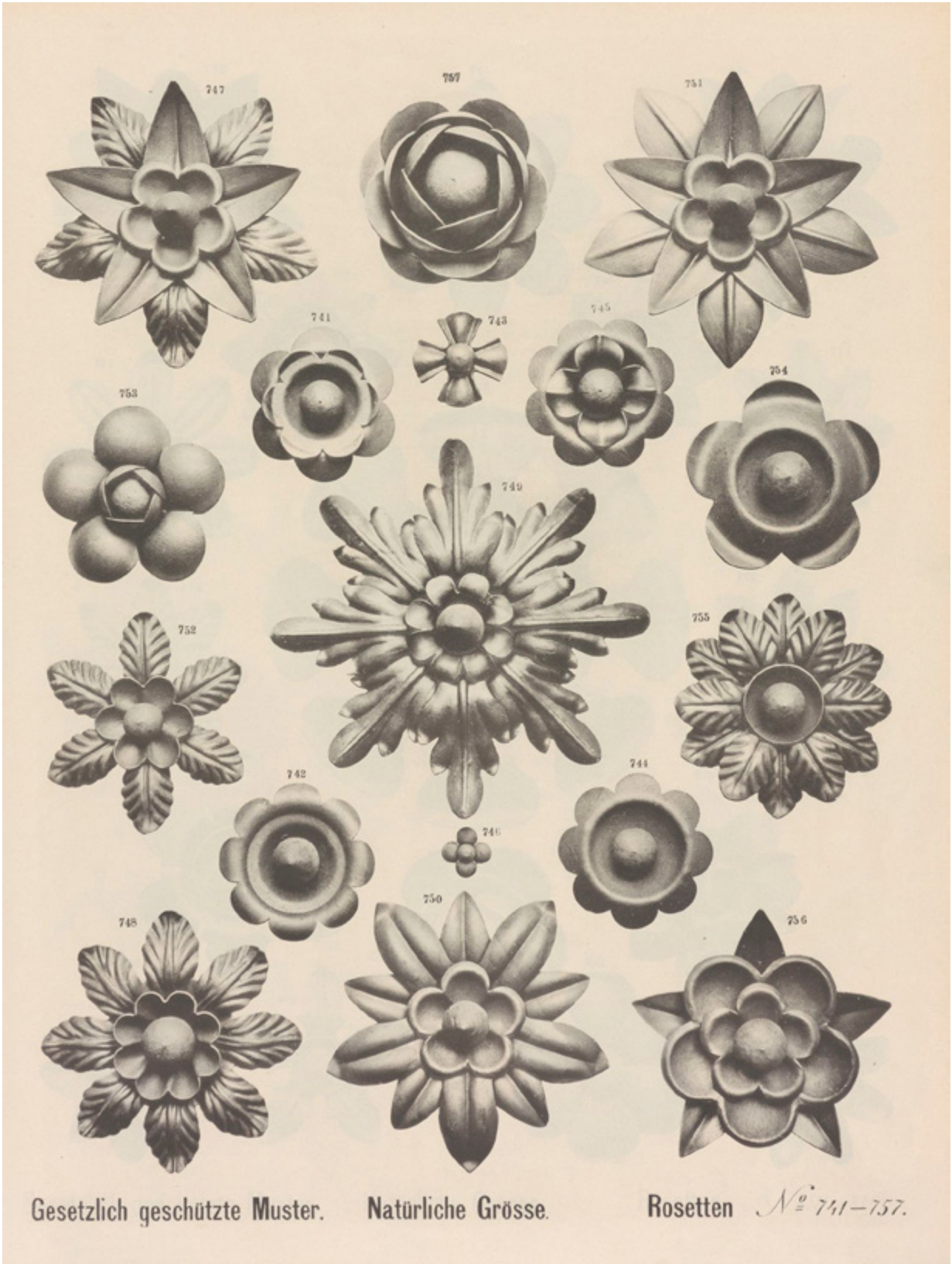
I u kasnijim brojevima *Obrtnika* isticala se važnost bliske suradnje graditelja i obrtnika u kojoj „graditelj treba da bude našim obrtnikom učitelj, on treba da ih u njihovom obrtu savjetom i podukom usavršava. Nacrt, koji su načinili valja da obrtniku točno protumače i upute ga u način izradbe, a sam rad marljivo nadgledaju." Iako se u tekstu ne imenuje, nego ga prepoznajemo kao „jednog tuđinca", Bolléov neumorni rad na podizanju kvalitete domaćega obrta i njegovu međunarodnom pozicioniranju, visoko se vrednuje: „U tom može služiti našim graditeljem kraj drugih primjer jednog tuđinca, koji je nastojao i postigao uputom, podukom i nadzorom, da je u našem gradu od nekoliko običnih ali marljivih obrtnika načinio umjetnike u obrtu, čijim se rukotvorinama i strani svijet divi. Od običnih obrtnika njegovim nastojanjem i poticajem usavršili su se i uredili tako da su i dan danas kadri svaki i najteži nacrt točno izvesti."[19] Mjesto nekadašnjeg kovača zauzeo je „umjetni bravar", dovoljno vješt da, najčešće u kovanom željezu i željeznom limu, izvede metalnu opremu zgrade koju je u nacrtima arhitekt oblikovao prema zahtjevima pojedinog stila.[20]

15 *Obrtnik*, 19, 1884, 175.

16 *Obrtnik*, 24, 1884, 215.
17 *Obrtnik*, 12, 1885, 91–92.
18 *Obrtnik*, 12, 1885, 91–92. Usp. DOBRONIĆ, 1983, 149.
19 *Obrtnik*, 22,1886, 171–172.
20 Usp. DOBRONIĆ, 1983, 149.

3. Predlošci rozeta (izvor: HAMMERAN, 1892, MUO-LIB-001668-08)
Rosette templates (from: HAMMERAN, 1892, MUO-LIB-001668-08)

4. Predlošci rozeta (izvor: HAMMERAN, 1892, MUO-LIB-001668-16)
Rosette templates (from: HAMMERAN, 1892, MUO-LIB-001668-16)

Prva generacija pitomaca napustila je Obrtnu školu 1886. godine, predstavivši se svojim radovima na izložbi Kraljevske zemaljske obrtne škole u Zagrebu, koja je održana u nedjelju, 12. rujna, izazvavši veliko zanimanje javnosti. U listu *Obrtnik* se ističe da su pitomci dobili čvrst temelj, ali da će potpunu vještinu steći tek odlaskom u svijet, u praktični život.[21] Posebno se autori tekstova osvrću na bravarske i kovačke radnje koje se odlikuju „vanrednom solidnošću, naročito su okovi i ključanice prava remek-djela po sustavu Wertheimovu,[22] naukom špoljarskih majstora g. Burića i Pintarića. Osobito udaraju u oči prekrasne stvari od kovanog željeza, mnogobrojni ukusni svijećnjaci za jednu i mnoge svijeće, kandelabri, podnožje za jednu gorostasnu vazu, stolovi za umivanje i za cvijeće, a poglavito jedan stolak sa emajliranom pločom, koji je izrađen od učenika IV razreda Modeca, te bi mogao stati kao neobični ures u najgizdavijem budoaru. Nadalje, spomena je vrijedan željezni namještaj za zvono koji će doći u sakristiju stolne crkve. Prvi i drugi tečaj pokazuje nam cijeli tok kod obuke. Željezne kocke, prizme, uglate i zavojite oblike sve do vješto izrađenih bravarskih predmeta. (...)[23] Izložba je trajala 4 dana te je 15. na večer zaključena. Istog dana je otpušteno 20 prvih pitomaca, koji dijelom polaze u svijet u veće gradove, a nekoji dobiše mjesta ovdje u Zagrebu u radionicama gg. Mesića, Hackera, Budickog te kod gradnje stolne crkve. Zavod ostavlja 7 bravara, 7 stolara, 5 klesara i dva kipara."[24]

Možemo zaključiti da se nastavak profesionalnoga života prve generacije mladih bravara koji su željeli ostati u Zagrebu, usmjeravao prema radionici Bolléova bliskog suradnika, cijenjenoga bravarskog majstora Antuna Mesića (1829. – 1889.) te prema angažmanu na obnovi katedrale. Obrtna škola obilježila je gotovo sve važnije zagrebačke bravarske radionice na svršetku 19. i početku 20. stoljeća, neki od majstora i vlasnika radionica bili su i sami đaci bravarskoga odjela te škole, a svi zagrebački

5. Zagreb, katedrala, Antun Mesić i đaci Obrtne škole, kandelabar s kamene ograde svetišta, 1885., motiv jednoslojne rozete (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, cathedral, Antun Mesić and students of the Craft School, candelabrum from the stone railing of the sanctuary, 1885, motif of a single-layered rosette (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

6. Zagreb, katedrala, Antun Mesić i đaci Obrtne škole, svjetiljka sa stupova središnjega broda, 1885., motiv jednoslojne rozete (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, cathedral, Antun Mesić and students of the Craft School, lamp from the pillars of the central nave, 1885, motif of a single-layered rosette (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

21 *Obrtnik*, 27, 1886, 213–215. „Naravno da je ova izložba najsavršenija od prijašnjih, budući da su to djela onih mladića koji su sada svršili četvrti razred i istupaju iz zavoda kao izučeni djetići u svom zanatu. Premda nekoje radnje dokazuju osobitu vještinu, ipak se ne može reći niti to itko može zahtievati, da su već svršeni majstori što niti ne može da bude, te da će tek sada stupivši u velike radionice svjetske industrije moći prisvojiti si potpunu naobrazbu u svojoj struci, što će im mnogo lakše za rukom poći kad su već ovdje u zavodu dobili tako čvrst temelj. Stoga valja da ovi mladići svakako pođu u svijet u praktičan život, gdje nema takvog školskog zapta kao u zavodu niti onake opskrbe već gdje će se svaki morati sam sebe ravnati i živo brinuti se da uspije čestitim načinom u borbi za svakdašnji kruh, te da se onda vrati kući kao savršeni obrtnik na korist sebi i domovini svojoj."

22 Tvrtku *Wertheim* osnovao je 1852. godine Franz Wertheim, a proizvodila je moderne sefove koji su se reklamirali kao otporni na vatru i provalu. Tvrtka i danas uspješno posluje. https://wertheim.at/unternehmen/ (pristupljeno 20. 3. 2025.).

23 *Obrtnik*, 27, 1886, 213–215; DOBRONIĆ, 1983, 158.

24 *Obrtnik*, 27, 1886, 213–215.

7. Zagreb, Opatička 10, Gjuro Burić i đaci Obrtne škole, ograda Hrvatskoga instituta za povijest, 1892. (?), motiv jednoslojne rozete (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, Opatička 10, Gjuro Burić and students of the Craft School, railing of the Croatian Institute of History, 1892 (?), motif of a single-layered rosette (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

8. Zagreb, Ilirski trg, ograda kapele Svetog Križa, 1893., motiv jednoslojne rozete (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, Ilirski trg, railing of the chapel of the Holy Cross, 1893, motif of a single-layered rosette (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

obrtnici koji su imali veće radionice obvezali su se oko 1890. godine da će primiti po tri svršena „obrtnoškolca“.[25]

Očito su obnova stolne crkve, osnivanje i djelovanje Obrtne škole te nagli razvoj zagrebačkih radionica umjetničkoga bravarstva pod nadzorom H. Bolléa i njegovih najbližih suradnika neraskidivo isprepleteni te su snažno obilježili posljednjih dvadeset godina 19. stoljeća.

Analiza metalne opreme katedrale

Analiza metalne opreme katedrale obuhvatila je više tipova dekorativnih plinskih svjetiljki te kovane dijelove oltarnih ograda koji su izrađeni u sklopu obnove katedrale nakon potresa 1880. godine.[26] U skladu s aktualnim pristupom *totalnog dizajna,* nacrte je izradio Herman Bollé,[27] a izradu, koja je zahtijevala iznimno vještu ruku, povjerio je svojim bliskim suradnicima: Antunu Mesiću, Gjuri Hamelu (1841. – 1906.) i Gjuri Buriću (1858. – 1942.). Prema arhivskoj građi i tekstovima iz lista *Obrtnik* preciziran je velik udio koji je u oblikovanju opreme imao upravo najstariji među njima, Antun Mesić. Prema *Izvješću društva za dograđenje prvostolne crkve u Zagrebu o radu do konca g. 1885.,* Antun Mesić, bravar u Zagrebu, „priredio je sva potrebna željeza za konstrukciju krovišta, sve okove na vratima, deset komada svjetionika od kovana željeza za plin, rešetke na stubama od propovjedaonice i ostale umjetno bravarske radnje“.[28] Godinu poslije, u listu *Obrtnik* navodi se da su u Mesićevoj radionici, prema Bolléovim nacrtima, izvedeni svijećnjaci, kandelabri i lusteri za stolnu crkvu,[29] međutim oni se detaljnije ne preciziraju. Ako usporedimo sačuvani nacrt za balustradu sjeverne strane svetišta s kandelabrima (**sl. 1**) s izvedenim kandelabrom (**sl. 2**), prepoznajemo, uz praćenje osnovne ideje, i manje razlike u izvedbi. U *Inventaru katedrale* Ljudevita Ivančana iz 1915. godine,[30] u poglavlju „plinske svjetiljke po crkvi“[31] pobrojane su gotovo sve svjetiljke te je navedeno deset kandelabara s

25 DOBRONIĆ, 1983,153.

26 U katedrali su nakon potresa 2020. godine, u organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda provedena sveobuhvatna konzervatorsko-restauratorska istraživanja, a rezultati su izneseni u opsežnom elaboratu dovršenom 2023. godine. Predmeti umjetničkog obrta izrađeni od metala (većinom od kovanog željeza), koji su tema ovoga članka, u potresu uglavnom nisu oštećeni. U elaboratu su kataloški obrađeni te je uz dokumentiranje zatečenog stanja u prijedlogu radova opisan i način njihove zaštite od oštećenja koja bi mogla nastati tijekom građevinskih radova u katedrali. Dio predmeta zaštićen je *in situ* oblogama od OSB ploča, a dio (uglavnom svjetiljke sa stupova središnjega broda) trebalo je demontirati i montirati na zidove zaštitne kućice od OSB ploča, podignute unutar katedrale.

27 DAMJANOVIĆ, 2013, 116.

28 HR-NAZG, AEM, 1885–1888., Izvješće društva za dogradjenje prvostolne crkve u Zagrebu o radu do konca g. 1885, 12–13.

29 *Obrtnik*, 1,1886, 7. „U Mesićevoj radionici bjehu izvedene i mnoge druge uzorne radnje svijećnjaci, kandelabri, lustri, perde itd. za stolnu crkvu i za pravoslavnu crkvu u Zagrebu, ikonostas u potonjoj, također djelo Mesićevo zauzima odlično mjesto među njegovim radnjama. Crkvene predmete izveo je po nacrtima arhitekta H. Bolléa.“

30 Inventar Metropolitanske Crkve Zagrebačke sastavio je 1915. godine kao kustos prvostolnice povjesničar Ljudevit Ivančan (1853. – 1935.) temeljem inventara koji je pripremio kustos Franjo Budicki. Osamdesetih godina prošloga stoljeća *Inventar* je pretipkao i komentarima dopunio povjesničar Antun Ivandija (1917. – 1997.) pa možemo pratiti i daljnju sudbinu navedenih predmeta, odnosno promjene do kojih je došlo tijekom prve elektrifikacije katedrale 1924. godine.

31 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 86.

kamene ograde svetišta,[32] osam lustera sa stupova svetišta[33] i zidne svjetiljke sa stupova središnjega broda.[34] Za nabrojene svjetiljke navodi se da su izvedene u „Obrtnoj školi zagrebačkoj", što se najvjerojatnije odnosi na rad pitomaca škole u radionici Antuna Mesića[35] pod njegovim nadzorom. Dvije svjetiljke iznad bočnih vrata sjevernog i južnog broda ne spominju se u izvorima, a moguće je da su nastale nešto kasnije.[36] U *Inventaru* Ljudevita Ivančana navedeno je i da je Antun Mesić izradio oltarne ograde od kovanog željeza za oltare sv. Luke,[37] Posljednje večere,[38] sv. Petra i Pavla,[39] sv. Josipa[40] i sv. Jeronima.[41]

U *Izvješću društva za dogradjenje prvostolne crkve u Zagrebu o radu do konca g. 1885.* navodi se da je „Gjuro Hammel, bravar u Zagrebu, izradio rešetke oko svetišta i vrata za bočne ulaze u svetište".[42] Nekoliko godina poslije, Hamel je za oltar Svetog Križa u desnoj lađi, koji je dovršen 1889. godine, izveo ogradu, dok je vrata tabernakula napravio Gjuro Burić, poslovođa Obrtne škole, a svijećnjaci i okviri kanonskih ploča naručeni su u tvornici obitelji Samassa u Ljubljani.[43] Moguće je da je Gj. Hamel izradio i dvije zidne svjetiljke na stupovima uz oltar Svetog Križa,[44] s obzirom na to da je ograda oltara njegovo djelo. Burić i Hamel oblikovali su i kovane elemente ograde oltara sv. Ćirila i Metoda te pripadajuće kandelabre (1892. – 1903.).[45]

Bravari Mesić i Hamel su u katedrali na donjem dijelu prozora iznad oltara sv. Petra i Pavla trajno zabilježeni kao Bolléovi suradnici,[46] a s njim su surađivali i na brojnim drugim projektima,[47] kao i pri osnivanju Obrtne škole. Bliskoj suradnji sigurno je pridonijela činjenica da su u vrijeme Bolléova dolaska već imali svoje radionice i potrebno umijeće[48] koje su bili spremni unaprjeđivati, ali i prenositi mlađim generacijama bravara. Hamel je pripadao nizu uglednih zagrebačkih bravara iz obitelji Hamel čija je radionica bila aktivna sve do 1975. godine.[49] Mesić je odmah nakon osnutka Obrtne škole 1882.

32 Kandelabre koji su učvršćeni u kamenu ogradu svetišta Ivančan opisuje kao „željezne, crno oličene, mjestimice pozlaćene, svaki sa trinaest plamenova, neki sa cilindrima i kruglama, a drugi gore bez cilindra u otvorenom plamenu". HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 86. Antun Ivandija je pretipkanom tekstu dodao sljedeću napomenu: „Svi ovi kandelabri i 'svjetiljke' bile su elektrificirane u vrijeme prve elektrifikacije katedrale oko g. 1924. S vremenom se krpalo kako se pokvarila rasvjeta. Svi novi vodovi u podu i po tavanu u zaštitnim kablima s jakim profilom električnih vodova provedeni su g. 1981/2. Tada su ponovo provedena sva rasvjetna tijela s pojačanim žaruljama." Osam kandelabara zatečeno je na kamenoj ogradi središnjega broda, a dva uz oltar Svetog Križa, HR-NAZG, IVANDIJA, Vidjeti kat. jed. 50, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 937.

33 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 86. „U prezbiteriju ima osam svjetiljaka svaka po tri plamena sa cilindrima i mliječnimi grugljami." Isti opis prenosi i Ivandija, međutim viseći lusteri imaju šest krakova sa svijećama koji su raspoređeni u dvije razine. Vidjeti kat. jed. 13, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 868.

34 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 86. „Na pet crkvenih stupova u sredini crkve su željezni pozlaćeni lustri, i to na svakom po četiri komada sa tri plamena. Isto takove su svjetiljke na prva dva stupa kod ulaza crkve." Iz napomene Antuna Ivandije doznajemo da su „već kod prve elektrifikacije katedrale oko 1924. godine sa stupova uklonjena po tri 'arma' (lustera), a ostavljen je samo onaj luster koji je osvjetljavao glavnu lađu, zbog čega su pokrajnje lađe ostajale u mraku. Stoga su 1981. godine, kako bi se pojačalo osvjetljenje bočnih lađa, izvedene određene promjene: osim jake stropne rasvjete, lusteri sa stupova iz srednje lađe premješteni su na 'zapadne' strane stupova, osim toga povećani su još za tri rasvjetna tijela okrenuta prema dolje, tako da sada svaki luster ima šest žarulja: tri prema gore (stari plinski položaj) i tri nova prema dolje. Kada su točno skinuta po tri lustera sa stupova, o kojima govori Ivančan, i gdje su, to ne mogu sada točno znati, jer nema nikakve pismene bilješke o tome." Vidjeti kat. jed. 51 a i 51b, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 938, 939.

35 Usp. *Obrtnik*, 1886, br. 1, 7.

36 Vidjeti kat. jed. 51, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 941.

37 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 79. Vidjeti kat. jed. 20, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 882.

38 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 80. Vidjeti kat. jed. 38, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 918.

39 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 81. Vidjeti kat. jed. 31, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 905.

40 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 81–82. Vidjeti kat. jed. 34, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 911.

41 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 82. Vidjeti kat. jed. 24, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 892.

42 HR-NAZG, AEM, 1885–1888, fasc. V, Izvješće društva za dogradjenje prvostolne crkve u Zagrebu o radu do konca g. 1885,12.

43 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 83.

44 Vidjeti kat. jed. 51c, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 940.

45 HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 81. „Željeznih deset kandelabara na ogradi i ograda izvedena je po pitomcima obrtne škole Đ. Buriću i Đ. Hamelu." Vidjeti kat. jed. 56, u: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 946.
Zatečena su dva kandelabra koja su bila postavljena na kamene postamente.

46 Bolléov tim činili su arhitekti, kipari, klesari, slikari, stolari, pojasari, kotlari i staklari.

47 Antun Mesić je prema Bolléovim projektima za đakovačku katedralu izveo ogradu između stupova na vrhu stubišta ispred i s bočne strane katedrale te velika vanjska vrata, koja stoje između biskupskog dvora i crkve. O ranom Bolléovu zanimanju za opremu od kovanog željeza svjedoči i projekt za ogradu stubišta koje vodi od transepta i sakristije prema oratoriju na katu, datiran 24. siječnja 1878. i prvi je sačuvani projekt za đakovačku katedralu koji je Bollé samostalno potpisao. Vidjeti: DAMJANOVIĆ, 2009, 121–122, 125; DAMJANOVIĆ, 2013, 61–62. Mesić je izradio i metalne dijelove opreme crkve sv. Marka koja je također restaurirana nakon potresa, metalne dijelove opreme zagrebačke pravoslavne crkve Preobraženja Gospodnjega koja je također obnavljana 1883./1884., luster u zagrebačkoj grkokatoličkoj crkvi, željezne dijelove metereološkog stupa na Zrinjevcu (1884.) i drugo. Vidjeti: DAMJANOVIĆ, 2013, 130, 233–234, 239, 586.

48 DAMJANOVIĆ, 2013, 96. „Za razliku od klesara, kipara i slikara, najveći dio stolara te bravara angažiranih unutar Zagrebačke katedralne radionice regrutiran je iz postojećih zagrebačkih radionica ili iz drugih hrvatskih gradova."

49 DOBRONIĆ, 1983, 153–154. „Obrt je izučio u Leopolda Gremera u Zagrebu te stekao obrtnicu 1869. godine. Nakon 'vandrovanja' po Njemačkoj i boravka u Osijeku, 1874. godine je preuzeo radionicu koju je oko 1820. godine osnovao njegov otac Andrija. Juraj je radionicu s Gornjeg grada preselio u svoju kuću u Medulićevoj 25, izgrađenoj 1876. godine prema projektu arhitektonskog biroa Grahor & Klein. Za kuću je izradio kovano željezo na ulaznim vratima i bravarski cimer u obliku velikog ključa. Predmete je uglavnom izrađivao prema nacrtima arhitekata, ali kako je poznato i da je predloške za radove nabavljao u Austriji (najviše u Grazu) te ih prema potrebi prilagođavao, vjerojatno su neki predmeti izrađeni i prema njegovim nacrtima. Od osnutka zagrebačke Obrtne škole 1882. godine bio je povezan s nastavom, pa je i sam više godina podučavao u školi, a u njegovoj radionici su prve poslove našli mnogi završeni đaci. Oko 1890. primio je u svoju radionicu tri svršena đaka Obrtne škole: Rimaya, Modeca i Kaisera. Kod Hamela je učio i Mesić, koji je kao i Modec kasnije

9. Zagreb, katedrala, Gjuro Burić i Gjuro Hamel, ograda oltara sv. Ćirila i Metoda, 1903., motiv jednoslojne rozete (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, cathedral, Gjuro Burić and Gjuro Hamel, railing of the altar of Sts Cyril and Methodius, 1903, motif of a single-layered rosette (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

godine, imenovan nastavnikom za „nauk u bravarstvu".[50] Zbog preopterećenosti se 1883. godine zahvalio na tom mjestu pa ga zamjenjuje Gjuro Burić.[51] Sudjelovao je na tršćanskoj izložbi 1882. i na Općoj zemaljskoj izložbi u Budimpešti 1885. godine. Među njegove najuspješnije radove ubrajaju se vrata stubišta u palači baruna Ljudevita Vranyczányja (danas zgrada Nacionalnog muzeja moderne umjetnosti) koja su u listu *Obrtnik* hvaljena u više navrata,[52] a objavljen je i njihov crtež kao primjer uzornoga rada.[53] U listu *Obrtnik* istaknuta je i njegova uzorna izvedba metalne opreme zagrebačke prvostolnice te važna uloga u pedagoškom radu, kao i međunarodnom pozicioniranju domaćega obrta.[54] Mesić se uz Hamela, osim na izložbi u Budimpešti 1885. godine, istaknuo i na zagrebačkom kraljevskom sajmu koji se održavao u Zagrebu od 19. do 22. kolovoza.[55] Iz osmrtnice doznajemo da je umro 10. lipnja 1889. godine, u dobi od 60 godina te da je pokopan na glavnom groblju.[56] Napominje se da je kao „vještak u svojoj struci po mnogih radnjah poznat u cieloj domovini" te da je bio brat pokojnoga hrvatskog historičara i sveučilišnog profesora Matije Mesića.

Dekorativna rješenja i rječnik motiva koje u oblikovanju metalne opreme katedrale koriste ti vješti bravari i njihovi pomoćnici, učenici Obrtne škole, zadani su nacrtima Hermana Bolléa.

Poznato je da je Bollé u skladu s estetikom historicizma inspiraciju nalazio u ranijim stilskim razdobljima, uglavnom gotici i renesansi, te da su na njega formativno utjecala i putovanja po Njemačkoj i Italiji. Potkraj šezdesetih godina 19. stoljeća Bollé obilazi njemačke crkve bilježeći brojne detalje: romaničke i gotičke motive arhitektonske dekoracije, polikromne podove, popločenja, ornamente na opremi crkava, kao i detalje okova vrata.[57] Putovanja po Italiji uslijedila su nešto kasnije, 1870-ih, a osobito je važan utjecaj dekorativnog oslika u tamošnjoj Palazzo Publicco u Sieni koji će postati glavnim uzorom za koncipiranje dekorativnog oslika u njegovim crkvama u desetljećima koja će uslijediti.[58]

Pri formiranju dekorativnog repertoara kojim se koristio u dizajniranju opreme od kovanog željeza, Bollé ažurno prati duh vremena, gajeći intenzivnu komunikaciju s međunarodnim središtima, uglavnom s područja današnje Njemačke i Austrije. Suradnju sa srodnim institucijama diljem Europe[59] pratila je suradnja s viđenijim

otvorio samostalnu radionicu. Sudjelovao na velikim izložbama u Budimpešti 1885. i 1896. te u Parizu 1900. godine. Među njegovim prvim radovima su željezna oprema palače Siebenschein na Trgu Petra Preradovića i palače Buratti (danas zgrada Vrhovnog suda RH, Zrinjevac 3). U njegovoj radionici je kovano željezo za palaču u Ilici 5 (Prva hrvatska štedionica) po nacrtima Josipa Vancaša. Izveo je i željeznu ogradu, središnji luster, kandelabre i okov na prozorima u grkokatoličkoj katedrali u Križevcima."

50 DOBRONIĆ, 1983, 154–156; ČORAK et al., 1980, 20; DAMJANOVIĆ, 2013, 100–101.

51 DAMJANOVIĆ, 2013, 100.

52 *Obrtnik*, 12, 1885, 91–92; 25, 1885, 195; 1, 1886, 7.

53 *Obrtnik*, 1, 1886, 7. Usp. DOBRONIĆ, 1983, 155; ČORAK et al., 1980, 57.

54 *Obrtnik*, 1886, br. 1, 7. „Započinjemo slikom gvozdenih vrata što ih je po nacrtu arhitekta zagrebačkoga gospodina Kuna Waidmanna u svojoj radionici izradio iz kovanog željeza bravar hrvatski, gosp. Antun Mesić. Vrata dovršena su u svim svojim detaljima upravo uzorno u renesansnom slogu za četiri mjeseca rada hrvatskih radnika. Bečki vještaci, koji su imali zgodu vidjeti vrata pohvališe veoma hrvatskog obrtnika, te procieniše vrata na 2000 forinti, premda ih je Mesić izveo za vanredno jeftinu cijenu od 1300 forinti. Evo jasnog dokaza, kako jeftino i dobro se mogu mnoge obrtne radnje u Hrvatskoj samoj izvesti. U Mesićevoj radionici bjehu izvedene i mnoge druge uzorne radnje: svjećnjaci, kandelabri, lustri, perde itd. za stolnu crkvu i za pravoslavnu crkvu u Zagrebu, ikonostas u potonjoj, također djelo Mesićevo zauzima odlično mjesto među njegovim radnjama. Crkvene predmete izveo je po nacrtima arhitekta H. Bolléa. Njegove ostale radnje (predmeti za kućnu porabu) nađoše zasluženo priznanje kod tršćanske i budimpeštanske izložbe, a nastojanje njegovo kod podučavanja šegrta u novoustrojenoj obrtnoj učioni privredi mu i priznanje Njeg. Veličanstva podijeljenjem zlatnoga krsta."

55 Taj je događaj bio namijenjen ponajprije predstavljanju i prodaji uglavnom praktičnih i jeftinih proizvoda, poput ključanica i okova za vrata. *Obrtnik*, 1885, br. 25, 195. ističe: „Dva vanredna obrtnika koji su za stolnu crkvu radili, te nam valja osim njihovih drugih radnji napomenuti ogradu svetišta od g. Hamela i onih deset kandelabra na plin od g. Mesića, koji je i ona umjetna vrata na stubama palače baruna Ljudevita Vranycanya i svietionike u pravoslavnoj crkvi napravio, upravo divno umjetne radnje."

56 *Narodne novine*, 133, 11. 6. 1889.; DAMJANOVIĆ, 2013, 97.

57 DAMJANOVIĆ, 2013, 31.

58 DAMJANOVIĆ, 2013, 49–50.

59 DAMJANOVIĆ, 2013, 102. Obrtna škola i Muzej uspostavljaju veze s bečkim Austrijskim muzejom za umjetnost i industriju, od kojega se posuđuju modeli te kojem se redovito šalju razni predmeti za izlaganje. Također se povezuju s drugim srodnim međunarodnim institucijama, poput Obrtne škole u Cluju, muzejima u Brnu, Mannheimu, Frankfurtu, Bremenu itd.

10. Zagreb, katedrala, Antun Mesić i đaci Obrtne škole, ograda oltara sv. Petra i Pavla, motiv dvoslojne rozete (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, cathedral, Antun Mesić and students of the Craft School, railing of the altar of Sts Peter and Paul, motif of a double-layered rosette (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

11. Zagreb, katedrala, Antun Mesić i đaci Obrtne škole, ograda oltara sv. Josipa, 1886., motiv dvoslojne rozete (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, cathedral, Antun Mesić and students of the Craft School, railing of the altar of St Joseph, 1886, motif of a double-layered rosette (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

12. Zagreb, katedrala, Antun Mesić i đaci Obrtne škole, ograda oltara sv. Luke, motiv dvoslojne rozete (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, cathedral, Antun Mesić and students of the Craft School, railing of the altar of St Luke, motif of a double-layered rosette (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

13. Zagreb, katedrala, Antun Mesić i đaci Obrtne škole, ograda oltara Posljednje večere, motiv dvoslojne rozete (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, cathedral, Antun Mesić and students of the Craft School, railing of the altar of the Last Supper, motif of a double-layered rosette (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

14. Zagreb, katedrala, Gjuro Hamel, ograda oltara Svetog Križa, 1889., motiv dvoslojne rozete (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, cathedral, Gjuro Hamel, railing of the altar of the Holy Cross, 1889, motif of a double-layered rosette (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

predstavnicima umjetničkoga obrta, o čemu svjedoči zahvala gospodinu „Ludwigu Wilhelmu,[60] umjetnom bravaru u Beču, na daru raznorodnih uzorakah okovah za vrata", koji su potom pridruženi zbirci uzoraka Obrtne škole.[61] Za Obrtnu školu, odnosno knjižnicu Muzeja za umjetnost i obrt, nabavljaju se suvremene knjige uzoraka (tzv. *Musterbücher*), poput mape Valentina Hammerana (**sl. 3, 4, 19, 20** i **21**) objavljene u Frankfurtu 1892. godine.[62]

Kako bi se olakšala kontekstualizacija opreme katedrale od kovanog željeza, odnosno uočavanje poveznica s drugim djelima umjetničkoga bravarstva nastalima u širem krugu Obrtne škole, kao i s istovremenim primjerima bečkoga umjetničkog bravarstva, potrebno je preciznije definirati rječnik karakterističnih ukrasnih motiva.[63] Uglavnom je riječ o biljnim motivima čije je ishodište u renesansi, poput više tipova rozeta, vretenasto uvijene vitice, stiliziranog cvijeta sačinjenog od spiralno uvijenih voluta, vitice akanta, više tipova lišća i 'groteskne' životinjske njuške, koja podsjeća na (u renesansi omiljenog) stiliziranog delfina.

Rozete su najzastupljeniji motiv, ukrašavaju kovane elemente oltarne ograde (gdje su obično istaknute pozlatom) i svjetiljke katedrale. Prema broju slojeva i obliku latica, možemo ih podijeliti na nekoliko tipova, od kojih su najjednostavnije jednoslojne. Jednostavniji i češći tip ima ispupčeni okrugli središnji dio te četiri unatrag savijene zaobljene latice. Primjere nalazimo na podnožju kandelabra s kamene ograde svetišta (**sl. 5**) i na zidnim svjetiljkama u brodu crkve (**sl. 6**). Uočavamo ih i na drugim djelima povezanima s Obrtnom školom, poput ograde Hrvatskoga instituta za povijest u Opatičkoj 10 (**sl. 7**), koju je prema nacrtu H. Bolléa izveo bravarski majstor i poslovođa bravarske škole i radionice Đuro Burić s đacima, zatim na vratima zgrade Obrtne škole i Muzeja za umjetnost i obrt (1887. – 1891.) i ogradi kapele Svetog Križa na Ilirskom trgu iz 1893. godine (**sl. 8**). Rjeđi tip predstavlja jednoslojna rozeta ispupčenoga okruglog središta i s četiri izdužene, široke latice koje se uvijaju valovito najprije unatrag, potom vršcima prema naprijed, a uočavamo je na ogradi oltara sv. Ćirila i Metoda, gdje je smještena unutar uvijene lisnate vitice. Na križištima rešetkice ograde smještene su manje jednoslojne rozete ispupčenog središta čije latice imaju srcolik završetak (**sl. 9**).

Dvoslojne rozete uglavnom se razlikuju prema oblikovanju latica drugog sloja. Široke latice, valovitog obrisa s ispupčenjima uz rub nalazimo u drugom sloju rozeta s metalnih dijelova oltara sv. Petra i Pavla (**sl. 10**) i sv. Josipa (**sl. 11**). Rozete na ogradama oltara sv. Luke (**sl. 12**) i Posljednje večere (**sl. 13**) imaju u drugom sloju latice ušiljenih vrhova (slične listićima) koje proviruju između para gornjih latica, dajući rozeti kvadratni obris. Dvoslojnu rozetu čije su unutarnje latice kraće, uspravljene i zaobljene, a vanjske široke, valovita obrisa s ispupčenjima uz rub i savijene unatrag, nalazimo na ogradi oltara Svetog Križa (**sl. 14**), djelu Gjure Hamela, kao što je to i ograda svetišta, ukrašena najraskošnijim tipom rozete koji ima tri sloja latica. Dva sloja skupljena su prema naprijed i zaobljenih su rubova, a treći ima niz velikih, unatrag savijenih i ušiljenih latica. Te rozete prate one znatno jednostavnije, s okruglim ispupčenim središtem i četiri velike latice koje se savijaju unatrag, dok su između njih, u drugom sloju, razmještene kraće latice ušiljenih vrhova koje daju rozeti blago kvadratni oblik.

Prikaz naravno nije iscrpio sve varijante rozeta koje se javljaju u okviru djelatnosti Obrtne škole, a o općoj

60 Suradnik Alberta Mildea na izradi okova za vrata na bečkoj Votivnoj crkvi. Vidjeti: https://www.albertmilde.com/deu/votivkirche06.html (pristupljeno 10. 10. 2024.).

61 HR-DAZG, Fond br. 135, Državna središnja Obrtna škola, Opći spisi, 301 – 1000/1886. Kut. 5, br. 322.

62 Valentin Hammeran, Kunstschmiedwerkstatt und Fabrik schmiedeiserner Gitterornamente, Frankfurt a. M. Sachsenhausen, Vollständiges Musterbuch, I. Theil, Gestanzte und gepresste Gitterornamente als Rosetten, Blätter, Kelche, Köpfe, Blumen, Spiralen, Gitterspitzen, Façonnieten mit Anhang Eiserne Drücker, Schlossschilder und Fensterbeschläge in natürlicher Grösse. https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=125669 (pristupljeno 10. 10. 2024.).

63 Usp. KOPRČINA, 2015, 72.

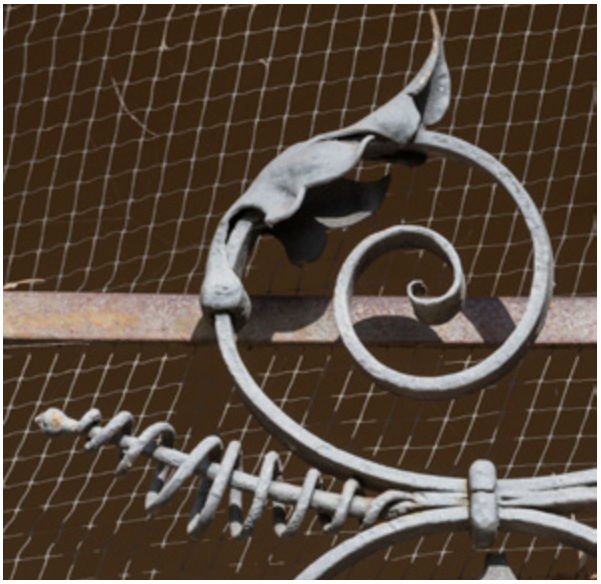
15. Zagreb, katedrala, Antun Mesić i đaci Obrtne škole, svjetiljka sa stupova središnjega broda, 1885., motiv vretena – središnji dio stiliziranoga cvijeta (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, cathedral, Antun Mesić and students of the Craft School, lamp from the pillars of the central nave, 1885, spindle motif – central part of a stylized flower (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

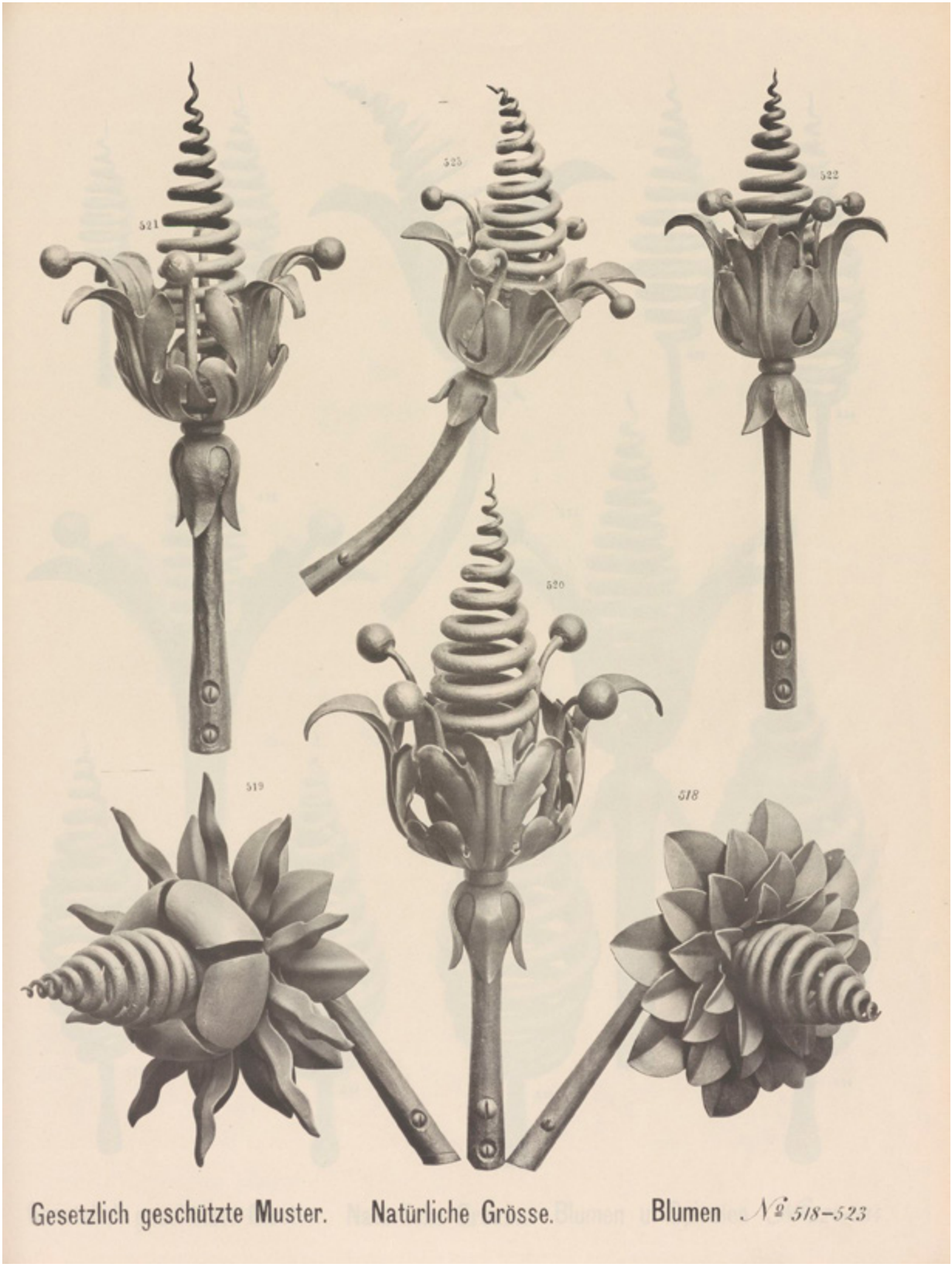
16. Zagreb, katedrala, Antun Mesić i đaci Obrtne škole, ograda oltara sv. Petra i Pavla, motiv vretena – središnji dio stiliziranog cvijeta (fototeka HRZ-a, snimila K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, cathedral, Antun Mesić and students of the Craft School, railing of the altar of Sts Peter and Paul, spindle motif – central part of a stylized flower (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

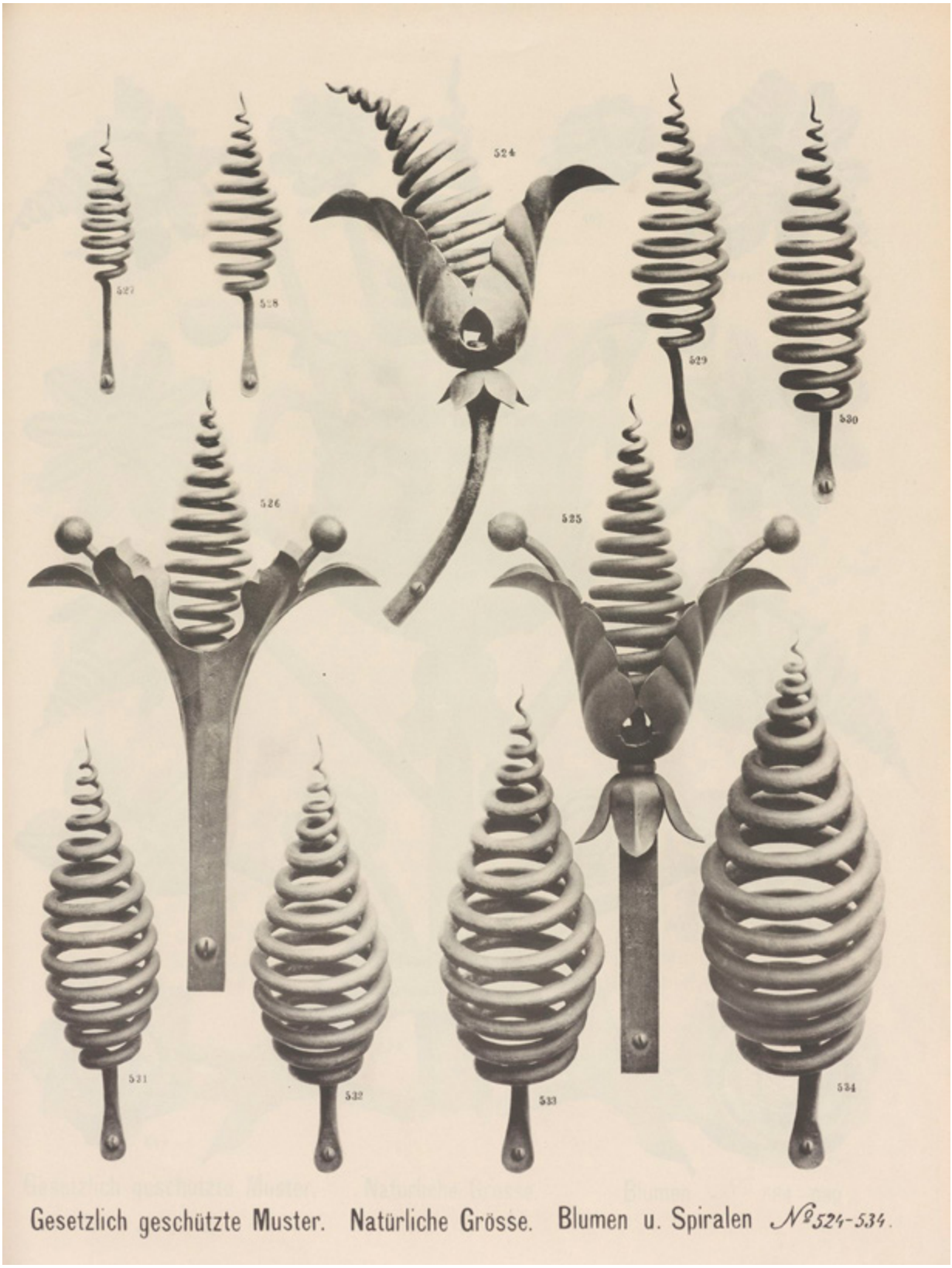
17. Zagreb, Opatička 10, Gjuro Burić i đaci Obrtne škole, ograda Hrvatskoga instituta za povijest, 1892. (?), motiv vretena – središnji dio stiliziranoga cvijeta (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, Opatička 10, Gjuro Burić and students of the Craft School, railing of the Croatian Institute of History, 1892 (?), spindle motif – central part of a stylized flower (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

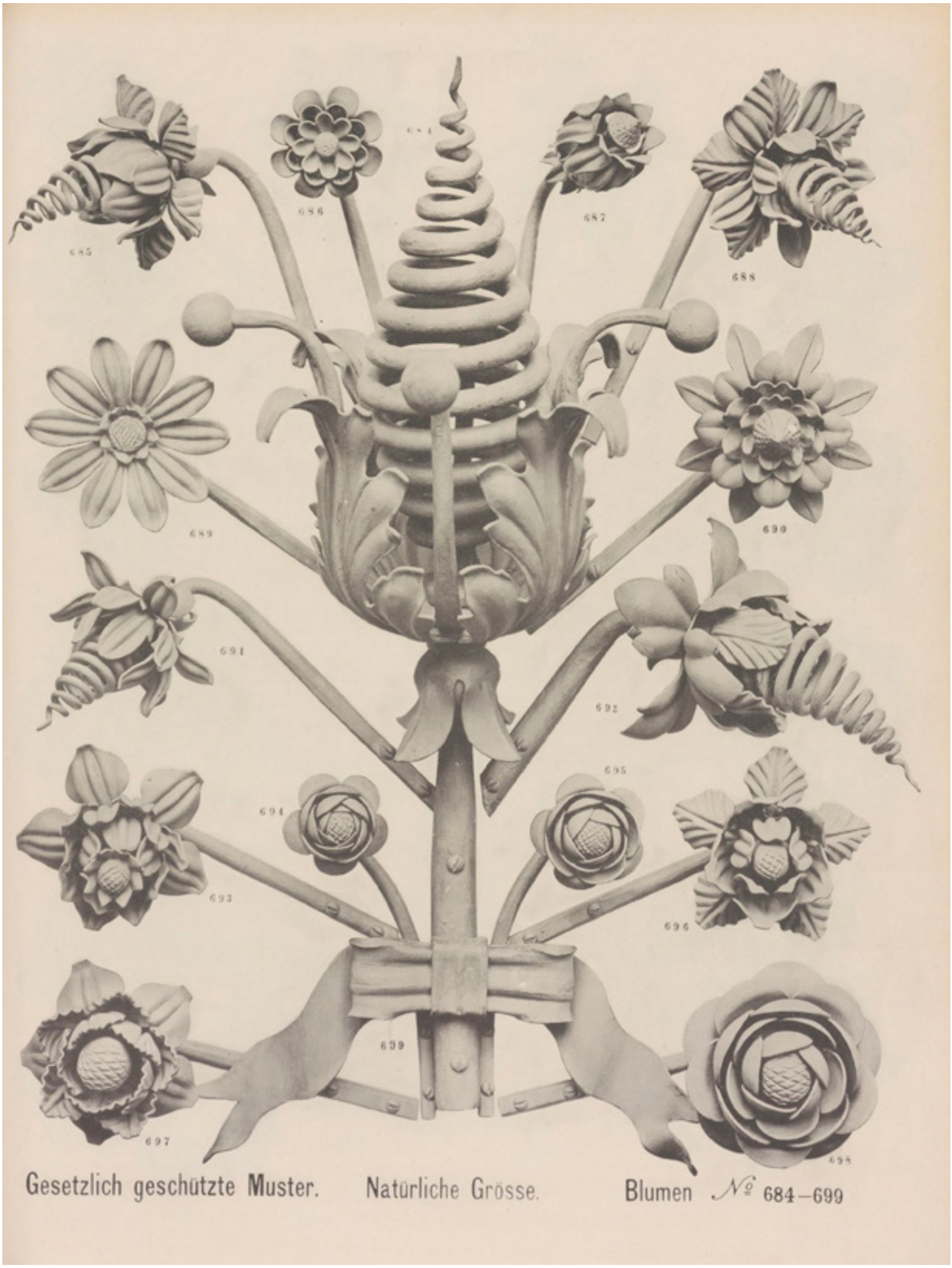
18. Zagreb, Ilirski trg, ograda kapele Svetog Križa , 1893., motiv vretena (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, Ilirski trg, railing of the chapel of the Holy Cross, 1893, spindle motif (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

19. Predlošci cvijeća (izvor: HAMMERAN, 1892, MUO-LIB-001668-29)
Flower templates (from: HAMMERAN, 1892, MUO-LIB-001668-29)

20. Predlošci cvijeća i spirala (izvor: HAMMERAN, 1892, MUO-LIB-001668-30)
Flower and spiral templates (from: HAMMERAN, 1892, MUO-LIB-001668-30)

21. Predlošci cvijeća (izvor: HAMMERAN, 1892, MUO-LIB-001668-31)
Flower templates (from: HAMMERAN, 1892, MUO-LIB-001668-31)

popularnosti motiva svjedoče i brojni primjeri 'zakonski zaštićenih' uzoraka rozeta u prirodnoj veličini koji su prikazani u već spomenutoj mapi Valentina Hammerana (**sl. 3** i **4**).

Dok su rozete klasičan motiv izveden iz cvijeta, na čije varijante prilično često možemo naići u raznim stilskim razdobljima, rjeđe viđamo motiv izveden od spiralno uvijene žice, koji je prema obliku sličan vretenu. I taj je motiv izveden iz cvijeta, točnije iz njegova središnjeg dijela. Naime, još od srednjeg vijeka varijante stiliziranih cvjetova se koriste za oblikovanje dekorativnih vršaka šipki koje mogu biti dio rešetki, konzola, kandelabara i sl. Obično su oko završetka vertikalne središnje osi raspoređeni listovi, volutno uvijene trake ili cvjetovi, a središnji dio čini spiralno uvijen element sličan vretenu.[64] Upravo je taj oblik, popularan u posljednjoj petini 19. stoljeća, naišao na široku primjenu u metalnoj opremi izvedenoj u okrilju Obrtne škole. Na kandelabrima kamene ograde svetišta oblikuje donji dio držača za svijeće, dok na zidnim svjetiljkama (**sl. 15**) i metalnim dijelovima oltarne ograde oltara sv. Petra i Pavla (**sl. 16**), kao i na ogradi u Opatičkoj 10 (**sl. 17**) ukrašava vertikalne šipke kao efektni 'završetak' koji niče između listova. Motiv uočavamo i na bravarskom cimeru radionice Hamel,[65] ogradi kapele Svetog Križa na Ilirskom trgu (**sl. 18**) te na vratima palače Vranyczany. Varijantu u kojoj se 'omata' oko stiliziranoga neorenesansnog delfina nalazimo na vratima Obrtne škole i Muzeja za umjetnost i obrt. Ishodište mu je motiv koji potječe s vrata stuba propovjedaonice izrađenih od kovanoga željeza u 16. stoljeću u freiburškoj katedrali.[66] Moguće je da daleki uzor ima u spiralno uvijenim viticama biljke bljuštac (lat. *Bryonia*).[67] Brojne interpretacije toga motiva prezentira i Valentin Hammeran u svojoj mapi uzoraka (**sl. 19, 20** i **21**).

Prema Franzu Salesu Meyeru (1849. – 1927.),[68] skupini stiliziranih cvjetnih motiva pripada i oblik sačinjen od dva reda spiralno uvijenih voluta iz 16. stoljeća, koji se pojavljuje na kandelabrima s kamene ograde svetišta[69] (**sl. 22**).

Oblici slični prašnicima prateći su motiv. Često su dio rozeta, kao u katedrali na zidnim svjetiljkama uz oltar Svetog Križa, zatim na rozetama s ograde u Opatičkoj 10, na vratima Muzeja za umjetnost i obrt te na vratima od kovanoga željeza palače Vranyczany koja je Antun Mesić izveo prema nacrtu arhitekta Kune Waidmanna.

64 MEYER, 1927, 176.

65 DOBRONIĆ, 1983, 155.

66 MEYER, 1927, 178, tabla 112, 5.

67 Vidjeti: https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:291541-1 (pristupljeno 29. 6. 2024.).

68 Franz Sales Meyer je od 1873. godine podučavao ornamentiku na Nadvojvodskoj školi za umjetnost i obrt u Karlsruheu, gdje je 1878. imenovan profesorom. Od 1883. objavljivao je (između ostalog) djela o ornamentici koja su imala važnu ulogu u zemljama njemačkoga govornog područja.

69 SALES MEYER, 1927, 178, tabla 112, 6.

22. Zagreb, katedrala, Antun Mesić i đaci Obrtne škole, kandelabar s kamene ograde svetišta, 1885., motiv spiralno uvijenih voluta – stilizirani cvijet (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, cathedral, Antun Mesić and students of the Craft School, candelabrum from the stone fence of the sanctuary, 1885, motif of spirally twisted volutes – stylized flower (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

Također prate snažnije stilizirane motive, koji su također izvedeni iz cvijeta, poput već spomenutih spiralno uvijenih kratkih vitica oblikovanih poput cvijeta (**sl. 22**). Na ogradi oltara sv. Petra i Pavla (**sl. 16**), kao i na nekim predlošcima Valentina Hammerana (**sl. 19**) prate vretenasti motiv izveden iz središnjega dijela cvijeta.

Volutno uvijene vitice s kojima su sljubljeni uski, izduženi listovi lagano povijenih vrhova, slični akantovima, također su omiljeni klasični motiv, čije varijante lako nalaze širu primjenu. Bollé ga primjenjuje u oblikovanju nosača lustera u svetištu, kao i na vratima Obrtne škole i Muzeja za umjetnost i obrt.

Groteskna životinjska glava koja se stapa s lišćem u gornjem dijelu još je jedan popularni neorenesansni motiv koji uočavamo na vratima Obrtne škole i cimeru radionice Hamel.[70] U katedrali dekorira završetak vodoravne metalne šipke na konzolama koje nose lustere svetišta.

Posebna su tema različiti tipovi stiliziranih listova koji su najviše korišteni u oblikovanju zidnih svjetiljki sa stupova glavnog broda. Zidne svjetiljke zaključene okomito postavljenom šipkom ukrašene su sitnim, ovalnim listićima nazubljenih rubova koji u skupinama od po tri lista niču iz grančica. Zidne svjetiljke zaobljenog obrisa ukrašavaju trodijelni izduženi listovi uz koje se javljaju oblici slični bobicama i volutno uvijene vitice. Valovite vitice i vegetabilni motivi mogu se interpretirati

70 DOBRONIĆ, 1983, 155.

23. Zagreb, katedrala, Gjuro Burić i Gjuro Hamel, kandelabar s ograde oltara sv. Ćirila i Metoda, 1903., motiv lepezastih listova (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb, cathedral, Gjuro Burić and Gjuro Hamel, candelabrum from the railing of the altar of Sts Cyril and Methodius, 1903, fan-shaped leaf motif (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

i kao približavanje estetici secesije koje je još vidljivije na malim svjetiljkama iznad bočnih ulaza, koje su zamišljene kao niz vijugavih, organski raspoređenih lisnatih i cvjetnih vitica, od kojih jedna nosi rasvjetno tijelo. Može se pretpostaviti da su nastale nešto kasnije i zbog slobodnije, 'organske' kompozicije.

Široki lepezasti listovi[71] čija površina može biti oživljena užljebljenjima i razdvojena na nekoliko dijelova, ukrašavaju gornji i donji dio okomitih šipki s pomoću kojih su svjetiljke na stupovima u brodu katedrale pričvršćene za podlogu, podnožje kandelabara s ograde oltara sv. Ćirila i Metoda (**sl. 23**) te metalna vratašca ograde oltara (**sl. 9**).

Vrlo sličan repertoar motiva ukrašava opremu od kovanoga željeza koju je za potrebe bečkih palača i trgova, a prema nacrtima vodećih suvremenih arhitekata, među kojima su i Heinrich von Ferstel (1828. – 1883.) i Friedrich von Schmidt (1825. – 1891.), Bolléovi neposredni učitelji i uzori, izrađivao carski i kraljevski bravar Albert Milde (1839. – 1904.). Ako arhivske fotografije njegovih djela objavljene u albumu *Photographische Abbildungen von Gittern, Kunstschlosser-Arbeiten ausgeführt in der Eisenconstructions – Werkstätte des Albert Milde k.k. Hof-Schlosser, Wien*[72] usporedimo s motivima na metalnoj opremi katedrale, uviđamo da oni pripadaju širem repertoaru tada popularnih motiva, kojima se osim Bolléa koriste i drugi arhitekti toga vremena. Primjerice, motive s kandelabara A. Mesića (volute uvijene u oblik sličan cvijetu u kombinaciji s prašnicima, vretenasti oblik u kombinaciji s cvjetnom čaškom i prašnicima) nalazimo na bogato ukrašenoj rešetkici vrata koju je Milde, prema nacrtima arhitekata Friedricha Königa i Rudolfa Feldschareka, izradio za Svjetsku izložbu održanu u Parizu 1878. godine.[73] Milde je surađivao i s Bolléom; prema njegovu nacrtu za istu izložbu izradio je luster od kovanoga željeza.[74] Luster također ukrašava vretenasti motiv u kombinaciji s cvjetnom čaškom i prašnicima te karakteristične dvoslojne rozete s ispupčenim središtem. Prema nacrtu Heinricha von Ferstela i Friedricha von Schmidta, Milde je napravio i dvadesetak varijanti uzoraka rozeta, koje slično zagrebačkim primjerima kombiniraju ispupčeno okruglo središte s više slojeva različito oblikovanih latica, a vidljivi su na arhivskoj fotografiji iz albuma *Photographische Abbildungen...*[75] Važno je napomenuti i da je već spomenuti Ludwig Wilhelm, bečki umjetnički bravar koji je 1886. godine poklonio raznovrsne uzorke okova za vrata zbirci uzoraka Obrtne škole, bio Mildeov suradnik na izradi metalne opreme bečke Votivne crkve.

Možemo zaključiti da sveobuhvatna analiza metalne opreme katedrale ukazuje na važnost kontinuirane brige o njezinom očuvanju, ne samo zato što je neodvojivi dio dizajna unutrašnjosti, nego i zato što njezino oblikovanje vjerno odražava estetiku posljednje petine 19. stoljeća u srednjoeuropskom prostoru. ■

71 Postoji određena sličnost s biljkom ginko (lat. *Ginkgo biloba*) koju karakteriziraju dekorativni listovi.

72 Fotografije albuma dostupne su na: https://www.albertmilde.com/deu/mki08.html (pristupljeno 21. 3. 2025.).

73 MAK arhivska fotografija 20; https://www.albertmilde.com/deu/mki08.html (pristupljeno 21. 3. 2025.).

74 MAK arhivska fotografija 56; https://www.albertmilde.com/deu/mki08.html (pristupljeno 24. 3. 2025.).

75 MAK arhivska fotografija 29; https://www.albertmilde.com/deu/mki08.html (pristupljeno 24. 3. 2025.).

Izvori

DAZG

HR-DAZG, Fond br. 135, Državna središnja Obrtna škola, Opći spisi, 301 – 1000/1886. Kut. 5

HRZ

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. II

FERIĆ BALENOVIĆ JANJA (ur.), Katalog sakralnog i umjetničkog inventara (poglavlje 8.2.2.), 844–982

MUO

Digitalni repozitorij, HAMMERAN VALENTIN, *Vollständiges Musterbuch*, I, Frankfurt, 1892., https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=125669

NAZG

HR-NAZG, AEM, 1885. – 1888.

HR-NAZG, IVANČAN LJUDEVIT, Inventar Metropolitanske Crkve Zagrebačke, 1915.

HR-NAZG, IVANDIJA ANTUN, Inventar Metropolitanske Crkve Zagrebačke (pretipkani i dopunjeni *Inventar* Lj. Ivančana)

RZK

Zbirka nacrta

Literatura

BOLLÉ HERMAN, *Program o obnovi prvostolne crkve zagrebačke*, Zagreb, Tiskom C. Albrechta, 1884.

ČORAK ŽELJKA, DOMLJAN ŽARKO, NIKOLAJEVIĆ LJILJANA, TADIĆ KREŠIMIR, Počeci Obrtne škole i vizualni identitet Zagreba, u: *Retrospektiva, Počeci Obrtne škole i vizualni identitet Zagreba,* katalog izložbe (15. Zagrebački salon, Zagreb, Umjetnički paviljon, 8. svibnja – 8. lipnja 1980.), ur. Željka Čorak, Žarko Domljan, Ljiljana Nikolajević, Krešimir Tadić, Zagreb, 1980., 6–15

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Herman Bollé – Izgradnja i opremanje katedrale u Đakovu (1876. – 1884.), *Croatica Christiana periodica*, sv. 33, br. 63 (2009.), 109–127

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DOBRONIĆ LELJA, Zagrebačke umjetničko-bravarske radionice u vrijeme historijskih stilova, u: *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Zagreb, 1983., 149–160

KOPRČINA ARIJANA, Metal u doba historicizma u Hrvatskoj, u: *Historicizam u Hrvatskoj,* sv. I, ur. Vladimir Maleković, Zagreb, 2000., 379–389

KOPRČINA ARIJANA, Obrtna škola – Bolléova kovačnica stila, u: *Zagreb moj grad*, 55 (2015.), 70–72

KRAŠEVAC IRENA, Majstorski radovi iz bravarske radionice, u: *Zagreb moj grad*, 84 (2022.), 4–9

MARUŠEVSKI OLGA, *Iso Kršnjavi kao graditelj*: *izgradnja i obnova obrazovnih, kulturnih i umjetničkih spomenika u Hrvatskoj,* Zagreb, 2009.

MEYER SALES FRANZ, *Handbuch der Ornamentik*, Leipzig, 1927. [1888.]

Narodne novine, 133 (11. 6. 1889.)

Obrtnik, 1, 6, 19, 24 (1884.); 12, 24, 25, 32 (1885.); 1, 19, 22, 27 (1886.)

RAPO VESNA, *Herman Bollé i Obrtna škola*, Zagreb, 2002.

Riznica zagrebačke katedrale, katalog izložbe (Zagreb, Muzejski prostor, 31. ožujka – 15. rujna 1983.), ur. Zdenka Munk, Zagreb, 1983.

TATOMIR ZRINKA, *Povijest naše škole, Škola primijenjene umjetnosti i dizajna*, Zagreb, 1993.

AEM – Acta Ecclesiae Metropolitanae

DAZG – Državni arhiv u Zagrebu / State Archive of the City of Zagreb

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute

MUO – Muzej za umjetnosti i obrt / Museum of Arts and Crafts

NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb

RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury

Summary

Martina Wolff Zubović

METAL FIXTURES OF THE ZAGREB CATHEDRAL: CONTEXT, MAKERS, DECORATIVE SOLUTIONS AND INSPIRATIONS

This article analyses the metal fixtures of the cathedral's interior, primarily made of wrought iron, examining the context of their creation, their makers, applied decorative solutions, and their inspirations. The fixtures were made during the restoration following the 1880 earthquake, at a time when the prevailing aesthetic of historicist *Gesamtkunstwerk* required stylistic harmonization of the entire building and the creation of fixtures based on the architect's designs.

The demands of the time also called for craftsmen with a high degree of skill, of which there were few in Zagreb in the early 1880s. This prompted Isidor Kršnjavi and Herman Bollé to establish the Museum of Arts and Crafts and subsequently the Royal Craft School, modelled on the examples of Vienna, London and Paris.

Since the first generation of students (seven locksmiths and carpenters, four stonemasons and two sculptors) graduated from the Craft School in 1886, and the cathedral was

opened to the public in 1885, it is evident that Bollé relied on locksmiths who already possessed the skills necessary to execute his designs. Also important was their willingness to improve their skills and pass their knowledge on to younger generations. This important, pioneering role belonged to Antun Mesić and Gjuro Hammel. As Bollé's collaborators, they are recorded on the lower part of the cathedral window above the altar of Sts Peter and Paul. Along with Gjuro Burić, a master locksmith and long-time teacher of locksmithing at the Craft School, they collaborated with Bollé on numerous other projects, as well as working at the Craft School.

The magazine *Obrtnik* (The Craftsman), in issues published from 1884 to 1886, repeatedly highlighted their work (especially that of Mesić) as examples of high achievements of domestic artistic locksmithing. On the basis of a review of archival materials, this article emphasizes Antun Mesić's significant contribution to the making of metal fixtures for the cathedral.

A basic 'vocabulary' of motifs was defined in an attempt to determine more precisely the characteristic stylistic features of the wrought-iron fixtures. This facilitated the identification of connections with works created within the broader circle of the Craft School, as well as with contemporary works of imperial and royal locksmith Albert Milde, a representative of Viennese artistic locksmithing. Milde produced wrought-iron elements based on the designs of leading architects, including Heinrich von Ferstel and Friedrich von Schmidt.

Comparing the work of Antun Mesić for the cathedral with that of Albert Milde, we notice a similar repertoire of decorative motifs, in both cases skilfully executed. We can conclude that several intertwined events – the arrival of Bollé, establishment and activity of the Craft School, and restoration of the cathedral – resulted in a noticeable advancement of domestic artistic locksmithing, and ultimately its international recognition.

KEYWORDS: Cathedral, historicism, artistic locksmithing, wrought iron, vocabulary of motifs, Craft School, Herman Bollé, Antun Mesić, Gjuro (Đuro) Hammel (Hamel), Albert Milde

Satovi zagrebačke katedrale: povijesni pregled i stanje nakon potresā 2020. godine

Valentina Radoš Bonić

Valentina Radoš Bonić
Muzej Turopolja, Velika Gorica
vali.rados@gmail.com

Pregledni rad / Scientific review
Primljen / Received: 25. 2. 2025.

UDK: 681.11:[27-523.41(497.5 Zagreb)"16/19"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.22

SAŽETAK: Ovaj rad navodi najvažnije podatke povezane s javnim satovima katedrale Uznesenja Marijina s kontitularima sv. Stjepanom i sv. Ladislavom u Zagrebu. Fokus je na povijesnom pregledu i stanju nakon potresa koji je pogodio Zagreb i okolicu 22. ožujka 2020. godine, kao i nakon potresa koji je pogodio Petrinju i okolicu 29. prosinca 2020. godine. Hrvatska, odnosno zagrebačka horološka baština u pojedinim je aspektima još uvijek nedovoljno istražena tema, a ovim se radom želi skrenuti pozornost na javne satove s pripadajućim brojčanicima koji su stoljećima bili dio opreme zvonika.

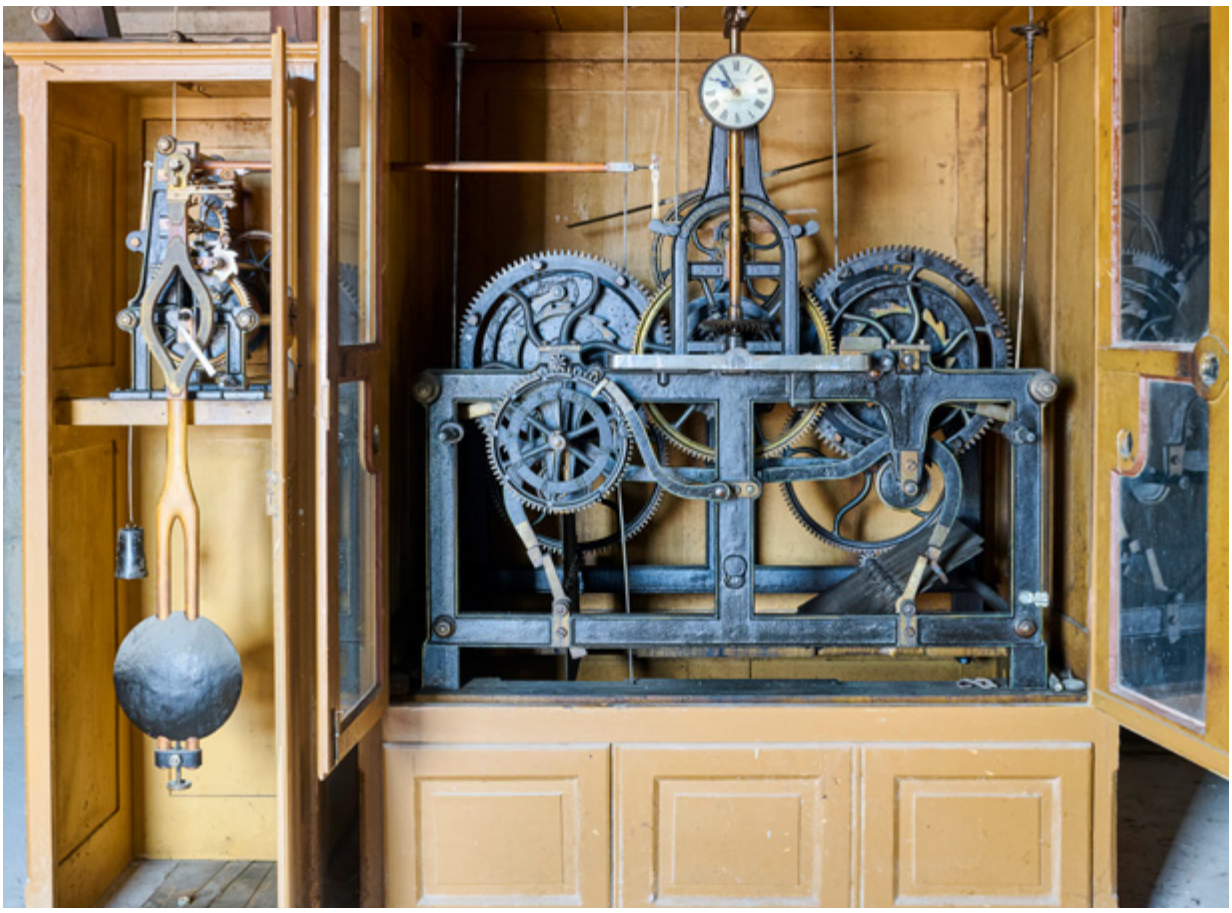
KLJUČNE RIJEČI: javni satovi, zvonici, urari, zagrebačka katedrala, potres

Povijest satova vodi u različita razdoblja i znanstvena područja, u čijem se istraživanju susreću humanističke, društvene, prirodne i tehničke znanosti. Mjerači vremena, odnosno satovi, u različitim povijesnim razdobljima i kulturama poprimaju različite oblike: pješčani, sunčani, vodeni. U srednjem vijeku u Europi se pojavljuje mehanički sat, *horologium machinale* – a tu novìnu bilježi u Hrvatskoj rječnik Ivana Belostenca.[1] Bogata hrvatska horološka baština uključuje i satove na zvonicima kao posebnu vrstu mehaničkih satova, svojevrsne reprezentativne, javne *gulivere* u odnosu na intimne, osobne *liliputance,* poput kućnih, džepnih i ručnih satova. Horološke *liliputance* hrvatske baštine prva je predstavila povjesničarka umjetnosti i muzejska savjetnica Vesna Lovrić Plantić, zahvaljujući dugogodišnjim istraživanjima, izložbama i publikacijama.[2] Pioniri u istraživanju horoloških *gulivera* u obliku satnih mehanizama u zvonicima crkava su skupina sad već bivših studenata Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu koji su pod mentorstvom i vodstvom prof. dr. sc. Sanje Cvetnić obradili povijesne satove tirolskoga urara Wendelina Jägera.[3] Ono što odlikuje javne satove

1 Usp. BELOSTENEC, 1740 [1972/73, 1998], II. dio, 590.

2 Vidjeti: LOVRIĆ PLANTIĆ, 1998; 2001; 2008; 2012; 2014. Vesna Lovrić Plantić jedina je u Hrvatskoj doktorirala na temu satova, 2006. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu s temom „Stilske osobine u razvoju oblikovanja kućnih satova s posebnim osvrtom na hrvatsku kulturnu baštinu".

3 Vidjeti: GLUMAC et al., 2017 i GLUMAC et al. 2017a. Arhivske podatke o satnom mehanizmu zagrebačke katedrale koji uključuju i ostale urare, osim Wendelina Jägera, obradila je Valentina Radoš u radu o satnim mehanizmima crkve sv. Marka i zagrebačke katedrale.

1. Satni mehanizam zagrebačke katedrale (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Clock mechanism of the Zagreb cathedral (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

u zvonicima nije estetski dojam, nego funkcionalnost i inovativnost izvedbe, u čijoj izradi sudjeluju vrhunski izučeni majstori sa znanjem mehanike koji taj mehanizam prilagođavaju pojedinom prostoru – unutrašnjosti zvonika, crkve ili samostana.

Mehanizam mehaničkog sata od prve se pojave postupno usavršava, što traje većim dijelom njegove povijesti i javne uporabe. Najveći su pomaci bili zamjena vodene snage utegom, izum zaprečnice, opruge, njihala i nemirnice, što se protegnulo od 13. do 17., pa i 18. stoljeća.[4] Tada su mehanički satovi – u obliku koji danas poznajemo – ušli u širu uporabu na zvonicima i ondje dočekali 20., a rijetko gdje i 21. stoljeće.[5]

Prvi spomen javnog sata zagrebačke katedrale

Zvonimir Vistrička, prevoditelj publikacije Stanislava Michala *Satovi: od gnomona do atomskog sata* i autor priložene studije o razvoju urarstva u „jugoslavenskim zemljama", navodi da su u sjevernom dijelu Hrvatske najstarije mehaničke ure one u zvoniku crkve sv. Marka i zagrebačke katedrale. Taj podatak veže uz izvore iz 16. stoljeća pronađene u zagrebačkom arhivu.[6] Vjerojatno se radi o početku 16. stoljeća, odnosno o 1503. godini koju spominje i Ivan Krstitelj Tkalčić, uz napomenu da je zagrebačka katedrala vjerojatno imala sunčanu uru čiju je satnu ploču i kazalo naslikao slikar Hans (Ivan) iz Njemačke za cijenu od četiri forinte.[7] Lelja Dobronić primjerice spominje uru Alberthalova zvonika i navodi njezinu poziciju na crtežu zvonika iz 1633. godine.[8]

Mehanički sat ptujskoga urara Petra Plocera

Najraniji arhivski podatak, koji se tiče mehaničkog sata, pronađen je u Nadbiskupijskom arhivu i odnosi se na ugovor sastavljen 4. studenoga 1674. godine.[9] Ivan Krstitelj Tkalčić objavio je u hrvatskom prijevodu dio latinskoga

Vidjeti: RADOŠ, 2020, 181–193.

4 Usp. ATTALI, 1992, 102–211.

5 Više o povijesti mehaničkih satova u zvonicima u: GLUMAC et al., 2017a, 355–384.

6 Usp. MICHAL, 1990, 259.

7 Usp. TKALČIĆ, 1885, 111.

8 Usp. DOBRONIĆ, 1992, 55, 60; DOBRONIĆ, 1994, 126.

9 HR-NAZG, ACA, Arhiv zagrebačkog Kaptola, fasc. 101. nr. 58 (1674.). Arhivski dokument je u preslici objavljen u: RADOŠ, 2020, 189.

ugovora koji je biskup Martin Borković sklopio s ptujskim urarom Petrom Plocerom[10] s obvezom „da načini za ovu stolnu crkvu uru sa kazali u nakrst i da se oznaka ili tučenje svake ure ponavlja. [...] Kada dogotovi uru, mora ju namjestiti u zvonik i osam danah podučavati zvonara o navijanju i ravnanju ure.“[11] Taj prijevod potvrđuje da se radi o prvoj mehaničkoj uri za koju je trebala i poduka o održavanju. Za taj posao urar će u obrocima dobiti „sto talirah, pet četvrtinkah zobi, deset kablih vina i dvie slanine“.[12] Taj isti sat popravio je zagrebački urar Janko Beletić 1690. godine,[13] bez napomena i objašnjenja o kakvom se popravku radilo. Uzimajući u obzir da su mu isplaćene 163 forinte, što je za tadašnje pojmove poprilična svota, vjerojatno je bila riječ o većem popravku ili zamjeni dijelova.[14]

Tirolski urar Wendelin Jäger i njegov rad na satu katedrale

Ivan Krstitelj Tkalčić zatim navodi da se u vrijeme pisanja njegova teksta (1885.) na prvostolnici nalazila ura bečkoga urara Valentina Lenarda postavljena 1868. godine.[15] Ali taj podatak nema potvrde u sačuvanim arhivskim dokumentima i za tu godinu u kaptolskim spisima pojavilo se ime tirolskoga urara Wendelina Jägera.[16] Njegovi zadaci uključivali su popravak i prilagodbu ure “pro [...] reparatione et adaptatione horologii in turri ecclesiae metropolitanae”.[17] Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu čuva predračun i dva računa s isplatom – njemu i pomoćniku Aloisu Duretzu.[18] Račun je datiran 11. studenoga 1868. godine i sadrži informacije o izradi novih kazaljki i brojčanika, njihovoj pozlati, prijevozu iz Innsbrucka i o dvotjednome boravku majstora u Zagrebu.[19] Wendelinu Jägeru za popravak i dodatne troškove isplaćeno je 937 forinti, a njegovu pomoćniku Aloisu Duretzu, koji je

2. Oznaka tvrtke Emil Schauer na satnom mehanizmu u zagrebačkoj katedrali (snimka: V. Radoš, 2017.)
Emil Schauer company logo on the clock mechanism in the Zagreb cathedral (V. Radoš, 2017)

bio zadužen za izradu i pozlatu brojčanika, 292 forinte.[20] Uzimajući u obzir impresivne isplate majstorima, može se zaključiti da je opseg poslova bio iznimno velik, gotovo kao izrada novoga mehanizma.[21]

Nakon dvanaest godina opet se spominje popravak sata, i to u novinama *Agramer Zeitung,* objavljenima 4. ožujka 1880. godine. Navodi se da će popravak trajati četiri tjedna.[22] Zagreb je 9. studenoga 1880. godine pogodio razoran potres. Stradala je i katedrala, čiji su se dijelovi urušili, a zvonici su bili teško oštećeni. Pretpostavlja se da je tada stradao i satni mehanizam s brojčanicima.

Sat Emila Schauera – posljednji satni mehanizam katedale

Od 1900. godine sve do danas u južnom zvoniku katedrale nalazi se satni mehanizam (**sl. 1**) urarske radionice Emila Schauera iz Beča (**sl. 2**),[23] nadaleko poznate po izradi satova za tornjeve i zvonike.[24] U Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu pronađeni su račun, jamstvo i transportni zapisnik, potvrđeni potpisom Emila Schauera i Hermana Bolléa. Račun, datiran 13. studenoga 1900. godine, navodi izradu odvojenoga pogona s podešavanjem otkucaja na četvrt sata i puni sat, a cijena izrade je 5886 kruna.[25] Dokumentacija uključuje i jamstveni list u kojem se navodi jamstvo od

10 „Cum nobili magistro horologiario Petro Plozer”, HR-NAZG, ACA, Arhiv zagrebačkog Kaptola, fasc. 101. nr. 58/1 (1674.).

11 TKALČIĆ, 1885, 111.

12 Isto.

13 „Ponizen sluga Janus Belletics, Wrmohar Zagreb”, HR-NAZG, ACA, Arhiv zagrebačkog Kaptola, fasc. 101. nr. 58/3 (1690.).

14 HR-NAZG, ACA, Arhiv zagrebačkog Kaptola, fasc. 101. nr. 58/3 (1690.).

15 Usp. TKALČIĆ, 1885, 111.

16 Usp. GLUMAC et al., 2017, 79.

17 HR-NAZG, SKZ/PKZ, Protocollum actorum Ven. Met. Capituli Zagrabiensis 1868. / Sjednički zapisnici Prvostolnoga kaptola 1868., knjiga 79, točke 455, 505, 798, 948, 949, 950. Dio računa u preslici objavljen u: GLUMAC et al., 2017a, 364. U arhivu nije pronađen podatak da se radilo o popravku sata Valentina Lenarda.

18 HR-NAZG, SKZ/PKZ, Spisi Prvostolnoga kaptola, 1868., fasc. 65, nr. 69, 455 (predračun), Jägerovo pismo iz Innsbrucka (798), račun Wendelina Jägera za popravak, adaptaciju i transport ure iz Innsbrucka u Zagreb (948); račun pomoćnika Aloisa Duretza za popravak i adaptaciju brojčanikā ure (950).

19 HR-NAZG, Spisi Prvostolnoga kaptola, 1868, fasc. 65, nr. 948.

20 HR-NAZG, Spisi Prvostolnoga kaptola, 1868, fasc. 65, nr. 948, 950.

21 Usp. GLUMAC et al., 2017, 80–81.

22 Usp. Die Domuhr, *Agramer Zeitung*, LV/52, 4. 3. 1880., 2. Sedam godina nakon potresa, satni mehanizam je očišćen. Usp. Domuhr, *Agramer Zeitung*, LXII/52, 5. 3. 1887., 3.

23 Natpis na pločici sata: „Emil Schauer‘s/ Thurmuren-Fabrik/ Wien 1900”.

24 Više o radionici Schauer u: RADOŠ, 2020, 188.

25 HR-NAZG, AEM, fasc. 14, Thurmuhren nr. 75. Arhivski dokument je u preslici objavljen u: RADOŠ, 2020, 190.

3. Pogled na toranj zagrebačke katedrale (fototeka IPU-a, NG-11223, snimka: N. Gattin)
View on a tower of the Zagreb cathedral (IPU Photo Archive, NG-11223, N. Gattin)

4. Pogled na toranj zagrebačke katedrale (fototeka IPU-a, NG-11210, snimka: N. Gattin)
View on a tower of the Zagreb cathedral (IPU Photo Archive, NG-11210, N. Gattin)

5. Brojčanik sjevernog tornja zagrebačke katedrale (snimka: V. Radoš, 2017.)
Clock face of the northern tower of the Zagreb cathedral (V. Radoš, 2017)

6. Pogled na sjeverni dio krovišta zagrebačke katedrale s policom na kojoj su odloženi dijelovi brojčanika južnog zvonika (arhiva Foretić i sinovi d.o.o., snimka: D. Foretić, 2017.)
View of the northern part of the roof of the Zagreb cathedral with a shelf where parts of the dial of the southern bell tower are stored (Archive of Foretić i sinovi, D. Foretić, 2017)

pet godina,[26] kao i tovarni list, s podatcima o težini sata i njegovih dijelova za potrebe transporta do Zagreba.[27] Sat ima drveno kućište (ormar) koje je štitilo mehanizam od nečistoće. Mehanizam sata smješten je unutar pravokutnog okvira od lijevanog željeza; sastoji se od tri povezana zupčanička sklopa – središnjega pogonskoga i dvaju bočnih za izbijanje. Svaki sklop ima metalno uže i uteg koji se koriste za pogon mehanizma. Uteg središnjega sklopa služi za pokretanje njihala, koji se u tom mehanizmu nalazi u zasebnom kućištu, a zaprečnica određuje ritam njihanja i sustavom prijenosnika (zupčanika i osovina) pokreće kazaljke brojčanika. U sklopu mehanizma smješten je unutarnji ili kontrolni brojčanik, koji služi za ugađanje vremena i pomicanje kazaljki na vanjskom brojčaniku. U Nadbiskupijskom arhivu pronađena je i dokumentacija zagrebačke limarske radionice Aleksandra Maruzzija, u kojoj je navedena izrada brojčanika s oznakama I do XII i kazaljki za sve četiri strane obaju zvonika (sl. 3 i 4). To potvrđuje postojeći račun datiran 15. veljače 1900. godine u iznosu od 2550 kruna.[28]

U proljeće 1995. godine skinuti su okviri s brojčanicima i kazaljkama zbog lošeg stanja. Jedan brojčanik s kazaljkama poslije je trajno postavljen na sjeverni bedem uz sjeverozapadnu kulu katedralnog sklopa.[29] Novi pozlaćeni brojčanici i kazaljke postavljeni su 1997. godine. Izradila ih je Ljevaonica obojenih metala Kranjčević iz Markuševca, vlasnice Ivkice Kranjčević i sinova Ivana i Domagoja. Novi satovi napravljeni su po uzoru na stare, uz iznimku da su sastavljeni od dvanaest dijelova i s dodatkom ratnog materijala od granata iz Domovinskog rata (sl. 5).[30] Sat je radio na mehanički pogon do 2008. godine; od tada više nije u aktivnoj funkciji jer je uveden pogon električnim motorima s relejem povezanim sa središtem u Beču.[31]

Stanje sata nakon zagrebačkog i petrinjskog potresa 2020. godine

Nakon potresā 2020. godine, satni mehanizam je i dalje na mjestu na kojem je i bio – u galeriji južnog zvonika katedrale i njegovo premještanje nije u planu. Brojčanici i kazaljke sjevernog zvonika nisu u funkciji jer je isključena struja i zasad nije planirana njihova demontaža. To nije slučaj za brojčanike i kazaljke južnog zvonika koji su demontirani još prije potresā kad su se izvodili radovi od druge do treće galerije i nalaze se u polici na sjevernoj strani krovišta katedrale (sl. 6).[32] ■

26 Isto.

27 HR-NAZG, AEM, fasc. 14, Thurmuhren nr. 77, 78.

28 HR-NAZG, AEM, fasc. 14, Thurmuhren nr. 76. Arhivski dokument je u preslici objavljen u: RADOŠ, 2020, 193.

29 Usp. PLUKAVEC, 2007, 235.

30 Isto, 236.

31 Usp. GLUMAC et al., 2017, 81.

32 Na svim informacijama o stanju satnog mehanizma s pripadajućim brojčanicima zahvaljujem Damiru Foretiću te Maji Gorianc-Čumbrek i Andrijani Tadić iz Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, kao i Kseniji Škarić i Krasanki Majer Jurišić iz Hrvatskog restauratorskog zavoda.

Izvori

NAZG

HR-NAZG, AEM, fasc. 14
HR-NAZG, ACA, Arhiv zagrebačkog Kaptola, fasc. 101
HR-NAZG, ACA, Arhiv zagrebačkog Kaptola, Protocollum actorum Ven. Met. Capituli Zagrabiensis 1868. / Sjednički zapisnici Prvostolnoga kaptola 1868., knjiga 79
HR-NAZG, SKZ/PKZ, Spisi Prvostolnoga kaptola, 1868., fasc. 65

Literatura

ATTALI JACQUES, *Povijest vremena*, Zagreb, 1992.
BELOSTENEC IVAN, *Gazophylacium illyrico-latinum* Zagreb, 1972./73., 1998. [pretisak izdanja iz 1740.]
Die Domuhr, *Agramer Zeitung*, LV/52 (4. 3. 1880.), 2
DOBRONIĆ LELJA, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, Zagreb, 1992.
DOBRONIĆ LELJA, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb, 1994.
Domuhr, *Agramer Zeitung*, LXII/52 (5. 3. 1887.), 3
GLUMAC JELENA, IVETIĆ TONI, JURČEVIĆ IVANA, KUKIĆ IVONA, MANDIĆ MARIJA, MIŠAK MATKO, PAŽIN NIKOLA, RADOŠ VALENTINA, ŠULJAK MATEA, TASSOTTI RAFAELA, TRINKI MIRNA, *Tik-tak: tempus volat, hora fugit, horologium manet*, Zagreb, 2017.
GLUMAC JELENA, IVETIĆ TONI, JURČEVIĆ IVANA, KUKIĆ IVONA, MANDIĆ MARIJA, MIŠAK MATKO, PAŽIN NIKOLA, RADOŠ VALENTINA, ŠULJAK MATEA, TASSOTTI RAFAELA, TRINKI MIRNA, Horologia Wendelina Jägera u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije* 21 (2017. a), 355–384
LOVRIĆ PLANTIĆ VESNA, *Džepni sat: Zbirka satova Muzeja za umjetnost i obrt*, Zagreb, 1998.
LOVRIĆ PLANTIĆ VESNA, *Budilica: zbirka satova Muzeja za umjetnost i obrt*, Zagreb, 2001.
LOVRIĆ PLANTIĆ VESNA, *Udomljeno vrijeme: kućni satovi kontinentalne Hrvatske – nepoznata baština*, Zagreb, 2008.
LOVRIĆ PLANTIĆ VESNA, *Oblici vremena: satovi iz zbirke Muzeja grada Rijeke*, Rijeka, 2012.
LOVRIĆ PLANTIĆ VESNA, *Stoljeće ručnog sata*, Zagreb, 2014.
MICHAL STANISLAV, *Satovi: od gnomona do atomskog sata*, Zagreb, 1990.
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Zagrebački javni satovi, *Crkvena kulturna dobra* 5 (2007.), 212–265
RADOŠ VALENTINA, Lelja Dobronić i stare zagrebačke ure na zvonicima, u: *Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa / Lelja Dobronić (1920. – 2006.)*, ur. Kovačić Đurđa i Petrinović Martina, Zagreb, 2020., 181–193
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka: nekoč i sada*, Zagreb, 1885.

ACA – Acta Capituli Antiqua
AEM – Acta Ecclesiae Metropolitanae
IPU – Institut za povijest umjetnosti / Institute of Art History
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb

Summary

Valentina Radoš Bonić

CLOCKS OF ZAGREB CATHEDRAL: HISTORICAL OVERVIEW AND CONDITION AFTER THE 2020 EARTHQUAKES

The focus of this paper is on a historical overview of the public clocks of the Zagreb cathedral and the condition of the existing mechanism, made by Emil Schauer following the earthquakes that struck Zagreb and the surrounding area on 22 March 2020, as well as the earthquake that hit Petrinja and the surrounding area on 29 December 2020.

Ivan Krstitelj Tkalčić first mentions the year 1503, noting that Zagreb Cathedral likely had a sundial at that time, with the clock face and gnomon painted by the artist Hans (Ivan) of Germany. The earliest archival record dates back to 1674, and it relates to the construction of a clock mechanism for the cathedral's bell tower and a contract made by Bishop Martin Borković with clockmaker Petar Plocer of Ptuj. That same clock was repaired in 1690 by Zagreb clockmaker Janko Beletić.

In 1868, the archive mentions the names of Tyrolean clockmaker Wendelin Jäger and his assistant Alois Duretz. They were responsible for repairing and adjusting the existing clock; and, considering the impressive payments made to the craftsmen, it is concluded that the scope of the work was exceptionally large, almost akin to creating a new mechanism. This clock likely suffered significant damage during the 1880 earthquake.

Since 1900, the southern bell tower of the cathedral has housed a clock mechanism made by the clockmaking workshop of Emil Schauer of Vienna. It was once paired with clock faces made by the tinsmithing workshop of Aleksandar Maruzzi; and, in 1997, the faces were made by a foundry in Markuševec: Ljevaonica obojenih metala Kranjčević.

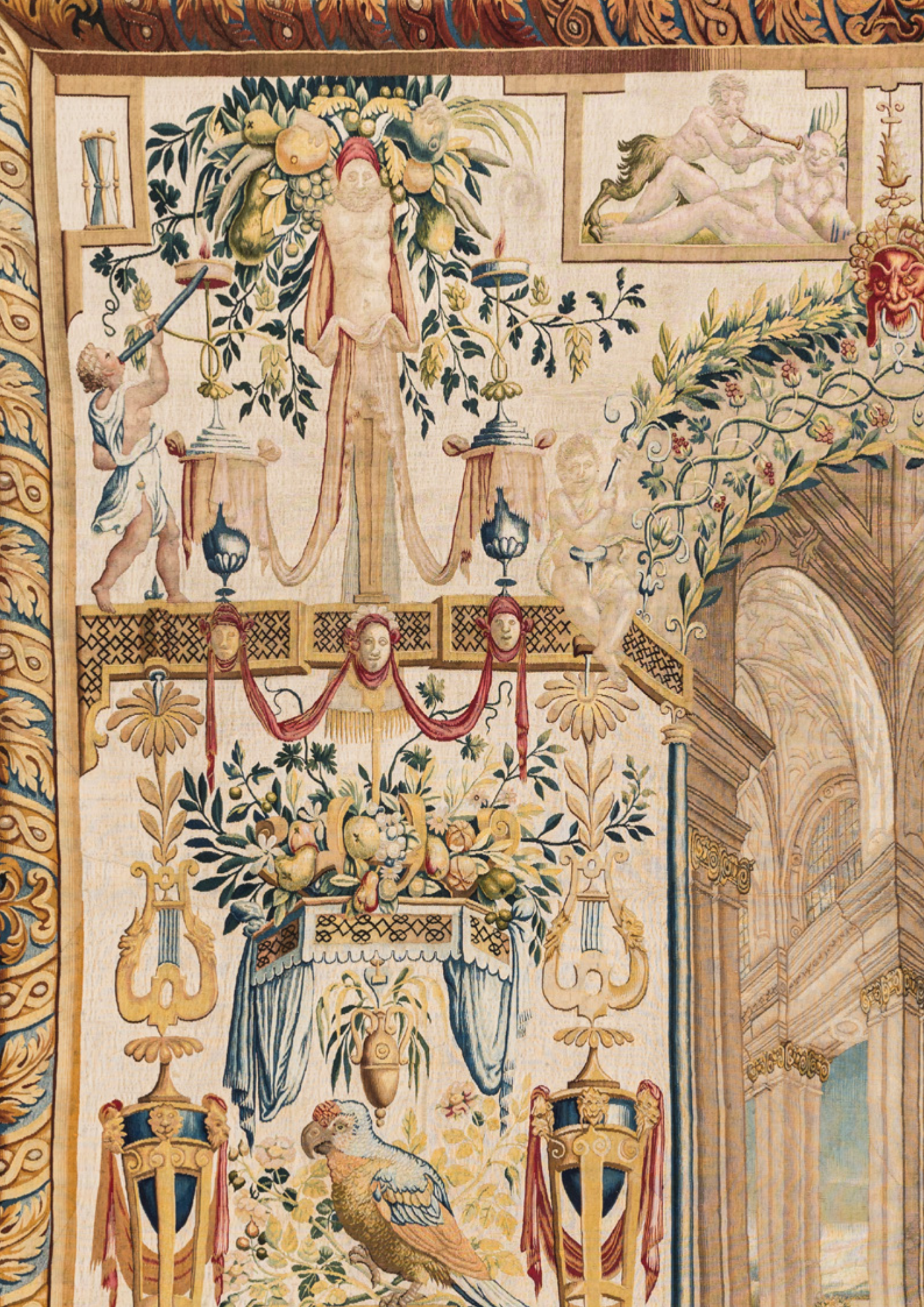
The clock was mechanically powered until 2008, and since then it has no longer been in active operation, because it is powered by electric motors. Following the 2020 earthquakes, the clock mechanism remains in its original location – in the gallery of the southern bell tower of the cathedral – and there are no plans for its relocation.

The clock faces and hands of the northern bell tower are not functioning, and their dismantling is not currently

planned. The clock faces and hands of the southern bell tower were dismantled even before the earthquakes, during work conducted between the second and third galleries, and are now stored on a shelf on the northern side of the cathedral's roof.

The horological heritage of Croatia, and specifically Zagreb, remains an insufficiently researched topic. The aim of this paper is to draw attention to the public clocks that, along with their dials and bells, have been parts of the bell-tower equipment for centuries.

KEYWORDS: public clocks, bell towers, clockmakers, Zagreb cathedral, earthquake

05

RIZNICA DRAGOCJENOSTI

Silu umjetnina pootimaše nam vjekovi,
pohara nehajstvo ljudsko, ta crkva ih je sačuvala.

August Šenoa, Stolna crkva zagrebačka poslije potresa, *Zagrebulje i drugi feljtoni*, 1983.

Tomica Plukavec
Emilia Plukavec

Riznica zagrebačke katedrale i njezini čuvari

Tomica Plukavec
Zagrebačka nadbiskupija
Nadbiskupski duhovni stol
Ured za kulturna dobra
pluxy7@gmail.com

Emilia Plukavec
Hrvatski državni arhiv
Metropolitanska knjižnica
Zagrebačke nadbiskupije
eplukavec@arhiv.hr

Stručni rad / Professional paper
Primljen / Received: 29. 11. 2024.

UDK: 069.5:[27-523.41(497.5 Zagreb)
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.23

SAŽETAK: U radu se daje uvid u povijest i sadržaj Riznice zagrebačke katedrale koja je od vremena osnivanja biskupije bila i središtem duhovnosti i čuvaricom povijesnih i kulturnih blaga. To je mjesto pohrane različitih artefakata, spisa, vrijednih liturgijskih predmeta, zavjetnih darova vladara i vjernika te relikvija, među kojima se izdvajaju plašt kralja Ladislava i bjelokosni plenarij. Zaseban dio Riznice bila je i knjižnica s vrijednim rukopisima, od kojih je najpoznatiji Misal Jurja Topuskog iz 15. stoljeća. Poslije je knjižna građa okupljena u današnjoj Metropolitanskoj knjižnici Zagrebačke nadbiskupije. U Riznici su se kroz povijest potvrđivali i razni pravni dokumenti, dok je preseljenje tzv. Zakmardijeve škrinje 1763. u Zemaljsku kuću označilo početak Hrvatskoga državnog arhiva. U potresima 2020. godine Riznica je dijelom oštećena pa se ovim radom iznova potiče pitanje njezina smještaja, uređenja i zaštite.

KLJUČNE RIJEČI: Riznica, zagrebačka katedrala, muzej, mons. Antun Ivandija, s. Lina

Utemeljenjem Zagrebačke biskupije potkraj 11. stoljeća počinje snažniji razvitak crkvenog i kulturnog života grada Zagreba. Pretpostavlja se da je u to vrijeme najstariji zagrebački biskup Duh, došavši iz Češke, donio i prve liturgijske knjige i predmete potrebne za bogoslužje,[1] od kojih su neki postali dijelom fonda Riznice zagrebačke katedrale.[2]

Riznica se danas nalazi na katu sjeveroistočne gradnje uz katedralu, ali je prvotno bila smještena u prizemlju, u zapadnoj prostoriji nazivanoj i unutarnja sakristija (*sacrario interiori*), gdje su se nalazili vrijedni spisi i arhiv.[3] Od druge polovice 19. stoljeća sve su češće inicijative za osnivanje muzeja, kako bi predmeti iz riznice bili dostupniji javnosti. Prvi nadbiskup, kardinal Juraj Haulik, počeo je projekt donacijom sredstava za uređenje novog prostora na katu. Kustos Juraj Križanić, uz umjetnika Josipa Peruzzija, izradio je nacrte i nadgledao radove. Uređenje je dovršeno 1870. godine.[4]

Riznica (sl. 1) obuhvaća različite predmete: od oporučnih darova i zaloga biskupa, banova, kanonika te raznih crkvenih i svjetovnih dostojanstvenika, do predmeta potrebnih za liturgiju, poput crkvenog ruha, bjelokosnih ukrasa i iluminiranih kodeksa od vremena osnutka Zagrebačke biskupije pa do suvremenih predmeta iz 21. stoljeća.[5] U njoj se čuvaju umjetničke i povijesne dragocjenosti, koje su neprocjenjiv dio hrvatske kulturne baštine.

Prostori zgrade u kojoj su danas sakristija i riznica nisu kroz stoljeća bili samo sakralni, nego su imali i druge funkcije. U srednjem vijeku tu je djelovala Katedralna škola, mjesto teološkog obrazovanja i središte intelektualnog razvoja, okupljajući buduće svećenike i znanstvenike onoga vremena.[6] Osim toga, tu je bila i knjižnica sa skriptorijem, gdje su se čuvali i prepisivali dragocjeni rukopisi i djela s raznih područja, uključujući teologiju, povijest,

1 DOBRONIĆ, 1995, 1–2.

2 IVANDIJA, 1983, 19. Također: VUJIĆ, 1994, 207–218.

3 O zidnim slikama u sakristiji: DEANOVIĆ, 1988, 7–90; RATKOVČIĆ, 2014, 240–242; KRULIĆ, ŠURINA, 2025, a o dataciji sakristije: IVANDIJA, 1948. i JELENČIĆ, MAJER JURIŠIĆ, 2025.

4 DAMJANOVIĆ, 2013, 150–152.

5 Usporediti i: VUJIĆ, 1994, 211.

6 ŠANJEK, 1994, 34.

1. Riznica zagrebačke katedrale (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2017.)
Treasury of the Zagreb cathedral, detail (HRZ Archive, G. Tomljenović, 2017)

znanost, medicinu, pravo i glazbu, a iz toga je fundusa nastala Metropolitanska knjižnica s više od 60.000 svezaka.[7] Zgrada je uživala i status vjerodostojnoga mjesta, *locus credibilis*, gdje su se obavljale pravne radnje, poput prepisivanja i pohrane dokumenata, sklapanja ugovora i izdavanja oporuka.[8] Ključnim događajem u organizaciji arhivske građe smatra se narudžba zemaljskoga protonotara, magistra Ivana Zakmardija Dijankovečkog, koji je 23. prosinca 1643. godine dao izraditi hrastovu škrinju za pohranu temeljnih isprava.[9] Iako je imala veliku simboličku vrijednost, njezina praktična upotreba bila je ograničena zbog veličine jer je mogla sadržavati samo manji dio isprava. Zbog toga je Hrvatski sabor donio odluku da se škrinja privilegija 1763. godine prenese u Zemaljsku kuću na Markovu trgu i taj se događaj povezuje s osnutkom Hrvatskoga državnog arhiva.[10] U zgradi su se održavale i rasprave o društvenim pitanjima te o pitanjima obrane i sigurnosti, a do 1600. godine tu je bila vijećnica s diplomatskim i financijskim zadaćama; iznimno je važna njezina uloga i u povijesnom, političkom i društvenom životu Hrvatske.[11]

Inventar Riznice

Prema kaptolskim statutima, zagrebački kanonici kustosi imali su strogu obvezu da pri primopredaji službe u Riznici sastave inventar njezina sadržaja, koji bi se zatim pohranjivao u Nadbiskupijskom arhivu. Ti inventari omogućuju detaljno praćenje razvoja, promjena i dopuna rizničkoga blaga kroz stoljeća.[12]

7 MAGIĆ, 2016, 16. Detaljnije o primjerice tiskanim liturgijskim knjigama vidjeti u: PELC, 1994, 471–480, a o iluminiranim rukopisima: BADURINA, 1994, 461–462.

8 LUKINOVIĆ, 1995, 43.

9 Škrinja je bila osigurana posebnom bravom koju su mogla otvoriti tri različita ključa, a čuvali su ih ban, podban i protonotar. Svatko od njih morao je staviti svoj ključ u bravu određenim redoslijedom kako bi se škrinja mogla otvoriti. PLUKAVEC, https://katedrala.hr/hr/riznica-zagrebacke-katedrale-marijina-uznesenja/777 (pristupljeno 11. 11. 2024.).

10 DOBRICA, 2023, 28–33. Škrinja je 1809. godine preseljena u Banske dvore, a potom je pohranjena u zgradi današnjega Hrvatskog državnog arhiva, sagrađenoj 1912./1913. godine.

11 Početkom 17. stoljeća sagrađena je ispred katedrale nova zgrada za sastanke Kaptolskog vijeća, koja je postojala do 1876. godine (DOBRONIĆ, 1988, 102).

12 Tekst je izrađen temeljem podataka iz baze kulturnih dobara koju vodi Ured za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije. Podaci su u bazu uneseni na temelju Inventara Riznice zagrebačke katedrale, koji je sastavio mons. Antun Ivandija, uz izniman doprinos s. Line Plukavec, rizničarke.

Najstariji poznati inventar potječe iz davne 1394. godine, što svjedoči o višestoljetnoj tradiciji bilježenja i očuvanja sakralnih predmeta i umjetnina.[13] Sastavio ga je prvi poznati kustos Blaž. Inventare s prijelaza 14. u 15. stoljeće objavio je Ivan Krstitelj Tkalčić.[14] Kasniji inventari čuvaju se u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, a među njima je najdetaljniji inventar iz 1915. godine koji je uredio tadašnji kanonik kustos Ljudevit Ivančan prema inventaru kustosa Franje Budickog iz 1897. godine.[15] Na taj popis oslanjao se i mons. Antun Ivandija, kustos katedrale, u pripremama za izložbu Riznice 1983. godine. Međutim, Ivandija je uočio da je inventar, stariji od šezdeset godina, postao neadekvatan, budući da su tijekom toga razdoblja u Riznicu dodani brojni novi predmeti. Uviđajući važnost točnog i ažuriranog popisa, preuzeo je zadatak sastavljanja novog inventara, u kojem bi bili evidentirani i novopridošli predmeti.[16] Svoju motivaciju za sveobuhvatni pregled rizničkog blaga Ivandija je detaljno objasnio u prvom svesku novoga Inventara pod nazivom *Metali*, sastavljenom 1986. godine. Pritom nije samo dopunio postojeće zapise, nego je uvrštenjem novih podataka pružio detaljniji uvid u bogatstvo i raznovrsnost predmeta Riznice, čineći je dostupnijom za buduće generacije istraživača.

Republički Konzervatorski zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, pod vodstvom Ljube Karamana, još je 1951./1952. godine proveo popisivanje predmeta Riznice zagrebačke katedrale, u kojem je stručno obrađeno 477 predmeta. Radna skupina, predvođena Vladimirom Tkalčićem, bila je podijeljena prema materijalima: za tekstil su bili zaduženi Vanda Pavelić-Vajnert i Zdenka Munk; za metal Ivan Bach, Zdenko Vojnović i Lelja Dobronić; za keramiku Olga Klobučar.[17] Takav interdisciplinarni pristup omogućio je detaljnije bilježenje, no slučajan redoslijed unosa stvorio je nesklad s prethodnim Ivančanovim inventarom iz 1915. godine. Neki od najvrjednijih predmeta, koji su 1942. godine bili sklonjeni iz sigurnosnih razloga, nisu bili uključeni, što je narušilo cjelovitost popisa. Stoga se tijekom rada na inventarizaciji, mons. Ivandija dodatno koristio kao predloškom *Inventarom Riznice zagrebačke katedrale* iz 1915. godine i sustavno razvrstao predmete iz Riznice u šest skupina.

Prva skupina pod nazivom *Metali I* obuhvaća metalne i ostale čvrste predmete, koji uključuju kaleže, relikvijare, svijećnjake i razne druge artefakte izrađene ne samo od metala nego i od kamena, drva, dragulja i bjelokosti. Popis predmeta u tom svesku uređen je prema uzlaznom numeričkom slijedu, zaključno s inventarnim brojem RZK M 582. Taj sustav numeriranja slijedi prvotni inventar koji je sastavio Ivančan. Kako se zbirka obogaćivala novim predmetima, rizničarka s. Lina Plukavec zabilježila je naknadne primjerke u dodatnim rukopisnim svescima, od broja RZK M 583 do RZK M 895. Time je zbirka zadržala kontinuitet u dokumentaciji i sustavnu organizaciju. Metalni predmeti u zbirci fotografirani su crno-bijelom tehnikom, a fotografije se čuvaju u fototeci s crno-bijelim fotografijama standardne veličine 18 x 13 cm. Osim toga, predmeti su dokumentirani i u boji, kao dijapozitivi formata 24 x 36 mm.

Druga skupina nazvana *Metali II* obuhvaća nekoliko zbirki povijesnih predmeta.[18] Prva u nizu je *Zbirka pečatnjaka*, koja sadrži pečate biskupa, nadbiskupa i drugih crkvenih dužnosnika, kao i pečate biskupskih posjeda. Pečatnjaci za ovjeru dokumenata danas su izvor podataka o crkvenim administrativnim praksama i socijalnoj hijerarhiji kroz povijest, ali i za proučavanje načina oblikovanja i simbolike.

Zbirka ordena sadrži odlikovanja dodijeljena biskupima i nadbiskupima kao priznanje za njihov doprinos crkvenom, ali i širem društvenom životu.

Zbirka medalja i plaketa podijeljena je na nekoliko važnih podskupina, a sadrži svetačke i hodočasničke medalje, važne za razumijevanje religijskog života i pobožnosti u tom razdoblju:

1. medalje i plakete koje su Riznici pripadale do 1980. godine, odražavajući zbirku koja se formirala tijekom duljeg razdoblja
2. predmete iz ostavštine pomoćnoga biskupa Josipa Lacha
3. kolekciju medalja mons. Ivandije, koja bilježi uspomene na susrete s mnogim svećenicima i umjetnicima, svjedočeći o dugotrajnim vezama crkve i umjetničkih krugova.

Treća skupina uključuje liturgijske knjige i glazbene rukopise, odnosno muzikalije, koje osvjetljavaju liturgijsku tradiciju (nad)biskupije; obuhvaća kolekciju od 725 inventarnih brojeva. U historiografiji se osnivanje Zagrebačke biskupije 1094. godine često dovodi u vezu s počecima katedralne knjižnice; međutim, s obzirom na vrlo ograničen broj knjiga koji je tada dopremljen u Zagreb, nije moguće sa sigurnošću potvrditi da je knjižnica u tom razdoblju već bila formalno uspostavljena. Tijekom sljedećih stoljeća katedralna knjižnica razvila se u središnju instituciju za pohranu i prijenos liturgijskih

13 LUKINOVIĆ, 1982, 68. Usporediti i: KNIEWALD, 1951, 49–81.

14 TKALČIĆ, 1883.

15 HR-NAZG, IVANČAN, 1915.

16 HR-NAZG, Osobni fond Antuna Ivandije; Dostava Inventara Riznice – upućeno Nadbiskupskom duhovnom stolu 27. 6. 1989.; original predan na čuvanje u arhiv Riznice. Vidjeti: RZK, IVANDIJA, 1989.

17 RZK, IVANDIJA, 1989, 19.

18 Vidjeti: LENTIĆ, 1983, 183; PREMERL, 2010, 101–112; ŠOUREK, 2011, 177–186.

2. Misal Jurja Topuskog, 15. stoljeće, detalj, *Sv. Juraj ubija zmaja*, folio 210r (RZK K 2, snimka: Z. Atletić, 2016.)
Missal of Juraj Topuski, 15th century, detail, *St George slaying the dragon*, folio 210r (RZK K 2, Z. Atletić, 2016)

i drugih crkvenih tekstova, iz koje je u kasnijem razdoblju proizašla Metropolitanska knjižnica. Mons. Ivandija, kao povjesničar, posebno je proučavao rizničke liturgijske knjige, nastojeći pronaći povijesne razloge i potvrde za važne događaje i činjenice koji se odnose na biskupiju i njezine crkvene tradicije. Njegovo istraživanje obogaćuje razumijevanje povijesti Zagrebačke nadbiskupije i pridonosi proučavanju njezina kulturnog naslijeđa. Taj svezak Ivandijina inventara uključuje i zbirku *Muzikalije*, koja se do 1988. godine čuvala kod pjevališta u tornju. Popis muzikalija izradio je Vladimir Babuš, dirigent Mješovitoga prvostolnog zbora, čime je istaknuta važnost te zbirke. Muzikalije sadrže originalne skladbe koje nisu nigdje objavljene, a njihova analiza pruža uvid u glazbenu

kulturu Zagreba i cijele Hrvatske. Sadržaj cijeloga tog sveska pruža dragocjen uvid u povijest crkvene glazbe i liturgije, čime se potvrđuje važnost Zagrebačke nadbiskupije unutar šireg europskog konteksta.

Četvrta skupina, *Tekstil*, čuva tekstilne predmete velike povijesne i liturgijske važnosti, a dragocjen je doprinos očuvanju bogate hrvatske tekstilne baštine.[19] Svezak zbirke sadrži nešto više od 700 inventarnih brojeva; pojedini predmeti, poput ornamenata, uvršteni su zajedno pod jedinstvenim brojem, iako se sastoje od više dijelova. Ta skupina predmeta djelomično se oslanja na stariji Ivančanov inventar, ali je Ivandija u toj zbirci dodijelio nove inventarne brojeve, a uz njih naveo i tzv. stari broj te broj Konzervatorskog zavoda (KZ). Predmeti su popisani prema liturgijskim bojama i svi nose oznaku T, što ih jasno svrstava u Zbirku tekstila. Organizacijski, zbirka je raspoređena prema vrsti i boji tekstila (liturgijski predmeti crvene, zelene ljubičaste i crne boje), počevši od najstarijeg tekstila i mitri sve do ćilima i sagova, a uključuje i povijesne odjevne predmete, crkvene zastave te čipku.[20]

Peta skupina Riznice zagrebačke katedrale donosi zbirku dokumenata i nacrta, pružajući vrijedan uvid u povijesne pisane izvore i arhitektonske planove povezane s Riznicom i katedralom. Važan dio čine različiti povijesni dokumenti, uključujući Tuškanovu kroniku zagrebačke katedrale i raspravu Ferde Šišića o osnivanju Zagrebačke nadbiskupije. Uz dokumente, skupina obuhvaća i vrijedne nacrte[21] i skice koji se odnose na gradnju i uređenje katedrale te niz novijih idejnih projekata, uključujući prijedloge za uređenje okolice katedrale i Kaptolskog trga te niz povijesnih i suvremenih tlocrta Nadbiskupskog dvora. Zbirka ima više od 490 inventarnih brojeva, a u suradnji s gradskim institucijama te Republičkim zavodom za zaštitu spomenika, 1989. godine provedeno je mikrofilmiranje svih nacrta radi njihove trajne zaštite.[22] Pritom je Ivandija pokazao i predanost daljnjem obogaćivanju te arhivske zbirke, uključujući i prikupljanje fotokopija nacrta iz drugih ustanova u Zagrebu.

Šesta i posljednja skupina Riznice zagrebačke katedrale posvećena je numizmatici, bogatoj kolekciji novčića i drugih numizmatičkih predmeta koji dopunjuju povijesno

3. Misal Jurja Topuskog, 15. stoljeće, prednje korice (RZK K 2, snimka: Z. Atletić, 2018.)
Missal of Juraj Topuski, 15th century, front cover (RZK K 2, Z. Atletić, 2018)

blago Riznice. Numizmatika je dugo zanimala crkvene uglednike, biskupe i svećenike, koji su svoje kolekcije često darivali muzejima ili Riznici, gdje su se nastavile čuvati i katalogizirati. Jedan od većih doprinosa u katalogiziranju tih predmeta pripisuje se kanoniku Kamilu Dočkalu, koji je u svoju zbirku uključio raznovrsne novčiće s hrvatskim obilježjima, ali i kršćanske[23] te svjetovne[24] novčiće iz različitih povijesnih razdoblja.[25] U toj skupini predmeta je i kolekcija medalja mons. Kamila Dočkala, prvoga ravnatelja Dijecezanskog muzeja Zagrebačke nadbiskupije, prebačena iz Nadbiskupskog duhovnog stola 1989. godine, čime je obogaćen numizmatički inventar Riznice.

Nekoliko posebno vrijednih i zanimljivih predmeta iz Riznice

Jedan od najvrjednijih rukopisa u Riznici jest Misal Jurja Topuskog (sl. 2 i 3) s kraja 15. stoljeća.[26] Svjedoči o bo-

19 MUNK, 1987, 97–148. Vidjeti i: CVETNIĆ, 2001, 305–315.

20 O čipkama iz Riznice vidjeti: PLUKAVEC, 2001, 6–14.

21 Sredinom 20. stoljeća je Bolléove originalne skice i nacrte na čuvanje u Nadbiskupski arhiv predao inženjer građevinarstva Stjepan Szavits Nossan (1894. – 1970.), a Antun Ivandija priključio ih je potom ostaloj građi pohranjenoj u Riznici.

22 Tada je uz signaturu nacrta koju od vremena inventarizacije Riznice čine slovo N i uz njega broj, na papire rukom ispisan i novi niz brojeva uz oznaku RZK samo za potrebe mikrofilmiranja i oni se danas više ne koriste.

23 Kršćanski novčići su novčići koji su imali jasno vjersku ikonografiju, kršćanske simbole poput križa, svetaca, Djevice Marije itd.

24 Svjetovni novčići su oni koje su kovali kraljevi, knezovi, vojvode i koji su služili prvenstveno za ekonomske i političke svrhe.

25 Tekst je izrađen temeljem podataka iz baze kulturnih dobara koju vodi Ured za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije.

26 PELC, 2018, 7. Usporediti i: PLUKAVEC, 2001a, 28. O misalu,

4. Plašt kralja Ladislava, 11. stoljeće (RZK T 1, snimka: Z. Atletić, 2017.)
Cloak of King Ladislaus I, 11th century (RZK T 1, Z. Atletić, 2017)

gatoj književnoj i umjetničkoj tradiciji zagrebačke crkve, ističući izuzetno majstorstvo u izradi crkvenih rukopisa i ilustracija te odražava visok umjetnički standard toga vremena. Misal je inventariziran u Riznici zagrebačke katedrale (RZK) kao knjiga 2 (inv. br. RZK K 2).

Od starih povijesnih dokumenata valja izdvojiti tzv. Felicijanovu povelju iz 1134. godine (inv. br. RZK D1) koja donosi prvi zabilježeni spomen Zagreba i pruža ključne podatke o ranom razvoju crkvene uprave u gradu.[27] Uz nju se u Riznici čuva i Papinska bula *Ubi primum placuit Deo* pape Pija IX. iz 1852. godine (inv. br. RZK D 2). Tim je dokumentom Zagrebačka biskupija izdignuta na rang nadbiskupije i metropolitanskog sjedišta, dok je zagrebačka katedrala dobila novi titular – „Uznesenje Blažene Djevice Marije u Nebo i sveti ugarski kraljevi, Stjepan i Ladislav".[28] Kako bi ti dragocjeni dokumenti bili dostupniji i razumljiviji, uz originale su priložene fotokopije, prijepisi i prijevodi. U istoj zbirci Riznice nalaze se i brojni vrijedni povijesni nacrti; među najranijima je tlocrt katedrale iz 1792. godine koji je izradio geometar Franjo Klobučarić (inv. br. RZK N 1).

U zbirci liturgijskog ruha izdvaja se plašt koji se pripisuje sv. Ladislavu (**sl. 4**), ugarskom kralju iz 11. stoljeća (inv. br. RZK T 1). Smatra se najstarijim očuvanim komadom tekstila ne samo Riznice nego i cijele Zagrebačke nadbiskupije. Plašt je otkrio povjesničar Ivan Krstitelj Tkalčić 1873. godine, kad je pretraživao inventar katedrale.[29] Prema Tkalčiću, taj dragocjeni plašt kralja Ladislava stigao je u Zagreb početkom 14. stoljeća kao dar kralja Karla Roberta biskupu Augustinu Kažotiću. Ipak, neki povjesničari zastupaju mišljenje prema kojem je plašt izvorno darovao sam kralj Ladislav biskupu Duhu još u 11. stoljeću.[30] Bez obzira na njegovo podrijetlo, ovaj je plašt svjedočanstvo dubokih veza između zagrebačkih biskupa

ali i o odnosu slike i riječi općenito, primjerice u: CVETNIĆ, 2012, 125–140 te u ondje citiranoj literaturi.

27 Ta se povelja često simbolički naziva i „krsnim listom" Zagrebačke nadbiskupije. Riječ je o tekstu u kojem se opisuje dugotrajni spor do kojega je došlo u vezi s posjedom šume Dubrava, koju je kralj Ladislav darovao biskupiji (GULIN, 2001, 22).

28 PLUKAVEC, 2002, 5.

29 Plašt sv. Ladislava, *Zagrebački katolički list*, 24. 7. 1873., 239. Uvjeren da takav povijesni artefakt nije mogao nestati kroz stoljeća, Tkalčić je temeljito pregledao sva stara misna ruha pohranjena u Riznici. Nakon što ga nije pronašao među njima, odlučio je pretražiti oltar svetog Ladislava u katedrali. Ondje ga je pronašao u kovčežiću s natpisom „pallium s. Ladislai".

30 PLUKAVEC, 2000, 11–19.

5. Najstarija očuvana banska zastava, 17. stoljeće. Na prednjoj strani su grbovi Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (RZK T 173, snimka: T. Plukavec, 2023.)
The oldest preserved flag of a *Ban*, 17th century, with the coats of arms of the Triune Kingdom of Croatia, Dalmatia and Slavonia on the front (RZK T 173, T. Plukavec, 2023)

6. Najstarija očuvana banska zastava, 17. stoljeće. Na poleđini je vezeni grb obitelji Erdödy (RZK T 173, snimka: T. Plukavec, 2023.)
The oldest preserved flag of a *Ban*, 17th century, with an embroidered coat of arms of the Erdödy family on the back (RZK T 173, T. Plukavec, 2023)

i ugarsko-hrvatskih kraljeva. Uz plašt kralja Ladislava, među tekstilnim predmetima ističu se i humeral blaženoga Augustina Kažotića iz 14. stoljeća (RZK T 2)[31] te Timotejeva mitra (RZK T 3), iz 13. stoljeća,[32] ili primjerice najstarija očuvana banska zastava iz 17. stoljeća hrvatskoga bana Nikole Bakača Erdödyja (**sl. 5** i **6**) koji je 1693. godine i pokopan u katedrali (RZK T 173). Izuzetnoj vrijednosti zbirke pridonosi jedinstven Božji grob (**sl. 7, 8** i **9**).[33] To je remek-djelo vezilačke umjetnosti iz 1659. godine (RZK T 107), izrađeno u radionici koju je osnovao biskup Petar Petretić.[34] I danas se upotrebljava tijekom obreda Velikoga tjedna,[35] a poslužio je i kao inspiracija za oblikovanje groba blaženoga Alojzija Stepinca, gdje su biblijski motivi zamijenjeni prizorima iz Stepinčeva života. Riznica posjeduje i više rijetkih srebrnih i pozlaćenih kaleža iz 15. i 16. stoljeća, bogato ukrašenih filigranom i emajlom.[36]

Među mnogim relikvijama u Riznici izdvaja se ona koju je darovao papa bl. Ivan Pavao II. 1994. godine – dio kosti ruke svetoga Leopolda Bogdana Mandića, a tu se čuva i „bjelokosni plenarij" iz 11. stoljeća (RZK M 22) koji je služio kao relikvijar tijekom bogoslužja (**sl. 11**). Ukrašen je srebrnim okvirom s pozlaćenim aplikacijama, a na njemu su prikazani evanđelisti, anđeli, Bog Otac, Bogorodica i dva Kristova monograma. Središnji dio čine četiri povezane bjelokosne pločice koje prikazuju deset prizora iz Isusova života, uključujući Navještenje, Rođenje, Krštenje, Raspeće i Uzašašće.[37] Relikviju s komadićem Svetog križa na kojem je raspet Isus (RZK M 13) donio je biskup Macilina iz Jeruzalema u Zagreb u 12. stoljeću. Tu je još i mumificirano dječje tijelo, u inventaru označeno kao „Nevino dijete" (RZK M 166). Prema predaji, riječ je o djetetu stradalom u vrijeme poznatog pokolja

31 JURANIĆ, 1990, 25–42; PLUKAVEC, 1997, 319–369.

32 Poznatija i kao mitra zagrebačkoga biskupa Wolfganga Gyulaya koji ju je u 16. stoljeću obnovio.

33 HORVAT, 1967, 121–126; PLUKAVEC, 2015, 51–64. Vidjeti o zagrebačkoj vezilačkoj radionici i: HORVAT, 1975; WEINART PAVELIĆ, 1988. Na međunarodnim izložbama taj je detalj postao simbol rizničkog tekstilnog blaga, a 1999./2000. godine bio je istaknut u katalogu vatikanske izložbe u povodu prelaska u novo tisućljeće.

34 HORVAT, 1967, 121–126.

35 PLUKAVEC, 2019, 9.

36 KOPRČINA, 2020, 106.

37 RZK, IVANDIJA, 1986, 32. Usporediti i: MILINOVIĆ, 2020, 11.

7. Božji grob, 17. stoljeće, u Bogoslužnom prostoru bl. Alojzija Stepinca (RZK T 107, snimka: T. Plukavec, 2022.)
Holy Sepulchre, 17th century, Liturgical Space of Blessed Aloysius Stepinac (RZK T 107, T. Plukavec, 2022)

8. Božji grob, 17. stoljeće, u zagrebačkoj katedrali (RZK T 107, snimka: Z. Atletić, 2015.)
Holy Sepulchre, 17th century, Zagreb cathedral (RZK T 107, Z. Atletić, 2015)

nevine dječice, koji je u Betlehemu naredio kralj Herod, a o kojem govore evanđelja (Mt 2,16).[38]

Manje poznata, ali zanimljiva činjenica je i da se u Riznici čuvaju i povijesni predmeti iz svakodnevnog života laika, poput pisama iz obitelji Zrinski. Pismo koje je Petar Zrinski napisao svojoj supruzi Katarini (**sl. 10**) noć uoči svojega smaknuća (RZK D 3) ne nosi samo snažnu emotivnu težinu nego i duboko oslikava strahote rata i političke intrige.

Zbivanja s Riznicom od kraja 19. do prvih desetljeća 21. stoljeća

Gospodarska izložba iz 1864. godine bila je jedan od najvažnijih događaja u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća. Privukla je velik broj izlagača i posjetitelja te predstavila kulturna, gospodarska i umjetnička dostignuća Zagreba i Hrvatske. Posebna pozornost bila je usmjerena na umjetnine iz Riznice zagrebačke katedrale, čime je javnosti pružena rijetka prilika da razgleda dragocjene predmete inače nedostupne široj publici. Nakon toga je Riznica nastavila svoje predstavljanje i sudjelovanjem na međunarodnim izložbama: Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896.[39] i Svjetskoj izložbi u Parizu 1900. godine,[40] a posebno je bila važna velika izložba u povodu tisućite obljetnice Hrvatskoga kraljevstva 1925. godine u Zagrebu.

Tijekom Drugoga svjetskog rata, kako bi se sačuvale od mogućih pljački i uništenja, najvrjednije dragocjenosti iz Riznice zagrebačke katedrale skrivene su unutar zidina jedne od kula Nadbiskupskog dvora. Kanonik Antun Slamić, uz pomoć uglednoga zagrebačkog zlatara Emanuela Manka Bermana, zazidao je crkvene relikvije, ali i veću količinu zlata koje je pripadalo poznatoj zagrebačkoj zlatarici Melaniji Berman. Skriveno blago iznova je otkriveno tek potkraj 1968. godine, zahvaljujući pismu koje je Melanijin brat Emanuel Manko Berman iz Izraela uputio kardinalu Franji Šeperu.[41] Među pronađenim predmetima bili su i bjelokosni plenarij, srebrna *thumba* sa zlatnim Isusovim „srcem“, kasnogotički pacifikal te svijećnjak od gorskog kristala iz 17. stoljeća.

Na velikoj izložbi u Parizu 1971. godine predstavljene su umjetnine iz cijele Hrvatske, uključujući djela iz Petretićeve vezilačke radionice i Timotejeva mitra iz Riznice.[42] Iste godine, tijekom Mariološkog kongresa, izložba Riznice održana je u Muzeju za umjetnost i obrt, a 1983. godine

9. Božji grob, 17. stoljeće, detalj, *Abrahamova žrtva* (RZK T 107, snimka: Z. Atletić, 2016.)
Holy Sepulchre, 17th century, detail, *Abraham's sacrifice* (RZK T 107, Z. Atletić, 2016)

dragocjenosti su izložene u Muzejskom prostoru na Jezuitskom trgu u Zagrebu.[43] Riznica je bila predstavljena i na Univerzijadi 1987. godine, kad su izloženi predmeti bili smješteni unutar prostora katedrale. Važna je bila i izložba „Sveti trag“ pripremljena u povodu 900. obljetnice Zagrebačke (nad)biskupije, 1994. godine,[44] a riznički su predmeti i nakon toga, pojedinačno ili u skupinama, bili predstavljani na međunarodnim izložbama.[45]

38 Ta epizoda iz Novog zavjeta duboko je ukorijenjena u kršćanskoj tradiciji. Relikvija se smatra svetim predmetom povezanim s Isusovim rođenjem i prvotnim mukama. Na njoj je na latinskom zapisano da je dar kralja Andrije II. iz 1221. godine. Srebrnu škrinju izradio je kanonik kustos Antun Zdenčaj 1780. godine.

39 Sa milenijske izložbe, *Narodne novine*, 102, 2. 5. 1896., 3. Također: JURANIĆ, 1990, 36; RAPO, 2006, 125–126.

40 RAPO, 2006, 167–168.

41 MIKIĆ, 2019, 124.

42 ĐURAK, 1971, 11.

43 *Riznica zagrebačke katedrale*, katalog izložbe (Zagreb, Muzejski prostor, 31. ožujka – 15. rujna 1983.), ur. Zdenka Munk, Zagreb, 1983.

44 *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije: 1094. – 1994.*, katalog izložbe (Zagreb, MGC – Muzej Mimara, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), ur. Tugomir Lukšić, Zagreb, 1994.

45 Primjerice, godine 2000. Riznica je u Bologni predstavljala Vijeće Europe s tapiserijama iz 18. stoljeća, a Ladislavov plašt bio je izložen još 1992. prigodom 800. obljetnice kanonizacije sv. Ladislava. U Passauu i Budimpešti od listopada 2001. do veljače 2002. godine relikvijar sv. Stjepana kralja simbolizirao je tisućljetnu povezanost Bavarske i Mađarske (KOLARIĆ, 2003, 178), a isti je relikvijar bio izložen i u Stolnom Biogradu (Székesfehérváru) 2013. godine (KERNY, 2013). I u Muzeju bl. Alojzija Stepinca, od 2007. godine, izloženi su predmeti iz Riznice. Također, tijekom festivala „Croatie, la voici“ u Francuskoj 2012. godine, Timotejeva mitra iz Riznice bila je izložena u pariškom Musée de Cluny (KOLARIĆ, 2015, 25), dok je središnji detalj mitre poslužio kao motiv za izložbeni plakat. Liturgijski predmeti biskupa Osvalda Thuza (1466. – 1499.) i Luke Baratina (1500. – 1510.) bili su od 2012. do 2013. godine izloženi kao dio međunarodne izložbe „Umjetnost i kultura Srednje Europe pod vladavinom dinastije Jagelovića 1386. – 1572.“, održane u Kutnoj Hori (Češka) i Varšavi (Poljska) u suradnji s Europskom unijom i raznim

10. Pismo Petra Zrinskog supruzi Katarini, 17. stoljeće (RZK D 3, snimka: Z. Atletić, 2015.)
Letter from Petar Zrinski to his wife, Catherine, 17th century (RZK D 3, Z. Atletić, 2015)

S obzirom na prepoznate vrijednosti predmeta iz Riznice, početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća potaknuta su ozbiljna razmatranja o njezinu izlaganju javnosti. Predložena je adaptacija bivše kanoničke kurije na Kaptolu br. 5, uz iseljenje stanara, a inicijativu je preuzela Komisija Skupštine grada Zagreba za odnose s vjerskim zajednicama, uz potporu Grada, muzealaca, konzervatora i Zagrebačke nadbiskupije. Stanari su preseljeni o trošku Grada, no sigurnosni uvjeti nisu bili zadovoljavajući zbog blizine restorana i dvorišnih objekata, što bi zahtijevalo znatna financijska sredstva i pravne postupke.[46] Alternativno rješenje bilo je premještanje Riznice u kuriju na Kaptol br. 6, no pojavili su se problemi s iseljenjem stanara i uklanjanjem dvorišnih sadržaja. Potom je predložena i adaptacija dijela podruma i prizemlja Nadbiskupskog dvora, što bi ujedno omogućilo autentičan ambijent za izložbu riznice i prezentaciju kapele sv. Stjepana, uz revitalizaciju katedralnog okoliša s povijesnim bedemima i Bakačevom kulom.[47] Time bi se Kaptol pretvorio u jedinstvenu povijesnu i turističku cjelinu, obogaćujući kulturnu scenu Zagreba. Nažalost, plan se nije realizirao, a Riznica je do danas ostala u istim prostorijama.

Od 1976. godine Riznica je dijelom otvorena za javnost na zahtjev Republičkog zavoda za zaštitu spomenika, uz povremena zatvaranja zbog radova na obnovi katedrale i prostora same Riznice.

Osim izložbi, Riznicu su predstavili mnogi dokumentarni filmovi i razne tematske emisije koje približavaju njezine neprocjenjive vrijednosti javnosti, osobito u razdobljima kad je prostor bio zatvoren zbog obnove ili nakon nedavnog razornog potresa. U prosincu 2014. godine počeo je projekt digitalizacije rizničkog inventara Zagrebačke nadbiskupije.[48] Prvi korak bilo je fotografiranje liturgijskih predmeta, poput kaleža, monstranci i ciborija, i to ne samo u Riznici nego i na drugim lokacijama na kojima se upotrebljavaju, uključujući sakristiju, katedralu i Stepinčev muzej. Potom su se stručnjaci posvetili obradi i dokumentiranju nacrta s više od 300 inventarnih brojeva. Digitalizacija je u konačnici obuhvatila širok spektar inventara, uključujući zbirke tekstila, dokumente, liturgijske knjige, muzikalije, pečatnjake, odlikovanja i medalje. Posebna se pozornost morala posvetiti tekstilnim predmetima, poput sagova i tapiserija, jer oni zbog svojih dimenzija nisu mogli biti snimljeni unutar Riznice, nego su dokumentirani u dvorištu katedrale.

Neki od najvrjednijih predmeta iz Riznice i dalje se upotrebljavaju u liturgiji: katedralni križ za procesije, posude namijenjene za pohranu svetih ulja, oltarski svijećnjaci, pastorali, kaleži, dalmatike, misnice itd.

Rizničarka s. Lina Plukavec, čuvarica i poznavateljica blaga zagrebačke katedrale

Kroz povijest Riznice i mnogobrojnih kanonika kustosa, ime koje se neizostavno ističe u posljednja četiri desetljeća je s. Lina Slavica Plukavec.[49] Kao rizničarka zagrebačke katedrale od 1986. godine, s. Lina je imala ključnu ulogu u brizi za Riznicu i u njezinu očuvanju. Pritom se nije ograničavala samo na administrativne dužnosti, nego je i aktivno sudjelovala u organizaciji izložbi i raznih projekata,[50] a autorica je i brojnih članaka o blagu zagre-

kulturnim institucijama (PLUKAVEC, 2023, 151).

46 IVANDIJA, 1977, 62–63.

47 LACH, 1977, 1–3.

48 Projekt je proveden pod vodstvom Ureda za kulturna dobra, na čijem su čelu bili tajnik Ureda prof. Tomica Plukavec i s. Lina Plukavec, rizničarka. Stručni tim za fotografiranje predvodili su fotograf Zvonko Atletić i njegov suradnik Zvonko Petranović. U travnju 2015. godine, dok je projekt bio u punom zamahu, Hrvatska radiotelevizija snimala je predmete za dokumentarni film *Riznica* autorice Ljiljane Bunjevac Filipović.

49 S. Lina rođena je 1946. u mjestu Gregurovcu, župa Mihovljan. U Družbu kćeri Božje ljubavi u Zagrebu ušla je nakon završene osnovne škole, a obrazovanje je dovršila diplomiranjem na Pedagoškoj akademiji.

50 U svojem je radu s. Lina sudjelovala u pripremama raznih izložbi vezanih uz važne crkvene i povijesne jubileje, a jedna od najvažnijih bila je organizacija izložbe „Riznica zagrebačke katedrale“ u Galeriji Klovićevi dvori u Zagrebu 1983. godine i 1987. u samoj katedrali. Tijekom tih projekata s. Lina je surađivala s Antunom Ivandijom

11. Bjelokosni plenarij, 11. stoljeće, detalj, *Navještenje i Rođenje* (RZK M 22, snimka: Z. Atletić, 2015.)
Ivory Plenarium, 11th century, detail, *Annunciation* and *Nativity* (RZK M 22, Z. Atletić, 2015)

bačke katedrale i njezinim vrijednostima. U svojem je radu neumorno isticala i važnost očuvanja i restauriranja ključnih predmeta, poput plašta kralja Ladislava, te je surađivala s mnogobrojnim muzejskim i restauratorskim stručnjacima, povjesničarima i povjesničarima umjetnosti. Aktivno je sudjelovala i na projektima digitalizacije Riznice. Predanost očuvanju kulturnog naslijeđa s. Line prepoznata je brojnim nagradama i priznanjima, uključujući priznanje nadbiskupa kardinala Josipa Bozanića 2016. godine za „predano služenje, dobrotu i plemenitost tijekom tri desetljeća tiha i požrtvovna rada na čuvanju i predstavljanju sakralne baštine Zagrebačke nadbiskupije hrvatskoj i svjetskoj kulturnoj javnosti", kao i Nagradu *Vicko Andrić* za izvanredna postignuća na području zaštite kulturne baštine u Hrvatskoj 2019. godine.[51] Nadalje, Hrvatsko muzejsko društvo dodijelilo je sestri Lini 2022. godine nagradu za životno djelo. Njezin rad obilježen stručnošću, strašću i odanošću čini je ključnom osobom u brizi za naslijeđenu baštinu Zagrebačke nadbiskupije te za njezinu zaštitu i promociju.

S. Lina Slavica Plukavec nije samo rizničarka, ona je simbol predanosti očuvanju hrvatskoga identiteta i tradicije. Njezina karijera služi kao inspiracija budućim generacijama, a njezina predanost ostavlja velik trag u srcima svih koji cijene bogatu povijest i kulturu Hrvatske i zasigurno će se osjećati i u godinama koje dolaze.

Stanje nakon potresa 2020. godine i pogled prema 'novoj' Riznici

Riznica zagrebačke katedrale pretrpjela je 22. ožujka 2020. godine velika oštećenja od razornog potresa. Na kamenom stubištu koje vodi iz sakristije do Riznice dokumentirane su ozbiljne okomite pukotine koje se protežu i po zidovima, sve do ulaza. Kameni okviri prozora u završnom dijelu stubišta pomaknuli su se za otprilike tri centimetra, a proširene su i kamene reške između klesanaca na toj etaži. Pukotine su primijećene i na zidovima predvorja Riznice, posebno na istočnom zidu i luku, gdje je otpala žbuka pa je opečna građa nezaštićena. Oštećeni su i gotički svodovi, a u trezoru je došlo i do pomicanja zapadnog zida. Pod i namještaj Riznice bili su prekriveni prašinom i žbukom te fragmentima srednjovjekovnih kamenih rebara svodova koji su se odlomili u potresu. Na tavanu su okomite pukotine prisutne duž južnog zida prema katedrali.

Nažalost, oštećeno je i deset predmeta, među kojima se našlo i nekoliko figura jaslica te relikvijar blaženoga Augustina Kažotića, kojemu je razbijeno zaštitno staklo.[52] Restauratorske radove na oštećenim umjetninama najvjerojatnije će provesti Hrvatski restauratorski zavod, koji se i inače svojim programskim aktivnostima, koje financira Ministarstvo kulture i medija, redovito skrbi o vrijednom inventaru Riznice. Važno je i nadalje pomnije planirati potrebnu zaštitu, ne samo redovitu nego i onu od prirodnih katastrofa (kako se to pokazalo i nakon nedavnoga niza potresa), a ako se ostvare uvjeti, i premještanje Riznice u prikladniji prostor.

Osim promišljanja o načinu zaštite i očuvanja, nužno je i promišljanje o stalnoj izložbi i prezentaciji predmeta iz Riznice, ali i Dijecezanskog muzeja.[53] Ta je ideja prisutna, kako je već rečeno, još od sedamdesetih godina 20. stoljeća, a posebno je isticana u vrijeme kardinala Franje Kuharića.[54] Godine 2002. izrađeno je i idejno rješenje novoga prostora Riznice, na poticaj mons. Josipa Klarića. Prostor se trebao nalaziti u dvorištu i pod zemljom sa sjeverne strane katedrale.[55] Premda su 2008. planirana arheološka istraživanja koja bi ispitala mogućnosti realizacije predloženog rješenja, do radova nije došlo pa to pitanje ostaje otvoreno.[56] Moguće je da će konstruktivna sanacija cijeloga katedralnog sklopa, kao i njezine sjeveroistočne dogradnje, uvjetovati i iznalaženje kvalitetnoga novog prostornog rješenja za primjeren smještaj, čuvanje, ali i izlaganja predmeta, što oni svakako zaslužuju.[57]

Riznica Zagrebačke nadbiskupije, utemeljena u razdoblju kada je Zagreb postao biskupsko sjedište, svjedoči o važnoj etapi u razvoju hrvatske crkvene i političke autonomije. Kroz dugi niz stoljeća, Riznica nije bila usmjerena isključivo na očuvanje materijalne baštine, već je imala važnu ulogu u razumijevanju povijesnih okolnosti i razvoja crkvenih, kulturnih i društvenih struktura, čime je pridonijela oblikovanju nacionalnog identiteta. Brojni kanonici kustosi, a uz njih posljednjih stotinu godina posebno mons. Antun Ivandija i s. Lina, svojim su dugogodišnjim predanim radom čuvali i dokumentirali njezin vrijedni sadržaj. Riznica je postala čuvarica spomeničkoga blaga koje nadilazi liturgijsku funkciju, odražavajući povijesne prilike i veze s brojnim europskim kulturnim središtima, prenoseći bogatu povijest i vjeru budućim naraštajima. ■

na detaljnoj inventarizaciji rizničkih predmeta, što je pridonijelo razumijevanju i valorizaciji tih dragocjenih artefakata. Također, njezina uloga u pripremi izložbe „Hrvati – kršćanstvo, kultura, umjetnost" u Vatikanu 1999./2000. godine bila je neprocjenjiva, dodatno ističući prisutnost hrvatskoga kulturnog identiteta na međunarodnoj sceni.

51 https://www.zg-nadbiskupija.hr/casna-sestra-lina-slavica-plukavec-riznicarka-riznice-zagrebacke-katedrale-laureatkinja-nagrade-vicko-andric/16304 (pristupljeno 29. 5. 2025.).

52 PLUKAVEC, 2001, 28.

53 KOŽUL, 1988, 211–236.

54 MKM RH, arhiva Uprave za zaštitu kulturne baštine; HRZ, arhiva RZH-a: Dana 10. 12. 1973. upućen je Poziv na konzultativni sastanak predstavnika zainteresiranih kulturnih i društveno-političkih institucija o uređenju kurije na Kaptolu br. 5 za smještaj stalne izložbe Riznice zagrebačke prvostolnice i najvrjednijeg dijela Dijecezanskog muzeja.

55 RUKAVINA, 2002, 25–32.

56 RUKAVINA, 2009, 1–16.

57 Za različite muzeološke funkcije Riznice, zaštitu, istraživanje i prezentiranje, ali i komunikaciju, vidjeti u: VUJIĆ, 1994, 207–218.

Izvori

HRZ

Arhiva RZH-a

MKM RH

Arhiva Uprave za zaštitu kulturne baštine

NAZG

HR-NAZG, IVANČAN LJUDEVIT, Inventar Metropolitanske Crkve Zagrebačke, 1915.

HR-NAZG, Osobni fond Antuna Ivandije

HR-NAZG, LACH JOSIP, Komisija skupštine Grada Zagreba za odnose s vjerskim zajednicama, NDS, skup I, br. 2382/1977., Zagreb, 2. XII. 1977., 1–3

RZK

IVANDIJA ANTUN, Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I dio: Metali, prvi svezak, Zagreb, 1986. (strojopis)

IVANDIJA ANTUN, Inventar Riznice zagrebačke katedrale, III. dio: Dokumenti i Nacrti katedrale te popis namještaja u Riznici, peti svezak, Zagreb, 1989. (strojopis)

Popis konzervatorskog zavoda 1951/1952

Literatura

BADURINA ANĐELKO, Iluminirani rukopisi, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije: 1094. – 1994.*, katalog izložbe (Zagreb, MGC – Muzej Mimara, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), ur. Tugomir Lukšić, Zagreb, 1994., 461–465

CVETNIĆ SANJA, Tapiserije „Mjeseci s groteskama i arhitektonskim perspektivama" u Riznici zagrebačke katedrale, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 5 (2001.), 305–315

CVETNIĆ SANJA, Verba (de)picta, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 36 (2012.), 125–140

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 7–90

DOBRICA LADISLAV, Povijest Škrinje povlastica u kontekstu tradicije njihova čuvanja, u: *Škrinja povlastica*, ur. Maja Pajnić, Zagreb, 2023., 28–33

DOBRONIĆ LELJA, Biskup Duh, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. Franko Mirošević, Zagreb, 1995., 1–2

DOBRONIĆ LELJA, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas*, Zagreb, 1988.

ĐURAK GABRIJEL, Bilješke iz Pariza, *Glas Koncila*, 12 (1971.), 11

GULIN ANTE, *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli*, Zagreb, 2001.

HORVAT ANĐELA, O vezenom ciklusu „Božjega groba" zagrebačke katedrale iz godine 1659., *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 10–11 (1967.), 121–126

HORVAT ANĐELA, *Između gotike i baroka – umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700.*, Zagreb, 1975.

IVANDIJA ANTUN, Oko riznice zagrebačke katedrale, *Croatica Christiana periodica*, 1 (1977.), 62–64

IVANDIJA ANTUN, Pregled povijesti zagrebačke katedrale, u: *Riznica zagrebačke katedrale*, katalog izložbe (Zagreb, Muzejski prostor, 31. ožujka – 15. rujna 1983.), ur. Zdenka Munk, Zagreb, 1983., 19

IVOŠ JELENA, Crkveno ruho riznice zagrebačke katedrale i Dijecezanskog muzeja, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije: 1094. – 1994.*, katalog izložbe (Zagreb, MGC – Muzej Mimara, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), ur. Tugomir Lukšić, Zagreb, 1994., 405–426

JELENČIĆ MIROSLAV, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, Novi tragovi srednjovjekovnih struktura zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 103–135

JURANIĆ MILUTIN, Likovi kralja i kraljice na plaštu kralja Ladislava, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 33 (1990.), 25–42

KERNY TEREZIA, SMOHAY ANDRAS, *István a Szent király, Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteketéről halálának 975. évfordulóján,* Székesfehévár, 2013.

KNIEWALD DRAGUTIN, Najstariji inventari zagrebačke katedrale, *Starine*, 43 (1951.), 49–81

KOLARIĆ JURAJ, Dijecezanski muzej u Zagrebu (DM), *Crkvena kulturna dobra*, *Analecta, Godišnjak Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije*, 10, (2012., 2013., 2014.), 7–28

KOLARIĆ JURAJ, Događanja, *Crkvena kulturna dobra, Analecta, Godišnjak Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije*, 1 (2003.), 178

KOPRČINA ARIJANA, *Zlatarstvo u Zagrebu 1450. – 1550.*, Zagreb, 2020.

KOŽUL STJEPAN, Dijecezanski muzej u Zagrebu, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije,* 2 (1998.), 211–236

LENTIĆ IVO, Predmeti od metala u riznici zagrebačke katedrale, u: *Riznica zagrebačke katedrale*, katalog izložbe (Zagreb, Muzejski prostor, 31. ožujka – 15. rujna 1983.), ur. Zdenka Munk, Zagreb, 1983., 141–196

LUKINOVIĆ ANDRIJA, Najstariji sačuvani imovnik zagrebačke katedrale, *Croatica Christiana periodica*, 9 (1982.), 65–89

LUKINOVIĆ ANDRIJA, *Zagreb – devetstoljetna biskupija*, Zagreb, 1995.

MAGIĆ VLADIMIR, Metropolitanska knjižnica tijekom stoljeća, u: *Cimelia Metropolitana, Povijest i knjižno blago knjižnice Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 2016., 5–16

MARKOVIĆ VLADIMIR, BADURINA ANĐELKO, *The Croats: christianity – culture – art*, catalogue of the exhibition (Salone Sistino, 28 October 1999 – 15 January 2000), ed. Vladimir Marković and Anđelko Badurina, Zagreb, 1999.

MIKIĆ ANTO, Okolnosti pronalaska zagubljenog blaga Riznice zagrebačke katedrale i zlata židovske obitelji Berman 1968. godine, *Croatica Christiana periodica*, 83 (2019.), 121–142

MILINOVIĆ DINO, *Umjetnost crkvenih riznica: Bjelokosni plenarij iz riznice zagrebačke katedrale*, Zagreb, 2020.

MUNK ZDENKA, Tekstilne dragocjenosti iz katedralne riznice, u: *Riznica zagrebačke katedrale*, 2., prošireno izdanje, Zagreb, 1987. [1983.], 97–148

PELC MILAN, Tiskane liturgijske knjige, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije: 1094. – 1994.*, katalog izložbe (Zagreb, MGC – Muzej Mimara, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), ur. Tugomir Lukšić, Zagreb, 1994., 471–480
PELC MILAN, *Minijature u misalima zagrebačkog biskupa Jurja od Topuskog,* Zagreb, 2018.
Plašt sv. Ladislava, *Zagrebački katolički list*, XXIV/30 (24. 7. 1873.), 239
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Humeral – naramenik bl. A. Kažotića u riznici zagrebačke katedrale, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 1 (1997.), 319–369
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, *Božji grob zagrebačke katedrale: Petretićev Božji grob – nositelj duhovno-spasenjskih poruka i kulturno-umjetničkih djelatnosti: o 360. obljetnici postojanja 1659. – 2019.*, Zagreb, 2019.
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Restauracija plašta kralja Ladislava iz riznice zagrebačke katedrale, *Naša katedrala*, 4 (2000.), 11–19
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Čipka na oltaru zagrebačke katedrale, *Naša katedrala* 5 (2001.), 6–14
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Pro memoria. O prisutnosti lika bl. Augustina Kažotića u zagrebačkoj katedrali i riznici, *Naša katedrala,* 5 (2001. a), 26–28
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Sadržajni prikaz Pečatnice Urbi primum placuit Deo, *Naša katedrala*, 7 (2002.), 2–6
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Petretićev Božji grob: nositelj duhovno-spasenjskih poruka i svjedok kulturno-umjetničkih djelatnosti, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 58 (2015.), 51–64
PLUKAVEC TOMICA, Kulturne institucije Zagrebačke nadbiskupije – povijesni pregled, *Croatica Christiana periodica*, 91 (2023.), 139–158
PREMERL DANIEL, Zagreb Cathedral's Reliquary Bust of Saint Stephen the King: the Context of its Commission and its Attribution, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 34 (2010.), 101–112
RAPO VESNA, *Pariška soba – Hrvatski školski muzej: uspjesi hrvatskoga školstva na izložbama druge polovice 19. stoljeća = The Paris room – The Croatian School Museum : achevements of Croatian education of exhibitions of the second half of 19th century*, Zagreb, 2006.
RATKOVČIĆ ROSANA, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 2014.
RUKAVINA ZVONIMIR, O obnavljanju katedrale u 2002. godini, *Naša katedrala*, 7 (2002.), 25–32
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2008. godini, *Naša katedrala*, 13 (2009.), 1–16
Sa milenijske izložbe, *Narodne novine*, 102 (2. 5. 1896.), 3
ŠANJEK FRANJO, *Zagrebačka (nad)biskupija*, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije: 1094. – 1994.*, katalog izložbe (Zagreb, MGC – Muzej Mimara, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), ur. Tugomir Lukšić, Zagreb, 1994., 27–42
ŠOUREK DANKO, Ad imitationem angelicæ, apostolicæque coronæ Vngaricæ: A Contribution to the Iconography of the Crown on the Images of the Holy Kings in Zagreb Cathedral, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 54 (2011.), 177–186
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, Inventar stolne crkve s kraja XIV. i početka XV. st., *Starine JAZU*, knj. XIII, Zagreb, 1883.
VUJIĆ ŽARKA, Riznica zagrebačke katedrale, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije: 1094. – 1994.*, katalog izložbe (Zagreb, MGC – Muzej Mimara, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), ur. Tugomir Lukšić, Zagreb, 1994., 207–218
WEINERT PAVELIĆ VANDA, *Vezilačka radionica 17. stoljeća u Zagrebu*, Zagreb, 1988.

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
MKM RH – Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske / Republic of Croatia, Ministry of Culture and Media
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb
RZH – Restauratorski zavod Hrvatske / Conservation Institute of Croatia
RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury

Summary

Tomica Plukavec, Emilia Plukavec

ZAGREB CATHEDRAL TREASURY AND ITS KEEPERS

Zagreb Cathedral Treasury is one of the most important cultural institutions that laid the foundation for many significant institutions in Zagreb and throughout Croatia. Established at the end of the 11th century with the funding of the Archdiocese of Zagreb, it represents a significant event in both ecclesiastical and political history. Bearing witness to the importance of the Archdiocese of Zagreb, the Treasury is a source for understanding the development of Croatian identity. Among its most valuable items is the Charter of Felician, which contains the first recorded mention of the city of Zagreb. The Treasury includes collections of exceptional historical and artistic value. These include liturgical books that formed the foundation of Zagreb's religious tradition, music collec-

tions that have borne witness to a rich heritage of sacred music, and a wealth of textiles. Particularly noteworthy are the cloak of King Ladislaus I of Hungary, a symbol of religious and political authority, and the oldest preserved flag and sceptre of a Ban of Croatia, reflecting the tradition of Croatian statehood and autonomy.

The organization of the Treasury as a church museum was started by Cardinal Juraj Haulik, the first Archbishop of Zagreb. His actions marked a turning point in the preservation of the cultural and historical heritage of the Archdiocese of Zagreb. His successors, along with historians such as Dr Antun Ivandija and treasurer Sister Lina, have continued the work of researching and evaluating the contents of the Treasury.

Beyond its local importance, Zagreb Cathedral Treasury also has international recognition. Its participation in world exhibitions from the 19th century to the present day has further emphasized the role of Croatian cultural heritage in the European and global contexts. The Treasury's collections testify to the continuity of religious, cultural and political tradition, functioning not only as a guardian of historical artefacts, but also as a symbol of national identity and cultural resilience. Through its collections and international reputation, the Treasury connects Croatian history with European cultural tradition, confirming its role as a key element in understanding the history and identity of the city of Zagreb, the Archdiocese of Zagreb and the entire country of Croatia.

KEYWORDS: Treasury, Zagreb cathedral, museum, Monsignor Antun Ivandija, Sister Lina

Skidanje s križa i krilni oltar s *Raspećem na Golgoti* iz sakristije zagrebačke katedrale – izazov čuvanja slika na drvenom nosiocu u grijanom prostoru

Pavao Lerotić

Pavao Lerotić
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za štafelajno slikarstvo
plerotic@hrz.hr

Pregledni rad / Scientific review
Primljen / Received: 19. 6. 2024.

UDK: 75.025.3/.4:[27-523.41(497.5 Zagreb)"14/16"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.24

SAŽETAK: Umjetnine koje se nalaze u sakristiji zagrebačke katedrale su slike izvedene kombiniranom tehnikom tempere i ulja na drvetu: *Skidanje s križa* iz prve polovice 17. stoljeća i krilni oltar s prikazom Raspeća na Golgoti iz 15. stoljeća. *Skidanje s križa* jedna je od oslikanih vratnica s velikoga glavnog oltara biskupa Franje Ergelskog, naručenog za zagrebačku katedralu 1632. godine, a krilni oltar je retabl nekadašnjega oltara sv. Gervazija i Protazija koji je do kraja 19. stoljeća bio u južnom brodu katedrale. U tekstu su opisane povijesne okolnosti u kojima su se slike nalazile te se analiziraju oštećenja, nastala zbog štetnog djelovanja mikroklimatskih uvjeta na stabilnost drvenog nosioca i oslika. Iznosi se problem malog broja i loše opremljenosti čuvaonica umjetnina te ističe važnost preventivne zaštite umjetnina.

KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, sakristija, slika, oltar, drveni nosilac, oštećenja, vlažnost zraka, preventivna zaštita, čuvaonice

Sakristija zagrebačke katedrale nalazi se u donjem, prizemnom dijelu građevine koja je naslonjena na sjeverno pročelje katedrale, uz kapelu sv. Ladislava (sl. 1). Taj dio katedralnog kompleksa današnji oblik duguje pregradnji nakon potresa iz 1880. godine, kad je uklonjena postojeća i dograđena nova kapela s istočne strane sakristije i kad su otvorena nova, zapadna ulazna vrata.[1] Zapadni, stariji dio sakristije s križno-rebrastim svodovima i djelomice očuvanim zidnim slikama na svodnim jedrima i južnom zidu, metalnom ostakljenom pregradom odijeljen je od novog, dograđenog dijela s apsidalnom kapelom s istočne strane. Na katu iznad sakristije smještena je katedralna riznica do koje se dolazi kamenim spiralnim stubištem, dijelom ugrađenim u sjeverni zid.

Ulazna vrata otvaraju se relativno često, dijelom i zbog toga što se kroz zapadni dio prolazi do stubišta i ulaza u riznicu katedrale na katu. Prostor se redovito koristi i održava, a u zimskim mjesecima se grije uz pomoć sustava centralnog grijanja uvedenog 1971. godine.[2] Sakristija je opremljena ormarima, klupama i drugim namještajem potrebnim za svakodnevne aktivnosti te raznovrsnim umjetničkim predmetima i fragmentima nekadašnjega inventara katedrale. Među njima su zasigurno najvrjednija slikarska djela izvedena kombiniranom tehnikom tempere i ulja na drvetu: *Skidanje s križa* iz prve polovice 17. stoljeća i krilni oltar sa središnjom slikom *Raspeće na Golgoti* iz 15. stoljeća.

Zagrebačka prvostolnica i uži urbani prostor oko nje,[3] radikalnim preoblikovanjem provođenim od 1878. do 1907. godine, postali su, prema riječima Dragana Damjanovića,

1 Usp. DAMJANOVIĆ, 2013, 150–152; ŠIMUNIĆ, ŠIMUNIĆ-BURŠIĆ, 2015, 344–353.

2 HRZ, arhiva RZH-a, Dopis br. 990/1–71 (11. 6. 1971.) Nadbiskupski duhovni stol, Zagreb Restauratorskom zavodu Hrvatske (Predmet: Restauracija fresaka u sakristiji).

3 JURIĆ, STRUGAR, ČORIĆ, 2011, 69–101.

1. Zagrebačka katedrala, istočni dio sakristije s krilnim oltarom (arhiva HRZ-a, snimka: P. Lerotić, 2023.)
Zagreb Cathedral, eastern part of the sacristy with winged altar (HRZ Archive, P. Lerotić, 2023)

„na prvom mjestu spomenik 19. stoljeća".[4] Ta obnova, okrunjena ambicioznom historicističkom kreacijom arhitekata Friedricha von Schmidta i Hermana Bolléa,[5] ostavila je uz novo lice katedrale i naličje s dubokom spomeničkom i kulturnom traumom čiji se odjeci osjećaju i danas.[6] U tom su duhu iz interijera uklonjeni i svi zatečeni oltari, „te ružne i nenaravne prikrpine", kako ih opisuje biskup Josip Juraj Strossmayer,[7] jer se nisu uklapali u neogotičku stilsku paradigmu koju je zastupao dio visokoga nadbiskupijskog zbora i istaknutih figura iz kulturnog i političkog života grada Zagreba, a konačno proveo u djelo Odbor za obnovu prvostolne crkve. Malobrojna sačuvana slikarska djela poput *Skidanja s križa* i krilnog oltara *Raspeće na Golgoti* dijelovi su oslikanih oltara koji su nekoć krasili unutrašnjost zagrebačke prvostolnice. Danas se nalaze u sakristiji kao skromni memento njezine rasute i većim dijelom izgubljene pokretne umjetničke baštine.[8]

Slika *Skidanje s križa* i glavni oltar biskupa Franje Ergelskog

Slika *Skidanje s križa*, postavljena na južnom zidu sakristije, pripada skupini oslikanih vratnica s velikoga glavnog oltara biskupa Franje Ergelskog (oko 1556. – 1637.), naručenog za zagrebačku katedralu 1632. godine (**sl. 2**). Poznavanje tog iznimnog umjetničkog i obrtničkog rada dugujemo ponajviše istraživanjima Doris Baričević.[9] Uspoređujući opise glavnog oltara Benedikta Vinkovića i Maksimilijana Vrhovca, autorica je u manjim mjestima u okolici Zagreba prepoznala i locirala skulpture Blažene Djevice Marije s Kristom, *Ecce homo*, Raspeće i više figura anđela.

Saznajemo tako da je „Ergeljski", veliki glavni oltar, bio toliko visok da je dosezao svod svetišta, pri čemu „(...) glava raspetog Krista na vrhu dotiče kameni svod apside".[10] Imao je tri kata, sa skulpturama Bogorodice s Djetetom u niši na prvom, stojećega izmučenog Krista na drugom i Raspeća na trećem katu. Oltar je u donjem dijelu imao oslikane vratnice. Četiri vratnice sa scenama iz Bogorodičina života bile su učvršćene desno i lijevo uz kip Bogorodice, a ostale vratnice s prizorima Kristove muke bile su pomične i mogle su se zaklopiti na stražnju stranu.[11] One su se po svoj prilici otvarale samo na tjedan Cvjetnice ili tijekom nekoga drugog blagdana kad je raskloplјeni retabl zauzimao cijelu širinu svetišta. Arhitektura oltara bila je ukrašena mnogobrojnim pozlaćenim i rezbarenim stupovima, ornamentima i stiliziranim biljnim motivima (**sl. 3**).[12]

4 DAMJANOVIĆ, 2023, 25.

5 SZABO, 1929, 67–76; *Život umjetnosti – Herman Bollé*, 1978; BARIČEVIĆ, 1983, 81; DEANOVIĆ, ČORAK, 1988; DOBRONIĆ, 1991; MARUŠEVSKI, 1987, 97–127.

6 SZABO, 1930, 302–305; FRANIĆ, 1935; DAMJANOVIĆ, 2011, 101–110.

7 STROSSMAYER, 1874, 6: „Obće je mnijenje u Zagrebu zavladalo, da su oltari u pobočnih ladjah liepi i da bi na svaki način bilo vriedno zadržati ih. Ja posve protivno mislim, i držim da ti oltari upravo nevriede. (...) Veli se da je na tih oltarih rezbarija dobra, i da su slike liepe. Za Boga, je li 'a priori' moguće, da se je svrhom 17. stoljeća, kad je u cieloj ostaloj Europi prava umjetnost propala, samo u Zagrebu umjetno i ukusno slikalo i rezalo? Što je u starih crkvah posla iz 17. stoljeća, to je u crkvam na ruglo, i velikim se troškom, ko u Bambergu, u Špajeru, u Parizu, i svud po svietu iz njih iznosi: samo u Zagrebu da su ti oltari u gotičkoj crkvi na ures? Istina je, i to nedvojbena istina, da na tih oltarih ništa nije lijepo, ni glede slika ni glede rezbarija. (...) Oltari bi se po mojem mnijenju imali upravo uništiti da ne kvare ukusa narodnoga, i da ne ponavljaju očevidne bludnje, kano da je tobož na njih nekakva umjetnička ljepota izražena."

8 CVETNIĆ, 2023, 16–20; DAMJANOVIĆ, 2023, 166–172. Vidjeti također: HRZ, FERIĆ BALENOVIĆ (ur.), 2023, 964–965; 976–977.

9 BARIČEVIĆ, 1967/8. Također: DOBRONIĆ, 1991, 49–52; DEANOVIĆ, ČORAK, 1988, 68, 77; REPANIĆ-BRAUN, 1994, 176–177, 185–186.

10 Usp. BARIČEVIĆ, 1967/8, 100.

11 Doris Baričević donosi prijevod Vinkovićevog opisa vratnica: „Oltar ima visoka dvostruka krila. Jedna koja su učvršćena, a jedna koja se otvaraju i zatvaraju", kao i prijevod opisa oltara iz vizitacije biskupa Vrhovca: „Oltar ukrašuju sa strane, do polovine njegove visine, golema drvena vratna krila, odnosno pomične table na kojima su s prednje strane naslikane scene Navještenja i Rođenja, s jedne, a Obrezivanja i Prikazanja u hramu s druge strane. Na poleđini svih ploča naslikani su prizori iz Muke Kristove." Usp. BARIČEVIĆ, 1967/8, 100–102.

12 U Vrhovčevoj vizitaciji navodi se i visina oltara; preračunata u današnje mjere iznosi oko 20 metara. HR-NAZG, KV, Protokol 203. Prijevod s latinskog jezika: Šime Demo (2018.).

2. Zagreb, sakristija katedrale, Georg Gündter (?), *Skidanje s križa* (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2023.)
Zagreb, cathedral sacristy, Georg Gündter (?), *Descent from the Cross* (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2023)

Podizanje glavnih oltara u svetištu u pravilu je značilo izmještanje starijih, na čija su mjesta postavljane nove oltarne menze, antependiji i retabli sa slikama, kipovima i novom ukrasnom ornamentikom. Među malobrojnim sačuvanim dokumentima iz Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu nalazimo da prvi poznati glavni oltar iz zagrebačke katedrale potječe iz 13. stoljeća,[13] a biskup Osvald Thuz ga 1489. godine mijenja za novi oltar koji je ostao u svetištu do 1624. godine, kad je oštećen u velikom požaru koji je zahvatio krovište i dio crkve. Biskup Franjo Ergelski je na njegovu mjestu 1632. godine podigao novi monumentalni krilni oltar, angažirajući štajerskoga kipara Hansa Ludwiga Ackermanna te zasigurno i druge majstore, stolare i obrtnike, kako donosi Doris Baričević.[14]

13 TKALČIĆ, 1885, 51.

14 Usp. BARIČEVIĆ, 1967/8, 100.

3. Pretpostavljeni izgled svetišta i glavnog oltara s otvorenim vratnicama, prema opisima Benedikta Vinkovića i Maksimilijana Vrhovca (crtež: Pavao Lerotić, 2024.)
Possible appearance of the sanctuary and the high altar with wings open, according to descriptions by Benedikt Vinković and Maksimilijan Vrhovac (Pavao Lerotić, 2024)

U modernom i sve dinamičnijem 19. stoljeću, glavni oltar zamijenjen je čak tri puta. Biskup Alagović, s obrazloženjem da "nije dostojan elegancije slavnog arhitektonskog stila ove bazilike", 1832. godine uklanja veliki dvjestogodišnji oltar biskupa Ergelskog iz katedrale i postavlja u svetište novu oltarnu palu s prikazom Uznesenja, slikanu na platnu prema Tizianovu predlošku.[15] Kako bi i s tehničke strane opravdao tu zamjenu, biskup za stari oltar također tvrdi da je bio „sav crvotočan, rasklimanih spojeva i dotrajao". Biskup Haulik, pak, 1847. godine prodaje Alagovićev oltar sa slikom Uznesenja Marijina župnoj crkvi u Pregradi, a za katedralu naručuje retabl i skulpture njemačkoga kipara Anselma Sikingera.[16] Novi, neogotički oltar, prema Bolléovu nacrtu, postavljen je u svetište 1889. godine, nakon historicističke obnove katedrale.

Dvije oslikane vratnice s „Ergeljskoga" glavnog oltara, *Skidanje s križa* i *Mučenje trnovom krunom*, našle su svoj drugi dom u Savskom Nartu, u župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije. Nije međutim poznato u kojem su trenutku slike i drugi fragmenti glavnog oltara nakon njegova rastavljanja i uklanjanja iz katedrale 1832. godine preneseni u Nart i Breznički Hum. Moguće je da su onamo dospjeli tek u posljednjem desetljeću 19. stoljeća, kad su iz zagrebačke prvostolnice razmješteni i ostali oltari.

Središnje skulpture s oltara biskupa Ergelskog, Bogorodica s Djetetom i figure anđela, restaurirane su od 1974. do 1980. godine u Restauratorskom zavodu JAZU-a.[17] Radove su proveli restauratori Ivan Jurčević i Eva Winkler, a nakon dovršetka skulpture nisu vraćene u Nart i Breznički Hum, nego su postavljene u svetište katedrale. Na središnjem dijelu sjevernog zida, na visini od približno četiri metra, Bogorodica s Djetetom bila je izložena okružena anđelima koji lebde oko nje. Odluka o novom smještaju skulptura, kojom je barem mali dio monumentalnoga starog glavnog oltara vraćen na izvorno mjesto, potvrđena je na konzistorijalnoj sjednici Nadbiskupskoga duhovnog stola u kolovozu 1980., uz suglasnost Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture.[18]

Vratnice „Ergeljskoga" oltara restaurirane su pak na Zavodu za restauriranje umjetnina u Zagrebu 1993./1994. godine. Neposredni povod za cjelovite konzervatorsko-restauratorske radove, koje su tada proveli restauratori Nelka Bakliža, Sonja Črešnjek i Josip Turk, bila je izložba *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije*, održana u Zagrebu.[19] Mirjana Repanić-Braun u katalogu izložbe prvi put iznosi mišljenje da se radi o vratnicama izgubljenoga glavnog oltara, a polaznu točku za daljnja istraživanja nalazi u pozlataru i slikaru Georgu Gündteru, čije se ime uz kipara Hansa Ludwiga Ackermanna spominje u dokumentima koji prate izradu glavnog oltara.[20]

Obje su slike, *Skidanje s križa* i *Mučenje trnovom krunom*, prije otvaranja izložbe demontirane sa zidova župne crkve u Nartu i prenesene u Zavod za restauriranje umjetnina, gdje su restaurirane. Njihovo je zatečeno stanje tada bilo razmjerno dobro, iako je slikana površina bila prekrivena nečistoćom i preslicima, a drveni nosilac oštećen i raspuknut. Tijekom restauratorskih radova provedeno je čišćenje površine i uklanjanje svih naknadnih premaza i preslika, izvedena je sanacija nosioca te retuš oštećenja. U stolarskoj radionici Zavoda za restauriranje umjetnina

15 Usp. BARIČEVIĆ, 1967/8; 100, TKALČIĆ, 1885, 51.

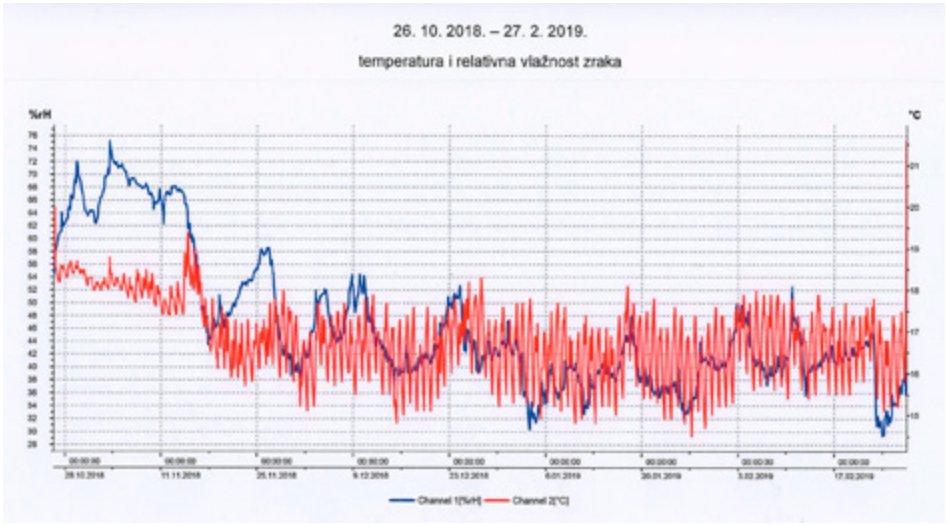
16 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 18.

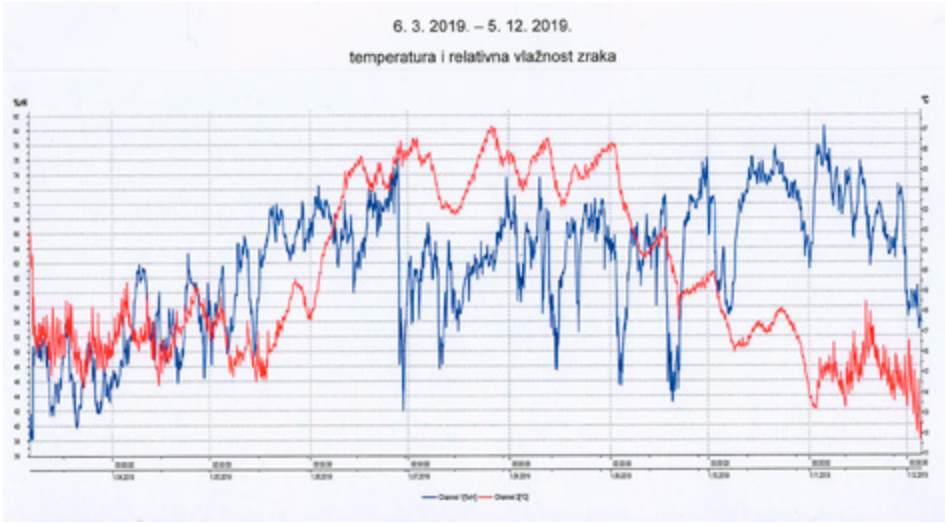
17 HRZ, arhiva ZZRU-a, evid. br. umjetnine: 519-70, 520-79 i 521-70.

18 PLUKAVEC, 1998, 165–209.

19 Izložba je održana u Muzeju Mimara u Zagrebu, od 10. rujna do 31. prosinca 1994. godine.

20 REPANIĆ-BRAUN, 1994, 360.

grafikoni 1 i **2** Mjerenje relativne vlažnosti (označeno plavo) i temperature (označeno crveno) u sakristiji
Relative humidity (blue) and temperature (red) in the sacristy

provedeno je spajanje rastavljenih dasaka i pukotina, a na poleđinu tabli postavljena je 'parketaža' odnosno ojačanje poprečnim letvicama s utorom i klinovima. Nosilac su sanirali stolari Josip Gebaj i Dragutin Furdi.[21]

Nakon zatvaranja izložbe u siječnju 1995. godine, slike nisu vraćene u crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije u Savskom Nartu, nego je dogovoren njihov novi budući smještaj u zagrebačkoj katedrali, poput skulpture Bogorodice s Djetetom i figura anđela koje su postavljene u svetište 1980. godine. *Mučenje trnovom krunom* je 2006. godine postavljeno na zid sjeverne lađe iznad neogotičkoga oltara posvećenoga sv. Stjepanu, Ladislavu i Emeriku, a *Skidanje s križa* je iste godine izloženo u sakristiji, na južnom zidu iznad sakristijskog ormara.

Nestabilnost slikanog sloja, odvajanje fragmenata boje od drvenog nosioca na objema vratnicama, primijećeno je još za trajanja izložbe u Muzeju Mimara, kad je bilo potrebno provesti radove hitne intervencije stabiliziranja trusnih dijelova oslika. Oštećenja na slici koja su tada nastala bila su posljedica nepovoljnih mikroklimatskih uvjeta u izložbenom prostoru u kojem nisu postignuti kontrolirani i optimalni uvjeti jer nije kontrolirana relativna vlažnost zraka.

Nakon postavljanja slike na južni zid sakristije, ubrzo su nastala nova, slična oštećenja, lokalna odizanja slikanog sloja i deformiranje nosioca. Odvajanje slikanih slojeva i preparacije od površine drvene table nije prestalo od trenutka kad je slika izmještena iz crkve u Savskom Nartu, unatoč postupcima konsolidacije koji su se povremeno provodili u sakristiji. Kao i u izložbenom prostoru Muzeja Mimara, umjetnine su u sakristiji zagrebačke katedrale također bile izložene mikroklimatskom stresu, ponajviše zbog grijanja prostora. Temperatura u sakristiji

21 HRZ, arhiva ZZRU-a, radni nalog br. 302/94., evid. br. umjetnine: 10484.

4. Zagreb, sakristija katedrale Georg Gündter (?), *Skidanje s križa*, detalj s odignutim fragmentima oslika (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2023.)
Zagreb, cathedral sacristy, Georg Gündter (?), *Descent from the Cross*, detail with lifted fragments (HRZ Archive, I. Marinković, 2023)

5. Zagreb, sakristija katedrale Georg Gündter (?), *Skidanje s križa*, detalj s odignutim fragmentima oslika (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2023.)
Zagreb, cathedral sacristy, Georg Gündter (?), *Descent from the Cross*, detail with lifted fragments (HRZ Archive, I. Marinković, 2023)

u zimskim mjesecima podiže se radijatorima postavljenima nisko uz zidove i klupe, priključenima na sustav centralnog grijanja s plinskim, fasadnim bojlerom na sjevernom zidu kapele. Mehaničko gibanje, tj. stezanje i bubrenje drveta i hidrofilne tutkalno-kredne preparacije koje utječe na promjene dimenzija, savijanje, skupljanje i širenje drva (tzv. rad drveta), uvjetovano ekstremnim oscilacijama suhog i vlažnog zraka, bili su razlog uzastopne pojave novih oštećenja na slikama iz sakristije. Zbog takvih je okolnosti 2018. godine provedeno mjerenje mikroklimatskih uvjeta u sakristiji koje je pokazalo da se relativna vlažnost zraka kreće u rasponu od 80% u ljetnim mjesecima do 30% (i niže) u zimskom razdoblju kad je uključeno grijanje.[22] Također je ustanovljeno da se izražene oscilacije vlažnosti događaju u vrlo kratkim intervalima, što je bila dodatna potvrda da umjetnine iz sakristije treba pohraniti u primjereniji prostor da bi se zaustavila daljnja oštećenja nosioca te nepovratni gubici slikanog sloja (**grafikoni 1** i **2**).

Slika *Skidanje s križa*, međutim, nije premještena u primjereniji prostor, niti je nakon potresa 2020. godine evakuirana iz sakristije zagrebačke katedrale, kao ni ostali pokretni inventar iz sakristije; zato su oštećenja na slikanom sloju bila znatno brojnija i veća (**sl. 4, 5, 6** i **7**).

Tek je u prosincu 2022. godine, zbog istraživanja povijesnih slojeva kompleksa katedrale i nedostupnosti zida iza slike u sakristiji na kojem su se trebala provoditi sondiranja, slika *Skidanje s križa* demontirana sa zida i transportirana u Hrvatski restauratorski zavod, na Odjel za štafelajno slikarstvo 2. Sve aktivnosti vezane uz sliku provedene su u sklopu programa Hitnih intervencija Službe za pokretnu baštinu Hrvatskog restauratorskog zavoda.[23] Nakon dovršenih radova slika je pohranjena u čuvaonicu Hrvatskog restauratorskog zavoda u Restauratorskom odjelu Ludbreg, gdje se čuva i njezin pandan *Mučenje trnovom krunom*.

Restauratorski radovi na slici *Skidanje s križa* provedeni su u siječnju i veljači 2023. godine nakon evakuacije slike iz sakristije i prijenosa u atelje Odjela za štafelajno slikarstvo 2 Hrvatskog restauratorskog zavoda. Cilj radova

22 HRZ, Odjel općih pravnih i administrativnih poslova, Pisarnica, Dopis br. 9774-04-222/7-5-PL-18, (11. 9. 2018.) o mjerenjima u sakristiji: HRZ Nadbiskupskom duhovnom stolu.

23 Pregled stanja, mjerenje mikroklimatskih uvjeta, hitnu intervenciju i konzervatorsko-restauratorske radove na slici izveo je Pavao Lerotić, viši konzervator-restaurator, a voditeljica programa Hitnih intervencija Službe za pokretnu baštinu HRZ-a, iz kojih su financirani radovi, bila je pomoćnica ravnatelja Službe za pokretnu baštinu Janja Ferić Balenović, viši konzervator povjesničar umjetnosti.

6. Zagreb, sakristija katedrale, Georg Gündter (?), *Skidanje s križa*, detalj s odignutim fragmentima oslika (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2023.)
Zagreb, cathedral sacristy, Georg Gündter (?), *Descent from the Cross*, detail with lifted fragments (HRZ Archive, I. Marinković, 2023)

bila je sanacija novonastalih oštećenja konsolidiranjem odignutih fragmenata boje koja je otpadala s drvenog nosioca, čemu je prethodila aklimatizacija slike u posebnoj prostoriji s postupnim povećavanjem relativne vlažnosti zraka do optimalnih vrijednosti čuvanja. Detaljno je proučen drveni nosilac te je ustanovljeno da je izvorna daska sastavljena od osam uzdužno spojenih, tangencijalno rezanih jelovih letvica debljine oko dva centimetra. Također je sagledano djelovanje poleđinskog ojačanja koje je tijekom restauratorskih radova provedenih 1994. godine učvršćeno na poleđinu daske. Ojačanje se sastoji od nekoliko poprečnih bukovih letvica s plitkim kanalima urezanima duž bočnih strana. Letvice prianjaju uz dasku s pomoću niza drvenih klinova koji su s gornje strane utisnuti u kanale na letvicama, a s donje zalijepljeni na stražnju stranu slike.

Takva derivacija krutog poleđinskog ojačanja ('parketaže') razmjerno se često primjenjuje kad je uz ostale postupke, prema procjenama restauratora i stolara, na slikama potrebno provesti i sanaciju drvenog nosioca. Svrha poprečnog ojačanja je mehanička i statička potpora oslabljenog izvornog nosioca, osobito kad se radi o većim formatima slika, poput *Skidanja s križa,* gdje masivnost table i njezina težina mogu uzrokovati pucanje ili slična mehanička oštećenja. Druga zadaća 'parketaže' jest sprječavanje konveksnog savijanja izvornog nosioca i istovremeno omogućavanje rada drveta, bočnog širenja i stezanja daske u skladu s promjenama vlažnosti zraka u prostoru.

Navedena konstrukcija i slične konstrukcije s poprečnim kliznim letvicama koje trebaju održati drveni nosilac ravnim imaju, međutim, i velike nedostatke. Primijenjeno na slikama koje su izvedene na tangencijalno rezanim daskama, 'parketaža' čini prianjanje oslika vrlo nestabilnim. U razdobljima niske vlažnosti zraka, stezanjem daske u samo jednoj osi (lijevo i desno), smanjuje se površina na kojoj se nalaze oslik i hidrofilna kredna preparacija pa nastaje bočni, horizontalni pritisak na fragmente boje koji se odvajaju od površine daske i otpadaju. U pravilu su odignuća i gubici boje znatno manji na slikama koje nemaju poleđinsko ojačanje i na kojima je moguće blago savijanje drvenog nosioca, posebice ako je on sastavljen od dasaka radijalnog reza, a gotovo ih uopće nema na slikama na drvenom nosiocu koje imaju slično poleđinsko učvršćenje, ali se nalaze u stabilnim i kontroliranim mikroklimatskim uvjetima.[24]

Opisani tipski model poleđinske armature primijenjen na slici tijekom restauriranja 1994. godine trebao

7. Zagreb, sakristija katedrale Georg Gündter (?), *Skidanje s križa*, detalj s odignutim fragmentima oslika (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2023.)
Zagreb, cathedral sacristy, Georg Gündter (?), *Descent from the Cross*, detail with lifted fragments (HRZ Archive, I. Marinković, 2023)

je biti univerzalni odgovor na sva pitanja o ponašanju daske u nepovoljnim mikroklimatskim uvjetima, kao što je 'rentoalaža', podstavljanje oslabljenog platna novim uz pomoć sintetičkog ljepila ili učvršćivanje građevina od opeke i vapnene žbuke armiranim betonom. Upravo suprotno, poleđinsko ojačanje učinilo je sliku *Skidanje s križa* vrlo nestabilnom u mikroklimatskim uvjetima grijane sakristije katedrale. Izvedena na tangencijalno rezanoj jelovoj dasci, oslabljenog veziva preparacije u prostoru s ekstremno niskim vrijednostima relativne vlažnosti zraka tijekom grijanja sakristije zimi, a visokim ljeti, te s rigidnim poleđinskim ojačanjem, slika *Skidanje s križa* primjer je nesretne kombinacije više čimbenika koji međusobno pojačavaju ukupni štetni učinak.

Nakon popravka dosad nastalih šteta na slikanom sloju, učvršćivanja fragmenata koji su otpadali, demontirane su letvice s poleđine slike i prilagođene tako da prianjaju uz tablu s pomoću elastičnog sistema s konusnim oprugama koji dopušta rad daske i u drugoj osi, odnosno konveksno i konkavno savijanje (**sl. 8**).

Nakon dovršenih konzervatorsko-restauratorskih radova trebalo je poduzeti mjere kojima bismo prevenirali nastanak novih oštećenja, prije svega premještanjem slike iz dosadašnjeg prostora. Slika stoga nije vraćena u sakristiju, nego je pohranjena u čuvaonicu umjetnina Hrvatskog

24 EASTLAKE, 1848, 415; BUCK, 1968; MECKLENBURG, TUMOSA, ERHARDT, 1998; *Facing the Challenges of Panel Paintings Conservation*, 2009; DIONISI-VICI, FORMOSA, SCHIRO, UZIELLI, 2010, 177–182; ARENDS, PEL, SCHELLEN, SMEULDERS, 2019, 101–114; ALGARETTI, BONTADI, DIONISI-VICI, 2020, 1–8.

8. Zagreb, sakristija katedrale, Georg Gündter (?), *Skidanje s križa*, detalj poleđine s ojačanjem i konusnim oprugama (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2023.)
Zagreb, cathedral sacristy, Georg Gündter (?), *Descent from the Cross*, detail of the back with reinforcement and conical springs (HRZ Archive, I. Marinković, 2023)

restauratorskog zavoda s kontroliranim mikroklimatskim uvjetima do uređenja sakristije kojim će se osigurati minimalni uvjeti za sigurno i dugotrajno čuvanje takve vrste umjetnina.

Krilni oltar sa središnjim prikazom *Raspeće na Golgoti*

Druga i zasigurno najvrjednija umjetnina iz sakristije zagrebačke katedrale krilni je oltar na istočnom zidu nove sakristije. Sastavljen je od tri oslikane ploče, od kojih središnja prikazuje Raspeće na Golgoti, a na bočnim vratnicama s lijeve i desne strane nalaze se *Skidanje s križa* i *Uskrsnuće*. Na stražnjim stranama vratnica koje se vide kad je triptih zatvoren, prikazane su scene Obrezivanja Krista i Poklonstva pastira. Krilni oltar, triptih (**sl. 9** i **10**), današnji je oblik dobio tijekom obnove katedrale potkraj 19. stoljeća prema nacrtu Hermana Bolléa i Enrica Nordija, a izradio ga je stolar Ivan Budicki.[25]

Taj se zagonetni slikarski ansambl spominje nekoliko puta u opisima inventara katedrale. Rafael Levaković u prvoj polovici 17. stoljeća donosi ime naručitelja oltara, zagrebačkoga kanonika Mihaela Viteza, s prijepisom njegove nadgrobne ploče, nekad postavljene ispred oltara, na kojoj je bila zapisana godina smrti 1499. Oltar je bio posvećen sv. Gervaziju i Protaziju, a nalazio se u južnom brodu katedrale, uz kapelu Blažene Djevice Marije. Na tom ga mjestu zatječe 1703. godine povjesničar i književnik Pavao Ritter Vitezović, opisujući „nedavno obnovljen" triptih na tom oltaru kao djelo slikara Albrechta Dürera. Toma Kovačević 1720. godine također spominje obnovu oltara iz 1673. godine i kanonika Ivana Mišića. Više od osamdeset godina nakon te obnove, 1759. godine podignut je novi mramorni oltar posvećen istoimenim svecima, a stari retabl („u puku još uvijek zvan oltar sv. Gervazija i Protazija") prenesen je na južni zid kapele Blažene Djevice Marije gdje ga je zatekao biskup Maksimilijan Vrhovac i opisao u vizitaciji 1799. godine.

Biskup navodi za triptih da je „daščan, bez menze, supedaneja, stuba niti svega ostalog što je potrebno da bi se zvao oltarom, već je to ormar sklopljen od nekog starog oltara". Iz vizitacije saznajemo da poliptih, „ormar", ima vratnice koje zatvorene prikazuju četiri slike: „prva Mariju koju pozdravlja anđeo, druga Gospodinovo rođenje, treća Gospodinovo obrezanje, a četvrta Poklonstvo mudraca". Kad su otvorene, vratnice prikazuju samo dvije slike, *Skidanje s križa* i *Uskrsnuće*, a između njih je glavna slika *Raspeće na Golgoti*. Vrhovac dodaje da su u gornjem dijelu naslikana još dva nepoznata sveca za koje navodi da bi mogli biti sv. Gervazije i sv. Protazije te daje prijepis natpisa o obnovi oltara o trošku prečasnoga gospodina Ivana Mišića 1673. godine.[26] Oltar je, ukratko, 1759. godine zamijenjen mramornim, pri čemu je stari triptih postavljen („kao ormar") na novo mjesto uz pregradu, u južnu kapelu Blažene Djevice Marije. S uklanjanjem pregrada biskup Vrhovac je triptih premjestio u kapelu Svetog Križa, pokraj oltara Francesca Robbe, gdje će djelo provesti gotovo cijelo 19. stoljeće.

25 Izložba starih slika u Muzeju za umjetnost i obrt, *Vienac*, 21, 26. 5. 1883.; Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 26. 4. 1884.; 23. 8. 1884.

26 HR-NAZG, KV, Protokol 203: „Reverendi Domini Ioannis Missich, expensis eiusdem antiquitas huius arae SS Gervasii et Protasii renovata est Anno Domini 1673" (*Poslije pobožne smrti časnoga gospodina Ivana Mišića, o njegovu je trošku obnovljena starina oltara sv. Gervazija i Protazija*). Prijevod s latinskog jezika: Šime Demo (2018.).

9. Zagreb, sakristija katedrale, nepoznati slikar, Krilni oltar s otvorenim vratnicama (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2019.)
Zagreb, cathedral sacristy, unknown painter, winged altar with shutters open (HRZ Archive, G. Tomljenović, 2019)

10. Zagreb, sakristija katedrale, nepoznati slikar, Krilni oltar sa zatvorenim vratnicama (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2019.)
Zagreb, cathedral sacristy, unknown painter, winged altar with shutters closed (HRZ Archive, G. Tomljenović, 2019)

Ivan Kukuljević Sakcinski 1856. godine navodi da „Slika ova iz staro-njemačke škole, na drvu načinjena i pozlatjenim temeljom urešena, bit će iz 15. ili barem početka 16. vjeka, te spada među najliepše urese prvostolne crkve. Šteta samo, što tako nisko i prosto stoji, te priliku daje neukom puku, istu sliku cjelivanjem, prostačkim uresivanjem i čestim dotaknivanjem, kvariti." Kukuljević također opisuje i prethodne popravke središnje slike i vratnica koje su „(...) nesrećom bile pale u ruke njekakva nevještaka, koji ih je svojim neumjetnim kistom tobože popravio, a u istinu svojimi umišljenimi popravci vrlo izkvario i naružio".[27] Tkalčić je oltar zatekao u bočnoj kapeli Svetog Križa, u koju ga je biskup Vrhovac dao premjestiti na početku 19. stoljeća.[28]

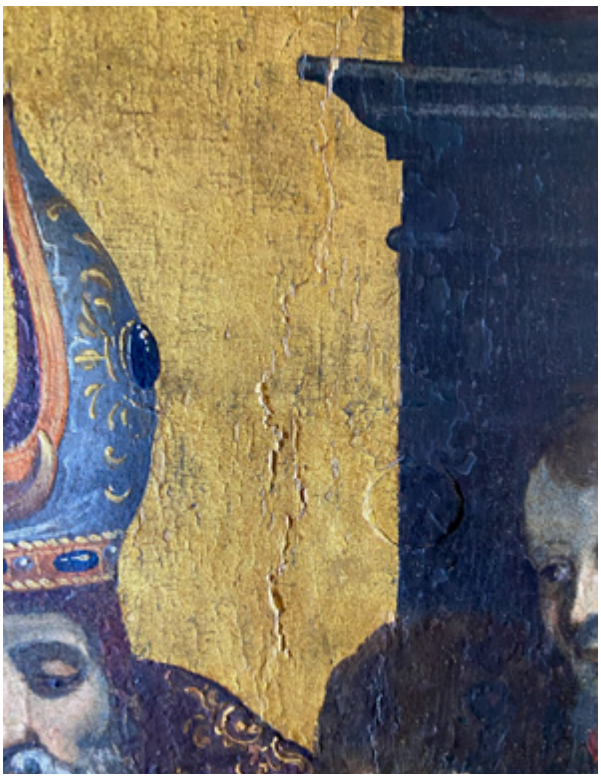
Stariji i detaljniji prikazi oltara nisu nažalost sačuvani, a prema šturim opisima iz 19. stoljeća može se zaključiti da je triptih bio u zamjetno trošnom stanju i prije opsežnih radova koje je proveo bečki restaurator Carl Schellein od 1880. do 1883. godine. Dragocjen dokument o angažmanu restauratora je račun za isplatu honorara i popratni dopis, koji se čuvaju u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu. Spominje se „užasno stanje i iznimno teška obnova slika".[29] Obje strane vratnica također su restaurirane, slike *Obrezivanje Krista* i *Poklonstvo pastira* s vanjske te *Skidanje s križa* i *Uskrsnuće* s unutarnje strane. Sva tri dijela staroga oltara uklopljena su u novi, neogotički triptih koji je napravljen prema Bolléovu nacrtu i postavljen na istočnu stranu nove sakristije. Radove je potaknuo Izidor Kršnjavi koji je u to vrijeme vodio komunikaciju s

27 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 18, 35

28 TKALČIĆ, 1885, 51.

29 HR-NAZG, AEM, Carl Schellein, dopis i račun upućen nepoznatom zagrebačkom kanoniku, svezak IV, 1883. – 1885.: „Nota o restauriranju slika zagrebačke metropolitanske crkve. – Jedna velika oltarna slika s prikazom Krista na križu s Marijom Magdalenom, sv. Ivanom, sv. Marijom i drugim svecima. Jedna manja oltarna slika s prikazom Krista na križu, s obje strane (o.p. razapeti) razbojnici i narod. Dvije manje bočne slike, naslikane s obje strane: Rođenje Krista, Uskrsnuće Spasitelja, Krist na križnom putu, Krista kao dijete unose u hram na obrezivanje. Sve slike bile su u strahovitom stanju i obnova je bila iznimno teška. Honorar iznosi ukupno 750 fl. Beč, 20. ožujka 1883. S poštovanjem, Carl Schellein, Beč IV Heugasse 50." Zahvaljujem višoj konzervatorici povjesničarki umjetnosti Iskri Karniš Vidovič, koja je za potrebe ove studije istražila arhivsku građu toga razdoblja u Kunsthistorisches Museumu u Beču, kao sljedbenika Restauratorske škole s Belvedera, zatim arhiv Bundesdenkmalamta i Staatsarchiv/Hofkammererarchiv. Dopis i račun Carla Schelleina upućen nepoznatom zagrebačkom kanoniku, pronašla je u Nadbiskupijskom arhivu, obradila i prevela Iskra Karniš Vidovič.

11 i **12.** Zagreb, sakristija katedrale, nepoznati slikar, Krilni oltar, detalj s odignutim fragmentima oslika (arhiva HRZ-a, snimka: P. Lerotić, 2024.)
Zagreb, cathedral sacristy, unknown painter, winged altar, detail with lifted fragments (HRZ Archive, P. Lerotić, 2024)

Carlom Schelleinom i slao mu mnogobrojne umjetnine na restauriranje u Beč. Iz pisama Račkom saznajemo da je Kršnjavi imao namjeru, uz podršku bečkog restauratora, i sam se pomalo baviti restauriranjem slika, no nije poznato jesu li te aktivnosti ikad zaživjele.[30]

Nakon povrata u Zagreb, slike su bile izložene u Muzeju za umjetnost i obrt, što je popraćeno napisima u *Agramer Zeitungu* i *Viencu*, člancima nepoznatih autora u kojima se opisuje loše stanje triptiha i hvale netom dovršeni restauratorski radovi.[31] Potreba za novom restauratorskom intervencijom potaknula je radove na triptihu koje je već 1913. godine proveo u Beču Eduard Gerisch, jer je „boja počela pucati te pojedini dijelovi otpadati".[32] Čini se da je središnja tabla, iako restaurirana prije trideset godina, bila u tako lošem stanju da je trebalo provesti zamjenu nosioca, odnosno transfer, tj. prijenos slikanog sloja na platno koje je zatim napeto na novi drveni podokvir. Zamjena nosioca bila je zasigurno potaknuta pretpostavkom da ljuštenje i otpadanje boje uzrokuje problematična daska, nestabilan nosilac čijom će zamjenom trusni oslik biti konačno stabiliziran.

Nakon Drugoga svjetskog rata, 1947. godine restaurator Zvonimir Wyroubal u opisu stanja slika opet upozorava da unatoč provedenom transferu i restauratorskim radovima 1913. godine, „boja otpada i ljušti se" te da je potrebno provesti radove konsolidacije odignutih fragmenata.[33] Podatak o stanju slika u sakristiji donosi Zvonimir Wyroubal u tekstu o restauriranju fresaka u sakristiji koja je izvedena dvije godine poslije. Iz njegova opisa doznajemo da je za tamnjenje fresaka bila odgovorna neispravna peć u sakristiji koja se „jako dimi, a nitko se nije sjetio da je popravi, dok sve slikarije nisu bile prekrite jednoličnom naslagom čađi".[34] Nije poznato od kojega je trenutka u sakristiji bilo aktivno grijanje, ali je iz Wyroubalova komentara jasno da je ono postojalo i prije 1947., znatno prije suvremenoga sustava centralnog grijanja plinskim bojlerom koji je postavljen 1971. godine te da je već tada grijanje utjecalo na stanje očuvanosti sakristijskoga inventara.

Artur Schneider 1944. godine i zatim Željko Jiroušek 1971/1972. godine, objavljuju iscrpna povijesno-umjetnička i arhivska istraživanja s komparativnom analizom

30 DULIBIĆ, PASINI-TRŽEC, 2018, 107.

31 Usp. bilj. 25.

32 Podatke o restauratorskim radovima donosi Ivančan u *Inventaru Metropolitanske crkve zagrebačke* (Predmeti u sakristiji, predmet br. 432). Vidi: HR-NAZG, IVANČAN, 1915, 76.

33 HRZ, arhiva Restauratorskog zavoda JAZU-a, karton br. 406.

34 WYROUBAL, 1954.

i kritičkim komentarom na Vitezovićevu bilješku iz 1703. godine o Dürerovu autorstvu retabla oltara sv. Gervazija i Protazija iz katedrale. Kasniji autori uglavnom temelje svoja zapažanja na njihovim radovima.[35]

Interpretacijom povijesnih izvora i semantičkom studijom termina 'tabula', zatim tumačenjem rendgenograma, infracrvene reflektografije te detaljnijim pregledom umjetnine tijekom djelomičnih restauratorskih radova provedenih 2003. godine u Hrvatskom restauratorskom zavodu, Denis Vokić i Marin Berovič zaključili su da je samo središnja slika *Raspeće na Golgoti* „vrlo stara, dakle kasnogotička", a da su vratnice neogotička invencija, nastala u radionici Carla Schelleina na koje su s vanjske strane prenesene (transferirane) slike *Obrezivanje Krista* i *Poklonstvo pastira*. Mirjana Repanić-Braun pak slike s vanjske strane vratnica pripisuje slikaru Hansu Georgu Geigerfeldu te ih datira u 1659. godinu, s pretpostavkom da se radi o dijelovima oslikanih orgulja iz crkve sv. Katarine u Zagrebu.[36]

Objavljene kronike povjesničara i istraživača Kukuljevića Sakcinskog, Tkalčića i drugih te opisi oltara u kanonskoj vizitaciji biskupa Maksimilijana Vrhovca potvrđuju jednoglasno da se radi o krilnom triptihu s kraja 15. stoljeća koji je bio dio oltara sv. Gervazija i Protazija. U tim se opisima navodi središnja pala i dvostrano slikane vratnice. Vrijeme i kontekst nastanka pak *Obrezivanja Krista* i *Poklonstva pastira* na vanjskim stranama vratnica mogli bi se povezati s obnovom oltara 1673. godine i vjerojatnim sudjelovanjem slikara Hansa Georga Geigerfelda u tim radovima.

Nejasan i neodrediv dojam koji danas ostavlja triptih zasluga je prije svega višekratnih popravaka, retuša i preslika s novim slojevima pozlate. Može li se prva dokumentirana obnova 1673. godine povezati s Hansom Georgom Geigerfeldom, autorom prikaza na vanjskim stranama vratnica, a sljedeće obnove datirati u vrijeme izrade novog oltara 1759. ili premještanja u bočnu kapelu Svetog Križa 1800. godine te koje se sve prijašnje restauratorske intervencije još uvijek nalaze superponirane na izvornom slikanom sloju, trebala bi potvrditi buduća arhivska i bolje usmjerena prirodoznanstvena istraživanja. Zasad možemo zaključiti da je za razliku od vratnica koje imaju izvorni nosilac, samo na središnjoj slici proveden transfer slikanoga sloja na platno te da se radi o više puta popravljenom, stolarskom, rezbarskom i slikarskom djelu, umjetničkoj cjelini s dominantnom restauracijom izvedenom potkraj 19. stoljeća u duhu u kojem su obnovljene sakristija i katedrala.

Danas su na oslikanim tablama krilnog oltara koji se i nakon potresa 2020. godine još uvijek nalazi u sakristiji, iznova vidljiva opisana oštećenja oslika. Unatoč višekratnim restauratorskim radovima provedenima u prethodnom stoljeću, neprimjereni mikroklimatski uvjeti u prostoru i dalje uzrokuju nestabilnost preparacije i boje te općenito nepovoljno utječu na sve lošije stanje očuvanosti navedene umjetnine (**sl. 11** i **12**).

Čuvaonica, prvi korak u zaštiti umjetničkih predmeta

Kao što je vidljivo na primjeru slika iz sakristije zagrebačke katedrale, restauratori su početkom 20. stoljeća bili suočeni s novim okolnostima koje stavljaju na kušnju dotadašnje metode zaštite i brige o slikama na drvenom nosiocu i umjetninama uopće. Grijanje u zimskim i hlađenje u ljetnim mjesecima postali su imperativ i očekivani standard ostvariv u bogatijim dijelovima svijeta. Dostupnost energenata, novi materijali i metode u graditeljstvu te sofisticirani sustavi održavanja temperature u zgradama omogućili su razinu komfora kakva je bila nezamisliva u stoljećima iza nas. Kontrola temperature u prostorijama kojima se ljudi koriste za boravak, posao i svakodnevne aktivnosti, sve je prisutnija posljednjih desetljeća i u javnim prostorima, poput muzeja i crkava, gdje se čuvaju i izlažu umjetnine. Interijeri crkava počinju se grijati i hladiti, uvode se novi, centralni klimatizacijski sustavi u povijesne građevine, ali uz dobre učinke na udobnost boravka ljudi, kontrolirano održavanje temperature zraka bez održavanja optimalnih vrijednosti relativne vlage ima dalekosežne posljedice za slike na drvu i sve ostale umjetničke predmete izrađene od higrofilnih materijala.

Suprotstavljena potreba za komforom korisnika prostora s jedne i dobrobiti umjetnina koje moraju biti čuvane u primjerenim uvjetima s druge strane, predmet je istraživanja i truda u traženju kompromisnih rješenja generacija konzervatora, restauratora, muzealaca i zainteresiranih vlasnika umjetnina. Gotovo je nemoguće navesti sve objavljene radove koji svakodnevno donose nova iskustva i pojedinačne doprinose posebnom vidu skrbi o spomenicima koji se zove preventivna zaštita. Ipak, treba istaknuti izdanja poput *Museum Microclimates*, konferenciju održanu u Kopenhagenu 2007. godine i *The Panel Paintings Initiative*, desetogodišnji projekt Zaklade Getty (2008. – 2018.) te mnogobrojne stručnjake, kao što su Dario Camuffo, Stefan Michalsky, Tim Padfield i Marion Mecklenburg, koji su u istaknutim muzejskim i znanstvenim ustanovama posvetili svoj životni i profesionalni put promicanju znanja i kulture primarne i preventivne zaštite umjetnina.[37]

35 SCHNEIDER, 1944; JIROUŠEK, 1971/1972.

36 VOKIĆ, BEROVIČ, 2005; REPANIĆ-BRAUN, 2008, 116–120.

37 LASZLO, 2001; ALCÁNTARA, 2002; JANSSENS, 2004; VAN GRIEKEN, JANSSENS, 2004; MECKLENBURG, 2007; BRATASZ, 2010; CAMUFFO, 2014; KIRBY-ATKINSON, 2016; MICHALSKY, KARSTEN, 2018; PRETELLI, 2018. Vidi također: *Museum Microclimates*, 2007; *IIC Ottawa Congress*, 1994; *IIC Turin Congress*, 2018; https://www.iccrom.org/projects/preventive-conservation (pristupljeno 10. 6.

U traganju za odgovorima i nastojanju da se objasne kompleksni procesi kroz koje prolaze predmeti izrađeni od higroskopnih materijala, suvremena zaštita spomenika skreće fokus s predmeta koji je oštećen na karakteristike prostora u kojem se on nalazi. Novim analitičkim metodama postalo je moguće detaljno upoznati značajke objekta i razumjeti utjecaj na umjetnine koje se u njemu čuvaju ili izlažu. Uz biološku razgradnju, infestaciju plijesnima i insektima, možemo reći da su tri najvažnija uzroka propadanja umjetničkih predmeta napravljenih od organskih materijala: oscilacije vlažnosti zraka te neprimjerene vrijednosti temperature i svjetlosti. Mjerenje tih fizikalnih i atmosferskih fenomena u zatvorenim prostorima muzeja i crkava pokazalo je da postoje velike razlike u obilježjima interijera s obzirom na geografski položaj, vrstu tla, građevne materijale i lokalne meteorološke prilike. Preventivna zaštita pokretne kulturne baštine stoga se oslanja na proučavanje pojedinačne zgrade, prostorije i pozicije na kojoj se umjetnina nalazi. Ne postoje sveobuhvatna rješenja i jednoznačni odgovori koji bi bili primjenjivi na svaki objekt ili konkretnu situaciju u prostoru. Kako je pozicioniran izloženi predmet u odnosu na prozor? Kolika je količina svjetlosti kojoj je predmet izložen? Gdje se nalaze vrata i koliko često se otvaraju? Koliko posjetitelja ima, u kojem razdoblju dana i godine? Na koji način struji zrak u prostoru? Kolike su najniže i najviše vrijednosti temperature i relativne vlažnosti zraka? Grije li se prostor i na koji način? Kakve su karakteristike zida na kojem je obješena slika i kakav utjecaj površina zida ima na nju? To su samo neka pitanja koja nam pomažu shvatiti izvore rizika za predmete i njihovo oštećenje. Odgovori na ovakav anketni upitnik povezuju se s rezultatima mjerenja koja daju moderni mjerni uređaji i dobro organiziran program praćenja, a objedinjeni podaci pružaju osnovu za promišljanje uređenja i poboljšanja svakog objekta ili prostorije za posebne potrebe čuvanih umjetnina.

Treba istaknuti da su značajke prostora, koje samostalno ili zajednički mogu štetno djelovati na predmet, uvijek u odnosu s obilježjima materijala od kojih je sastavljen. Na primjerima slike *Skidanje s križa* i triptiha iz sakristije zagrebačke katedrale vidljivo je koliko različite mogu biti reakcije materijala i posljedice mehaničkoga rada oslikanih drvenih tabli u istom prostoru s vrlo niskom vlažnosti zraka u razdoblju aktivnog grijanja. Čvrsta poleđinska armatura ili oslikana poleđina, vrsta drva i način rezanja te spajanja dijelova drvenog nosioca, debljina i sastav oslika, varijable su složenog i nestabilnog sustava pojedinih umjetnina koje reagiraju na različit način na iste mikroklimatske uvjete u prostoru. Oštećenja na slici *Skidanje s križa* razlikuju se od onih na triptihu. Čak i dvije vratnice triptiha, iste starosti, obje slikane obostrano i bez poleđinskog ojačanja, imaju odignuća fragmenata boje i gubitke koji se razlikuju u veličini i intenzitetu.

Mikroskopska, tektonska gibanja slojeva slike koja su posljedica mehaničkog rada drva, tutkalno-kredne preparacije i slikanih slojeva u uvjetima promjenjive vlažnosti i temperature zraka, u stvarnosti su podjednako nepredvidiva poput gibanja Zemljine kore i potresa koji zbog toga nastaju. Ipak, za razliku od podrhtavanja tla, oštećenja na umjetninama, posebice na slikama izvedenima na drvenoj podlozi, možemo prevenirati a da ne znamo ništa o njihovoj strukturi, građevnim materijalima ili vremenu nastanka, tako da slike čuvamo u što stabilnijim uvjetima kontroliranog osvjetljenja s nižom sobnom temperaturom i minimalnim oscilacijama relativne vlažnosti zraka.

Većina konzervatorsko-restauratorskih aktivnosti danas je u pravilu kurativnog karaktera i svrha im je popravak oštećenja nastalih upravo zbog destruktivnog utjecaja mikroklimatskih čimbenika. Ostali restauratorski postupci i metode posvećeni su sanaciji postupaka i zamjeni materijala upotrijebljenih u prijašnjim popravcima ili pokušajima popravaka. U idealnim okolnostima s dobro uređenim čuvaonicama umjetnina, koje vodi educirano osoblje, kao i s kontrolom uvjeta u prostoru u kojem se predmeti izlažu ili privremeno nalaze, bitno se smanjuje potreba za restauratorskim radovima te se znatno produljuje njihov 'životni vijek'. Nasuprot tome, učestale i ponovljene radnje konsolidacije nestabilnih slojeva oslika, kakve su se provodile na slikarskim djelima iz sakristije zagrebačke katedrale tijekom 20. stoljeća, ma kako pažljivo i kvalitetno izvedene, samo privremeno mogu sanirati oštećenja nastala zbog smještaja slika u neprimjerenim uvjetima.

Problemu umjetnina iz sakristije zagrebačke katedrale, slici *Skidanje s križa* i oltarnom krilnom triptihu s centralnom slikom *Raspeće na Golgoti*, može se prići na više načina, u skladu s odlukom o načinu korištenja sakristije. Ako se sakristija nastavi grijati zimi, nužno je osigurati potrebnu razinu relativne vlažnosti zraka posebnim uređajima koji su tome namijenjeni ili se, ako to nije ostvarivo, umjetnine moraju premjestiti u drugi prostor. Prva je mogućnost dugoročno donekle teže ostvariva, budući da je za trajnu uporabu ovlaživača zraka potrebna svakodnevna briga uz redovite kvalificirane popravke, zamjene dotrajalih dijelova i kontinuirano mjerenje učinka rada uređaja, kalibriranje higrostata i sl. Uz to, nabava i održavanje uređaja za kontrolu vlažnosti zraka zahtijevaju velike materijalne izdatke. Planira li se ipak premještanje umjetnina iz sakristije, prvi korak je odabrati i primjereno opremiti novu čuvaonicu.

Naposljetku, odgovor na problem prostora za čuvanje slike *Skidanje s križa* i oltarnog krilnog triptiha sa slikom

2024.); https://www.canada.ca/en/conservation-institute/services/preventive-conservation/environmental-guidelines-museums/general-care-preventive-conservation.html (pristupljeno 10. 6. 2024.).

Raspeće na Golgoti, kao i drugih predmeta iz sakristije, valja tražiti u širem kontekstu skrbi o cjelokupnoj umjetničkoj baštini Nadbiskupije. Među njima je na prvom mjestu zbirka Dijecezanskog muzeja koji je 1971. godine ostao bez izložbenog prostora i čuvaonice, a deseci umjetnina odloženi su u spremišta u sklopu katedralnog kompleksa.[38] U tu su svrhu u posljednje vrijeme provedeni ponovljeni pregledi i potaknuta dinamičnija komunikacija između Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije i Hrvatskog restauratorskog zavoda.[39]

Aktivnosti uređenja čuvaonica nakon potresa, na postojećim i novim lokacijama, koje sa stručnjacima pojedinih institucija i vlasnika zbirki provodi Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske uz potporu europskih fondova,[40] potvrđuju da je u slučaju iznimnih okolnosti ipak moguće pronaći primjeren odgovor na gorući problem pomanjkanja prostora za smještaj umjetnina. Zbog elementarne nepogode i šteta koje su nastale na spomenicima 2020. godine, upravo je tada bio trenutak u kojem se mogla potaknuti evolucija dosadašnjega stajališta o čuvaonicama kao pasivnim površinama koje oduzimaju dragocjen, nikad dostatan prostorni resurs drugim, važnijim sadržajima. Ipak, sve je prisutnija svijest o tome, makar i na deklarativnoj razini, da je dobro uređena čuvaonica, vođena prema potrebama predmeta koji su u njoj pohranjeni, najvažniji dio ustanove kojoj je povjerena skrb o umjetničkim predmetima.[41] Rezultati započetoga sustavnijeg rješavanja toga prioritetnog pitanja već su vidljivi na pozitivnim recentnim primjerima, poput novih stalnih čuvaonica Hrvatskog prirodoslovnog muzeja, Arheološkog muzeja u Zagrebu i Etnografskog muzeja u Zagrebu.[42]

Treba se stoga nadati da će predmeti iz sakristije, među kojima su slika *Skidanje s križa* i krilni oltar s *Raspećem na Golgoti*, također biti primjereno zbrinuti, a aktivnosti preventivne i primarne zaštite u sklopu kojih je i zaštita od posljedica budućih potresa, od sada biti uključene u procese upravljanja prostorima u kojima se umjetnička baština Zagrebačke nadbiskupije čuva i izlaže. ■

38 DOČKAL, 1940; KOŽUL, 1998; MACAN, 2006; JEMBRIH, BOŽIČEVIĆ, 2011. Vidi također: *Crkvena kulturna dobra: analecta,* 4, 2006 (tematski broj *Muzeji za sakralnu umjetnost – mjesta svjedočanstva života crkvene zajednice*) i 10, 2012/2013/2014 (tematski broj *Dijecezanski muzej u Zagrebu)*.

39 GZZSKP, Dopis Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture Nadbiskupskom duhovnom stolu, ur. broj: 251-18-04/003-21-5, 22. prosinca 2021; HRZ, SAMBOLIĆ, 2024.

40 *Godišnjak zaštite spomenika kulture*, 46/47, 2022/2023.

41 LASZLO, VOKIĆ, MAROEVIĆ, 2001, 150–156; MIHALIĆ, 2018, 138–165; MARIĆ, VRANEŠEVIĆ, 2021, 44–76.

42 https://emz.hr/dogadjanja/svecano-je-otvorena-nova-cuvaonica/ (pristupljeno 10. 6. 2024.); https://www.hpm.hr/hr/EU_projekti/Novi_muzej_i_%C4%8Duvaonice (pristupljeno 10. 6. 2024.).

Izvori

HRZ

Arhiva JAZU-a

Arhiva RZH-a

Arhiva ZZRU-a

HRZ, SAMBOLIĆ IVANA, Zagreb, Zagrebačka nadbiskupija, zbirka, Sakralni inventar. Izvještaj o preventivnom i primarnom konzerviranju te konzervatorsko-restauratorskim radovima, Odjel za štafelajno slikarstvo, Zagreb, 2024.

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. III

FERIĆ BALENOVIĆ JANJA (ur.), Katalog sakralnog i umjetničkog inventara (8.2.2.), 844–982; Prijedlog zaštite i konzervatorsko-restauratorskih radova (8.2.3.), 983–988

NAZG

HR-NAZG, IVANČAN LJUDEVIT, Inventar Metropolitanske Crkve Zagrebačke, 1915.

HR-NAZG, KV, protokol 203, Maksimilian Vrhovac, 1792–1794. Acta Originalia Visitationis Canonica Cathedralis Ecclesia et Capituli Zagrabiensis nec non Collegii Prabendariorum Chori eiusdem Ecclesia Volumen Primum, 1–102

HR-NAZG, AEM, Carl Schellein, dopis i račun upućen nepoznatom zagrebačkom kanoniku, svezak IV, 1883. – 1885.

Literatura

ALCÁNTARA REBECA, *Standards in Preventive Conservation: Meanings and Applications*, ICCROM, 2002.

ALGARETTI OTTAVIANO, BONTADI JARNO, DIONISI-VICI PAOLO, Climate induced deformation on Panel Paintings: experimental observations on interaction between paint layers and thin wooden supports, *HERITECH 2020, IOP Conf. Series: Materials Science and Engeneering*, 949 (2020.), 1–8

ARENDS THOMAS, PEL LEO, SCHELLEN HENK L., SMEULDERS DAVID M. J., Relating relative humidity fluctuations to damage in oak panel paintings by a simple experiment, *Studies in Conservation*, Vol. 64, No. 2 (2019.), 101–114

BARIČEVIĆ DORIS, Glavni oltar zagrebačke katedrale iz 1632. godine, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 10–11 (1967./1968.), 99–116

BARIČEVIĆ DORIS, Slikarstvo i skulptura, u: *Riznica zagrebačke katedrale*, katalog izložbe (Zagreb, Muzejski prostor, 31. ožujka – 15. rujna 1983.), ur. Zdenka Munk, Zagreb, 1983., 47–56

BRATASZ LUKASZ, Acceptable and non-acceptable microclimate variability: the case of wood, u: *Basic environmental mechanisms affecting cultural heritage*, ur. Dario Camuffo, Vasco Fassina, John Havermans, Kermes Quaderni, Firenze, 2010., 49–58

BUCK RICHARD D., Is Cradling the Answer?, *Studies in Conservation*, Vol. 7, No. 3 (1968.), 71–74

CAMUFFO DARIO, *Microclimate for Cultural Heritage: Conservation, Restoration, and Maintenance of Indoor and Outdoor Monuments*, Elsevier, 2014.

Climate for culture: Best practices mitigation recommendations on microclimate control for preventive conservation and maintenance, ur. Johanna Leissner, Urban Kaiser, Ralf Kilian, Leipzig, 2014.

Crkvena kulturna dobra: analecta, 4 (2006.); 10 (2012./2013./2014.)

CVETNIĆ SANJA, Likovna oprema stare zagrebačke (prvo) stolnice, *Hrvatska revija,* 1 (2023.), 16–20

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Anđela Horvat prema Gjuri Szabu, Hermanu Bolléu i historicizmu – početak afirmacije umjetnosti 19. stoljeća u hrvatskoj povijesti umjetnosti, *Peristil*: *zbornik radova za povijest umjetnosti*, 54 (2011.), 101–110

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Zagrebačka katedrala i 19. stoljeće, *Hrvatska revija,* 1 (2023.), 21–25

DEANOVIĆ ANA, ČORAK ŽELJKA, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988.

DIONISI-VICI PAOLO, FORMOSA MICHAEL, SCHIRO JOSEPH, UZIELLI LUCA, Local deformation reactivity of panel paintings in an environment with random microclimate variations: The Maltese maestro Albertino's „Nativity" case study, u: *Wood science for conservation of cultural heritage*, 2010., 177–182

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991.

DOČKAL KAMILO, O crkvenim muzejima, *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 21, No. 7 (1940.), 319–337

DULIBIĆ LJERKA, PASINI-TRŽEC IVA, *Strossmayerova zbirka starih majstora*, Zagreb, 2018.

EASTLAKE CHARLES LOCK, *Materials for a history of oil painting*, 1847.

Facing the Challenges of Panel Paintings Conservation: Trends, Treatments and Training, Proccedings of a Symposium at the Getty Center, ur. Alan Phenix, Sue Ann Chui, 2009.

FRANIĆ IVO, Stara katedrala u Zagrebu, *Revija Društva Zagrepčana*, 3/4 (1935.), 75–79

Godišnjak zaštite spomenika kulture, 46/47 (2022./2023.)

IIC 1994 Ottawa Congress – Preventive Conservation: Practice, Theory and Research, London, 1994.

IIC 2018 Turin Congress – Preventive Conservation: The State of the Art, London, 2018.

Izložba starih slika u Muzeju za umjetnost i obrt, *Vienac*, 21 (26. 5. 1883.)

JEMBRIH ZVJEZDANA, BOŽIČEVIĆ ANA, Dijecezanski muzej Zagrebačke nadbiskupije u svjetlu suradnje s Odsjekom za konzerviranje i restauriranje umjetnina ALU u Zagrebu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture*, 35 (2011.), 241–268

JIROUŠEK ŽELJKO, O nepoznatoj slici „Raspeća na Golgoti" mladoga Albrechta Dürera u Zagrebu iz 1495. godine, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 14–15 (1971/1972.), 129–140

JURIĆ ZLATKO, STRUGAR MARTINA, ČORIĆ FRANKO, Rasprave o Bakačevoj kuli u Zagrebu 1901. godine: „Taj nezgrapni, ružni toranj..." ili karakterističan primjer sredovječnog utvrdnog braništa, *Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 2 (2011.), 69–101

KIRBY-ATKINSON JO, Preventive conservation and the environment: Summary of IIC Hong Kong Congress panel discussion, *Studies in Conservation*, Vol. 61, (2016.), 3–11

KOŽUL STJEPAN, Dijecezanski muzej u Zagrebu, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 2 (1998.), 211–236

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka*, Zagreb, 1856.

LASZLO ŽELIMIR, *Priručnik za preventivnu zaštitu slika*, Zagreb, 2001.

LASZLO ŽELIMIR, VOKIĆ DENIS, MAROEVIĆ IVO, Prijedlog smjernica za zaštitu muzejske građe, *Informatica Museologica*, Vol. 32, No. 1–2 (2001.), 150–156

MACAN VALERIJA, Dijecezanski muzej Zagrebačke nadbiskupije, *Crkvena kulturna dobra: analecta*, 4 (2006.), 15–22

MARIĆ IVONA, VRANEŠEVIĆ DUNJA, Stanje i izazovi muzejskih čuvaonica i upravljanja zbirkama u Hrvatskoj, *Muzeologija*, 58 (2021.), 44–76

MARUŠEVSKI OLGA, Katedrala u vremenu i prostoru, *Život umjetnosti*, 41–42 (1987.), 97–127

MECKLENBURG MARION F., TUMOSA CHARLES S., ERHARDT DAVID, Structural response of painted wood surfaces to changes in ambient relative humidity, u: *Painted Wood: History and Conservation*, 1998., 464–483

MECKLENBURG MARION F., Micro climates and moisture induced damage to paintings, u: *Museum Microclimates: Contributions to the Copenhagen Conference*, 2007., 19–25

MICHALSKY STEFAN, KARSTEN IRENE, Cost effectiveness of preventive Conservation Actions, *Studies in Conservation*, 63 (2018.), 187–194

MIHALIĆ VELJKO, Zbrinjavanje muzejske građe zagrebačkih muzeja (stanje, problemi, prijedlozi za rješavanje), *Muzeologija*, 55 (2018.), 138–165

Museum Microclimates: Contributions to the Copenhagen Conference, ur. Tim Padfield, Karen Borchersen, 2007.

PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Obnova Ackermanovog oltara, Komersteinerovog spomenika i Sickingerovih kipova u zagrebačkoj prvostolnici, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 2 (1998.), 165–209

PRETELLI MARCO, *Historic Indoor Microclimate of the Heritage Buildings: A guideline for professionals who care for Heritage Buildings*, 2018.

REPANIĆ-BRAUN MIRJANA, Sakralno štafelajno slikarstvo baroknog razdoblja u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije, 1094.–1994.*, katalog izložbe, (Zagreb, MGC – Muzej Mimara, Zagreb, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), ur. Tugomir Lukšić, Ivanka Reberski, Zagreb 1994., 341-370

REPANIĆ-BRAUN MIRJANA, FIRST BLAŽENKA, *Majstor H. G. G. slikar plastične monumentalnosti*, 2008.

Restaurirung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 97 (26. 4, 1884.); 194 (23. 8. 1884.)

SCHNEIDER, ARTUR, Oltar sv. Gervazija i Protazija u staroj zagrebačkoj stolnoj crkvi, u: *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije*, 1944., 625–634
STROSSMAYER JOSIP JURAJ, Nekoliko rieči o stolnoj crkvi zagrebačkoj, *Katolički list*, 36 (3. 9. 1874.), 1–8 (Prilog)
Summit on the Museum Preservation Environment, ur. Sarah Stauderman, William G. Tompkins, Washington, D.C., Smithsonian Institution Scolarly Press, 2016.
SZABO GJURO, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, *Narodna starina*, 8 (1929.), 65–76
SZABO GJURO, *Knjiga o starom Zagrebu*, Zagreb, 1930.
ŠIMUNIĆ IVANA, ŠIMUNIĆ-BURŠIĆ MARINA, Svod sakristije zagrebačke katedrale, *Prostor*, Vol. 23, No. 2(50) (2015.), 344–353
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada,* Zagreb, 1885.
VAN GRIEKEN RENE, JANSSENS KOEN, *Cultural Heritage Conservation and Environmental Impact Assessment by Non-Destructive Testing and Micro-Analysis*, 2004.
VOKIĆ DENIS, BEROVIČ MARIN, Konzervatorsko-restauratorski zahvat i nove spoznaje o triptihu iz sakristije Zagrebačke katedrale, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 48 (2005.), 145–154
WEISS KARL, Der Dom zu Agram, *Mittheilungen der K.K. Central-commission*, 9 (1859.), 264–265
WYROUBAL ZVONIMIR, Restauracija fresaka u sakristiji zagrebačke katedrale, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 1 (1954.), 176–178
Život umjetnosti – Herman Bollé, 26/27 (1978.)

AEM – Acta Ecclesiae Metropolitanae
GZZSKP – Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode / City of Zagreb, City Institute for Cultural and Natural Heritage Conservation
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti / Yugoslav Academy of Sciences and Arts
KV – Kanonska vizitacija (Visitatio Canonica)
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb
RZH – Restauratorski zavod Hrvatske / Conservation Institute of Croatia
ZZRU – Zavod za restauriranje umjetnina / Institute for Restoration of Works of Art

Summary

Pavao Lerotić

DESCENT FROM THE CROSS AND THE WINGED ALTARPIECE WITH *THE CRUCIFIXION ON GOLGOTHA* FROM THE SACRISTY OF THE ZAGREB CATHEDRAL – CHALLENGES OF PRESERVING PAINTINGS ON WOODEN SUPPORTS IN HEATED SPACES

The sacristy of the Zagreb cathedral, which forms the northern part of the cathedral complex, attained its present form after the 1880 earthquake. Among the artworks in the sacristy are two paintings executed in a combined tempera-and-oil technique on wood: *Descent from the Cross*, from the first half of the 17th century, and the winged altarpiece depicting the *Crucifixion on Golgotha*, from the 15th century.

Descent from the Cross is part of a set of painted doors from the grand high altar of Bishop Franjo Ergelski, commissioned for the Zagreb cathedral in 1632. The painting was restored at the Institute for the Restoration of Works of Art in Zagreb (1993–1994) in preparation for the exhibition *The Holy Trail: 900 Years of Art in the Zagreb Archdiocese* (*Sveti trag: devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije*) held in 1994 at the Mimara Museum in Zagreb. Prior to the exhibition and restoration, the painting was housed in the parish church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Savski Nart. Its condition at that time was relatively good, although the surface was covered with dirt and layers of overpaint. Restoration included cleaning the surface, removing subsequent layers of varnish and overpaint, repairing the wooden support, and retouching damaged areas. Detached panels and cracks were re-joined, and wooden slats with grooves and wedges were mounted on the back of the painting ('cradling'). After the exhibition closed in January 1995, the painting was not returned to the parish church in Savski Nart, and it was permanently relocated to the sacristy of Zagreb cathedral.

The instability of the painted layer and the detachment of paint fragments from the wooden support had already been noted during the exhibition at the Mimara Museum, necessitating urgent intervention. The damage was attributed to unfavourable microclimatic conditions, particularly low relative humidity due to the heating of the exhibition space. Following the relocation of the painting to the south wall of the sacristy, new damage, including localized paint lifting and deformation of the support, began appearing. These issues persisted despite periodic consolidation efforts.

In December 2022, *Descent from the Cross* was removed from the wall and transported to the Croatian Conservation Institute's Department of Easel Painting 2, where emergency conservation and restoration was carried out in 2023. All activities were conducted under the Emergency Interventions programme of the Institute's Division for Movable Heritage. After the work was completed, the painting was stored in

the Institute's Ludbreg Department for Conservation alongside its counterpart, the *Mocking of Christ*.

The second artwork in the sacristy, also visibly affected by unfavourable microclimatic conditions and numerous earlier repairs, is the winged altarpiece on the east wall of the new sacristy. Comprising three painted panels, the central one depicts the *Crucifixion on Golgotha*, while the side wings feature the *Descent from the Cross* and the *Resurrection*. The reverse sides of the wings, visible when the triptych is closed, display scenes of the *Circumcision of Christ* and *Adoration of the Shepherds*. This winged altarpiece, or triptych, was remodelled during the cathedral's late-19th-century renovation on the basis of designs by Herman Bollé and Enrico Nordio, with woodworking by Ivan Budicki.

The painted panels of the triptych, which remained in the sacristy during and after the 2020 earthquake, suffered similar damage to that on the *Descent from the Cross* because of unsuitable microclimatic conditions. The surfaces of the paintings also show raised fragments of paint and swelling caused by the heating of the sacristy and fluctuations in relative humidity and temperature. These conditions led to the drying and shrinking of the wooden support and the painted layer. The damage was most severe on the external concave sides, particularly on the panel depicting the *Circumcision of Christ*.

As demonstrated by the artworks in the sacristy of Zagreb Cathedral, contemporary conservators face new challenges that test established methods for protecting and preserving paintings on wooden supports and other art objects. Heating in winter and cooling in summer have become standard practices in wealthier regions of the world. The availability of energy sources, new materials and methods in construction, and sophisticated temperature-control systems have enabled levels of comfort unimaginable in previous centuries. However, controlled air temperatures in spaces where art is stored or displayed, such as museums and churches, have profound consequences for artworks on wood and other hygroscopic materials. Damage observed on paintings, sculptures and other art objects, as well as the impact of earthquakes in Zagreb and the Petrinja area, underscore the importance of maintaining controlled environments for stored artworks. Awareness is growing that proper storage management, tailored to the needs of stored items, is the most critical responsibility of institutions tasked with caring for artistic heritage.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, sacristy, painting, altar, wooden support, damage, air humidity, preventive conservation, storage rooms

Suradnja Hrvatskog restauratorskog zavoda i Zagrebačke nadbiskupije na očuvanju fundusa zbirke tekstila zagrebačke katedrale

Vlasta Bošnjak
Marta Budicin Munišević
Sandra Lucić Vujičić
Branka Regović

Vlasta Bošnjak
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za tekstil, papir i kožu
vbosnjak@hrz.hr

Marta Budicin Munišević
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za konzervatorsku dokumentaciju pokretne baštine
mbudicin@hrz.hr

Sandra Lucić Vujičić
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za tekstil, papir i kožu
svujicic@hrz.hr

Branka Regović
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za tekstil, papir i kožu
bregovic@hrz.hr

Pregledni rad / Scientific review
Primljen / Received: 27. 9. 2024.

UDK: 27-525.4:[27-523.41(497.5 Zagreb)"13/17"
069.5:[745.52.025.3/.4(497.5 Zagreb)"2005/2024"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.25

SAŽETAK: Tema ovoga rada je prezentacija vrijednoga liturgijskog ruha i ciklusa tapiserija *Mjeseci u godini,* datiranih od 14. do prve polovice 18. stoljeća, u vlasništvu Zagrebačke nadbiskupije. U tekstu je opisano zatečeno stanje predmeta i konzervatorsko-restauratorski radovi izvedeni od 2005. do 2024. godine na Odjelu za tekstil, papir i kožu Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu. Predmete koji su dio ovoga istraživanja odlikuje iznimna kvaliteta izrade i materijala, a rad su lokalne, austrijske i francuske provenijencije te su zbog iznimne vrijednosti, ali i oštećenosti, odabrani kao prioritetni i uvršteni u redovitu djelatnost Zavoda. Izvrsna suradnja Zagrebačke nadbiskupije i Hrvatskog restauratorskog zavoda okrunjena je 2017. godine izložbom *Zlatne niti* u Domitrovićevoj kuli, gdje je predstavljen dio restauriranih tekstilnih predmeta iz Riznice zagrebačke katedrale. Odlično popraćena i posjećena izložba zasigurno upućuje na potrebu barem povremenog prezentiranja vrijednih umjetnina u vlasništvu Zagrebačke nadbiskupije široj javnosti, a izuzetno bogat tekstilni fundus Riznice svakako zaslužuje muzejsku prezentaciju.

KLJUČNE RIJEČI: liturgijsko ruho, tapiserije, reljefni vez, čipka, Zagrebačka nadbiskupija, Riznica katedrale, Zagreb, konzerviranje-restauriranje tekstila

Fundus Riznice zagrebačke katedrale datira od utemeljenja biskupije 1094. godine i jedan je od najbogatijih na području Hrvatske; danas sadrži oko tisuću vrijednih umjetnina od tekstila.[1]

U sklopu redovite djelatnosti Odjela za tekstil, papir i kožu Hrvatskog restauratorskog zavoda puna dva desetljeća traje kontinuirana i uspješna suradnja sa Zagrebačkom nadbiskupijom na očuvanju umjetničke baštine zagrebačke katedrale te su na zadovoljstvo obiju strana do sada izvedeni cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi na većem broju vrijednih predmeta liturgijskoga ruha te na ciklusu tapiserija *Mjeseci u godini*.

Zahvaljujući predanoj brizi o pohrani liturgijskoga ruha u Riznici katedrale, posljednji potres 2020. godine nije izravno oštetio spomenute predmete koji su unutar Riznice pohranjeni u drvene ladičare pa su radovi nastavljeni prema prethodno utvrđenom programu. Premda su četiri tapiserije iz ciklusa *Mjeseci u godini* bile u prostorima Nadbiskupskog dvora u vrijeme potresa, na njima nisu uočena veća mehanička oštećenja. Tijekom evidencije stanja nakon potresa, na površini tapiserija utvrđena je

1 https://www.zg-nadbiskupija.hr/izlozba-u-domitrovicevoj-kuli-zlatne-niti-restaurirani-tekstilni-predmeti-iz-riznice-zagrebacke-katedrale/13248 (pristupljeno 1. 9. 2024.).

1. Mitra biskupa Wolfganga Gyulaya (RZK T 3), stanje nakon radova (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2017.)
Mitre of Bishop Wolfgang Gyulay (RZK T 3) after conservation (HRZ Archive, G. Tomljenović, 2017)

nataložena prašina koja je uklonjena u kasnijim radovima, a tapiserije su pohranjene u siguran prostor zagrebačke prvostolnice.

Liturgijsko ruho – konzervatorsko-restauratorski radovi od 2005. do 2016. godine

Dugogodišnja i kontinuirana uspješna suradnja Zagrebačke nadbiskupije i Odjela za tekstil, papir i kožu Hrvatskog restauratorskog zavoda počela je 2005. godine nužnim konzervatorsko-restauratorskim radovima na raskošnoj mitri (inv. br. RZK T 3) ukrašenoj dragim kamenjem, biserima i pozlaćenim pločama s reljefnim prikazima Navještenja, Raspeća, simbolima evanđelista i svetačkim figurama te grbom zagrebačkoga biskupa Wolfganga Gyulaya (1548. – 1550.) (sl. 1). Mitra datira u 14. stoljeće, hrvatske je ili salzburške provenijencije; obnovljena je za inauguraciju biskupa Gyulaya 1549. godine, a konzervatorsko-restauratorski radovi izvedeni su za izložbu *Sigismundus Rex et Imperator* koja je održana u Budimpešti 2006. godine.[2] Nakon kemijskih analiza materijala, pažljivo su očišćeni tekstilni i metalni dijelovi te drago kamenje i biseri. Radovi su obuhvatili i ponovnu aplikaciju očuvanih, ali otpalih bisernih nizova te dragog kamenja i oštećenog bujona.

Cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi na tekstilnim predmetima uslijedili su 2011. godine obnovom triju izuzetno vrijednih baroknih čipki.[3] Najstarija čipka zagrebačke katedrale je čipka inventarnog broja RZK T 314 (sl. 2).[4] Primjer je milanske čipke, datira u 1682. godinu i rad je lepoglavske radionice.[5] Izrađena je na batiće od bijeloga lanenog konca, a u sredini ima fino laneno platno ukrašeno vezom pozlaćenim nitima. Dekorirana je motivom koji podsjeća na unutarnji dio prerezane polovice jabuke, s vijugavim prikazom jezgre i žilica ploda.[6] Zanimljiva je po petodijelnom grbu u zlatovezu s heraldičkim oznakama i zapisom *A I L B M 1687* koji upućuje na zagrebačke biskupe Martina Borkovića (1667. – 1687.) i Aleksandra Ignacija Mikulića (1688. – 1694.). Potječe s donjeg dijela albe, kao i čipka inventarnog broja T 319, koja je primjer flamanske čipke i datirana u 1720. godinu, u vrijeme stolovanja biskupa Emerika Esterházyja (1708. – 1722.).[7] Izrađena je također na batiće od bijeloga lanenog konca, a aplicirana je na fino laneno platno ukrašeno zlatovezom biljnim i cvjetnim motivima. Čipka inventarnog broja T 332 datira u 1727. godinu, a rubi oltarnik od lanenog platna darovan zagrebačkome biskupu Jurju Branjugu (1723. – 1747.). Primjer je belgijske čipke, također izrađene na batiće. Ukrašena je grbom i inicijalima biskupa Branjuga, buketom cvijeća s čičkom ili pitomim šipkom u tehnici zlatoveza.[8] Konzervatorsko-restauratorski radovi na čipkama bili su usmjereni na uklanjanje neprimjerenih povijesnih zahvata, podlaganje otvora lanenih tkanina te konsolidaciju krhke strukture čipki i veza, u svrhu očuvanja njihove cjelovitosti.

2 MUNK, 1983, 129.

3 U prepoznavanju tipova čipki pomogla nam je renomirana stručnjakinja za čipke Marianne Stang.

4 MUNK, 1983, 132.

5 TOOMER, 2001, 124. Milanska čipka nije reljefna. Ima motive izrađene u platnu s rupicama i poljima drugačijeg prepleta, a podloga se može sastojati od parova štapića koji često imaju pikoe ili mreže s okruglim, odnosno mnogokutnim otvorima načinjenima od četiri niti.

6 PLUKAVEC, 2001, 26.

7 TOOMER, 2001, 132. Flamanska čipka nije reljefna. Ima motive izrađene u platnu s nekoliko polupreplet, a podloga se može sastojati od parova štapića koji često imaju pikoe ili heksagonalne mreže od četiri niti.

8 TOOMER, 2001, 177. Belgijska ili *Valenciennes* čipka nije reljefna. Motivi su joj izrađeni u platnu i okruženi nizom pravokutnih otvora, a podloga je mreža okruglih ili četverokutnih otvora te tzv. snježnih gruda.

2. Čipka (RZK T 314), stanje nakon radova (arhiva HRZ-a, snimka: N. Vasić, 2012.)
Lace (RZK T 314) after conservation (HRZ Archive, N. Vasić, 2012)

3. Dalmatika (RZK T 95d), stanje nakon radova (arhiva HRZ-a, snimka: I. Lulić, 2025.)
Dalmatic (RZK T 95d) after conservation (HRZ Archive, I. Lulić, 2025)

Od 2013. do 2016. godine izvedeni su radovi na dalmatikama inventarnog broja T 95b, T 95c, T 95d (sl. 3) s prikazima sv. Marka, Luke i Ivana evanđelista te na pali inventarnog broja T 94. Riječ je o kompletu od četiri dalmatike izrađene za biskupa Mikulića, vjerojatno u zagrebačkoj vezilačkoj radionici u vrijeme njegova stolovanja.[9] Biskup Mikulić dao je izraditi i dvije mitre, od kojih je jedna vezena simbolima četvorice evanđelista,[10] te jedan konventualni ornat.[11] Dalmatike krase tipološki istovjetni, reljefno istaknuti zlatovez i srebrovez s lisnatim i cvjetnim viticama te pozlaćenim titrankama na svilenom satenu boje bjelokosti. Središnji dio prednje strane ukrašen je vezom zrcalno postavljenih većih stiliziranih motiva karanfila, tulipana, narcisa, ruža, božura i šipka u ljubičastoj, ružičastoj, zelenoj, smeđoj i plavoj boji. U središnjem dijelu leđne strane svake dalmatike prikaz je jednog evanđelista, izvezen svilenim, pozlaćenim i posrebrenim nitima tehnikom „slikanje iglom". Svetačke su figure prikazane s atributima dok sjede za stolom tijekom pisanja Evanđelja, pred zastorom s perspektivno prikazanim pejzažom u pozadini, a ispod kartuša s prikazom evanđelista izvezen je grb biskupa Mikulića: štit s jednorogom i biskupskom mitrom s felonima te vrhom biskupskoga štapa. Raspoređeni su u okomitu simetričnu kompoziciju okruženu stiliziranim posrebrenim i pozlaćenim akantovim viticama. U zamjenu za ukrasne trake, izvezene su manje stilizirane akantove vitice koje izlaze iz heraldičkog ljiljana. Grafički ili slikarski predložak za vezove s prikazima evanđelista može se tražiti među mnogobrojnim flamanskim i nizozemskim grafičarima 17. stoljeća, od kojih se ističu Crispijn de Passe stariji, Cornelis Visscher i François van den Hoeye, a najbliskiju analogiju pokazuje slika s prikazom sv. Mateja evanđelista iz Musée des Beaux-Arts u Valenciennesu u Francuskoj. Datirana je u 17. stoljeće, rad je nepoznatog autora te izrađena u tehnici ulja na drvu.[12]

Pala (inv. br. RZK T 94) je evidentirana kao dio liturgijskog kompleta T 94 biskupa Stjepana Seliščevića (1694. – 1703.). Premda je vjerojatni rad lokalne radionice, izvedbeno i motivikom razlikuje se od predmeta iz navedenoga kompleta; datira u sredinu 18. stoljeća te je ukrašena vezom pozlaćenim nitima i titrankama koje oblikuju reljefno istaknute cvjetne motive i središnji križ na svilenoj podlozi.

Radovi na dalmatikama (inv. br. RZK T 95b, RZK T 95c, RZK T 95d) i pali (inv. br. RZK T 94) počeli su dokumentiranjem zatečenoga stanja i analiziranjem materijala i tehnika izrade. Na osnovi rezultata istraživanja uslijedilo je uklanjanje neprimjerenih intervencija i nečistoća, nadomještanje nedostajućih dijelova tkanina i konzerviranje oštećenoga veza šivanjem. Iste, 2016. godine nastavljena je suradnja na obnovi liturgijskoga ruha cjelovitim radovima na kazuli iz spomenutoga kompleta biskupa Seliščevića (inv. br. RZK T 94) (sl. 4).[13] Kazula je rad vrsne vezilačke radionice s područja Habsburške Monarhije te datirana u 1700. godinu.[14] Izrađena je od svilenog satena boje bjelokosti i ukrašena gustim te reljefno istaknutim zlatovezom i srebrovezom preko podloge s biskupovim grbom pri dnu poleđine, koji još Bartol Zmajić opisuje ovako: „Razkoljen unutra uvinutim šiljkom, koji se izdiže iz donjeg ruba štita. Sprieda i straga po jedan na više se penjući lav, koji drži u prednjoj šapi krivošiju. U šiljku na trobriegu kuna, nad kojom lebdi šestokraka zviezda. Na štitu mitra sa štapom, koji visi koso iz štita. Boje nepoznate."[15] Dekorativna je kompozicija trodijelna, a dijele je spiralne, reljefno istaknute vitice koje se ponavljaju uz vanjske rubove te na dijelu oko vratnog izreza. Motivi su raspoređeni u valovitom, okomitom usmjerenju po tkanini; riječ je o peonijama i narcisama većih dimenzija te drugom manjem cvijeću. Prema tipologiji veza, ta se kazula može povezati s liturgijskim ruhom koje u to vrijeme izrađuje samostanska radionica u gradu Passauu u općini Niedernburg, kojim „(...) opskrbljuje samostan Kremsmünster u Austriji, posljednje četvrti 17. st."[16]

Liturgijsko ruho koje za riznicu nabavljaju biskupi Mikulić, Seliščević i kanonski kustos Ivan Znika (1690. – 1709.) jednako je kvalitetne izrade kao i vrsno liturgijsko ruho renomiranoga tkalca iz Ingolstadta, Wolfganga Jacoba

9 Vidjeti: HR-NAZG, SKZ/PKZ, SKS/ACA, Inventarium Rerum et Suppellectilis Ecclesia Cathedralis, kut. 101, br. 4/9, 14–15. U tom inventaru, izrađenom u vrijeme biskupa Mikulića i datiranom 30. prosinca 1693. godine, nema spomena dalmatikama; HR-NAZG, SKZ/PKZ, SKS/ACA, Inventarium Rerum, et Suppelectilis Cath(edra) lis Eccl(esi)a Zagrabien(sis) anni 1707., kut. 101, br. 4/10, 13–14. U tom inventaru iz 1707. godine, koji potpisuje biskup Martin Brajković, navod koji se odnosi na dalmatike glasi: „Dalmaticae albae novae ex attalico, auro et argento, acu pictae, ac 4 Evangelistas repraesentantes, similiter pro adstantibus Eppiscopum factae per Illustrissimum Dominum Mikulich...", odnosno „Nove bijele dalmatike u tehnici zlatoveza, vezene zlatom i srebrom, s prikazima 4 evanđelista, također za (biskupovu) asistenciju, prema narudžbi Presvetog Gospodina Mikulića." IVANDIJA, 1988, 112–113. Dalmatike se spominju u inventaru Antuna Ivandije iz 1988. godine: „Četiri dalmatike: na bijeloj svili zlatom, srebrom i pozlaćenim lečicama obilno vezena ornamentika, straga u srednjem dijelu raznobojnom svilom umjetnički vezene slike četiri evanđelista. Zdola grb: biskupska mitra u štitu na zlatnom polju srebrom vezen jednorogi konj. Na dvjema dalmatikama lijevo, na dvjema desno okrenut (grb biskupa Aleksandra Mikulića – 1688. – 1694.). Sa prednje je strane u sredini sa raznobojnom svilom vezeno cvijeće, koja je radnja po svoj prilici u kasnije doba pravljena, jer je možda prednji dio porabom oštećen bio, a dotični radnik nije bio u stanju načiniti vezivo, koje bi odgovaralo starom dijelu veziva (...)"

10 MUNK, 1983, 102, 131.

11 MAGIĆ, 1995, 366.

12 http://www2.culture.gouv.fr/Wave/image/joconde/0039/m063804_0000656_p.jpg (pristupljeno 1. 9. 2024.).

13 SEKULIĆ, 1994, 194. Od vrijednih predmeta koji se uz njega spominju, navodi se srebrni svijećnjak te „(...) zlatom i srebrom vezena kazula s njegovim grbom".

14 MUNK, 1983, 105, 132.

15 ZMAJIĆ, 1944, 485.

16 MUNK, 1983, 91–93.

4. Kazula biskupa Seliščevića (RZK T 94), stanje nakon radova (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Chasuble of Bishop Seliščević (RZK T 94) after conservation (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

Stolla (poč. 17. stoljeća – 1672.) koji je bio u službi biskupa Petra Petretića (1648. – 1667.) od 1650. do 1667. godine.[17]

Svim je navedenim predmetima liturgijskog tekstila (s obzirom na njihov bogat, reljefno istaknut i težak zlatovez i srebrovez) na pojedinim pozicijama bila oštećena i ugrožena struktura, a zatečeni su s nizom puknuća i otvora po glavnim tkaninama. Nakon izrade grafičke i fotografske dokumentacije zatečenog stanja, provedene su laboratorijske i tehničke analize materijala i načina izrade, koje su odredile daljnji tijek radova. Predmetima je odvojena podstava, izvedeno je čišćenje te uklanjanje neprimjerenih povijesnih intervencija. Uslijedilo je podlaganje oštećenja tkaninama odgovarajućega sirovinskog sastava, strukture i boje, a vez je učvršćen šivanjem tankim svilenim koncima.

„Ružičasti" komplet – konzervatorsko-restauratorski radovi od 2017. do 2023. godine

Od 2017. do 2023. godine izvedeni su zahtjevni cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi na kompletu tzv. ružičastog liturgijskog ruha (inv. br. RZK T 259). Taj se veliki ornat sastoji od četiri dalmatike, jedne kazule, veluma i burse za kalež te od tri stole, pet manipula, pluvijala i gremijala (sl. 5).[18]

17 Usp. MUNK, 1983, 91–92; PAVELIĆ-WEINERT, 1988, 8.

18 IVANDIJA, 1988, 185.

Predmeti su izrađeni od zlatno-smeđeg svilenog rebrastog tafta, bogato ukrašenog reljefnim vezom posrebrenim nitima. Izvezena motivika sastoji se od simetrično komponiranih stiliziranih akantovih vitica, voluta, karanfila i tulipana u središnjem dijelu, drugoga manjeg stiliziranog cvijeća te sitnih kartuša. Istaknuta reljefnost postignuta je umetanjem kartonskih oblika ili polaganjem lanenih uzica ispod veza. Motivi su na dalmatikama dodatno smješteni u pravilno raspoređena polja te graniče s izvezenim reljefnim motivom koji se ritmički ponavlja i time sugerira ukrasni obrub. Svojim stilskim i tehnološkim karakteristikama predmeti iz „ružičastog" kompleta pokazuju analogiju s predmetima izrađenima potkraj 17. i u prvim desetljećima 18. stoljeća, pripisanima lokalnoj radionici sa zagrebačkog područja, čiju su djelatnost poticali biskupi Branjug, Franjo Tauszy (1751. – 1769.) i Josip Galjuf (1772. – 1786.), a koja se referira na vrhunska postignuća prve, Petretićeve vezilačke radionice. Predmeti su u katalogu Zdenke Munk navedeni pod brojevima 40T, 41T, 42T, 46-49T, 58T i 69T.[19] Važna je i analogija s gremijalom 40T, datiranim 1697. godine; ukrašenim zlatovezom i srebrovezom motivima slične tipologije koji su raspoređeni u četiri veće skupine.[20] Analogiju pokazuje i mitra sa zapisom biskupa Branjuga 49T, datirana u 1736. godinu, bogato ukrašena pozlaćenim nitima i bujonom.[21] U navedenu skupinu može se ubrojiti i vezivo 41T, biskupske rukavice 42T, velum 46T, kazula 47T, kukuljica pluvijala 48T, datirani u prvu polovicu 18. stoljeća te ukrašeni pozlaćenim i raznobojnim svilenim nitima. U drugu polovicu 18. stoljeća datirani su baldahin za procesije 58T, ukrašen zlatovezom te zastava zagrebačkoga Kaptola 69T, ukrašena zlatovezom i srebrovezom.[22]

Zatečeno stanje „ružičastog" kompleta bilo je neujednačeno. Predmeti su ponajprije istrošeni upotrebom, što se najviše odnosi na dalmatike. Njihova je glavna tkanina tijekom prošlosti bila podvrgnuta temeljitom zatvaranju oštećenja gustim šivanjem rukom i šivaćim strojem, što je rezultiralo velikim površinama različitih, neplanski izrađenih šavova koji su uz neodgovarajuću boju konca bitno utjecali na promjenu izvornog izgleda predmeta. Vez je bio izrazito oštećen, s mnogo stršećih posrebrenih niti; motivi veza bili su ogoljeni, a na mnogim su mjestima kartonske podloge bile odignute ili su nedostajale. Na bursi su zatečena konstruktivna i druga izrazita oštećenja izvorne podstavne tkanine.

Cjelovitim konzervatorsko-restauratorskim radovima trebalo je konsolidirati ugrožene strukture predmeta, ovisno o stanju pojedinog predmeta iz kompleta. Za svaki je predmet izrađena grafička i fotografska dokumentacija zatečenog stanja i oštećenja, tehnološka i konstrukcijska analiza izrade te identifikacija materijala u Prirodoslovnom laboratoriju Hrvatskog restauratorskog zavoda. Odvojene su podstave od glavnih tkanina u svrhu čišćenja suhim i mokrim postupkom. Na glavnoj tkanini pluvijala izvedeno je čišćenje, vlaženje i ravnanje zbog zatečenih deformacija uzrokovanih zatezanjem naknadno prišivene podstave. Oštećenja podstavne tkanine ostalih predmeta ruha zatvorena su podlaganjem slične tkanine te šivanjem svilenim nitima. Na isti su način sanirana oštećenja na glavnoj tkanini, uz istovremeno uklanjanje zatečenih neprimjerenih zahvata. Na mjestima većih oštećenja glavne tkanine u vidu otvora, gdje se vidjela međupodstava, umetnuta je svilena tkanina slična izvornoj. Vezeni elementi ruha konzervirani su šivanjem tankim svilenim koncima, uz prethodno ispravljanje iskrivljenih kartonskih podloga ili odignutih i stršećih lanenih uzica (**sl. 6** i **7**). Krhke obrubne trake većine predmeta prekrivene su monofilamentnom mrežom. Nakon saniranja svih oštećenja, predmeti „ružičastog" kompleta podstavljeni su pripadajućim podstavama, a pluvijal, gremijal i velum podstavljeni su novom, primjerenijom tkaninom.

Na dalmatikama iz kompleta su zatečene trake za vezanje zamijenjene novima.

Ciklus tapiserija *Mjeseci u godini* – konzervatorsko-restauratorski radovi od 2015. do 2024. godine

Među sakralnim ruhom i povijesnim tekstilom Riznice zagrebačke katedrale, vrijednošću i vrsnoćom izrade ističe se pet tapiserija iz ciklusa *Mjeseci u godini*.[23]

Izrađene su između 1699. i 1710. godine prema narudžbi Élisabeth Charlotte, vojvotkinje od Orléansa (1676. – 1744.).[24] Neposredno nakon 1697. godine, u glavnom gradu lotarinškoga vojvodstva Nancyju utemeljene su dvije najistaknutije radionice za izradu tapiserija; prva je bila u vlasništvu Nicolasa i Pierrea Duranda, a drugu, utemeljenu u palači na inicijativu vojvotkinje Élisabeth Charlotte, vojvoda Leopold povjerava vodstvu dvorskoga tkalca Charlesa Mittéa.

Nacrte za tapiserije izradio je bolonjski umjetnik Francesco Galli Bibiena (1659. – 1739.), član poznate umjetničke obitelji, arhitekt, slikar i scenograf koji je 1707. godine prešao u službu lotarinških vojvoda u Nancy te se ondje 1709. godine oženio Charlesovom kćeri, Anne Mitté.[25]

Vojvotkinja Élisabeth Charlotte dala je izraditi tapiserije prema tapiserijama iz 16. stoljeća s grotesknim i manirističkim dekorom koji je korišten i u vrijeme njezina vjenčanja s vojvodom Leopoldom 1698. godine.

19 MUNK, 1983, 92.
20 MUNK, 1983, 77, 133.
21 MUNK, 1983, 110–111, 134.
22 MUNK, 1983, 92, 135–136.
23 MUNK, 1983, 132.
24 FRANZ, 2022, 1.
25 CVETNIĆ, 2000, 425.

5. Dalmatika (RZK T 259/4A), stanje nakon radova (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Dalmatic (RZK T 259/4A) after conservation (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

6. i **7.** Dalmatika (RZK T 259/4A), detalj stanja tkanine i veza prije i nakon radova (arhiva HRZ-a, snimke: N. Vasić, 2017., 2018.)
Dalmatic (RZK T 259/4A), fabric and embroidery detail before and after conservation (HRZ Archive, N. Vasić, 2017, 2018)

8. Tapiserija *Rujan – listopad*, stanje nakon radova (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2024.)
September-October tapestry after conservation (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2024)

Novoizrađene tapiserije ukrašavale su nakon 1710. godine njezin privatni apartman u dvorcu Lunéville blizu Nancyja. Nakon vojvotkinjine smrti, tapiserije su pripale njezinu sinu, caru Franji I. Stjepanu Lotarinškom. Prigodom njegove ženidbe kraljicom Marijom Terezijom 1736. godine naslijeđene tapiserije prenesene su na bečki dvor te sredinom 18. stoljeća u zagrebački Nadbiskupski dvor, kao dar Marije Terezije Zagrebačkoj biskupiji i biskupu Franji Thauszyju (1751. – 1769.) koji ju je podržavao tijekom Sedmogodišnjega rata.[26]

Ivan Kukuljević Sakcinski uvrstio je samo četiri tapiserije iz ciklusa u katedralni inventar 1856. godine.[27] Tapiserija *Svibanj – lipanj,* prema dostupnim informacijama, uništena je u vrijeme Bolléove obnove katedrale nakon potresa 1880. godine jer su je „radnici upotrebljavali kao šator svoje kolibe".[28] Preostalih pet tapiserija Bollé je tijekom obnove smjestio u dvorane Nadbiskupskog

26 Vidjeti: CVETNIĆ, 2001, 306–307.

27 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 58, https://digitalnezbirke.kgz.hr/?pr=iiif.v.a&id=19104&tify={%22pages%22:[67],%22panX%22:0.491,%22panY%22:0.864,%22view%22:%22scan%22,%22zoom%22:0.262} (pristupljeno 11. 9. 2024.): „Krasna velika četiri saga, umno vezena i urešena slikama hramovah i prizorah iz staroga zakona, pokraj svakojakih figurah i cvietijah. Dielo francesko, s imeni 12. mjesecah u franceskom jeziku."

28 HÖCKER, 1925, 66.

9. Tapiserija *Ožujak – travanj*, stanje nakon radova (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2019.)
March-April tapestry after conservation (HRZ Archive, G. Tomljenović, 2019)

dvora, gdje su bile izložene sve do 1998. godine, kad su pohranjene u Riznicu katedrale.[29] S obzirom na to da je dekorativna motivika tapiserija fantastičnog i svjetovnog karaktera, one nisu bile dio uobičajenoga inventara zagrebačke katedrale, osim što su do 1910. godine služile „u Velikom tjednu kao sagovi uokolo Božjeg groba".[30] Poznato je i da su oko 1929. godine bile izložene u Nadbiskupskom dvoru, točnije tapiserija *Siječanj – veljača* na istočnom dijelu drugog kata, gdje je krasila uzdužni zid dvorane za primanje, dok je tapiserija *Studeni – prosinac* na zapadnom dijelu istoga kata krasila zid do kaljeve peći, bočno od ulaza u nadbiskupovu radnu sobu.[31]

Potom su tapiserije izlagane u Zagrebu 1925. godine na *Kulturno-historijskoj izložbi grada Zagreba* u Umjetničkom paviljonu, 1983. godine na izložbi *Riznica zagrebačke katedrale* u Muzejsko-galerijskom centru Klovićevi dvori, 1987. godine na izložbi *Riznica zagrebačke katedrale* u katedrali Uznesenja Blažene Djevice Marije te 2017. godine na izložbi *Zlatne niti, restaurirani tekstilni predmeti iz Riznice zagrebačke katedrale* u Domitrovićevoj kuli Zagrebačke nadbiskupije. Tapiserije su prezentirane i izvan

29 CVETNIĆ, 2000, 425.

30 HÖCKER, 1925, 66.

31 JIROUŠEK, 1929, 632–633, https://library.foi.hr/dbook/cas.php?B=1&item=S00012&godina=1929&broj=08026 (pristupljeno 1. 9. 2024.).

10. Tapiserija *Srpanj – kolovoz*, stanje nakon radova (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2017.)
July-August tapestry after conservation (HRZ Archive, J. Kliska, 2017)

Hrvatske, točnije u Bologni 2000. godine na izložbi *I Bibiena, una famiglia europea* u Nacionalnoj pinakoteci. Od 2005. godine tapiserije *Srpanj – kolovoz, Rujan – listopad* i *Studeni – prosinac* ponovno su postavljene u dvorane Nadbiskupskog dvora, a preostale su i dalje pohranjene u Riznici zagrebačke katedrale, sve do 2015. godine, kad je prva tapiserija preuzeta na konzervatorsko-restauratorske radove.

Tapiserije su izrađene od raznobojnih vunenih, svilenih i metalnih niti, a podstavljene lanenim platnom. Dimenzije tapiserija neznatno se razlikuju; najveća je tapiserija *Studeni – prosinac* (inv. br. RZK T 231), dimenzija 317 x 422 cm, potom *Siječanj – veljača* (inv. br. RZK T 230), dimenzija 305 x 420 cm, dok su tri preostale tapiserije približnih veličina: tapiserija *Rujan – listopad* (inv. br. RZK T 229) dimenzija je 316 x 320 cm (**sl. 8**), *Ožujak – travanj* (inv. br. RZK T 232) 310 x 320 cm (**sl. 9**) i *Srpanj – kolovoz* (inv. br. RZK T 232) 307 x 342 cm (**sl. 10**). U središtu simetrične kompozicije četiriju tapiserija prikazan je lučno nadsvođen prolaz koji otvara pogled na fragment iluzionistički prikazanog prostora sličnog peristilskom rimskom vrtu ili eksterijeru palače s arkadama i trijemovima te pejzažom i nebom u pozadini, dok na tapiseriji *Siječanj – veljača* prolaz vodi u raskošni interijer. Lijeve i desne površine svih tapiserija bogato su ukrašene životinjskim figurama, mitološkim i fantastičnim likovima iz repertoara groteski, figurama prelja i svirača, girlandama s voćem, cvijećem i plodovima te maštovito oblikovanim raznim ukrasnim predmetima, vazama, glazbenim instrumentima, uljanicama i oružjem, a dekorativni moti su karakteristično ranonovovjekovni. Mjeseci u godini prikazani su u paru u donjem dijelu tapiserije u kvadratnim medaljonima s uobičajenim prikazima sezonskih aktivnosti karakterističnih za pojedini mjesec, a popraćeni su francuskim nazivima (*Ianvier – Fevrier, Mars – Avril, Ivillet – Aovst, Septembre – Octobre, Novembre – Decembre*), s tom razlikom da su na tapiseriji *Siječanj – veljača* mjeseci prikazani u gornjem registru i

11. Zagreb, tapiserija *Siječanj – veljača*, mokro čišćenje tapiserije, stanje tijekom radova (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2019.)
January-February tapestry, wet cleaning, during conservation (HRZ Archive, J. Kliska, 2019)

12. Tapiserija *Siječanj – veljača*, zatvaranje oštećenja tapiserije, stanje tijekom radova (arhiva HRZ-a, snimka: P. Franić Haniš, 2021.)
January-February tapestry, damage repair, during conservation (HRZ Archive, P. Franić Haniš, 2021)

u okruglim medaljonima. Prikaz svih tapiserija zatvara bogat okvir s 'rezbarenim' motivima akantova lišća i pletenice s ovulima na tamnoj podlozi.

Na svim tapiserijama zatečena su različita mehanička oštećenja, poput rupa, istrošenosti pređe potke i povijesnih intervencija šivanja procijepa grubim koncem. Cijelom površinom tkanja zatečena je dubinska zasićenost prašinom i isušenost potkine pređe. Izvorno obojenje pređe kojom su tkani motivi je izblijedjelo, a po licu tapiserija zatečene su mrlje nepoznatog porijekla i tragovi voska. Najveća mehanička oštećenja pređe uočena su na najsvjetlijoj nijansi svilene podloge motiva, posebno na donjoj trećini tapiserija, gdje je zbog strukturne degradacije došlo do mrvljenja pređe. Na više mjesta spomenuta pređa je nestala i ostavila potpuno ogoljene osnovine niti. Zbog takve degradacije, mjestimice su bile prekinute i niti osnove, što je rezultiralo rupama u tkanju. Veće rupe nastale na takav način podložene su u jednoj od povijesnih intervencija različitim tkaninama (grube lanene tkanine i dr.). Podstave svih tapiserija izrađene od lanene tkanine bile su onečišćene prašinom i mrljama nepoznatog porijekla. Na nekoliko mjesta zatečena su mehanička oštećenja (manji otvori).

Radovi na ciklusu tapiserija *Mjeseci u godini* počeli su tapiserijom *Srpanj – kolovoz* i trajali od 2015. do 2017. godine. Sljedeća je preuzeta tapiserija *Ožujak – travanj*, a radovi su se izvodili od 2017. do 2019. godine. Zatim je preuzeta tapiserija *Siječanj – veljača*, od 2019. do 2022. godine, malo dulje od ostalih, s obzirom na to da je u potresu 2020. godine stradala zgrada s prostorijama Odjela za tekstil, papir i kožu u Ilici 44, što je na dulje vrijeme onemogućilo provođenje djelatnosti. Početkom 2022. godine iz Nadbiskupskog dvora oštećenog u potresu preuzeta je tapiserija *Rujan – listopad*, a cjeloviti radovi dovršeni su potkraj 2024. godine.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na svim tapiserijama bili su gotovo istovjetni, a prethodilo im je detaljno fotodokumentiranje zatečenog stanja. Slijedilo je suho čišćenje lica i poleđine, zatim restauratorska istraživanja (mjerenje dimenzija, analize šavova, sirovinskog sastava i obojenja pređe, gustoće tkanja, vrste i opsega oštećenja na sustavu niti osnove i potke te detektiranje povijesnih intervencija). Zatečene povijesne intervencije neprimjerenog šivanja i zakrpi uklonjene su nakon odvajanja podstave i podstavnih traka. Prethodno pripremljene tapiserije potom su očišćene mokrim postupkom na posebno izrađenoj konstrukciji za pranje u Restauratorskom odjelu Ludbreg Hrvatskog restauratorskog zavoda (**sl. 11**). Nakon pranja i sušenja, svaka je tapiserija cijelom površinom podstavljena potpornom tkaninom te postavljena na okvir za restauriranje, na kojem se provodilo zatvaranje mehaničkih oštećenja (**sl. 12**). Zatvorena su oštećenja i na svim rubovima te su na stražnju stranu tapiserija aplicirane podstavne tkanine. Na gornji rub poleđine prišiveni su sustavi za vješanje, a nakon radova tapiserije su smještene u sanduk za pohranu i transport te vraćene vlasniku.

U vrijeme potresa 2020. godine, tapiserije *Rujan – listopad* i *Studeni – prosinac* bile su izložene na zidu konferencijske dvorane, a *Srpanj – kolovoz* na zidu blagovaonice u Nadbiskupskom dvoru. Tapiserija *Ožujak – travanj* također je bila u Nadbiskupskom dvoru, ali pohranjena u depou nakon izvedenih konzervatorsko-restauratorskih radova, dok je tapiserija *Siječanj – veljača* bila u postupku restauriranja na Odjelu za tekstil, papir i kožu.

Tapiseriju *Srpanj – kolovoz* pregledao je nakon potresa stručni tim Hrvatskog restauratorskog zavoda, te je ona

13. Tapiserija *Siječanj – veljača*, stanje nakon radova (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2022.)
January-February tapestry after conservation (HRZ Archive, G. Tomljenović, 2022)

očišćena i smještena u sanduk za pohranu i transport i potom prenesena u siguran prostor zagrebačke prvostolnice. Tapiserije *Rujan – listopad* i *Studeni – prosinac* nakon potresa su demontirane sa zidova konferencijske dvorane.

TAPISERIJA *SIJEČANJ – VELJAČA* – KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI OD 2019. DO 2021. GODINE

Tapiserija *Siječanj – veljača*, kao i sve ostale tapiserije iz ciklusa, u središtu ima iluzionističku polukružnu nišu koja počiva na istaknutom balkonu niske ograde s maskeronima s rupcem i lišćem, a balkon podupiru dvije istaknute konzole (**sl. 13**). Niša, iznimno na toj tapiseriji, ne vodi u eksterijer, nego u prostor kružnog tlocrta nadsvođen kasetiranom kupolom. U središtu prikaza je visok polukružni nadsvođeni prolaz s pravokutnim vratima u donjem dijelu, a do tih vrata vodi raskošno stubište s trinaest stuba, flankirano kolonadom kompozitnih stupova na visokim bazama s balustradom. Bočno od stubišta također su vrata, a iznad svih vrata su raskošni grbovi *accartocciato* tipologije. Plohe gređa dodatno su dinamizirane ovalnim i osmerokutnim kasetama s ovulima.

Nišu flankiraju uzdignute ograde spomenutoga balkona na kojima se nalaze dvije bogato dekorirane visoke vaze iz kojih izlaze čokoti vinove loze prepletenih grana s lišćem i grozdovima u polukružnoj pergoli koja uokviruje kupolu. Do vaza su dvije uljanice, a ispod vaza, podno balkona, u donjem su registru natpisi *Ianvier* i *Fevrier*. Bočno su prikazane dvije manirističke sfinge bez krila koje čuvaju središnji prolaz, a do njih su dva kentaura u tipu leoparda karakterističnih mrlja na krznu koje se naziru na leđnom dijelu lijevog kentaura. Od fantastičnih bića u srednjem i gornjem registru nalazimo karijatide, sfinge, vile u liku djeteta s krilima vilin-konjica, a uz njih i razne vrste ptica, poput čaplji, tetrijeba i dr. Maskerone s rupcima nalazimo i u srednjem registru na svojevrsnom stalku; nose pletenu košaru s cvjetno-lisnatim aranžmanom s plodovima, a iznad toga, u okruglim su medaljonima prikazi mjeseci. Za prikaz siječnja odabrana je karakteristična scena zimske dokolice, odnosno klizanje na ledu ispod mosta. U središnjem su registru dvije sjedeće muške figure koje se griju uz vatru. Na lijevoj su strani muške figure koje toplo odjevene promatraju hrabre klizače s desne strane, od kojih je zadnji u daljini doživio nezgodu; poskliznuo se te je prikazan u trenutku pada. U daljini su ogoljena stabla, most i ruševine stare crkve. Na prikazu veljače troje se ljudi u polju grije uz vatru na kojoj peku ražanj, a muška figura u pozadini nosi drva za ogrjev. Gole grane stabala prekrivene su tankim slojem snijega, a u daljini je prikazana šuma i iza nje brda. U gornjem registru nalaze se sfinge, ptice i vaze u tipu amfora te rogovi obilja iz kojih izlaze lisnate grane i različiti plodovi.

Zatečeno loše stanje očuvanosti tapiserije *Siječanj – veljača* uzrokovano je izlaganjem predmeta nepovoljnim mikroklimatskim uvjetima te izmještanjem na više

14. Tapiserija *Studeni – prosinac*, stanje prije radova (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
November-December tapestry before conservation (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

lokacija tijekom duljeg razdoblja. Na tapiseriji je zatečeno onečišćenje površinskom i dubinskom prašinom, a brojne povijesne intervencije šivanja i popravaka grubim koncem oštetile su strukturu tkanja. Izvorno obojenje pređe je izblijedjelo. Najveća mehanička oštećenja bila su na svilenoj pređi potke s podloge motiva (**sl. 15** i **16**). Tapiserija je i naknadno mehanički oštećena, uz višestruke nabore od višegodišnjega neravnomjernog mehaničkog istezanja gornjeg i donjeg ruba, što je uzrokovalo nastanak rupa i djelomični nestanak rubnih dijelova. Na tim mjestima zatečene su veće povijesne intervencije prekrivanja oštećenja pustenom tkaninom.

Uz sve faze konzervatorsko-restauratorskih radova, koji su primijenjeni i na ostalim tapiserijama, na ovoj je tapiseriji bilo potrebno dodatno konzervirati plave rubove koji su bili izrazito mehanički oštećeni i prekriveni pustenom tkaninom. Oštećenja su podložena tkaninom obojenom u odgovarajući ton, a oštećeno tkanje i stršeće niti konzervirani su šivanjem pamučnim koncima.

Zaključak

Dugogodišnja uspješna suradnja Hrvatskog restauratorskog zavoda i Zagrebačke nadbiskupije rezultirala je brojnim obnovljenim predmetima liturgijskog tekstila i tapiserija izuzetne kvalitete izrade. Navedeno liturgijsko ruho dokaz je iznimnog i nedvojbenog kulturološkog utjecaja koji su zagrebački nadbiskupi u 17. i 18. stoljeću, uz religijski i politički utjecaj, imali na našu sredinu. Posebno se ističe njihov izražen osjećaj pripadnosti hrvatskom podneblju te potpora vezilačkoj djelatnosti na zagrebačkom području koja je, zahvaljujući njihovu poticaju, ostvarila vrhunske rezultate.

Suradnja dviju institucija počela je 2005. godine konzervatorsko-restauratorskim radovima na raskošnoj mitri (inv. br. RZK T 3) datiranoj u 14. stoljeće, a obnovljenoj 1549. godine u povodu inauguracije biskupa Wolfganga Gyulaya. Nastavljena je 2011. godine obnovom triju izuzetno vrijednih baroknih čipki milanske, flamanske i belgijske tipologije (inv. br. RZK T 314, 319 i 332) iz 17. i 18. stoljeća, odnosno iz vremena biskupā Borkovića, Mikulića, Esterházyja i Branjuga. Od 2013. do 2016. godine izvedeni su cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi na tri dalmatike (inv. br. RZK T 95b, RZK T 95c, RZK T 95d) iz kompleta izrađenog za biskupa Mikulića, a svaku odlikuje vezeni prikaz jednog evanđelista. Iz kompleta biskupa Selišćevića, inventarnog broja T 94, s kraja 17. stoljeća, restaurirane su pala i kazula 2016. godine. Od 2017. do 2023. godine izvedeni su cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi na ornatu tzv. ružičastog liturgijskog ruha (inv. br. RZK T 259) s kraja 17. stoljeća.

Radovi na ciklusu tapiserija *Mjeseci u godini* počeli su 2015. godine tapiserijom *Srpanj – kolovoz*, a nastavljeni su na tapiseriji *Ožujak – travanj* 2017. godine. Tapiserija *Siječanj – veljača* preuzeta je 2019. godine, a radovi

15. i **16.** Tapiserija *Siječanj – veljača*, detalj polja 2D, stanje prije i nakon radova (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2019., 2022.)
January-February tapestry, detail of field 2D before and after conservation (HRZ Archive, G. Tomljenović, 2019, 2022)

su trajali dulje od uobičajenih, odnosno do 2022. godine jer su u potresu 2020. godine oštećene prostorije Odjela za tekstil, papir i kožu u Ilici 44. Početkom 2022. godine iz Nadbiskupskog dvora, oštećenog u potresu, preuzeta je tapiserija *Rujan – listopad*, a radovi su dovršeni potkraj 2024. godine. Nakon desetogodišnjih radova na ciklusu tapiserija *Mjeseci u godini*, preostali su radovi na posljednjoj tapiseriji iz ciklusa, *Studeni – prosinac* (13,3 m²) koja je najvećih dimenzija te ujedno i najoštećenija (**sl. 14**), a preuzeta je početkom 2024. godine. Pet tapiserija iz ciklusa *Mjeseci u godini* u vlasništvu Zagrebačke nadbiskupije, koje će u skoroj budućnosti biti potpuno restaurirane i konzervirane, jedinstvene su po svojoj povijesno-umjetničkoj vrijednosti te su rijetko očuvana cjelina izuzetne vrijednosti u europskom kontekstu.

Radove na svim predmetima pratila je iscrpna konzervatorsko-restauratorska dokumentacija. Poseban izazov tijekom izvođenja radova bila je oštećenost i krhkost dalmatika iz tzv. ružičastog liturgijskog kompleta te čipki. Konzervatorsko-restauratorski radovi na tapiserijama bili su vrlo zahtjevni, posebice s obzirom na njihove velike dimenzije, zbog kojih su se određene faze radova (primjerice fotografiranje prije i nakon radova te uklanjanje nečistoća mokrim postupkom) morale izvoditi izvan prostora Odsjeka za tekstil Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu.

Izvrsna suradnja Zagrebačke nadbiskupije i Hrvatskog restauratorskog zavoda okrunjena je 2017. godine izložbom *Zlatne niti* u Domitrovićevoj kuli, gdje je predstavljen dio restauriranih tekstilnih predmeta iz Riznice zagrebačke katedrale, spomenutih u ovom radu. Odlično popraćena i posjećena izložba zasigurno upućuje na potrebu barem povremenog prezentiranja vrijednih umjetnina u vlasništvu Zagrebačke nadbiskupije široj javnosti, a izuzetno bogat tekstilni fundus Riznice svakako zaslužuje muzejsku prezentaciju. ■

Izvori

NAZG

HR-NAZG, SKZ/PKZ, SKS/ACA, Inventarium Rerum et Suppellectilis Ecclesia Cathedralis, kut. 101, br. 4/9, 14–15

HR-NAZG, SKZ/PKZ, SKS/ACA, Inventarium Rerum, et Suppelectilis Cath(edra)lis Eccl(esi)a Zagrabien(sis) anni 1707., kut. 101, br. 4/10, 13–14

Literatura

CVETNIĆ SANJA, Charles Mité (Charles Mitté), Arazzi del Tesoro del Duomo di Zagabria, Prospettive su disegni di Fracesco Galli Bibiena (?), 1710 ca. (cat. 137a-c), u: *I Bibiena una famiglia europea*; ur. Deanna Lenzi, Jadranka Bentini, Venecija, 2000., 425–427

CVETNIĆ SANJA, Tapiserije „Mjeseci s groteskama i arhitektonskim perspektivama“ u Riznici zagrebačke katedrale,

Tkalčić: *godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 5 (2001.), 305–315
FRANZ THIERRY, *Lunéville loan and picture request – tapestries of the Months*, Lunéville, 2022., 1–3
HÖCKER OLGA, Dva francuska gobelina, u: *Katalog kulturnohistorijske izložbe grada Zagreba prigodom 1000-godišnjice Hrvatskog Kraljevstva 925. – 1925.*, Zagreb, 1925., 66
IVANDIJA ANTUN, Predmeti od tekstila, u: *Inventar Riznice zagrebačke katedrale*, Prva knjiga, II. dio, D 47, Zagreb, 1988., 112–113, 185
JIROUŠEK ANTUN, Nadbiskupski dvor u Zagrebu, u: *Svijet*, *Božić 1929*, knj. 8, br. 26, god. 4, 21. 12. 1929., 632–633
KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka*, Zagreb, 1856.
MAGIĆ VLADO, Biskup Aleksandar Ignacije Mikulić, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995., 366
MUNK ZDENKA, Tekstil, katalog T, u: *Riznica zagrebačke katedrale*, katalog izložbe (Zagreb, Muzejski prostor, 31. ožujka – 15. rujna 1983.), ur. Zdenka Munk, Zagreb, 1983., 77, 91–93, 102, 105, 110–111, 129, 131–136
PAVELIĆ-WEINERT VANDA, *Vezilačka radionica 17. stoljeća u Zagrebu*, Zagreb, 1988.
PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Čipka na oltaru zagrebačke katedrale, u: *Zbornik radova sa znanstveno-stručnoga skupa Čipka na oltaru*, Lepoglava, 2001., 26
SEKULIĆ ANTE, Stjepan Selišćević/Želišćević od Gacke biskup i junak (1694–1703.), u: *Crkva u svijetu*, vol. 29, br. 2, Split, 1994., 193–194
TOOMER HEATHER, *Antique lace: identifying types and techniques*, Atglen, 2001.
ZMAJIĆ BARTOL, Grbovi zagrebačkih biskupa i nadbiskupa, u: *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije*, ur. Dragutin Kniewald, Zagreb, 1944., 485

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb
RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury

Summary

Vlasta Bošnjak, Marta Budicin Munišević, Sandra Lucić Vujičić, Branka Regović

COLLABORATION BETWEEN THE CROATIAN CONSERVATION INSTITUTE AND THE ARCHDIOCESE OF ZAGREB ON PRESERVING THE TEXTILE COLLECTION OF THE ZAGREB CATHEDRAL

The treasury of the Zagreb cathedral holds approximately 1,000 valuable textile artefacts. A long, fruitful collaboration between the Archdiocese of Zagreb and the Department for Textiles, Paper and Leather of the Croatian Conservation Institute began in 2005 with the restoration of a luxurious mitre (inventory no. T 3) dating back to the 14th century and restored in 1549 for the inauguration of Bishop Wolfgang Gyulay (1548–1550). Comprehensive conservation and restoration of textile artefacts continued in 2011 with the restoration of three exceptionally valuable Baroque laces – Milanese, Flemish and Belgian (inventory nos. T 314, T 319 and T 332) – of the 17th and 18th centuries. These pieces are associated with Bishops Martin Borković (1667–1687), Aleksandar Ignacije Mikulić (1688–1694), Emerik Esterházy (1708–1722) and Juraj Branjug (1723–1747). From 2013 to 2016, comprehensive conservation and restoration was carried out on dalmatics (inventory nos. T 95b, T 95c, T 95d) from a set of four dalmatics, each depicting one of the evangelists, created for Bishop Mikulić. In addition to the dalmatics, work was performed on an altarpiece and chasuble from the liturgical set, T 94, belonging to Bishop Stjepan Seliščević (1694–1703). A complete conservation and restoration of the so-called 'pink' liturgical vestments (inventory no. T 259) was also carried out from 2017 to 2023.

All the liturgical textiles listed, richly decorated with gilded and silvered threads, suffered from structural damage, including tears and holes in the primary fabrics.

Forming a highlight of the collection are five tapestries from the *Months of the Year* cycle (1699–1710). These tapestries were a gift from Queen Maria Theresa to the Zagreb Diocese and Bishop Franjo Thauszy (1751–1769).

The tapestries were dusty, with dried-out and faded threads. Mechanical damage, such as holes, tears, worn weft threads, and historical repairs using coarse threads, was observed.

The conservation and restoration of these items involved research into their origins and manufacturing techniques, detailed graphic and photographic documentation, cleaning using dry and wet methods, and repairing fabric and embroidery damage.

KEYWORDS: liturgical vestments, tapestry, embossed embroidery, lace, Roman Catholic Archdiocese of Zagreb, cathedral treasury, Zagreb, textile conservation

06

RESTAURIRANJE KATEDRALE NEKOĆ I SAD

U toj je velikoj nesreći bilo ipak nešto i sreće, jer će se sad, iza kako je taj velebni hram na pola razoren, morati onako popraviti kako će za uviek zadobiti veću čvrstoću i ljepotu.

Iso Kršnjavi, Stolna crkva u Zagrebu, *Vienac*, 15. 7. 1882.

Počeci i koncepti restauriranja zagrebačke katedrale 1870-ih godina

Dragan Damjanović

Dragan Damjanović
Filozofski fakultet Sveučilište u Zagrebu
Odsjek za povijest umjetnosti
https://orcid.org/0000-0003-2589-8075
ddamjano@ffzg.unizg.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 15. 7. 2024.

UDK: 726.025.4:[27-523.41(497.5 Zagreb)"18"
72 Schmidt, F.
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.26

SAŽETAK: U članku se analiziraju tekstovi biskupa Josipa Jurja Strossmayera, prvoga hrvatskog povjesničara umjetnosti Ise Kršnjavoga, kanonika zagrebačkog Prvostolnog kaptola Franje Račkog, književnika Augusta Šenoe i pravnika i publicista Ladislava Mrazovića o restauriranju zagrebačke katedrale iz sedamdesetih i s početka osamdesetih godina 19. stoljeća. Njihova se razmatranja uspoređuju s projektom i programom restauriranja katedrale iz 1878. bečkoga arhitekta Friedricha Schmidta koje se u konačnici kratko kontekstualizira s više ili manje istodobnim restauratorskim zahvatima u Europi.

KLJUČNE RIJEČI: katedrala u Zagrebu, stilsko restauriranje, Friedrich Schmidt, Josip Juraj Strossmayer, Iso Kršnjavi, Franjo Rački, Ivan Tkalčić, Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, August Šenoa, Ladislav Mrazović

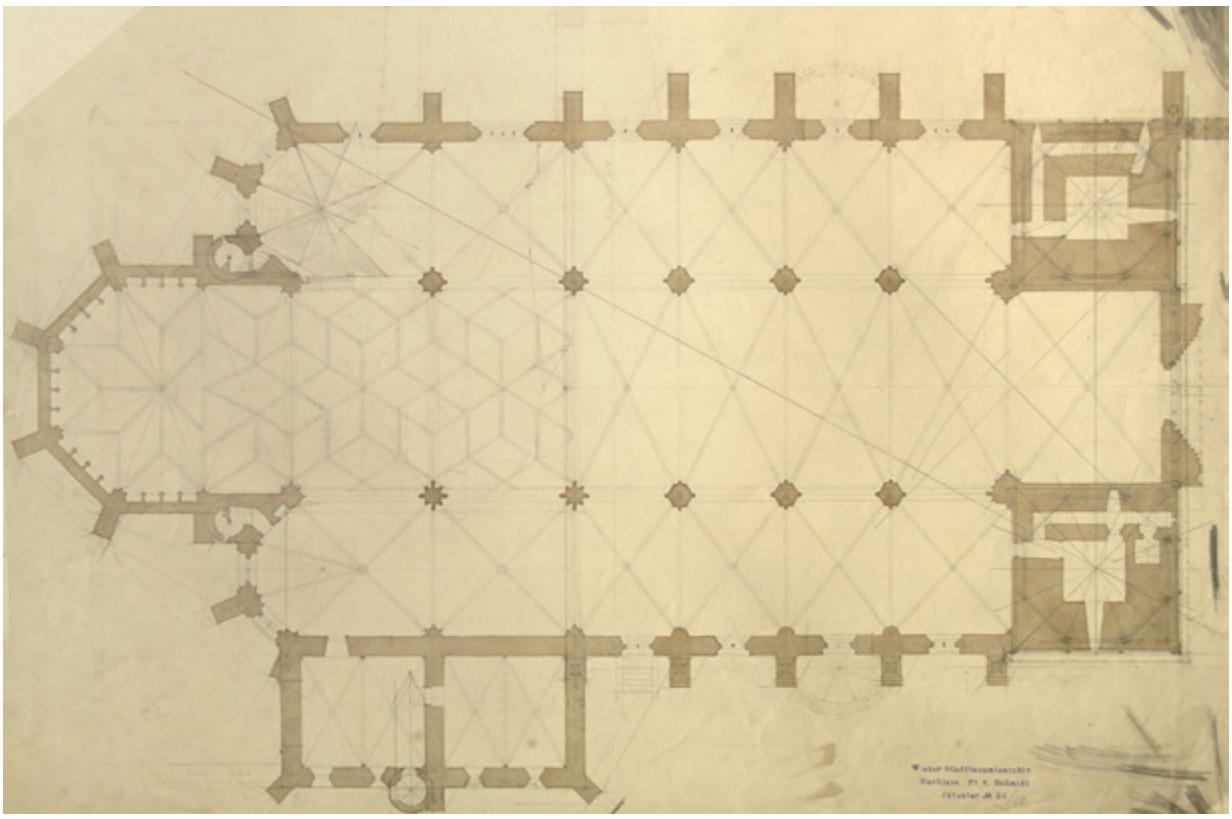
Bila je vedra zimska noć ljeta gospodnjega 1384. Daleko, široko po Zagrebu i oko njega bijelio se je o mjesečini visoki snijeg. [...] Stolna crkva zagrebačka dizala je svoje mrke, visoke zidine ponosito iz gromade snijega, samo krov i tornjeve pokrivaše bjelina, ljeskajuć se o mjesečini daleko, čarobno, ko da tu sijevaju kroz noć vilini dvorovi. Tajno, veličajno stajala je ta posvećena gromada sred sjajne noći, kao prezirno gledajuć na patuljčad oko sebe koja gine pod snijegom.[1]

Tim je riječima August Šenoa ukratko opisao srednjovjekovnu zagrebačku katedralu u svojem poznatom romanu *Kletva*, koji je objavljen prvotno kao feljton u *Narodnim novinama* u kriznim danima grada Zagreba, neposredno nakon potresa od 9. 11. 1880., a potom 1882. i kao knjiga, koju je, nakon Šenoine smrti, dovršio Josip Eugen Tomić.[2]

Pisana uoči potresa, upravo u vrijeme kad se započinjalo s restauriranjem katedrale, *Kletva* pokazuje fascinaciju „posvećenom gromadom", sličnu onoj koja je nagnala velikana francuske književnosti Victora Hugoa da sroči svoju *Notre-Dame de Paris*. Možemo žaliti što u tom svojem djelu, u kojem se govori (kako sam naslov svjedoči) o kletvi kojom je zagrebački biskup prokleo građane Griča 1396. godine, a nakon žestokih sukoba dviju povijesnih zagrebačkih polovina, nije više riječi posvetio katedrali. No i iz rečenica koje je napisao, jasna je Šenoina ljubav prema građevini koju romantičarski gleda dovršenijom, većom i veličanstvenijom negoli je ona mogla biti potkraj 14. stoljeća. Gleda je takvom nesumnjivo želeći da katedrala povrati svoj *prvobitni* izgled, o čemu je i sam pisao 1879., vezano za projekte Friedricha Schmidta za restauriranje katedrale (sl. 1–11).

Zajedno (i na prvom mjestu) s đakovačkim biskupom Josipom Jurjem Strossmayerom, prvim hrvatskim povjesničarem umjetnosti Isom Kršnjavim, kanonikom Franjom Račkim i pravnikom i publicistom Ladislavom

1 ŠENOA, 1963, 121.
2 ŠENOA, TOMIĆ, 1882.

1. Friedrich Schmidt (vjerojatno u suradnji s učenicima), tlocrt zagrebačke katedrale prije restauriranja, nedatirano, oko 1877./1878. (Wien Museum, HM, Inv. Nr. 157.024/10)
Friedrich Schmidt (probably in collaboration with students), ground plan of the Zagreb cathedral before restoration, undated, c. 1877–1878 (Wien Museum, HM, Inv. No. 157.024/10)

Mrazovićem, Šenoa je navedenim, ali i drugim svojim tekstovima pripremio teren za Schmidt-Bolléov zahvat na katedrali izveden između 1879. i 1902. godine.

Cilj je ovog teksta, nastavljanjem na rad prethodnih istraživača, prije svih Olge Maruševski[3] i Željke Čorak,[4] na pregledan način pokazati kako je navedeni krug hrvatskih intelektualaca definirao (moguća) polazišta pri izradi projekata za restauriranje katedrale 1870-ih i usporediti njihova razmatranja sa Schmidtovim projektom i *programom* restauriranja katedrale iz 1878. te ih u konačnici kratko kontekstualizirati s više ili manje istodobnim restauratorskim zahvatima u Europi.

PRIPREMA TERENA – NEKOLIKO RIEČI BISKUPA STROSSMAYERA

Ishodišnom točkom Schmidt-Bolléova restauriranja zagrebačke katedrale već se desetljećima smatra Strossmayerov pamflet objavljen u *Katoličkom listu* 1874. godine. S jedne strane isticanjem okolnosti da ga je potaknuo najvažniji mecena hrvatske umjetnosti 19. stoljeća, politički vođa hrvatskoga naroda, pa i šireg slavenskog juga, koji se bespoštedno borio za što bolji položaj Trojedne kraljevine u Austro-Ugarskoj, pokušao se promijeniti odnos prema omraženom neogotičkom zahvatu na katedrali i sprati *krivnja* (samo) s Bolléa i Kršnjavog.[5] S druge strane, u Strossmayerovom je pamfletu potpuno opravdano prepoznata klica ideja u konačnici provedenog zahvata.

Osokoljen okolnošću da je zagrebačko Gradsko poglavarstvo nakon godina uvjeravanja napokon pristalo pristupiti obnovi župne crkve svetog Marka na Gradecu,[6] Strossmayer odlučuje objaviti početkom rujna 1874. prilično dug tekst o potrebi restauriranja katedrale u zagrebačkom *Katoličkom listu*, glasilu Zagrebačke nadbiskupije, nesumnjivo svjestan da isti članak ne bi imao dovoljnog odjeka da ga objavi u *Glasniku* svoje biskupije.

Kako je dobro poznato, biskup svoja saznanja o katedrali zasniva na postojećoj literaturi, monografijama Karla Weissa[7] i Ivana Kukuljevića Sakcinskog,[8] s kojima se ponekad ne slaže u datacijama i stavovima, no čiji historiografski rad poštuje.

3 MARUŠEVSKI, 1986, 145–162.

4 ČORAK, 1988, 257–304.

5 ČORAK, 1978, 21–31 (23).

6 O obnovi Svetoga Marka više u: DAMJANOVIĆ, 2013a, 63–96.

7 WEISS, 1860.

8 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856.

U mnogim elementima Strossmayerov pamflet iznimno podsjeća na poziv za restauriranje katedrale svetog Vida u Pragu iz 1857. godine,[9] a zasigurno se sličnih tekstova može naći u svim dijelovima tadašnje Europe. Što je biskupu konkretno poslužilo kao polazište pri sastavljanju teksta, ipak je teško reći. Jasno je, međutim, da su mu kao uzori kako treba pristupiti zagrebačkoj katedrali poslužili zahvati provedeni pod patronatstvom bavarskog kralja Ludwiga I. na katedralama u Bambergu i Speyeru, koje je osobno posjetio. U pamfletu spominje zahvate i u Parizu, a svjestan je da se *popravlja* i bečka katedrala. Naposljetku, jasno pokazuje da poznaje situaciju i u Italiji, gdje smatra da srednjovjekovne crkve nisu tako *nagrđene* kao u Beču i Zagrebu.

Njegov je tekst izrazito ekspresivan, pisan da uvjeri publiku, ponajprije svećenstvo Nadbiskupije zagrebačke, u nužnost zahvata. Sve elemente na katedrali koje smatra neprihvatljivim zato krsti najraznolikijim, najčešće vrlo pejorativnim (i istodobno duhovitim) terminima: grdoba, ljaga, brazgotina, krastica, prišivak, izopačenost, bogogrđe, ružne i nenaravne prikrpine, mrtvački zastor, smrtni grijeh. Barokizam je za njega općenito pejorativan pojam, kao i termin jezovanski (u značenju jezuitski, isusovački).

Kako bi potaknuo zahvat na katedrali, osnovna mu je taktika igrati na domoljublje, pa i na sujetu čelnih ljudi Nadbiskupije, građana Zagreba i Hrvatske. Ističe stoga da, iako se nikoga ne može kriviti što katedrala izgleda tako kako izgleda, oštetilo ju je vrijeme, neukus ranijih epoha, kao i crkve u drugim dijelovima Europe, („Pokvareni ukus 17., 18. i 19. stoljeća nenosi nitko pojedinac na duši."), itekako se može kritizirati ako se o „popravi stolne crkve nebi ozbiljno mislilo."

Ističući svoja iskustva iz mlađih dana u Beču, kako bi prolazeći pokraj katedrale svetog Stjepana, „tada vrlo zapuštene", govorio: „Koliko barbarstvo! Da je ta crkva slovenska, kako bi nas Niemci ljuto ukorili i odsudili, što smo taj divni spomenik toliko zanemarili i zapustili", poručuje svojim suvremenicima da će drugi gledati na sličan način hrvatski narod ako se zagrebačka katedrala ostavi u postojećem stanju. Jer katedrala „bila je negda u prvobitnom svom kipu pravi ures grada Zagreba. Današnje njezino lice grdno je izopačeno, i služi nam pred stranim izobraženim svietom na ukor."

Što god je srednjovjekovno na katedrali, za njega valja, kako najbolje svjedoče riječi: „Nije moguće ni pomisliti, da bi se svršetkom 15. stoljeća, u kom bijaše znanje i djelovanje umjetničko toli napredno, proti navedenomu temeljnomu zakonu estetike tako grdno bilo sagrješilo". Što je pak iz 17., a osobito iz 18. stoljeća, najčešće osuđuje jer tada je „estetika u grobu ležala, i [...] pokvareni ukus najljepše sredovječne sgrade grdno kvario". O oltarima na kraju bočnih brodova, koje Weiss hvali i smatra renesansnim djelima, kaže stoga „Za Boga, je li 'a priori' moguće, da se je svrhom 17. stoljeća, kad je u cieloj ostaloj Europi prava umjetnost propala, samo u Zagrebu umjetno i ukusno slikalo i rezalo? Što je u starih crkvah posla iz 17. stoljeća, to je crkvam na ruglo, i velikim se troškom, ko u Bambergu, u Špajeru, u Parizu i svud po svietu, iz njih iznosi: a samo u Zagrebu da su ta dva oltara staroj gotičkoj crkvi na ures?"

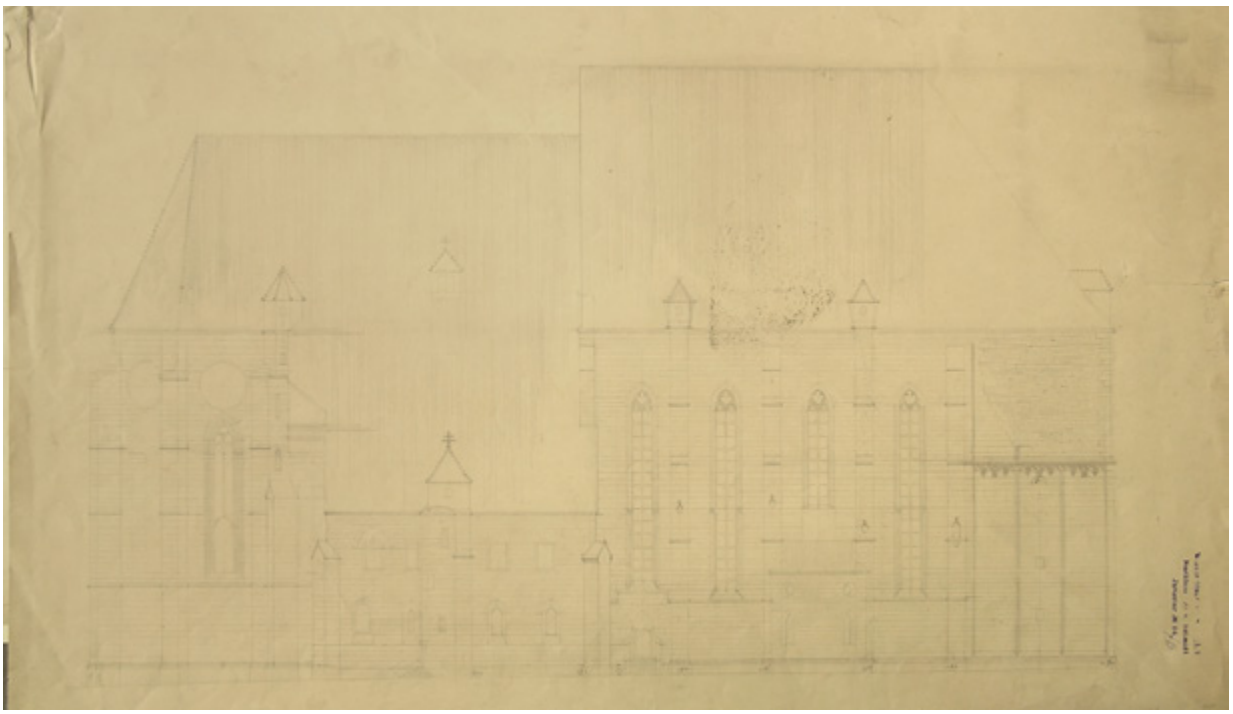
Za njega stoga i propovjedaonica, iako je u usporedbi s drugom opremom crkve najbolje djelo, neprihvatljiva. Naime, za biskupa ta usporedba „neznači mnogo, pošto u cieloj crkvi neima ništa liepa i umjetna". I propovjedaonica pokazuje, smatra on, „puno znakova decadance, kojoj se nitko na svietu koncem 17. vieka oteti nije mogao".

Fascinantno je u kolikoj su mjeri gotovo svi „grijesi" katedrale, kako ih je okrstila Olga Maruševski, koje je Strossmayer nabrojio, pri restauratorskom zahvatu „sprani". Strossmayer je predložio potpunu pregradnju glavnog pročelja i dogradnju dvaju tornjeva, otvaranje rozete iznad glavnog portala umjesto postojećega prozora, uklanjanje baroknih stilskih elemenata s glavnog portala. Smatrao je i da se na bočnim pročeljima trebaju otvoriti prozori punom visinom, ukloniti dograđene kapele s južne i sjeverne strane crkve, ukloniti novija sakristija, kao i zahodi koji su se nalazili uz sjevernu stranu svetišta crkve. Predlagao je i uravnjavanje visine krovišta i njegovo pokrivanje glaziranim crijepom te izvođenje fijala iznad kontrafora, kao i uklanjanje nadbiskupske biblioteke ispred crkve.

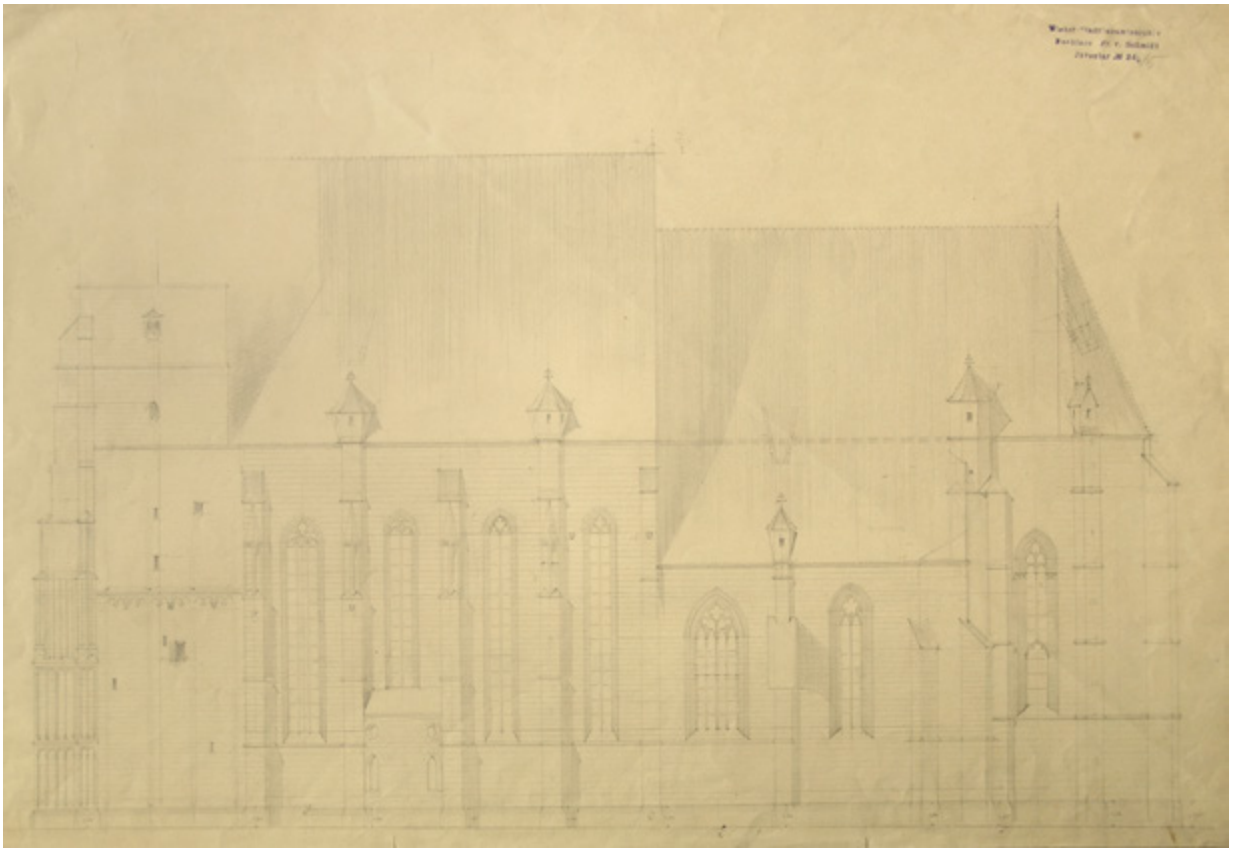
Iznimno je radikalno predlagao pregradnju interijera. S jedne strane, prema biskupovu je mišljenju bilo nužno „popraviti" arhitektonske nepravilnosti u unutrašnjosti, pri čemu je osobitu pozornost posvetio uklanjanju kasnijega svoda u svetištu te arkada i stubova između velikih službi u istočnom dijelu crkve. S druge strane, kako je dobro poznato, zahtijevao je uklanjanje i gotovo sve opreme iz crkve – svih oltara, uključujući i Haulikov neogotički, empora (pjevačkog kora i nadbiskupskog oratorija), orgulja i gotovo svih nadgrobnih spomenika. Postojeća je oprema za njega gotovo u cjelini nevrijedna jer je stilski neusklađena s arhitekturom crkve: „Ja pako najodlučnije tvrdim, da u cieloj stolnoj crkvi zagrebačkoj dan danas niti jedne stvari ne ima, koja bi slogu crkvenomu odgovarala, ili inače vriedna bila, da se uzdrži." Argument da se dio opreme treba zadržati jer je izveden od skupocjenih materijala, ne uvažava: „Oltar, ma bio on od suvoga zlata ili dragoga kamenja sastavljen, ako neodgovara zakonom estetičkim, nevalja."

Na prvom mjestu neprihvatljivi su mu oltari postavljeni uz stubove/službe katedrale jer onemogućuju da gotička arhitektura dođe do izražaja: „Nje obaviti baroknimi oltari i svakovrstnimi prikrpami znači to, što zdravima prsima vodena bolest ili liepoj rieči vratobolja." U cjelini, prema

9 VYBÍRAL, 2020, 170.

2. Friedrich Schmidt (vjerojatno u suradnji s učenicima), sjeverna fasada zagrebačke katedrale prije restauriranja, nedatirano, oko 1877./1878. (Wien Museum, HM, Inv. Nr. 157.024/6)
Friedrich Schmidt (probably in collaboration with students), north façade of the Zagreb cathedral before restoration, undated, c. 1877–1878 (Wien Museum, HM, Inv. No. 157.024/6)

3. Friedrich Schmidt (vjerojatno u suradnji s učenicima), južna fasada zagrebačke katedrale prije restauriranja, nedatirano, oko 1877./1878. (Wien Museum, HM, Inv. Nr. 157.024/5)
Friedrich Schmidt (probably in collaboration with students), south façade of the Zagreb cathedral before restoration, undated, c. 1877–1878 (Wien Museum, HM, Inv. No. 157.024/5)

Strossmayeru, nitko nema pravo svim tim oltarima „u nutarnju harmoniju i prirodjenu eloquenciu starih svetih crkava dirati". Stoga, „sve novije prikrpine oko crkve imale bi se odstraniti".

Ostavio bi tek kanoničke klupe, kasnogotički triptih (koji je za njega jedina umjetnina od vrijednosti u katedrali) i nadgrobni spomenik bana Tome Erdödyja, zbog domoljubnih razloga, zbog poruke koju mu je, pogrešno, pripisivao („Kraljevstvo kraljevstvu ne propisuje zakone" izrekao je kasniji ban Ivan Erdödy). U cjelini, Strossmayer smatra da se katedrala treba popraviti „po znanstvenom i slogu crkvenom primjerenom nacrtu", dakle stilski je ujednačiti prema kvalitetnom projektu temeljenom na istraživanju povijesti katedrale. S iskustvom događanja u Đakovu, izvedbe opreme njegove stolne crkve, Strossmayer ističe da bi se opremanje katedrale „u zemlji samoj i domaćimi vještaci proizvesti dalo", u čemu nesumnjivo vidi priliku za unapređenje domaćeg obrta.

U samo se nekim elementima Strossmayerov program restauriranja katedrale razlikuje od konačne izvedbe – biskup je glavni portal smatrao djelom srednjega vijeka pa je samim time htio da se očuva. Nije predlagao uklanjanje kasnogotičkih elemenata (baldahina iznad stubova) u unutrašnjosti katedrale. S druge je strane htio ukloniti stubišne tornjeve krovišta svetišnog dijela crkve, smatrajući ih kasnijim radom, što na kraju nije provedeno i ti su tornjevi slikovito dograđeni u neogotičkom stilu. U konačnici, ni svi barokni oltari nisu naposljetku uklonjeni iz crkve, kao što je Strossmayer predlagao, a zadržana je i propovjedaonica, čiju je kvalitetu, kako je već istaknuto, prepoznao, no nije ju htio, zbog stilskih razloga, zadržati u crkvi.

Za željene intervencije na katedrali Strossmayer se koristi terminima „popraviti"[10] ili „povratiti".[11] Uklanjanje postojećih i dodavanje neogotičkih arhitektonskih elemenata i opreme nije za njega, dakle, izvođenje novoga, već samo rekonstrukcija prije postojećeg. Pri obnovi, nadalje, smatra da estetski nazori trebaju biti ispred praktičnosti jer „udobnost nigda ne smije kršiti zakona umjetnosti i znanosti". Biskup zagovara „sustavnu i po znanstvenih zakonih izvedenu popravu" katedrale. Time je pokazao, kao i brojni drugi njemu suvremeni restauratori i zagovornici sličnih restauratorskih zahvata, pozitivističko povjerenje u suvremenu znanost.[12]

Biskupov zaključak „il sustavna reforma, ili nikakva", u trenutku kad je pisao svoj tekst, nije bio provediv. Stjecajem okolnosti, međutim, već za nekoliko godina pojavit će se mogućnost da se pristupi konkretnim zahvatima na restauriranju katedrale.[13]

Projekt i program Friedricha Schmidta iz 1878. za restauriranje katedrale

Među brojnim pitanjima povezanima s restauriranjem katedrale koje je Strossmayer razmatrao u svojem tekstu iz 1874. bilo je i pitanje odabira arhitekta. Biskup je istaknuo da se, obilazeći katedralu i vidjevši njezino stanje, molio „da se ta crkva svojih grdoba oslobodi i dostojno popravi". Svjestan je bio, međutim, „da je izopačenost te liepe crkve tolika, da je popravak njezin zadaća pretežka, koju samo vrlo umna i odvažna ruka sretno može riešiti, ali će za to i biti slava neumrla onomu, koj počme tu zadaću uspješno izvadjati". Stoga se tom popravku mora pristupiti na znanstveni i sustavni način, a to je moguće samo ako se odabere kvalitetan arhitekt.

„Medjutim, kad o popravi crkve stolne zagrebačke govorim, razumijem popravu sustavnu, po znanstvenih zakonih izvedenu. U tom je po mojem mnienju pogriešio pokojni stožernik Haulik, što je navalice i po svojoj dobroj volji, popravke neke proizvadjao. U crkvi, toliko oštećenoj, ko što je stolna crkva zagrebačka, ništa se ne smije prepustiti slučaju ili mnienju pojedinih ljudi, pa ma oni Bog zna kako vješti bili. Za popravu crkve stolne zagrebačke imaju se pozvati učeni, čuveni i izkusni ljudi, kao n. p. Schmidt, Förstel, i. t. d. Ti bi imali izraditi osnovu znanstvenu, koja bi sustavnim načinom obsizala, što bi se s vremenom proizvesti imalo, ko što to biva kod crkve sv. Stjepana u Beču, jer inače poleg najbolje volje i mnogih žrtava lahko se može posrnuti i stranputice naći. Neodgovara sve što nosi ime gotičko, crkvi stolnoj zagrebačkoj."[14]

Oba arhitekta koje je predložio kao potencijalne restauratore katedrale, Friedrich Schmidt i Heinrich Ferstel (kojemu je pogrešno napisao prezime), bili su u to vrijeme ključni predstavnici neogotike u bečkoj sakralnoj arhitekturi. Schmidt je autor niza novih neogotičkih crkava (crkve Lazarista, crkvi u četvrtima Weissgärber, Brigittenau i Fünfhaus), kao i zgrade bečke Gradske vijećnice, dok je Ferstel autor najveće neogotičke crkve bečkog historicizma i jedne od najvećih neogotičkih crkava 19. stoljeća uopće, Votivne crkve na Ringu. Kako se Ferstel u to vrijeme već uvelike odmaknuo od projektiranja sakralnih objekata i posvetio projektiranju javnih (neorenesansnih) građevina, poput zgrade Sveučilišta ili Austrijskog muzeja za umjetnost i industriju na Ringu u Beču, a kako je Schmidt bio specijaliziran i za restauriranje spomenika (kako pokazuje njegov rad na katedrali svetog Stjepana u Beču ili samostanskoj crkvi u Klosterneuburgu), odabir je na

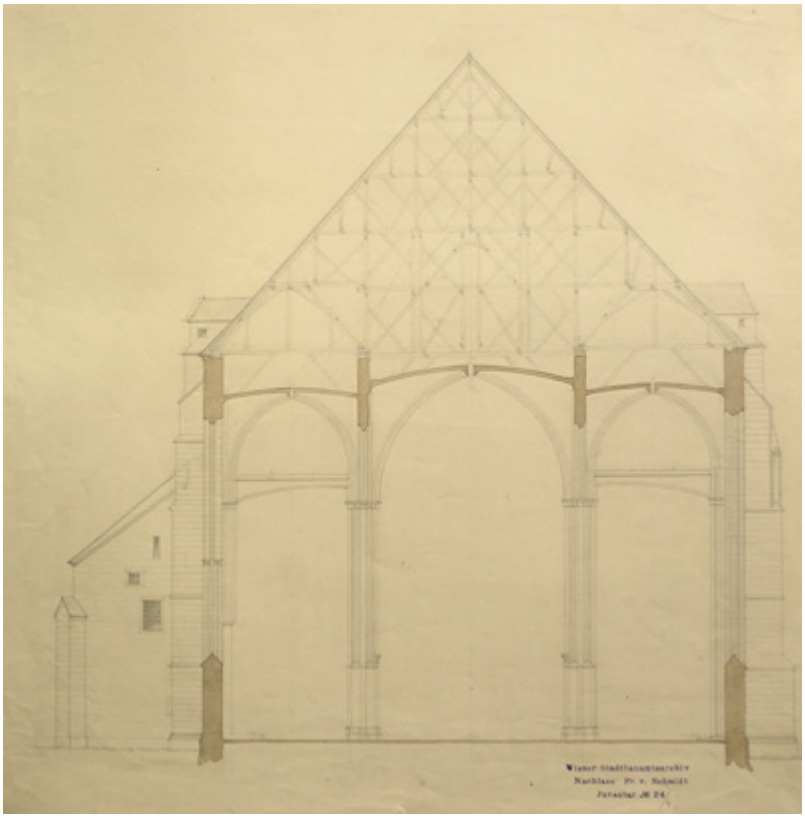
10 Za svod u svetištu kaže da se treba „popraviti, na istu visinu sa ostalim svodom uzvisiti i kip njegov mrežni sa kipom zapadnoga svoda zamieniti, a tiem bi, naravno, i vanjski krov pravilniju formu stekao".

11 Za biskupa, gotički oltari trebaju se *povratiti* na mjesto baroknih.

12 JOKILEHTO, 2018, 169.

13 Svi citati iz ovoga poglavlja preuzeti su iz teksta: STROSSMAYER, 1874, 1–8.

14 STROSSMAYER, 1874, 2.

4. Friedrich Schmidt (vjerojatno u suradnji s učenicima), poprečni presjek zagrebačke katedrale prije restauriranja, pogled prema svetištu, nedatirano, oko 1877./1878. (Wien Museum, HM, Inv. Nr. 157.024/4)
Friedrich Schmidt (probably in collaboration with students), cross-section of the Zagreb cathedral before restoration, view towards the sanctuary, undated, c. 1877–1878 (Wien Museum, HM, Inv. No. 157.024/4)

kraju pao na Schmidta, to više što se on već iskazao pri gradnji đakovačke katedrale, restauriranju župne crkve svetog Marka u Zagrebu i projektiranju palače JAZU-a.[15]

Iako nije bio ni politički ni osobno osobito blizak s tadašnjim zagrebačkim nadbiskupom kardinalom Josipom Mihalovićem, svojom upornošću i posredovanjem kanonika Franje Račkog Strossmayer je uspio postići da se počne s restauriranjem katedrale i da se na izradi projekata angažira Friedrich Schmidt. Da su se Strossmayerove riječi pažljivo slušale u Zagrebu i da su percipirane kao svojevrsni smjerokaz, govori i okolnost da je njegov proglas iz 1874. priložen spisima o restauriranju katedrale nadbiskupa Mihalovića.[16] Ne može se isključiti mogućnost i da je navedeni članak preveden na njemački i poslan Schmidtu, a još je vjerojatnije da je svoje nazore biskup Strossmayer u neposrednoj usmenoj komunikaciji posredovao tom arhitektu.

Ključan korak u realizaciji restauriranja katedrale učinjen je u siječnju 1876., kad je nadbiskup Mihalović pozvao Prvostolni kaptol da osnuje Povjerenstvo za pregled prvostolne crkve. Za potrebe toga povjerenstva izradio je prebendar i kaptolski arhivar Ivan Krstitelj Tkalčić već u veljači iste godine svojevrsni program restauriranja katedrale koji je uvelike slijedio Strossmayerove naputke, predlažući uklanjanje dijela opreme (oltara, empora) nastale nakon srednjeg vijeka, „one rugobe, one modrice, kojimi je do danas nakaženom ostala ta svetinja naroda hrvatskoga“, te obnovu katedrale u skladu sa suvremenom estetikom i načelom jedinstva stila.[17] U isto se vrijeme formira Odbor za popravak prvostolne crkve, koji će u sljedećih nekoliko godina voditi sav posao. Prvu sjednicu Odbor je održao 26. veljače 1877. Sudeći prema zapisniku sa sjednice, njegovi su članovi potpuno usvojili Strossmayerove i Tkalčićeve savjete, a tom je prilikom donesena i odluka da se projekti za restauriranje katedrale povjere Friedrichu Schmidtu.[18]

Zahvaljujući pomoći svojih učenika Dominika Avanza i Luciana Plymptona, koji su arhitektonski snimili postojeću građevinu,[19] Schmidt u svibnju 1878. završava prvu

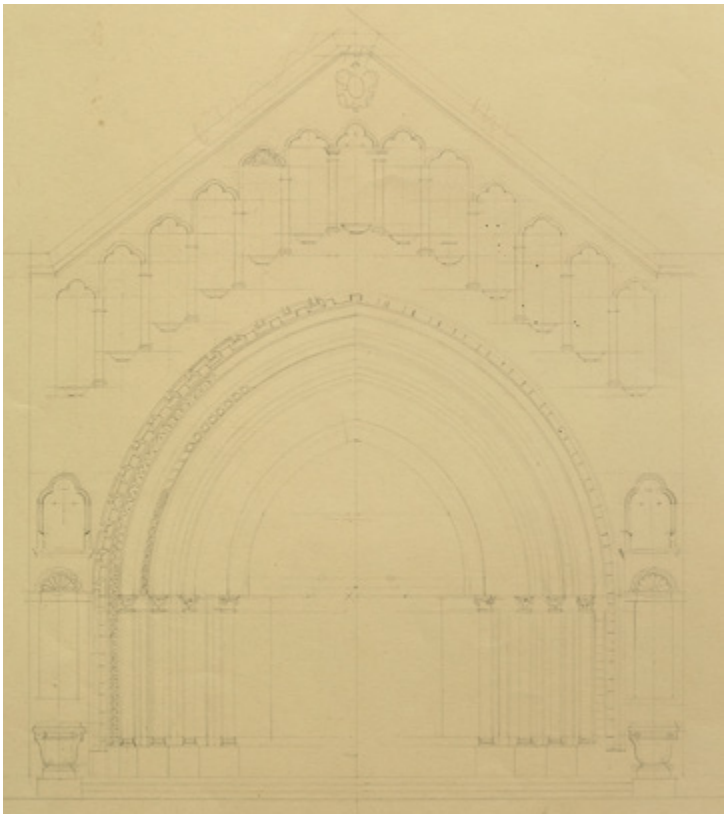
15 O Ferstelu više u: WIBIRAL, KASSAL-MIKULA, 1974. O Schmidtu: HAIKO, KASSAL-MIKULA, 1991.

16 HR-NAZG, Prezidijal, dosje br. 167–1890.

17 KOŽUL, 2006, 108.

18 RAZUM, 1997, 85–95; KOŽUL, 2006, 82–86, 108–111.

19 HORVAT, 1941, 16; ČORAK, 1988, 266. Lucian Plympton radit će poslije kao arhitekt u Pittsburghu i Sjedinjenim Američkim Državama.

5. Friedrich Schmidt (vjerojatno u suradnji s učenicima), glavni portal zagrebačke katedrale prije restauriranja, nedatirano, oko 1877./1878. (Wien Museum, HM, Inv. Nr. 157.024/3)
Friedrich Schmidt (probably in collaboration with students), main portal of the Zagreb cathedral before restoration, undated, c. 1877–1878 (Wien Museum, HM, Inv. No. 157.024/3)

verziju svojih projekata i šalje ih u Zagreb. Pristup restauriranju katedrale gotovo istodobno je razložio u pismu Franji Račkom iz svibnja 1878. i izvještaju Odboru za popravak stolne crkve iz lipnja iste godine, što se može smatrati Schmidtovim *programom* restauriranja katedrale.

U pismu Račkome Schmidt je istaknuo zahtjevnost rada na projektima, s obzirom na okolnost da katedrala sadrži elemente koji ne pripadaju istom razdoblju. Karakterističnim elementima proglasio je kor (svetišni dio) iz 13. stoljeća i tornjeve, odnosno zapadno pročelje iz 15. stoljeća. Ti su mu dijelovi bili najvažnije ishodišne točke za povrat u prvobitno stanje i proširenje (*Wiederherstellung und Ausbau*) katedrale, kako svoj zahvat naziva u dopisu. Istaknuo je pritom da se kor lako može rekonstruirati jer je uglavnom sačuvan, dok su mu tornjevi bili zahtjevan zadatak, to više što je zapadno pročelje nesimetrično, budući da sjeverni toranj nije imao veliki ugaoni kontrafor. Prema Schmidtu, donji dio pročelja uvjetovao je da se tornjevi ne razvijaju *kristalično,* nego da budu zatvoreni.[20]

Daleko je detaljniji izvještaj koji je Schmidt podnio članovima Odbora za popravak stolne crkve 11. lipnja 1878. godine, a u kojem se dotaknuo kako općenitih ciljeva restauriranja katedrale, tako i brojnih pojedinačnih pitanja vezanih za restauriranje. Na prvom mjestu istaknuta je *znanstvenost* pristupa restauriranju, odnosno osnovanost projekta na proučavanju pisanih izvora i same građevine: „G. Schmidt, preuzev rieč, spomenu, da kako se jasno opaža na sačuvanom jošte klesarskom dielu, prvostolna ova crkva, počela se graditi u ono doba, kada je već gotički stil podpuno razvijen bio. Tragovi tomu da su najbolje sačuvani na samom viencu od kojega se ostanci, t. j. trolišće i zvierske nakaze nalaze na pročelju crkve, zatim na svodovih u sakristani, na uložnicah u presbiteriju i njemu pobočnih kapelah. Na podlogi ovoj, osnovani da su njegovi nacrti, koje on smatra ne proizvodom kakove graditeljne mašte, već na skroz i skroz proučenoj gradji crkvenoj, pa scieni da su ovi isti samo nastavak t. j. dogradnja ili podpuno izvedenje prvobitno zasnovanoga njezinoga plana."

Osnovni cilj restauriranja, prema Schmidtu, bilo je dakako nastojanje da se katedrali vrati „prvotno zasnovani lik", što je blisko definiciji stilskog restauriranja kako ga je postavio Viollet-le-Duc, povratak u prvobitno stanje koje možda nikad nije postojalo, odnosno davanje

HAIKO, KASSAL-MIKULA, 1991, 235.

20 HR-AHAZU, XII A 645/4, Friedrich Schmidt Franji Račkom, Beč, 10. 5. 1878.

6. Friedrich Schmidt (vjerojatno u suradnji s učenicima), projekt za restauriranje glavnog pročelja zagrebačke katedrale, nedatirano, oko 1878. (Wien Museum, HM, Inv. Nr. 157.024/1)
Friedrich Schmidt (probably in collaboration with students), project for the restoration of the main façade of the Zagreb cathedral, undated, c. 1878 (Wien Museum, HM, Inv. No. 157.024/1)

izgleda građevini koji je mogao zamisliti njezin prvotni graditelj.[21] Schmidt ističe: „Što je pako kasnije vrieme na istoj crkvi dogradjivalo ili popravljalo, to pada žalibože u ono doba, kada je već zavladao neukus u graditeljstvu ili barokizam, kojega se tragovi opažaju na njezinom sadanjem zvoniku, na onih tako zvanih golubinjacih, koji su ponamješteni po krovu nad odpornjaci (*Strebepfeiler*) na do polovine sazidanimi prozori, na dogradjenih o bokovih dvajuh kapelicah, a napokon na današnjoj sakristani. Da se indi povrati crkvi prvotno zasnovani lik, od potriebe je ukloniti s nje sve ono, što joj nedolikuje." „U nerazdruživom savezu s ovom radnjom stoji i dogradnja presbiterija iz vana naime, t. j. svi odpornjaci (*Strebepfeiler*) koji okružuju presbiterij i njegove divne prozore imaju se vratiti prvobitnoj osnovi, t. j. moraju se podići iznad krova i urisiti (miesto neukusnih golubinjakah) kamenitimi tornjići ili fialami."

Za zapadno pročelje, s obzirom na njegovo tadašnje stanje, projektom je bila predviđena neusporedivo veća intervencija. „Velemožni g. graditeljni nadsavjetnik prošao je sada na pročelje crkveno, koje je on u svojem nacrtu uriesio sa dva zvonika. On opravdava ovaj svoj nacrt tim, što već i sam gotički stil to zahtjeva, a uza to na temelju proučene gradnje cieloga pročelja vidi se, da su dva zvonika osnovana bila."

Svjestan opreznosti dijela kanonika zagrebačkog Prvostolnog kaptola, kao i članova Odbora za popravak stolne crkve, zbog potencijalnih velikih troškova restauriranja katedrale, Schmidt je na sastanku istaknuo da bi se počelo s poslovima koji se odnose „na conservaciju same sgrade", pod čime je podrazumijevao sanaciju postojećih srednjovjekovnih dijelova građevine uz eventualnu dogradnju manjih elemenata za koje je smatrao da su izvorno postojali, a u međuvremenu su propali (poput fijala iznad kontrafora). Svi zahvati (poput izgradnje zvonika) koji su bili iznimno skupi, mogli su se ostaviti za poslije i mogli su se pojeftiniti maksimalnim korištenjem materijala koji bi se dobio razgradnjom stilski neprikladnih dijelova katedrale. „Ali primetnu ujedno, da dogradjenje drugoga zvonika, kao i shodno uredjenje inoga i samoga pročelja, nije dielo primae necessitatis, nego da bi se tim počekalo dotle, dok se svrši ono što spada na samu conservaciju sgrade. Po dalnjem predavanju g. Schmidta imala bi od sadanjega zvonika odpasti tri gornja kata, a njegovim materijalom dogradjivao bi se onaj nedovršeni, a to i radi toga, da bude bar donekle suglasna boja vanjskoga lica u obiuh zvonicih. Da se pako tom prigodom neobustavi crkveno zvonjenje smjestit će se zvonovi u donje spratove postojećega zvonika."

Obrazložena je tom prilikom i planirana dogradnja zabata na glavnom pročelju, odnosno njegovo oblikovno rješenje. „Buduć da su crkveni svodovi ili ladje veoma visoke, to je sadanje pročelje napram njim prenizko i neznatno, to će graditelj medju oba zvonika dodati dosadanjemu pročelju jošte jedan kat, i tako će ono postati trokatnim i veličanstvenijim."

S obzirom na potrebu da se sa što manje troška izvede zahvat, Schmidt nije predvidio promjene krovišta niti veće promjene na glavnom portalu „koj može kao okvir služiti novomu gotičkomu ulazu, koj će se staviti miesto sadanjega skroz baroknoga", a ni u unutrašnjosti: „Što se nutarnjih popravakah crkve tiče, nije g. Schmidt mnogo govorio, jer na nj onda istom red bi imao doći, kada bude crkva izvana gotovom, osim za onaj slučaj, ako bi se i u unutarnjosti crkve mislilo što izvesti. Nu i ovdje pokazao se on vrlo konservativnim po njegovom mnienju mogli bi se zadržati u crkvi oni mramorni oltari, koji su dosta umietni i skupocieni, te odstraniti samo oni koji su od nikakove vriednosti ili koji zamračuju crkvu." Konzervativnim se očito nazivalo sve ono što je podrazumijevalo minimalne intervencije, što je pak bilo potrebno posebno napomenuti da bi se uklonio strah od (skupoće) zahvata.[22]

Schmidtovo obrazloženje očito je uvjerilo kanonike Prvostolnog kaptola koji su na izvanrednoj sjednici od 17. listopada 1878. odobrili njegove nacrte, što je tjedan dana poslije potvrdio i nadbiskup Mihalović.[23] Nacrti su odmah potom, od 28. 10. do 4. 11. 1878., bili izloženi u Dvorani JAZU-a u Opatičkoj ulici, čime se prvi put šira javnost u Zagrebu upoznala s njima.[24] Međutim, svi oni koji su pratili zagrebački dnevni tisak imali su već prilike doznati o glavnim Schmidtovim smjernicama za restauriranje, o čemu će biti više riječi u sljedećem poglavlju.

Iso Kršnjavi, Franjo Rački, August Šenoa, Ladislav Mrazović i Schmidtovi projekti za restauriranje zagrebačke katedrale

Koliko su velik odjek imale Strossmayerove riječi objavljene u proglasu iz 1874., dolazi do izražaja ne samo u Schmidtovim projektima i razlaganju programa za restauriranje katedrale nego i u tekstovima cijeloga niza autora, objavljenima u vremenu kad se konceptualno začinjalo restauriranje katedrale. Izvora je vrlo mnogo i na ovom mjestu analizirat će se prije svega oni koji su objavljeni u zagrebačkom tisku potkraj 1870-ih (i početkom 1880-ih), s obzirom na to da su oni zasigurno imali važnu ulogu u oblikovanju javnog mnijenja i stajališta prema restauriranju, a moguće je da su bili i smjerokazi pri kasnijoj

21 ŠPIKIĆ, 2006, 95.

22 Svi citati iz ovoga poglavlja preuzeti su iz dokumenta: HR-NAZG, Prezidijal, dosje br. 167–1890, Zapisnik IV. Odborske sjednice o dogradnji prvostol. crkve zagreb., držane 11. lipnja 1878.

23 Restauracija prvostolne crkve, *Obzor*, 252, 2. 11. 1878., 3.

24 Schmidtove osnove za pregradnju prvostolne crkve zagrebačke, *Obzor*, 248, 28. 10. 1878., 3.

7. Friedrich Schmidt (vjerojatno u suradnji s učenicima), projekt za restauriranje vanjskih zidova svetišta zagrebačke katedrale, nedatirano, oko 1878. (Wien Museum, HM, Inv. Nr. 157.024/7)
Friedrich Schmidt (probably in collaboration with students), project for the restoration of the outer walls of the sanctuary of the Zagreb cathedral, undated, c. 1878 (Wien Museum, HM, Inv. No. 157.024/7)

izvedbi radova. Riječ je o člancima Ise Kršnjavoga, Franje Račkoga, Augusta Šenoe i Ladislava Mrazovića.

Prvi je reagirao u javnosti Kršnjavi, što je i razumljivo s obzirom na njegovu bliskost s biskupom Strossmayerom sedamdesetih godina 19. stoljeća, kad su zajednički radili na ostvarivanju brojnih projekata s polja hrvatske povijesti umjetnosti. Tek što su Schmidtovi nacrti prispjeli u Zagreb u svibnju 1878., Kršnjavi objavljuje u *Obzoru*, na prvoj stranici toga opozicijskog dnevnika, njihovu analizu, hvaleći arhitektov pristup restauriranju katedrale. Osim što u cjelini dijeli stajališta sa Strossmayerom, koristi se i sličnim ekspresivnim rječnikom, prepunim pejorativnih izraza spram postojećega stanja katedrale, ali i isticanja racionalnosti predviđenog zahvata, nedvojbeno kako bi uvjerio građane Zagreba i Hrvatske da se što prije započne s realizacijom Schmidtova projekta. „Razmotrivši osnove po kojih bi se vanjština stolne crkve izraditi imala, opaziti nam je, da se na koru i sa strana nebi učiniti imalo ino, već samo odstraniti nagrde, koje su se, kao lastavičja gnijezda, prilijepile uz veličajnu našu katedralu, a da bi se samo neke malenkosti morale dovršiti, tornjići primjerice fale na svih odpornjih, a na skaliništu, koje u staru riznicu vodi, fali kaciga. Krov crkve je osobito na strani sakrištije prava nagrda, jer se, kao plahta kakovoga šatora od šljemena krova spušta nerazčlanjeno preko glavne sgrade i sakrištije. Schmidt predlaže ovamo prekinut krov te u obće vrlo racionalnu promjenu krova na cieloj crkvi. Istom će se iz pobližih nacrta razabrati moći u koliko će ta promjena biti radikalna." Kršnjavi je prepun hvale za Schmidta i njegov projekt. Za njega je taj arhitekt velik, genijalni umjetnik pa zaključne riječi idu za tim da konačno uvjere Prvostolni kaptol zagrebački da počne s realizacijom projekta: „Svedemo li svoj sud u jednu izreku, to ćemo reći morati, da je ova Schmidtova osnova tako krasna, da u istinu nije moguće pomisliti zdravije, logičnije i stylu primjerenije osnove za restauraciju naše stolne crkve."[25]

Nedugo potom, u lipnju 1878., Kršnjavi je održao i predavanje o restauriranju katedrale pred samom građevinom i u njezinoj unutrašnjosti,[26] a i poslije će u više navrata popratiti pohvalnim riječima projekte i radove. Kad su, nakon potresa i samim time radikaliziranja zahvata na katedrali, objavljeni Schmidtovi projekti u časopisu *Vienac,* Kršnjavi se vratio na problematiku, u osnovi radostan što je prirodna katastrofa koja je pogodila Zagreb omogućila da se Schmidtov projekt realizira „jer će se sad, izakako je taj velebni hram na pola razoren, morati onako popraviti kako će za uviek zadobiti veću čvrstoću i ljepotu". Za njega je zahvat dakle popravak, obnova, iako govori i o „dopunjku" na katedrali. Stoga za rješenje glavnog pročelja kaže: „Zanimivo je, kako se sve to razvija logično iz ono malo ostanaka na podnožju sadanjega tornja, pa baš ta logičnost jamči, da je nekoć naša stolna crkva sbilja tako izgledala, jer se je u staroj gotici strogo dosljedno razvijao oblik iz oblika (...)" Kršnjavi sada ističe nužnost temeljite obnove katedrale, osobito njezine unutrašnjosti: „Iz nutra bit će temeljitih promjena, jer je potres crkvom vrlo harao, ali će i te promjene biti i za sigurnost i za ljepotu prava dobit."

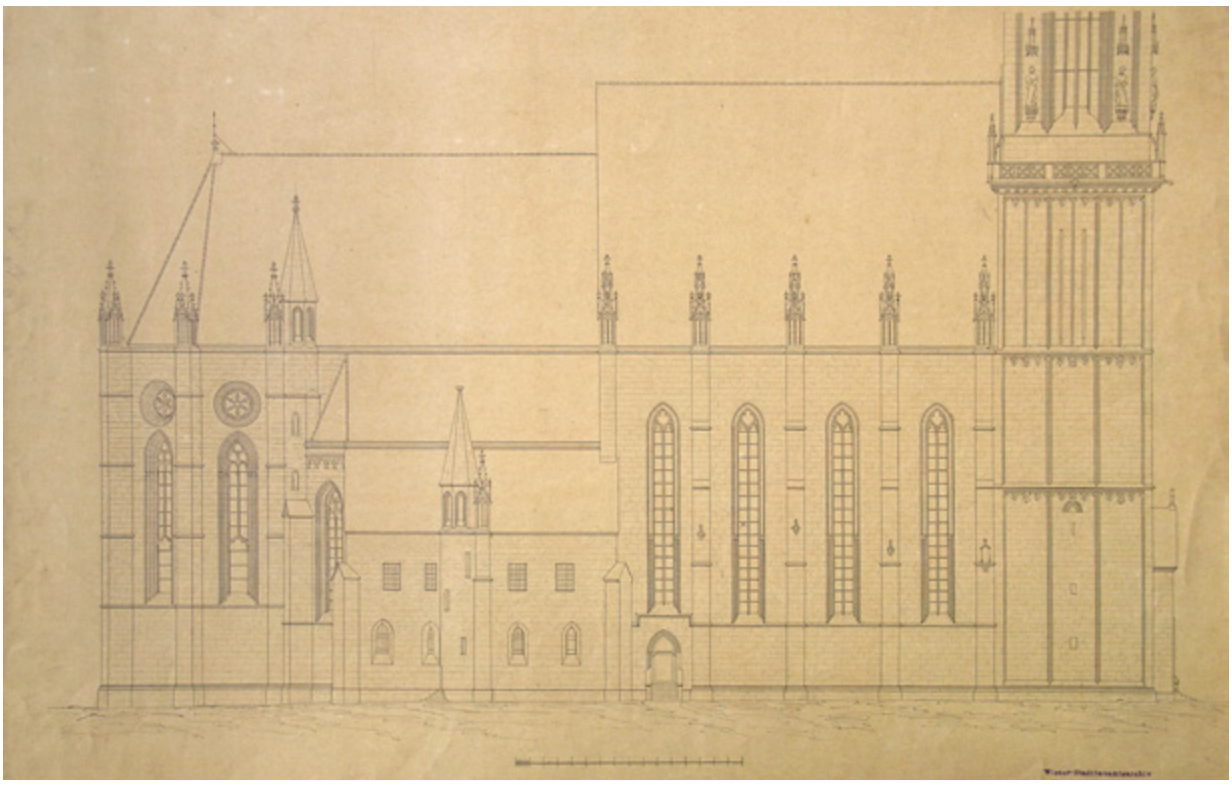
Kao i ostali autori, i Kršnjavi je naglašavao domoljubnu stranu cijeloga pothvata. S jedne strane napominje da su je podigli „naši predji" („Malo toga bijaše preostalo od drevnih ljepota, kako jih naši predji izradiše primjereno velikom svom mišljenju i tada još neslomljenoj snagi narodnoj"), a s druge pak strane, isticao je suvremenu ulogu katedrale kao narodnog spomenika. Govoreći o rješenju vrha glavnog pročelja, naglasio je, naime, da će ondje biti postavljeni „grb Hrvatske i grada Zagreba, pošto je taj spomenik isto tako svojina cieloga hrvatskoga naroda, kao što je Kölnska stolna crkva katedrala ciele Njemačke".[27]

Nakon članka Ise Kršnjavoga iz lipnja 1878., uslijedio je oduži članak Franje Račkoga, objavljen u listopadu

25 Svi citati iz ovoga odlomka preuzeti su iz teksta: DR. J. K. [ISO KRŠNJAVI], Osnove za restauraciju stolne crkve, *Obzor*, 114, 17. 5. 1878, 1.

26 Tumačenja dra. Izidor Kršnjavoga o našoj stolnoj crkvi, *Obzor*, 145, 26. 6. 1878., 3.

27 KRŠNJAVI, 1882, 440–441.

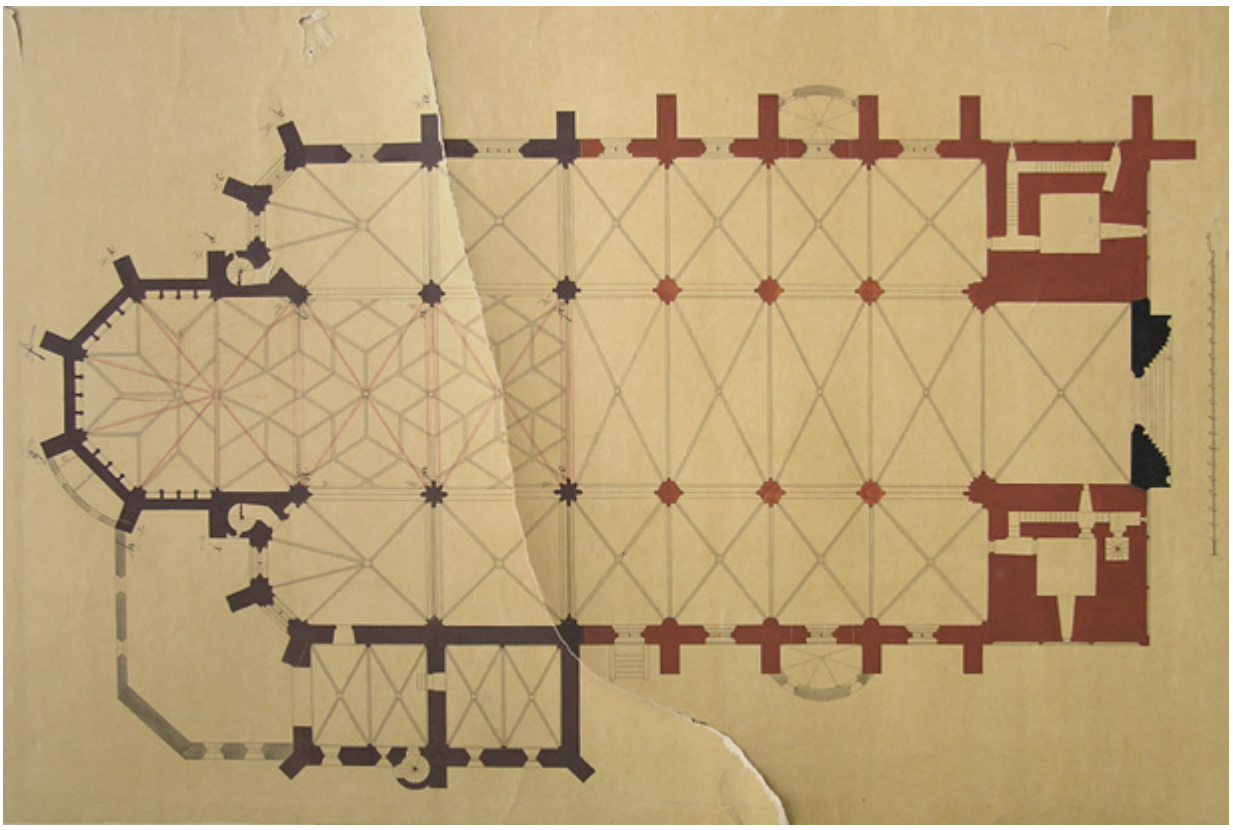

8. Friedrich Schmidt (vjerojatno u suradnji s učenicima), projekt za restauriranje sjeverne fasade zagrebačke katedrale, nedatirano, oko 1878. (Wien Museum, HM, Inv. Nr. 157.024/8)
Friedrich Schmidt (probably in collaboration with students), project for the restoration of the north façade of the Zagreb cathedral, undated, c. 1878 (Wien Museum, HM, Inv. No. 157.024/8)

iste godine u *Katoličkom listu,* u kojem se predlaže da se obilježavanje osamstogodišnjice (Nad)biskupije zagrebačke proslavi obnovom katedrale. Pri definiranju onoga što treba na katedrali izvesti, on pri tome gotovo doslovno slijedi Strossmayerov tekst, prepričavajući ga svojim riječima, izostavljajući biskupov oštar i pomalo zajedljiv ton i dodavajući reference na Schmidtove riječi iz već citiranog pisma koje mu je bilo upućeno u svibnju 1878. godine. I Rački ističe slojevitost katedrale i pogubnost intervencija iz 17. i 18. stoljeća (koje zove proizvodom ukusa pseudoklasicizma). Sve na pročeljima i u unutrašnjosti „što liepi gotički slog kvari" treba ukloniti, pa ne iznenađuje što i za njega od postojećih umjetnina u unutrašnjosti vrijedi tek propovjedaonica i kasnogotički triptih, nakon čega će „crkva zasjati u prvobitnoj krasoti". Rački u još većoj mjeri negoli Kršnjavi ističe domoljubnu stranu zadaće. Opet se poziva na slične zahvate koji su provedeni ponajviše na području srednje Europe. Za Račkog, izradom projekta restauriranja „pokazalo se, da niesmo ni u tom izvan one prosvjetne struje, koja se i u tom pogledu u svih prosvjetljenih zemljah uprav sada djelotvorno očituje. Gdjegod imade kakav odličan spomenik davne prošlosti, koji je vremenom oštećen bio, svagdje se nastoji uzpostaviti ga u prvobitno stanje. Ovo valja osobito o božjih hramovih. Da ne spomenem starih crkava u Kölnu, Bambergu, Beču, itd. evo vam dičnoga primjera na restauraciji prekrasne crkve sv. Vida u Pragu, koja se požrtvovanošću českih rodoljuba izvodi."

Uvjeren je da Schmidtovi projekti pokazuju pravi put jer je riječ o znanstveno zasnovanom restauriranju temeljenom na podrobnim istraživanjima: „A sreća je, što ta restauracija dopane naše vrieme, koje je stare gradnje tolikim izpitivanjem svestrano proučilo. U toj sreći još je veća sreća, što je naš nadpastir i Prvostolni kaptol potražio savjet i uputu u tolikoga vještaka u gotici za kakova je gradjevni savjetnik prof. Frid. Schmidt svestrano priznan." „Ove osnove ne vise o zraku, nego su sustavno prisnovane na postojeću crkvu. Schmidt je tako vješto pronašao sve one dielove, kojih ili ne imade, ili koji su tečajem vremena neskladno preinačeni, kano da je pred sobom imao nacrte prvobitne, ili kano da je uhvatio misli davnih graditelja."

I za Račkog je važno, budući da su njegove riječi ponajprije upućene svećenstvu Zagrebačke nadbiskupije, da istakne racionalnost zahvata, kako se nitko ne bi uplašio da će projekt biti preskup ili neizvediv. Zato ističe, vezano za Schmidtov projekt: „On uklanja sa sadanje sgrade samo ono, što se slogu i prvobitnim osnovam protivi, a ove samo izradjuje. U tom i je genialnost glasovitoga bečkoga graditelja. Svaki, koj je osnovu njegovu prispodobio sa sadanjom crkvom reći će da ova nije prvobitno mogla biti drugačija, negoli nam se u Schmidtovih nacrtih

9. Friedrich Schmidt (vjerojatno u suradnji s učenicima), tlocrt zagrebačke katedrale s naznakom faza gradnje (crno je označen stariji dio, crvenim novi) s prijedlozima za uklanjanje dijela postojećih struktura (sivo) i prijedlogom za izvedbu novih svodova u glavnom brodu u istočnom dijelu crkve, nedatirano, oko 1878. (Wien Museum, HM, Inv. Nr. 157.024/11)
Friedrich Schmidt (probably in collaboration with students), ground plan of the Zagreb cathedral with construction phases (the older section marked in black, the new in red) with proposals for the removal of part of the existing structures (grey) and a proposal for the construction of new vaults in the nave in the eastern part of the church, undated, c. 1878 (Wien Museum, HM, Inv. No. 157.024/11)

predočuje. Tko se indi bojao kakova radikalizma u restauraciji, taj se je prevario."

U konačnici, kao i za Strossmayera, restauriranje katedrale za njega je nužno i zbog estetskih razloga: „Uzpostava, 'restitutio in integrum' tako znamenitih davnih spomenika, kakovim jest sbilja naša prvostolna crkva, imade dvojaki zadatak: religiosni i kulturni... Umotvorinami govori ona i umu i srcu naroda. Svaki vršak njezina zvonika jasno i glasno viče: 'Sursum corda.' [Srca gore.]"

Rački završava svoj tekst ponovnim isticanjem domoljubne dimenzije pothvata, kao i uvjerenjem da će restauriranje katedrale pridonijeti unapređenju umjetnosti u Hrvatskoj i osiguranju posla domaćim umjetnicima: „Svi su o tom obsvjedočeni, da jih na taj podhvat potiče i nabožno čuvstvo i štovanje naprama otcem našim i ostavini njihovoj i plemenito domoljubje. Pošto se obnova prvostolne crkve može samo tečajem više godina izvoditi, može ona u našoj domovini postati novom školom za gradjevnu, kiparsku umjetnost, te bi naša prvostolna crkva i sada kano što je to u srednjem vieku bivalo općenito a djelomice biva i sada, oko sebe zaokupila i pod svoje okrilje primila darovite umjetnike."[28]

U mjesecima koji slijede nastavit će se aktivnosti usmjerene na promicanje restauriranja katedrale i Schmidtovih projekata. U travnju 1879. priređeno je Schmidtovo predavanje u *Dvorani* u Opatičkoj ulici, koje je ponovno naišlo na pozitivne osvrte u tisku. Sada se u hvaljenje projekta uključuje i August Šenoa, koji u *Viencu* objavljuje osvrt o predavanju i Schmidtovu projektu. I on je pun riječi hvale za projekt prema kojemu se, kako ističe, katedrala „obnoviti i do savršenosti dotjerati ima". Analizirajući projekte, napominje da se Schmidt služio analogijama pri njihovoj izradi: „Tu da se po postojećih podatcih umjetnik duhom zaglibiti mora u sistem prvobitnih graditelja, te tražiti analogiju sličnih gradjevina." I Šenoa se, nastojeći privoljeti nadležne da se počne s radovima, poziva na nacionalni ponos isticanjem „da visi ob odluci viših krugova, hoće li narod dobit hram dostojan umjetnosti, koji će biti ponosom čitave zemlje". Pri tome je malo polaskao i kanonicima

28 Svi Račkijevi citati preuzeti iz: RAČKI, 1878, 356–358.

Prvostolnog kaptola, s nadom da će ih podsjećanje na ulogu koju su imali u povijesti potaknuti da se osmjele na sličan veliki pothvat i u suvremenosti: „Prvostolni kaptol podigao je Sisak proti Turčinu i dao svoju krv za vjeru i domovinu, on će i ukrasiti staroslavni svoj dom u slavu Božju na diku domovine, dozivljuć si u pamet, koliko je kralj Salamun ljubio Boga te ponukan tom ljubavlju podigao svomu narodu velehram. Mi prečastnomu kaptolu od srca čestitamo, da je njegov plemeniti naum našao toli divan konkretan izraz kao što je nacrt g. Šmidta."[29]

Poput Kršnjavog, i Šenoa će se na restauriranje katedrale vratiti ponovno nakon potresa u studenome 1880., kad je užasnut ušao u oštećenu građevinu vidjeti koliko je stradala. I taj je put istaknuo ulogu katedrale kao spomenika i pozitivno se osvrnuo na Schmidtov zahvat. „Obično ljubimo samo žive stvorove, no ja velim da možemo i nežive ljubiti, da, mi Hrvati ljubimo tu dičnu maticu, prvostolnicu našu. A sad se je imala pomladiti po nacrtu genijalnoga Schmidta. Pomladiti! Bože! Već je čekić skidao staro trošno kamenje, već je ruka počela namještati nov ures, i zadrhta zemlja u temeljima, zagrohota iz svojih dubina, rebra prvostolnice počeše pucati."[30]

Unatoč otporima koji su postojali, ponajprije u krugovima kanonika Prvostolnog kaptola zagrebačkog zbog straha od prevelikih troškova, svi ovi članci i predavanja naposljetku su ipak uvjerili čelne ljude Nadbiskupije zagrebačke da se počne s radovima ujesen 1879. godine, kad se i Herman Bollé seli u Zagreb kako bi pod Schmidtovom palicom vodio radove na restauriranju katedrale. Nedugo nakon početka obnove, Kršnjavi je priredio prvu Umjetničku i umjetno-obrtnu izložbu u Zagrebu, na kojoj je ponovno dobio priliku promicati izvedbu Schmidtovih projekata. U prikazu izložbe o njima se pozitivno izrazio Ladislav (Lacko) Mrazović,[31] čime se i taj ključni zagrebački intelektualac onoga vremena uključio u akciju restauriranja katedrale, ističući je kao domoljubnu zadaću. „Tko baci oko na Schmidtovu osnovu, pak ju uzporedi sa žalostnom spodobom koju su današnjoj crkvi dale nezgode stoljetne, taj će morati samo želiti, a Bog da, da se ova krasna osnova na čast biskupa i kaptola, na slavu hrvatske crkve i na ures glavnoga nam grada što prije sretno koncu privede, kao što je sretno i započeta."[32]

I za kraj ovoga poglavlja, može se napomenuti da je retoriku srodnu prethodnim autorima usvojio naposljetku i sam Bollé, kako jasno pokazuje njegov govor održan u povodu postavljanja kamena temeljca restauriranja katedrale 18. kolovoza 1880. godine. Prema Bolléu, namjera je radova da se „božja ova kuća uzpostavi u njezinu prijašnjemu sjaju i trajnosti. Kuća je ova prkosila neprijateljskomu zrnju i čoporom nekršćanskih neprijateljah, prkosila je požaru i vremenu, al je i stradala. Vrli moj učitelj, gospodin gradjevni nadsavjetnik Schmidt, koga je zapao častan poziv, da izradi nacrte o uzpostavi ovoga hrama, uživio se je podpuno u misli slavnoga svoga predšastnika, koji je gradnju crkve osnovao, te je u duhu tih idejah i radio."[33] Slična će stajališta izraziti i u *Programu ob obnovi prvostolne crkve zagrebačke* iz 1884., no taj se program neće na ovom mjestu analizirati jer pripada kasnijem razdoblju povijesti restauriranja katedrale.

Citiranim i analiziranim tekstovima zajednički su na prvom mjestu zadivljenost katedralom i vjerovanje u znanstvenost restauratorskog pristupa. Katedrala se njime *vraća* u srednjovjekovno stanje i/ili dovršava, ujednačava se njezin stil i izbacuju tragovi kasnijih intervencija. Ne iznenađuje stoga što Šenoa govori o pomlađivanju katedrale. Schmidtov zahvat, današnjim riječima rečeno, doživljava se kao zahvat estetskog kirurga koji uklanja bore s lica najvažnijega spomenika Zagreba. Znakovito je da se sintagma povratak na *prvobitno* stanje (u raznim verzijama) pojavljuje u svim citiranim tekstovima (u isječcima koji su izdvojeni za ovaj članak pojavljuje se čak 12 puta). Zajedničko je i shvaćanje katedrale kao povijesnog i nacionalnog spomenika koji treba estetizirati, stilski primjereno obnoviti i učiniti strukturalno čvršćim. Zahvat se predstavlja kao svojevrsna dužnost spram nacije i civilizacije.

Autori koji spominju slične zahvate u drugim dijelovima Europe, referiraju se isključivo na primjere iz zapadnih dijelova Austro-Ugarske Monarhije (Beč, Prag), njemačkih zemalja (Bamberg, Speyer) te Francuske (Pariz). Ni u jednom od navedenih tekstova ne apostrofira se ni jedan arhitekt kao uzor, osim što se slavi Schmidta. Dio autora u zahvatu na katedrali vidi priliku za razvoj domaćega obrta i umjetnosti, što će poslije biti ključni motiv Ise Kršnjavoga pri započinjanju sličnih zahvata na raznim sakralnim i javnim građevinama u Hrvatskoj. Većina bi izbacivala glavninu postojeće opreme iz crkve, iako se tu javljaju i stanovite razlike – Šenoa, očito fasciniran njezinom slikovitošću, kako pokazuju opisi katedrale nakon potresa 1880., ne naglašava potrebu njezina izbacivanja.[34]

Pojavljuju se i termini koji se i danas koriste u analizi zahvata karakterističnih za stilska restauriranja 19. stoljeća, poput *analogije* kao metode kojom se usporedbom sa

29 ŠENOA, 1879, 256.

30 ŠENOA, 1983, 311.

31 Ladislav Mrazović (Zagreb, 1849. – Zagreb, 1881.), pravnik, pisac i publicist, imao je ključnu ulogu u organizaciji zbivanja na polju likovnih umjetnosti u Zagrebu 1870-ih godina. S Kršnjavim, a dijelom i prije njega, intenzivno je radio na pretvaranju Zagreba u umjetnički centar. TARTAGLIA KELEMEN, 1973.

32 L. M. [LACKO MRAZOVIĆ], Umjetnička i umjetno-obrtna izložba u Zagrebu, I., *Obzor*, 292, 20. 12. 1879., 1–2.

33 Uzidanje kamena za popravak stolne crkve, *Narodne novine*, 191, 21. 8. 1880., 4.

34 „Silu umjetnina pootimaše nam vjekovi, pohara nehajstvo ljudsko, ta crkva nam ih je sačuvala." ŠENOA, 1983, 310–312.

10. Friedrich Schmidt (vjerojatno u suradnji s učenicima), projekt za restauriranje zvonika zagrebačke katedrale, fasada i presjek, nedatirano, oko 1878. (Wien Museum, HM, Inv. Nr. 157.024/2)
Friedrich Schmidt (probably in collaboration with students), project for the restoration of the bell tower of the Zagreb cathedral, façade and cross-section, undated, c. 1878 (Wien Museum, HM, Inv. No. 157.024/2)

sličnim građevinama dopunjuju ili rekonstruiraju elementi koji nedostaju[35] ili termina *konzervacija*, koji se upotrebljava za manje zahvate na očuvanim dijelovima srednjovjekovne strukture.[36]

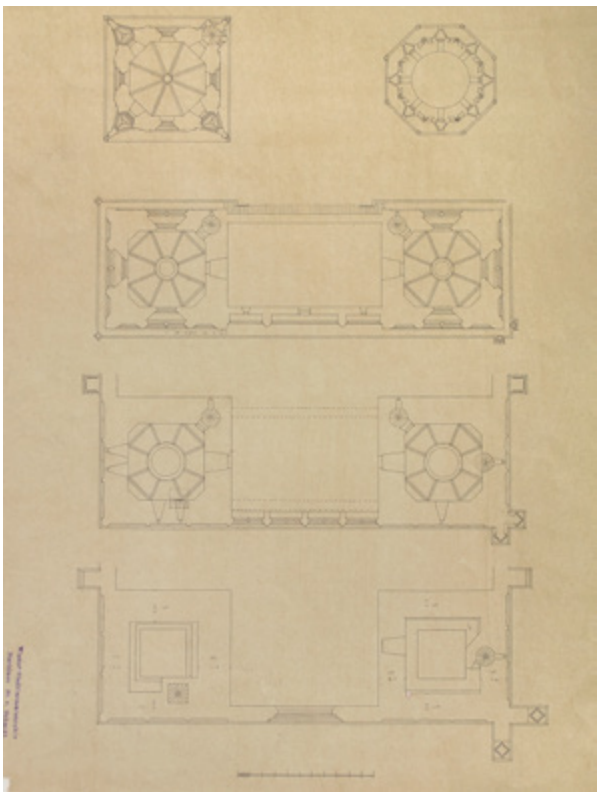
Zaključne riječi

U desetljećima koja slijede nakon objavljivanja spomenutih tekstova, koji su bili svojevrsni smjerokazi pri zahvatima na katedrali, radovi na restauriranju katedrale bit će postupno izvođeni pod nadzorom i naposljetku i prema dijelom izmijenjenim projektima Hermana Bolléa. Realizirani su u vrlo specifičnim političkim i društvenim okolnostima, u vremenu kad se u Trojednoj kraljevini, nakon dolaska na vlast bana Khuen-Héderváryja, radikaliziraju sukobi na političkoj sceni koji su se odrazili i na taj pothvat.

Dok su potkraj sedamdesetih godina 19. stoljeća sve političke opcije Zagreba i Hrvatske bile za izvođenje restauriranja i realizaciju Schmidtovih projekata, što potvrđuju pozitivni osvrti u *Obzoru*, *Narodnim novinama*, *Agramer Zeitungu*, *Viencu* i *Katoličkom listu*,[37] situacija će se u kasnijim godinama postupno mijenjati, da bi se početkom 20. stoljeća sukobi zbog restauriranja radikalizirali. Restauratorski pothvat počinje se tada politizirati i koristiti za obračun s ključnim protagonistima. Gjuri Szabi i drugim protivnicima restauriranja katedrale bilo je, naime, lakše napasti i Bolléa i Kršnjavog ne samo sa stajališta neprihvatljivosti provedenih zahvata u teorijskom smislu nego i zbog njihova političkog povezivanja s omraženim režimom bana Khuen-Héderváryja.

Dakako, izvorište Szabove kritike prije svega je bio puristički pristup restauriranju katedrale, kao i okolnost da je sve odluke donosio vrlo mali krug protagonista, u početku Schmidt i Kršnjavi uz pojedine istaknute predstavnike Nadbiskupije zagrebačke, a poslije gotovo isključivo, najomraženiji od svih, Bollé.

Restauriranje katedrale u Zagrebu doista je provedeno u okolnostima koje se ne mogu do kraja usporediti sa situacijom u većem dijelu zapadne i srednje Europe. U Hrvatskoj u to vrijeme nije postojala institucija zadužena isključivo za zaštitu spomenika. Zakonski okvir kojim su se štitili spomenici bio je vrlo provizoran i prozaičan. Institucija koja je imala određenu nadležnost, Društvo za povjestnicu i starine Jugoslavenah, sudeći prema dokumentima koji se odnose ne samo na restauriranje zagrebačke katedrale nego i na druge restauratorske zahvate 1880-ih, 1890-ih i 1900-ih u Hrvatskoj (križevačku, pakračku, senjsku katedralu), nije imalo nikakvu ulogu, čak ni savjetodavnu.[38] Budući da sustav zaštite nije postojao, sve je ovisilo o pojedincima, što je u slučaju restauriranja zagrebačke katedrale nedvojbeno dovelo do nekih zahvata koji su bili rezultat subjektivne odluke nadležnog arhitekta, Bolléa.

11. Friedrich Schmidt (vjerojatno u suradnji s učenicima), tlocrti katova zvonika zagrebačke katedrale, nedatirano, oko 1878. (Wien Museum, HM, Inv. Nr. 157.024/9)
Friedrich Schmidt (probably in collaboration with students), floor plans of the bell towers of the Zagreb cathedral, undated, c. 1878 (Wien Museum, HM, Inv. No. 157.024/9)

Bollé u Zagreb dolazi 1879. godine, nakon desetljeća i pol iskustva rada na području Pruske, odnosno Njemačkog Carstva te Beča i austrijske polovice Monarhije. Njegov pristup restauriranju stoga baštini zahvate koje je imao prilike vidjeti, na prvom mjestu u Kölnu i Beču. Bollé (i dakako Schmidt) dolazi iz sredina s razvijenom tradicijom obrazovanja, s brojnom intelektualnom elitom. U Beču djeluje Tehnička škola i arhitektonske klase pri Akademiji likovnih umjetnosti, a u gradu je i mnogo obrtnih škola. Zahvaljujući ulozi prijestolnice Monarhije, najvećem katoličkom gradu njemačkoga govornog područja, Beč je meka i za intelektualce najrazličitijih profila. U njemu se kreira jedna od najstarijih škola povijesti umjetnosti. U takvim uvjetima razumljivo je da se javljaju disonantni tonovi o restauratorskim zahvatima, pa i o bilo kojim drugim većim urbanističkim ili arhitektonskim realizacijama. Schmidtu

35 O analogiji kao metodi pogledati u: ŠPIKIĆ, 2006, 97–98.

36 I taj se termin učestalo upotrebljavao u 19. stoljeću, kako se vidi na brojnim mjestima u: ŠPIKIĆ, 2006, 97, 99, 279, 281 itd.

37 Doduše, već tada su postojale razlike u viđenjima pojedinih segmenata projekta.

38 DAMJANOVIĆ, 2018, 11–37.

stoga ne uspijeva realizirati izgradnju sjevernog tornja bečke katedrale, inače projekt koji je pompozno predstavio na Svjetskoj izložbi u tome gradu 1873.[39] U Zagrebu, koji u trenutku kad se počinje s restauriranjem katedrale nema ni 30 000 stanovnika, u pokrajini čiji proračun ne doseže proračun izgradnje jedne veće bečke javne zgrade na Ringu, intelektualna elita bila je daleko malobrojnija, pa ne iznenađuje što se gotovo dva desetljeća jedva čuo kakav opozicijski glas spram Schmidt-Bolléovih zahvata.[40]

Iako je zahvat izveden na zagrebačkoj katedrali odraz specifičnosti zagrebačke sredine, nedvojbeno je da su Schmidt-Bolléovi zahvati usporedivi sa sličnim projektima izvedenima u 19. stoljeću i početkom 20. stoljeća na brojnim spomenicima posvuda po Europi. Cjelovita komparacija ne može se doduše napraviti jer, iako se u posljednjih više od stotinu godina iznimno mnogo pisalo o pristupu restauriranju spomenika u 19. stoljeću i početkom 20. stoljeća, još uvijek ne postoje monografije koje bi obuhvatile događanja na cijelom području Europe na komparativni način i detaljnije analizirale zahvate na restauriranim građevinama. Pregledi povijesti zaštite spomenika, poput onoga Jukke Jokilehta, istaknuli su, dakako, osnovne elemente karakteristične za restauriranja u zapadnoj i srednjoj Europi, pa se stoga i domaći autori referiraju, vezano za događaje u Hrvatskoj, na ta područja.[41]

Sve veći broj studija slučaja iz svih dijelova Europe, ne više samo s područja Francuske, koja se zahvaljujući djelovanju Viollet-le-Duca smatra svojevrsnom metodološkom majkom stilskog restauriranja, nego i Njemačke, Italije i Velike Britanije, objavljen u posljednjih nekoliko desetljeća na engleskom ili nekom drugom od svjetskih jezika, omogućuje ipak stanovitu komparativnu analizu.[42] Iz njih je jasno da je stilsko restauriranje, unatoč tomu što se purističkom pristupu restauriranja zarana javlja opozicija, u posljednjim desetljećima 19. stoljeća prevladalo u Europi. Vrijeme je to kad se *završavaju* brojne katedrale u Njemačkoj (Köln, Regensburg, Ulm, Konstanz i brojne druge),[43] restauriraju španjolske (Barcelona, Palma de Mallorca, León, Sevilla, Burgos, Tarragona)[44] i britanske katedrale (pod vodstvom Georga Gilberta Scotta restaurirane su katedrale u Durhamu, Canterburyju, Elyju, Worcesteru, Salisburyju i brojne druge).[45] Ne samo u zapadnoj nego i u jugoistočnoj Europi uočava se pri zahvatima na spomenicima slična naklonost stilskom ujednačavanju, a dijelom i potpunoj zamjeni postojećih materijala novima, kako pokazuju zahvati koje je proveo na crkvama u Rumunjskoj Emile-André Lecomte du Nouÿ, učenik Viollet-le-Duca.[46]

Na području Austro-Ugarske Monarhije može se pronaći niz sličnih zahvata, kako pokazuju pionirska istraživanja Józsefa Sise o Schmidtovoj školi.[47] U novije vrijeme zahvati na području zapadnog dijela Austro-Ugarske Monarhije, gdje su se spomenici obnavljali pod nadzorom Središnjeg povjerenstva, osobito su detaljno nabrojeni, a dijelom i analizirani.[48] Ako se oni usporede s događanjima u Zagrebu, nedvojbeno je da je na mnogim svojim zahvatima u zapadnom dijelu Monarhije Friedrich Schmidt pokazao veću obazrivost prema zatečenoj strukturi negoli u Zagrebu.[49] Samostanskoj crkvi u Klosterneuburgu tako je temeljito pregrađeno glavno pročelje, no u unutrašnjosti je očuvana barokna oprema, kao i u slučaju katedrale u Beču.[50] No s druge strane, pitanje je kako bi bilo provedeno restauriranje zagrebačke katedrale da ga je cijelo vrijeme vodio Schmidt. Dakako, i u njegovu se opusu mogu naći radikalnije izvedeni zahvati, kako pokazuje primjer katedrale u Pečuhu restaurirane 1877. – 1891.[51]

U cjelini uzevši, restauratorski zahvati u Ugarskoj, na crkvi Naše Gospe (Matijinoj crkvi) na Budimu (1874. – 1896.), na spomenutoj katedrali u Pečuhu, unutrašnjosti katedrale u Košicama (1878. – 1896.) itd., pokazuju se kao osobito srodni zahvatima koje su Bollé i Schmidt realizirali u Zagrebu, s tim da se na Budimu i u Pečuhu išlo u još radikalniju promjenu zatečenog stanja i u uklanjanje, zbog trošnosti ili stilskih razloga, dijelova postojećih građevina.[52]

Za kraj, možemo se vratiti Šenoi. Kao što je taj ključni predstavnik hrvatske književnosti 19. stoljeća svoje historijske romane temeljio na izvorima ili povjesničarskoj literaturi, no pri tome je dodavao niz fiktivnih osoba i događaja, čineći ih uzbudljivijima, slikovitijima, privlačnijima oku i uhu, tako su i arhitekti 19. stoljeća pristupali restauriranju srednjovjekovnih građevina, s ciljem da učine njihovu prošlost bližom i življom, estetičnijom i uzbudljivijom. Na nama je danas da se prema njihovim zahvatima ne odnosimo kao što se u 19. stoljeću odnosilo prema zahvatima postsrednjovjekovnih epoha.[53] ■

39 KASSAL-MIKULA, 1997, 402.

40 DAMJANOVIĆ, 2013, 133–187.

41 MARASOVIĆ, 1983, 51–63.

42 Od novije literature o situaciji u Francuskoj i Belgiji pogledati u: HOUBART, PIAVAUX, TIMBERT, 2022. Na hrvatskom jeziku za povijest restauriranja spomenika u 19. stoljeću ključne su knjige ŠPIKIĆ, 2006. i ŠPIKIĆ, 2009.

43 KNORRE, 1984.

44 HERNANDO, 2004, 295.

45 JOKILEHTO, 2018, 193–197.

46 MINEA, 2019, 293–301; SPÂNU, 2022, 102–122.

47 SISA, 2002, 170–187.

48 BRÜCKLER, 2020.

49 Isto, 106–136.

50 KASSAL-MIKULA, 1997, 400–407.

51 PÁL, 2016, 571–773.

52 PÁL, 2016, 560–561. O Matijinoj crkvi na Budimu više u: FARBAKY, FARBAKYNÉ DEKLAVA, MÁTÉFFY, RÓKA, VÉGH, 2015.

53 Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2022-10-9843 Reprezentacija, razvoj, edukacija, participacija – Umjetnost u društvu od 19. do 21. stoljeća.

Izvori

AHAZU
NAZG

Literatura

BRÜCKLER THEODOR, *Zur Geschichte der österreichischen Denkmalpflege. Die Ära Helfert. Teil 1: 1863 bis 1891*, Bundesdenkmalamt, Beč, Köln, Weimar, 2020.

ČORAK ŽELJKA, Bollé u funkciji grada, *Život umjetnosti*, 26–27 (1978.), 21–31

ČORAK ŽELJKA, Katedrala i XIX. stoljeće, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 257–304

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Schmidt-Bolléova obnova crkve u drugoj polovici 19. stoljeća, u: *Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova*, ur. Petar Puhmajer, Zagreb, 2013. a, 63–96

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Između Ivana Kukuljevića Sakcinskoga i Gjure Szabe – zaštita spomenika u kontinentalnoj Hrvatskoj od početka 1860-ih do 1910. godine, u: *Gjuro Szabo 1875. – 1943. Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa Hrvatski povjesničari umjetnosti*, ur. Marko Špikić, Zagreb, 2018., 11–37

DR. J. K. [ISO KRŠNJAVI], Osnove za restauraciju stolne crkve, *Obzor*, 114 (17. 5. 1878.), 1

FARBAKY PÉTER, FARBAKYNÉ DEKLAVA LILLA, MÁTÉFFY BALÁZS, RÓKA ENIKŐ, VÉGH ANDRÁS, *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013)*, Budavári Nagyboldogasszony-templom, Budimpešta, 2015.

HAIKO PETER, KASSAL-MIKULA RENATA, *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891): Ein gotischer Rationalist*, Beč, 1991.

HERNANDO JAVIER, *Arquitectura en España 1770 – 1900*, Madrid, 2004.

HOUBART CLAUDINE, PIAVAUX MATHEIU, TIMBERT ARNAUD (ur.), *Vers une histoire matérielle du chantier de restauration*, Villeneuve d'Ascq, 2022.

HORVAT RUDOLF, *Prvostolna crkva u Zagrebu*, Zagreb, 1941.

JOKILEHTO JUKKA, *A History of Architectural Conservation*, Second Edition, London, New York, 2018.

KASSAL-MIKULA RENATA, St. Stephan im 19. Jahrhundert – Praxis und Ästhetik, u: *850 Jahre. St. Stephan. Symbol und Mitte in Wien*, ur. Renata Kassal-Mikula, Wien, 1997., 400–407

KNORRE ALEXANDER VON, *Turmvollendungen deutscher gotischer Kirchen im 19. Jahrhundert, Unter besonderer Berücksichtigung von Turmabschlüssen mit Maßwerkhelmen*, 5. Veröffentlichung der Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität Köln, Köln, Herausgegeben von Günther Binding (strojopis iz Staatsbibliothek, Berlin)

KOŽUL STJEPAN, Doprinos Ivana Krstitelja Tkalčića obnovi zagrebačke prvostolnice, u: *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića. Zbornik radova znanstvenoga skupa o 100. obljetnici smrti Ivana Krstitelja Tkalčića*, ur. Stjepan Razum, Zagreb, 2006., 73–126

KRŠNJAVI ISO, Stolna crkva u Zagrebu, *Vienac*, 28 (15. 7. 1882.), 440–441

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.

L. M. [LACKO MRAZOVIĆ], Umjetnička i umjetno-obrtna izložba u Zagrebu, I., *Obzor*, 292 (20. 12. 1879.), 1–2

LŐVEI PÁL, Monument Conservation, u: *Motherland and árogress. Hungarian Architecture and Design 1800–1900*, ur. József Sisa, Basel, 2016., 555–573

MARASOVIĆ TOMISLAV, *Zaštita graditeljskog nasljeđa. Povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata*, Zagreb, Split, 1983.

MARUŠEVSKI OLGA, *Iso Kršnjavi kao graditelj. Izgradnja i obnova obrazovnih, kulturnih i umjetničkih objekata u Hrvatskoj*, Zagreb, 1986.

MINEA COSMIN, Foreign and Local Entanglements in the Creation of Romanian Architectural Heritage in the late 19th Century, u: *Art and Politics in the Modern Period. Conference Proceedings* (Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb), ur. Dragan Damjanović, Lovorka Magaš Bilandžić, Željka Miklošević, Zagreb, 2019., 293–301

Narodne novine, 191 (21. 8. 1880.), 4

Obzor, 145 (26. 6. 1878.), 3; 248 (28. 10. 1878.), 3; 252 (2. 11. 1878.), 3

RAČKI FRANJO, Osamstogodišnjica biskupije i obnova prvostolne crkve zagrebačke, *Katolički list*, XXIX/41 (10. 10. 1878.), 356–358

RAZUM STJEPAN, Životopis Ivana Krstitelja Tkalčića, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 1 (1997.), 7–262

SISA JÓZSEF, Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe; Friedrich Schmidt and his School, *JSAH (Journal of the Society of Architectural Historians)*, 61/2 (2002.), 170–187

SPÂNU ANDA-LUCIA, Before and after Emile-André Lecomte du Nouÿ, or the Birth of National Style in Romanian Architecture, u: *Forging Architectural Tradition. National Narratives, Monument Preservation and Architectural Work in the Nineteenth Century*, ur. Dragan Damjanović, Aleksander Łupienko, New York, Oxford, 2022., 102–122

STROSSMAYER JOSIP JURAJ, Nekoliko rieči o stolnoj crkvi zagrebačkoj, *Katolički list*, 36 (3. 9. 1874.), 1–8 (Prilog)

ŠENOA AUGUST, *Sabrana djela. Knjiga VII,* Kletva, dio 1, Znanje, Zagreb, 1963.

ŠENOA AUGUST, Predavanje gradjevnog nadsavjetnika g. Šmidta o restauraciji prvostolne crkve, *Vienac*, 16 (19. 4. 1879.), 256

ŠENOA AUGUST, *Zagrebulje i drugi feljtoni*, Zagreb, Beograd, Sarajevo, 1983.

ŠENOA AUGUST, TOMIĆ JOSIP EUGEN, *Kletva: historički roman*, Zagreb, 1882.

ŠPIKIĆ MARKO, *Anatomija povijesnog spomenika*, Zagreb, 2006.

ŠPIKIĆ MARKO, *Konzerviranje europskih spomenika od 1800. do 1850. godine*, Zagreb, 2009.

TARTAGLIA KELEMEN VLADIMIRA, Pisma Izidora Kršnjavoga 1874. – 1878., *Radovi arhiva JAZU,* 2 (1973.), 157–220
VYBÍRAL JINDŘICH, The Revival of Medieval Styles, u: *Sila i budoucnost jest národu národnost. Architektura a česká politika v 19. století / The Strength and Future of the Nation is National Identity. Architecture and Czech Politics in the 19th Century*, ur. Jindřich Vybíral, Prag, 2020.
WEISS KARL, *Der Dom zu Agram,* Beč, 1860.
WIBIRAL NORBERT, MIKULA-KASSAL RENATA, *Heinrich von Ferstel, Die Wiener Ringstrasse*. Bild einer Epoche, VIII. 3, Wiesbaden, 1974.

AHAZU – Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti / Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts
JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti / Yugoslav Academy of Sciences and Arts
NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb

Summary

Dragan Damjanović

BEGINNINGS AND CONCEPTS OF RESTORATION THE ZAGREB CATHEDRAL IN THE 1870s

The paper analyses texts written by Bishop Josip Juraj Strossmayer, Iso Kršnjavi (Croatia's first art historian), Canon Franjo Račkі of the Zagreb Kaptol, writer August Šenoa, and jurist and writer Ladislav (Lacko) Mrazović about the restoration of Zagreb Cathedral during the 1870s and early 1880s. These writings are compared to the 1878 project and *programme* for the restoration of the cathedral by Viennese architect Friedrich Schmidt, which are briefly contextualized alongside contemporary restoration efforts in Europe.

For decades, the starting point of the Schmidt-Bollé restoration of Zagreb Cathedral has been considered Bishop Strossmayer's pamphlet published in *Katolički list* in 1874. The pamphlet outlined a restoration programme that would largely be realized. Strossmayer proposed a complete reconstruction of the main façade with the addition of two towers, the installation of a rose window above the main portal, and the removal of Baroque stylistic elements from the main portal. He also believed that full-height windows should be opened on side façades, chapels that had been added to the north and south sides of the church should be removed, and the newer sacristy and lavatories located along the north side of the sanctuary should be dismantled. Further suggestions included levelling the roof height and covering it with glazed tiles, erecting finials above the buttresses, and removing the archbishop's library in front of the church. Strossmayer deemed it necessary to 'correct' architectural irregularities in the interior, particularly by removing the later vault in the sanctuary, and the arcades and pillars between the large piers in the eastern part of the church. He also advocated the removal of nearly all furnishings from the church, including all altars, chancel (the choir and the archbishop's oratory) and organs, and nearly all the tombstones. Perceiving the cathedral not only as a sacred building but also as a monument, Strossmayer presented its restoration as a national duty. To successfully undertake the project, it was essential to find a capable architect who would *scientifically restore* the cathedral to its original appearance.

Although he was neither politically nor personally close to Zagreb's Archbishop, Cardinal Josip Mihalović, Strossmayer managed, through persistence and the mediation of Canon Franjo Račkі, to initiate the restoration of the cathedral and secure Friedrich Schmidt, a Viennese architect, to design the project.

After years of preparation, Schmidt was finally entrusted with the restoration of the cathedral in 1877. In May 1878, he completed the first version of his project for Zagreb, incorporating most of Strossmayer's recommendations, although he also showed some caution by reducing the overall costs.

The influence of Strossmayer's 1874 proclamation is evident not only in Schmidt's project, but also in the texts of numerous authors published during the conceptualization phase of the restoration from 1878 to 1880. As a common thread in these texts, there is admiration for the cathedral and faith in the scientific approach to restoration. Through this process, the cathedral was to be *returned* to its medieval state and/or completed, its style unified, and traces of later interventions eliminated. Thus, the notion of reverting to the *original* state (in various interpretations of the term) appears in all the texts. There is also a common understanding of the cathedral as a historic national monument that needs to be aestheticized, renovated in a stylistically appropriate manner, and made structurally sound. The restoration was framed as a duty to the nation and civilization. Authors who referenced similar restoration projects in other parts of Europe exclusively cited examples from the western regions of the Austro-Hungarian Monarchy (Vienna, Prague), German lands (Bamberg, Speyer) and France (Paris). None of the authors explicitly mentioned the architect as a role model, except for their praise of Schmidt.

Some authors saw the restoration of the cathedral as an opportunity to develop local crafts and art, which would later be Kršnjavi's key motive when initiating similar projects for other sacred and public buildings in Croatia. While most advocated removing the majority of the church's existing furnishings, there were some differences. Šenoa was fascinated by its picturesque quality, as evidenced by his descriptions of the cathedral after the 1880 earthquake, and did not emphasize the need for their removal.

The texts analysed also introduce terms still used today when discussing interventions characteristic of 19th-century stylistic restorations, such as *analogy*, a method of supplementing missing elements through comparison with similar buildings, and *conservation*, used to describe minor intervention on preserved parts of medieval structures.

The restoration of the Zagreb cathedral shares many similarities with projects carried out throughout 19th-century Europe. It is a prime example of stylistic restoration as defined by Jukka Jokilehto. The comprehensive approach to the Zagreb cathedral is closely comparable to interventions in the first half and middle of the 19th century on cathedrals in Bamberg and Speyer, as well as the late-19th-century restoration projects on churches in Hungary (cathedral in Pécs, Church of Our Lady in Budapest).

KEYWORDS: Zagreb cathedral, stylistic restoration, Friedrich Schmidt, Josip Juraj Strossmayer, Iso Kršnjavi, Franjo Rački, Ivan Tkalčić, Viollet-le-Duc, August Šenoa, Ladislav Mrazović

Historija historicizma zagrebačke katedrale (19. – 21. stoljeće)

Željka Čorak

Željka Čorak
Institut za povijest umjetnosti
(emerita)
zcorak@ipu.hr

Pregledni rad / Scientific review
Primljen / Received: 15. 7. 2024.

UDK: 726.035:[27-523.41(497.5 Zagreb)"18/20"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.27

SAŽETAK: Historicizam je na zagrebačkoj katedrali dugotrajan. Biskup Vinković u 17. stoljeću gotičko-baroknom portalu dodaje romaniku. Nakon požara 1624. gotičko-renesansna unutrašnjost evocira se opremom. Potkraj 18. stoljeća biskup Vrhovac rušenjem pregrade (empore) pred svetištem otvara gotičku temu „perspektivnosti". Početkom 19. stoljeća biskup Alagović unosi neorenesansnu sliku gotičkog obrisa, kor podupire neogotičkim lukovima, a i svi su doprinosi kardinala Haulika neogotički. Nakon potresa 1880. arhitekti Friedrich Schmidt i Herman Bollé regotiziraju katedralu, izjednačuju visinu svetišta i lađa, otvaraju gotičke prozore, grade dva tornja prema pretpostavci o njihovu postojanju u 16. stoljeću. Srednjovjekovna struktura ostala je sačuvana. Dvadeseto stoljeće obnavlja istrošenu epidermu i skida pokrov od glaziranog crijepa. Nakon novog potresa 2020. započinje opsežna obnova.

KLJUČNE RIJEČI: katedrala, Zagreb, historicizam, neogotika, potres, obnova

Katedrali je 1994. odbrojeno devetsto godina. Dotle je ona svjedočanstvo o postojanju Zagreba (sl. 1). Ta 1094. godina, međutim, nije godina njezina nastanka, za koji, kao i za grad, nije teško pretpostaviti da je raniji. Katedralu, na granici Zapada, ranjavali su ratovi, provale Tatara, ugrožavali su je Turci, harali požari. Gotovo je tisućljetno njezino popravljanje i prepravljanje, prilagođavanje obrambenoj funkciji. Ali njezina unutrašnjost trajno je odavala visoke reprezentativne ambicije njezinih biskupa. Bila je tvrđava i riznica. Sve njezine metamorfoze stvarale su oblik koji je napokon raznesen potresom 1880. godine. Kad danas gledamo sliku stare katedrale, divimo se toj akumuliranoj istinitosti, doživljavajući je kao vrhunsku ljepotu. Njezini devetnaestostoljetni skrbnici i korisnici nisu je doživljavali na taj način. Kako je prestala funkcija fizičke obrane, zasićeni starom istinom, zaželjeli su se nove ljepote. Kad se 1850. Zagreb spojio u jedan grad, funkcija simbolizacije novoga doba mogla je estetske zahtjeve staviti u prvi plan.[1]

Preobrazbe katedrale nisu samo rezultat izvanjskih okolnosti (sl. 2), nego i subjektivnih htijenja njezinih biskupa.[2] Nakon prvog velikog baroknog požara 1624.,[3] koji je uništio gotovo cijelu njezinu raskošnu gotičku i renesansnu opremu,[4] nizali su se zahvati nadoknade. Kako primjećuje Ana Deanović, ono što se unosilo u prostor

1 Referentna literatura za povijest razvoja grada: VINSKI, 1960; KLAIĆ, 1982; DOBRONIĆ, 1991; ALERIĆ, 2000.

2 Vidjeti: IVANDIJA, 1983.

3 KARAMAN, 1963, 37.

4 Vidjeti: BEDENKO, 2013.

1. Pogled sa sjevera grada na dominantnu vizuru sa zvonicima Bolléove katedrale u središtu. „Bolléova katedrala osnovni je orijentir u cijelom zagrebačkom prostoru, od Sljemena do savske ravnice." (Fototeka IPU-a, inv. br. NG-12512, snimka: N. Gattin)
View from the north of the city of the dominant view with the bell towers of Bollé's Cathedral in the centre. "Bollé's Cathedral is the central landmark in the entire Zagreb area, from Sljeme to the Sava plain." (IPU Photo Archive, NG-12512, N. Gattin)

katedrale pokazivalo je stanovitu nostalgičnu, uspomensku narav.[5] Do 19. stoljeća, međutim, većih promjena u njezinoj strukturi nije bilo. Na kraju 18. stoljeća, 1792. – 1794., biskup Maksimilijan Vrhovac (1752. – 1827.)[6] traži točan opis katedrale i njezina inventara, želeći izmijeniti izgled svetišta. Odatle i prvi poznati tlocrt katedrale, geometra Franje Klobučarića.[7] Biskup nije ostvario planove preuređenja, ali je srušio pregradu (emporu) pred svetištem i tako otvorio novu perspektivu u prostoru crkve. Godine 1801. izmijenio je kanoničke klupe u svetištu (koje je za biskupa Borkovića bio izradio stolar Matija Erlman)[8] i postavio novu biskupsku stolicu.

Biskup Aleksandar Alagović (1760. – 1837.)[9] temeljito preuređuje scenu svetišta: 1832. ruši oltar, visok do svoda, što ga je za biskupa Franju Ergelskog bio izradio njemački kipar Hans Ludwig Ackermann 1631./1632. godine.[10] Dijelovi oltara razdijeljeni su po Hrvatskoj. Iste godine, pet godina prije smrti, biskup Alagović postavlja novi mramorni glavni oltar, sa slikom Uznesenja Marijina, visokom poput Ackermannova oltara. Slika je djelo

5 Vidjeti: DEANOVIĆ, 1988.
6 KOLARIĆ, 1995, 427–445 (434).
7 Vidjeti: ZAJEC, 2016.
8 R. HORVAT, 1941, 13.
9 Vidjeti: KOLARIĆ, 1995.
10 Vidjeti: BARIČEVIĆ, 1967/8; DEANOVIĆ, 1988, 83.

2. Zvonici katedrale tijekom hitne sanacije nakon zagrebačkih potresa u ožujku 2020. (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2020.)
Cathedral bell towers during emergency repairs after the Zagreb earthquake in March 2020 (HRZ Photo Archive, G. Tomljenović, 2020)

bečkoga slikara Johanna Zieglera, pod utjecajem Tizianove *Assunte*. Ta Tizianova *Assunta* izbor je gotovo kanonskog marijanskog prizora, ponavljanog u bezbroj inačica. Svakako je ona imala naglasiti i status Marije kao kotitulara katedrale. Zieglerova slika 1846. već je prodana crkvi Uznesenja Marijina u Pregradi, gdje se i danas nalazi.[11] Na suprotnoj strani crkve, između dvaju zvonika, biskup gradi pjevalište nad trijemom čiji svod nose četiri stupa. Na temelju natječaja i programa naručuje i nove orgulje, a gradi ih orguljar Franz Focht iz Pečuha.[12] Istoj crkvi u Pregradi prodane su 1854. i te orgulje. Navedeni podaci pokazuju kojom brzinom i svevlašću biskupi preuređuju katedralu, a ujedno i kojom brzinom mogu proći postignuća njihove vlasti. Alagović je također srušio staru dogradnju sakristije i povećao je novom.

Zahvati biskupa Alagovića mogu se smatrati hibridnim historicizmom; u to se ubraja i bidermajerska baština klasicizma i romantična baština nikad utrnule gotike. Reklo bi se da su njegovi stilski izbori kodificirani. Indikativan je njegov izbor slike renesansnog nadahnuća za središnji prizor u katedrali. Indikativno je možda i to što taj prizor nije dugo trajao. Alagović je vodio računa o odnosu unesenih elemenata i prostora katedrale: kako romantično-neogotičkih lukova pod pjevalištem, tako i ticijaneskne slike. Zanimljiva je usporedba historijskog i historicističkog unosa slike u zatečeni prostor. Tizianova *Assunta* unesena je u gotičku crkvu Frari kao nesuzdržana, moderna renesansa, s oblim završetkom; dok se Alagovićeva slika, koja se Tiziana sjeća nakon tristo godina, obrisom i visinom vraća gotičkom svodu.

Odlučno razdoblje historicizma počinje s biskupom Jurjem Haulikom (1788. – 1869.), od 1852. nadbiskupom, a od 1856. kardinalom. On se jasno opredjeljuje za neogotiku, smatrajući da je to put obnove gotičke katedrale. Olga Maruševski kaže da je Haulikova „...restauratorska volja već poznata, dok su radovi na bečkom sv. Stjepanu tek u povojima".[13] Haulikovi doprinosi katedrali bogati su i brojni. Zvonoljevaču Hinku Degenu 1843.[14] daje izliti veliko zvono Presvetoga Trojstva, teško 6452 kilograma, promjera 2,6 metara.[15] Već 1847. godine Haulik ruši Alagovićev glavni oltar.[16] Zadržava tek crnu mramornu menzu i svetohranište, a na gornji dio postavlja neogotičke drvene kipove (**sl. 3**) münchenskoga kipara Anselma Sickingera (1807. – 1873.).[17] Uz oltar dodaje i novo biskupsko prijestolje s baldahinom. U svetište postavlja niz Sickingerovih neogotičkih, visoko izražajnih, pozlaćenih kolos-kipova

11 REPANIĆ-BRAUN, 2008, 514.

12 MEDER, 2008, 514.

13 MARUŠEVSKI, 1987, 100.

14 R. HORVAT, 1941, 16.

15 Izvorno izdanje dostupno u otvorenom pristupu: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856.

16 R. HORVAT, 1941, 13.

17 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 18; MARUŠEVSKI, 2009, 238. Vidjeti i: KRAŠEVAC, 2007.

3. Polikromirane drvene skulpture proroka dio su predboleovske neogotike u katedrali (1847.) (Fototeka IPU-a, NG-12265, snimka: N. Gattin)
Polychrome wooden sculptures of prophets are elements of the neo-Gothic style in the pre-Bollé cathedral (1847) (IPU Photo Archive, NG-12265, N. Gattin)

pod baldahinima („Dvor nebeski"). Naručio je između 1843. i 1845. u Münchenu, u Zavodu za stakloslikarstvo kralja Ludwiga I. Bavarskog (koji je inače bio Sickingerov poznati naručilac), pet monumentalnih vitraja za gotičke prozore u svetištu.[18] Autori su im znameniti slikari Max Ainmiller, Heinrich Maria von Hess i Wilhelm von Kaulbach. Isti Zavod i isti autori radili su za katedrale u Regensburgu, Kölnu, Glasgowu i drugdje. Među prikazane stare svece Zagrebačke biskupije Haulik je uvrstio i obljubljenog sveca na sedmostoljetnom čekanju, blaženog Augustina Kažotića. Haulikovi vitraji sadrže neke ikonografske, dosad neuočene zanimljivosti. U jednom ornamentalnom polju prikriveno je ikonografski neočitano znakovlje: čekić, nakovanj, tri kruga/kugle. Prikrivanje je vješto i svjesno, znakovi su postavljeni poput tajnovitih srednjovjekovnih šifri. Jedna rečenica, koja se navodi kao ranoreformatorska, glasi: „Biblija je nakovanj na kojemu su se mnogi čekići istrošili." Imaju li znakovi veze s tom porukom ili su simboli tajne udruge, jesu li postavljeni s Haulikovim znanjem ili su autonomni upis radionice, zasad nije poznato. Ali može se reći da su u Haulikovu katedralu unijeli još jedan historicistički (neosrednjovjekovni) biljeg. Vitraji su ostvarenja vrhunske kvalitete. Od tvrtke Eberhard Friedrich Walcker u Ludwigsburgu naručio je Haulik 1852. nove orgulje, plaćene 26.000 forinti.[19] One su se prvi put oglasile 1855. godine.[20] Ubrajaju se među europski relevantne instrumente i bile su važan element u glazbenom životu Zagreba. Imaju reprezentativno neogotičko kućište, četiri manuala, pedal, 78 registara, 6068 svirala.[21] Haulik je bio svjestan važnosti rasvjete u crkvi pa je u povodu svojega imenovanja kardinalom 1856. za šest tisuća forinti kupio tri neogotička lustera, izvedena u bečkoj tvornici mjedenine Hallenbach prema nacrtima bečkoga arhitekta Karla Rösnera.[22] Od tri prekrasna oslikana lustera, dva u pobočnim lađama još su na svojem mjestu. U riznici katedrale nalazi se niz liturgijskih predmeta što ih je Haulik dao izrađivati kod bečkih zlatara. Pri kraju života, 1868., nabavio je za katedralu, i za grad, novu veliku uru, djelo bečkoga urara Valentina Lenarda – na vrijeme da mu otkuca kraj.[23]

Haulikovi mali historicistički zahvati „organičke neogotike" nisu još ništa znatnije promijenili u arhitekturi crkve. Haulikov odnos još je bio afektivan odnos poštovanja i kontinuiteta. Baltazar Krčelić na izmaku 18. stoljeća ovako govori o radovima biskupa Branjuga na biskupskom dvoru: „Stare kule, pet okruglih i dvije kvadratne, u kojima se s obje strane ulazi u tvrđu, ostavio je čitave i nije dopustio ni da se obijele, da se iz njih vidi starina, i da se u budućnosti ne bi reklo da su i one Branjugovo djelo."[24] Nakon ni stotinu godina biskup Josip Juraj Strossmayer o katedrali govori ovako: „Istina je, da je izopačenost te liepe crkve tolika, da je popravak njezin zadaća pretežka, koju samo vrlo umna i odvažna ruka sretno može riješiti, ali će zato i biti slava neumrla onomu, koj počme tu zadaću uspješno izvadjati."[25]

Haulika je 1870. naslijedio nadbiskup Josip Mihalović (1814. – 1891.), kardinal od 1877.[26] Bio je, zbog mađarskog porijekla i mađarskog političkog narodnjaštva, sumnjičavo dočekan. On se međutim nije politički kompromitirao, a darežljivo i ambiciozno poduhvatio se obnove katedrale. Zajedno sa zagrebačkim Kaptolom, uz

18 R. HORVAT, 1941, 13.

19 R. HORVAT, 1941, 15.

20 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 45.

21 Zanimljivo je spomenuti da je ista tvrtka, u šestoj generaciji, 1974. izradila orgulje za Koncertnu dvoranu Vatroslava Lisinskog.

22 R. HORVAT, 1941, 16.

23 R. HORVAT, 1941, 16.

24 Vidjeti: KRČELIĆ, 1994.

25 ČORAK, 1988, 265; Vidjeti i: TKALČIĆ, 1885, 28.

26 Vidjeti: MARUŠEVSKI, 1995.

potporu Strossmayera i Kršnjavog, obratio se najuglednijem arhitektu i restauratoru sakralnih gradnji u Monarhiji, barunu Friedrichu von Schmidtu (1825. – 1891.), koji je u to vrijeme restaurirao bečku katedralu sv. Stjepana.[27] U Zagrebu mu je već bila povjerena gradnja palače Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1876.). Ondašnja javnost pažljivo prati razvoj grada, pa tisak izvještava o svim Schmidtovim, brojnim i važnim, domaćim i međunarodnim angažmanima. Schmidt je prihvatio rad na obnovi zagrebačke katedrale. Poslao je 1878. svoje učenike Nordija i Plimtena da snime katedralu.[28] Izložio je 1879. nacrte za obnovu i održao predavanje o svojoj zamisli u Narodnom domu. Važan prijedlog bio je da treba srušiti nesiguran Alberthalov mrežasti svod u svetištu i iznova ga izgraditi, ali tako da se po visini izjednači sa svodovima triju lađa. Taj je prijedlog bio uvjetovan i konstruktivnom logikom zdanja i Schmidtovom estetskom logikom. Predložio je i otvaranje gotičkih prozora, koji su bili poluzazidani kad su u crkvu postavljeni barokni oltari. A zamislio je i niz manjih neogotičkih zahvata na vanjštini, koji su imali naglasiti stilsko jedinstvo gotičke katedrale: povišenje kontrafora i postavljanje fijala na njih, a posebno izgradnju dvaju zvonika umjesto Alberthalova zvonika-kule.[29] Može se reći da se iz lika i djela Viollet-le-Duca, iz predloška egzaktnog idealiziranja, mogu izvesti sve nacionalne i regionalne inačice visokog historicizma.[30] Tako je i germanski, Schmidtov graditeljski i obnoviteljski historicizam, važan za Hrvatsku, francuskog porijekla. Kao što je rečeno, Friedrich von Schmidt bio je veoma zaposlen gradnjama po Monarhiji i po Europi. Nije stoga čudno što je rad na zagrebačkoj katedrali prepustio suradniku – Hermanu Bolléu (1845. – 1926.).[31]

I ovdje želim ponoviti izjavu Romana Soretića, Bolléova unuka, što ju je u svojem domu u Rumi (gdje se nalazio znatan dio Bolléove ostavštine) dao autorici ovoga teksta i kolegici prof. Ljiljani Nikolajević. Roman Soretić izjavio je da mu je Bollé izričito rekao kako mu je Schmidt dao da nacrte za zagrebačku katedralu otpočetka, još u Beču, radi samostalno, a Schmidt je samo stavio potpis. Znajući nešto o Bolléovu karakteru, o lojalnosti Schmidtu, pa i o moralnim standardima ondašnjega javnog ponašanja, a možda i o početnom oslanjanju na autoritet – nije teško shvatiti zašto Bollé taj podatak nije i ne bi objelodanio. Ali je za najsažetiju definiciju vlastitoga života, na vlastitu skromnom grobu, izabrao sintagmu „graditelj stolne crkve zagrebačke". Između nacrta sa Schmidtovim potpisom i Bolléovih nacrta dogodio se potres; s njim i temeljitiji uvid u građevinu, koji već sam obrazlaže promjene u gradnji. Tvrdnja o Bolléovu cjelovitom, otpočetka samostalnom autorstvu ostaje nedokazana, pa će se dvije varijante nacrta i dalje voditi pod imenima dvojice arhitekata.

Na sjevernoj strani katedrale podignuta je 1. listopada 1879. klesarska radionica. Nakon odulje potrage, Bollé je izabrao lokalni kamen iz staroga vrapčanskog kamenoloma. Klesarski radovi počeli su 1. prosinca 1879. pod vodstvom Emanuela Zelinke,[32] moravskog klesara, dugogodišnjega Bolléova suradnika, poslije i nastavnika na Obrtnoj školi. Već 18. kolovoza 1880. počela je prava obnova crkve.[33] U prisutnosti bana, generala vojske, kardinala-nadbiskupa, gradonačelnika i drugih najviših predstavnika duhovne i svjetovne vlasti, uzidan je 21. kolovoza 1880. kamen za popravak crkve. Povelja o početku preuređenja položena je u kamen s grbom kardinala Mihalovića, a u njoj izričito piše da se crkva obnavlja i ukrašava „prema gotičkomu slogu". Trima udarcima čekićem, što ga je prema Bolléovu nacrtu izradio bravar Antun Mesić, označen je početak gradnje.[34] Za samo tri i pol mjeseca, 9. prosinca 1880., Zagreb je pogodio katastrofalni potres. O njemu su ostala brojna verbalna i slikovna svjedočanstva, a izazvao je nezapamćenu solidarnost u cijeloj Hrvatskoj.

Akademik Josip Torbar (1824. – 1900.), svećenik, znanstvenik i političar, ostavio je službeni, objektivan i detaljan izvještaj o šteti na katedrali, koji počinje središtem drame: „U stolnoj crkvi srušio se svod nad cielim sanktuarom…"[35]

Zadivljujućom organizacijom i brzinom obnavlja se oštećeni grad. Za katedralu je to otvorilo novi niz izazova. Najprije ju je trebalo osigurati od potpunog urušavanja. Ovako se na to u Bolléovu nekrologu osvrće Stjepan Szavits Nossan, profesor na Tehničkoj visokoj školi: „Samo brzim i smjelim pothvatima arhitekta Bolléa imade se zahvaliti što se crkva nije do temelja srušila. I dok se nitko nije usudio u blizinu porušene katedrale, rukovodio je Bollé u stalnoj životnoj opasnosti neumorno sve poduzete radove, da se ostaci katedrale, naročito svodovi i stupovi, do temelja ne poruše."[36]

Najvažniji dokument o obnovi katedrale svakako je Bolléov „Program".[37] Iz njega se vidi kako je arhitekt čitao povijest crkve, kako je razlikovao ideje od ostvarenja, stilske ideale vremena i zahtjeve povijesnih okolnosti (**sl. 4**). Analizirajući tijelo građevine, Bollé je bio uvjeren da je katedrala „po svoj prilici" u 14. stoljeću imala dovršene tornjeve. Razmatrajući zatečeno zdanje prije potresa,

27 Vidjeti: DAMJANOVIĆ, 2011.

28 R. HORVAT, 1941, 16.

29 O graditelju Hansu Alberthalu vidjeti: CVITANOVIĆ, 1984; HORVAT-LEVAJ, 2025.

30 Vidjeti: GERMANN, 1972, 131; AUZAS, 1979.

31 DOČKAL, 1956, 22. Vidjeti i: ČORAK, 1988.

32 ČORAK, 1988, 280.

33 ČORAK, 1988, 269.

34 ČORAK, DOMLJAN, NIKOLAJEVIĆ, TADIĆ, 1980.

35 Vidjeti: TORBAR, 1882.

36 SZAVITS NOSSAN, 1926, 320.

37 ČORAK, 1988, 278–286.

4. Još prije posljednjega potresa, u gotičko-neogotičku unutrašnjost vraćaju se svjedočanstva bivših epoha: na zidu svetišta vide se dijelovi negdašnjeg baroknog oltara koji je biskup Franjo Ergelski u 17. st. naručio od kipara Hansa Ludwiga Ackermanna. Historicističku idealiziranu čistoću počinje revidirati eklektična povijesna organika. (Fototeka IPU-a, NG-A-08730, snimka: N. Gattin)
Even before the last earthquake, evidence of past eras could gradually be seen in the Gothic/neo-Gothic interior: parts of the former Baroque altar on the wall of the sanctuary commissioned by Bishop Franjo Ergelski from sculptor Hans Ludwig Ackermann in the 17th century. The idealized purity of historicism was slowly revised by eclectic historical organicism. (IPU Photo Archive, NG-A-08730, N. Gattin)

spominje barokno povišenje poda, arkade „hodnika", kat za male orgulje i za biskupski oratorij kao elemente sagrađene „na uštrb perspektivnosti"; prenatrpanost oltarima (od kojih su tek neki „vrlo liepi") i ostalom dekoracijom; prigrađene kapele i prigradnju sakristiji kao loše dodatke; slabost krovne građe, loše postavljen krov zbog kojega su se razmicali zidovi; nedostatak krovnih žljebova zbog kojih je kiša uništavala zidove crkve i mrežišta prozora; lošu konstrukciju sad već urušenog kasnogotičkog mrežnog svoda svetišta; umetanje četiriju stupova među preslaba četiri pilona između svetišta i pokrajnjih lađa; nerazmjerne vanjske potporne lukove sa sjeverne i južne strane te niz manjih oštećenja koja je trebalo popraviti. Vidljivo je da statičko stanje građevine ide na ruku težnji za „perspektivnosti", zahtjevu za ostvarenjem jedinstvenog prostora, u ranogotičkom duhu. Bollé zatim detaljno opisuje strahovita oštećenja od potresa i teškoće učvršćivanja preostalih dijelova konstrukcije katedrale, stupova i svodova. Govori stoga o potrebi mijenjanja prvotnih nacrta. Detaljno opisuje što je i zašto trebalo rušiti i nadomještati, ojačavati i rasterećivati. Tako se poprečni i uzdužni zidovi nad stupovima i lukovima grade opekom

5. Željezno stubište u tornju zvonika primjer je devetnaestostoljetnog jedinstva umjetnosti i tehnike. (Fototeka IPU-a, NG-12447, snimka: N. Gattin)
The iron staircase in the bell tower is an example of the 19th-century unity of art and technology. (IPU Photo Archive, NG-12447, N. Gattin)

umjesto kamenom, a svodovi šupljom opekom – arhitekt realistično mijenja materijal, ali čuva sve ono što smatra duhom oblika, ono što je prethodno identificirao kao sačuvane srednjovjekovne slojeve,[38] prema kojima ostalo treba uskladiti („...poput satrtih starih, nu ipak mnogo jače...“).[39] Također, iz njegova izvještaja vidi se što je sve u crkvi tek dotaknuto popravkom i čime je sačuvan njezin tvarni kontinuitet. Valja napomenuti da su freske iz 13. stoljeća u sakristiji (koje, svojim značenjem, danas zahtijevaju najbrižniju restauraciju) otkrivene tijekom Bolléove obnove i dogradnje. Isto vrijedi za srednjovjekovne niše kanoničkih sjedala u svetištu, koje je Bollé otkrio i valorizirao kao važan element svojega prostora; njegovo su otkriće i bogate gotičke baze stupova, do kojih je došao snižavanjem poda na srednjovjekovnu razinu. Jedino analizom kamen po kamen mogao bi se razaznati *patchwork* u kojemu je taj arhitekt i izmijenio i sačuvao zagrebačku katedralu.

Radovi na unutrašnjosti i na vanjštini bili su međuzavisni (tijekom radova došlo je i do nekih izmjena na već izvedenim Bolléovim dionicama – snižen je prostor

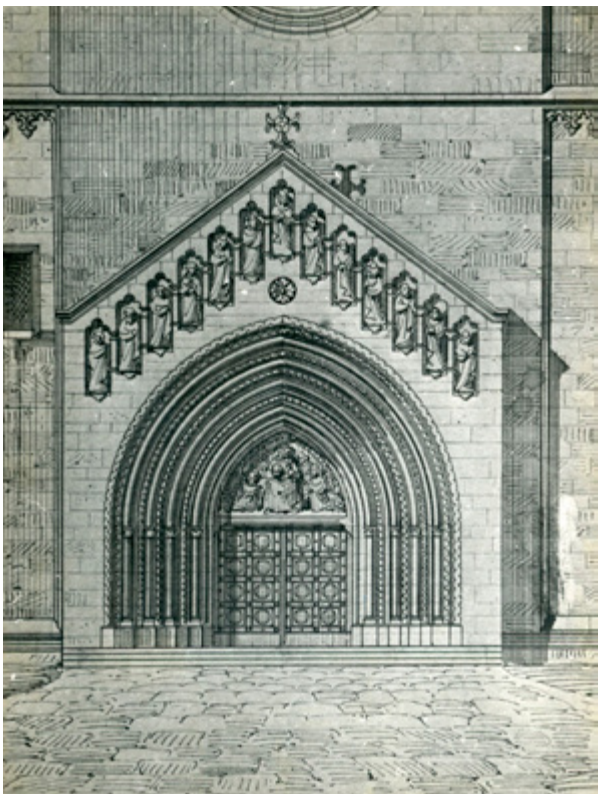
38 Rezultati prvih opsežnih konzervatorskih radova vođenih u kapeli sv. Stjepana od 1949. do 1953. objavljeni u: DEANOVIĆ, 1963, 13–32.

39 ČORAK, 1988, 278–286.

svetišta, glavni oltar pomaknut je prema zapadu pa su iza njega postavljene kleričke klupe, izmijenjena je ograda između svetišta i pobočnih kapela). Neki su se zahvati nastavljali prema pretpotresnim nacrtima, a u nekima je došlo do promjena. Prema Schmidtovim nacrtima, trebalo je skinuti tek jedan kat Alberthalova zvonika-kule, a Bollé ih je, zbog teških oštećenja, morao skinuti dva. Dramatični su podaci o skidanju golemoga križa, o razgradnji kupole, spuštanju kamenova, zaštiti zvona. Razgradnja je završena već do 1881., kad su u improviziranom drvenom tornjiću s lanternom opet zazvonila zvona, a na nj je vraćena i ura.

Bollé je prema prvotnoj ideji izjednačio visine svetišta i lađa, pojačao kontrafore i postavio na njih fijale, a između njih niz zabata kojima je ritmizirao nov, izravnan obris crkve. Na crkvu je stavio novi krov, čija je zadivljujuća konstrukcija spomenik po sebi. Najveće promjene dogodile su se na izvedbi zvonika i u izgledu zapadnog pročelja.[40] Gradeći nov zvonik nad starom bazom Alberthalove kule, gradio je istodobno i sjeverni toranj, uvjeren da je, kao što je spomenuto, katedrala u 14. stoljeću već imala izvedena oba tornja i da time upotpunjuje njezinu izgubljenu ili nedovršenu sliku. Ta slika uistinu odgovara onoj s dvaju srednjovjekovnih kaptolskih pečata i pečatnjaka, iz 1297. i 1371. godine.[41] Na Schmidtovim nacrtima jače je horizontalno kontrastiranje između zatvorenog, starog ostatka zapadnog pročelja i novih zvonika, koji su razigraniji u obrisima donjeg dijela, a zatvorenih šiljaka. Schmidtovo pročelje potpuno je podložno zakonima simetrije. Bollé je na tom donjem dijelu ostavio igru malih asimetričnih otvora, natruhu povijesne organičnosti. Zamijenio je požarima oštećenu epidermu ziđa novim klesanim kvadrom. Njegovi tornjevi otvorima se rastvaraju postupnije i pružaju veoma skladan prizor. Dug je popis radova na zapadnom pročelju, od rozete promjera pet i pol metara, do galerija, skulptura, prolaza iz starog južnog u novi sjeverni toranj, od novog unutarnjeg stubišta, djelomično željeznog (**sl. 5**), do ugradnje lifta.

Razlika između Schmidtova nacrta (**sl. 6**) i Bolléove izvedbe zapadnog pročelja nalazi se i u glavnom portalu. Schmidt ne dira stari portal biskupa Vinkovića, romaniku iz doba baroka, s autentičnim ostacima gotike, i s jakim, suvremenim baroknim elementom u luneti (**sl. 7**).[42] Taj primjer protohistoricizma – kako bi Ana Deanović rekla „uspomenskog" – Bollé je uklonio, bilo radi usklađenja s novim proporcijama pročelja, bilo zbog želje naručilaca.

6. Friedrich von Schmidt, projekt restauriranja portala katedrale; poklon Antuna Ivandije, 1943. – neizvedeno (MKM – FKB, inv. br. 1405, br. neg. II-15154-repro)
Friedrich von Schmidt, project for the restoration of the cathedral portal; gift of Antun Ivandija, 1943 – unrealized (MKM – FKB, inv. no. 1405, no. neg. II-15154-repro)

Njegov, viši, neogotički portal također sadrži u luneti neočekivan element drugoga stilskog predznaka: Bollé je na najizloženije mjesto svojega pročelja hrabro postavio reljef mladoga, modernog kipara – Roberta Frangeša-Mihanovića (**sl. 8**).[43]

Kao vrijeme potpunog dovršenja Bolléove obnove uzima se ožujak 1902.[44] Tada su s crkve skinute i posljednje skele. Zagrebačka katedrala doživjela je jedinstvenu sudbinu među srednjovjekovnim katedralama – da se u danom trenutku nađe dovršena.

Nakon dugog zapuštanja, vanjština zdanja pokazivala je ozbiljnu istrošenost, pa je obnova s kraja 20. stoljeća bila usmjerena na zamjenu vanjskih oštećenih dijelova.[45] Rukotvorni proces nije se, u golemom opsegu potrebnih

40 Vidjeti: Z. HORVAT, 1980; BOTICA, 2001.

41 STOŠIĆ, 1994, 107. Fotografija pečatnjaka koji se čuva u Riznici zagrebačke katedrale publicirana je u monografiji DEANOVIĆ, ČORAK, 1988, 98.

42 R. HORVAT, 1941, 9.

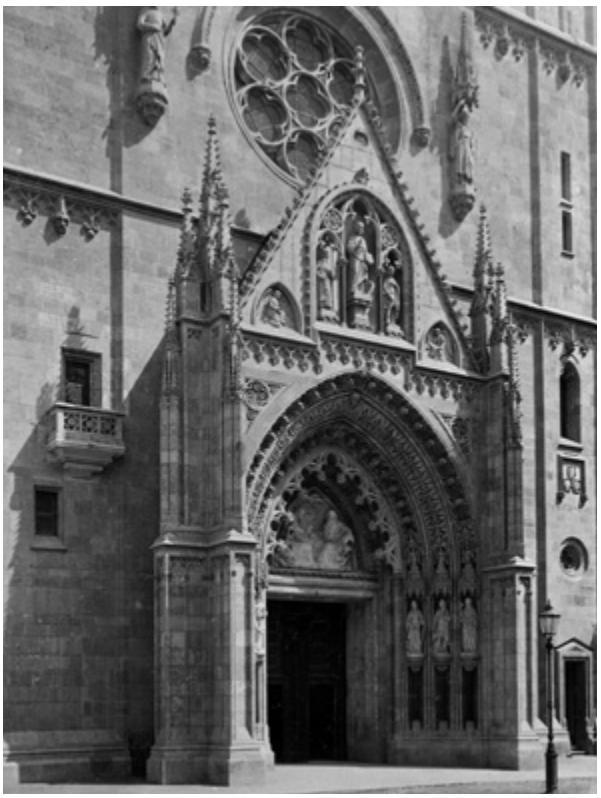
43 MARKOVIĆ, 1954; GAZIVODA, 2008, 236–239.

44 R. HORVAT, 1941, 30.

45 Izvještaji o obnovi katedrale, uz izdvojene teme iz njezine povijesti, objavljeni su u časopisu *Naša katedrala* (1/1980. – 15/2011.). Vidjeti: FORETIĆ, KROLO, 2005; Z. HORVAT, 1998, 1999, 1999a, 2000, 2002a; KLARIĆ, 2002; KOPREK, DURAKOVIĆ, 2010; MARUŠEVSKI 2002. Vidjeti posebno članke: RUKAVINA, 1998, 1999, 2002, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2011a, 2011 b.

7. Glavni portal katedrale iz doba biskupa Vinkovića, primjer „uspomenskog" protohistoricizma, simbioza neoromanike i baroka. (izvor: DEANOVIĆ, ČORAK, 1988, 214)
The main portal of the cathedral from the time of Bishop Vinković, an example of 'memorial' protohistoricism, a symbiosis of neo-Romanesque and Baroque style. (from: DEANOVIĆ, ČORAK, 1988, 214)

8. Bolléov glavni portal također je primjer simbioze stilova, s modernim, impresionistički intoniranim reljefom u neogotičkom okviru. (Fototeka IPU-a, NG-11235, snimka: N. Gattin)
Bollé's main portal is also an example of a symbiosis of styles with a modern, impressionistically toned relief in a neo-Gothic frame. (IPU Photo Archive, NG-11235, N. Gattin)

popravaka, mogao ponoviti. Kameni dijelovi arhitektonske plastike rađeni su iznova, strojno, najvećim dijelom u klesariji Stipe Lucića u Sv. Nedelji. Ali svaki je dio bio stručno nadziran i prema potrebi ručno korigiran u usporedbi s originalnim predloškom. Ipak je arhitektonska plastika katedrale doživjela stanovito zahlađenje, stanoviti manjak rukopisa. Skulptorski dijelovi, poput obnove Beyer-Morakove Madone, bili su povjereni akademskom kiparu Vladimiru Herljeviću, koji je zadaću primjerno obavio.[46] Kao zanimljiv presedan, na prijedlog autorice ovoga teksta, upućen je poziv nekolicini renomiranih kipara (Kosta Angeli Radovani, Izvor Oreb, Vinko Fabris i drugi, od kojih se nisu svi mogli odazvati) da naprave svoje varijante za istrošene Bolléove rigalice. Te nove autorske rigalice, postavljene na katedralu, dimenzijama i maštovitošću usklađene s onim Bolléovima, metodološki su doprinos razmišljanjima o obnovi.

U dvadesetostoljetnim zahvatima u katedrali ne treba previdjeti ni poučne negativne primjere. To su primjeri unosa disproporcionalnih elemenata (gipsani model jedne postaje Križnog puta za Mariju Bistricu; replika negdanje Alagovićeve slike s glavnog oltara; tri, sada iz statičkih razloga skinuta, lustera holendera u glavnoj lađi). Spomenuta slika ujedno je primjer odustajanja naručioca od ambicije i za kakvom umjetničkom vrijednošću. Lusteri pak, donacija iz američke kockarnice, uvode u katedralu genetsku blasfemičnost koja, osim u didaktičke svrhe, traži samo zaborav. Oni međutim upozoravaju kako će ozbiljno biti pitanje suvremene rasvjete. Navedenim primjerima treba također pribrojiti uklesavanje dvaju komemorativnih zapisa koji, izvan mjerila katedrale, povređuju zidove desno i lijevo od kora.

Najveća promjena koju je 20. stoljeće izvelo na vanjštini katedrale jest skidanje Bolléova krovnog pokrova od glaziranog crijepa. Novi pokrov golema je, monotona površina od bakrenog lima, koja vizualno više ne doprinosi slici grada. A katedrala je u svakom smislu središnji prizor Zagreba.[47] Tu urbanu funkciju ni u ovoj današnjoj obnovi ne bi trebalo zaboraviti.

46 KRAŠEVAC, 2007, 230.

47 Vidjeti: ČORAK, 1978.

9. Popis Bolléovih suradnika na izgradnji i opremanju katedrale „na krhkom i nestvarnom materijalu, na staklu i svijetlosti: između stvarnog i nestvarnog, fizike i metafizike". (Fototeka IPU-a, NG-12280-2, NG-12281-1, snimke: N. Gattin)
List of Bollé's collaborators in the construction and furnishing of the cathedral "on fragile and unreal material, on glass and light: between the real and the unreal, physics and metaphysics". (IPU Photo Archive, NG-12280-2, NG-12281-1, N. Gattin)

Mnoge su pojedinosti, vezane uz arhitektonski zahvat, izostavljene iz ovoga teksta, ali će biti predmet drugih priloga. To su dakako pojedinosti opreme interijera katedrale, a jednako i urbanistički zahvati u njezinoj najbližoj okolini. Uz prvu temu valja reći da se radovi dekorativnih umjetnosti u katedrali prema potpisima pripisuju Bolléovim suradnicima izvođačima. A svi su, iz različitih izvedbenih grana, navedeni zajedno s Bolléom na jednom vitraju u sjevernoj lađi (sl. 9). Valja provjeriti količinu Bolléovih nacrta; prema izvornim Bolléovim nacrtima i skicama vidljivo je koliko je nepregledan njegov autorski udio i na tom polju. Što se tiče zahvata u okolinu katedrale, to je pitanje rušenja najprije stare kaptolske vijećnice (još 1876., dakle prije Bolléa), zatim Bakačeve kule i zgrade Metropolitanske knjižnice, te odnos katedrale i nadbiskupskog dvora. Kako će se pitanje okružja katedrale aktualizirati nakon saniranja njezina zdanja, valja dodati da se u prvoj polovici 20. stoljeća o prostoru pred katedralom razmišljalo s aspekta ponovnog zatvaranja i omeđivanja katedralnog pretprostora, dok se taj problem danas iskazuje kao potreba artikulacije motrišta.

Devetnaestostoljetni historicizam zagrebačke katedrale odavno je historija. S nje se orunilo i otuđilo mnogo povijesnih svjedočanstava. Neka od njih, uz poštovanje mjerila i naravi crkve, polako će se vraćati u taj prostor. Samo njezino tlo, i tlo njezine neposredne okoline, skriva sigurno važne dokaze o ranom postojanju crkve i grada. Obnova katedrale ima stoga i dužnost arheološko-povijesno-povijesnoumjetničkih istraživanja te okupljanja i prezentacije uz nju vezane građe iz bivših epoha. Ovo drugo je pitanje konačnog uspostavljanja muzeja katedrale (što nipošto ne znači rasformiranje riznice), kao i muzeja sakralne umjetnosti, na proširenu sliku negdašnjega sjajnog Dijecezanskog muzeja.

Zagrebačka katedrala je remek-djelo (i) historicizma. Razvoj svijesti o baštini traži da katedrala bude očuvana u najvećoj mjeri u obliku u kojemu smo je naslijedili. Floskule o pravima suvremenosti morale bi biti dozirane poput ljekovitog otrova, u malim kapima. Baština ima pravo na generalni stav, a unos novog na pojedinačno razmatranje. Prostor za suvremenost bezgraničan je, a baština se za svoj prostor sve teže bori i sve je manje imamo. Hrvatska sredina nažalost nije se oslobodila kolonijalnog mentaliteta, koji posebno voli natjecanja u trčanju pred rudo, u nekritičkom ažuriranju. Ako se prema katedrali želimo ponijeti na suvremen način, ono što ne smijemo jest ponoviti metodologiju kasnog 19. vijeka. Bollé je stvorio remek-djelo, ali njegova cijena nije cijena za 21. stoljeće. Budimo jednom skromni, spremni pokloniti se i zahvaliti. Katedrala je za to pravi poticaj. ■

Izvori i literatura

ALERIĆ DANIJEL, *Najstarija zagrebačka tajna. Problem imena i starosti grada Zagreba*, Zagreb, 2000.

AUZAS PIERRE-MARIE, *Eugène Viollet-le-Duc*, Caisse Nationale des Monuments Historiques et des Sites, Paris, 1979.

BARIČEVIĆ DORIS, Glavni oltar zagrebačke katedrale iz 1632. godine, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 10–11 (1967.–1968.), 99–116

BEDENKO ANA, *Povijest izgradnje zagrebačke katedrale Uznesenja BDM s posebnim osvrtom na gradnju lađa u 14. i 15. stoljeću*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2013.

BOTICA DUBRAVKA, Zvonici građeni po uzoru na stari zvonik zagrebačke katedrale, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 25 (2001.), 199–208

CVITANOVIĆ ĐURĐICA, Graditelj Hans Alberthal, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 8 (1984.), 63–71

ČORAK ŽELJKA, Bollé u funkciji grada, *Život umjetnosti*, 26–27 (1978.), 22–31

ČORAK ŽELJKA, DOMLJAN ŽARKO, NIKOLAJEVIĆ LJILJANA, TADIĆ KREŠIMIR, Počeci Obrtne škole i vizualni identitet Zagreba, u: *Počeci Obrtne škole i vizualni identitet Zagreba*, katalog izložbe, Zagreb, 1980., 7–21

ČORAK ŽELJKA, Zagrebačka katedrala i XIX stoljeće, u: Ana Deanović, Željka Čorak, Nenad Gattin, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 257–304

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Herman Bollé, u: *Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*, Gliptoteka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2011., 11–26

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala u okvirima prvih iskapanja, *Iz starog i novog Zagreba, 3*, 1963., 13–30

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, Nenad Gattin, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 7–90

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991.

DOČKAL KAMILO, Zbirka građevnih nacrta u zagrebačkom Dijecezanskom muzeju, *Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske*, god. 5, 1 (1956.), 19–25

FORETIĆ DAMIR, KROLO LIDIJA, Obnova glavnog portala, *Naša katedrala*, 9 (2005.), 21–24

GAZIVODA NINA, *Vila Frangeš na Rokovu perivoju u Zagrebu – geneza izgradnje i prepoznavanje značenja*, Zagreb, 2008.

GERMANN GEORG, *Gothic Revival in Europe and Britain: Sources, Influences and Ideas,* Lund Humphries with the Architectural Association, London, 1972.

HORVAT RUDOLF, *Prvostolna crkva u Zagrebu*, Zagreb, 1941.

HORVAT ZORISLAV, Izgradnja lađe zagrebačke katedrale, *Peristil*, 23 (1980.), 67–98

HORVAT ZORISLAV, Gradnja i pregradnja zapadnog pročelja zagrebačke katedrale, *Naša katedrala*, 1 (1998.), 9–13

HORVAT ZORISLAV, Vijenac s čudovišnim maskeronima na pročelju zvonika zagrebačke katedrale, *Naša katedrala*, 2 (1999.), 11–18

HORVAT ZORISLAV, Prozori sjevernog broda zagrebačke katedrale, *Naša katedrala*, 3 (1999.), 24–28

HORVAT ZORISLAV, Fijale uza zvonike zagrebačke katedrale, *Naša katedrala*, 4 (2000.), 3–8

HORVAT-LEVAJ KATARINA, Zagrebačka katedrala u 17. i 18. stoljeću – biskupi kao naručitelji i Hans Alberthal kao graditelj i obnovitelj, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 137–156

IVANDIJA ANTUN, Pregled povijesti zagrebačke katedrale, u: *Riznica zagrebačke katedrale*, katalog izložbe, Zagreb, 1983.,19–56

KARAMAN LJUBO, Bilješke o staroj katedrali, *Bulletin JAZU*, god. 11, 1–2 (1963.), 1–46

KLAIĆ NADA, *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb, 1982.

KLARIĆ JOSIP, Novi lusteri u katedrali, *Naša katedrala*, 6 (2002.), 32–33

KLARIĆ JOSIP, Požari u Zagrebu i katedrali, *Naša katedrala*, 7 (2002.), 20–24

KOLARIĆ JURAJ, Maksimilijan Vrhovac, u: Juraj Batelja (et al.), *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995., 427–445

KOLARIĆ JURAJ, Aleksandar Alagović, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995., 447–458

KOPREK GORAN, DURAKOVIĆ IVAN, Restauratorsko-konzervatorski radovi na sjevernom pročelju sjevernog zvonika zagrebačke katedrale, *Naša katedrala*, 14 (2010.), 27–34

KRAŠEVAC IRENA, Dragutin Karlo Morak – zanemareni kipar našeg 19. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti,* 31 (2007.), 221–240

KRČELIĆ BALTAZAR ADAM, *Povijest stolne crkve zagrebačke*, Zagreb, 1994.

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva Zagrebačka, opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.

MARKOVIĆ ZDENKA, *Frangeš Mihanović*, Zagreb, 1954.

MARUŠEVSKI OLGA, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Zagreb, 2009.

MARUŠEVSKI OLGA, Krov naše katedrale, *Naša katedrala*, 6 (2002.), 7–12

MARUŠEVSKI OLGA, Katedrala u prostoru i vremenu, *Život umjetnosti*, 41–42 (1987.), 97–127

MARUŠEVSKI OLGA, Josip Mihalović 1870. – 1891., u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995., 475–478

MEDER JAGODA, Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije. Orgulje, u: *Umjetnička topografija Hrvatske: Krapinsko-zagorska županija*, Zagreb, 2008., 510–523 (514)

REPANIĆ-BRAUN MIRJANA, Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije. Slike, u: *Umjetnička topografija Hrvatske: Krapinsko-zagorska županija*, Zagreb, 2008., 510–523 (514)

RUKAVINA ZVONIMIR, O obnavljanju katedrale od 1990. do 1997., *Naša katedrala*, 1 (1998.), 23–27

RUKAVINA ZVONIMIR, O obnavljanju katedrale u 1998. godini, *Naša katedrala,* 2 (1999.), 8–10

RUKAVINA ZVONIMIR, O obnavljanju katedrale u 1999. godini, *Naša katedrala*, 3 (1999. a), 29–30

RUKAVINA ZVONIMIR, O obnavljanju katedrale u 2000. i 2001. godini, *Naša katedrala*, 6 (2002.), 19–22
RUKAVINA ZVONIMIR, O obnavljanju katedrale u 2002. godini, *Naša katedrala,* 7 (2002. a), 25–32
RUKAVINA ZVONIMIR, Radovi na katedrali u 2003. godini, *Naša katedrala,* 8 (2004.), 15–20
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2004. godini, *Naša katedrala,* 9 (2005.), 14–20
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2005. godini, *Naša katedrala,* 10 (2006.), 7–15
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2006. godini, *Naša katedrala,* 11 (2007.), 24–34
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2007. godini, *Naša katedrala,* 12 (2008.), 3–15
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2008. godini, *Naša katedrala,* 13 (2009.), 1–16
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2009. godini, *Naša katedrala,* 14 (2010.), 6–21
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2010. godini, *Naša katedrala,* 15 (2011.), 15–36
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnavljanje katedrale u 2011. godini, *Naša katedrala,* 15 (2011. a), 37–59
RUKAVINA ZVONIMIR, Obnova zagrebačke katedrale (1987.) 1990.–2011., *Naša katedrala,* 15 (2011. b), 66–69
STOŠIĆ JOSIP, Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva o Zagrebačkoj biskupiji, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije, 1094–1994*, Zagreb, 1994., 101–130
SZAVITS NOSSAN STJEPAN, Arh. Hermann Bollé, *Tehnički list*, god. VIII, 1926.
TORBAR JOSIP, Izvješće o zagrebačkom potresu 9. studenoga 1880., Zagreb, 1882.
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada*, Zagreb, 1885.
VINSKI ZDENKO, Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i u njegovoj okolici, u: *Iz starog i novog Zagreba, 2,* 1960., 47–65
ZAJEC VLASTA, Izvještaji Artura Schneidera i fotografijski arhiv kao izvori za proučavanje nekadašnjih oltara zagrebačke katedrale, u: *Artur Schneider: 1879.–1946.*, ur. Ljerka Dulibić, Zagreb, 2016., 191–223

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
IPU – Institut za povijest umjetnosti / Institute of Art History

Summary

Željka Čorak

HISTORY OF HISTORICISM OF THE ZAGREB CATHEDRAL (19TH–21ST CENTURY)

The Zagreb cathedral was first mentioned in 1094, though both the cathedral and the city itself are likely older. Located on the frontier of the Western world, it has endured a turbulent history, suffering from wars, Tatar and Ottoman invasions, and fires. For nearly a thousand years, it has been repaired, modified, and adapted for defensive purposes. Despite these challenges, it has always reflected the high representational ambitions of its bishops. It has been both a fortress and a treasury. All its transformations shaped a unique form which was ultimately shattered in the 1880 earthquake at the beginning of an era that prioritized aesthetic idealism over historical truth.

The cathedral's transformations were the result not only of historical circumstances but also of the intentions of its bishops. These ambitions were often memory-driven, and the cathedral itself embodies the history of historicisms. After the 1624 fire, which destroyed its Gothic and Renaissance furnishings, efforts were made to restore its lost splendour. During the 17th century, Bishop Vinković added Romanesque elements to the Gothic-Baroque portal. Between 1792 and 1794, Bishop Maksimilijan Vrhovac (1752–1827) commissioned a detailed description of the cathedral and its inventory, resulting in the first known floor plan of the cathedral, drawn by surveyor Franjo Klobučarić. The bishop also demolished the gallery in front of the sanctuary, demonstrating a fundamentally Gothic aspiration for perspective. Bishop Aleksandar Alagović (1760–1837) renovated the sanctuary and placed a painting by Johann Ziegler, inspired by Titian's *Assumption of the Virgin*, but the painting was framed by a Gothic pointed arch. The choir was also supported by pointed arches. His hybrid historicism was decisively continued through the adoption of full-fledged Neo-Gothicism by Cardinal Juraj Haulik (1788–1869), who commissioned sculptures by Anselm Sickinger, stained-glass windows by Ainmiller, von Hess and Kaulbach, an organ from the Walcker company, and chandeliers by Karl Rösner. Haulik's 'organic Neo-Gothicism' still belonged to a phase of continuity and respect for the existing structure without significant structural changes.

Cardinal Josip Mihalović (1814–1891), with the support of Bishop J.J. Strossmayer and Minister of Religious Affairs and Education Isidor Kršnjavi, demonstrated a complete commitment to restoration and a willingness to sacrifice historical truth in favour of new aesthetic ideals. He commissioned Friedrich von Schmidt, the most distinguished architect and restorer of sacred buildings in the Austro-Hungarian Empire, to redesign the cathedral.

Schmidt proposed a plan to reintroduce Gothicism in line with the theories of Viollet-le-Duc and based on the cathedral's original phases. He entrusted the development and execution of the project to Herman Bollé, his student and collaborator. However, between Schmidt's initial drafts and the commencement of work, a devastating earthquake struck, prompting Bollé to modify the plans independently. The primary focus of the restoration was structural reinforcement. The heights of the sanctuary and nave were equalized, a new roof was installed, partially bricked-up Gothic windows were reopened, and two towers were constructed (replacing a single tower that had functioned as a defensive keep), on the basis of the assumption that such towers had existed in the 14th century. A series of Neo-Gothic elements was introduced to the exterior. Inside, Bollé cleared the space and treated it as a Neo-Gothic *Gesamtkunstwerk* (total work of art). Despite these interventions, the medieval structure remained intact.

In the 20th century, restoration efforts focused on repairing the deteriorating exterior, including an intriguing attempt to incorporate modern sculpture in harmony with the cathedral's context. A comprehensive restoration of the cathedral began after the 2020 earthquake.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, sacristy, painting, altar, wooden support, damage, air humidity, preventive conservation, storage rooms

Krasanka Majer Jurišić
Lana Križaj

Pred još jednim restauriranjem zagrebačke katedrale

Krasanka Majer Jurišić
Hrvatski restauratorski zavod
Služba za nepokretnu baštinu
https://orcid.org/0000-0003-3157-9230
kmajer@hrz.hr

Lana Križaj
Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode
https://orcid.org/0000-0001-8493-3569
lana.krizaj@zagreb.hr

Znanstveni esej / Scientific essay
Primljen / Received: 29. 4. 2025.

UDK: 726.025.4:[27-523.41(497.5 Zagreb)"20"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2025.28

SAŽETAK: Niz potresa koji je 2020. godine pogodio središnju Hrvatsku, od kojih su onaj zagrebački iz ožujka i petrinjski iz prosinca bili najrazorniji, uvelike je oštetio i sakralnu graditeljsku baštinu, među kojom se svojom važnošću, ali i kompleksnošću strukture, izdvaja katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu. Nakon procjene šteta i provođenja hitnih mjera zaštite, Hrvatskom restauratorskom zavodu povjerena je zadaća organizacije i provedbe zahtjevnih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja. Izrada opsežne dokumentacije i konzervatorskog elaborata uključila je i terenski rad brojnih stručnjaka, kao i interdisciplinarnu suradnju ostvarenu s Institutom za povijest umjetnosti, Filozofskim fakultetom u Zagrebu, Institutom Ruđer Bošković, Hrvatskim državnim arhivom, Nadbiskupijskim arhivom u Zagrebu te drugim kulturnim i javnim ustanovama, uz potporu Gradskoga zavoda za zaštitu kulture i prirode u Zagrebu, Zagrebačke nadbiskupije i Ministarstva kulture i medija. Novi nalazi i spoznaje, uz sagledavanje onih prethodnih, omogućili su revalorizaciju zagrebačke katedrale u kontekstu nacionalnog i srednjoeuropskog graditeljstva i umjetničkog stvaralaštva. Uvažavajući ponajprije njezinu vjersku i liturgijsku ulogu, a potom i građevinsko stanje nakon potresa, prema utvrđenim vrijednostima i u cilju njihove zaštite i očuvanja, predložene su smjernice za buduće radove.

KLJUČNE RIJEČI: Zagreb, katedrala, potres, konzerviranje i restauriranje, prepoznate vrijednosti, identitet

Zagrebačka katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava mjesto je molitve i euharistije, ali je uz to i najveća hrvatska sakralna građevina i jedan od najvrjednijih spomenika hrvatske kulturne baštine. Njezina prošlost duboko je ukorijenjena u povijest Zagrebačke biskupije, kao i u hrvatsku nacionalnu povijest, vjeru i kulturu, odražavajući ujedno urbani razvoj Zagreba čiji je prepoznatljiv znamen. Od sredine 19. stoljeća i uzdignuća biskupije na stupanj nadbiskupije i metropolije, *ecclesia metropolitana*, prvostolnica, i nadalje se naziva katedralom, kako je bilo uvriježeno stoljećima.

Nakon nedavnih potresa koji su prouzročili velike štete i onemogućili njezino korištenje, cjelovita je obnova, uz promišljeno restauriranje, postala nužnost i neodgodiva potreba. Pritom se valja zalagati za sustavan i opsežan pristup koji uz osiguravanje i sanaciju konstrukcije uvažava i ističe njezinu povijesnu i umjetničku baštinu te omogućuje održavanje liturgije usklađeno sa suvremenim potrebama, vrednujući zagrebačku katedralu kao jedinstvenu građevinu koja je jedno od središta hrvatskoga vjerskog i kulturnog identiteta.

Potresi u 2020. godini

U potresu od 22. ožujka 2020., s epicentrom u Markuševcu u Zagrebu i magnitude 5,5 prema Richteru, ali i u petrinjskom od 29. prosinca iste godine, magnitude 6,4, kao i u mnogim manjima koji su uslijedili, stradao je velik broj građevina. Među njima su bile i one na području Kaptola, pa i sama zagrebačka katedrala.[1] Prvotni je šok stručna

1 Kompleks katedrale zajedno s Nadbiskupskim dvorom i kapelom sv. Stjepana, utvrdama i parkom Ribnjak zaštićeno je kulturno dobro i nalazi se na području zaštićene povijesne urbane cjeline Grad Zagreb. MKM RH, *Rješenje o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra Kompleks*

zajednica vrlo brzo prevladala te je velikim zalaganjem ponajprije građevinske,[2] a potom i konzervatorske službe,[3] uz suradnju s predstavnicima Nadbiskupije,[4] započeto sustavno analiziranje nastalih oštećenja i potrebnih radova, uz oslanjanje na recentna međunarodna iskustva.[5]

Pregledom stanja na terenu uočene su brojne štete, stoga su odmah pokrenute aktivnosti hitnih mjera zaštite čija je zadaća bila očuvanje slojevitih povijesnih obilježja na vanjštini i u unutrašnjosti katedrale, primijenjenih mjerila i oblikovanja, arhitektonskih dijelova i osnovnog konstrukcijskog sustava, kao i vrijednog inventara i opreme.[6] Obavljena su raščišćavanja urušenih dijelova i građevnog materijala te podupiranja mehanički nestabilnih elemenata, praćena nužnim građevinskim i konzervatorsko-restauratorskim radovima.[7] Aktivnosti koje su poduzimane od 2021. do 2025. godine definirane su *Preliminarnim elaboratom ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije*.[8] Sanirane su štete koje su dijelom ponovno otvorile i dio onih nastalih u potresu 1880. godine,[9] no u najvećoj mjeri ipak su se odnosile na elemente koje je Herman Bollé unio u stilskom restauriranju koje je uslijedilo nakon toga potresa, poput visokih neogotičkih tornjeva, dogradnje stubišta, povišenja apsida, pokrova i krovnih kućica, vitraja, ali i svih pročelja, kamene plastike, kontrafora i svodova. Ujedno je provedena i evakuacija najugroženijeg inventara, a onaj koji nije bilo moguće premjestiti preventivno je konzervatorsko-restauratorski tretiran i fizički zaštićen *in situ* zbog potencijalnih mehaničkih oštećenja.[10] Kako bi se utvrdila polazišta i smjernice za nužne radove, predviđena su konzervatorsko-restauratorska istraživanja,[11] detaljna ekspertiza građevinsko-konstrukcijskog stanja te ostala prateća istraživanja materijala i oštećenja,[12] s ciljem izbjegavanja intervencija koje bi mogle narušiti povijesno-estetski karakter i iznimnost građevine.

Sagledavanje vrijednosti zagrebačke katedrale

Bogata i složena povijest zagrebačke katedrale, podijeljena u više faza, osobita je. U samim počecima gradnje, njezinom romaničkom, a poslije i gotičkom oblikovanju, raskošnom renesansnom i baroknom opremanju, odražavaju se recepcije visokih umjetničkih dosega, suvremene onodobnim rješenjima u arhitekturi i umjetničkom stvaralaštvu (**sl. 1**). Na definiranje prostora i uređenje unutrašnjosti svakako je ponajprije utjecao status središta Zagrebačke biskupije osnovane potkraj 11. stoljeća,[13] ali i posebnost tzv. zagrebačkoga liturgijskog obreda kojemu je konačnu redakciju dao blaženi Augustin Kažotić.[14] Postavši biskupom u Zagrebu početkom 14. stoljeća, obnovio je i katedralnu školu, čime je broj uključenih u redovitu liturgiju povećan.[15] I to je moralo utjecati na promjene prostornih odnosa, kao i uvođenje i potreba smještanja Zbora prebendara Prvostolne crkve zagrebačke još ranije, u vrijeme biskupa Timoteja u trećoj četvrtini 13. stoljeća, potom dolaska Čazmanskoga zbornog kaptola sredinom

katedrale Uznesenja Marijina, Nadbiskupskog dvora s kapelom sv. Stjepana, utvrdama i parkom Ribnjakom na Kaptolu u Zagrebu (Z-202). MKM RH, *Odluka o provedbi popisa štete na nepokretnim kulturnim dobrima prouzročene potresom u Gradu Zagrebu i okolici*; *Odluka o provođenju hitnih mjera zaštite i provedbi popisa štete na nepokretnim kulturnim dobrima u Republici Hrvatskoj prouzročene potresom od 28. i 29. prosinca 2020. godine*. Za štete na kulturnoj baštini za područje Grada Zagreba usporediti: SIRONIĆ, MAŽAR, 2023, 111–135.

2 UROŠ et al., 2020, 1089–1115.

3 Od koristi je bila usustavljena metodologija i znanje stečeno nakon potresa u Dubrovniku 1979. godine, KNEŽEVIĆ ur., 1989, 8–9 kao i ostali tekstovi u istom zborniku; te iskustva nakon stradanja sakralne baštine u Domovinskom ratu, UKRAINČIK, URŠIĆ, 1998/1999, 7–55.

4 Prije svega treba istaknuti suradnju s mons. Zlatkom Korenom, rektorom zagrebačke katedrale, pomoćnim biskupom mons. Ivanom Šaškom, preč. Vladom Mikšićem i Tomicom Plukavcem iz Ureda za kulturna dobra te s. Jelicom i Linom i ostalim sestrama sakristankama. Sve aktivnosti provedene su uz podršku zagrebačkih nadbiskupa, najprije kardinala Josipa Bozanića, a potom mons. Dražena Kutleše.

5 Primjerice postupanja nakon velikih potresa u L'Aquili 2009., Christchurchu 2010. i 2011. te Emiliji Romagni 2012., PARISI, AUGENTI, 2013, 735–760. Vidjeti i: FEILDEN, 1987; ROUHANI, ROMÃO ur., 2024.

6 GZZSKP, *Obrazac MKM za popis štete od potresa na kulturnim dobrima, 206-1*, od 10. 4. 2020., oznaka štete: K4 prema Europskoj makroseizmičkoj ljestvici (EMS-98).

7 Radovi su izvođeni prema postojećim i novodonesenim zakonskim odredbama i tehničkim propisima: *Zakon o obnovi zgrada oštećenih potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije, Zagrebačke županije, Sisačko-moslavačke županije i Karlovačke županije* (NN, 102/20, 10/21, 117/21; na snazi od 30. 10. 2021. do 23. 2. 2023.); *Zakon o obnovi zgrada oštećenih potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije, Zagrebačke županije, Sisačko-moslavačke županije i Karlovačke županije* (NN, 21/23). Pri planiranju nužnih zahvata nisu bile dopuštene intervencije koje mogu ugroziti spomenički karakter, bez obzira na to je li riječ o rekonstrukciji, preoblikovanju ili prenamjeni, niti je dopuštena ugradnja i zamjena građevnih dijelova i materijala koji nisu primjereni povijesnom karakteru građevine.

8 Projekt je pripremio: GFZG, ATALIĆ et al., 2021.

9 U potresu 1880. godine u katedrali je urušen svod svetišta, stradali su zidovi, stupovi i dio svodova, smrskan je glavni oltar i ostala oprema u svetištu, a pod je na više mjesta probijen. ČORAK, 1988, 281; DAMJANOVIĆ, 2013, 140–142.

10 O štetama i radovima u: SIRONIĆ et al., 2024, 31–34; GORIANC ČUMBREK, TADIĆ, 2025; FERIĆ BALENOVIĆ, 2025.

11 Konzervatorsko-restauratorska istraživanja provedena su u najvećoj mjeri tijekom završnih mjeseci 2022. i početkom 2023. godine. Uključen je velik radni tim (popis svih sudionika je u posebnom prilogu u ovom broju *Portala*), a rezultati su okupljeni u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I–IV. Istraživanja su nastavljena i nakon toga, prateći tijek radova konstruktivne sanacije. Sva dokumentacija pohranjena je u arhivi HRZ-a.

12 Dokumentacija svih istraživanja (primjerice elaborat mjerenja dinamičkih svojstava konstrukcije, elaborat eksperimentalne modalne analize konstrukcije katedrale, elaborati oštećenja i pukotina, elaborat o stanju fizičkih, bioloških i mehaničkih svojstava drvene krovne konstrukcije, geotehnički elaborat i sl.) dostupna je u arhivi GZZSKIP-a. Za svu projektnu dokumentaciju i tijek radova vidjeti i: GORIANC ČUMBREK, TADIĆ, 2025.

13 TKALČIĆ, 1871, 27–29; LUKINOVIĆ, 1995, 11–14.

14 KNIEWALD, 1937, 349; ŠAŠKO, 2002, 59–68. Obred je primjenjivan do 1794., kad ga je, na poticaj cara Josipa II., ukinuo biskup Maksimilijan Vrhovac. Usporediti: TKALČIĆ, 1895.

15 GAVRIĆ, 2021, 31.

1. Pogled na katedralu s jugozapada, sredina 20. stoljeća (MSU, ATD-104151, snimka: T. Dabac)
View of the cathedral from the southwest, mid-20th century (MSU, ATD-104151, T. Dabac)

16. stoljeća, ali i brojnost svećenika Prvostolnoga kaptola zagrebačkog. Istočni dio katedrale uvijek je bio žarište liturgijskog događanja, a glavni je oltar često zamjenjivan novim, što zbog trošnosti, što zbog različitih prirodnih nedaća, potresa, požara, oluja. To dakako nije bilo neuobičajeno, no specifičnost zagrebačkoga primjera zapravo je bila u samoj fizičkoj podjeli prostora, koja se odrazila u dugovječnom i tradicionalnom zadržavanju visoke korske pregrade u sve tri lađe do kraja 18. stoljeća.[16] Do promjene fokusa ipak polako dolazi već nakon Tridentskoga koncila koji se održavao od 1545. do 1563. godine, kad se povećava broj oltara koji su gusto ispunili cijeli prostor katedrale. Time je svakodnevna liturgija umnožena čašćenjem i repopularizacijom mnogobrojnih svetaca, ikonografskim tumačenjem u širenju vjerske poruke i isticanju određenih vjerovanja te u poticanju molitvene uloge umjetnosti.[17] U vrijeme (nad)biskupa Jurja Haulika, 11. prosinca 1852. godine, papa Pio IX. objavio je svečanu bulu *Ubi primum placuit*, uzdigavši Zagrebačku biskupiju u nadbiskupiju i metropoliju, a katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu postala je *ecclesia metropolitana*, čime je dodatno istaknuto njezino značenje.[18] Ideja o stilskoj preobrazbi katedrale pojavila se još početkom 19. stoljeća u vrijeme biskupa Aleksandra Alagovića, a neke je zahvate izveo i sam Haulik, no ozbiljnije aktivnosti, na poticaj prebrendara i povjesničara Ivana Krstitelja Tkalčića, pokrenuo je Josip Mihalović, zagrebački nadbiskup od 1870. i kardinal od 1877. godine, povjerivši

16 O dataciji, izgledu i smještaju dijelova namještaja istočnog dijela katedrale, kao i o pregradi, primjerice u: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856; TKALČIĆ, 1885; DEANOVIĆ, 1988, 7–90.

17 CVETNIĆ, 2020.

18 LUKINOVIĆ, 1995, 335–336; RAZUM, 2022, 325–355.

2. Stjepan Podhorsky, stara zagrebačka katedrala, akvarelirani crtež (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2025.)
Stjepan Podhorsky, old Zagreb cathedral, watercolour drawing (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2025)

ih arhitektu Friedrichu von Schmidtu.[19] Veliki potres 1880. godine iziskivao je korjenitu obnovu kojom je Schmidtov učenik Herman Bollé zacrtao današnji izgled katedrale (**sl. 2** i **3**).[20] Završne preinake u prostoru poduzete su nešto kasnije, prihvaćanjem teoloških i liturgijskih paradigmi Drugoga vatikanskog koncila (1962. – 1965.),[21] a te su se paradigme odnosile ponajprije na prilagodbu smještaja oltara, svetohraništa i ambona, kao i na mjesta za sjedenje misnika i službenika te vjernika i pjevača. Prema želji kardinala Franje Kuharića, 1983. godine je, umjesto prethodnog drvenog, postavljen novi raskošno uređen oltar prema puku, zadržana je neogotička nadbiskupska i metropolitska katedra, sjedala za kanonike i prebendare, amboni i procesijski križ, a u zaključku apside smješten je sarkofag bl. Alojzija Stepinca.[22] U takvom je uređenju svetište katedrale dočekalo i današnje doba.

O zagrebačkoj su katedrali napisane uistinu brojne rasprave. Njezina prva tiskana povijest sadržana je u knjizi *Povijest Stolne crkve zagrebačke* Baltazara Adama Krčelića iz 1770. godine, a nakon toga su objavljene i *Prvostolna crkva zagrebačka* Ivana Kukuljevića Sakcinskog iz 1856., *Der Dom zu Agram* Karla Weissa iz 1860. te *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada* Ivana Krstitelja Tkalčića iz 1885. godine. Gotovo stoljeće poslije, 1988. godine pripremljena je opsežna suvremena monografija *Zagrebačka katedrala* autorica Ane Deanović i Željke Čorak uz fotografije Nenada Gattina. Valja uz to istaknuti i niz drugih prikaza koji su predstavili rezultate dugogodišnjih istraživanja brojnih stručnjaka, od radova Gjure Szabe, Antuna Ivandije, Ljube Karamana, Olge Maruševski, Lelje Dobronić, Josipa Stošića, Zorislava Horvata, Đurđice Cvitanović i Danka Šoureka, do studioznog prikaza Dragana Damjanovića i revalorizacije uloge Hermana Bolléa.[23] No iz

19 O okolnostima i idejama koje su dovele do potrebe obnove katedrale nakon sredine 19. stoljeća, kao i o razdoblju nakon potresa, kad je stilski restaurirana, usporediti: ŠAŠKO, 2006, 287–313; KOŽUL, 2006, 81–83 i 108–109.

20 DAMJANOVIĆ, 2013, 133–187.

21 IVANDIJA, 1966, 252–267; ŠKUNCA, 1978, 365–368.

22 SOKOL GOJNIK, GOJNIK, BANIĆ, 2019, 117–119.

23 Za povijest katedrale i Zagrebačke biskupije značajni su rukopisi s kraja 16. do početka 18. stoljeća: Rafaela Levakovića, Benedikta Vinkovića, Pavla Rittera Vitezovića i Tome Kovačevića; ŠOUREK, 2025. Popis ostale relevantne literature i izvora vidjeti u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, 126–140, kao i tamo sadržan povijesni pregled najstarijih faza katedrale koji je pripremio Neven Budak.

3. Pogled na katedralu s jugoistoka, sredina 20. stoljeća (MSU, ATD-104322, snimka: T. Dabac)
View of the cathedral from the southeast, mid-20th century (MSU, ATD-104322, T. Dabac)

najstarijih je razdoblja sačuvano relativno malo podataka, a sustavna arheološka istraživanja[24] koja bi vjerojatno ponudila odgovore o starijim strukturama i pratećim sadržajima nužnim za djelovanje biskupijskog središta, još uvijek nisu obavljena.

U svojim tekstovima i promišljanjima stručnjaci su često iznosili suprotstavljena stajališta, pa se, potresom potaknutim, iscrpnim konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima nastojalo utvrditi očuvane tragove starijih faza i materijalnim dokazima potkrijepiti neke od pretpostavki. Istraživanjima je objedinjen doista velik broj zasebnih aktivnosti uključivanjem brojnog tima stručnjaka, ne samo Hrvatskog restauratorskog zavoda i Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode nego i drugih raznorodnih institucija, poput Instituta za povijest umjetnosti, Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Instituta Ruđer Bošković, Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu i Hrvatskog državnog arhiva, Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije i Riznice zagrebačke katedrale, uz suradnju s Muzejom grada Zagreba, Arhivom Tošo Dabac, Nacionalnom i sveučilišnom knjižnicom u Zagrebu, Schneiderovim arhivom (HAZU) te Konzervatorskim odjelom u Zagrebu i Upravom za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture i medija (cijeloviti popis na stranici 540). Međusobnim dopunjavanjem i interdisciplinarnom suradnjom omogućeno je cjelovitije proučavanje promjena i preciznije određenje povijesnih faza katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu, od vremena njezine gradnje do danas. Materijalni tragovi građevinskih struktura, njihova formalna analiza i datacija s pomoću stratigrafije pojedinih slojeva i laboratorijskog određivanja starosti organskog materijala, uz podatke iz arhivske građe, dnevnog tiska i objavljenih radova, ponudili su detaljniju sliku o arhitekturi katedrale te je utvrđeno kako su nam do danas uistinu ostali očuvani dijelovi stare srednjovjekovne katedrale za koju se općenito smatralo da je srušena u naletu Tatara 1242. godine.[25] Konzervatorskim elaboratom iz 2023. godine[26] detaljno je dokumentirana, istražena i obrađena ne samo građevna struktura nego i sakralni i umjetnički inventar te elementi završnog oblikovanja i opreme (njihova

24 Vidjeti: KRMPOTIĆ, AZINOVIĆ BEBEK, MAŠIĆ, 2025.

25 Vidjeti: JELENČIĆ, MAJER JURIŠIĆ, 2025.

26 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I–IV.

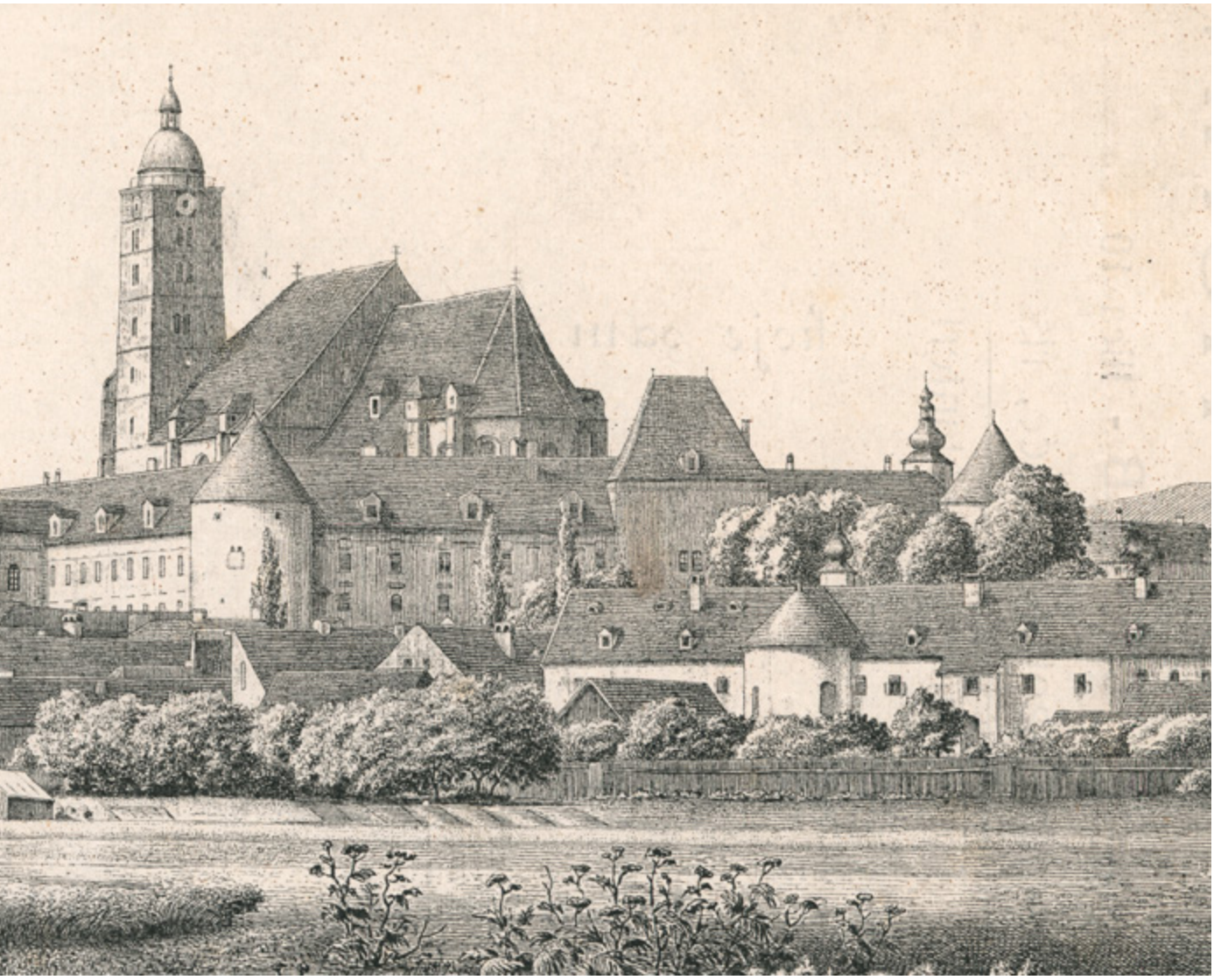
4. Julije Hühn, pogled na Zagreb i staru katedralu, grafika, poč. 20. stoljeća (MUO, inv. br. 021149)
Julije Hühn, view of Zagreb and the old cathedral, print, early 20th century (MUO, Inv. No. 021149)

funkcija, materijali, oblikovanje, načini i tehnike gradnje, pa i stilska i umjetnička vrijednost), iznjedrivši jasniji pogled i pouzdanije zaključke izvedene iz materijalnih nalaza i povijesnih, povijesnoumjetničkih, tehnoloških i prirodoslovnih analiza, a svaka faza valorizirana je kao dio povijesnoga razvoja katedrale.[27] Ujedno je uvažavanjem njezinih povijesnih, duhovnih i liturgijskih, arhitektonskih, kulturnih, stilskih i simboličkih odrednica, iznova sagledano njezino značenje te su utvrđena polazišta i smjernice za radove.

Izazovi konzervatorsko-restauratorskog pristupa

Izgled impozantne, historicističke građevine koji je katedrala poprimila nakon potresa 1880. godine, iako isprva

27 Povijesni pregled sastavljen je temeljem analize podataka iz arhivske građe, relevantne literature i prethodno izrađene konzervatorske i građevinske dokumentacije. Budući da su dosadašnji arheološki podaci o položaju na kojem je smještena katedrala i općenito području Kaptola izuzetno oskudni, izrađen je pregled svih prethodnih rezultata, uz analizu i prijedlog potrebnog sustavnog istraživanja. Provedena su i specijalizirana konzervatorsko-restauratorska istraživanja: sondiranje žbukā, naliča i građe, istraživanja i dokumentacija umjetničkog i sakralnog inventara (povijesni podatci, opisi i utvrđivanje stanja očuvanosti te prijedlozi potrebnih radova i sheme za zaštitu tijekom građevinske sanacije katedrale), opreme i elemenata završnog oblikovanja (katalog klesanih kamenih elemenata, grafiti, grbovi, klesarski znakovi, dekorativni i figurativni zidni oslik, stolarija i metal, vitraji, pokrov te podne obloge – keramika, kamen, mozaik), uz povijesnoumjetničku obradu. Primijenjeno je i laboratorijsko ispitivanje sastava i vrsta materijala, utvrđivanje stratigrafije, ispitivanje starosti metodom ^{14}C, analiza pigmenata, veziva i soli. Tijekom istraživačkih radova bilježeni su i fotografirani nalazi i pojedini karakteristični oblikovni elementi, a terenska arhitektonska dokumentacija poslužila je za pripremu grafičke dokumentacije nalaza. Arhitektonska dokumentacija postojećega stanja i grafički prilozi izrađeni su za potrebe elaborata na podlogama koje je HRZ-u ustupila Zagrebačka nadbiskupija, na temelju snimke tvrtke Foretić i sinovi d.o.o., a ortofoto snimke oslika svodova izradila je tvrtka SKIMI64 d.o.o. Vidjeti: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I–IV.

dijelom i osporavan, danas je u stručnim krugovima uglavnom općeprihvaćen kao izuzetno kvalitetno ostvarenje unutar opusa srednjoeuropske neogotičke arhitekture, a vjernici/korisnici su prema tom njezinom liku izgradili snažnu emocionalnu vezu.[28] Opsežnost izvedenih radova koji su uključili ne samo zadiranje u arhitektonske strukture nego i zamjenu gotovo cjelokupnog inventara, kao i ostalih detalja oblikovanja (podova, stolarije, okova, vitraja, dekorativnih zidnih oslika), uz valorizaciju te faze kao dominantnog i do danas vrlo dobro očuvanog neostilskog uređenja, nameće se kao okosnica buduće prezentacije.[29] Pa ipak, važno je istaknuti da je zagrebačka katedrala izrazito slojevita povijesna građevina, koja u svojoj nutrini čuva stare strukture još iz vremena osnivanja biskupije. Njegovanjem znanja, poticanjem daljnjih istraživanja i poštovanjem različitih formalnih izričaja koji su kroz stoljeća pratili kontinuitet vjere i opstojnost Katoličke Crkve, omogućujemo njezino očuvanje za budućnost.

Prikupljanje recentnih iskustava u konzerviranju i restauriranju važnih građevina nakon stradavanja u potresima, požarima ili poplavama, može uputiti na smjerove kojima valja krenuti te na potreban oprez zbog mogućih pogrešaka.[30] Svima je zajednički neplanirani iznenadni

28 DAMJANOVIĆ, 2013, 133–187; DAMJANOVIĆ, 2025.

29 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, 295–306 (tekst valorizacije, prijedloga prezentacija i smjernica za obnovu, uz pripadajuće grafičke priloge prijedloga radova).

30 U posljednjih pedesetak godina u požarima su dijelom ili potpuno uništene vrlo vrijedne povijesne građevine, poput venecijanskoga kazališta La Fenice 1996. ili Kraljevske palače u Abomeyju u Beninu 2009. Godine 2019. stradalo je cijelo područje kraljevstva Ryukyu u Japanu. Poplave su oštetile mnoge gradove: Firencu 1966., Prag i Češki Krumlov 2002. te Valenciju 2023. godine, dok su potresi nemilice

događaj, na koji je valjalo hitno, spremno i stručno reagirati uz prioritetno osiguravanje stabilnosti i sigurnosti. No, primjerice, u radovima nakon požara na katedrali Notre Dame u Parizu, iako je ona na Popisu svjetske baštine, nije otvorena mogućnost šire međunarodne suradnje. Pristup koji je tada izabran temeljen je na ICOMOS-ovim načelima kojima je predviđena mogućnost faksimilske rekonstrukcije u iznimnim slučajevima, kad postoji iscrpna i pouzdana dokumentacija o prethodnom stanju i kad je, uz zadržavanje asocijativnog značenja neke građevine među širom zajednicom, potrebno rekonstruirati i uspostaviti njezino funkcionalno korištenje. To se sve odnosilo i na pariško katedralu koja je posljednjih dvije stotine godina detaljno i redovito proučavana i dokumentirana.[31]

I tijekom radova na zagrebačkoj katedrali, od samoga početka poslijepotresne obnove, kontinuirano se pojavljuju izazovi, poput potrebe očuvanja povijesnog integriteta, autentičnosti i zaštite graditeljskog i umjetničkog naslijeđa[32] s jedne strane te nužnog i hitnog osiguranja mehaničke stabilnosti s druge strane, koje se nametnulo kao imperativ s obzirom na izrazito loše stanje pojedinih gradbenih elemenata i brojnost oštećenja uzrokovanih potresima iz 2020. godine, uz ne manje važno uvažavanje liturgijskih potreba i običaja. Treba uzeti u obzir i starija oštećenja materijala, koja su posljedica štetnih djelovanja atmosferilija, vlage, onečišćenja i općenito starenja, kao i primjene pojedinih, za povijesne građevine ne toliko primjerenih materijala u radovima koji su provođeni još od kraja 19. stoljeća. Nije oportuna činjenica da poduzeti zahvati nisu uvijek bili popraćeni detaljnom i danas uobičajenom konzervatorskom dokumentacijom, niti su im prethodila sustavna istraživanja, nego se problemima pristupalo uglavnom parcijalno, prema hitnosti reagiranja. Iako, uvijek je bio prisutan interes da se katedrala sagleda u cjelini i da se i njezinoj arhitekturi, ali i inventaru, posveti dužna stručna i znanstvena obrada i pristup radovima. Od sredine 20. stoljeća pojedine teme o zagrebačkoj katedrali, uz terenski rad, istraživali su mons. Antun Ivandija i Ana Deanović, a 1966. godine Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba izdao je Rješenje o imenovanju članova u Odbor za restauriranje sjevernog zvonika.[33] Valja istaknuti i nastojanja za formiranje Odbora za obnovu katedrale od 1981. godine, što je i ostvareno odlukom nadbiskupa Franje Kuharića 1987., kad je imenovan i uži radni odbor odabranih stručnjaka. Uskoro je osnovan i Odbor za praćenje radova, u koji su uključene znanstvene i umjetničke institucije te gradske i državne vlasti. Nakon odabira projektanata i izvođača (konzervatorskih i restauratorskih radova), radovi su počeli 1990. godine,[34] a od 1999. pratimo ih u tekstovima objavljenima u časopisu *Naša katedrala*. Nažalost, s vremenom aktivnosti jenjavaju pa je 2020. godine katedrala bila nepripremljena za potres.

Do sada su na katedrali, pod konzervatorskim nadzorom Gradskoga zavoda za zaštitu kulture i prirode u Zagrebu, izvedeni urgentni radovi, s ciljem da se katedrala dovede u kontrolirano stanje koje će omogućiti njezino ograničeno korištenje, ali i daljnje aktivnosti na njezinom promišljenom restauriranju.[35] Zbog izvanredne složenosti i opsežnosti projektnog zadataka te zbog potrebe hitnog djelovanja, organizirane su *ad hoc* radne skupine. Neke su imale zadatak utvrđivanja oštećenja različitih dijelova i materijala, neke su bile zadužene za praćenje radova, a neke za pregled i zaštitu inventara. Svakako se ponajprije izdvaja konzorcij građevinskih stručnjaka okupljen pod vodstvom Građevinskog fakulteta u Zagrebu, čiji je glavni zadatak bila temeljita analiza stanja konstrukcije i pronalaženje adekvatnih rješenja za njezinu sanaciju, uz povećanje mehaničke otpornosti i stabilnosti katedrale.[36] Pripremljen je *Preliminarni elaborat ocjene postojećeg stanja konstrukcije*, na temelju kojega je izrađen i niz pojedinačnih projekata za urgentne zahvate na karakterističnim

rušili građevine, ali i kulturno-povijesne urbane cjeline, na primjer Dubrovnika i Kotora 1979. godine ili 1976. godine talijansku pokrajinu Friuli i srednjoameričku Gvatemalu, 1985. Ciudad de México, 2010. Christchurch, 2012. Emiliju Romagnu, 2023. Tursku i Siriju te 2025. Mjanmar.

31 BANDARIN, 2020, 103.

32 Prema suvremenim pristupima temeljenima na Venecijanskoj povelji iz 1964., JOKILEHTO, 1986, 419–429 te prema povelji iz 2003. godine, ICOMOS Charter – *Principles for the analysis, conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage*. Također o pitanju zadržavanja autentičnosti u rekonstrukcijama usporediti i Dokument o autentičnosti iz Nare iz 1994. godine, na koji se nastavlja rasprava o pitanjima postupanja s arhitektonskom baštinom stradalom u situacijama sukoba, katastrofa ili namjernih uništenja (UNESCO i Ministarstvo kulture Poljske, *Warsaw Recommendation on Recovery and Reconstruction of Cultural Heritage*, 2018.), dovodeći do prilagodbe stručnog pristupa koji se odnosi na pojam autentičnosti.

33 HRZ, arhiva RZH-a.

34 NAZG, osobna arhiva A. Ivandije; MKM RH, arhiva KO Zagreb; HRZ, dokumentacija.

35 Zahtjevne radove konstruktivne sanacije predvodi tvrtka Spegra d.o.o., a prethodno su za postavljanje prostornih skela bili angažirani djelatnici Konstrukcije-Kostelac, Agram d.o.o. i IG visokogradnja d.o.o. U ime Zagrebačke nadbiskupije cijelim projektom obnove koordinira mons. Zlatko Koren, rektor katedrale, a u početku je projekt operativno vodio Josip Bošnjak iz tvrtke PDM savjetovanje d.o.o. te poslije Krešimir Gluhak.

36 Konzorcij je sastavljen od stručnjaka iz tvrtki Toding d.o.o., Studio Arhing d.o.o. te Foretić i sinovi d.o.o. pod vodstvom Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U aktivnostima su konzultirani i brojni domaći i svjetski stručnjaci, a treba posebno treba istaknuti kontinuiranu suradnju s nadležnim konzervatoricama, Majom Gorianc Čumbrek i Andrijanom Tadić te s ostalim kolegama iz GZZSKIP-a. Aktivnosti su počele u studenome 2021. godine. S obzirom na brojne nepoznanice, kao prvi uvjet za izradu kvalitetne dokumentacije obavljeni su iscrpni istraživački radovi. Više u: GORIANC ČUMBREK, TADIĆ, 2025 te https://katedrala.hr/izvjesce-o-ostecenjima-obavljenim-radovima-i-planovima-obnove-zagrebacke-katedrale/749 (pristupljeno 21. 4. 2025.).

5. Unutrašnjost katedrale (fototeka IPU-a, NG-A-08729, snimka: N. Gattin)
Interior of the cathedral (IPU Archive, NG-A-08729, N. Gattin)

oštećenim dijelovima građevine, prema kojima su nužni radovi i izvedeni. U konačnici, sva će ta dokumentacija biti objedinjena u *Elaboratu ocjene postojećeg stanja katedrale* te u *Projektu statičke i dinamičke analize varijantnih rješenja konstrukcijske obnove katedrale*.

Još jednu radnu skupinu, odnosno Stručnu komisiju za obnovu katedrale Uznesenja Marijina i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu, osnovao je Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, u svrhu rješavanja najsloženijih pitanja vezanih uz radove i prezentaciju pojedinih povijesnih slojeva prema konzervatorskim smjernicama, ali i s ciljem promptnog reagiranja u vremenski i financijski ograničenim okvirima.[37]

No parcijalno rješavanje problema ne bi smjelo biti imperativ u budućim postupanjima, nego samo nužna iznimka. Uz stručno utemeljene i dobro promišljene odluke, preduvjet nastavka radova jest što hitnija izrada cjelovite projektne dokumentacije koja će sagledati vanjsko oblikovanje, kao i uređenje interijera.[38] Konzerviranju i restauriranju treba dakako pristupiti nakon radova osiguranja konstrukcije,[39] no buduća prezentacija vanjštine temelji se na njezinim osnovnim dijelovima: kamenom oplošju, zvonicima i krovu, na koji bi trebalo vratiti višebojni glazirani crijep. Izloženost tih dijelova pogledu promatrača i njihov suodnos s urbanističkim

37 Stručna komisija osnovana je Zaključkom pročelnice Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Lane Križaj od 11. studenoga 2024., KLASA: 612-03/24-001/482, URBROJ: 251-14-06/003-24-05: voditeljica komisije Maja Gorianc Čumbrek (Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode) te članovi: Dragan Damjanović i Krešimir Filipec (Filozofski fakultet u Zagrebu), Katarina Horvat-Levaj (Institut za povijest umjetnosti), Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić (Hrvatski restauratorski zavod) i Andrijana Tadić (Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode).

38 Osim građevinskih i konzervatorsko-restauratorskih radova, treba predvidjeti i instalaterske radove, riješiti pitanje grijanja na energetski učinkovit i za kulturno dobro poštedan način, protupožarne zaštite i vatrodojave, razglasa, rasvjete i dr., uvažavajući i konzervatorske uvjete i sve liturgijske potrebe.

39 Uz to, potrebno je izraditi i detaljni plan postupanja u sličnim situacijama. Usporediti: ICCROM *Resolution of cultural property in seizmic zones*, u: FEILDEN, 1987, 104 ili STOVEL, 1998.

tkivom Kaptola i širega središta Zagreba, čini ih osnovnim elementom doživljaja građevine; stoga je promišljen konzervatorski pristup, posebice utvrđivanje moguće reverzibilnosti i osiguranje autentičnosti, nužan.[40] Najočitije preispitivanje dosadašnjih radova iziskivat će glavno, zapadno pročelje katedrale koje je u velikoj mjeri restaurirano zamjenskim blokovima. Dosadašnji radovi temeljili su se na zamjeni kamena u jako oštećenim zonama metodom faksimilske rekonstrukcije ili replikama, a mjestimično i autorskim pristupom, s time da je većinom upotrebljavan rimski travertin koji je tonski mnogo svjetliji od varijeteta izvornog kamena, litotamnijskog vapnenca i vapnenačkih pješčenjaka. Sve navedeno rezultiralo je svojevrsnom „šarolikošću" pročelja, a djelomično je degradiralo izvornost formi, materijala i stila, pa bi ubuduće vanjštinu trebalo doživljavati kao cjelinu i nastojati nove pristupe uskladiti s već primijenjenima. Pri tom se u razmišljanjima o rekonstrukciji zvonika valja prikloniti primjeni starih materijala i inovativnih novih tehnologija.[41]

Za potrebe budućega korištenja unutarnjeg prostora važno je prije izrade projekta cjelovite obnove utvrditi modalitete funkcioniranja (odnosno potrebe za komunikacijom između pojedinih prostornih dijelova, ali i za komunikacijom između sudionika euharistijskoga slavlja), broj osoba koje u katedralu ulaze te smjerove njihova kretanja i smještaj, potrebne instalacije i dr. (**sl. 5** i **6**). Potrebno je planirati očuvanje vrijednih povijesnih građevinskih elemenata, osnovni prostorni raspored trobrodne crkve zaključene poligonalnim apsidama s dva visoka zvonika u pročelju i strukturu sakristije s riznicom na sjeveroistočnoj strani, raščlambu zidnih i svodnih površina, arhitektonsku plastiku i stilsku obradu, uz konzervatorski prihvatljive metode. Naročitu pozornost valja usmjeriti na zone posebnog restauratorskog tretmana,[42] kao i na bogati umjetnički opus inventara. Uz uobičajeni stručni nadzor treba poticati kontinuiranu suradnju restauratora i građevinskih i obrtničkih majstora i radnika jer je izgledno da će se konzervatorskim elaboratom donesene smjernice trebati usklađivati s nalazima ili problemima koji će se tijekom radova zasigurno pojaviti. Očuvanje baštine uključuje i zahtijeva pažljivu i uvažavajuću komunikaciju različitih stručnjaka, čije vještine i znanja obuhvaćaju širok raspon tema: od društvenih, povijesnih i umjetničkih do tehnoloških i digitalnih.[43] Ne bi trebalo uzmicati ni pred širim konstruktivnim raspravama, omogućujući i onima uključenima u radove, ali i široj stručnoj javnosti, jasno artikuliran i argumentiran dijalog.[44]

Usporedno s radovima na sanaciji konstrukcijskih elemenata, nužno je provesti i sustavna arheološka istraživanja, ne samo u unutrašnjosti (gdje će se ona svakako nametnuti barem na nekim pozicijama zbog potrebnih ispitivanja tla i uvođenja instalacija) nego i oko katedrale, posebice s njezine južne strane, na potezu prema kapeli sv. Stjepana, kako bi se utvrdio međusobni odnos struktura, a moguće i njihove funkcije. Imajući u vidu da je lokacija katedrale izuzetno važna ne samo za povijest zagrebačkoga Kaptola nego i općenito grada Zagreba, optimalno bi bilo arheološki istražiti i cijeli dostupni teren unutar perimetra bedema, kao i prostor Gamule te podrobnije sagledati cijeli nekadašnji katedralni sklop: i biskupsku palaču i kanoničke kurije, ali i druge pripadajuće građevine, poput primjerice nama danas nepoznate krstionice iz vremena prije gradnje crkve sv. Emerika koja je tu ulogu kasnije preuzela.

Liturgijski prostor trebao bi odražavati kontinuitet, jedinstvenost i sugestivnost vjere, s time da su na primjeru katedrale određene posebnosti uvjetovane i prijašnjim teološkim i liturgijskim postulatima, posebice onim današnjima.[45] Valja poštovati i zatečene vrijednosti povijesne opreme, ambijenta i tradicije. Prema potrebama korištenja, a u skladu s donesenim odrednicama, trebalo bi stoga razmotriti pojedine međuodnose i eventualne neskladnosti liturgijskog namještaja u prostoru, odnosno postojeća oblikovanja: izdignutost istočnog dijela središnjeg broda, pristup i ograđenost; položaj današnjega oltara spram onoga pretkoncilskog, smještaj katedre izvan zaključka svetišta i smještaj svetohraništa te položaj ambona, kao i njihov odnos prema propovjedaonici, korištenje kanoničkih klupa i pristup njima, oblikovanje i smještaj sarkofaga blaženoga Alojzija Stepinca. Usuglašavanjem tih elemenata i ostvarivanjem međuovisnosti liturgijskih sastavnica moguće je istovremeno pridonijeti i sakralnoj i umjetničkoj te estetskoj vrijednosti katedralnog prostora.

40 PETZET, 1999, 45–64.

41 HOND, 2024, 492–503.

42 Kao zone posebnog restauratorskog tretmana u unutrašnjosti katedrale, sakristije i riznice, izdvajaju se: u sakristiji: oslikani svod istočne prostorije, južni zid iste prostorije sa zidnim oslikom i s nalazom starijih vrata prema katedrali te sjeverni i zapadni zid s nalazima starijih prozora; u novoj sakristiji: zaključak apside; u riznici: prozor prema potkrovlju nad novom sakristijom i stariji podovi te prethodna kamena rebra svodova; u katedrali: zona svetišnog prostora, oslik u zaključku svetišta i kamena oprema, zaključak sjevernog broda i zaključak južnog broda (zidni oslici, kamena oprema, natpisi), oslik na istočnom dijelu južnog zida i kamena oprema, oslik oko bočnih oltara duž sjevernog i južnog zida katedrale, zapadni zid južnog broda s natpisom, unutrašnjost stubišta u tornjićima uz svetište s pronađenim grafitima i klesani kameni elementi općenito (profilacije, kapiteli, dekoracije i sl.). Sve planirane radove na tim pozicijama potrebno je izvesti uz stalni nadzor konzervatora te prema iznesenim preporukama i prijedlozima. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, 304.

43 OTERO-PAILOS, 2020, 75–78.

44 Početkom 2023. održan je primjerice okrugli stol „Zagrebačka katedrala nekoć, danas i sutra" u Matici hrvatskoj, a izlaganja su publicirana u POLIĆ BOBIĆ (ur.), 2023; dok je rasprava i razmimoilaženje u stajalištima o vraćanju izgorjelog tornja na katedralu Notre-Dame prikazana u: POULOT, 2020, 65–71.

45 ŠKUNCA, 1998, 186–218; ŠAŠKO, 2004, 249–257.

6. Istočni zid svetišta (fototeka IPU-a, NG-A-09968, snimka: N. Gattin)
Eastern wall of the sanctuary (IPU Archive, NG-A-09968, N. Gattin)

Utvrđena očuvanost nekih starijih struktura, čime su obogaćene spoznaje o srednjovjekovnim fazama katedrale, omogućila je da barem neke budu prezentirane kao pokazatelji povijesne slojevitosti gradnje. Konzervatorskim je elaboratom stoga predloženo i preoblikovanje, djelomično uređenje i/ili skladnije opremanje pojedinih prostora (svetišta, sakristije, riznice, kapele bl. Augustina Kažotića), a definirane su i jasne i detaljne smjernice za radove u unutrašnjosti na kamenim elementima (građa zidova i klesana arhitektonska plastika), zidnom osliku, stolariji prozora i vrata, vitrajima, okovima i metalnim elementima, rasvjetnim tijelima, podovima te posebno na sakralnom i umjetničkom inventaru koji bi trebao odražavati ukupno povijesno nasljeđe još od srednjega vijeka, renesanse i baroka do historicizma i 20., odnosno 21. stoljeća, tako da se istaknu djela najveće vrijednosti, ali je nužno zadržati oblikovnu i kolorističku uravnoteženost uređenja. Budući da je dio inventara, uklonjen tijekom Bolléove stilskog restauriranja, danas razasut po različitim muzejima, zbirkama i crkvama, trebalo bi ispitati i mogućnost njegova okupljanja i primjerenog izlaganja, a svakako dokumentiranja i stručne obrade. Treba razmotriti i povratak nekih od tih predmeta u katedralu, primjerice mramornih oltara, slika i predmeta umjetničkog obrta. Oni ne samo da imaju vrlo visoku umjetničku vrijednost, poput velikoga gotičkog raspela koje je izvorno bilo ovješeno u središnjem dijelu ispred svetišta, nego i iznimnu duhovnu ulogu. Time bi se pojačao dojam svečanog, reprezentativnog i povijesno slojevitog izgleda zagrebačke prvostolnice, usklađen s liturgijskim potrebama i značenjem katedrale za Zagreb i Hrvatsku.

Višestoljetna iskustva drugih – europske katedralne radionice

Pojam „katedralnih radionica“ karakterističan je za katedrale građene tijekom srednjovjekovnog razdoblja. Pod njemačkim nazivom *Bauhütten*, *Dombauhütten* ili samo *Hütten*,[46] prepoznat je kao dio svjetske nematerijalne kulturne baštine i 2020. godine uvršten na UNESCO-ov

46 http://www.cathedral-workshops.org/ (pristupljeno 26. 4. 2025.). Jednaka ili slična praksa poznata je i na drugim katedralnim gradilištima diljem Europe.

7. Glavno pročelje zagrebačke katedrale (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2025.)
The main facade of the Zagreb Cathedral (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2025)

Popis kao *Obrtničke tehnike i uobičajene prakse katedralnih radionica, ili Bauhütten, u Europi, know-how, prijenos, razvoj znanja i inovacija*.[47] Radi se o nominaciji koju je zajednički predložilo pet država: Njemačka, Austrija, Francuska, Norveška i Švicarska, s ukupno 18 svojih katedralnih radionica.[48] One su još u srednjem vijeku bile povezane da bi razmjenjivale znanje i iskustvo u organizaciji *Bauhüttenwesen*.[49] Danas, kao i tada, te su radionice dom raznih obrta koji blisko surađuju i ujedno čuvaju tradicionalne načine rada. Suočene s progresivnim nedostatkom zanatskih i tehničkih vještina i u doba sve veće mehanizacije i optimizacije troškova, radionice stvorene ili ponovno uspostavljene u 19. i 20. stoljeću postale su institucije koje čuvaju i razvijaju tradicionalne tehnike i znanje, prenoseći ih s generacije na generaciju. Najveća im je prednost što radove u kontinuitetu izvodi isti tim stručnjaka, koji dobro poznaje građevinu. Te multidisciplinarne radionice zapošljavaju velik broj ljudi, od šegrta

47 Detaljnije: https://ich.unesco.org/en/BSP/craft-techniques-and-customary-practices-of-cathedral-workshops-or-bauhutten-in-europe-know-how-transmission-development-of-knowledge-and-innovation-01558 (pristupljeno 26. 4. 2025.).

48 Radionice se nalaze u Aachenu, Bambergu, Baselu, Dresdenu, Freiburgu im Breisgau, Kölnu, Linzu, Lübecku, Mainzu, Passauu, Regensburgu, Schwäbisch-Gmündu, Soestu, Strasbourgu, Trondheimu, Ulmu, Beču i Xantenu. Vrijedi napomenuti i da je nominaciju poduprla i europska Udruga graditelja katedrala i katedralnih majstora, osnovana 1975. sa sjedištem u Kölnu. http://dombaumeister-ev.de/?lang=de (pristupljeno 26. 4. 2025.).

49 Pojam *Bauhüttenwesen* odnosi se i na organizaciju mreže radionica koje se bave izgradnjom ili restauriranjem zgrade i na samu radionicu, kao mjesto rada. Od kraja srednjega vijeka te su radionice tvorile nadregionalnu mrežu koja se protezala izvan državnih granica.

do majstora i arhitekata.[50] Njihova predanost očuvanju i promicanju „žive baštine", ciljanim podizanjem svijesti, informiranjem i komunikacijskim mjerama te bliskom suradnjom s predstavnicima s područja politike, crkve, zaštite graditeljskog i umjetničkog naslijeđa, poslovanja i istraživanja, može se smatrati primjerom koji bi trebalo primijeniti kao model i u kontekstu restauriranja, ali i održavanja zagrebačke katedrale. Već prikupljena iskustva od pomoći su u potrazi za sofisticiranim i održivim rješenjima, oslanjajući se na razmjenu iskustva i međusobnu podršku, ali i na kolegijalnu spremnost na konstruktivnu kritiku, u domeni stručnosti svih sudionika. Danas se sve češće kao važne teme nameću i one koje se odnose na nužne zahvate koji nisu posve kompatibilni s povijesnom građevnom supstancom, ali proizlaze iz suvremenih zahtjeva uporabe ili aktualnog zakonodavstva (u vezi s odredbama o konstrukcijskoj zaštiti od požara i potresa, potrebama uspostave određenih mikroklimatskih uvjeta ili pak osiguranim putovima za evakuaciju i spašavanje), što uvijek može biti tema stručnih rasprava.

U daljnjim radovima na zagrebačkoj katedrali moguće predloške postupanja valjalo bi tražiti u uzorima zapadnoeuropske i srednjoeuropske tradicije. Neke od njih prepoznalo bi se usporedbom s rješenjima primijenjenima na katedrali u Kölnu koja je kontinuirano gradilište od početka njezine gradnje, odnosno „vječni projekt", a radovima upravlja *Dombauverwaltung*.[51] Kölnska katedralna radionica zapošljava tridesetak klesara i kipara te nekoliko krovopokrivača, skelara, tesara, soboslikara i električara. Nadalje, u radionicu su uključeni bravar i kovač te više stručnjaka za staklo (restauratori, stakloslikari i umjetnički staklari), ukupno 60 zaposlenika.[52] Zanimljivo je da se oni u svojem radu često koriste modernim inačicama alata i materijala koji su bili uobičajeni u srednjem vijeku. Od velike je koristi i u katedralnom arhivu pohranjena dokumentacija svih povijesnih građevinskih i restauratorskih zahvata. Na tom su mjestu i brojne povijesne fotografije, arhitektonski crteži, nacrti i skice te su dokumentirana i arheološka iskapanja u katedrali te oko i ispod nje, provođena od sredine 20. stoljeća.

I Stephansdom u Beču ima svoju *Bauhütte*[53] s dvadesetak zaposlenika različitih struka, trenutno većinom kamenoklesara. Nekad je na mjestu *Dombaumeistera* bio angažiran i sam Friedrich von Schmidt, autor idejnoga projekta preuređenja zagrebačke katedrale potkraj 19. stoljeća, koji je preinačio i dovršio Herman Bollé te prema njemu nakon potresa 1880. godine proveo stilsko restauriranje. Na bečkom primjeru posebno je vrijedno iskustvo angažiranja šire zajednice u sagledavanju vrijednosti i simbolike katedralnog pokrova od glaziranog crijepa i ostvareni način uključivanja svih zainteresiranih u prikupljanje sredstava za njegovu rekonstrukciju nakon stradanja u Drugome svjetskom ratu.[54] Također je koristan uvid u njihov pristup radovima na vanjštini te iskustvo iznalaženja rješenja pri otvaranju novih kamenoloma, u kojima su pronađene vrste kamena izgledom i strukturom slične onima na pročeljima, no jače čvrstoće i općenito bolje kvalitete, čime se osigurala veća izdržljivost i zadržao ujednačen izgled i mogućnosti završnog oblikovanja.

S druge strane, već spomenuta pariška katedrala Notre Dame, teško stradala u požaru 15. travnja 2019. godine, nema svoju katedralnu radionicu, ali je za obnovu, s obzirom na njezinu važnost i vrijednost, zadužen *architect en chef des monuments historiques* – ACMH, francuska inačica *Dombaumeistera*, kojega imenuje mjerodavno Ministarstvo kulture.[55] Prikupljenim izdašnim financijskim sredstvima omogućeno je brzo postupanje i sveobuhvatni pristup u građevinskim zahvatima. Uz primjenu tradicionalnih tehnika i materijala, 'oživljavanje' starih zanata i pomne restauratorske radove, nastojalo se uvažiti suvremena konzervatorska načela, o čemu će i ubuduće biti riječi u

50 Prema specijalnostima dijele se na primjer na kamenorezačke i klesarske, zidarske, kovačke, radionice zidnog slikarstva i štukodekoracija, radionice vitraja, stolarske radionice te radionice za dokumentiranje i istraživanje.

51 Uprava za izgradnju katedrale (*Dombauverwaltung*) odgovorna je za sve radove koji se odnose na njezino očuvanje, a sastoji se od katedralne radionice i katedralnog arhiva. Na čelu Uprave je *Dombaumeister* – danas je to Peter Füssenich, arhitekt i konzervator, koji od 2016. obnaša tu dužnost kao devetnaesti u nizu majstora koji počinje majstorom Gerhardom, kad je 1248. položen kamen temeljac. https://www.koelner-dombauhuette.de/ (pristupljeno 19. 4. 2025.).

52 Imajući u vidu da kölnska katedrala svojim dimenzijama gotovo dvostruko nadmašuje zagrebačku katedralu, zanimljivo je napomenuti da redoviti godišnji proračun održavanja i restauriranja kölnske katedrale iznosi deset milijuna eura. https://scanclimber.com/cologne-cathedral-an-eternal-restoration-project/ (pristupljeno 19. 4. 2025.) Prema podacima s mrežnih stranica Ministarstva kulture i medija, nakon potresa je dosad u obnovu zagrebačke katedrale uloženo oko 30 milijuna eura, a prema procjeni stručnjaka, do dovršetka radova bit će potrebno osigurati još oko 85 milijuna. https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/pogled-s-tornjeva-zagrebacke-katedrale-pregled-napretka-konstrukcijske-obnove/26013 (pristupljeno 19. 4. 2025.).

53 Danas je na čelu bečkoga *Bauhüttea* arhitekt Wolfgang Zehetner; https://www.dombauwien.at/romanischer-bau/ (pristupljeno 27. 4. 2025.).

54 ZEHETNER, 2012, 1–5.

55 Tu dužnost još od 2013. obnaša Philippe Villeneuve. https://rebatirnotredamedeparis.fr/en/careers/chief-architect-for-historic-monuments-1 (pristupljeno 27. 4. 2025.).
Od 2019. Villeneuve je s najbližim suradnicima, Rémijem Fromontom i Pascalom Prunetom, vodio projekt obnove katedrale Notre Dame. Brinuo se za arhitektonska, tehnička i ekonomska rješenja te nadzirao program radova definiran s naručiteljem koji je upravljao implementacijom projekta. Osim užega tima stručnjaka, bilo je uključeno više od dvije tisuće građevinara, radnika u kamenolomu, skelara, penjača, tehničara, kamenoklesara, tesara, kovača, restauratora za različite vrste umjetnina i materijala, arheologa, organologa i radnika drugih struka, koji su, s obzirom na razmjere štete, obnovu dovršili u rekordnom roku od nešto više od pet godina; donacijama 340.000 donatora u više od 150 zemalja prikupljeno je 846 milijuna eura. https://ie.ambafrance.org/The-Restoration-of-Notre-Dame-A-talk-by-Philippe-Villeneuve-lead-Chief (pristupljeno 27. 4. 2025.).

stručnoj javnosti.[56] Naravno, valja napomenuti da radovi na katedrali Notre Dame, iako je svečano otvorena za javnost 7. prosinca 2024. godine, još traju. Također je izvjesno da će, poput većine velikih europskih katedrala, i ona uskoro dobiti svoju katedralnu radionicu, a s njom i lapidarij za izlaganje iz sigurnosnih razloga uklonjenih oštećenih dijelova katedrale, kao što je običaj i na drugim katedralnim gradilištima.

Zaključak: zagrebačka katedrala kao mjesto vjere, identiteta i baštine

Kronološki i stilski izuzetno slojevita, katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava važan je primjer hrvatske, ali i srednjoeuropske arhitekture i umjetnosti (**sl. 7**). U današnjim formama, ona je ponajprije spomenik 19. stoljeća i sve do oštećenja u potresima od ožujka i prosinca 2020. godine zadržala je (ili je barem prividno zadržala) izgled koji je dobila stilskim restauriranjem provedenim između 1878. i 1907. godine, kad su uvelike promijenjene i njezina arhitektura i umjetnički i sakralni inventar i ostala pripadajuća oprema. Herman Bollé je stubokom preuredio zagrebačku katedralu u skladu s historicističkim općeprihvaćenim idejama o dokidanju renesansnog i baroknog izgleda u sakralnoj arhitekturi, ali je ona istovremeno svojom novom vanjštinom s dva visoka neogotička tornja i treperavom površinom glaziranih višebojnih crjepova na krovu, koji je još do sedamdesetih godina prošloga stoljeća dominirao njezinom jednobojnom kamenom vanjštinom, zauzela istaknuto mjesto u vizuri grada. No historicizam je zapravo stvorio samo ljusku koja i dalje sadrži i uokviruje izvorni srednjovjekovni prostor u kojemu su ostale očuvane strukture starijih građevinskih faza. Time je posvjedočen kontinuitet liturgijskog i vjerskog života Kaptola, kao i umjetničkoga stvaralaštva čije se povijesno i kulturno blago, osim u nekadašnjoj i današnjoj sakralnoj opremi katedrale, čuva i u Metropolitanskoj knjižnici i katedralnoj Riznici.[57]

Danas smo iznova na pragu obnove zagrebačke katedrale. Nakon osiguravanja njezine stabilnosti, što je bio prioritetni zadatak nakon potresa, brzina dovršetka radova u interesu je cijele zajednice. No realno je očekivati da će radovi ipak potrajati. I kad konstrukcijska sanacija bude potpuno gotova, a radovi u unutrašnjosti u takvoj fazi dovršenosti da se vrata katedrale mogu otvoriti za javnost bez bojazni za sigurnost ljudi, bit će potrebno izvesti još niz restauratorskih i građevinskih radova, posebno na vanjštini, koji će potrajati godinama.

Prvi i doista hitan zadatak jest izrada cjelovite projektne dokumentacije kojom je, uz predložene smjernice i građevinske zahtjeve, nužno iznaći rješenja kako bi se poštovala temeljna načela konzervatorske struke, uvažavajući i članak 10. Venecijanske povelje:[58] „Gdje se tradicionalne tehnike pokažu nedostatnima, konsolidacija spomenika može se dosegnuti primjenom svake moderne tehnike konzerviranja i konstruiranja čija se učinkovitost pokazala znanstvenim podacima i koja je dokazana iskustvom." Ne treba ustuknuti ni pred aktualnim promjenama u primjeni konzervatorskih modela koji interpretiraju graditeljsku baštinu različitim etičkim i teorijskim paradigmama.[59] Svakako je potrebno održati interdisciplinarni pristup, već postignut u pripremnim radovima te ga nastojati ojačati i učiniti koherentnijim. Također, odmah valja planirati redovito održavanje, kao i osigurati tim stručnjaka koji će kontinuirano biti uključeni – stalno radno tijelo na čelu s katedralnim arhitektom (*Dombaumeisterom)*, kakvo, kao što je navedeno, imaju i brojne druge katedrale. Zagrebačka to zaslužuje i zahtijeva, ne samo prema svojem liturgijskom i povijesnom značenju nego i kao vrsno arhitektonsko zdanje impozantne veličine i složene strukture, ispunjeno vrijednim umjetničkim i sakralnim inventarom.

Umjesto starom poslovicom „*Wenn der Kölner Dom fertig ist, geht die Welt unter" – Kad katedrala u Kölnu bude gotova, doći će kraj svijeta*, završit ćemo ipak riječima ulmske *Münsterbaumeisterin*, Heidi Vormann: „*Das Gefühl, jeden Tag hier arbeiten zu dürfen, erfüllt uns mit Demut und Dankbarkeit" – Osjećaj da svaki dan možemo raditi ovdje, ispunjava nas poniznošću i zahvalnošću*,[60] za koje se nadamo da će biti nit vodilja svih sudionika u konstruktivnoj sanaciji, promišljenom restauriranju i konzerviranju te dugoročnom čuvanju naše zagrebačke katedrale. ■

56 BANDARIN, 2020, 97–112.

57 Zbog šteta od potresa u sakristiji i prostoru Riznice na katu, nužno je premještanje predmeta iz svih zbirki u adekvatan i mikroklimatski zadovoljavajući prostor, po mogućnosti u krugu Nadbiskupskog dvora, čija se obnova bliži kraju. Također, u cilju osnaživanja procesa održivoga razvoja i zaštite povijesne urbane cjeline Zagreba, uloga katedrale, kao i njezinih pratećih i sastavnih sadržaja (Nadbiskupskog dvora, Riznice, Dijacezanskog muzeja, Metropolitanske knjižnice) dakako je višestruka. Stoga bi ubuduće u promišljanjima valjalo i to uzeti u obzir te razmotriti modalitete očuvanja i upravljanja, i to definiranjem odnosa i suradnje uključenih dionika te razmatrajući već prikupljena iskustva (usporediti: DELLA TORRE, 2015, 93–101).

58 Venecijanska povelja: Međunarodna povelja o konzerviranju i restauriranju spomenika i spomeničkih cjelina, 1964.; https://admin.icomos.org/wp-content/uploads/2025/03/Venice_Charter_CR.pdf (pristupljeno 27. 4. 2025.).

59 MUÑOZ-VIÑAS, 2025, 267–279.

60 https://www.muensterbauamt-ulm.de/ (pristupljeno 27. 4. 2025.).

Izvori

GZZSKP

Obrazac MKM-a za popis štete od potresa na kulturnim dobrima, broj 206–1 (katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu), sastavljen 10. travnja 2020.

Građevinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, ATALIĆ, JOSIP; LAZAREVIĆ, DAMIR; TODORIĆ, MARIO; POJATINA, JURAJ; FORETIĆ, IVAN, *Preliminarni elaborat ocjene postojećeg stanja građevinske konstrukcije katedrale*, mapa 01, knjiga 1/1; 2021.

HRZ

Arhiva RZH-a

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I–IV

MKM RH

Rješenje o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra Kompleks katedrale Uznesenja Marijina, Nadbiskupskog dvora s kapelom sv. Stjepana, utvrdama i parkom Ribnjakom na Kaptolu u Zagrebu (Z–202), KLASA: UP/I-612-08/02-01/393, od 28. svibnja 2002. godine

Odluka o provedbi popisa štete na nepokretnim kulturnim dobrima prouzročene potresom u Gradu Zagrebu i okolici, KLASA: 612-08/20-01/0756, URBROJ: 532/06-01/1-20-02 od 9. travnja 2020. godine

Odluka o provođenju hitnih mjera zaštite i provedbi popisa štete na nepokretnim kulturnim dobrima u Republici Hrvatskoj prouzročene potresom od 28. i 29. prosinca 2020. godine, KLASA: 612-08/20-01/2660, URBROJ: 532-06-01-01/5-20-01 od 31. prosinca 2020. godine

Ostalo

Zakon o obnovi zgrada oštećenih potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije, Zagrebačke županije, Sisačko-moslavačke županije i Karlovačke županije (NN, 102/20, 10/21, 117/21)

Zakon o obnovi zgrada oštećenih potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije, Zagrebačke županije, Sisačko-moslavačke županije i Karlovačke županije (NN, 21/23)

Dokument o autentičnosti iz Nare, 1994. Principles for the analysis, conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage, Ratified by the ICOMOS 14th General Assembly, in Vicoria Falls, Zimbabwe, October 2003

Venecijanska povelja: Međunarodna povelja o konzerviranju i restauriranju spomenika i spomeničkih cjelina, 1964.

Warsaw Recommendation on Recovery and Reconstruction of Cultural Heritage, UNESCO and Ministry of Culture of Poland, Warsaw, May 8, 2018

Literatura

BANDARIN FRANCESCO, The Restoration and Reconstruction of Notre-Dame of Paris: A Test for the Profession, *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism*, 17/1 (2020.), 97–112

CVETNIĆ SANJA, *Ikonografija nakon Tridentskog sabora i hrvatska likovna baština*, Zagreb, 2020.

ČORAK ŽELJKA, Zagrebačka katedrala i XIX. stoljeće, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 257–354

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Počeci i koncepti restauriranja zagrebačke katedrale 1870-ih godina, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 487–505

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 7–90

DELLA TORRE STEFANO, Shaping Tools for Built Heritage Conservation: From Architectural Design to Program and Management. Learning from Distretti Culturali, u: *Community Involvement in Heritage; Reflections on Cultural Heritage Theories and Practices,* Antwerpen, 2015., 93–101

FEILDEN BERNARD M., *Between two earthquakes: Cultural property in seismic zones*, Rim, 1987.

FERIĆ BALENOVIĆ JANJA, Zaštita sakralnog i umjetničkog inventara zagrebačke prvostolnice poslije potresā 2020. godine, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 45–60

GAVRIĆ ANTO, Augustin Kažotić i Toma Akvinski, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 47 (2021.), 7–31

GORIANC ČUMBERK MAJA, TADIĆ ANDRIJANA, Aktivnosti konzervatorske službe u provedbi mjera zaštite zagrebačke katedrale nakon potresā 2020., *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda,* 16 (2025.), 17–43

HONG LU, Digital Documentation of the Reconstruction of Notre Dame De Paris, International Journal of Computer Science and Information Technology, 1 (2024.), 492–503

IVANDIJA ANTUN, Gradnja i uređenje crkvi: prema novim liturgijskim propisima, *Bogoslovska smotra*, 36 (1966.), 252–267

JELENČIĆ MIROSLAV, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, Novi tragovi starijih struktura zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 103–136

KARNIŠ VIDOVIČ ISKRA, Krov zagrebačke katedrale – rezultati istraživanja i rekonstrukcija izgubljenog „petog pročelja“, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 335–354

KNEŽEVIĆ SNJEŠKA ur., *Obnova Dubrovnika 1979–1989,* Dubrovnik, 1989.

KNIEWALD DRAGUTIN, *Liturgika,* Zagreb, 1937.

KRMPOTIĆ MARIJANA, AZINOVIĆ BEBEK ANA, MAŠIĆ BORIS, Arheološka istraživanja unutar i oko zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke*

katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda, 16 (2025.), 77–90
KOŽUL STJEPAN, Doprinos Ivana Krstitelja Tkalčića obnovi zagrebačke prvostolnice, u: *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića*, ur. Stjepan Razum, Zagreb, 2006., 73–126
KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka, opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.
LUKINOVIĆ ANDRIJA, *Zagreb – devetstoljetna biskupija*, Zagreb, 1995.
MARINKOVIĆ VINKA, ŠURINA EDITA, Kamen zagrebačke katedrale: historijat propadanja i radova, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 317–334
MUÑOZ-VIÑAS SALVADOR, The End of Conservation?, *Studies in Conservation*, vol. 70, 3–4 (2025.), 267–279
OTERO-PAILOS JORGE, In Notre-Dame, We Find a Heritage That Invites Us to Breathe and Reflect: A Spire Competition Is the Wrong Approach, *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism*, 17/1 (2020.), 75–78
PARISI FULVIO, AUGENTI NICOLA, Earthquake damages to cultural heritage constructions and simplified assessment of artworks, *Engineering Failure Analysis,* 34 (2013.), 735–760
PETZET MICHAEL, *Principles of monument conservation*, Münich, 1999.
POLIĆ BOBIĆ MIRJANA (ur.), *Zagrebačka katedrala. Hrvatska revija*, 1 (2023.)
POULOT DOMINIQUE, Notre-Dame de Paris in 2020: Between Endangerment Sensibility and Cultural Heritage Task Force, *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism*, 17/1 (2020.), 61–74
RAZUM STJEPAN, Uzdignuće zagrebačke biskupije na stupanj nadbiskupije 1852./1853. godine. Papinske pečatnice, svečanost proglašenja i odjek kod suvremenika, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije,* 6 (2002.), 325–355
ROUHANI BIJAN, ROMÃO XAVIER ur., *Managing disaster risk to cultural heritage: From Risk Preparedness to Recovery for Immovable Heritage*, Bingdon, Oxon; New York, 2024.
SIRONIĆ MARIJANA, MAŽAR ZRINKA, Potresi u Gradu Zagrebu 2020. – aktivnosti konzervatorske službe i dokumentiranje razmjera i vrste šteta na kulturnoj baštini, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 46/47, (2023.), 111–135
SIRONIĆ MARIJANA, ŠĆAVNIČAR IVKOVIĆ JASNA, GORIANC ČUMBREK MAJA, CVETNIĆ RADIĆ STELA, Dokumentiranje i istraživanje kao preduvjet projekta obnove – studija slučaja pet sakralnih građevina u Zagrebu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 48 (2024.), 29–54
SOKOL GOJNIK ZORANA, GOJNIK IGOR, BANIĆ MARIJA, Interventions in Heritage Sacred Architecture after the Second Vatican Council in Croatia, u: *Actas de Arquitectura Religiosa Contemporánea, Vol. 6 (2019): Architectures for a new liturgy. Actions on the religious heritage after Vatican II*, Fernández-Cobián, Esteban (ur.), Porto, 2019., 114–129
STOVEL HERB, *Risk Preparedness: A Management Manual for World Cultural Heritage*, Rim, 1998.
SZABO GJURO, Obnova i dogradnja građevnih spomenika, *Narodna starina*, 33 (1934.), 1–14
ŠAŠKO IVAN, Biskup Kažotić promicatelj knjige u Hrvata s posebnim naznakama iz povijesti liturgije, *Croatica Christiana periodica*, 26/49 (2002.), 59–68
ŠAŠKO IVAN, *Per signa sensibilia. Liturgijski simbolički govor*, Zagreb, 2004., 249–257
ŠAŠKO IVAN, Povijesno-umjetničko i bogoslužno vrjednovanje obnove prvostolnice, osobito s obzirom na udio Ivana Krstitelja Tkalčića u toj obnovi, u: *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića*, ur. Stjepan Razum, Zagreb, 2006., 287–313
ŠKUNCA BERNARDIN, Prostor i bogoslužje (Kongres u Avignonu od 9. do 11. rujna 1978.), *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija*, 18 (1978.), 365–368
ŠKUNCA BERNARDIN, *Duh i obred*, Zadar, 1998.
ŠOUREK DANKO, *Kotera pod korunom vugerskom sebe prispodobne nema* – zagrebačka katedrala očima pisacā 17. i 18. stoljeća, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 157–190
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, Utemeljenje zagrebačke biskupije, *Zagrebački katolički list*, 22 (1871.), 27–29
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada*, Zagreb, 1885.
TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, Stari bogoslužni obred u stolnoj crkvi zagrebačkoj, *Katolički list*, 23 (1895.), 177–179; 24 (1895.); 185–187, 25 (1895.); 193–195; 26 (1895.); 201–203; 27 (1895.), 209–211
UKRAINČIK VLADIMIR, URŠIĆ BOŽIDAR, Ratne štete na spomenicima kulture, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 24/25 (1998./1999.), 7–55
UROŠ MARIO, ŠAVOR NOVAK MARTA, ATALIĆ JOSIP, SIGMUND ZVONKO, BANIČEK MAJA, DEMŠIĆ MARIJA, HAK SANJA, Procjena oštećenja građevina nakon potresa – postupak provođenja pregleda zgrada, *Građevinar*, 72 (2020.), 1089–1115
WEISS KARL, *Der Dom zu Agram*, Wien, 1860.
ZEHETNER WOLFGANG, Das Dach von St. Stephan, *Unsere Stephansdom*, 95 (2012.), 1–5

GFZG – Sveučilište u Zagrebu, Građevinski fakultet / University of Zagreb, Faculty of Civil Engineering
GZZSKP – Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode / City of Zagreb, City Institute for Cultural and Natural Heritage Conservation
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute
MKM RH – Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske / Republic of Croatia, Ministry of Culture and Media

Summary

Krasanka Majer Jurišić, Lana Križaj

TOWARDS ANOTHER RESTORATION OF THE ZAGREB CATHEDRAL

The Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislaus in Zagreb is a place of prayer and the Eucharist, but it is also the largest holy building in Croatia and one of the most significant monuments of Croatian cultural heritage. Its history is deeply rooted in the history of the Archdiocese of Zagreb, as well as our national history, dominant faith and culture, while also reflecting the urban development of Zagreb as a recognizable landmark.

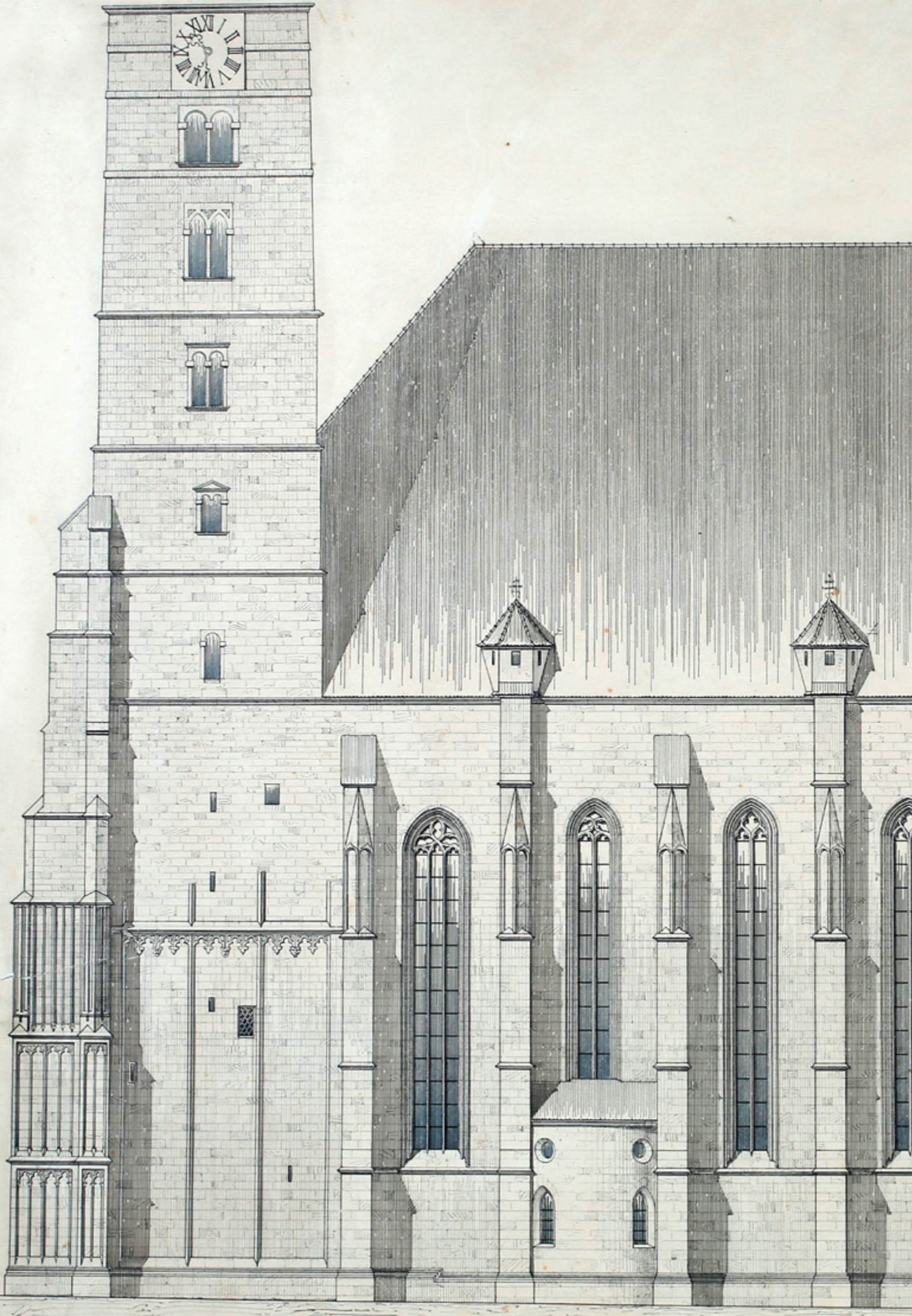
Being chronologically and stylistically highly layered, the cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislaus is an outstanding example not only of Croatian, but also of Central European, architecture and art. Though, in its present form, it is primarily a 19th-century monument and, until the damage caused by the earthquakes of March and December 2020, it retained (or at least appeared to retain) the appearance it acquired during the restoration carried out between 1878 and 1907, when its architecture, artistic and liturgical inventory, and other associated furnishings, were substantially altered. Herman Bollé completely remodelled the Zagreb cathedral in accordance with the generally accepted historicist principles that sought to eliminate Renaissance and Baroque features from religious architecture. At the same time, with its new exterior, featuring two tall Neo-Gothic towers and a shimmering roof surface covered in multi-coloured glazed tiles which stood out against the monochrome stone facade until the 1970s, the cathedral claimed a prominent position in the city's skyline. However, historicism essentially created a shell that still contains and frames the original medieval space in which structures from earlier building phases remain preserved. This attests to the continuity of the liturgical and religious life of the Kaptol chapter, as well as to the tradition of artistic creation whose valuable historical and cultural treasures are preserved not only in the cathedral's past and present liturgical inventory, but also in the Metropolitan Library and the Cathedral Treasury.

The series of earthquakes that struck central Croatia in 2020, particularly the devastating ones in March in Zagreb and in December in Petrinja, caused significant damage to the country's sacral architectural heritage, among which the Zagreb cathedral stands out both for its importance and for the complexity of its structure. The extent of the damage rendered the cathedral unusable, making its structural and comprehensive restoration both a necessity and an urgent priority.

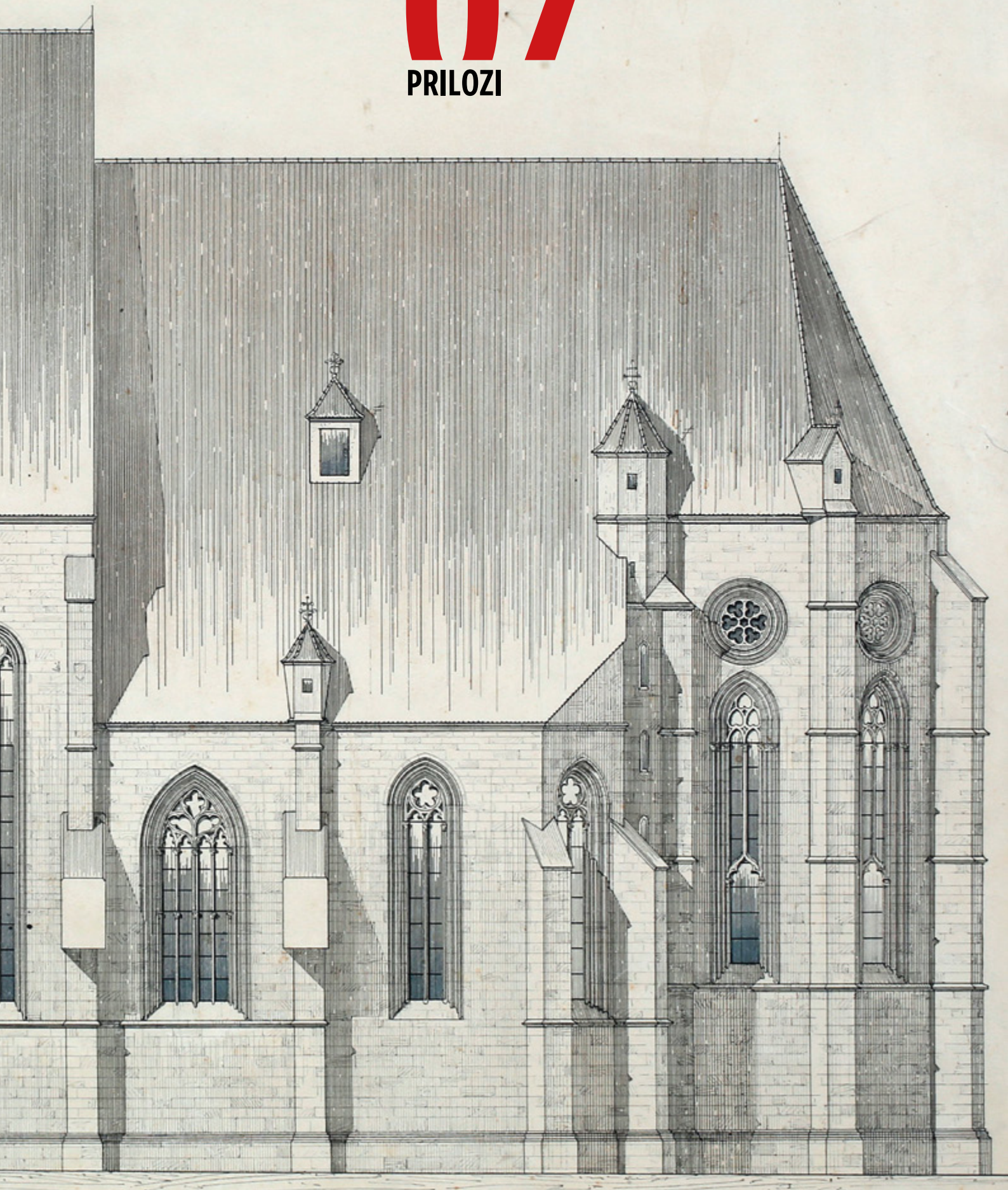
Following damage assessment and the implementation of emergency protective measures, the Croatian Conservation Institute was entrusted with organizing and carrying out demanding conservation and restoration research. The preparation of extensive documentation and a conservation study involved fieldwork by numerous experts and interdisciplinary collaboration with institutions such as the Institute of Art History, the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb, the Ruđer Bošković Institute, the Croatian State Archives, the Archdiocesan Archives in Zagreb, and other cultural and public institutions. This was carried out with the support and assistance of the City Institute for the Conservation of Cultural and Natural Heritage in Zagreb, the Archdiocese of Zagreb, and the Ministry of Culture and the Media. New findings and insights, along with a reassessment of earlier ones, have enabled a re-evaluation of the Zagreb cathedral within the broader context of national and Central European architecture and artistic production. Guidelines for its restoration were based on the established values while respecting its religious and liturgical role, and taking into account the cathedral's structural condition after the earthquakes.

Today, we are once again on the threshold of restoring the Zagreb cathedral. After ensuring its structural stability, a top priority following the earthquakes, the swift completion of restoration work is undoubtedly in the interest of the entire community. However, it is realistic to expect that the work will take time. Even once the structural rehabilitation is fully completed and the interior work reaches a level of completion that allows the cathedral to safely reopen to the public, a considerable amount of restoration and construction work will still be required, especially on the exterior, which will take years to finish. A systematic and interdisciplinary approach is essential during this process: an approach that, alongside the structural repair and stabilization, also values the cathedral's historical and artistic heritage and enables the continuation of liturgical life in line with contemporary needs, recognizing the Zagreb cathedral as a unique structure that stands as one of the centres of Croatian religious and cultural identity. Securing the necessary funding should not be seen as a limiting factor. Planning for the cathedral's regular maintenance and long-term protection should begin immediately, and a team of experts dedicated to this project with a permanent working body headed by a *Dombaumeister*, as many other cathedrals have, should be established. The Zagreb cathedral deserves and demands this, not only because of its liturgical and historical significance, but also as an outstanding architectural edifice of impressive scale and complex structure filled with valuable artistic and sacred works.

KEYWORDS: Zagreb, cathedral, earthquake, conservation and restoration, recognized values, identity

07
PRILOZI

Katedrale u Zagrebu u svom sadanjem stanju.
Pogled sa strane.

Neki važniji događaji iz povijesti zagrebačke katedrale

kraj 11. st. Utemeljena je Zagrebačka biskupija i počela je gradnja katedrale.

oko 1094. Vrijeme biskupa Duha.

kraj 11. st. Iz toga vremena potječu bjelokosni plenarij i plašt kralja Ladislava iz Riznice zagrebačke katedrale.

kraj 11. / poč. 12. st. Vrijeme biskupā Bartolomeja (?), Sigismunda, Manasesa i Francike.

1124. Vrijeme biskupa Macilina.

1134. Sastavljena je Felicijanova isprava, najstariji izvor koji spominje Zagrebačku biskupiju i biskupa Duha.

1142. Vrijeme biskupa Verblena.

1156. Vrijeme biskupa Gotšalda.

1162. – 1172. Vrijeme biskupa Bernarda.

1172. – 1185. Vrijeme biskupa Prodana, koji je i pokopan u katedrali.

1185. – 1188. Vrijeme biskupa Ugrina.

oko 1190. – 1205. Vrijeme biskupa Dominika (pokopan je u katedrali ispred oltara sv. Mihalja).

1198. Herceg Andrija dodjeljuje biskupu povlasticu prema kojoj su svi stanovnici Zagreba podložni biskupovu sudu.

1206. – 1214. Vrijeme biskupa Gotharda, koji je i pokopan u katedrali.

1214. – 1225. Vrijeme biskupa Stjepana I.

1217. Biskup Stjepan I. posvećuje katedralu.

1217. U ispravi Andrije II. spominje se *monasterium* sagrađen u doba kralja Ladislava.

1223. Papa Honorije III. u pismu tvrdi da je biskup Stjepan I. dao spaliti katedralu.

1225. – 1247. Vrijeme biskupa Stjepana II. Pripisuje mu se gradnja kapele sv. Stjepana.

1227. Spominje se slavljenje mise u katedrali.

1242. Nalet Mongola (Tatara) s istoka. Vjerojatno biskup Stjepan II. počinje s popravkom šteta na katedrali.

1244. U ispravi biskupa Stjepana II. navodi se da je zagrebačka crkva bila opustošena.

1247. – 1262. Vrijeme biskupa Filipa. Prikupljao je znatna sredstva za popravak katedrale.

1251. Papa Inocent IV. podjeljuje oprost svim vjernicima koji na blagdan sv. Stjepana Kralja posjete njegovu crkvu u Zagrebu.

1254. Bulom pape Inocenta IV. potvrđuje se zagrebačkom biskupu pravo dodjeljivanja indulgencija na blagdan sv. Stjepana kralja.

1256. Isprava po kojoj župan Hahold priseže u vezi s davanjem crkvene desetine u katedrali.

1257. Papa Aleksandar IV. potvrđuje to pravo i dodaje pravo dodjeljivanja indulgencija na blagdan sv. Ladislava.

1258. Na molbu biskupa Filipa, papa Aleksandar IV. u pismu dopušta gradnju katedrale na povoljnijem mjestu.

1263. Vrijeme biskupa Farkazija.

1263. – 1287. Vrijeme biskupa Timoteja.

1268. – 1284. Preuređuje se istočni dio katedrale i sakristija.

1269. Neki kanonici polažu prisegu pred oltarom sv. Stjepana kralja u vezi sa selima Zagrebačkog kaptola koje su prije toga okupirali neki plemići.

1272. Stjepan V. potvrđuje povlastice zagrebačkoj crkvi (tu je i podatak da je biskup Timotej obnovio katedralu).

1275. Biskup Timotej posvećuje oltar sv. Petra i Pavla u sakristiji te oltar sv. Ladislava kralja.

1284. Biskup Timotej podiže oltar Djevice Marije.

1287. Biskup Timotej pokopan je pred oltarom sv. Marije.

1287. Vrijeme biskupa Antuna.

1288. – 1295. Vrijeme biskupa Ivana I.

1295. – 1303. Vrijeme biskupa Mihalja.

1297. Na pečatu biskupa Mihalja prikazana je katedrala. Sačuvana je kopija tog pečatnjaka iz 14. stoljeća.

1303. – 1322. Vrijeme biskupa bl. Augustina Kažotića.

1307. i 1314. Održavaju se biskupske sinode; utemeljen je zagrebački obred i potiče se katedralna škola.

1322. – 1326. Vrijeme biskupa Jakoba I.

1326. – 1343. Vrijeme biskupa Ladislava iz Kabola.

1334. Zagrebački kanonik Ivan, arhiđakon gorički, sastavio Statute Stolnog kaptola zagrebačkog. Najstarijem sačuvanom rukopisu Statuta iz 1354. kao uvod su 1633. privezani pregled hrvatsko-ugarskih vladara, tzv. Zagrebačka kronika, te popis zagrebačkih biskupa do 1350. Prema arhiđakonu Ivanu, gradnja katedrale u vrijeme Ladislava iz Kabola napreduje.

1343. – 1348. Vrijeme biskupa Jakoba iz Piacenze.

1343. Biskup Jakob moli papu odobrenje za dodjeljivanje indulgencija hodočasnicima koji posjećuju katedralu i daju milostinju za njezinu obnovu. Nastavlja se uređenje i gradnja katedrale.

1349. – 1350. Vrijeme biskupa Dionizija.

1351. – 1356. Vrijeme biskupa Nikole I.

1356. – 1375. Vrijeme biskupa Stjepana Kanižaja.

1356. Podignut je oltar sv. Magdalene. Nastavlja se uređenje i gradnja katedrale.

1376. – 1378. Vrijeme biskupa Demetrija.

1379. – 1386. Vrijeme biskupa Pavla Horvata.

1382. Katedrala je oštećena u navali stanovnika Gradeca na Kaptol.

1384. Spominje se biskupska rezidencija u blizini katedrale. Nastavlja se uređenje i gradnja katedrale.

1386. – 1394. Vrijeme biskupa Ivana (Smile).

1392. Zabilježeno je da se sakristija, koja je i riznica, koristi za suđenje.

1394. – 1397. Vrijeme biskupa Ivana Šipuškog.

1394. Iz ovog vremena potječe najstariji sačuvani inventar katedrale (zapis).

1397. – 1406. Vrijeme biskupa Eberharda. Dovršava se gradnja sjevernog zida i grade se stupovi i svodovi.

1406. – 1410. Vrijeme biskupa Andrije Scolarija.

1410. – 1419. Vrijeme biskupa Eberharda.

poč. 15. st. Bilježi se daljnje uređenje katedrale. Biskup Eberhard na katedralno gradilište dovodi klesare i graditelje iz Praga.

1420. Spominju se prve orgulje katedrale.

1421. – 1433. Vrijeme biskupa Ivana Albena. Dovršava se gradnja južnog zida, nastavljaju se graditi stupovi i svodovi.

1433. Biskup Ivan Alben zaželio je u oporuci da bude pokopan u Zagrebu, „u katedrali ispred svog oltara u koru“. Ostavlja 1500 forinti za nastavak radova na katedrali.

1440. – 1453. Vrijeme biskupa Benedikta de Zolija.

1454. – 1463. Vrijeme biskupa Tome de Debrenthea. Prvi zagrebački biskup o čijem se biskupskom posvećenju sačuvao izravni arhivski zapis.

1465. Vrijeme biskupa Demetrija Čupora.

1466. – 1499. Vrijeme biskupa Osvalda Thuza. Poduzeo je značajne radove unutar i oko katedrale; dao je postaviti zvjezdasti svod u svetištu. Zaslužan je za promjenu prostornog koncepta katedrale iz bazilikalne u dvoransku crkvu. Postavio je drvene kipove s kamenim baldahinima duž stupova glavne lađe. Oporučno je ostavio 10.000 forinti za nastavak radova.

1466. Spominje se oltar Svetog Križa. Od te godine njime upravlja komarnički arhiđakon Matija Kelked.

oko 1469. – 1476. Gradi se obrambeni zid i kopa jarak.

1474. Spominje se riznica odvojena od sakristije.

1480. Kaptol se žali kralju Matijašu da su celjski knezovi spalili zgradu Kaptola i oštetili katedralu.

1481. Spominje se devet oltara u katedrali.

1482. Ostakljeni su prozori. Kupljeno je 28 volova za dovoz građevnog materijala i kamena, koji su klesali Barnaba i Pavao te Pavao iz Sesveta.

1484. Biskup Thuz daje tiskati Brevijar „prema običaju zagrebačke Crkve". Osnovao je i pisarsku i sitnoslikarsku radionicu.

1485. Biskup Thuz daje 216 forinti za radove u katedrali.

1489. – 1499. Biskup Thuz daje podići glavni oltar i drvene korske klupe te pred svetištem podiže veliku korsku pregradu.

1491. Sklopljen je ugovor između kanonika Luke i tesara Blaža iz Vrbovca, koji je trebao podići novi krov nad svetištem i bočnim kapelama.

1492. Kanonici daju 90 forinti, 100 vjedara vina, dvije slanine i osam svinja za uređenje krova.

1493. Zabilježen je popravak orgulja plaćen 14 florena.

1495. Zabilježene su isplate Pavlu iz Ivanića za radove na zvoniku te neimenovanim majstorima za drvo u stubištu zvonika.

1496. Kanonik Juraj de Topusko podiže novi oltar Djevice Marije.

oko 1496. Biskup Thuz podiže drugi oltar sv. Ladislava.

1499. Naslikan je triptih *Muka Kristova*.

1500. – 1510. Vrijeme biskupa Luke Baratina. Dovršava izgradnju svodova, gradi oltare sv. Luke, sv. Doroteje i Svih Svetih. Tiskao je prvi zagrebački Misal. Papa Julije II. istaknuo je da je biskup Baratin dovršio davno započetu katedralu.

1501. Orguljar Matija iz Maribora popravlja orgulje.

1502. Potres oštećuje orgulje.

1505. Prema narudžbi biskupa Luke Baratina, uz srednji dio korske pregrade podignut je oltar Svetog Križa sa slikom *Raspeće* Gianfrancesca da Tolmezza.

1505. – 1506. Majstor Marko povećava dispoziciju orgulja; nastaju orgulje sa zračnicama s kliznicama.

1506. Biskup Luka dopustio je da se od sredstava pokojnoga biskupa Osvalda slikaru Albertu isplate 22 florena za njegov rad na slikama sv. Ladislava.

1510. Biskup Luka pokopan je ispred oltara sv. Luke. Ulomci nadgrobne ploče (majstor Johannes Fiorentinus, radionica u Ostrogonu) pronađeni su nakon potresa 1880. i 2020. godine.

1510. – 1511. Ruši se župna crkva sv. Emerika ispred katedrale i hospital sv. Elizabete.

1511. – 1518. Vrijeme biskupa Ivana Bakača.

1512. – 1520. Gradi se obrambeni zid s kulama.

1515. Spominju se oltari Svetog Trojstva i sv. vojvode Emerika.

1517. Orguljar iz Pečuha Joannes Steck popravlja orgulje.

1518. – 1543. Vrijeme biskupa Šimuna Erdödyja.

1520. Petrus *pictor et sculptor* i Nicolaus *carpentarius* izradili su klupu u katedrali.

1529. Katedrala je oštećena u borbama s vojnicima kralja Ferdinanda. U topničkom napadu stradalo je pročelje i zvonici.

1539. Postavljena su nova stakla na prozore sakristije.

1543. – 1547. Vrijeme biskupa Nikole Olaha.

1548. – 1550. Vrijeme biskupa Wolfganga Vuka Gyule. U Riznici se čuva njegova bogato ukrašena mitra.

1550. – (1554.) 1557. Vrijeme biskupa Pavla Gregorijanca. Ostao je zagrebačkim biskupom i nakon 1554. kada je imenovan đurskim biskupom.

1557. – 1563. Vrijeme biskupa Matije Brumana.

1563. – 1578. Vrijeme biskupa Jurja Draškovića.

1578. – 1584. Vrijeme biskupa Ivana Kranjčića iz Moslavine.

1585. – 1587. Vrijeme biskupa Petra iz Herešinca.

1587. Kaptol javlja caru Rudolfu da je katedrala bez krova i da prokišnjava.

1588. – 1596. Vrijeme biskupa Gašpara Stankovačkog.

1591. Dovršeni su popravci katedrale nakon šteta iz 1529. godine.

1598. – 1602. Vrijeme biskupa Nikole Zelnicaja Stepanića.

1603. – 1611. Vrijeme biskupa Šimuna Bratulića. Dao je izgraditi spojni hodnik od katedrale do biskupskog dvora.

1611. – 1628. Vrijeme biskupa Petra Domitrovića.

1624. Udar groma zapalio je krov i oštetio svod. Stradao je glavni oltar, rastopila su se zvona i oštećen je drveni inventar, zajedno s orguljama.

1628. – 1637. Vrijeme biskupa Franje Ergelskog. Nastavio je s obnovom katedrale.

1628. – 1630. Majstor Alberthal obnavlja svod.

1632. Kipar iz Graza Hans Ludwig Ackermann izradio je novi glavni oltar koji je u svetište postavio Alberthal.

1632. Bosanski biskup i zagrebački kanonik Ivan Tomko Mrnavić posvećuje popravljenu katedralu.

1634. Grga Štrugl (Gregur Štrukel) popravlja orgulje i dodaje pet novih registara.

1637. – 1642. Vrijeme biskupa Benedikta Vinkovića.

1640. Biskup Vinković od klesara Kozme Müllera iz Krškog naručuje izradu portala.

1643. – 1647. Vrijeme biskupa Martina Bogdana.

1643. Dovršava se gradnja novog portala i zvonika majstora Alberthala.

1643. Ivan Zakmardi sakupio je državne isprave iz Riznice i dao ih na čuvanje Zagrebačkomu kaptolu u tzv. Škrinji privilegija.

sr. 17. st. Ivan Zakmardi daje uz sjeverni zid lađe katedrale izgraditi kapelu sv. Ivana Krstitelja, kasnije Svetog Križa (srušena krajem 19. stoljeća).

1645. Požar je oštetio katedralu. Biskup Bogdan angažira Hansa Alberthala iz Trebnja za popravak zidova i svodova te za bijeljenje crkve.

1646. Sklopljen je ugovor s Mihajlom Justinekom, tesarom iz Ptuja, za radove na krovu.

1647. Biskup Bogdan naručuje od Hansa Alberthala izgradnju nove korske pregrade te rekonstruiranje svoda nad svetištem i kamenog vijenca.

1648. – 1667. Vrijeme biskupa Petra Petretića. Dovršen je svod nad svetištem i kupola zvonika te nabavljen sat.

1649. Grga Štrugl dovršava nove orgulje koje je oslikao Ivan Maurer.

1667. – 1687. Vrijeme biskupa Martina Borkovića. Probijen je zid sakristije (majstor Ivan Mongin) i prigrađena apsida u kojoj je podignut novi oltar sv. Petra i Pavla. Od stolara Erlmana naručene su korske klupe.

1673. Kanonik Matija Slovenčić podiže oltar sv. Kuzme i Damjana.

1674. – 1675. Stolarski majstor Matthias Erlman izrađuje klupe u koru i u kapeli Blažene Djevice Marije.

1683. Biskup Borković sklapa ugovor s kotlarom iz Graza Jurjem Švergerom za zamjenu kositrenog pokrova kupole olovnim.

1686. – 1688. Kipar Ivan Komersteiner i slikar Bernardo Bobić izrađuju oltar Blažene Djevice Marije u apsidi južne lađe.

1687. Matthias Erlman izrađuje sediliju za naslovnog kninskog biskupa Aleksandra Ignacija Mikulića.

1688. – 1694. Vrijeme biskupa Aleksandra Ignacija Mikulića.

1688. – 1690. Ivan Komensteiner, Bernardo Bobić i Ivan Eisenhart dovršavaju novi oltar sv. Ladislava kralja u apsidi sjeverne lađe.

1689. Kipar Ivan Komersteiner i slikar Ivan Rožman izrađuju oltar sv. Emerika.

1689. Joannes Faller iz Ljubljane povećao je i preradio orgulje.

1690. – 1696. Stolar i drvorezbar Sebastijan Tačker izrađuje namještaj za katedralu.

1690. Uoči sinode Zagrebačke biskupije biskup Mikulić daje objaviti Pastoralni priručnik za župnike (*Manuale parochorum*).

1694. – 1703. Vrijeme biskupa Stjepana Seliščevića.

1695. Kanonik i katedralni kustos Ivan Znika naručuje mramornu propovjedaonicu od ljubljanskoga klesara Mihaela Cusse.

oko 1700. Ponovno je popločen prezbiterij.

1703. Podignuti su oltari Posljednje večere i sv. Luke, djela Mihaela Cusse te zagrebačkih pavlina Pavla Beline i Tome Jurjevića.

1703. – 1708. Vrijeme biskupa Martina Brajkovića.

1708. – 1722. Vrijeme biskupa Mirka Esterházyja. Dao je izraditi srebrne antependije koji su danas na glavnom oltaru katedrale.

1723. – 1748. Vrijeme biskupa Jurja Branjuga.

1726. Biskup Branjug daje podići mramorni oltar sv. Mihaela arkanđela.

1727. Joannes Franciscus Janeček iz Celja postavlja pozitiv u katedrali.

1732. Podignut je oltar sv. Katarine Francesca Robbe.

1738. Podignut je oltar sv. Barbare Francesca Robbe.

1741. – 1749. Riječki kipar Antonio Michelazzi izradio je oltar sv. Jurja i bl. Augustina Kažotića.

1748. – 1751. Vrijeme biskupa Franje Klobusiczkog.

1751. – 1769. Vrijeme biskupa Franje Thauszyja.

1756. Podignut je mramorni oltar Svetog Križa Francesca Robbe.

1758. O trošku katedrale podignut je oltar sv. Marije Magdalene.

1759. Podignut je mramorni oltar sv. Gervazija i Protazija.

1769. – 1774. Zamijenjeno je popločenje od rimske opeke crnim i bijelim mramornim pločama. Radove su izveli klesari Antonius Frites iz Ljubljane i Franz Pack iz Graza.

1771. Vrijeme biskupa Ivana Krstitelja Paxyja.

1772. – 1786. Vrijeme biskupa Josipa Galjufa.

1774. Kustos katedrale, kanonik Anton Zdenčaj, s klesarom Packom sklapa ugovor za izradu mramornog oltara i za pročelni portal.

1778. Sebastiano Petruzzi izrađuje mramorni oltarić Marije Pomoćnice.

1783. Dovršen je mramorni oltar sv. Ivana Nepomuka majstora Franza Packa iz Graza i Sebastijana Petruzzija.

1787. – 1827. Vrijeme biskupa Maksimilijana Vrhovca.

1792. – 1794. Geometar Franjo Klobučarić izrađuje nacrte katedrale.

1795. Troškom kanonika Antuna Zdenčaja isklesan je od šarenog mramora novi oltar sv. Ivana Nepomuka.

1795. Ivan Either radi troškovnik za uklanjanje središnjeg dijela pregrade, oltara Svetog Križa i biskupske katedre.

1799. Biskup Vrhovac daje porušiti središnji dio korske pregrade.

oko 1800. Arhitekt Andrea Menini i Alessandro Morreti rade prijedloge preuređenja unutrašnjosti katedrale i svetišta.

1801. Gradi se kapela s oltarom sv. Mihaela arkanđela (srušena krajem 19. stoljeća).

1829. – 1837. Vrijeme biskupa Aleksandra Alagovića.

1830. Biskup Alagović daje podići novo pjevalište.

1832. Rastavljen je Ackermannov glavni oltar te je podignut novi. U svetištu je postavljena velika slika Uznesenja Marijina, rad bečkoga slikara Josepha Zieglera.

1833. Biskup Alagović odredio je da katedrala bude posvećena Blaženoj Djevici Mariji na nebo uznesenoj i sv. Stjepanu kralju.

1834. Na novo pjevalište postavljene su orgulje Ferenca Fochta iz Pečuha.

1837. – 1869. Vrijeme (nad)biskupa Jurja Haulika.

1845. – 1849. U Münchenu je izrađeno pet monumentalnih vitraja za gotičke prozore u svetištu.

1846. Biskup Haulik daje prenijeti sliku *Uznesenje Marijino* u Pregradu.

1847. U sklopu preuređenja svetišta biskup Haulik nabavlja skulpture minhenskoga drvorezbara Anselma Sickingera.

1852. Zagrebačka biskupija uzdignuta je na razinu nadbiskupije. Juraj Haulik postaje prvi zagrebački nadbiskup.

1855. Eberhard Friedrich Walcker iz Ludwigsburga izgrađuje nove orgulje za katedralu.

1868. Wendelin Jäger i njegov pomoćnik Alois Duretz popravljaju sat na zvoniku.

1870. – 1891. Vrijeme nadbiskupa Josipa Mihalovića.

1877. Nadbiskup Mihalović potvrđuje Friedricha Schmidta kao projektanta obnove.

1879. Herman Bollé seli se u Zagreb da bi vodio radove na restauriranju katedrale prema Schmidtovu projektu.

1880. (9. studenog) Potres magnitude 6,3 prema Richteru s epicentrom na području Medvednice oštetio je katedralu.

1883. – 1902. Katedrala se cjelovito obnavlja prema projektu Hermana Bolléa.

1883. – 1885. U Beču se restauriraju slike iz zagrebačke katedrale.

1884. Obnovljena je stara sakristija i dograđena nova sakristijska kapela.

1884. – 1901. Izrađeni su glavni oltar i sedam bočnih oltara prema nacrtima Hermana Bolléa.

1885. Johannes Clausen sa suradnicima oslikava zidove i svodove. Gjuro Hamel izrađuje rešetke oko svetišta i vrata za bočne ulaze u svetište. G. F. Steinmeyer iz Oettingena popravlja i dorađuje Walckerove orgulje.

1885. Katedrala je otvorena za upotrebu i posvećuje se glavni oltar.

1885. – 1886. Antun Mesić sa suradnicima izrađuje sve okove na vratima, deset kandelabara, zidne svjetiljke na stupovima središnjeg broda i rešetke na stubama propovjedaonice.

1886. – 1897. Na prozore bočnih brodova katedrale postavljeni su vitraji izrađeni prema Bolléovim nacrtima u Beču i Innsbrucku.

1894. – 1914. Vrijeme nadbiskupa Jurja Posilovića.

1900. Na južni zvonik postavljen je sat urarske radionice Emila Schauera iz Beča.

1905. (17. prosinca) Zabilježen je potres jačine 5,5 prema Richteru.

1906. (2. siječnja) Zabilježen je potres jačine 6,1 prema Richteru.

1912. – 1913. Oscar Walcker popravlja, dorađuje i povećava orgulje na 60 registara.

1913. U Beču je restaurirana slika *Raspeće na Golgoti*; drveni nosilac zamijenjen je platnom.

1914. – 1937. Vrijeme nadbiskupa Antuna Bauera.

1937. – 1960. Vrijeme nadbiskupa Alojzija Stepinca.

1937. – 1941. Djelomično se obnavlja južni zvonik.

1940. Tvrtka Walcker povećava orgulje.

1949. Restaurira se zidna slika u staroj sakristiji. Otkrivaju se freske u kapeli sv. Stjepana.

1956. Provedena su prva arheološka istraživanja neposredno uz katedralu.

1960. – 1969. Vrijeme nadbiskupa Franje Šepera.

od 1966. U radove na katedrali uključuje se Restauratorski zavod Hrvatske (od 1996. Hrvatski restauratorski zavod).

1966. – 1968. Djelomično se obnavlja sjeverni zvonik.

1970. – 1997. Vrijeme nadbiskupa Franje Kuharića.

1970. – 1980. U Zavodu za restauriranje umjetnina restauriraju se skulpture s Ackermannova oltara koje se postavljaju na zid svetišta.

1971. Počinju pripremni radovi za opsežnu obnovu. Provedeni su radovi na kamenom maskeronu i skulpturi Madone s Djetetom.

1975. Započele su pripreme za obnovu glavnog portala, za što je otvoren i kamenolom u Vinici.

1976. – 1977. Uklonjen je veći dio glaziranih crjepova s krova.

1979. Glavna lađa privremeno je pokrivena bakrenim limom.

1981. Uvodi se centralno grijanje u katedralu. Provode se arheološka istraživanja i započinju radovi na obnovi glavnog pročelja (galerije, zvonici i kontrafori).

1983. Posrebrava se antependij glavnog oltara.

1983. – 1984. Nanovo su oslikani svodovi. Izvode se konzervatorsko-restauratorski radovi na srednjovjekovnim zidnim slikama i natpisima.

1984. Počinje nabava kamena travertina za potrebe radova na vanjštini katedrale.

1985. – 1987. Obnavljaju se orgulje.

1987. Nadbiskup Kuharić osnovao je Odbor Zagrebačke nadbiskupije za obnovu katedrale.

1990. – 1994. Dovršena je obnova prve galerije pročelja. Uključuje se i tvrtka Arbi d.o.o.

1993. – 1994. Veći broj umjetnina restaurira se za izložbu *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije*.

1995. Započeti su radovi na zapadnom timpanonu.

1996. Provode se konzervatorsko-restauratorski radovi na četiri skulpture minhenskoga drvorezbara Anselma Sickingera.

1997. Dovršeni su radovi na timpanonu. Izvode se radovi na obnovi prvog polja zapadnog pročelja, na galeriji te oko oba zvonika iznad galerije.

1997. – 2023. Vrijeme nadbiskupa Josipa Bozanića.

1998. Započinju radovi obnove križa i vrha sjevernog tornja.

1999. Odbor Zagrebačke nadbiskupije za obnovu katedrale donio je odluku da se svi oštećeni kameni elementi na zapadnom pročelju zamijene novim kamenom.

1999. – 2003. Provode se konzervatorsko-restauratorski radovi na triptihu krilnog oltara iz sakristije (HRZ).

od 2002. U radove na obnovi pročelja katedrale uključuje se tvrtka Foretić i sinovi d.o.o.

2002. – 2004. Obnavlja se sjeverni toranj.

od 2005. Kontinuirano se provode konzervatorsko-restauratorski radovi na predmetima iz zbirke tekstila zagrebačke katedrale.

2006. Dovršeni su radovi na glavnom portalu.

2010. Dovršeni su radovi na sjevernom tornju.

2011. – 2020. Obnavlja se južni toranj.

2012. – 2018. Provode se konzervatorsko-restauratorski radovi na slici *Raspeće* Gianfrancesca da Tolmezza s nekadašnjega oltara Svetog Križa.

2020. (22. ožujka) Potres magnitude 5,5 prema Richteru s epicentrom u Markuševcu oštetio je katedralu.

od 2020. Počinje građevinska sanacija oštećenja katedrale i izrada projektne dokumentacije (Građevinski fakultet, Arhing d.o.o, Toding d.o.o, Foretić i sinovi d.o.o.). Evakuacija inventara, hitne intervencije i preventivni konzervatorsko-restauratorski radovi (GZZSKP, HRZ).

2020. (29. prosinca) Potres magnitude 6,2 prema Richteru s epicentrom kod Petrinje dodatno je oštetio katedralu.

od 2022. Kontinuirano se uz radove sanacije konstrukcije (Spegra d.o.o.) provode istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi (HRZ).

od 2023. Vrijeme nadbiskupa Dražena Kutleše.

Podaci o programu i suradnicima

ZAGREB, KAPTOL, KATEDRALA UZNESENJA BLAŽENE DJEVICE MARIJE I SV. STJEPANA I LADISLAVA

ISTRAŽIVANJA, EVAKUACIJA INVENTARA, HITNE INTERVENCIJE I KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI (OD POTRESA 22. OŽUJKA 2020. DO STUDENOG 2025. GODINE)

INVESTITORI
Ministarstvo kulture i medija / Ministry of Culture and the Media
Zagrebačka nadbiskupija / Archdiocese of Zagreb

POPIS SUDIONIKA

HRVATSKI RESTAURATORSKI ZAVOD / CROATIAN CONSERVATION INSTITUTE
dr. sc. Krasanka Majer Jurišić, voditeljica istraživanja; Edo Anušić, dr. sc. Ana Azinović Bebek, Nelka Bakliža, Matea Bilogrivić, Ana Bogi, Vlasta Bošnjak, Bojan Braun, Jurica Brašić, Josip Brekalo, dr. sc. Marta Budicin Munišević, Jan Cerovečki, Lana Čačić, Ivan Čamber, Tihana Čelebić, Marko Čurković, Matija Deak, Josip Demo, mr. Janja Ferić Balenović, Adela Filip, Petra Franić Haniš, mr. umj. Marijana Galović, Ljubo Gamulin, Katarina Gavrilica, Antonija Gluhan, Azra Grabčanović, Željko Hnatjuk, Tomislav Jakopaš, Miroslav Jelenčić, Mirjana Jelinčić, Ivan Jengić, Ivana Jerković, Suzana Kallay, Iskra Karniš Vidovič, Margareta Klofutar, Lara Kreš, dr. sc. Marijana Krmpotić, Kristina Krulić, Teodora Kučinac, Pavao Lerotić, Jan Lončarević, Sandra Lucić Vujičić, Iva Lulić, Matija Marić, Ivan Marinković, dr. sc. Vinka Marinković, Nives Marušić, Ramona Mavar, Jurica Milinković, Željka Mlinarić Galler, Boris Mostarčić, dr. sc. Domagoj Mudronja, Mladen Mustaček, Alma Orčić Vukašin, Igor Oros, Dejan Pajić, Ines Palčić, mr. sc. Anđelko Pedišić, Viktorija Pilon, dr sc. Tajana Pleše, Ivana Popović, mr. sc. Dijana Požar, Toma Prpić, Branka Regović, Ivana Sambolić, Toni Šaina, Sara Šimetić, Andro Šimičić, Daniela Šimičić, Ana Škevin Mikulandra, Maria Maša Štrok, Orest Šuman, Edita Šurina, Goran Tomljenović, Tijana-Annar Trputec Strčić, Tea Trumbić, dr. sc. Martina Wolff Zubović, Miljenko Zvonar, Fani Župan i vanjski suradnici: Leonardo Ivančević, Nika Knežević, Ana Mlinar, Tomica Paradi, Luka Ružić Stasiow, Mateja Taradi, Jeronim Tišljar, Klara Tuđa

FILOZOFSKI FAKULTET, SVEUČILIŠTE U ZAGREBU / FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES, UNIVERSITY OF ZAGREB
dr. sc. Neven Budak, dr. sc. Dragan Damjanović, dr. sc. Tomislav Galović, dr. sc. Danko Šourek

GRAD ZAGREB, GRADSKI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE I PRIRODE / CITY OF ZAGREB, CITY INSTITUTE FOR CULTURAL AND NATURAL HERITAGE CONSERVATION
Maja Gorianc Čumbrek, Andrijana Tadić; mr. sc. Lana Križaj, Zrinka Mažar, Stela Cvetnić Radić

HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV / CROATIAN STATE ARCHIVES
mr. sc. Ladislav Dobrica

INSTITUT ZA POVIJEST UMJETNOSTI / INSTITUTE OF ART HISTORY
akademkinja dr. sc. Željka Čorak, dr. sc. Katarina Horvat-Levaj, dr. sc. Irena Kraševac, dr. sc. Matko Marušić, dr. sc. Daniel Premerl, dr. sc. Mirjana Repanić Braun, akademik dr. sc. Radoslav Tomić

INSTITUT RUĐER BOŠKOVIĆ / RUĐER BOŠKOVIĆ INSTITUTE
dr. sc. Ines Krajcar Bronić, dr. sc. Andreja Sironić

MINISTARSTVO KULTURE I MEDIJA, UPRAVA ZA ZAŠTITU KULTURNE BAŠTINE / MINISTRY OF CULTURE AND THE MEDIA, DIRECTORATE FOR THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE
dr. sc. Višnja Bralić, Jadranka Galiot, Sanja Grković, Tatjana Horvatić

NACIONALNA I SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA U ZAGREBU / NATIONAL AND UNIVERSITY LIBRARY IN ZAGREB
Lucija Ašler, dr. sc. Irena Galić Bešker, Kristina Grgić, Valerija Herceg, Damjan Kopričanec, dr. sc. Sanda Milošević, Maroje Mojaš

NADBISKUPIJSKI ARHIV ZAGREB / ARCHDIOCESAN ARCHIVES IN ZAGREB
dr. sc. Stjepan Razum

STRUČNI PROJEKTANTSKI KONZORCIJ
prof. dr. Damir Lazarević, autor koncepta konstrukcijske obnove; izv. prof. Josip Atalić, glavni projektant konstrukcijske obnove; prof. dr. Davor Skejić, projektant čeličnih skela; Milan Crnogorac, glavni revident projekta konstrukcijske obnove, Građevinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Foretić i sinovi d.o.o.; Studio Arhing d.o.o.; Toding d.o.o.

OSTALI
Laboratorij za ispitivanje konstrukcija pri Građevinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu; Geodetski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Rudarsko-geološko-naftni fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Grasa projekt d.o.o., Geotehnički projekt d.o.o.; Geofizički odsjek Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; Fakultet šumarstva i drvne tehnologije Sveučilišta u Zagrebu

TVRTKE
Agram d.o.o.; Cornelius Meyer Prospection, IG visokogradnja d.o.o.; Konstrukcije Kostelac; SKIMI64 d.o.o.; Spegra d.o.o.

ZAGREBAČKA NADBISKUPIJA / ARCHDIOCESE OF ZAGREB
mons. dr. sc. Ivan Šaško, predsjednik Odbora za obnovu katedrale
mons. Zlatko Koren, rektor zagrebačke katedrale
dr. sc. Vlado Mikšić, Tomica Plukavec, Ured za kulturna dobra
č. s. Lina Plukavec, Riznica zagrebačke katedrale

OSTALE STRUČNE ORGANIZACIJE / OTHER EXPERT ORGANIZATIONS
Muzej grada Zagreba, Muzej za umjetnost i obrt, Gradski muzej u Beču, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Germanisches Nationalmuseum (Nürnberg, Njemačka), Staatliche Graphische Sammlung (München, Njemačka), Schneiderov fotografijski arhiv (HAZU), Arhiv Tošo Dabac (MSU), Arhiv Ane Deanović (IPU), Arhiva MKIM i Konzervatorskog odjela u Zagrebu, Beta Analytic Testing Laboratory (Miami, SAD)

Recenzenti

RECENZENTI BROJA / REVIEWERS (JOURNAL)

dr. sc. Neven Budak
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of History

dr. sc. Sanja Cvetnić
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Art History

RECENZENTI ČLANAKA / REVIEWERS (PAPERS)

dr. sc. Biserka Bilušić Dumbović
samostalna istraživačica
independent researcher

dr. sc. Tonći Borovac
Sveučilište u Splitu
Umjetnička akademija
University of Split
Arts Academy

dr. sc. Dubravka Botica
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Art History

dr. sc. Marijan Bradanović
Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Art History

dr. sc. Višnja Bralić
Ministarstvo kulture i medija
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Ministry of Culture and the Media
Directorate for the Protection of Cultural Heritage

dr. sc. Vanja Brdar Mustapić
Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb
Museum of Arts and Crafts, Zagreb

dr. sc. Franko Ćorić
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Art History

mr. umj. Suzana Damiani
Sveučilište u Zagrebu, Akademija likovnih umjetnosti
University of Zagreb, Academy of Fine Arts

dr. sc. Dragan Damjanović
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Art History

dr. sc. Šime Demo
Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija
University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies

Danijel Drilo
samostalni istraživač (Njemačka)
independent researcher (Germany)

Marko Đurakić
samostalni istraživač
independent researcher

dr. sc. Krešimir Filipec
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju
University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Archaeology

dr. sc. Antonija Gluhan
Hrvatski restauratorski zavod (Split)
Croatian Conservation Institute (Split)

dr. sc. Katarina Horvat-Levaj
Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
Institute of Art History, Zagreb

dr. sc. Martina Ivanuš
Hrvatski restauratorski zavod (Zagreb)
Croatian Conservation Institute (Zagreb)

dr. sc. Viki Jakaša Borić
Ministarstvo kulture i medija
Konzervatorski odjel u Krapini
Ministry of Culture and the Media
Conservation Department in Krapina

dr. sc. Iva Jazbec Tomaić
Sveučilište u Rijeci, Akademija primijenjenih umjetnosti
University of Rijeka, Academy of Applied Arts

dr. sc. Danijela Jemo
Sveučilište u Dubrovniku
Odjel za umjetnost i restauraciju
University of Dubrovnik, Arts and Restoration Department

dr. sc. Krešimir Karlo
Ministarstvo kulture i medija
Konzervatorski odjel u Bjelovaru
Ministry of Culture and the Media
Conservation Department in Bjelovar

dr. sc. Hrvoje Kekez
Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb
Odjel za povijest
Catholic University of Croatia, Zagreb
Department of History

dr. sc. Arijana Koprčina
Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb
Museum of Arts and Crafts, Zagreb

dr. sc. Irena Kraševac
Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
Institute of Art History, Zagreb

mr. sc. Lana Križaj
Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode
City of Zagreb, City Institute for Cultural and Natural Heritage Conservation

dr. sc. Vesna Lovrić Plantić
Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb
Museum of Arts and Crafts, Zagreb

dr. sc. Melina Lučić
Hrvatski državni arhiv, Zagreb
Croatian State Archives, Zagreb

dr. sc. Krasanka Majer Jurišić
Hrvatski restauratorski zavod (Zagreb)
Croatian Conservation Institute (Zagreb)

Hrvoje Malinar
samostalni istraživač, Zagreb
independent researcher, Zagreb

dr. sc. Ivana Mance Cipek
Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
Institute of Art History, Zagreb

dr. sc. Predrag Marković
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Art History

akademik dr. sc. Vladimir Marković
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
Croatian Academy of Sciences and Arts, Zagreb

dr. sc. Matko Marušić
Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
Institute of Art History, Zagreb

dr. sc. Ivana Miletić Čakširan
Ministarstvo kulture i medija
Konzervatorski odjel u Sisku
Ministry of Culture and the Media
Conservation Department in Sisak

dr. sc. Miona Miliša
Sveučilište u Splitu
Umjetnička akademija
University of Split
Arts Academy

dr. sc. Vlado Mikšić
Zagrebačka nadbiskupija, Ured za kulturna dobra
Archdiocese of Zagreb, Office for Cultural Property

dr. sc. Jasmina Nestić
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Art History

dr. sc. Martina Ožanić
Ministarstvo kulture i medija,
Konzervatorski odjel u Zagrebu
Ministry of Culture and the Media
Conservation Department in Zagreb

dr. sc. Milan Pelc
Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
Institute of Art History, Zagreb

dr. sc. Šime Perović
Muzej antičkog stakla, Zadar
Museum of Ancient Glass, Zadar

dr. sc. Ivana Peškan
Ministarstvo kulture i medija
Konzervatorski odjel u Varaždinu
Ministry of Culture and the Media
Conservation Department in Varaždin

dr. sc. Daniel Premerl
Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
Institute of Art History, Zagreb

dr. sc. Petar Puhmajer
Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb
Croatian Conservation Institute, Zagreb

dr. sc. Rosana Ratkovčić
Sveučilište Sjever, Odjel za umjetničke studije
University North, Department of Art Studies

dr. sc. Stjepan Razum
Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu
Archiepiscopal Archives in Zagreb

Andreja Šimičić
Muzej Slavonije, Osijek
Museum of Slavonia, Osijek

dr. sc. Danko Šourek
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Art History

dr. sc. Barbara Španjol-Pandelo
Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Art History

dr. sc. Marko Špikić
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Art History

dr. sc. Ivo Šprljan
Ministarstvo kulture i medija
Konzervatorski odjel u Šibeniku
Ministry of Culture and the Media
Conservation Department in Šibenik

Andrijana Tadić
Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Zagreb
City Institute for Cultural and Natural Heritage Conservation, Zagreb

dr. sc. Žarka Vujić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti
University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of information and communication sciences

dr. sc. Martina Wolff Zubović
Hrvatski restauratorski zavod (Zagreb)
Croatian Conservation Institute (Zagreb)

dr. sc. Vlasta Zajec
Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
Institute of Art History, Zagreb

dr. sc. Danko Zelić
Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
Institute of Art History, Zagreb

ILUSTRACIJE / ILLUSTRATIONS

na str. 11: V. Kirin, 1925.; na str. 14–15: J. Ninković, 2020.; na str. 62–63: KRMPOTIĆ, 1997.; na str. 206–207: Lj. Gamulin, 2022.; na str. 314–315: Zagrebačka nadbiskupija, s. a.; na str. 430–431: K. Gavrilica, 2024.; na str. 484–495: E. Tabaković, 2019.; na str. 538–539: F. Schmidt, 1878.